SES ANLAMSAL TEMELİNDEN

ADIGECE

-ÇERKEZCE-

ETÜD VE ÖĞRENİM KİTABI

BER HİKMET

Bu kitap, TC. Hükümeti ve AB tarafından finanse edilen CISGS-008 Projesi kapsamında hazırlanmıştır.
Kitabın içeriğinden sadece yazarı ile yayıncısı sorumludur; hiçbir surette finanse eden tarafların görüşlerini yansıtmaz.

SES ANLAMSAL TEMELİNDEN ADIGECE -ÇERKEZCE-
ETÜD VE ÖĞRENİM KİTABI

Ankara Kafkas Derneği Yayınları:
Birinci Baskı, Ankara, Eylül 2007
IBNS:

Kapak Dizaynı: Zeynep Alkan
Dizgi – Mizanpaj: Ber Hikmet

Baskı: Kuban Matbaası
İvedik Organize Sanayi Matbaacılar Sitesi. 558. Sk. No: 20
ANKARA

ANKARA KAFKAS DERNEĞİ
Şenyuva Kafkas Sokak No: 60
Beştepe – ANKARA
Tel: (0312) 222 85 90
Fax: (0312) 212 52 40
e-posta: kafder. Org. Tr

İYİ DİLEKLER VE TEŞEKKÜRLER

Bu çalışma, proje çalışma grubu üyelerinin çabaları ve düşünsel katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın dil eğitimine katkı sağlayacak niteliğe kavuşması yolundaki araştırma ve incelemeler yanında, çalışmanın zamanında yetiştirilmesi için yazım ve düzenleme konuları çalışma grubu üyelerinin katkıları arasındadır.

Bu çalışmaya paralel olarak hazırlanan ve dilin interaktif eğitimini hedefleyen "CD" için gerekli olan teknik altyapının hazırlanması ile seslendirme faaliyetleri de proje çalışma grubu üyelerince gerçekleştirilmiştir.

Bu katkıları sağlayan çalışma grubu üyelerinin isimleri şöyledir:

Selçuk Bağlar *Abidin İnci*
Şamil Dinç *Dursun Kuzucu*

Anılan şahısların konuya ilgilerinin devamı ile ortaya çıkmış olan ürünlerin geliştirilmesi ve sürdürülmesine katkılarını diler, teşekkür ederiz.

*

Projenin sürdürülmesinde katkı sağlayan Ankara Kafkas Derneği çalışanları ile Proje Sekreteryasına ve hazırlanan "CD" için gerekli yazılımı geliştiren Murat Hanağasıoğlu'na proje çalışma grubu adına teşekkür ederiz.

*

Bireysel olarak dil üzerinde sürdürülen çalışmaların kendi doğal süreciyle hedefine ulaşmasını beklemeyip, bu çalışmaların bir an önce dilin öğrenilmesine katkı sağlamaya dönüştürülmesini değerlendirerek ön alan ve çalışmaların bir projeye dahil edilmesi için girişimde bulunan Ankara Kafkas Derneği'nin Başkan ve ilgili yöneticilerine proje çalışma grubu adına teşekkür ederiz.

***

Projenin yürütülmesinde Proje Danışmanı Firma'nın ve TC. Kültür Bakanlığı'nın konuyla ilgili değerli yetkililerine, aydınlatıcı ve yol gösterici tutumlarıyla oluşturdukları iyi diyalog ortamından dolayı proje çalışma grubu ve Ankara Kafkas Derneği adına teşekkür ederiz.

*

Toplumların dil ve kültürlerinin yaşatılması ve geliştirilmesi konusunda işbirliğinin yolunu açan Türkiye Cumhuriyeti'ne, konuya ilişkin kurum ve kuruluşları ile bu yolda emeği geçen değerli yetkili ve çalışanlarına, aynı yolda faaliyet gösteren Sivil Toplum Kuruluşları'na teşekkür ederiz.

Dil ve kültürlerin yaşatılması ve geliştirilmesinin desteklenmesine öncülük eden ve bunun projelendirilerek yürütülmesi gayreti içinde olan AB'nin ilgili kurum ve kuruluşları ile değerli yetkililerine teşekkür ederiz.

İnsanlık arşivlerinin korunması ve yaşatılmasına ilişkin olan bu çabaların dünya barışına olumlu katkı sağlamasını, dünyada insan çeşitliliği ile farklı ses ve renklerin korunarak yaşatılmasını dileriz.

*

*Tanrı dünyamıza barışı egemen kılsın; tüm uluslara huzur ve güvenlik versin, küçük halkları da unutmasın!... -Bir "**Abazaca deyiş**"ten-.*

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM (ÜNİTE) BAŞLIKLARI	SAYFA NO
GİRİŞ	5
BİRİNCİ BÖLÜM ADIGECE ALFABE VE OKUMA YAZMA	11
İKİNCİ BÖLÜM ADIGECE SESLERİ VE ANLAMSAL TEMELLERİ	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM SES ANLAMDAN SÖZCÜKLERE -SES ANLAMSAL TEMELDE SÖZCÜKLERİN GRUPLANMASI-	107
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM FİİLLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE FİİL ÇEKİMLERİ	297
BEŞİNCİ BÖLÜM MEVCUT SÖZCÜKLERİN EKLENEN SESLERLE İŞLEYİŞİ	449
ALTINCI BÖLÜM ADIGECE CÜMLE KURULUŞU VE CÜMLEYE GİRİŞ	509
YEDİNCİ BÖLÜM MUHTELİF ALANLARA İLİŞKİN SÖZCÜK GRUPLARI VE OKUMA PARÇALARI	555
SEKİZİNCİ BÖLÜM ADIGECE OKUMA METİNLERİ	587

GİRİŞ

Adıgece ses anlamsal bir dildir. Dilin işleyişinde ve dilsel ifadelerin oluşumunda sesler temel anlamsal birimlerdir.

Adıgece, seslerin işleyişiyle konuşma dilinin oluş süreci arşivine sahiptir. Kuşkusuz, insan sesiyle kurulan konuşma dilinin ses anlamsal temeldeki bu işleyişi canlıcı nitelikteki bir işleyiştir. Adıgece, ses anlamsal temeldeki canlıcı işleyiş arşivine sahip olan bir konuşma dilidir.

Konuşma dilini oluşturan tüm seslerin anlamsal temeldeki bu işleyişi, her bir olgunun dilsel olarak en ince nüansına kadar ifade edilebilmesini mümkün kılar. Bu bakımdan Adıgece, mümkün olan en geniş ifade olanaklarına sahip bir dildir. Konuşma dilini oluşturan seslerin dil boyunca düzenli anlamsal niteliklere sahip olduğu izlenebilen Adıgece, sıkı dokulu -çözünürlüğü yüksek- bir dildir.

Konuşma dilinin insan sesleriyle kurulu olmasında, dilin her adımı ile nüansının anlamsal olarak izlenebilmesini mümkün kılan Adıgece, her insanın kolaylıkla izleyebileceği bir dildir. Konuşma dilinin anlamlı ifadeler süreci olmasında, her bir sesin anlamsal olarak izlenebildiği Adıgece, her insanın kolaylıkla içine girebileceği ve öğrenebileceği bir dildir. Adıgece, insan için bir "açık dil"dir.

Bir sözcük anlamını kavramak, Adıgecede bizzat seslerin izlenmesi etkinliğidir. Bir sözcük anlamını kavramak, o sözcüğü oluşturan ses blokunu aşmayı gerektirmez. Anlam, ses blokunun ötesinde değildir. Bilakis, anlam bizzat o dilsel ifadeyi oluşturan seslerdedir; sözcük anlamı, seslerden oluşan sözcük kurgusunda verilidir. Adıgece, anlamın bizzat seslerde izlendiği açık bir dildir.

Ses anlamsal sürecin izlenmesinde dilin işleyiş mantığı kendisini açık eder. Bu ses anlamsal işleyiş mantığının izlenmesi halinde, bu dilde ortaya çıkan ifade ve sözcükler ile dilin işleyişinde anlaşılmayacak bir bölgesi söz konusu değildir. Bu dilin işleyişinde öğrenilmesi gereken kurallar ile kuralsızlıklar yoktur; dilin katedilmesi boyunca gerekli olan tek tutum, ses anlamsal işleyiş mantığının izlenmesidir. Bu dilin öğrenilmesinde ezberin yeri ve gereği yoktur.

Genel olarak diğer dilleri bilenlerin bu dili öğrenmesinde, bazı seslerin telaffuzu dışında önemli bir sorun yoktur. Ses anlamsal bir dil olmak bakımından, Adıgecede bulunan ses sayısı normal dillerden hayli fazladır.

Ancak, dilde bulunan sesler birbiriyle ilişkilidir. Seslerin fonetik komşuluğu aynı zamanda anlamsal komşuluğudur. Bu olgu, seslerin fonetik olarak tanınması ve ilişkilendirilmesi ile ses anlamsal işleyiş sürecinin kolaylıkla izlenmesini mümkün kılar. Seslerin dilsel anlama kavuşması ile ses gruplarından oluşan sözcüklerin anlaşılması, seslerin ifade ettiğimiz fonetik ve anlamsal ilişkileri temelindedir.

*

Seslerin fonetik niteliklerinin anlamsal nitelikler oluşturmasında, dilsel ifade ve anlamların kurulmasının temelinde birçok sesin matematiksel ve/veya ontolojik anlamlarının bulunduğu izlenebilir. Bu olgu, bir sesin dilsel işleyiş

sürecinde birbirini izleyen anlamlar oluşturmasının ve böylece bir sesin dilsel işleyiş bakımından anlamsal marja kavuşmasının temelinde yatan olgudur.

Seslerin dilsel işleyişteki bu anlamsal marjı, konu olan sesin temel anlamından itibaren dilsel işleyişte anlamsal nüans değerleri oluşturabilmesidir. Dilsel işleyişteki seyrinde bir ses, temel anlamı kapsamında muhtelif sözcüklerde farklı anlamsal nüanslarda bulunabilir. Bir sesin muhtelif sözcüklerde farklı anlamsal değer nüanslarına sahip olduğu halde bulunması, o ses anlamının anlamsal değer nüansları kompozisyonuna sahip olmasıdır. Bu, farklı derinliklere sahip olan anlamsal değerler kompozisyonudur ki, bir sese ilişkin anlamsal değerler kümesi, farklı derinliklerin söz konusu olduğu bir hacimde algılanır ve kavranır.

Birçok sesin dilde bulunuşu, bu şekilde farklı anlamsal değerlerinin izlenebildiği bir perspektif sunar. Bir sesin dilsel ifade ve sözcüklerdeki bulunuşu üç boyutlu bir sistemde algılanır, kavranır. Dilsel işleyişte anlamsal marja sahip olan bir ses, -ifade ve sözcüklerde farklı anlamsal nüanslarıyla bulunmasında-, stereoskobik bir görü sunar. Böyle bir sesin sözcüklerdeki bulunuşu stereoskobik bir algı ve bakışa gelir.

Bir sesin anlamsal temeli kapsamında, dilsel ifadelerde farklı nüans değerlerinde bulunuşunun sunduğu derinlik ve geometrik hacim yanında, ses birimleri arasındaki anlamsal farklılıklar da benzeri anlamsal derinlik değer farklılıklarının ifadesidir: Ses birimleri arasındaki ilişki, anlamsal marja sahip olan tek bir sesin sunduğuna benzer bir perspektif ve hacimsel ilişkidir.

Seslerin ve dilsel işleyişin anlamsal değerlerinin oluşturduğu bu hacimsel kompozisyon, seslerin ortaya çıkışı ile ifade ve sözcüklerin doğuşu sürecine ilişkin olarak da izlenebilir. Bu olgu, dil oluş sürecinin izlenebilmesini mümkün kılar.

Bir konuşma dilinde sözcüklerin farklı anlamsal değer ve derinliklere sahip olması söz konusudur ki, Adıgecede bu olgunun temelinde bizzat seslerin kendileri vardır, ses anlamsal süreç vardır.

*

Dilsel ifade ve sözcüklerin oluşumunun öncelinin ses anlamsal temel olması nedeniyle, çoğu Adıgece sözcük anlamının ortaya çıkarılması, günümüzün etimolojik değerlendirmelerini gerektirmez. Nitekim sözcük anlamı, kendisini oluşturan ses anlamsal kurguda bize doğrudan sunulur. Ses anlamsal okumada bir sözcük kendi oluş ile anlamsal kurgusunu bize doğrudan sunar.

Çoğu sözcük, kendisini oluşturan ses anlamsallık temelinde matematiksel ve/veya ontolojik kurgusuyla karşımıza çıkar. Bununla birlikte, geleneksel etimolojik okumaya gelecek olan bir sözcüğün bu etimolojik temeli kendi kurgusunda açık haldedir.

Bir sözcüğün günümüzdeki anlamıyla etimolojik nitelikli kurguya sahip olması, kuşkusuz matematiksel ve ontolojik temelli kurgulara göre daha yüzeysel olan bir olgudur. Ses anlamsal okuma, dilsel anlamların ortaya çıkarılmasında geleneksel etimolojik yaklaşımlardan daha derine giden bir okumadır. Ama aynı

zamanda, ses anlamsal okuma, dilsel ifade ve sözcük anlamına ilişkin doğrudan bir okumadır.

*

Adıgecenin ses anlamsal işleyişi üzerine kullandığımız bu ifadelere ilişkin izler, dilin incelenmesi ve öğrenimi sürecinde izlenebilir. Ses anlamsal işleyişi ile seslerin dilin işleyişindeki değerleri üzerine bu ifadeleri kullandığımız Adıgecenin bir ses anlamsal dil olmadığını ve seslerin anlamsız olduğunu söyleyebilmek, onun bir ses anlamsal dil olduğunu göstermekten çok daha zor gözükmektedir.

Bu dilde, ses anlamsal işleyişle ortaya çıkan sözcüklerin rastgele ya da ses anlamsız olarak birleşmeleri ile ses anlamsal temelinin kaynaşıp kaybolmasındaki birleşmelerine ilişkin örneklere de rastlanmaz.

Bu dilde, ses benzetmesi ve doğayı taklitle ortaya çıkan kısıtlı sözcükler ile "avcı dili" ve benzeri kodlama sistemleri temelinde ortaya çıkmış olan belirli alanlara ilişkin kısıtlı sayıdaki sözcükler dışında, ses anlamsal okumaya gelmeyen ifade ve sözcüklere rastlamak mümkün değildir. Ses anlamsal işleyişin dışına taşan bu dilsel ifadeler de genelde ses anlamsal oluş sonrasına ilişkindir ve daha yüzeysel olan dilsel anlamlardır.

Avcı dili ve diğer kodlama sistemleri ile doğayı taklide dayalı olarak ortaya çıkan ifade ve sözcüklerin anlamsal çözümlemesinin etimolojik etkinliklerin konusu olduğunu da belirtmek gerekir. Bu dilsel ifadeler ile ses anlamsal işleyişte hemen farkedilebilen yabancı dillerden girmiş olan kısıtlı sayıdaki sözcükler dışında, bu dilde ses anlamsal okumaya gelmeyen dilsel ifade olmadığı kolaylıkla belirtilebilir.

Yabancı dillerden girmiş olan sözcükler, bu dilin sözcük kurgusu ve işleyişi bakımından hemen kendilerini açık ederler. Yabancı dilden girmiş olup, bu dilde kullanım kazanmış olan sözcüklerin bir kök kelime niteliğinde işlem göreceği de anlaşılır bir olgudur. Dile girerek bir kök kelime niteliği kazanan bu ses anlamsız blokun dilsel işleyişte hem önekli hem de sonekli olarak işlem gördüğünü de belirtmek gerekir.

*

Ne var ki, günümüzde Adıgece artık çok az insanın konuştuğu ve konuşan sayısının giderekten azaldığı bir dildir. Bir konuşma dili olarak "açık dil" olmasına karşın, yaşam koşullarının kısıtlanmış olması yanında, mevcut dilbilimsel anlayışlar nedeniyle, Adıgece giderekten çekilme sürecine girmektedir.

Yukarıda ifade olanakları üzerinde kısaca durduğumuz bu dil, bünyesinde taşıdığı insan arşivlerine nüfuz edebilmek yanında, düşünceye değer veren insan için öğrenilmesi gereken bir dildir.

Bu dili, günümüzde girmekte olduğu yok olma tehtidinden kurtarmak ve yaşam koşullarını iyileştirmek, yaşamasını garantiye almak gerekir; onu araştırmak ve arşivlerlerini insanlık hizmetine sunmak gerekir.

*

Konuşma dilinin seslerden oluşmasında, ses anlamsal bir dilin dil oluş süreci bakımından daha temel bir işleyiş olduğunu ifade etmek mümkündür.

Konuşma dilinin ortaya çıkışı ile oluş süreci bakımından, ses anlamsal dillerin temele daha yakın durduğunu veya temelden başladığını ifade etmek mümkündür.

Konuşma dilinin ortaya çıkışı ile oluş sürecinin en iyi arşivi olmak bakımından, özellikle dilsel araştırmalarda ve genel dilbilimin oluşturulmasında ses anlamsal işleyişe sahip olan dillerin dikkate alınması gerekir. Adıgece üzerine sürdürülen bu çalışmalarda da kendisini gösterdiği gibi, kök kelime dil işleyişinin daha yüzeysel ve ses anlamsal temelden kopuk olmaya ilişkin bir dilsel işleyiş süreci olduğunu ifade etmek yerindedir. Bununla birlikte, kök kelime dillerinde de ses anlamsal kökler ile işleyiş bloklarının bulunduğunu ifade etmek gerekir ki, bu dilsel temel işleyişlerin korunması ve sürdürümünün garanti altına alınması da ses anlamsal işleyişe sahip olan dillerin dikkate alınmasıyla mümkündür.

Konuşma dillerinin geneli bakımından, daha yüzeyde kalan dilsel işleyişlerin -kök kelime dillerinin- temel alınmasıyla inşa edilmiş olan genel dilbilimin ses anlamsal diller ile eklemli/büklümlü dillerin işleyişlerine daha çok eğilmesi gerekir. Dahası, kök kelime temelli bir konsepte sahip olan günümüzün genel dilbiliminin, konu edilen dilsel işleyişleri temeline almak suretiyle, tüm konuşma dillerini kapsayacak şekilde bir yeniden inşa sürecine girmesi gerekir.

Bununla birlikte, konuşma dilinin ortaya çıkışına daha yakın durması nedeniyle, eski dillerin araştırılmasında ses anlamsal diller gözardı edilmemelidir. Ses anlamsal işleyişe sahip olmasa da, eski dillerin ses sayılarının günümüzün kök kelime dillerine göre daha fazla olma olasılığı yüksektir. Günümüzde eski dillere ilişkin araştırma ve okumaların genelde araştırmanın yapıldığı dillerin az olan seslerine indirgenerek sürdürüldüğü dikkate alınırsa, bunun baştan yanılgılı ve eksik okumalar olacağı anlaşılır bir olgudur. Kuşkusuz, tarih ve diğer bilimsel disiplinler ile konuya ilişkin etkenlerin ışığında, eski dillerin okunması ve araştırılması konusunda, ses sayıları fazla olan ve özellikle de ses anlamsal niteliği bulunan dillerin dikkate alınması gerekir.

**

Bu kitap, Adıgecenin etüd edilmesi ile öğrenilmesine yönelik bir çalışmadır. Bu çalışma, Khabardey şivesi üzerinden dilin ses anlamsal temeldeki işleyiş sürecinin ortaya konmasına ilişkin bir çalışmadır. Bu çalışmada, mevcut dil inceleme ve değerlendirme şablonları izlenmemiş olup, mümkün oldukça mevcut gramer terimlerinden de uzak durulmuştur. Nitekim, mevcut gramatikal şablon ve ele alma biçimlerinin özellikle ses anlamsal işleyiş sürecinin izlenmesi ile bu dilin anlaşılması ve öğrenilmesine olumlu katkıları yoktur.

Bu kitap, Adıgecenin ses anlamsal işleyişine ilişkin bir bütünsel resim sunar. Bu bütünsel resim, ses anlamsal işleyiş süreciyle dilin tüm alanlarını kapsamına alan bir kompozisyona sahiptir. Bu, dilin ses anlamsal işleyişinin kesintisizliğini sunan bir kompozisyondur. Dilin tüm alanları için ses anlamsal işleyişin kesintisizliğini izlemek ve göstermek, çokça detayın işlenmesini gerektirir. Ancak, çalışmada ortaya çıkan bütünsel resmin kompozisyonunda dile ilişkin işlenmemiş detayların mantığı da verilidir. Dilin işleyişinde atılacak adımın ve irdelenecek detayın mantığı çalışma kompozisyonunda kendiliğinden gelir.

Dilin tüm alanlarına ilişkin bir kompozisyonla bütünsel resminin sunulabilmesi ve bunun izlenmesiyle dilin işleyişinin anlaşılır olabilmesinin nedeni de, bu dilin ses anlamsal kesintisizlikteki işleyişidir.

Adıgecenin ses anlamsal temelindeki araştırılması sürecinde kaleme alınmış olan aşağıdaki kitaplar, elinizdeki çalışmanın öncelidir ve ortaya çıkışında kaynak olarak yararlanılmıştır:

ADIGECE FİİLLER KİTABI.

АДЫГЭБЗЭ (МАКЪЫБЗЭ) -ADIGECE (SES DİLİ)-.

ADIGECE -ÇERKEZCE- ANLAMAK & DÜŞÜNMEK.

*

Elinizdeki kitabın ilk üç bölümü "Adıgece Anlamak & Düşünmek" adlı kitaptaki bölümlerin gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur.

Elinizdeki çalışmanın dilin işleyiş bölgesinde kalmayı hedeflemiş olmasına uygun olarak, "Adıgece Anlamak & Düşünmek" adlı kitaptan ilgili bölümlerin bu kitaba dahil edilmesinde, seslere ve sözcüklere ilişkin felsefik ve matematiksel ifade ve irdelemeler kısıtlanmıştır. Ancak, bu izlerin elinizdeki kitaptan tam olarak silindiğini de ifade etmek mümkün değildir. Nitekim, Adıgecenin işleyişi felsefik ve matematiksel ilişkilerin izlerini her zaman açık eder.

"Adıgece Fiiller Kitabı"nın ikinci bölümünün özet olarak konu edindiği fiiller ile işleyişleri bu çalışmada mümkün olan en geniş kapsamıyla ele alınmıştır. Elinizdeki kitap, Adıgece fiillerin ortaya çıkışı ile fiil çekimlerinin mümkün olduğunca detaylı açıklanmasını kapsamakla birlikte, konuya ilişkin örneklerin seçiminde zorunluluk ve sadelik dikkate alınmıştır.

Kitabın kapsamına giren bu konuların işlendiği bölümleri, "mevcut sözcüklerin eklenen seslerle işleyişi" ile "cümle kuruluşu" konularının işlendiği bölümler izler.

Dilin işleyişine ilişkin bu konular zorunlu ve yeterli örneklerle desteklenmiştir. Gerek fiillere ve gerekse sözcüklerin işleyişine ilişkin konular, dilin kesintisiz işleyiş sürecinin örneklemler üzerinden gösterilmesiyle işlendiği bölümlerdir. Fiillerin ortaya çıkışı ve çoğalmasına ilişkin kesintisizlik süreci ile fiil çekimleri, işleyişe ilişkin zorunlu ve yeterli örneklemelerle ortaya konmuştur. Aynı şekilde, mevcut sözcüklerin eklenen seslerle işleyişine ilişkin konular da, kesintisizlik sürecinin zorunlu örneklemlerle gösterilmesiyle işlenmiştir.

Dilin incelenmesi ile öğrenilmesine ilişkin olan bu temel bölümleri, "muhtelif alanlara ilişkin sözcükler"in bir arada izlenmesine olanak veren ve bunlara ilişkin kısa okuma parçalarıyla oluşturulmuş olan bir bölüm izler. Kitabın son bölümü de, mevcut Adıgece yazılı kaynaklardan derlenmiş olan "okuma metinleri"dir.

*

Kitabın son iki bölümü dışındaki bölümler, dilin ses anlamsal işleyişine ilişkin olan temel bölümlerdir. Bu bölümlerle, ses anlamsal temelinden Adıgecenin işleyişine ilişkin bir bütünsel resim ortaya konmaktadır.

Bu kitap, -adından da anlaşılacağı üzere-, ses anlamsal temelinden Adıgecenin etüd edilmesi ile öğrenilmesi maksadını birlikte kapsar. Esasen, dilin araştırılma ve incelenmesi süreciyle birlikte kaleme alınmış olmak bakımından, bu kitabın tamamen ve sadece dilin öğrenilmesine ilişkin olarak dizayn edildiği de söylenmez.

Bununla birlikte, bu çalışmanın dilin ses anlamsal temelde öğrenilmesi konusunda bir kaynak niteliği taşıdığı açıktır. Ancak, gerek bu yolda bir ilk çalışma olmak bakımından, gerekse sadece dilin öğrenimine özelleşmişlikle dizayn edilmemiş olmak bakımından, bu kitap üzerinden Adıgecenin öğrenilmesine ilişkin bir değerlendirme yapmak için henüz erkendir.

Bu çalışmanın dil öğreniminde kullanılması ile geri besleme bilgilerinin değerlendirilmesi, konuya ilişkin bir kanaat oluşturabilir. Bu çalışma ile konu olan geri besleme bilgilerinin değerlendirilmesi, ses anlamsal temelinden dilin öğrenilmesine ilişkin daha etkin yöntemlerin geliştirilmesi faaliyetini izlemelidir. Bu konu da, ilgililerini bekleyen bir husustur.

Dilin ses anlamsal temelinden etüdü ile öğrenimine ilişkin olan bu çalışmanın, dil öğrenimindeki doğrudan hedef kitlesi kuşkusuz yetişkinlerdir. Nitekim, okunarak etüd edilmek bakımından belirli bir anlama düzeyini gerektirir.

Bu kitabın, kendi kendine dil öğreniminde ve dil kurslarında yetişkinler için izlenebilecek bir dil öğrenim argümanı niteliği taşıdığını ifade etmek uygun düşer.

Dili kendi kendine öğrenme arzusunda olanlar için bu kitap, dilin ses anlamsal işleyişiyle en geniş ve bütünsel resminin ortaya konduğu bir argüman niteliğindedir. Günümüzde dilin kendi kendine öğreniminde interaktif yöntemler yaygındır ve bu yolda muhtelif yöntemler geliştirilmektedir. Dilin kendi kendine öğrenimini desteklemek üzere bu çalışma paralelinde de bir “CD” hazırlanmıştır.

Dil öğrenim kurslarında bu kitabın bir dil öğrenim argümanı olarak izlenebilmesi mümkündür. Bu maksatla kullanılmak için, kitabın içeriğine hakim olan öğretmenin bizzat izlenecek ders programlarını kendisinin oluşturması uygun bir tutumdur. Nitekim, elinizdeki kitabın konu kapsamları içinde doğrudan izlenebilecek konular yanında, etüd edilerek tartışılması uygun olan konular mevcuttur.

Kuşkusuz elinizdeki kitap, öğretmenin hazırlayacağı uygun programlar doğrultusunda, çocuklara yönelik dil öğrenimi maksadıyla da yararlanılabilecek olan bir argüman niteliğindedir.

*

Bu çalışmaya ilişkin genel görüş ve öneriler ile onun ifade ettiğimiz şekilde dil öğreniminde kullanılmasında ortaya çıkan tespit, görüş ve önerilerin Ankara Kafkas Derneği’ne iletilmesi dileğiyle…

BİRİNCİ BÖLÜM

ADIGECE ALFABE VE OKUMA YAZMA

BİRİNCİ BÖLÜM KONU KAPSAMLARI

KONU BAŞLIKLARI	SAYFA NO
BİRİNCİ KISIM SES BİRİMLERİ ESAS ALINARAK DÜZENLENMİŞ ADIGECE (KHABARDEY ŞİVESİ) KİRİL ALFABESİ	13
İKİNCİ KISIM ADIGECE KİRİL ALFABESİNDE OKUMA YAZMA	16
Ünlü Seslerin Telaffuzları ile Okuma Yazma Alıştırmaları	16
Ünsüz Seslerin Telaffuzları ile Okuma Yazma Alıştırmaları	21
ÜÇÜNCÜ KISIM ADIGECE ALFABEDE TÜRKÇE OKUMA VE YAZMA ALIŞTIRMA ÖRNEKLERİ	39

BİRİNCİ KISIM

SES BİRİMLERİ ESAS ALINARAK DÜZENLENMİŞ ADIGECE (KHABARDEY ŞİVESİ) KİRİL ALFABESİ

Ses birimlerinin esas alınmasıyla mevcut alfabedeki harfler dikkate alınarak düzenlenmiş olan aşağıdaki alfabe ünlü seslerle başlar ve ünsüz sesler ünlülerden sonrasında sıralanır.

Sesler ötümlerine ve anlamsallıklarına göre gruplandırılmıştır. Alfabedeki harflerin gruplandırılması ve dizilişinde esas alınan olgu, ses anlamsal olduğu gibi, ses ötümseldir de. Alfabenin sıralanışına uygun olarak seslerin gruplanması aşağıda verilmiştir.

ÜNLÜ (ÖTÜMLÜ) SESLER:

«Ы, Іы»; «Э, Іэ, А»; «И, Іи, Й, Е (иэ; эи), Іе, -Я-»; «У, Іу, О»

ÜNSÜZ (ÖTÜMSÜZ) SESLER:

«С, Ц, Цl, З, ДЗ»; «ГЪ, ГЪУ, ДЖ-ГЬ, ГУ, Г»; «Ж, ЖЬ»; «Д, Т, Тl»; «Щ, ЩІ, Ш»; «Ч-К, КУ, КІ, КІУ»; «КЪ, КЪУ»; «КХЪ, КХЪУ»; «ХЪ, ХЪУ»; «Х, ХУ»; «ХЬ»; «ЛЪ, Л, ЛІ»; «П, ПІ, Б»; «Ф, ФІ, В»; «М, Н»; «Р».

*

Adıge (Khabardey şivesi) Kiril alfabesinde bulunan harflerin “Normal” ve “*Latin*” daktilo karakterinde yazılmış şekilleri ile bu harflerin temsil ettiği seslere ilişkin kısa açıklamalar ve Türkçe karşılıkları aşağıdaki çizelgede yer almaktadır.

Adıgece alfabesindeki sesler, nefesin doğal olarak verilmesine eşlik ederek ortaya çıkan “ы” bitimli olarak seslemlenir. Bu ses en küçük ünlü ses birimidir. Bu ses, Türkçede bir ünsüzün “*ı*” bitimli sesleminde kendisini gösteren ünlü sesin (*ı*) işlevini yerine getirir. Böyle olmakla, Adıgece ses birimleri en ekonomik olarak seslemlenmekte iken, dillerin çoğunluğunda bu seslem “e” bitimlidir.

NORMAL KARAKTER	***LATİN* KARAKTER**	***TÜRKÇE ALFABEDEKİ KARŞILIKLARI* VE AÇIKLAMALAR**
Ы, ы	*Ы, ы*	Doğal olarak verilen nefesin ortaya çıkardığı “*ı*” sesi.
lЫ, lы	*lЫ, lы*	“Ы” sesinin baştan kısıtlanarak seslemidir: *I, ı*.

Э, э	*Э, э*	Doğal olarak verilen nefese eşlik ederek çıkan *A* ve *E* arası bir ses.
lЭ, lэ	*lЭ, lэ*	"Э" sesinin baştan kısıtlanarak seslemidir: Kısa "*A, a"*.
А, а	*А, а*	Doğal olarak verilen nefese eşlik ederek çıkan "*a*"; uzun "*A*".
И, и	*И, и*	Doğal olarak verilen nefese eşlik ederek çıkan "*i*"; *"yı"* okunur.
lИ, lи	*lИ, lи*	"И" sesinin baştan kısılarak seslemidir: *İ, i.*
Й, й	*Й, й*	*"Yı"* sesinin (и) "*ı*" sız okunuşudur; ince kısa ve keskin "*i*".
Е, е	*Е, е*	Tek başına ve sözcük başında "*ye*"; kimi yerde sözcük içinde ve sonunda da "*ye*"; sözcük içinde genelde "*ey*" okunur. Bu farklı okunuşlar "иэ" ve "эи" seslemleridir ve her iki seslem "e" harfiyle yazılır.
lE, le	*lE, le*	"E (иэ)" sesinin baştan kısılarak seslemidir: *E, e.*
Я, я	*Я, я*	*Ya, ya.*
У, у	*У, у*	Doğal olarak verilen nefese eşlik ederek çıkan "*u*"; uzun "*U*".
Iy, Iy	*Iy, Iy*	Nispeten kısa ve kesmeli bir "*u*" : *U'*.
О, о	*О, о*	Doğal olarak verilen nefese eşlik ederek çıkan "*o*"; uzun "*-O-*".
С, с	*С, с*	*S, s.*
Ц, ц	*Ц, ц*	"*S*" sesine benzer ve "*ts*" sesleri arasında çıkarılabilecek bir ses.
Цl, цl	*ЦI, цI*	"*Ts*" okumasında çıkarılabilecek sesin (ц) kesmeli türevi *(ts')*.
З, з	*З, з*	*Z, z.*
Дз, дз	*Дз, дз*	*D* ile *z* arası bir ses (*dz*): *Dz, dz.*
Гъ, гъ	*Гъ, гъ*	*Ğ, ğ.*
Гъу, гъу	*Гъу, гъу*	*Ğu, ğu.*
Дж, дж -Гь, гь-	*Дж, дж* *-Гь, гь-*	Her iki ses dilde birbirinin ikamesi durumuna gelmiştir. "Гь" harfi Adıgey alfabesinde mevcuttur. Khabardey alfabesinde yazılı hale gelmiş olan sestir: *C, c.* Bu alfabede yazılı hale gelmemiş olsa da dilde ve ağızlarda duyulan bir sestir: *-G, g-.*
Гу, гу	*Гу, гу*	*Gu, gu.*
Г, г	*Г, г*	*G* ile *Ğ* arası bir ses.
Д, д	*Д, д*	*D, d.*
Т, т	*Т, т*	*T, t.*
TI, тI	*TI, тI*	Kesmeli "*t": T'*.
Ж, ж	*Ж, ж*	*J, j.*
Жь, жь	*Жь, жь*	Yayvan ya da peltek *"J".*

Щ, щ	*Щ, щ*	Yayvan ve peltek "*ş*" olarak ifade edilebilecek olan bir ses.
ЩІ, щІ	*ЩІ, щІ*	Yayvan ve peltek "*ş*"nin kesmeli türevi.
Ш, ш	*Ш, ш*	*Ş, ş*.
К, к Ч, ч	*К, к* *Ч, ч*	Her iki ses dilde birbirinin ikamesi durumuna gelmiştir. *K, k* (ince sesli). *Ç, ç*. Khabardey yazınında ve telaffuzunda bu ses kullanılmaktadır.
Ку, ку	*Ку, ку*	*Ku, ku*.
КІ, кІ	*КІ, кІ*	Kesmeli "*k*" sesidir: *K', k'*.
КІу, кІу	*КІу, кІу*	*K'u, k'u*.
Къ, къ	*Къ, къ*	Boğazsıl "*k*" sesidir (*kh; gh*); bazı Türkçe ağızlardaki kalın ve kaba "*k*" sesi.
Къу, къу	*Къу, къу*	Boğazsıl "*k*"nin "*u*" bitimli seslemi (*khu; ghu*).
Кхъ, кхъ	*Кхъ, кхъ*	Gırtlaksıl ve boğazsıl "*k*" sesi (*kğh*).
Кхъу, кхъу	*Кхъу, кхъу*	Gırtlaksıl ve boğazsıl "*k*"nin "*u*" bitimli seslemi (*kğhu*).
Хъ, хъ	*Хъ, хъ*	Hırlamalı bir "*h*" sesi.
Хъу, хъу	*Хъу, хъу*	Yukarıdaki hırlamalı "*h*" sesinin (хъ) "*u*" bitimli seslemi.
Х, х	*Х, х*	"*H*" sesine yakın ve deniz uğultusuna benzer bir ses.
Ху, ху	*Ху, ху*	Yukarıda ifade edilen "х" sesinin "*u*" bitimli seslemi.
Хь, хь	*Хь, хь*	"*H*" sesinin şeddeli hali; üzerine bastırılmış veya boğazsıl "*h*".
Лъ, лъ	*Лъ, лъ*	Peltek "*L*".
Л, л	*Л, л*	*L, l*.
ЛІ, лІ	*ЛІ, лІ*	Kesmeli "*l*" veya kesmeli peltek "*l*": *L'*.
П, п	*П, п*	*P, p*.
ПІ, пІ	*ПІ, пІ*	Kesmeli "*p*" : *P'*.
Б, б	*Б, б*	*B, b*.
Ф, ф	*Ф, ф*	*F, f*.
ФІ, фІ	*ФІ, фІ*	Kesmeli *"f": F'*.
В, в	*В, в*	*V, v*.
М, м	*М, м*	*M, m*.
Н, н	*Н, н*	*N, n*.
Р, р	*Р, р*	*R, r*.
ALFABEDE	**BULUNAN**	**VURGU İŞARETLERİ**
Ъ, ъ	*Ъ, ъ*	Sertleştirme işareti (sonuna geldiği harfi sertleştirir)
Ь, ь	*Ь, ь*	Yumuşatma işareti (sonuna geldiği harfi yumuşatır)
І, І	*І, І*	Kesme işareti (kesmeli şekilde okuma sağlar)

İKİNCİ KISIM
ADIGECE KİRİL ALFABESİNDE OKUMA YAZMA

ÜNLÜ SESLERİN TELAFFUZLARI İLE OKUMA YAZMA ALIŞTIRMALARI

Ünlü dediğimiz sesler, esasen, ses kümesini kateden ve arşınlayan elemanlardır; onlar ses kümesinin geometrisini oluşturan elemanlardır; ses kümesinin iskeletidirler. Onlar ses kümesinin vazgeçilmez elemanlarıdır ki, aslında ses denen olgunun kendisidirler. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere, ünlü sesler kendiliğinden duyulabilen seslerdir; onlar ünsüzler gibi duyulmak için başka bir sese –ünlüye- ihtiyaç duymayan seslerdir.

Sesleri gruplamamızdan da anlaşılabileceği gibi, temel ünlü sesler "ы, э, и, у" sesleridir; bu seslerden her biri yukarıda gösterdiğimiz ünlü ses gruplarında mevcuttur ve bulunduğu ses grubunu doğuran seslerdir. Bu seslerin yukarıda yazdığımız sıraya göre ve ardışık olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir (ы, э, и, у). Bu durumda da, "ы" sesinin bir asgari ünlü ses olarak ilk ses olduğu ve diğer ünlü seslerin bunu izleyerek oluştuğu ifade edilebilir. Bu temel sesler nefesin verilmesinin doğal sonucu olarak ortaya çıkan ve derinden gelerek oluşan seslerdir. Bu nitelikleriyle de, başta "ы" sesi olmak üzere, ünsüzlerin bitiminde yer alarak onların seslemini mümkün kılan seslerdir.

Yine, bu şekilde nefesin doğal olarak verilmesiyle oluşan ve yukarıdaki dört temel sesin her birinin türevi olarak ortaya çıkan ünlü sesler de ünsüz seslerin seslemi görevini yerine getirirler. Nefesin doğal olarak verilmesine eşlik ederek ortaya çıkan bu ünlü sesler ünsüz seslerin ses olarak ortaya çıkmasına ve sözcükler ile konuşma dilinin oluşmasına temel katkı sağlarlar. Adıgecede bulunan bu ünlü sesler şunlardır: «ы; э, а; и, е ("эи" olarak); у, о».

Bu ünlü seslerin ünsüzlerin ses olarak duyulur olmasına aracı olmasına şu şekilde örnekler verilebilir: «mı: мы; me: мэ; ma: ма; mi: ми; mey: мей; mert: мерт; mu: му; moda: мода».

Dikkat edilirse, bir ünsüzün sesleminde işlev gören sesler arasında "е" harfiyle yazılmış olan "иэ" seslemini dahil etmedik. Nitekim, "е (иэ)" seslemi her yerde olduğu gibi "иэ" olarak telaffuz edilmekle kendi işlevini görür; böyle olunca da bir ünsüzün seslemi işlevini yerine getirmez.

Aynı şekilde, "иа" olarak ortaya çıkan seslem bu alfabede "я" olarak yazılmıştır ki, böyle bir seslemin işlevini yerine getirmesi de onun her yerde olduğu gibi seslemiyle mümkündür. Bu durumda da "я (иа)" seslemi de bir ünsüzün sesleminde işlev görmez.

Bununla birlikte, "и" sesi ünsüzlerin sesleminde işlev görürken, onun bir versiyonu ve "ы"sız seslemi olan "й" sesi bir tür yarım "и" sesi olmak bakımından ünsüzlerin sesleminde işlev göremez. Bu ses (й) gerektiğinde "и"nın işlevini çabucak yerine getirebilen bir ses olarak bu şivede bu harfle yazılmış olarak mevcuttur ki, böyle bir yarım sesin seslemi de ünlülerle ardışık gelmesinde mümkündür.

İfade ettiğimiz temel ünlü seslerin türevi olarak ortaya çıksalar da, nefesin doğal olarak verilişiyle oluşmayıp, bu nefesin başlangıçtan kısıtlanmasıyla oluşan ünlü sesler de vardır ki, bunlar ünsüz seslerin seslemi işlevini yerine getirmezler. Nitekim, onlar her yerde kendi vurgu ve değerlerinde oldukları gibi seslendirilirler ve okunurlar. Başka bir sesin seslemine aracı ve yardımcı olmayan bu ünlü sesler şunlardır: Iы, Iэ, Iи, Iy. Bu ünlü sesler, kendilerinin türemiş olduğu seslerin (ы, э, и, у) nefesin doğal olarak verilmesine eşlik ederek ortaya çıkmalarının baştan kesilerek ve kısıtlanarak telaffuzu ile oluşan seslerdir. Bu işlem, boğazın girişinde gerçekleştirilen daraltma sonucunda meydana gelir ki, genelde diğer dillerdeki ünlü seslerin ses birimi olarak ortaya çıkmaları bu oluşumun aynıdır (*ı, e, a, i, u…*).

«Ы, Iы» SESLERİ

"**Ы**" sesi nefes borusundan çıkan soluğun gücüyle doğal olarak oluşan en temel ve minimum ünlü sestir. Diğer ünlü seslerin ortaya çıkmasının temelinde bu ses yatar; ünlü seslerin öncülü ve orijinidir; diğer ünlü sesler bu sesten itibaren gerçekleşen bir değişim süreciyle ortaya çıkmıştır. Temel ünlü ses olmak bakımından, seslerin asgari seslemi bu ses aracılığıyla gerçekleşir. Adıgecede tüm seslerin bu ses aracılığıyla bir ses birimi olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Bu sesin işlevi, seslerin ses birimleri ve orijinal olarak seslemini sağlamaktır. Bu ses Adıgecede tek başına bir anlam oluşturmaz ve sözcük başında yer almaz. Nefesin doğal verilişiyle ortaya çıkan minimum ünlü bir sestir ki, bu bakımından da, ünsüz seslerin ses olarak ortaya çıkmalarının baş rolündeki ünlü sestir. Bu işleviyle de sözcük içinde ve ünsüz ses sonunda Türkçedeki "*ı*" sesi gibi görev yapar.
Örnekler:
«Mısır: Мысыр. Sızı: Сызы. Kız: Кыз».

"Ы" sesinin nefes vermeye eşlik etmesi kısıtlanarak ve dipten kesilip derinden gelmesi yok edilerek seslendirilmesi ile oluşan ses "**Iы**" ile yazılmıştır. "Ы" sesi doğal olarak verilen nefes gücüyle ve nefesin geldiği derinlikten başlayıp oluşur; "Iы" sesi ise, derinden gelen nefesin kesilmesiyle boğaz bölgesinden başlayarak oluşturulan bir sestir. "Iы" sesi dilde -her durumda- olduğu gibi seslendirilir ki, bu durumda da bir ünsüzün seslemi için aracı olamaz. Bu sesin başlıbaşına seslemi Türkçedeki "*ı*" sesidir. Türkçe sözcük başında bulunan "*ı*" sesleri Adıgece ses değeri olarak "Iы" değerinde okunur.
Örnekler:
«Ilık: Iылык. Işık: Iышык. Ilıca: Iылыджа. Isır: Iысыр».

«Э, IЭ, А» SESLERİ

"**Э**" sesi de "ы" gibi doğal olarak verilen nefesin gücü ile oluşan bir sestir. Ancak, burada nefesin daha güçlenmesi söz konusudur ki, "ы" sesinin genliğinin artırılması ve ses açısının genişlemesi sonucunda oluşan bir sestir "э". "Э" sesi de, -"ы" sesinden sonra-, bir ünsüzün sesleminde temel sestir ve o da "ы"

gibi bir ünsüzü izleyen elemandır. Dilsel işleyişte tek başına bulunmaz ve bir anlam ifade etmez; sözcük başında da yer almaz.

Adıgecede ses birimlerinin genelde "ы" bitimli olarak varolduğunu ifade etmiştik. Ancak, bu gruptaki sesler "э"nin ifade ettiğimiz oluşum şeklinden dolayı -doğaldır ki- fonetik olarak "*ı*" bitimli olarak seslenmezler.

Türkçedeki "*a*" sesinin daha düşük genlikte ve nefes vermeye eşlik ederek telaffuzu "э" sesini verir. Türkçedeki "*e*" sesinin genliği daha fazla ve kısa telaffuzu ile nefesin verilmesine eşlik ederek seslemli halinin de "э" sesi olduğu ifade edilebilir. Türkçe alfabesindeki ünsüzlerin okunmasında (*b, c, d, f, g…*) duyulan ünlü ses bitiminin de "э" sesi olduğu söylenebilir. Yine, Türkçede bir ünsüzü izleyen kimi "*e*" harfleri "э" gibi okunur. Bunula birlikte, Türkçedeki kimi "*a*" harfleri de "э" sesine yakın okunur. Bu ifadelere ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

Örnekler:

«Kes: Кэс. Keskin: Кэскин. Melek: Мэлэк. Felek: Фэлэк. Memleket: Мэмлэкэт. Seyrek: Сеирэк. Selamet: Селамэт».

"Э" sesinin derinden ve nefese eşlik ederek seslemi baştan kesilir ve kısıtlanırsa, bu "**Iэ**" sesini verir. Tek başına iken bu ses Türkçedeki "*a*" sesinin kısa ve düşük genlikli hali olan seslemidir. Ancak, her durumda ses değeri aynı kalır; bu nedenle de ünsüzlerin seslenmesine katılmaz; bir ünsüzün sonunda da olsa, ses karışımı ve kaybına uğramaz, olduğu değerde telaffuz edilmek durumunda olduğundan dolayı ünsüzün seslemi görevini üstlenmez. Türkçede sözcük başında bulunan birçok "*a*" sesinin ses değeri "Iэ" sesi olarak değerlendirilebilir.

Örnekler:

«An: Iэн. Az: Iэз. Aç: Iэч. Acı: Iэджы. Acaip: IэджаIип. Acayip: Iэджаип. Cemaat: ДжэмаIэт. Faal: ФаIэл».

Türkçedeki "*vurgulu a*" sesinin Adıgece yazımdaki karşılığı "Ia"dır ki, bu "Iэ"nın türevi olan bir sestir. Nefesin doğal verilişiyle değil de, "Iэ" gibi, nefesin kısıtlanmasıyla oluşan bir sestir ki, her zaman kendi değerinde telaffuzunu gerektirir; bu durumda da, bir ünsüzün seslemi işlevini görmez. Günümüz Türkçesinde bulunan birçok "*vurgulu a*" sesinin değeri Adıgece alfabede "Ia" olarak yazılabilir; sözcük başındaki birçok "*a*" sesinin değeri de "Ia" sesidir.

Örnekler:

«Asa: Iaca. Alim: Iалим. Ait: IaIит. Adi: Iади. Adil: Iадил. Amir: Iамир. Suadiye: СуIадие. Saadet: СэIадэт. Muadil: МуIадил».

Adıgecede bulunan ve "**a**" harfi ile gösterilen ses de derinden gelen nefes ile oluşan, genlik ve ses açısı olarak Türkçedeki "*a*"dan daha büyük olan bir sestir. Bu ses de, bir kısıtlanma olmaksızın nefesin verilmesine eşlik ederek ortaya çıktığından dolayı da ünsüzlerin sonuna gelerek onların seslemi işlevini görür. "A" sesi "э" sesinin devamında ortaya çıkan bir türevidir; "э" sesinin genlik ve açısının artırılması ile ortaya çıkan ve daha güçlü olan bir sestir "a". Adıgecedeki bu ses (a), Türkçede bulunan kimi sözcüklerdeki "*uzatılmış a*" sesini telaffuz olarak karşılayabilecek bir sestir.

Örnekler:
«Hüda: Хуюда. Hacet: Хьаджэт. Hadi: Хьади. Haşim: Хьашим. Dava: Дава. Dahi: Дахьи. Şamil: Шамил. Cazip: Джазип. Ceza: Джэза. Mesela: Мэсэла».

«И, Іи, Й, Е, Я, Іе» SESLERİ

"**И**" sesi de nefes vermeye eşlik ederek oluşan bir sestir. Ancak, dilin müdahalesiyle "э, а" seslerine göre farklı yöne doğru yönelerek oluşan bir sestir; onun "э"ya dik olarak oluştuğu ifade edilebilir. Tek başına "и" sesi Türkçede "*yı*" seslemidir. "И" sesi de, nefesin kısıtlamasız olarak verilmesine eşlik ederek ortaya çıktığından dolayı, ünsüzlerin seslemi görevini yerine getirebilecek olan bir sestir. Bu niteliğiyle de, Adıgece bir sözcük içinde Türkçedeki "*i*" sesi gibi işlev görür.
Örnekler:
«Bir: Бир. Silindir: Силиндир. Geri: Гэри. Beri: Бэри. Bari: Бари. Bu gelen kimin yari: Бу гелен кимин яри. Sanayi: Сэнаии».

"И" sesinin kısıtlanması "**Іи**" ile gösterilen sestir ki, "*ı*" bitimli olarak duyulmaz. Tek başına okunuşu Türkçedeki "*i*" sesinin aynıdır ve fakat her zaman aynı değerde çıkarılan bir sestir ki, ünsüzlerin seslemi görevini sağlamaz. Türkçede sözcük başında bulunan "*i*" sesleri Adıgecenin bu değerdeki telaffuzudur.
Örnekler:
«İstek: Іистэк. İlgi: Іилги. İsim: Іисим. Ne için: Не Іичин. Niçin: ничин. Vaiz: ВаІиз. Nail: НаІил. Zail: ЗаІил. Fail: ФаІил. Şiir: ШиІир».

"**Й**" ile gösterilen ses "и" sesinin "ы"sız seslemidir ki, о "и" sesinin bir şeklidir, farklı bir ses değil. "И" sesinin sonundaki "ы"nın düşmesi ile meydana gelmesi nedeniyle bir "и efekti" olarak değerlendirilebilir; bir bakıma da "yarım и"dir. "И" efekti olmak bakımından da ünsüzlerin sesleminin söz konusu olmadığı yerlerde kendisini gösterir "й". Bu ifadeden olarak, ünlüler aracılığıyla seslemlenebilir ki, ünlülerle ardışık bulunur. Bu ses, Türkçede ve kimi alfabelerdeki "*y*" sesinin sözcüklerdeki değerinin birçoğunu karşılar.
Örnekler:
-«Şey: Шей. Boy: Бой. Soy: Сой. Yol: Йол. Yoğurt: Йогъурт. Leyla: Лейла. İslami: Іисламий. Mevlevi: Мевлэвий»
-«Türkiye: Туркие. Turkey: Туркей. Turkay: Туркай. Turquie: Туркий».

"**Е**" harfi ile gösterilen ses "иэ" seslerinin bağlaşık okunuşudur ki, bu, Türkçede "ye" olarak yazılabilir. Bu harfle yazılan ses başlıbaşına ve sözcük başında her zaman aynı değerde ve "иэ" seslerinin bileşiği ya da kaynaşımı olarak okunur. Bir ses dili olan Adıgecede bu ses (е: иэ) bir anlam ifade eder ki, bu anlam genellikle başlıbaşına ve sözcük başında kendisini gösterir. Ancak, aynı anlamın sözcük içinde ve sonunda da kendisini göstermesi söz konusu olabilir ki, bu durumda "е" olarak yazılmış olan harf "иэ: *ye*" olarak okunmalıdır; buna ilişkin Adıgece sözcük örnekleri vardır. Bununla birlikte, genellikle sözcük içinde "е" ile yazılmış olan seslerin "эи" seslerinin bileşimi ya da kaynaşımı olduğunu belirtmek gerekir ki, bu seslerin duyulması "*ey*" şeklindedir. Kısası, her iki bileşik

ya da kaynaşık ses (иэ; эи) “e” harfiyle yazılmıştır. “Й” sesinin “yarım и” ve “и efekti” olması nedeniyle, yukarıdaki “e” seslemleri (*ye, ey*) aynı zamanda “йэ” ve “эй” olarak da değerlendirilebilir ve okunabilir. “E” harfiyle gösterilen “эи” seslemi ünsüzlerin sesleminde işlev görür; ancak, aynı harfle (e) gösterilmiş olan “иэ” seslemi olduğu gibi telaffuz edildiğinde bir ünsüzün sesleminde işlev görmez.
Örnekler:
-«Yemek: Емек. Gitmeye yeltendi: Гьитмэе елтенди. Yeter: Етэр. Niye: Ние»
-«Ne: He. Ney: Ней. Neyi: Неи. Seyir: Сеир. Sevgi: Севгьи. Selam: Селам».

“**Я**” harfi Türkçe “*ya*” seslemini kapsayan bir harftir. Yukarıdaki “e (иэ)” sesleminin bir türevidir ki, oradaki “иэ” sesleri burada “иа” olmuştur. Bu seslemin de (я) olduğu gibi seslemlenmesi nedeniyle bir ünsüzün seslemi işlevini yerine getirmez.
Ö*rnekler*:
«Gitme ya: Гьитмэ я. Yani: Яни. Yan: Ян. Yar: Яр. Yasin: Ясин. Yasemin: Ясемин. Yakışıklı: Якышыклы».

“E” harfiyle ifade edilen sesin kısıtlanması “**Ie**” ile gösterilen sestir ki, bu ses başlıbaşına Türkçedeki “*e*” ile aynı değerde telaffuz edilebilen bir sestir. Fakat, kısıtlamalı bir ses olarak, ses değeri her durumda aynı kalır; nefesin doğal olarak verilmesinin kısıtlanmasıyla oluşmuş olan bir ünlü ses olması nedeniyle de Adıgecede bir ünsüzün seslemi işlevini görmez.
Örnekler:
«Efendi: Iефенди. Esmer: Iесмэр. Esir: Iесир. Evet: Iевет. Elbette: Iелбэттэ. Teesür: ТэIессюр. Müteessir: МутэIессир».

«У, IУ, О» SESLERİ

“**У**” sesi de derinden gelen nefesin kısıtlamasız ve doğal olarak verilmesiyle oluşan bir sestir; İngilizcedeki “*w*” sesi gibi seslendirilir. Kimi Türkçe yerel ağızlarda “*v*” sesinin “*w*” sesi gibi ve dolayısıyla da Adıgecedeki “y” sesi gibi telaffuz edildiği bilinir. Adıgece “y” sesi Türkçede sözcük içinde bulunan “*u*” sesleri gibi işlev görür, ama daha uzatılmış olarak telaffuz edilen bir sestir. Bununla birlikte, Türkçe sözcüklerinin başındaki “*u*” sesi bu ses (y) değerini vermez; bu nedenle, sözcük başında duyulması ile ilgili örneklerini İngilizceden gösterebiliriz. Ancak, Türkçe sözcük içinde ve sonunda yer alan “*u*” seslerinin Adıgece alfabedeki “y” ile karşılanması mümkündür ki, şağıdaki örnekler bu şekildedir.
Örnekler:
«Wail: Уайл. War: Уар. Bulut: Булут. Tutumlu: Тутумлу. Buluntu: булунту».

Bu sesin (y) kısıtlanması “**Iy**” ile yazılan sesi verir. Bu ses tek başına iken Türkçedeki “*u*” sesinin daha kısa seslendirilmesidir; ancak, her zaman aynı ses değerinde kalır ki, bu durumda ünsüz seslemi için işlev görmez. Türkçe sözcük başlarındaki “*u*” sesleri Adıgece ses olarak “Iy” değerindedir.
Örnekler:

«Uç: Iуч. Uçurtma: Iучуртма. Uzun: Iузун. Uyanık: Iуяныкъ. Şuur: ШуIур. Suudi: СуIуди. Udi: Iууди».

“**O**” sesi de derinden gelen nefesle seslendirilir ki, uzun soluklu bir ses olup, Yunan alfabesindeki “*omega (Ω)*” ile aynı değerde olan bir sestir.

Örnekler:

«Soy: Сой. Solmaz: Солмаз. Solar: Солар. Solunum: Солунум».

“O” sesinin nefesin doğal olarak verilmesi ile ortaya çıkmasının önü kesilerek seslendirilmesi “Io” olarak yazılabilir ki, bu şekildeki bir ses, üzerinde çalıştığımız Adıgece şivede oluşmamıştır. Türkçede sözcük başına gelen “*o*” seslerini Adıgece alfabe ile yazmak gerekirse “Io” harfini kullanmak uygun düşer.

Örnekler:

«Osman: Iосман. Olur: Iолур. Olay: Iолай. Omuz: Iомуз».

ÜNSÜZ SESLERİN TELAFFUZLARI İLE OKUMA YAZMA ALIŞTIRMALARI

Ünsüz sesler, ses denen olgunun farklılık ve çeşitliliğini oluşturan ve muhtelif tını niteliklerine sahip olan seslerdir. Ünsüz sesler, ses organları tarafından modüle edilmekle ortaya çıkan seslerdir.

Ünsüzler, bir ses olarak ortaya çıkmak için ünlü seslere ihtiyaç duyan seslerdir. Ünsüzlerin ötümü ile ses birimi olarak seslenebilmeleri, nefesin verilmesi sürecinde kolaylıkla ortaya çıkabilen ünlü sesler aracılığıyladır: Ünsüzlerin birim ses olarak duyulmasına neden olan şey, nefesin verilmesinin sonucunda ortaya çıkan ünlü seslerin onların sonuna gelmeleri, adeta onları ses kümesine taşımalarıdır. Ünsüzler bir “ses birimi” olarak, bir ünlü ses bitimli şekilde duyulabilir.

Adıgecede bir ünsüzün bir “ses birimi” olarak duyulmasına aracılık eden ünlü ses, asgari koşullarda ve minimum seviyede oluşan ünlü bir sestir. Böyle olmakla da, Adıgece, ünsüz seslerin duyulmasında da en temelden başlar ve ses değerlerini göz ardı etmez; dilde seslerin kullanılmasında ekonomikliği esas alır. Ünsüz seslerin bir ses birimi olarak ortaya çıkmasına aracılık eden bu temel ünlü ses “ы” sesidir ki, en düşük seviyeli ve nefesin doğal olarak verilmesi dışında bir güç harcamasını gerektirmeksizin ortaya çıkabilen bir sestir o. Adıgece bir sesin ses birimi olarak ortaya çıkmasını sağlayan bu sestir ve tüm ünsüz sesler bir ses birimi olarak ve orijinal değerlerinde “ы” ses bitimli olarak vardırlar.

Adıgecenin bir ses dili olarak kalmasının da sonucu olsa gerektir ki, günümüzde de dildeki ses sayısı çoktur. Türkçedeki ünsüzlerin birçoğu da Adıgece ünsüz sesler kapsamındadır. Ancak, Adıgecede bulunan ünsüz seslerin birçoğu Türkçede ve diğer dillerde mevcut değildir.

Burada, Türkçede bulunmayan Adıgece sesler için Türkçe yazım örnekleri veremeyeceğimiz açıktır. Ancak burada, bu ünsüz seslerin telaffuzuna uygun olan Türkçe yerel ağızlar hatırlatılacak; Türkçe ağızlarda da bulunmayan seslerin telaffuzunda, Türkçe konuşma esnasında doğal vurgu ve ses uyumuyla meydana gelen ses benzerlikleri örneklenerek, telaffuz mümkünlükleri ifade

edilmeye çalışılacaktır. Bununla birlikte, söz konusu ettiğimiz seslerin bulunduğu kimi diller de anılarak örnekler verilmeye çalışılacaktır. Bu sırada, konu olan sesin bir ses grubunda bulunması halindeki yazımı ile okunması örnekleri verilecektir.

Seslerin tanıtılması ve yazım çalışmalarıyla ilgili olarak ifade ettiğimiz hususlar yanında, söz konusu seslerin fonetik özellikleri ile telaffuz şekil ve teknikleri açıklanacak; bir sesin çıkartılması için yapılması gereken egzersiz teknikleri üzerinde durulacaktır.

*

Adıgece Kiril alfabesindeki kimi harflerin Türkçe alfabede doğrudan karşılıkarı vardır ki, bunları kullanarak Türkçe sözcük örneklerini vereceğiz. Bu harfler ve Türkçe karşılıkları şöyledir:
«с (*s*), з (*z*), гъ (*ğ*), гь (*g*), дж (с), д (*d*), т (*t*), ж (*j*), к (*k*), ч (*ç*), л (*l*), п (*p*), б (*b*), ф (*f*), в (*v*), м (*m*), н (*n*), р (*r*)».

Ancak, Adıgecedeki seslerden birçoğunun Türkçede bulunmamasından dolayı, bu seslerin yazımıyla ilgili harfleri Türkçe sözcüklerinin yazımı amacıyla kullanamayacağız. Söz konusu harfler şunlardır:
«ц, цI, дз, г, гъу, гу, тI, жь, щ, щI, ку, кI, кIу, къ, къу, кхъ, кхъу, хъ, хъу, х, ху, хь, лъ, лI, пI, фI».

Bu grupta yer alıyor da olsa, Türkçe alfabedeki harflerle yazılması mümkün olanlarını Türkçe sözcük örneklerinde kullanacağız:
«гъу (*ğu*), гу (*gu*), ку (*ku*)».

Adıgecedeki seslerin telaffuzu ile Türkçedeki benzeri seslerin telaffuzu arasında genelde bir nüans değeri farklılığı vardır. Türkçe sözcükleri Kiril alfabesinde yazarken bu nüansı dikkate alarak, mümkün olan en yakın ses değerini veren harfi kullanmaya özen gösteriyoruz. Ancak, aralarında dikkate değer bir nüans değeri farklılığı da olsa, Türkçede bulunmayan sesler içerisinde gösterdiğimiz “хь” harfini “*h*”nin karşılığı olarak kullanacağız.

Yukarıda Türkçede bulunmayan sesler olarak verdiğimiz Adıgece sesler içerisinde telaffuz bakımından Türkçe okuruna en zor gelen sesler kesmeli (I) işaretle yazılmış olanlarıdır ki, söz konusu sesler şunlardır:
«цI, тI, щI, кI, кIу, лI, пI, фI».

*

Bu kesmeli seslere ilişkin genel bir açıklamanın burada yapılması uygun düşer. Nitekim, kesmeli olan bu seslerin yazımındaki benzerlikten de anlaşılacağı üzere, telaffuzlarında dikkat edilmesi gereken ortak özellikler vardır: Bu sesler, kesme işaretinin (I) sonunda bulunduğu harfin imlediği sesin kesmeli ve bastırılarak telaffuzu ile çıkartılabilecek olan seslerdir.

Bu kesmeli sesler, kesmeli şekildeki türevi olduğu ünsüz sese takılıp kalmakla çıkartılabilecek seslerdir. Bu şekildeki kesmeli bir sesin telaffuzunda, onun bir tür türevi bulunduğu ses üzerinde durmak gerekir. Nitekim, telaffuzunda zorlanmadığımız bu sesin bir ses birimi olarak oluşumuna dikkat edilirse, telaffuzuna çalıştığımız kesmeli (I) ses ile aynı ses donanımında oluştuğunu fark ederiz.

Bu kesmeli ses, normal olarak çıkartabildiğimiz sesten daha güçlü ve keskin bir sestir. Kesmeli ses, normal olan sesin oluşumunda rol alan ses donanımının genellikle sıkılması sonucunda oluşan bir sestir. Bu türden bir ses, sıkıştırılmış havanın basınçlı bir biçimde dışarı verilmesinin neden olduğu bir patlama ile ortaya çıkan bir sestir.

Oluşumu bu şekilde ifade edilebilecek olan kesmeli seslerin seslendirilmesi için çeşitli teknik mümkünlükler vardır ve denenmelidir. Öncelikle de, türevi olduğu sesle ilişkisinden hareketle ve o ses üzerinde oynanarak seslendirilmeye çalışılmalıdır.

Seslerin incelenmesi sırasında gösterileceği gibi, iki aynı ünsüz sesin ardışık olarak geldiği (örnek: hatta) Türkçe sözcüklerinin telaffuzunda doğal olarak ve bir tür vurgu niteliğiyle kendisini duyuracak olan sestir konu ettiğimiz kesmeli (I) sesler.

Bir kesmeli ses, ardışık gelen aynı seslerin (tt) ikincisinin sesleminde kendisini doğal bir vurgu değerinde gösteren bir sestir (t': тI). Harf ve seslerin incelenmesi sırasında vereceğimiz örneklerde bu ikinci sesin (tt) telaffuzuna dikkat edilirse, işte, aranan ses burada kendisini duyurabilecektir. Biraz çabayla bu kesmeli ses başlıbaşına telaffuz edilebilir.

Söz konusu seslerde (*tt*) adeta takılı kalınarak yapılacak olan telaffuzunda çıkartılabilecek seslerdir kesmeli hali olan ses (тI: t'). Bu ardışık iki aynı ünsüz sesin okunmasında, o ünsüze saplanıp kalma etkisiyle telaffuzunda, kesmeli hali telaffuz edilebilir.

Yapılması gereken şey, telaffuzuna çalıştığımız sesin öncelikle duyulması ve farkına varılmasıdır. Sonra, somut ve net olarak telaffuzuna çalışılmasıdır. Bir ses tek başına ve bir ses birimi olarak seslendirilmeye çalışılmalıdır ki, böylece söz konusu ses için hafızada yer açılabilir ve bilinçli olarak çıkartılarak kullanılması sürecinin başlaması sağlanabilir. Nitekim öncelikle, telaffuz edilebilen seslerin ses hafızasında muhafaza altına giren sesler olduğu bilinmelidir.

«С, Ц, Цı, З, Дз» SESLERİ

"**С**" harfi ile gösterilen sesin Türkçe alfabedeki karşılığı "*s*" harfidir.

Örnekler:
«Sami: Сами. Seslenmek: Сеслэнмэк. Asker: Iэскэр. Uslan: Iуслан. Temas: Темас. Hassas: Хьэссас».

"**Ц**" harfinin temsil ettiği ses Türkçede yoktur; dolayısı ile bu harfin karşılığı olacak bir harf de Türkçe alfabesinde mevcut değildir. "Ц" sesi "с (*s*)" sesinin önünde hafif bir kesme olacak şekilde ve üzerine basılarak telaffuz edilmesi ile çıkartılabilecek bir sestir. "*Sı*" seslemi alt ön dişlerin arasından süzülerek verilen nefesin seslendirdiği, bir ıslık niteliğinde ve sürekli çıkarılabilen bir sestir ve dişsildir. Buna, dilin de hafifçe desteği olması halinde "ц" ile yazılan sesin çıkarılması mümkün olur ki, bu ses dilsil ve dişsildir. "*S* (c)" sesi sürekli

çıkarılabilen bir sestir ki, dilin ifade ettiğimiz şekildeki müdahale ve baskısıyla bu sesin sürekli ve rahat çıkarılmasını zorlaştırması ve engellemesi durumunda çıkan sestir "ц" sesi. Başka bir ifade ile, sürekliliğin bu engellenmesi girişimi "ц" sesinin tek bir birim ses olarak çıkartılmasıyla sonuçlanır.

Türkçe alfabe kullanılarak bu ses "*ts*" olarak yazılabilir ki, yazdığımız bu iki sesin birleşik ve kaynaşmış olarak bir çırpıda okunuşu halinde "ц" sesi çıkarılabilir. Almanca ve Rusça dahil, kimi kuzey dillerinde de bulunan bir sestir "ц" harfi ile ifade edilen ses: Almancada "hiç" anlamına gelen "nichts" sözcüğü bu sesin bulunduğu sözcüğe bir örnektir.

Türkçe alfabede "*ts*" olarak yazdığımız bu sesi (ц) "*ts*" seslerinin bir arada bulunduğu Türkçe sözcükleri üzerinde çalışarak telaffuz etmeye çalışabiliriz. Bu okuma, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, "*ts*" seslerini bir arada ve bir çırpıda seslendirmeye çalışarak yapılmalı ve adeta bu iki ses kaynaştırılarak telaffuz edilmelidir. Bu telaffuzda, "*t*" ve "*s*" seslerinin hiçbirinin kendi değerinde bir ses olarak ortaya çıkmamasına özen gösterilmeli ve her iki sesin arasındaki bir sesin ortaya çıkmasına çalışılmalıdır.

Bu cümleden olarak, aşağıdaki örneklerin ifade ettiği anlama bakılmaksızın, "ц" sesinin telaffuzunu verecek şekilde okumaya çalışalım:

-«Yatsı, tatsı, atsı, hatsı, otsu, Ohimatsu».

-Aşağıda Adıgece alfabeyle yazılmış olan ses gruplarını da "ц" ses değerini vererek okuyalım:

«Цы, цэ, цей, цыцэ, цацэ, цуцэ, иц, сиц; уиц; Іуцэ».

"Ц" harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

«Цы: Kıl, tüy. Цыху: Sarışın beyaz tüylü ya da saçlı. Цей: Kıldan yapılma aba kumaş. Цакуэ: Yamçı».

"**ЦІ**" harfi ile yazılan ses, anlaşılacağı üzere, "ц" sesinin bir benzeridir; önüne kesme (І) işareti gelerek yazıldığı şekilde, "ц" sesini ezercesine ve üzerine keskince basılmak suretiyle çıkarılan bir sestir. Bu sesin çıkartılması için "ц" sesini telaffuz ederken gereken hava basıncından daha fazlası gereklidir. Bu basınçlı havanın meydana gelmesi için, küçük dilden itibaren boğaz bölgesi sıkıştırılıp, dilin üst dişe yakın damak bölgesine baskı yapması sağlanır. Böylece de, havanın dışarı verilmesi bir patlama şeklinde gerçekleşerek "цІ" sesinin ortaya çıkması sağlanır.

Yukarıda "ц" sesinin çıkarılmasında ifade ettiğimiz gibi, "с (*s*)" sesinin kolaylıkla ve süreklilik arzederek çıkması sürecinin dilin müdahalesi ile zorlaştırılması durumundan bir adım ötesi, bunun engellenmesi ve mümkünsüz hale getirilmesidir ki, bu "цІ" sesini verir. Burada dilin tam müdahalesi ile "с (*s*)" sesinin çıkması tam engellenir ve basınçlı havanın bir çırpıda dışarı atılmasıyla bir patlama şeklinde "цІ" sesi ortaya çıkar. Kısaca tekrarlarsak, "с (*s*)"nin sürekliliğinin zorlaştırılması "ц", mümkünsüz hale getirilmesi "цІ" sesini ortaya çıkarır.

Türkçe alfabede "ц" sesini yazdığımız şekli kullanarak "цІ" sesini de «*ts'*» olarak gösterebiliriz. Yalnız "ц" sesi olmayıp, bu ses grubu içerisinde

bulunan her bir sesin (с, з, дз) kesme ile bastırılarak telaffuzu “цI” sesine benzer sesleri verir. O halde, bu ses grubundaki seslerin kesilmesi ve bastırılması ile yapılacak egzersizler “цI” sesini çıkartabilme çalışmaları arasındadır.

Egzersiz ile ilgili ifadeleri de değerlendirerek, aşağıda Adıge alfabesiyle yazılmış olan ses gruplarındaki “цI” sesini doğru olarak telaffuz etmeye çalışalım:
«ЦIы, цIэ, цIи, цIу, ицI, ицIэ, ицIа, ицIи, ицIу».

“ЦI” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«ЦIыху: İnsan. ЦIыхун: Bilmek, tanımak. ЦIэ: İsim; Bit. ЦIыкIу: Küçük».

“**З**” ile ifade edilen ses Türkçe’deki “*z*” sesine denk düşer.
Örnekler:
«Zaten: Затэн. Zor: Зор. Azamet: Iэзамэт. Az: Iэз. Naz: Наз. Biraz: Бираз».

“**Дз**” ile yazılan ses Türkçe alfabe ile “*dz*” olarak karşılanır. “З” sesi “с (*s*)” sesinin daha güçlü ve keskin halidir ve dişsil bir sestir; “с(*s*)” ve “з (*z*)” sesleri süreklilik göstererek çıkartılabilen seslerdir. Oysa, “дз” sesi “з” sesi ile bir benzerlik taşısa da, onun gibi süreklilik göstererek seslem haline gelebilen bir ses değil, bir hamlede ve bir defade tek ses birimi olarak çıkartılan bir sestir. “С(*s*)” ve “з (*z*)” seslerine göre “дз” sesi dilin de desteğinin girmesi ile daha sertleşen bir sestir ki, dilsil ve dişsil bir ses olarak tek hamlede seslem haline gelir.

“Дз” sesi “д (*d*)” ve “з (*z*)” seslerinin birleşik ve kaynaşmış hali olarak ifade edilebilecek bir sestir; bu sesin konumunun “з” ve “д” sesi arasında olduğu ifade edilebilir ve “з” sesinden “д” sesine giden yolda seslendirilebilen bir ses olduğu düşünülebilir.

Yukarıda “с (*s*)” sesi ile “ц” sesi arasındaki ilişki “з (*z*)” ile “дз” sesi arasında da söz konusudur. O halde, bu sesi (дз) telaffuz ederken, yukarıda “*ts*” seslerinden hareketle “ц” sesinin telaffuzu çalışmasında olduğu gibi, bu iki sesin arasında bir ses çıkarmaya çalışmalı ve “д” ile “з” seslerinin herhangi birinin ses değerini tam olarak vermemeye özen göstermeliyiz.

Aşağıdaki Türkçe ses grupları ile sonrasındaki Adıgece alfabeyle yazılmış olan ses gruplarında “дз” sesini doğru telaffuz etmeye çalışalım:
-«Karadziç, Dzidzerya; Adz, badz, klodz, udz, idz, dzar».
-«Дзы, дзэ, дза, дзи, дзу, идз, удз, Iудз, зыдз, задз, дзыдзу, дзасэ».

“Дз” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«Дзын: Atmak. Дзэ: Diş; Ordu. Бадзэ: Sinek. Бжьыдзэ: Pire».

«Гъ, Гъу, Гь-Дж, Гу, Г» SESLERİ

“**Гъ**” harfi Türkçe alfabedeki “ğ” harfini karşılar.
Örnekler:
«Ağ: Iэгъ. Ağla: Iэгъла. Yağmur: Ягъмур. Sağmal: Сагъмал. Dağ: Дагъ. Çağ: Чагъ».

“**Гъу**” olarak yazılan ses Türkçede “*ğu*” seslemidir. Adıgecede kimi ünsüz sesler “у” bitimlidirler; buradaki ses de bunun bir örneğidir. Türkçe

sözcüklerde oluşan ses uyumuna bağlı olarak kimi yerde "*ğ*" sesinin "*ğu*" olarak duyulması mümkündür. Ancak, Türkçenin ses anlamsal bir dil olmamasının da etkisiyledir ki, ortaya çıkan bu ses nüansının ayrıca yansıtılması gerekmez ve "*ğ*" harfi ile karşılanır. Bir ses anlamsal dil olan Adıgecede söz konusu ses nüans ya da efektinin yazılmasına gerek vardır. Bu durumda da, ses uyumundan kaynaklanan nedenlerle de olsa bir sözcük bitiminde "*ğu*" ses efekti olarak da duyulan ses Adıgece alfabede "гъу" sesi olarak algılanıp yazılmalıdır.

Adıgece alfabede, ifade ettiğimiz ses uyumundan kaynaklanarak bitimde duyulan "*ğu*" ses efektinin de yazılması gereği vardır ki, aşağıdaki örneklerde bu durum görülmektedir. Ancak, ses uyumundan kaynaklanan böyle bir ses efekti "ğu" bitimli bir Türkçe sözcükte söz konusu ise, bunun Adıgece alfabede yazılması için, sondaki "*u*" sesinin tam duyulması durumunu da ifade etmek bakımından doğal olarak bir "y" harfinin "гъу" harfi bitimine gelmesi ihtiyacı doğar. Aşağıda bu durumda yazılan sözcükler görülmektedir.

Örnekler:

-«Soğur: Согъур. Oğul: Іогъул. Oğuz: Іогъуз. Uğur: Іугъур».

-«Çoğu: Чогъуу. Doğu: Догъуу. Buğu: Бугъуу».

Bu sözcüklerin okunmasında "гъу" sesi kendi değerinde telaffuz edilir. Ancak, üzerinde çalıştığımız şivede "гъу" gibi "y" bitimli seslerin sözcük sonuna gelmesi durumunda kendisinden önce gelen seslem yardımıyla duyulabilmesi nedeniyle olsa gerektir ki, tam telaffuz edilmez. Bu durumda, söz konusu ses yarım duyulur. Sonundaki "ы" bitimiyle değil de bir "гъу efekti" olarak duyulur. Başka bir ifade kullanırsak, Adıgecede sözcük sonunda çınlaması duyulan ses nüansı da dikkate alınmakta olup, "гъу efekti" olarak işitilen ses için de "гъу" harfi kullanılmaktadır. Esasen duyulan bu ses, anlamsal olarak bir "гъу" sesidir de.

Burada ifade edilen şey, Türkçe ses uyumu nedeniyle "ğ" sesinin "ğu" sesi efektinde duyulmasına benzer bir durumdur ki, bir "*ğu*" seslemi olarak duyulan bu ses efektlerinin Adıgece alfabede yazılması "гъу" harfiyle mümkündür.

Bu nedenlerle, aşağıdaki sözcüklerin Türkçe yazılışları ile Adıgece alfabesinde yazılışları farklılık göstermektedir. Sözcüklerin bitiminde duyulan ses efektinin bir "*ğu*" ses değeri taşımasından dolayı, Adıgece alfabede yazılışları "гъу" harfiyle mümkün olmaktadır.

Örnekler:

«Doğ: Догъу. Boğ: Богъу. Oğ: Іогъу».

Adıgecenin bir ses dili olması nedeniyledir ki, seslerin nüansı gözardı edilememektedir. Çünkü, bu ses nüansı bir anlamsal değerdir: İfade etmekte olduğumuz "гъу" sesi bir anlamsal temelden ortaya çıkmış olan bir sestir; onun efekti olarak duyulan ses de aynı anlamsallığa sahiptir. Bu nedenle de, duyulan sesleri Adıgece alfabesinde yazmak gerektiğinde, bu, Türkçe yazımı ile farklılık göstermektedir. Aşağıdaki örnekler, Türkçe sözcüklerinde ses uyumundan kaynaklı olarak "*ğ*" sesinin "*ğu*" şeklinde duyulması nedeniyle Adıgece alfabede "гъу" harfinin kullanılmasıyla yazılmış örneklerdir.

Örnekler:
«Doğu: Догъуу. Doğru: Догъуру. Buğra: Бугъура. Oğlu: Іогъулу. Tuğla: Тугъула. Buğday: Бугъудай. Muğla: Мугъула».

"**Гь-Дж**" harflerinin ifade ettikleri sesler farklı olsa da, bugün aynılaşmış anlamda kullanılan ve farklı şivelerde birbirinin ikamesi olan seslerdir. Çalışmakta olduğumuz şive içerisindeki farklı yöre ve ağızlar her iki sesten birini kullanabilmektedirler. Bu nedenle de, her iki sesin yazım örnekleri verilecektir. Ancak, Khabardey alfabesinde bu iki sesten "дж (*c*)" sesi temel alınarak yazılı hale getirilmiş olup, bu alfabede "гь" harfi mevcut değildir. Adıgey alfabesinde "гь" harfi mevcuttur ve Türkçedeki keskin veya ince bir "*g*" sesi değerinde okunur. Bu çalışmanın Khabardey alfabesini temel alması bakımından, Adıgece ile ilgili çalışma ve sözcüklerinin yazımı da temelde Khabardey alfabesindeki harflerin kullanılmasıyla yürütülecektir. Her iki sesin (дж, гь) telaffuz şekli Türkçe alfabesinde bulunan karşılıkları (*c, g*) gibidir.
Örnekler:
-«Gel: Гьэл. Git: Гьит. Gezmek: Гьезмэк. Ege: Іегьэ. Cengaver: Дженгьавэр».
-«Cengiz: Джэнгьиз. Ceviz: Джэвиз. Gece: Гьэджэ. Gelecek: Гьэлэджэк. Yolcu: Йолджу. Hancı: Хьэнджы».

"**Г**" harfinin ifade ettiği ses "гь (*g*)" ile "гъ (*ğ*)" arasında bir sestir. Ağız içinde "гь" sesi ile aynı bölgede oluşsa da, "гь"nin oluşumunda dil ortasına yapılan baskının ortadan kalkmasıyla meydana gelen bir sestir "г" sesi. Bu yumuşama "*yumuşak g*"ye kadar varmamış "гъ (*ğ*)" sesi de doğmamıştır. "Г" sesi nefesin daha rahat verilmesiyle ortaya çıkan bir sestir ve sürekli seslem olanağına da sahip bir sestir. Bu ses (г) dilin orta bölgesinde oluşurken, "гъ (*ğ*)" sesi dilin arka bölgesi ile gırtlakta oluşan bir sestir. "Гь" sesi keskin bir "*g*"dir ve dilin ön bölgesinin müdahalesiyle doğar; oysa "г" sesi, yumuşamış ve "*ğ*" sesine doğru bir eğilim gösteren bir sestir. Ama, "г" sesi "*ğ*" sesi gibi boğaz bölgesinde değil de, dilin orta bölgesinin titreşimiyle doğar.

"Г" sesi Türkçe alfabesinde bulunan bir ses değildir. Ancak, Türkçede "*g*" ve "*ğ*"nin sözcüklerdeki seslem farklılıklarında duyulabilen bir sestir. Örneğin, "gaz" dediğimizde duyduğumuz "*g*" sesinin keskinliği kaybolmaktadır ve ifade ettiğimiz "г" sesine doğru bir eğilim göstermektedir. Türkçedeki "öğe, eğe, eğer, meğer; siğil" sözcüklerindeki "*ğ*"nin telaffuzu "*y*"ye tam kaymaz ise, "г"ye benzer bir ses ortaya çıkar.

"Adıge" sözcüğünde de "г" sesi bulunur (Адыгэ); kimi ağızlarda bu sözcükteki ses "*g*" olarak telaffuz edilse de, Khabardey şivesindeki telaffuzu "*g*" gibi keskin değil de, genelde bir "г" sesidir.

Aşağıdaki ses gruplarında bulunan "*g*" ve "*ğ*" harflerini ifade ettiğimiz şekildeki "г" sesi olarak okumaya çalışalım; ardından, Adıge alfabesinde yazılmış olan ses gruplarını okuyalım:
-«Adıge, gaz, cağız, ağır, öğe, eğe, siğil».
-«Адыгэ, гыз, гэз, дэгыз, бэг, бгы».

"Г" harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

«Гын: Barut; Baharat. Жыг: Ağaç. Бэгын: Şişmek. Лъагэ: Yüksek».

“**Гу**” harfi ile yazılan ses “гь” sesinin “y” bitimli olarak seslemidir. Türkçe alfabede bu tür seslerin yazımı yoktur; ancak, bu ses değeri muhtelif sözcüklerde ses uyumu sonucunda oluşur; bu nedenle de okur için telaffuz sorunu yoktur. Ancak, “y” bitimli harfler sözcük başında ve içinde tam ses değerinde telaffuz ediliyorsa da, sözcük sonundaki “y” sesi genellikle yarım olarak seslendirilir; sözcük sonundaki “y” sesi “ы” bitimli olarak seslendirilmez, sesin tamamı değil de ses efekti verilir.

Aşağıda, “*g*”yi bir “*u*” sesinin izlediği ve dolayısı ile “*gu*” sesinin bulunduğu ve tam duyulduğu Türkçe sözcüklerinden örnekler verilmektedir. Ardından, Türkçe ses uyumu nedeniyle ifade ettiğimiz gibi sözcük sonunda “*u efekti*” veren seslemlerin Adıge alfabesinde yazımı gösterilmektedir.

Örnekler:

-«Erguvan: Іергуван. Gut: Гут. Gurur: Гурур».

-«Bug: Бугу. Cug: Джугу. Bulug: Булугу. Fug: Фугу».

“Гу” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

«Гу: Kalp. Іэгу: Avuç içi. Гуанэ: Budak. Джэгу: Oyun. Дэгу: Sağır».

«Д, Т, ТІ» SESLERİ

“**Д**” harfinin karşılığı Türkçe alfabesindeki “*d*” harfidir.

Örnekler:

«Davut: Давут. Dede: Дэдэ. Deyiş: Деиш. Dur: Дур. Dil: Дил. Dış: Дыш».

Kiril alfabesindeki “**Т**” harfinin de karşılığı “*t*” harfidir.

«Tanrı: Танры. Tat: Тат. Tut: Тут. Mithat: Митхьэт».

“**ТІ**” harfiyle gösterilen ses “т” harfi sonuna kesme gelecek şekilde yazılmıştır ki, “д” ve “т” seslerinin her birinin kesmeli olarak ve bastırılarak telaffuz edilmesinden doğar.

“*D*” sesinden “*t*” sesine gidilen sürecin devamında ortaya çıkan bir ses olarak ifade edilebilir “тІ” ile işaret edilen ses; o bir şeddeli “*t*” sesidir, birlikte ve üzerine basılarak telaffuz edilen “*tt*” sesidir. Türkçede bulunmayan bir sestir ve Türkçe alfabede «*t'*» olarak yazılabilir. İngilizcede “*th*” harfiyle yazılan ses “тІ” sesinin benzeridir.

“T” sesi dilin üst ön dişlere temas etmesinin ardından havanın dışarı verilmesi ile oluşan bir sestir. Bu şekilde seslendirilen “т” sesinin sıkıştırılmış ve patlamalı olarak duyulması “тІ” sesidir. Bunun gerçekleşmesi için, küçük dilden başlayarak boğaz bölgesi sıkılıp geniz yolu da kapatılarak, havanın ağız bölgesinde sıkıştırılmasıyla birlikte dil üzerinde baskı gerçekleştirilir. Bu koşullar altında, ön üst dişlerin üzerini baskılayan dilin bu baskısını aralaması sonucunda basınçlı hava dışarı atılarak patlatılması “тІ” sesi ortaya çıkar.

Bu sesin çıkartılabilmesine yönelik çalışma “*t*” sesinin kesilerek bastırılması egzersizleriyle yürütülebilir. Örneğin, bir sözcük sonundaki “*t*”yi keserek ve üzerine basarak telaffuz etmek; birden fazla “*t*” sesini birbiri üzerine

bindirerek seslendirilmeye çalışmak bu sesi çıkarma egzersizlerinden olabilir. Dikkat etmek gerekir ki, burada ses çokluğundan ziyade seslerin ezilmesi ya da katlanarak bir yeni ses niteliğinin oluşturulmasıdır konu olan. Bununla birlikte, birçok "*t*"yi bir anda ve sıkıştırılmış olarak seslendirmeye çalışmak ya da "*t*"leri şeddeli bir şekilde seslendirmek yapılacak egzersizlerdendir.

Bir çocuğa uzakların işaret edilmesinde kullanılan "atta" ifadesinde duyulan sese dikkat edilirse, bu, söz konusu ettiğimiz sestir; özellikle ikinci "*t*"nin aldığı ses niteliği konu ettiğimiz sestir. Benzer şekilde, "*tt*"lerin ardışık olarak bulunduğu sözcüklerdeki telaffuzda yakalanabilecek bir sestir "тI" sesi ki, benzer sözcükler üzerinde çalışmak ve telaffuza dikkat etmek gerekir:
«Hatti, gitti, hatta, katta; kattı; Almanca olarak "bitte"».

Bu sözcüklerde "*tt*"den çıkmamacasına seslendirilmesiyle konu edilen sesin (тI) daha net duyulması ve çıkarılması sağlanabilir. Bu sözcüklerin özellikle ikinci "*t*"lerinde algılanan bu ses, bir alıştırma süreci sonunda tek başına seslendirilmeye çalışılmalı; bu alıştırmalarla da ses hafızamıza yerleştirilmelidir. Yukarıda verdiğimiz örneklerden ikinci seslerdir söz konusu ettiğimiz kesmeli (I) ses değerinin doğal olarak duyulduğu yer ki, bu örnekte duyulan «*t'*» sesini dikkate alarak Adıgece alfabede yazmak gerekirse şu şekilde yazmak gerekirdi:
«Hatti: ХьэттIи. Gitti: ГьиттIи. Hatta: ХьэттIа. Bitte: БиттIэ».

Aşağıda Adıgece alfabede verilmiş olan ses gruplarını "тI" ses değerini vererek okuyunuz:
«TIы, тIэ, тIатIэ, IутIэ, натIэ, нетIэ, нытIэ, ятIэ, хъутIэ, тIыхъу, тIу».

"TI" harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«TIэкIу: Az. НетIэ: Demin. TIу: İki. TIыгур: Kambur. TIысын: Oturmak».

«Ж, Жь» SESLERİ

"**Ж**" harfinin karşılığı Türkçe alfabede bulunan "*j*" harfidir.
Örnekler:
«Jale: Жале. Jel: Жэл. İmaj: Иимаж. Mesaj: Месаж. Masaj: Мэсаж».

"**Жь**" sesi "ж" sesinin keskinliği kaybolmuş bir hali veya peltek haldeki bir benzeridir; "ж" sesine göre, frekansı daha düşük olan, daha yayvan ve yavaş tempolu bir sestir "жь". Türkçede "жь" sesi yoktur.

"Ж" sesi dil ucu ile damağın ön üst çeperleri maharetiyle çıkarılan bir sestir. Oysa, "жь" sesinin çıkmasında, dilin orta ilerisi ile damağın daha geri bölgeleri işin içine girer.

"*J*" sesinin keskinliğinin törpülenip yayvan hale geldiği şeklindeki telaffuzu ya da bir tür peltek taklidi yaparak "*j*"nin telaffuzu "жь" sesinin çıkarılması çalışmaları içindedir. Bu ses, alt ön dişleri olmayan kişilerin "z" sesini telaffuz biçimine uyan bir sestir; o halde bu taklidi yaparak da seslendirilebilir.

"Жь" sesinin çıkartılması "ж"nin seslendirilmesinden yararlanarak sağlanabilir; "ж"nin seslendirilmesinden geçilerek "жь"nin seslendirilmesine varılabilir. "Ж" sesinin çıkarılmasında dil ucu devrededir ki, iki yanından

sıkıştırılarak sivri bir hal alan dil ucunun titreşimiyle ortaya çıkan ses “ж” sesidir. “Ж”nin seslendirilmesi, dil ucunun sıkılması bırakıldığı haliyle yapılacak olursa, bu sıkma işi dilin ortasına doğru kayar. Böylelikle, titreşimin dilin orta bölümünde gerçekleşmesiyle ortaya çıkan sestir “жь” sesi.

“Жь”nin ifade ettiğimiz şekildeki seslendirilmesinden sonra aşağıdaki ses gruplarını okuyunuz:
«Жьы, жьэ, жьа, Іэжь, Іэжьэ, жыжьэ, жьажьэ, ижь, ежь, ежьэ, яжь, яжьэ, ужь».

“Жь” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«Жьы: Erken; Eski. ЛІыжь: Yaşlı adam. Мажьэ: Tarak. Лэжьэн: Çalışmak. Жьэ: Ağız».

«Щ, ЩІ, Ш» SESLERİ

Bu ses grubunda bulunan “**ш**” harfinin Türkçe alfabedeki karşılığı “*ş*” harfidir. “*Ş*” sesinin bulunduğu Türkçe sözcüklerinin Adıgece alfabede yazılış örnekleri aşağıda verilmiştir.
Örnekler:
«Şubat: Шубат. Şeker: Шэкэр. Giriş: Гьириш».

“**Щ**” ile “ш” sesi arasında da “жь” ile “ж” arasındaki ilişki benzeri bir ses ilişkisi vardır. “Щ” sesi “ш” sesinin bir tür peltek ve yayvan halidir. Türkçe sesler arasında “щ” sesi mevcut değildir. Bu ses Yunancada da bulunan bir sestir ve Türkçe ile diğer birçok dilde örneğin “Soros” olarak yazılıp telaffuz edilen sözcüğün Yunanca aslına uygun olarak okunuşu Kiril alfabesinde yazılırsa “Щорощ” şeklinde olur.

Ön alt dişleri dökülmüş olan birinin “*ş*” sesini ya da “*s*” sesini telaffuzunda duyulabilecek olan sestir “щ” sesi. O halde, bu seslerin bulunduğu sözcükleri ön dişsiz biri gibi söyleme taklidi yaparak “щ” sesini telaffuz edebiliriz.

“Щ” sesi de “c (*s*)” sesi gibi sürekli çıkarılabilecek olan bir sestir. Bu ses (щ) “ш *(ş)*” sesinin çıkartılması sırasında seslendirme işinin bastırılması ile duyulabilecek olan bir sestir. Bu baskılama dilin orta bölgesinin işin içine girmesine yol açar ve bu durumda duyulacak olan sestir “щ” sesi.

Başka bir ifade kullanırsak, “ш *(ş)*” sesinin seslendirilmesinde hissedilen dil ucunun devreden çıkarılması ve bunun yerine dilin orta bölgesinin hissedilmeye başlanması ile duyulabilecek olan bir sestir “щ” sesi. “Ш *(ş)*”nin seslendirilmesinde dil ucu titreşimdedir ki, bu titreşim bastırıldığı halde halen “ш *(ş)*” sesi çıkartılmaya uğraşılırsa, titreşim dilin orta bölgesine kayar ki, bu durumda çıkartılabilecek olan ses “щ” sesidir. Bu ilişki, yukarıda ifade ettiğimiz “ж” ve “жь” seslerinin ilişkisine benzer.

O halde, telaffuzunda ifade ettiğimiz yöntemleri kullanarak seslendirmeye çalıştığımız “щ” sesini aşağıdaki ses gruplarında doğru olarak okumaya çalışalım:
«Щы, щыс, щыт, щыщ, щэ, ща, щи, ищ, ища, гуэщ, гуащэ, Іущ, Іэщ, Іэщэ».

“Щ” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«Щы: Üç. Щырыщ: Üçer. Щытын: Ayakta durmak. Щыгъын: Giysi».

“Щ” sesinin kesmeli hali de “**щI**” harfi ile ifade edilir ki, bu ses de Türkçe sesler arasında yoktur. “Щ” sesini çıkarabilmiş olmamız halinde, bu sesin kesmeli ve bastırılarak telaffuzu “щI” sesini verir. Burada da, kesmeli seslerin telaffuzundaki hareket tarzına benzer şekilde, “щ” seslendirilirken ağız içinde hava basıncının artırılması ile dil ucunun damağın ön bölgesine temas ederek titreşimi gerçekleştirilirse, “щ” sesi yerine “щI” sesinin çıkartılabileceği bilinmelidir.

Bu sesin (щI) telaffuzunda “щ” sesinin yanısıra “ш” sesi de üzerinde çalışılacak bir sestir. “Ш” sesinin Türkçede bulunmasından dolayı (*ş*) telaffuz sorunu yoktur. Dolayısıyla, bu sesin kesmeli ve bastırılarak telaffuzuna çalışmak bizi “щI” sesine yakın bir sesin telaffuzuna götürür. Bu yapılırken, “щ” sesini telaffuz için söylemiş olduğumuz gibi, dilin orta bölgesinin devreye girmesine çalışmakla da “щI” sesini doğru telaffuz etmeye başlayabiliriz.

O halde, bu sesin çıkarılması çalışmaları burada ifade ettiğimiz hususlarla birlikte, kesmeli seslerin telaffuzu için daha önce ifade ettiğimiz yöntemlerle sağlanabilir ve geliştirilebilir. “ЩI” sesini aşağıdaki ses gruplarında doğru olarak okumaya çalışınız.
«ЩIы, щIыдэ, щIыта, щIэ, щIэс, щIэсэ, шIэтIэ, ищI, ищIэ, ущI, щIыIу, щIэIуэ».

“ЩI” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«ЩIы: Yer. ЩIын: Yapmak. ЩIэн: Yapadurmak; Bilmek. ЩIэ: Yeni. ЩIагъ: Alt. ЩIагъ-щIыIу: Alt-üst».

«К-Ч, Ку, КI, КIу» SESLERİ

Çalıştığımız şivede “**к, ч**” seslerinin her ikisi de mevcuttur ve alfabeye her iki harf girmiştir. Bu harflerin karşılığı Türkçe alfabesinde de mevcuttur (К: *K*; Ч: *Ç*). Khabardey şivesinde bu seslerin her iksinin de farklı ağızlarda aynı anlamda kullanılması söz konusudur. Ancak, bu ağızlardan “ч” sesinin kullanılması temel alınarak yazımda tercih edilmiştir ki, bunun sonucunda da bugün Khabardey bölgesinde “ч” şeklindeki bir telaffuz tarzı yaygınlaşmıştır.

Khabardey alfabesinde her iki sesin de harf olarak mevcut olmasıyla birlikte, bu ses grubunda bulunan diğer seslerin de yazım ve telaffuz bakımından “к” ile ilişkili olması nedeniyle sesler üzerine çalışmamızda ve ilgili Adıge sözcükleri yazarken “к” sesini esas alacağız ve yazımda bu harfi tercih edeceğiz.

Bu alfabede geçen “к” ince bir sestir ve Adıgecede bu harfin bulunduğu her yerde aynı ses değerinde okunur. Oysa, Türkçe alfabesinde bulunan “*k*” harfinin okunması ve dildeki kullanımı birbirinden farklı “*k*” ses değerlerini kapsar; bu ses bulunduğu sözcükte ses uyumundan dolayı Türkçede farklı nüanslarda telaffuz edilir (*ke, ka, ko*). Adıgecede ise, bu sesin değeri her yerde

“*ke*” sesleminde işitilen ince bir “*k*” sesidir ki, şağıdaki örnekler “*k*” harfinin Adıgecedeki değerinde okunan Türkçe sözcüklerdir. “Ч” harfi Türkçedeki “*ç*” harfinin tüm değerlerini karşılar.
Örnekler:
-«Kemal: Кэмал. Kemik: Кэмик. Kekeme: Кэкэмэ. Gelmek: Гьэлмэк. Ekmek: Іекмэк».
-«Çek: Чэк. Taç: Тач. Keçi: Кэчи. Çengel: Чэнгьэл. Çerçi: Черчи. Çoban: Чобан».

“**Ку**” harfi ile yazılan ses -anlaşılacağı üzere- “к” sesinin “у” bitimli halidir. Türkçe sözcüklerinde “*k*” ve “*u*”nun ardışık gelmesi halinde Kiril alfabesi kullanarak yazımında Adıgece alfabede bulunan “ку” harfini kullanmak uygun düşer. Ayrıca, Türkçe ses uyumundan kaynaklan nedenlerle, bulunduğu yere göre “*k*” sesi Türkçe sözcüklerinde “ку” ses efekti taşır ki, bu duyulan sesi Adıgece alfabesiyle yazmak gerektiğinde “ку” harfini kullanmak gerekir. Aşağıda, hem bu ses uyumundan kaynaklanarak sözcük sonundaki “*k*” harfinin “ку” sesleminde duyulması ile ilgili örnekler, hem de sözcük içinde “*k*” ile “*u*” harflerinin ardışık gelmesi sonucunda “ку” harfinin kullanımı için uygun örnekler görülmektedir.
Örnekler:
-«Ok: Іоку. Kok: Коку. Çok: Чоку. Uyruk: Іуйруку. Bozuk: Бозуку. Kozok: Козоку».
-«Oku: Іокуу. Okut: Іокут. Okul: Іокул. Koku: Кокуу. Çoklu: Чокулу. Uyku: Іуйкуу. Kuzu: Кузу. Kumru: Кумру. Козлу. Ukrayna: Іукурайна».

“**КІ**” sesi “к” sesinin kesilmesi ve üzerine basılarak bir itme ile çıkarılan bir sestir. Dolayısıyla “к” sesinden daha ince, tiz ve keskin bir sestir “кІ”. Khabardey alfabesinde yazılma şekli böyle (кІ) olmakla birlikte, kabul edilen şive itibarıyla okunuşu “чІ” şeklindedir. Ancak, söz konusu sesin aynı şivede “*k*” sesinin bir türevi olarak telaffuzu da vardır ki, burada yazım şekline de uyması bakımından “*ç*” değil de “*k*” sesine yakın olarak telaffuzu ve okunmasını öneririz.

“*K*”nin türevi olan bu ses (кІ) değeri Türkçede yoktur; ancak, alfabede «*k'*» olarak yazılabilir. Yukarıda ifade ettiğimiz “*ç*” benzeri telaffuzu ise, «*ç'*» olarak yazılabilir.

“K” sesini çıkarmakta iken hıçkırığı tutan birindeki telaffuzunun “кІ” sesine benzer olduğu ifade edilebilir. Bu sesin telaffuzu için bu taklidin yapılması da denenebilir. Ayrıca, ardışık gelen iki “*k*” sesinden çıkmamacasına ve sıkıştırıp bastırarak bir “*k*” telaffuzu, ifade ettiğimiz “кІ” sesini verebilir. Türkçede ince bir “*k*” olarak telaffuz edilen iki ardışık “*kk*” harfinin okunmasında ikincisinde doğal olarak duyulan ses “кІ”ye benzer bir sestir. Bu okumada, ikinci “*k*” sesinden çıkmamacasına ve bastırarak telaffuzuna çalışılırsa “кІ” sesi doğru olarak telaffuz edilebilir. Aşağıdakileri ifade ettiğimiz şekilde okumaya çalışınız:
-«Sikke, Mekke, dükkan».
-Bu sözcükleri, okunmasını istediğimiz şekilde Adıgece Kiril alfabesinde yazmak gerekirse, şöyle yazılmalıdır:
«СиккІэ, МэккІэ, дуккІан».

Adıgecedeki “к” sesinin ince bir “*k*” sesi olduğunu ifade etmiştik. Bu şekildeki ince bir “*k*” sesinin ortaya çıkması sürecinde, eğer, boğazın sıkılması ve geniz yolunun kapatılmasıyla sıkıştırılan havayla dil üzerinde oluşturulan baskı, seslendirilmekte olan “*k*” sesini yoğunlaştırıp sıkıştırarak bir patlamayla dışarı atılmasına neden olursa, ortaya çıkan sestir “кI” sesi.

Yukarıdaki şekillerde telaffuz edilebilecek olan “кI” sesini aşağıdaki ses gruplarında doğru olarak okumaya çalışınız:
«КIы, кIыщ, кIэ, кIадэ, кIагуэ, кIыгу, гуэкI, гуэкIэ, дзакIэ, текI, икI, укI, IукI».

“КI” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«КIыр: Güçlü çıkan bitki. КIыхь: Uzun. КIагуэ: Kısa. КIэн: Aşık kemiği. КIэ: Kuyruk, arka».

“**КIу**” sesi de “кI” sesinin önüne “у” gelerek oluşan bir sestir; “кI” sesinin doğumuna benzer şekilde seslendirilebilecek olan bir sestir. “КIу” sesi Türkçe harf ve işaretlerle «*k’u*» olarak gösterilebilir.

“КIу” sesinin telaffuzunu yukarıda ifade edilen şekilde sağladıktan sonra aşağıdaki ses gruplarında doğru olarak okumaya çalışalım:
«КIуэ, кIуакIуэ, екIу, емыкIу, зэкIу, текIуэ, макIуэ, щакIуэ, шакIуэ».

“КIу” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«ЕкIун: Yakışmak. КъекIу: Yakışıklı. КIуэн: Yürümek; Gitmek. КъэкIуэн: Gelmek. КIуэтэн: Ötelenmek».

«Къ, Къу» SESLERİ

“**Къ**” sesi, Türkçedeki kalın bir “*k*” sesinin gırtlarksıl şekildeki telaffuzudur. Türkçe yazımda esas alınan İstanbul şivesinde “*k*” sesinin bu şekildeki (къ) bir telaffuzu yoktur. Ancak, iç ve doğu Anadolu şivelerinde -Türkçedeki ses uyumuna da bağlı olarak- “*k*” sesinin çoğu sözcükteki telaffuzu Adıgecedeki “къ” sesinin aynıdır.

Bu ses boğaz girişinde ve küçük dilin baskısı ile seslendirilen bir “*k*” sesi türüdür. Bu ifade dikkate alınarak, “Vakkas, Dakka, Akka, Hakkı” gibi sözcüklerdeki iki “*k*” sesinin kalın ya da kaba telaffuzunu temel alarak, sonrasına geçmemecesine takılarak kalınması şeklindeki telaffuzu “къ” sesini verir. Bu sesi Türkçe alfabede “*kh*” -ya da “gh”- olarak ifade edebiliriz..

“**Къу**” sesi de “къ” sesinin “у” bitimli olarak telaffuzu ile çıkarılan bir sestir.

Bu sesler (къ, къу) doğu şivesi taklidi ile seslendirilebilecek olan seslerdir ve Türkçe şivelerde duymaya alışık olduğumuz seslerdir. Bu sesler, ifade ettiğimiz şekildeki konuşmaların taklidi yapılarak kolaylıkla çıkarılabilir ki, “къ” sesi için önerdiğimiz “*kh*” şeklindeki yazımını esas alırsak, “къу” sesi için de “*khu*” harflerini kullanarak Türkçe örnekler yazabiliriz:
-«Kharğa: Къаргъэ. Khonya: Къоня. Vakh vakh: Вакъ вакъ. Khap: Къап. Khaz: Къаз».

-«Khurbağa: Къурбэгъэ. Khurban: Къурбан. Bokh: Бокъу».

Aşağıda Kiril alfabesiyle yazılmış olan ses gruplarını da “къ” ve “къу” harflerini ifade ettiğimiz şekilde seslendirmeye çalışarak okuyalım:

-«Къы, къэ, вакъэ, дакъэ, къыгуэкI, къакIуэ, аракъэ, уэракъэ, дыкъын, къакъэ».

-«Къу, къуэ, ныкъуэ, щыкъу, екъу, кIыкъу, дыкъуакъуэ, бжьакъуэ, закъуэ».

“Къ, къу” harflerinin temsil ettiği seslerin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

-«КъэкIуэн: Gelmek. Къэсын: Yetişmek. Вакъэ: Ayakkabı. Дакъэ: Kütük».

-«Къу: Kulp. Къуэ: Oğul. Къутэн: Kırmak. Дыкъуакъуэ: Çatal. Дыркъуэ: Darp izi».

«Кхъ, Кхъу» SESLERİ

“**Кхъ**” sesi “къ” sesine benzer bir sestir; “къ” sesi küçük dilin baskısıyla seslendirilirken, küçük dilin bu baskısının azalması ve işin içine gırtlaklı bir hırlama sesinin katılması “кхъ” sesini verir. Bu sesin, boğaz ve ağız içinin temizlenmesi sırasında çıkarılan seslerin bir benzeri olduğu ifade edilebilir.

Bu ses de Türkçede olmayan bir sestir ve “*kh*” sesinden daha az olmakla birlikte, kimi Türkçe şivelerde duyulabilen bir sestir. Yazılı dildeki okunuşu değil de, kabaca ve hırlamalı telaffuzu halinde “akıl, aksi, aksam” sözcüklerindeki “*k*” sesinin “къ” olarak telaffuz edilebilmesi ile birlikte “кхъ” şeklinde de telaffuz edilebilmektedir ki, bu şekildeki bir telaffuz doğu insanı için yabancı değildir. Bu sesi Türkçe alfabede yazmak -bir bakıma- «*kğh*» şeklinde ifade edilebilir.

“**Кхъу**” sesi de “кхъ” sesinin “y” bitimli şeklidir. Bu iki ses (кхъ, кхъу), boğaza kaçan bir cismi çıkartmaya çalışırken çıkardığımız seslere benzer sesler arasındadır.

Türkçe yazım diline göre gırtlaksı olan, kaba ve hırlamalı telaffuz edilmesi halinde “akut” sözcüğündeki “ku” sesleminde duyulabilecek olan bir sestir “кхъу”.

Aşağıda Kiril alfabesinde yazılmış olan ses gruplarını “кхъ“ ve “кхъу” seslerini ifade ettiğimiz şekilde telaffuz etmeye çalışarak okuyalım:

-«КхъыIэ, кхъэ, кхъэжь, кхъафэ».

-«Кхъужь, кхъулэ, кхъухь, кхъуэ, дэкъуэ, укхъуэ».

“Кхъ, кхъу” harflerinin temsil ettiği seslerin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

-«КхъыIэ: Lütfen. Кхъэ: Mezar. КхъапIэ: Kepek».

-«Кхъужь: Armut. Кхъуэ: Domuz. Кхъухь: Gemi. Кхъузанэ: Elek».

«Хъ, Хъу» SESLERİ

Yukarıda gördüğümüz “кхъ” sesinden “*k*” sesinin oluşum etkisini çıkardığımızda ortaya çıkan sesin “**хъ**” sesi olduğu ifade edilebilir. Bu ses dilin arka ve orta bölgesinde oluşarak ağız içini dolduran tam bir hırlama sesidir.

Türkçe yazılı dilinde bulunmamakla birlikte, içten ve derinden bir “ah!” çekilmesinde duyulabilecek olan bir sestir ki, buradaki örnekte “*h*” olarak yazılmış olan ses aslında telaffuz olarak “хъ” şeklinde duyulur. Türkçe alfabede bu sesin «*ğh*» şeklinde ifadesi uygun düşer.

“**Хъу**” sesi de bu sesin “y” bitimli seslemidir. Bu ses de haliyle Türkçede yoktur; ancak, yukarıdaki örneğe benzer şekilde, içten ve keyifle bir “oh!” çekerken bir hırlama şeklinde duyulan ve “h” harfiyle yazılmış olan ses aslında tam olarak bir “хъу” sesidir.

Bu seslerin bulunduğu Türkçe sözcükler yoktur ve dolayısıyla burada sözcük örnekleri verilemeyecektir. Ancak, yukarıda doğal olarak telaffuzu ile ilgili örnekler dışında da bu sesler yazılı olmasa da yerel ağızlarda duyulabilen seslerdir. Örneğin, aşağıdaki Türkçe sözcüklerin kimi yerel ağızlardaki telaffuzunu yazmak gerekirse Adıgece alfabe kullanmak uygun düşerdi ve şöyle yazmak gerekirdi:

-«Çakal (çağhal): Чахъал. Çakmak (çağhmağh): Чахъмахъ».

-«Oku (oğhu): Іохъуу. çok (çoğh): Чохъу. Tok (toğh): Тохъу».

Aşağıdaki örnekleri ”хъ” ve “хъу” seslerini ifade ettiğimiz şekilde telaffuz ederek okuyunuz:

-«Хъы, хъыдан, хъыджэбз, нэхъ, нэхъей, нэхъыкІэ, нэхъыжь, нэхъапэ».

-«Хъу, хъуж, хъуэн, хъуэхъуэн, хъуахъуэ, дэхъу, шыпхъу, Іэхъуэ, шыхъуэ».

“Хъ, хъу” harflerinin temsil ettiği seslerin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

-«Хъыджэбз: Kız. Пхъэ: Odun. НэхъыфІ: Daya iyi. Нэхъапэ: Daha önce. Нэхъыжь: Daha yaşlı, büyük».

-«Хъу: Erkek. ЦІыхухъу: Erkek insan. Хъун: Olmak. ЗэхъуэкІын: Değişmek. ЩхъуантІэ: Mavi».

«X, Xy» SESLERİ

“**X**” ve “Xy” sesleri bir deniz uğultusunu andıran seslerdir. Çalmaya çalışıp da çıkarılamayan ıslık sesi yerine duyduğumuz sesler “x, xy” seslerine benzer çoğunlukla. Ellerimizi ısıtmaya çalışıp da oğuşturarak üflerken çıkardığımız sesler “x, xy” sesleridir.

“X” sesi Rusça ve Yunancada da mevcut olup, aynı harfle (*x*) gösterilen bir sestir. Rusça ile Yunanca sözcüklerindeki “x” sesinin karşılığı olarak Türkçe ve başka birçok dilde “*h*” sesi kullanılmaktadır.

“**Xy**” sesinin “x”nin sonunda kendini gösteren bir “y” bitimi olduğu da açıktır. Yukarıda ifade ettiğimiz seslendirilme örneklerinden başka, bir yorgunluk ya da bezginlik belirtisi olarak derin bir nefes vermede duyulan ses da çoğunlukla bir “xy” sesidir.

Bu seslerin Türkçede bulunmamasından dolayı burada Türkçe sözcük örnekleri veremiyoruz. Aşağıda Adıgece alfabesinde verili olan ses gruplarındaki ilgili sesleri açıklamalarımıza uygun olarak doğru telaffuzuyla okumaya çalışınız.

-«Хы, хэ, хэт, хэс, хэщ, хасэ, хамэ, хадэ, дахэ, дэх, пхъэх, хъуххэн, Убых».

-«Ху, хужь, хужын, хуэкIуэ, ухуакIуэ, махуэ, хуэмыху, дэху, пэху, Iуэху».

"Х, ху" harflerinin temsil ettiği seslerin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
-«Хы: Deniz; Altı (6). ХыфIэдзэн: Rastgele atmak, fırlatmak. Пхэн: Bağlamak. Тхэн: Yazmak. ТхыцIэ: Sırt».
-«Хун: Sürmek. Хужь: Beyaz. Нэху: Aydınlık. ХузэфIэкIын: Üstesinden gelebilmek, başarabilmek. Хуэпэн: Giydirmek».

«Хь» SESİ

Bu ses Türkçede bulunan "*h*" sesinin şeddeli telaffuzudur; "*h*" sesinin üzerine basarak telaffuz etmek, başka bir ifadeyle, hırlamalı bir "h" sesi "хь" sesini verir. Bu ses bir ağır yük taşıyan kimsenin ıhlama sesidir. Bu ses Türkçe sözcük örneklerinde "*h*" yerine kullanılacaktır. Okumada "*h*" sesine bastırılarak okunması suretiyle "хь" sesinin doğru telaffuzuna çalışılması önerilir.
Örnekler:
«Hasan: Хьэсан. Hati: Хьэти. Günah: Гьюнахь. Hıyar: Хьыяр. Ahali: Iэхьали».

"Хь" harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«Хьын: Taşımak; Götürmek. Къэхьын: Getirmek. Хьэ: Köpek. ЩIыхь: İtibar».

«Л, Лъ, ЛI» SESLERİ

"**Л**" harfi Türkçedeki "*L*" harfini karşılar; ancak, Adıgecede bu ses daha yumuşak bir telaffuza sahiptir. Aşağıda Adıgece telaffuzuna uyan Türkçe örnekleri seçilmiştir.
Örnekler:
«Elem: Iелэм. Selin: Селин. Yel: Ел. Elli: Iелли».

"Л" sesinin tam anlamıyla peltek telaffuzu "**лъ**" sesini verir. "*L*"nin böyle bir telaffuzunu ifade eden bir harf yoktur Türkçe alfabesinde; dolayasıyla, bu ses için Türkçe sözcük örnekleri verilemeyecektir. Bu sesin yazımı "*lh*" şeklinde olabilir; ancak, telaffuzu bakımından "*tl*" seslerinin kaynaşık seslemini esas almak daha uygun düşer.

Bu ses "*L*" sesinin peltek taklidi yaparak telaffuzu ile çıkartılabilecek bir sestir. "Pe<u>lt</u>ek" sözcüğünde de görüldüğü üzere sözcüklerde birbirini izleyen "*lt*" ve özellikle de "*tl*" seslerini birbirine kaynaştırarak ya da "*l*" sesinin peltek olarak okunmasıyla "лъ"nin telaffuzu kolaylıkla mümkündür. Bu ses üzerine yapılacak egzersizler için aşağıdaki sözcükleri ifade edildiği tarzda okuyunuz:
«Peltek, elti, alt, altı, altın; atlet, atlı, itli».

Aşağıda Adıgece Kiril alfabesinde verilmiş olan ses gruplarını "лъ" ses değerini vererek okuyunuz:
«Лъы, лъэ, лъаIуэ, лъакъуэ, лъэдий, лъей, хьэлъэ, хэлъ, Iулъ, гуэлъ, кулъ».

"Лъ" harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

«Лъы: Kan. Лъэ: Doku, organ. Хьэлъэ: Ağır, yüklü. Лъакъуэ: Ayak. Лъашэ: Topal. ЛъапIэ: Pahalı».

“**ЛI**” sesi “л” sesinin kesmeli şekilde ve üzerine bastırılmasıyla çıkartılabilecek bir sestir. Bu sesin çıkarılmasında “лъ” sesi daha yardımcı olacaktır; bu sesin (лъ) de kesmeli olarak üzerine bastırılmasıyla seslendirilebilecek olan bir sestir “лI” sesi. Bu ses (лI), “лъ” gibi sadece peltekçe çıkartılabilecek bir ses değildir. Ancak, kendisine yakın olan bu seslerin üzerinde daha önceki kesmeli seslerin telaffuzu yöntemleriyle çalışmakla çıkartılabilmesi mümkündür.

Türkçe alfabe ile bu ses «*L'*» olarak yazılabilir. Türkçede karşılığı bulunmayan “лI” sesi için Türkçe sözcük örnekleri veremiyoruz. Ancak, ifade ettiğimiz şekillerde doğru telaffuzunu yaparak aşağıdaki ses gruplarını okuyunuz:
«ЛIы, лIыкIуэ, плIы, пIлэ, лIэн, лIакъуэ, IэплIэ, хуэлIэн, егулI, мэзылI».

“ЛI” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«ЛIы: Adam. ЛIыжь: Yaşlı adam. ЛIыхъужь: Kahraman. ЛIэн: Ölmek».

«П, ПI, Б» SESLERİ

Bu gruptaki sesler dudaksıl seslerdir. “**П**” sesinin Türkçe karşılığı “*p*” sesidir.
Örnekler:
«Pas: Пас. Pis: Пис. Siper: Сипэр. Sap: Сап. Hep: Хьеп. Hap: Хьэп».

“**Б**” sesinin Türkçe karşılığı da “*b*” sesidir.
Örnekler:
«Ben: Бэн. Bebek: Бэбэк. Bal: Бал. Borç: Борч. Bil: Бил».

“**ПI**” sesi “п”nin kesmeli ve bastırılarak telaffuzudur. Bu ses, aynı zamanda “б” sesinin de kesmeli ve bastırılmış olarak telaffuzudur. Türkçe alfabe ile bu sesi «*p'*» olarak yazabiliriz ki, o bir şeddeli “*p*” sesi olarak ifade edilebilir.

Bu seslerin seslendirilmesi süreci dudakların kapalı durumu ile başlar ve açılması ile sona erer: Kapalı dudakların ardında dışarı çıkacak şekilde hazır bekleyen havanın aralanmış dudaklardan birden çıkmasıyla birlikte birer dudaksıl ses olarak ortaya çıkarlar. Ancak, seslendirilecek olan bir “пI” sesi ise, dudakların bu kapalı konumundaki teması ve dışarı çıkacak şekilde bekleyen havanın yarattığı basınç diğerlerinin seslendirilme hazırlığından farklıdır. Burada (пI), dudaklar iyice sıkılır ve dışarı atılacak olan hava basıncı içeriden dudaklara doğru yoğunlaşır; ardından, sıkılmış olan dudakların açılmasıyla birlikte, bir anda basınçlı havanın patlamalı olarak dışarı verilmesi gerçekleşir ve “пI” sesinin ortaya çıkması sağlanır.

“*P*” sesini katlayarak ve bastırarak telaffuz ettiğimizde «*p'*» sesini çıkartabiliriz. Bir “züppe” sözcüğünde duyulan ikinci sesin «*p'*» olduğu ifade edilebilir ki, ikinci “*p*” sesinin üzerine bastırmakla bir “пI” sesi çıkartılabilir. Bu sözcüğü bastırarak bir hamlede ve kısaca telaffuz edersek “пI” sesini tam olarak çıkartabiliriz. Benzer şekilde, “hippi, hoppa” sözcüklerinde de kolayca

duyulabilen ses “пI” sesidir. Bu sözcüklerin telaffuzuyla “пI” sesinin telaffuzu geliştirilerek hafızaya alınabilir; giderek de “пI” sesi başlıbaşına telaffuz edilebilir.

Yukarıda verdiğimiz örnek sözcüklerdeki birleşik seslerin (*pp*) doğal olarak telaffuzunda kendisini gösteren “пI” sesinin dikkate alınarak Adıgece alfabede yazılması şu şekildedir:
«Züppe: ЗюппIэ. Cüppe: ДжюппIэ. Hippi: ХьиппIи. Hoppa: ХьоппIа».
Aşağıdaki ses gruplarını “пI” sesinin doğru telaffuzu ile okuyunuz:
«ПIын, пIэ, пIэнкIын, пIэжьажьэ, жьапIэ, пIалъэ, лъапIэ, хъупIэ».

“ПI” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«ПIытIын: Ezmek. ПIэ: Yatak. ПIалъэ: Mühlet, karşılık. ПIэнкIын: Yatağından çıkarak patlamak (örneğin, mısır patlatmak için kullanılır)».

«Ф, ФI, В» SESLERİ

Bu gruptaki sesler dudaksıl ve dişsildir. “**Ф**” sesinin Türkçe karşılığı “*f*” sesidir.
Örnekler:
«Fikir: Фикир. Fehmi: Фэхьми. Ferik: Фэрик. Faruk: Фаруку. Ufuk: Iуфуку. Ufak: Iуфак. Af: Iэф».

“**ФI**” sesi “ф” sesinin kesmeli ve bastırılarak telaffuzudur. Türkçede bulunmayan bu sesi «*f’*» olarak yazabiliriz. “*F*” sesi doğası gereği sürtünmesi bir sestir; bu niteliğin kaybolmasını sağlayacak şekilde *“f”* sesinin katlanarak ve bastırılarak, şeddeli bir şekildeki telaffuzu Türkçede «*f’*» olarak yazdığımız “фI” sesini verir. Birden fazla *“f”* sesini birden telaffuz etmeye çalışırken, son *“f”* sesine takılarak kalmak; başka bir deyişle, ötesine geçmeksizin birden bir frenle son *“f”*nin telaffuzuna takılı kalmak gibi ifadeler “фI” sesinin çıkartılabilmesi için uygun ifadeler olabilir.

“Ф” sesi, üst ön dişlerin alt dudağı baskılaması esnasında aradan sürtünmeli olarak çıkan havanın çıkardığı bir sestir. Bu hareketin uygulanması sırasında, ağız içinde oluşturularak dışarı atılacak havanın basıncı artırılırken, dişlerin baskısının artırılması sırasında aradan dışarı çıkan havanın patlamalı olarak duyulmasıdır “фI” sesinin ortaya çıkması. Türkçede bulunmadığından dolayı sözcük örnekleri verilemiyecektir; ancak, bu sesi doğru telaffuzuna çalışarak Adıgece alfabede yazılmış olan aşağıdaki ses gruplarını okuyalım:
«ФIы, фIырыфI, фIэ, фIэрафIэ, фIанэ, фIамыщI, фIэщ, фIэщI, IэфI, цIыхуфI».

“ФI” harfinin temsil ettiği sesin dili bilenler için tanınması bakımından, bulunduğu Adıgece sözcüklerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:
«ФIы: İyi. УэфI: İyi hava. МэхуэфI: İyi gün. ГуфIэн: Sevinmek. ФIэнэн: Takılmak. ЗэфIэкIын: Hallolmak; Birbirinden ayrılmak, kurtulmak».

“**В**” sesinin de “ф” sesi gibi sürtünmeli olduğu ifade edilebilir; ancak, bu sürtünme “ф” kadar yumuşak değil, daha serttir ve adeta sürtündüğü yüzeyi tahriş

ederek, alt-üst edercesine bir etki bırakarak oluşan bir sestir. Bu harf ile gösterilen ses Türkçedeki "*v*" harfi ile gösterilen sesin aynıdır.
Örnekler:
«Veli: Вэли. Vali: Вали. Avare: Іэварэ. Av: Іэв. Ev: Іев».

«M, H» SESLERİ

Bu guptaki sesler genizsil seslerdir; bununla birlikte, Adıgece telaffuzları asgari genizsillik taşır. "**M**" harfi Türkçedeki "*m*" harfinin aynıdır; "**H**" harfi de Türkçedeki "*n*" harfine karşılık gelir.
Örnekler:
-«Manzara: Манзэрэ. Mehmet: Мэхьмэт. Tamam: Тэмам».
-«Nuh: Нухь. Nazan: Назан. Hazan: Хьэзан. Ninni: Нинни. Nene: Нэнэ».

«**P**»
Bu ses gürültülü ve her durumda kendini duyurabilen bir sestir. Türkçedeki karşılığı "*r*" sesidir.
Örnekler:
«Ordu: Іорду. İrade: Іирадэ. Dar: Дар. Zar: Зар. Sor: Сор. Seramik: Серамик».

ÜÇÜNCÜ KISIM

ADIGECE ALFABEDE TÜRKÇE OKUMA VE YAZMA ALIŞTIRMA ÖRNEKLERİ

Aşağıdaki Türkçe metni Kiril alfabesi ile yazınız; Kiril alfabesinde yazılmış olan Türkçe metni de Türkçe alfabeye çeviriniz. Benzeri alıştırmaları yaparak Adıgece alfabesini içselleştiriniz.

*

Adıgece bir ses dilidir ve sesler dilin işleyişinde temel elemanlardır. Seslerin fonetik nitelikleri, onların anlamsal niteliklerini de oluşturan özellikleridir. Seslerin fonetik ilişkileri onların anlamsal ilişkilerini de belirler. Ses komşulukları aynı zamanda anlamsal komşuluklardır.

Ünlü sesler ses geometrisini belirler, arşınlarlar. Bu bakımdan da, bu seslerin dilsel işlevleri geometriktir; bu seslerin ilişkileri bir geometrik koordinat sistemini ortaya koyarlar. Bu ifadelerden de anlaşılabileceği gibi, ünlü seslerin ortaya çıkmalarının bir sıra düzeni vardır ki, müteakip çalışma kesiminde temel ünlü seslerin doğuşu ile muhtelif şekillerde yeni ünlü seslerin ses kümesine katılmaları izlenebilecektir.

*

Адыгэджэдэ булунан lунсуз сеслер, нэфэсин догъал Іоларак верилмэси Іилэ сеслемленэн бир lунлу сес битиминдэ сеслем Іоларак Іортая чыкар. Бу Іитибарла да, lунсуз сеслер, кендилеринин сеслемини сагълаян

lунлу сеслерин къылгыладыгъы геометридэ фэІалиеттэдир. Бурадаки фэІалиет бир Іишлэмдир ки, бу фэлсэфик бир Іиштир. lунсуз сеслер сес донанымлары Іэраджылыгъы Іилэ фарклылашан нителиктеки сеслердир.

Бу нитэликлэр Іонларын Іишлэв вэ потансиел Іэнламларыдыр ки, бу Іэнламлар Іонларын дилсэл Іоларак Іортая койдукулары Іэнламлардыр. lунсузлерин фэлсэфик Іэнламлар Іичэрмэсинин нэдэни будур. Іонларын сессел комшулукулары Іэйны заманда Іэнламсал вэ фэлсэфик якынлыкларыдыр.

МутеІакип кэсимдэ lунсуз сеслерин Іинджэлэнмэси бу догъурултуда Іоладжактыр.

İKİNCİ BÖLÜM

ADIGECE SESLERİ VE ANLAMSAL TEMELLERİ

İKİNCİ BÖLÜM KONU KAPSAMLARI

KONU BAŞLIKLARI	SAYFA NO
BİRİNCİ KISIM ÜNLÜ SESLER VE ARALARINDAKİ İLİŞKİLER, SES ANLAMLARI İLE DİLSEL İŞLEVLERİ	43
Genel	43
Temel Ünlü Sesler ve Doğuşu: «ы, э, и, у»	44
Temel Ünlü Seslerin Kısıtlanmasıyla Ortaya Çıkan Ünlü Sesler: «Iы, Iэ, Iи, Iу»	48
Diğer Ünlü Sesler ve Ortaya Çıkışı: «а, й, е, Iе, -я-, о»	50
İKİNCİ KISIM ÜNSÜZ SESLER VE ANLAMSAL TEMELLERİ	57
Genel	57
«с, цI, ц, з, дз» Grubu	60
«гъ, гъу, гь-дж, гу, г» Grubu	62
«д, т, тI» Grubu	64
«ж, жь» Grubu	65
«щ, щI, ш» Grubu	66
«к-ч, ку, кI, кIу» Grubu	68
«къ, къу» Grubu	69
«кхъ, кхъу» Grubu	70
«хъ, хъу» Grubu	70
«х, ху» Grubu	71
«хь» Sesi	72
«лъ, л, лI» Grubu	72
«п, пI, б» Grubu	73
«ф, фI, в» Grubu	75
«м, н» Grubu	77
«р» Sesi	79
ÜÇÜNCÜ KISIM SES ANLAMSAL BİLEŞKELER: BİLEŞİK ÜNSÜZ SESLER	79
Genel	79
“д, т, тI” Ses Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Sesler	85
“щ, щI, ш” Ses Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Sesler	88
“лъ, л, лI” Ses Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Sesler	90
“п, пl, б” Ses Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Sesler	90
“ф, фl, в” Ses Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Sesler	102
DÖRDÜNCÜ KISIM SESLERİN DİLSEL İŞLEYİŞ SÜRECİNDEKİ ANLAMSAL KRİTERLERİ (ANLAM, ANLAMSAL, İŞLEVSEL)	102

BİRİNCİ KISIM
ÜNLÜ SESLER VE ARALARINDAKİ İLİŞKİLER, SES ANLAMLARI İLE DİLSEL İŞLEVLERİ

GENEL

Önceki konuların işlenmesi sırasında seslerin ünlü ve ünsüz olarak ayrımında da ifade ettiğimiz gibi, ünlü sesler ses birimi olarak kendiliğinden ortaya çıkabilen seslerdir. Onlar ses kümesinin temel elemanlarıdırlar ve ses kümesinin iskeletini oluştururlar. Onlar ses geometrisini kılgılayan elemanlardır. Ünlü sesler, bir bakıma, ses kümesinin kendisini oluşturan seslerdir ve ses denen olgunun kendisidirler.

Adıgecedeki ünlü ses birimleri önceki bölümde verilen çizelgede olduğu gibidir:
«Ы, Іы»; «Э, Іэ, А»; «И, Іи, Й, Е, Іе, -Я-»; «У, Іу, О».

Yukarıda verilen ses grupları oluş ilişkisi bakımından da birbirini izleyen gruplardır. Grupta bulunan ilk sesler temel ünlü seslerdir (ы, э, и, у) ki, bu temel seslerin oluş ilişkisinin yazdığımız sırayı izlediği ifade edilebilir. İfade ettiğimiz bu sesler gruplarındaki ilk seslerdir ki, aynı zamanda, gruptaki diğer sesleri doğuran seslerdir.

Temel ünlüler dediğimiz bu sesler, yukarıda telaffuzu ile ilgili açıklamalarda da ifade edildiği gibi, doğal olarak verilen nefese eşlik ederek ortaya çıkan seslerdir. Bu şekilde, nefesin doğal olarak verilişiyle ortaya çıkan sesler olmaları nedeniyle de, doğal olarak, bir ünsüz sesin seslemi görevini yerine getirirler. Bu üstlendikleri rol, onların doğal olarak seslem niteliklerinden kaynaklanır ki, ünlü seslerin bu doğal seslem nitelikleri Adıgecede kaybolmamış olarak bulunurlar. Bu seslerin temelliğinde ve bunlardan doğmuş olup yukarıdaki ses gruplarında gösterilmiş olan “a, o, e” sesleri de, ortaya çıkış ve seslem nitelikleri bakımından ünsüzlerin seslemi görevini yerine getirebilen seslerdir (a → ээ; o → эу; e → иэ / эй).

Konunun işlenmesi sırasında yeri geldiğinde Türkçe alfabe ile Adıgece Kiril alfabesindeki harflerin kullanılması gerekmektedir ki, hangi alfabe harfinin kullanıldığının ayırdedilmesi bakımından -önceki bölümde de kullanıldığı şekilde- Adıgece Kiril harfleri normal karakterde yazılırken Türkçe harfleri de *Latin* karakterde yazılacaktır.

*

Ünlü sesler insanın kolaylıkla çıkarabildiği seslerdir; ses denen olgunun kendisini daha iyi ifade eden ünlülerin Adıgecedeki anlamına ilişkin olarak aşağıda gireceğimiz irdeleme öncesinde, ünlü seslerin insanın bir refleksiyle kolaylıkla ortaya çıkabildiğini ifade etmek gerekir. Bu bakımdan da, ünlü sesler canlı ya da insanın akut nitelik taşıyan sesleri olduğunu da ifade etmek ugun düşer.

Bu kolay ve çabucak ortaya çıkabilmeleri nedeniyle de, insana ilişkin temel doğal refleksif ifadelerdir; kolaylıkla bir şeyler ifade edebilecek şekilde dilsel işleyişte doğal anlamlar olarak bulunabilirler. Nitekim, Adıgece telaffuz şekline uygun şekilde seslemlenen çoğu ünlü sesin başlıbaşına "anlama ve tespit, refleks ve eylem, soru ve cevap" niteliği ve kipinde doğal olarak kullanılan sesler olduğu ifade edilebilir.

TEMEL ÜNLÜ SESLER VE DOĞUŞU: «Ы, Э, И, У».

Ы:

Temel ünlü seslerden ilki olan "ы" sesi doğal nefes vermeye eşlik ederek duyulabilen bir sestir ki, ses olarak ortaya çıkmak için ilave bir çaba gerektirmez. Bu nedenle de, bir ünlü ses olarak o, minimum ünlü sestir; en ekonomik olarak ortaya çıkabilen bir ünlü sestir. Bu temelliğinden dolayı "ы" sesi, ünlü ses nüvesi olarak dilsel işleyişte yer alır. Bu cümleden olarak da, her bir sesin ortaya çıkmasına "ы" sesi neden olur; her bir sesin ses birimi olarak ortaya çıkmasının temelinde "ы" sesi vardır. Bu ses başlıbaşına bir anlam ifade etmez ve dolayısıyla sözcük başında da bulunmaz.

Bu temel ses (ы), diğer ünlü seslerin de doğuşuna temellik teşkil eden bir sestir. O dilsel olarak bir ünlü ses nüvesidir ki, kendisinden itibaren diğer ünlü seslerin ortaya çıkışına temellik işlevi görür; diğer ünlü sesler "ы" sesinin değişimiyle ortaya çıkmaya başlarlar. Diğer taraftan da, bir sesin dilsel ses kümesinde yer almasıyla bir ses birimi olarak dilsel işleyişe dahil olması, en ekonomik ünlü ses olan "ы" sesiyle gerçekleşir ki, bu, bir sesin orijinal değerinde (ses birimi) olmasının koşuludur. Bu bakımdan, "ы" sesi ünsüzlerin bir ses olarak sesleminin başat sesidir ki, onların bir ses birimi olarak ortaya çıkmaları "ы" ile mümkün olur.

Ünsüzlerin seslemini yerine getiren diğer ünlüler, bitimlisi oldukları sesin seslemini yaparken onları orijinal durumlarından çıkarıp kendi kılgıladıkları sessel geometride işletirler. Onlar, bitimlisi oldukları seslerin "ы" sesi gibi orijinal ses birimi olarak seslemini sağlamazlar, aksine, bunun dışına çıkararak seslemini sağlarlar.

Kısaca tekrar ifade etmek gerekir ki, bu ses (ы) temel ve en ekonomik ünlü ses olması nedeniyle ünlü seslerin nüvesidir. O, bitiminde yer aldığı bir ünsüz sesin en temel ve orijinal şekilde seslemini mümkün kılmaktadır ki, bir ünsüz sesin –orijinal- bir ses birimi olarak ses kümesinde yer almasını sağlamaktadır.

Э:

Bunu (ы) izleyen ünlü "э" sesidir ki, bu sesin ortaya çıkışı, "ы" sesinin seslemi için gereken nefes şiddeti ile ağız açıklığının artırılmasından başka bir şey değildir. Görüldüğü gibi, "э" sesi "ы" sesiyle doğrudan bağlantılıdır ve onun bir devamıdır ki, "э" sesinin -seslemi işleminde- bitiminde doğal olarak "ы" sesi duyulmaz. Yukarıda "ы" sesinin temelliğinden dolayı, onun her sesin sesleminde işitilebileceğini ifade etmiştik ki, "э" sesinin bu doğrudan ilişkisi nedeniyle burada

duyulmaz. “Э” sesi “ы”nin bir devamı ve gelişmiş hali olarak ortaya çıkmış olup, bu sesin (э) farklı biçimlenmeleriyle doğan sesler de (Iэ, a) “ы” bitimli olarak seslemli değildirler.

“ЫI” sesinin temel ve ilk ünlü ses olması ile birlikte, kendisinden doğrudan gelişerek doğan sesin “э“ sesi olduğunu ifade ettik. Mevcut minimun ünlü sesin (ы) gücünün artması ve ses açısının genişlemesiyle meydana gelen bu ilk hareket ve ses doğumu (э) Adıgecede bir hareket ve ötelenmenin, dahası, fonksiyonel zamanın ifadesi olarak işlev görür. “Э” bitimli olarak ortaya çıkan her bir seslem bir hareket ve ötelenmeyi, fonksiyonel zamansal işleyişi ifade eder. Bir sesin bir ses birimi olarak orijinal hali “ы” sesi iken, onun fonksiyonel zamanlılığı ile hareket hali ve ötelenmesi “э” bitimli seslemidir. Aynı zamanda, “э” bitimli bir seslemin “ы” seslemli hale dönüşümü de, fonksiyonel zamansallık ile hareket ve ötelenmenin durmasını, orjinale dönüşünü ifade eder. Adıgece sözcüklerin oluşumunda “ы” ve “э” seslerinin işlevleri bu ifadelerdeki şekildedir.

Bu işlevlerine uygun olarak, Adıgecede “ы” ve “э” sesleri her durumda bir sesin bitimi olarak vardırlar. Bu sesler (ы, э) başlıbaşına bir anlam ifade etmezler, dilsel işleyişte tek başına bulunmazlar. Bu sesler yalnız başına bir anlam kurabilen sesler değildirler ki, kendilerinden itibaren başlayan bir anlam da oluşmaz; dolayısıyla da, sözcük başında bulunmazlar.

“ЫI” sesindeki bir güç artımıyla doğan “э” sesi, ses nüvesinde gerçekleşen bir ilk hareketin ve genişlemenin ifadesidir ki, kozmik olarak ortaya çıkan zamana uyan bir doğuşa ve işleyişe sahiptir; dilsel olarak temelde fonksiyonel bir zaman işlevindedir.

“ЫI” sesinin genişlemesinden ortaya çıkan “э” sesi, genel bir fonksiyonel zamansal olmakla birlikte bir zaman oku işlevindedir ki, sonuna geldiği bir sesin nitelik ve olanakları ölçüsünde, onun mümkün olan hareket ve ötelenimini sağlar. Bu cümleden olarak, sonuna geldiği sesin olanakları ölçüsünde, ona bir zaman oku işlevinde fonksiyonel hareket sağlayan “э” sesinin hareket alanı ve olanağı küresel ve fonksiyoneldir.

Fonksiyonel ve küresel hareket niteliği olan “э” sesinin bir ses birimi olarak dilsel işlevi zaman okunun kozmik işlevindedir: “э”nın birim işlevi zaman oku işlevidir. Zaman okunun kozmik olarak fonksiyonel genişlemesinde kılgılanan şeyle özdeşleştirilecek şekilde, “э” sesi “ы”nın genişlemesiyle ortaya çıkarak ses kümesinde yer almış olan bir sestir ve işlevi fonksiyonel harekettir, zamandır.

И:

Zaman okunun sürmesi ya da zamanın genişlemesinin küresel, senkronik ve singüler (tekil) bir genişleme olduğu ifade edilebilirse, bu, evrende olan her bir şeyin her bir zaman biriminde sürekli kılgılanımıdır. Benzer şekilde, “ы” sesinden doğarak bir ses birimi olarak dilsel işleyişte hareket ve ötelenimin fonksiyonel ifadesi olmakla fonksiyonel zaman işlevi sürdüren “э” da kendisinin işleyişine bağlı olarak bir başka sesin ses kümesinde yer almasını sağlayan bir sestir. Onun ortaya çıkardığı ses zamanın evrende kılgıladıkları anlamı ortaya koyar. Bu ses “э” sesine dik olarak ortaya çıktığı ifade edilebilecek olan “и” sesidir.

Zaman okunun bulunduğu noktada kılgıladığı şeyin bir uzamsal boyut olduğu ifade edilebilir ki, sürekli olarak zaman oklarının varolması ve kılgılamasıyla bu boyut sürekli kılgılanır. Zamanın kılgıladığı şeyin bu şekildeki süreklililiği bir kılgılama alanıdır da; ki, bu bir kılgılama alanı olarak uzamdır, mekandır. Zaman oku işlevinde olarak ifade ettiğimiz "э" sesini izleyen "и" sesi mekansal bir işleve sahiptir. Her şeyin görülme alanıdır o ki, önüne ve sonuna geldiği her sesin anlamını gösteren bir sestir.

Fonksiyonel zaman işlevinde olan "э" sesinin başlıbaşına bir dilsel anlamı yoktur. Ancak, fonksiyonel zamanın her adımında ulaştığı noktada ona dik olarak kılgılanan şeyi ifade eden "и" sesi bir anlamdır ve her tür anlamın gösterilmesini de sağlar. Mekan, varolanların kılgılanım alanıdır ve onların görülmesinin tek mümkün alanıdır. Her varolan bir mekandadır ve kendisi bir mekandır; kendinde görülen bakımından bir mekandır ve kendisinin görülebilmesinin mümkünlüğü olarak bir mekandır. İşte bu mümkünlüğü dilsel olarak "и" sesi sağlar.

Zamanın (э) kılgısı (и) bir mekansaldır ki, bunun sürekliliğinde kılgılanan şey bir mekandır. Her varolanın görülebilmesinin mümkün alanı bir mekandır; aynı zamanda, varolanın kendisi bir mekandır. Varolanlar olarak mekansal olan bizler, mekanın kılgılanmasını sağlayan fonksiyonel zamanı doğrudan kavrayamayız; ancak, onu mekansal aracılığıyla kavrayabiliriz. Biz varolanların kendisini kavrama noktası olan "şimdiki zaman", bizler tarafından, zaman okunun kendisinin ulaştığı noktadaki kılgısı olan bir mekansal olarak ya da bu mekansal aracılığıyla algılanır ki, biz varolanlar tarafından bu zaman noktası (şimdi) kılgılanan bir mekansal olarak ifade edilebilir. Bu ifade, Adıgecedeki "иджы (şimdi)" sözcüğünde açık hale gelen bir olgudur.

Bu ses de (и) nefesin doğal olarak verilmesinin sonucunda ortaya çıkan bir sestir ki, "э" sesini kesen ve dik olan bir seslem niteliğine sahiptir. Bu doğal seslemi nedeniyle, "и" sesi de ünsüzlerin seslemi işlevini yerine getirir. Ancak, "и" sesi tek başına bir anlam ifade edebilen bir sestir ki, başlıbaşına bir sözcük olarak dilde bulunur. Bu bakımdan da, bir sesin başına da gelebilir ve kendisinden itibaren başlayan bir anlam da kurulabilir ki, sözcük başında da yer alabilir.

"И" sesinin dilsel işleyişteki işlevleri ifade edildiği gibidir ve bu ses tek başına da bulunan ve herhangi bir şeyi mekansal olarak kasteden bir anlam ifade eden bir sestir. Bu şekildeki tek başına sesleminde "и"nin ifade ettiği anlam aynı zamanda "8" sayısının da ifadesidir. Bu sayı (8), sayma işleminde oluşan bir bloktan ya da bütünden (yediden) çıkarak yeni bir kılgısal durumu ifade eder.

Bu sesin zamansal (э) bitimli seslenimi (иэ) yönelim ifade eden bir işleve sahip olur ki, bu, absissel durumun ordinat doğrultusundaki ötelenimi temelinde ortaya çıkan bir işlevdir. Absisi ifade eden "и" sesinin olduğu gibi fiillenimi absissel bir artım ve büyümeyi ifade eder ki, bu temelde ortaya çıkan "ин" sözcüğü "büyük" anlamına gelir.

Bir ilk hareketi izleyen ve onun kılgısı olarak doğan "и" sesi, açıktır ki, "э" sesinin kılgısıdır ve ona göreli olarak ortaya çıkmıştır. -Tıpkı mekanın zamanın kılgısı ve zamana göreliği gibi-. Ancak, "э" sesinin kendisi "ы" sesinin genişlemesi ve değişiminin sonucudur; "ы" sesinin kendisi ise, bir sabitlik ve

değişmezliği, bir orjinal durumu ifade eder. Seslemsel niteliklerinin de gösterdiği gibi, “и” sesinde bir “ы” seslem niteliği vardır ki, bu seslemsel yakınlık dilsel işleyişte bir işlevsel ve anlamsal yakınlık anlamına da gelmelidir. “Э”ya göreli ve dik olarak ortaya çıkan “и” sesi “э”ya göreli bir kılgı olarak bir duraktır da. “Э”nın genişlemesi bir nüveden (ы) itibarendir ki, “э”nın kılgısında kendisini gösteren bir nitelik taşınmış olmalıdır bu nüve niteliğinde; ve “и” sesindeki “ы” niteliğine benzer seslemsel özellik bu olsa gerektir.

У:

Ses kümesinin temel elemanları ve ses geometrisini kılgılayan elemanlar olarak ifade ettiğimiz ünlü seslerin kendilerinden doğduğu temel ünlü seslerden şu ana kadar “ы, э, и” seslerinin doğuşunu irdeledik. “Ы” sesi ünlü seslerin temeli ve nüvesidir ki, onun şişmesi “э” sesini ortaya çıkarmıştır. Bu ilk doğum başka doğumların da başlangıcıdır ki, ardından “и” sesi ortaya çıkmıştır. Bu, ünlü seslerin doğumu olarak iki doğumdur ve bu sesler bir ilişki içindedirler; “э” sesi ile ona göreli ve dik olarak ortaya çıkan “и” arasında bir ilişki vardır ki, bu ilişki zaman-mekan ilişkisine benzer ve bir süreklilik ile sürekli kılgı ilişkisidir. Bu ilişki, “э”ya göreli bir “и” kılgısı ilişkisidir: zamana göreli bir mekansal boyut kılgısı ilişkisidir.

Buradan açıktır ki, “$y = f(t)$” benzeri bir ilişki doğar. Bu matematiksel terimlerde kullanılan harfler Greko-Latin kökenlidir. Bunların yerine, kolaylıkla bu matematiksel ifadeyi kullanmamıza yol açan Adıgece seslerini yerleştirebiliriz. Böylelikle de, bu matematiksel denklemi Adıgece sesler arasındaki ilişkiler olarak vermiş oluruz: “и = *f*(э)”.

Ancak, “э” ve “и” seslerinin bu ilişkisinde ortaya çıkan ve kendisini matematiksel olarak göstermiş olan “*f*(э)” kavramı bu iki ses dışında bir üçüncü şeydir. Bu, zamana göreliğinde kılgılanan şeydir ki, bu kılgılanım da “и”ye eşit olmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu kılgılanım her zaman bir “и” durumunu ortaya koymaktadır. Bu “şey”, zamanın değişiminde meydana gelen kılgıdır ki, zamanın sürekliliğinde sürekli kılgılanımdır ve bu hep “и”nin kılgılanımı olarak devam etmektedir. Bu sürekli kılgılanımın kendisi bir açılınım olan fonksiyondur. “Э” ve “и” ilişkisinde ortaya çıkan bu açılım, birbirine dik olan bu iki sesin arasını dolduran bir ses olmalıdır dilsel olarak ki, bu ses Adıgecedeki “y” sesidir. “У” sesi her türlü açılımı ifade eden bir ses olarak vardır Adıgecede. O halde, yukarıda “э” ve “и” seslerinin matematiksel ilişkisinde ortaya çıkan *f*(э) fonksiyonu dilsel olarak “y” sesinin işlevini ifade eder.

“У” sesi geniş bir ses aralığına sahip olan ve bir geniş bölgeyi içererek seslem haline gelen bir sestir. O, birbirine dik nitelikteki ilişkisi olan “э” ve “и” seslerinin işaret ettikleri bölgeyi tek başına kapsayan bir sestir. Bu niteliğiyle de, ses kümesinde küresel ya da eğri geometrik karakterdeki bir açılınıma sahip olan sestir.

“У” sesi de nefesin doğal verilişiyle seslem haline gelen bir sestir ki, bu niteliğiyle de ünsüzlerin seslemi işlevini yerine getirebilir. Onun bulunduğu her yerde bir açılım vardır ki, başlıbaşına da bir anlam ifade edebilen bir sestir. O, bir

ünsüzün başına da gelebilir ve kendisinden itibaren de anlam kurma işlevinde de bulunabilir; bu durumda, sözcük başında da yer alabilir.

Bu ifadelerden olarak, “у” sesinin tek başına ifade ettiği anlam açılımdır ki, fiil durumundaki ifadesi de (ун) “açılmak, -gelişmek-” ya da “göksel hareket” anlamına gelir. Açılım olmanın bir hareket ifade etmesi ve gerisinde de bir şeylerin kalıyor olması durumunda ortaya çıkan ifade “ужьын” olup, “açılınmak” anlamında çevrilebilir. Böyle bir eylemsel olgunun bir alan kaplaması niteliği “ужьыгъуэ” sözcüğünde ifade bulur ki, bu da “açılınım” olarak ifade edilebilirse, açılınımsal olan eylem de “ужьыгъуэн” fiilinde ifade bulur. “У” sesinin zamansal (э) alması durumunda “уэ” seslemi ortaya çıkar; bu, dilsel anlatıcı (ben) olan birinci tekil şahsın (сэ) açılımında (у) bulunan bir fonksiyonel (э) ifade eder ki, bu (уэ) sözcük, “sen” anlamına gelir. Aynı sözcüğün (уэ) açılımsal bir varolanı ifade edebilmesi bakımından, aynı zamanda “gök” anlamına gelir ki, bu seslemin fiil durumundaki ifadesi (уэн) “hamle yapmak, savurmak, vurmak” ve “patlamak” gibi açılımsal ve dağılımsal anlamlara gelir.

Bu ifadelerle, temel ünlü seslerin doğuşu ile birbiri arasındaki ilişkiler irdelenmiş oldu ki, onların birer ünlü ses birimi olarak Adıgecedeki işlev ve anlamları da bu irdelemeye uymaktadır.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere de, bu temel ünlü seslerin ses geometrisinde kılgılamış oldukları geometrik işlev bir matematiksel koordinat sistemi mantığına uymaktadır. Mevcut zamansal koordinat sistemdeki matematiksel terimlerin yerine kolaylıkla Adıgecede bulunan “э, и, у” seslerini kullanabiliriz. “Э” zamandır ve temel değişkendir, ordinattır; “и” ise, “э”ya göreli olarak kılgılanandır, absistir; aralarındaki bu ikili ilişkide kendisini gösteren fonksiyon olarak meydana gelen ses “у”dır.

TEMEL ÜNLÜ SESLERİN KISITLANMASIYLA ORTAYA ÇIKAN ÜNLÜ SESLER: «ІЫ, ІЭ, ІИ, ІУ».

Yukarıda, dilsel işlevleriyle ortaya koydukları anlamların kozmik bir oluşa ve küresel bir geometriye uygun bir ilişki içinde bulunan Adıgece temel ünlü sesler kısaca incelenmiştir. Bu seslerin, içinde bulundukları ses gruplarını da doğuran sesler olduğunu da ifade etmiştik ki, temel ünlüler olarak tanımlamamızın altında bu gerçek vardır. Bu seslerin nefesin kısıtlamasız ve doğal olarak verilişine eşlik ederek ortaya çıktıklarını da ifade etmiştik ki, bu niteliklerinden dolayıdır ünsüzlerin sesleminde doğal olarak işlev görmelerinin nedeni de. Bu seslerin kısıtlanmalı seslemlerinin de doğal olarak ünsüzlerin seslemi işlevi görmeyeceği de açıktır.

Temel ünlü seslerin matematiksel işlevlerini ve bir geometrik koordinat sistemi ortaya koyduklarını yukarıda gördük. Bunların kısıtlamalı olarak seslemlerinin de, matematiksel terimlerle ifade edileceği düşünülebilir ki, öyledir. Temel ünlü seslerin nefesin kısıtlamasız ve doğal olarak verilmesiyle seslendirilmeleri kısıtlanarak, nefesin baştan kesilmek suretiyle seslendirilmeleri matematiksel olarak bu seslerin limitasyonu anlamına gelir. Bu durumda da, temel

ünlü sesler olarak tanımladığımız seslerin limitasyonu, onların ifade ettiğimiz matematiksel işlevlerinin de limitasyonu anlamına gelir. Temel ünlü seslerin kısıtlamalı olarak seslemleri olan ünlü sesler (Iы, Iэ, Iи, Iу), bu temel ünlülerin (ы, э, и, у) işlev ve anlamlarının limit durumunu ortaya koyan işlev ve anlamlara sahiptirler.

Iы:

Doğal ünlü ses nüvesi olarak ifade ettiğimiz "ы" sesi, minimum ve en ekonomik bir sestir ki, bunun kısıtlanması ancak doğal ünlü ses nüvesi niteliğini ortadan kaldırır. Bu sesin minimum ve temel bir durumu, dolayısıyla da orijinal bir durumu ifade etmesi bakımından, kısıtlanması bu temelliğin ve orijinalliğin ortadan kaldırılması anlamına gelir ki, bu, olumlu yönde bir değişim ve adım değildir. Dahası, bu durum bir değişim değil, bir iptal anlamına gelir.

"Iы" sesinin dilsel işleyişteki işlevi de bu yöndedir; o, kimi Adıgece ağızlarda görülebilen ve yalnızca bir olumsuzluk eki anlamında kullanılan bir sestir. Bunun dışında, genelde Adıgecede ve günümüzün yazılı hale gelmiş olan şivelerinde bu ses dilsel olarak kullanılmamaktadır. Yazımda "Iы" olarak gördüklerimiz sessel değişimlerle ortaya çıkanlardır (Iэ-ы → Iы) ki, yeri geldiğinde dilsel işleyişteki oluşumu anlaşılacaktır.

Iэ:

"Э" sesinin bir hareket halini ve ötelenimi ifade ettiğini, daha da ötesi, bu sesin bir zaman oku kavramına tekabül eden bir işleve sahip olduğunu ve genel olarak fonksiyonel zamansal olduğunu ifade etmiştik ki, bu sesin kısıtlamalı seslemi ya da limitasyonu (Iэ) bir zaman aralığını verir. Bir zaman aralığı fonksiyonel zamandan arınmış değildir; fonksiyonel zamanın kendisinde işlediği bir zaman parçasıdır. "Iэ" sesinin Adıgecedeki işleyişi bu ifadelere uymaktadır ve her türlü bir zaman parçası, kısa bir an ya da çok uzun bir zaman, kısası, fonksiyonel zamanın ürünü olan ve içinde fonksiyonel zamanın çalıştığı ve dolayısıyla onun tarafından sonu getirilebilecek olan herhangi bir ölçülebilir ve kavranabilir bir zaman parçasıdır "Iэ".

Bu zaman dilimi fonksiyonel bir zaman parçası olup fonksiyonel zamanın içinde işlemekte olduğu bir zaman dilimidir ki, söz konusu zaman diliminin geçmesi halindeki ifadesi "Ia" olur. Bir geçmiş zaman diliminin dilsel ifadesi "Ia"dır.

Iи:

"Э"nın kılgıladığı, ona göreli ve dik olarak ortaya çıkan "и", bir mekansal boyuttur ki, onun zamanın sürekliliğinde sürekli kılgılanması bir mekan kavramını ve mekansal koordinat sistemini vermektedir. Mekan, varolanın görünür olduğu bir sistemdir ki, bunun kısıtlanması herhangi bir varolanın görü sisteminin kısıtlanması anlamına gelir. Burada artık varolanın kılgılandığı ve sürekliliğini garanti eden bir durum söz konusu değildir; zamana göreliğindeki bir kılgılama bu göreliği ve sürekliliği kaybetmiş olup, ortaya çıkmış olduğu durumuyla sabit kalmıştır.

"И" sesinin bir gösteren ve işaret eden ses olması gerçeğinde, onun kısıtlanması bu olanağını ortadan kaldıran bir işlemdir. Bu kısıtlama, varolanın

görüldüğü mekanın ve buradaki varolanın kendisinin işaret edilmesinin ortadan kaldırılmasıdır ki, böyle kısıtlamalı bir gösterim girişimi varolanı değil de, varolanın ait olduğu ve bir varolan olarak ilişkide bulunduğu mekansalı işaret edebilir. Bu durumda, varolan henüz görüde değildir ve bir varolan da değildir; olma olasılığındadır ki, ancak bir "ne"lik taşır. "Iи", "и"nin bir tür mutlak halindeki ifadesidir ki, "и"nin "э"ya (zamana) göreliğinde sürekli kılgılanımı olamayan durumudur; "Iи", sabit bir "и"dir.

Mekansal bir mutlak boyutun zamana göreli kılgılanması ve kendi dışında birşeyi göstermesi düşünülemez; bu bakımdan da, varolanın muhtemel aidiyeti noktasındaki neliğini ifade etmek bakımından dile gelen bir sestir "Iи". Bu dile gelmede muhtemel varolan, "Iи" odaklı olarak dile getirilerek, söz konusu varolanın neliği işaret edilir. Böyledir "Iи"nin dildeki tek kullanımı ve bu da sadece "Iис" sözcüğü olarak kendisini gösterir.

Yazımda karşımıza çıkacak olan "Iи" harfleri ifade ettiğimiz bu anlamlara ilişkin değil, sessel değişimlerle ortaya çıkanlardır ki, yeri geldiğinde bunlar açıklık kazanacaktır. Örneğin: «Iихын (Iэ-и-хы-н): Elinden almak. ЗэIищIащ (зэ-Iэ-и-щI-а-щ): -Elle- karıştırdı».

Iy:

"Э" ve "и"nin ilişkisindeki bir fonksiyon olarak ortaya çıkan "y" sesinin kısıtlanması "Iy" sesini verir ki, bir fonksiyonun belirsiz limitinin alınmasında karşımıza çıkan durumu ifade eden bir işlemdir bu. Bir bütünsel fonksiyonun herhangi bir bölümünün limitasyonuna benzeyen bu işlemin dilsel işleyişi, bir açılım anlamına gelen "y" sesinin limitasyonu olarak "Iy" sesinin işlevinin ifadesidir ki, o (Iy) bir açılımın ya da bir bütünün (y) ucunu veya bir kenar bölümünü ifade eder. "Iy"nun dildeki işleyişi budur ve her durumda bir bütünün giriş çıkış bölümünü, herhangi bir kenar bölgesini veya herhangi bir ucunu gösteren bir sestir.

*

Temel ünlü seslerin limitasyonları ile ortaya çıkan ünlü sesler aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir.

I	Ы	Э	И	У
Ы	Iы			
Э		Iэ		
И			Iи	
У				Iу

DİĞER ÜNLÜ SES VE SESLEMLER İLE ORTAYA ÇIKIŞLARI: «A; Й, E, IE, –Я-; O».

Buraya kadar ortaya çıkan seslerden itibaren de dilin işleyişinde yeni ünlü seslerin ortaya çıktığı izlenir. Aşağıda ortaya çıkan diğer ünlü sesler konu edilmektedir.

“Ы” sesi, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bir ünlü ses nüvesidir ve bir sesin orijinal seslemini sağlayan minimun sestir. Ünlü seslerin temeli ve çıkışı olarak işlev görmüş olan bu sesin dilsel işleyişte ünlü sesler arasındaki konumu sabittir. “Э” sesinin ortaya çıkmasının ardından ortaya çıkan yeni ünlü seslerin doğumu ve dilsel olarak işlerlik kazanmasıyla, “ы” sesi mevcut ünlüler arasında kendisine uygun olan konumuna yerleşmiş olarak dilsel işleyişte varlığını sürdürür. Artık bellidir ki, bu ses minimum bir sestir; bu durumda da kendisinden çıkan ses ancak bu niteliğe uygundur ki bu da yukarıda gördüğümüz “Іы” sesidir. Bundan başkaca bir yeni sesin “ы”nın kendisinden doğumu, onun dilsel olarak bulunduğu yer bakımından mümkün görünmemektedir.

A:

“Э” sesi zamansallığı ifade eden bir sestir ki, bir zaman kesimi kavramı bu temel ünlü sesten doğmuştur (Іэ). “Э” sesinin ifade ettiği zaman bir fonksiyonel zamandır ki, fonksiyonel bir hareket ve işleyiş ya da bir ötelenimin fonksiyonel olarak varlığını dilsel işleyişte ifade eden bir sestir. Bu ifadeler bir senkronikliği ve singüler olarak meydana gelen genel bir fonksiyonelliği ortaya koymaktadır. Ne var ki, bunların dışında kalan ve genel bir fonksiyonel dışılıktaki bir zamansallığı ifade etmez. Ayrıca, bir gözlemci ve anlatıcının öznel durumu bakımından fonksiyonel olanların ifadesinde de geçerli bir anlam vermeye uygun da olsa, bu ses bunun dışında olan ve söz konusu gözlemci ve anlatıcıdan uzakta bulunan bir durumu zamansal ve mekansal olarak ifade bakımından geçersizdir. O halde, “э” sesi bir başka sese daha gebedir ki, bu ses “a” sesidir.

“A” sesi, “э” sesine göre ses açıklığı ve şiddeti fazla olan bir sestir ki, adeta bu sesin en az ikiye katlanmışı ya da bir miktar toplamı olarak ifade edilebilir. Bu ses de (a) nefesin doğal verilişine eşlik ederek seslemlenen doğal çıkışlı bir sestir; bu niteliğiyle de ünsüzlerin sesleminde işlev görür. Ünsüzlerin sonuna gelmekle, onların anlamlarını fonksiyonel olmayan şekilde ortaya koyar; o anlamların halen ya da henüz işlerliği olmama halini gösterir.

Bu ses, bir fonksiyonel zamansal olmamakla ve katlanmış bir “э” olmakla, işlerlikte olmayan bir zamansaldır; fonksiyonel olarak işlemeyen bir zamansaldır; gelecek olan ya da geçmiş olan bir zamandır. Çoğunlukla zamanın geçmiş durumu söz konusudur ki, bu, zamansalın katlanması ifadesine de uygun düşer ve bizden uzak olup da fonksiyonel olmayan zaman, en çok geçmiş zamandır. Bu şekilde, içinde bulunulmayan bir zamanı dilsel olarak ifade etmek hep “a” sesine düşen bir görevdir.

Bu ifadeler fonksiyonel olmayan zamansallığa ilişkindir ve bu bakımdan bir zamansal uzaklığı ifade ederler. Ancak fonksiyonel zamanın göreliğinde kılgılanan şeyin bir mekan olduğu ve mekansal mesafelerin de bir zamansal mesafe olduğu unutulmamalıdır. Mekan zamanın göreliğindedir. O halde, “a” sesi zamansal ve mekansal olarak her tür fonksiyonel olmayan bir durumun ifadesidir. Bu durumda da, genel bir fonksiyonel zamanda ya da şimdide bulunmayan geçmiş veya henüz gelmemiş uzak zamanları ifade edebilen “a”, aynı zamanda, her varolan bakımından genel olarak fonksiyonel olmayan bir mekansal ile, öznel olarak bir varolanın kendisinin içinde bulunduğu ve fonksiyonel olarak

ulaşabildiği bir mekanın dışında kalan mekansallıkları da dilsel olarak ifade edebilen bir sestir. Böyledir “a” sesinin işlevi ve o fonksiyonel olmayan her tür zamansal ve mekansalı ifade eder.

O halde “a”, her tür fonksiyonel olmayan zaman ve mekanı ifade eden bir sestir. “A”, zamansal olarak kozmik bir geçmiş ve henüz gelmemiş olandır ki, bu bakımdan, evrensel olarak ve de her tür öznellik açısından henüz ya da artık içinde bulunulmayan zamandır. Zamanın göreliğinde olan mekan bakımından da bu durum aynıdır ki, bir mekandan söz etmek –temelinde- bir zamandan söz etmektir de. “A” bir zamansal kavramdır, mekansal değil.

Zamanın senkronik ve singüler seyrinde, açıktır ki, kozmik olarak bir fonksiyonel zaman söz konusudur. Böyle bir durumda, kozmik olarak bir şimdi vardır ve mekan dediğimiz şey burada kılgılanandır. Ancak, bu evrensel şimdideki evrensel mekanın bir noktasında bulunan bir gözlemci açısından, kendisinin içinde bulunduğu mekan parçası dışındakiler kendisinin ulaşamadığı mekanlar olarak “a” ile ifade edilir. Bu noktada, bir evrensel şimdi ve onun kılgıladığı bir evrensel mekan söz konusu da olsa, bunları meydana getiren zaman oklarının (э) tümü gözlemciye ulaşmamaktadır ki, gözlemcinin kendisine ulaşan zaman okları (э) bakımından kılgılanan bir mekanı vardır; bu durumda da, gözlemci kendisine ulaşan zaman okları (э) dışındakileri “a” olarak tanımlar. Gözlemci, eğer kendisine ulaşan zaman oklarını (э) görebilseydi, kendisi dışında bir zaman oku yoğunluğu (эээ...) görürdü ki, işte, gözlemci açısından bu zaman oku yoğunluğu da “a” olarak ifade edilmektedir.

Й:

Bu ses, “и” sesinin bir biçimidir ve onun “ы”sız seslemidir. Üzerinde çalıştığımız şivede, bir sözcüğün bitimlisi olan bir sesin önceki ses nedeniyle sesleminin mümkün olması halinde, sonundaki “ы” sesi ortaya çıkmaz; bir sesin bir önceki ses aracılığıyla sesleminin mümkün olması halinde, bir sözcük bitimindeki sesin sonundaki “ы” telaffuz edilmez. İşte bu dilsel işleyişin ürünü olarak ortaya çıkan bir sestir “й”. Onun işlevi, “и” sesinden farklı değildir; fakat, sözcük sonunda bulunması bakımından tam telaffuz edilmeyen bir “и” sesi olarak, “и” sesinden daha keskindir (“ы”sız olması bakımından), dolayısıyla da absisselliği daha hızlıdır.

Ünlülerin bir geometrik işleve sahip olduğunu ifade etmiştik ki, “й”nın ünlü seslerin sonuna gelmekle abssissel bir etki sağladığını da ifade etmek gerekir. Geometrik anlamlı ünlü seslerin sonuna gelmekle, absissel bir işlemin gerekli olması halinde “и”nin işlevini yerine getirir. Bir ünlü ses sonuna gelmekle, zaten bir geometrik anlamın kendisinden önce ifade bulmuş olmasında, gerektiğinde bir absissel etki “й” tarafından sağlanır. Bir geometrik işlev gören ünlü seslerin sonuna “и” yerine “й” gelmekle, sadece “tanjant”taki bir artımı gerçekleştirmekte ve böylelikle de “и”nin işlevi yerine gelebilmektedir. Bu sesin (й) dildeki kullanımında en çok da “э, и, е” seslerinin sonuna geldiğini de eklemek gerekir ki, bu durum, bu sesler (э, и, е) ile “й” sesinin ifade ettiğimiz işlevlerine uymaktadır.

E:

Bu ses, başlıbaşına bir seslem olarak “иэ” seslerinin birleşik halidir; bu iki sesin birleşik seslemi “e” harfiyle yazılmıştır. “E” ile gösterdiğimiz seslem, “и” sesinin sesleminde duyulan “ы”nın yerine “э” almış olarak seslemidir. “E” sesini meydana getiren seslerin (и, э) çizmiş olduğu geometriyi ve koordinat sistemindeki yerlerini yukarıda görmüştük. O halde, matematiksel olarak bu “иэ” sesinin ifadesi, absis çıkışlı olan ve ordinat doğrultusunda giden bir fonksiyondur; ya da, absissel olanın ordinatsal çalışmasıdır. Bu durumuyla “e (иэ)” sesi, bir yönelimin ve ifade ettiğimiz doğrultudaki bir hareketin ifadesidir ki, dilsel olarak da bu şekilde işler.

“E” sesi, “и” sesinin “э” istikametindeki hareketini ifade eden ya da “и”nin fonksiyonel ötelenimini ifade eden bir bileşik sestir ki, “и”den doğan ve onun bir işlevi olan bir sestir. Bu durumda da, “и” ile ilgili ifadelerimiz hatırlanırsa, “e” başlıbaşına bir anlam ifade edebilecek olan bir seslemdir ki, bu durumuyla “e” sesi yalnız başına bir anlam kurar; bir ses ve sözcüğün başına gelmekle, önüne geldiği sözcüğün anlamını yönelim çerçevesinde biçimlendirir. Bu ses, yönelim anlamıyla bir sözcüğün sonunda da yer alabilir ve sonuna geldiği sözcüğün anlamını gidebileceği yere yönelterek biteviye gitmesini sağlayabilir. Nitekim, bu sesin (e) ortaya çıkmasındaki kurgu (иэ) bir koordinat sistemindeki eksensel hareketlerin ifadesidir. Buradan çıkacak anlamlar sözcüklerin ortaya çıkmasıyla ilgili çalışmalarda kendisini gösterecektir.

“E (иэ)” sesinin dilsel işleyişte başlıbaşına bulunabildiğini, seslerin başına ve sonuna da gelebildiğini ifade etmiş durumdayız ki, “и”nin “э” bitimlisi olarak seslemi olması bakımından, “e” sesi nefesin verilmesine eşlik ederek çıkan doğal seslemsel nitelik taşıyan bir sestir. Ancak, bu ses “и” ve “э” seslerinin bileşimi olan bir sestir ve ifade ettiğimiz işlev ve anlamını dilsel işleyişte yerine getirmesi her yerde aynı şekilde telaffuz edilmekle mümkündür. Bu durumda da ünsüzün sesleminde işlev görmez.

Yukarıda ifade ettiğimiz şekilde ortaya çıkan bir seslem olup “e” harfiyle gösterilmiş olan “иэ” seslerinden başka, özellikle üzerinde çalıştığımız şivede, sözcük içerisinde ardışık olarak bulunan “э” ve “и” seslerinin liyezon olarak tanımlanabilecek bir durumun sonucunda bileşik (эи) olarak seslemi hali “e” harfiyle yazılmıştır. Sözcükler içerisinde ardışık olarak bulunan “э” ve “и” sesleri, anlamsal olarak ayrı ayrı telaffuzunu gerektirmeyen durumlarda kaynaşarak telaffuz edilebilmektedirler ki, burada seslem haline gelen “эи” de alfabede “e” harfiyle yazılı hale getirilmiştir.

Bu seslerin bileşimi, sözcük içerisinde bulunmakta olan ve ünsüzlerin seslemini yerine getiren “э” sesinin ardından bir “и” sesinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu şekildeki bir ses kaynaşmasının ortaya çıkardığı ve “e” olarak yazılı hale getirilmiş olan bu seslem (эи) sözcük içerisinde ortaya çıkmıştır ki, ünsüzlerin sesleminde işlev gören bir sestir.

O halde, yukarıda gördüğümüz ve “e” harfiyle yazılmış olan “иэ” seslemi ünsüzlerin sesleminde görev almaz ve o ortaya çıktığı seslemsel anlamda her zaman olduğu gibi telaffuz edilerek dilsel işleyişte varlığını sürdürür. Ancak,

kendisi zaten sözcük içinde ünsüzlerin seslemindeki iki sesin liyezonuyla bir seslem olarak ortaya çıkan ve “e” olarak yazılan “эи” seslemi ünsüzlerin seslemi görevinde yazılı hale getirilen bir “e”dir.

“Иэ” sesleri -oluşum bakımından- başlıbaşına anlam kurabilecek bir seslem ortaya koyar; ancak, aynı şeyin “эи” sesleminde gerçekleşmesi beklenemez. Nitekim, “э” sesi tek başına bulunmaz ve bir sesin başına da gelemez; bu bakımdan da, “эи” seslemi başlıbaşına bir anlam ifade edemez. Bu seslemin ortaya çıkışı tamamen fonetik bir olaydır ki, çoğu Adıgece şivelerinde de bu olaya rastlanmaz. Ancak, ortaya çıkmış olmasından itibarendir ki, bu şivedeki bu seslem (эи), dilsel işleyişte bir “işlevsel” olarak, yeni anlam ve ifadelerin ortaya çıkmasında kendisini göstermektedir.

Bu seslemdeki seslerin (э, и) işlevlerine ve sıralanmasına dikkat edilir ise, sözcük içerisinde birbirini izlemesi halindeki işlevi de anlaşılır hale gelir. Fonksiyonel zamanı ifade eden “э” bir sesin sonunda bulunabilir ki, bu durumda o sesin anlamını öteler, zamansal kılar; bu haldeyken, “и” sesinin onu izlemesi durumunda bir absissel işlev ortaya çıkar ki, fonksiyonda ani bir artış ya da mevcut varolanın yükseltilerek gösterilmesi işlemi gerçekleşir. İşte bu işlemleri yerine getiren bir seslem olarak sözcük içerisinde işlev görür “эи” seslemi. Bir varolanın, olduğu şekilde ve kendi halindeki yatay seyrinde, birden gösterilir kılınmasını sağlayan bir seslem olarak “эи” seslemi, o varolanı ifade eden sözcük sonunda kendisini gösterir ki, bu da genelde bir ilave “й” sesini gerektirir: “хуей”.

Ie:

“E (иэ)” sesleminin doğal olarak nefesin verilmesine eşlik ederek seslemi söz konusudur ki, bu haliyle “и”nin ötelenimini (э) sağlamakla, söz konusu sistemdeki bir varolanla ilişkili hale gelmeyi ifade eder. Bu şekildeki bir işlev, onun seslemsel özelliğidir ki, bu seslemin kısıtlanması bu yönelim ve ilişkiyi sağlamayacak olan bir gelişmeye yol açar. Nitekim, bu seslemin kısıtlanması veya kısıtlamalı seslemi bir başka ses ve anlamın ortaya çıkmasına yol açar. Dilin işleyişindeki işlevini ifade ettiğimiz “e (иэ)” seslemi başlıbaşına bir tek ses hükmünde olduğu halde kısıtlamalı olarak telaffuz edilecek olursa, ifade ettiğimiz işlevi kısıtlanarak bir başka anlamsal temel kurabilecek yeni bir ses ortaya çıkarır ki, bu ses “Ie” sesidir.

Bu ses, kısıtlamalı olmak bakımından da ünsüzlerin sesleminde işlev görmeyecektir. Kısıtlaması olduğu sesin (e: иэ) anlamsal işlevinin kısıtlanması ve durması anlamlarında kendisini gösterecek olan bir sestir “Ie” sesi.

“E (иэ)” sesinin işlevini görmüştük ve onun bir yönelim olduğunu ifade etmiştik. Bir yönelim, yönelinen bir ses ya da sözcüğü (ya da varolan) ifade eder ki, burada bir ilişki söz konusudur. Bu yönelim ya da ilişkiyi ifade eden ses “e (иэ)” sesidir. Bunun kısıtlanması, söz konusu ilişkinin kısıtlanması anlamına gelir. Bu şekilde de, yönelimsiz ve ilişkisiz bir durumu ifade eden bir ses ortaya çıkar ki, dilsel işleyişte “Ie” sesinin böyle bir niteliği vardır. “Ie” sesi, ilişkisiz ve yönelimsiz bir temel kurguyla ortaya çıkmış olmakla, varolanlarla ve oluşla uyumlu olmayan ve onlarla olumlu bir ilişki içerisinde bulunmayan, onların pozitif oluş sürecine ilişkisiz ya da uyumsuz kalan bir anlam ifade eder.

“Е (иэ)” sesleminin çizmiş olduğu geometriyi yukarıda ifade etmiş durumdayız ki, bu sesin kısıtlanmasıyla ortaya çıkan “Іе” sesi bu geometrik işlevi yerine getirmeyen bir işleve sahiptir; bunun bir işlev değil de, bir işlevsizlik olacağı da açıktır. Kısası, “Іе” sesi geometrik sistemdeki yönelim ve ilişkiyi tıkayan ve işlevsiz bırakma eğiliminde olan bir ses anlam olarak karşımıza çıkar.

“Іе” sesi “е”nin, yani “иэ”nin kısıtlanmasıdır ki, şu şekilde de ifade edilebilir ve yazılabilir: Іиэ. Görüldüğü üzere, “Іе” sesi aynı zamanda “Іи” sesiyle “э”nın birleşiminden de doğmaktadır. Bu durumda (“Іиэ”) mutlak bir absisselin, varolanı göstermeyen bir absisselin (Іи) ordinat (э) doğrultusundaki ötelenimi olduğu açıktır. Bu durumda da, varolanların görüde olduğu bir sistem varolanlarla ilişkisinin olmadığı şekilde bir işleyişe dönüşmekte ve varolanların görüde olduğu sistemin kökü kazınmaktadır. “Іе” sesinin her iki doğumunda da ortaya çıkan anlam olumlu değil, olumsuzdur.

-Я-:

Bu harfle gösterdiğimiz seslem “иа” seslemidir. Bu seslem, “и” ya da “иэ” sesleminin bir çoğulu olarak ortaya çıkmıştır ki, “Іэ” sesinden “Іа”nın ortaya çıkması durumundan farklı değildir. Burada “и”nin bir versiyonu olan “й” sesinin de aynı şekildeki bir seslem haline geleceği açıktır ki, “йа” da “я” olarak yazılabilir. Zaten, “и” sesinin “а”yla birleşmesi de “и” sesinden “ы” bitiminin düşmesiyle gerçekleşir ki, bu da “й”dır; “я (иа)”da bulunan ilk ses “й” olarak duyulur.

“Я (иа)” seslemi de “и” sesinin doğal ve nefesin verilmesine eşlik ederek seslemine uygun olarak ortaya çıkan bir seslemdir. Ancak, bu seslem de “е (иэ)” seslemi gibidir ve bir ünsüzün seslemi işlevini yerine getirmez; her yerde olduğu gibi telaffuz edilir.

“Я” harfiyle yazdığımız seslem, “е (иэ)”nin ve “и”nin bir çoğulu olan ifadedir. Çoğul bir “и”, zaman oklarının (э) çoğulluğundaki bir kılgı ya da mekanın ifadesidir ki, kılgısal ya da mekansal ifadeye konu olanın bir çoğul kılgısını ya da uzak mekansal durumunu ifade eder: «ипэ → япэ; и пэ → я пэ». Bir yönelim (иэ) ve ilişkili (й) olmanın (е: иэй) çoğulu, kılgı ve mekan çokluğunu ve temelinde de zaman oklarının çoğulluğunu ifade eder: «ещІ → ящІ».

Bu Adıgece örneklerden ilkinde, bir “и” çoğulu olarak ortaya çıkan ve “я” harfiyle gösterdiğimiz sesler “иа” iken, ikinci örnekte aynı harfle yazdığımız sesler “еа”dır. “Е”deki seslerin “иэ” olduğunu biliyoruz ve bu seslemin çoğulunda “а”nın kendisini göstermesiyle sesler “иэа” olur. Bu da toplam olarak “иа”dır; nitekim “а” “э”nın bir çoğuludur.

Bir gözlemci kendisine ulaşan zaman okları kapsamındadır ve bu zaman oklarınca oluşturulan mekandadır. Gözlemci, bulunduğu fonksiyonel alanının dışında bulunan bir kılgıyı ya da tekil varolanın bulunduğu bir mekansalı “и” ve burada gözlemlediği tekil bir yönelim ya da ilişkili durumu “иэ” olarak ifade ediyorsa, -ki, bu ifadede konu olan bir üçüncü tekildir-, bu ifadenin bir çoğulu çoğul (а) varolanın bulunduğu (иа) ya da mekanlar biliği (иа) ile bunların (а) yönelimi (иэа: иа) anlamını kurar. Bu ifadeden olarak, “я (иа)” seslemi gözlemci ve anlatıcının ilişkili olmadığı bir uzaklıktaki çoğul bir mekansal ile buradakilerin

yönelimsel ya da ilişkili olarak kılgılarını ifade eden bir seslem olarak dilsel işleyişte yer alır.

-Burada “и” ve “е (иэ)”nin çoğulunun “я (иа)” olduğu açıktır. Ancak, alfabede “е (иэ)” ile aynı şekilde yazılmış olan “е (эи)”in çoğulu yalnız başına “а” ile, ifadeye göre de “аи, ай” olarak gerçekleştirilir; nitekim, “э”nın çoğulu “а”dır-.

O:

Bu ses, yukarıda “е” harfiyle gösterilmiş seslemlerin ikincisi olan “эи” sesleminin bir anlamsal işlevle dilsel işleyişte yer almasına benzer şekilde ortaya çıkmıştır. Sözcükler içerisinde ardışık olarak gelen “э” ve “у” seslerinin tek tek telaffuzunu gerektirmeyen durumların dışındaki süratli telaffuzlarında ortaya çıkmış olan bir “эу” seslemidir “о” sesi. Bir örnek vermek gerekirse: «“СэукIуэ” olan bir sözcüğün hızlı telaffuzu “сокIуэ” olur».

Ortaya çıkmasında benzerlik gördüğümüz “е (эи)” seslemi gibi, “о” sesi de en çok üzerinde çalıştığımız şivede bulunmaktadır ki, bu seslerin bu şivenin oluşum sürecinde ortaya çıktığı ifade edilebilir.

“O” bir hızlı telaffuzda karışarak duyulan iki sesin ortaya çıkardığı bir yeni sestir ki, halen dilsel işleyişteki varlığını söz konusu seslerin ardışıklığında ortaya çıkan anlamı ifade ederek sürdürmektedir. Bu cümleden olarak, “о” sesi sözcük içerisinde bir “э” bitiminin ardından gelen bir “у” sesinin bir arada ortaya koydukları geometrik anlama sahip olan bir sestir ki, bir fonksiyonel zamanın (э) açılım (у) durumunu ya da noktasını ifade eder. Fonksiyonel açılım durumu ve noktası fonksiyonel olarak –“ben” açısından- zamanın açılımıdır ki, burası bir “şimdi” durumu ya da anıdır. Dilsel işleyişte “о” sesinin işlevi şimdiki andır, şimdiki zamandır. “O” şimdiki zamanı gösteren bir işleve sahiptir. “O (эу)” sesi “е (эи)” sesine benzer şekilde bir liyezonla ortaya çıkmış olup, dilsel işleyişte “işlevsel” olarak -şimdiki zaman kipi göstereni olarak- bulunur.

“Şimdi”, varolanın zaman ve mekanda kılgılanma noktası olarak, varolanın hep varolduğu ve varoladurduğu yerdir. O, fonksiyonel zamanın hep fonksiyon olarak ya da fonksiyonel olarak kaldığı zamandır ki, bir zamansal açılım noktasıdır. Bir zaman açılımı ya da zamanın fonksiyonelliği, varolan bakımından bir “эу”dır ki, bu seslerin bir araya gelmesindeki bir hızlı okumada ortaya çıkan “о” sesi dilsel işleyişte bir “şimdi zaman” kipini gösteren bir ses olarak işlev görür. Ancak, burada kendisini gösteren “о” bir “şimdiki zaman kipi göstereni”dir yalnızca, “о” şimdiki zamanı ifade eden bir anlam taşımaz. -Daha önce ifade ettiğimiz gibi, kendisi bir mekansal olan varolan bakımından “şimdi” bir mekansal kılgıdır (иджы)-.

Bu ifadelerden olarak, “şimdi” her zaman bir oluş ve doğum yeridir ki, bir açılımı (у) bünyesinde taşıyan zamansal (э) kılgı noktasıdır, bir fonksiyonun doğum noktasıdır. Ses anlamsal temelde, bir işlevsel ses olan “о” sesi de “ы” sesine benzer bir orijin işlevine sahiptir. Ne var ki, “ы” sesi daha temel bir orijin durumunu ifade ederken, “о” sesi “şimdi”nin öznel nitelikli orijinliğini ifade eder.

“O” sesi de, kendisini doğuran sesler gibi, nefesin verilmesine eşlik ederek ve doğal olarak seslem haline gelen bir sestir. “O” sesi ortaya çıkış koşul ve yerinde bir işleve sahip olarak dilsel işleyişteki varlığını sürdürmekte olup,

sözcük içinde şimdiki zaman imi olarak vardır. Sözcük içerisinde yer alması dışında, başlıbaşına bir anlam kurmaz ve tek başına bulunmaz; bu durumda da, kendisinden itibaren bir anlam kurmayacağından dolayı da, sözcük başında da yer almaz.

Bir sözcüğün hızlı okunması ve telaffuzunda ardışık gelen “эу” sesinin “o” sesini ortaya çıkardığını ifade etmiş durumdayız ki, bu sesin Yunancadaki “omega” sesi gibi seslemlendiğini de daha önceki bölümde ifade etmiştik.

*

Bileşik seslerin oluşumunda ilk ses tam olarak telaffuz olunmadan ikinci sesle birleşir. Bu ifadeden olarak ilk ses tam kendi değerinde değil de efektif değerindedir. Bu ifade aşağıda “e (иэ)” bileşiminde izlenebilir ki, bu bileşimde ilk sesin (и) tam değerdeki seslemindeki “ы” düşerek й müteakip sesle (э) birleşim gerçekleşir.

Ayrıca, aşağıdaki çizelgede ortaya çıkan “e (иэ)”nın çoğulu (иэа) olmakla birlikte, “и”nın de çoğulunu (иа) ifade eden bir işleve sahip olup, başlıbaşına bir ses olarak yazılmış olan “я” harfi de yer almamaktadır. Nitekim, bu harfin (я) ifade ettiği seslem, bir ses ya da birimi niteliğinde değil de, ifade ettiğimiz seslerin çoğuludur. Yeri geldiğinde “я” harfi ve içerdiği seslerin işlevi de irdelenecektir.

	Ы	IЫ	Э	IЭ	И	IИ	У	IУ
Ы								
IЫ								
Э			А		Е		О	
IЭ								
И			Е		Й			
IИ			IЕ					
У								
IУ								

İKİNCİ KISIM
ÜNSÜZ SESLER VE ANLAMSAL TEMELLERİ

GENEL

Ünlü seslerin ses geometrisini kurmaları ve geometrik işlev ve anlamlara sahip olmaları yanında, ünsüz seslerin daha çok felsefik anlamlar ifade ettiklerini söylemek yerinde olur. Ünlü seslerin bir ses olarak daha kolay ortaya çıkabilmelerine ve bu nitelikleri bakımından da seslendiren canlıya ilişkin olarak akut anlamsal nitelikler taşımalarına karşın, ünsüz seslerin oluşmaları ve ortaya çıkmaları genelde kronik bir olgu ve süreç olarak ifade edilebilir.

Ünlü seslerin ortaya çıkması ve çoğalması “ы” sesinden başlayan bir süreçtir ki, bu ses minimal bir ünlü olmak bakımından bir sesin orijinal seslemini

mümkün kılan bir sestir ve dilde bulunan tüm seslerin bu ses temelinde ve aracılığında bir ses birimi olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Bu sesin nefes vermeye eşlik ederek ortaya çıkan bir ses olduğunu ifade etmiştik. Ancak, nefesin doğal olarak verilmesi ağızın açık olmasını gerektirmez; bu durumda da, "ы" sesinin ortaya çıkması için ağızın açılması bir zorunluluk değildir. Bu sesin ağızın kapalı konumunda ve nefesin burundan verilmesinde de seslemlenebilen bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür.

Ağız ve dudağın kapalı olması halindeki nefesin verilmesiyle de "ы" sesi seslemlenebilir ki, bu durumda nefesin verilmesi burundan gerçekleşmektedir ve böylece ortaya çıkan bu ünlü ses de genizsil bir nitelik taşır. Bu sesleminde "ы" sesi bir genizsil nitelik taşır ki, burada aynı zamanda bir ünsüz ses de kendisini göstermektedir. Genizsil bir canlının nefes vermesine eşlik ederek ortaya çıkan doğal ve minimal nitelikli bir ünsüz olan "м" sesinin ilk halinin buradaki seslem olduğu ifade edilebilir. O halde, ünlü seslerin ilki olan "ы" sesinin ortaya çıkmasının söz konusu olduğu böyle bir durumda, onunla birlikte bulunan bir ünsüzün de kendisini gösterdiğini ifade edebiliriz ki, bu "м" sesidir. Bu ifadelerden olarak, "м" sesinin ilk ünsüz olduğunu ifade etmek mümkündür ki, o insansının daha başlangıçta genizsil niteliğinden itibaren seslemlenebilen bir ünsüz olarak vardır.

Ünlü ve ünsüz seslerin buradan itibaren ayrıştığı ifade edilebilir ki, "ы" sesinden diğer ünlülerin ortaya çıkmasına ilişkin irdeleme ünlü seslere ilişkin kısımda yapılmıştır.

İfade ettiğimiz gibi, "ы" sesiyle birlikte ortaya çıkma olanağına sahip olan "м" sesi bir genizsil ünsüz ses olarak, dilsel işleyişte "ы" sesinin ve ondan ortaya çıkarak ünsüzlerin sesleminde işlev gören ünlülerin sesleminden öncesinde ve sonrasında seslemlenebilen bir sestir "м" sesi. Ünsüzlerin sesleminde işlev gören ünlülerin seslemi için daha en başındaki hazırlık durumunda ve ağızın henüz açılmamış halinde nefesin verilmeye başlamasında kendisini gösterebilen bir sestir "м" sesi. Bununla birlikte, genelde tüm ünlülerin seslemi sonunda halen nefesin verilmesi sürmekteyken ağızın ya da dudağın kapatılması halinde ortaya çıkan ünsüz ses de "м" sesidir.

"M" sesinin bir ünsüz olarak ortaya çıkmasındaki bu başatlığı, onun dilsel işleyişteki işlevine ve ses anlamına ilişkin bir temeldir; dilsel işleyişte, bu ortaya çıkışına uygun bir işleve sahiptir. Aynı zamanda ve öncelikle, "м" sesinin ortaya çıkması esnasında birlikte bulunduğunu ifade ettiğimiz "ы" sesinin doğal olarak "anlama ve tespit, soru ve cevap" gibi anlamları ortaya koyabildiğini daha önce görmüştük ki, bu ünlü sesle birlikte seslemlenme durumunda ortaya çıktığını ifade ettiğimiz "м" sesinin de benzer nitelikteki doğal anlamları ifade ettiğini söylemek uygun düşer. Birçok ünlü sesin ifade ettiğimiz şekildeki bu doğal seslemsel kullanımında kurdukları anlamların onların dilsel işleyişteki işlev ve anlamlarıyla uyumlu olduğu ifade edilmişti ki, aynı şekilde "м" sesinin doğal sesleminde ortaya koyduğu anlamların da dilsel işleyişteki işlev ve anlamlarıyla uyumlu olduğunu ifade etmek gerekir: Dilsel işleyişte, bir onay ve red, bir şeyin işaret

edilmesi, bir şeyin tespit edilmesi ile gösterilmesi, bir şeyin sunulması ve kabulü gibi işlevler "м" sesinin dilsel işlevindeki anlamsal nitelikleri arasındadır.

Ünsüz seslerin ilki olarak değerlendirilebilecek olan "м" sesini izleyen ünsüz "н" sesidir ve bu da -"м" sesi kadar olmasa bile- genizsil bir sestir. "Н" sesi dilsel işleyişte bir eylemin uvertürü ve finale hali olarak işlev görür ki, bu işlevinin "м" sesinin doğal olarak ortaya koyduğu anlamlardan itibaren kendisini gösteren bir eylemin başlama ve bitim durumuyla örtüştüğünü söylemek uygun düşer.

Bu iki genizsil ünsüz sesin Adıgecede asgari genizsil sesler olarak kendisini gösterdiğini de ifade etmek uygun düşer.

Bu iki ünsüz ses arasındakine benzer fonetik ve anlamsal ilişkinin diğer ünsüzler arasında da olduğu ifade edilebilir. Ne var ki, bu ilişkinin tespiti genelinde daha zordur.

Bununla birlikte, oluşturduğumuz ünsüz ses gruplarının birbiriyle fonetik komşuluk ilişkisi içinde değerlendirildiğini ifade etmek uygun düşer. Bu bakımdan da, dilsel işleyişte kılgıladıkları anlamlar da komşuluk ilişkisindedirler. Diğer taraftan, bir ses grubunda bulunan bir ses biriminin başka bir ses gubunda bulunan bir başka ses ve seslerle de benzeri ilişkileri vardır ki, böyle bir durumda da tüm ünsüz sesler de fonetik ilişki içerisindeki bir süreci izlerler. Ancak, bu süreç ünlü sesler arasındaki ilişki ile oluşum sürecinin kolaylıkla izlenmesinden daha karmaşıktır; ünsüzlerin oluş sürecinin açığa çıkarılması ve bu oluş sürecinin ardışıklık ilişkisini tespit etmek kolay değildir.

Ünlü seslerin çoğalmasının, nefesin doğrudan verilmesine eşlik eden temel ünlülerden itibaren olduğunu ifade ettik. Bu çoğalmanın, nefesin verilmesinin kısıtlanması ile mevcut temel seslerin kaynaşmasıyla oluştuğunu ifade ettik. Bu ifadeden olarak, ünlü seslerin nefesin doğal ve doğrudan verilmesini izleyen süreçte daha az modüle olmakla çoğaldığı ifade edilebilir. Ünsüz sesler ise, daha çok modüle edilmiş olan seslerdir. Ünsüz sesleri genelde modüle edilmiş sesler olarak ifade etmek gerekir. Her ünsüz ses, nefesin verilmesi sürecinde ses donanımları aracılığıyla modüle edilmsiyle ortaya çıkar. Bu modüle olma işlemi, ünsüz seslerin fonetik niteliklerini oluştururken anlamsal niteliklerini de beraberinde getirir.

Bu ifadelerden olarak, ünsüz sesler arasında ses donanımları aracılığıyla gerçekleşen modülasyon farkları vardır ve bu farklar onların anlamsal farklarıdır. Bu şekilde birbiriyle ilişkili bulunan ünsüz sesler, anlamsal olarak ve birbiriyle ilişkilerinde ünlü seslere göre daha net ilişkileri bulunan sesler olmamakla birlikte, felsefik anlamlar içeren sesler olarak karşımıza çıkar ve dilsel işleyişte böyle varolur.

Ünsüz seslerin çoğalması ile birbirine göre fonetik farkları üzerine genel olarak şunlar ifade edilebilir:

«Ünsüz seslerin birbirine göre genelde "sertlik-yumuşaklık" ilişkisi vardır. Seslerin alfabede bulunan harflerle yazılmasında, seslerin bu sertlik-yumuşaklık ilişkisi izlenemese de, alfabede bulunmayan kimi seslerin mevcut bir sesin sonuna gelen "ъ, ь" işaretleriyle izlenebilmesi mümkündür. Bununla birlikte, seslerin

birbirine göre kesmeli (l) ilişkileri de vardır ki, iki ses arasındaki bu fonetik ilişki onların anlamsal ilişkisinin de ifadesidir (щ, щl; т, тl...). Ünsüz ses birimlerinin bu çoğalması sürecinde, sona "y" sesinin gelmesi hali de söz konusudur (г→ гу; к → ку; кl → кly...)».

Bu ifadelerden olarak, daha başlangıçta ünlü seslerin ortaya çıkabilmesinin temelinde yatan nedenler dahil olmak üzere, ünlü seslerin ortaya koydukları geometri temelinde gerçekleşen tüm olgular ünsüz ses anlamlarında ifade bulur: Varlık ve hiçliğin ifadesi, varoluş ve varolanın ortaya çıkışı ve kazandığı nitelikler, varolanlar arasındaki ilişkiler ve varolanlara ilişkin her tür eylem ve durum, genelinden özeline ya da en büyüğünden en küçüğüne kadar her tür eylem ve olguya ilişkin tanı ve tanımlama ünsüz seslerin dilsel işleyişte ortaya koydukları anlamlardır.

«С, Ц, ЦI, З, ДЗ» GRUBU

С:

"С" sesi kesintisiz seslem niteliğine sahip bir sestir ki, birim ses olarak dilsel işleyişteki işlevinin de buna uygun olduğu ifade edilebilir. Bu ses (с) Türkçedeki "*s*" sesini karşılar. O, varlığın görüye gelmesi ve varolanların ortaya çıkışı ile varlıklarını sürdürmelerine ilişkin olan temel bir ses anlamsal işleve sahip olarak dilsel işleyişte bulunan bir sestir. Bu cümleden olarak, bir süreklilikte işlevsel olan bir sestir ki, dilsel işleyişte hem çalışkan ve hem de geniş bir anlamsal yelpazede işlerlik gösteren bir sestir.

Bu ses, her tür oluşun temeli olan bir işleve sahip bir sestir ki, kendisi bir varolan niteliğinde olmayan ve fakat bir varolan niteliğinde ortaya çıkan herşeyin oluş gerekçesini oluşturan bir ses anlamsallığa sahiptir. "С" sesi her türlü temasın, teğet olmanın, dokunmanın, toplaşmanın, bir şeye ulaşma durumunun ifadesini veren bir sestir. Bu ifadelerin ortaya koyduğu durumun en aşırı biçimde gerçekleşmesi olan tam temasın ya da mutlak temasın bir yanma olduğu ifade edilebilirse, işte "с" sesi, en küçük bir temastan mutlak temas olan yanma noktasına kadarki yelpazede gerçekleşen her tür teması ifade eden bir sestir.

Bir varolanın varlığının sürmesinden başlayarak, düşünebilme özelliğini kazanmış olan bir varolanın da düşünmesi dahil, gerçekleşen her türden bir iç olay ile bir varolanın dışsal olarak gerçekleştirdiği her tür açılım ve ilişkide gerçekleşen her tür temas ve yanma olayı "с" ses anlamsalının işlevidirler.

"С" sesinin ifade ettiğimiz işleyişindeki fiil durumu "сын"dır ki, bu sözcüğün bir anlamı yukarıdaki ifadelerimize uygun bir şekilde "yanmak" anlamındadır. Bununla birlikte, aynı Adıgece sözcük "anıt" anlamına gelir ki, anıtı olduğu şeyin efektini veren ve ona anlamsal olarak ulaşabilmeyi ifade eden bir sözcüktür bu. Görüldüğü üzere, "с" sesinin dilsel işlevi, doğrudan bir yanma olayı ile bir anıt ya da simgenin simgelediği şeyle temasıyla anlamsal ilişkisine kadar, her tür temas olayını ifade eden bir anlamsal marja sahip olan bir sestir.

Her oluşun bir temas ve yanmayla mümkün olduğu ifade edilebilirse, tüm bu olgunun içinde bulunan ve tüm bu olup bitenle temas halinde olan ya da bir

müşahit ve gözlemci durumunda bulunan bir varolan sürekli olarak bir “c” durumundadır ki, bu şekilde sürekli ya da fonksiyonel (э) olarak “c” durumunda olmanın veya her şeyle doğrudan temas halinde olmanın –her şeyle “c” ilişkisinde olmanın- dilsel işleyişteki ifadesinin birinci tekil şahıs olacağı açıktır (сэ).

ЦІ:

Bu sesin “c” sesinin telaffuzunun olanaksız kılınmasıyla ortaya çıkan bir ses olduğunu ifade etmiştik ki, dilsel işleyişte “цІ” ses anlamsalı bu ifade ettiğimiz seslemine uygun olarak vardır.

“C”nın yukarıdaki ifadelerde açık hale gelen temas ya da yanma durumunun gerçekleşmediği noktadır “цІ” ki, bu da oluş sürecine girmeyen şey olarak ifade edilebilir. Oluşa dahil olmayan ve kılgılanmayan şey, zamanın da dışında olandır ki, bu bir “hiç” olarak ifade edilen şeydir. “ЦІ” sesi dilsel işleyişte “hiç” anlamsalı olarak vardır. Bu anlamsallık temelinde, “цІ” sesi dilsel olarak “hiçlik” ve “yokluk” temeline yönelik ve ilişkin işleyişleri ortaya koyar; o, sözcükler içerisinde bu anlamsallıkta mevcuttur.

Varolanlara özgü olan şeydir adlandırılan ya da “anlam” atfedilen şey; bu durumdan dolayıdır ki, Adıgecede “hiç” anlamsalı olarak dilsel işleyişte bulunan “цІ” sesi başlıbaşına bir anlam ifade eden ses değildir. Ancak, hiçlik ve yokluk anlamsalına ilişkin ifadeleri karşılayacak şekilde “цІ” sesi dilsel işleyişte vardır ki, “цІ” ses anlamsalının kullanıldığı sözcükler bu ifadeye uygundur.

Bu sesin dilsel işleyişteki kullanımı bu ifadeler doğrultusundadır. Daha da önemlisi, bilmek etkinliği ile bilen bir canlı olan insanın da bu ses temelinde ifade bulmasıdır. “Bilen” olarak ifade bulan insan “цІыху” iken, bilmek etkinliği bu sözcüğün fiil formudur (цІыхун).

Ц:

Bu ses de “цІ” sesine benzer bir sestir; ancak, onun gibi “c” sesinin seslemini olanaksız kılan bir ses değil de, onun zorlaştırılmasında kendisini gösteren ve bu şekilde de telaffuz edilebilen bir sestir.

İfade ettiğimiz seslem niteliğine uygun bir anlam kurduğu da söylenebilir ki, bir varolan niteliğinin değiştiği ya da ortadan kalktığı bir durumu ifade eden bir anlama sahip olarak vardır dilsel işleyişte. Bu ifadeden olarak, “ц” sesinin Adıgecede kurduğu tek anlam, bir canlıdan çıkarak bir cansız niteliğine sahip olmuş olan “kıl” ya da “tüy”ün ifadesi olmasıdır. Kılsal ya da tüysel ifadeler dilsel işleyişte “ц” ses anlamı temelinde kurulur.

З:

Bu ses de “c” sesine benzer bir sestir ve fakat ondan daha sert bir sesleme sahiptir ki, bu niteliğiyle kendisini duyurabilen bir sestir. Bu ses Türkçedeki “z” sesini karşılar. Bir süreklilikle çıkarılabilen bir sestir ve dilsel işleyişte kurduğu anlamın da bu niteliğine uygun olduğu ifade edilebilir.

Bu ses dilsel işleyişte “bir” anlamına gelir ki, birsel ya da bircil, birleşme ya da kavuşma, rastlaşma ya da karşılaşma gibi birbiriyle ilgililik taşıyan durumların ifade edilmesi ya da kendi kendinelik taşıyan eylemler “з” sesinin dilsel işleyişteki işlevleri arasındadır.

ДЗ:

Bu ses “д” sesiyle “з” sesi arasında bir seslem niteliğine sahip olan bir sestir ki, dilsel işleyişte anlamsal olarak bu seslerle ilişkili durumları ifade ettiği söylenebilir. Bu sesin, kolay ve süreklilik gösteren niteliğiyle “з” sesinin sesleminin zorlaştırılmasında ortaya çıkan bir ses olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte, “д” sesi gibi sert ya da sıkılık niteliğini de taşıyan bir şekilde bir fonetiğe sahiptir “дз” sesi.

Bu sesin dilsel işleyişteki anlamsal işlevlerinin seslemsel niteliklerine uygun olduğu ifade edilebilir. Bu cümleden olarak, “дз” sesinin dilsel işleyişteki işlevinin bir şeyin olduğu gibi bir bütün olarak atımını ifade edebilmesinden başlayıp, her türden atımı ve bu imge temelindeki oluş ve eylemlerin ifadelerini mümkün kıldığı söylenebilir. İfade ettiğimiz bu anlamların, “з” sesinin ifade ettiği bütün ve “bir” anlamları ile “д” sesinin göreceğimiz anlamındaki sertlik ya da sıkılık ve birlik ya da bütünlük anlamlarını kapsayan anlamsal niteliklere sahip olduğunu belirtmek gerekir.

«ГЪ, ГЪУ, ГЬ-ДЖ, ГУ, Г» GRUBU

ГЪ:

Bu ses Türkçedeki “ğ” sesiyle aynı olan bir sestir ve içten gelen bir boğazsıl sestir. Bu sesin dilsel işleyişte her tür “eyleme” anlamına ilişkin durumların kendisinden doğduğu ifade edilebilir ki, o bir içkin eylem ya da eyleme potansiyelidir. Bir “eyleme” durumunun bitimi ya da başlangıcını ifade eden anlamdadır “гъ” ses anlamı; bunun bir fiil durumu olan “гъын” sözcüğü “ağlamak”tır.

Bu sözcüğün de ifade ettiği gibi, böyle bir eyleme içsel bir eylemedir; ağlamak eylemi bir varolanın açılımsal ve olumlu bir eylemi değildir; fonksiyonel eyleme alanında gerçekleşen bir eyleme değildir. O, içkin ve sessiz bir eylemedir ki, “гъ” sesinin doğrudan ifade ettiği şey bir eyleme potansiyeli olarak bir eyleme alanı dışıdır; bir tür, eylemenin durması ya da başlangıç durumudur.

Bir “eyleme” bir eyleme alanında cereyan eden bir eylemdir ki, bu fonksiyonel bir durumdur; ve üzerinde çalıştığımız bu sesin (гъ) zamansalı olan “гъэ” seslemidir bir “eyleme” durumunu ortaya koyabilecek olan şey; ki, “yaptırtmak, ettirtmek” gibi eylemler bu seslem (гъэ) gücünde meydana gelebilen eylemlerdir.

ГЪУ:

Bu ses yukarıdaki sesin (гъ) açılımsal (у) durumundaki seslemidir (гъу). “Гъ” sesinin bir eyleme durumunun temeli olması, eylemenin başlangıcı ya da bitimi olarak ifade edilebilmesine olanak sağlamaktadır ki, böyle bir durumun açılımsallığını ifade eden bir sestir “гъу” sesi. “Гъ” sesinin kendisi bir eylem temeli olarak, eylemin başlama ve bitim noktasını ifade eden bir ses anlamdır ki, bunun bir açılımı olarak ifade ettiğimiz “гъу” sesi bir fiziksel açılımı ifade edecek şekilde anlaşılmaması gereken bir anlamsaldır.

Bu ifadelerden olarak, “гъу” sesi de “гъ” sesi gibi içkin bir eylemeyi temel alan bir anlamsal ifade eder; o, ifade ettiğimiz böyle bir durumun mümkün alanındaki (гъ) bir açılımdır (у). Başka bir ifade kullanırsak, bir eylemenin mümkün alanındaki bir açılım durumunu ifade eden “гъу” sesi, eylemede bulunabilme durumunda olan bir varolanın içkin bütünsel durumunu ifade eder. Bu anlamda, “гъу” sesi varolanın bütünsel olarak içinde bulunduğu, varolanın potansiyel gücünü ifade eden veya eyleme potansiyelinin ifadesi olan bir ses anlamdır.

Bu ifadeden olarak, “гъу” sesinin zamansallık kazanması olan “гъуэ” seslemi varolandan ortaya çıkan ve varolanın yuvalandığı bir mekansalı ifade eder. Bu sözcük (гъуэ) en somut olarak “yuva” demektir ki, yuvasını ya da yerini ve zamanını bulma olarak ifade edilebilecek olan “uygunluk” anlamları dilsel işleyişte “гъуэ”nın kullanımına ilişkin işleyişlerdir.

Bir varolanın mekansal olarak yuvalanmasıyla ilgili ifadelerin ortaya konması, onun kendi sınır çizgilerine ilişkin eylemlerin ifadesi, varolanın açılınımsal potansiyelinde etüd ya da temaşa edilmesi gibi anlamlar “гъу” sesinin dilsel olarak fiil durumlarındaki kullanımlarında kendisini gösteren ifadelerdir. Bu sesin başlıbaşına fiil durumundaki ifadesi “гъун”dır ki, bu “kurumak” anlamına gelen bir sözcüktür.

“Гъу” sesinin ifade ettiğimiz anlamından sonra, onun zamansal (э) almasında ortaya çıkan “гъуэ” seslemi bir varolanın yuvası olan bir varolandır ki, bunun kılgılandığı temel olan “гъу” bu varolama temeli olarak ifade edilebilir. “Гъуэ”nın bir varolanın yuvası olmasında, “гъу” ses anlamı da varolanın yuvasının –dolayısıyla varolanın kendisinin- ortaya çıkacağı temeldir, yuvardır. “Гъу” bir varolan yuvarıdır ki, zamansal almasında kılgılanan şey bir varolan yuvasıdır. Bir varolanın kılgılandığı yuvar, o varolanın ideası olarak ifade edilebilirse, bu ses anlam (гъу) idea denilen şeyin kendisinden doğduğu varoluşsal bir anlamdır. İdea kavramının kendisi, dilsel işleyişte bulunan böyle bir varoluşsal anlamdan ve temel mantıksal olgudan doğmuş olmalıdır.

ГЬ-ДЖ:

Okuma yazma ile seslerin telaffuzunda ifade ettiğimiz gibi, bu iki ses, üzerinde çalıştığımız şivenin muhtelif ağızlarında birbirinin ikamesi olarak bulunan seslerdir. Esasen, herhangi bir şivedeki kalıntıların da gösterdiği gibi, ses anlamsal olarak temelde birbirine yakın ve farklı anlamları ifade eden seslerdir. Ancak, günümüzde bu iki sesin aynı anlamsallığı ifade edecek şekilde dilsel işleyişte yer almış olduğu ifade edilmelidir. Bu seslerden “дж” sesi Khabardey alfabesinde yazılı hale gelmiş olan bir sestir ki, bu nedenle biz de bu sesi temel alarak konuyu işleyeceğiz. Ancak, bu ses grubundaki seslerin seslem özelliklerini daha fazla taşıyan bir ses olması yanında, “гу” sesinin de doğmasının temelinde yatan “гь” sesinin irdelenmesi gereği söz konusudur ki, burada “дж” sesinin anlamsal temeline ilişkin irdelemelerin “гь” sesini de kapsadığını ifade etmek uygun olur. Bu seslerden “дж” sesi Türkçedeki “*c*” sesi, “гь” ise “*g*” sesidir.

Bu sesler bir kılgıyı ifade eden anlama sahip seslerdir. Örneğin, daha önce görmüş olduğumuz gibi, “şimdi” anlamına gelen “иджы” sözcüğü “и”

kılgısı (джы) olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sesin –ya da seslerin- dilsel işleyişteki kullanımı kılgı ya da kılgılama, etüd etme, hatmetme, okuma, seslenme ya da çağırma anlamlarında kendisini gösterir. Bu ifadelerden olarak "дж" sesinin fiil şekli olan "джын" sözcüğü "kılmak, etüd etmek, hatmetmek", onun zamansal işleyişteki fiil durumu olan "джэн" sözcüğü de "kıladurmak, etüd ediyor olmak" ve de "çağırmak" anlamına gelir.

ГУ:

Bu ses "гъ" sesinin bir açılımı olarak doğmuştur ki, "гь-дж" sesinin anlamı olan kılgının açılımsallığını ifade eder. Bu ifadeden olarak, bir kılgısal açılım sürekli bir kılgı anlamına gelir ki, böyle sürekli bir kılgı durumunda olan şeydir "гу". Aynı zamanda, bir kılgısal açılım sürekli kılgılanan bir şeyi ya da bir kılgı alanını da ifade eder ki, "гу" sesi bu anlamı da verecek şekilde dilsel işleyişte bulunur. Bu anlamsal temellere ilişkin olan olguların dilsel ifadelerini ortaya koyan bir sestir "гу" sesi. Herşeyin sürekli olarak bir kılgı durumunda olduğunu ifade ettiğimize göre, bu sesin ifade ettiği anlamların bir dilsel işleyişte az olmayacağı açıktır. Bir sürekli kılgı ve kılgısal alanı ifade eden "гу" sesi her türlü kılgısal alanın ifadesi olarak dilsel işleyişte muhtelif anlamları ifade edecek şekilde bulunur ki, böyle bir özelliğe sahip bir organ olan "kalp" de bu ses anlamda ifade bulur.

Г:

Bu ses "гъ" ile "гь" arasındaki bir fonetik niteliğine sahiptir ve "гъ (*ğ*)" gibi ne fazla yumuşak ne de "гь (*g*)" sesi gibi keskin olan bir ses değildir. Bu ses, "гь" sesi gibi her sesleminde bir ses birimi olarak ortaya çıkan bir ses değil, "гъ" sesi gibi seslemi süreklilik gösteren bir sestir. Bu fonetik komşuluk ilişkilerine uygun bir ses anlamsallığa sahip olan bir ses olduğu ifade edilebilir "г" sesinin. Bu cümleden olarak, onun dilsel işleyişteki anlamının güçlü ve bir basınç yaratacak şekilde ortaya çıkan bir durumu veya kılgıyı ifade eden bir ses anlamına sahip olduğu söylenebilir. Bir şişkinlik ve şişme durumu bu ses anlamda ifade bulur.

Dilsel işleyişte bu ses tek başına bir anlam ifade etmese de, fiil şeklindeki yazımı (гын) toz haline getirilmiş olan ve muhtelif maksatlarda etkin olma özelliği nedeniyle kullanılan malzemelere (öğütülmüş olarak kekik, tarçın, nane vs.) verilen genel adıldır. Benzer şekilde "barut" da "гын" olarak adlandırılır.

«Д, Т, ТI» GRUBU

Д:

Bu ses Türkçedeki "*d*" sesidir. Fonetik olarak yukarıda ifade ettiğimiz "дз" sesine yakın olan bir sestir; bu durumda da, dilsel işleyişte bir anlamsal komşuluk ilişkisi taşıyacağı ifade edilebilir. "Дз" sesinin bütünselliği muhafaza eden ve sertlik gösteren eylem ve atım anlamlarını kurması yanında, "д" sesi "bütünlük ve sertlik" ile "güç", "birlik, bir aradalık, birliktelik, içindelik" ile giderekten de "ara, boşluk, bilinmezlik" anlamları kurarak dilsel işleyişte yer alan bir sestir. İfade çeşitliği ortaya koyabilecek bir niteliğe sahip olan bu temelden

başlayarak, dilsel işleyişte geniş bir işlevsellik kazanan bu ses, ifade çeşitliliğinin anlamsal çoğulluk ortaya koyabilmesinin sonucunda da anlamsal yelpazesi geniş olan bir sestir.

Başlıbaşına "д" sesi bir sözcük niteliği kazanmamış da olsa, dilsel işlerliği güçlü olan bir sestir ki, fiil olarak ifadesi (дын) içinde bulunulan bir şeyi "dikmek" ile "dikiş" anlamına gelir ve bu temelde dikiş ile ilgili anlamlar ortaya çıkar. Zamansal (э) almasındaki ifadesi (дэ), içinde bulunulan bir grup olarak "biz" anlamına gelir; aynı sözcük "ceviz" ve bunun gibi sert kabukluları ifade eden anlamlar kurar.

Т:

Bu ses "д" sesinden daha yumuşak olarak telaffuz olan bir sestir ve Türkçedeki "*t*" sesidir. "Д" sesinin "birlik, bütünlük, sertlik, güç" gibi ifadeler kurması yanında, bunun yumuşak hali olan "т" sesi bir bütünün kendisinden çıkma ya da verme durumunu, bir tür aşma durumu ile dikey bir duruşu ve hareketi ifade eden anlamlar kurar. Bir bütünü aşma durumunu gerçekleştiren bir gücün ifadesi olarak, bir güç temelinde ortaya çıkan durumların ifadesinde de kendisini gösterir.

Başlıbaşına bir sözcük niteliği kazanmamış da olsa, dilsel işleyişteki yeri az değildir. Fiil durumunda (тын) "vermek, adamak" anlamlarını ifade eder.

ТI:

Bu sesin telaffuzu yukarıdaki her iki sesten hareketle yapılabilecek olan bir sestir ki, bu fonetik benzerlik anlamsal benzerliği de ifade edecek şekilde dilsel işleyişte yer tutar. "Д"nin ortaya koyduğu anlamların dışsal nitelikler olduğu ifade edilebilir ki, bu niteliklerin söz konusu bütünün içsel eylemine dönüşmesi ya da içkin olarak işlemesi durumlarını ifade edebilecek anlamları oluşturur "тI" sesi. Başka bir açıdan da, "т" sesindeki aşma ve bir bütünden çıkış ifade eden eylemin aksine, eylemin söz konusu bütünün içinde cereyan etmesi noktasında kendisini gösteren ses anlamdır "тI" sesi.

Bu ifadelerden hareketle, "т" sesinin bir aşkın gücü ifade etmesine karşın, "тI" sesi bir varolanın içine nüfuz eden güçtür ya da bir varolanda ortaya çıkan bir içkin güçtür. Başka bir ifadeyle, "тI" sesinin bir içkin olayı yaratan ve bir bütünün içsel olarak bölünmesini ve dolayısıyla çoğalmasını ifade eden bir ses anlam olduğu söylenebilir. Bir çoğalmanın gerekçesi olan "тI" sesinin bir erillik niteliği taşıdığı da ifade edilebilir.

«Ж, ЖЬ» GRUBU

Bu gruptaki sesler, süreklilik gösteren seslemsel niteliklerine uygun anlamlara sahiptirler ve bu temelde dilsel işleyişte işlek ve çalışkan seslerdir. Bu sesler süreklilik ve hareket ifade eden anlamlar ortaya koyar.

Ж:

Türkçedeki "*j*" harfine atfedilen sesi karşılayan bu ses yüksek frekanslı bir sestir ki, yüksek hızda ve keskin işleyişler ile birdenbire oluşları ifade eden bir anlama sahiptir. Bu ifadeden olarak, bir hızlı ya da ani değişim ve bağlantı

olayını, bir değişimin orijinine bağlantılanmasını ya da bir değişim sürecinde orjinden başlayarak kaybolmaksızın hep varolan bir kesintisizlik niteliğindeki süreklilik ile generatik işleyiş niteliğinde anlamlar kurabilen bir sestir. Bu durumda, bir şeyin genetiğiyle ilişkisini ifade edebilecek olan bir ses anlamsaldır ki, dillerde "*gen*" ya da "*jen*" olarak adlandırılabilecek olgunun bu ses anlamda ifade bulduğu söylenebilir.

"Ж" sesinin fiil şekline bürünmesinde (жын) hemen kendisini gösteren anlam "donmak"tır; bir zamansal (э) alması durumundaki fiil şekli (жэн) ise "koşmak, akmak"tır.

ЖЬ:

"Ж" sesi kadar keskin olmayan ve fakat onun yayvan telaffuzu olan "жь" sesi de hareket ifade eden bir ses anlamdır. Bu hareket, "ж" sesindeki gibi birdenbire ortaya çıkan ya da oluşan ve kesintisizce işleyerek sürekli fonksiyonel kalan ve bir yüksek hız ifade eden anlamda değil de, şimdide olmamakla birlikte sürekliliği ifade eden bir harekettir. Bu cümleden olarak, "жь" sesi durmaksızın işleyen faaliyetleri, hep bir çalışır durumda olmayı, şimdiki zamanda ve bir sabit mekanda bulunmaksızın ve dur durak bilmeksizin süren hareketli durumları ifade eden bir sestir.

Bu ifadelerin de gösterdiği gibi, tek başına "жьы" seslemi, doğrudan doğruya şimdiki zaman ve mekanda bulunmamayı işaret eder ki, o bir "geçkin" ya da "yaşlı" anlamını ifade eder; aynı zamanda, kastedilen bir zamanda olmamak bakımından "erken" bir zamanın ifadesidir. Bu sesin fiil formunda (жьын) ortaya koyduğu ifade "geçkin olmak, yaşlı olmak" ile "erken olmak" anlamları yanında "taramak" anlamına gelir. "Жь" sesinin zamansal (э) almasıyla hareketli duruma sahip olan bir şey ifade edilebilir ki, bu "ağız"dır. Bunun fiil durumundaki (жьэн) ifadesi de geçeduran anlamıyla birlikte "pişmek, kızarmak" anlamlarını ortaya koyar.

«Щ, Щі, Ш» GRUBU

Щ:

Bu ses, "c" sesine fonetik yakınlığı olan bir sestir ki, onun daha düşük frekanslı ve hışırtılı hali olarak telaffuzu olduğu ifade edilebilir; bu sesin seslemi de "c" sesine benzer şekilde süreklilik gösterir. Bu yakınlıktan da anlaşılacağı gibi, "щ" sesi de "c" ses anlamsalı gibi süreklilik gösteren bir anlama sahiptir. Bununla birlikte, "щ" ses anlamının ortaya koyduğu olguların "c" ses anlamsalı sürekliliğinde ortaya çıktığı ve bu süreklilikte de varolduğu ifade edilebilir. "C" anlamında ortaya çıkan ve onun sürekli işleyişinde sürekli olarak oluş içinde bulunan şeydir "щ" sesinin ortaya koyduğu anlam ve bu varlığa ilişkin bir kavramdır. Bu temelde ortaya çıkan "varolan", zamanın bir kılgısı olarak varolmaktadır ki, varolmanın sürekliliği de yine "c"nın sürekliliğiyle mümkün olmaktadır.

Bu ses başlıbaşına (щы) bir anlam da ifade eder ki, bu "üç" sayısıdır. Bir sözcük başında ya da içerisinde bulunan "щ" sesi, "varlık ve varolma, zaman ve

mekan, yer ve uygunluk, olması gereken durum vs.“ gibi anlamlar ortaya koyar. Zamansal (э) alması durumunda da, bu ifadelerin “ötelenimi ve yer değiştirmesi ya da değişimi”yle ilgili olarak meydana gelebilecek anlamlar kurulur. “Щ” sesi bir sözcüğün sonunda bulunuyorsa, o iş tamamlanmış ve meydana gelmiş olan bir iştir ki, bu durum Türkçedeki “dir” ekinde ифade edilen işlevi de kapsar.

ЩІ:

Bu ses “щ” sesinin kesmeli telaffuzudur ki, onun ses marjının kısıtlanması ve katlanmasıyla ortaya çıkan bir ses olduğu ifade edilebilir. Bu durumuyla da, “щІ” sesi bir süreklilikle çıkarılabilecek ses değil, bir birim ses olarak ortaya konabilecek olan bir sestir. Bu fonetik ilişkiye benzer bir anlamsal ilişki olduğu ifade edilebilir “щ” ile “щІ” sesleri arasında. Bir varlık durumunu ve oradan itibaren oluşan varolana ve onun temeline ilişkin anlamları dilsel işleyişte ifade eden “щ” sesiyle ilişkilendirdiğimiz “щІ” ses anlamı bir varolan niteliği taşımaktadır ve varolanın somut durumu ile bir varolma zeminini ifade eden bir ses anlamdır.

“ЩІы” seslemi “yer, zemin, mekan” anlamına gelir ki, bunun fiil formuna girmesi (щІын) “yapmak”tır. “ЩІ” sesinin zamansal bitimli seslemi “щІэ”dir ki, bu doğrudan “yeni” anlamına gelir; bunun fiil formundaki ifadesi (щІэн) “yapar durumda olmak ya da yapadurmak” ve de “bilgi, bilmek” anlamlarını verir. “ЩІ” sesinin bir yer ve yerellik ifade etmesi temelinde kendisini gösteren eylem “yapmak (щІын)” fiilidir ki, bu bir kılgısal olgudur; böyle bir kılgısal bilgidir zamanla oluşan bilginin (щІэн) niteliği de. Ve bir kılgısal bilginin niteliği bakımından, insan yaptığını bilir ve bildiği şeyi yapabilir ancak.

Ш:

Bu ses Türkçedeki “ş” sesini karşılar. Bu ses de “щ” sesi gibi süreklilik gösteren bir şekilde çıkarılabilecek bir sestir ki, dilsel işleyişte kurmuş olduğu anlamlar da bu süreklilik niteliğine uygun düşer. Ayrıca, “ш” sesinin “щ” sesine fonetik olarak benzer olması, onunla benzer anlamsal ilişki içinde bulunduğunu da göstermektedir.

Bu cümleden olarak, varlık ve varolan ile ilgili anlamları ifade eden “щ” ses anlamı yanında, “ш” sesi bir varolanda oluşan ve ortaya çıkan şeyleri ifade eden bir ses anlamsallık taşımaktadır. Bu anlamda, varolan olarak bir bitkide oluşarak ortaya çıkan sıvı ya da özsuyu “ш” ses anlamında ifade bulur. Benzer şekilde, bir doğurgan canlının özsuyu ya da yavrusu da “ш” ses anlamsında ifade bulur. Bir bitkinin özsuyu ya da bir hayvanın sütü “шэ”dır; bir yavru genel olarak “шыр”dır.

Bu temelde ortaya çıkan fiiller de “ш” ses anlamı temelinde ifade bulur. Bu kendiliğinden oluşan ürün ve çıktılar bir süreklilik durumunu ve doğal bir sürmeyi ifade ederler. Sürmek ya da sürüp gitmek ve bu anlamda götürmek ile ilgili anlamlar “ш” ses anlamında kurulur ki, bir götürme eylemine özelleşmiş olan at (bir götürgeç anlamında) “шы (шэ-ы: шы)” olarak adlandırılır.

«К-Ч, КУ, КІ, КІУ» GRUBU

К-Ч:

Bu iki ses farklı ağız ve şivelerde bugün aynı anlamda kullanılan seslerdir. Üzerinde çalıştığımız şivede bu seslerden kullanılanı “ч” sesidir. Ancak, “к” sesi de alfabede mevcuttur ve bu gruptaki sesler ile bir sonraki gruptaki seslerin telaffuzu ile yazılışları “к” sesine “ч” sesinden yakındır. Bu durum da dahil olmak üzere, “к” sesinin halen bu şivenin ağızlarında bulunmasını da temel alarak, bu çalışmada “ч” yerine “к” harf ve sesini kullanmayı uygun bulduk. Burada konu edilen “к” sesi Türkçedeki ince bir “*k*” sesidir; “ч” sesi ise “*ç*” sesinin Türkçedeki değerini verir.

Genelde de dillerde birbirinin ikamesi olarak bulunan bu iki ses keskin niteliğe sahip olarak duyulan seslerdir; bir süreklilikle seslemleri söz konusu değildir ve bir hamlede bir ses birimi olarak ortaya çıkan seslerdir.

Bu seslerin, temelde “küt” ya da bir “çat” sesleminde ifade edilen durumların anlamsalı olduğu söylenebilir ki, Adıgecede de bu temeldeki anlamları ifade eden sesler olarak bulunur. Bu ifadeden olarak, bir koparma ve çatlama eylemi bu ses anlamda ifade bulur. Bu anlamda da, dalından koparılmış olan bir “çubuk” Adıgecede “кы” olarak adlandırılır; “çatlamak” anlamını veren sözcük de “кэн”dır.

КУ:

“Кы” sesleminde ifade bulan anlam bir çubuktur ki, bu bir iç olgusunun ihmal edilebileceği ince bir nesneyi ifade eder. Bir iç olayının olmadığı varsayımındaki böyle bir durumun dilsel işleyişteki anlamsalı olan sesin (к) açılımsal bir ses bitimi (у) almasında kendisini gösteren “ку” sesi bir “iç” olgusunun ifadesidir. Bu ses bir “iç, çekirdek, ara ya da orta bölge, merkez” anlamlarının ifadesi olarak dilsel işleyişte yer tutar.

КІ:

Bu ses “к” sesinin kesmeli bir telaffuzunda karşımıza çıkan bir sestir. “Кы” sesleminin bir bitki ya da ağacın ince bir dalını ifade eden bir ad olduğunu söylemiştik ki, “кІ” sesinde kendisini gösteren anlam da genellikle bitkinin ortaya çıkışına ve büyümesine yoğunlaşmış ve buna ilişkin olarak özelleşmiştir. Bir bitki toprağın çatlamasıyla ince bir aralıktan yüzeye çıkma niteliğine sahiptir ki, işte buradan itibaren başlayan bir sürgünün büyümesiyle ilgili anlamlar “кІ” sesinde ifade bulur.

“КІын” fiilinin bitkinin büyümesi eylemini ifade etmesinde, bu, zamanın seyrinde süreklilik niteliği bulunan bir olgudur; ne var ki, zamanın bir işlevi olarak devam eden bu olgu, yine zamanın bir işlevi olarak nihayet bulur. Bu ifadeden olarak, “кІ” sesinin zamansalı (э) olan “кІэ” “son, nihayet, bitim, kuyruk” anlamlarına gelen bir sözcüktür. “КІ” sesi bu anlamsal temelinden itibaren, benzeri anlamları da ortaya koyacak şekilde Adıgecede geniş bir anlamsal marjda işlerlik kazanmış olan bir sestir.

КІу:

Bu ses, “кІ” sesinin “у” bitimli olarak telaffuzuyla ortaya çıkan bir sestir. “КІ” sesi, bir bitme ya da sürgün durumundan itibaren dilsel işleyişte yer almış olan bir ses anlamdır. Bu anlamdaki bir sesin “у” alması durumundaki seslemi, ifade ettiği anlamın açılımsalını verir. “КІ” ses anlamında kendisini gösteren olgu, bir şeyin kendinde süreğen olmasına ilişkin olan tekil nitelikli bir olgudur. Bir tekil olgu ifade eden bu sesin (кІ) açılımı (у) birden fazla süreğen olguya ilişkin bir anlam ortaya koyabilir ki, tekil süreğenler arasındaki bu ilişki süreğenlik bakımından bir uyum potansiyelinde “кІу” sesinde ifade bulabilir. Bir doğal ve zamansal tekil süreğenliğin açılımsallıkla işleyişi bir çoğul süreğenliğin ifadesi olabilir ki, böyle bir çoğul süreğenlik süreğenler arasında bir uyum potansiyelini gerektirir. Bu potansiyel olgu “кІу” sesinde ifade bulabilir; bu ses, bir uyum potansiyelinin ve bir paralellik durumunun ifadesidir.

Bir uyum en az iki şey arasındaki bir ilişkidir ki, “кІу” sesi başlıbaşına bir anlam ifade etmez, o bir uyum potansiyeli içeren bir ses anlamsaldır ve doğrudan fiillenimi bir sözcük olarak bir fiil ortaya koymaz. Bunun gerçekleşmesi için bir ilişkiye ihtiyaç vardır. İşte bu anlamda, bir yönelme (е) koşulunda bir ifade ortaya koymaya başlar (екІу) ki, bunun fiil durumu (екІун) “yakışmak”tır. “КІу” sesinin bir zamansal (э) alması durumunda, kendisinde varolan uyum potansiyeli bir paralellikte harekete geçer; bu uyumluluğu gerektiren bir işleyiş olarak iki bacağın paralel ve uyumlu hareketinin ifadesi olarak fiillenir ve “кІуэн” sözcüğü ortaya çıkar ki, bu sözcüğün anlamı “yürümek, gitmek”tir.

«КЪ, КЪУ» GRUBU

КЪ:

Bu ses Türkçedeki “*k*” sesinin boğazsıl telaffuzudur. Bir anda ve bir ses birimi olarak seslemi söz konusudur, süreklilikle seslemlenebilen bir ses değildir. Bu ses bir temel ortaya çıkışın, bir durum ya da varlığın doğumunun ifadesi olabilen ses anlamsaldır. Bir varolanın varoluşunun başlangıcını ya da ortaya çıkışını ifade eder; ancak, bir varolanın faaliyetlerine ilişkin bir anlam ortaya koymaz. Bu durumda da, herhangi bir varolanın adılı olmaz ya da varolanın herhangi bir eylemini ifade eden bir fiil ortaya koymaz. O, temel bir ortaya çıkış durumunu ifade eder, ortaya çıkanın ifadesini ve eylemini değil; bu işlevine uygun olarak da, bir durumun ortadan kayboluşunu da ifade edebilir. Dilsel işleyişte, bir ortaya çıkıştaki pozitif işlevi ile ortadan kaybolma anlamındaki olumsuz işlevi yerine getirebilen bir ses anlamsal olarak bulunur.

КЪУ:

Varolanın durumuna ilişkin olmayan ve fakat onun ortaya çıkış noktasına ilişkin olan bir ses anlamsalın (къ) açılımsallığıdır (у) “къу” sesi. Bu durumda, ortaya çıkan şeyin çıktığı şeye bağlantısı ya da bağımlılığını ifade eden bir anlam kurulabilir. Bu ifadeden olarak, “къу” sesi doğrudan bir bütüne ilişik “kulp” anlamına gelir; bir bütüne ilişik bulunan bir “tutamak” ya da bir “kenar” bu ses anlamda ifade bulur. Bununla kalmaz, oluşum ve bağlantılılığı bu örneğe benzer

durumda olan her tür ortaya çıkışı bağlılığında ifade eder. Buna bir örnek de, dünyanın içinden çıkarak ona bağlı olan birer çıkıntı ve kulp gibi duran dağların ifade edilmesidir ki, o da "къу"dır. Çıktığı bütünden bağımsızlaşan ve kendi başına bir zamansallık kazanan varolanlar da "къу" sesinin zamansalında (э) ifade bulur ki, annesinden bağımsızlaşarak kendi başına bir yaşamı olan bir çocuğun ifadesi bir bağlantıyı da belirtmek bakımından "къуэ"dır. İki dağ (къу) arasındaki vadi de bir "къуэ" olarak ifade edilebilir.

«КХЪ, КХЪУ» GRUBU

Bu seslerin Adıgece işleyişinde giderek kaybolmaya yüz tutmuş olan sesler olduğu ifade edilir ki, üzerinde çalıştığımız şivede de bu seslerin bulunduğu sözcükler günümüzde artık fazla değildir. Bu nedenle de dilsel işleyişteki anlamlarının tam olarak ortaya konmasında da güçlükler olduğu ifade edilebilir.

КХЪ:

Bu sesin yazılışından anlaşılacağı üzere fonetik olarak "къ" sesine yakın olduğu ifade edilebilir; bununla birlikte aşağıda göreceğimiz "хъ" sesine benzer bir sestir. Bu ifadelerden olarak, "кхъ" sesi "къ" ve "хъ" seslerinin bir birleşimi olan bir sestir. Dilsel işleyişte ortaya koyduğu anlamların bu fonetik yapısına uygun olduğu da ifade edilebilir. Fonetik özelliğinin ve bileşikleri olduğu seslerin anlamsallıkları temelinde, "кхъ" sesinin, "къ"nın ifade ettiği bir çıkış ya da doğuş noktasına –dolayısıyla da yok oluş noktasına- ilişkin olan ve bu durumlara temellik teşkil edecek şekilde bir "хъ" niteliği taşıyan anlamsallığa sahip olduğu ifade edilibilir. "Кхъ" başlıbaşına bir anlam ifade etmez, ama onun zamansal (э) alması durumunda ortaya çıkan "кхъэ" sözcüğü "mezar" anlamına gelir.

КХЪУ:

Bu ses "кхъ" sesinin "у" bitimlisidir ki, dilsel işleyişte "кхъ" sesinin açılımsal ifadesini ortaya koyabilir. İnsanın kendi biyolojik gelişimine yararlı temel besin ya da yiyecekleri ifade etmek bakımından bu ses anlamsalı kullandığı düşünülebilir. Ancak, bu seslerin bulunduğu sözcük sayılarının az olması nedeniyle tam bir tesbite ya da güçlü bir kanaate varmak zordur. Kendisinin başlıbaşına seslemi bir anlam ifade etmese de "кхъуэ" sözcüğü "domuz" demektir.

«ХЪ, ХЪУ» GRUBU

ХЪ:

Bu ses ağız içinin temizlenmesi ve silinip süpürülmesine benzer şekilde çıkarılan bir sestir ki, bu fonetik niteliğine uygun olan bir temelsel işleve sahip olan bir anlama sahiptir. Dilsel işleyişte bu sesin bir temellik işlevinde olduğu ve "töz" anlamını ifade ettiği açıkça izlenebilir. "Хъы" seslemi başlıbaşına Adıgecede "ağ" anlamındadır; ve dilsel işleyişte, ifade ettiğimiz temellik ve tözlük anlamlarında işlev görür.

Bu temelsel ve tözsel anlam, kozmik ortaya çıkış temeline ilişkin ifadelerden başlayarak, her tür oluşun temelini ifade eden anlamlar kurar ki, bir oluşun temeli olarak oluşun kendisinden itibarenliğini anlaşılır kılar. Bir hiçlikle (цI) birlikteki temeli (хъ) ifade eden bir sözcük olarak bulunur "цIырхъ" sözcüğü Adıgecede; ve bu sözcük, bir ilk patlama tasarımı doğru bir tasarım ise, ilk patlamanın kendisinden başladığı, hiçlikle birlikteki bir tözselliğin ifadesidir. Konu edilen sözcüğün hiçlikle birlikte bulunan bir töz ifade etmesi bakımından, bu sözcüğün, bildiğimiz gibi bir oluş sürecinin yaşanmadığı ifade edilen "karadelik" için de uygun bir ifade olacağı söylenebilir.

ХЪУ:

"Хъ" sesinin "у" bitimlisi olan bu ses, bir tözden (хъ) açılım (у) ifade eden bir anlama sahip olur. Böyle bir durum, bir "oluş" ve "olma" durumunun ifadesidir ki, "хъу" sesi başlıbaşına bir sözcük olarak ve dilsel işleyişte "ol, olma, olum, olumlu, erim, erme, eril, erkek, pozitif" anlamlarını ifade eder. Bu sesin fiil şeklindeki ifadesi "хъун"dır ki, "olmak, olur" anlamlarına gelir.

Bu sesin (хъу) zamansal (э) alması durumunda, yukarıdaki ifadelerde dile gelmiş olan olumlu anlamların zamanla süregitmesi ifade edilebilir. Bununla birlikte, olmuş olanın zamanla değişiminin ifadesi de aynı kurguda kendisini gösterir: Olmuş olan şey (хъу) zamanla (э) değişir; başka bir ifadeyle, olmuş olan bir şeye zamanın (э) getireceği şey onun değişimi ve olduğu durumdan çıkması olarak bozulmasıdır. Olduğu durumuyla olumlu (хъу) olan bir şeye ya da olacağı en olumlu duruma girmiş olan bir şeye zamanın getireceği şey onun bozulması ve olumsuzlanması olabilir ki, "хъуэ" ve "хъуэн" bu anlamları ifade eder.

«Х, ХУ» GRUBU

Х:

Bu ses bir deniz uğultusuna benzer bir sestir ve bir süreklilikte çıkarılabilen bir sestir. "Хы" olarak başlıbaşına seslemi "deniz" anlamına gelen bir sözcüktür. Süreklilik gösteren seslemine de uygun olarak denizin de adı olan bu ses, dilsel işleyişte adeta bir koordinat sisteminde ordinat eksenine düşme anlamlarının ifadesini kurar. Bu anlamdaki deniz seviyesinin temelliğinden itibaren, her tür düşme ve inme anlamlarını kapsayan "aşağı doğru" eylemlerin dilsel ifadesinde kendisini gösteren bir ses anlamdır.

Bu sesin zamansal alması durumunda ortaya çıkan "хэ" sesleminin dilsel işleyişteki işlevi bir çoğul durumun ifadesidir. Bir deniz seviyesinde ve bir yatayda gerçekleşme durumlarını ifade eden bir ses anlamın (х) zamansalı (э), bu şekildeki bir durumun kendi temelindeki niteliği değişmeksizin ya da biryapımsal niteliği bozulmaksızın aynı seviye ve durumda kalarak ötelenimi anlamını ifade edebilir ki, bu, senkronik bir yelpazedeki eylem ya da zamansallığın ifadesidir. Bu durumuyla ortaya çıkan "хэ" seslemi uzamsal ordinattaki (х) bir ötelenim (э) olarak her tür çoğulluğu ve çokluğu ifade edebilen bir anlam kurarak dilsel işleyişte işlev görür.

ХУ:

“Х” sesiyle ilgili olarak ifade ettiğimiz gibi, sürekli çıkarılabilme niteliğine de sahip olan bu ses, “х” sesinin “у” bitimli seslemidir. Bu ifadeden olarak, “х” sesinin homojen nitelikteki bir sürekliliğinin açılımsalı (у) olan “ху” sesi de homojen ve düzenli bir sürmeyi ifade eder. Dilsel işleyişte bu ses, her tür sürme ve sürekliliği ifade eden anlamlar kurar. “Ху” sesinin bir fiil olarak ifadesi olan “хун” sözcüğü “sürmek” anlamına gelir.

«ХЬ» SESİ

Bu ses bir yük taşımakta olup zorlanan kişinin çıkardığı sestir. Nefesin zorlanarak çıkarılmasına neden olan bir iş ve yorgunluk durumunda çıkarılan bu sesin dilsel işleyişteki anlamının da bu fonetik nitelemelere uygun olduğu ifade edilebilir. Bu ifadeden olarak, bu sesin fiil şeklindeki ifadesi olan “хьын” sözcüğü “taşımak, götürmek” anlamına gelir. Bu temel anlamdan itibaren de, sürmekte olan bir iş ve durumun ifadesinde kendisini göstererek dilsel işleyişte işlevini sürdüren bir sestir “хь” sesi.

Bu ses anlamın zamansal ifadesi, bu işi (хьын) yapan durumunda olan bir varlığı da ifade edebilir ki, “хьэ” sözcüğünün Adıgece “insan, insansı, ilkel ve gelişmemiş insan, eski insan, ata ve kutsal insan, kutsal kişi” anlamlarını ifade eder şekildeki kullanımları temel anlamdan itibaren dildeki kullanım süreci dilsel arşivin açıkça sunduğu bilgilerdir. “Хьэ” muhtemeldir ki, şimdiki insanın (цIыху) kendisini “bilen” olarak tanımlaması öncesine ilişkin olarak kendisine verdiği bir isimdi. Muhtemeldir ki, bunun kendi işlev ve özelliğini ortaya koyan bir adlandırma olması yanında, bir genel yapıyı (örneğin bir genizsilliği de) ifade eden bir adıldı.

«ЛЪ, Л, ЛI» GRUBU

Л:

Bu ses Türkçedeki “*l*” sesidir. Dilsel işleyişte bir şeyin üzerindeki yumuşak ve düz kaygan tabaka bu ses anlamda ifade bulur. Bir varolanın üzerini saran tabaka bu ses anlamda ifade bulur. “Лы” seslemi başlıbaşına “et” anlamındadır. Bu sesin zamansal alması halinde de, bu tabaka üzerindeki eylemler ifade bulur. Bu ifadelerden olarak, “kaygan zemindeki eylemler ile bir hat boyu sürme, gevşeklik, boyama, devam etme vs” gibi anlamlar bu ses anlam temelinde kurulur.

ЛЪ:

Bu ses peltek bir “л” sesidir ve seslemi de “л” sesine benzer olsa da, kayganlık ve işleklik özelliği daha azdır. Bu fonetik benzerlik anlamsal benzerliklerin de temelini kurar. Bu ifadeden olarak, bir kaygan nitelik taşıyan eti ya da doku ve organı meydana getiren ve onların derininde bir işleve sahip olan şey kan dokusudur ve Adıgece “kan” doğrudan bu ses anlamda (лъы) ifade bulur.

Kanın işlevi, dokuyu beslemek ve bir organizmanın yaşamını idame ettirmek olarak ifade edilebilirse ve kanın kendisinin doku yapıcı olduğu bilinirse, “лъы” sözcüğünün zamansalının “лъэ” olmakla, onun ne ifade edeceği bilinebilir: “Лъэ” sözcüğü “doku, organ, organizma vs” anlamlarına gelen bir sözcüktür. Bu ifadelerden olarak, “лъ” sesi doku ve organ ile her tür organizasyonun kendisinden doğduğu bir potansiyelin ifadesidir.

ЛІ:

Yukarıdaki seslerin sıkıştırmalı ve kesmeli telaffuzu olan bu ses, anlamsal olarak yukarıdaki seslerle ilişkilidir. Bu ifadeden olarak, “лІ” sesinin bünyesel ya da organizmasal bir anlam ifade edebilmesi bu cümleye uygun düşer. Böyledir ve “лІ” sesi tamamlanmış ve olgunlaşmış bir organizma ifade eder; başlıbaşına “adam” anlamına gelir.

Bu ifade (лІы) günümüze gelinen süreçte bir olgun erkek insan anlamında kronik hal almışsa da, “лІ” sesinin cinsiyet ayrımı söz konusu olmaksızın bedensel gelişimini tamamlamış ve olgunlaşmış olan bir bünyeyi ifade ettiği söylenebilir ki, bu nedenle de, böyle bir insanı -bir ortanca yaş kuşağındaki insanı- ifade ediyor olduğu söylenebilir.

Böyle kendine yeterli ve olgun bir insanın kendi varoluşunda ve özgürlüğü yolunda da, zamanın kendisine getireceği şey ölümdür. Ölüm ve ölmek fiili (лІэн) böyle bir olguya (лІы) uygunluk temelinde ve bu sesin zamansalında (э) kendisini gösteren bir ifadedir.

«П, ПІ, Б» GRUBU

Bu sesler dudaksıl seslerdir ve bulundukları sözcüklerdeki seslemlerinde ses uyumu nedeniyle birbirinin telaffuzuna kayar; böylelikle ses uyumundan kaynaklanan farklılaşmalarında birbirinin ikamesi oluverirler. Dilsel işleyişteki işlevleri de böyledir ve birbiriyle ayırdedilmesi zor olacak şekilde ses anlamsal yakınlık ve ilişkiye sahiptirler.

П:

Bu ses Türkçedeki “*p*” sesini karşılayan bir sestir. Dudaksıl olan bu sesin dilsel işleyişte başlıbaşına bir anlamı yoktur ve bir sözcük niteliğine sahip olmaz. Bu sesin dilsel işleyişteki ses anlamsalı bir varolan kapsamında işlerlik kazanmamakta olup, belirli bir varolanın kapsamı dışında ya da bir tanım aralığı dışında olan ve fakat bu tanım aralığıyla ilişkisi bulunan bir anlamsaldır.

Bu cümleden olarak, bir şeyin kapsamında olmayan ve fakat bu şeyin bitim ya da başlangıç, herhangi bir dış kenar noktasındaki bir ilişkili durumu ifade eden bir ses anlamsaldır “п”. Söz konusu edilmekte olup, bu bakımdan da tanımlı olan bir şeyle ilişkili ve dış temas durumunu ifade eden bir ses anlamsaldır “п” sesi.

Böyle bir durumu ifade etmesi bakımından, verili olan bir tanım aralığının dışında ve temasında kalanı ifade eden “п” sesi başlıbaşına bir sözcük kurmaz. Ancak, zamansal (э) alması durumunda söz konusu edilen bir şeyin kenarını veya ucunu bir varolan anlamında ifade eden bir sözcük ortaya koyar. Bu

ifadeden olarak da, “пэ” seslemi başlıbaşına da sözcüktür ve “uç, kenar, burun” anlamlarını ifade eder.

ПІ:

Bu ses “п” sesinin sıkıştırmalı ve kesmeli tarzdaki telaffuzu olan bir sestir ki, “п” sesinin yukarıda ifade ettiğimiz anlamsalıyla ilişkili durumları ifade eden anlamlar kurar. Bu cümleden olarak, bir varolan ve bir tanım aralığı dışındaki bir noktayı söz konusu tanımlı bölgeyle ilişkisi bakımından ifade eden bir anlamsala sahip “п” sesinin bastırılması ve güçlendirilmesinde ortaya çıkabilecek olan anlamları kurabilecek bir sestir “пІ” sesi.

O halde, “пІ” sesi “п” sesinde konu edilen tanımlı bölgeyi ya da varolanı çevreleme ya da kuşatma etkisinde bir anlamsal kurabilir ki, bir şeyin böyle çevrelenmesi ve kapsanması o şeyin beslenmesinden ezilmesine kadar anlamların ortaya konmasını sağlar. “ПІ” sesinin ortaya koyduğu bu anlamsal temelde, onun eyleminde öncelikli olarak ortaya çıkacak olan anlam bir besleme anlamıdır ki, “пІын” fiili “beslemek” anlamına gelir. Fiil şekli bu anlama gelirken, bir “besleme yeri ve yuvası ya da yatağı” da “пІ” sesinin zamansal (э) almasında kendisini gösterir (пІэ).

Б:

Bu sesin de dudaksıl olduğu açıktır ki, bunun da sıkıştırılarak ve kesilerek telaffuzu “пІ” sesini verir. Yukarıda ifade edilen durumlarla ilişkili ve onların bir devamı niteliğindeki anlamların ifadesi olacak şekilde dilsel işleyişte yerini alır.

Bir varolanın dış kenarında kalan ve bu varolanla ilişkililiği ifade eden durumlardan (п) başlayarak, bu noktasal ilişkiyi söz konusu varolanın tüm çeperiyle ilişkili duruma getirerek (пІ) varolanın çevrelenmesi ve kapsanması sağlanmıştır ki, yatağa (пІэ) alınarak kapsanmış ve kuşatılmış olan bu varolanın bu durumdaki tanımlanması kalmıştır. Bu durumdaki bir varolanın kapsanma ve beslenme açısından ifade edilebilmesi de “б” ses anlamsalında kendisini gösterir. Böyle çevrelenmiş olan ve beslenen bir varolan, beslenmesi eylemi doğrultusunda kendisini gösteren bir tanımlamayla ifade edilir ki, “б” sesinin fiil şekli olan “бын” sözcüğü beslenen anlamında bir “bebe”dir, “yavru”dur ve bu aidiyet temelindeki ifadeyle “çocuk”tur. Burada dikkat edilmesi gereken konu, “б” sesinin fiil şeklinin bir “yavru” ifade etmesidir ki, o, kapsanmışlıktaki bir ilişkide beslenen bir şey olarak ifade edilmektedir.

Böyle bir ilişkili durum ve beslenim anlamsalı ortaya koyan “б” sesinin zamansal (э) alması, bu anlamsalın ötelenmesi olarak bir çokluğun ifadesi olur (бэ).

“Б” sesinin ifade ettiği anlamsal yukarıdaki ifadelerden de görülmektedir ki, bir ilgililikte beslenme ya da ilişkili bir açılım ortaya koyan bir sestir. Bu cümleden olarak, “б” sesi “ilişkili bir açılımsal”lık ifade eden bir ses anlamsaldır. Bu ses anlamsal ifade, bir varolanın kendinde varoluş nitelikleri bakımından kendiliğinden bir açılımını ifade eden “у” ses anlamı dışında kalan bir ifadedir. Fakat, burada bir açılımsallık anlam ortaklığı söz konusudur ki, “у” ses anlamsalında olduğu şekilde bir açılınım durumunun bütünüyle ortaya konması

değil de, bir ilişkili durumdaki açılımsallık ya da ilgili bir açılımsallık ifade eden bir ses anlamsaldır “б” sesi.

“У” sesinin başlıbaşına bir anlam ortaya koyması onun kendinde bir açılım niteliğinden gelir. “У” sesi bir varolanın açılımı ve erimini ifade eder ve bir eril sestir. Oysa, “б” sesi ilgili bir açılım ifade ederken, kendinde bir anlam değil de bir ilişkililikle ortaya çıkan anlamlar kurar ve bir dişil açılımsal niteliğe sahiptir. Bu bakımdan da, “у” sesi eril bir anlam iken, “б” sesi dişil bir anlamsaldır.

Bir varolanın ve öznenin doğal ve kendi özelliğinden kaynaklı olarak ortaya çıkan bir açılım eyleminin dışında, öznenin bir ilişkililiğinde ortaya çıkan ve başlıbaşına bir iş olarak kendisini gösteren eylemlerin ifadesi “б” ses anlamsalında mümkündür. Bir açılımsal nitelik “у” sesinin anlamsal olanaklarına dahil olsa da, buradaki açılımsal olan şey “у” sesinin anlamsal erilliği dışındaki işleyişlerin ifadesidir; bu ifadeden olarak da, “б” sesi bir ilgili açılımsal ifade eden dişil bir ses olarak karşımıza çıkar.

«Ф, ФI, В» GRUBU

Yukarıdaki grupta olduğu gibi, bu sesler de dilsel işleyişlerde ses uyumundan gelen nedenlerle birbiri yerine telaffuz olabilen ve bu anlamda da birbirinin ikamesi olabilen seslerdir. Bu ifadeden olarak da, bu seslerin Adıgecenin işleyişinde ortaya koydukları anlamlar da birbirine yakın ve ilişkili anlamlardır.

Ф:

Bu ses Türkçedeki “*f*” sesidir. Dişlerin baskısındaki dudaklardan sürtünmeli bir şekilde ortaya çıkan bu sesin dilsel işleyişte ortaya koyduğu anlamların da sürtünmeli ve güç kullanımıyla ilgili anlamlar olduğu ifade edilebilir. Bu ses bir varolanın olanakları ölçüsünde ortaya çıkardığı bir güç durumunu ifade eden bir anlam kurar. Böyle bir olgunun daha somut izlenmesi de öncelikle bir canlı varlıkta mümkündür ki, “ф” sesi daha çok canlı ve insanla ilgili eylemlerde kendisini gösteren bir ses anlam olarak dilsel işleyişte yer alır.

Mevcut olan bir iç dinamik ve güçle ortaya çıkan ya da varolanın kendi dinamiği ile canlılığının ortaya çıkarabildiği bir yapabilirlik ve yeterlilik ile onun niteliğinin ifadesinde kendisini gösteren bir sestir “ф” sesi. Bu ifadeden olarak, bir varolanın doğal iç dinamiği ve gücünün sonucu olarak ya da canlılığın gereği olarak ortaya çıkan bir görünümü ve nitelik bu ses anlamda ifade bulur. Bu sesin zamansal (э) ifadesinde ortaya çıkan seslem olan “фэ” somut olarak bir “deri” ya da “kılıf” anlamına gelmekle birlikte, niteliksel ifadeler olarak da dilsel anlamlar kurar. Bir deri ya da kılıf, varolanın yüzeyi ve görünümü olarak da ifade edilebilir ki, varolana ilişkin olan ya da görünen bir niteliğin de ifadesidir “фэ”. “Фэ” seslemi derisel olgu ve eylemler ile sürtünmeli hareketlerin de dilsel işleyişteki ifadelerinde kendisini gösteren seslemdir.

Bir canlının söz konusu olmasında, konu olan iç dinamiğin her zaman olumlu bir niteliğe bürünmemesi de mümkündür. Bir canlıcı işleyişteki iç dinamik

ve güç, her zaman konu olan canlının açılımı doğrultusunda işlemeyebilir. Bir canlının açılımı ve gelişimi iç dinamiğinden gelmekle birlikte, onun çöküşü de bu iç dinamikten gelebilir. Olumlu nitelik ve açılım, canlının gelişimi ile olumlu nitelik kazanmasıdır; ancak, bir iç dinamik her zaman olumlu bir niteliğe sahip olmayabilir. Böyle bir niteliğin ortaya çıkmaması, söz konusu canlının bir açılım göstermemesi ve bir nitelik kazanmamasıdır ki, bu, işleyen bir canlıcı güçteki mümkünlüklerin ortaya çıkmaması anlamındaki bir canlı durumunun ifadesi olabilir. Canlıcı bir olumlu işleyiş ve açılımın söz konusu olmadığı böyle bir durum "ф" ses anlamsalının olduğu şekildeki fiillenimi olarak "фын" sözcüğünde ifade bulur. İfadelerimiz kapsamında bu sözcük (фын) canlıcı işleyişte pozitif mümkünlüklerin ortaya çıkmaması ve açılım oluşmaması durumudur; bu anlamında da bir bozulmayı ifade eder. Canlıcı bir fizyonomide bu bozulma "çürümek" anlamına gelir ki, Adıgecedeki anlamı da budur. Bir canlının mümkünlüklerinin ortaya çıkmaması ve açılım kazanmamasında, bunu oluşturması gereken gücün (ф) olduğu gibi fiillenimi bir olumsuzluk eyleminin ifadesi olarak bozulma ve çürümedir.

"Ф" ses anlamı bir varolanın iç dinamiği ya da canlının canlıcılığının gereğidir ki, bir varolana ya da canlıya bağlı bir olgudur. Bu ifadeden olarak, bir varolan ifade eden sözcüğün sonuna "ф" sesi gelmekle ve bunun bir fiil olmasında, konu olan varolanın eyleyebileceği şey ifade bulur. Bu cümleden olarak, "ф" sesinin bir sözcüğün fiili olarak kendisini göstermesinde, o sözcük anlamı temelinde kurulan bir olabilirlik ya da yapabilirlik anlamı ortaya çıkar: "хъуфын (olabilmek)".

ФI:

Bu ses "ф" sesinin çıkarılmasının bastırılması ve zorlaştırılması, dolayısıyla da güçlendirilmesinde oraya çıkan bir sestir. Bu seslemine uygun olarak da dilsel işleyişte anlamlar ortaya koyabilen bir ses olduğu ifade edilebilir "фI" sesinin.

Bir varolanın ya da canlı varlığın gereği olan iç dinamiğin sonucunda ortaya çıkan mümkünlüklerin (ф) bir niteliğe (фэ) bürünmesi, söz konusu varolan ve canlının yapabilirliği ve kapasitesi "...фын" sonekleminde ifade bulur ki, bunlar konu olan varolana ilişkin pozitiflikler olarak ifade edilebilir. İşte böyle bir olgu olarak ortaya çıkan şey ile böyle bir pozitifliği mümkün kılan şeyin kendisi de "фI" ses anlamında ifade bulur.

Bu ses anlam, ortaya çıkabilen ve tamamlanmış olan bir pozitiflik ya da olumluluğun ifadesidir. Ortaya çıkan her tür pozitiflik ve olumsallıkla birlikte, onun ortaya çıkmasını sağlayan varolan da olumsal anlamda "фI" sesinde ifadeye uygun düşer. "ФIы" olarak başlıbaşına seslem "iyi" anlamına gelir ve bu temelde her tür pozitifliğin ifadesi olarak dilsel işleyişte anlamlar kurar.

В:

Bu ses Türkçedeki "*v*" sesidir. Bu ses de "ф" sesinin bir türevidir ki, bunun telaffuzunda dudakların daha fazla titreşimi söz konusudur. Bu sert bir "ф" seslemidir ki, "ф" sesinin dilsel işleyişteki anlamlarından daha fazla bir şey ifade edebilecek bir anlamsal olmalıdır "в" sesi.

Bu ifadeden olarak, bir mümkünlük ve olabilirlik ile nitelik ortaya koyan "ф" sesinin ortaya koyduğu bu olumlulukların dışına taşan anlamlar kurabilir "в" sesi. Bu anlamda da, söz konusu olumlu niteliklerin tersyüz olması ve karışması "в" ses anlamında ifade bulur. Bu anlamda, her tür tersyüz etme ve karıştırma olgu ve eylemi ile benzeri bir olgu olarak ifade edilebilecek olan kayanma olayı "в" sesinin dilsel işleyişteki işlevleri arasındadır. Zamansal alması da bu olayların sürmesindeki ifadeleri ortaya koyar ki, fiil olarak "вын, вэн" sözcükleri "kaynamak, kaynayadurmak, altüst etmek, toprağı sürmek" gibi anlamlara sahiptir.

«M, H» GRUBU

M:

Bu ses Türkçedeki "*m*" sesidir. Bu ses genizsil bir sestir ve Adıgecedeki telaffuzu asgari genizsil nitelik taşımaktadır bugün. Genizsil bir ses olmakla birlikte, doğal olarak ifade mümkünlüğü ile Adıgecedeki anlamsal işleyişinin de gösterdiği olgu, bu sesin insan ya da insansıda ilk seslemlenen ve bir ifade bakımından ilk kullanılan bir ses olduğunu söylemek mümkündür. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, çoğunlukla dillerde ve Adıgecede sık kullanılan ve muhtelif anlamlar kuran bir sestir.

Bu sesin Adıgecede bulunuşunda kurulan anlamlar ile benzerleri, onun doğasından gelen bir olgu olarak -kısmen de olsa- her dilde mevcuttur. Bu anlamda, hangi dili konuşuyor olursa olsun, bir insanın duymuş olduğu "мы, мэ" seslerinin seslemsel niteliklerine göre, "olumlama, olumsuzlama, soru, şaşkınlık ve sevinç" gibi anlamlarda anlaşılacağını ifade etmek yanlış olmaz.

Bu sesin başlıbaşına ve zamansal alması durumunda birden fazla anlam ifade eden birer sözcük olarak ortaya çıkacağını söylemek yukarıdaki ifadelerle uyumludur ve Adıgecedeki bu mümkünlük "м" sesinin bu dildeki doğallığının korunarak işlediğini de gösteren bir ifade olabilir. Bu cümleden olarak, "мыр, мор, мыбы, мис, мес, мэ" gibi seslemler bir şeyin muhtelif şekillerde işaret edilmesidir; "мэ" seslemi bir algılama olarak "koku" ve bir tespit ya da işaret etme ile dolayısıyla da bir verme kipliğindeki "al, işte!" anlamını kurabilen bir seslemdir.

Bir şeyin olumlanması ve bunun tersi olarak da bir olumsuzlama "м"nin gücü ve olanakları içindedir. O bir gücü ifade eden ve güçlü ifade olanağına sahip olan bir sestir. Bir olayın kendinde işlerliği veya kendiliğinden ortaya çıkışı, bir doğal olayın seyri, bir üçüncü şahsın kendiliğinden olan durumu ve eylemlerinin ifadesi "м" sesinin olanakları arasındadır.

Bu sesin başında bulunduğu bir ses veya sözcük bu sesin ifade ettiğimiz kendiliğinden işleyiş özelliği bakımından, kendiliğinden işleyen anlamlar ifade etmeye başlar. Bu sesten itibaren kurulan anlamlar kendiliğinden işleyiş olanağı kazanırlar. Bu ifadeler doğrultusunda ortaya çıkmış olan bazı sözcükler şunlardır: «Мэз (orman), мазэ (ay), мажьэ (tarak), мэш (ekin), мэкъу (ot)...»

Önüne geldiği ses ve sözcüğü güçlendirip kendiliğinden işletirken, sonuna geldiği ses ve sözcük anlamını işaret ederek tümüyle ve içten işleyişinde anlaşılmasını mümkün kılan bir sestir "м" sesi.

Н:

Bu ses Türkçedeki "*n*" sesidir. Bu ses de "м" sesi gibi genizsil bir sestir ve onun gibi eski bir ses olduğu ifade edilebilir. Aralarındaki fonetik benzerlik ve yakınlık bir anlamsal yakınlığın da ifadesidir. Bu benzerlik, doğuşları ve bir ses olarak ortaya çıkışlarındaki yakınlıktan kaynaklanır ki, "м" sesini izleyerek ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz "н" sesinin "м"nin ortaya koyduğu ilk tespite bir cevap niteliği taşıyan bir eylemselliği ifade eden bir ses olduğunu söylemek yanlış olmaz: Tespit olunan bir duruma ilk reaksiyon olduğu ya da bir tespitin ardından onun anlamlandırılamasına bir ilk adım olduğu ifade edilebilir.

Her tür olayın tespit ve ifadesinde bir içsel ses anlam olarak kendisini gösteren "м" sesinden sonra, bu tespitin gereği olan bir ilk eylem ve cevap niteliğinde "н" sesinin seslemlendirildiğini söylemek uygun düşer. Bu ses tespit edilmiş olan olaya ilk reaksiyon ve üzerine ilk gitme hareketi anlamsalındadır. Burada, "м" sesinde kendisini gösteren tespitin sonuçlandırılması ya da finale erdirilmesini sağlayarak ve de arkasından gelecek olan reaksiyon ya da cevabın kendisi olarak, söz konusu canlının olaya göstereceği duruşun ifadesidir ki, bu temel anlamda da müteakip süreçteki ilk eylem ve anlamlandırmanın ya da adlandırmaların finaliyle başlangıcını ifade edecek şekilde bir anlamsallık kazanır "н" sesi.

Adıgecedeki işleyişi de bu doğrultudadır ve "н" sesi dilsel olarak bir başlangıç ve bir final olgusunu ifade edecek şekilde işler. "М" sesinde tespit olunan olgunun bitiminden sonra başlayan ilk eylem "н"dir ki, dilsel işleyişte bir bitim olarak finale ve bir yeni başlangıç olarak da bir uvertür işlevi görür. Bir "н" sesiyle başlayan sözcüğün anlamı bir başlangıçtan itibaren işleyen bir ifade ortaya koyar (Ныджэ: Kılgının –yerin- başlangıcı anlamında "kıyı"). Bununla birlikte, "н" sesiyle biten bir sözcük finale ermektedir ki, bu özelliğinden dolayı mastar görevini yerine getirerek fiil kuruluşunda sonda yer alan bir ses olarak işlev görür (Хъун: Olmak. Дын: -Dikiş- dikmek).

Bir sözcük içinde yer alması durumunda "н" sesinin işlevi değişmez; başlangıç ve bitim rolü dışında olaya bir müdahalede bulunmaz: Başına geldiği ses veya sözcüğün anlamının doğuş ve başlangıçla işlediğini ifade etmek dışında ona bir ilave anlam katmaz; benzer şekilde, sonuna geldiği ses veya sözcüğün anlamını olduğu gibi korur ve finale eder. Bir sözcük içerisinde bulunması durumunda, kendisinden önceki anlam finale ermiş olup, arkasından gelen anlam bir anlam bitiminin ardından ve ona ilişkin olarak bir başlangıçla kurulur (Къуаншэ: Eğri. ІункІыбзэ: Anahtar; kilit).

"Н" sesi başlıbaşına bir anlam ifade etmez ve bir sözcük niteliğinde değildir; ancak, bir başlangıç anlamsalı ile bir final rolü ortaya koyar. Bir ses veya sözcüğün başında yer alması halinde, o anlamların başlangıcını ifade eden "н" sesinin zamansal bitimli seslemi olan "нэ" bir temel başlangıç anlamı ifade eden bir sözcüktür ki, "kaynak, göz" anlamına gelir. Bir insanın kendi kaynağı (нэ)

olan ve ortaya çıkmasını sağlayan kendi annesidir ki, anne bir canlının ortaya çıktığı öncelidir (a); bu, Adıgecede “анэ” sözcüğüdür.

Bu son örnekleriyle birlikte “н” sesinin yukarıda da ifade ettiğimiz özellikleri bakımından, onun bir dişil ses olduğunu ifade etmek gerekir.

«Р» SESİ

Bu ses Türkçedeki “*r*” sesidir. Bu sesin gürültülü ve testere dişli bir sinyal karakterine sahip olduğu ifade edilebilir ki, bu nitelikte de süreklilik gösterecek şekilde çıkarılabilen bir sestir. Bu özelliklerinden dolayı da duyulma ve anlaşılma olanağı yüksek bir sestir. Nerede bulunursa bulunsun duyulması kolay olan bir sestir ve dikkat çeker.

Bu özellikleri nedeniyle olsa gerektir ki, Adıgecede bir anlamı işaret etmek ve adeta anlaşılmasını empoze etmek işlevi yerine getiren bir sestir. Bu ses başlıbaşına bir anlam ifade etmez ve bu bakımdan da bir sözcüğün başında bulunmaz. O bir ses ya da sözcüğün sonunda yer alır ki, sonuna geldiği ses ve sözcüğün anlamını pekiştirir, dikkatle bakılmasını sağlar. Sonuna geldiği sözcüğün olduğu gibi kabul edilmesini dikte eder (Ар: О. КIуэр: Giden, yürüyen; gidici, yürüyüşçü. Жэр: Koşan; Akan; Koşucu; Akıcı). Bir sözcüğün içinde yer alıyor olsa da, aynı işlevi yerine getirir ve kendisinden önceki ses grubunun anlamını empoze ederek ve pekiştirerek, bu şekilde vurgulanmış olan anlamın kendisinden sonra gelen ses grubuna bağlantılanmasını sağlar (Уэрсэр: Senlibenli. Армырмэ: Öyle veya böyle. Iуэрвэр: Geveze. IурыIуатэ: Söylenenlerin tekrarı ile söylenegelen anlamında “söylence”).

ÜÇÜNCÜ KISIM
SES ANLAMSAL BİLEŞKELER: BİLEŞİK SESLER

GENEL

Adıgecedeki ünlü seslerin ortaya çıkması ve çoğalması sürecinde de izlendiği gibi, bir ses anlamsal dil seslerin ve dolayısıyla da ses anlamsal birimlerin çoğalması temayülündedir. Bu ifadeden olarak, ortaya çıkmış olan ünlü ses birimlerinin birleşmesi ve kaynaşık olarak telaffuzunda yeni ünlü seslerin (e: “иэ, эи”; o: “эу”) ortaya çıkış süreci işlenmiştir. Ünlü seslerin birleşmesi yapısal nitelikleri bakımından kaynaşık olarak telaffuzuna imkan verir ki, ünlü ses birleşimleri bir ses birimi niteliğinde algılanabilir. Bir ses birleşmesi olgusunun ünlüler arasında gerçekleşmesi yanında, “у” ünlü sesinin kimi ünsüz seslerin sonuna gelmesinde kimi birleşik seslerin ortaya çıktığı (гу, ку, кIу) ve böylece de ünsüz ile bir ünlü birleşiminin de gerçekleştiği yukarıda irdelenmiştir. Seslerin bu çoğalma süreci, ünsüz seslerin de birleşerek yeni bir bileşik anlamın ortaya çıkmasına yol açmaktadır ki, burada bu konu irdelenecek ve ortaya çıkan bileşik ses anlamlar incelenecektir.

Yukarıda dilsel işleyişteki anlamsal temellerini irdelediğimiz ünsüzlerin bitiminde bir ünlünün yer almaması durumuyla telaffuzları söz konusudur ki, bu durumun ortaya çıkış örnekleri dilsel işleyişte az değildir. Bir ünsüzün bir ses birimi olarak ortaya çıkması, bitiminde kendisini gösteren bir ünlü ses aracılığıyla olur ki, bir ünsüzün orijinal anlamının "ы" ünlü ses bitiminde kendisini gösterdiğini de ifade etmiştik. Ancak, her durumda bir ünsüzün başlıbaşına kendi anlam veya anlamsalının dilsel işleyişte ortaya çıkması, onun sonuna gelen ünlü sesin çizmiş olduğu geometride kılgılanmasıyla mümkün olmaktadır. Yukarıda ünsüzlerin irdelenmesinde de temel alınan şey, bir ünsüzün bu durumdaki dilsel işleyişine ilişkindir.

Ünsüzlerin birleşerek bir bileşik ünsüz ortaya koymaları, birleşen seslerin ilkinin başlıbaşına seslemi gerçekleşmeden müteakip ünsüzle kaynaşmasıyla mümkün hale gelir (пы + лъы → плъы). Bu durumda ilk ünsüzün başlıbaşına seleminin mümkün olduğu "ы" bitimi düşer. Ünlü seslerin birleşerek yeni bir ünlü ortaya koymaları da aynı şekilde ilk ünlü sesin başlıbaşına bir ses olarak ortaya çıkmamasıyla ve önündeki "ы" sesinin düşmesiyle gerçekleşir. Örneğin, "и" sesiyle "э" seslerinin birleşmesi "и"nın "ы" bitimli olarak seslemlenmemesi olgusuyladır ki, bu durumda "и" sesinin kendisi değil de onun efekti olduğunu ifade ettiğimiz "й"ye dönüşmesi söz konusudur.

Ne var ki, dilsel işleyişte ünsüzlerin kendileri, aralarında ünlü sesler bulunmaksızın bir arada ya da ardışık olarak telaffuz edilebilirler. Bu durumda da, her bir ünsüzün kendi başına anlamı değil de, bir araya gelerek birleşik telaffuz edilen ünsüzlerin birleşik anlamları söz konusu olur. Bu, her dilsel işleyişte örneği az görülmeyen bir olgu olsa da, bir ses dili olan Adıgece için irdelenmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkar. Nitekim, bu durumda ortaya çıkan anlam, ardışık ve birleşik olarak telaffuz edilen ünsüzlerin her birinin anlam veya anlamsalından farklıdır ki, bir "bileşik anlam" olarak ifade edilebilir. Bunların örneği az olmasa da, kimi bileşik ünsüzler başlıbaşına bir ses niteliğine dönüşmüş olarak dilsel işleyişte kendisini göstermektedir.

Konuşma dilindeki bir ses biriminin "ses atomu" olarak tanımlanması uygun düşerse, seslerin birleşerek oluşturdukları "bileşik sesler"in durumu, ifade ettiğimiz şekilde ortaya koydukları yeni bir bileşik anlam bakımından bir "ses molekülü" olarak değerlendirilebilir. Doğadaki her atomun birleşerek bileşik iki atom ya da bir molekül oluşturmalarının mümkün olmaması gibi, her iki sesin de birleşerek bir bileşik ses ortaya koymaları söz konusu olmaz. Seslerin birleşerek bileşik ses oluşturabilmeleri, öncelikle, birleşecek olan seslerin fonetik yapı bakımından bileşik ya da kaynaşık olarak sesleminin mümkün olmasını gerektirir; bununla birlikte ve buna bağlı olarak da, seslerin anlamsal bakımdan bütünleşebilmeleri yeni bir bütün anlam oluşturabilmelerini gerektirir. Bileşik seslerin mümkün olmalarının temelinde birleşen sesler arasındaki böyle bir uygunluk vardır. Yalnız iki sesin birleşerek iki sesli bir bileşik ses oluşturmaları yanında, bu bileşik sesler de yeni bir ünsüz sesle birleşerek üçlü bir bileşik ses oluşturabilmeleri de mümkün olmaktadır ki, bu olay az da olsa gerçekleşebilmekte

olup, bileşik seslerin sözcük oluşumuna ilişkin çalışma bölümünde bunun örnekleri de verilecektir.

Bir ses dilinin işleyişinde seslerin çoğalma eğilimi ve böylelikle de dilsel anlam ve anlamsal temellerin oluşumu anlaşılır bir olgudur ki, daha önce görmüş olduğumuz ünlü ses birleşimleri ile kimi ünsüzlerin sonuna "y" sesinin gelmesinde ortaya çıkan ses birleşimlerinin dilsel işleyişte yer almaları da aynı eğilim temelinde kendisini göstermiş olan olgulardır. Ancak, dilsel işleyişte başlıbaşına bir bileşik birim ses gibi işlerlik kazanmış olan bileşik seslerle birlikte, tam da bu kronik duruma henüz gelmemiş olan birleşimlerin de dilsel işleyişin gereği olarak ortaya çıkmaları söz konusudur ki, bir dilin canlıcı işleyişi ile kozmik ve doğal olana uyumlu seyrine ilişkin bir durumdur bu. Bir ses dili seslerin çoğalması eğilimi göstermekte olmalıdır ki, burada konu edeceğimiz bileşik sesler kronik hale gelmiş olan ses bileşimleridir. Ancak, bu kronik hale gelmiş olan bileşik seslerin oluşum sürecine ilişkin olan ve henüz bu bileşim süreci noktasında bulunan ses bileşikleri vardır ki, bunlar tam olarak kronik hale gelmemiş bileşik sesler olup, dilde başlıbaşına anlam ya da anlamsal işleyişe kavuşmamış olan ses bileşimleridir.

Bu ifadeden olarak, burada üzerinde duracağımız ve örneklerini vereceğimiz bileşik sesler, üzerinde çalıştığımız Khabardey şivesinde gerçekleşen bileşik seslerdir. Bu şivede yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bileşme yolunda olan ve fakat henüz birleşmemiş olan sesler olmakla birlikte, konu ettiğimiz bu seslerin başka şivelerde bileşik ses olarak bulunduğunu da ifade etmek gerekir. Bunların dışında da birleşmeleri mümkün olan seslerin ortaya koyduğu bileşik sesler başka şivelerde mevcuttur ki, üzerinde çalıştığımız şive bakımından bu örnekleri bu çalışmanın dışında tutuyoruz.

*

Anlaşıldığı üzere, ardışık gelen ve ses bileşimi oluşturan her iki ses bir bileşik ses değildir; bileşik ses olarak ifade ettiğimiz seslerin fonetik olarak birbiriyle kaynaşarak telaffuz olabilmeleri yanında, böyle bir seslemde kronik hal almalarını ve yeni bir anlam veya anlamsal oluşturabilmelerini gerektirir ki, bu anlam ve anlamsallık temelinde dilsel işleyişte işlev kazanabilmiş olmalıdır ve muhtelif sözcüklerin oluşumunda kendisini gösterebilmelidir. Bu bir süreçtir ve bu şekilde genel olarak kronik olmamış olan ses bileşimleri de sürecin gereği ve örneği olarak dilsel işleyişte bulunmaktadır ki, bunlara değinilmesi konu ettiğimiz dilsel oluş sürecinin anlaşılması bakımından da uygun düşer. O halde, bu şivede gerçekleşen ve dilsel işleyişte genel olarak kronik hal almış olup, başlıbaşına anlam ve anlamsal işleyiş kazanmış olan ve muhtelif sözcük oluşumunda yer alan bileşik sesler dışında kalan ses bileşimlerine ilişkin örneklere burada değinmek uygundur.

Şüphesiz ki, burada ifade ettiğimiz ünsüz ses bileşimleri sözcüklerin oluşumunda herhangi bir şekilde yanyana gelmiş olan ünsüzler değildir. Örneğin, kendisi bir ünsüz ses olup, başına geldiği ses ve sözcük anlamı için bir uvertür işlevi gören, sonuna geldiği ses ve sözcük anlamı için de bir finale işlevi gören

“н” sesinin bitiminde bir ünsüzün kendisini göstermesi durumu değildir (Örneğin: ГъэнщIын. IункIыбзэ).

Burada konu ettiğimiz ses bileşimleri, gerçekten de, bileşen seslerin anlam veya anlamsal temelindeki bileşimlerdir ki, yeni bir anlam ya da anlamsal olarak dilsel işleyişte bulunan ses bileşimleridir. Ancak bu bileşim, kronik bir hal alma yolunda olsa da, tam olarak kronik hale gelmemiş olup, anlam ya da anlamsal oluş sürecindeki bileşik seslerdir; dilde henüz başlıbaşına bir anlam ya da anlamsal işleyiş kazanmamış olan ses bileşimleridir. Aşağıdaki örnekler bu ifadeye uygun olan ve ses bileşim sürecinin oluşumuna ilişkin örneklerdir.

Ст: Bir yanma ve temas ile varlığın sürekliliğinine ilişkin bir işleyişi mümkün kılan ve varolanın öncelliğini oluşturan “с” sesinin bir aşma ve duruş ifade eden “т” sesiyle bileşiminden ortaya çıkan bu bileşik ses, anlaşılacağı üzere, bu seslerin anlam bileşiminden ortaya çıkan bir yeni anlamı ortaya koymaktadır. Bu ifadeden olarak, bu seslerin ardışık gelmesinde kurulan bir soru olan “сыт”ın belirsiz cevabı “с” efektindeki “т”dır:
«Мыст: Şey».

Aynı seslerin bileşimini içeren ve Adıgecede bulunan aşağıdaki sözcüklerin kurgusundan hareketle Adıgece olmadığı ifade edilebilir:
«ПIастэ: Pasta. Лэныстэ: Makas. Мастэ: İğne».

Схъ: Bu ses bileşimi de “с” sonuna “хъ” sesi gelmekle oluşmuş olup, “сыхъэн: hassaslaşmak, yarılmak, yaralanмak (ellerin soğuktan yarılması)” sözcüğünde ifade bulan bir anlama sahiptir:
«ТIасхъэ: Hassas, kırılgan».

СкI: Yanma olgusu ifade eden “с” sesinin bir çıkma ya da bitim anlamı ifade eden “кIы-э, кIэ” sesiyle bileşiminde ortaya çıkan bileşik anlamın bulunduğu sözcük örnekleri aşağıdadır:
«МаскIэ: Alev, yanan şeyin –ateşin- kıvılcımı. ХъуаскIэ: Meydana gelen her tür “kıvılcım”».

ШкIэ: Bir ürün ya da çıktı anlamı ifade eden “ш” sesinin bitim anlamına gelen “кIэ” ile bileşiminin bulunduğu sözcük örnekleri aşağıdadır:
«ШкIэ: Buzağı. ШкIэщ: Buzağı ahırı. ШкIахъуэ: Buzağı çobanı. ШкIэплъ: Bir bitki türü».

ШкIу: Bir ürün ya da özsu anlamı ifade eden “ш, шэ” sesinin uymak ya da paralellik anlamsalı olan “кIу” sesiyle bileşmesi aşağıdaki sözcüklerde mevcuttur:

«ШкIумпI: İçi geçmiş -çürümüş, sıvılaşmış olan- öz, çekirdek, yumurta. ШкIуртIым: Palamut».

Лъхъэ: Bu ses bileşimi bir kan (лъы) ya da organ (лъэ) anlamının temel ve töz ifade eden “хъ” sesiyle bileşiminden ortaya çıkar:
«Малъхъэ: Enişte».

Лъхьэ: Bir organizma ve organ ifade eden “лъэ” sesinin götürme ya da taşıma anlamına gelen “хьы” sesiyle bileşmesiyle ortaya çıkan bu bileşik ses bir şeyin bir şeye temas ederek yerleştirilmesine ilişkin bir anlam ifade eder ki,

aşağıdaki örneklerde ses bileşimi şöyle gerçekleşir: “Лъэ-ы-хьы-э”. Bu şekildeki ses bileşimi örnekleri az değildir:
«Пылъхьэн: Ucuna asmak. Илъхьэн: İçine koymak. Іулъхьэн: Önüne koymak. Дэлъхьэн: Arasına koymak. ФІэлъхьэн: Takmak. ЩІэлъхьэн: Altına koymak».

Плъ: Bu ses aşağıda vereceğimiz bileşik ses örneklerindendir; ancak, vereceğimiz bileşik ses anlamı dışında bu iki sesin sözcük içinde bir araya gelmesiyle oluşmuş olan bir ses birleşimi söz konusudur ki, bu ses birleşimin bulunduğu sözcük aşağıda verilmiştir:
«НэІэплъэщІ: Havlu. Bu ses birleşmesi “нэІэпэлъэщІ (göz –çevreni- ve el silme)” ya da daha açıkça “напэ (yüz)”, Іэпэ (el –ucu-)”, “лъэщІ (sil)” ifadelerinin birleşerek oluşturdukları bir sözcük olmalıdır. Aynı anlamın bir ikinci şahıs kipinde ifade edilmesi de aynı zamanda mümkündür: “нэ (göz) - Іэ (el)” ya da “напэ (yüz) - Іэпэ (el)” “плъэщІ (sileceğin)” şey. Her durumdaki okumanın geçerliliği söz konusudur ki, her iki durumu da karşılayan bir bileşik sözcükte kendisini gösteren bir ses birleşimidir buradaki “плъ”».

Бдж: İlgili açılınımsal olan “б” sesinin kılgısal anlam ifade eden “джы” ile bileşiminde ortaya çıkan aşağıdaki sözcük de tek örnek olmak bakımından Adıgece olması garantisi bulunmayan bir sözcüktür. Bu sözcüğün değişik ağızlarda iki şekilde söylenişi söz konusu olup, her iki şekil de aşağıda verilmiştir. Aşağıdaki sözcüklerin Adıgece olma garantisi bulunmamakla birlikte, her iki söyleniş tarzının ses anlamsal okunmasında konu olan şeye ilişkin anlamlı ifadeler ortaya çıkar:
«Іэбдж: Elin (Іэ) ilişkisinde (б) müşahade edilen ya da kılgılanan (дж) şey anlamında “cam”. Абдж: Geçen zamana (а) ilişkin olarak (б) kılgılanan (дж) şey anlamında “cam”».

*

Dilsel işleyişteki ses bileşimleri vermiş olduğumuz örneklerle sınırlı olmayıp, bu örnekler ses bileşmeleri ve bileşik seslerin ortaya çıkış sürecinde bulunan örneklerdir. Bununla birlikte, aşağıda göreceğimiz bileşik seslerin de dilsel işleyişte başka ünsüz seslerle bileşiminden ortaya çıkan üçlü ses bileşimleri de mevcuttur ki, bunun örnekleri müteakip kısımda bileşik sesler temelinde ortaya çıkan sözcük örnekleri verilirken işlenecektir.

Yukarıda görülen örneklerden farklı işlevler ifade etmese de, başlıbaşına anlam ya da anlamsal olarak dilsel işleyişte bulunan ses bileşimlerini bileşik ses olarak adlandırmak uygun düşer ki, aşağıda bunlara ilişkin örnekler ele alınacaktır.

Burada konu edeceğimiz ünsüz ses bileşimleri dilsel işleyişte kendisini bir birim ses niteliğinde göstermiş olan ve başlıbaşına bir ses hükmünde dilsel işlerlik kazanmış olan bileşik seslerdir. Konu edeceğimiz bu bileşik seslerin her biri, -oluşum niteliği nedeniyle-, kimi bileşik sesler belirli bir anlam kurarken, kimi bileşik seslerin henüz başlıbaşına bir anlam ifade etmediğini ve dilsel işleyişte bir ses anlamsal olarak bulunduğunu da ifade etmek gerekir. Bu durum, dilin oluş sürecinin ve ifade ettiğimiz canlıcı işleyişinin bir örneği olarak, birim ses niteliği kazanmış olan bileşik seslerin de bir oluş sürecini katederek ortaya

çıktıklarının ifadesidir. Bu bileşik seslerin dilsel işleyişte kurdukları anlamlar da bu oluşum yapılarına uygundur. Burada, ortaya koydukları işlev ve ifadeye ilişkin nedenlerle de olsa, kimi ünsüz seslerin de anlam kurmadıklarını ve dilse işleyişte anlamsal olarak bulunduklarını hatırlamak uygun düşer.

Konu edilen bu bileşik sesler aşağıdaki çizelgede verilmiştir.

Bitim ↓	Т	ТІ	Щ	Ш	Лъ	П	ПІ	Б	Ф
С						Пс	ПцІ		
ЦІ									
З								Бз	
Дз								Бдз	
Дж									
Гъ								Бгъ	
Гъу								Бгъу	
Г								Бг	
Т			Щт						Фт
Ж								Бж	
Жь								Бжь	
Щ						Пщ			
ЩІ						Пш	ПщІ		
Ш									
КІ		ТкІ					ПкІ		
КІу		ТкІу							
Къ							Пкъ		
Хъ	Тхъ		Щхъ			Пхъ			
Хъу	Тхъу		Щхъу			Пхъу			
Х	Тх			Шх		Пх			
Ху	Тху			Шху	Лъху				
Хь	Тхьэ		Щхьэ						
Лъ						Плъ			
Л								Бл	
ЛІ							ПлІ		

Adıgecenin işleyişi bakımından, yukarıda ortaya çıkan bileşik ünsüz seslerin ilki başat bir roldedir ki, konu edilen bileşik sesin ortaya koyduğu anlam veya anlamsal bu ilk sesin kendisinden itibaren oluşur. Bu cümleden olarak ve yine Adıgecenin işleyişi bakımından, ikinci ses fiileme işlevindedir ki, bitimi olduğu sesin anlamsal işleyiş bölgesini ifade eder. Bu şekildeki bir bileşim, bileşikleri olduğu seslerin başlıbaşına anlamları tarafından oluşturulmuş olan bir yeni anlam ya da anlamsaldır ki, bu yeni anlam, bileşikleri olduğu seslerin anlam ya da anlamsallıklarından farklıdır.

Bileşik seslere ilişkin olarak verilen çizelgede “тхьэ” ve “щхьэ” bileşik seslerinin diğerlerinin aksine “э” bitimli olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

Bunun nedeni, söz konusu bileşik seslerin mevcut “хьэ” sözcüğü işleyişinde ortaya çıkmış olmasıdır ki, birer sözcük olarak dilsel işleyişte mevcuttur. Bu sözcükler dilsel işleyişte her zaman “хьэ”nın işleyişindeki fonksiyonellikle (э) vardır, değişiklik göstermezler ve genelde olduğu gibi telaffuz edilirler.

Adıgece, seslerin telaffuz ya da duyulması temelinde işleyen bir dildir. Bu ifadeden olarak, yukarıdaki bileşik sesler halen mevcut olan yazılışları temel alınarak yazılmışsa da, konu edilen bileşik ses, bileşiğinde bulunan ilk sesin telaffuz niteliğine uygun olan hanede gösterilmiştir. Örneğin, “плI” bileşik sesinin yazımında birinci ses “п” olarak yazılmaktaysa da, baştaki sesin telaffuzu “пI” şeklindedir ki, çizelgede “плI” bileşik sesi “пI” ses hanesinde gösterilmiştir. Ünsüz seslerin irdelenmesinde, zaten söz konusu seslerin (п, пI) ses uyumundan kaynaklanan nedenlerle birbiri yerine geçebildikleri ifade edilmişti ki, telaffuzu değişen bu seslerin aralarındaki anlamsal yakınlık temel bir anlam kayması oluşturmamaktadır. Nitekim, telaffuz değişiminin nedeni olan müteakip ses ya da bitimli olan sesin anlamından da bu durum açıkça izlenebilir.

O halde, çizelgede ortaya çıkan bileşik seslerin anlamsal oluşumları ile dilsel işleyişteki işlevlerini inceleyebiliriz.

“Д, Т, ТI” SES GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER

“Т” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER: «Тхъ, Тхъу, Тх, Тху, Тхьэ»

Тхъ:

“Т” sesinin bir aşkın güç ifade ettiği ve kendisinden itibaren gerçekleşen bir oluşun temelinde bir güç olduğunu ifade eden bir ses anlamsal olduğu daha önce söylenmiştir. Adıgecedeki seslerin kendi orijinal değerinde bir birim ses olarak ortaya çıkışlarının “ы” bitimli seslemleriyle mümkün olduğunu da ifade etmiştik ki, dilsel işleyişte bu şekilde “ы” bitimli olarak duyulmayan bir sesin, söz konusu birim sesin bir efekti olduğunu ifade etmiştik. Bu cümleden olarak, “тхъы” bileşik sesinde “ты” sesinin tam telaffuz edilmemekle (т) yer alması kendi orijinal ve bütünsel anlamı yerine bir anlamsal efektini ifade edeceği açıktır. Bu durumda “тхъы” bileşik sesi “т” anlamsal efektini izleyerek “хъы” sesinde eylem bulan bir bileşik sestir. Burada, ardında ya da temelinde bir güç efekti (т) olduğu halde, bir temel ve tözsel işleyiş (хъы) söz konusudur. Bu durumda, “тхъы” bileşik sesinin ifade ettiği anlam, bir gücün (т) inayetinde kılgılanan tözsel ve temel (хъы) bir anlamdır.

Bu bileşik sesin başlıbaşına sesleminde (тхъы) doğrudan bir anlam kurulmasa da, böyle bir anlamsalın eyleme dönüşmesinin ifadesi olan “тхъын” fiili “çizmek” anlamında bir sözcüktür. “Çizmek” fiilinin bir gücün göstergesi olduğu ifade edilebilir ki, bu eylem, bir gücün sonucunda gerçekleşen ve bir varolanın içine nüfuz edecek şekildeki bir temele yönelik olarak işleyen bir eylemdir. “Тхъы” sesinin zamansal almasıyla ortaya çıkan fiil “тхъэн”dır ki, bu “keyif sürmek” olarak, bir varolanın kendi gücünde ve fonksiyonelliğinde

kendisinin temelliğine ilişkin bir anlam ifade eder. Bir varolanın varoluşunun en temelde yaşanması anlamında, bir varolanın en temel hedefinde yaşanılmasıdır keyif sürmek.

Тхъу:

Bir önceki bileşik seste ifade ettiğimiz şekildeki "т" efektinin bir "olma" anlamını ifade eden "хъу" sesiyle işletilmesinde ortaya çıkan "тхъу" bileşik sesinin bir güç temelindeki oluş ifade edeceği söylenebilir. Başka bir ifadeyle, bu bileşik ses bir güçlü olma durumunu ya da gücün kendisini sağlayabilen bir şeyi ifade edebilir.

"Тхъу" sesi başlıbaşına "yağ" anlamına gelir. Bununla birlikte, bu bileşik sesin fiil olarak ifadesi olan "тхъун" sözcüğü güçlü bir eylem olarak "silmek, süpürmek" ya da "kürümek" anlamını ortaya koyar. Bunun zamansal (э) olarak ifadesi "sürüyedurmak" anlamına da gelebilen "тхъуэн" sözcüğüdür ki, güçlü görünümün zamanla (э) değişimi ve kaybolması anlamında, örneğin bir saç için "kırlaşmak, ağarmak" anlamına gelir.

Тх:

"Т" ses efektinin aşağı inme ya da düşme eylemseli ifade eden bir "хы" sesiyle fiilleniminde ortaya çıkan "тхы" bileşik sesi, bir güç temelinde ortaya çıkan yatay ya da izdüşümsel bir olguyu ifade eder.

Bu bileşik sesin fiil formundaki ifadesi olan "тхын" günümüz anlamında "yazmak" fiilidir. Yazı ve yazma olgusunun yukarıda ifade ettiğimiz anlamlara uyan bir durumu ifade ettiği söylenebilir; günümüzdeki yazı ve yazma olgusunun temelinde daha doğal ve öncel olgular söz konusudur. Bu sesin zamansal alması durumundaki mastar hali, "yazma durumunda olmak" ya da "yazadurmak" anlamlarına gelen "тхэн" sözcüğüdür.

Тху:

"Т" sesinin "ху" bitimli olarak sesleminde ortaya çıkan "тху" bileşik sesi bir güç inayetindeki sürme anlamını ortaya koyar. Bu bileşik ses başlıbaşına "5" sayısını ifade eder ki, olgun bir yapı ifade eden "плIы (4)" sayısını izlemekte olan bir sayıdır; bu durumda da, bir olgun sayı ifade eden dört sayısından itibaren gerçekleşen sayma olgusunun böyle bir güç (т) temelinde sürmesi (ху) mümkün olmalıdır.

Тхьэ:

"Т" ses efektinin insan ya da insansı anlamına gelen "хьэ" sesleminde ve sözcüğünde işlerlik kazanması, insanın ardındaki bir gücü ifade edebilir. Başka bir okumayla, ortaya çıkan bu yeni sözcük, insanın kendisi inayetinde varolduğu bir gücü ifade eder. Bu sözcük (тхьэ) insana (хьэ) ilişkin olan ya da onun tarafından tanınma niteliğine sahip olan bir güçlü anlamı ifade edebilir ki, bu anlamda kurulan "Тхьэ" sözcüğü "Tanrı" anlamındadır.

"Т" sesinin bir varolanı aşması anlamına sahip olduğunu ifade etmiştik ki, bu sesi izleyerek oluşan bir sözcüğün böyle bir güç temelinde oluşan bir anlama sahip olduğu yukarıdaki bileşik seslerden de anlaşılmaktadır. Ancak, burada "т" sesini izleyen seslemin (хьэ) bir insanı ifade etmesi, insanı aşan bir gücü ifade eden bir anlamın ortaya çıkmasıdır ki, dilsel yapıda "Tanrı" böyle ifade

bulmaktadır. Aynı zamanda, söz konusu sözcüğün (тхьэ) bitiminde insanı (хьэ) ifade eden bir seslemin bulunması, insan ile Tanrı arasında kurulacak olan ilişkilerin ortaya konmasındaki yorumların temelliğini oluşturacak niteliktedir. Ayrıca, bu bileşik seste günümüzdeki adıyla değil de, önceliyle insanı ifade eden seslemin (хьэ) yer alması, Tanrı kavramının ne kadar eski bir kavram olduğunu ve günümüz insanından çok önceli tarafından da bilindiğini ifade etmesi bakımından önemlidir.

"TI" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER: «ТкI, ТкIу»

ТкI:

Bu bileşik sesin başındaki sesin "т" ile yazılmasına karşın, onun duyulması "тI" sesi gibidir ki, bu nedenle buradaki bileşik sesin "тI" sesi temelinde oluştuğu ifade edilebilir. Bir bütünün parçalanması etkisi gösterecek şekilde nüfuz edici olan ve böylece de bir çoğalma etkisi oluşturan bir ses anlama sahip olan "тIы" ses efektinin (тI) kendiliğinden çıkma ve sürme anlamlarını ifade eden "кIы"yle birleşimi "ткIы (тIкIы)" bileşik sesini ortaya koyar.

Derine işleyen ve bir parçalama etkisinin sonucunda doğal olarak kendiliğinden ortaya çıkan şeylere ilişkin bir anlam ifade edeceği anlaşılan bu bileşik ses (ткIы) başlıbaşına bir sözcük oluşturmaz. Böyle bir etkiye sahip olan bir şey kendi başına zararsız gibidir de, etkisini göstermesi şişeden çıkmasıyla anlaşılır, dilsel işleyişte anlam kurmasıyla etkisi anlaşılır. Bu anlamın dilsel olarak kurulması söz konusu bileşik sesin işaret edilmesi ya da etkisinin sergilenmesiyle mümkün hale gelir. Böyle bir ses anlamsalın gösterilmesi veya kılgılanması, sonuna "и" sesinin gelmesiyle dilsel olarak gerçekleşir ki, "ткIы" bileşik sesinin ifade ettiği anlamsalın durduğu şişeden çıkmasının sonuçlarını ifade edilecek olan bir anlama gelen bir sözcük ortaya çıkar: "ТкIий" sözcüğü bir sirke veya asidik etki ifade eden bir sözcüktür ve genel olarak "keskin, sert" anlamlarına gelir.

Ancak, bu keskinlik ve sertlik, bu bileşik sesi oluşturan seslerin birlikte kurdukları bir anlam bakımından tahriş edici bir etki gösterir ki, dokunduğu yerde alerjik etki yaparak abse ve yara çıkmasına yol açar. Yine bu ses anlamsalın sonuna "бжь" gelmesi durumunda kurulan "ткIыбжь" sözcüğü "keskin acı, ekşimiş acı" anlamlarını ifade eder ki, biraz öncekine benzer şekilde bir alerjik sonuçtur bu ve yakıcı bir nitelik taşır.

ТкIу:

Bu bileşik sözcüğün ortaya koyacağı anlam, kendisini oluşturan seslerin anlamları bakımından, bir derine işleme ve parçalama etkisinde (тI) gerçekleşen ve doğal bir uyumluluk (кIу) ile gitme anlamı kurar. Nitekim, "ткIу" bileşik sesinin ifade ettiği anlam, bir nüfuz etme ve parçalama etkisinin işlemesinde kendisini gösteren bir doğal geçiştir ki, böyle bir olgu, bir katı halin parçalanmaya gitmesi olarak bir erime olgusudur.

Bir bütün niteliği oluşturan katı haldeki bir şeyin içine nüfuz ederek ya da katı haldeki bu şeyin kendi içkin gücü (тI) etkisiyle ortaya çıkan bir uygun gidişat,

“ткIу” bileşik ses anlamında ifade bulur. “ТкIу” bileşik ses anlamı katı bir halden sıvı hale geçişi ifade eder ki, bunun fiil formundaki ifadesi olan “ткIун” sözcüğü söz konusu anlamsalın eylenmesi olarak “erimek”tir.

“Щ, ЩI, Ш” SES GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER

“Щ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER: «Щт, Щхъ, Щхъу, Щхьэ»

Щт:

Bir varlık ifadesi olarak ortaya çıkan ve varolanın temeline ilişkin ifadeleri ortaya koyarak bu temelde de dilde geniş bir anlam kurma niteliğindeki “щ” ses efektinin bir aşma gücünü ifade eden “ты” ses bitimiyle sesleniminde ortaya çıkan bileşik ses “щты” sesidir. Burada, bir varolma efektinin bir aşma ve güç eyleminde işletilmesi söz konusudur.

Buradan da anlaşılacağı gibi, bir varolanın durumuna ve temeline ilişkin olan bir anlamın (щ) bir aşma eyleminde (ты) kendisini göstermesi varolanın durumuna ilişkin bir değişimin ifadesi olabilir ki, söz konusu ettiğimiz bileşik ses böyle bir anlam ortaya koymaktadır. Bir varolana (щ) ilişkin olan bu değişimin söz konusu varolana göre bir üst hal (т) olduğu da açıktır.

Bu bileşik seste ifade bulan değişim bir üst hale dönüşüm niteliği taşıyan bir değişimdir ki, “щт” bileşik sesinin fiil şekli olan “щтын” sözcüğü de “donmak” anlamına gelir. Burada, bir varolanın bir doğal halinin (sıvı) değişerek bir üst hale (katı) dönüşmesi söz konusudur. Böyle bir durum ve hal değişimi, söz konusu bileşik sesleri oluşturan seslerin anlamsal etkileri nedeniyle, birdenbire oluşan bir eylemdir.

Böyle bir harekete geçmede kendisini gösteren hal değişikliği, söz konusu bileşik sesin bir ötelenim ya da zamansal alması durumunda da ortaya çıkar ki, “щтэн” fiilinde ifade edilen anlam “ürkmek” olduğu gibi, bir şeyi bulunduğu yerden –yukarı (т)- “kapmak” anlamına da gelir.

Щхъ:

Bu bileşik ses varlık ve varolanla ilgili durumları ifade eden “щ” ses efektiyle bir tözsel ve temel durumu ifade eden “хъы” sesinden oluşan bir sestir. Bu durumda da, ortaya çıkması beklenen anlam, bir varlıksal durumun temelsel ya da alt bir işleyiş ifade etmesi gibi bir anlamdır. Başlıbaşına “шхъы” bileşik sesi bu ifadelerin anlamsalıdır ve dilsel işleyişte bu ifadeler doğrultusunda anlamlar ortaya koyar.

Bu ifadeden olarak, bu anlamın baştan gösterilmesi ya da kılgı alanının (и) belirlenmesini izleyen “щхъ” bileşik sesinin bulunduğu “ищхъэрэ” sözcüğü bir şeyin “aşağısı” anlamına gelen bir sözcüktür. Eğmek, düşmek, düşürmek gibi anlamlar ifade edebileceği açık olan “гъэщхъын” sözcüğü “başını eğmek, boyun eğmek” ve günümüzdeki şeklinde “başla selamlamak” anlamlarının kurulmasına temel teşkil eder. Kaşları çatılmış gözleri inmiş bir moral bozukluğunu “нэщхъ” sözcüğü ifade eder.

Щхъу:

“Щ” ses efektinin olmak, eril ve pozitif anlamlarındaki “хъу” sesiyle bileşiminde ortaya çıkan “щхъу”, bir varolanın oluş ve durumuna ilişkin bir değişimi ifade eden anlam kurar. Bu anlamda, bu bileşik sesin zamansallığında kendisini gösteren “щхъуэ” sözcüğü bir varlıksal durum değişimini ifade etmektedir. Bu değişimi olumsuz yönde gerçekleştirebilecek olan “büyü, zehir” anlamları “щхъухь” sözcüğünde, bir değişimi olumlu yönde gerçekleştirecek olan “ilaç” da “хущхъуэ” sözcüğünde ifade bulur. Bu (щхъуэ) ve bu anlam temelindeki çoğalma ve ötelenmeyi ifade eden “щхъуантIэ” sözcüğü de bir değişim ve derinlik niteliği bulunan “mavi” rengi ifade eden bir sözcüktür.

Щхьэ:

“Щ” ses efektinin insanı ifade eden “хьэ” sözcüğüyle birleşmesinde ortaya çıkan bileşik ses anlamın varlıksal ve insansal bir anlam ifade edeceği açıktır. Bu ortaya çıkan bileşik seste varlıksallığın (щ) insanda (хьэ) hareket bulması söz konusudur. Böyledir “щхьэ” sözcüğünün oluşumu ve “baş” anlamına gelen bu sözcüğün kurgusunda kendisini gösteren etimolojik temelin insanın kendi başını adlandırmasından doğmuş olması doğaldır.

Burada “щ” sesinin başta olması, insan (хьэ) bakımından varlıksallığa atfedilen bir başatlığın göstergesidir. Bununla birlikte, varlıksal anlamın (щ) insanın kendisini (хьэ) ifade ettiği seslemle fiillenimi sonucunda ortaya çıkan bu ifade (щхьэ) insana varlıksal bir yük ve sorumluluk da getirmektedir. Bu sorumluluğun kendini gösterdiği zamanın insanlık tarihi bakımından çok eski bir geçmişe sahip olduğu açıktır. Ayrıca, bu sözcüğün “Тхьэ” sözcüğünün oluşum zaman ve mantığına uygun olarak ortaya çıktığı da açıktır.

O, insan için bir referans ve merkezdir, merkezi referanstır; başlıbaşına bir bütün ifade eder ve bir bütünün yerine geçer. Her tür başlangıç ve nedensellik, her şeyin başı ve üst ya da yukarısı anlamları buradan itibaren kendisini gösteren anlamlar olarak dilsel işleyişte “щхьэ” sözcüğü temelinde kurulur.

“Ш” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER: «Шх, Шху»

Шх:

“Ш” sesinin bir varolanda meydana gelerek bir ürün olarak ortaya çıkmayı ifade ettiğini söylemiştik ki, bunun efektinin bir temele inme eylemini ifade eden “х” sesiyle işletilmesinden meydana gelen bir bileşik ses olan “шхы” seslemi, bir ürünün inmesi ile temelini bulması anlamlarını verebilir. Ortaya çıkan bu anlamın fiil şekli olan “шхын” sözcüğü “yemek”, zamansal alması durumunda da “yiyedurmak” anlamına gelir. Göğün (уэ) bir ürünü (ш) olarak ortaya çıkan ve yere inen (х) “yağmur” da “уэшх”dir.

Шху:

“Ш” ses efektinin bir sürme ya da devam etme sürekliliğini ifade eden “ху” sesiyle bileşiminden “шху” bileşik sesi ortaya çıkar. Bu bileşik ses bir ürünün (ш) devamında ve sürekliliğinde (ху) onun mayalanmasıyla ortaya çıkan

bir ürün olarak “yoğurt” anlamını da ifade eder. Bu sesin zamansal (э) alması durumunda ortaya çıkan “шхуэ” seslemi bir şeyden ortaya çıkan ürünün (ш) çıktığı şeye katılmasını (хуэ) ifade eden bir anlam ortaya koyar ki, burada söz konusu olan şeyin büyüyeceği açıktır. Bu anlamda, “шхуэ” seslemi bir sözcüğün başına gelmesi halinde gerek götürmeye ilişkin bir anlam kurulur, gerekse de kabaca büyüklüğü ifade eden bir anlam kurulabilir (Шхуэл: Kaba et; Meme kaba eti). Aynı bileşik sesin bir ses ya da sözcük sonuna gelmesi halinde ise, konu olan anlamının “büyüklüğü” ya da “oldukça büyüklüğü” ifade bulabilir (Инышхуэ: Büyükçe. ЛІышхуэ: Koca adam).

“ЛЪ, Л, ЛІ” GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER

“Лъ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SES: «Лъху»

Лъху:

“Лъ” sesi bir organizasyon ya da doku ve organ olma potansiyeli ifade eden bir ses anlamdır. Böyle bir sesin zamansal almasında, potansiyeli olduğu şeyler ortaya çıkar, kurulur; organize, doku, organ ifade bulur. Bu ifadelere uygun bir şekilde, bu sesin başlıbaşına seslemi doğrudan kan anlamına gelir ki, kendisi de temel bir canlı dokusu olup, doku ve organları (лъэ) zamanla (э) kendisinden oluşturandır. Bu anlamda kan ya da doku anlamsal efektinin (лъ) “ху” sesiyle bileşiminde ortaya çıkan “лъху” seslemi kansal ya da dokusal bir sürüm anlamına gelebilir. Bu seslemin fiil formundaki ifadesi olan “лъхун, къэлъхун” sözcükleri “doğurmak” anlamına gelir. Bunun zamansalı olan “лъхуэн” filli doğurma eyleminde bulunmak, doğum yapmaktır.

«П, ПІ, Б» SES GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER

“П” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER: «Пс, Пщ, Пш, Пхъ, Пхъу, Пх, Плъ»

Пс:

Bir varolana dahil olmayan ve fakat onun dışında olsa da onunla dışsal bir noktada temas halinde bulunma durumunu ifade eden “п” ses efektinin “с” ses bitimiyle sesleminde “псы” bileşik sesi ortaya çıkar. “С” sesinin varlık ve varolanın oluşumuyla ilgili olan bir ses anlam olduğunu ve varlığın sürdürümü ve değişiminde bir sürekli nedensellik olarak kendisini gösterdiğini ifade etmiştik. Böyle bir işleve sahip olan “с” sesinin, bir varolan dışında ve onunla noktasal bir ilişkide olmayı ifade eden “п” sesini fiillemesinde ortaya çıkan bu bileşik sesin, bir dışsal temasın sürekliliğini ve ilişkili olduğu varolanın çevrelenmesi ve beslenmesi anlamını ortaya koyacağı ifade edilebilir.

Bu şekilde ortaya çıkan “псы” seslemi başlıbaşına “su” anlamına gelir ki, her zaman bir varolanla dış temasta olabilmek ve onunla ilişkisinde onun varoluşunu beslemek ve değiştirmek niteliklerine sahiptir.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, “псы” sözcüğünü oluşturan seslerin birlikte kurdukları anlam, “псы”nın varoluşsal işleve sahip bir varolan olduğunu ifade eder. Burada “псы”da kendisini gösteren anlam, dış temassal ilişkide (п) işleyen ve varlığın oluşumuna nedensellik teşkil eden (с) bir durumun ifadesi olmaktadır ki, bu, yeni bir varoluş biçimini ortaya çıkaracak bir niteliğin ifadesidir. O halde, “псы” ses anlamında kendisini gösteren bir potansiyel söz konusudur ki, bu, bir yeni varoluş biçiminin ya da yeni bir varlık kategorisinin ortaya çıkmasına neden olabilecek bir potansiyeldir. Bu potansiyel ya da tözün zamanın işleyişinde kılgılanmasında “can” ortaya çıkmaktadır ki, bu olguya uygun olarak “псэ” sözcüğünde ifade bulur.

Dış temassal efektte (п) varolanın sürdürülmesinin mümkünlük temelinin (сы) birlikteliği (псы) varoluşa ilişkin bir aşamanın ortaya çıkmasının temelidir. Bu temel ve töz (псы) zamanla (э) canlı varoluşu (псэ) ortaya çıkarır. “Псы” sözcüğünün zamansal (э) ifadesi olan “псэ”, bir yeni varoluş biçimi ve de yeni bir varlık kategorisi olarak önümüze gelmiştir. Bu şekilde ortaya çıkan “псэ”nin oluş temeli “псы”dır ki, aynı zamanda o, canlılığın (псэугъуэ) sürdürülmesinde temel ögedir.

Пщ:

“П” sesi bir varolana dahil olmamakla birlikte, onunla bir noktasal ilişkiyi ifade eden bir ses anlamsal olarak, varlığa ilişkin temel bir anlam ifade eden ve her tür varolana ilişkin ve varoluşsal durumların ifadesinde kendisini gösteren “щ” sesiyle birlikte sesleminde “пщы” bileşik sesi ortaya çıkmaktadır. Bir varlığa ilişkin olan ve varolanın bütünüyle her tür durumunu ifade edebilen “щ” sesinin varolanın dışında ve varolanla temassal ilişkisinde kendisini gösteren “п” sesini fiillemesinde ortaya çıkan anlamın (пщы) söz konusu varolanla doğrudan ilişkili bir anlam ortaya koyacağı açıktır.

Bu anlamda, ortaya çıkan bileşik ses anlamın bir varolanın varoluşuna ilişkin olan bir dış temassal işlem olacağı değerlendirilebilir. Nitekim, bu bileşik sesin fiil formunda ortaya çıkan “пщын” sözcüğü en temelde felsefik ve ontolojik bir kurgu olarak doğrudan “ölçmek” anlamına gelir. Fiil formuna girmemiş haliyle bu bileşik ses (пщы) “ölç, ölçü, ölçme, ölçüt, ölçek” anlamlarına gelir.

Bununla birlikte, bir varolanla dış temassallığı ifade eden bu bileşik sesin fillenmesinde (пщын) ortaya çıkan eylemin bir varolanla fiziksel olarak dış temas niteliği taşıyacağı da ifade edilebilir ki, böyle bir eylem bir “sürünme” eylemi de olabilir. Aynı sözcük, bir şeyin dış temassal durumuна ilişkin olmak bakımından “şişmek” anlamının da ifadesi olabilir. Dilsel işleyişte, bu bileşik sesin kullanımı bu temelde işler. Bu anlamlarda, “пщ” bileşik sesinin zamansal “э” almasındaki fiillenimi halinde, konu olan bu eylemlerin yapılıyor olması ya da yapıladurması ifade bulur (Пщэн: Sürünedurmak. Ипщэн: -Bir şeyin içine- sürünerek girmek; -Bir şeyin içine- üflemek. Епщэн: -Bir şeye- üflemek).

Bir varolana dış temassallık ifade eden “пщ” bileşik sesinin zamansal “э” almasında, belirli bir varolanla dış temassal ilişkide bulunan bir varolan şey ifade edilmiş olur ki, baş ve gövde açısından bu şekildeki bir ифade boyun bölgesidir (пщэ). Boynun gövde bakımından üstte kalmasında da, “ипщэ” sözcüğü bir şeyin üst tarafını ifade eder.

“Пщ” bileşik sesinin kendisi ölçme işleminin mümkün olmasındaki bir temel olmak bakımından, başlıbaşına sesleminde “ölçü, ölçüt, ölçek” anlamlarını ortaya koymaktadır ki, toplumsal yaşam tarzı bakımından bir ölçüt olabilecek şekildeki bir örnek kişi de “пщы” sözcüğünde ifade bulur. Adıge toplumsal yaşamında, her bir toplumsal birimin çevrimi, böyle bir merkezi ölçüt çevreninde gerçekleşir.

Пш:

Bir varolanın dışında ve onunla temassal ilişkisindeki bir durumun ifadesini veren “п” ses efektinin bir varolandan çıkan ürünü ifade eden “шы” sesiyle birlikte seslenimi “пшы” bileşik sesini ortaya çıkarır. Bileşeni olan seslerin de ifade edebileceği gibi, varolanların dışsal temasında ortaya çıkan bir ürünün nitelenmesi olarak ifade bulur “пшы” sesi.

Bu sesleminde doğrudan bir ifade ortaya koymayan ve bir sözcük niteliği kazanmayan bu sesin zamansal (э) almasındaki seslemi “пшэ”dir ve “bulut” anlamına gelir. Gökyüzündeki nemin bir dışsal etkiyle görünür hale gelmesidir bulut.

“Пш” bileşik sesi böyle dışsal temas ve etkilerle ortaya çıkan bir olgu ve eylemi ifade eder ki, dilsel işleyişte benzeri durumlar olarak değerlendirilebilecek olan anlamlar ortaya koyar. Bu cümleden olarak, ses veren bir müzik aleti de “пшынэ” olarak adlandırılır; bir ödeme eylemini “пшынын” fiili ifade eder.

Пхъ:

“П” gibi bir dışsal temas ilişkisi ifade eden ses efektinin temel ve tözsel anlamları kuran “хъы” sesiyle birleşmelerinde ortaya çıkan bileşik ses “пхъы”dır ki, bir temassal olgunun temel ve tözel bir tarzdaki ifadesidir. Başlıbaşına bu bileşik ses serpilen ya da atılan şu bildiğimiz “ağ” anlamına gelir.

Bu seslerin bileşiminde ortaya çıkan anlamın bir şeye ilişkin temassal temel ifade etmesi söz konusudur ki, “ağ” anlamı da böyle bir kurguya ilişkindir. Bu anlam temelinde, bir şeyin serpilmesi ya da dağıtılması anlamına gelen “пхъын” fiili bir arada bulunan şeylerin dağıtılması olarak, bir aradalık ya da bütünlük niteliğinin dağıtılması suretiyle konu olan şeylerin önceline indirgenmesi ve tözel hale getirilmesi eylemini ifade eder.

Bir temel ve tözel nitelik, kendisinden bir şeylerin çıkması noktasında değerlendirilebilecek bir anlam da ifade edebilir. Nitekim, “пхъ” bileşik sesinin zamansalı olan “пхъэ” sözcüğü “odun” anlamındadır ve bir tözellikle varolan anlamında bir ham maddeyi ifade eden bu şey (пхъэ), kendisinden çıkarılabilecek ürünleri işaret etmektedir. Bu seslemin (пхъэ), kendisinden itibaren kurulabilecek şeyleri işaret eden bir anlamı ortaya koyması bakımından, bir sözcüğün sonuna gelmesi (onu fiillemesi) durumunda, söz konusu sözcüğün ifade ettiği anlamın

mümkünlüğü ile uygunluğu anlamları ortaya çıkar (щIапхъэ: yapılabilir olan, yapılması mümkün olan ya da uygun olan).

Пхъу:

Bir varolanla dış temassal bir durumu ifade eden “п” ses efektinin olma anlamını ifade eden “хъу” sesiyle birlikte sesleminde ortaya çıkan ses “пхъу” bileşik sesidir. Bu bileşik sesin bir “olma” eyleminde işlemesinde karşımıza çıkan anlamın bir “önsel oluş” ifade edebileceği söylenebilir. Bir “evlat” olarak “kız çocuk” bu seslemin (пхъу) başlıbaşına kullanılmasında ifade bulur. Kız evlat için kullanılan bu ifade, dişilliğin bir temel olarak erilliğin bir önceli olduğu anlayışına sahip olan Adıgece için uygun bir ifadedir.

“Пхъу” sözcüğünün ortaya koyduğu anlam bir “önsel olma” durumunun ifadesidir. Bu bileşik sesin önsel olma anlamı ifade etmesi temelinde, onun zamansal (э) alması durumu öne doğru oluş ya da eylem anlamı ortaya koyar ki, böyle bir seslemin (пхъуэ) fiil şekli olan “пхъуэн” sözcüğü öne yapılan bir hamle ya da hareketi ifade eder. Bu anlamda, öne doğru yapılan bir –el- hareketi ya da hamlesi “пхъуэн” sözcüğünde ifade bulur; bu hareketin yönelik bulunduğu hedefe ulaşması ve eylemin tamamlanmasında bir “kapma” işi gerçekleşir ki, bu da “пхъуэтэн” sözcüğünde ifade bulur. “Пхъантэ” sözcüğü, kapma eyleminin kendisine değgin olduğunu ifade eder şekilde kurulmuş olan bir sözcüktür ki, içinde bize gerekli olan şeylerin bulunduğu ve kapıp kapıdan dışarı çıkarken yanımızda götürmekte olduğumuz “çanta, bavul, valiz” anlamlarına gelen bir sözcüktür.

Пх:

“П” sesi bir varolanın dışında ve onunla temassal ilişkili bir durumu ifade eden bir ses anlamsaldır ki, bunun ordinat ekseni yönündeki bir inme eylemini ifade eden bir ses anlamla işletilmesi anlamına gelen “хы” sesiyle bitimli olarak sesleminde ortaya çıkan bileşik ses “пхы” sesidir. Bu durumda, bir temassal ilişkide temele alma durumu, bir şeyin üzerinin kapatılması ve görünür olmasının ortadan kaldırılması ile saklanması veya örtülmesi anlamı doğar. Bu cümleden olarak, bu bileşik sesin fiil formundaki ifadesi olan “пхьын, пхэн” sözcükleri bir şeyin dışsal içeriminde saklanması veya örtülmesi olarak “bağlamak” anlamına gelir.

Bir temassal ilişkide bir şeyin içerilmesinde ortaya çıkan bağlama ya da kuşatma anlamını veren bu bileşik sözcüğün sonuna “р” sesi gelmesi halinde, bileşik sesin ifade ettiği anlam işaret edilerek bize adeta empoze edilmesi işlemi gerçekleşir ki, bu şekilde oluşan “пхыр” sözcüğü bağlanmış olan bir şeydir, “bağ”dır. Bu ifade, bir araya getirilmiş olan bir ekin demetinin bir bağ oluşturmasında özelleşmiş bir ifadedir.

Sözünü ettiğimiz bağlama anlamı, insanın kendi önünü kapatmak anlamında da kullanılmış olan bir ifadedir ki, “bağlanan şey”in dilsel işleyişteki ifadesi “пхэ” sözcüğünü ortaya çıkarır. Bağlanan şey anlamını veren bu Adıgece sözcük “kıç, arka” anlamında bir adıldır. Kıç ve arka bölge, yönelik olunan ve ön olarak ifade edilen istikametin aksi yönünde kalır, ön bölgenin tersidir. Bu temelden olarak, dilsel işleyişte, ön bölgeye ilişkin olmayan ya da önsel bir

doğrultunun aksine yapılan eylem ve olgular ile olması gereken doğrultu ve niteliklerde bulunmayan şeyler bir terslik olmak bakımından "ters (пхэ) durum ve işleyiş (дж)" olarak "пхэндж" sözcüğünde ifade bulur.

Плъ:

Bir varolanın dışsal temas durumunu ifade eden "п" ses efektinin potansiyel bir organizasyon ile kan ve dokusal bir anlam ifade eden "лъ" sesiyle oluşturduğu bileşik ses "плъы" sesidir. Bu durumda, ortaya çıkacak anlamın bir çepersel ya da önsel organize bir olgu ile kan ve dokuya ilişkin olan bir dinamik ifade edebileceği söylenebilir.

Bu bileşik sesin fiil formundaki ifadesi olan "плъын" sözcüğü de "ısınmak, kızarmak, hareketlenmek, hazır hale gelmek" anlamlarına gelen bir fiildir. Bu ifadelerin içkin olarak gerçekleşen bir organizasyon ile kan ya da doku ve organizmaya ilişkin ifadeler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu anlamda, bu bileşik ses bir iç dinamik ile canlıcılığı ya da canlıcı bir eylemselliği ifade eden bir ses anlamdır. Herhangi bir varolan bir iç dinamiğe sahiptir; özellikle de canlı organizmalar böyle bir olanağa sahiptir. Bir varolanın ya da özelinde bir canlının yaşamını sürdürmesi temelindeki bir iç dinamiktir "плъын" fiilinde ifade bulan doğal ve zorunlu eylem. Bir varolan ve özellikle de bir canlı bu anlamda hep bir iç dinamiğe sahiptir ki, hep "плъын" halindedir. Bu fiil her tür içkin işleyiş ile dışsallaşan eylemin ifadesidir; canlının kan ya da özsuyundaki dinamiğin artımını ifade eder. Bir canlının kendi içinde gerçekleşen kan ve dokusal dinamikler yanında, kendisinin beslenmesi için gereken avına karşı -dışsal olarak- hazır olmasından, kendisinin bir av olmasını ön almak bakımından dış tehdite karşı hazır olmasına kadar tüm faaliyetleri "плъын" sözcüğünde ifade bulur. Bu anlamda da, hep hazırdır ve bir iç dinamiği ayakta tutarak varlığını sürdürmektedir bir canlı ki, bu dinamik süreklilik, ona gerekli olan organların ortaya çıkması ve gelişiminin de sürecini ifade eder.

Bu bileşik seste (плъ) ifade bulan iç dinamiğin sürdürülmesi (э) ya da iç dinamiğin dışa yansıması ile bu etkinliğin dışa yansıyarak ötelenmesi dilsel olarak "плъэн" sözcüğünde ifade bulur. Bir canlının iç işleyişinin sürekliliği yanında, bir şeye yönelik olarak dikkat kesilmiş olması anlamında hazır olma durumunu ifade eden bir sözcüktür bu. Bu anlamlarla birlikte, en uzaklara hazır olma olanağını sağlayan bir organın işlevini ifade edecek şekilde özelleşmiş bir anlama da sahiptir "плъэн" sözcüğü ki, "bakmak" anlamına gelen bir sözcüktür o.

Buradan da anlaşılacağı gibi, bakmak anlamına gelen bu sözcük (плъэн) bir şeye hazır olmak ve dikkat kesilmek anlamı temelinde ortaya çıkmış olan bir ifadedir. Bir canlının iç dinamiğinin gereği olarak ortaya çıkan bir dikkat kesilme olgusu, salt göze değgin değildir; her tür organa ve organizmanın bütününe ilişkin olabilecek bir olgudur. Ancak, gözün bir organ olarak etkinliğinin gelişmesinde böyle bir ifade ve sözcük (плъэн) artık göze ilişkin olarak kronikleşir ve göze özelleşmişlikte ifade bulur.

Her tür organizmanın veya organın iç dinamiğinden gelen bir olgu sonucunda hazır olmasını ifade eden bu sözcük anlamının göze özelleşmiş olarak kullanılması Türkçede "bakmak" anlamına gelir. Bakmak gözün doğal işlevidir ve

gözün açık ve sağlam olmasında kendisini gösteren bir eylemdir ki, bunun sonucunda ortaya çıkan “görmek” bakma eyleminin sonucunda ortaya konan bir iştir.

Bir iç dinamik ve canlıcı eylem olan “плъын” sözcüğünde ifade bulan durum, her tür varolanı kapsayan bir olgudur. Nitekim, her varolan varlığını sürdürmek bakımından bir iç dinamiğe sahiptir ve sürekli bir iç hareket içindedir. Bir varolanın varlığını sürdürmesi için en küçük parçacıklarından itibaren bir iç hareketi zorunludur. Bu anlamda da “плъын” sözcüğü her varolana ilişkin bir anlam ifade edecek şekilde dilsel işlerlik kazanmıştır. Herhangi bir varolanın iç dinamik ve hareketi sonucunda ortaya çıkan bir görsel niteliği söz konusudur; bu nitelik, varolanın iç dinamiğinin (плъ) yüzeye (фэ) vuran niteliği olarak “плъыфэ” sözcüğünde ifade bulur. Bu sözcük, renk ve sıfat anlamına gelen bir ifadedir.

Bu bileşik ses anlamın (плъ) ifade ettiği iç dinamiğin dışarı yansıması sonucunda her varolana ilişkin bir nitelik söz konusudur ki, bu nitelik dışarıdan renk ya da biçim ile tarz olarak ifade edilmektedir. Bir varolanın iç dinamiğinde dışarı yansımanın en somut hali, konu olan şeyin kızarması olmalıdır ki, en kronik iç dinamik dilsel ifade olarak “плъыжь” sözcüğünde ifade bulur ve bu “kırmızı” anlamına gelir.

“ПІ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER: «ПцІ, ПщІ, ПкІ, Пкъ, ПлІ»

Bu bileşik seslerin yazılmasında kullanılan harf “п” olsa da, onların sesleminde duyulan ilk ses “пІ” efektini vermektedir. Bu nedenle yazılma şeklini aynı bırakmakla birlikte, bu bileşik sesleri “пІ” sesi temelinde oluşan bileşik sesler olarak değerlendiriyoruz.

ПцІ:

Bir varolanla dış temas ilişkisinde olmayı ifade eden “п” sesinin kesmeli ve bastırılarak telaffuzu olan “пІ” sesi, ilişkili olduğu varolanın beslenmesini veren bir anlam ortaya koymaktadır. Böyle bir sesin bir hiçlik anlamını ifade eden “цІы” ses bitimi olarak sesleminde ortaya çıkan bileşik sesin duyulması “пІцІ” şeklinde yazılabilir. Bu anlamda, bir beslenim (пІ) altında kendisini gösteren şey bir hiçtir (цІы); başka bir ифadeyle, beslenim efektinin hiçle işletilmesi bu bileşik sesin ortaya çıkmasına ilişkin ses anlamsal kurgusudur. Bu kurguyla ortaya çıkan bileşik sesin bir gerçeklik ifade etmeyeceği açıktır. Nitekim, “пцІы” olarak yazılan bu bileşik ses Adıgecede “yalan” anlamına gelen bir sözcüktür.

“ЦІ” ses anlamının bir hiç ifade etmesi yanında, dilsel işleyişte hiçe varan ve yokluk anlamlarını ifade edebilen anlamlar ortaya koyduğunu da ifade etmiştik. Bir varolanın küçülmesi ve somut halinden çıkarak erimesi gibi ifadelerin de “цІ” sesinin ifade mümkünlükleri içinde olduğunu ifade etmiştik ki, “пцІ” bileşik sesinin zamansal almasında da benzeri olgular karşımıza çıkar. Bu anlamda “пцІэ” sözcüğü, “пцІ”nın ötelenmesi (э) olarak yalanın sürdürümü anlamı yanında, aynı zamanda “bozulma, cıvıklaşma, sıvılaşma” gibi anlamlara da gelir

ki, bir maddenin katı halden bir alt hal olan sıvı hale dönüşümü ifadesinde kendisini gösterir. Bu temelde “цIынэ” sözcüğü “ıslak, cıvık, nemli” gibi anlamlar ifade etmekte olup, “хy” adı verilen tahılın ezilmesi (пIы) ve cıvıklaştırılmasıyla (цIынэ) yapılan hamur da “хупцIынэ” sözcüğünde ifade bulur. Etimolojisini buradan anladığımız “hamur” sözcüğü bugün her tür hamuru ifade eden bir sözcüktür.

Bir varolanın olması gerektiği gibi olmamasının onun kendi varoluşu bakımından bir olumsuzluk ve hiçleme ifade etmesi dilsel işleyişte “цIы” sesinin kurduğu anlamlar arasındadır. Buna benzer anlamların beslenmesi ve sürdürümünü ifade edebilecek olan bir bileşik ses anlamdır “пцIы” seslemi. Bu anlamda, bir insanın giyimli olmasının onun bir varolma tarzı haline gelmesinde, çıplaklık bu durumun dışında olmak olarak bir olumlu ifade değildir; bu anlamda, “пцIанэ” sözcüğü “çıplak” anlamına gelir ve insanın olması gereken bir durumu ve görüntüsü değildir.

“ПцIы” bileşik sesinin başlıbaşına “yalan” anlamına geldiğini ifade etmiştik ki, bu sesin, kaynak veya göz gibi anlamları veren “нэ” sesinin sonuna gelmesi halinde ortaya çıkan “нэпцI” sözcüğü de yalan anlamından farklı değildir ve “sahte” anlamına gelir.

ПщI:

Dış temassal olarak ilişkili olduğu varolanın beslenmesi anlamsalı olan “пI” ses efektinin bir yeri ifade eden ve yapmak anlamının kendisinden doğduğu “щIы” sesiyle birlikte sesleminde “пIщIы” bileşik sesi doğar. Bu bileşik sesin yazımı “пщI” şeklindedir.

Bu sesin başlıbaşına sesleminde “10” rakamı ifade bulur ki, bu sözcüğün “yapma eyleminin içerilmesi”ni ifade edebileceği gibi, “yaptığın şey” anlamına gelen bir sözcük olduğu da ifade edilebilir.

Bu bileşik sesin fiil formundaki ifadesi olan “пщIын” sözcüğü bir şeylerin bir araya getirilmesi olarak “devşirmek, toplamak” anlamı yanında, bir bitkinin beslenmesi (пI) için yapılan (щIын) bir eylemin de ifadesidir ve bu anlamda “çapalamak”tır; “пщIэн” sözcüğü de çapalamanın bir sürekliliğini verir.

“ПщIэ” seslemi bir yer veya yapma durumunu kapsayan ya da bunların yuva bulması olarak ifade edilebilecek olan bir ses anlamsal kurgudur ki, yaptığı şeyler ve kapsadığı yer bakımından bir nüfuza sahiplik bu seslemde ifade bulur; bu “itibar” anlamına gelir.

ПкI:

Bir varolanın beslenmesi ile yatağı olma durumunu ifade eden “пI” sesinin çıkma anlamını veren “кIы” sesiyle birlikte oluşturdukları bileşik ses “пIкIы” seslemidir ki, bu seslemin yazımı “пкI” şeklindedir. Bu bileşik sesin fiil şeklindeki ifadesi olan “пкIын” sözcüğü bir şeyin bir ucunun yatağından ya da zemininden çıkarak dikilmesini ve bu anlamda da kısmen bir sıçrama ya da fırlama durumunu ifade eder. Örneğin, aracın arkası yerde kalacak şekilde önünün kalkarak dikilmesi olayı “пкIын” sözcüğünde ifade edilen bir durumdur. Bu bileşik sesin zamansal almasında bir şeyin zemin değiştirmesi şeklindeki bir

sıçrama anlamı ortaya çıkar ki, “пкIэн” sözcüğü “sıçramak, fırlamak, zıplamak” anlamlarına gelir.

Пкъ:

Bir beslemeyi mümkün kılan ve bu anlamda bir yataklığı ifade eden “пI” sesinin bir doğma ve ortaya çıkma noktasını ya da bir peyda olma durumunu ifade eden “къы” sesiyle birlikte sesleminde ortaya çıkan bileşik ses “пIкъы” seslemidir ki, bu bileşik sesin yazılma biçimi “пкъы” şeklindedir.

Bu bileşik ses anlam, bir şeyin kendisinde beslenerek (пI) ve kendisinden doğacağı (къ) bir bütünlüğün ifadesidir; aynı zamanda, bir şeyin böyle ortaya çıkmasına ilişkin bir ses anlamsal kurgudur. Bu anlamda, bir bütün olarak somut bir gövdeyi ifade eder ki, “пкъы” doğrudan “vücut, gövde” anlamına gelen bir sözcüktür. Bir vücut bölümlerden oluşur; vücudun bölümlerinin organlar olarak genel adlandırılması “Iэпкълъэпкъ” sözcüğünde ifade bulur. Bu sözcük “gövde kol ve bacaklar” deyimine uyan bir anlam ortaya koyarsa da, her tür organı ifade eden bir genel adıldır. Örneğin, bir “Iэпкълъэпкъ” olan “çene” ağız çevrenini oluşturan bir “пкъы”dır ki, özelinde bu bölge ya da organ “жьэпкъ” olarak adlandırılır.

“Пкъ” bileşik sesi dilsel işleyişte bu tür ifadelerin ortaya çıkması bakımından yaygın bir işlerliğe sahiptir. Bir vücudu ya da gövdeyi ifade ederken, kendisine dahil olan organların yatağı olmak ve onların çıktıkları bir bütün olmak ifadeleri temelinde bir anlam ifade eden “пкъы” sözcüğü bir canlı bireyin de kendisinden çıktığı bir “aile”yi, “familya”yı ya da “soy”u da ifade edebilen anlamlar kurar ki, “лъэпкъ” bu anlamları ifade eden bir sözcüktür.

“Пкъы” sözcüğü bu somut anlamlar yanında, dilsel işlerlikte soyut anlamların da ifadesinde kendisini gösterir. Bu anlamda, olumlu ve doğru şeylerin kendisinde beslenerek ortaya çıktığını ifade edebileceğimiz “hakikat” sözcüğünün karşılığı “щыпкъэ” sözcüğüdür. “Щыпкъэ” sözcüğü varlıksal bir temel veya nitelikte (щ) beslenen (пI) ve ortaya çıkmış olan (къэ) şeylerin ifadesidir. “Щыпкъэ” kişi doğru özlü ve sözlü, hakiki bir adamdır.

ПлI:

Bir besleme işlevinde bir yataklık niteliği ifade eden “пI” sesinin olgunluk ifade eden “лI” sesiyle birlikte seslemlerinde “пIлI” bileşik sesi ortaya çıkar ki, bunun yazılma şekli “плI” şeklindedir. Bu bileşik sesin oraya koyacağı anlamın olgunluk yatağı ya da olgunluğun beslenmesi gibi anlamlar olacağı ifade edilebilir.

Bu bileşik ses doğrudan bir sözcük olarak karşımıza çıkar ve “плIы” sözcüğü “4” rakamının ifadesidir. Buradan da, dört sayısının olgun bir sayı olduğunu ifade edebiliriz. Bu bileşik sesin zamansalı olan “плIэ” “dört kez” anlamına gelir. Aynı sözcük omuz ve sırt bölgelerini de ifade edebilmektedir ki, “плIэIу” sözcüğü bunun üst kısmının (Iу) ifadesidir.

“Б” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER:
«Бз, Бдз, Бгъ, Бгъу, Бг, Бж, Бжь, Бл»

Бз:

“Б” sesinin bir ilgili açılımı ifade ettiğini söylemiştik ki, onun sonuna gelen “зы” sesiyle birlikte sesleminde ortaya çıkan “бзы” bileşik sesi, söz konusu ilgili açılımsallığın kendinde işleyişini ifade eden bir anlam kurar. Başka bir ifadeyle, ortaya çıkan bu bileşik ses “ilişkili bir açılımın kendinde” olmasını ifade eden bir anlam taşır ki, bir açılımın kendinde mümkün hale geldiğinin ifadesidir.

Bu bileşik ses, ifade ettiği anlamı doğrudan ortaya koyan bir sözcük olarak karşımız çıkar ki, bu “dişi” anlamında bir sözcüktür. Öyle ki, “dişi”, kendinde açılımsal bir ilişkinlik durumunun ifadesidir. Bir açılımın olması halinde, bunun ilişkilendiği mümkünlüğü ifade eden bir anlam taşır dişil olan; doğal ve kozmolojik olarak da her şey bir açılınım ve hareket halindedir. O halde, bu açılımın kendisinden itibaren mümkün olmasını ifade eden temel şeydir dişilliktir; ve tüm oluş ve açılım, kendilerinin temelinde yatan şeyle (dişi ile) ilişkili olması ölçüsünde mümkündür. Dişil olanın kendisi bir töz ve temel olarak süreklilik gösterendir; ve bu süreklilik, kendisiyle ilişkisinde ortaya çıkan her tür açılınım ve oluş tarafından garanti altına alınan şeydir. Dişillik, kendisinden doğan oluş tarafından taşınandır, kaybolmayan ve eksilmeyen şeydir; o bir temel ve bütünlüktür, bir çoğulluktur, bir tözdür ve eksilmeyendir. Bir “oluş” süreci “dişil” olan “temel”den doğar ve dişil temele ilişkin olan bir mümkünlüktür.

Töz anlamı ifade eden “хъ” sesinin açılımında ortaya çıkan oluş “хъу” ses anlamında ifade bulur ki, bu eril bir anlam ifade eder. Bu durumda, “хъ” ses anlamın bir tözellik ifade etmesinde, kendisinden bir oluşun (хъу) ortaya çıkabilmesi için, söz konusu tözün dişil olması gerekir. Bir oluş ve açılım (хъу) aynı zamanda dişilliğin sürmesi olarak da ifade edilebilir ki, “убзыхун (düzenli bir şekilde sürmek; netleşmek)” sözcüğü bunu ifade eder. Oluşun her bir durağı ya da anı da bir dişil dilimdir: Dişilliğin (бзы) eylenmesinde (гъэ) ortaya çıkan “бзыгъэ” sözcüğü oluşun bir durağı ve dilimidir. Dilim (бзыгъэ) sözcüğünde ifade bulan anlam, belirlilik ve kararlılık niteliklerinde duran şey olarak bir dişildir. Oluşun (хъу) ve dişilin sürme durumu (убзыхун) olan açılımın durması, bir varolanın varoluş tarzını ya da aktivitesini bitirmesi anlamına gelir ki, bu, dişil hale dönüş olarak, töze ve temele dönüştür; dişilin eylenmesi ya da dişile yerleşme ifade eden “бзыщIын” sözcüğü bu anlama gelen bir sözcüktür.

Dişil olan şey, kendisinden itibaren ortaya çıkacak olan oluş ya da açılınımın temeli ve tözü olan şeydir. Bir şeyin bir şey için uygun ve hazır hale getirilmesi ya da planlanması, bir şeyin temelinin hazırlanması olarak dişil bir eylemdir ve “бзын” sözcüğünde ifade bulur. Bu sözcük ve onun zamansal ifadesi olan “бзэн” sözcükleri ifade ettiğimiz anlamlarda dilsel işleyişte mevcuttur. Bu sözcükler, planlama ve biçme anlamları ifade eder; bir kumaşın elbise için biçilmesinde anlam bulmuş fiillerdir.

Dişilliğin bu temelselliğinde ve oluşun kendiyle ilişkili olarak ortaya çıkması gerçeğinde, zamandaki işleyişinin ifadesi, dişilliğin kendi işleyişini ve ötelenimini ifade eder. Bu durumda, bir şeyin ilgili açılınımsallığın sürdürümü ortaya çıkar ki, dişil olanın böyle bir zamansallığı olarak ortaya çıkan “бзэ” sözcüğüdür ve o, dişilin zamansal işleyişidir; dişilliğin zamansal seyirdir. Böyle

bir işleyiş, bir şeyin temel kaybının söz konusu olmadığı haldeki işleyişini ifade eder; bir şeyin kendi varlığını sürdürüşü olan ifadedir. Bir şeyin bu durumdaki işleyişini ortaya koyan bu ifade, bir temel işleyişi ve işleyiş temelini ortaya koyar ki, bu "mantık"tır.

Bir varolanın işleyiş ilişkisini ifade eden böyle bir mantık, insanın kendi niteliğinin bir ürünü olarak ortaya çıkan seslerin işleyişinde kendisini en somut olarak göstermiştir. İnsana özgü olan konuşma yeteneği, bu şekildeki bir mantığın tezahürünün en somut örneği olarak kendisini gösterir: Ses çıkarma yeteneğinin sonucunda, bu seslerin doğal olarak insanın kendi canlıcı mantığının işleyişindeki kullanımı, ortaya konuşma mantığını çıkarmıştır; bir canlıcı mantık kendisini seslerin çıkarılması ve kullanılmasında göstermiştir. Böylelikle ortaya çıkan bir konuşma dilinin (псэлъэбзэ) kendisi başlıbaşına bir mantık (бзэ) olarak adlandırılabilir. İnsanın canlıcı mantığının işleyişi, canından nüksederek ortaya çıkan seslerin işleyiş ve ilişkisinde kendisini gösterir ki, bu doğrultuda kurulan konuşma dili insan mantığının en somut hali olarak ortaya çıkar; buradan itibaren de, mantık konuşma diliyle özdeşleştirilebilir.

Бдз:

Bir açılımın ilişkililiğini ifade eden "б" ses efektinin bir bütünsel yer değiştirme ve atma anlamını veren "дзы" sesiyle ortaya koydukları bileşik ses "бдзы" seslemidir.

Bu bileşik ses, ilgililikle açılım gösteren bir atım olarak ifade edilebilecek bir anlam ortaya koyar. Bu cümleden olarak, başlıbaşına "бдзы" sözcüğü bir oyma ya da yarma işleminde kullanılan vida cinsi aletlere verilen genel isimdir. Böyle bir eylemde bulunmak da "бдзын" fiilinde ifade bulur. Bir vida şeklinde olup, bir şeyin (kalas, odun vs.) yarılması ya da açılması için onun arasına konan bu aletlere vurmak için kullanılan çekiç cinsi de "бдзумэ" olarak adlandırılır.

"бдзы" sözcüğü, ifade ettiğimiz işlerde kullanılan sivri atımlı ya da uçlu şeylerin adlandırılmasında kendisini gösterir ki, bu özelliğinin ötelenimi veya sürdürümü onun zamansal (э) almasında kendisini gösterir. "Бдзы" sözcüğünün zamansal almasıyla toprak sürmeyi (вэ) izlemesinde ortaya çıkan sözcük (вабдзэ) "saban"ı ya da onun toprağı sürmek için kullanılan metal bölümünü ifade eder.

Bu bileşik sesin (бдз) bir ötelenimi ya da zamansal (э) kazanması, ifade ettiği böyle bir atımı kendi üzerinde taşıyan bir şeyin de adlandırılmasına olanak sağlar. Böyle ortaya çıkan "бдзэ" sözcüğü, sağlam dikenleri olan "mersin balığı"na verilen bir isimdir. Öyle anlaşılıyor ki, Adıgece "balık" cinsini mersin balığından olma olarak ifade etmekte ve mersin balıkgilleri olarak isimlendirmektedir: "Бдзэжьей (бдзэ-жьей)".

Бгъ:

"Б" sesi bir ilgililikteki açılımı ifade eden bir sestir ki, bu ses efektinin açılımın ya da eylemin durması ile eyleme potansiyeli anlamına gelen "гъы" sesiyle birlikte sesleminde "бгъы" bileşik sesini ortaya koyar. Böyle bir bileşik sesin ilgili açılımsal mümkünlüğe sahip olan bir şeyin bu özelliğinin durması ya da eylemden çekilmesi anlamını vereceği değerlendirilebilir.

İlgili açılınım ifade eden “б” sesinin dişil bir ses olduğunu da ifade etmiştik ki, bu özelliğinin durması ya da eylemselliğini kaybetmesi anlamını verebilecek olan “бгъ” sesleminin zamansal (э) alması durumunda ortaya çıkan “бгъэ (бгъы-э)” sözcüğü bir dişinin kısırlığını ya da kısır olma durumunu ifade eden bir sözcüktür.

Aynı anlamsal kurgu, bir dişinin kısırlığı dışında, ilişkide olunan bir kimseye açılınmama durumunun da ifadesini mümkün kılar ki, “бгъэн” fiili bir gücenim durumunun ifadesi olup, birine yönelik olarak “gücenmek” eylemi “ебгъэн” sözcüğünde ifade bulur.

Bir ilgili açılım ifade eden “б” sesinin “eyleme” anlamını ifade eden “гъэ” sesiyle birlikte sesleminde ortaya çıkan “бгъэ” sözcüğü, ilgili açılınımsallık eyleyen bir anlamı ortaya koyar. Bu anlamda ortaya çıkan bu sözcük, bir eylemin durması olarak bir ötelenim ifade eden “бгъэ” gibi telaffuz edilebilen bir sözcük olmakla birlikte, anlam olarak onun tam tersini ifade eden bir sözcüktür. Bu şekilde bir ilgili açılım ve eyleme anlamlarının birleşiminde ortaya çıkan “бгъэ” sözcüğü başlıbaşına “göğüs, böğür” anlamına gelir. Bu sözcük, dilsel işleyişte ses anlamına uygun olan eylemlerin ifadesinde kendisini gösterir; örneğin, öne yapılan hamlelerin ifadesinde (бгъэрыкIуэн: öne hamle yapmak, saldırmak, taarruz etmek) kendisini gösterir. Aynı sözcük (бгъэ) “kartal”ın adlandırılmasında da kendisini gösterir.

Бгъу:

Bu bileşik ses bir ilgili açılımı ifade eden “б” ses efektinin bir varolanın yuvasının kendisinden türediği “гъу” sesiyle birlikte sesleminden ortaya çıkar. Bununla birlikte, bu bileşik sesin “бгъ” bileşik sesinin açılımı (у) olarak ortaya çıkan bir bileşik ses olduğu da ifade edilebilir. Her iki durumda da ortaya çıkan anlamın pek değişmeyeceği ifade edilebilir: Bir ilgili açılımsalın (б) bir varolanın yuvarı ya da yatağı temelindeki (гъу) işlerliğinde ya da bir ilgili açılımsalın (б) eyleminin durması (гъ) noktasındaki bir ifadenin bir açılım (у) kazanmasında ortaya çıkan bir bileşik sestir “бгъу” sesi. Bu sesin başlıbaşına sesleminde “9” sayısı ifade edilir.

Bu bileşik sesin zamansal (э) almasında da, onu oluşturan seslerin anlamları kendisini gösterir ki, bu şekilde ortaya çıkan “бгъуэ” sözcüğü “geniş” anlamına gelir. Böylece, bir varolanın kapsam alanı ya da yuvasına (гъуэ) ilişkin bir açılım (б) ifade edilmektedir. Herhangi bir varolanın genişliğinin az olmasında kendisini gösteren ifade “бгъузэ” sözcüğüyle karşılanır ve bu “dar” anlamına gelen bir sözcüktür.

“Бгъу” bileşik sesinin fiilleniminde ortaya çıkan “бгъун” sözcüğü “sermek” anlamını ifade edecek olan bir eylemin ifadesidir ve bir şeyi sermek “убгъун”, bir şey üzerine sermek “теубгъуэн” fiilleri aynı temelde ifade bulur.

Бг:

Bir ilişkili açılımsal olan “б” ses efektinin bir kılgının aşırılaşması anlamı ifade eden “гы” sesiyle oluşturdukları bileşik ses “бгы” sesidir. Bu ses başlıbaşına “sırt” anlamına gelir ki, bir canlının sırtı ya da bir dağ sırtı bu bileşik ses tarafından ifade edilen anlamlardır. Böylece, bir kabartı oluşturan bir anlam ifade

eden bu bileşik sesin zamansal almasında, kızgın bir yüreğin kabarmasında ifade bulabilecek olan öfkeli sözler ya da intizar olarak ifade edilebilecek olan kızgın sözler de “бгэн” fiilinde ifade bulur.

Бж:

İlgili açılımsallık ifade edebilen “б” ses efektinin hızlı işleyişleri ifade eden “жы” sesiyle birlikte seslemi “бжы” bileşik sesini verir. Bu bileşik ses, anlaşılacağı üzere, bir ilişkililik temelinde hızlı işleyişlerin ifadesi olabilir ki, bu bileşik sesin fiil şekli olan “бжын” sözcüğü “saymak” anlamına gelir. Saymak, ilişkili olduğu varolanın üzerinden hızlı bir şekilde kayan ve ona ilişmeyen ya da onun değişimine değgin olmayan ve fakat o varolanı imlediği varsayımına ilişkin olan bir eylemdir. Bunun zamansal almasında da durum değişmez, “sayadurmak” anlamında bir fiil ortaya çıkar (бжэн). Söz konusu bileşik sesin zamansal almasında ortaya çıkan “бжэ” sözcüğü “kapı” anlamına gelir ki, bir yuva ya da bir evin giriş ve çıkış olanağını veren kapı, o yuva ya da evin bütünselliği içindeki bir boşluğu ifade etmek bakımından, o yere dahil edilmekle bir “varsayılan”dır; bu ifade, bileşik sesin ortaya koyduğu anlamıyla örtüşür.

Бжь:

Bir açılımsal ilişkiyi ifade eden “б” sesinin durmaksızın bir hareketliliği ifade eden “жьы” sesiyle birleşmesinde ortaya çıkan bileşik ses “бжьы”dır. İlgili bir açılımsal niteliğin durmaksızın hareketini ifade eden “бжьы” bileşik sesi başlıbaşına “boyunduruk” anlamına da gelmiştir. Bu bileşik sesin fiil formundaki ifadesi söz konusu hareketli durumun nüfuz edebilirliğini ortaya koyar ki, böyle nüfuz edici ve yakıcı olan bir şeyin adıdır “бжьын” ve “soğan” anlamına gelir. Bu nüfuz edici niteliğin bir şeyde etkisini göstermesi yakıcı bir etki olup, “ибжьэн” fiilinde ifade bulur.

Bu bileşik ses de kendisini oluşturan sesler gibi, dilsel işleyişte işlek olan bir sestir; muhtelif anlamlarda sözcük ve ifade şekillerinin ortaya çıkmasını sağlar. Zamansal alması durumunda ortaya çıkan “бжьэ” sözcüğü muhtelif anlamlara gelen bir sözcüktür: “bal arısı”, “boynuz” ve dolayısıyla “kadeh”.

Бл:

“Б” sesi ilişkili bir açılım ifade eder ki, bu sesin bir şeyin tamamlanmışlığında üzerini örten bir tabakayı ifade eden “лы” sesi bitimi olarak sesleminde ortaya çıkan bileşik ses “блы” sesidir. Bu ses başlıbaşına bir sayı da ifade etmekte olup, böyle bir tamamlanmışlık etkisine sahip olan bu sayı yedidir (7).

Bu bileşik ses, bir ilgili açılınım temelinde ete kemiğe bürünmüşlük ve tamamlanmışlık anlamı ortaya koyar. Bu bileşik sesin kendisi bir açılımsal tamamlanmışlık ifadesi olup, onun fiillenimi bu açılımsal bütünün bir blok olarak ortaya konmasıdır ki, “блын” sözcüğü “duvar” anlamına gelir.

Bu bileşik sesin zamansal almasındaki anlam, bu tamamlanmışlığın ötelenimi ve sürdürümüdür. Bu anlamda, “блэн” fiili bu açılımsal olgunun sürdürülmesi ve her yanı kaplaması anlamını verir. Bu fiil “ışımak” ya da “aydınlatmak” anlamına gelir. Alttan gelen jenerasyon “щIэблэ”dır; bir şeye başlamak “къэублэн”dır. Başlıbaşına “блэ” seslemi, ifade ettiğimiz anlamsal

özelliklere sahip olan bir canlı varlık olan “yılan”ın adıdır. Böyle bir uzunluk niteliği olan kol “Iэблэ”dır.

«Ф, ФІ, В» SES GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLER

“Ф” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SES:
«Фт»

Фт:

Bir canlıcı gücü ifade eden ve üzerinde bir kılıf ve deri oluşumunu sağlayan bir anlama sahip “ф” ses efektinin bir varolanın kendisinden ötelenerek çıkma ve aşmayı ifade eden “ты” sesi bitimli olarak sesleminde “фты” bileşik sesi ortaya çıkar. Kendisini oluşturan ses anlamlarının bileşkesi bir anlama sahip olması beklenen bu sesin başlıbaşına sesleminde, temelinde bir güç ve derisel olan bir şeyin ötelenimi olarak ve olduğu durumdan çıkarak büyümesi özelliğine sahip olan bir organı da ifade edebilir ki, genel olarak cinsel organ böyle adlandırılır.

Bununla birlikte, böyle bir güç ve ötelenim ya da çıkma niteliği ifade eden eylemlerin de oluşumunu sağlayan bir bileşik sestir ki, altında bulunduğu bir şeyden fırlamak anlamında “щIэфтын”, içinde bulunduğu bir şeyin ya da grubun içinden fırlamak anlamında “хэфтын” eylemleri bu bileşik sesin fiilleniminde ortaya çıkan sözcüklerdir.

DÖRDÜNCÜ KISIM
SESLERİN DİLSEL İŞLEYİŞ SÜRECİNDEKİ ANLAMSAL KRİTERLERİ
(ANLAM, ANLAMSAL, İŞLEVSEL)

Seslerin anlamsal temelleri ile oluşturdukları dilsel anlamlara ilişkin genel bilgi yukarıdaki konularda işlenmiştir. Buradan izlenebildiği gibi, Adıgecede bulunan birçok ses, dilsel işleyişte ve ifadelerin oluşumunda matematiksel ve ontolojik anlamları temelde taşırlar. Bununla birlikte, seslerin anlamsal nitelikleri ile derinliklerinin birbirinden farklı olduğu da izlenebilmektedir. Ancak, bu temel ve dilsel anlamları yanında, seslerin birer ses varlık olduğu da bir gerçektir.

Konuşma dili seslerden oluşur ve sesler, konuşan insanın kendi çıkardığı seslerdir. Her sesin bir ses varlık olması gibi, insanın çıkardığı ve konuşma dilini oluşturduğu sesler de birer ses varlıktır. Bu seslerin kendileri birer ses varlık değerine sahip olmakla birlikte, konuşma dilinin kuruluşunda yer almaları halindeki dilsel işleyiş değerlerinden de söz edilebilir.

Seslerin konuşma dilindeki değerleri dilsel değerleridir. Konuşma dilinde bulunan seslerin bir ses varlık olarak kendi değerleri yanında, bundan farklı olarak konuşma dilinin kuruluşundaki değerleri söz konusudur. Kuşkusuz, seslerin kendi ses varlık değerleri ile konuşma dilindeki işleyiş değerleri arasında tam bir

ilişkisizlik düşünülemez. Ancak, dilin oluş sürecinde bu iki değerin birbiriyle mütekabiliyeti belirsizleşmiştir.

Bununla birlikte, bu iki değerin (ses varlık değeri ile dilsel işleyiş değeri) ses anlamsal bir dilde izleğinin korunduğu ifade edilebilir. Nitekim, Adıgecedeki seslerin dilsel işleyişteki değerlerinin birbirlerinden farklı işleyiş değerlerine sahip olduğu izlenebilir. Kimi seslerin dildeki işleyiş boyunca doğrudan dilsel anlam kurmamalarına karşın, kimilerinin dilin işleyişinin hemen müteakip adımda dilsel anlam kurduğu ve başka kimi seslerin de doğrudan dilsel bir anlamda ifade bulduğu izlenebilir.

Kuşkusuz bu olgu, konu olan sesin ortaya çıkışı ile ses varlıksal değeriyle de ilişkisiz değildir. Ancak bu olgu daha çok, seslerin dilin işleyiş sürecinde kronik hale geldiği niteliksel değerleridir.

*

Seslerin incelenmesinden de izlenebileceği gibi, her bir ses biriminin ve bileşik seslerin dilsel işleyişteki anlamsal değerleri farklıdır. Esasen, dilsel işleyişte bulunan bir ses, daha başlangıçta canlının bir ürünü olarak ortaya çıkar. Bu noktada o bir ses varlıktır. Bu ortaya çıkışı, canlının içkin bir organizasyonunun ürünüdür. Bir ses canlının bir akut ya da kronik organizasyonu olarak ortaya çıkar. Ortaya çıkışına neden olan şey, canlının içkin bir olayıdır ya da dışsal bir olaya tepkisidir. Her durumda, ortaya çıkan ses, ses varlık kümesinde yer alan bir ses varlıktır ve canlının içkin olayı ile onun ses çıkarma organizmalarının ürünüdür.

Bu noktadan itibaren canlı tarafından efektine uygun olarak kullanılmaya başlanması, bir ses dilinin kurulmasına ilişkin süreçtir. Bu süreçle seslerden kurulu bir mantıksal işleyiş başlar. Başlayan bu süreçle mantıksal ifadelerin ortaya çıkışına neden olan başlangıçtaki olgu, konu olan sesin ses varlıksal niteliğidir. Bu ses varlıksal niteliği dilin daha başlangıcındaki adımında dilin oluşumu bakımından bir "işlevsel" niteliktir. Süreç içinde, konu olan ses "anlamsal" niteliğe bürünür ve bir dilsel anlamın kurulmasına temellik teşkil etmeye başlar. Birim ses dilsel işleyiş sürecinde başlıbaşına bir anlam kurulmuşsa ya da dilsel ifadelerde bir spesifik anlam olarak işlerlik kazanmışsa, konu olan ses işte bu "anlam"a sahip olmuştur.

Belirli bir anlam ifade edecek şekilde dilsel işleyişte bulunması sürecinde, konu olan anlamdan başka anlamların da türemesi süreci yaşanabilir. İşte böyle bir sürecin mümkün olması, konu olan sesin belirli tek bir anlamda sabitlenmeksizin dilsel işleyişte başka anlamların da kendisinden ortaya çıkmasıdır. Böyle bir sürecin bir ses bakımından mümkün hale gelmesi de, konu olan sesin anlamının dönüşebilirliğine ve buradan yeni dilsel anlamların inşa olabilirliğine ilişkindir. İşte bu anlam dönüşümünü ve yeni anlamların ortaya çıkabilmesini sağlayan şey, konu olan sesin "anlamsal" niteliğidir. Bir anlam ifade ettiğini söylediğimiz seslerin dilsel işleyiş sürecinde dönüşebilip, yeni anlamların da kendisinden ortaya çıkmasını sağlayabilmesi, bu sesin anlamsal niteliğidir. O halde, bir "anlam" olan ses, aynı zamanda "anlamsal" kriteri de taşıyabilmektedir.

Bir “anlam”ı olduğunu ifade ettiğimiz halde, konu olan belirli anlamda sabit kalan sesin aynı zamanda “anlamsal” niteliğinden bahsedilemez. O halde, bir ses tek bir belirli anlamda sabit kalıp, sadece bu anlam temelinde dilsel işlerlik kazanıyorsa, bu sesin anlamsal kriterini de kapsadığı ifade edilemez. Bu nitelikteki bir sese örnek vermek gerekirse, Adıgecede bulunan “ц” sesi böyle bir sestir ve dilin işleyişi boyunca hep “kıl, tüy” ile bunlara ilişkin ifadeler ortaya koyabilir.

Bu örnek dışında, dildeki sesler genellikle dilsel olarak “anlam”a sahip olmakla birlikte, “anlamsal” niteliklerini de korurlar ki, dilin işleyişi sürecinde bir anlamdan itibaren müteakip anlamlar ortaya koyabilme işlerliğine sahiptirler. Seslerin “anlam” ve “anlamsal” niteliklerine göre değerlendirilmesinde, kimi seslerin öncelikle “anlam”ı kendisini gösterir ve dilsel işleyiş sürecinde başka anlamların ve ifadelerin ortaya çıkması süreci bakımından da “anlamsal” kriteri izlenebilir. Seslerin çoğunluğunun bu durumda olduğu ifade edilebilir. Ancak, “з, щ, щl, гь-дж, гу, ку, хъу, ху, хь, лъ, л, пl, фl” sesleri bunun en iyi örnekleridir.

Kimi seslerde de bunun tersi izlenir: Önce “anlamsal” niteliği göze çarpar ve dilin işleyişinin daha ilk adımında bu sesin bir “anlam” ortaya koyduğu izlenir. “с, цl, кly, п, б” ile “кхъ, кхъу” seslerinin bu nitelikte olduğu ifade edilebilir.

Bu sesler ortak bir nitelik gösteriyorlarsa da, bu niteliği göstermelerinin nedenleri farklı olabilmektedir. Nitekim, “кхъ, кхъу” seslerinin “anlamsal” niteliklerinin öne çıkması dilin işleyiş sürecinde sonradan oluşmuş bir olgu olabilir. Bu seslerin, ortaya çıkışlarına ilişkin temelinden kopma süreci yaşamakta olduğu ve dilden giderekten çekilme temayülüne girdiği ifade edilebilir. Bu bakımdandır ki, bu seslerin temel anlamını tespit etmek zordur ve dilde anlamsal niteliği öne çıkar. Bu seslerin temel anlam ve anlamsalının anlaşılabilmesi zordur. Dilden bu seslerin çekilmesinde, bu seslerin bulunduğu sözcük sayı ve nitelikleri bakımından “кхъ” sesine göre, ondan türemiş olan “кхъу” sesinin anlamsal niteliğinin daha açık olarak korunmuş olduğu da ifade edilebilir ki, bu da temelden kopma süreci yaşamış olduğuna ve kaybolma sürecine ilişkin ifadelerimizle örtüşür.

Anlamsal niteliğin öne çıkması ve öncelikle kendisini göstermesi dışında, dilsel işleyiş sürecinde sadece tek bir anlam kurarak varlığını gösteren “ц” sesinin tersine, salt anlamsal niteliğiyle bulunan bir ses de vardır. Bu ses “къ” sesidir. Ne zamansal ya da ötelenimsel alması (къэ) ne de fiil formuna girmesi (къын) onun bir anlam ortaya koymasına yetmez. O (къ) hep anlamsal kriterde kalır ve bu anlamsal niteliğiyle de dilsel işleyişte geniş bir kullanımı söz konusudur.

Anlam ve anlamsal nitelikleri dışında, bir sesin ortaya çıkışına ilişkin ses varlıksal niteliğiyle dilde bulunuşu da söz konusudur. Bir sesin böyle düzenli bir işlev ve rolü yerine getirerek dilde bulunuşu halinde, konu olan ses dilsel işleyişte “işlevsel” olarak ifade edilebilir. İşte, dildeki kimi sesler de böyledir.

Bu ifadeden olarak, ünsüz sesler içinde en somut işlevsel ses “р” sesidir. Bu ses (р) dilsel işleyişte bir “anlam” ya da “anlamsal” nitelik göstermez; salt “işlevsel” olarak bulunur. Bu sesin dışında salt işlevsel bir ünsüz ses yoktur.

Ancak, “м” ve “н” seslerinin ortaya çıkış bakımından ilk ünsüzler olabileceğine ilişkin ifadelerimiz yanında, bu seslerin ortaya çıkışından itibaren dilsel işleyiş sürecini izlemiş olmak bakımından da geniş dilsel işlemsel nitelikleri dikkate alınırsa, bunların aynı zamanda “işlevsel” niteliklerini de korudukları halde dilde bulunabilecekleri düşünülebilir. Nitekim böyledir ve bu sesler, “anlam” ve “anlamsal” kriterleri dışında “işlevsel” kriterini de karşılayabilecek şekildeki bir işleyişte dilde bulunurlar.

*

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere, bir sesin dilsel işleyiş sürecinde anlam olarak yer bulması ve bu anlamdan itibaren de bir yeni anlamın ortaya çıkabilmesi, konu olan sesin dilsel “anlam”ı yanında “anlamsal” niteliği bünyesinde taşımasıyla mümkündür. “Anlamlı” dediğimiz sesler aynı zamanda “anlamsal” niteliği bünyesinde taşırlar.

Bununla birlikte, bir ses en temelde bir ses varlık olarak kendisini seslendiren canlının bir işlevidir ve bu işlevle dilsel işleyişte en temelde bulunabilir. Başka bir ifadeyle, “anlam”ın temelinde yatan “anlamsal” niteliğin de temelinde “işlevsel”lik vardır.

Dilsel işleyiş bakımından bir ses en temelde “işlevsel”dir, sonra “anlamsal” ve “anlam”dır. Ancak, bir sesin bu niteliklerinin tümünü dilsel işleyiş boyunca koruduğu ifade edilemez. Yukarıda buna ilişkin irdelemeler verilmiştir.

Bir ses ortaya çıkışında “işlevsel”dir ki, konuşma dilinin geneli bakımından ilk ortaya çıkan seslerin de “işlevsel” nitelikleri koruyarak dilde bulunması anlaşılır bir olgudur. Bununla birlikte, ses kümesinin geometrisini ünlü seslerin oluşturduğu hatırlanırsa, ünlü seslerin ses varlıksal değerleri daha fazla koruyabilecekleri ve dilde de buna ilişkin işleyişte bulunabilecekleri anlaşılır bir olgudur. Bu nedenledir ki, ünlü sesler içinde “işlevsel” nitelikte olanların daha fazla bulunabileceği anlaşılır bir durumdur.

*

Ama yine de, her bir “işlevsel” nitelikteki ünlü sesin aynı değerde ve aynı nedenle “işlevsel” olmayacağı da anlaşılır bir olgudur. Bir sesin işlevsel kriterinin oluşumu farklı niteliktedir ve farklı nedenlere dayanır. Her bir “işlevsel” ünlü sesin işlevsellik niteliği birbirinden farklı olabilmektedir ki, “ы, э” seslerini “temel işlevsel”; “и”nin efekti olan “й”yi “efektif işlevsel”; “эи” seslerinin bileşik seslemi olan “e (эи)”yi de “seslem işlevsel” olarak nitelemek uygun düşer.

Kuşkusuz birim sesler ile ünlü ses bileşimlerinin örneklendiği bu irdelemeler bileşik sesler için de yapılabilir. Ancak, birim seslerin birleşmesiyle bir bileşik ses ortaya çıkması bir ses anlamsal dil bakımından seslerin çoğalmasına ilişkin bir yeni adım olmakla birlikte, zaten anlam ya da anlamsal olan ünsüzlerin daha başlangıçta birleşmeleri ile ortaya çıkan bu bileşik seslerin “anlam” veya “anlamsal” nitelikleri bulunacağı açıktır; işlevsel “niteliği” bulunmayacağını değerlendirebilmek gerekir.

Bununla birlikte, bileşik seslerde genel olarak “anlam” öncedir ve “anlamsal” nitelik buradan kapsanır; anlamsal niteliği öncel olan bileşik ses azdır.

Örneğin, “ткl” ve “пшı” bileşik seslerinin “anlam”dan ziyade “anlamsal” niteliklerinin öne çıktığı ifade edilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SES ANLAMDAN SÖZCÜKLERE

-SES ANLAMSAL TEMELDE SÖZCÜKLERİN GRUPLANMASI-

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KONU KAPSAMLARI

KONU BAŞLIKLARI	SAYFA NO
Genel: Seslerin Bir Araya Gelmesi İle Sözcük Oluşumu Ve Sözcük Yapısı Üzerine	109
BİRİNCİ KISIM ÜNLÜ SESLERDEN SÖZCÜKLERE	121
«ы, Iы» ve «э, Iэ, а» Seslerinden Sözcüklere	121
«и, Iи, й, е (иэ; эи), Iе, -я-» Seslerinden Sözcüklere	129
«у, Iу, о» Seslerinden Sözcüklere	145
İKİNCİ KISIM ÜNSÜZ SESLER TEMELİNDE SÖZCÜKLERİN OLUŞUMU	152
«с, цI, ц, з, дз» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	152
«гъ, гъу, гь-дж, гу, г» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	164
«д, т, тI» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	177
«ж, жь» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	184
«щ, щI, ш» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	191
«к-ч, ку, кI, кIу» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	202
«къ, къу» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	211
«кхъ, кхъу» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	215
«хъ, хъу» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	216
«х, ху» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	219
«хь» Sesi Temelinde Oluşan Sözcükler	225
«лъ, л, лI» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	229
«п, пI, б» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	235
«ф, фI, в» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	240
«м, н» Sesleri Temelinde Oluşan Sözcükler	248
«р» Sesinin Sözcük Oluşumundaki İşlevi	256
ÜÇÜNCÜ KISIM BİLEŞİK SESLER TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER	259
«д, т, Ti» Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Seslerden Sözcüklere	259
«щ, щI, ш» Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Seslerden Sözcüklere	264
«лъ, л, лI» Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Seslerden Sözcüklere	268
«п, пI, б» Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Seslerden Sözcüklere	269
«ф, фI, в» Grubu Temelinde Oluşan Bileşik Seslerden Sözcüklere	295

GENEL:
SESLERİN BİR ARAYA GELMESİ İLE SÖZCÜK OLUŞUMU VE SÖZCÜK YAPISI ÜZERİNE

Seslerin bir araya gelmesi ve ses gruplarının (sözcük) oluşumu süreci:

Bir ses dilinde sesler dilin birim elemanları olup, anlam ve anlamsallardır ki, genellikle de birer sözcük hükmündedirler. Bu durumda da, bir araya gelerek oluşturdukları ses grupları da seslerin temel anlamında ortaya çıkan anlamlı ifadelerdir ki, bir ses dilinde sözcükler genel olarak seslerin çaprazlanmasıyla oluşturulabilecek olan ses gruplarıdır.

Bu ifadeden olarak, ses anlamsal bir dilde ses birimlerinin bir matris çizelgesinde birbiriyle çaprazlanmasında iki sesli bir kelime ortaya çıkar; bunların tekrar ses birimlerine çaprazlamasından üç, onların çaprazlamasından dört vb. şeklinde giden bir sözcük oluşumu söz konusu olur. Böylece ikili, üçlü, dörtlü vb. ses kombinasyonları sözcük oluşumunun aritmetiğini verir.

Ancak, böyle bir sözcük çokluğuna ulaşmak için yaşamın her alanında dilin işler halde olmasına ve yeni anlamların doğuşuna ilişkin zorunluluklara ihtiyaç vardır ki, günümüzde Adıgecenin ancak ikinci bir dil olarak yaşaması noktasında, bu şekildeki sözcük oluşumu bir yana, mevcut ses ve sözcükler kaybolma sürecini yaşamaktadır.

Adıgece seslerin tümünün aşağıda verilen çizelgedeki şekilde yazılması ve çaprazlanmasıyla ortaya çıkan iki elemanlı ses gruplarının iki sesli bir sözcük olabilmesi söz konusudur. Seslerin incelenmesinde ifade ettiğimiz esaslar doğrultusunda her sesin anlam, anlamsal ve işlevsel durumuna uygun olarak, ardışık gelen iki sesin bir sözcük oluşturma potansiyeli söz konusudur.

*

Aşağıda verilen çizelgeden de izlenebileceği gibi, başlıbaşına bir sözcük niteliği kazanmış olan ve bu bakımdan da bir anlam ifade eden ikili ses grupları vardır. Bunun yanında, tam anlam kazanmamış da olsa, anlamsal nitelikte olup kullanımı halinde söz konusu anlamsalın bir kronik oluşturması ve bir sözcük olarak ortaya çıkmasını bekleyen ses grupları vardır. Bununla birlikte, tam bir sözcük niteliğine kavuşmamış olan bu ses grubu dilin müteakip işleyişinde başa ve sona gelen başka seslerle bir sözcük niteliğine kavuşabilir.

Kimi ses grupları bir anlam ya da anlamsal nitelik kazanmaya uzaktır; çünkü, söz konusu iki sesin böyle adışık gelmesinde bir anlam ortaya çıkabilmesi mümkün değildir. Bu da, konu olan seslerin anlam ve işlevlerinin niteliğine ilişkin bir olgudur. Ancak, ifade ettiğimiz bu örneklerin anlamlı ya da anlamsal olan ses gruplarına göre sayı bakımından az olduğunu da ifade etmek gerekir. Aynı ses gruplarının, dilin işleyişi sürecinde başa ve sona başka sesler gelmekle bir sözcük niteliğine kavuşabileceğini de bilmek gerekir.

Yukarıdaki ifadelerin de açık ettiği şekilde, sözcük oluşum mantığında ses anlamsal temel vardır. Bu temel olgu sözcük oluşumunu da belirleyen mantıktır. Bu ifadeye uygun bir şekilde, aşağıdaki çizelgede ortaya çıkan iki ses

elemanlı sözcüklerin de seslere ilişkin olarak ifade ettiğimiz anlam ve anlamsal niteliklerde kendisini gösterdiği izlenebilir. “Anlam” dediğimizde bu bir “sözcük”tür, “anlamsal” da bir “sözcüklem” anlamına gelir.

Çizelgede ortaya çıkan anlamlı ya da anlamsal nitelikli ses gruplarının mevcut seslerle yeniden çaprazlanmasıyla üç, müteakiben da dört vb. şekilde daha fazla seslerden oluşan sözcüklerin oluşumu da mümkündür. Dilin müteakip sürecinde, çizelgede örneklendiği şekilde ortaya çıkan ikili ses gruplarının başına veya sonuna gelen seslerle yeni sözcük ve sözcüklemlerin ortaya çıkabildiği izlenebilir. Dilsel ifade ve sözcük oluşumu böyle bir süreçle devam eder.

Sözcük oluşumunun bu şekilde ses anlamsal işleyiş süreciyle devam etmesi yanında, bu süreçte ortaya çıkan sözcüklerin de bir araya gelerek bileşik sözcük oluşturabilmeleri de söz konusudur.

*

Bu açıklamalar doğrultusunda iki sesin çaprazlanmasıyla ortaya çıkan dilsel ifade örnekleri aşağıda çizelgelenerek verilmiş olup, müteakiben açıklamalara da yer verilmiştir.

	Щ,э	ЩІ,э	Ш,э	К,э	Ку,э	КІ,э	*Къ,э*	Къу,э
Х,э	Хыщ Хыщэ Хэщ Хэщэ Хащэ Щых Щыхэ *Щэх* Щэхэ Щахэ	ХыщІ ХыщІэ ХэщІ ХэщІэ ХащІэ *ЩІых* ЩІыхэ ЩІэх ЩІэхэ ЩІахэ	*Шых* Шыхэ Шэх Шэхэ Шахэ *Хыш* Хышэ Хэш Хэшэ Хашэ	*Хык* *Хыкэ* Хэк Хэкэ Хакэ *Кых* Кыхэ *Кэх* Кэхэ Кахэ	Хыку Хыкуэ Хэку Хэкуэ Хакуэ *Кух* Кухэ *Куэх* Куэхэ Куахэ	ХыкІ ХыкІэ ХэкІ ХэкІэ ХакІэ *КІых* КІыхэ КІэх КІэхэ КІахэ	**Хыкъ** Хыкъэ **Хэкъ** Хэкъэ Хакъэ *Къых* Къыхэ *Къэх* Къэхэ Къахэ	Хыкъу Хыкъуэ Хэкъу Хэкъуэ Хакъуэ Къух Къуэх Къухэ Къуэхэ Къуахэ
Ху,э	Хущ Хущэ Хуэщ Хуэщэ Хуащэ Щыху Щыхуэ Щэху Щэхуэ Щахуэ	ХущІ ХущІэ ХуэщІ ХуэщІэ ХуащІэ ЩІыху ЩІыхуэ ЩІэху ЩІэхуэ ЩІахуэ	*Хуш* Хушэ Хуэш Хуэшэ Хуашэ Шыху Шыхуэ Шэху Шэхуэ Шахуэ	*Хук* *Хукэ* Хуэк Хуэкэ Хуакэ Кыху Кыхуэ Кэху Кэхуэ Кахуэ	Хуку Хукуэ Хуэку Хуэкуэ Хуакуэ Куху Кухуэ Куэху Куэхуэ Куахуэ	ХукІ ХукІэ ХуэкІ ХуэкІэ ХуакІэ КІыху КІыхуэ КІэху КІэхуэ КІахуэ	**Хукъ** Хукъэ **Хуэкъ** Хуэкъэ Хуакъэ *Къыху* *Къыхуэ* Къэху Къэхуэ Къахуэ	Хукъу Хукъуэ Хуэкъу Хуэкъуэ Хуакъуэ Къуху Къухуэ Къуэху Къуэхуэ Къуахуэ
Хь,э	Хьыщ Хыщэ Хьэщ Хьэщэ Хьащэ Щыхь	ХьыщІ ХьыщІэ ХьэщІ ХьэщІэ ХьащІэ ЩІыхь	*Хьыш* *Хьышэ* *Хьэш* Хьэшэ Хьашэ Шыхь	*Хьык* *Хьыкэ* *Хьэк* Хьэкэ Хьакэ Кыхь	*Хьыку* *Хьыкуэ* Хьэку Хьэкуэ Хьакуэ Кухь	*ХьыкІ* ХьыкІэ ХьэкІ ХьэкІэ ХьакІэ КІыхь	**Хьыкъ** Хьыкъэ **Хьэкъ** Хьэкъэ Хьакъэ *Къыхь*	*Хьыкъу* Хьыкъуэ Хьэкъу Хьэкъуэ Хьакъуэ Къухь

	Щыхьэ Щэхь Щэхьэ Щахьэ	ЩІыхьэ ЩІэхь ЩІэхьэ ЩІахьэ	Шыхьэ Шэхь Шэхьэ Шахьэ	Кыхьэ Кэхь Кэхьэ Кахьэ	Кухьэ Куэхь Куэхьэ Куахьэ	КІыхьэ КІэхь КІэхьэ КІахьэ	*Къыхьэ* Къэхь *Къэхьэ* Къахьэ	Къухьэ Къуэхь Къуэхьэ Къуахьэ
Лъ,э	Лъыщ Лъыщэ Лъэщ Лъэщэ Лъащэ Щылъ Щылъэ Щэлъ Щэлъэ Щалъэ	ЛъыщІ ЛъыщІэ ЛъэщІ ЛъэщІэ ЛъащІэ ЩІылъ ЩІылъэ ЩІэлъ ЩІэлъэ ЩІалъэ	Лъыш Лъышэ Лъэш Лъэшэ Лъашэ Шылъ Шылъэ Шэлъ Шэлъэ Шалъэ	*Лъык* *Лъыкэ* Лъэк Лъэкэ Лъакэ Кылъ Кылъэ Кэлъ Кэлъэ Калъэ	Лъыку Лъыкуэ Лъэку Лъэкуэ Лъакуэ Кулъ Кулъэ Куэлъ Куэлъэ Куалъэ	*ЛъыкІ* ЛъыкІэ ЛъэкІ ЛъэкІэ ЛъакІэ КІылъ КІылъэ КІэлъ КІэлъэ КІалъэ	**Лъыкъ** Лъыкъэ **Лъэкъ** Лъэкъэ Лъакъэ *Къылъ* *Къылъэ* Къэлъ Къэлъэ Къалъэ	Лъыкъу Лъыкъуэ Лъэкъу Лъэкъуэ Лъакъуэ Къулъ Къулъэ Къуэлъ Къуэлъэ Къуалъэ
Л,э	Лыщ Лыщэ Лэщ Лэщэ Лащэ Щыл Щылэ Щэл Щэлэ Щалэ	ЛыщІ ЛыщІэ ЛэщІ ЛэщІэ ЛащІэ ЩІыл ЩІылэ ЩІэл ЩІэлэ ЩІалэ	Лыш Лышэ *Лэш* Лэшэ Лашэ Шыл Шылэ Шэл *Шэлэ* *Шалэ*	*Лык* *Лыкэ* *Лэк* *Лэкэ* *Лакэ* *Кыл* *Кылэ* *Кэл* *Кэлэ* *Калэ*	Лыку Лыкуэ Лэку Лэкуэ Лакуэ Кул Кулэ Куэл Куэлэ Куалэ	*ЛыкІ* ЛыкІэ *ЛэкІ* ЛэкІэ ЛакІэ *КІыл* *КІылэ* КІэл КІэлэ КІалэ	**Лыкъ** Лыкъэ **Лэкъ** Лэкъэ Лакъэ *Къыл* *Къылэ* Къэл Къэлэ Къалэ	Лыкъу Лыкъуэ Лэкъу Лэкъуэ Лакъуэ Къул Къулэ Къуэл Къуэлэ Къуалэ
ЛІ,э	ЛІыщ ЛІыщэ ЛІэщ ЛІэщэ ЛІащэ ЩылІ ЩылІэ ЩэлІ ЩэлІэ ЩалІэ	ЛІыщІ ЛІыщІэ ЛІэщІ ЛІэщІэ ЛІащІэ ЩІылІ ЩІылІэ ЩІэлІ ЩІэлІэ ЩІалІэ	ЛІыш ЛІышэ ЛІэш ЛІэшэ ЛІашэ ШылІ ШылІэ ШэлІ ШэлІэ ШалІэ	ЛІык ЛІыкэ *ЛІэк* *ЛІэкэ* *ЛІакэ* КылІ КылІэ *КэлІ* КэлІэ *КалІэ*	ЛІыку ЛІыкуэ ЛІэку ЛІэкуэ ЛІакуэ КулІ КулІэ КуэлІ КуэлІэ КуалІэ	ЛІыкІ ЛІыкІэ *ЛІэкІ* ЛІэкІэ ЛІакІэ КІылІ КІылІэ КІэлІ КІэлІэ КІалІэ	**ЛІыкъ** ЛІыкъэ **ЛІэкъ** ЛІэкъэ ЛІакъэ *КъылІ* *КъылІэ* КъэлІ КъэлІэ КъалІэ	ЛІыкъу ЛІыкъуэ ЛІэкъу ЛІэкъуэ ЛІакъуэ КъулІ КъулІэ КъуэлІ КъуэлІэ КъуалІэ
П,э	Пыщ Пыщэ Пэщ Пэщэ Пащэ Щып Щыпэ *Щэп* Щэпэ Щапэ	ПыщІ ПыщІэ ПэщІ ПэщІэ ПащІэ *ЩІып* ЩІыпэ *ЩІэп* ЩІэпэ ЩІапэ	Пыш Пышэ Пэш Пэшэ Пашэ *Шып* Шыпэ *Шэп* Шэпэ Шапэ	Пык Пыкэ *Пэк* *Пэкэ* Пакэ *Кып* Кыпэ *Кэп* Кэпэ Капэ	Пыку Пыкуэ Пэку Пэкуэ Пакуэ *Куп* Купэ *Куэп* Куэпэ Куапэ	ПыкІ ПыкІэ ПэкІ ПІэкІэ ПІакІэ *КІып* КІыпэ *КІэп* КІэпэ КІапэ	**Пыкъ** Пыкъэ **Пэкъ** Пэкъэ Пакъэ *Къып* Къыпэ *Къэп* Къэпэ Къапэ	Пыкъу Пыкъуэ Пэкъу Пэкъуэ Пакъуэ *Къуп* Къупэ *Къуэп* Къуэпэ Къуапэ

-Sözük kurgusunda ifade edileceği gibi, sözcük sonunda bulunan “ə” sesinden bir önceki “ə” sesinin “a”ya dönüşümü söz konusudur. Normal yazılışının da bir ifade olması yanında, “ə”nın “a”ya dönüşümüyle oluşan bir ifadenin de dikkate alınması ve yazılması nedeniyle, çizelgede çaprazlanan seslerin ikili kombinasyonundan fazla ifade örneği ortaya çıkmıştır.
-Ardışık gelen her sesin bir dilsel ifade olmayacağını söylemiş durumdayız ki, yukarıdaki çizelgede “**koyu**” olarak gösterilmiş olan ses grupları böyledir. Bu örneklerin nedeni, sona gelen “къ” sesine ilişkindir ve daha önce irdelenmiş olup, müteakip çalışmalardan da izlenebilecektir.
-Diğer ses gruplarının değerlendirilmesinde kimi ses grupları vardır ki, bunlar kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ve somut olarak dilsel işleyişte sıklıkla karşılaşılabilen genel bir sözcük niteliğindedirler. Bununla birlikte, kimi ses grupları da fiil kökü ya da çekimli fiil niteliğindedir ki, bunların da anlamlı ifadeler olduğu kuşkuya yer bırakmayacak şekilde açıktır. Her iki durumda olan ses grupları çizelgede çoğunluktadır. Ancak, dilsel işleyişte sürekli karşılaşılmayan ve bu bakımdan da somut sözcükler olarak değerlendirmek konusunda çekinceye düştüğümüz ses grupları da vardır ki, bunların birer sözcük ve anlam olduğunu ya da sözcüklem ve anlamsal olduğunu ayırdetmek o kadar kolay değildir. Bunlar içinde dilsel kullanımı yaygın olmasa da, bir genel sözcük ya da fiil kökü ve çekimli fiil niteliği bulunan ifadeleri de -yani somut bir anlamı oluşmuş olanlarını- diğer iki kategoriyle aynı şekilde değerlendirdik. Bu durumda da, çizelgedeki ses gruplarının çoğu bu değerlendirmeye girmektedir ki, bu sınıflandırma kapsamında olan ses gruplarını “normal” yazı karakteriyle yazılı olarak bıraktık.
-İfade ettiğimiz bu değerlendirmede, somut olarak bir anlam ve sözcük niteliği taşımayan ve fakat bir anlamsal ve sözcüklem niteliği bulunan ses gruplarını “*latin*” karakterle gösterdik. Ancak belirtmek gerekir ki, bunlar kullanımları yaygınlaşmamış olan ifadelerdir ve kullanılmaları halinde somut bir anlam ve sözcük niteliği kazanabilecek nitelikteki ses gruplarıdır.
-Çizelgeye dikkat edilirse, *latin* karakteriyle yazılmış olan ses gruplarının genelde belirli satır ve/veya sütunlarda yığılma gösterdiği farkedilir. Bunun nedeni de, dilin işleyişinde bazı seslerin ardışık gelme eğiliminin az olmasıdır.
-Adıgecede seslerin kendileri anlam ve anlamsaldır ki, çizelgede çaprazlanmak üzere seçilmiş olan seslerden somut dilsel anlam ortaya koymayan ve anlamsal olan sesler de *latin* karakterle gösterilmiş, somut bir anlam ifade edenler normal karakterde bırakılmıştır.
-Belirtmek gerekir ki, somut bir anlamı olan ve bir sözcük olarak ortaya çıkmış olan ses gruplarının çoğunlukla birden fazla anlamı mevcuttur. Bir sözcüğün birden fazla anlam ifade edebilmesi, sözcükteki seslerin dilsel işleyişte oluşturdukları anlamsal marjından gelir.
-Her durumda, yukarıdaki örnek çizelgede ortaya çıkan ses gruplarından çoğunun anlamlı ifadeler olduğu ve bir sözcük niteliği taşıdığı açıktır. Bununla birlikte, iki sesli bir sözcüğün ifade ettiğimiz gibi çoğunlukla ve en azından iki anlam kurabilmesi de dilde kurulabilen bir anlam çoğulluğunun ifadesidir. Yukarıdaki

şekilde ortaya çıkan sözcüklerin sayıca çokluğu açıktır; ancak, dilsel olarak ortaya çıkan ifade ve kurulan anlam bu sayıyı hayli geçebilmektedir.

Seslerin bir araya gelip dilsel ifadeler oluşturmasına bir ses üzerinden örneklem:

Bir sesin diğer seslerle bir araya gelmesiyle ortaya çıkan ifade ve sözcüklere ilişkin örneklemenin bir ses üzerinden verilmesi uygun düşer.

Aşağıda "щ" sesinin sonuna gelen seslerle ortaya çıkan ifade ve sözcüklere ilişkin bir çizelge verilmiştir. Çizelgenin ilk sütununda ünlü seslerin, orta sütunda ünsüz ses birimlerinin, son sütunda da bileşik seslerin "щ" sesinin sonuna gelmesinde ortaya çıkan ifade ve sözcük örnekleri izlenebilir.

Çizelgeye ilişkin açıklamalar kısaca aşağıda verilmiştir:

-Türkçeye "orada", "o yer ve zamanda" ya da "belirli yer ve zamanda" anlamlarında çevrilebilecek ifadeler kısaca "Y/Z" ile karşılanmıştır.

-Tam sözcük niteliğine dönüşmemiş olan ifadeler (*sözcüklem*ler) *latin* karakterle yazılmıştır. Bunlardan kimilerinin anlamsal nitelikleri de verilmiştir.

-"Щ" sesinin dilsel işleyişteki anlamsal marjı nedeniyle, sözcüklerin genelde birden fazla anlamı bulunduğu izlenebilir.

Щы	Üç (3)	Щыс	Y/Z'da otur	Щытхъ	Y/Z'da yırt
Щэ	-Üç kez -Yüz (100) -Yağ doku	Щысэ	-Y/Z'da ek, dik, sapla -Y/Z'da bıçak	Щытхъэ	-Y/Z'da yırtadur -Y/Z'da keyif sür
Щылэ	Var	*Щэс*	-	Щатхъ	-Y/Z'da yırtıyorlar
Ща	-Satılmış -Gün ışımış -Kırpılmış	Щасэ	Y/Z'da ekiyorlar, saplıyorlar	Щатхъэ	Y/Z'da yırtıyorlar
Щий ..щи	Üç yüz ..dir de	Щыц	Y/Z'da kıl, tüy	Щытхъу	-Övgü -Y/Z'da kürü -Y/Z'da ağar
Щый, Щыи	-Üç de -Y/Z'da üçken -Y/Z'da sıva	Щэц	Yağ doku kılı veya tüyü	Щытхъуэ	-Y/Z'da öv -Y/Z'da kürerek -Y/Z'da ağararak
Щэй, Щэи	-Yüz de -Sat da -Yağ doku da	*Щыцэ*	-	Щэтхъу	Yağ doku yağı
Щые	Y/Z'da sıvala	*Щацэ*	-	Щатхъу	Y/Z'da kürüyorlar
Щей	Y/Z'da sıvalıyor	Щыз	Y/Z'da dolu	Щатхъуэ	Y/Z'da kürüyorlar

Щыlе Щылей	Y/Z’da kötü	Щэз	Yüz eleme	Щытх	-Y/Z’da yaz -Yazarken
Щыя	Y/Z’da sıvalamış, sıvalanmış	Щызэ	Y/Z’da ele, süz	Щытхэ	-Y/Z’da yaz -Yazarken
Щыу	-Üç olarak -Y/Z’da tütsüt, açındır	Щазэ	Y/Z’da süzüyorlar, eliyorlar	Щэтх	-Üç kez yazım -Yüz yazım
Щыуэ	-Üç olarak -Y/Z’da hamle yap	Щыдз	Y/Z’da at	Щатхэ	-Y/Z’da yazıyorlar -Yazarlarken
Щэуэ	-Üç (kez) olarak -Yüz olarak -Yağ doku olarak	Щыдзэ	-Y/Z’da atadur -Y/Z’da diş -Y/Z’da ordu -Üçün ordusu, üçlü ordu, -Üçün dişi, üçlü diş	Щытху	Beş olduğunda
Щауэ	-Satılmış, kırpılmış, ışımış olarak -Genç delikanlı, damat	*Щэдз*	*Yağ doku atımı*	Щытхуэ	Beş kez iken
Щылу	-Y/Z’da öt, ünlen -Y/Z’da uç ver	*Щэдзэ*	*-Yağ doku atımı* *-Yağ doku dişi*	*Щэтху*	-
Щэlу	Y/Z’da inle	Щадзэ	Y/Z’da atıyorlar	*Щатхуэ*	-
Щылуэ	-İyice üç -Y/Z’da öt, ünlen -Y/Z’da öğüt, döven sür	Щыгъ	-Giyinik -Y/Z’da ağla	Щытхьэ	-Y/Z’da Tanrı -Üç Tanrısı -Tanrıyken
Щэlуэ	-İyice yüz (100) -İyice yağ doku(lu)	Щыгъэ	-Tesbih -Üçlük *-Y/Z’da eyle*	Щэтхьэ	-Satış Tanrısı -Yağ doku Tanrısı -“100” Tanrısı
Щalуэ	-Y/Z’da ünlüyorlar, söylüyorlar -Y/Z’da öğütüyorlar, döven sürüyorlar	Щагъэ	-Satılık *-Y/Z’da eyliyorlar*	Щатхьэ	-Onların Tanrısıyken

Böyle bir çizlege, her bir sese ilişkin olarak oluşturulabilir.

Çizelgede oluşan dilsel anlamların özellikle baştaki “щ” ses anlamı temelinde yapılandığı izlenebilir. “Щ” sesinin sonuna gelen diğer seslerle ortaya çıkan ifadelerin bir kısmı açık ve net olmakla birlikte, ortaya çıkan bazı anlamlar dilsel kullanım bakımından uygun ifadeler olmayabilmektedir.

Ayrıca, bir sesin sadece sonuna gelmesi haline ilişkin örneklerle kalınmayıp, bir sesin baş tarafına gelen seslerle ortaya çıkan ifadeler de örneklenebilir.

Bu ifadeden olarak, “щ” sesinin seslerin sonuna gelmesi de örneklenebilir. Esasen, Türkçedeki “dir” soneki anlamını da karşılayan “щ” sesi, her sözcüğün sonuna gelerek gerek bir ses varlık olarak gerekse anlamsal olarak var olmasını ifade edebilir.

Seslerin bir araya gelmesinde (sözcük oluşumunda) aralarında doğal olarak ortaya çıkan hiyerarşi ve sözcüklerde ses değerleri:

Seslerin niteliğini verdiğimiz ikinci bölümde ifade edildiği şekilde, sözcük başına gelme niteliğine sahip olmayan işlevsel sesler (örneğin: ы, э, р) dışındaki tüm seslerin sözcük başına gelmesi mümkündür. Bununla birlikte, her sesin sözcük sonuna gelebilmesi mümkündür; ancak, burada yine seslere ilişkin ve sözcük oluşumundaki işlevlerine ilişkin olarak ifade ettiğimiz esaslar söz konusudur.

Ses anlamlsal bir dilsel işleyişte, seslerin bir araya gelmesiyle oluşan sözcük kurgusu, seslerin telaffuz sırasına göre oluşan bir dilsel ifadedir ki, seslerin ardışıklığında ortaya çıkan böyle bir süreçte, bir ses, sözcükte bulunduğu yer bakımından, sözcükteki diğer seslerle bir hiyerarşik ilişki içindedir. Bu ilişki, kurulan sözcük anlamının toplam değeri bakımından etken bir alt değerdir. Sözcük oluşumunda sesler arasındaki hiyerarşi seslerin bir araya gelişi sırasında ortaya çıkan bir ilişkidir. Seslerin aralarında oluşan bu hiyerarşi, seslerin telaffuz sırasına göre ortaya çıkan ve bir ses grubu olan sözcüğün oluşumuna ilişkin olan bir hiyerarşidir.

Bu hiyerarşide, anlaşılır şeydir ki, ilk ses başattır ve kendisi inayetinde ve kendisinden itibaren sözcük anlamının oluştuğu ses değerindedir. Sözcükteki son ses de finaldir; anlamın nerede sona erdiğine ve durduğuna ya da yuvalandığına ilişkin bir işlev ortaya koyar; sözcük anlamına ilişkin eylem noktasıdır, sözcüğün fiil kısmıdır. Bir ses grubunda başta ve sonda bulunmayan, kendisinden önce ve sonra ses ya da seslerin bulunmasının söz konusu olduğu bir ses, kendi ses anlamı temelinde kendisinden önceki ses anlama bağıl olarak bir anlam oluşturur ve oluşturduğu bu anlam kendisinden sonraki sesin anlamının da kendisine göreli olarak oluşumunda rol oynar.

Aşağıda verilmiş olan sözcük örneklerinde başta, arada ve sonda olma durumuna göre seslerin sözcük anlamının oluşumundaki işlevleri ile kıldıkları anlamlar irdelenmektedir:

*

ФІыщІэ:

ФІы - щІэ

ilk ses son ses
-başlangıç ses -bitim ses
-başat anlam -fiil işlev

Bu örnekte ilk ses “фІы: iyi”dir; ikinci ses “щІэ (щІы-э): yapar olma, yapma durumunda olma” anlamına gelir ki, bu iki seslemin ardışık gelmelerinde kurulan “фІыщІэ” sözcüğünün Türkçe açıklaması “iyi (фІы) –şey- yapma (щІы) durumunda olma (э)”dır ve bu anlamda “iyilik”tir.

*

ІункІыбзэ:

Іун - кІы - бзэ

ilk ses 2. ses son ses

Bu sözcüğün ifade ettiği anlamı, elemanlarının anlamları temelinde analiz ederek ortaya koyalım:

-Bu sözcüğün başlangıcı olan ilk eleman bir açılınımın (y) limitasyonu veya uç kısmı anlamını ve bir şeye giriş çıkış bölgesini ifade eden “Іу” sesinin fiil formudur (Іун). İfade ettiğimiz anlamıyla “Іу” sesi, fiil formunda olması halinde bir “seslenme eylemi” anlamı yanında, bir şeyin “uç ya da kenarı olma eylemi”nin, “girip çıkma eylemi”nin ya da “açıp kapama eylemi”nin mümkün olmasını ortaya koyar: “Іун”. Örnek olarak incelemeye aldığımız “ІункІыбзэ” sözcük kurgusunda “Іун” sesleminin ortaya koyduğu ifade bir seslenme ya da ötme eylemi değil de, onu izleyen anlamlardır: “uç ya da kenar olma ve böylece de giriş-çıkışı ve açma-kapamayı mümkün kılma eylemi”.

-İfade ettiğimiz bu anlam temelinde başlayan bir kurguya uygun olarak da, “Іун” başat elemanını izleyen “кІы” sözcük anlamı -o halde- ifade ettiğimiz “giriş-çıkış” ya da “açma-kapama” anlamına ilişkin olmak noktasında biçimlenir. Bu ifadeden olarak, “кІы” ses anlamı marjında işlevsel hale gelen anlamı Türkçede “sap ya da kuyruk” şeklinde ifade edilebilir ki, buradaki kurguda bu anlam girip çıkmaya ilişkin olan bir şey olmak durumundadır. Bununla birlikte ve aynı zamanda, “кІы” sesinin kurduğu anlam kendisinden önceki “Іун” eyleminin halledilmiş olması ya da meydana gelmiş olması ve sonuç bulmuş olması durumuna ilişkin bir anlamdır da. O halde, “кІы” sesinin bu sözcükteki işlevi, ifade ettiğimiz her iki anlamında da yerine gelmektedir ve işler durumdadır. Bu sesin bu sözcükteki işlevi, kendi anlamı marjında bulunan ve izlediği seslem (Іун) inayetinde işlerlik kazanabilen bir anlamdır ki, “кІы” sesinin buradaki anlamını ifade ettiğimiz her iki şekilde de okumak mümkündür ve iki şekildeki anlam da sözcük anlamının oluşumuna dahildir. Bu durumda da, bu sözcük kurgusunda “кІы” sesinin genel anlamı, ifade

ettiğimiz iki spesifik anlamın bileşimidir ki, “Іун eyleminin mümkün olması ve netice bulması ile buna yarayan bir kuyruklu şey” anlamıdır.
-Sözcük kurgusunda görülen üçüncü ve son eleman “бзэ” seslemidir ki, bunun bir dil ya da mantık ifade ettiğini biliyoruz. Bu seslem, konu ettiğimiz sözcüğün bitimi olan bir seslemdir ki, sözcük anlamının eylemini oluşturan bir elemandır, sözcüğün fiil kısmıdır. O halde, kendisinden önceki seslerin anlamlarına ilişkin olarak ortaya koyduğumuz ifadeler doğrultusunda oluşan anlamsal kurgu bu son seste finale erecektir; sözcüğün anlamı bu ses anlam temelinde yatağını bulacak ve eylenmek olanağına kavuşacaktır. Bu ifadeden olarak, bu sözcüğün fiili niteliğindeki “бзэ” seslemi kendisinden önce kurulmuş olan anlamın işler olmasını ve çalışmasını ifade eder.
-Bu durumda da, “ІункІыбзэ” sözcüğünün bütünsel olarak ortaya koyduğu anlam, “giriş-çıkış eylemine (Іун) ilişkin olan ve açma-kapama eylemini gerçekleştiren ya da sonuçlandıran -ve kuyruklu da olabilen bir şeyin- (кІы) işleyiş mantığıdır (бзэ)” şeklinde ifade edilebilir. Bu ifadeyle ortaya konan şey, bir giriş-çıkış ya da açma-kapama eylemini mümkün kılan ve sonuçlandıran bir mantık ya da dildir; başka bir okumayla da, bir kuyruklu şeyin açma-kapama ya da giriş-çıkış yapmaya yarayan bir işleve –mantığa- sahip olduğudur. Bu bir “anahtar” ve/veya “kilit”tir.

*

Sözcüklerin ortaya çıkması ve anlam kurgusunda “ы-э” ilişkisinin önemi önceki bölümden da anlaşılmakta olup, bu bölümde de yeri geldiğinde konu edilecektir. Burada bir sözcüğün sonunda “э” sesinin bulunması halinde ve konu olan sözcük içerisinde de aynı sesin (э) bulunması halinde ortaya çıkan durumlar irdelenecektir.

Bir genel ifade olan sözcüğün içerisinde ve sonunda “э” sesi bulunuyorsa, sözük sonundaki “э” sesinden bir önceki “э” sesi “a”ya dönüşür. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, bir sözcüğün son sesi o sözcüğün eylemselidir. Biliyoruz ki, “э” sesi fonksiyonel zamansal ve ötelenim ifade eden bir sestir ve bu bakımdan da doğası gereği bir eylem ya da fiil işlevindedir. Bu durumda, sözcük sonundaki sesin söz konusu sözcüğün fiil işlevinde olması noktasında ve “э” sesinin de doğal olarak fonksiyonel olması nedeniyle, bir sözcük sonundaki “э” sesinin tek fonksiyonel olma durumunun garantiye alınması için -konu edilen sözcük içerisinde- sondaki “э” sesinin öncesinde bulunan “э” seslerinin fonksiyonelliğini yitirmesi (a) gerekir. Bu işlem için sözcük sonundaki “э” sesinden bir önceki “э” sesinin “a”ya dönüşümü yeterli olur ki, böylelikle “a”ya dönüşmüş olan “э”nın öncesindeki “э” seslerinin eylemsel işlevleri de kendilerinden sonraki “a” tarafından kesilmiş olur. Böylelikle de, doğal olarak fonksiyonel olan sondaki “э” sesi sözcüğün tek işlevseli olarak ve fiil olma durumunu elinde bulunduran tek ses olarak kalır.

Bu olay aşağıda örnekle gösterilmiş ve müteakiben irdelenmiştir:

Псалъэ:

Псэ - лъэ

-ilk ses -son ses

Bu sözcüğün ses anlam analizini ve sözcük kurgusundaki seslerin hiyerarşisini irdelersek şunları ifade edebiliriz:

-"Псалъэ" sözcüğü "псэ" ve "лъэ" seslerinden oluşur. Bu sesler başlıbaşına birer anlamdır ve birer sözcüktür. Bu ses ya da sözcükler bir araya gelerek "псалъэ" sözcüğünü oluşturmakta ve bir yeni anlam ortaya koymaktadırlar. Ortaya koydukları bu anlam artık ne "псэ" ne de "лъэ" seslemlerinin anlamı değildir; bu seslemlerin anlamını da içererek oluşan ve onların her birinin anlamının dışında kalan bir anlamdır.

-Bu iki sesin birleşiminde ortaya çıkan sözcüğün son sesi -sözcük fiili- "лъэ"dir ve bu fonksiyonel bir ötelenim ya da zamansal (э) bitimli bir sestir; bunun öncesinde bulunan "псэ" sesi de "э" bitimlidir. Bu durumda, bu iki seslemin birleşerek bir genel sözcük oluşturmaları için "э" bitimli olan bir önceki "псэ" sesinin bu fonksiyonelliğinin düşmesi gereklidir ki, sözcüğün sonundaki ses (э) tek fonksiyonel olarak kalsın ve oluşan sözcüğün fiil işlevini yerine getiriyor olsun. Başka bir ifade kullanırsak, bir sözcük ya da anlam bütününün tek bir eylemsel niteliği ve işleyiş istikameti olmalıdır ki, bu da final olan seste kendisini göstermelidir. Bir fonksiyonel zamansal bitimli olan "лъэ" sesinin sözcük sonunda fiil niteliğini tek başına koruması için kendisinden önceki "псэ" sesinin "пса" olması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde de, ortaya çıkan sözcük bir bütün olarak bir tek işlerlik istikametine sahip olabilmekte ve bir bütün olarak bir anlamın belirli bir eylemselliği oluşmaktadır.

-Böylelikle ortaya çıkan "псалъэ" sözcüğü "söz, sözcük" anlamına gelir. Bu sözcükte ilk seslem "псэ"dir ve kurulan sözcüğün başat anlamını ifade eder; sözcük kurgusu onu (псэ) geçmişte bırakarak (пса) "лъэ" bitimli olarak oluşur ki, bu son ses sözcüğün durağı ya da eylenme halidir, fiil işlevindedir. Başka bir ifadeyle, sözcük anlamının eylenmesi için sözcük fiil kısmı olan sondaki "э"dan bir önceki "э" sesi "a"ya dönüştürülerek sözcük eylem kısmının dışında tutulmakta olup, sadece sondaki "э" sesinin tek başına fonksiyonelliği garanti altına alınmaktadır. Bu durumda, cana (псэ) bağlı olarak ortaya çıkan bu ifade (псалъэ) canı (псэ) dışarıda bırakarak (a) ortaya çıkmış olan (пса) bir organize şey (лъэ) olarak bir varolandır, bir anlamdır.

-Bu ifadelerden olarak, sözcükte bulunan seslerin ifade ettiğimiz şekilde bir araya gelmelerindeki ilişkide ortaya çıkan ses anlamsal kurgu temelinde kendisini gösteren "псалъэ" sözcüğünün anlamı "candan (псэ) nüksederek oluşmuş olan (пса) organize (лъэ) şey" olarak ifade edilebilir.

*

İfade ettiğimiz bu son yapılanma bir sözcüğün fiil mastarına dönüşümünde geçerli değildir. Nitekim, bir mastar hal, fiilin tüm seslerinin işlevsel nitelikte ve çalışmaya hazır halde bulunmasını sağlayan bir yapılanmadır.

Adıgecede her sözcük fiil formuna girebilir; nitekim, herşeyin en azından kendi olmak gibi bir eylemi söz konusudur. Bir sözcüğün mastar fiil hali alması, sözcük sonuna “н” sesinin gelmesiyle gerçekleşir. Bu durumda, sözcük anlamını oluşturan sesler o sözcük anlamının fiil olarak eylenebilmesini sağlayacak olan fonksiyonel değerlerine dönüşürler. Söz konusu sözcüğün bir fiil formuna girmesi halinde, sözcükteki sesler kendi fonksiyonel anlamlarına dönüşürler ki, böylece sesler olduğu değerde işlemeye ve eylenmeye hazırdırlar:
«Псэлъэн: Konuşmak».

*

Bir sözcüğün mastar hale dönüşümü burada izlenmektedir. Sözcüklerin işleyişi ile fiil çekimleri konularında sözcük kurgularının değişiminde ortaya çıkan ifade ve anlam değişimleri irdelenecektir.

Bu konularda da izlenebileceği gibi, bir sözcük ses anlamsal kurgusunda anlam kazanır ve kurgusunun değişiminde de anlamı değişir. Bir sesin sözcükte bulunuş değeri, sözcüğe anlamsal katılma değeridir. Her mastar haldeki fiilin yukarıdaki gibi seslerin orijinal değerinde olması hususu bir kural değil, işleyiş ve anlamsal değerdir.

Yukarıdaki örneğin aksine, bir sözcüğün sonunda “э” olmasa da sözcük içinde “a” sesine rastlanabilmektedir. Bu, konu olan sözcük anlamının –burada mastar fiil anlamının- kurgusuna ilişkindir. Aşağıda bu şekilde ortaya çıkan bir örnek verilmiş ve nedeni irdelenmiştir.

“Лъагъун (görmek)” sözcüğü böyle bir örnektir ve “лъэ” ile “гъу” seslemlerinin bir araya gelmesiyle kurulan bir fiildir (н). Burada son sesin “э” bitimli olmamasına karşın, sözük içerisinde bulunan “лъэ” sesleminin “лъа” olarak kendisini gösterdiğini görüyoruz. Bunun nedeni sözcük anlamında açıktır: Görme işi, kendisini görme eylemine sunabilecek olan organize herhangi bir şeyin (лъэ) bir mesafeden ya da uzaktan (а) “sanal ya da ideal olarak kılgılanmasıdır (гъу-н)” ya da “yuvarının (гъу) eylenmesidir (н)”. Bu ifadeler temelinde ortaya çıkan sözcük “лъагъун” sözcüğüdür.

Ses anlamlar temelinde sözcüklerin oluşumuna ilişkin müteakip çalışma üzerine…

Müteakip kısımda sözcüklerin oluşumu, ses anlamlar temelinde irdelenecektir. Bu anlamda, seslerin dilsel işleyiş sürecinde bir araya gelerek oluşturdukları ve sözcük olarak adlandırılmış olan ses grupları irdelenecektir. Seslerin bir araya gelerek oluşturdukları dilsel ifade ve sözcükler, ses anlamsallık açısından ve ilişkin bulunduğu alana göre gruplandırılarak verilmektedir.

Burada, Adıgece sözcüklerin Türkçe karşılıklarının verilmesinden çok, ses anlamın dilsel işleyişteki seyri ve buradan da ses anlamın muhtelif alanlardaki kullanımının gösterilmesi söz konusudur. Böylece, ses anlamın daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Bunu sağlamak için de, ses anlamsal kurgusu açıklanarak sözcüğün Türkçe anlamı verilmektedir. Ses anlamsal kurguyu anlamak bakımından da, ses anlam kimi yerde birebir ifadelerle, kimi yerde de

Türkçe anlatım diliyle ortaya konmaktadır. Ses anlamsal temelde sözcükler yeri geldiğinde yeterli açıklamalarla sınırlı tutulmuş; kimi sözcükler de, ses anlamsal işleyiş doğrultusunda okuyucu tarafından irdelenmesi ve anlaşılması bakımından yalnızca Türkçe karşılığı verilerek bırakılmıştır.

Her durumda ses anlamın anlaşılması hedeflenmektedir ki, kullanılan ifadelerle açıklanmaya çalışılan anlamsal olgunun ortaya çıkış ve kuruluşunun bir olay ve olgu olarak izlenmesi ve kavranması okuyucuya önerilen bir tutumdur. Okuyucunun sözcük anlamını öğrenmeye takılı kalmaksızın, daha çok, ses anlamı iyi anlamaya çalışmasını ve ses anlamın dilsel süreçteki seyrini izlemesini öneririz.

Sözcüklerin ilgili ses açısından anlamsal olarak gruplandırılması, konunun işlenişinde izlenen bir yoldur ki, böylece, ses anlamların dilsel işleyiş sürecinde oluşturdukları anlamsal çoğalması ve çeşitlenmesi ile ses anlam marjının oluşması süreci de mümkün olduğunca aşamalı olarak gösterilmiş olmaktadır.

Bu çalışmanın izlenmesinde, önceki bölümde verilmiş olan ses anlamlar ile yukarıda ifade ettiğimiz sözcük yapısı ve bir sözcüğün muhtelif anlamlar ortaya koyabilmesine ilişkin hususlar okuyucu tarafından dikkate alınmalıdır. Ses anlamın anlaşılması esastır ki, bu ana hedefe zarar vermemesi ölçüsünde, yeri geldiğinde bir sözcüğün muhtelif anlamları da verilmektedir.

Bu çalışma, ses anlamlar temelinde seslerin bir araya gelerek dilsel ifadeler oluşturmaları ve bu bazda da sözcük dediğimiz anlamsal olgunun ortaya çıkış sürecini okuyucunun dikkatine sunmaya çalışan bir çalışmadır. Bu bakımdan da, sözcükler ses anlam açısından irdelenmekte olup, incelenen bir ses bakımından o sesin bulunduğu sözcükler konu edilmektedir. Bu durumda da, bir sesin incelenmesinde konu edilen bir sözcüğün diğer bir sesin incelenmesinde de karşımıza çıkabilmesi söz konsu olabilmektedir ki, böylece, sözcükte bulunan her bir ses açısından konu olan sözcük anlaşılmaya ve okunmaya sunulmaktadır.

Bir Adıgece sözcüğün birden fazla anlamı olması halinde, her bir anlamı ifade eden Türkçe karşılığı büyük harfle başlatılıp yazılmıştır.

*

Aşağıdaki çalışmalarda izlenebileceği gibi Adıgece, dilsel oluşumu bakımından kesintisizlik ve süreklilik niteliğine sahip olan bir işleyişe sahiptir. Ses anlamsal seyrin hiçbir aşaması dilin bütünselliğinden kopuk ve salt kendi başına değildir; dilsel bütünden kopuk bir işleyiş ve yapıya sahip değildir. Bu bakımdan da, gerek seslerin ortaya çıkışı ve aralarındaki ilişkiler, gerekse sözcüklerin ortaya çıkışı ve yapısal farklılıklar oluşturmaları kesintisizlik niteliğini taşır ve süreklilik niteliğindeki bir oluş sürecinin ürünüdür. Sözcüklerin incelenmesi, böyle bir dilsel oluş sürecini ve bir yapıdan diğerine gerçekleşen dönüşüm aşamalarının kesintisizlik niteliğinin izlenmesini mümkün kılar.

BİRİNCİ KISIM
ÜNLÜ SESLERDEN SÖZCÜKLERE

«Ы, Іы» VE «Э, Іэ, А» SESLERİNDEN SÖZCÜKLERE

«Ы, Э» SESLERİNİN SÖZCÜK OLUŞUMUNDAKİ YERİ

Bir ses biriminin seslemi Adıgecede “ы” ses bitimiyle mümkündür ki, minimum bir ünlü olan “ы” ses bitimli olarak ortaya çıkan bu seslem söz konusu sesin orijinal değerindeki seslemini vermektedir.

Genel olarak, Adıgecedeki tüm sesler “ы” ses bitimli olarak telaffuz edilirler. Ancak, “ы” sesini izleyerek ortaya çıkan ilk ünlü ses olması nedeniyle “э” sesi -doğaldır ki-, “ы” bitimli olarak seslemlenmez. Bununla birlikte ve aynı nedenle, “э” sesinden ortaya çıkan ya da “э” temelli olan “a (ээ), o (эу), e (эй-эи), e (иэ)” seslerinin seslemi de “ы” bitimli olmazlar. Bunların dışında, zaten “ы” bitimli olarak seslem özelliğinde olmayan “й, Іи” sesleri de “ы” bitimli olmayan seslerdir. Bunların dışındaki tüm ses birimleri Adıgecede “ы” bitimli olarak seslem haline gelirler.

“Ы” ses bitimli olarak ortaya çıkan bir anlam, “э” bitimi kazanması halinde yoldadır. Bu yolda olmak, genel olarak bir zamansallığın ifadesidir ki, bir ötelenme, hareketli bir durum “э” bitiminde kendisini gösterir. Bu cümleden olarak, tüm sesler “э” bitimi alırlar ve ifade ettiğimiz durumlar ortaya çıkar. Örnek vermek gerekirse, şunlar ifade edilebilir:

*Bir mekansalı ifade eden “и” sesinin zamansal (э) almasında ortaya çıkan “e (иэ)” mekandaki bir harekettir, dilsel olarak “yönelim” ifade eder.

*Bir açılınımın kenar veya ucunu ifade etmekle, bir ağız anlamına da gelebilen “Іу”nın bu noktadaki işlevi “ötmek” ya da “konuşmak” olabilir ki, bunlar “Іу”nun hareketinde (э) ortaya çıkan bir eylem olarak ifade edilir (Іуэн).

*Sürekli bir yanma ya da temas (с) durumunda olan şey “сэ (ben)”dir; bu aynı zamanda, yakıcı bir keskinliğe sahip olan “bıçak” anlamını da verir.

*“Гу” sesinin bir kılgı anlanını ya da kılgısal bir bölgeyi ifade etmesi noktasında, ona yönelik olarak yapılan hareket ve eylemler (гу+, гу-) dilsel olarak “гуэ” sesleminde ifade bulur.

*Bir “кІын” eyleminde büyüyen bitkiye zamanın (э) getireceği şey büyümesinin nihayet (кІэ) bulmasıdır.

*Olmuş olan şey (хъу) zamanla (э) değişir (хъуэ).

*Kan (лъы) zamanla (э) doku (лъэ) yapar.

*Bir olgun adama (лІы) zamanın (э) getireceği nihai eylem ölümdür (лІэн).

*Bir yapma eyleminde (щІын) zamanla (э) ulaşılan bir bilgidir kılgısal bilgi (щІэн).

*Can (псэ) zamanla (э) sudan (псы) ortaya çıkar.

*

Bir sesin orijinal durumunun “ы” bitimli olarak ortaya çıkmasında da görüleceği gibi, bu sesin bir ses anlam sonunda bulunması söz konusu anlamı sabit ve hareketsiz kılar, olduğu yerde tutar. “Ы” sesinin birim seslerin ortaya çıkmasındaki işlevi de bu özelliğinden kaynaklanır ve bunun dışında dilsel işleyişte de bu işleviyle bulunur ki, onun bitimlisi olduğu her sözcükte bir statik durum ve hareketsizlik söz konusudur; o, sonuna geldiği sesin anlamını sabit kılar. “Ы” ses bitimli olan bir sözcüğün anlamı, “ы”nın niteliğinden kaynaklı olarak bir sabitlenim ve hareketsizleşmeyi ifade eder. Böyle bir durumda da, söz konusu sözcüğün anlamı tespit edilmiş olarak durur. Bu şekildeki bir fiil, objesine bizzat yönelinerek yapılmayı gerektiren bir fiildir; “ы” ile sabitlenmiş olan şey, bizzat ona eğilerek eylenmeyi gerektirir.

“Ы” sesi bir sesin olduğu gibi seslemini sağlar ve onun orijinal durumunu ifade eder ki, bir sesin bu durumundan çıkmasının ilk adımı “э” bitimli olarak seslemidir. Böyle bir durumda ortaya çıkan anlam bir sesin anlamının zamansalı ya da ötelenimidir ki, bu durumuyla bir anlam kurmuş olan bir seslemin sonuna yeniden “ы” gelmekle, o anlam ötelenmez olur ve olduğu yerde sabit kalır. Bu durumda, limite edilmiş ve sabit hale gelmiş olan sözcük anlamı, objesinde saklı tutulan bir fonksiyonelliği ya da anlamı ifade eder ki, bu durumdaki bir sözcük söz konusu eylemi kendisinde barındıran bir şeyin ifadesidir.

*

Burada konu ettiğimiz “objesinde saklı hale gelen” ya da “bir eyleme özelleşmiş olan” sözcüklerine ilişkin örnekler vermek gerekirse, şunlar uygundur:

-Шэн (götürmek)” eylemini kendisinde bulunduran ya da bu eyleme özelleşmiş olmayı ifade eden sözcük “шы”dır ki, “шэ-ы” olarak ortaya çıkmış olan bu sözcük ortaya çıktığı şekilde bir anlam ifade eder: Bu şekilde ortaya çıkan “шы” sözcüğü bir götürme eylemini kendisinde bulundurmayı ifade eder ki, bu, bir tür “götürgeç” olarak “at” anlamına gelir.

-Benzer şekilde, “вэн (çift sürmek)” eylemini kendisinde bulunduran ya da ona özelleştirilmiş olan “öküz” de “вы” sözcüğünde ifade bulur ve adlandırılır.

*

Benzeri şekilde ortaya çıkan sözcük bir fiilse eğer, bu fiil objesinde saklı tutulan bir eylemsel nitelik taşımaktadır ki, eylenmek için kendisine yönelik bir hamleyi gerektir. Başka bir ifadeyle, söz konusu fiili eyleyecek olan öznenin bizzat kendisinin fiil objesiyle doğrudan temasını gerektiren bir fiildir bu. O halde, bu fiil kendiliğinden eylenebilen ya da olagelip olagiden anlamında bir eylem değil, kendisine yönelinerek işlenmeyi gerektiren bir eylem niteliğindeki bir fiildir. Bu fiil, bir öznenin kendi varoluşu ya da canlıcı niteliğiyle ortaya çıkan bir eylem değil, bizzat öznenin kendi gayretiyle ortaya koyduğu bir dışsal eylemdir, bir iştir.

Aşağıda “э” bitimli olup, bir eylemin kendiliğinden eylenmesini ya da yapadurmak anlamını veren fiiller verilmiştir ki, bunları izleyen ve aynı anlam ile olayın “ы” bitimli olarak ifadesi olan fiiller de -ifade ettiğimiz gibi- iş niteliği taşıyan fiiller olarak karşımıza çıkar. -Bu iki şekilde ortaya çıkan fiillerin çekim şekilleri de haliyle farklılaşır ki, bunlar fiiller ile ilgili bölümde incelenecektir-:

«Шхэн: Yiyedurmak olarak “yemek”. Шхын: Bir şeyi “yemek”; yenecek şey (yiyecek). Тхэн: Yazadurmak olarak “yazmak”. Тхын: Bizzat bir şeyi “yazmak”. Джэн: Okuyadurmak; Seslenmek, çağırmak. Джын: Bizzat bir şeyi okumak; Hatmetmek, etüd etmek; Kılmak».

*

Benzer şekilde, “ы” sesinin bir eylemsizliği ya da bir statik durumu ifade etmesi temelinde, konu olan şeyin bulunduğu noktayı ifade ederek eylenen fiiller de “ы” bitimli fiiller olabilir. Bu anlamda, bir şeyi bulunduğu noktadan itibaren eylemek fiilleri de “ы” bitimli olarak kendisini gösteren fiillerdir. Bunun aksine olarak, bir şeyi söz konusu noktaya doğru ötelemek “э” bitimli fiillerde ifade bulur:

«Хэшын: Bir şeyi içinde bulunduğu bir çoğuldan (хэ) “çıkarmak”. Хэшэн: Bir şeyi bir çoğula (хэ) “sokmak, götürmek”. Іушын: Bir uç ya da kenar (Іу) bölgeden “çıkarmak”. Іушэн: Bir “Іу”ye götürmek. ГуэкІын: Bir “гу” bölgesinden itibaren ötelenmek (э), “ayrılmak”. ГуэкІэн: Bir “гу” bölgesine (э) dahil olmak, “katılmak”. Гуэхун: Bir “гу” alanından “kopmak, düşmek”. Гуэхуэн: Bir “гу” alanına dahil olmak, “sığmak”».

*

“Э” ses bitimli olan sözcüklerin sonuna “ы” sesinin gelmesi halinde kendisini gösteren durumların benzeri “Іэ” sesi için de geçerlidir. “Іэ” sesi bir zaman dilimini ya da elde olmayı ifade eder ki, kendisi de başlıbaşına “el” anlamına gelir. Bu durumda, “elde olan”ın bizzat elin kendisinin işaret edilmesi olarak ifadesi, “Іэ” sesinin bitiminde “ы” sesinin kendisini göstermesiyle gerçekleşir. Örneğin, “Іэхьэ” sözcüğü ele geçen ya da düşen bir payı ifade eder; bunun bizzat eldeki pay haline gelmiş olması “Іэ”nın “ы” bitimli sesleminde gerçekleşir ki, bu durumdaki seslem “Іэ-ы: Іы” olur ve sözcük “Іыхьэ”dır.

Böyle bir durumun daha somutu, elde tutulan bir şeyin ifadesidir ki, “Іыгъын” sözcüğü bizzat elde avuçta tutmak anlamına gelir. Bu sözcük “bizzat elde bulunma”nın (Іэ-ы: Іы) “bizzat kendisinin eylenmesi” ya da “bizzat o noktada eylenmesi” (гъэ-ы: гъы) anlamında ifade bulur ki, bu ifadeler birliğinin birlikte ve açılmış yazımı şöyledir: “Іэ-ы-гъэ-ы-н”.

“Ы” sesinin “Іэ” sonuna gelmesinde ortaya çıkan bu seslem örneklerine benzer şekilde, fiillerin sonundaki “Іэ” sesinin sonuna “ы” gelmesi halinde ortaya çıkan seslem ve anlam değişimleri de “belirli bir zaman (Іэ)” ya da “elde olma (Іэ)” durumunun bizzat kendisinin gösterilmesindeki eylem ve olguları ifade eder:

«ЖыІэн (söylemek) → жыІын (жы-Іэ-ы-н). ЩыІэн (olmak, varolmak, bulunmak) → щыІын (щы-Іэ-ы-н). ШыІэн (katlanmak, çekmek) → шыІын (шы-Іэ-ы-н)».

“ІЫ” SESİNİN DİLDEKİ YERİ

Bu ses “ы” sesinin kısıtlanmasıdır ki, minimum bir ünlü ses olan ve seslerin bir birim ses olarak ortaya çıkması ile orijinal durumlarındaki seslemini mümkün kılan “ы” sesinin kısıtlanması durumunda ortaya çıkan bir sesin pozitif bir durumu ifade edemeyeceği açıktır. Bu cümleden ve doğal olarak, “Іы” sesi

olumsuz bir anlam ifade eden bir sestir ve Adıgecenin kimi ağızlarında olumsuzlama rolünde kendisini gösterir. Üzerinde çalıştığımız şivede bir fiilin olumsuzlanması olarak kendisini gösteren “къ” bitimi yerine kullanılabilen bir sestir “Iы” sesi:
«КIуэкъым (gitmiyor) → кIуэIым. Хъукъым (olmuyor) → хъуIым. Хъуакъым (olmadı) → хъуаIым».

“IЭ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir zamansal ve ötelenim ifade eden “э” sesi fonksiyonel bir işleve sahip olan bir sestir. Bu sesin kısıtlanımında ortaya çıkan “Iэ” sesi “э”nın bir kısıtı ya da limitasyonu olarak, onun (э) fonksiyonelliğinin de içinde işler durumda bulunduğu bir zaman dilimini, orada varolmayı ve mevcudiyeti, mevcut olan olarak elde bulunma durumunu ifade eder.

Bu ифadelerden olarak, onun dilsel işleyişteki öncelikli işlevi fonksiyonel olan bir zaman dilimini ifade etmektir. Bu anlamda, “Iэ”nın bir zaman dilimindeki durumu olarak “varolmak” anlamı “щыIэн” sözcüğünde ifade bulur. Bir mekansalın (и) bir zaman dilimindeki (Iэ) işleyişinde (н) ortaya çıkan anlam (иIэн), bu mekan ve zaman diliminde bulunan bir ait olma durumunu ifade eder. “ИIэн” sözcüğünün ortaya koyduğu anlam, aynı zamanda, bir şeye sahip olmak olarak bir şeyin elde bulunması –bulundurmak- anlamına gelir. Bu sözcük (иIэн) bir aidiyet ifade etmekle, bir varolanın sahip olduğu ya da bir varolana ait olan bir niteliği ifade eden bir sözcüktür ki, bir fiil olarak bu ifade “boyamak” anlamına da gelir. Aynı sözcük, boyayan şeyin belirgin (р) hale gelmesinde ifade bulur ve “ириIэн” sözcüğü ortaya çıkar.

Bu sesin dildeki işleyişi ile bu ses temelinde ortaya çıkan sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Bir varolan öncelikle varolma potansiyelinde olmalıdır ki, bu da, bir varoluş temeline sahip olmayı gerektirir. Böyle bir temelin “zamanda eylenmesi” halidir “varolan” olarak ifade ettiğimiz şey. Varolmanın temel koşulunu “varolanın varlığı” olarak ifade edersek, Adıgecede bu “щ” sesinde ifade bulan şeydir ki, onun bir zaman dilimi (Iэ) için zamansal işleyişidir varolmak:
«ЩыIэн: Varolmak, bulunmak. ИIэн: Sahip olmak; Boyamak».

*

Belli bir zaman (Iэ) için iyi (фIы) olan şey “IэфI” olarak ifade edilebilir ki, bu “tatlı” anlamına gelir. Müteakip sözcüklerin de buna benzer nitelikte oluştuğu değerlendirilebilir:
«Iэфl: Tatlı. Iэсэ: Ele avuca uygun, eğitilmiş, alışmış anlamında “uysal”. ЩIыIэ: Yerin egemen olması ya da varlığını hissettirmesi anlamında “soğuk”. ПсыIэ: Suyun egemen olması anlamında “nemli, ıslak”. ЖыIэн: Söylemek. ЖеIэн: -Birine-söylemek. ИIэ!: Haydi!».

*

Bir şeyin (ör: щIы) belirli bir zaman dilimindeki (Iэ) işleyişinin ifadesi olan bu örneklere (щIыIэ) benzer örneklerdendir şu örnek de: Bir vurma (у, ун, уэн) darbesi (уэгъуэ) izinin kalmasını (Iэ) "уIэн" sözcüğü ifade eder; bir yara izinin kalmış olması aynı zamanda o yaraya sahip olmaktır da. Böylece de, bir "zaman dilimi" için "varolan" şey anlamından "sahip olunan" ya da "elde bulunan" şey anlamı inşa olmaya başlar. Aşağıdaki örnekler bu ifadeye uygun örneklerdir:
«УIэгъэ: Yaralı. ГуIэн: Acılanmak. ГуIэгъуэ: Acı. ШыIэн: Çekmek, katlanmak. ГушыIэ: Şaka. ХэIэн: Hicap ya da ızdırap duymak, dokunmak».

*

Son örnek olan "хэIэн" sözcüğü, aynı zamanda, bir çoğul şeye daldırmak ya da el atmak suretiyle zorlamak ve çektirmek anlamına da gelir ki, buradaki "Iэ" sesinin "el" anlamına geldiği ve bir daldırma işinin de öncelikle elin bir eylemi olduğu açıktır. Bu elsel eylemin temelliğinde ortaya çıkarak, süreç içinde genel bir daldırma ya da el atma eylemi "хэIэн" sözcüğünün kullanımına uygun hale gelir. Aşağıdaki sözcükler de bu değerde olan örneklerdir:
«ХэIэн: El atmak, daldırmak. EIэн: İttirmek (anlamsal temelin el gücü olduğu açık). КъеIэн: -Gözlemciye ya da referansa doğru- ittirmek. HeIэн: -Gözlemciden ya da referanstan itibaren- ittirmek. ЗэдеIэн: Birlikte ittirmek. Iэтын: Kaldırmak (elle kaldırmak temelli olduğu açık)».

*

"Iэ"nın "el" olması anlamı giderek somutlaşmaktadır ki, ele "ilişkin bir açılım" elin uzanması olarak "Iэбэн" sözcüğünde ifade bulur. Aşağıdaki örnekler elleme ve elsel anlamlar ifade eden sözcüklerdir:
«Iэбэн: Elini uzatmak. ХэIэбэн: Elini daldırmak. EIэбын: Bir şeye dokunmak. ЩIэIэбэн: Elini alta daldırmak, atmak. Iэрылъхьэн: Eline takmak, geçirmek. Iэлъэ: Eldiven. Iэрылъын: Elinde takılı olmak. Iэлъын: Yüzük. Iэрыхын: Elinden çıkarmak, almak. Iэрыхун: Elinden düşmek. Iэрыхуэн: Eline sığmak».

*

Bu elsel eylemlere benzer şekilde ortaya çıkan sözcükler az değildir. Örneğin, elin dönmesi ya da odaklanması anlamında bir el ustalığı ya da el kıvraklığı gösteren eylem "Iэзэн"dır ki, bunun bir şeye yönelik (e) olarak eylenmesi olan "eIэзэн" fiili "ustalık göstermek" olarak bir şeyi "onarmak, tedavi etmek" anlamlarına gelir. Benzeri örneklerdir:
«Iэзэ: Usta. "Iэзагъ" ve "Iэзагъэ": Ustalık».

*

"ИIэн" sözcüğünün sahip olmak anlamını vermesinde ve sahip olunan şeyin elde bulunan ya da ele geçen şey olması temelinde yeni ifade biçimleri ve anlamlar ortaya çıkar ki, aşağıdaki örnekler böyle sözcüklerdir:
«Iэрыхьэн: Eline geçmek. Iэхьэ ve Iыхьэ (Iэ-ы-хьэ): Pay. Iэщэ: Araç gereç, silah. Iэмэпсымэ: Araç gereç. Iэжьэ: Kızak. Iэщ: Malvarlığı –taşınmazlar- (çoğunlukla evcil hayvan malvarlığı olarak kullanılır). Iэхъуэ: Çoban».

*

Elsel eylemlerle birlikte bir organ olarak “el”in kendisini göstermeye başladığı açıktır ki, “el yapımı” da “ІэщІагъ” ve “ІэщІагъэ” sözcüklerinde ifade bulur. El ve kol organlarıyla ilgili sözcük örnekleri aşağıda verilmiştir:
«Іэ: El. Іэгу: Avuç içi. Іэпэ: El ucu. Іэхъуамбэ (Іэпхъуамбэ): Parmak. Іэбжьанэ: El tırnağı. Іэблэ: Kol. ІэфракІэ: Dirsek. ІэплІэ: Kucak. Іэштlым (ІэщтІым): Yumruk».

*

“Іэ” sesinin bir zaman diliminden elde olan anlamına uzanmasında ortaya çıkan anlamlar bizi bir organ olarak “el”e kadar getirmiştir ki, yukarıdaki örnekler bu oluş süreci ile sözcüğün ses anlam temelindeki kuruluşuna ilişkin örneklerdir. Bu örnekler “lэ” sesinin ortaya koyabileceği tüm örnekleri de içermez.

Ancak, “lэ” sesinin “bir zaman dilimi” ya da bir “an”ı ifade etmesinde bir zamansal olma ya da varolma anlamı kurulur ki, aşağıdaki örnekler de ortaya çıkar. Örneğin, bir “хъуІэ” sözcüğünü oluşturan sesler “хъу” ve “Іэ” sesleridir ki, olan (хъу) bir şeyin ortaya çıkmasını (Іэ) ya da ortada varolmasını ifade edebileceği açıktır. Bu sözcüğün soru vurgusuyla ifadesi, olan (хъу) bir şeyin olup (Іэ) olmadığına ilişkin bir soru niteliği kazanır. Buna benzer şekilde ve daha belirli hale gelmiş olan soru örnekleri şunlardır:
«ХъуІэрэ?: Birşeyler oluyor mu?; olan bir şey var mı?. ЩыІэІэ?: Herhangi birşey var mı?. ЩыІаІэ?: Herhangi bir şey var mıydı?. КІуаІэ?: Bir giden oldu mu?. КъэкІуаІэ?: Gelmiş olan biri var mı?».

*

Ancak, “Іы sesinin “къ” yerine olumsuz eki olarak kullanıldığı ağızda “къэ” sesinin yerine de “Іэ” sesinin kullanılması söz konusudur ki, bu ağızlarda anlamsal olarak farklı da olsa, yukarıdaki örneklere benzer telaffuzlar ortaya çıkar. Yukarıdaki sözcükler bu ağızda kullanılan şu sözcüklerle karıştırılmamalıdır; ki, bu şivedeki söyleniş ile konu ettiğimiz ağızdaki söyleyiş örnekleri aşağıda verilmiştir:
«КІуакъэ → КІуаІэ?: Gitmedi mi?. КъэкІуакъэ → КъэкІуаІэ?: Gelmedi mi?».

“A” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“A” sesi “э” sesinin bir türevidir ve “э”nın fonksiyonel olmasında, “a” fonksiyonel olmayan bir zaman -ve mekansalı- ifade eden bir sestir. “A” sesi fonksiyonel olmayan bir zamanı ifade etmekle, bir geçmiş ile henüz gelmemiş olmakla da bir uzak gelecek zamanı ifade edebilen bir sestir.

Mekanın zamanın bir fonksiyonu olarak ortaya çıkmasında ve zamana göreli olması gerçeğinde, fonksiyonel olmayan ve uzak olan bir mekan ve bir mesafe “a” sesinin ifade edebileceği durumlardır. Bu ifadelerden olarak, dilsel işleyişte “a” sesi fonksiyonel olmayan her tür zaman ve mekanın ifadesinde kendisini gösteren bir sestir. Dilsel işleyişte fonksiyonel olmayan zaman ve mekanın genel ifadesi ya da dilsel işleyişte bir anlatıcı olan birinci tekil şahsın fonksiyonelliğinde olmayan ve ona göreli olan zamansal ve mekansal uzaklıklar “a” ses anlamında ifade bulur.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi genel bir fonksiyon dışılığın ifadesi olarak “a” sesinin dilsel işleyişteki yeri genel bir anlam ifade edecek şekilde yapılanmış olan sözcüklerde fonksiyonel olmayan zaman ya da -mekansal- durumundadır. Bir sözcük yalnız dilsel anlatıcı olan birinci tekil şahıs için değil, her şahıs için geçerli olan bir ifade ortaya koyar ki, geneldir. Bu bakımdan, bir sözcüğün yapılanmasında ya da mimarisinde fonksiyonel dışı kalan “э” sesleri “a”ya dönüşmüş olarak bulunur. Buna bir örnek vermek gerekirse, “псалъэ” bir sözcük olarak genel bir ifade ortaya koyar; sonunda bulunan ses bir sözcüğün fiil kısmı işlevindedir ki, bunun “э” olması halinde –ki, “э”nın kendisi fonksiyonel zamansaldır- fiil kısmının fonksiyonel olan bu sesin belirginleşmesi ve sözcüğün fiil kısmının dışındakilerin fonksiyon dışı kalması için, sondaki “э” sesinden bir önceki “э” sesinin “a”ya dönüşmüş olması gereği kendisini göstermektedir. Bu nedenle, bu sözcüğü (псалъэ) oluşturan seslerin “псэ” ve “лъэ” olmasına karşın, bir araya gelerek bir genel ve bütün anlam ortaya koymaları durumunda, sondaki sesin fiil işlevini görmesi için fonksiyonel “э” aynı kalırken, bir önceki seslemdeki (псэ) “э” sesi “a”ya dönüşerek fonksiyonellik fiil kısmında bırakılmaktadır. Buna benzer örneklerdir, “махуэ” sözcüğünü oluşturan “мэ” ve “хуэ” seslemlerinin bir araya gelmesindeki ilişki; aynı şekildedir, “мафIэ”deki “мэ” ve “фIэ” seslemlerinin bir araya gelmeleri de.

Ancak, bir sözcüğün anlamının kendisi bir uzaklıkla ilgili durumun eylenmesi olabilir ki, bu durumdan da kaynaklı olarak yukarıdaki örneklerin dışında da “a” sesi bir sözcüğün içinde kendisini gösterir. Buna bir örnek, uzaktaki bir şeyin görülmesi eyleminin gerçekleşmesidir ki, “лъагъун” sözcüğünde bulunan “a” sesinin işlevi uzakta bulunan bir “лъэ”yi ifade eder. Benzer bir örnektir “ağlatmak” anlamına gelen “гъагъын” fiilindeki “a” sesinin de işlevi.

Bu sesin sözcüklerde bulunuşuna ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

*

“A” sesi fonksiyonel olmayan zaman ve mekanın bir genel geçerlilik durumunu ifade etmektedir ki, başlıbaşına da böyle bir anlam ortaya koyar. Başlıbaşına bir anlam ifade etmekle de bir sözcüğün başında da yer alır. Bu şekilde ortaya çıkan sözcükler de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi genel bir anlam ifade ederler. Bir geçmişte bulunan şey ya da bir şeyin geçmişini genel bakımından geçerli olarak ifade eden sözcükler “a” sesinin sözcük başında bulunmasıyla kurulan genel anlamlar ortaya koyar:

«Анэ: Anne. Адэ: Baba».

*

Bunlar herkes için genel olan ifadelerdir ki, özelde -birinci tekil şahıs bakımından- uzakların gösterilmesi buradaki bir sözcükle aynıdır:

«Адэ: Uzaklık niteleyen zamir. Аддэ: Çok uzaklık zamiri».

*

O halde, genel durumlar dışında da, gözlemci ve anlatıcı olan birinci tekil şahsın kendi fonksiyonelliği kapsamında olmayan zaman ve mekan “a” sesinin

işlevinde ifade bulmaktadır. Bu anlamda, uzak olan bir zaman ve mekanın işaret edilmesinde ya da oradaki birisinin ifade edilmesinde “a” sesi iş görür:
«А махуэ: O gün. А махуэр: -Bizzat (р)- o gün. А махуэм: -Kastedilen (м)- o gün. А Іуэхур: -Bizzat- o iş. А Іуэхум: -Kastedilen- o iş. А лІым: -Kastedilen- o adam».

*

“А”nın bir uzaklığı ifade etmesinde, bizzat “а”nın kendisinin “р” ile gösterilmesinde ortaya çıkan “ар” sözcüğü bir üçüncü tekil şahsı ifade eder. Bunun çoğulunu “ахэр” sözcüğü ifade eder ve üçüncü çoğul şahıstır. Böylelikle, bir uzaklığın (а) bizzat (р) gösterilmesinde ve tespit edilmesinde ifade bulan üçüncü şahıs, bizzat kendisi olarak gösterilmiş durumdadır. Bu durumda da, öznenin bizzat kendi özelliği ve kendi kendine olarak eylenen öznel eylemlerin ifadesinde üçüncü şahsın bizzat kendisini gösteren bu ifadelerin (ар, ахэр) söz konusu öznel fiilin öznesi olarak kullanılması uygun düşer:
«Ар мэбауэ: O nefes alıyor, soluklanıyor. Ахэр макІуэ: Onlar gidiyor».

Bir şahsın kendi özelliği olmayan ve öznel bir eylem niteliği dışında olan bir eylem, bir dışsal iş niteliği taşımaktadır ki, böyle eylemlerin ortaya konmasında bir “ilişkili açılınım” söz konusudur; bu durumda “б” sesi kendisini gösterir. Böyle bir “iş”in eylenmesindeki üçüncü şahıs özneleri yaptıkları işle ilişkili bir durumda ifade bulurlar:
«Абы ещІ: O yapıyor. Абыхэм (ахэм) ящІ: Onlar yapıyor».

*

Birinci tekil şahıs anlatıcıdır ki, o, şimdiki zaman dışına düşmüş olan geçmiş zamanı da “а” sesi işlevinde ifade eder:
«КІуащ: Gitti. КъэкІуат: Geldiydi. Хъуащ: Oldu. Ващ: Kaynadı; Çift sürdü. Арa?: O mu?, öyle mi?. Аращ: O, odur, öyledir. КІуа?: Gitti mi?».

*

“Іэ” sesinin de geçmiş zamandaki ifadesi “а” ile mümkündür ki, o zaman “Іэ” sesi “Іа” haline gelir:
«ЩыІащ: Vardı, var idi. ИриІащ: Boyadı. ИраІащ: Boyadılar».

*

“А” sesi fonksiyonel olmayan bir zamansaldır. Bununla birlikte, mekanın da zamanın bir fonksiyonu olarak ortaya çıkması nedeniyle, mekansalın temelinde ve sürekliliğinde bir zamansalın ve zamansal sürekliliğin bulunmasında, “а” sesi fonksiyonel olmayan zamansallar kadar fonksiyonel olmayan mekansalları da ifade edebilir. Bu ifadede içerilen anlamla ilgili örneklerin bir çoğu yukarıda verilmiş olan örneklerdir.

Bununla birlikte, bir tekil mekansal ifade eden “и” sesinin çoğul hale gelmesinde “а” sesi kendisini gösterebilmektedir ki, aşağıda buna ilişkin örneklere de yer verilmiştir.

Burada, özellikle bir yönelim ifade eden “е” sesine ilişkin örnekler üzerinde durulacaktır. Yönelimin “е (иэ)” olmasında bunun çoğulu “иа”dır ki, “я” sesinde bununla ilgili örnekler verilecektir. Oysa, sözcük içerisinde kalan “е (эи)” sesleminin kurduğu tekil yönelim anlamı, yönelenlerin çoğul olması halinde “а”

sesinin işlevinde ifade bulur; bununla birlikte, yönelinen şeyin bizzat gösterilmesine (и) ilişkin örnekler de aşağıda verilmiştir:
«КъекIухь: Geziyor → КъакIухь: Geziyorlar. КъайкIухь: -Bizzat bir yeri (й)- geziyorlar. Мыбдежыр къайкIухь: -Bizzat- burayı geziyorlar. КъикIухьащ: Gezdi → КъакIухьащ: Gezdiler. КъайкIухьащ: -Bizzat bir yeri (й)- gezdiler. КъекIуащ: Yakıştı, uydu → КъайкIуащ: -Onlara (а) о şey (й)- yakıştı. КъырешалIэ: -Bir şeyi bir şeye- yaklaştırıyor → КъырашалIэ: -Bir şeyi bir şeye- yaklaştırıyorlar. КъырайшалIэ: -Bir şeyi bizzat bir şey (й)'е- yaklaştırıyorlar. Къырет: Veriyor; Versin! → Къарет: Veriyorlar; Versinler!. Къайрет: -Bizzat kastedilen şeyi (й)- veriyorlar; -Bizzat о şeyi (й)- versinler; -Bizzat о şeyi (й) onlara- versin, versinler».

«И, Й, Ии, Е, Ие, Я» SESLERİNDEN SÖZCÜKLERE

"И" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"И" sesi "э" sesini izleyerek oluşan bir sestir; "э"nin zamansal olmasında, ona bağlı olarak kılgılanan ve ona göreliğinde ortaya çıkan bir sestir "и" sesi. "Э"nın zamansal olması bakımdan, zamanın bir işlevi ve göreliğinde ortaya çıkan mekansal işleve sahip olan bir sestir "и" sesi.

Zamanın kılgısı olan varolan ve onun görüde olduğu mekan, zamanın sürekliliğinde sürekli kılgılanır. Zamanın kılgısı ve onun sürekliliğinde sürekli olarak kılgılanan şeydir varolan; ki, biz varolanlar bakımından, herhangi bir varolan da görümüzde olandır; kendimizin bir varolan olmasında varolanlar kavrayabildiğimiz ve kavramımızda olan şeydır. Bir görü ve fizik alanını mekan olarak kavramamız bakımından, mekan her bir varolanın görü alanıdır. Bu ifadeden olarak, varolanların görülmesinde işlev gören bir anlama sahiptir "и" sesi ki, o, varolanların işaret edilmesi ile görü alanı olan mekanı ifade eden bir sestir. Bu anlamda da, "и" sesi dilsel işleyişte sürekli olarak birşeyleri gösteren bir işleve sahiptir.

Ünlü seslerin bir geometri ortaya koymalarında "и" sesi bir absis işlevi görür. Bu da, "и"nın dilsel işleyişteki işlevine uygun olan bir durumdur. Matematiksel olarak bir fonksiyonun kılgısını ifade eden bu durum, "и" sesinin dilsel olarak başlıbaşına bir anlam ifade edebileceğinin de göstergesidir. Bu anlamda, "и"den itibaren bir anlam oluşabilir ki, sözcük başında yer alabilir. Bir ses ya da sözcüğün başında bulunması halinde, o sözcüğün anlamının bir mekanda cereyan ettiğini anlamak gerekir.

Başlıbaşına bir anlama sahip olan ve bir mekansalı ifade eden "и" sesinin bir ses ya da sözcüğün başına gelmesi halinde, söz konusu ses ya da sözcüğün anlamı "и"den itibaren kurulur ki, bir mekansalda kurulan anlam ortaya çıkar. Bu durumda, genellikle о "mekanda, mekandan, mekana" gibi ilişkili bir ifade ortaya çıkar. Ancak, "и"nın bir ses ya da sözcüğün önüne gelmesi durumunda ortaya çıkacak olan anlamlar Türkçedeki bu anlamlarla sınırlı değildir ki, bir mekansal anlamın ifadesinde "и" sesi kendisinden sonra gelecek olan sözcüğün ilişkili olduğu şeyi ifade eder. Bu durumda, Türkçedeki "*i*" hali ve "*nin*" sonekiyle

oluşan isim tamamlamaları da ifade bulur. Bunlarla birlikte ve aynı zamanda, bir ses dilinde bir ses ya da ses grubunun farklı anlamları ifade edebileceği de açıktır ki, aynı ses grubu ya da sözcükte kendisini gösteren farklı anlamlar aşağıdaki örneklerle işlenecektir.

Ünsüz seslerin bir ses olarak ortaya çıkmasını sağlayan ünlüler gibi "и" sesi de her sesin sonuna gelir. Kendisi bir mekansal ifade eden bu ses (и) sonuna geldiği ses ya da sözcük anlamını mekansal olarak gösterir ki, kendileri kılgılanmış ve bir anlam olarak ortaya çıkmış olan sözcüklerin böylece bir mekansal işleyiş kazanmaları, onların tekrar işaret edilmeleri ya da kılgılanmalarıdır. Bu durumda, Türkçedeki "de" eki ya da "dahi" anlamlarını oluşturur.

Bu sesin (и) sözcük başında, kendi başına ve sözcük sonunda yer alması durumlarında ortaya çıkan sözcüklerdeki işlevi aşağıdaki adımlarda verilmiştir.

*

"И" sesi zamanın kılgısı olarak bir mekansaldır ki, zamanın sürekliliğinde sürekli kılgılanma alanıdır. Bu bakımdan, sürekli olarak kılgılanan bir "şimdi" "и" kılgılanımı olarak ifade bulur: "Иджы".

"И"nin bir absis olması bakımından, "и"nin eylenmesi ya da fiil olarak ifadesi bir büyümenin ifadesidir ki, fiil formundaki "ин" sözcüğü "büyük" anlamına gelir.

*

Mekanın bir varolanın görü alanı olması bakımından, bir mekanda bulunanlar mekansal olan "и" tarafından gösterilirler. Başka bir ifadeyle, bir şey "и"den itibaren görüdedir, onun gösterimindeki bir mekandadır.

Aşağıda verilen sözcükler bir mekanda bulunan ya da kılgılanan şeyin ifadesidirler. Bu şekildeki bir anlam niteliği, "и"nın başına geldiği ses ya da sözcüğün anlamına bağlıdır ki, aşağıdaki sözcüklerin anlamını -genelde- "bir şeyin içinde" olarak anlamak gerekir:

«Илъын (и-лъэ-ы-н): taşmak Yatmak; Öfkelenip dikilmek (kendinden -mekandan- anlamındadır). Исын: Oturmak. Итын: Durmak (ayakta). Инэн: -İçinde- kalmak. Изын: Dolu olmak. Из: Dolu».

*

"И"nın bir mekanı göstermesinde, "bir mekandan itibaren oluşan eylemler" ya da "bir mekandan çıkma" anlamları, bir sözcüğün önüne "и"nın gelmesiyle kılgılanır.

Aşağıdaki sözcüklerin anlamı "и"nın önüne geldiği ses ya da sözcüklerin fiillemesine ("и"yi izleyen sözcüğe) bağlı olarak ortaya çıkar. Aşağıda verilen örneklerin Türkçe açıklamalarını başında "bir şeyin içinden" ifadesini koyarak anlamak gerekir:

«ИкIын: Çıkmak. Ихун: Çıkarmak, kovmak; Düşmek. Ишын: Çekerek çıkarmak. Ижын: Akmak; Koşarak çıkmak. Идзын: Atmak».

*

"И"nın bir mekanı ifade etmesinde, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bir mekandan çıkma eyleminin tersi olan "bir mekana girme, dahil olma" anlamı da

fiilleyen sese bağlı (“и”yi izleyen sözcüğe bağlı) olarak kurulur. Aşağıdaki sözcük anlamlarını da “bir şeyin içine” ifadesiyle başlatarak anlamak gerekir:
«ИкIэн: Dökmek; -içinde- bitmek (bitki için). Ихуэн: Düşmek; Sığmak. Ишэн: Çekerek ya da kılavuzluk ederek “sokmak”. Ижэн: Koşarak girmek; Akmak. Идзэн: Atmak. Илъэн: Atlamak. Исэн: Saplamak. Иуэн: Dolmak; Darbe indirmek, hamle yapmak, vurmak. ИтIысхьэн: Oturmak. Икуэн: Sokuşturmak».

*

Yukarıda son üç grupta verdiğimiz örnekler bir sözcüğün “и” öneki olmasında ortaya çıkan ifadelerdir; bu ifadelerin de yeni önekler alması durumu, söz konusu ifadelerin bu yeni koşullarda (bir fiilin önek alması, onun eylenme koşulunu verir) eylenmesi anlamını ortaya koyar.

Aşağıda kullanılan öneklerin bir şeyin başlaması ya da doğması anlamlarına gelen ifadeler olduğuna ve bu seslerin başlıbaşına bir anlam ifade etmediklerine dikkat etmek gerekir. Bu durumda, yukarıda verilen örneklerdeki anlamlar, başa gelen bu ses anlamsal koşulda eylenir:
«Къилъын (къы-и-лъэ-ы-н): İçinden atlamak; Öfkelenip diklenmek. Къилъэн (къэ-и-лъэ-н): -Gözlemciye ya da referansa doğru- içine atlamak. НикIын: Anlatıcının ya da referansın bulunduğu yerden itibaren başlayan (ны) bir eylem olarak “çıkmak”. НикIэн: Referanstan itibaren -ya da doğru- “içine dökmek”».

*

“И”nın bir mekansalı ifade etmesinde ve her varolan şeyin bir mekansal olması gerçeğinde, bir varolanın bizzat kendisi ifade edilmese de, onun kastedilmesi “и”nın işlevi arasında olabilir ki, kastedilen bir şeyin eylenmesi de “и” sesinden itibaren kurulan fiiller olarak ortaya çıkar.

O halde, aşağıdaki fiilleri “и”nın “bir şey” ya da “kastedilen şeyin” ifade etmesi temelinde anlamak gerekir.
«Ифын: İçmek. Ирикъун: Yetmek, yeterli olmak (yeterli olacak olanın -и-ifadesinde örtük olarak kendisine yetecek olan da -и- ifade bulur). Ирилэн: Boyama aracının kendisi kastedilerek (и) bir şey (и) “boyamak”».

*

“И”nin bir şeyi kastetmesi ve göstermesi, kastedilen şeye göre bir konum veya yön ifade etmek olanağını da verir. Bu anlamda, bir şeyin ön ya da arkası, alt ya da üstü “и”nın işaret etmesi temelinde ortaya çıkabilecek olan ifadelerdir. Burada “и”nın önek olarak kendisini göstermesinde, kendisinden sonraki sözcük anlamının kılgılandığı yeri ya da yönü ifade ettiği açıktır.

Bir önceki örneklerde kendisini göstermiş olan bu anlam niteliği burada daha açık hale gelmiş olup, “и”nın ortaya koyduğu bu anlam niteliğinin Türkçedeki “*i* hali”ni de karşıladığı ifade edilebilir:
-«Ипэ: Ön, önce, öncelikli. Ипэм щыгъуэ: Önceki zaman-durum, önceden, öncekinde, daha önce, daha öncekinde. ИкIэ: Arka, nihayet. ИкIэм икIэжым: Sonun sonunda, nihayetinde, en sonunda.Ику: İç, arası. Игу: Kalbi, Merkezi. Ищхьэ: Üstü, baş tarafı. ИщхьэкIэ тетыр: Yukarıda duran, yukarıdaki, üstteki. Ипщэ: Üst taraf; Boynu. Ипщэм дыкIуэжмэ: Başa tekar gidersek, başa dönersek. Ипхэ: Arkası, kıçı. Ибгъу: Yan tarafı. Ифэ: Rengi. Хым ифэр щхъуантIэщ: Denizin rengi mavidir».

-Benzer şekilde, “müteakip” ya da “sonra” anlamına gelen “тIанэ” sözcüğünün önüne “и”nın gelmesi halinde, söz konusu anlamın ilişkili olduğu şey gösterilerek “sonraki” ya da “müteakip” olan şey ifade edilebilir:
«ИтIанэ: Sonra, sonrasında».

*

Yukarıdaki ifadeler bir belirtme zarfı niteliği taşıyan sözcüklerdir ki, belirtilen taraf “и”nin işaret ettiği şeye göreliğinde ifade bulmaktadır. Belirtilen taraf “и”nin ilişki kurduğu şeydir ki, “и”siz olarak kalan sözcük söz konusu şeyin bir parçasının ismidir de (пэ: burun; кIэ: kuyruk, son; щхьэ: baş; пхэ: kıç). Bu parçaları bir şeye aidiyetinde ifade etmek de “и”nın ifade mümkünlüğündedir. Nitekim, bir şeyin ait olduğu daha geniş mekanın ifadesi de “и”nın işlevleri arasındadır. Bu ifade biçimlerini bir önceki ifadelerden ayırdetmek için “и” harfi kendisini izleyen sözcükten ayrılarak yazılmıştır:
«И пэ: Burnu. И пэр: Burnu (“р” ile anlam pekiştirilmekte ve bizzat belirli bir burun gösterilmektedir). И кIэ, и кIэр: Kuyruğu, arkası. И гур: Kalbi. И щхьэр: Başı. И пщэр: Boynu. И пхэр: Kıçı, kalçası. И фэр: Derisi, yüzeyi».

*

Burada ortaya çıkan ifadeler Türkçedeki “*i* hali”ni kapsayan ifadelerdir; ancak, bu ifadeler ait olduğu şeyi işaret etse de, burada ait olunan bütünün kendisi ifade edilmemektedir. Bir parçanın ait olduğu bütün ile birlikte ifade edilmesi bir isim tamamlaması oluşturur. Yukarıdaki ifadenin baş tarafına söz konusu parçanın ait olduğu bütünün ismi gelmesi halinde oluşan isim tamamlaması Türkçede “*nin*” sonekiyle oluşan bir isim tamamlamasıdır.

Bu ifadelerin örnekleri aşağıda verilmiştir:
«ЛIым и пэр: Adamın burnu. Шым и кIэр: Atın kuyruğu. Дэм и кур: Cevizin içi. Сэ си гур: Benim kalbim. Шым и щхьэр: Atın başı. Абы и пщэр: Onun boynu. Гум и пхэр: Arabanın kıçı. Шым и пхэр: Atın kalçası. Хьэм и фэр: Köpeğin derisi».

*

Mekan, zamanın sürekliliğinde sürekli olarak kendiliğinden olan şeydir ki, kendiliğinden ve bir üçüncü şahıs niteliğinde oluşan şeyler de doğal olarak “и” sesinin ifade mümkünlüğü içindedir. Yukarıdaki son iki grup örneklere dikkat edilirse, salt “и” halinde bunların ilkin belirttikleri ya da kastettikleri şey kendiliğinden olan bir şeydir ya da bir üçüncü şahıstır. Bunun gibi ve bununla birlikte, daha önceki kimi örnekleri de içerecek şekilde, “и”nın önüne geldiği ses ve sözcük anlamları üçüncü şahıs kipinde oluşan ifadeler ortaya koyarlar.

Aşağıda verilen örnekler daha önce verilmiş olan örneklerdir ve üçüncü şahıs kipinde okunması halindeki ifadelerin Türkçe karşılıkları “onun” ile başlayacak şekilde anlaşılmalıdır:
«Илъын: İçinde yatması. Исын: Oturması; Yanması. Итын: İçinde durması; Vermesi. Ивэн: Sürmesi; İçinde kaynaması. Ихуэн: Sığması. Ижын: İçinden koşarak çıkması; Akması. Идзын: Atması. Ишэн: Götürmesi. Ижэн: İçine koşarak girmesi; Bizzat -bir mesafe- koşması».

*

Bu ifadeler, zamana göreliğinde kendiliğinden olan şeylerin “и” temelinde ifade bulmasından itibaren kurulmuş olan ifadelerdir. Zamana göreliğinde kendiliğinden olan şeylerin bir üçüncü şahıs kipinde gerçekleşmesinin bir sonraki adımı, “и”nın üçüncü şahıs eylem kipi göstereni olarak dilsel işlev kazanmasıdır. Ancak, bu üçüncü şahıs eylem kipinin niteliği, üçüncü şahsın bir ilişkili durumunu ifade etmesinde kendisini göstermesidir; bu, bir üçüncü şahsın kendi niteliği olarak ortaya çıkan eylemsel bir nitelik değildir, bir iş niteliğindedir. Nitekim, “и” bir mekansal ifade eder ki, dilsel işleyişte ifade edilmiş olan bir şeyin ilişkili olduğu bir başka şeyi imleyecek şekilde dilsel işlev görür, onunla ilişkililiği ifade eder. Bir üçüncü şahsın ilişkili olduğu şekilde eylenen veya eylenmiş olduğu belli olan bir iş niteliğindeki fiiller “и” öneklemiyle üçüncü şahıs eylem kipi olarak ifade bulur.

Aşağıdaki ifadeler, üçüncü şahıs eylem kipi olarak gerçekleşen eylemlerin ifadeleri olarak, “и” sesinin eylem başına gelmesiyle ortaya çıkar:

-«ИIэщ: -Onun- var. ИIащ: -Onun- vardı. ИщIащ: -O- yaptı; -O- bildi. Абы ищIащ: O yaptı; O bildi. Абы иухуэнущ: O kuracak. Абы итат: O verdiydi, adadıydı. Абы иритынущ: O –ona ve/veya onu- verecek. Ирихунщ: -O- kovar».

-Bu ifadelerin kimileri mastar haldeki fiili şimdiki zaman kipi “e” ile başlar ki, bunun da, “yöneliklik” ifade ettiği ve “иэ” seslerini içerdiği açıktır. Bu ifadeden olarak da şimdiki zaman kipinde de bir yönelim ve ilişkili bir durumdaki eylemler olduğu, bir iş niteliği taşıyan fiiller olduğu açıktır. –Bu konu, “и”nın işlevleri kapsamında ve “e” ile ilişkisi nedeniyle burada yeri gelmişken işlenmekte olup, fiiller ile ilgili bölümde konuyla ilgili olarak daha geniş şekilde ele alınarak işlenecektir-:

«Абы иреху: O –onu ve/veya oradan- kovuyor. Абы ирет: O –onu ve/veya ona- veriyor. Абы ет: O veriyor, adıyor. Абы еухуэ: O kuruyor. Абы ещI: O yapıyor».

*

“И” sesi başlıbaşına da bir anlam ifade eder ki, bu durumunda ortaya çıkan anlam bir sayıdır ve “8”dir. Burada ortaya çıkan anlamın “7”yi izlemesiyle ilişkisi vardır ki, yedinin bir blok bütün ifade etmesinde, oradan çıkma (и) ve yeni bir kılgı (и) anlamında kendisini gösteren sayıdır sekiz (8).

*

“И” sesinin bir ses ya da sözcüğün sonuna gelmesi halinde, söz konusu anlamın yeniden gösterilmesi ve kılgılanımı gerçekleşir ki, bu durumdaki ifadeler Türkçedeki “de” eki ile “dahi” anlamlarını kapsar:

-Örneğin, önceki örneklerden olan ve bir “sonu” gösteren “икIэ” sözcüğünü izleyen “и” sesi söz konusu “sonu” ifadesinin ilişkili olduğu bir şeyin yeniden gösterilmesini sağlarken, oradan itibaren bir yeni ifadenin kurulmasına aracılık ederek “hem de” anlamını ortaya çıkartmaktadır ki, bu “икIэ-ы-и” olarak oluşup “икIи” sözcüğü olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı anlam “икI (çık)” sözcüğünün sonuna “и” gelmekle kurulabilir ve “çık da” ya da “geç de” gibi ifadeler kurulur.

-Benzer şekilde, “итIанэ” sözcüğünün de sonuna “и” gelmekle ortaya çıkan “итIани” ya da “итIанэй” ifadesi “sonra da” ya da “sonrasında da” anlamını verir.

-Bu örneklere benzer şekilde şu ifadeler de mümkündür:

«Ипи (ипэ-и): Önü de. Икуи: İçi de. Ифи (ифэ-и): Rengi de. И щхьи (и щхьэ-и): Başı da. И пщи (и пщэ-и): Boynu da».
-Bu örneklere benzer şekilde, “и”nın sona gelmesinde kurulan anlamlar aşağıda verilmiştir. Aşağıdaki örnekler “р” bitimli ifadeleri de göstermektedir ki, bir sözcüğün sonuna “р” gelmekle, sonuna geldiği sözcüğün anlamı özellikle ya da bizzat gösterilmektedir; bu şekilde gösterilmiş olan bir anlamın ardından gelen “и” sesinin kurduğu “de” ya da “dahi” anlamları daha açık hale gelmiş olan bir şeyleri ifade eder:
«Ари: O da. Мыри: Bu da. Дэри: Ceviz de; Biz de. Уэри: Hava da; Gök de; Sen de. Сэри: Ben de. Ипэри: Önceki de, önü de. И пэри: Burnu da. Ищхьэри: Üstü de, baş tarafı da. И щхьэри: Başı da. ТIури: İkisi de. Зыри: Biri de; Hiç, hiçbiri. ЗырикI: Hiç, hiçbiri. Зий мыхъуми: Hiç olmazsa. Зи, зий: Hiç».

*

“И”nın sonuna geldiği bir anlamın kendisi gösterilmekte olup, söz konusu anlamın yeniden kılgılanması nedeniyledir ki, “de” ve “dahi” anlamları kurulabilmektedir. Ancak, bu şekilde ortaya çıkan bir anlamın sonuna tekrar bir “и” gelmesi durumunda, bu üstüste kılgılanan bir anlam söz konusu olmaktadır ki, bu şekildeki bir durum başlıbaşına yeni bir ifadeyi ortaya çıkarabilmektedir.

Aşağıdaki örnekler “ии”nın bir ses ya da sözcüğün sonuna gelmesinde kurulan yeni anlamları ifade eden sözcüklerdir:
«Биин: Dargın –düşman- olmak. Диин: Donmak. Шиин: Uzatmak. Фиин: Islık çalmak. КIуриин: Düşmek, yıkılmak. ТIиин: Uç verip uzanmak. Улъиин: Paslanmak».

*

Bu sürecin izlenmesinde “е (эи)” sesini izleyen “и”nin de benzeri bir kurgu olduğu anlaşılır. Sözcük içinde “е” harfinin genelde “эи” seslerinin bileşimi olan sesleri kapsadığını ifade etmiştik ki, sözcük bitiminde bu sesin sonuna “и” sesinin gelmesinde de doğal olarak bir “ии” durumu ortaya çıkar; aşağıda böyle örnekler verilmiştir. –Bu konuya “е” sesinde değinilecektir-.:
«Хуеин: İstemek. Лъеин: Fırlamak. ДэкIеин: Alttan veya içeriden yukarı dağru uzanıp sürmek-büyümek (bitki için). Бзеин: Yalamak. Ебзеин: Bir şey yalamak. Еин: Sahip olmak. Зеин: Sahibi olmak, birine ait olmak».

“Й” SESİNİN SÖZCÜKLERDE BULUNUŞU

Bu sesin “ы”sız olan “и” sesi olduğunu ifade etmiştik ki, bir “и” efekti olan sestir. Bu durumda da, “й”nin “и”den farklı bir anlamı yoktur ve ses uyumu ile seslerin ötümündeki ekonomiklikte ortaya çıkan “и” efektidir “й”.

Üzerinde çalıştığımız şivede, özellikle vurgulanmak gereken bir durum olmadıkça ve seslerin fonetik olarak ortaya çıkabilmeleri halinde, sözcük sonundaki ünlü sesler “ы” bitimsiz olarak seslemlenirler. Bu ifadelerden olarak, “й”nin duyulduğu yer hemen her zaman bir sözcüğün sonudur.

Aşağıda verilmiş olan fiillerin mastar halinden çıkmış ifadeler olarak ortaya konmasında, sondaki “и” sesinin “й”ye dönüşmesi söz konusudur:

«Бий: Dargın, düşman. Мэдий: Donuyor. Абы еший: O uzatıyor. Мэфий: Ötüyor. КIурий!: Düş, yuvarlan!. Мэулъий: Paslanıyor. Хуейщ: İstiyor, arzuluyor. Мэлъей: Sıçrıyor. Мэбзей: Yalıyor. Ебзей!: -Onu- yala!; Yalıyor. Абы ейщ: Onun, onundur. Мыр хэт зейр?: Bu kimin?».

*

"Й" sesi ifade ettiğimiz gibi sona gelir ve -bir "и" efekti olarak- "и"nın işlevini yerine getirir. Ünlü seslerin bir geometri ortaya koymalarında "и" olmaksızın onun işlevini yerine getiren "й" sesinin bir ünlü sesten sonra kendisini göstermesi "и"nın anlamını kurmak bakımından yeterli olmaktadır. Bir ünlü sesten sonra kendisini gösteren "й" sesinin işlevi de sonuna geldiği anlam ve geometriyi "и" işlevinde yerine getirmektir ki, bir anlamın yeniden kılgılanımı olarak Türkçede "de" ve "dahi" anlamları ortaya çıkar:
«Пкъый щхьэй иIэкъым: Gövdesi de başı da yok. Iуэхуй дэлъи щыIэкъым: İş de ortada olan bir şey de yok (Türkçesi: iş güç yok)».

-Ancak, konunun bizzat vurgulanması ve anlamın pekiştirilmesi gerektiğinde "и" sesi olduğu gibi kendisini gösterebilir (пкъыи щхьэи)-.

*

Bu ifadelerden olarak, "й" sesi bir sözcüğün sonuna gelen bir sestir ve işlevi de "и" sesinin efektini vermek ve anlamını kurmaktır. "И" sesinin kendisinin tümüyle gerekli olmadığı ve işlevinin "й" sesiyle kurulabildiği yer de bir geometriyi kılgılayan ünlü seslerin sonudur. Ancak, yazımda "икIын" fiilinin şimdiki zaman üçüncü tekil şahıs çekimi "еокI" olmak gerekirken "йокI" olarak yazılmaktadır ki, "е"nın "иэ" seslerini içerdiğini biliyoruz; bu durumdaki telaffuzda duyulan sesin "й" olduğu da açıktır.

"Е" SESLEMİ (ИЭ; ЭИ) TEMELİNDE KURULAN SÖZCÜKLER

Bu sesin başlıbaşına telaffuzunun ve sözcük başında bulunması halinin "иэ" seslerinden oluşan bir seslem olduğunu biliyoruz ki, bu durumuyla da "и"nın bir zamansalı ya da ötelenimi (э) olan bir ifade ortaya koyar. Bu durumda, bir absis olan "и"nın bir ötelenimidir (э) konu olan olay; ki, dilsel işleyişte bu, başlıbaşına bir yönelim ve de bir şeye yönelimi ortaya koyabilecek olan bir ifadedir.

Bu cümleden olarak, "е (иэ)" sesinin sözcük başında bulunması, sözcük sonunda da olsa "иэ" olarak seslemi durumu ile bir sözcük anlamına ilişkin olmaması durumundaki başlıbaşınalığında "е (иэ)" sesleminin ortaya koyduğu anlamlar aşağıda irdelenecektir.

Ardından, aynı harfle (е) yazılmış olmakla birlikte "эи" olarak telaffuz olan seslemin bulunduğu sözcükler ortaya konacaktır.

*

"Е (иэ)"nın bir yönelim ifade etmesinde, başına geldiği sözcük anlamının yönelinerek eylenmesi ifadesi ortaya çıkar. Bir örnek vermek gerekirse, "yalamak" anlamına gelen "бзеин" fiilinin bir şeye yönelik olarak eylenmesi "ебзеин" sözcüğünde ifade bulur. Aşağıdaki örnekler benzeri ifadelerdir ki,

başına geldiği sözcüğün anlamının “bir şeye yönelik” olarak eylendiğini ifade eder:
«Ебэнын: Güreşmek. Еджэн: Okumak; Çağırmak. Елъэн: Atlamak. Еуэн: Vurmak. Епэмын: Koklamak. Етын: Vermek. ЕфІын: Barışık olmak. ЕфІыжын: Barışmak. Ехъуэхъуэн: İyi dileklerde bulunmak, güzelleme yapmak. Ефыгъуэн: Kıskanmak. Ехъуэпсэн: İmrenmek. Ехын: İnmek. ЕІунщІын: İteklemek. ЕІэбэн: Dokunmak. ЕІэбын: Dokunmak (bizzat). ЕІубын: Yudumlamak. Ефэн: İçmek».

*

Yukarıdaki ifadeler mevcut bir fiil anlamının yönelinerek eylenmesini ifade eden fiillerdir; dolayısıyla bu fiiller yönelim koşulu altında gerçekleşen fiiller olarak ortaya çıkarlar.

Bunun dışında, “e”nin öne gelmesinde ya da “e”yi izleyen bir ses anlamın kendisini göstermesinde yeni bir sözcük ve anlam da ortaya çıkabilmektedir ki, bu sözcüklerin anlamı da yönelinerek eylenen niteliktedirler. Bir örnek vermek gerekirse, “el” anlamına gelen “Іэ” sesinin yönelinme (e) anlamından itibaren fiilenimi olan “еІэн” sözcüğü elsel bir zorlama olarak “itmek, çekmek” anlamlarına gelir. Başka bir örnek vermek gerekirse, bir şeyin kenarı ya da bir köşesi olarak bir tutamak olan “kulp” anlamına gelen “къу” sözcüğünün başına yönelim anlamını ifade eden “е” gelmekle kurulan sözcük, bir şeyin kulpundan ya da bir kenarından tutarak yönelinen bir eylemin ifadesi olan bir fiil ortaya koyar ki, ifade edildiği şekildeki bir zorlama olarak “çekmek” anlamına gelen “екъун” fiili ortaya çıkar.

Aşağıda benzeri örnekler verilmiştir.
-«Ебэн: Eğilmek. Ежьэн: Beklemek; Eyleme başlamak. Ешэжьэн: Sürüklemek, gezdirmeye başlamak. ЕкІун: Yakışmak, uymak. ЕкІуэн: Uyumun ortadan kalkması olarak “dokunmak”. ЕкІын: Uymama anlamında dokunmak. ЕІэн: Çekmek, ittirmek. Екъун: Çekmek. Есэн: Alışmak; Yüzmek. ЕтІэн: Kazmak. ЕхьэлІэн: Yanaştırmak. Ешын: Yorulmak. Еин: Sahip olmak».
-Yukarıdaki fiillerle birlikte, “е”nın başa gelmesiyle ortaya çıkan sözcükler de kendini gösterir ki, bazı örnekleri şunlardır:
«ЕкІу: Yakışıklı, uyumlu. ЕІуящІэ: Yaramaz, eli ayağı durmaz. Ебз: Gübre, zibil».
-Yukarıdaki fiilerin öneklem almasıyla yeni fiiller de ortaya çıkar ki, bunlar yukarıdaki fiillerin öneklem koşullarında eylenmesini ifade eden fiillerdir. Ancak, böyle bir durumda “е (иэ)” olduğu gibi telaffuz olmaz ve “е (эи)”е dönüşür. – Burada yeri gelmişken değinilmekle birlikte, bununla ilgili husus bu başlık altında sonda işlenecektir-:
«Небэн: Gözlemci ya da referanstan uzaklaşan tarafa eğilmek. Къебэн: Gözlemci ya da referansa doğru eğilmek. НетІэн: Gözlemci ya da referanstan itibaren kazmak. КъетІэн: Gözlemci ya da referansa doğru kazmak. Хуежьэн: Biri için “beklemek” ya da “harekete geçmek”. Хуеин: İstemek, arzulamak...».

*

“Е (иэ)” başlıbaşına bir anlam da ifade eden bir seslemdir. Geometrik olarak bir absisin (и) ötelenimini (э) ifade eden bu seslemin (е) dilsel işleyişteki

işlevi bir yönelim ifade etmektedir ki, bu durumda dilsel olarak işlemek bakımından yönelinecek bir anlamı gerektirdiği ifade edilebilir.

Bu cümleden olarak, "e"nın tek başına iki sözcük ya da cümle arasında kendisini göstermesi durumunda, kendisinden önceki sözcük ya da cümle ile kendisinden sonraki sözcük ya da cümleyi ilişkilendirir, birini diğerine yönelterek aralarında bir seçenek olanağını ortaya koyar. Bir önceki ifadeyi kendinden sonraki ifadeye yönelterek aralarında bir ilişki ortaya koyar. Bu işlev Türkçedeki "veya" ve "ya, ya da" anlamlarındaki bir işlevdir:

«Ар е мыр: O veya bu. Апхуэдэу е мыпхуэдэу: Öyle ya da böyle. Аращ е мыращ: Odur ya da budur».

*

Verilen bu örnekler "e (иэ)"nın bir seçenek sunması olarak iki sözcük ya da cümle arasında yer alması ve onları ilişkilendirmesi işlevidir. Bu, dilsel olarak olumlu bir işlevdir; ancak, "e (иэ)"nın salt kendi başına kullanılması ve başka bir ifadeyle ilişkilenmemesi durumunda ortaya çıkacak olan anlam "olumlu" değildir. Nitekim bu durumda, "e (иэ)"nın geometrik anlamının dilsel olarak pozitif bir işlev ortaya koymayacağı açıktır ki, bu, dilsel olarak olumsuz bir ifade ortaya koyar.

"E"nın bu şekilde kendi başına kullanımı ve herhangi bir dilsel ifadeyle ilişki içinde bulunmaması hakkında matematiksel olarak şu ifade kullanılabilir: Absisin kendi başına ötelenimi ve bir fonksiyona ilişkin olmaması, fonksiyon bakımından bir olumlama değil, olumsuzluktur; varolan bir fonksiyonun temeline ilişkin bir tehdittir.

Bu ifade, dilsel olarak, "e (иэ)"nın tek başına kullanılmasında olumsuz bir anlam ifade ettiğini gösterir. Örnekler aşağıda verilmiştir:

-Başlıbaşına "e (иэ)" Adıgecede olumsuz anlama gelir ve "kötü" anlamında bir ifade imler; bununla birlikte, onun bizzat kendisinin gösterilmesi olarak "ep" ve bir şeye ilişkin olumsuzlama olarak "ем" sözcükleri tam da "kötü" anlamını ifade ederler:

«Ер уи пэм ихьэ: "Burnuna kötü -ya da kötülükler- dolsun" anlamında bir intizar. Ем ухуэкIуэ: "Kötü –duruma- düşesin ya da gidesin" anlamında bir intizar».

-Bu anlamda, Adıge mitolojisinde olumsuz karakter "Емынэ"dir. Kozmik sürece uygun bir işleyişte her şeyin pozitiflik niteliği taşıması söz konusudur ki, bu sürece uygun olarak ortaya çıkan her şey bir temel ve kaynak (нэ) olarak olumludur; böyle olmayana (мынэ) yönelik (е) bir olgu da olumsuzdur. Bu anlamda, temel olumsuz nitelik taşıyan şeyler ile ölümcül hastalıkar da bu sözcükle ifade edilir. Temel olumsuzluk taşıyan şeyler, "емынэ"nın işleyişine (жь) ait (ей) olan anlamında genel olarak "olumsuzgiller" nitelemesinde "емынэжьей"dir.

*

Bir sözcük sonuna gelmesi halinde "e (иэ)"nın olduğu gibi telaffuzu da söz konusu olabilmektedir. Sona gelen bir sesin söz konusu sözcük anlamını fiilleyen bir işleve sahip olması nedeniyle, "e" sesi bir sözcüğün sonuna gelirse, "e"den önceki sözcük anlamını gidebileceği yere kadar yönelterek götüren bir

işlev ortaya koyar. Bir sözcük anlamının bu sınırsızca yöneliş ve işleyişi, kendisinden sonraki herhangi bir anlama ilişkin olmaksızın bu şekilde işlerlik kazanması dilsel olarak bir olumluluk sayılamaz. Böyle bir işleyiş, "e"nın sonuna gelmiş olduğu anlamın sınırsız bir fiillenimini ifade eder ki, bu olumsuz bir işleyiştir. Bu işleyiş, "e" sesinin kendi başınalığındaki olumsuzluğunun bir anlamın sınırsız işleyişindeki tezahürüdür. Varlığın ve varolan herşeyin olumlu olarak ifade bulduğu ve olumlandığı bu dilde, herhangi bir işleyişin sınırsızlığı ile diğer varolanlarla "ilişkililik taşımayan" işleyişleri "olumsuzluk"tur.

Aşağıdaki örnekler "e"nın sona gelmesinde olumsuz anlamlar olarak ortaya çıkan sözcüklerdir:

-«Уае: Fena hava, soğuk hava. Мэзае: Fena hava koşullarına sahip ay (şubat)».

-Doğrudan olumsuz olarak ifade bulmasa da, herhangi bir şeyin bitimsiz nitelikte sürdürülmesi "e (иэ)" sonekleminde ifade bulur:

«Ае: Olageldiği gibi devam etme, öyle, evet. Ефиен: -Birine yönelik olarak- ıslık çalıp durmak. Ебиен: Küskünlüğü sürdürmek, küsedurmak. ЕкIиен: Bağırıp durmak».

**

"Е (иэ)" ile başlamakla birlikte, bir öneklem alması durumunda ortaya çıkan ve yukarıda örnekleri verilmiş olan fiillerin (къежьэн, нежьэн, хуеин...) telaffuzuna dikkat edilirse, bunlardaki "е" harfinin "иэ" değil de "эи" olarak seslem oldukları farkedilir. Bu şekilde farklı seslemler olsa da, sözcük içindeki "эи" seslerinin de aynı harfle (е) yazılmış olduğunu ifade etmiştik.

Bu seslemin (иэ) başlıbaşına bir anlam ifade etmesi düşünülemez; nitekim, "э" sesi dilsel işleyişte başlıbaşına bulunmaz ve de bir sesin başına da gelmez. Sözcük içerisinde yukarıdaki şekilde bir telaffuz değişikliğiyle ortaya çıkan "эи" sesleminin dilsel işlevi de "иэ"den farklılık gösterir.

"Эи" seslemi, bir sözcüğün "э" bitimli olmasının ardından "и" sesinin kendisini göstermesinde ortaya çıkan bir seslemdir. Bu durumda da, zamansal ya da ötelenim (э) durumunda olan bir anlamın (sözcüğün) absissel (и) işleyiş kazanması olarak bir matematiksel işleyiş kendisini gösterir. Böyle bir işleyişin -"и" sesinde gördüğümüz gibi- Türkçede "de" ya da "dahi" anlamlarının ötesine geçerek başlıbaşına bir anlam kazanması tekrar bir "и" işlemine tabi olmasıyla mümkündür (хуей → хуэий).

Böyle bir işleve sahip bir geometrik işlemin bir fonksiyonun sonunda bulunması, söz konusu fonksiyonun absissel bir artım kazanmasını ifade eder ki, dilsel işleyişte böyle bir işlev yukarı doğru bir hareketi ya da bir şeyin aidiyetini gösteren ifadeler ortaya koyar. Burada olayın merkezinde olan olgu "и"nın absissel bir işleve sahip olmasıdır ki, ona yönelik (е) olarak ortaya çıkan bir işlem ya da eylemin "еин (иэин)" olarak "ait olmak" anlamını ortaya çıkardığı da açıktır.

Bu ifadelerden olarak, "эи" sesleminin kendisini bir sonek olarak göstermesinde başlıbaşına bir anlamın ortaya çıkması, sonuna yine absis efekti (й) almasıyla mümkün olmaktadır ki, bu durumdaki sonek olan seslemin tümünü

açılmış olarak yazarsak ortaya çıkan soneklem “эий” olarak kendini göstermektedir (хуей → хуэий).

Bu ifadeler temelinde, “эий” sesleminin soneklemi olduğu ses veya sözcük -anlamına bağlı olarak- “durduğu yerden kıpırdama” ile “yukarıya hareket” durumundan “ait olma” ile “sahip olma” olarak ifade edilebilecek olan anlamlara kadarki bir oluş sürecinde ortaya çıkan bir anlam marjında yer alan sözcük örnekleri aşağıda verilmiştir:

*

Bu kurguda, “эий” sesleminin soneklemi olduğu ses veya sözcük anlamının yukarı doğru bir hareketin altyapısını hazırlayan bir nitelik taşıması halinde, yukarıya aidiyet anlamı ifade edecek şekilde bir yeni anlam kurulduğu söylenebilir; sözcük anlamından dolayı olay yukarıda kılgılanmakta olup, ortaya çıkan aidiyet yukarıya ilişkin olur. Bir şeyin yukarı hareketini ve yukarıda kılgılanması ile yukarıya aidiyetine ilişkinlik ifade eden örnekler aşağıdadır:

-«ДэкIеин: Yukarı doğru sürgün vermek (bitki). Дэдзеин: Yukarı atmak. Дэхуеин: Yukarı sürmek. Дэвеин: Yukarı dağru çift sürmek. Дэпщеин: Tırmanmak. Дэплъеин: Yukarı bakmak. Дэлъеин: Yukarı sıçramak. Лъеин: Sıçramak. ТIеин: Uç vermek, çıkıklık oluşturmak».

-Bu ifadelere benzer şekilde, ayağa (лъэ) giyilerek yukarı doğru (и) çıkan bir “tozluk” da “лъей” olarak adlandırılır. Konu olan ayak kısmının da dikeyliği yanında, bu sözcüğün aynı zamanda “ayağa ait” olmayı da ifade ettiğini söylemek gerekir.

-Bir temel ve tözel durumu ve bu anlamda da hareketsizliği ve yerinde durmayı ifade edebilen “хъ” sesinin absissel bir işleme tabi olması “kıpırdama” anlamlarını ortaya koyar:

«Хъеин: Kıpırdamak. Гъэхъеин: Kıpırdatmak. Зыгъэхъей!: Kıpırda!».

*

Kıpırdamak ile yukarı doğru hareket etmek arasında bir anlam olan “eğmek” eylemi de “ей (эий)” soneklemiyle kurulmaktadır. Altı kıpırdatmak ya da eğmek de dikeye ilişkin olan bir eylemdir:

«ЩIеин: Yana çevirmek, -bir kovayı- yana doğru eğmek. ГъэщIеин: -Bir kovayı- yana doğru eğdirmek».

*

Bu ifadelere benzer şekilde, bir dil ya da ağız hareketi de ifade bulur:

«Бзеин: Yalamak. Iуеин: Öter gibi ses çıkarmak. Къэкъеин: Genirmek».

*

Bir şeyden ortaya çıkan ya da bir şeyden örülen yeni bir şeyin de “ей (эий)” soneklemiyle ifade bulabileceği açıktır. Bu ifadeden olarak, bir malzemeden yapılan şey söz konusu malzeme adının sonuna “эий” soneklemi almakla ortaya çıkan bir sözcükle ifade edilebilir.

Bu ifadeler doğrudan bir aidiyet ilişkisinin de ifadeleridir:

«Цей: Kıldan yapılmış olan bir kaba kumaş, aba. Кей: Çubuklardan yapıldığı anlaşılan “fıçı”».

*

Böylelikle “эий” soneki bir aidiyet ilişkisi ortaya koyabilmektedir ki, bu durumda ortaya çıkan yeni sözcük “эий” sonekleminden önceki sözcüğün ifade ettiği şeyin ait olduğu şeyi ifade edebilmektedir. Bunun tersinin de kurulması mümkündür ki, soneklemde ifade bulan eylem ve hareketin doğduğu şey soneklemsiz sözcük anlamıdır. Bu ifadeden olarak, “эий” soneklemiyle ortaya çıkan yeni şey, soneklemsiz sözcüğün ifade ettiği şeyin bir eyleminin sonucunda ya da onun bir kıpısı olarak ortaya çıkan şeydir. Yukarıdaki her iki bakış açısının dikkate alınması durumunda, soneklemli sözcük ile soneklemsiz sözcük arasında tavuk-yumurta ilişkisine benzer bir ilişki bulunduğunu ifade etmek gerekir ki, her durumda da bu ilişki bir aidiyet ilişkisidir.

Bu ifadeler doğrultusunda, aşağıdaki sözcüklerin oluşum mantığı ile ifade edebildikleri anlam ortaya çıkabilmektedir. Bir ağaç ile meyvesi arasında tavuk-yumurta ilişkisi vardır ve insan bakımından meyvesi önceldir ki, ağaç meyve temelli olarak ifade bulur. Böyle bir ilişkide, öncel olanın çekirdek olduğu ve ondan ortaya çıkan şeyin ona ait bulunması gerektiğini ifade etmek gerekir. Adıgece aidiyet mantığının işleyiş temeli de budur. Bu olgu bir geometrik koordinat sisteminde ifade edilebilen bir matematiksel olgudur ve aidiyet ilişkisi böyle bir sistem mantığında ifade bulur.

Çekirdekten ortaya çıkan şeyin de bir çekirdek üreteceği de açıktır ki, her durumda, yumurta-tavuk ilişkisinde en temel olgu ve varoluşsal aidiyetin tavuğun yumurtaya ait olduğu ifade edilebilir. Adıgece aidiyet ilişkisi temelde böyledir:

-«Дей: Ceviz ağacı (дэ: ceviz). Мей: Elma ağacı. МыIэрысей: Kültür elma ağacı. Къужьей: Armut ağacı. КъужьIэрысей: Armut ağacı (kültür)».

-Bu sözcüklerin oluşumuna benzer şekilde ortaya çıkan “жыгей” sözcüğü “meşe ağacı” için kullanılan isimdir ki, bu sözcüğün ağaç cinsiyle bir aidiyet ilişkisi ifade eden bir sözcük olduğu açıktır. Bu adlandırma, ağaç cinsinin meşeden türediğine ilişkin bir etimolojik bilgi olarak yorumlanabilir.

-Başka açıdan, bir ağaç, özelliklerine ilişkin olarak ve insanın işine yarayışlılığı açısından ifade edilmektedir. Burada, insanın konu ağaca ilişkin olarak tespit ettiği olgular ile bir ağacın insanın belirli bir işine ilişkin olması, aidiyet ilişkisinde adlandırılmasının temelini oluşturur: Konu olan ağacın tespit edilmiş olan “bu” niteliği ile “şu” belirli işe aidiyet ilişkisinde ifade edilmesi söz konusudur. -Aşağıdaki ilk iki sözcük anlamı ilgi çekicidir ve bizi yorum konusunda zorlar-:

«Уэздыгъей: Enerji ve aydınlatma gereci olarak “çam”. Псей: Bir çam cinsi, köknar ağacı. Бжей: Kapılık anlamında çınar ağacı. КIей: Saplık anlamında dişbudak ağacı».

*

Sürekli olarak bir eylem içinde bulunan şey, o eyleme ilişkin olarak bir anlam kazanan şeydir ki, aynı zamanda bu eyleme sahiplik kazanan şeydir. Aidiyet ilişkisinin bu şekilde ortaya çıkması örnekleri az değildir.

Aşağıda, bir sözcüğün “p” ile bizzat işaret edilerek gösterilmesi gerçekleşmekte olup, “эий” soneklemiyle de söz konusu olan sözcüğün aidiyet ilişkisi kurularak ortaya çıkan yeni sözcüğün anlamı, işaret edilen şeye (…p) en çok sahip (ей) olanı ifade etmektedir:

«Псэлъэрей: Konuşkan. Къэвэрей: Geveze, çok saçmalayan. КIуэрей: Çok yürüyen».

*

Verilmiş olan bu örnekler “э” bitimli olan ya da “э” bitimli hale gelen sözcüklerin yönelimsel olarak “и”de kılgılanımlarıdır ki, “эий” sonekleminin ortaya çıkışı bu ifadelerde kendisini gösterir. Buradan da, bir kıpırdama ve yukarı doğru hareket yanında aidiyet anlamlarının ortaya çıkmasına ilişkin örnekler yukarıda verilmiştir.

“И”nın bir absissel işlev ifade etmesinde, salt ona yönelinmenin bir aidiyet ifade edeceği de açıktır ki, böyle bir ifade yönelimsellikle (е) gösterilen “и” olarak ortaya çıkar ki, böylece ortaya çıkan “ей” sözcüğü başlıbaşına “ait” anlamını ifade eder. Bununla ilgili olarak ortaya çıkan fiiller şunlardır:
«Еин: Sahip olmak. Зеин: Birine ait olmak».

*

Aidiyet başlıbaşına bu şekilde dilsel ifade bulmaktadır ki, bundan önce verilen örneklerin de aynı ses anlamsal matematikle kurulduğu açıktır. Başlıbaşına ya da bir sözcüğün soneklemi olarak bir aidiyetin ortaya çıkması bu şekillerde olmaktadır ki, bu seslerin temelinde kurularak ortaya çıkan aidiyet ifade eden sözcük anlamları az değildir:
-Toplumsal ilişkilerde toplumun kendisinin yaratmış olduğu hukuk sistemi de toplumun kendisine ait bir şey olarak adlandırılır ki, bu adlandırmanın yukarıdan inmeci bir anlayışı kapsamadığı dikkat çekicidir. Nitekim, hukuk sistemi toplumun oluş ve ilişkiler sürecinin ürünü olarak oluşmuş olup, o topluma aittir:
«Хей: “Adalet, hukuk”, Adıgecede toplum (хэ) tarafından oluşturulan ve topluma ait (ей) olan şey anlamındadır. ЦIыху хей: Adil kişi. ХеящIэ: Adaletin gerçekleştirilmesi ya da yapılması anlamında olup, günümüzde “mahkeme” etmek için kullanılır. Хеижьэ: Adaletin çalıştırılması ve kovuşturulması anlamında olup, günümüzde “avukat” için kullanılır».
-«Хуеин: Sahip olmayı (ей) gütmek – sürmek – izlemek (ху) anlamında “istemek, arzulamak”. Жеин: “Uyumak” geceye (жэщ) ait (ей) olan şeydir».
-Bir dışkı, onu üreten ve dışarı atana aittir. Bu ifadeden olarak, insan dışkısı tam da insana aidiyetinde ifade bulur:
«Хьей: İnsan dışkısı: Хьэм (insana) ей (ait)».
-Diğer dışkılar bir kaynamanın (вэ) sonucunda oluştuğunu ifade eden sözcüklerdir (вей) ki, kaynamayı gerçekleştiren şeyin bir organizma olduğu açıktır ve ait olduğu canlı ifade edilerek dışkı adlandırılır:
«Хьэвей: Köpek dışkısı. Шывей: At dışkısı. МэлкIэвей: Koyun dışkısı. Джэдвей: Tavuk dışkısı. Вэнвей: Genel bir “gübre” olarak genel “hayvan dışkısı”».
-Aşağıdaki sözcükler de “ей (эий)”in soneklemi olduğu şeyden ortaya çıkan ve ona ait olan şeyler olarak kurulan sözcüklerdir:
«Кхъуей: “Кхъу”nın bir ürünü anlamında “peynir”. Гъеин: Bir şeye ağlamaktır ki, ağlamanın aidiyetiyetinde ortaya çıkan bir yakarışı ifade eder. Жьэжьей: Böbrek. Джэджьей: Civciv. Дей: Ceviz ağacı. Дэжьей: Cevizgiller ya da cevizsi küçük şeyler anlamında olup, örneğin “fındık” böyle de adlandırılır. Бдзэжьей: “Бдзэ”

giller (жьей) anlamında “balık”. Жьгъей: Her hangi bir şeyin parçaları ya da bir bütüne ait parçacıklar».

*

Bir işleyen anlamdan türeyen ya da onunla ilişkisinde ortaya çıkan şey “ей (эий)” sonekleminde ifade bulurken, bunun her zaman bir olumlu anlam ifade edebileceği değerlendirilemez. Nitekim, bu ortaya çıkan yeni şey bir “fazlalık” ya da “gereksizlik” de oluşturur:
«Лей: Fazlalık, gereksiz şey. Хьэулей: Avare ya da boşta gezer anlamında olup, insan (хьэ) için kullanıldığı açıktır. ІуейщІей: Yaramaz, gereksiz şeyler söyleyip yapan kişi için kullanılan ifade. Къуейщіей: Gereksiz şeylere burnunu sokan ve gereksiz şeyler yapan kişi için kullanılan ifade».

*

Bu dilin işleyişinde görüldüğü üzere, bir şeyi gereğinden çok yapmak ve konu olan şeyle ya da olması gerekenle ilişkiyi koparmak olumlu bir şey olarak algılanmaz; giderekten de böyle bir şey bir olumsuzluk ifade eder; böyle birşey gereksizdir ve giderekten de kötüdür, çirkindir. Yukarıdaki örneklerle aynı şekilde ve sonek olarak yazılmış olup, benzer şekilde telaffuz ediliyor olsa da, aşağıdaki sözcüklerin sonekleminin “Іе” olduğu açıktır:
«Іей: Kötü, çirkin. ФІей: Kirli. Ней нейуэ плъэн: Kötü gözle bakmak, kötü kötü bakmak. ВэкІей: Haddinden fazla çift sürmek ya da kaynamak. ПсэлъэкІей: Haddinden fazla konuşmak, gereğinden fazla konuşmak, fazlasıyla konuşmak».

*

Sona gelen bu seslemin işlevinde kurulan aidiyet sistemi Adıge sosyal yaşamında ortaya çıkan adlandırmalara da esastır. Aşağıda sırasıyla farklı şive gruplarının adlandırılmasına, prenslikler olarak adlandırmaya ve köylerin adlandırmasına ilişkin olan sözcük örnekleri verilmiştir:
-«Хьэтыкъуей. Жаней».
-«Беслэней. Джылахъстэней».
-«Маргъущей. ЩІэжыкъуей».

“IE” SESİ TEMELİNDE KURULAN SÖZCÜKLER

Bu sesin (Іе) “е (иэ)” sesleminin başlıbaşınalığındaki mutlak hal olduğunu ifade etmiştik; aynı sesin (Іе) aynı zamanda “и”nın mutlak hali olan “Іи”nin bir ötelenimi (э) ya da işleyişi olarak da ortaya çıkan bir ses olduğunu ifade etmiştik. Bu ifadelerden olarak, “Іе” sesinin varolanlarla ilişki içinde bulunmayan ya da onlarla ilişki kopukluğunu ifade eden bir işleve sahip olması bakımından, dilsel işleyişte bir olumsuzluk işlevine sahip olduğu da açıktır. Onun (Іе) başlıbaşına bulunması ya da “й” soneklemiyle kılgılanımı olarak ortaya çıkan “Іей” sözcüğü “kötü, çirkin” anlamına gelir.

Bir soneklem olarak kendisini göstermesi durumundaki telaffuz “ей” seslemine benzer şekilde bir seslemin ortaya çıkmasına neden olur ki, aşağıda bu şekilde yazılmış olan sözcüklerin “Іе” sesiyle kurulmuş olan sözcükler olduğu açıktır:

«Іей: Kötü, çirkin. ФІей (фІы Іей): Kirli. Ней (нэ Іей) нейуэ плъэн: Kötü kötü bakmak. ПсэлъэкІей (псэлъэкІэ Іей): Gereğinden çok konuşmak; Kötü konuşma tarzı».

“Я” SESLEMİNİN (ИА) BULUNDUĞU SÖZCÜKLER

Bu harf “и” sesiyle “a”nın ardışık gelmesi halindeki yazımıdır. Bu durumda da, bu seslerin ayrı ayrı okunmasını gerektirmeyen durumların “и”nın bir çoğulu olduğu açıktır. “И”nın bir kılgı ve mekansal ifade etmesinde, böyle yalın ve tek başına “и”nin kullanılmasında ortaya çıkan anlamın tekilliği ve tikelliği söz konusudur. Bu anlamda da, çoğul ve çoklu kılgı ve mekansalların ifadesinde kendisini gösteren seslem “я (иа)” seslemidir.

Yukarıda “и” sesinin işlenmesinde görmüş olduğumuz gibi, kendiliğinden olan ya da üçüncü tekil şahsın ilişkililiği olarak “и” temelinde eylenen eylemlerin çoklu olarak eylenmesi ya da üçüncü çoğul şahıs tarafından eylenmesi durumunda, “и” yerine “я” sesleminin kendisini göstereceği açıktır.

Aynı şekilde, “е (иэ)” seslemi de “и”nın ötelenimi olan bir ifade şeklidir ki, bunun çoğul olarak ifade edilmesinde de “я” seslemi kendisini gösterir.

O halde, yukarıda “и”, “е (иэ)” ve hatta “Іе” seslerinin işlenmesi sırasında kendilerini tekil mekansal ve üçüncü tekil şahıs eylemlerinde göstermeleriyle ilgili örnekleri çoğullaştırmak suretiyle “я” sesleminin kullanım örnekleri verebiliriz.

*

Bir şeyin bir tarafını işaret eden tekil ifadeleri izleyecek şekilde çoğul ifade örnekleri aşağıda verilmiştir:
«Ищхьэ → Ящхьэ: Başları, üst tarafları. Ипэ → Япэ: Başları, önceleri. ИкІэ → ЯкІэ: Sonları. Ику → Яку: Ortaları. Ифэ → Яфэ: Renkleri»

*

Bir bütünün bir parçası olan bir şeyin tekil ifadesini izleyen çoğul ifadeler aşağıda verilmiştir:
«И щхьэ → Я щхьэ: Başları. И пэ → Я пэ: Burunları. И кІэ → Я кІэ: Kuyrukları. И фэ → Я фэ: Derileri. И адэ → Я адэ: Babaları».

*

Üçüncü tekil şahıs eylemlerine ilişkin örneklerden üçüncü çoğul şahıs eylemlerinin oluşum örnekleri aşağıda verilmiştir:
«ИщІащ → ЯщІащ: -Onlar- yaptılar. ИІэщ → ЯІэщ: -Onların- var. ИІащ → ЯІащ: -Onların- vardı. Иухащ → Яухащ: Bitirdiler. Иухынущ → Яухынущ: Bitirecekler. Иухуащ → Яухуащ: Kurdular. Иухуэнут → Яухуэнут: Kuracaklardı».

*

Bu verilmiş olan son örnekler şimdiki zaman kipi dışındaki örneklerdir (“яІэщ” dışında); geçmiş, gelecek ve dili geçmiş zaman örnekleridir. Şimdiki zaman ise, kılgı ve mekansalın kurulma zamanıdır, zamanın kılgıladığı ve açılımsal olduğu noktadır; şimdiki zaman fonksiyonel ve kendinde olan bir

zamandır; herşey şimdiki zamanda doğal ve kendiliğinden olarak vardır. Varolanın kendindeliğine ilişkin olan eylemler de şimdide doğal olarak sürdürülen eylemlerdir ki, bu eylemlerin şimdiki zaman kipindeki eylenmesi ile varolan bakımından dışsal olan bir eylemin ya da bir işin şimdiki zamanda eylenmesine ilişkin ifadeler de farklılaşabilir.

Varolanın kendindeliği olan ve varolmasının bir niteliği olan eylemler dışında bulunan ve şimdiki zamanda eylenen bir dışsal eylem ya da bir iş, -kendiliğinden eylenen bir eylem değil de-, söz konusu şeye yönelmeyi gerektiren bir eylem niteliği taşır. Şimdiki zaman, mekanın ortaya çıkış anıdır ki, böyle bir eylem, yönelinerek eylenecek olan bir eylemi gerektirir.

Şimdiki zamanın dışında kalan zamanlarda iş nitelikli bir şey ya da dışsal olan bir şey öznenin dışında ve onun yönelimiyle ifadeyi gerektirmeyecek şekilde ortada bulunan bir şeydir ki, onların doğrudan doğruya bir mekansal olarak ifadesi yeterlidir.

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, şimdiki zamandaki bir mekansal ifade ya da iş nitelikli bir eylem, özne tarafından yönelinerek yapılmayı gerektiren bir ifadeyi gerektirir ki, anlatıcı olan birinci şahıs bakımından nesnel bir konumda bulunan üçüncü şahıs öznesinin şimdiki zaman kipleri mekansal bir yönelimsellik (e) olarak ifade edilmektedir.

Bu ifadeler doğrultusundaki örnekler aşağıda verilmiştir ki, üçüncü tekil şahıs ifadelerini üçüncü çoğul şahıs ifadeleri izlemektedir. Bizim buradaki konumuz çoğul ifadeler olduğuna göre, tekil yönelim ifade eden “e (иэ)”nın çoğulunu yazacak olursak, ortaya “иаэ” çıkar ki, bunun da toplam olarak “я (иа)” olacağı açıktır; nitekim, “a” sesi çoğul olan “э”nın ifadesidir ve “аэ”nın toplamı da “a”dır. –İş nitelikli doğrudan fiillerin üçüncü şahıs çekimleri “e” ile başlar ki, buradaki “иэй” seslerinin çoğulu da “я”dır:

«ЕщI → ЯщI: Yapıyorlar. Еухыр → Яухыр: Bitiriyorlar. Еухуэ → Яухуэ: Kuruyorlar. Абы ейщ → Абыхэм яйщ: Onların, onlara ait».

*

“И” sesinin bir kılgı ve mekansal ifade etmesinde, onun çoğulu olan “я”nın dilsel kullanımı yukarıdaki örneklerle sınırlı değildir:

-“TIы” sesi çoğalmayı mümkün kılan bir gücü ifade eden bir anlama sahiptir ki, bundan ortaya çıkan “итIэн, етIэн, хэтIэн” fiilleri “kazmak, saplamak, dikmek” anlamlarına gelen sözcüklerdir; bunların mümkün olduğu en uygun doğal şey “topraktır” ki, toprak çoğaltmanın mümkün alanı olarak bir çoğul ifadeyle ortaya çıkan bir sözcüktür:

«ЯтIэ: Toprak».

-Bu oluş mantığına benzer şekilde, “yanmak ya da geçmek” anlamına gelen “жьэн” fiilinden türeyen ve “yakılmış, geçmiş olan” anlamında atıklara verilen isim çoğul bir ifade temelinde ortaya çıkar:

«Яжьэ: Kül».

*

“И” ve “a”nın ardışık gelmesi yalnız çoğul bir mekansalın ifadesi olarak kalmaz; “a”nın bir çoğul zaman ve mekansalı ifade etmesi yanında, bir uzaklığı ve

dolayısıyla da zamansal olarak bir geçmişi ifade edebildiğini biliyoruz. O halde, “и” ya da “й” bitimli bir ifadenin geçmiş zaman kipinde “а”nın kendisini göstermesi durumundaki “иа” ya da “йа” sesleminin ortaya çıkmasının telaffuzu “я” harfi kullanılarak yazılır. Aşağıdaki örnekler bunlara ilişkindir:
-«Ейщ (onun) → Еящ (“ей”in geçmiş zaman kipi “е<u>йа</u>щ”dır ki, “йа” burada “я” olarak yazılır): Onundu».
-Buradaki üçüncü tekil şahsın çoğul olması halinde “е”nın çoğulu söz konusudur ve açık yazılışı “иаэ” olur ki, onun da toplam olarak “я” ile yazılabildiği ifade edilmişti. Bu şekilde ortaya çıkan “яйщ (onlarındır)” ifadesinin geçmiş zaman kipinin yazılımı da aşağıda verilmiştir:
«Ящ (иа-иа-щ): Onlarındı(r), onlara aitti(r)».
-Bu örneklere benzer şekildedir şunlar da:
«Хуейщ (istiyor) → хуеящ (хуе<u>йа</u>щ): İstedi. МэІуей (ötüyor) → Іуеящ (Іуе-<u>йа</u>-щ): Öttü».

«У, ІУ, О» SESLERİNDEN SÖZCÜKLERE

“У” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Seslerin incelenmesi sırasında ifade ettiğimiz gibi, “у” sesi “açılım” ifade eden eril bir sestir. Zamanın sürekliliğindeki kılgılanımın ortaya çıkardığı açılımdır “у” ses anlamı ki, bu anlamda, senkronik ve diyakronik olarak ortaya çıkan her tür açılınımın ifade bulduğu bir ses anlamdır. Bu anlamda, zamanın ve mekanın sürekliliğindeki her varolan bir açılınımsal olarak vardır ki, bu açılınımsallığın matematiksel olarak ifade bulduğu bir fonksiyonun bizzat kendisine tekabül eden bir ses anlam olarak dilsel işleyişte yerini bulan bir sestir “у” sesi.

Bu anlamda da “у” sesi “her tür kozmik, göksel, her tür açılımsallık” ifade eden anlam marjına sahip olarak dilsel işleyişte bulunur. Dilsel işleyişte “у” sesinin ortaya koyduğu bu anlamsal nitelikler ile bu temelde oluşan sözcükler aşağıda aşamalandırılarak verilmektedir.

*

“У” sesi başlıbaşına bir anlam da ifade eder ki, sözcüklerin başında da yer alır. “У”nın sözcük başında bulunması durumunda, yukarıda ifade ettiğimiz anlam marjına dahil olan bir anlam temelinden itibaren kurulan sözcükler ortaya çıkar.
-Bir açılım anlamı “göksel” ifadeler ortaya koyar ki, “у”nın kendisi de doğrudan “gök, hava” anlamına gelir. “У” sesinin bu anlamda bulunduğu sözcükler aşağıda verilmiştir:
«У: Hava, gök. Уэ: Hava, gök. Уэгу: Gök, gök alanı, gökyüzü. Уафэ: Gökyüzü. УэфІ: İyi hava. Уае: Kötü hava. Уэм: Durgun hava. Уэлбанэ: Yağışlı ve fırtınalı hava. Уэшх: Yağmur. Уэс: Kar. Уэ: Dolu».
-Bu göksel ve havaya ilişkin anlamlar yanında, “у” sesinin temelde bir açılınım anlamına gelmesi, bir öznenin havaya doğru ya da herhangi bir şeye doğru yaptığı

hamlenin de “y” temelinde ifade bulmasına yol açar ki, aşağıdaki örnekler bunlardandır:
«Уэн: Vurmak. УкIын: Dövmek, dayaktan geçirmek. Удын: Dayak. УIэн: Yaralamak. УIэгъэ: Yara. Уэщ: Vurma aleti, vurmalık anlamında “balta”. Уадэ: Vurma aleti, “çekiç”».
-Bir açılınım anlamı olan “y” sesinin önüne geldiği sözcük anlamı açılınımsal anlam kazanır, açılımsal olarak eylenir:
«Увын: -Ayakları üzerinde- durmak. УщIын: -Avuç, çanta vs.- açmak. Убгъун: -Bir sergi ya da örtü- sermek. Убэн: -Üzerine çıkılarak- ezmek, tepelemek. УтхыпщIын: Çırpmak, çırpalamak. Укъэбзын: Soymak, temizlemek. Убзыхун: Açık hale getirmek, netleştirmek».
-Bu örnekler açılınımsal olarak ortaya çıkan anlamlardır ki, bir şeyin açılınımsallığını kaybetmesi ya da açılımsal olmaktan çıkması veya düşmesi gibi anlamlar da “y”den itibaren oluşan sözcüklerde ifade bulur:
«УкIытэн: Utanmak. Укхъуэн: -Yapılmış olan bir şeyi, örneğin bir giysiyi- bozmak. Улъиин: Paslanmak. Ухын: Bitirmek. УбзыщIын: Kapatmak, örtbas etmek, gizlemek».
-Aşağıdaki sözcüklerin “y” sesinin tam da açılınım ifade etmesinde ortaya çıkmış sözcükler olduğu ifade edilebilir:
«Унэ: Ev. Унагъуэ: Aile. Унафэ: Tavsiye, bildirim, karar. Усэ: Şiir. Усэн: Şiir bestelemek. Удж: Dans, oyun. Уджын: Dans etmek, oynamak. Ухуэн: Kurmak, inşa etmek. Ужьын: Açılımlanmak, gelişmek».
-“У” sesinin bir açılınım olmasında, dilsel anlatıcı olan birinci tekil şahsın ilk ve birebir muhatabı olan şahıs, kendisinin açınlandığı şahıs olarak, kendisi tarafından “açılınım olan” anlamında isimlendirilebilir; bu anlamda, ikinci tekil şahıs “y”nın zamansalı (э) olarak birinci tekil şahsın fonksiyonellik alanındaki şahıstır:
«Уэ: Sen».

*

“У”nın bir “açılınım” olması temel anlamındaki bir başka açık örnek, “enerji” anlamına gelen bir sözcüğünün “y” temelinde kurulmasında kendisini gösterir. Enerji anlamına gelen “уэз” sözcüğü “açılınımsalın (y) zamansallık (э) ya da eylemsellik kazanmış olarak kendiliği (з)” şeklinde ifade edilebilecek olan bir sözcüktür. Aşağıdaki sözcükler bu temelde kurulan sözcüklerdir:
«Уэз: Enerji. Уз (bu isimlendirme, ötlenimselliği ya da eylemselliği kaybolmuş enerjiyi, bu durumda da, kendisini doğuran bedene vurmasını açıkça ifade edebilmektedir): Ağrı. Узын: Ağrımak. Уэздыгъэ (“уэз дыгъэ” olarak analizi, “enerji güneşi” anlamına gelir): Çam, lamba, aydınlatma araçları».
-Enerji anlamına gelen “уэз” sözcüğü temelinde oluşan sözcükler bunlarla sınırlı değildir. Nitekim, bu anlam temelinde kurulan isimlere sahip olan Nart kahramanları mevcuttur ki, bu isimlerin anlamlarına dikkat edilirse, onların Adıge mitolojisinde “yaratılış” ve “oluş”a ilişkin isimler olduğu açıktır. Burada konuyla ilgili olan iki Nart kahramanın isimleri aşağıda verilmiştir:
«Уэзырмэс (уэзыр мэс: enerji yanıyor): Bir Nart kahramanı. Уэзырмэдж (уэзыр мэдж: enerji kılgılıyor): Bir Nart kahramanı».

*

Başlıbaşına bir anlama sahip olması nedeniyle sözcük başında bulunabilen “у” sesinden itibaren kurulan anlamlar ve ortaya çıkan sözcük örnekleri yukarıda verilmiştir. “У” sesinin bir sözcük ya da sesin sonuna gelmesinde de, sonuna gelmiş olduğu ses ya da sözcüğün “у”nın ifade ettiğimiz anlamlarında işlemesi söz konusudur. “У” sesinin açılım işlevi, sonuna geldiği kimi ünsüzlerle birlikte ve bileşik olarak sesleminin gerçekleşmesiyle seslerin çoğalmasını da sağlar. Böylece de, mevcut bir ses anlamın açılımsallığını ifade eden yeni bir sesin ortaya çıkması gerçekleşir:
«Гу, ку, кхъу, хъу...».

*

“У” sesinin açılınım işlevi dilsel işleyişe büyük katkı sağlar; yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi yeni seslerin oluşumu yanında yeni sözcüklerin de oluşumu “у” sesinin soneklem olmasında ortaya çıkan olanaklardır. Bununla birlikte, sözcük ve cümlelerin uzatılması ve birbirine bağlantılandırılmasını sağlayan “у” sesi genel olarak dilin işleyişinde önemli işlev görür.

Aşağıdaki örnekler “у” sesinin sona gelmesiyle ortaya çıkan anlam ve dilsel işlev gruplarına ilişkin örneklerdir.

-Bir açılınım bir canlının yaşamasının da ifadesidir ki, bu olayın kendisi de bir kozmik olaydır. Aynı zamanda, canlının aldığı havanın da “у” ses anlamında ifade bulduğunu yukarıda görmüştük ki, nefes almanın kendisi de bir açılınımdır:
«Бэуэн: Nefes almak, nefeslenmek».

-“У” sesinin başa gelmesinde ortaya çıkan “vurma” ya da “hamle” anlamı muhtelif koşullarda gerçekleştirilebilir ki, bu durumda “уэн” sözcüğünün başına önekler gelir. Öneklemli olarak ortaya çıkan ve “уэн” fiilinin temelliğinde oluşan ifade şekillerini ve ortaya çıkan yeni sözcükleri de burada örneklemek uygun düşer:
«Теуэн: Bir şeyin üzerine vurmak; Baskın yapmak. Теун: Teselli bulmak, avunmak. Хэуэн: İçine vurmak; Batmak. Зэуэн: Döğüşmek, kavga etmek. Зауэ: Döğüş, kavga. Къэуэн: -Gözlemci ya da referansa doğru- vurmak, hamle yapmak; Yıkılmak; Patlamak. Къеуэн: -Gözlemci bakış açısından- bir şeye vurmak. Неуэн: -Gözlemci ya da referanstan itibaren- vurmak, hamle yapmak. Гуауэ: Kalbe ya da içe dokunan, dokunaklı, acı. Егуэуэн: Dokunmak, yaramamak».

-Yapılan bir işin yayılması da “у” sesinin bir sözcük sonuna gelmesinde ve dolayısıyla sözcük anlamının fiillenmesiyle mümkün hale gelir:
«Гуэун, Гуоун: Bağırmak. Егуэун: Çağırmak. Тегуэуэн: Üzerine bağırmak. Жьауэ: Gölge. Іууэн: Uğramak, uğrak vermek».

-Bu ifadeler temelinde ve “у”nın bir eril ses olması gerçeğinde, erişkin bir erkek genç de “у”nın açılınımsallık niteliğinde ifade bulur:
«Щауэ: Genç delikanlı erkek; Damat».

*

Bir ses ya da sözcük anlamının açılınımı söz konusu sözcük anlamının olduğu gibi işletilmesi ile anlamın uzatılması ya da tekrarlanmasıdır ki, bu anlam

sözcüğün açılınım fiilinde ifade edilmesiyle mümkün olabilir. Aşağıdaki örnekleri bu anlamda değerlendirebiliriz:
-«Ауэ: Öyle, öyle olduğu şekilde; olageldiği (a) gibi açınlanan (y) şey (э); Ama, fakat. Ауэ къызэрыкIуэу: Öyle olduğu gibi, olageldiği şekilde, sıradan, alelade. КIуащ ауэ, къэкIуэжакъым: Gitti ama, geri gelmedi. Апауэ жаIэр: Öyle -ya da o- olduğunu söylüyorlar. Зыуэ: Bir olarak; Birlikte; Tümüyle. Зэуэ: Birden; Tümüyle. Моуэ: Böyle. Ку: İç. Куу: Derin. Кууэ: Derin olarak, derince. ФIыуэ: İyice. Хьэуэ ("хьэ" olarak): Hayır».
-Bu örneklerin bir şeyin "olageldiğini" ya da "olagittiğini" ve "olarak" ifadesini ortaya koyarak oluşan ifadeler olduğu açıktır. Bir ses ya da sözcüğün sonuna "y" sesinin gelmesinde ortaya çıkan anlamın söz konusu sözcük anlamını "olarak, olup, gibi, şeklinde" eklemleriyle işletebildiği açıktır. Böyle bir olanak dilsel işleyiş bakımından büyük avantajlar sağlar ve dilsel işleyişte sıkça karşımıza çıkar:
«КIуэуэ: Gidip; giderek; gitmek suretiyle. КIуэжу: Tekrak giderek, gidip, gidip de. КъакIуэу: Gelerek; gelip. КъэкIуэжу: Tekrar gidip; dönerekten.»

*

"У"nın bir açılınım olmasında ya da varolan herşeyin bir açılınımsal olmasında, gidilen ya da gelmekte olan zamanın kendisi de varolanların bir açılımı olarak ifade edilebilir; bu ifadeden olarak da, zamanın bizzat kendisinin herşeye getireceği şey de bir açılınım olarak ifade edilebilir.

Bu durumda "y" sesi gelecek zaman kipinin ifadesi olarak karşımıza çıkar:
«КIуэну?: Gelecek mi? КIуэнущ: Gelecektir. Хъунут: Olacaktı. Хъунущ: Olacak. Хъуну жыпIэрэ: Olacak mı dersin».

"IУ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Iy" sesinin "y"nın bir kısıtı ya da limitasyonu olduğunu ifade etmiştik. Bu anlamda da, bir açılınımın bir ucu ya da kenar bölgesi "Iy" ses anlamında ifade bulur. Bir şeyin matematiksel olarak bir fonksiyon ifade etmesinde, bu fonksiyonun bir kenar kısmını ifade eden limit durumu "Iy" sesinin dilsel işleyişteki anlamıyla örtüşür.

Söz konusu edilen bu bölge, ait olduğu fonksiyonun bir kısmını teşkil eder ki, böyle tanımlanan bölgeler, bütünsel fonksiyonun kenar bölgeleridir. Bu bölgeler, dilsel olarak ifade edilen bir bütünün kenar ve uç bölgeleri ile söz konusu bütüne giriş ve çıkış bölgelerine tekabül eder ve "Iy" ses anlamında ifade bulur.

*

Bir fonksiyon bütünündeki artım onun açılımının gerçekleştiği bir ucunda gerçekleşen artımdır. Benzer şekilde, mevcut bulunan bir şeye yapılan bir ilave de, söz konusu şeyin bir ötelenimidir. Başka bir ifadeyle, bir açılınımsal bütünün bir ucunun öteleniminin sağlanması ve bu ucun açılınımsallığının sürdürümü, söz konusu açılınımsal bütüne katkı sağlamaktır.

Bu anlamda, her bir iş, ilişkili olduğu bir açılınım bütününe katkı olarak o açılınım bütününün bir kısmında bir hareket ve ötelenimin gerçekleştirilmesidir ki, bu da genel açılınımın sürdürümüdür:
-«Іуэху: İş».
-Benzer şekilde, bir "Іу"nın öteleniminin (э) fiil formuna girmesi de bir iştir:
«Іуэн: Öğütmek, döven sürmek. Іуэтын: Öfelemek, masaj yapmak».

*

Her şeyin bir açılınım olmasında, söz konusu açılınımın bir kenar bölgesidir "Іу", ki burası, söz konusu açılınımın artım bölgesi olarak hareketli olan bölgedir. Bu anlamda, bir canlının ağız bölgesi "Іу" ses anlamında ifade bulur. Bu bölge, söz konusu bütünün giriş çıkış bölgesidir de. Bu anlamda da, herhangi bir şeyin giriş çıkışının gerçekleştiği yer de "Іу" ses anlamında ifade bulur. Bir bütüne dahil olan şeyin onun bir kenar bölgesinde gerçekleşen katkı olması noktasında, bir şeyin böyle bir kenar ve giriş çıkış bölgesinde eylenen eylemler de "Іу" ses anlamında ifade bulur.

Bu genel anlamlara ilişkin olarak "Іу" sesinin ortaya çıkardığı sözcük ve ifade biçimleri aşağıda gruplandırılmıştır:
-Bir bölgenin giriş çıkışına ilişkin olan şey anlamında ve böyle durumlara ilişkin olarak ortaya çıkan eylemlerin ifadelerinde kendisini gösteren "Іу" ses anlam örnekleri aşağıdadır. Aşağıdaki fiillerin Türkçe açıklamalarını söz konusu edilen şeyle uygunluğu ölçüsünde "i, e, de, den" hallerinde eylenen "kenar, ön, ağız, uç, kıyı" bölgelerine ilişkin eylemler olarak anlamak gerekir:
«Іу: Ağız, uç, kenar. Іуфэ: Kıyı. Хы Іуфэ: Deniz kıyısı. Бжэм Іутын: Kapı önünde durmak. БжэІупэм Іусын: Kapı önünde oturmak. Хьэр бжэм Іулъщ: Köpek kapı önünde yatıyor. Іушын: Önünden çekmek, çıkarmak, götürmek. Ар мыбы Іуш!: Onu buradan çek!. Іушэн: Yanaştırmak. Іухун: Kovmak. Іухуэн: Sığmak. Іухын: Açmak; Önünden çekmek. Ар мыбы Іух!: Onu buradah çek!. Іунэн: Kalmak, takılı kalmak, içinde takılı kalmak. Ар мыбдейм Іудз!: Onu buradan at! БжэІупэм Іудзэ: Kapı önüne at!. ІупІэн: Kapatmak. Щхьэгъубжэр ІупІэн: Pencereyi kapatmak. Псыр ІущІэн: Suyun önünü tıkamak, kapamak. ІукІын: Önünden çekilmek. БжэІупэм жыг ІугъэкІэн: Kapı önünde ağaç bitirmek, dikerek yetiştirmek. ІукІуэтын: Çekilmek. Іугуэн: Önüne tıkamak, kapamak. Іубэн: Kapatmak, tıkamak, önüne yığmak. ТеІубэн: Üsünü kapatmak (örneğin, bir tencereyi)».
-Buna benzer sözcük ve ifadelerin önek almasında ortaya çıkan eylemler, önek olan ses anlam koşulunda eylenen sözcük ve eylemleri ifade eden yeni sözcüklerin ortaya çıkmasına yol açar:
«ХэІун, ХэІуэн: Bir şeyin içine sokmak, daldırmak. ФІэІун, ФІэІуэн: Bir şeye asmak, takmak. ПыІуэн: Bir şeyin ucuna takmak. ЩІэІуэн: Bir şeyin altına sokmak. ЕІунщІын: Bir şeyi iteklemek. ДэІун, ДэІуэн: Bir şeyin içine ya da arasına sokmak. ИІун, ИІуэн: Bir şeye sokmak; bir şeye geçirmek (ipliği iğneden geçirmek gibi)».

*

Açılınımın olumlu olmasında ve her olumlu şeyin bir açılınım olarak algılanmasında, bir şeyin olması gerekenden çıkması olarak bir bozulma da "Іу" ses anlamı temelinde ifade edilebilir:

«ФIэIун, фIэIуэн: Olması gerekenden ya da iyi (фIы, фIэ) durumdan çıkış (Iу) anlamında, bir yiyecek için “bozulma, ekşime”».

*

“Iу”nın bir şeyin ucu ya da kenarı olmasında, bir şeyin giriş çıkışa ilişkin olması ile önleme olgu ve eylemleri de ifade bulur:

-Bir uç olma niteliğiyle tanımlanan bir çivi ya da vida da “Iу” ses anlamında ifade bulur:

«Iунэ: Vida, çivi. ПхъэIунэ: Ağaç vida ya da çivi (пхъэ: ağaç). ГъущIунэ: Demir çivi (гъущI: demir)».

-Bir önek koşulunda ve “Iу” eyleminde ortaya çıkan sözcük örnekleri aşağıda verilmiştir:

«ЩIыIу: Düğme. МэIу: Kalkan».

-Bir yuvanın bacasından çıkan şey de bu ses anlamda ifade bulur:

«Iугъуэ: Duman».

*

“Iу”nın bir giriş çıkış bölgesi ve bir açılınım bütününün ağız bölgesi olmasıyla birlikte, hareketli bölge olması niteliği, ağız ve buna ilişkin sözcüklerin ortaya çıkmasında işlev görür:

-«Iу: Ağız. Iупэ: Dudak. Iушэ: Yamuk ağızlı, sakat. Iус: Yem Iуэн: Ötmek, söylemek, konuşmak. Iуэтэн, Iуэтэжын: Anlatmak. IуэрыIуатэ: Söylence. Iущ: Tutarlı söz söyleyen anlamında “akıllı”. IупщI: Girilebilir ya da algılanabilir anlamında “açık, anlaşılır, net”. HaIуэ: Gözle görülür şekilde “açık, anlaşılır, net”».

-Bu şekilde ortaya çıkan sözcüklerin başına öneklemlerin gelmesi durumunda, söz konusu önek koşulunda eylenen eylemleri ifade eden sözcükler ortaya çıkar:

«КъэIун, КъэIуэн: Bir şeyi başlayıp “ötmek, söylemek, konuşmak”. КъэIуэтэн: Anlatmak. ЖьэрэIурэ: Geveze. ДэIуэн: Birlikte konuşmak ya da konuşana eşlik etmek anlamında “dinlemek”. ЕдэIун: -Birini ya da bir şeyi- dinlemek. УдэIун: Avunmak, susmak».

-Sessizce ve alttan alta bir ses çıkarma da ağızdan ya da içten çıkan sesler olarak ötümler ya da birşeyler mırıldanmalardır ki, “Iу” temelinde ifade bulur:

«ЩэIун, ЩэIуэн: İnlemek, hırıltı ve mırıldanma sesleri çıkarmak».

-Konuşma nitelikli sözcük örneklerindendir şunlar da:

«Iуэн: Ötmek, söylemek, konuşmak; Beyan etmek; İtiraf etmek; Yemin etmek. Тхьэ Iуэн: Tanrı adını anmak olarak “yemin etmek”. ЛъэIун, ЛъэIуэн: Yalvarmak, yakarmak. Тхьэм елъэIун: Tanrıya yalvarmak, Tanrıya ibadet etmek, dua etmek. ТхьэлъэIу: Dua, ibadet».

-Ötme ya da konuşma anlamları yanında, adı anılır olmanın ya da adı çıkmış olmanın da “Iу” ses anlamı temelinde ifadesi mümkün olur ki, aşağıdaki örnekler bunlara ilişkindir:

«Зи цIэр Iуа: Adı çıkmış, duyulmuş. ЦIэрыIуэ: Ünlü. Абы хуэIуа: Ona ilişkin; ona değgin».

*

Yukarıdaki “цIэрыIуэ” sözcüğü “ünlü” anlamına gelir ki, söz konusu edilen bir adın (цIэ) genelde bilinebilirliğinden daha fazla bilinebildiğini ifade

eder; bu bakımdan da, “adı ünlenmiş olma” anlamına gelir. Bu anlamın ortaya çıkması da sözcük sonundaki “Iуэ” seslemiyle mümkün olmaktadır ki, zaten bu seslem bir ötümü ya da ünlemeyi ifade eder.

Bununla birlikte ve buna benzer şekilde, “Iy”nın bir açılımın kenar bölgesini ifade etmesinde, aynı “Iуэ” seslemi bir ağız ya da kenar bölgede (Iy) gerçekleşen bir ötelenimin (э) de ifadesidir. Bunun sonucunda gerçekleşen olay ise, söz konusu bölgeye ilişkin olan bütünün ötelenimidir ya da açılınım kazanmasıdır. Bu anlamda da, herhangi bir şeyin sonuna gelen “Iуэ” eklemi, söz konusu olan şeyin olması gerekenden fazla ya da büyük olduğunu ifade eden anlamlar ortaya koyar:
«ИныIуэ: Büyükçe. ЗэвыIуэ: Haddinden fazla dar. ФIыIуэ: Pek iyi. ХъуIуэ: İyice olan».

“O” SESİNİN (ЭУ) DİLSEL İŞLEYİŞTEKİ YERİ

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, “o” sesi bir arada bulunan “эу” seslerinden her birinin ayrı telaffuzunun gerekmediği durumlardaki hızlı okunmasında ortaya çıkan bir bileşik sestir. Bir fonksiyonel zamansalın (э) açılımını (y) ifade edecek şekildeki ardışık “эу” seslerinin birleşik okunmasında kendisini gösteren “o” sesi, söz konusu seslerin ortaya koydukları anlama uygun olan bir seslemdir de.

Bu ifadelerden olarak, fonksiyonel zamanın açılınımsal hali de fonksiyonel olan bir zamandır ki, bir şimdiki zamandır; buna uygun olarak da, şimdiki zamanı imleyen bir ses olarak karşımıza çıkar “o” sesi.

Şimdiki zamanın hep varolması, zamansal açılınım olarak bir sürekliliğin ifadesidir ki, şimdiki zaman bir sürekli kılgılama olarak hep fonksiyonel kalandır ve bu da bir gücün ifadesidir. O halde, bir şimdiki zamanın kılgılanımında kendisini gösteren bir gücün ifadesi olarak ortaya çıkar “o” sesi. Bu sesin kendisinin de güçlü bir ses olduğu yadsınamaz.

“O” sesinin oluşumu ile kullanım yerlerine ilişkin ifadelerden de anlaşılacağı gibi, başlıbaşına anlamı olan bir ses değildir. Bu bakımdan da, “o” sesi bir ses ya da sözcüğün başında bulunmaz.

*

Birinci tekil şahısın şimdiki zaman eylemlerinin ve onunla ilişki içindeki özneler olmak bakımından fonksiyonel olan öznelerin kendi fonksiyonellikleriyle eyledikleri eylemlerin şimdiki zaman imi “o”dur:
«СокIуэ: Gidiyorum. УокIуэ: Gidiyorsun. ДокIуэ: Gidiyoruz. ФокIуэ: Gidiyorsunuz».

*

Şimdiki zaman sürekli ve fonksiyonel olandır ki, varolanın kılgılandığı ve hep olduğu bir zaman olmak bakımından, böyle olguyu bir kiplikte ifade eden ses de bir gücün ifadesi olmalıdır. Bir süreklilik gösteren ve bu süreklilikte de fonksiyonelliğe sahip olan olgular da “o” imi temelinde ifade bulur.

Bu anlamda, toplumsal olguların sürdürümünde merkezi bir konum edinenlerin bu işlevlerinin tradisyonel olarak sürmesi durumunda, böyle bir işlevin sürdürüldüğü aile isimleri dilsel işleyiş temelinde “o” iminde ifade bulan aile isimlerine dönüşürler. Konu ettiğimiz işlevler, bir yerleşim yerinin ya da genel olarak bir toplumun prensliği olabilir ya da bir bilim ve inancın idamesindeki işlev olabilir:

-«Къэнокъуэ. Елтэрокъуэ. Бгъэжьнокъуэ».

-Bu örnekler sosyal nitelikli adlandırmalardır. Bununla birlikte, toplum bakımından bilimsel ya da inançsal nitelikteki tradisyonelliğe sahip olmuş olan aile soyadları da “o” iminde ifade bulur. Bu tip tradisyonel soyadların kurgusu da yukarıdaki sözcük kurguları gibidir:

«ТхьэгущIокъуэ. ТхьэщIокъуэ. ТхьэмлIокъуэ. Тхьэмокъуэ. Тхьэлыджокъуэ. Тхьэмэдокъуэ. Тхьэстокъуэ».

*

“O” sesinin dilsel kullanım örnekleri temelde yukarıdaki örneklere ilişkindir ve bu ses tüm Adıge şivelerinde de oluşmuş bir ses değildir. Ne var ki, bu iki sesin (эу) yanyana gelmesi halinde doğal olarak “o” şeklinde telaffuzu söz konusu olabilmekte olup, böylece de telaffuz yerleşmeye başlayabilmektedir. Bununla birlikte, kimi sözcük anlamlarının belirsizleşme eğilimi göstermesi ya da kaybolmaya yüz tutması, sözü edilen sözcüklerde ardışık gelen “эу” ya da “уэ” seslerinin birbirine kaynaşık olarak telaffuzuna yol açabilmekte ve böyle yerleşebilmektedir. Aşağıda bu değişimlere ilişkin örnekler verilmiştir:

«ФIэ ухъус апщий → ФIэухъус апщий → ФIэхъус апщий → ФIохъус апший: İyi dilekler dileme, selamlama. Фэу →Фо, фоу: Bal. Бэун, Ебэун → Боун, Ебоун: Örmek».

İKİNCİ KISIM
ÜNSÜZ SESLER TEMELİNDE SÖZCÜKLERİN OLUŞUMU

С, ЦI, Ц, З, ДЗ» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“С” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“С” sesi varoluşun sürmesine ilişkin olan bir temel ses anlamdır; dilsel işleyişte de işlek bir ses olup, birbirinden farklı olarak algılanabilecek olan muhtelif anlamların ortaya çıkmasını sağlayabilen bir ses anlamdır. “С” sesi, yanma olgusundan her tür temassal ilişkiye kadar geniş bir anlam kurabilme olanağına sahip olan bir sestir. “С” sesi fiil formuna girmekle “yanmak” anlamına gelen “сын” fiili ortaya çıkar; aynı sözcük bir şeyin anıtı anlamına da gelir ki, bir yanma olayından simge olgusuna kadar geniş bir anlam yelpazesinde dilsel işleyişte yer alan bir ses anlamdır.

Bu şekildeki geniş bir anlam marjına sahip olan “c” sesinin bulunduğu sözcüklerin anlamsal gruplandırılması da geniş bir anlam öbeklenimi ortaya çıkarır ki, her bir grupta kendisini gösteren anlamı “c”nın temel anlamını izleyerek anlamak gereği vardır.

Aşağıdaki örnekler, “c” sesinin dilsel işleyişte kurmuş olduğu anlamların gruplandırılması olarak, yanma olgusundan başlayan ve simge olgusuna kadar uzanan bir seyir izler.

*

Bu sesin en somut ve temel anlamının ısınma ve yanma olgusu olduğu ifade edilebilir:

«Сын: Yanmak. Гъэсын: Yakmak. Сырыху, Сэху: Yanık beyaz. Сырымэ: Yanık, yanık kokusu».

*

Daha önce “y” sesinde de ifade ettiğimiz gibi, Adıge mitolojisinde bulunan kimi Nart kahraman isimleri oluş ve yaradılışa ilişkin anlamlara sahiptir. Yaradılış ve oluş bakımından bir yanma olgusu, enerjinin yanmasına ilişkin olmalıdır. Ve öyle anlaşılıyor ki, aşağıdaki isimler içinden “Сосрыкъуэ” sözcüğü yaradılış ile ilk varolanı ve varoluşun sürekliliğinin öyküsünü açıklayan bir ses anlamsal kuruguya sahiptir. Aşağıda Nart kahraman isimlerine ilişkin örnekler verilmiştir:

«Ис: Yanan, yakan. Имыс: Yanmayan, yakmayan. Уэзырмэс: Enerji yanıyor. Уэзырмэдж: Enerji kılgılıyor. Сосрыкъуэ: “Сос”tan olma ve “сос” olarak varolan; “сос”tan doğup “сос” olarak olagiden».

*

Her şeyin “c” temelinde oluşu ve sürdürümü söz konusudur ki, varolanlar ve varoluş böyle varolur. Her şeyin bir “c” temelinde işleyen zamansal (э) olduğu ifade edilebilir ki, dilsel olarak bunun ifadesi “сэ” olur. O halde “сэ”, “c”nın bir zamansalıdır ki, varolan herşey bir “сэ”dir. Böyle bir şey, bir varolan olarak, olup biten her şeyin müşahidi olan şeydir de. Böyle bir şeyin dilsel olarak işlevi, olup biten her şeyin kendisinden öğrenebileceğimiz şeyin kendisi olmaktır. Bir varolan olarak, her olup bitene şahit olan bir varolan, dilsel işleyişte her olup bitenin anlatıcısı olan bir öznedir ki, bir dilsel anlatıcı birinci tekil şahıstır:

-«Сэ: Ben».

-Bedenin doğuş merkezi merkezcil ben olarak tanımlanmakta olmalıdır:

«Сэмэгу: Sol».

*

Herşey “c” temelinde olmaktadır ki, kendi özel oluşunda ortaya konmadıkça ve ifade edilmedikçe, herşeyin bu temel ve temada ifade bulması mümkündür. Aşağıdaki sözcükler bu ifadeler temelinde değerlendirilebilecek olan örneklerdir:

«Сыт?: Ne?. Сыту?: Ne olarak, Niçin?. Мыст: Şey. Nart сымэ: Nart gil».

*

“C” bir yanma olarak bir ilişkide gerçekleşir. Her ilişki ve temas bir yanma ya da yakmadır da. Bu ilişki ve yanma olgusu, kendinde ya da dışsal

olabilir. Nitekim, yukarıdaki örneklerde bir enerjinin yanması kendinde ilişkisinde gerçekleşmektedir ki, yanan ve yakan, enerjinin kendisidir. Bir ilişki ve temasın mümkünlüğünde olan şey bir yanma ve yakmadır. Bir yanma ve yakma işlevindeki her varolanın "cэ" olarak ifadesi mümkünkündür ki, keskin bir teması mümkün kılan bir şeyin dilsel ifadede "cэ" olarak adlandırılması uygun düşer. Bu bakımdan, ince ve keskin bir teması gerçekleştiren ve keskin kenar veya uca sahip olan şeyler de "cэ" olarak ifade edilebilir:
«Сэ: Bıçak, çakı. Сэшхуэ: Kılıç. Дзасэ: Şiş. Сыдж: Örs».

*

Bir yakıcılık keskinlik bir bıçak ya da şiş niteliğinde olmayı gerektirmez ve şart koşmaz. Herhangi bir madde de yakıcı etki sağlayabilir ki, aşağıdaki örnekler, biber ya da sirke gibi şeylerin "c" ses anlam temelindeki yakıcı nitelikleri ifade eder:
«Сыр: Yakıcı. Іэсыр, Шыпсыранэ: Isırgan otu».

*

"C" ses anlamı bir yanmayı ifade eden dilsel işleyişler ortaya koyar ki, bu aynı zamanda bir teması ifade eder. Nitekim, bir temasta gerçekleşen olay bir şekilde yanmadır ya da yanma dediğimiz şey bir temasla mümkün hale gelmektedir. Yanma ya da temas, farklı sözcükler ve ifadeler olmakla birlikte, işleyişlerine ilişkin olay aynıdır.

Bu temel olay "c" ses anlamında ifade bulur ki, aşağıdaki sözcükler bir temas ve erişebilmenin ifadeleridir:
«Сысын: Sallanmak. Нэсын: Ulaşmak, erişmek. НэІэсын: -Elle, elsel olarak- ulaşmak, erişmek. Нэгъэсын: Ulaştırmak, eriştirmek, yetiştirmek. ЛъэІэсын: Yetişmek, erişmek. Къэсын: Yetişmek, erişmiş olmak anlamında gelmiş olmak»

*

Bir temassal ilişki durumunu ya da bu duruma erişmeyi ifade eden örnekler de aşağıdadır:
-«Зэхуэсын: Toplanmak, toplaşmak. Зэхэсын: Bir arada oturmak».
-Benzeri sözcükler olmakla aynı şekildeki bir aradalığı ve toplaşma ile bir fizik temassallığı da anlamında kapsayan aşağıdaki sözcükler "c" ses anlamın bir ortak yanma ve zihinsel temasın gerçekleşmesi ile çoğul tarafından gerçekleştirilen sinerjik bir yaratım etkinliğini ve ortamını ifade ettiği açıktır:
«Зэхэсэн: Bir çözüm üretmek amacıyla birbiriyle danışmak, tartışmak; bir olayı tartışarak çözüm üretmek amacıyla yapılan ortak zihinsel etkinlik –bu tartışma ve ortak etkinlik bir sinerji oluşturma niteliği taşır-. Хасэ: Konu olan etkinliğin yapıldığı toplantı ve yer anlamında "parlamento, simpozyum, dernek"».

*

Bir temassal olarak ifade bulan aşağıdaki örnekler, bir şeyin yerleşmesini ya da oturmasını, bulunduğu yer ya da çoğula ilişkin olarak ortaya koyan ifadelerdir:
«Хэсын: Bir çoğul arasında oturmak. ТІысын: Oturmak. Щысын: Oturuyor olmak. Дэсын: Arasında oturmak. Гуэсын: Kenar ya da kıyısında oturmak. ГуэтІысхьэн: Kıyısına oturmak. ХэтІысхьэн: İçine oturmak. Іусын: Kenar ya da ucunda oturmak.

Исын: İçinde oturmak. Тесын: Bir şeyin üstünde oturmak. ФІэсын: Bir uca yerleşmiş olarak oturmak. Къуэсын: Bir şeyin arkasında oturmak. ЩІэсын: Bir şeyin altında ya da içinde oturmak».

*

Bu şekilde bir oturma, bir temassal ifadedir ki, "с" ses anlam temelinde ifade bulan temassal bir şeyin de aynı zamanda bir yanma niteliğinde olduğu bilinmektedir. Bu anlamda da, böyle ifadelerin aynı zamanda kılgılanmakta olma sürecinin de ifadesi olduğu açıktır.

Aşağıdaki sözcüklerin, yukarıdaki "oturma" anlamından "kılgılanma"ya ilişkin anlamlara bir geçiş niteliği taşıyabilen örnekler olduğu ifade edilebilir:
«ЩІасэ: Sevgili. ТІасэ: Erkek çocuk için büyüklerinin kullandığı sevgi ifadesi. Гъусэ: Birlikte ya da beraber olunan; Dost, arkadaş. Нысэ: Gelin».

*

Bir şeyin bir temassal ilişkiye sokulması "с" ses anlamında ifade bulurken, bunun ötelenimi ya da zamansalı söz konusu şeyin bir ürün vermesinin de temeline ilişkin bir ifade ortaya koyar. Aşağıdaki örnekler, bir üstte verdiğimiz örneklere benzer olan örneklerdir:
«Исэн: Saplamak. Гуэсэн: Kenarına saplamak. Дэсэн: Arasına saplamak. Пысэн: Ucuna saplamak, Asmak. ФІэсэн: Asmak, takmak. Хэсэн: Saplamak, dikmek, ekmek. Іэрысэ: Elle dikilmiş olan, yetiştirimiş olan, kültür ürünü (bitki). КъужьІэрысэ: Kültür armudu. Гъасэ: Ekin».

*

Bir şeyin ürün verme sürecine girmesi, onun "сэн" eylemine bırakılmasıdır ki, yukarıdaki ifadeler bu anlamda ortaya çıkan sözcüklerdir. İnsanın içine atılan ya da saplanan şeyler de aynı doğrultuda ifade bulur:
«Гусэн: İçe atmak, küsmek. Зыгъэгусэн: Küsmek».

*

Bir şeyin eriştiği ya da ederi olan da bir açılınım temelinde ifade edilebilir ki, söz konusu açılım ona vurulan bir bir fiyat olarak ifade bulur:
«Уасэ: Fiyat, ederi».

*

Bir şeyin saplanması ya da ekilmesinin ifadesi "сэн" anlamında kendisini göstermektedir. Bunun yalnız bitkisel olgulara ilişkin olarak kalmadığı yukarıdaki örneklerden açıktır. Nitekim, "с" ses anlamı her varolana ilişkin bir temassal ve yanma durumunu ifade edebilmektedir.

Bu anlamda da, insanın sanatsal ve düşünsel eylemlerinin ifadesinde de "с" ses anlamı kendisini göstermektedir:
«Усэн, усын: Şiir bestelemek (şiirlemek). Усэ: Şiir. УсакІуэ: Şair. Гупщысэ: Düşünce. Гупщысэн: Düşünmek. ГупщысакІуэ: Düşünür».

*

Bir temasın ifadesini ortaya koyan "с" sesi, tensel temasa ilişkin sözcüklerin de ortaya çıkmasında işlev görür:
«Лъэс: Yaya. Лъэсу кІуэн: Yaya yürümek. Лъэсэн, Лъэсын: Tahılı sudan geçirmek, yıkamak».

*

Bir tensel teması ifade eden bu örnekler yanında, her şeyi kendi temassal ilişkisinde silip süpürerek sürdüren bir bütünsel zaman döngüsü olan “yıl” da “c” ses anlamında ifade bulur:
«Илъэс: Yıl».

*

Bir zamansal seyrin “c” ses anlam temelinde ifade bulmasında, zamanın da kılgılanım temeli olması bakımından, kılgılanmış ve kılgılanma durumundaki zamansal ifadeler de “сэ” bitimli sözcükler olarak kendisini gösterir:
«Пасэ: Erken bir zaman (kılgılanım öncesi). КIасэ: Geç (kılgılanım sonrası). Дыгъуасэ: Dün. ТIэурысэ: Eski (iki kez kullanılmış)»

*

“C” sesinin temas ve yanma ifade etmesinde, bir bütünün parçalanmışlığında ortaya çıkan parçacıklar ya da bir bütün oluşturacak şekilde birbiriyle temas içinde bulunan şeyler de ifade edilebilmektedir:
-«Самэ: Saman yığını. Сабэ: Toz. Уэс: Kar».
-«Уэс къесын: Kar yağmak. Уэс къос: Kar yağıyor. Къесын: -Kar- yağmak. Къос: -Kar- yağıyor».

*

Daha önceki örneklere dönersek, bir erişme ya da ulaşma ile temassal ilişki ifade eden “c” ses anlamı bir şeyin gösterilmesinde de kurulan ifadeler ortaya koyar:
«Абы нэс: Oraya kadar. Мес: Yönelimsel bir ifade olarak, genel bir uzaklıktaki şeyin işaret edilmesi durumundaki “işte”. Мис: Yakın mekan için “işte”».

*

Bir şeyle temassal ve yanma ifade eden “c” ses anlamı, bir ilişkililik durumunu ifade eden bir ses anlamdır ki, bir şeyle ilişkililik bir alışma durumudur da. Şu halde, alışma durumu bir temassal ilişki olarak, alışma durumunda olan şeyle alışılan şey arasındaki bir “c” işlemidir ki, bu aynı zamanda eğitim dediğimiz şeyin de ifadesidir.

Bir öznenin kendi işi olarak “alışmak” fiili, öznenin alışacağı şeye ilişkin olan “c”ye yönelimini (e) gerektirir; söz konusu nesneye ilişkin olan “c”ya uyum göstermesini gerektirir. Nitekim, öznenin bir işidir bu ve öznenin alışmak durumunda olduğu şeye yönelik bir iş niteliği taşır. “Alıştırmak” ise alıştırılan üzerinde “сэн” olgusunun eylenmesi işidir:
«Гъэсэн: Alıştırmak, eğitmek. Есэн: Alışmak. Iэсэ: Alışmış, uysal. Мыгъасэ: Alıştırılmamış, eğitilmemiş. Мысэ: Alışmamış, eğitimsiz»

*

Varlık ve varoluşun temeline ilişkin olan bir ses anlamdır “c” sesi. Bu anlamda, varlığın ve bir varolanın ortaya çıkması, bir varolanın herhangi bir niteliğinin kılgılanması “c” temelinde mümkün hale gelir. Bu bakımdan, bir şeyin öncesi “c”dır ki, onun kaybolması da, mevcudiyet kazanan şeyin kendisinden kılgılandığı “c”ye geri dönüştür.

Başka bir ifadeyle, varlığın bir görünümü olan bir varolanın varoluşunun ortadan kalkması, onun ortaya çıkmasının temeli olan varlığa geri dönüşüdür ki, bu yoculuk da "c" inayetinde gerçekleşir. Bir şeyin oluşumunda olduğu gibi, olan bir şeyin sağlıklı şeklinin bozulması ve hassaslaşması, hastalanması ya da varoluşunun kaybı da "c" ses anlamında ifade bulabilir:
«Сыхъэн: Cildin hassaslaşması ve bozularak yarılması. ТІасхъэ: Hassas, kırılgan. Сымаджэ: Hasta. Сэхъун: Hassaslaşma sürecinde olmak, tükeniş sürecinde olmak, inişe geçmek. Сэхъуджэн: Hassas hale gelmek ya da hassasiyet göstermek, kaygı ve endişe içinde olmak ya da bulantı ve irkilme karışımı bir duygu içinde olmak. СэкІын: İğdiş etmek, hadım etmek ("сэ" durumundan çıkarmak). Сэхын: Kaybolmak, tükenmiş olmak ("сэ" olanağını kaybetmek ya da "c"ye inmek). Сэхыжын: -Geriye ya da temele dönüş niteliğindeki bir ifade olarak- tükenmek, kaybolmak».

*

Aşağıda verilen örnekler de "c" ses anlamın dilsel işleyişteki yeri bakımından bu son örneklerin devamı niteliğindedir. Bununla birlikte, "kuz" anlamından itibaren ortaya çıkan "kuzey" sözcük anlamına ilişkin olgu ile bunun tersi olan "güney" sözcük anlamına ilişkin olgu dikkate alındığında, bunların güneşin durumuna ilişkin ifadeler olmasına karşın, günümüzün dillerinde anlamları boşaltılarak birer marka olarak kullanıldığı izlenebilir.

Bu ifadenin bir örneği olmak bakımından, "kuzey" ve "güney" sözcüklerinin ortaya koydukları anlama karşın, dünyanın bir kuzey bir de güney yarım küreye sahip olduğuna ilişkin ifadelerin sözcük anlamlarından ve gerçek olgudan kopukluğu ilgi çekicidir:
«Сыхъуэн: Kuzey tarafta oluşan izlerin (kuz) oluşması. Сыхъуэ: Kuz. Сыхъуэрэх: Kuzey. -Дыгъэрэпс: Güney-».

*

Şu ana kadar ifade ettiğimiz ve başka dillerdeki anlamlar bakımından çeşitlilik ve farklılıklar gösteren ifadeler "c" sesinin temel anlamından itibaren dilsel işleyişte kurulan sözcüklerden örneklerdir. Anlamsal olarak gruplanmış olan ve dilsel işleyişte "c" ses anlamı temelinde kurulan bu sözcüklerin bir ilişki ve temastaki bir kılgının temeline ilişkin ifadeler olduğu açıktır. Bu ilişkililiğin en uç noktası, geldiğimiz bu noktada "c"nın bir "anıt"ın ifadesinde kullanılması olsa gerektir ki, bir varolana "ilişkin"liğin bizzat kendisinin -soyut olarak- "c" temelindeki eylenmesini ifade edecek şekilde kurulmasıdır.

Burada, simgesel işleyişin de "c" ses anlamında ifade edilmesi söz konusudur ki, bir simgenin simgelediği gerçek bir şeyle "etkisel ve anlamsal (ya da ruhani)" olarak temeldeki ilişkililiklerini ifade etmesi bakımından önemlidir:
«Сын: Anıt, heykel, simge».

"ЦІ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bu ses daha önce de ifade ettiğimiz gibi "hiç" anlamsalı olarak dilsel işleyişte bulunan bir sestir. Bu ses "hiç" anlamından "küçültme, olumsuzlama,

saçmalama” anlamlarına varan bir yelpazeyi kapsayacak şekilde dilsel işleyişte yer almaktadır. Bir “hiç” durumunun bir varolan olmaması nedeniyledir ki, “цI” sesinin yalnız ve başlıbaşına bir anlamı da yoktur. Ancak, bir şeyin hiçsel ve yokluk temelinden itibaren ifade edilmesi olarak sözcük başında da yer alan bir sestir “цI” sesi.

Aşağıdaki adımlar, bu sesin dilsel işleyişteki yerini ve anlamsal öbeklenimlerini verecek şekilde sözcüklerin gruplandırılmasıdır.

*

Bir şeyin tam da bir hiç olarak varolduğunu ifade eden bir sözcük vardır ki, bu sözcük kurgusu tam da “hiç ve töz”ün bir aradalığını ifade eden bir sözcüktür. Bu cümleden olarak, bir ilk patlama söz konusuysa, bu patlama öncesinde ve varoluşun başlamasından önceki durumun bu sözcükte ifade bulduğunu söylemek uygun düşer. Bununla birlikte, aşağıda verdiğimiz sözcüğün ses anlamsal temelde ortaya koyduğu anlam bakımından günümüzde “kara delik” olgusunun da aynı sözcükte ifade edilebilmesi uygun düşer:

«ЦIырхъ: Yok denecek kadar az olanı ifade etmek için kullanılan bir sözcük»

*

“ЦI” sesi bir şeyin küçüklüğünü, küçülmesini ve bir boşluğu ifade edebilen bir anlamsaldır:

«ЦIыкIу: Küçük. КуцI: İç, çekirdek. КIуэцI: İç».

Böyle bir iç duruma ilişkin eylemler de bu son sözcük temelinde ifade bulur:

«КIуэцIылъын: İçinde olmak, içinde yatmak. КIуэцIытIысхьэн: İçine oturmak. КъыкIуэцIынэн: İçinde kalmak. КIуэцIырыкIын: İçinden geçmek. КIуэцIырыхун: İçinden düşmek. КIуэцIырыплъын: İçinden –arasından- bakmak. КIуэцIынэн: İçinde kalmak. КъыкIуэцIынэн: -Bir şeyin- içinde kalmak. ЗэкIуэцIынэн: Kabız olmak».

*

Bir şeyin yapı ve halini kaybetmesi ile bir üst halden alt hale geçmek olarak bir katı halin kaybolması olan sıvılaşma ya da cıvıklaşma da “цIы” ses anlamsalında kurulan ifadeler olarak ortaya çıkar:

«ЦIынэ: Cıvık, ıslak. УцIынын: Islanmak. ГъэуцIынэн: Islatmak, ıslamak».

*

Bir şeyin küçülmesi ya da bir alt hale geçmesi olgusunun “цI” ses anlamsalında ifade bulmasına benzer şekilde, bir şeyin geçmesi ya da bozulması da genelde bir hal kaybı olarak bir olumsuzluktur ki, “цI” ses anlamsalında ifade bulabilir:

«ЛыцIын: Pişirilmekte olan bir etin islenmesi, yanması, geçmesi».

*

Bir dışkının organizmadan atılması eylemi, bir atığın bir bütünden atılması eylemi olması bakımından bir olumsuzlama eylemidir ki, “цI” ses anlamsalında ifade bulur:

«КъэцIын: Sıçmak».

Bu şekilde bir dışkı olmasa da, bir yumurtanın vücuttan atılması olayı da "цIын" eylemi olarak ifade edilir:
«КIэцIын: Yumurtlamak».

Gözlerde oluşan çapak da bir dışkı olarak ifade edilir. Bir şeye gözü düşercesine imrenmek de olumsuzluk bir olgu olarak aynı ses anlam temelinde ifade bulur:
«Нэцlакlэ: Çapak. Нэцlэн: İmrenmek, gözü düşmek».

*

Bir dışkı olayı olmasa da, olumsuz ve berbat şeylerin dile dökülmesi de "цI" ses anlamında ifade bulur:
«ЦIапIэ: Olumsuz bir şey ya da kişi için kullanılan bir ifade; "berbat". УцIэпIын: Berbat etmek, batırmak. ЗыуцIэпIыжын: Kendini harabetmek, kirletmek».

*

İnsanın olumsuz olarak karşıladığı küçük canlı organizmalar da "цI" ses anlamsalında ifade bulur:
«ПIацIэ: Böcek. ХьэпIацIэ: Böcek, ısırma veya sokma niteliğindeki zararlı böcek. ЦIэ: Hiç niteliğinde görülen ve yok sayılan bir varolan olarak "bit"; İsim».

*

ЦI" sesinin olumsuz anlam kurmasının temeli onun "hiç" anlamına sahip olmasıdır ki, hiç konuşmamak ya da hiçbir şey söylememiş olmakla aynı kapıya çıkan olumsuz ve boş konuşmak da bu ses anlamsalda ifade bulur:
«ЦIутI: Hiçbir şey söylememe durumu. ЦIутI жумыIэ!: Hiçbir şey söyleme!, konuşma! ЦIэцIэн: Gevelemek, boş şeyler söylemek. ЕцIэцIэн: Birine geveleyerek kızgınlık gidermek».

*

"ЦI" sesinin bir küçülme ya da olumsuz anlam kurması, bir şeyin üzerinde hiçbir şey bulunmama durumunu da ifade edebilir ki, bu bir satıh olabilir ve böyle bir satıhta gerçekleştirilen kimi eylemler de aynı ses anlamda ifade bulabilir:
«ЦIафтэ: Bomboş, dümdüz, kaygan. ЦIэлэн: Düz bir satha bir şey sürmek, boyamak. ТецIэлэн: Üzerine sürmek, boyamak. ЦIэнтхъуэн: Kaymak. ТецIэфтын: Üzerinden kayıvermek, kaçıvermek. ЩIэцIэфтын: İçinden – altından kaçıvermek. ХэцIэфтын: İçinden kaçıvermek. ЦIывын: Fırlayıvermek; sığırların delicesine kaçışması. ЦIыв: Sığırların kaçışmasına neden olan bir tür iri yaban arısı».

*

"ЦI" sesi, bir şeyin yoktan varolmuşcasına ifade edilmesinde ya da bir şeyin yokmuşcasına dilsel işleyişte ifade edilmesinde de kendisini gösterir:
«ЦIуун: Parıldamak. ФIыцIэ: Siyah».

*

"İnsan" ve "bilmek, tanımak" sözcükleri de bu sesin bulunduğu sözcüklerdir.

İnsan ve bilmek sözcüklerinin Adıgecede aynı kurguda oluşması ve bilmenin insan sözcüğünün fiil formu olması dikkate değer bir olgudur. Gerek bu

ilişki ve gerekse bu sözcüklerin oluşumunda bulunan sesler, geniş bir felsefik yorumu kaçınılmaz kılan olgulardır.

Bu sözcüklerin kurgusu "hiç sürme" olgusunu verir. İnsanın bir "hiç sürme" durumunda ifade bulması ile "bilmek, tanımak" eyleminin "hiç sürme eylemi" olması ilgi çekici bir olgudur. Burada, insanın varoluşu "hiçle temas sürme" olarak ifade bulurken, böyle bir bilme ya da tanıma olgusunun da, "yokluk veya hiçlikle teması sürdürmek" olduğu da açıktır.

Böyle bir bilme ya da tanıma eyleminin felsefik yorumu bir yana, ama bilmeye ilişkin olan bu eylemin eylenme tarzı çok açıktır: Bir varolanı yok bölgelerinden izlemek, bir şeyin dış çizgisini izlemek, varolanı sınır çizgilerinden ortaya koymak ya da olmadığı noktalardan açığa çıkarmaktır. İnsan, kendisinin varoluşunun eylenmesi olarak, tüm varolanları dışından veya yokluk bölgelerinden ortaya koymak olanağındadır.

Bu bilme etkinliği, "hiç süren" olarak ifade bulan insanın kendi varoluşundan gelir. İnsanın bu varoluşunun da eksistansiel durum olduğu açıktır.

Ancak, bununla kalmaz. Bu varoluşu ile onun eylenmesi olan bu bilme etkinliğiyle (bu "hiçlik"le temas halinde olmasıyla ve "hiç sürmesi"yle), insanın, varolanı ve varolandaki varlığı kavrama olanağına sahip olan bir varolan olduğu açıktır.

İnsanın kendisini "hiç süren" olarak tanımlaması üzerine daha fazla yorum mümkündür:
«ЦIыху: İnsan. ЦIыхун: Bilmek».

"Ц" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"ЦI" sesi en temelde "hiç" anlamsalıdır ki, oradan itibaren, bir varolanın dışı ve bitimine ilişkin anlamların kurulmasında işlev gören bir ses anlamsal olarak dilsel işleyişte mevcuttur. Buna benzer bir ses olan "ц" sesi de bir canlının organizmasının ürünü olarak ortaya çıkan ve cansız bir nitelik taşıyan "kıl, tüy" anlamına gelen bir sestir.

Bu sesin bulunduğu sözcükler, ya "kıl, tüy" ve bunlara ilişkin sözcüklerdir ya da tüysel niteliği bakımından verilen isimlerdir:
«Цы: Kıl, tüy. Цей: Kıldan kumaş. Цакуэ: Aba, yamçı. Щхьэц: Saç. Бацэ: Yapağı. Бжьэхуц: Pamuk. Цыху: Beyaz tüylü. Пхъэц: Badem çağla. Хьэцыбанэ: Kuşburnu».

*

Bir organizmadan çıkan "kıl, tüy" miktarı genellikle çoktur ve sayılamayacak kadardır. Bu nedenle olsa gerektir ki, kıl ve tüy insan için bir bereket simgesidir; mitolojik ve folklorik olarak bu anlamda kullanılır. O bir bereket ve özellikle de doğurganlık simgesidir. Bir doğurganlık simgesi olması bakımından da, dişil bir anlam taşır ve "цы" sesi Adıgecede dişil bir sestir.

İnsan isimlerini cinsiyetine uygun olarak eril ve dişil olan seslerden seçen eski Adıgeler için, dişil olan "цы" sesi de kız çocuklarına takılması uygun olan

isimlerin türetilebildiği bir sestir. “Ц” sesinin bulunduğu kız isimlerinden birkaç örnek şöyledir:
«Быцэ. Быцу. Цыцэ. Цацэ. Цацу. Цуцэ. Цыкуэ. Быцунэ. Бабыцэ. Куцэ. Куацэ. Хьэцунэ. Хьэцуцэ...».

“З” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Bir” anlamına gelen bu ses (з) hem bir sayıdır ve hem de “kendi kendine, birebir, birbiriyle, birlikte” yapılan eylemlerin ifadesinde işlev gören bir ses anlamdır. Her şey nihayetinde “bir” şeydir ki, “зы” her şeyin yerine geçebilen ve ifadesi olabilen bir şeydir ya da bir sayıdır.

Her bir şeyin başlıbaşına olmasında, herhangi bir şey kendi başına olmak bakımından saymaca olmayandır; aynı zamanda, bir şeyin ondan itibarenliği bakımından da, “bir” olan şey sayının da başlangıcıdır. O, sayının da başlangıcıdır, sayılabilen şey “bir”den başlar; aynı zamanda, kendi dışında bir şeyin olmaması durumu bakımından, sayılmayan şeydir de.

Bu bakımlardan, dilsel işleyişte geniş olarak kullanılan bir sestir “з” sesi. Aşağıda, bu sesin dilsel kullanımındaki işlevleri gruplanarak verilmiştir.

*

“Bir” sayısı saymanın başlangıcıdır ve her şeyin “bir” olmasında, “зы” sayısı başat bir anlam ifade eder. Sayılan şey bir varolandır ki, gerçek bir şeyin varoluş bakımından sayıya göre önceliği vardır; bu bakımdan, Adıgecede sayı, sayılan şeyi ifade eden sözcükten sonra gelir; sayı, ilişkin bulunduğu sayılan şeyi ifade eden sözcüğe sonek olur.

Bununla birlikte, her şeyin “bir” olması gibi bir önceliği olan “зы” sayısı, sayılan şeyden önceliğe sahip olan bir sayıdır. Bu bakımdan, “зы” sayısı sayılan şeyi ifade eden sözcükten önce telaffuz edilen bir sayı olma özelliğindedir:
«Зы: Bir. Зы цIыху: Bir insan, bir kişi. ЦIыхуитI: İki insan, iki kişi. ЦIыхуищ: Üç insan, üç kişi. Зы гуэр: Bir şey. Зыгуэр: Birşey. Зы гуэрэ, Зыгуэрэ: Bir şey, birşey, biri, birileri».

*

“Bir” başat olan şeydir. Her şeyin “зы” olması gerçeğinde, zamansal alması durumunda da bir şey değişmez; bu durumda ortaya çıkan şeyin “bir olarak” ifade edilmesi uygun düşer:
«Зэ: Bir olarak; bir kez; dur. Зэ увыIэ!: Bir dur!; dur bir kez, dur biraz. Зэ щхьэ: Bir kez; bir defa; bir defaya mahsus. ЗэкIкIэ: Hepsi, tümü, tümüyle. Зэй: Bir defa da. Зэи: Bir de, bir kez de».

*

“Bir” temel bir sayıdır ve sayının da temel başlangıcıdır. Sayım “зы”den başlayan bir eylemdir ki, varolmayan şey de sayılmaz; bu durumda, varolmayan olarak sayılmayan şey de “зы”ye göre ifade edilir:
«Зи: Bir de; bir dahi; hiç. Зи мыхъуми: Hiç olmazsa. Зий: Hiç, hiç de. ЗикI: Hiç. Зыри: Hiç; sıfır. ЗырикI: Hiç, hiçbir şey. Зэй, зэи: Bir defa dahi; hiçbir şekilde; asla. УкIуакъым зэй: Hiç –bir defa dahi- gitmedin».

*

Bir şey başka herhangi bir şeyle ilintilidir ki, bu ilinti de “зы” de ifade bulur:

«ЗыIисыр сыт?: Neye ilişkindir? Сыт зи щIысыр?: Neye ilişkindir; ne işe yarar?».

*

Bu işleve benzer şekilde, kendi kendine eylenen eylemlerin “з” ses anlamından itibaren kurulması örnekleri aşağıdadır:

«Зытын: Kendini vermek, kendini adamak. Зетын: Kendini bir şeye vermek. Зылэн: Kendini boyamak. Зилэн: Kendini boyamak, boyanmak. ЗыщIын: Kendi kendine – yapmak-, havalara girmek. ЗищIын: Havalara girmek. ЗищIэн: Kendini bilmek. ЗищIэжын: Kendini bilmek; -yeniden- kendi farkına varmak. ЗекIуэн: Gezintiye çıkmak, yürüyüş yapmak, seyahat etmek. ЗекIуэ: Gezinti, seyahat. ЗэхъуэкIын: Değişmek. Зэгъэн: Uyumlu davranmak, uslu durmak».

*

Bu gibi eylemlerin “bizzat kendi” anlamındaki ifade örnekleri de şöyledir:

«Зыритын: Teslim olmak; kendini vermek. ЗыриIэн: Kendini boyamak. ЗыриIун: Kendini –örneğin, bir deliğe- sokmak. ЗырищIэжын: Kendi kendine yapmak; bir şeyin kendi başına gelmesine yolaçmak. ЗыригъэкIун: Kendini bir şeye uydurmak».

*

Bir eylemin birine ya da bir şeye yönelik veye ilişkin olarak eylenmesi “з” ses anlamında ifade edilebilir:

«Зешэн: Bir şeyi gezdirmek, dolaştırmak. Зехьэн: Bir şeyi çekip çevirmek; örneğin, evi elden geçirmek, temizlemek».

*

Bir eylemin bizzat ya da özellikle bir özneye ilişkin olması da “з” temelinde ifade bulabilir:

«Зыхьын: Götürecek olan. ЗыпIын: Besleyecek olan. Зылэн: Kendini boyayacak olan. ЗыщIэн: Bilen biri, bilecek olan. Зыхун: Sürecek olan. ЗыгъэкIуэн: Gönderecek olan».

*

Bir çoğulun söz konusu olduğu durumlarda, birbiriyle ilişkili olan eylemler “з” temelinde ifade edilir:

«Зэгъ: Yararlı. Зэгъын: Yaramak. Езэгъын: Biriyle geçinmek; Birine uymak, yaramak. Зэзэгъын: Birbiriyle iyi geçinmek. Зэмзэгъын: Birbiriyle geçinememek. Зэгъэн: Rahat durmak, uslu durmak. Зэхуэдэн: Birbiri gibi olmak. Зэхуэгъэдэн: Birbiri gibi ele almak; birbirine benzer olarak değerlendirmek. Зэщхьын: Birbirine benzemek. Зэщыхьэн: Karşı karşıya gelmek, dalaşmak, çatışmak. ЗэщхьэщыкIын: Birbirinden farklılaşmak. Зэхъуэжын: Birbiriyle değiştirmek: Kendi kendine değişmek. Зэщытхъун: Birbirini öğmek. Зэхъуэхъуэн: Birbirine iltifat ve iyilik dileklerinde bulunmak. Зэхъуэнын: Biribine kötü sözler söylemek; küfürleşmek. Зэуэн: Döğüşmek. Зэзэуэн: Birbiriyle döğüşmek, kavga etmek. Зэбэнын: Birbiriyle güreşmek. ЗэфIыжын: Birbiriyle barışmak. Зэбиин: Birbirine dargın olmak, düşmanlaşmak. Зэпсэлъэн: Birbiriyle konuşmak. ЗэдэкIуэн: Birlikte yürümek,

gitmek. ЗэдэщІын: Birbirini kollamak, desteklemek. Зэгъусэн: Birbiriyle olmak, birlikte olmak; Birbiriyle dost olmak. Зэдэгъусэн: Birbiriyle birlikte olmak, birlikte hareket etmek. Зэдэпсэун: Birlikte yaşamak. Зэхуаку: İki şey arası, ara. Зэныбжь: Birbiriyle aynı yaşta, yaşıt. Зэныбжьэгъу: Birbiriyle yaşıt, dost, arkadaş. ЗэкІун: Birbiriyle uyumlu olmak. ЗэкІу: Birbiriyle uyumlu, yakışan».

*

Kendi kendine gerçekleşen, birbiriyle ilişkili olarak gerçekleşen, birlikte gerçekleşen eylemler de bu ses anlamda ifade bulabilmekte olup, bu temelde de muhtelif sözcükler ortaya çıkarırlar ki, aşağıdakiler bunlardan örneklerdir:
«Зэгъ: Yararlı, hazmı kolay olan. Зауэ: Döğüş, kavga. Захуэ: Düz, düzgün, doğru. ЗанщІэ: Doğrudan, dosdoğru, direkt. ЗащІэ: Birbiryle aynı olan; tümüyle aynı; bir yapımlı, homojen. Задэ: Dik. Залэ: Bir ölçü, bir birim; az bir şey, bir miktar. Зэв: Dar. Зэз: Safra kesesi».

*

"З" sesinin sözcük başında bulunmasında, yukarıda gördüğümüz gibi, bir şeyin kendi kendine ya da birbiriyle birlikte gerçekleşmesi ve eylemde olması ifadeleri ortaya çıkar. Bir sözcüğün sonunda bulunan "з" sesi ise, bir şeyin "bir olması" ya da "bir noktada eylenmesi", "odaklanması", "rastlaşması", "homojen kılınması" gibi anlamlar ortaya koyar:
-«Іэзэн: Eli yatkın olmak, eli dönmek, ustalık göstermek. ЕІэзэн: Bir şeyin tedavisi ya da tamirine koyulmak; bir şeye yönelik olarak tedavi ya da tamirle uğraşmak. Іэзэ: Usta».
-«Зын: Bir olmak; Süzmek, elemek, temizlemek; homojenize etmek. Шэзын: -Süt-süzmek. Шэрэз: Süzgeç. Кхъузанэ: Elek. Егъэзын: Bir şeye zorlamak, odaklamak. Плъызын: Bakışın odaklanması anlamında "gözün dalması". Си нэр мэплъыз: Gözüm dalıyor. Къузын: Sıkmak. КІэзызын: Titremek. Гызын: Sızılanmak; acıdan sesler çıkarmak».
-«Уэз: Enerji. Уз: Ağrı. Узын: Ağrımak».
-«Хуэзэн: Rastlamak. Хуэгъэзэн: Rastlaştırmak. Зыхуэгъэзэн: Kendini biriyle rastlaştırmak, kendisinin biriyle karşılaşmasına yol açmak. Зэхуэзэн: Birbiriyle karşılaşmak, rastlaşmak. Зэхуэгъэзэн: Birbiriyle rastlaştırmak».
-«Изын: Bir şeyin içinin dolu olması. Из: Dolu. ЩІэзын: Altının ya da içerisinin dolu olması. Іузын: Önünün dolu olması. Іуз: -Önü, ağzı- dolu».
-«Зырыз, зэрыз: Birer. Яз (я зы; я зыр): Biri, içlerinden biri. Язхэз: İçlerinden herhangi biri. Зыр: Biri, birisi. Езыр: Kendi, kendisi. Езырыххэ: Tıpkı kendisi; kendisinin aynısı».
-«Мазэ: "Kendi kendine dönen" anlamında "ay". Мэз: Bir olan, homojen olan çoğul anlamında "orman". Нэз: Kenar. Бгъузэ: Dar. Жэз: Bronz. Фыз: Kadın, karı».

"ДЗ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Дз" sesinin bir şeyin olduğu gibi atılması anlamına gelen bir ses anlam olduğunu ifade etmiştik. Bu sesin "д" ile "з" sesleri arasında bir ses olduğu ifade edilebilir ki, ifade ettiğimiz anlamının bir bütünlük ve sağlamlık ile bir sertlik

niteliğine sahip olduğu da açıktır. Bu ses anlam temelinde ortaya çıkan sözcüklerden örnekler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Aşağıdaki örnekler “дз” sesi temelinde ortaya çıkan fiil örnekleridir:
«Дзын: Atmak. Къэдзын: -Belirli bir yerden bir yere ya da gözlemciye doğru-atmak. Хуэдзын: Birine ya da biri için atmak. Идзын: Bir şeyin içinden atmak. Идзэн: Bir şeyin içine atmak. ЩIэдзын: Bir alt durumundan atmak. ЩIэдзэн: Bir şeyin altına atmak. Дэдзын: Bir şeyin iç ya da arasından atmak. Дэдзэн: Bir şeyin iç ya da arasına atmak. Iудзын: Bir şeyin önünden atmak. Iудзэн: Bir şeyin önüne atmak. Зэрыдзэн: Düğümlemek; birbirine kenetlemek».

*

Aşağıdaki sözcükler bir atım niteliğiyle ortaya çıkan ya da bir atım niteliğinde ifade edilebilecek olan örneklerdir:
«Быдз: Meme. Удз: Ot. Гуэдз: Tahıl tanesi. Хьэдзэ: Arpa –tahıl- tanesi; en küçük şey anlamında. Дзасэ: Şiş».

*

Aşağıdaki sözcükler de aynı şekilde ortaya çıkan sözcükler olmakla birlikte, bu ses anlam temelinde ortaya çıkış nedeninin pek açık olduğu ifade edilemez. Ancak, “dişlemek” ifade eden “дзэкъэн” sözcüğü “ısırmak” anlamına gelir ki, aşağıda verilen isimlerin bu anlam çerçevesinde ısırgan böcekleri ifade ettiği ilgi çekicidir:
«Бадзэ: Sinek. Бжьыдзэ: Pire. Хьэдзыгъуанэ: Yaban arısı. Дзыгъуэ: Fare».

*

Ancak, vücudun bir atımı olarak ortaya çıkan ve sert yapıya sahip olan “diş” de, bir sağlamlık ve sertlik ile saldırgan niteliğe sahip olan “ordu” da “дз” sesi temelinde ifade edilen sözcüklerdir:
«Дзэ: Diş. Дзагуэ: Dişlek; keskin olmayan. Дзэкъэн: Dişlemek, ısırmak. Дзэ: Ordu, asker topluluğu».

*

Atım ve atma eylemlerinin ifadesinde kendisini gösteren “дз” sesi, bir söz ya da laf atma eyleminde de kendisini gösterir; bu atılan söz aynı zamanda bir uyak da olabilir. Bir laf atma eyleminde muhatap alınan kişinin bir güvenirliğe sahip olması da söz konusudur:
«Псалъэ хуэдзын: Laf atmak, taşlamak. Дзыгъуэ, едзыгъуэ: Uyak, koşma, dörtlük, kesim. Дзыхь: Güven. Дзыхь хуэщIын: Güven duymak».

«ГЪ, ГЪУ, ГЬ-ДЖ, ГУ, Г» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“ГЪ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Гъ” sesi anlamsal olarak eyleme potansiyelidir ve doğrudan fiillenimi “ağlamak” anlamına gelir. Bu sesin zamansal (э) almasında kendisini gösteren “гъэ” seslemi “eyleme” ifade eden bir seslemdir. Bir eyleme durumunun durması

da “гъэ-ы”da ifade bulur ki, bu da “ağlama” eylemini verir; bu durumda “ağlamak” sözcüğü “eyleme”nin durması anlamına gelir. Ağlama ve eyleme birbirinin tersi olan anlamlar olarak ifade bulur ki, birinin durmasında diğeri iş başındadır; “гъэ”nın iş başında olmasında “гъ” söz konusu değildir.

Herhangi bir şeyin bir iş niteliğiyle eylenmesi “гъэ” önekleminde ifade bulur. “Гъэ” sesinin “eyleme” anlamına gelmesi dilsel işleyişte geniş bir kullanım olanağını ortaya koyar.

Aşağıda “гъ, гъэ” ses anlamları temelinde ortaya çıkan sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Aşağıdaki sözcükler “ağlama” anlamı temelindeki örneklerdir:

«Гъын: Ağlamak. Гъагъын: Ağlatmak. Гъынанэн: Ağlayıp sızlanmak; ağlar gibi yapmak (sahte gözyaşları dökmek). Гъыпэн: Tamamen ağlamak. Гъыщэн: Çokça ağlamak. Гъеин: Bir şey için sızılanmak, bir şeyin derdinden ağlar durumda olmak; ağıt yakmak, ağlamak. Гъуэгын (гъы-у-э-гы-н): Ağlamak; içten ve kendiliğinden gelerek başlayan ve sürdürülen ağlama».

*

Her şey bir eylem durumundadır ki, bu “eyleme” durumunun kesintiye uğramasıdır “ağlamak”. En büyük eyleyen güç “güneş”tir ve güneşin bir döngüsü ile bu döngüdeki eylemi “yıl”dır. Aşağıdaki sözcükler bu temelde oluşan ö:

«Гъэ: Yıl. Гъэгъэн: Çiçeklenmek. Удз гъагъэ: Otçul çiçek. Мэгъэ: Bu yıl; kendi kendine (мэ) eylemekte (гъэ) olup içinde bulunulan yıl. Нэгъабэ: Geçen yıл. ИтIэнэгъэ: Gelecek yıl. Дыгъэ (ды-гъэ: “гъэ” fiiliyatındaki birlik güç): Güneş. ГъащIэ (гъэ-щIэ: “гъэ” kılma - yapma): Ömür. ГъэщIэн: Ömür sürmek; yaşamak. Гъатхэ (гъэ-тхэ: “гъэ”nın yazma –kılma- durumu): İlkbahar. Гъэмахуэ (гъэ-махуэ: “гъэ”nın günü-sürümü): Yaz. Гъаблэ (гъы-а-блэ): Kuraklık, kıtlık».

*

Her şeyin bir “eyleme” durumunda olmasında, “гъэ” sesleminin sonuna “р” gelmek suretiyle, “eyleme” anlamı bizzat gösterilerek “denetim altındaki eylem” ya da birine ait “eylemin denetim altında” olması ifade edilmektedir:

«Гъэр: Tutsak, esir, rehin»

*

“Гъэ” seslemi “eyleme” anlamındadır ki, bir fiilin başına gelmesi halinde, söz konusu fiili “yaptırmak” anlamını veren fiillerin ortaya çıkmasını sağlar. Bu şekilde de, “гъэ” seslemi tüm Adıgece fiillerin başına gelebilmekte ve mevcut fiillerin ikiye katlanmasına yol açabilmektedir:

«ГъэкIуэн: Yürütmek, göndermek. Гъэсын: Yakmak. Гъэсэн: Alıştırmak. Гъасэ: Ekin. ГъэфIэн: İyi bakmak; gönendirmek. Гъэпсэлъэн: Konuşturmak. Гъэпсэун: Yaşatmak. ГъэлIэн: Öldürmek, ölümüne yol açmak. Гъэжэн: Koşturmak, sürmek. Гъэжьэн: Pişirmek. Гъэвэн: Kaynatmak. Гъавэ: Bulgur. ГъэIун: Öttürmek, ses çıkartmak. ГъэщIэгъуэн: Hayret etmek».

*

Bir şeyi eyletmek anlamı dışında, “гъэ”yı izleyen ses ve sözcükler “eyleme” niteliği taşıyan yeni anlamların ve sözcüklerin de ortaya çıkmasını sağlar:
«Гъэхъун: Bir evcil hayvanı yaymak; Oldurmak. ГъэныщкIун: Çiğnemek. ГъэпщкIун: Saklamak. ФIэгъэжын: Bir canlıyı kesmek. ЗыгъэнщIын: Doymak (kendini doyurmak)».

*

“Гъэ”nın “eyleme” anlamına gelmesinde, “kendini (зы)” “eyleme (гъэ)” olarak kendini zaptetmek anlamı “uslu durmak” olurken; “bir şeyin bir şeyi (зы) eyleme (гъэ)” niteliğine sahip olması da, söz konusu şeye “yararlı” olmak olarak ifade bulur. Aşağıda verilen örneklerden, sondaki “гъэ” seslemlerinin “гъ”ye dönüşme nedeni, söz konusu sözcüğün ifade ettiği şeyin objesine ilişerek ya da birleşerek gerçekleşmesidir:
«Зэгъэн: Uslu durmak, rahat durmak. Езэгъын (е-зэ-гъэ-ы-н): Biriyle uyuşmak; bir şeyin yaraması, iyi gelmesi. Зэзэгъын (зэ-зэ-гъэ-ы-н): Birbiriyle iyi geçinmek. Зэгъ (зэ-гъэ-ы): Yararlı».

*

Bu örneklerde olduğu gibi, sondaki “гъэ”nın “гъ”ya dönüştüğü başka örnekler aşağıda verilmiştir. Her iki şekilde de ifade edilebilen sözcüklerin “гъ” soneklemli ifade tarzı, söz konusu anlamın objesine ilişerek ifade edilme şeklidir. Ancak, yukarıda ifade ettiğimiz nedenlerle aşağıdaki ilk örneğin başka ifade şekli yoktur:
«ЩIагъ (щIа-гъэ-ы): Alt. IэщIагъэ → IэщIагъ: El yapımı. Iувагъэ → Iувагъ: Kalınlık. Зэвыгъэ → Зэвагъ: Darlık. Iущагъэ → Iущагъ: Akıllılık».

*

Bu son üç örnekte olduğu gibi, “гъэ”nin bir ses ya da sözcüğün sonuna gelmesinde ortaya çıkan ifadeler Türkçedeki “lık” sonekiyle ifade edilebilir:
«ФIыгъэ (фIагъ): İyilik. Iеигъэ (Iеягъ): Kötülük. Бэвыгъэ (бэвагъ): Bereket, bolluk. ЛIыгъэ: Adamlık, erkeklik, yüreklilik, cesaret. ЦIыхугъэ: İnsanlık. Адыгъагъэ: Adıgelik»

*

Bir eyleme ifade eden “гъэ”nın soneklem olmasında ortaya çıkan sözcük anlamının objesine ilişmesi ya da temasta olmasıyla eylenmesi giysi ve giyinme için de söz konusudur ki, aşağıdaki sözcükler bu anlamda “гъэ” ve “гъэ-ы: гъ” durumuna ilişkin örneklerdendir:
«ШытIэгъэн: Giymek. Щыгъын (щы-гъэ-ы-н): Giysi. Щыгъагъын (щыгъа-гъэ-ы-н): Bir giysiyi giymiş olma halinde bulunmak, halen giyinmiş olma durumunu muhafaza ediyor olmak».

*

Elde bulundurmak da bir elsel (Iэ) eylemedir (гъэ) ve elle temassal bir ilişkide cereyan eder. Bu durumda da yukarıdaki örneklere benzer şekilde “гъэ-ы: гъ” olur:
«Iыгъын (Iэ-ы-гъэ-ы-н): Elde bulundurmak, tutmak. Iыгъагъын: Tutturmak»

*

“Гъэ”нын soneki olduğu sözcüğün anlamı “eyleme”ye geçer ki, aşağıdaki örnekler böyledir:
«Гугъэ (гу-гъэ): Kalbin “гъэ” durumu anlamında “niyet” ve “umut”. УIэгъэ (уIэ-гъэ): Yaralamanın eylediği şey ya da yaralamanın “гъэ” durumu anlamında “yara”. Дагъэ (дэ-гъэ): Bilinmez şekilde “гъэ” olan, “гъэ” olarak işleyen şey, “гъэ” fiiliyatında olan güç anlamlarında “yağ”».

“ГЪУ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Гъу” sesinin, eylemenin durması anlamını ifade eden bir ses anlamsal olan “гъ”nın bir açılınımsalı (у) olarak ortaya çıktığı açıktır. Her bir varolan şeyin bir eylemsel olmasında, söz konusu eylemin durmasını ifade eden “гъ” ses anlamsalının aynı zamanda eylemenin temelinde yatan ve temelliğini ifade eden bir anlamsal olduğu da söylenebilir. Nitekim, yukarıda gördüğümüz dilsel işleyişler de aynı doğrultudadır. Her şeyin bir eyleme durumunda olmasında, eylemsel olan herhangi bir şeyin temelliğini ifade eden “гъ”nın açılınımsalı (у) olan “гъу”, eylem olarak ortaya çıkan her şeyin temeline ilişkin açılınımsal bir ses anlamsaldır.

Bu ses başlıbaşına bir anlam olarak dilsel işleyişte yer almaz; nitekim, her bir varolanın sınırlarının kendisinden nüksedeceği bir anlamsaldır ki, kendi başına henüz bir varolan değildir. Bunun zamansal (э) kazanmasında ortaya çıkan “гъуэ” seslemi bir varolandır ki, anlamlıdır ve bir sözcüktür. Bu sözcük (гъуэ) her bir varolanın dış çizgilerini ifade eden bir varolan olarak ortaya çıkan bir “yuva” ya da “varolanın kendi yatağı” anlamındadır.

Aşağıda verilen sözcük grupları bu anlamlar temelinde oluşan sözcük örneklerdendir.

*

Her varolanın yatağı ve yuvasının kendisinden ortaya çıktığını ifade ettiğimiz “гъу” sesinin fiil formundaki ifadesi, söz konusu varolanın yuvarına geri dönüşünü ve kurumasını ifade eder. Aşağıdaki örnekler, kurumak ve kurumaya ilişkin sözcüklerdir:
«Гъун: Kurumak. Гъэгъун: Kurutmak. Гъур: Kuru. Гъущэ: Pek kuru. Гъэгъущын: Islaklığını giderme anlamında kurutmak, kurulamak. Игъухьын: Bir şeyin içinde kuruyadurmak. Хьэгъу: Fosil. Хьэгъу тIатIэ: Yumuşak fosil (taş)».

*

Kurumak salt bildiğimiz anlamda bitkilerin kurumasına ya da ıslak bir şeyin kurumasına ilişkin olarak kalmaz. Nitekim “гъу” ses anlamsalı, herhangi bir yuva ya da yatağın kendisinden çıktığı bir temeldir ki, bir şeyin kendi yuvasında ya da yatağında gerçekleşen ve kütlesine ilişkin olan doğal ve kimyasal işlemlerin de ifadesinde kendisini gösterebilen bir ses anlamsaldır.

Bu cümleden olarak, yer altında doğal olarak kimyasal ve kütlesel değişimler gösteren madenlere ilişkin olguların ifadesinde kendisini gösterir “гъу” ses anlamsalı:

«ГъукIэн: Madencilik, demircilik işleri yapmak. ГъукIэ: Madenci, demirci. ГъущI: Demir. Гъуаплъэ: Bakır. Гъуху: Kalay. Шыгъу: Tuz».

*

Bir şeyin sınırları olan yuva ve yatak “гъу” ses anlamsalından ortaya çıkarak bir varolan haline gelir ki, bir şeyin kendi sınırlarının temeline ilişkin böyle bir şeyin işaret edilmesi söz konusu varolanın sınırlarının kavranmasıdır da. Bu anlamda, bir şeyin yatağına ve kenarlarına ilişkin ifadeler “гъу” ses anlamsalı temelinde kendisini gösterir:

«Гъум: Kalın. Гъунэ: Kenar. Гъунапкъэ: Sınır. Гъунэгъу: Yakın, komşu. Гъусэ: Arkadaş. Гъубжэ: Orak».

*

Bir şeyin yatağı ya da yuvası o şeyin sınır çizgilerine ilişkindir ki, bir şeyin dışından itibaren tahriş edilmesi ya da kemirilmesi de “гъу” ses anlamsalı temelinde ifade bulur:

«Гъун: Dıştan itibaren tahriş eymek, yemek, kemirmek. Егъун: Bir şeye yönelik olarak tahriş, yeme, kemirme eyleminin gerçekleşmesi. ГъущIэн: Kemirme, yeme, tahriş etme eyleminde bulunmak»

*

Bir şeyin sınırları onunla birlikte varolandır; sınırlarının fizik olarak olmaması ya da zamansal olmaması “гъу” ses anlamının ifade ettiği durumdur. Bu ifade, bir ideal durumun ifadesi olarak anlaşılabilir ki, bir şeyin yuva ve yatağının değiştirilmeden kılgılanması bu temelde ifade bulur. Bu anlamda, bir şeyin uzaktan görülmesi olayı da “гъу” temelinde ifade edilir ki, aşağıda verilen örneğimizdeki “лъэ (organizma, kütle)” sesleminin “лъа” olmasına neden olan da, onun uzaktaki (a) bir şey (лъэ) olmasıdır:

«Лъагъун: Görmek».

*

Bir şeyi görmek anlamının oluşumuna benzer şekilde, bir şeyin görüntüsünü oluşturan ya da yansıtan şeylerin işlevleri de “гъу” ses anlamsalı temelinde ifade bulur:

«Гъуджэ, гъунджэ: Ayna».

*

Bir şey bir yuva ya da yatağa sahiptir ki, bir varlığın zamansallıktaki mevcudiyeti böyle mümkün olmaktadır. Durum böyle iken, henüz vücuda gelmemiş ya da gerçekleşmemiş, dolayısıyla da şimdiki zamanda kılgılanmamış olan bir şey, “гъу” anlamsalının kılgılanmasının mümkünlüğünde bilinebilirdi.

Henüz varolmayan bir şey ideal olarak bilinebiliyorsa, olacak olan şeyler önceden bilinebiliyorsa, bunların ifadeleri de “гъу” ses anlamsalı temelinde ifade bulur ki, benzeri durumlara ilişkin örnekler olarak aşağıdaki sözcükler Adıgecede mevcuttur:

«Мэгъу (“гъу” olan, olabilen): Bilici, müneccim. Тхьэгурмагъуэ (“Тхьэ-гурмагъуэ” ifadesi “Tanrının kalbinin yuva bulması” anlamına gelir ki, bunun ifade ettiği kişi “Tanrının aklından geçeni bilen” kişidir): Bilici, müneccim. Гъубж (“гъу” sayıcısı): Eski Adıge bilimi ya da inancında bir bilici ya da dini kişi».

*

Henüz olmamış bir şeyi bilmek, olacak olanın kılgılanacağı “гъу”nın açık hale gelmesidir ki, yukarıdaki sözcükler bu şekilde anlaşılmalıdır. Günümüzün bilimi açısından bunlar anlaşılır şeyler değildir.

Ancak, söz konusu yeteneklere sahip olanların başkalarının kalbinden geçen şeyleri de bilebilme özelliklerine sahip olabildikleri de yadsınamaz. Bir kişinin içinden geçeni bilmek bir yana, bir kişiden bahsetmek de söz konusu kişiyi “гъу” ses anlamsalında konu etmek olmalıdır ki, Adıgecenin ifadesi de böyledir.

Bir kişi ya da şeyin fizik olarak bulunmadığı zaman ve mekanda anılması olayının da bir “гъу” işlemi olacağı açıktır. Bir şeyin bulunmadığı yerde sanal ya da ideal olarak bulunması olgusu olarak ifade edilebilecek olan bu olayın fizik bir gerçekleşmeyi ifade etmediği açıktır.

Ancak, bir şeyi olması gerektiği gibi yapmak ideal bir şeydir ki, bu zor olan şeydir; böyle zor bir şey, bir şeyin doğduğu ya da ortaya çıktığı temele ilişkin olan bir eylemdir ki, bunun ifadesinin “гъу” ses anlamsalında kendisini göstermesi şaşırtıcı olmaz. Nitekim, kendi yeteneklerini aşan ve de kendi dışında ve uzağında olan bir şeyin gerçeklik temelinde ortaya konması ideal olarak eylenen bir faaliyettir.

Bununla birlikte, bir şeyi mükemmel ve ideal şekilde yapmak, o şeyin ortaya çıkmasının temeline ilişkin bir eylem olarak “гъу” eylemidir ki, zor olan bu olsa gerektir. Böyle bir şeyi ortaya koymak olağanüstü itina gösterilmeyi de gerektirir.

Bu ifadeler doğrultusundaki sözcük örnekleri aşağıdadır:

-«И гугъу щIын: -Birinden ya da bir şeyden- bahsetmek. Абы и гугъу ящI: Ondan bahsediyorlar».

-«Гугъу: Zor. Іуэху гугъу: Zor iş. Егугъун: İtina (özen) göstermek. ТIэкIу егугъу: Biraz titizlen, biraz özen göster».

*

Bir şeylerin doğumuna ya da temeline ilişkin aynılıkları ya da birliktelikleri de “гъу” ses anlamsalında ifade bulur:

«ЦIэджэгъу: Adaş; aynı adı taşıyan. Ныбжьэгъу: Yaştaş; aynı yaşta olan. ДэщIыгъун: Birine eşlik etmek, biriyle birlikte hareket etmek. ЗэдэщIыгъун: Birlikte olmak; birlikte hareket etmek. Уэндэгъу: Ağır».

*

Bir şeyin ortaya çıkması “гъу” temelindedir ki, onun kaybolması da bu ses anlamsalda ifade bulur:

«Дыгъун: Bilinmez (ды) bir şekilde “гъу” eylemek (н) anlamında “çalmak, hırsızlamak”. Дыгъуэн: Hırsızlamak, çalmak. Къэдыгъун: -Bir şeyi- hırsızmak, çalmak. Дыгъу: Hırsız».

*

Bu ifadeler bir şeyin bilinmez şekilde ortadan kaybolmasına ilişkin ifadelerdir ki, bilinen bir şeyin unutulması durumu da “гъу” ses anlamsalında ifade bulmalıdır:

«Щыгъупщэн: “Unutmak” bir anda başa gelen şeydir (щы) ki, bilinen bir şeyin aksiyonunu yitirmesi ve kaybolması olarak temel yuvasına ya da ideasına (гъу) çekilmesidir (пщэн); onun hatırlanması da zor (гугъу) olsa gerektir».

*

Bir idea niteliği taşıyan “гъу” sesinin zamansal bulmasında ortaya çıkan “гъуэ” seslemi fizik olarak varolan bir şeyin ifadesidir ki, bir “yuva” ya da “varolanın yatağı” niteliği taşıyan bir anlam ifade eder. Bu temelde ortaya çıkan sözcük örnekleri aşağıdadır:

-«Гъуэ: Yuva; Açık sarı. Гъуэжь: Sarı (“kronik yuva” ya da “yuvalanım” anlamına gelir). Гъуабжэ: Ala, alacalı, boz. Гъуанэ: Delik. Угъуэнын: Delmek».

-«Гъуэгу: Yol. ГъуэгурыкIуэ: Yolcu. Гъуэмылэ: Yol için azık. Гъуэлъын: Bir yuvaya uzanmak anlamında “yatmak”. Игъуэлъхьэн: Bir şeyin içine uzanmak, yatmak. Къэгъуэтын: Bulmak. Бэгъуэн: Çoğalmak, bereketlenmek».

-«Гъуазэ: Önder, yol gösterici (uygun bir “yuvayla karşılaştıran” ya da “yerini bulduran” anlamına gelir). Щыгъуэзэн: Konu olan şeyden “haberdar olmak”, bir şey hakkında “bilgi sahibi olmak”».

-«Гъуэщэн: Yuvasından ya da yatağından ayrılmak ya da sapmak anlamında “yanılmak, aldanmak; karıştırmak, kaybolmak”. Гъуэтэн: Olması gerekenden (yuva) dışarılanmak anlamında bozulmak, “küflenmek”».

-«Гъуэз: Bir organizmadan boşalan enerji, buğur. Гъуэмб: Çukur».

*

Bir varolanın ortaya çıkması ya da bir varolanın kendi varoluş yatağında varlık kazanması zamanın bir fonksiyonudur ki, söz konusu varolanın yuvası ya da yatağı yukarıda ifade ettiğimiz “гъу”nın zamansal kazanmasında ifade bulur. Bu şeklide ortaya çıkan “гъуэ” seslemi “yuva” anlamına gelir. Bu seslemin bir ses ya da sözcük sonunda yer alması, söz konusu anlamın kılgılanma zaman ve mekanını ya da uygunluğunu ifade eder:

«Вэгъуэ: Çift sürme zamanı, -uygun olması. Тхъэгъуэ: Keyif sürme zamanı. Іуэху щIэгъуэ: İş yapma zamanı. Лэжьэгъуэ: Çalışma zamanı. ЛIыгъуэ: Adamlık ya da olgunluk çağı. Зэманыгъуэ: Zamanı, çağı, yeri».

*

Bir şeyin zaman ve mekanını bulması, söz konusu şeyin yerinin geldiğinin ifadesidir ki, bir kılgının yer bulması da “гъуэ” sesleminin soneklem olarak kendisini göstermesinde ifade bulur. Bir ses ya da sözcüğün bu şekilde “гъуэ” soneklemi almasında ortaya çıkan ifadeler başlıbaşına bir yeni anlam ve sözcük olabilir:

«Ужьыгъуэ: Açılınım zamanı, açılınım. ТIыгъуэн: Biyolojik olarak bölünme ve çoğalma zamanında ya da uygunluğunda olmak; bu anlamda hazır ve olgunlaşmış olmak. Фыгъуэн: “Çürüme durumu” olarak ifade edilebilecek olan bu sözcük “kıskanma potansiyelinde olmak” anlamına gelir. Ефыгъуэн. “Фыгъуэн” olgusunu bir şeye yönelik olarak eylemek anlamında “kıskanmak”. Лыгъуэн: Kavrulmak. Гъэлыгъуэн: Kavurmak».

*

Aşağıdaki sözcükler de aynı şekilde ortaya çıkar ve bir şeyin yeri ve zamanını ya da uygunluğunu ifade eder:
«Игъуэ: Uygun. Игъуэщ: Uygundur, yeridir, zamanıdır. Игъуэкъым: Uygun değildir, yeri ya da zamanı değildir. Игъуэр къэсащ: Zamanı geldi. Щыгъуэ: Söz konusu olan zaman. Сытым щыгъуэ?: Ne zaman?. Абы щыгъуэ → Апщыгъуэ: O zaman; o halde. Ар щыкIуэм щыгъуэ: O giderken. Ар щыкIуам щыгъуэ: O gittiğinde, o gittiği zaman. Ар щыкIуэнум щыгъуэ: O gideceğinde, o gideceği zaman. Щыгъуэ махуэ: Yas günü; ölmüş bir kişinin anılma zamanı».

*

Aşağıdaki sözcükler de bir şeyin yuva bulması ya da ortaya çıkmasına ilişkin sözcüklerdir:
«Лъагъуэ: İz; ayak izi. НэгъуэщI: Başka. Дэгъуэ: "Birliktelikteki uyum, güçlü uyum" anlamında "fevkalade"; tam uygun olan. Жагъуэ: "Donma ya da şok olma durumu" anlamında "gücenme, gücenim". Вагъуэ: "Kaynaşarak yuva bulmuş olan, kaynama durumunda olan" anlamında olsa gerektir ki, "yıldız".

"ГЬ-ДЖ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bu seslerin birbirinin ikamesi sesler olarak şivelerde bulunduğunu ifade etmiştik. Üzerinde çalıştığımız şivede "дж" sesinin yazılı hale getirilmiş olması nedeniyle, burada biz de bu sesi temel alacağız.

Bu sesin kılgı ve kılgısal şeyleri ifade edecek şekilde dilsel işleyişte bulunduğunu ifade etmiştik ki, bu temel anlamdan itibaren dilsel işleyişte bulunduğu sözcük grupları aşağıda verilmiştir:

*

Bu sesin fiil şeklindeki ifadesi "kılmak, etüd etmek, kurmak" anlamlarına gelir:
«Джын: Kılmak. Иджын: İçinde kılmak. Иджыхьын: İçinde kıladurmak. ИджыкIын: Kılarak işin içinden çıkmak».

*

Ortada olan bir şeyin hatmedilmesi ya da etüd edilmesi, onun bir şekilde kılgılanadurmasıdır ya da yeniden kılgılanmasıdır ki, bu bir etüd olabileceği gibi bir okuma da olabilir ve bir çağırma da aynı şeyin ifadesi olabilir:
«Джэн: Kıladurmak; Seslenmek, çağırmak. Къэджэн: Gözlemciye ya da referans noktasına doğru çağırmak. Еджэн: Okumak; Bir şeye seslenmek, çağırmak».

*

Her şey zamanın sürekliliğinde sürekli olarak kılgılanmaktadır ki, bir kılgı olarak ifade edilebilir. Bir kılgılama anı olan "şimdi" de zamanın sürekliliğindeki bir birim –mekansal- kılgıdır:
-«Иджы: Şimdi».
-«Джыгъуэ: Kılgı zamanı; Birim kılgı. Iэджэ, Iэджджэ: Belirli bir zamanın ya da elde olan şeyin kılgılanım durumunda olması anlamında "çok, fazlasyla". Аджэ, адджэ: Çok (çoğul kılgı). Щыджагъуэ: "Kılgı -iş, çalışma- ve okuma zamanı" anlamında olmalıdır ki, "öğle vakti"».

*

Bir bedenin kendi kılgısı, onun ortaya koyduğu bir yetenek ve estetik olarak kendisini gösterir:
«Удж: Dans; ritüel dans. Уджын: Dansetmek. Джэгун: Oynamak, dansetmek. Джэгу: Oyun, dans. ДжэгуакIуэ: Oyuncu, tiyatrocu, sahne ve gösteri sanatçısı».

*

Herşeyin bir kılgı olmasında, daha önce ifade ettiğimiz "гъу" ses anlamsalı temelindeki kılgı görsel, sanal ve sanatsal kılgıları ifade edebilmektedir:
«Гъуджэ, гъунджэ: Ayna. Гъуэзэджэ: Harikulade, mükemmel, sıradışı kılgı. Гъуазджэ: Sanat».

*

Bir kılgı, herhangi bir davranış şeklini de ifade edebilir:
«Бзаджэ (бзэ-джэ): Dilsel ya da mantıksal olarak kılma durumuna olan anlamında "yaman, fena, altedilemez, öfkeli". Фаджэ (фэ-джэ): Yüzüyle kılgılayan -ya da konuşan- anlamında "biçimsiz, ağzı burnu yamuk, suratsız". Бзэджэнаджэ: Terbiye edilmemiş, savruk, rastgele davranışa sahip olan ve korku ile şiddet saçan. Нэджэ Iуджэ: Gözü ağzı yamuk ve oynaşan korkunç şey. Сымаджэ: Hasta».

*

Bir kılgı insanın kültürel ya da genetik uğraşıları sonucunda da ortaya çıkabilir:
«Джэш, джэнш: Fasülye. Джэд: Tavuk. Джэдэщ: Kümes. ДжэдыкIэ: Yumurta».

*

Bir kılgı, insanın ortaya koyduğu ustalık işleri de olabilir:
«Джыдэ: Keser. Сыдж: Örs. Джатэ: Özel olarak kılgılanıp biçimlendirilmiş olan "kılıç". Джанэ: Gömlek. Афэ джанэ: Zırh gömlek, zırhlı giysi. Гъуэншэдж: Pantolon. Щэдж: Yığılarak düzenlenmiş büyük ekin topluluğu».

*

Bir kılgı herhangi bir şeye şekil vermektir ki, ağaçların kesilmiş olmasından dolayı kelleşmiş olan bir arazi de, gözlenebilir bir yamaç da, sığlığından dibi gözüken bir su birikintisi de bu ses anlamsalda ifade bulabilir. Bir şeyin tersi de bir kılgı olarak bu ses anlam temelinde kurulur:
«Джафэ: Kavlak, düz ve bitkisiz arazi, kel arazi. Джабэ: Yamaç. Кэндж: Sığ. Пхэндж: Ters».

*

Bir eylem sonucunda ortaya çıkan şeydir kılgı dediğimiz şey:
«Джэдэн: Belirsizce bir yerlere gitmek. Къэджэдыхьын: Başı boşça dolaşadurmak. Джэлэн: Sendeleyip yıkılmak, düşmek. Джылын: Gıdıklanmak. Пыджэн: Dürtmek. Теджын: Kalkmak»

"ГУ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Гу" sesi "гь" sesinin açılımı (y) olarak ortaya çıkmış olan bir sestir. "Гь" sesi, açılımı olan "гу" sesinde "г" şeklinde yazılmıştır. Bununla birlikte, "гь"

sesiyle aynı anlamda olduğunu ifade ettiğimiz “дж” sesi yazılı hale gelmiştir ki, bu nedenle de biz irdelememizi bu ses (дж) üzerinden yapıyoruz.

Bu sesin (гь-дж) bir “kılgı” anlamı olduğunu da ifade etmiştik ki, sürekli bir kılgı bir kılgı açılımı (y) olarak “гу” sesinde ifade bulur. Sürekli olarak kılgı durumunda olan her şey bu ses anlamında ifade bulur.

Böyle bir organ olan “kalp”ten başlayarak, “гу” sesinin dilsel işleyişteki yeri geniştir. Her şeyin kılgısal olmasında, sürekli bir kılgı durumundan kılgılanım alanına kadar geniş bir anlam alanı mevcuttur.

Bu anlam alanına ilişkin sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Kalp bir bedenin sürekli besleyicisi ve kılgılayıcısıdır ki, ilk ortaya çıkan ve tüm organların da kendisinden doğduğu temel bir organdır. Onunla ilgili ifadelerin bir temellik niteliği taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte, herhangi belirli bir alan ve bölge, bir organizma ile herhangi bir organ ve bunların birçok işlevi de “гу” ses anlamı temelinde ifade bulur.

Bu ifadeden olarak, “гу” sesinin geçtiği sözcükler sadece kalple ilgili ifadeler olmayabilir. Ancak, bir bedenin kendisinden ortaya çıktığı ve temeline ilişkin olan bir organ durumundaki kalbin bedenin de her işlevinde temellik taşıdığı ifade edilebilirse, bu sözcüklerin ortaya koyduğu anlamlar daha iyi anlaşılabilir.

Aşağıdaki sözcükler, bir organ olarak kalpten başlayıp, kalbe ve gönüle ilişkin ifadeleri içererek, sevgi ve nefret ile acı ve sevince varan duygusal anlamların “гу” ses anlam temelinde kurulmasına ilişkin örneklerdir:

«Гу: Kalp. Гу къабзэ: Temiz kalp ya da kalpli. Гу щабэ: Yumuşak kalpli. Гу быдэ: Sağlam kalp, kalbi katı. Гу махэ: Hassas kalpli. Гу мыгъуэ: Hassas ve rahatsız kalpli. ГумащIэ: Kırılgan, hassas kalpli. Гумзагъэ: Rahatsız, tedirgin. Гунэс: Tez canlı. Гу щIыIэ: Soğuk kalpli. Гу бзаджэ: Yaman kalpli, acımasız. Гукъутэ: Kalp kırma, kırgınlık. Гу цIапIэ: Berbat kalpli. Гу уз: Kalp ağrısı. Гууз: Acıklı. Гу бампIэ: Can sıkıcı. Гухэлъ: Aşk. ГухэщI: Canına okuma, canından eksilme. Гущтэ: Ürküntü. ГущыкI: Tiksinti. Гущыхуэ: Samimiyet, yakınlık. Гусэн: Küsmek. ГущIэгъу: Acıma. Губгъанэ: Gücenme. И гур ебгъэн: Gücenmek. Гукъанэ: İçinde kalma, aklından çıkmama. ГуIэн: Şok acı duymak. ГуIэгъуэ: Şok acı. Губжьын: Kızmak. ГуфIэн: Sevinmek. ГуфIэгъуэ: Sevinç. Гукъыдэж: İştah, istek. Гукъеуэ: Dokunaklı. Гузэвэн: Acele etmek; paniklemek. Гузэвэгъуэ: Panik; acele. Гужьеин: Paniklemek, heyecandan bunalmak. Гужьеигъуэ: Bunaltıcı. Гужьгъэжь: Hınç, öfke. Гушхуэн: Cesaretlenmek. Тегушхуэн: Birine cesaretlenmek; biri ya da birşey üzerinde hakimiyete yeltenmek».

*

Aşağıdaki sözcükler de bu örneklerden pek farklı oluşuma sahip değildir; ancak, “kalp” ve “gönül” işinden uzaklaşarak “гу” sesinin genel anlamda bir kılgı temelini ifade etmesinde ortaya çıkan anlamlara ilişkin örneklerdir:

«Гуапэ: İyilik, sevap, yakınlık. ГуащIэ: Ekşi. Гугъэ: Umut, niyet. Гугъэн: Ummak, ümidetmek. Гурыхь: Beğeni. Гурыщхъуэ: Şüphe. Гуэун: Bağırmak. Егуэун: Birine bağırmak, çağırmak. Гуауэ: Acı, dokunaklı».

*

Bedene ilişkin her faaliyet aslında kalbe ilişkindir. Bununla birlikte, her organın kendisi bir kılgısal olmak ve belirli kılgısal işlevleri bulunmak bakımından bu ses anlam temelinde ifade bulabilir. Örneğin, "anlamak, hatırlamak, düşünmek" gibi eylemler beynin işlevleri arasındadır ve bu ses anlam temelinde ifade bulur. Ancak, bunların derinlik taşıyan kılgılar olarak ortaya çıkması durumunda, bedenin tümüne ve bedenin merkezi bölgesi olan kalbe ilişkin olmadığı da söylenemez.

Aşağıda "гу" ses anlamı temelinde ortaya çıkan anlamların yukarıda verilmiş olan örneklerde olduğu gibi duygusal olmadığı ve duygusalllıktan uzaklaşarak anlama ve düşünmeye ilişkin ifadeler olduğu açıktır:
«ГурыIуэн: Anlaşmak, uyuşmak. КъыгурыIуэн: Anlamak. ГурыIуэгъуэ: Anlaşılır. Гурыхуэ: İşlek hafızalı, bilgili. Ар гурыхуэщ: O işlek hafizalıdır, bilgilidir. Гулъытэ: Dikkatli. Гулъытэ хуэщIын: -Bir şeyi- kaale almak, dikkate almak, gözardı etmemek. ГукъэкI: Akla gelen. ГукъэкI ищIакъым: Akıl etmedi, aklına gelmedi. Сигу къэкIакъым: Aklıma gelmedi. Губзыгъэ: Zeki. Гупщысэ: Düşünce. Гупщысэн: Düşünmek».

*

Herşeyin kendisi bir kılgıdır ve bir kılgının ürünüdür; herşey durmadan kılgılanmakta olmak bakımından da bir kılgı alanıdır. "Гу" sesinin belirli bir "organ, alan, bölge, yer, şey" ifade edebilmesine şu sözcükler net örneklerdir:
«ГунэщI (гу нэщI: Boş alan - mide): Aç. Гупэ: Herhangi bir şeyin (гу) ön kısmı (пэ), ön tarafı, önü, ilerleme istikameti».

*

Herhangi bir kılgının "гу" ses anlamında ifade bulmasında, kılgısal (гъ) açılınım (у) durumunun pekiştirilerek (щэ) ifadesi olarak ortaya çıkan sözcük, sonuna geldiği ifadenin de pekiştirmesidir:
-«Гущэ: Pekiştirme soneki. Мэуэ гущэ: Böylece, böylecene, böylelikle, böyle iyice».
-Ayrıca, bir bebeğin büyütülmesine yataklık ya da yuva işlevi gören bir araç da bir kılgısal açılınımın pekiştirilmiş olarak ifadesinde kendisini gösterir:
«Гущэ: Beşik».

*

Bu örneklerde de kendisini gösterdiği gibi, kılgısal ya da kılgılanımsal olarak varolan herhangi bir "organ, alan, bölge, bir merkez ya da çevren" gibi bir tanım aralığına sahip olan herhangi bir şey "гу" ses anlamında ifade bulabilmektedir:
«Уэгу: Gök. Уэфэгу: Gökyüzü. ЩIыгу: Yer, zemin. TIыгу: Çıkıntı alanı, ada. ХытIыгу: Ada. TIыгур: Kambur. Жьэгу: Ocak. Гъуэгу: Yol. Хугу: Cin darı (bir tahıl cinsi) içi. Iэгу: Avuç içi. Лъэгу: Ayak tabanı; zemin. Лъэгуажьэ: Diz. Джэгу: Oyun. Джэгун: Oynamak. Джэгуэн: Oynayadurmak; oyuncak. Бзэгу: Dil –organ olarak-».

*

“Бзэгу”un bir dil merkezi olmasına karşın, onun bir “гу” olarak işlevsiz kalması bir eksiklik olarak “гуэ (гу-)” sesleminde ifade bulur:
«Бзагуэ: Dilsiz, ahraz».

Bu işleyişle birlikte, “гу” sesi bir işlevsel merkezi ifade ederken, işlevsel olarak bir boş küme ile yararsız olarak ortaya çıkan bir kılgı ya da işlev de “гу” ses anlamında ifade bulabilir:
«Дэгу: Sağır. Бэгу: Çıban, yara».

Benzer şekilde, bedenden (гу) çıkarak (гуэ) bir çürük ya da yara (ф) niteliği taşıyan çiçek hastalığı da ifade bulur:
«Гуэрэф: Çiçek yarası, hastalığı».

Bir organın genel standardının “гу” sesinde ifade bulması halinde, söz konusu organın bu standardın altında kalması “гуэ (гу-)” sesleminde, standardın üstünde olması da “гу+” olarak aynı seslemde (гуэ) ifade bulur:
«Дагуэ: İşitme organın eksikliği; kulaksız ya da eksik kulak. Пагуэ: Ucu keskin olmayan, küt uçlu. КIагуэ: Kısacık. Къуагуэ: Çatal, kaba, küt. КIэн къуагуэ: Çatal ya da büyük aşık –eklem kemiği-».

*

Bu örneklerde görüldüğü gibi, bir şeyin standardı dışında olması, konu edilen şeye (гу) ilişkin bir artış (+) veya eksilme (-) olarak “гуэ” sesleminde ifade bulur. Bu mantık doğrultusunda, bir şeye (гу) bitişme ve dahil olma ya da girme (гу+) ile bir şeyden ayrılma ya da çıkma (гу-) eylemleri de “гуэ” sesleminde ifade bulur:
«Къуэгуэн: Ardına yığmak. Дэгуэн: Arasına yığmak. Хэгуэн: İçine bandırmak. Игуэн: İçine bandırmak, batırmak. ЩIэгуэн: Altına sokuşturmak - yığmak. Iугуэн: Önüne yığmak. ГуэкIын: Bir şeyden ayrılmak. ГуэкIэн: Bir şeyde bitmek (bitki). Гуанэ: Budak. Гуэнэн: Bir şeyin arasında kalmak, bir şeyin arasına takılı kalmak. Гуэсын: Bir şeyin kenarında oturmak, bir şeye ilişik oturmak. Гуэтын: Bir şeyin kenarında durmak. Гуэлъын: Bir şeyin kıyısında yatmak. Гуэхун: Bulunduğu şeyden düşmek, ayrılmak. Гуэхуэн: Bir şeye sığmak. Гуэхъуэн: Bir şeye dolmak. Гуахъуэ: Anadut, yaba. Гуэн: Ambar. Гуэудын: Bulunduğu şeyden koparmak. Гуэдэн: Bir şeyin kenarına dikmek. Гуэдзын: Bir şeyin kenarından atmak. Гуэдз: Tahıl danesi. Угуэшын: Paylaşım yapmak, paylaşmak. Гуэшын: Paylaşmak; Bir şeyi yanında bulunduğu bir şeyden -sürerek- ayırmak. Гуэшэн: Paylaşadurmak, paylaştırmak; Bir şeyi bir şeyin yanına –sürerek- yanaştırmak».

*

Bir çevren ifade eden “гу” sesinin merkezi bir yapıyı işaret etmesinde, düzgün bir merkezi yapıya sahip olan “teker”in ifade edilebilmesi kolaylıkla mümkündür. Buradan doğmuş olan “araç, araba” sözcükleri de “гу” ses anlamında ifade bulur. -Daha önce sözünü ettiğimiz “гущэ” sözcüğünün ortaya çıkışına temel olan bir yan da budur-:
«Гу: Araba. Выгу: Öküz arabası. Шыгу: At arabası. МэфIэгу: Ateş arabası anlamında “tren”. Гулъэ: Fazla yüklü, dolu araç. ГуплIэ: Araç ön merkezi; Yükün araç ön bölgesinde toplanması. ГупкIэ: Araç yükünün arka bölgede toplanması. Гупхэ: Araç arkası. Гупэ: Araç önü; Herhangi bir şeyin ön tarafı».

*

Sürekli bir kılgı ifade eden ve her varolanın bir kılgı olarak ifadesinde kendisini gösteren “гу” sesi bir temelliği ifade etmektedir. Herşeyin kılgılandığı bu temellikte ifade bulabilmesinde, “гу” sesinin bir dişillik ifadesi olduğu söylenebilir. Nitekim, dilsel işleyişte de “гу” sesinin bir dişil ses olduğu kendisini göstermektedir.

Bu ifadelerden olarak, her bir insan dişili, Tanrıça vs. sözcükleri temelselliği ve merkezi rolleri ifade edecek şekilde “гу”ye ilişkin (гуэ) olma anlamında ifade bulur:

-«Тхьэ гуащэ: Tanrıça. Псытхьэ гуащэ: Su Tanrıçası. Псыхъуэ гуащэ: Akarsular Tanrıçası. Псатхьэ, Псатхьэ гуащэ: Can Tanrısı, Tanrıçası».

-«Гуащэ: Bayan, prenses; kaynana; oyuncak bebek. Гуэщэшхуэ: Büyük prenses. Гуэщэжь: Yaşlı prenses, baş prenses; kaynana».

*

Bu sesin bir dişil ses olması nedeniyle de, bu verdiğimiz sözcüklere benzer örnekler Adıgece dişil isimleri arasında bulunur ve kızlara takılan adlardandır:

«Гуэщдыгъэ. Гуэщпагуэ. Гуэщжан. Гуэщэжан. Гуэщэнур. Гуэщэнэ. Гуэщэпс. Гупсэ. Гулэ. Гулэз. Гунэ. Гуланэ. Мэзгуащэ. Хъурыгуэ. Жанпагуэ».

“Г” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bu sesin “гъ” ile “гь (дж)” arasında bir ses olduğunu ifade etmiştik ki, anlamsal yeri de bu iki ses arasındadır. Bir kılgının şeddeli bir eyleme olması durumunun ifadesi olduğu söylenebilir “г” ses anlamı.

Bu ifadeden olarak, bir kılgının iyice ya da aşırı şekilde kılgılanması anlamında ifade edilebilecek olan “г” sesinin bulunduğu sözcükler aşağıda gruplar halinde verilmiştir.

*

Bir şiddetli kılgı özelliğine sahip olan “barut” ile buna benzer şekilde toz halinde de bulunan ve biyolojik birşeyler için yararlı kılgısal özellikleri olan “baharatlar” bu sesin fiil formunda ifade bulur:

«Гын: Barut; Baharat. Гыныху: Bir tür baharat. Гыныплъ: Bir tür baharat. Джэд гын: Tavuk baharatı (kişniş)».

*

Bir şeyin aşırı kılgısı ya da bir kılgının yüksekliği “г” ses anlamında ifade bulur:

«Жыг: Ağaç. Лъагэ: Yüksek. Пагэ: Gururlu, burnu havalarda».

*

Aşırı ya da etkili bir kılgının ifadesi olan “г” sesi aşağıdaki sözcüklerin de oluşumuna neden olur:

«Гиен: Azarlayarak uyarmak. Гызын: Sarsılarak inlemek. Гыбзэ: Beddua. Бэгын: Şişmek. Гъуэгын: Ağlamak».

*

Kendisi şişkin ve kılgısal zerrecikler kesesi olan bir organ da “г” ses anlamında ifade bulur:
«Гэ: Testis; Yumurtalık».

«Д, Т, ТI» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Д” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Д” sesi sert bir ses olup güçlü ötümlü bir ünsüzdür. Bu fonetik özelliği onun anlamını da belirler. Bu ifadeden olarak, bir güç ifade etmek onun seslemsel doğasında mevcuttur; bir güç organize bir olgudur ki, bir birliktelikten doğar. Bu niteliğiyle de, birlikte varolan şeyler ve birlikte eylenen eylemler “дэ” sesleminde ifade bulur. Birlikte bulunan şeyler, hem bir güç ifade ederler ve hem de bir bilinmezlik niteliği taşırlar. Birlikte bulunan şeyler ve içinde bulunulan bir küme bir çerçeveleme olgusudur ki, böyle bir olgu ile bu anlamda ifade edilebilecek olan boşluk da “д” sesi anlamında ifade bulur.

Anlaşılacağı üzere, bu ifadeler muhtelif anlam kümelerini ortaya koyabilecek şekildeki dilsel işleyişleri ifade eder. Dilsel işleyişte böyle geniş kapsam alanına sahip olan “д” ses anlamı temelinde kurulan sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Öncelikle, sert bir ünsüz olan “д” sesinin zamansal (э) almasında ortaya çıkan “дэ” sesleminin “сэ”nın içinde bulunduğu ve onu güçlendiren ve güven altında olmasını sağlayan bir küme anlamı ifade ettiğini söyleyebiliriz. Bu ifadeden olarak, “дэ” seslemi “сэ”nın içinde bulunduğu bir çoğulu ifade edecek şekilde “biz” anlamına gelen bir sözcüktür.

Buradan da anlaşıldığı gibi, “дэ” seslemi birlikte bulunma durumunu ya da kapsam alanında bulunmayı ifade edecek şekilde dilsel işleyiş kazanan bir seslemdir.
«Дэ: Biz. Дэр дэру: Biz bize. Дэ докIуэ: Biz gidiyoruz».

*

Bir bireyin içinde veya arasında bulunduğu çoğulun “дэ” olarak ifadesi yanında, birlikte eylenen ya da bir çoğul tarafından eylenen eylemler de bu ses anlamda ifade bulur:
-«ДэщIын: Birine arka çıkmak. ЗэдэщIын: Birbirine arka çıkmak, kollamak. ЗэдэщIэн: Birlikte -bir şey- yapmak. ДэIэпыкъун: Birlikte zorlamak, çekmek. ДэIун, ДэIуэн: Arasına sokmak; Dinlemek».
-Dinlemek eyleminin dinlenilen şeyin pasifçe tekrar edilmesi işlemi olduğu ifade edilebilir ki, konuşulan şeyin bu tekrarı konuşana eşlik etmektir ya da konuşanla birlikte konuşmaktır; Adıgecede “dinlemek” eylemi “birlikte konuşmak - ötmek” anlamına gelir:
«ДэIун: Dinlemek. ЕдэIун: Bir şeyi dinlemek. ДэIуэн: Dinleyedurmak. УдэIун: Susmak, teselli olmak».

*

Birliktelik, içinde bulunulan bir kümeyi ifade eder ki, bir kapsam alanının ya da kuşatıcı olan bir şeyin ifadesi de “дэ” sesleminde kendisini gösterir:
«Дэ: Ceviz. Дей: Ceviz ağacı. Дэжьей: Ceviz gibi kabuklu yemişler; cevizgiller (fındık, fıstık vs.). Дэшхуэ: Ceviz. ДэцIыкIу: Fındık. ЩIыдэ: Çiğdem; -yer altındaki kabuklu kütlesel bitkiler-».

*

Bir kapsam alanını ya da bir şeyin arasını ifade eden “дэ” sesi böyle koşullar altında yapılan eylem ve olguların da ifadesinde kendisini gösterir:
«Дэтын: Bir şeyin arasında ya da içinde durmak. Дэсын: Bir şeyin arasında oturmak. Дэлъын: Bir şeyin arasında ya da içinde yatmak. Дэлъэн: Bir şeyin arasına ya da içine atlamak. Дэхуэн: Bir ara ya da iç duruma sığmak. Дэхун: Bulunulan bir ara ya da içten kovmak. Дэхъуэн: Bir şeyin içine ya da arasına dolmak. Дэхьэн: Bir şeyin arasına girmek. ДэкIэн: Bir şeyin arasında bitmek (bitki); Bir şeyin arasına dökmek».

İçinde bulunulan bir şeyden çıkmak anlamı, bulunulan bir ortam ve seviyeden yukarı çıkma eyleminin de temeli olurken, soneklemin “еин” olması hali de bu durumu pekiştirir:
-«Задэ: Dik. Узэдын: Dikmek; doğrultmak, düzeltmek. Щхьэдэхын: Üstünden aşmak. ЩхьэдэкIын: Üzerinden aşmak. ДэкIын: Bir şeyin arasından çıkmak; -Yukarı- çıkmak».
-«Дэлъеин: Yukarıya atlamak, sıçramak. ДэпкIеин: Yukarı sıçramak. Дэпщеин: Yukarı tırmanmak. ДэщIеин: Yukarıya doğru inşa etmek. Дэхуеин: Yukarı sürmek».

*

İçinde bulunulan bir şeyin ifadesi olan “дэ” sesinin fiil şekli (дэн) içinde olunacak şeyin eylenmesi anlamına da gelir ki, böyle bir şey giyilen ve içinde bulunulan giysi ve başka şeylerin dikilme eyleminin de ifadesini verir. Aşağıda, dikmek ve dikişle ilgili gereçler ile dikilmiş olan bazı şeylerin dilsel ifadeleri yer almaktadır:
-«Дын: Dikmek. Дэн: Dikmek, dikme eylemi içinde bulunmak. ХэдыкIын: Örmek, nakış işlemek. Iудэн: Kenarına dikmek. Гуэдэн: Ulamak olarak dikmek. Хэдэн: İçine dikmek, işlemek. Дэрбзэр: Terzi».
-«Дыд: Dikiş aleti, iğne, çuvaldız. Iуданэ: İplik. Данэ: İpek».
-«Лъэпэд: Çorap. Фэнд: Deri çuval. Фэндырэ: Deriden muhafaza».

*

“Д” sesinin içinde bulunulan kümeyi ve birlikte yapılan eylemlerin ifadesini ortaya koyması yanında, onun bir güç ve bilinmezlik özelliklerini ifade edebildiğini söylemiştik ki, aşağıdaki sözcüklerin böyle niteliklere sahip olduğu ifade edilebilir:
«Дыгъэ: “Гъэ” olarak çalışan güç ya da şey anlamında “güneş”. Дагъэ: “Гъэ” niteliğindeki şey anlamında “yağ”. Дэгъуэ: Yerini bulmuş özellikler birliği anlamında “fevkalade, iyi”. Дыщэ: Çok sağlam, satınalmaya yarayan şey anlamlarında “altın”. Дыжьын: Sağlam şey, tedavül aracı anlamlarında “gümüş”. Быдэ: Sağlam, katı, sert. Куэд: Bir derinlik niteliği sağlayan şey olarak “çok”. Фадэ: İçimlik olan şey; içki; güç veren içecek».

*

Bir şeyin kendisi, kendinde olandır ki, kendiyle iç içe olandır. O halde, bir şeyin tıpkısı kendinin kendi içinde olması olarak nitelendirilebilir:
«Дыдэ: Tıpkı. Ар дыдэ: Tıpkı o. Езыр дыдэ: Tıpkı kendisi».

Ama, bir şeyin bir başkasına benzetilmesi, benzeyenin benzetilen şeye (дэ) yönelik olarak gösterdiği temayül (хуэ) ile ifade edilebilir:
«Хуэдэ: Gibi. Зэхуэдэ: Birbiri gibi, birbirinin aynı. Зэхуэгъэдэн: Birbiriyle aynı görmek, birbirine benzetmek. Шыд: Ata benzeyen anlamında "eşek"».

*

İçinde bulunulan kümeyi ifade eden "д" ses anlamı bir şeyin kendi içinde ya da kendinde olması ile benzemek anlamlarının ifadesinde dilsel olarak iş görür hale gelmektedir ki, buradan, bir çoğul içinden bir şey seçmek anlamı da bu temelde kurulabilir hale gelir:
«Хэдэн: Seçmek, tercihte bulunmak. Яхэдэн: Aralarından seçmek, tercihte bulunmak, beğenmek. Хэгъэдэн: Seçtirmek, tercihte bulundurmak. Хадэ: Tercihler çoğulunun bir aradalığı anlamında "bahçe". Дахэ: İçinde bulunduğu grupta seçkin olan, seçilmiş ve tercih edilmiş olan, seçkin özelliklere sahip olan ve ifadenin tam anlamıyla nezih olan anlamlarında "güzel"».

*

Çoğuldan bir seçme birlikte ya da beraberinde olunmak istenen bir şeyin tercih edilmesidir ki, bunun doğrudan "дэ" eylemek (дэн) olduğu ifade edilebilir. Yukarıda verdiğimiz "dikmek, dikiş" sözcüğüyle aynı seslem olan bu fiil "kabul etmek" anlamına da gelir; kabul edilen şey bir seçim ya da tercihtir de (хэдэн):
«Дэн: Kabul etmek. Сэ мыр содэ: Ben bunu kabul ediyorum».

*

Konu "д" sesinin dilsel işleyişte seçme ve tercih etme işlevine kadar gelmişken, seçilecek olan seçeneklerin ortaya konması bizi bir çoğul kümeden bir tercih yapmak durumunda bırakmaktadır ki, bu durumda bir soru işaretiyle karşı karşıya kalırız:
«Дэтхэнэ: Hangisi. Дэтхэнэра ар?: O hangisi?. Дэнэ: Nere, nerede. Дэнэ кIуэрэ?: Nereye gidiyor?. Дапщэ: Kaç. Дапщэ хъурэ?: Kaç oluyor? Sayısı ne kadar? Дапщэщ: Kaçta, ne zaman. ЩыкIуэнур дапщэщ?: Ne zaman gidecek? Kaçta gidecek?».

*

Herhangi bir şeyin kendinde kapsanmasının "д" ses anlamında ifade bulabilmesinde, herhangi bir şeyin işaret edilmesi de aşağıdaki ifadelerde ortaya çıkar:
«Мыдэ: İşte (yakın mekan). Модэ: İşte (uzak mekan). Адэ: İşte, orada (uzak); baba (içinde bulunulan ya da çıkılmış olan geçmiş şey ya da güç). Аддэ: Taa ora, orada (çok uzak)».

*

Bu şekilde herhangi bir şeyin ifadesinde ya da işaret edilmesinde dilsel işlev kazanan "д" sesi giderekten belirsiz olan ya da bilinmeyen durumların ve belirsizleşme ile kayboluşların ifadesinde kendisini gösteren bir işlev de edinir:

«Дыкъын: Yok olmak, kaybolmak. Щхьэдыкъ: Unutkan. Думп хъун: Yok olmak, kaybolmak. КIуэдын: Kaybolmak».

Bu şekilde ortaya çıkan kayboluşlar bir boş küme niteliği taşıyan, işlevsiz ya da yeterli işleve sahip olmayan şeylerin de ifadesinde kendisini gösterir:
«Дэгу: Sağır. Дагуэ: Kulaksız, yarım kulak. Уэд: Kuru, çelimsiz, etine dolgun olmayan, zayıf».

Bir kayboluş olarak oluşan boş küme işlevi, bir insanın (хьэ) cansız bedenin ifadesinde kendisini gösterir:
«Хьэдэ: Cansız insan bedeni, ceset. Хьэдырыхэ: İnsanın ölümden sonra indiği yer. Хьэдэщ (Yunancadaki "hades" bu sözcüktür!): Ölülerin bulunduğu yer, ölülerin gömüldüğü yer, mezar. ХьэдэIус: Ölüye ait olarak dağıtılan şey - adak. Хьэдагъэ: Ölü için yas».

*

Nedeni belirsiz olsa da, bir belirti ya da benzerlikle ifade edilebilecek olan şeyler ile bir sertlik ve güç durumunun "д" ses anlamında ifadesi aşağıdaki sözcüklerde kendisini gösterir:
«Лыдын: Parıldamak. Диин: Katılaşmak, sertleşmek, donmak (yağ için). Дыркъуэ: İz, darp izi. Удын: Dayak. Iэдэ: Tutacak, maşa, pense. Уадэ: Çekiç. Джыдэ: Örs. Шхыдэн: Yiyecek gibi olmak anlamında "öfkelenip kızmak". Уд: Bilinmez güçlere sahip olarak açılınımsal olan anlamında "büyücü; -akıllı"».

"Т" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Д" sesinin, içinde bulunulan bir bütünü ya da kümeyi ve bir gücü ifade etmesinde, fonetik olarak bu sesin daha yumuşak ötümlü bir benzeri durumundaki "т" sesi bir bütünden taşan veya bir bütünü aşan ifadeler ortaya koyar. Bu anlamda, bir aşkınlık ifade eden bu ses, bir yüksekliğe ve bir platforma ilişkin ifadeler olarak dilsel işleyişte işlev görür.

Bir varolanı aşan bir anlam ifade etmekle bu ses anlam, bir dikey duruşu veya bir varolanı aşan ve bir varolandan ayrılan bir olguyu ifade eder. Bir aşma durumunu ifade etmesinde aşkın olgularla ortaya çıkan ya da bir güç inayetinde ortaya çıkan olgular, bu ses anlamın başa geldiği dilsel ifade ve sözcüklerde ifade bulur. Bu ifadelerden olarak, insan bakımından aşkın olan Tanrı da (Тхьэ) bu sesin (т) insan (хьэ) adının başına gelmesinde ifade bulur.

Bununla birlikte, bu ses anlamın (т) bir şeyi aşma ve bir şeyin dışına taşma anlamları ifade etmesinde, bu sesin doğrudan fiillenimi (тын) bir verme ve adama eyleminin ifadesidir ki, böyle bir olgunun insana özgü bir eylem olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Aşağıda "т" sesinin işlevlerinde ortaya çıkan sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Bir bütünden çıkan ve onu aşan eylemi ifade eden "т" sesinin fiilleniminde "vermek, adamak" eylemleri kendisini gösterir:
«Тын: Adamak; adak. Тыгъэ: Adak; adak yapılan şey. Етын: Vermek».

*

Bir şeye göre yükseklik ile bir şeyin üstüne ya da üzerine ilişkin olan eylemler de bu ses anlamda ifade bulur. Bir aşma niteliği de taşıyan bu ses anlamı bir performans olarak aşmayı da ifade eder:
-«Тафэ: Plato ("тэ" olan yüzey -фэ-)».
-«Тесын: Bir şeyin üzerinde oturmak. Телъын: Bir şeyin üzerinde yatmak. Тетын: Bir şeyin üzerinde durmak. Теуэн: Bir şeyin üzerine vurmak. Теун: Üzerindeki yükü atmak anlamında "teselli bulmak". ТекIын: Bir şeyin üzerinden çekilmek; bir şeyin üzerindekinin (örneğin, rengin) çıkması; Bir yarışta birilerini geçmek. ТекIэн: Üzerine dökmek. ТекIуэн: Bir yarışmada başkalarını geçmek, yenmek; Bir şeyin üzerine yürümek. Техьэн: Bir şeyin üzerine çıkmak. Тенэн: Bir şeyin üzerinde kalmak. ТепIэн: Üzerini örtmek; Yorgan. Тепщэн: Bir şeyin üzerine üflemek; Bir şeyin üzerine sürünerek tırmanmak, abanmak. Тепщхьэн: Bir şeyin üzerine abanmak, çullanmak. Тепщэ: Prens, kral, yönetici. Тепщэгъуэ: İktidar».

*

"Т" sesi bir aşkınlığı ve yüksekliği ifade ederken, dikey bir duruşu da ifade eder. Bu anlamda da, bir şeyin varolma hali, bir bütün ya da topluca varlık sürdürme hali, bir şeyin ayakta durması ile yukarı doğru kalkma gibi eyem ve olgular, konu olan ifadenin sonuna "т" sesinin gelmesiyle eylenmiş olur.

Bu dilsel işleyiş bir toplumun adlandırmasında da kendisini göstermiş olmalıdır ki, eski toplum isimlerinin sonunda "т" sesinin bulunması sıkça karşılaşılan bir olgudur. Aşağıdakilerin bir duruş ya da ayakta kalma durumu olarak okunması mümkündür:
-«Хьэт: Hatti. Сыт: Ne. Хэт: Kim. Щыт: Dur, böyle. Хуит: Serbest, bağımsız. Щхьэхуит: Özgür».
-«Щытын: -Ayakta- durmak. Дэтын: Arasında durmak. Хэтын: İçinde ya da içlerinde bulunmak. Итын: İçinde durmak. Iутын: Önünde durmak. Iуэтын: Öfelemek. Iэтын: -Elle- kaldırmak. ФIэтын: Takılı –kurulu- durmak. ЗэфIэтын: Ayakta durmak, hazır –kurulu- durmak. Къуэтын: Bir şeyin ardında durmak. Гуэтын: Bir şeyin kenarında –kıyısında- durmak. Къэгъуэтын: Bulmak».

*

Sözük sonunda bulunan bu sesin zamansal alması durumunda, konu olan şeyin olagitmesi ifadesi dışında, bir duruştan ötelenme anlamında gerçekleşen bozulma da ifade bulabilir; sonuna geldiği ses ve sözcüklere bağlı olarak başka anlamların da ortaya çıkabileceği açıktır. Bu cümleden olarak, "тэ"nın sona gelmesiyle ortaya çıkan muhtelif anlamlara ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir:
«Щэтэн: Parçalanmak. Щытэн: Islamak, gevşetmek. Лъэтэн: Uçmak. Гъуэтэн: Küflenmek. TIэтэн: Bir dikiş-bağ-düğüm çözmek, düğmeyi açmak. Iуэтэн: Anlatmak, açık etmek, itiraf etmek. Iуэтэжын: İtiraf etmek, haber olarak anlatmak. Къэхутэн: Araştırmak, devşirmek. КъэхутакIуэ: Araştımacı. Къэхутэныгъэ: Araştırma».

*

"Тэ"nın soneklem olarak kendisini göstermesinde bir yükseklik durumu ile olması gerekenden öte bir kılgı da ifade bulur:

«Матэ: Üzerinde durma ya da bulunma sağlayan bir taban anlamında “sepet”. Іэмбатэ: Ele gelen nitelikte bir “ekin demeti”. Джатэ: Kılıç. Шатэ: Sütün üzerinde oluşan tabaka anlamında “kaymak”. ЩІыІэта: Soğukça».

*

“Т” ses anlamı aşkın olanı ya da mevcut olanın dışına taşanı ifade edebilmektedir ki, tam kesin olmayan ya da meydana gelmemiş olan bir niyet ile “di-li geçmiş zaman” ifade edebilen bir ses olarak işlev görür:
«КІуэнт: Giderdi. КІуэнут: Gidecekti. КІуат: Gittiydi».

“ТІ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Д” sesi bir küme ya da kütleyi ifade ederken, onu aşan bir şey “т” sesinde anlam bulur; böyle bir aşma değil de, söz konusu kütlenin kendi içinde işleyen bir şeydir “тІ” sesinin kılgıladığı anlam. Bir şeyin içine işleyen böyle bir etki, söz konusu kütlenin iç değişimine yol açabilir ki, böyle bir iç değişiklik söz konusu şeyin bütünlüğünün kaybolmasına ve parçalanarak çoğalmasına yol açabilir. İşte, bu ses anlam böyle bir etkiye sahip olan bir eril sestir.

Bu anlam çerçevesinde oluşan sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Öncelikle, bu sesin eylenmesi ya da fiil olarak kendisini göstermesi bir şeyin içine nüfuz etme etkisinde olup, kazma ya da deşme eylem ve olgularına ilişkin ifadeler ortaya koyar:
-«ТІын: Kazmak, deşmek. КъэтІын: Kazmak. ТІэн: Kazadurmak, deşedurmak. ИтІэн: Kazma işlemini bir şeyin içine doğru yapmak. ЕтІэн: Bir şeye yönelik olarak kazmak. ИтІыхьын: Bir şeyin içinde kazma ya da deşme eylemi sürdürmek. ГуэтІын: Bir şeyden kazarak ayırmak. ГуэтІэн: Bir şeyin kenarında kazma eyleminde bulunmak; Bir şeyin kenarına dikmek. ЩІэтыхьын: Bir şeyin altını kazmak, deşmek».
-«ХэтІэн: -Bir şeye- dikmek. ИтІэн: Bir şeyin içine doğru kazadurmak; Bir şeyin içinde dikmek. ЩІэтІэн: Bir şeyin altına dikmek; Gömmek. ЯтІэ: Kazılabilir olan -çoğul- anlamında “toprak”».

*

“ТІ” sesi nüfuz edebilme ve içe işleyebilme niteliğinde bir ses anlamdır ki, bu niteliklere sahip olan ya da bu niteliklerle oluşan şeyler bu ses anlamda ifade bulur:
«ПІытІын: Ezmek. ТІатІэ: Yumuşak. ТІасхъэ: Hassas. ЩхьэкІуртІэ: Kafası karışık, bunak, beyni sulanmış».

Nüfuz edilebilir ve birbirinden ayrılabilir olan şeylere ilişkin eylemde de kendisini gösterir “тІ” ses anlamı:
«ТІэпІын: Bir dikişi ya da düğmeyi çözmek; açmak. Жыгхэр къотІэпІ: Ağaçlar göveriyor, açıyor. ГъэтІэпІын: Çözdürmek, açtırmak. ТІэщІын: Soymak, çıplak hale getirmek. ЗытІэщІын: Soyunmak».

*

Bir iç dinamik sonucunda bir kütlede oluşan genişleme “тI” ses anlamında ifade bulabilir. Böyle bir nitelik taşıyan kabarma ya da genişleme ile çıkıntı niteliği taşıyan şeyler de aynı ses anlamda ifade bulur:
«ТIыгу: Ada. ТIыгур: Kambur. ЩхьэпхэтIыгу: Kafanın arka bölge çıkıntısı. НатIэ: Göz çevresindeki çıkıntı anlamında “alın”. НэтIэгу: Alın çevreni. ТIиин: Uç vermek, sivrilmek. ТIеин: Uç vermek, göze batarcasına belli olmak. КIэтIий: Barsak».

*

Bir katlama, oturma ve çökme eylem ve olguları da “тI” ses anlamında ifade bulur:
«ТIысын: Oturmak. ГъэтIысын: Oturtmak. ИтIысхьэн: İçine oturmak. ИгъэтIысхьэн: İçine oturtmak. ЩIэтIысхьэн: Altına ya da içine oturmak. ХэтIысхьэн: İçine oturmak. ЕтIысэхын: Alta doğru oturmak, Bir çökeltinin çökmesi. ГъэтIылъын: Yere bırakmak, bırakmak, yerleştirmek».

*

“ТI” sesinin erilliğine en somut örnek, bir canlının olgunlaşmasını ifade etmesidir ki, böyle bir şey “тIы” durumu ya da yuvalanımı (гъуэ) olarak ifade bulur; çoğalma süreci de buradan başlar. Bir olgunlaşmadır çoğalmayı başlatan olgu; olgunlaşan bir şey ürer ve ikinci bir şey ortaya çıkar ki, “bir”den dışında başka şey oluşması “тI”nın bir işlevi olup, onun açılınım (у) kazanmasıdır. Böyle bir şeyin ilk adımı ya da böyle bir süreçteki ilk ürün “iki”dir:
-«ТIыгъуэн: Olgunlaşmak (örnekse, bir meyvenin en olgun hali)».
-«ТIу: İki. ТIэу (тIо): İki kez. ТIуанэ: İkincil. ЕтIуанэ: İkinci. ЕтIуанэрей: İkincisi. ТIурытI: İkişer. ТIэурысэ (тIорысэ): İki kez kullanılmış olan anlamında “eski”. ТIуащIэ: Duble, çifte, çatal».
-“ТIы” sesi çoğalmayı mümkün kılan bir sestir ve bir çoğalmanın ilk adımı ikinin ortaya çıkmasıdır. “Зы” dışındaki sayıların soneklem olarak kendisini gösterdiğini ifade etmiştik. Bu ifadeden olarak ve yukarıda ikiye ilişkin sözcükler yanında, “тI” sesinin sonuna geldiği sözcük anlamı çoğalmanın ilk adımına girmiş olup, söz konusu şeyin iki sayısı ortaya çıkmıştır:
«ЦIыхуитI: İki insan, iki kişi. IуэхуитI: İki iş. ШитI: İki at».

*

Bir eril ses olmak bakımından, erkek canlıların isimlerinde de yer bulur:
«ТIасэ: Olgunlaşma sürecinde olan; ve bu dilekle bir çocuğa hitap. ЩIалэ, ТIалэ: Çocuk, -erkek evlat. ТIы: Koç».

*

Bir çoğalma etkisi taşıyan “тI” sesinin sadece zamansal (э) almasıyla gideceği ya da uyacağı (кIу) şey kendiliğinden olan bir çoğalmadır, doğal bir erimdir; ki, bu fazla olmayan bir şeydir:
«ТIэкIу: Az».

*

Her şeyin kendiliğindenlikle olacağına ermesi “тI” sesinin kendiliğinden işlemesine uygun olarak meydana gelebilmektedir ki, zamanın kendiliğindenliği

ve sürekliliği olarak ötelenmesini ifade eden anlamlar da kolaylıkla bu ses anlamda ifade bulur:
«ТІэ: O halde, öyleyse. НытІэ: O halde. АтІэ: Öyleyse. НетІэ: Demin, biraz önce».

*

Bu sesin eril bir ses olması dolayısıyladır ki, Adıge toplumunun erkek çocuklara taktıkları adlar bu sesin çokça kullanıldığı isimlerdir:
«ТІытІэ. ТІутІэ. ТІатІэ. ТІатІу. ТІатІэ. ТІатІ. ТІарэ. ТІамыш. ТІамыщ. ТІахъу. ТІархъуэ. ТІыхъу. ТІатышэ. ТІаблыш. ТІыкъэ. ПІытІыш. ПІытІыхъу. ПІытІэ. ПІытІу. ПІатІэ. ПІатІ. ПІутІэ. ПІутІ. ІутІэ. ІутІ. ХьэпІатІ. ХьэпІатІэ. ХьэбатІ. ХьэбатІэ. ХьэтІыш. ХьэтІышэ. ХьэтІу. ХьэтІутІ. ХьэтІи. ХьэтІитІэ. ХьэтІыхъу. ХьэІутІэ. ХъутІэ....».

«Ж, ЖЬ» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Ж” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Ж” sesi yüksek frekanslı bir sestir ve dilsel işlevleri de buna uygun olarak yüksek hızlı ve sıklığı fazla olan periyota sahip olgu ve eylemlerdir. Bir koşma eylemi, suyun akışı ile akışkan eylemler, bıçağın keskinliği, birden bire meydana gelen olaylar, bir süreklilikte ortaya çıkma ve kaybolmalar ile genetik nitelikteki süreklilikler bu ses anlam temelinde kurulan anlamlardır.

Bu nitelikleri nedeniyle de, bu sesin dilsel işleyişteki yeri az değildir ve birbirinden farklı olgular olarak anlaşılacak olan şeylerin ifadesinde kendisini gösterir.

Aşağıda, böyle geniş anlamlar kurabilen bu sesin bulunduğu sözcükler gruplanarak örneklenmiştir.

*

Bu sesin hızla meydana gelen olguların ifadesi olması nedeniyle, hızla gerçekleşen ötelenim ya da yol alma bir “koşma” eylemi olarak, “ж”nın zamansal (э) almasındaki fiilinde gerçekleşir:
«Жэн: Koşmak. Къэжэн: Gözlemciye doğru koşmak. Гъэжэн: Koşturmak. Тежын: Bir şeyin üzerinden koşarak geçmek; Birini hızla geçmek, koşarak geçmek. Хэжын: Bir şeyin –grubun- arasından hızla çıkmak. Хэжэн: Bir şeyin arasına hızla dalmak. Ижэн: Bir şeyin içine hızla girmek. ЩІэжэн: Bir şeyin altına ya da içine hızla girmek. ЩІэжын: Bir şeyin altından ya da arasından hızla çıkmak. Зэхэжэн: Hızla birbirine karışmak. Зэхэжын: Birbirinden hızla uzaklaşmak, hızla dağılmak. Зэдэжэн: Birlikte koşmak. Жьэхэжэн: Bir şeye –giriş, ağız- hızla yaklaşmak. КІэлъыжэн: Arkasından koşmak. Дэжын: Yukarı koşmak. Дэжеин: Bir dik şeyi hızla tırmanmak, koşmak, kaymak; Bir bitkinin yukarı doğru tırmanması. Къежэхын: Aşağı koşmak; Aşağı kaymak. ЕжэлІэн: Bir şeye hızla yaklaşmak ve onunla birleşmek, çakışmak».

Bir şeye hızla yaklaşmak olarak ifade edilen son fiil bir yiyeceğe can atarcasına koşmanın da şeklini ortaya koymakta gibidir:
«МэжэлІэн: Acıkmak».

Koşma ve hızlı olmaya ilişkin sözcükler bir kayağın ya da bir aracın seyrini de ifade ederler. Hız ile ilgili sözcük örneklerindendir şunlar:
«Жэр: Hızlı koşan, koşucu. Жэрыжэ: Hızla, koşarcasına, koşaraktan. Жыджэр: Hızlı iş gören. Жан: Hızlı, gözü pek. Лъэрыжэ: Kayak. Жажэ: Koşucu –at-. Жагъэ: Hızlılık, koşucu –at-. Жагъын (жа-гъэ-ы-н): Bir at için hızdan düşmüş olmak».

*

Bir şeyin hızla gerçekleşmesini ifade eden "ж" ses anlamı bir şeyden birden bire ayrılma ve kesme ile birleştirme ve kaynaştırma niteliğiyle ortaya çıkan olgu ve eylemleri de ifade eder:
«Іужын: Bir şeyin önünden kaçmak. Іугъэжын: Bir şeyin önünden kaçırmak; Bir şeyi öne doğru kaydırmak. Іуж: Öne kaymış olan anlamında "sundurma". Гуэгъэжэн: Bir şeye kaynaştırmak; Boşluk kalmayacak şekilde bir şeyi başka bir şeyle "birleştirmek". Зэгуэгъэжэн: Birbirine kaynaştırmak; Birbirine bitiştirmek».

Bu son sözcüğe benzer şekilde ortaya çıkan sözcüklerdir aşağıdaki örnekler. Ancak, bir akışkanın hareketini ifade etmesinde "ж" ses anlamı kendisini göstermektedir:
«Лъэмыж: Akmayan ayak –gövde anlamında "köprü". Бынжэ: Çocuğa –besinin- akışını sağlayan şey anlamında "göbek"».

Akışkan olan şeyin akışı kesintisizlik niteliğine sahip olup, "ж" ses anlamında gerçekleşme özelliğindedir:
«Жэн: Akmak. Псыр къож: Su –bir şeyden, örneğin musluktan- akıyor. Псыр мажэ: Su akıyor. Псыр йожэх: Su –aşağıya doğru- akıyor. Ижын: Bir şeyden akmak. Ижэн: Bir şeye akmak. Къижын: Bir şeyin içinden akmak; Bir şeyin akıyor ya da akıtıyor olması. Игъэжыхьын: Çalkalamak. Пыжын: Ucundan akmak; akıtmak. Пыгъэжын: Ucundan akıtmak, Sudan geçirmek. Хэжэн: Bir akışkanın bir şeye –suya ya da denize- akması, katılması, katışması. Зэхэжэн: Akışkanların birbirine katılması, katışması. Зэхэгъэжэн: Birbirine katıştırmak».

*

Hızla gerçekleşen bir hareket olarak koşmayı ve akışkanların kesintisiz hareketini ifade eden "ж" ses anlamı, birden bire ve hızla gerçekleşen olayların ifadesinde de kendisini gösterir ki, bir "donma" olayı da böyle bir olgudur:
-«Жын: Donmak. Жэн: Donadurmak. Ижын: İçinde donmak. Ижыхьын: İçinde çepeçevre donmak. Тежыхьын: Üzerini kaplayacak şekilde donmak. Хэжэн: Bir şeyin içinde donmak, katılaşmak. Зэхэжэн: Birbirine kaynaşmak, donmak. Зэхэгъэжэн: Kaynaştırmak, birbirine dondurarak tutturmak. Зэхэжыхьын: Birbirine kaynaşmak, donar olmak».
-«Жэп: Tam değil de bir ön donma olarak "kırağı"».
-«Жэхэфэгу: Dondurulup sıkılaştırılmış yüzey olarak "ev tabanı". Жэхапхъэ: Süpürge».
-«Жыр: Çelik. Жэз: Bronz».

*

Bu işlem ve olguların tersi olup, bir bütün olan şeyin kesilmesi ve böyle bir iş için gerekli olan keskinlik ile birleşik ya da kaynaşık olan şeylerin birbirinden keskince ayrılması işlemleri de "ж" ses anlamda ifade bulur:

-«Гуэгъэжын: Bir şeyden bir parça kesmek. Зэгуэгъэжын: Bir şeyi ortadan kesmek, yarmak. Пыгъэжын: Bir bütünün bir ucunu –parçasını- kesmek. ФIэгъэжын: Bir canlıyı kesmek, başını kesmek».
-«Жан: Keskin, kesiciliği fazla. Сэ жан: Keskin bıçak. Гъэжанын: Keskinleştirmek».

*

Bir kesintisizlik niteliğinden de beslenen bir anda olma ve keskin bir kopuş ile donakalma olgusu "ж" sesinin niteliğidir. Bu niteliğinden dolayıdır ki, üzerimize bir anda çökerek bizi olduğumuz durumdan bir anda kopararak donakalmamıza yol açan uyku ile onun genel mekanı olan gece "ж" ses anlamında ifade bulabilmiştir:
«Жеин: Uyumak. Жэщ: Gece».

*

Bir şeyin kesintisizlik niteliğiyle gerçekleşmesi bir temel şeyin kesintisiz ve süreklilikle işleyişinin de ifadesidir ki, bir kök ya da tohumdan ortaya çıkan bitkilerin sürgün niteliğiyle büyüme tarzları da "ж" ses anlamında ifade bulabilecek eylemlerdir:
«Къыдэжын: Bir sürgünün –kökten, tohumdan, daldan- ortaya çıkması. Дэжеин: Yukarıya uzanarak sürmek (örneğin, bir sarmaşığın hareketi). Жэпкъ: Sürgünün gerçekleştiği gövde anlamında "ot sapı, sap, kök sap". Щхьэмыж: Başak. Жыг: Ağaç. Жылэ: Tohum».

*

Bir süreklilik niteliği, parçacıklar arasında bir kopuşun izlenebilmesine olanak tanımayan bir işleyiştir ki, suyun akışı bu niteliktedir. Böyle akışkanlık niteliği gösteren şeyler yanında, bir şeyi akışkan hale getirme eylemleri de "ж" ses anlamında ifade bulmaktadır:
«Хьэжэн: Öğütmek. Хьэжыгъэ: Un».

*

Bir şeyin süreklilik ve kesintisizlikteki işleyişi sonuçta birdenbirelik niteliği taşıyan olgulara neden olur ki, bu şekildeki işleyişleri ifade eden "ж" sesi insanın canlılığında ve ruhi durumunda da ifade bulabilmektedir:
-İnsanın normalde sürdürdüğü moral sağlığına ilişin ifadelerdendir şunlar:
«Гукъыдэж: Keyif, iştah, moral. Гукъыдэмыж: Keyifsiz, halsiz, hasta».
-Herhangi bir sıkıntıda kendisine koştuğumuz bir dostu ifadede ya da aramızda buzdan duvarların bulunduğunu söylediğimiz birini ifadede kendisini gösterir:
«Жэрэгъу: Bir sıkıntıda kendisine koştuğumuz dosttur; paylaşdaş, konuşdaş. Жагъуэ: Gücenim, gücenme. И жагъуэ хъун: Birinin zoruna gitmesi, gücenmek. Жэгъуэугъу: Küskün, dargın olunan kişi».
-"Söylemek" konuşmaktan ve sözün kendisinden farklıdır; o, bilinen ve varolan bir temele ilişkin olanın bir kesintisizlik niteliğinde ortaya konmasıdır; varolan bir anlamın ya da bilinen bir şeyin kesintisizliğinde gerçekleşen bir olgu olarak ifade edilebilir "söylemek":
«ЖыIэн: Söylemek. ЖеIэн: Birine söylemek. ЖыIэгъуэ: Sözce, deyim. ЖыIэкIэ: Söyleyiş, Konuşma tarzı».

*

Öyle ki, “söylemek” varolan bir şeyi ortaya koymak olarak yeniden yapılan bir eylem olarak nitelendirilebilir. Her şey böyle bir temelden itibaren bir süreklilikte oluş halindedir ki, hemen her şey tekrar başa dönmede ifade bulabilir:
«ЖыIэжын: Tekrak söylemek, bir şeyi açıklamak, itiraf etmek. КIуэжын. Tekrar gitmek, çıkageldiği yere dönmek. КъэкIуэжын: Tekrar gelmek, geri gelmek, çıkıp gittiği yerden geri dönmek. Хъужын: İyileşmek, tekrak –iyi- olmak. Хъуэжын: Değişimi (хъуэ) tekrar (ж) yapmak anlamında “değiştirmek, değişmek”; Tedavül anlamında “değişmek, değiştirmek”. Дыжын: Tekrar dikmek, yama vs dikmek. Дыжэн: Onarım olarak dikiş yapadurmak. ПIыжын: Beslemek, büyütmek (başkasının yaptığı büyütme olarak “tekrar”)».

Her şey zamanın sürekliliğinde kesintisiz ve sürekli olarak kılgılanmaktadır ki, bu kesintisiz ve generatik kılgı “ж” ses anlamında ifade bulmaktadır. Her şeyin sürekliliğinde bir oluş söz konusudur ve olan şeyin formu yuvarlak ve küreseldir. Böyle bir oluş sürecinde, olmuş olan bir şeyin olagitmesinde olmuş olan olarak adlandırdığımız şey yeniden kılgılanabilmektedir ki, her doğal ve kozmik olgunun oluş süreci tekrarlara sahiptir. “Ж” sesi kesintisiz akışı ve temelin sürekliliğini ifade ederken, sonuna geldiği anlamı süreklilikte işleterek başa döndürür ya da tekrar kılgılanımını ifade eder:
«Хъун → Хъуэн → Хъуэжын → Хъужын. ЛIэн → ЛIэжын. Сэхын → Сыхыжын. Псэхын → Псэхыжын. Тхъэн → Тхъэжын. Гъун → Гъужын».

*

Böyle bir süreçte, sürekli bir oluş ve değişimin herhangi bir anında ya da belirli bir zamanda, ortada bulunan bir şeyin hakikatle ilişkisi onun en başta ortaya çıkışındadır. İlk olanın temelliğinde, ilk olanın tekrarı ya da bir şeyin ilk önceki haline geri dönüş, orijinalle yapılan bağlantı olarak, temele ilişkin sürekliliğin ve temelden itibaren işleyen kesintisizliğin ifadesidir:
«Пэж: Gerçek, doğru».

*

Bu sesin bir süreklilik ve kesintisizlik ifade etmesinde “zamansal ve mekansal uzaklıklar”, bizim bir süreklilik alanı olarak içinde bulunduğumuz “fonksiyonel mekan ve zamanın dışındaki bir işleyiş” olarak ifade bulur:
«Жыжьэ: Uzak. Жыжьагъэ: Uzaklık».

*

Bir süreklilik ve kesintisizlik ile keskinlik işleyişini ifade eden “ж” ses anlamı, temele ilişkin olanın işleyiş sürecinin ifadesidir. Bu cümleden olarak, bu ses genetik bir sürekliliğin ifadesini verir. Kozmik ve doğal bir genetik süreklilik “ж” ses anlamının zamansal (э) olan bir fiiliyatıdır; nitekim, Grekolatin kökenli bir sözcük olarak dillerde “gen” ya da “jen” olarak bulunan seslem bu fiildir. “Гъэн” bir kılgılanım fiili iken, “жэн” bir sürekli ve kesintisiz işleyiş fiilidir. Böyle bir sürekli işleyiş hattını (лэ) ya da güzergahını bünyesinde taşıyan şey de bir ilk öz ya da tohumdur:
«Жылэ: Tohum, çekirdek; Soy. Жылапхъэ: Tohumluk. Жылагъуэ: Soy».

Birbiriyle akrabalık ve soydaşlık ilişkisi bulunanların genetik sürdürüm alanı da “ж” ses anlamının bulunduğu bir sözcük olarak ortaya çıkar:
«Къуажэ: Köy».

*

Bir temelin sürekliliğinde ve kesintisizliğinde genetik bir aktarımın ifadesi olan “ж” sesinin dişil bir nitelik taşıdığı açıktır. Bu nedenle de, taktığı insan adlarını insanın cinsiyetine uygun olarak dişil ve eril seslerden seçme geleneğini doğal olarak yaşamış olan Adıge toplumunda kız çocuklara takılan isimler arasında “ж” sesinin bulunması doğaldır. Aşağıdaki isimler günümüze kalanlardan birkaç örnektir:
«Жан. ЖанцIыкIу. Жанпагуэ. Жанхужь. Жандэхъу. Жансер. Жансэт. Жангуащэ. Гуэщэжан. Нэжан. Нэхуржан...».

“ЖЬ” SES ANLAMI TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Ж” sesi yüksek freknaslı bir ses olup, bir kesintisizlik ve süreklilik ile bunun sonucunda da bir genetik aktarımın şimdideki gerçekleşimini ifade eden bir sestir. Bu sese benzemekle birlikte, frekansı daha düşük olan “жь” sesi de benzer şekilde bir sürekli işleyişi ifade eden ses anlamdır.

Ne var ki, bu ses anlamın ifade ettiği işleyiş, “ж” sesinin keskinliğinde ifade bulan şimdideki işleyiş değil de, “ж”ye göre daha yayvan bir ses olmasına uygun olarak, şimdiye ulaşamayan ya da şimdi dışına yayılan işleyişlerdir. Bir sürekli işleyiş ve çalışma hali olmakla birlikte, şimdide bulunmayan bir işleyiş olmak bakımından, erken ya da geç bir işleyiş bu ses anlamda ifade bulur.

Bu ses doğası gereği çalışkan bir sestir; ancak zamanında bir yerde olması pek beklenmemelidir. Doğası ve işlevi gereği, muhtelif olan ve günümüzde şekillenmiş olan görme biçimleri bakımından birbiriyle ters olarak algılanan anlamları kurabilen bu ses dilde geniş bir anlam marjına sahiptir.

Bu sesin bulunduğu sözcük örnekleri aşağıda gruplandırılarak verilmiştir.

*

Şimdiki zamanda bulunmayan işleyişleri ifade etmesi bakımından, bir süreklilik arzeden çalışmanın sonucunda eskimişlik niteliği bulunan ve geçmiş zamana ilişkin olan anlamlar bu ses anlamda ifade bulur:
«Жьы: Geçkin; Eski; Yaşlı. Жьыгъэ: Yaşlılık; Eskilik. Жьыфэ: Yaşlı –eski-görünüşlü. ЖьыкIэфэкIэ: Yaşlı haldekiler. ЖьыIуэ: İyice yaşlı, eski. Нэхъыжь: Büyük, yaşlı. ЛIыжь: Yaşlı adam. Шыжь: Yaşlı at. Выжь: Yaşlı öküz. Фызыжь: Yaşlı kadın».

Bir eski veya yaşlı şeyin gerisinde bıraktığı zaman onun oluş sürecidir ve bu sürece göre de önündeki oluş ya da değişim süreci fazla uzun değildir. Bu ifadeler kronik bir durumun ifadesidir. Bir şey çok eski olmasa da, kronik ve değişmez olarak ifade edilebilir; böyle ifadeler bir güven ve sağlamlık atfedilme niteliğiyle birlikte, değişmez ve yenilenemezliği ifade etmesi bakımından hafif bir horgörünün de ifadesidir ki, böyle anlamlar yukarıdaki örneklerde olduğu gibi “жь” sonekleminde ifade bulur:

«Си фызыжь: -Kadim, kronik- karım. Адыгэжь: -Kronik, sağlam- Adıge. КIэгуэжь: Kısacık, kronik kısa. ЩIэлэжь: Sağlam çocuk. Ныбжьэгъужь: Kadim dost».

Şimdide işlemeyen olarak eski olan bir şey kronikleşmiş bir haldedir de. Kronik bir durum değişmez ve iflah olmaz olarak da nitelenir ve bir köhnelik ona atfedilir. Köhnelik, işe yaramazlık atfedilerek ve bir beğenmezlik belirtisi olarak yukarıdaki önekler gibi de kullanılır:

-«Адыгэжь. Тыркужь. Урысыжь».

-«Iеижь: Kötü, -kötü şey-. ФIеижь: Piss, -pis şey-. ЦIэпIэжь: Rezil –herif-, -berbat şey-».

*

Bazı temel renkler de bir kronik hal ile ifade edilir ki, bu durumda söz konusu renk "жь" sesinin sonuna geldiği ses anlamının en kronik ve iyi örneği olarak ifade bulur:

«Хужь: Kronik sürme ile bir şeyin sürmesinin en iyi olanağı anlamında "beyaz". Плъыжь: Kronik kızarma ile hazır olmanın en iyi örneği ya da göstergesi anlamında "kırmızı". Гъуэжь: Kronik yuva ve yatağını tam doldurma hali anlamında "sarı"».

Kronik olan şey değişmez olandır ve cinsinin en iyi örneğini de ifade eder. Böyle adlandırmalar renklerle sınırlı kalmaz:

«Ижь: Kronik kılgısal ve kılgıya en uygun olan anlamında "sağ". Iэ ижь: Sağ el. Кхъужь: Kronik besin anlamında olmalıdır, "armut"».

*

Bir eskilik, zamanının ya da tazeliğinin geçmiş olmasını ifade eder. Bir pişirme işlemini ve buna ilişkin olan şeyleri Adıgece bu ses anlamda ifade eder:

«Жьэн: Pişmek. Гъэжьэн: Pişirmek. Жьэрымэ: Kızartma kokusu; Bir kızartma yemeği cinsi. Жьэгу: Pişirme – kızarma bölgesi anlamıda "ocak, şömine". ЖьантIэ: En yaşlının oturmasına uygun olan yer olarak şömine başı. Яжьэ: Kül».

*

Bir geçmişlik halinin tazeliğin kaybı ve fonksiyonel dışılık olması bakımından, şimdiki zaman ve mekan dışının ifadeleri "жь" ses anlamında kendisini gösterir:

«Иужь: Sonra. И ужь: Arkası, gerisi, sonrası. Нэужь: Sonrasında, akabinde. Иджы нэужь: Şimdiden sonra. Абы нэужь: Ondan sonra. Абы и нэужьым: Ondan sonrasında, onun akabinde».

*

"Жь" sesinin "eski, kronik, zamanı geçmişlik, tazeliğini yitirmişlik, sonra" gibi anlamları ifade etmesinden de görülmektedir ki, bu ses kastedilen bir fonksiyonellikteki ya da şimdiki zaman dışındaki işleyişleri ifade etmektedir. Konu olanın fonksiyonel ya da şimdiki zaman olmaması bakımından, şimdiye ya da kılgılanmanın belirtildiği zamana göre bir geçmiş ya da geç kalmışlık ile bir erken ya da zamanı gelmemişlik durumundaki işleyişlerin ifadesi "жь" ses anlamında ortaya konur:

«Жьы: Erken. Жьыуэ ежьащ: Erken –yola- koyuldu. Жьы дыдэу кIуащ: Çok erken gitti. Пщэдджыжь: Sabah; sabahın erken vakti».

*

Bir önceki örneklere bakarsak (иужь, и ужь, нэужь) bir şeyin gerisinde bir şey bırakarak sürmesi, onun açılınımda (у) ya da gelişiminde mümkün hale gelir; nitekim, verdiğimiz bu örnekler açılınımın (у) ortaya koyduğu geride kalışlardır. “У” sesinin açılınımsal olmasında, şimdiki zamanın dışına taşan bir işleyişe sahip olması halindeki ifadesi (ужь), “у”nın en kronik ve en iyi örneğini ortaya koyar:

«Ужьын: Açılınmak, gelişmek. Ужьыгъуэ: Açılınım. Ужьыгъуэн: Açılınımlanmak».

Bir açılınım bir işleme halidir, bir çalışma halidir. Bir şeyin bir doğrultudaki sürdürümün kronik hali olarak ifade bulur çalışmak:

«Лэжьэн: Çalışmak. Лэжьыгъэ: İş. ЛэжьакIуэ: Çalışkan; Çalışan».

Çalışan şey aşınır, eskir, arızalanır, kirlenir. Eskime ve yıpranma da “жь” ses anlamında ifade bulur; kirlenmiş olan bir şeyin yıkanması bir tür eskitmedir de:

«ЖьыщIын: -Çamaşır- yıkamak. Лэжьэн: Eskimek. Лэжьащ: Eskidi. Лажьэ: Hata, defo. Лажьэ иIэкъым: Zararı yok, defosuz».

*

Dur durak bilmeksizin sürekli çalışır durumda olan şeyler de “жь” ses anlamında ifade bulur:

«Мажьэ: Tarak. Жьын: Taramak. И щхьэцыр ежь: Saçını tarıyor. Дэжьеин: -Saçı-yukarı taramak».

*

Böyle sürekli çalışır durumda olan da, böyle bir şeyin denetim altına alınması da, her tür kronik uğraş ve sürekli hareketlilik ifade eden kronik rahatsızlıklar da aynı ses anlamda ifade edilir:

«Хъыжьэ: Azimli, dur durak bilmez. КIэрыхъыжьэн: Birine bulaşmak, bırakmamacasına bir şeyin peşine takılmak. ПIэжьэжьэн: Uğraşadurmak, beceriksizce el yordama. ЕпIэжьэжьэн: El yordamı niteliğiyle bir şeyle uğraşadurmak. Жьажьэ: Titrek; Titrek ağızlı. ТхьэкIуэмэ жьажьэ: İşitmesi azalmış, uğultulu kulak. Iэжьэгъу: Zapt, denetim. Iэжьэгъу хуэхъун: Birini zaptetmeye çalışmak, denetim altında tutmaya çalışmak. Iэжьэ: Kızak».

*

Bağlı olduğu şeyi sürekli olarak izleyen şey de aynı ses anlamda ifade edilir:

«Жьауэ: Gölge».

*

Sürekli bir hareket halinde olan organlar da bu ses anlamda ifade bulur:

-«Жьэ: Ağız. Жьабзэ: Konuşkan. ЖьэрэIурэ: Geveze. ЖьакIэ: Sakal».

-«ЖьэдэIун: Ağzına sokmak. ЖьэдэIуэн: Ağzına sokar olmak. Жьэдэхьэн: Ağzına girmek. Жьэдэплъэн: Ağzın içine ya da girişten içeri bakmak. Жьэхэлъэн: Üzerine –önüne, ağzına- atlamak. Жьэхэхуэн: Ağza ya da girişe sığmak; Önüne düşmek».

-«Къэжьын (къэ-жьэ-ы-н): Kusmak».

-«Жьэжьей: Böbrek».

*

Bir hareketin ve sürekli bir çalışma durumunun dur durak bilmeksizin işleyişi olarak kendisini gösteren “жь” ses anlamı, bulunulan zaman ve mekan dışında olan ya da ifade edilen bir zaman ve mekan dışında olan ve işaret eden işleyişlerin ifadesini ortaya koyar:
«Ежьэн: Birini beklemek; Bir şeye koyulmak, başlamak. Къежьэн: Bir şeyin başlaması; Bir yerden başlamak. Хуежьэн: Bir şeye başlamak; Biri için beklemek; Bir şeyi beklemek. Зэдежьэн: Birlikte işe başlamak, birlikte yola koyulmak. Ехьэжьэн: Bir şeyi götürmeye –taşımaya- koyulmak; Kaçırmak. Ехьэжьа цIыху: Yola koyulmuş insan, gayretli insan».

*

Beklenen şey bekleyenin bulunduğu ya da kastettiği zaman ve mekanda olmayandır; başlanan şey şimdide kılgılanmış ya da kılgılanmakta olmayandır; bu ifadelerde bulunan merkez dışı özellikler “жь” ses anlamında ifade bulurlar. Zamanın sürekliliğinde geçmişten devralınan bir miras olarak kozmik genetik işleyişin sahnede olduğu noktanın ifadesi “ж” sesinde anlam bulur ki, bu zaman ve mekan olarak bir şimdidir ve kılgılanım anıdır.

Bir gözlemci açısından, kendisinin bulunduğu kozmik generatik sahnenin dışındaki zaman ve mekanlar da bulunduğu noktanın bir devamı niteliğindedir; ve o, bulunduğu sahneden itibaren devam eden sürekliliği “жь” ses anlamında ifade eder. Bu durumda, şimdide ve bulunulan mekanda bulunmayan ve fakat, bulunulan zaman mekanın bir devamı olan şey, şimdideki kozmik generatik kılgı sahnesinden (ж) itibaren, bu sahnenin bir devamı ve sürekliliğinde yayılan ve yayvanlaşan (жь) bir işleyişin (э) ifadesi olarak ortaya konabilir:
«Жыжьэ: Uzak. Жыжьагъэ: Uzaklık».

«Щ, ЩI, Ш» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Щ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Щ” sesi fonetik olarak “с” sesinin bir benzeridir ve ona göre daha sürtünmeli, sert ve somut olan bir sestir. Bu niteliğiyle de, “с” ses anlamın işleyişinde ortaya çıkarak açık hale gelen ve varoluşun mümkün temeli olarak dilsel işleyişte bulunan bir ses anlamdır.

Varlığa ilişkin bir ifade olan “щ” ses anlamı, “с”nın işlevinde ortaya çıkan ve süreklilik arzeden varoluş ve varolmaya ilişkin anlamlar ifade eder. Varlığın imlenmesi ve anlaşılır olması niteliğiyle dilsel işleyişte bulunan “щ” ses anlamı varolanı ve varolmaya ilişkin olan her tür tarz ve durumu ifade eden bir ses anlam olup, varolanı ve her bir varolma durum ve tarzını varlık temelinden ifade eder.

Zamansal olanın ve varlığın temeline ilişkin bir anlam ifade eden “щ” sesi her şeyin ortaya çıkış ve oluşu ile değişimine, varolanların biçem ve biçimleri ile bunların değişimlerine ilişkin bir ses anlama sahip olmak bakımından dilsel işleyişte geniş bir alana sahiptir. Tüm bu olgular varolma alanı ve varolana ilişkin

olan olgulardır ki, “щ” ses anlamının dilsel işleyişte bu olguların ifadesinde kendisini gösterebilmesi, varolma ve varolanı varlığından ifade edebilmesinde yatar.

Aşağıda bu işleyişle ilgili olarak ortaya çıkan sözcükler gruplandırılmıştır.

*

“Щ” sesinin bir sayı ifade etmesinde ortaya çıkan örnekler aşağıdadır:
«Щы: Üç. Щэ: Üç kez; -Yüz-. Щырыщ: Üçer. Ещанэ: Üçüncü. Щимэ: Üçgen. ЩэнатІэ: Üç alınlı -yüzlü, üçgen prizma».

*

Varlığı kavradığımız varoluş süreci ile varolanların mümkün hale gelmesi temelde üç unsurlu bir sistem olmalıdır ki, bu üçün zaman boyutunda işlerlik kazanmasında ortaya çıkan varolanlar belirli bir zaman için varoluş kazanırlar.

Varlık, zamansal işleyişle varolanın ortaya çıkmasının ve söz konusu varolanın zamanla da değişimiyle başka varolanların ortaya çıkmasının temelinde bir üç unsur kendisini kavradığımız bir sistemdir ki, bir varolma sisteminin her adımının temelindedir. Varlık ile zaman ilişkisi üzerine doğrudan ifadeler aşağıdadır:
«ЩыІэ. Var. ЩыІэн: Varolmak, mevcut olmak. ЩыІэгъуэ: Varoluş, varolma. ЩыІэкІэ: Varoluş tarzı, varolma şekli».

*

Öyle anlaşılmaktadır ki, varoluşun ve her varolanın temelinde yatan ve bunların kendisinden ortaya çıktığı tek temel olan varlık (щы) belirli bir zamansallık (Іэ) kazanarak görüye çıkmadan önce de kendi olarak vardır ya da kendi varlığındadır. Onun zamansal işleyiş bulmasında ortaya çıkan şeydir varolan. Her zaman ve zamanı (игъуэ) geldiğinde kendisinden bir varolanın ortaya çıkacağı varlık, kendinde ya da kendi yatağında olarak ifade bulmaktadır. Bu ifadeden olarak, şimdide bulunmayan bir şeyin varolmasına ilişkin ifadeler, geçmiş ya da gelecek kipi temelinde -kastedilen bir zaman ve durumun anılması ifadesinden ölmüş birinin anılması veya yasının tutmasına kadar-, varlığın kendinde ya da yatağında oluşunda ifade bulmaktadır. Geçmiş ya da geleceğe ilişkin herhangi bir zamanda –ve tüm zamanlarda- varlığın oluşa gelmesi ve varoluştan çekilmesi noktası dilsel işleyişte “varlığın yuvalanımı” olarak ifade bulur:
-«Щыгъуэ: Herhangi bir şeyin meydana gelmesi öncesinde ve sonrasındaki bir ifade olarak “varlığın yuvalanım durumu” anlamındadır; Kastedilen zaman ve durum; Anma, -yas-».
-«Щыгъуэ махуэ: Ölmüş biri için anma günü; yas günü. Абы и щыгъуэ махуэ: Onun anılma günü; onun yas günü. Щыгъуэн: Anmak; Yas tutmak».
-Her bir olayın tüm zaman kiplerindeki cereyan etme durumlarının şimdiki zamanda dile getirilmesi “щыгъуэ” sözcüğü ile ifade bulur:
«Абы щыгъуэ: O zaman; o durumda. Апщыгъуэ: O halde; o zaman. ЩыкІуэм щыгъуэ: Giderken; gidiyor olduğunda. ЩыкІуам щыгъуэ: Gittiğinde; gittiği

zaman. ЩыкIуэнум щыгъуэ: Gideceğinde; gideceği zaman. Щыпсалъэм щыгъуэ: Konuşurken; konuşuyor olduğunda».

*

Bu örneklerde fiilin başına da “щ” gelmesine dikkat etmek gerekir ki, böyle bir ifade de başlıbaşına bir anlam kurar. Bununla birlikte, her olan şeyin temelinde “щ” ses anlamı bulunmaktadır ki, bir şeyin oluşu ile ortaya çıkış tarzının ifadesi söz konusu olan şeyin oluş zamanın da ifadesi olabilmektedir. Bu ifadeden olarak, varlığın ifadesi olan “щ” ses anlamı kendisi de bir varlıksal olan zamanı da ifade edebilmektedir:

«ЩыкIуэм: Giderken; Gitmekteyken. ЩыкIуэкIэ: Giderken; Madem ki gidiyor. ЩыкIуам: Gittiğinde. ЩыкIуакIэ: Madem ki gitti. ЩыкIуэнум: Gideceğinde. ЩыкIуэнукIэ: Madem ki gidecek. Щыпсалъэм: Konuştuğunda; Konuşurken. ЩыпсалъэкIэ: Madem ki konuştu; Konuşurken. Щыпсэлъар: Konuştuğu zaman veya yer. ЩыкIуар ищIэкъым: Ne zaman gittiğini bilmiyor».

*

Bir şeyin varlığı (щы) zamansal işleyişteki (Iэ) varolma dışında, kendindedir ya da kendi yatağındadır (щыгъуэ); şimdide değil de, gelecekte ve/veya geçmişte varolma böyle ifade bulur. Benzer şekilde, bir temellik anlamında, kendisinden doğru şeylerin doğacağı hakikat de “щ” ses anlamı temelinde ifade bulur:

«Щыпкъэ (щы-пкъы-э): Hakikat, hakiki, özü doğru. ЩIыху щыпкъэ: Hakikatli insan, doğru kişi. Iуэху щыпкъэ: Hakiki iş, doğru iş».

*

Bir fiilin başına “щ” sesinin gelmesi halinde, söz konusu eylem “щ” ses anlamından itibaren işleyiş kazanır. Bu durumda da, bir önceki örneklere benzer şekilde, söz konusu fiilin ortaya çıkış tarzı ya da şekli ile eylenme zaman ve mekanı, eylemin ilişkili olduğu kişi veya nesne ifade bulur. Varlığın ve varolanın varlığının ifadesi olması bakımından, “щ” ses anlamı varolan her şeyin de ifadesi olabilmektedir:

-«Щышынэн: -Kastedilen birinden, bir şeyden, bir yer veye zamandan- korkmak. ЩыукIытэн: -Kastedilen birinden- utanmak, çekinmek; -Kastedilen yerde ya da zamanda utanmak».

-«Щыпсэун: -Kastedilen yerde veya zamanda- yaşamak. ЩылIэн: -Kastedilen yerde veya zamanda- ölmek. Щымэхын: -Kastedilen yerde veya zamanda- bayılmak. Щывэн: -Kastedilen yer veya zamanda- çift sürmek, kaynamak. Щызын: -Kastedilen yer veya zamanda- dolu olması, çokça bulunması. Щыпсэлъэн: -Kastedilen yer veya zamanda- konuşmak. ЩыIуэтэн: -Kastedilen yer veya zamanda- anlatmak. ЩыIуэтэжын: -Kastedilen yer veya zamanda- anlatmak, itiraf etmek. Щыхъун: -Kastedilen yer veya zamanda- meydana gelmek; -Bir şeyi öyle- zannetmek. Къыщыхъун: -Kastedilen yer veya zamanda- meydana gelmek; -Bir şeyi öyle- zannetmek, bir şeyin kendisine öyleymiş gibi gelmesi».

-«Щыщын: Bir yerden ya da bir gruptan olmak. Щысын: Oturmak. Щхьэщысын: Başında oturmak. ЩытIысын: -Kastedilen yer veya zamanda- oturmak, yerleşmek. Щытын: -Ayakta, dik- durmak; Bir duruş sergilemek; Öylecene olmak, durmak.

Щхьэщытын: Başında durmak. Щылъын: Yatmak. Щыхун: -Yattığı ya da oturduğu yerden- kaldırmak, zorlamak suretiyle kaldırmak. Щыхуэн: -Bir şeyi bir şeye- sürmek. Къыщынэн: Olduğu yerde bırakmak. Щынэжын: Doğurulacak olan şeyi olduğu yerde bırakmak anlamında "düşük yapmak"».

*

Bir varolma tarz ya da usulü de "щ" ses anlamında ifade edilmekte olup, insan bakımından bir varolma tarzı olan giyinmek ve soyunmak da aynı ses anlamda ifade bulur:

«Щыгъын (щы-гъэ-ы-н): Giyinik durumda olmak, giyiyor olmak; Giysi. Щыгъагъын: -Bir giysiyi- giymiş olarak durmak. ЩытIэгъэн: Giymek. Щыхын: -Giysiyi- çıkarmak, soyunmak».

*

Bir toplama ya da devşirme eylemi öne doğru yapılan ve bir yere ilişkin olandır; bir ilk görüş de görülen şeye ilişkin olarak "щ" ses anlamında ifade bulur:

«Щыпэн: Toplayadurmak. Щыпын (щы-пэ-ы-н): Toplamak. Къэщыпын: Toplamak. Щыпэлъагъу: İlk görüş, bir şeyi ilk kez görme durumu».

*

"Щ" ses anlamının her tür varoluş ile her tür varolanı ve onlara ilişkin olan her bir tarzı ifade etmesinde aşağıdaki sözcükler de ortaya çıkar:

«ЩыкIын: Çığırından çıkmak; olması gereken tarzdan çıkmak; dejenere olmak. Щыун: Yanılmak, şaşmak. Щыуэн: Yanılmak, şaşırmak. Щыгъупщэн: Unutmak. Къыщыгъупщэн: Bir şeyi bir yerde unutmak. ЩыщIын: Bir şeyin başa gelmesi. КъыщыщIын: Başına bir şey gelmek. ЩыщIэн: Mevcut fonksiyonundan eksilmek (örneğin, gözlerin yaşlılıktan dolayı bozulması)».

*

"Щ" sesinin zamansal bulmasında anlamı ötelenmekte olurken, varolanın temeline ilişkin olanın ötelenimi ve sürdürümünde bir varolanın çokluğu yanında pekiştirilmiş olması da ifade bulabilmektedir. Bu anlamda, Adıgece "yüz" sayısı varolanın temelliğine ilişkin bir sayı olan "üç" sayısının ötelenimidir:

«Щэ: Yüz; -Üç kez-. ЩитI: İki yüz. Щищ: Üç yüz. ЩиплI: Dört yüz».

*

"Щ" sesinin bir temel anlam ifade etmesinde, onun öteleniminde (э) ortaya çıkan "щэ" sesi bir varolanın varoluş tarzının olması gerektiği gibi olumlu bir işleyişte bulunmasını ifade edebilir. Böylece de, varolanın olumlu olarak ifadesinde ortaya çıkan çekicilikten başlayarak kurulan anlamsal süreç, bir varolanın ötelenimi ile yer değiştirmesi olarak kendisini gösteren avcılık dönemine ilişkin sözcüklerin ortaya çıkmasından geçerek, alım satımla ilgili pazar ilişkilerinin ifadesini kapsayacak şekilde bir işlevsellik kazanır:

-«Щэн: Eda, ince, estet, iyi huy, alımlı. ЩэныфIэ: Edalı, alımlı, iyi huylu».

-«Ещэн: Ava yanaşmak, avlama peşinde olmak. ЩэкIуэн: Avcılık yapmak, avlanmak. ЕщэкIуэн: Ava sokulmak, avı ele geçirmeye çalışmak. ЩакIуэ: Avcı».

-«Щэн: Satmak. Щэжын: Geri satmak. Ещэн: -Bir şeyi ya da birine- satmak. Щэн къэщэхун: Satıp almak; alım satım, alışveriş. Щэхуэн: Satın alış yapmak. Щэхун: Satın almak. Къэщэхун: Bizzat satın almak. ЩакIуэ: Satıcı».

*

Bir varolma durumunu ya da tarzını temele ilişkinlikle ifade eden “щ” sesinin ötelenimi̇nde bir şeyin alttan alta ya da gizlice sürmesi, sesizce işlerlikte bulunması, sessizlik ya da susmak gibi ifadeler de kurulur:

-«Щэху: Suskun, sessiz; Gizli. Іуэху щэху: Gizli iş. Щэхурылажьэ: Gizli ya da sessiz çalışan».

-«Зыущэхун: Susmak, sinmek. Зыущэхужын: Susmak, sessizliğe bürünmek. ЦІыху щэху: Sessiz suskun insan».

-«ЩэІун: İnlemek. ЩэІуэн: İnleyedurmak».

*

“Щ” sesinin bir varolma tarzı içinde bulunmayı ya da bir yerleşiklik durumunu da ortaya koymasında, ötelenimi (э) halinde bu durumundan çıkması da ifade bulabilir. Burada, “щэ” sesleminin soneklem olmasında, sonuna geldiği ses ve sözcük anlamına da bağlı olarak, söz konusu anlamdan çıkarak varoluş biçimi ile bütünlüğünün kaybı olan bir işleyiş kendisini gösterir:

-«Гъуэщэн: Şaşırmak, kaybolmak. Хэгъуэщэн: Bulunduğu şeyde kaybolmak, belirsizleşmek. Хэгъуэщэжын: Belirsizleşmek, çıkmak (örneğin, bir lekenin belirsizleşmesi). Хэгъэгъуэщэн: Çıkarmak, belirsizleştirmek».

-«Къищэщын: Parçacık yapıdaki şeylerin bulunduğu yerden dökülmesi. Ущэбын: Ezmek, -parçalamak-. Гъэщэбэн: Yumuşatmak, -parçalamak-. Гъэущэбын: Ezerek yumuşatmak. Щабэ: -Parçacıklardan oluşmuş- yumuşak, -sert ve katının tersi-».

-«Хэщэтэн: İçinde parçalanmak; İçine gömülmek. Хэщэн: -Parçacıklardan oluşan bir şeyleri- yumuşak ya da sıvı bir şeyin içine serpmek. Пыщэн: Ucuna ya da ince bir şeye serpmek. Тещэн: Üzerine serpmek, yığmak. Дэщэн: Arasına serpmek, yığmak. Гуэщэн: Kenarına ya da yamacına serpmek, yığmak».

*

Benzer bir olgu, bir varolma tarzının ötelenimini ifade eden “щэ” sesleminin sonuna gelen ses anlamlara bağlı olarak, ötelenme durumundaki bir varolma biçiminin kendi tarzını yitirmesi anlamının kurulmasıdır:

«Щэтэн: Bütünlüğü kaybetmek, çatlayarak parçalanmaya varmak. Щэщэн: Parçalanmak, dağılmak (örneğin bir vazonun parçalanarak dağılması)».

*

“Щ” sesinin bir ses ya da sözcüğün sonunda bulunması hali, o ses ya da sözcüğün “щ” ses anlamındaki fiilenim halidir ki, bu durumda, o ses ya da sözcük anlamı “щ” anlamıyla eylenmekte ve belirli hale gelmektedir. “Щ” sesinin varolanı varlığında ifade etmesi bakımından ve sona gelmekle de bir fiil işlevi üstlenmesi nedeniyle, o ses ve sözcük anlamından itibaren ortaya çıkan bir olgu ifade bulmaktadır:

-«Пыщын: Bulunduğu yerden uç vermek, belli olmak; Sarkmak, dökülmek. Къыпыщын: Bulunduğu yerden sarkmak, kendini belli etmek; Sarkmak, dökülmek. Къэщын: Saç ya da tüylerin traş edilmesi (örneğin, koyun kırpmak). Хэщын: Bulunduğu yer ya da çoğuldan kendini belli etmek, ayırdediliyor olmak. Къыхэщын: Bulunduğu şeyden ayırdedilmek, uç vermek».

-«ФIэщын: İsim takmak. ФIэщыгъэцIэ: İsim, ad. ФIэщ хъун: İnanmak. ФIэщхъунытъэ: İnanç».

*

Böyle bir işleyişle fiil olan bir sözcüğün ortaya çıkabilmesi yanında, söz konusu ses ve sözcük anlamını kapsayan bir olgu ile o ses ve sözcük anlamının cereyan ettiği zaman mekan da ifade bulabilmektedir:

-«Кхъуэщын: Yiyecek içeceklerin konulma ya da saklanmasına yarayışlı olan anlamında olmalıdır ki, "çömlek, seramik; seramik kap, seramik küp, sürahi". Гуэщ: Ambar. Мэщ: Yere kazılan çukur. Мащэ: Çukur (örneğin, foseptik çukuru). КIыщ: Metal işleri atölyesi. Шэщ: At ahırı, hara. Джэдэщ: Kümes. ХьэщIэщ: Misafirhane. Жэщ: Gece. Iэщ: Elde bulunan anlamında "mal varlığı". Уэщ: Vurmalık anlamında "balta"».

-«Лъэщ: Güçlü. Iущ: Ağzı güçlü, ne söylediğini bilen, söz ustası gibi anlamlarda "akıllı". Ерыщ: İnatçı. Зэгущ: Tutarlı. ЦIыху зэгущ: Tutarlı insan. Зэпэщ: Her açıdan tamam, eksiksiz. Iуэху зэпэщ: Bütün ya da tam iş, eksiksiz iş. Iуэху зэгъэпэща: Eksiksiz olarak ortaya konmuş iş. Ущиин: Olumlu yönde telkinde bulunmak, öreklemek, aklını başına toplamasını sağlamak».

*

"Щ" sesinin bir ses ya da sözcüğün sonuna gelmesi halinde, söz konusu ses ya da sözcük anlamı var olmaktadır. Böyle bir işleyiş, söz konusu ses ya da sözcük anlamının varlığının gösterilmesi olarak Türkçedeki "dir" sonekinin işlevini de kapsar. Bu işleyişin bir şeyin olduğu şey olmasını ifade etmesi bakımından, geçmiş ve gelecek ya da geniş zaman olarak bir şeyin gerçeklik durumunun ifadesi ortaya çıkmaktadır; bir eylemin ortaya çıktığına ve var olduğuna ilişkin bir ifade kurulmaktadır:

-«Уэращ: Sensin. Сэращ: Benim. Дэращ: Biziz. Апащ: Onlardır; öyledir. Ахэращ: Onlardır. Ейщ: Onun, onundur, aittir. Хуейщ: İstiyor(dur). ФIыщ: İyi, iyidir. Iейщ: Kötü, kötüdür. Ар шыдщ: O eşektir. Мор выщ: Şu öküzdür».

-«КIуащ: Gitti. КIуэжащ: Geri gitti. КIуэнущ: Gidecek. КIуэнщ: Gider. Хъунщ: Olur. Хъуащ: Oldu. Хъунущ: Olacak(tır)».

*

Bu şekilde sona gelen "щ" sesinin zamansal (э) almasında ise, bir anlamın kendisinin kendi varlığında ortaya konmasından öte, söz konusu anlamın ötelenmesi ve pekiştirilmesi kendisini gösterir. Bu şekilde sona gelişinde gerçekten de bir pekiştirme işlemi gerçekleştirirken, sesin kendisi de pekiştirmeli olarak ("щщэ" olarak) seslemlendirilebilir.

Bu şekillerde, fiilsel ve niteleme işleyişleri ile birlikte, pekiştirilmiş bir anlamın ifadesinde yeni bir sözcük ve anlam da doğabilmektedir:

-«ФIыщэ: İyice. Куэдыщэ: Çokça. Куэдыщэщ: Çokçadır, çoktur bile. Мэуэ щэ: Böylecene. Мэуэ гущэ: Böylecene, iyice böyle. Хъуащэрэт: Olsaydı keşke. КIуащэрэт: Gitseydi keşke».

-«Гущэ: Beşik. Гуащэ: Prenses, bayan».

-«Гъущын: Kurumak. Гъущэн: Kuruyadurmak. Гъэгъущын: Kurutmak. Гъущэ: Kuru (yaş olmayan)».

-«Дыщэ: Altın. Іэщэ: Araç. Фащэ: Giysi».

“ЩІ” SES ANLAMI TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“ЩІ” sesi “щ” sesinin kesmeli ve bastırmalı telaffuzuna sahip olan bir sestir ve anlamsal olarak da “щІ” sesinde ifade olan şey varolana ilişkin somut bir ifadedir.

Bir varolanın bir yer işgal etmesinde ya da bizzat kendisinin bir yer niteliği taşımasında, “щІы” sesi başlıbaşına söz konusu yeri ifade eden bir ses anlamdır.

Bir yeri ifade etmesinde de, varolana ilişkin olan herhangi bir kılgısal ya da uygulamalı eylem bu yere ilişkin bir fiildir ve böyle bir eylem “щІы” sesinin fiilleniminde (щІын) ifade bulur. Böyle bir eylem ya da amelenin sonucudur uygulamalı ya da deneysel olan bir bilgi; ki, deneysel bilgi yapılan amelenin sonucunda zamanla oluşan bir bilgidir. Bu ifadeler doğrultusunda, bu sesin (щІ) zamansal (э) almasında ortaya çıkan “щІэ” seslemi bir “deneysel bilgi”nin ve bu süreçle ortaya çıkan şeyin de aynı zamanda “yeni” olmasının ifadesidir.

Bu ses anlam çerçevesinde oluşan sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Bu sesin bir somut yeri ifade etmesinde, bir yere ve toprağa ilişkin olarak ortaya çıkan sözcükler aşağıdadır:

-«ЩІы: Yer. ЩІылъэ: Bir kütle olarak “yer”. Уафэрэ щІылъэрэ: Gökle yer. ЩІыпІэ: Bir temellik teşkil edebilecek şekilde “yer”, üzerinde bulunulacak bir yer. Зы щІыпІэ кІуащ: Bir yere gitti. ЩІыгу: Bir kılgısal alan olarak ya da bir bölge olarak “yer”, toprak parçası. Хэтсэну зы щІыгу диІэкъым: Ekecek bir toprağımız yok. ЩІы хъурей: Yer küre».

-«ЩІыб, ЩІыбагъ: Arka (kastedilen yerin dışı). ШІыбыку: Sırt, araka bölge. ЩІыфэ: Bir şeyin yüzeyi. КуэщІ: Kucak. ЩІырыкІуэ: Yer elması. ЩІыІу: Üst; Düğme. ГущІыІу: Bir şeyin üstü».

-Yer altında olgunlaşan ve olumlu bir hal alan kimi cevherler ve elementler de “щІэ” ses anlamında ifade bulabilmekte olup, yerin derinliklerine ilişkin olan bu anlamlar yanında, yapma eylemi de söz konusu ses anlamda (щІы) ifade bulmaktadır ki, aşağıdaki örnekler her iki anлamı da içeren sözcüklerdir:

«ФІамыщІ: Olumlu (фІэ) hal almış yapay olmayan (мыщІ: el yapımı ya da üretilmiş olmayan) olarak tanımlanan “kömür”. МыщІэ: Yapılmamış olan ya da yapay olmayan şey anlamında “elmas”. ГъущІ: Yuvarının (гъу) yaptığı (щІ) –yani yuvarında biçimlenen- anlamı ile birlikte biçim verilebilen anlamında “demir”».

-Muhtelif nedenlerle insanın toprağı soğuk olarak algıladığı doğrudur. Adıge topokozmolojisinde “гъэ”nın toprak tarafından tutulması ya da toprağın “гъэ”ya egemen olması halidir kış mevsimi. Bu durumun da ifade ettiği gibi, soğukluk yerden ya da topraktan gelir; başka bir ifadeyle, toprağın –yerin (щІы)- egemenliğinin ya da işleyişinin söz konusu olduğu bir zaman dilimi ya da andır (Іэ) “soğuk”:

«ЩІыІэ: Soğuk. ЩІыІэ лІэн: Üşümek. ЩІыІэ хыхьэн: Soğuk almak. ЩІыІэ зыхэгъэхьэн: Soğuk almak, üşütmek. ПІыщІэн: Üşümek. ЩІыІэта: Soğukça, serin. ЩІымахуэ: Kış».

*

Yer dediğimiz şeyin bir yüzeyi ifade etmesi haline bağlı olarak, onun derinlikleri ve iç bölgesi ya da alt bölgesinin söz konusu olması da "щІ" ses anlamın ötelenim almasında (щІэ) ifade bulur:

-«ЩІагъ (щІы-э-гъэ-ы): Alt. ЩІы щІагъ: Yer altı. ЩІагъ-щІыІу: Alt-üst. ПащІэ: Burun altında olan şey anlamında "bıyık"».

-«ЩІэлъхьэн: Alta koymak. ЩІэнэн: Altta kalmak. КъыщІэнэн: Belirli bir şeyin altında kalmak. ЩІэлъын: Altında durmak, yatmak. ЩІэсын: Altında oturmak. ЩІэтын: Altında durmak. ЩІэхьэн, ЩІыхьэн (щІэ-ы-хьэн): Altına girmek. ЩІэхын: Altından almak, çıkarmak. ЩІэхун: Bir şeyin atından ya da içinden kovmak. ЩІэхуэн: Bir şeye ya da bir şeyin altına sığmak. ЩІэдзын: Bir şeyin içinden ya da altından atmak. ЩІэдзэн: Altına ya da içine atmak. ЩІэгуэн: Alta ya da içine sokuşturmak. ЩІэшэн: Altında ya da içine götürmek, sokmak. ЩІэшын: Altından ya da içinden çıkarmak. ЩІэуэн: Altına hamle yapmak; Altına dolmak. ЩІэун: Alttan hamle yapmak; Alttan taşarak çıkmak. ЩІэжэн: Altına ya da içeriye akmak; İçeri kaçmak. ЩІэжын: Altından ya da içeriden akmak; İçeriden kaçarak çıkmak. ЩІэгъэжын: Altından ya da içeriden kaçırmak, akıtmak; Bir şeyin sıvısını akıtmak, süzmek. ЩІэтІэн: Gömmek. ЩІэсэн: Ekmek, gömmek. ЩІэдэн: Altına dikmek (dikiş). ЩІэбзэн: Altına ulamak, dikmek. ЩІэбзэ: Astar».

-Gelişmekte ve büyümekte olan nesil de alttan gelen nesildir:

«ЩІэблэ: Yeni nesil. ЩІалэ: Genç, -genelde erkek çocuk».

-Ölmüş olan birinin ardında bıraktığı şeyler onun ortaya koyduğu işlerdir:

«КъыщІэнын, КъыщІэныжын: Ölerek ardında bırakmak».

*

Her kütlesel varolanın kendisi bir yerdir ve bir yer işgal eder. Bu yeri ifade eden "щІы" sesinin fiillenimi (щІын) varolanın bizzat kendisine yönelik somut eylemdir ki, varolanın ya da yerin değişimi ile yapımına ilişkin olan uygulamadır. Böyle bir eylem somut bir şeyler yapmaktır:

-«ЩІын: Yapmak. ЩІыжын: Onarmak (geri yapmak). ЗыщІын: Kendini bir hallere sokmak, rol yapmak. ЗыпэщІын, ЗыпищІыжын: Öykünmek, taklit etmek. ТещІыхьын: Üzerine yapmak, inşa etmek. ЩІыкІэ: Yapma şekli, tarz, üslup, huy. ЩІыкІэншэ: Huysuz. ЩІыхь: Değer, nüfuz; elinden çok şey gelebilen. Зи щІыхьыр лъагэ: Nüfuzlu, değeri yüksek».

-Bir şey öznesi belli olmaksızın somut olarak meydana gelebilir, başa gelebilir:

«ЩыщІын, КъыщыщІын: Başa gelmek, elinde olmadan başına bir şey gelmesi. ЩыщІэн: Fonksiyoneliğin azalması. ФІэщІын, КъыфІэщІын: Sanmak, bir şeyi öyle zannetmek».

-Aşağıdaki örnekler de yere ilişkin olan ya da uygulayımsal anlamlar temelinde ortaya çıkan sözcüklerdir:

«ЛъэщІын: Silmek. ІэлъэщІ: Havlu (el silmeye yarayan şey). НэІэплъэщІ: Havlu. ХущІын: Bedeni yıkamak. ЗыхущІын: Yıkanmak, banyo yapmak. ЖьыщІын: Giysi

yıkamak. ТхьэщIын: Bulaşık yıkamak. НэщI: Boş. УнэщIын: Boşaltmak. УщIын: Kapalı bir şeyi açmak, açık hale getirerek uzatmak, sunmak. ХуэщIын: Kapatmak. ХуэнщIын, УхуэнщIын: Elemek. ХуэнщIий: Elenmiş olan anlamında “kepek”. ЕIунщIын: İttirmek. ТIэщIын: Soymak. ЗытIэщIын: Soyunmak. ЗытIэщIыжын: Geri –tekrar- soyunmak. КIэщI: Kısa».

*

Bir uygulayımsal eylemin sürmesi “щI”nın zamansal almasında ifade bulur. Böyle bir uygulayımsal kılgı genellikle bir öznenin maharetiyle gerçekleşmekte ise de, bu nitelikteki kendi kendine olan şeyler de aynı ses anlamda ifade bulur:

-«МащIэ: Az. ЩIэн: Yapadurmak. ЩIэжын: Yeniden yapar olmak, tekrar yapmak, onaradurmak. ЛъыщIэж: Kanı yerde bırakmamak olarak intikam. ЕщIэн: Birine bir şey yapmak. ЩIэфын: Yapabilmek. ЩIэпэн: Tam yapmak; neredeyse yapmak. ЩIапIэ: Uygulama yeri, yapma yeri. Iуэху щIапIэ: İş yeri. IэщIагъэ, IэщIагъ: El işi. IэдэкъэщIэкI: -Ortaya koyanın kastedilmesinde- el işi, ürünü. ЩIакIуэ: İş yapan, iş yapıcı; Aba (altına girilen anlamında). ЩIэгъуэ: Yapma zamanı. Iуэху щIэгъуэ: İş zamanı. ЩIагъуэ: Yapılmış olan; Uygun olan; Yeni olan; Hayreti mucip şey. ЩIагъуэ ущIэ: Uygun ya da pek bir şeyler yapasın, beceresin».

-«ЩIэщIэн: Boyunduruk altına sokmak -koşmak. ПыщIэн: Ucuna bağlamak. IущIэн: Önünü kapatmak. ХэщIэн: İçine yapmak, işlemek. ХэщIын: Azalmak. ТещIэн: Üstüne etmek. ТещIыхьын: Üstüne yapmak, üstüne inşa etmek. ДэщIэн: Arasına ya da içine yapmak. ДэщIыхьын: Arasına inşa etmek. ДэщIеин: Yukarıya inşa etmek. ЗэдэщIэн: Birlikte yapadurmak. ЗэдэщIын: Birbirini kollamak. ФыщIын, Къэфыщ Iын: Yolmak. ФыщIэн: Yolma işi yapmak, yoladurmak. ХъунщIэн, УхъуэнщIэн, УхъуэнщIын: Soymak; Budamak. ГъэзэщIэн: Halletmek, işin üstesinden gelmek, bitirmek. ГуэщIэн: Kenarına yapmak. ГуэщIыхьын: Kenarına inşa etmek. ГуащIэ: Ekşi (içe işleyen anlamında). МыIэрысэ гуащIэ: Ekşi elma. Псэлъэ гуащIэ: Acı söz. ГумащIэ: Hassas, kalbi kırılgan».

*

Yapılan şeyin bilgisi zamanla oluşur; uygulayımsal bir eylemden sonra oluşan bilgi deneysel bilgidir ve “щI”nın zamansal (э) almasında ifade bulur. Bu bilgi edinilmiş olan yeni bir şeydir ve yeni şeylerin yapılabilmesine de temellik teşkil eder:

-«ЩIэ: Yeni. ЩIэн: Deneysel bilgi; Bilmek. ЩIэныгъэ: Bilim. КъэщIэ: -Bir şeyi bilfiil- bilmek. ЗэгъэщIэн: Öğrenmek. ЗищIэжын: Kendini bilmek; kendine gelmek. ЩIагъуэ: Hayreti mucip şey; Yeni durum. ГъэщIэгъуэн: Hayret etmek; Enteresan, ilginç. ЗыгъэщIэгъуэжын: Öğünmek, kendini öğmek».

-«ХьэщIэ: Yeni insan –tür- anlamında “misafir”. ВыщIэ: Yeni ya da genç öküz. ШыщIэ: Yeni ya da genç at. ЛIыщIэ: Yeni adam; Yanaşma. IуэхущIэ: İş yapıcı, İşçi; Yeni iş. Iуху щIэ: Yeni iş. ЩIэрыпс: Yepyeni. ЩIэрыщIэ: Yepyeni, yenilenme; Yeniden. ФIыщIэ: İyilik (iyi şey yapma anlamında); İtibar».

*

“ЩІэ” seslemi bir alt durumunu, yapadurmayı, deneysel bir bilmeyi ve yeni olan şeyi ifade edebilen bir seslemdir. Bir şeyin altında yatan şey o şeyin ortaya çıkmasının temelinde olan şeydir ve gerekçesidir. Aynı zamanda, bir şeyin ortaya çıkmasına gerekçe olan şey, o şeyin öncesindeki bir iş ve işlemdir ya da temelinde işlerlikte bulunan bilgidir.

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, bir şeyin gerekçesinin ifadesi ya da bir şeyin gerekçesiyle birlikte ifade edilmesi “щІэ” sesleminde kendisini gösterebilir. Aynı şekilde, gerekçesi de kapsanacak şekilde bir şeyin arzulanmasına ilişkin ifadeler ile bir şeyin arzulanma nedeninin sorgulanmasına ilişkin ifadeler aynı seslemde ortaya konabilmektedir:

-«Мыр сыт къыщІэхъур?: Bu niçin oldu? ЩІэкІуэр сыт?: Gitme gerekçesi nedir? ЩІэкІуэн щыІэкъым: Gitme gerekçesi yok, gitmesine gerek yok. Зи щІысыр сыт?: Ne işe yarar, neye ilişkindir?».

-«ЩІэхъуэпсэн: Bir şeye ya da bir şey için imrenmek; Bir şeye imrenme gerekçesi. ЩІэхъуэпсэн щыІэкъым: İmrenmesine gerek yok. ЩІыщІэхъуэпсэр сыт?: -Kastedilen bir şey için- niçin imreniyor?. ЩІэбэгын: Bir şey için bayılmak, şişmek; Şişme ya da bayılma gerekçesi. ЩІыщІэбэгыр сыт?: Niçin bayılıyor, bayılma -şişme- gerekçesi nedir?».

“Ш” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Ш” sesi de yukarıdaki iki sesle fonetik benzerliği olan bir sestir ve anlam bakımından da varolanın ürününü ifade eden bir ses anlam olarak ortaya çıkar. Bu ifadeden olarak, özellikle canlı varlığın bir iç işleyişinde ortaya çıkan özsuyu ya da bir canlı yavru “ш” sesinde ifade bulur. Bir doğal ürünün ortaya çıkmasında kendisini gösteren eylemden itibaren de böyle bir çıkma ve sürme eylemleri “ш” sesinde anlamlandırılarak işler.

Aşağıda “ш” sesi temelinde ortaya çıkan anlamların bulunduğu sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Bir canlı organizmada oluşan ve ortaya çıkan şeyler ile doğal olarak oluşan ürünlere ilişkin örnekler aşağıdaki gibi gruplandırılabilir:

-«Шын: İrin. Шынбыб: İrin şişliği. Пэшын: Sümük».

-«Шыр: Yavru. Къишын, Къыришын: Yumurtadan yavru çıkarmak. Джэдым къыреш: Tavuk –yumurtadan- civciv çıkarıyor. Бзу шыр: Kuş yavrusu, civciv. Бгъэ шыр: Kartal yavrusu. Хьэ шыр, Хьэпшыр: Köpek yavrusu».

-«Гъэш: Yıllık ürün, ürün (ekin ya da hayvansal ürünler). Мэш: Ekin. Джэш, Джэнш: Fasulye. Шыбжий: Biber. Ныш: Şölende verilen ya da misafire sunulan değerli yiyecek ürün (genellikle bir baş hayvan)».

-«Къуэш: Kardeş. Си къуэш: Kardeşim. Зэш, Зэкъуэш: Birbirine kardeş. Зэкъуэшищ мэхъур: Üç kardeş oluyorlar. Шыпхъу: Kız kardeş. Си шыпхъу: Kız kardeşim, bacım. Зэшыпхъу: Bibiriyle kız kardeş. ЗэшыпхъуитІ: İki kız kardeş».

*

Yiyeceklere katılan tuz da bir doğal üründür:

«Шыгъу: Tuz. Шуун: Tuzlamak, tuza yatırmak, salamura ya da turşu yapmak. Шуугъэ: Tuzlu, tuzu çok. Мышу: Tuzsuz, tuzu az».

*

Bir organizmanın özsuyu olan süt, organizmadan ötelenmiş ya da çıkmış olarak başlıbaşına bir üründür:

-«Шэ: Süt. Шэрэз: Süzgeç. Шэзын: Süzmek. Шатэ: Kaymak. Быдзышэ: Meme sütü. Анэ быдзышэ: Anne sütü. Мэлышэ: Koyun sütü. Къэшын: Sağmak».

-«Шэху: Beyaz krem. Шэхудэ: Krem ilaç. Шэплъ: Kırmızı krem. Мэзышэ, Мэзыш: Çam sakızı; ağaçlardan sızan yapışkan sakız».

*

Bir ürünün doğal olarak ortaya çıkışını ifade eden “ш” sesinin zamansal (э) almasında ürünün başlıbaşına bir şey olarak ifade bulması yanında, söz konusu çıkma eyleminin de sürmesi ifade bulabilir. Böyle bir sürme eylemi, birlikte götürme eyleminin de ortaya çıkmasına temel olmaktadır ki, aşağıdaki örnekler süregiden anlamında ya da birliktelikle gerçekleşen sürme ya da götürme anlamında ortaya çıkan örneklerdir:

-«Шэн: Götürmek, sürmek. Шэфын: Götürebilmek, sürebilmek. Хуэшэн: Götürme ya da sürmeye yeterli olmak; Birine götürmek. Егъэшэн: Götürtmek. Къэшэн: Getirmek; Gözde, sevgili. Хэшэн: Bir şeyin içine götürmek. Хэшын: Bir şeyden çıkarmak. Іушэн: Bir şeyin önüne götürmek. Іушын: Bir şeyin önünden götürmek. Гуэшэн: Bir şeyin yamacına götürmek. Гуэшын: Yamacından ayırmak. Дэшэн: Bir şeyin arasına götürmek. Дэшын: Bir şeyin arasından ya da içinden çıkarmak; Yukarı doğru götürmek. Ешэхын: Aşağı doğru götürmek, indirmek. Дэшеин: Yukarı doğru götürmek, çıkarmak, kaldırmak. Шиин: Uzatmak. Къэшиин: Anlatıcıya ya da referansa doğru uzatmak. Къишын: Bulunduğu yerden çıkarmak; Yumurtadan civciv çıkarmak. Блэшын: Yanından götürmek. Блэшэн: Yanına götürmek. Пышэн: Önüne götürmek. Пышын: Önünden götürmek; Önünü uzatmak, sündürmek. Пэрышэн: Önüne götürmek. Пэрышын: Önünden götürmek. КІэрышын: Peşini bıraktırmak; Temas halinde olduğu şeyden ayırmak. КІэрышэн: Yanaştırmak».

-«Пышэгъу: Muhatap. Пэш: Uca doğru uzamış “oda”. Пашэ: Öncü, lider. КІашэ: Artçı. Баш: Sopa».

-“Olma” sözcüğünün sonuna “sürme” anlamı ifade eden bu ses anlamın gelmesi, olanın sürdürümü olarak ifade bulur ki, olan şeyin sürdürümü çok olmayı getirir:

«Хъушэ: Çokça; Sürü. Шы хъушэ: At sürüsü».

*

“Шэ” sesleminin götürme ifade etmesinde, götürme eylemine özelleşmişlik dilsel işleyişte “шэ-ы” olarak kendisini gösterebilir ki, böyle bir ifadeyle ortaya çıkan “шы” sözcüğü “götürgeç” anlamı ifade etmekte olup, “at”ın adlandırılma şeklidir:

«Шыбз: Dişi at. Шыхъу: Erkek at. Шы бгъэрыпх: At göğüs bağı. Шу: Atlı. Шэсын: Ata binmek. Шыд: Ata benzeyen anlamında “eşek”».

*

“Ш” sesinin bir varolandan ortaya çıkan ürünü ve bunun öteleniminin de (шэ) bir sürdürümü ifade etmesinde, birbirinden ayrılma ya da birbirine ulama ile sündürme ya da büzme eylemleri ifade bulur:
«Зэпышэн: Birbirine yanaştırmak, ulamak. Зэпышын: Birbirinden ayırmak; Sündürmek. ЗэІушэн: Uç uca yanaştırmak; Büzmek. ЗэІушын: Ayırmak; Açmak. ЗэщІэшэн: Büzmek. ЗэщІэшын: Sündürmek. Шыхьын: Sarmak».

*

Bu ses anlamın çıktı ya da ürün ile sürdürüm ifade etmesinde kendi kendine sünen, olması gerektiği gibi olmayıp yamulmuş olan, ya da ait olduğu şeyden ötelenmiş ve mahrum kalmış olan anlamlar ifade bulur:
-«Іушэ: Yamuk ağızlı; Yamuk, çelimsiz. Нашэ: Şaşı. Щхьэшэ: Başı yamuk, eğri. Іэшэ: Eli sakat, çolak. Лъашэ: Topal».
-«Іэншэ: Elsiz, kolsuz. Лъэкъуэншэ: Ayaksız. Щхьэншэ: Kafasız. УкІытэншэ: Utanmaz. Анэншэ: Annesiz. Адэншэ: Babasız. Анэ адэншэ: Anne babasız. Къуэншэ: Oğulsuz, çocuksuz. Къуаншэ: Eğri, doğru ya da düz olmayan».

*

Bir canlının ürün vermesi onun doğal halidir ki, onun ürün veremeyecek durumda olması, nutkun tutulması, kendine kapanarak kalması, bir şeylere katlanması gibi olgular da “ш” ses anlamında ifade bulur:
-«Ешын: Yorulmak. Зэшын: Kendi kendine yorulmak; Bıkmak. Езэшын: Bıkmak, usanmak, yorulmak. Зэшыгъуэ: Yorucu. Езэшыгъуэ: Bıktırıcı».
-«Шынэн: Korkmak. Гъэшынэн: Korkutmak. Шынагъуэ: Korkunç. Шынэкъэрабгъэ: Korkak».
-«ШыІэн: Katlanmak, sabretmek».

*

Katlanma eyleminin “çekmek” fiiliyle karşılanması söz konusu olsa da, “çekmek, tartmak” gibi “ш” sesinin bulunduğu pazar işlerine ilişkin anlamlara gelen aşağıdaki sözcüklerin Ortadoğu dilleri kökenli olduğu ve Adıgeceye oradan geçmiş olduğu ifade edilebilir:
«Шэкын: Çekmek, katlanmak; Tartmak, çekmek. ШэкыгъуафІэ: Katlanılabilir, kolaylıkla çekilir olan. Шэкыгъуей: Katlanılmaz, çekilmez. Бэшэк: Çok şeye katlanabilen, sabırlı».

«К-Ч, КУ, КІ, КІУ» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

«К-Ч» SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“К-Ч” sesleri birbirinin ikamesi olarak farklı şivelerde yer alan sestirler ve yazılı Khabardey şivesinde “ч” sesi kullanılmaktadır. Ancak, bu ses grubundaki diğer seslerin doğuşuyla ilişkili olması ve yazılışlarına da uyan bir harf olması bakımından biz burada “к” sesini yazmayı ve temel almayı uygun bulduk.

Konu edilen bu ses Türkçedeki ince bir “*k*” sesidir ve duyulmasına uygun olan anlamlar ortaya koyar. Bu ifadeden olarak, ince ve sert bir şeyi koparmada ya

da bir çatlama olayında duyulan sese benzeyen bu ses, böyle olayların ifadesinde kendisini göstererek dilsel işleyişte yer alır.

Aşağıda “к” sesi temelinde oluşan sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Öncelikle, “çat” diye koparılan bir çubuğun adı (кы) olan bir sestir ve bir koparma ya da çatlama ifade eden eylemler bu sesin fiilleniminde ortaya çıkar:
-«Кы: Çubuk, çıta. Кы цIыкIу: Küçük çıta. Кы къуаншэ: Eğri çubuk. Кы захуэ: Düz çubuk. Кыщмыщ: Çalı çırpı».
-«Гуэкын: Koparmak. Къыгуэкын: Belirli bir şeyi ya da şeyden koparmak. Зэгуэкын: Birbirinden koparmak, ayırmak. ФIэкын: Takılı olduğu yerden koparmak. Хэкын: Dikili olduğu ya da bulunduğu alandan koparmak. Дэкын: Arasından koparmak. ЩIэкын: Altından koparmak».

Bacakların ayrılması olan adım atmak da benzetme olarak bu ses anlamda ifade bulur:
«ЛъэбэкъуитI щы кын: İki üç (birkaç) adım atmak. Зыкъикын: Kıpırdamak, hamle yapmak. Зыкъик!: Kıpırda!».

*

“К” sesinin zamansal (э) almasında bir çubuğun çoğalması anlamı ortaya çıkar ki, yığılmış çubuklar ile çubuklardan yapılan şeyler ve iyi çubuk olacak ağaç isimleri kendisini gösterir:
«Кэу: Çubuktan yapılan çevirme; çalı çırpı yığını. Кей: -Çubuktan yapılmış- fıçı; İyi çubuk olan bir ağaç cinsi. Кэщей: Şimşir ağacı».

*

“К” sesinin zamansal almasında bir şeyin yarılması ve ayrılması olarak bir çatlama olayının kendisi de ifade bulur:
«Кэ: Dalak. Кэн: Çatlamak. Къэкэн: Bizzat çatlamak. Зэгуэкын: Birbirinden ayrılma olarak çatlamak».

*

Birbirine yakın bir mesafe ve aralığın ifadesi olmak bakımından olsa gerektir ki, aynı ses anlam sığ durumun da ifadesinde kendisini gösterir:
«Кэндж: Sığ, derin olmayan».

“КУ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“К” sesinin ince ve tiz bir ses olmasında ince çatlakların ve adeta içsizcesine ince çubuğun ifadesini vermektedir; onun bir açılınım (у) kazanması bir iç durumu yaratmalıdır ki, “ку” ses anlamı burada kendisini gösterir.

Aşağıda bu ses anlam temelinde ortaya çıkan sözcük örnekleri verilmiştir.

*

Bir “iç” anlamı temelinde doğrudan ortaya çıkan sözcük örnekleri şöyledir:
«Ку: İç, çekirdek, orta. Ку нэф: İçi çürük, çürük çekirdek. Ку нэщI: İçi boş, boş çekirdek. КуцI: Bir şeyin en derin ve iç bölgesinin cıvık bölge olması da dahil olmak üzere, konu olan şeyin niteliğinin kayboluşuna ilişkin olması olgusu ile içteki yok ya

da yoktan doğan öz anlamlarında “çekirdek”. КупщIэ: İçte yapılanan ya da oluşan anlamında “çekirdek”. Кулъ: İçte yatan ya da içteki organizma potansiyeli olan şey anlamında “çekirdek”. Нэкулъ: Kaynak içinde yatan ya da organizma potansiyeli bulunan kaynak anlamında “çekirdek”. Кугъу: Özü kemiren anlamında “ökse otu”».

Bir içe ya da ortaya sahip olan şey bir derinlik veya çukurluktur:
«Куу: Derin. КууIуэ: Pek derin, derince. Кумб: Çukur».

*

Bir iç ya da çukurluğun kapatılması da aynı ses anlamda ifade bulur:
«Кудэн: Tıkamak. Дэкуэн: Arasına sokmak. Хэкуэн: İçine sokmak, banmak. ЩIэкуэн: Altına sokmak. Iукуэн: Önüne sokmak. Цакуэ: Arasına girilen kıldan şey anlamında “aba, yamçı”».

*

Bir orta kavramı da aynı ses anlamda ifade bulmaktadır:
«Ку: Orta, çekirdek.Ику: Ortası, içi. И ку: Orta bölgesi, çekirdeği. КуэщI: Kucak. ЩIыбыку: Sırt ortası. Зэхуаку: İki şeyin arası, ara. ЛIыку: Orta yaşlı adam. Курыт: Ortanca, ortalama olan, ortada duran. ЛIы курыт: Ortanca adam, orta yaşlı adam. Хьэку: Fırın. Утыку: Meydan, orta yer. Хэку: Adıge ülkesi».

“Çok olan şey” bir derinliğe sahiptir ki, iç veya ortasından söz edilebilir:
«Куэд: Çok».

*

Bir iç ve özün ifadesi olan ve bu bakımdan da bir doğurganlık ile temelliği işaret eden “ку” sesinin sesler arasındaki yerinin dişil olması beklenir ki, öyledir. Adıge toplumunda kız isimlerine takılmış olan isimlerden örnekler aşağıda verilmiştir:
«Кунэ. Кукуэ. Куакуэ. Куцэ. Куацэ. Курэ. Кулэ. Нэку. Нэкунэ. Нэкурэ. Джыку. Хьэкукуэ. Хьэкунэ. Хьэкуцэ...».

“КI” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“К” sesinin kesmeli ve bastırılmış telaffuzu “кI” sesini verir ve aralarında fonetik benzerliğin de gösterdiği gibi anlamsal benzerlik ya da yakınlık da mevcuttur. Bununla birlikte, “кI” sesinin anlamsal olarak daha derin olduğunu ve varoluşsal niteliği bulunduğunu belirtmek gerekir. Nitekim, koparılan (къыпыкын) çubuk (кы) “кI” ses anlamında ifade bulan şeyin bir parçasıdır.

Doğal olarak tohumdan sürgün vererek toprağın çatlamasıyla (кэн) ortaya çıkan ve bir bitki çubuğunun (кы) mümkün hale gelmesi ile büyümesinde ifade bulan bir ses anlamdır “кI” sesi. Onun fiil formu (кIын) bir bitkinin büyüme eylemidir. “КI” ses anlamı, bu olayın tam da bu ortaya çıkış noktasında kendisini göstermekte olmalıdır. Buradan itibaren de, ortaya çıkan şeyin büyümesi eylemi ile bu ve benzeri eylem ve olguların ifadesinde kendisini gösterir.

Böyle bir olgu (кI) zamanın bir fonksiyonudur ve zamanla (э) da biter (кIэ). “КI” sesi bir zamansal süreç ifade eder ve böyle bir olguyu bünyesinde taşır. Bu nedenle, zamansal süreklilik ile zamansal bitim onun anlamsal karakteridir.

Bir büyüme eyleminin her bir adımı da bir bitkinin ortaya çıkışına ilişkin bir eylemdir ya da bir tohumdan sürgün verme noktasına ilişkin bir eylemdir. İşte, “кI” ses anlamı temelde böyle bir olguyu ifade bakımından dilsel işleyişte mevcuttur.

Böyle bir doğal işlemle bir sürgün olarak ortaya çıkma ve sürmenin ifadesini veren bu sesin dildeki işlevi az değildir. Her tür sürme, devam etme, çıkma, ayrılma ve son bulma olgu ve eylemleri “кI” ses anlamı temelinde ifade bulur. Bununla kalmaz, her vaolanın bitimli olması gerçeğinde, her şeyin dışındaki bir şeyle ilişkisi de aynı ses anlam temelinde kurulur.

Aşağıda bu sesin bulunduğu sözcükler gruplanarak verilmiştir.

*

Bitkiye özgü olan ortaya çıkma ve doğal büyüme “кIы”nin fiillenimiyle ifade bulur:

-«КъикIыкIын: “Peyda olup (къ) kılgılanarak (и) ortaya çıkma (кIы) ve sürmek (кIын)” anlamında ifadesini bulan bu sözcük bir tohumdan sürgünün ortaya çıkması fiilidir (örneğin, patatesin göğermesi olgusu)».

-«КIын: Çıkmak, sürmek, büyümek. КъэкIын: Bitki için büyümek. КъэкIыгъэ: Bitki. КIыр: Gür ve güçlü sürgün –filiz –bitki».

-Aşağıdaki sözcükleri de yalnız bitkilere ilişkin anlamlarda okuyunuz:

«ДэкIэн, ДэкIын: Bir şeyin arasında bitmek. ДэкIыхьын: Bir şeyin arasında bitedurmak. ДэгъэкIэн, Къыдэгъэкiэн: Bir şeyin arasında büyütmek. ЗэдэкIэн, ЗэдэкIын: Birlikte büyümek, sürmek. КъуэкIэн: Bir şeyin arkasında büyümek. ХэкIэн, ХэкIын: Bir şeylerin içinde büyümek. ХэгъэкIэн: Bir şeylerin içinde büyütmek. ЗэхэгъэкIэн: Birbiriyle karışık büyütmek. ГуэкIэн: Bir şeyin kenarında büyümek. ГуэгъэкIэн: Bir şeyin kenarında büyütmek».

*

Bir bitkinin büyümesi zamanın bir fonksiyonu olarak ve doğal bir şekilde gerçekleşen bir eylemdir. Böyle bir büyüme zamanla gerçekleşmektedir ki, zamanın ona getireceği şey de bu büyümenin bir son bulmasıdır. Sonlanmanın böyle ortaya çıkması dilsel işleyişte her “son, arka, geri vb” gibi ifadeleri mümkün kılar. Zamansal ya da mekansal olarak bulunulan ve bu nokta bakımından da önde olan şey vardır ki, bu bakımlardan bir arka ya da geride kalma hep vardır; bu temelde de dilsel işleyişte ifadeler çoğalır.

“КI” sesinin zamansal (э) almasında ortaya çıkan “son” anlamı dilsel işleyişte her tür sonlandırma ve kısa kesmede olduğu gibi kaçınılmaz olan sonun uzatılması olarak da ifade bulur:

-«КIэ: Son; Kuyruk. КIэн: Eklem; Aşık kemiği. IэфракIэ: Dirsek. ЛъэкIампIэ: Bacak arkasındaki bölge anlamında “baldır”. КIэбдз: Kuyruk sokumu. КIэтIий: Barsak. КIапэ: Kuyruk, arka uç; Kenar. КIасэ: Geç. КIапсэ: İp. КIанэ: Bir katı cismin küçük bir parçası».

-«КIэщI: Kısa. КIагуэ: Kısa, küt».

-«КIы (кIэ-ы): Sap. УэщыкI: Balta sapı. КIыхь (кIэ-ы-хь): Uzun».

*

Bir şeyin kendi ekseninde ön ve arka ya da baş ve son taraflarının yer değiştirmesi eylemi dönmek olarak ifade edilebilir:
-«КIэрэхъуэн: Dönmek. КIэрахъуэ: Dön, dönen, döner; Toplu tabanca. ГъэкIэрэхъуэн: Döndürmek. ЗыгъэкIэрэхъуэн: Kendi kendine dönmek».
-Başlamış olan böyle bir dönme olgusunun devam etmesi sözcük sonuna gelen "кIын" sonekleminde ifade bulur:
«КъекIэрэхъуэкIын: Kendi ekseni etrafında dönmek. КъегъэкIэрэхъуэкIын: Kendi ekseni etrafında döndürmek».
-Bir değişme olgusu da, olmuş (хъу) olan şeye zamanın (э) getireceği bir olgudur ki, bu bir sürme (кIын) olgusunda gerçekleşir; bu, olmuş olan şeyin nihayet (кIэ-ы) bulmasıdır; değişim, olmuş (хъу) olandan çıkılmasıdır (кIын):
«ЗэхъуэкIын: Değişmek. ЗэгъэхъуэкIын: Değiştirmek».

*

Bir şeyin arkasını dolanmak da buna benzer bir kurgudur. Yönelim (е) önkoşulunda yapılan bir eylemin (örneğin, "жэн") arka (кIэ) bölgeye ilişkin olması ve oraya ilişkin olarak bitmesi (кIэ-ы) "кIын" fiillenimidir:
«ЕкIуэкIын: Bir şeyin etrafını dolanmak. ЕхуэкIын: Bir şeyi bir şeyin arkasına doğru sürmek -kovalamak. КъехуэкIын: Birini kovalamak. ЕжэкIын: Bir şeyin arkasına doğru koşmak».

*

Bir şeyin arkasına ilişkin eylemlerle birlikte peşine düşme ya da arkasına takılma gibi ifadeler de "кI" ses anlamında ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte, her şeyin bir sınırı ve sonu olması gerçeğinde, konu olan şeyin sınırdaşlığında gerçekleşen ve o şeye ilişkinlik taşıyan eylem ve olgular da aynı ses anlamında ifade bulabilmektedir:
«КIэрыкIын: Peşini bırakmak; Çıkmak (örneğin, bir leke). КIэрыгъэкIын: Peşini bıraktırmak; -Lekeyi- çıkarmak. КIэзызын: Titremek. КIэрылъхьэн: Kenarına bırakmak. КIэрыпхэн: Bir şeye bağlamak. ЗэкIэрыпхэн: Birbirine bağlamak. КIэрыпщIэн: -Bir şeye- yapışmak. КIэрыгъэпщIэн: -Bir şeye- yapıştırmak. ЗэкIэрыгъэпщIэн: Birbirine yapıştırmak. КIэрынэн: Olduğu ya da yapıştığı yerde kalmak. ЗэкIэрынэн: Birbirine yapışmak, birbirine takılı kalmak. КIэрыIулIэн: -Bir şeye- çakmak, ulamak, sağlamca tutturmak. КIэлъыжэн: Arkasından koşmak. КIэлъыкIуэн: Peşinden yürümek, arkasından gitmek. ЗэкIэлъыкIуэн: Birbirine gitmek, birbirini ziyaret etmek; Birbirine uymak. Iуэху зэкIэлъыкIуэ: Uygun iş, sağlam iş. КIэлъыплъын: Birine bakmak, kollamak; Birinin arkasından bakmak. КIэрыхуэн: Bir şeyin kenarına ya da yamacına sığmak; Bir yamaca -kovarak- sürmek. КIэрыхун: Bir şeyin kenarından ya da yamacından kovmak; Yapmakta olduğu işten kovmak; Asılı ya da takılı olduğu bir şeyden düşmek. КъыкIэрыхун: Bir şeyden düşmek; Bir şeye geç kalmak; Bir şeyi ilişkide bulunduğu şeyden ayırmak, ondan kovmak. КIэрышын: Bir şeyden ayırmak, ondan çekmek. КIэрышэн: Bir şeye yanaştırmak; bir şeyle yüz yüze getirmek; Bir şeyi –örneğin, bir yamaca- götürmek, sürmek. КIэрыщIэн: Bir şeye ulamak -bağlamak. КIэрытын: Bir şeyin kenarında ya da yamacında dikili durmak. КIэрысын: Bir şeyin yamacında oturmak. КIэрылъын: Bir şeyin yamacında yatmak; Bir şeyin üzerinde bir şey olmak.

Щыгъыным ятIэ кIэрылъщ: Giyside çamur var. КIэрылъхьэн: Bir şeyin yamacına koymak».

*

Çıkma anlamından itibaren bir terk etme olgusunun da ifadesini mümkün kılan “кI” sesinin bir ses ya da sözcük sonuna gelmesi halinde, o sözcük anlamının sınırına ya da sonuna ilişkin olan bir eylemsel anlam ortaya koyar:
«ЩIэкIын: Bir şeyin içinden ya da altında çıkmak, dışarı çıkmak. ХэкIын: Bir çoğuldan çıkmak, ayrılmak; Bir lekenin çıkması. ИкIын: İçinden çıkmak. ИвыкIын: İyice kaynamak. ИлIыкIын: Bir şeyden ötürü ölmek. IукIын: Önünden çekilmek. БлэкIын: Bir şeyin kenarından geçmek; Bir şeyi herhangi bir konuda geçmek. КъуэкIын: Bir şeyin arkasından çıkmak. КъыкъуэкIын: Ortaya çıkmak. ТекIын: Bir konuda birini geçmek; Bir leke ya da rengin çıkması, rengin solması. ХэкIын: Bir çoğuldan çıkmak; Bulunduğu yerden çıkmak (bir renk ya da lekenin çıkması). ХэгъэкIын: Çıkarmak (işten çıkarmak ya da bir leke çıkarmak). ГуэкIын: Ayrılmak. ГуэгъэкIын: Ayırmak. ФIэкIын, КъыфIэкIын: -Takılı olduğu yerden- çıkmak. ФIэгъэкIын: -Takılı olduğu yerden- çıkarmak. IэщIэкIын: Elden kaçmak; Kurtulmak».

*

Bir şeyden çıkma olayının o şeyi terketme ve sonuna ilişkin bir olgu olması “кIэ” sonekleminde ifade bulabilmektedir ki, buradan, sıvı ya da akışkan olan şeylerin bir şeyden dökülerek çıkması eylemi de ifade bulur:
«ЩIэкIэн: Altına dökmek. ХэкIэн. Bir şeylerin içine dökmek, katıştırmak. ИкIэн: İçine dökmek. ДэкIэн: Arasına dökmek. ТекIэн: Üstüne dökmek. Псы зытекIэн, Псы зытекIэжын: Üstüne su dökmek; Su dökünmek, duş almak».

*

Bir şeyden çıkma anlamı ifade eden “кI” sesi sonek olması halinde, sonuna geldiği sözcük anlamı temelinde ortaya çıkan olgu ve eylemleri ifade eden sözcüklerin doğuşunu sağlar:
-«IэщIэкIын: Elden çıkmak. IэдэкъэщIэкI: Elden çıkma, ürün. Мы тхылъыр сэ си IэдэкъэщIэкIщ: Bu kitap benim elimden çıkmadır. ХэдыкIын: Bir şeye işlemek; nakış işlemek. ХэдыкI: Nakış, örgü. ГъэшхэкI: Tarım ve hayvancılık ürünü. ХэдэхэкI: Bahçe bostan ürünü. ЩэкI: Satın alınan ürün anlamında “kumaş”. ГъущIхэкI: Demir işçiliği ürünü».
-Bu ifadeler bir alana ilişkin olarak ortaya çıkan ürünü ve dolayısıyla da bir ürünün cinsini ortaya koyarken, bir şeyin işlenerek nihai şeklinin verilmesine ilişkin ifadeler de “кIэ” seslemi bitimli olarak ortaya çıkar:
«ГъукIэ: Maden işçiliği, ustalığı; Maden ve demire biçim vererek işleyen usta. ГъукIэн: Maden ve demire biçim verme amelesinde bulunmak; maden ve demir işletmesi yapmak. ДжэдыкIэ: Tavuktan çıkan ya da tavuk ürünü anlamında “yumurta”».

*

Bir elden çıkma ya da emek ürünü olan şey bir beceri ve zanaattir, bir yetenek işidir. Herhangi bir şeyin yaptığı şey, onun yeteneği ve yapabilirliği

olarak, konu olan şeyden ortaya çıkabilendir ki, bu tür ifadeler de “кI” ses anlamın filleniminde ifade bulur:
«ЛъэкIын: Organizmadan ya da bünyeden çıkabilen şeyi ifade bakımından “yapabilmek”; Bünyenin yeteneğinin ifadesi olmak bakımından “çekmek, katlanmak”. ЛъэкI: Yeterlilik, güç. ЛъэкIынытъэ: Yeterlilik, yetkinlik. ЗэфIэкI: Halletme, beceri. ЗэфIэкIын: Bitmek, hallolmak. ЗэфIэгъэкIын: Bitirmek, halletmek. ХузэфIэкIын: Bitirebilmek, halledebilmek».

*

Aynı kurgu doğrultusunda, bu sesin soneklem olmasında kurulabilen başka ifadeler de aşağıdadır:
«ЩыкIын: Varoluşundan (щ) çıkmak (кI) anlamında “yabancılaşmak”. Гу щыкIын: İğrenmek. ГущыкI: İğrenç. СэкIын: Varoluşun sürdürümüne ilişkin işleyişten (с) çıkmak anlamında “iğdiş etmek”. УкIын: Dayaktan (уэ-ы) geçirmek (кIы-н) anlamında “döğmek”. УкIытэн: Açılımdan (у) çıkarak (кI) ötelenmek (тэ-н) anlamında “utanmak”».

*

Bu işleyiş, “кI” sesinin “bir kez” ifadesinin sonuna gelmesi halinde bizi “hiç kez”e götürür; aynı sesin “bir”in kılgısının söz konusu olduğu ifadenin sonuna gelmesi halinde de bizi bir şeyin kılgılanmadığı bölgeye götürür:
«Зэй, ЗэикI: “Bir kez (зэ) de (й), dahi” –olmaktan- çıkmak (кI); bir kez bile – olmamak-. ЗикI: “Bir” kılgısından çıkma anlamında “bir şey olduğu yok, hiç”. ЗырикI: Hiç, hiçbir şey».

*

Nihayet bulma (кIэ) bir şeyin sonunu ve bitimini ifade eder ki, konu olan şeyin tam dışından ya da nihayete erdiği noktadan ortaya konması işlevine de sahiptir. Bu ifadeden olarak, “bir” ya da “bir kez” ifadelerinin sonuna bunların nihayetini ve dışından ifade edilmesini sağlayan “кIэ” sesinin gelmesine ilişkin anlamlar aşağıdadır:
«ЗыкIэ: “Bir” olarak, “bir” ile. ТIукIэ: İki ile. ЗэкIэ: Bir olarak; Bir ile; Bir an için; Birden, tümüyle. ЗэкIкIэ: Tümüyle, büsbütün».

*

“КIэ” sesinin sonek olmasında, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, soneki olduğu anlam tümüyle kapsanır; buradan, söz konusu anlama ilişkin olan ve ona göreli olan yeni ifadelerin de ortaya çıkması mümkün olabilir:
-«СэркIэ: Bence, bana göre. УэркIэ: Sence. ХэткIэ?: Kime göre?. ХэткIэй: Herkese göre, herkes için».
-Bir soru ya da bir işaret etme ve gösterme ifadelerinin sonuna “кIэ” sesi gelmekle, konu olan sorunun ilişkili bulunduğu şeyi ifade ederken, işaret etme ve gösterme ifadelerini bir yöne ilişkin kılar:
«ДэнэкIэ?: Ne tarafta?. АбыкIэ: O tarafta. МобыкIэ: Şu tarafta».
-Bir çekimli fiil ya da eylem durumundaki bir ifadenin sonuna gelen “кIэ” sesi sürmekte olan bir fiil ve eylemin sürmekte olduğuna ilişkin, eylenme tarzı ile eylemin gidişatına ilişkin ifadeler ortaya koyar:

«КIуэкIэ: Gitmekle; Gitme tarzı. КъэкIуэкIэ: Geliş şekli. ТхэкIэ: Yazma tarzı-şekli. Iуэху щIэкIэ: İş yapma tarzı. ПсэлъэкIэ: Konuşma tarzı-şekli».
-Fiil çekimi niteliği bulunmayan ve genel kurguya kavuşmuş olan bir sözcüğün sonuna gelmekle de, belirli olan bu sözcük anlamını dışarıdan ifade ve işaret ederek, o anlamla bir ilinti ortaya koyar; Türkçedeki "ile" işlevi ortaya koyar. -Bu durumda sözcüğün yapısal mimarisi olduğu gibi kalır-:
«ПсалъэкIэ: Söz ile. ХабзэкIэ: Adet olduğu üzere, usul olduğu üzere, temayüller doğrultusunda. ХабзэмкIэ: -Bilinen- usuller ya da temayüller doğrultusunda-çerçevesinde. ЛIыгъэкIэ: Zorla, zoraki. ФIыгъэкIэ: İyilikle».

"КIУ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"КI" sesi bir bitkinin kendiliğinden ortaya çıkışı ve büyümesine ilişkin bir ses anlam olarak, söz konusu eylemin tekilliğini ifade eder. Böyle bir tekil durumun birbirinden ayrı iki şey tarafından uyumlu ya da paralel sürdürülmesi bu sesin (кI) açılınımı (у) olarak ifade edilebilir ki, "кIу" sesi böyle bir uyumu ifade eden bir ses anlamsaldır. Eylemlerin birbirine uyumu ya da iki şeyin birbirine paralleliği "кIу" sesinde ifade bulur.

Buradan da anlaşılacağı gibi, "кIу" sesinin işlevsellik kazanması için en az iki şey gerekir ya da bir şeyin kendinde uyumunun söz konusu olması gerekir. O halde, bu sesin tekilliği bir anlam ortaya koymaz, başlıbaşına bir anlamı olmaz. "КIу"nın ortaya çıkması için en az iki "кI" olgusu gerekir; bu durumda aralarında bir ilişki mümkün hale gelir ve bu ilişki birinden diğerine bir açılımdır (у). Böylece, en az iki şey arasında bir ilişki ve karşılaştırma söz konusu olabilir; burada bir paralellik ya da uyumsuzluk ifadesi olmak bakımından, ilişkili bulunduğu anlamlara göre olumlu veya olumsuz olarak "кIу" sesi işlev görebilir.

Aşağıda bu ses anlam temelinde oluşan sözcük örnekleri verilmiştir.

*

Kendi kendine ya da birbirine uyan şeylerin ifadesinde "кIу" ses anlamı kendisini gösterir:
«ЗэкIун: -Birbirine ya da kendi kendine- uymak. ЗэдэкIун: Birbiriyle uyumlu olmak. ЗэкIуж: Kendi kendine uyan, yakışan. ЩIалэ зэкIуж: Yakışıklı çocuk. КъекIу: Yakışık. ЛIы къекIу: Yakışıklı adam. ЕкIун: Uymak, yakışmak. ЕмыкIу: Uygun olmayan, yakışık almayan, ayıp».

*

Ayrıca, "кIу" sesi soneklemi olduğu ses anlamı uyum eyleminde işletir ki, bu durumda ortaya çıkan ifade, soneki olduğu ses ya da sözcük anlamına uyan ya da giden anlamını kazanır:
«ЦIыкIу: Hiçle uyumlu olan ya da yok noktasına giden anlamında "küçük". ТIэкIу: Çoğalmanın başlangıcına uygun olan, dolayısıyla da çoğalma ihtiyacında olan anlamında "az"».

*

İki şeyin birbiriyle uyumu Türkçede de onların birbirine gittiği şeklinde ifade edilmektedir. Bir uyumun olması için en az iki elemanın varolması gereği

ifade edilmiştir ki, böyle bir uyumu ifade eden “кIу” sesinin kendisinin zamansal (э) alması halinde ortaya çıkan seslem (кIуэ) uyumlu bir yola koyulmuşluğu mümkün kılar. Bu durumda da, ilk ortaya çıkan eylem yürümek ya da gitmektir:
-«КIуэн: Yürümek; Gitmek. КIуэжын: Geri dönmek ya da tekrardan gitmek. КIуэфын: Yürüyebilmek, gidebilmek. КIуэпэн: Tamamen gitmek, yürümek. ЗекIуэн: Yürüyüş yapmak. ЗекIуэ: Yürüyüş, gezi, seyahat. КIэлъыкIуэн: Peşinden gitmek. ГъэкIуэн: Gitmesini sağlamak, göndermek. ДэкIуэн: Beraberinde gitmek; Varmak. ЗэдэкIуэн: Birlikte gitmek; Birbirine gitmek; Birbirine varmak. ТекIуэн: Üzerine gitmek; Yenmek».
-«КIуэтэн: İlerlemek, ötelenmek. КъэкIуэтэн: Gözlemciye ya da referansa doğru ilerlemek. ИкIуэтын: Çekilmek. КъикIуэтын: Geri çekilmek. IукIуэтын: Önünden çekilmek. ХэкIуэтэн: İçine çekilmek; Zamanın ilerlemiş olması anlamında geç olmak. КъекIуэкIын: Dolanmak, çevrelemek».
-«КIуэдын: Kaybolmak. КIуэдыжын: Geri kaybolmak; tekrar ya da iyice kaybolmak. КIуэдыгъуэ: Kayıp. КIуэдыгъуей: Zor ya da kötü kaybolan şey; iyice kayıp. КIуэдыгъуафIэ: Kolayca kaybolabilen. ГъэкIуэдын: Kaybetmek. КIуэсэн: Kaçmak, sıvışmak».
-«КъэкIуэн: Gözlemci ya da referansa doğru gerçekleşen “кIуэн” eylemi olarak “gelmek”. КъэгъэкIуэн: Gelmesini sağlamak; Bir referans noktasına “göndermek”. НэгъэкIуэн: Eylemi yapandan itibaren gerçekleşen ya da bir referans noktasına ilişkin bir eylem olarak “göndermek”. КъэкIухьын (кIу-хьы → кIуэ): Gezmek; gezinti yapmak. КъэкIуэхьэкIуэ: Gezinti, gezmeye gitme olgusu».
-Bir gitme (кIуэ) ya da yola koyulma işinin bir ötelenim (э) niteliği bulunmaması hali, gitme ya da yürüme eyleminin yol alma niteliğinin gerçekleşmemesi hali “кIуэ-ы” olgusudur. “КIуэ” eyleminin bir şeyin kendisinin bir eylemi değil de, o şey üzerinde bir dış güç tarafından gerçekleştirilmesine ilişkin eylemler de “кIуэ-ы: кIу” değişimi temelinde ifade bulur:
«КIуриин (кIуэ-ы-р-ии-н): Yıkılmak, düşmek. ИкIутын (и-кIуэ-ы-т-н): -Bir şeyleri bulunduğu şeyden dışarı- dökmek. ИкIутэн (и-кIуэ-ы-тэ-н): -İçine- dökmek, boşaltmak.».

*

Gitme ya da yürüme anlamlarında bir uyumlu yolda olmayı ifade eden “кIуэ” sesleminin bir ses ya da sözcüğün soneklemi olması halinde söz konusu ses ya da sözcük anlamı uygun bir şekilde yoldadır. Bir şeyi uygun şeklide yapabiliyor olmak ya da bir şeyin yapıcısı olmak da burada ifade bulur; nitekim, insan hep yoldadır ve bir şeyler yürür:
-«ХъуэкIуэн: Yayılmak. ХъуакIуэ кIуэн: Yayılmaya gitmek. ЩэкIуэн: Avlanmak. ЩакIуэ кIуэн: Ava gitmek. ВакIуэ кIуэн: Çift sürmeye gitmek. КъэкIухьэкIуэ кIуэн: Gezmeye gitmek, gezintiye çıkmak».
-«ЩакIуэ: Avcı. ВакIуэ: Çift sürücü. ЗэуакIуэ: Dövüşçü, savaşçı, kavgacı. БэнакIуэ: Güreşçi. ТхакIуэ: Yazar. Псэлъакуэ: Konuşmacı; Konuşkan. УсакIуэ: Şair. КъэфакIуэ: Dansçı. ДжэгуакIуэ: Oyuncu. ЛIыкIуэ: Elçi. ХакIуэ: Koyverilmiş anlamında “yılkı”».

*

Bir “кIуэ” olgusunun “цI”ye yolalışı derine ve içlere giden bir ifadedir:
«КIуэцI: İç. КIуэцIырыхун: İçinden ya da arasından düşmek. КIуэцIылъын: İçinde –bir şeyin- bulunması. КIуэцIырыкIын: İçinden geçmek. КIуэцIытIысхьэн: İçine oturmak. КIуэцIынэн: İçinde –bir şeyin- kalması. ЗэкIуэцIынэн: Kabız olmak».

*

Bir uyum ifade eden “кIу” sesi “ку” sesiyle benzerliğin de işaret ettiği gibi dişil bir sestir. Bu durumda da Adıgelerin kız çocuklarına taktıkları isimler arasında bu sese rastlanır:
«КIурэ. КIулэ. КIунэ. КIуланэ. КIукIуэ. КIуакIуэ. ХьэкIунэ. ХьэкIукIуэ».

«КЪ, КЪУ» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“КЪ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Къ” sesi ortaya çıkan bir şeyi işaret eden bir sestir. O kendi başına bir anlam ifade etmez; nitekim, kendisi varolan bir şey ifade eden değil de, herhangi bir şeyin oluş noktasını işaret ve ifşa eden bir ses anlamsaldır. Her türden şeyin ortaya çıkması noktasındaki bir durumu ifade eden bu ses, bitkilerin doğal olarak ve kendiliğinden ortaya çıkması noktasında kendisini gösteren ve büyümesini ifade eden “кI” sesinden de öte bir ortaya çıkma ya da peyda olmanın ifadesidir. Bitkinin ortaya çıkması da her ortaya çıkış gibi “къ” sesi anlamsalında kapsanan bir olgudur.

Seslerin seslemi sırasına göre ifade ve sözcük anlamlarının ortaya çıktığı Adıgecede, ses anlamların ardışıklığı anlamının kurulmasında anlamsal hiyerarşiye sahiptir. Bir sözcükteki ses sırası sözcük anlamına ilişkin bir anlamsal oluş sırasıdır ki, kurulan anlama göre de varlıksal olarak öncel olan ses başattır ve başta seslemlenir. Bu ifadelerden olarak, “къ” sesinin bir ortaya çıkma ve peyda olmayı ifade etmesi bakımından her olan şeyden öncel bir anlamsal olduğu açıktır ve sözcük başına gelme durumundadır. Bu durumda da, ortaya çıkış ve peyda olmayı ifade eden bu ses her eylemin ortaya çıkışına ilişkin bir ifade ortaya koyar ki, her fiilin başına gelerek o eylemin ortaya çıkışını da ifade eden bir yeni anlamın kurulmasını sağlayabilir. Böylelikle de mevcut fill sayısı ikiye katlanabilir.

Bir ortaya çıkış ifade eden bu sesin genellikle fiillerin başında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bir ortaya çıkış noktasının bir var-yok noktası olması gerçeğinde, bu ses bir fiil çekimi sonunda kendisini göstermekle söz konusu eylemi çıkış noktasına -yani kaybolma noktasına- götürebilmekte olup, söz konusu eylemi olumsuzlama bakımından işlev görmektedir.

Aşağıda bu sesin bulunduğu sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Her fiilin başına gelebilen ve kendisinden itibaren de yeni fiil ve sözcüğün oluşumuna da yol açan bu sesin başında bulunduğu sözcüklerden örnekler aşağıdadır:
-Aşağıdaki sözcükler bir eylemin başlangıç durumuna ilişkin örneklerdir:

«КъыхэкIын: -İçinde bulunduğu bir şeyden- çıkmak. КъыдэкIын: Arasından çıkmak. Къыдэжын: Arasından koşarak çıkmak; Gözlemcinin ya da bir referansın söz konusu olduğu yukarı kısma doğru koşmak. Къыхэнэн: Bulunduğu şeylerin içinde kalmak. КъыхуэкIуэн: Gözlemciye ya da bir referansa -yönelik olarak- gelmek. Къыхуэнэн: Bir şeyin birine kalması. Къыпысын: Bir şeyin ucunda oturmak. Къыпыкын: Koparmak. КъыфIэщIын: Sanmak. КъыгурыIуэн: Anlamak. КъыжыIэн: Söylemek».

-"Къ"нын zamansal almasıyla ortaya çıkan "къэ" seslemi ortaya çıkarak (къ) yola koyulmuşluk (э) ifade eder ki, gözlemci ya da kastedilen bir referansa doğru eylenen anlamlar ortaya koyar. Aşağıdaki sözcükler bu ifade temelinde okunmalıdır:

«КъэкIуэн: Yürümek anlamına gelen "кIуэн" eyleminin bir gözlemci ya da bir referansa göre ortaya çıkarak (къ) ötelenmesi (э) hal ve koşulunda gerçekleşiyor olması, konu olan gözlemci ya da refernasa doğru gerçekleşen bir yürüme eylemidir ki, bu bir "gelmek" eylemidir. Къэжэн: Gözlemciye doğru koşmak. Къэгъэжэн: Koşturmak. Къэвэн: Kaynamak. КъэкIын: Çıkmak (bitki için). Къэгубжьын: Kızmak. КъэIуэн: Ötmek, seslenmek, anlatmak. Къэпсэлъэн: Konuşmak. Къэфэн: Dans etmek. Къэфыхьын: Dans ededurmak. Къэсын: Yetişmek. Къэхъун: Olmak, meydana gelmek. Къэуэн: Hamle yapmak; Yıkılmak, çökmek. Къэжьын: Kusmak. КъэцIыхун: Bir şeyi bilmek, tanımak. КъэщIэн: Bir şeyi –kılgısal olarak- bilmek. Къэкъэн: Vaklamak. Дыркъакъэ: Ses benzetmeli bir ifade olarak "hayvanlara takılan çan, zil". Къэщын: Kıl ya da tüy kırpmak. Къэлэн: Görev. Къабзэ: Temiz».

-Aşağıdaki sözcükler de "къ" sesini izleyen "и" ile ortaya çıkan sözcüklerdir ki, bir mekan ya da mekansala (и) ilişkin olarak ortaya çıkan (къ) eylemlerin ifadeleridir:

«КъикIын: İçinden çıkmak. Къихьэн: İçine girmek. Къихын: İçinden çıkarmak. Къырихын: Bir şeyin içinden bizzat bir şeyi çıkarmak. КъищIэн: Bizzat bir şeyi yapmak ya da bilmek. КъырищIэн: Bir şeyi bizzat bir şeye yapmak. Къилъын: İçinden atlamak; Çıkışmak; Kızarak sıçramak. Къилъэн: İçine atlamak. КъиIун: Bir şey ötmek, söylemek; İçine sokmak. КъиIуэн: Bir şey söylemek; İçine sokmak. Къипсэлъын: Bir şey konuşmak; Bir şeyin içinden konuşmak».

-Aşağıdakiler de "къ" sesini izleyen ve bir yönelim ifade eden "е" ile ortaya çıkan sözcüklerdir ki, yönelimsel (е) ilişki temelinde ortaya çıkan (къ) anlamlar ifade eder:

«КъекIун: Yakışmak. Къеблэгъэн: Buyurmak. Къелын: Artakalmak, kurtulmak. Къесын: Kar yağmak. Къепсын: Esnemek. Къепсыхын: Oturduğu yerden aşağıya -süzülerek- inmek. Къешхын: Yağmur yağmak. КъекIуэкIын: Bir şeyin meydana gelmesi olarak dönmesi; Dolanmak».

*

Ortaya çıkış noktasını işaret eden "къ" sesinin Adıgecede sözcük oluşumuna ilişkin etkenler bakımından genellikle sözcük başına gelmesi beklenir ki, yukarıdaki örnekler de bunun izlenebileceği örneklerdir. Ortaya çıkış noktasının aynı zamanda söz konusu şeyin kaybolma noktası da olabilmesi

gerçeğinde, bir sözcüğün sonuna “къ” sesi gelmekle söz konusu sözcük anlamı olusuz işlerlik kazanabilir:
-«Дыкъын: Ortadan kaybolmak. Щхьэдыкъ: Unutkan».
-Bir fiil çekiminin olumsuzlanması da aynı şekilde gerçekleştirilebilir ki, sona gelen “м” ile de durum iyice anlaşılır hale getirilir:
«Хъункъым: Olmaz. Хъукъым: Olmuyor. Хъуакъым: Olmadı. Хъунукъым: Olmayacak. Хъуххэнукъым: Asla olmayacak. СыкIуэкъым: Gitmiyorum. УкIуакъым: Gitmedin. КIуэнукъым: Gitmeyecek».
-“Къ” sesinin zamansal almasındaki halinin (къэ) bir fiil çekiminde soneklem olarak kendisini göstermesi ve böylece kalması durumunda bir olumsuzlamanın tam olarak ortaya çıktığını gösteremez. Ama, bu durumun bir olumlu şey olmadığı da açıktır; nitekim, soneklemin bir sözcüğün fiil kısmı olması nedeniyle “къэ” soneklemi söz konusu sözcük anlamını ortaya çıkış ya da kayboluş noktasına götürmektedir. Ancak, çıkış noktasına –soneklem olması nedeniyle de kayboluş noktasına- ilişkin olan “къ” sesi sondaki “э” nedeniyle halen işlevseldir ki, anlam bu kaybolma noktasında eylenmekle (э) müphem bir durumdadır. Bu noktadaki anlam net olarak belli olmamakla birlikte, bir soneklem olarak kayboluş noktasını ifade eden “къ” ses anlamı noktasında bulunulmak bakımından da olumlu bir anlam olmadığı açıktır; buna karşın, tam olumsuzlanmadığı da açıktır. Bir fiil çekiminde “къэ” sesinin soneklem olması böyle bir ikircikli durumun ortaya çıkmasına neden olmakta ve olumsuzlama noktasındaki bir soru işaretini doğurmaktadır:
«Хъункъэ?: Olmaz mı? Хъукъэ?: Olmuyor mu? Хъуакъэ?: Olmadı mı? Хъунукъэ?: Olmayacak mı? УкIуэкъэ?: Gitmiyor musun? ДыкIуакъэ?: Gitmedik mi? КIуэнухэкъэ?: Gitmeyecekler mi?».

*

Ortaya çıkmış olan çıkıntılı bir şey ya da tam formunu bulmamış bir şey de “къ”nın zamansal almışlığındaki soneklem işlevinde ifade bulur. Böyle bir olgu, “къэ”nın ifade ettiğimiz müphem durumu nedeniyledir ki, bir form olarak bozuk ve tahrif olmuş bir durumdur ya da tamamlanmamış bir form niteliğindedir. Bu şekilde “къэ”nın soneklem olmasında ortaya çıkan sözcük örnekleri aşağıdadır:
«Дзэкъэн: Dişlerin bir girme ve koparmayı mümkün kılmasının bu seslemin ortaya koyduğu anlamdaki fiilleniminde ifade bulması uygun bir ifadedir ki, bu “dişlemek, ısırmak” eyelmleridir. Дакъэ: Kütük. Лъэдакъэ: Topuk. Пакъэ: Küt burun».

“КЪУ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Къ” sesi bir ortaya çıkış noktasını ve buradaki eylemi ifade eden bir ses anlamsaldır ki, ortaya çıkmış olan bir varolan şeyin kendisinin ifadesi değildir; bu bakımdan da başlıbaşına bir anlam ifade etmez. Ancak, bu noktada ve böyle bir eylemin (къ) açılınımsalı (у) ortaya çıktığı noktada meydana gelmiş olduğu gibi kalan bir açılınımdır; ortaya çıktığı şeye bağlı olarak kalan bir şeyi ifade eder.

Böyle ortaya çıkan bir şey “къу” sesinin oluşumu ile aynı olaydır ve bu ses anlamda ifade bulur.

Aşağıda bu ses anlam temelinde oluşan sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Ortaya çıktığı noktada duran ve ortaya çıktığı şeye bağlı olanı ifade eden olgu ve eylemlere ilişkin örnekler aşağıdadır:

-«Къу: Dağ; Kulp. Къурш: Dağ. Къущхьэ: Dağ başı».

-Bir şeye uygulanacak olan çekme ya da ittirme gibi güç uygulama eylemleri için bir tutamak teşkil eden şey onun kulpudur; benzer bir işleve uygun olan bir kenarı da aynı şekilde ifade bulur:

-«Екъун: Çekmek. Некъун: -Gözlemciden itibaren- çekmek. Къекъун: -Gözlemciye doğru- çekmek. Зэдэкъун: Birlikte çekmek».

-Yardımlaşmak da biribirinin işinin ucundan tutmak ya da destek olmaktır ki, bu ses anlamın ortaya koyduğu ifadeler arasına girer:

«ДэIэпыкъун: Yardım etmek. ЗэдэIэпыкъун: Yardımlaşmak».

-Yardımlaşma, birinin bir işinin bir parçasından tutmak veya destek olmaktır. Böyle tutulan bir yere yapılan bir güç odaklaması da konu olan yerin ya da o şeyin bütününde sıkılmasının ifadesidir:

«Къузын: Sıkmak. ЩIэкъузэн: Altını sıkıştırmak, bağlamak. ЗэщIэкъузэн: Birbirine sıkıştırmak, bağlamak. Текъузэн: Üstünü sıkıştırmak. Хэкъузэн: İçine sıkıştırmak».

-Tutulabilen ve sıkılabilen şey bir bütünün herhangi bir kenarı ya da parçasıdır ki, her bir bütün bu şekilde kenar ya da parçalardan oluşur. Bir bütünün kendisine tutulmuş olan ve kendisini oluşturan bu kenar ya da parçaların bütünden ötelenmesi eylemi söz konusu bütünün parçalanması ya da kırılmasıdır:

«Къутэн: “Къу”dan öte (тэ) olma (н) anlamında “kırmak” ve “kırılmak”. Зэхэкъутэн: Parçalamak. Хэкъутыхьын: Bir şeyin içinde parçalamak».

-Bu örneklerde de kendisini gösterdiği gibi, bu ses anlam bütünü oluşturan parçaların ifadesidir ve parçaların bütünden ayrılması bütüne ilişkin bir parçalanmadır. Bu ses anlam (къу) bir bütüne bağlı olarak kalan parçasının, kenar ve ucunun, kulp ile sapın ifadesini ortaya koyan bir ses anlamdır:

«Бэкъу: Bacak arası. Мэкъу: Doğal olarak ve kendiliğinden (мэ) kulp (къу) ya da sap olan anlamında “ot”. Щыкъу: Parçası haline geldiği bütünü işaret etmesinde kurulan bir ifade olarak “kayın birader” ve damat açısından eşinin tarafı. Хьэкъущыкъу: Kapkacak».

*

Bir bütünden ortaya çıkan ve onun bir parçası olarak duran şeyler “къу” sesinde ifade bulmakta iken, söz konusu çıkıntılar çoğulluğu ya da aralarındaki alanın bağımsız ve başlıbaşına bir şey olarak kendisini göstermesi “къу” sesinin zamansal (э) almasında ifade bulabilir:

-«Къуэ: Vadi. Къуалэ: Vadi; uzanan vadi; dalgalı arazi. Къуэладжэ: Vadi, dere, uzanıp giden çukurluk. Къуэлэбзу: Yaban kuşlar, kır kuşları. Къуагъ: Bir şeyin ardı».

-«Къуэ: Oğul, bir anne ve babadan olma. Къуэш: Kardeş. Зэкъуэш: Bibiriyle kardeş. Адэкъуэш: Amca, babanın kardeşi. Унэкъуэщ: Aynı soy ve geniş aile üyeleri. ЛІакъуэ: Ölümlü. ЛІэкъуэлІэш: Ölümlülerden olma ölümlü olmak bakımından geçmişi uzun anlamında "soylu". Лъэкъуэлъэщ: Güçlü geçmişten olma veya güçlü ayak anlamında "soylu". Къуажэ: Genetik ilişkileri olan bir topluluğunun yerleşim yeri olarak "köy"».
-«Лъакъуэ: Bedenden ortaya çıkma anlamında "ayak". -Бэкъу: Bacak arası-. Лъэбакъуэ: Adım. Бэкъуэн: Adım atmak».
-«Закъуэ: Yalnız. Закъуэныгъэ: Yalnızlık. Ныкъуэ: Yarım. Къуапэ: Kenar. Къуацэ: Çalı. КъуэщІий: Atık, çöp. Къуагуэ: İri, kaba, küt. Дыркъуэ: Bir şeyin yaptığı iz, yara, belirti. Къуэлэн: Ala –renk-».
-«Къуэсын: Bir şeyin ardında oturmak. Къуэсэн: Bir şeyin ardına koymak, ekmek. Къуэтын: Bir şeyin ardında durmak. Къуэдзын: Bir şeyin ardından atmak. Къуэдзэн: Bir şeyin ardına atmak. Къуэзын: Bir şeyin ardının dolu olması. КъуэкІын: Bir şeyin ardından çıkmak, ortaya çıkmak. Къуэхьэн: Bir şeyin ardına girmek, kaybolmak. Къуэхуэн: Bir şeyin ardına sığmak; Bir şeyin ardına sürmek. Къуэуэн: Bir şeyin ardına hamle yapmak. Къуэун: Bir şeyin ardından hamle yapmak. Къуэгуэн: Bir şeyin ardına sokuşturmak, yığmak. Къуэшэн: Bir şeyin ardına götürmek. Къыкъуэшын: Bir şeyin ardından çıkarmak. Къыкъуэщын: Bir şeyin ardından görünmek, uç vermek. Къуэлъын: Bir şeyin ardında yatmak. Къуэлъхьэн: Bir şeyin ardına bırakmak, koymak. Къуэлъэн: Bir şeyin ardına atlamak».
-«Хуэныкъуэн: İhtiyacı olmak. Икъухьын: Dağıtmak. ЗэщІэкъуэн: Toparlamak, bir araya getirmek. ЗыщІэгъэкъуэн: Bir şeye dayanmak, destek vermek. ДэІэпыкъун: Yardım etmek. ДэІэпыкъуэгъу: Yardımcı».
-Bir şeyleri bir arada kaynatmak parçaların birbirine karışmasıdır:
«Къэкъуэлъэн: Kaynamak. Къэгъэкъуэлъэн: Kaynatmak. ЗэщІэкъуэлъэн: Birlikte kaynamak».

«КХЪ, КХЪУ» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"КХЪ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER:

Bu gruptaki seslerin bulunduğu sözcükler dilde fazla değildir, giderekten kaybolmaya yüz tutmuş sesler olduğu ifade edilebilir. Bu ifadelerden olarak da, ortaya çıkışına ilişkin temel anlamını tespit etmek zordur.

Bu sesin telaffuzuna dikkat edilirse, "къ" ve "хъ" seslerinin bir aradalığı şeklinde bir fonetiğe sahiptir. Bu bakımdan da, "кхъ" olarak yazılı hale getirilmiş olmasının uygun bir seçim olduğu ifade edilebilir. Bu sesin, içerdiğini ifade ettiğimiz seslerin anlamlarını da kapsadığını söylemek yanlış olmaz; nitekim, bulunduğu sözcük anlamları bakımından, bir ortaya çıkma ve temellik ifade ettiği söylenebilir. Bu sesin bulunduğu birkaç sözcük aşağıda verilmiştir:
-«КхъыІэ!: Lütfen! (önemli görülen bir şeyin olması için rica)».
-«Кхъэ: Mezar. Кхъэ лэгъунэ: Mezar odası. Кхъахэ: Ölmeye yüz tutmuş kişi için söylenir. Кхъащхьэ: Mezar başı. Кхъэщхьэдэсэ: Mezar başına dikeç».

-«КхъапIэ: Kepek; Mezar yatağı, mezar yeri, mezarlık».

“КХЪУ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Кхъ” sesinin açılınım (y) almasında ortaya çıkan “кхъу” sesinin bulunduğu sözcük de fazla değildir. Ancak, bu sesin bulunduğu ve halen dilde varolan sözcük anlamları bakımından, bu sesin bir temel ihtiyacı ifade ettiği ve genellikle yiyecek şeylerin ifadesinde kendisini gösterdiği dikkatten kaçmaz. Aşağıda bu ses temelinde oluşan sözcüklerden örnekler verilmiştir.

*

Bu sesin bulunduğu sözcük örnekleri aşağıdadır:
-«Кхъужь: Armut. Кхъужьей: Armut ağacı. КхъужьIэрысэ: Kültür armudu. КхъужьIэрысей: Kültür armut ağacı».
-«Къэкхъун: Osurmak».

*

Bu sesin zamansal almasında da öncelikle insan için eski bir yiyecek olan bir hayvan ismi ortaya çıkar. Bu ismin etimolojik temelliğinde başka isimler de kendisini gösterir. Ancak, bunun dışındaki sözcüklerin de temel yiyeceklere ilişkin olduğu gözden kaçmaz:
-«Кхъуэ: Domuz. Кхъуафэ, Хьэкъуафэ: Yalak (ilk ürün domuz derisinden olmalı). Кхъуэфэжьей: Sandal, kayık. Кхъухь: Gemi, vapur».
-«Кхъуей: Peynir. Мэтэкъуей: Sepet peyniri. Кхъуей плъыжь: Kırmızı peynir».
-«Кхъулэ: Yiyecek parçacığı (örneğin, çorbadaki yiyecek tanecikleri); bu sesin kaybolmasına ilişkin bir olgu olsa gerektir ki, bu sözcük “къулэ” şeklinde de ifade edilmeye başlanmıştır. ЩIакхъуэ: Ekmek».
-«Кхъузанэ: Elek, tahıl tanelerinin elendiği alet».

«ХЪ, ХЪУ» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“ХЪ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bu ses temel olan bir anlam ifade eder. Bir şeyin kendisinden doğduğu töz, her olan şeyin kendisinden ortaya çıktığı temel, bu ses anlamda ifade bulur. Aşağıda bu sesin bulunduğu sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Bu sesin bir temel ve töz ifade etmesine ilişkin örnekler aşağıdadır:
-«Хъы: Ağ. ЦIырхъ: Yok sayılacak kadar az ya da küçük olana ilişkin olarak kullanılan bir ifade. Хъийм икIын: Zıvanadan çıkmak, temel ve tarzını tamamen terketmek, varoluş tarzını kaybetmek».
-«Хъыджэ: Temelsel olan, en temel kılgısal olan. Хъыджэбз: Genç kız».
-«Хъыжьэ: Peşini bırakmazcasına gayretli, temele ilişkin inatçı işleyişe sahip olan. КIэрхъыжьэн: Peşine takılmak ya da asılmak suretiyle bırakmamak».
-«Хъеин: Temelden sarsılmak, kıpırdamak. Гъэхъеин: Kıpırdatmak. Зыгъэхъеин: Kıpırdanmak, hareketlenmek. Зыгъэхъей!: Kıpırda, kıpırdan!. ЗэщIэхъеин:

Temelden sarsılmak, hareketlenmek; Kalkınmak. ЗэщIэхъеиныгъэ: Kalkınma; Kıpırdanma».
-«Нэхъ: Bir temel karşılaştırma terimidir; bir farkı temelinden tesbit etmek bakımından iş başında olan bu sözcük başlıbaşına Türkçedeki "daha" anlamını da kapsar. Абы нэхъей: Onun gibi. Ар нэхърэ мыр: Ondansa -daha tercih edilir olarak- bu. Абы нэхърэ нэхъ инщ: Ondan daha büyük. Нэхъыжь: Daha yaşlı, büyük. НэхъыщIэ: Daha genç, küçük. Нэхъри: Daha da. НэхъыкIэ (нэхъ кIэ): Daha kötü (daha geri –sonda- anlamında). НэхъыфI (нэхъ фIы): Daha iyi. Нэхъапэ (нэхъ япэ): Önce. Уэр нэхърэ ар нэхъапэщ: O senden daha öncedir».

*

Bu sesin zamansal almasında da anlam pek değişmez ve temel olan şeyin bir ötelenimi ya da işleyişini ifade eder:
-«Хъар: Bir ağ niteliği kazanmış olan anlamında "örgü". Хьарзынэ: İyi örülmüş ya da işlenmiş olan şey anlamında "fevkalade", pek ala. Хъарзынэщ: Gayet iyidir».
-Temelin (хъы) sürdürümünde (э) kendisini gösteren seslem (хъэ), soneklemi olduğu ses ya da sözcük anlamının en temelden varoluşunu sürdürmesini ifade edebilir:
«Гъэхъэн: Tüm varoluşunu ortaya koymak, gerçekleştirmek; elinden geleni ortaya koymak, gerçekleştirmek; tüm varoluşunun bir tür keyfini sürdürmek. Лъэхъэн: Ayağını bağlamak. Зылъэхъэжын: Kendi ayağını bağlamak, kendini kısıtlamak. Лъэхъанэ: Devir, dönem, çağ. Сыхъэн: Hassaslaşmak (örneğin, ellerin soğuktan çatlaması). Мэхъэшэн: İrkinti ve tiksinti arası bir duyguya kapılarak hassaslaşmak».

"ХЪУ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Хъ" sesi temel ve töz anlamında olup, onun açılınım (y) almasında kendisini gösteren "хъу" sesi bir temel ve tözden ortaya çıkarak açınlanan ya da oluşan şeyin ifadesi olur. Olma, oluş ve değişim ile bir artım ve pozitifliğe ilişkin olan sözcükler bu ses anlamda ifade bulur.

Aşağıda bu sesin bulunduğu sözcük örnekleri gruplandırılmıştır.

*

Oluşa ilişkin olan formun ifade bulmasından başlayarak, oluş ve olmaya ilişkin ifade örnekleri aşağıdadır:
-«Хъурей: Oluşa ait form ya da olmanın formu anlamında "yuvarlak". Зэпэхъурей: Küre».
-«Хъу: Erkek; Eril, pozitif. Хъун: Olmak; Olumlu. Хъунщ: Olur. Хъуащ: Oldu. Хъунущ: Olacak. Хъункъым: Olmaz. Хъуакъым: Olmadı. Сыт хъун?: Ne olur? Сыт хъур?: Ne oluyor? Сыт къэхъуар?: Ne oldu?. Ар къэхъуху упсэу!: O oluncaya kadar yaşa!. Хъуфын: Olabilmek; Olabilir. Хъупэн: Tam olmak. Хъуххэн хуейкъым: Asla olmamalı».
-«Хъужын: Tekrar ya da yeniden olmak anlamında "iyileşmek, düzelmek". Хъумэн: Olmuş olan şeyi –elde bulunanı- muhafaza etmek, korumak. ХъугъуэфIыгъуэ: Olan biten olumlu şeyler».

-“Хъу” sesinin bir ses ya da sözcük sonuna gelmesi halinde, söz konusu ses ya da sözcük anlamına bağlı olarak ortaya çıkan ya da oluşan yeni anlamlar kendisini gösterir. Bu şekilde ortaya çıkan sözcüklerin birbirinden çok farklı anlamlar ortaya koyabileceği açıktır:
«Къэгъэхъун: Oldurmak; Yaratmak. Къыдэхъун: Bir şeyin içinde ya da arasında bir şey meydana gelmek; Bir şeyin kendinde olumlulanması, artı değer kaydetmesi; Bir şeyin kendine –birine- şans getirmesi. КъехъулIэн: Birine olumlu şeylerin olması; bir şeyin birine şans getirmesi. ТIэхъун: Kaşımak. ЗытIэхъун: Kaşınmak. ФIэхъун: Kendi elinde olmadan bir şeylerin olması; Kendine öyleymiş gibi gelmek; Tabi olduğu yerden sıyrılıp çıkmak. КъыфIэхъун: Elinde olmadan bir şeyler meydana gelmesi; Kendine öyleymiş gibi gelmek, sanrı; Tabi olduğu yerden sıyrılıp çıkmak. ФIэщ хъун: İnanmak; Ciddi olmak. ФIэщхъунытъэ: İnanç. Щыхъун: Bir yerde bir şeyin meydana gelmesi; Öyle olmadığı halde öyleymiş gibi sanmak. Къыщыхъун: Bir yerde birşeyler olması; Kendisine öyleymiş gibi gelmek. Хуэхъун: Olmak, uymak. Быхъу: Bol. Пэхъун: Biriyle dengede olmak. Зэпэхъун: Birbiriyle dengede olmak, birbirine uymak. Ехъун: Artmak, fazlası meydana gelmek. ХъунщIэн, УхъунщIэн: Soymak. Мыр къыщIэхъуар сыт?: Bu niçin oldu? Сэхъун: Hassaslaşmak. Сэхъуджэн: Tiksinmek, hassaslaşmak. Сыхъуэн: Kuz toplamak. Сыхъуэ: Kuz (güneş görmeyen bölgelerde oluşan iz ya da tortu). Сыхъуэрэх: Kuzey. Унэхъун: Felakete uğramak, batmak (ironik anlamda ortaya çıkmış bir ifade olmalı ki, ses anlam olarak “ev olmak” anlamındadır; –oysa, ev de açılınım kaynağı anlamına gelir-). Зигъэунэхъужын: Kendini batırmak».

*

Bu sesin oluş ve pozitiflik ile erillik ifade etmesinde erkek cinsi anlamı kendisini gösterir:
«ЦIыхухъу: -Cinsiyet olarak- erkek insan. ЛIыхъу: Erkek adam. ЛIыхъужь: Kahraman. ШIыхъу: Erkek at. ШIыдыхъу: Erkek eşek».

*

Olmuş ya da olgunlaşmış olan bir şeyin olgunluğunu muhafaza etmek onu zamana karşı korumaktır; bir şeyin oluşmasını sağlamak ya da olmasına yol açmak da zamanı olumlu veya lehte kullanmaktır; bir şeyin olduğu gibi sürdürümü de bir ötelenim eylemidir; bir şeyin daha iyiye gitmesi de zamanla gerçekleşebilen bir oluştur; ki, tüm bu durumlar dilsel olarak “хъу” sesinin zamansal (э) almasında ifade bulabilmektedir. Bunlarla birlikte, ortaya çıkmış ve olacağına varmış olan ya da olgunlaşmış olan şeyin zamanla değişimi de kaçınılmazdır ki, olmuş ya da olgunlaşmış olanı ifade eden “хъу” sesinin zamansal almasında değişim de ifade bulur. Bu ifadelerden olarak, aşağıdaki örnekler “хъу-хъуэ” sesiyle başlayan ya da bu sesin soneklem olmasında kendisini gösteren -ve soneklemi olduğu ses ya da sözcüğe de bağlı olarak ortaya çıkan- muhtelif anlamlardaki sözcüklerdir:
-«Гъэхъун: Oldurmak; Hayvan yaymak; hayvanın beslenmesi. ХъуэкIуэн: Yayılmak. ХъупIэ: Yayla, otlak. Iэхъуэ: Çoban. Выхъуэ: Öküz çobanı. ШIыхъуэ: At çobanı».

-«Хэхъуэн: Artmak; Büyümek. Ихъуэн: İçine dolmak. Игъэхъуэн: Doldurmak. Къигъэхъуэн: Bir şeyi doldurmak. ЩІэхъуэн: Altına dolmak. ЩІэгъэхъуэн: Altına doldurmak. Архъуанэ: Suyun anafor olduğu yer».
-«Лъыхъуэн: Aramak. Къэлъыхъуэн: Arayadurmak».
-«Щыхъуэн: Sürtmek. Пхъахъуэ: Ağaç törpüleme aleti, törpü. Ефэхъуэхын: Aşağı doğru sürüklenerek kaymak».
-«Хъуэжын: Değişmek; Değiştirmek. Зэхъуэжын: Birbiriyle değişmek, değiştirmek; Kendi kendine değişmek. ЗэхъуэкІын: Değişmek, dönüşmek, eskisinden farklılaşmak. УхъуэнщІын: Budamak».

*

Olumlu şeylerin olmasını zamandan beklemek ya da dilemek ve olumlu olanın sürdürümü dileğini ifade etmek ile olumlu olan veya mevcut olan şeyin değişimi ve bozulmasını dilemek ya da olumsuz şeyler ifade etmek de "хъу" sesinin zamansal almasında ifade bulabilmektedir:
-«Хъуэхъун, Хъуэхъуэн: İyi dileklerde bulunmak; methiyede bulunmak. Хъуэхъу, Хъуахъуэ: Methiye, olumlu ve güzel dilekler. Ехъуэхъун, Ехъуэхъуэн: Birine methiyede bulunmak».
-«Хъуэн: Değişme, bozulma; Hakaret, küfür. Хъуанэ: Küfür. Хъуэнын, Хъуэнэн: Küfretmek. Ехъуэнын, Ехъуэнэн: Birine küfretmek».

*

Bu sesin doğrudan ifade ettiği anlamın oluş, pozitiflik ve erillik olduğu açıktır ki, bir eril sestir. Bu durumda da, Adıge erkek isimlerinde kendisini gösterebilecek olan bir sestir:
«ТІыхъу. ПІытІыхъу. ХьэтІыхъу. ТІахъуэ. ТІархъуэ. ХъутІэ...».

«Х, ХУ» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Х" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Х" sesi bir temele ilişkin anlam ifade eder ve bu bakımdan da bir mekansal koordinat sisteminde ordinat işlevindedir. Yeryüzüne ilişkin ordinatın deniz seviyesi olmasıyla uyumlu bir şekilde bu ses başlıbaşına "deniz" anlamına da gelir; ayrıca, bir sayının da ifadesidir.

Bu sesin bulunduğu sözcüklerden örnekler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Bu sesin bir sayı ifade etmesine ilişkin sözcükler şunlardır:
«Хы: Altı (6). Химэ: Altıgen. Хырых: Altışar. Хэ: Altı kez. Еханэ: Altıncı. Ехэнэрей: Altıncı, altıncısı. ЦІыхуих: Altı insan, kişi. ЛІих: Altı adam».

*

Aşağıdaki sözcükler bu sesin deniz anlamına gelmesine ilişkin sözcüklerdir:
«Хы: Deniz. Хыв: Deniz öküzü anlamında "camuz". Хы гъунэ: Deniz kenarı. Ахын: Karadeniz».

*

Bir şeyin rastgele bırakılması veya atılması bir yerde sabitlenmesiyle sonuçlanır ve burasının bir mekansal ordinat ekseni olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte, bir şeyin aşağıya doğru eylemi ya da herhangi bir iniş eylemi ordinat eksenine doğru gerçekleşen bir eylemdir. Aynı zamanda, bir şeyin bulunduğu yerden alınması söz konusu şeyin bir tür kendi mekansal ordinat ekseninden alınmasına ilişkin eylem niteliği taşır. Tüm bu ifadeler temelinde ortaya çıkan sözcükler, bir mekansal ordinat ifade eden bu ses anlamda ifade bulur:

-«ХыфIэдзэн: Rastgele atmak, atmak. ХэутIыпщхьэн: Gideceği yere kadar bırakmak, koyvermek».

-«Ехын: İnmek. Къехын: Bulunduğu yerden inmek. Егъэзыхын: Aşağı doğru eğmek. Егъэзыхыгъуэ: İniş aşağı anlamında eğimli olan. Нехын: Gözlemciden itibaren inmek. Ежэхын: Aşağı doğru koşmak; Aşağı kaymak; Aşağı akmak. Къежэхын: Bir şeyden aşağı doğru koşmak, kaymak, akmak. Евыхын: Aşağı doğru çift sürmek. Епсыхын: Otuduğu şeyden aşağı inmek (attan inmek). Едзыхын: Aşağıya atmak. Ехухын: Aşağıya sürmek, kovalamak. Ехуэхын: Aşağıya doğru düşmek. Еуэхын: Aşağı doğru vurmak, hamle yapmak; Aşağı doğru yıkılmak. Елъэхын: Aşağı atlamak. ЕтIысэхын: Alta çökmek. Ешэхын: Aşağıya sürmek, götürmek. Ефэхъуэхын: Aşağıya sürüklenmek, kaymak. Ехьэхын: Aşağıya indirmek. Къехьэхын: Bulunduğu yerden aşağı indirmek. ЕутIыпщхьэхын: Aşağıya bırakmak, salıvermek. Щхьэдэхын: Üsünden aşmak».

-«КIахэ: Aşağıda kalan bölge, aşağı doğru inen anlamında Karadeniz kıyısına doğru olan Adıge bölgesi. Абэзэхэ: Abaza bölgesine doğru inen bölgede oturan Adıge boyu».

-«Щхьэхын: Başı düşmek anlamında “üşenmek”. Щхьэхынэ: Üşengeç. Мэхын: Bayılmak. Махэ: Hassas, zayıf, kırılgan, cansız. Сэхын: Tükenmek. Псэхын: Canı çıkmak».

-«Ухын: Bitmek; Bitirmek. Ихын: Bulunduğu yerden almak. ЩIэхын: İçinde bulunduğu yerden çıkarmak. Хэхын, Къыхэхын: İçinde bulunduğu çoğuldan çıkarmak. Зэхэхын: Birbirinden ayıklamak, ayırmak; Duymak, işitmek. Хэнэн: Bulunduğu yerde kalmak; Saplanıp kalmak. Къыхэнэн: Bulunduğu çoğulda kalmak. Хэнын: Bir şeylerden mahrum kalmak, payına bir şey düşmemek. Техын: Üzerinden almak. Iухын: Önünden almak, çekmek. Пыхын: Bir şeyin ucundan almak, kesmek. Зэпыхын: Bir bütün şeyi –ikiye- bölmek».

*

Bir ordinat ekseni ifade edebilmekte olan “x”nın zamansal alması durumunda, ordinatsal bir eksendeki ötelenimi ya da temellik teşkil eden bir şeyin ötelenimini ifade etmekte olup, buradan bir çokluğun ifadesi de ortaya çıkabilmektedir. Bir çoğul ile bir çoğula ilişkin olan eylem ve durumlar bu seslemde ifade bulur:

-«Хэтын: Çoğul içinde bulunmak, bir grupta bulunmak, çoğul şeylerin içinde durmak. Хэсын: Bir şeylerin içinde oturmak. Хэсэн: Saplamak. Хэлъын: Bir şeylerin içinde yatmak; Bir şeylerin kapsanması, içerilmesi. Хэлъэн: Bir şeylerin içine atlamak. Къыхэщын: Bulunduğu yerden uç vermek, belli olmak. Хэшын:

Çoğuldan çıkarmak. Къыхэшын: Bulunduğu çoğuldan çıkarmak. Хэшэн: Bir çoğula sokmak, götürmek. Хэпщэн: Bir şeylere katıştırmak. Хэдзэн: Bir şeylere atmak. Хэдзын: Bir şeylerden atmak, dışlamak. Зэхэдзын: Birbirinden ayırmak; Seçmek. Зэхэдзэн: Birbirine katıştırmak. ХэІэн: İçine el atmak, zorlamak; İçine işlemek, zoruna gitmek, gücenmek. КъыхэІэн: Bir şeyden dolayı gücenmek, bir şeyin birinin zoruna gitmesi. ХэщІын: Bir çoğulun ya da gücün kaybolması, azalması. ХэщІэн: Bir şeylere işlemek, bir şeylerin içine yapmak. ХэщІыкІын: Bir şeylerden bir şeyler çıkarmak, elde etmek, yapmak; Bir şeyleri anlamlandırmak, anlamak. Хэуэн: Bir şeylerin içine vurmak, hamle yapmak; Batmak. Хэун: Bir şeylerin içinde hamle yapmak. ХэІун: Bir şeylere sokmak. ХэІуэн: Bir şeylere sokadurmak. ХэтІэн: Saplayarak dikmek. ХэкІэн: Bir şeylere dökmek. ХэкІын: Bir çoğuldan çıkmak. Хэжын, Къыхэжын: Bir şeylerden koşarak çıkmak; Bir şeylerden akmak; Bitkinin bir şeyden sürgün olması. Хэгуэн: Bir şeylere banmak. Хэвэн: Bir şeyleri katıştırmak, karıştırmak, kaynaştırmak, alt üst etmek; bir şeyleri karıştırarak çift sürmek. КъыхэвыкІын: Kaynayarak çıkmak, bir şeylerin içinde kaynayarak çıkmak. Хэбзэн: İçine biçmek. Хэдэн: İçine dikmek (dikiş-nakış); Bir şeylerden beğenmek».

-«Хэт?: Kim. Хамэ: Yabancı. Хэхэс: Yabancılар arasında oturan, gurbette olan. Хэгъэгу: Ülke. Хэку: Adıge ülkesi. Хабзэ: Töre, gelenek, usül, adet, ahlak, etik».

-“Хабзэ” sözcüğü çoğul mantığı anlamındadır. “Хабзэ”nin toplumun ilişkiler mantığı olması gibi, hukuk ve adalet de topluma (хэ) ait olması (ей) bakımından ifade bulabilir (хей):

«Хей: Topluma aidiyet anlamında yasal olan, adil. ХеяпІэ: Hukukun çevrildiği yer anlamında “mahkeme salonu”. ХеящІэ: Hukukun çevrimi anlamında “mahkeme”. Хеижьэ: “Хей” olanı çalıştıran, işleten, takip eden ve sürdüren anlamlarında “avukat”».

-«Хадэ: Bahçe. Дахэ: Güzel».

-«Ахэр: Onlar. Мыхэр: Bunlar. Зэкъуэшхэр: Kardeşler. ЦІыхухэр: İnsanlar. Быжхэ: “Bıj”lar . Къундэтхэ: “Kundet”ler. Хэт сымэ къэкІуахэр?: Kim gil geldi?. КъэкІуахэщ: Geldiler».

*

“Х” sesinin bir ordinatsal eksen ifade etmesinde, meydana gelmiş olan herhangi bir şeyin yerini bulmuş olması bu ses anlamda ifade bulmaktadır. Meydana gelmiş olan bir şeyin tam da ortaya çıkması ve iyice yerini bulması ya da olup bitmiş olması ile bir şeyin bulunduğu yerden kıpırdatılamaması anlamında asla olamayacak ya da gerçekleşemeyecek nitelikte olması şeddeli bir ifadeyle “хх” sonekleminde ifade bulur:

-«Хъуагъэххэщ: Oldu bile; oldu bitti. КІуагъэххэщ: Gitti bile».

-«Хъуххэну зы Іуэхукъым: Olabilecek bir iş değil; olur şey değil. ПщІэххэн гуэркъым: Asla bilemeyeceğin şey; bilebilmen mümkün değil».

“ХУ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Х”nın bir temel ve ordinat ekseni niteliği taşımasında, onun açılınım (у) almasıyla ortaya çıkan “ху” sesi bir temel sürme işlevini ortaya koyar. Bir sürme

olanağının ortaya çıkmasında dilsel olarak geniş bir işlev kendisini gösterir. Aşağıda bu ses temelinde ortaya çıkan sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Bir sürme olanağı ve işlevi ortaya koyan “ху” ses anlamı iş yapmanın ve görmenin en iyi mümkünlüğünü ortaya koyan aydınlık ve beyaz rengin ifadesinde, her tür temel sürdürümün ifadesinde sürdürüm zamanı ve sürme ile sürdürme olanak ve yeteneğinin ifadesinde kendisini gösterir:

-«Нэху: Gözün işlevini sürdürme olanağı anlamında “aydınlık”. Нахуэ: Açık, net, anlaşılır. Іуэху нахуэ: Açık ve anlaşılır iş».

-«Хужь: Kronik “ху” anlamında “beyaz”. Пэху: Burun kısmı beyaz. КІэху: Kuyruğu beyaz. Сэху: Yanık beyaz. Сырыху: Yanık beyaz, beyazla kırılmış sarı, sarışın. Шэху: Beyaz bir ürün anlamında “mum”. ХущІын: Beyazlatmak anlamında “yıkamak”».

-«Іуэху: Bir açılımın geldiği uçtan (Іу) ötelenimsel olarak sürdürümü anlamında “iş”. Щэху: Alt ve temel olarak sürme anlamında “sessiz, gizli”. Зыущэхун: Susmak. Хьэху: İnsanın sürmesi ya da izlemesi gereken şey ve de insanın bir şey sürmesine yarayan şey anlamında “ödünç”. ЦІыху: İnsan. ЦІыхун: Bilmek, tanımak. КъэцІыхун: Bir şeyi bilmek. КъэцІыхужын: Hatırlamak. Гъэпсэхун: Dinlendirmek, yorgunluk gidermek. Зыгъэпсэхун: Dinlenmek. Ехужьэн: “Ху” hareketini (жь) oluşturmaya yönelik (е) bir eylem olarak “kovalamak”».

-Bir şeyin sürülmesi (ху) o şeyin ortaya çıkmasına ilişkin bir süreçtir ki, bu süreç söz konusu şeyin ortaya çıkmasına ilişkin olarak süren zamandır. Bir şeyin ortaya çıkışı bir süreçtir ki, bir ses ya da sözcük sonuna “ху” gelmesi halinde, konu olan anlam sürme fiilinde işletilmekte olup, o anlamın ortaya çıkmasına kadarki süreç ifade edilmiş olmaktadır:

«Хъуху: Bir olma anlamı nedeniyle bir süreç de ifade eden “хъу” sesinin sonuna sürme anlamı ifade eden “ху” sesi gelmekle, söz konusu şeyin olmasına kadar süren zaman ifade edilmiş olur ki, ortaya çıkan bu sözcük “oluncaya kadar” olarak ifade edilebilir. Ар къэхъуху упсэу: O gerçekleşinceye kadar yaşayasın. Вэху: Kaynayıncaya kadar. Псыр къэвэху: Su kaynayıncaya kadar. КъэкІуэху: Gelinceye kadar. Ар къэкІуэху дэ дыкІуэжынщ: O gelinceye kadar biz geri gideriz».

-«Хун: Sürmek. Къэхун: Sürerek getirmek. Къэхужын: Geri getirmek –sürerek-. Къэхутэн: Derlemek, araştırmak. Ихун: Bulunduğu alandan sürmek, kovmak; Bulunduğu yerden düşmek. Дэхун: Aradan ya da içinden sürmek, kovmak; Arasından düşmek. ЩІэхун: Altından ya da içinden kovmak; Altından düşmek. Іухун: Önünden kovmak; Önünden düşmek. Пэрыхун: Başında bulunduğu şeyden kovmak; Başında bulunduğu şeyden düşmek. Техун: Üstünden kovmak; Üstünden düşmek. Щыхун, Къыщыхун: Oturduğu ya da yattığı yerden kaldırmak, kovmak. Щэхун, Къэщэхун: Satın almak. Хэхун: Bulunduğu yer ya da şeylerden kovmak, çıkarmak; Bulunduğu yerden düşmek. Зэхэхун: Bir arada bulunan çoğulu birbirinden ayırmak, dağıtmak; Ayırdetmek. Зэпкъырыхун: Birbirine takılı olan ya da kurulu olan bir şeyin birbirinden ayrılıp dağılması. Гуэхун: Kenarında ya da yanında bulunduğu şeyden kovmak; Kenarında ya da takılı bulunduğu yerden düşmek. Пыхун: Ucunda bulunduğu şeyden kovmak; Bulunduğu –uç- yerden düşmek. ФІэхун: Asılı

bulunduğu ya da üstünde oturmakta olduğu yerden kovmak; Takılı ya da asılı bulunduğu yerden düşmek. Техун: Üzerinden kovmak; Üzerinden düşmek».

*

"Ху" sesinin bir ses ya da sözcük başına gelmesi halinde, o ses ve sözcük anlamının önkoşulu işlevine sahip olur ki, bu durumda konu olan anlam ve eylem bu koşul altında gerçekleşir. Bu ifadeden olarak da, konu olan ses ve sözcük anlamının sürdürülmesi, sürdürülebilme yeterliliği ya da yeteneği ile başkasına yönelik olarak ya da başkası için eylenmesi ifadelerinin kurulması sağlanır:

-«ХузэфIэкIын: Becerebilmek, halledebilmek. Хухэхун: İçinden kovabilmek; Biri için içinden kovmak. Хунэгъэсын: Yetiştirebilmek. Хурикъун: Yetebilmek; Bir şeye yeterli olmak; bir şeyin hakkından gelmek. Зыхурикъужын: Kendi kendine yeterli olmak. ХущIэхьэн: Biri için bir şeye girmek; Bir şeye girmeye olanak bulmak; Bir şey için zamanı ya da olanağı olmak. СыхущIэхьэкъым: -Kastedilen şeye- vaktim yok, olanağım yok. Хущхъуэ: İlaç».

-Bir duruş ve pozisyon ifade eden sözcüklerin başına "ху" sesi gelmekle, konu olan duruşun bir sürdürüm koşulunda gerçekleşmesi sağlanır ki, o duruş ve pozisyonun sürdürümü anlamı kurulur ve konu olan duruşa sahip olmak ile başkasına karşı da sergiliyor olmak ifadeleri ortaya çıkabilir:

-«Хухэтын: Biri için bir şeyin içinde durmak; Kendinde –bir şeyler- duruyor olmak ("var biraz" gibi bir deyimi karşılayan bir ifadedir). Хущытын: Biri için –ayakta- durmak; Birine karşı bir duruş sergilemek; birine karşı belli bir tarzda davranmak».

-Bu anlamda, bir sürme koşulundaki kılgı ya da eylemsel durumda olmak da ifade bulurken, bunun da başka önekler –önkoşullar- altındaki tezahürü yeni anlamların ortaya çıkmasına yol açar:

«Хуит: "Ху" koşulunda kılgı (и) olarak durmak (т) anlamında "serbest". Щхьэхуит: Kendinde ve kendi başını sürme durumunda olmak anlamında "özgür". Щхьэхуэ: Başka, ayrı, başlıbaşına».

*

Bir şeyin sürmesini "ху" sesi ifade ederken, bir ötelenim ve zamansal almasıyla oluşan "хуэ" seslemi süren bir şey olarak varolma anlamını, süren şeyin konu olan şeye katılmasında gerçekleşen bir sürdürüm yeteneği anlamını, bir sürme olgusunun ötelenimsel karakteri bakımından da konu olan sürdürümün bir şey için ya da bir şeye yönelik olarak gerçekleşmesi anlamını, sürme olgu ve eyleminin ötelemesi ve devamı anlamını, sürdürülen şeyin sürme eyleminde olana bir katkı olarak ortaya çıkması anlamını ifade edebilmektedir:

-"Хуэ"nın bir sözcüğün öneki olması halinde, o sözcük anlamı "sürme (ху) durumunda (э) olan" ya da "süreduran" anlamlarında ifade bulur ki, bu anlamsal kurgu aynı zamanda "yeteneğine sahip olmak" anlamının da altyapısıdır. Bununla birlikte, bir sürdürümün ötelenmesi konu olan şeyin bir başka şeye yönelik olarak işlemesi anlamını da ortaya koyar ki, "bir şey için yapmak" anlamları da kurulur. Aşağıdaki örnekler genellikle bu anlamların tümünü kapsayan ifadelerdir:

«ХуэцIыхун: Bilebilmek; Biri için bilmek. КъыхуэцIыхун: Bir şeyi bilebilmek; Biri için bilmek. ХуэщIэн: Yapabilmek; Bilebilmek; Birine ya da biri için yapmak, bilmek. ХуэщIын: Biri için yapmak; Örtmek, kapamak (örneğin kapı). Хуэгъэвэн:

Kaynatabilmek; Biri için kaynatmak. Хуэухуэн: Kurabilmek, ortaya çıkarabilmek, inşa edebilmek; Bu eylemleri biri için yapmak. Хуэхьын: Götürebilmek; Kaldırabilmek; Birine götürmek. Хуэхьыфын: Götürebilmek, götürebilmeye yeterli olmak; Kaldırabilmek, kaldırabilme yeterliliğinde olmak; Birine götürme yeterliliğinde olmak. ХуэкIуэн: Bir şeye doğru gitmek, yönelmek; birine ya da bir şeye gitmek; Biri için gitmek; -Biri ya da bir şey için- gitmeyi kabul etmek. Хуэпсэлъэн: Birine yönelik olarak konuşmak; Birinin hatırı için konuşmak. Хуэлэжьэн: Bir şey uğruna çalışmak; Biri için çalışmak; Birinin hatırı için ya da gayretiyle çalışmak. Хуэхъун: Bir şeye olmak, uymak; Biri için uygun olmak, birine gelmek».

-"Хуэ" sesleminin süredurmayı ifade etmesinde, sonuna gelen ses anlama uygun olarak yeni sözcükler ortaya çıkabilir:

«Хуэм: Sürme olgusunun kendiliğindeliği olarak "yavaş". Хуэмыху: Sürdüremeyen ya yavaş süren anlamında "tembel". Хуэдэ: Birlikte olma ya da aynı kapsamda olma anlamı ile sürdüredurulan şey olma anlamında "gibi". Абы хуэдэщ: Onun gibidir. Хуэдэн: Gibi olmak; benzer olmak. Зэхуэдэн: Birbiri gibi olmak; birbirine benzemek. Зэхуэгъэдэн: Birbiri gibi ele almak, birbiri gibi görmek. Хуэзэн: Süreduranın odaklanması ya da "bir"leşmesi olarak "rastlamak". Зэхуэзэн: Rastlaşmak, karşılaşmak, birbiriyle karşılaşmak. Хуэпэн: Önleme ya da öne uygun olma anlamında "giysi giydirmek". Зыхуэпэн: Giyinmek. Зыхуэпэжын: Geri giyinmek. Хуэбэн: Süreduran şeyin fazlalaşması anlamında "sıcaklamak". Хуабэ: Sıcak».

*

"Ху" sesinin yönelimsel (е) ya da kılgısal (и) hali temelinde kurulan anlamlara ilişkin örnekler aşağıdadır:

-«Хуежьэн: Başlamak; Biri için yola koyulmak; Bir şey için ya da biri için bir şeyi beklemek. Хуепсэлъэн: Bir şey için biriyle konuşmak; Birinin hatırı için konuşmak. Хуегъэзын: Bir şeyi bir yere yöneltmek. Хуеин: İstemek, arzulamak. КIуэн хуейщ: Gitmek gerek. Зехуэн: Bir şeyi sürmek, kovalamak; Bir şeyin peşinde olmak, bir şey kovalamak. ЕхуэкIын: Yana doğru sürmek, kovalamak. КъехуэкIын: Kovalamak».

-«ХуищIэн: Birine ya da bir şeye yönelik olarak yapmak; Birinin hatırı için yapmak. Хуигъэзэн: Bir şeyi birine ya da bir şeye yöneltmek, döndürmek; Birinin hatırı için bir şey ya da birinin bir şeye ya da birine yönelmesi, dönmesi. Хуригъэзэн: Birini ya da bir şeyi bizzat birine ya da bir şeye yöneltmek; Hatırına yönelmek. Зыхуигъэзэн: Birinin –kendisinin- bir şeye ya da birine yönelmesi, dönmesi. ХуипIын: Biri için ya da birinin hatırı için bir şeyi beslemek».

*

Bu seslemin bir sonek ve dolayısıyla bir anlamın eylem kısmı olması halinde, soneklemi olduğu anlamın sürmedurması, sürmesinin ötelenmesi ya da sürme durumunun belli koşullarda gerçekleşmesine ilişkin ifadeler ortaya çıkar:

-«Щыхуэн: Bir sıvı şey sürmek. Щэхуэн: Alış veriş yapmak. Ухуэн: Kurmak, inşa etmek. ЩIыхуэ: Yapılması gerekli olan anlamında birinin üzerine düşen şey, "borç". Хьэхуэ-щIыхуэ: Borç-harç. Нахуэ: Aydınlık (нэху) olan (э) anlamında "açık, net, anlaşılır". Захуэ: Bir olarak süreduran anlamında "doğru, düz". Зэхуаку:

Ara. ТIум я зэхуэкум дэтщ: İkisinin arasında duruyor. Махуэ: Kendiliğinden süreduran anlamında “gün”».
-«Ихуэн: İçine düşmek; İçine sığmak. Дэхуэн: Arasına düşmek; Arasına sığmak. ЩIэхуэн: Altına ya da içine düşmek; Altına ya da içine sığmak. Іухуэн: Önüne düşmek; Önüne sığmak. Пэрыхуэн: Önüne düşmek; Önüне sığmak. Техуэн: Üzerine düşmek; Üzerine sığmak. Хэхуэн: İçine düşmek. Зэхэхуэн: Birbirine düşmek; Birbirine sığmak. Гуэхуэн: Arasına sığmak. Пыхуэн: Önüne sığmak. ФIэхуэн: Bir şeye takılabilme durumunda olmak anlamında sığmak, uymak».

*

Bir sürme ifade eden “ху” ses anlamı insanın yaşamını sürdürümünde gerekli olan bir tahıl -darı- türünün de ismi olup, buradan muhtelif sözcükler ortaya çıkmıştır:
«Ху: Cin darı. Хугу: Cin darı içi. Хужьгъэ: Kepek. ХупцIынэ: Hamur. Ху пIастэ: Cin darı pastası».

«ХЬ» SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Хь” sesinin iş yaparken ya da yorgunluk durumunda çıkarılan sesle aynı nitelikteki bir ses olduğu ifade edilebilir. Bu fonetik niteliğine uygun olarak, bu sesin dilsel işleyişte de götürme ya da taşıma ve bir iş sürdürme gibi eylemlerin ifadesinde kendisini gösterdiği açıktır. Böyle bir iş yapma niteliğine sahip olan insan ya da insansının kendisini tanımlamak bakımından da bu sesin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yük götürme ya da taşıma eyleminde bulunan bir varolanın da dilsel işleyiş bakımından “хь”nın zamansal (э) almasında ortaya çıkan “хьэ” seslemiyle ifade edilebileceğini belirtmek gerekir. Adıgecede insanın kendisine öncelikle takmış olduğu ismin “хьэ” olduğu açıktır. Bununla birlikte, daha sonra insanın kendisini faklı bir sözcükle adlandırdığı da (цIыху) anlaşılmaktadır ki, “хьэ” sözcüğünün insanın kendisini tanımlaması olarak dile girişinden sonra, bu anlamsal temeli koruyarak dildeki kullanımı ve değişim süreci dilde izlenebilmektedir. Bu sözcüğün (хьэ) dilsel işleyişteki anlamsal değişim sürecinin ilginç bir serüven olduğunu ve insanın değişimine ilişkin bir antropolojik süreç oluşturduğunu ifade etmek gerekir.

Aşağıda “хь” sesi temelinde oluşan sözcük örnekleri ile “хьэ” sözcüğünün dilsel kullanımdaki anlamsal değişim sürecine ilişkin örnekler verilmiştir.

*

“Хь” sesinin fiil formuna girişi, götürmek ya da taşımak eylemini verir. Bu fiilin ortaya çıkmasından itibaren dilsel işleyişte muhtelif anlamların kurulması süreci başlamakta olup, bir eylemin sürüyor olması, taşıyabilmek ya da katlanabilirlikten beğeniye ve söze katlanabilme ile bu noktada ortaya çıkan güvene kadar muhtelif anlamlar ortaya çıkarak ifade bulabilir:
-«Хьын: Götürmek, taşımak. Хьыфын: Götürebilmek, taşıyabilmek. Къэхьын: Getirmek. Нэхьын: Gözlemci ya da bir referanstan itibaren taşımak, götürmek».

-Bir eylemin sürmekte olması ve uzaması, eylemin bir yeri tümüyle kapsayarak sürmesi, eylemin zaman alıyor olması anlamları “хь” sonekleminde ifade bulur:
«КъэкIухьын: Yürüyüş yapmak, gezinmek. Ивыхьын: İçinde kaynayadurmak. Ижьыхьын: İçinde pişmek, pişedurmak. Дэзэрыхьын: Arasına ya da bir alana girerek dolmak. ДэщIыхьын: Arasına yapmak, kurmak, inşa etmek. Икъухьын: Dağıtmak. Ижыхьын: İçine akadurmak; İçinde donmak. Игъэжыхьын: İçinde çalkalamak; İçinde dondurmak. Зэхэзэрхьын: Birbirine karıştırmak. Зэхэвыхьын: Birbirine kaynamak, kaynaşmak. КъэщIыхьын: Etrafını çevrelemek. Шыхьын (шэ-ы-хьын): Sürme (шэ) eyleminin olduğu yerde (шэ-ы: шы) kalarak eylenmesi onun kıvrılmasına uygun düşer, “sarmak, sarmalamak”. КъэкIухьын: Gezmek, gezinti yapmak. ЩIыхь: Yapabilirliği ve bilgisi süren ya da yayılan anlamında “itibar”. Зи щIыхьыр ин: İtibarı büyük, yüksek itibarlı, muteber. КIыхь (кIэ-ы-хь): Uzun. КIэ кIыхь: Uzun kuyruk. Кхъухь: “Кхъу” götüren anlamında “gemi”. Лъэрмыхь: Bedenin taşınamaması anlamında “hantal”; Gebe için de kullanılır. Дзыхь: Güven. Зы гуэрым дзыхь хуэщIын: Birine güven duymak. Гурыхь: Beğeni. Абы игу ирихьынущ: Onun hoşuna gidecek; o beğenecek».

*

Yukarıdaki sözcükler bir eylemin sürmesi ve belli bir zaman alması anlamında ortaya çıkan ifadeleri de kapsayan örneklerdir. Böyle bir eylemin süregitmesi, bir süregiden eylemin varolması ve süren bir eylem olarak varolan ya da böyle bir nitelikte varolan bir şey de “хь” sesinin zamansal (э) almasında ifade bulur (хьы-э: хьэ):
-«Ивыхьэн: İçinde kaynayadurmak. Ижыхьэн: İçinde donadurmak; İçine ya da içinden akadurmak. Дэзэрыхьэн: Arasına ya da bir alanı dolduradurmak. Зэхэзэрхьэн: Birbirine karışadurmak. Пшыхь: Ertesi güne giden anlamında bir günün öncesindeki “akşam”. Дыгъуэспшыхь: Dün akşam. Пщыхьэщхьэ: Akşam. Пщыхьэщхьэпэ: Akşam üstü. ПщIыхь, ПщIыхьэпIэ: Rüya. ЕпщIыхьын: Bir şeye yönelik olarak rüya görmek. КъэкIухьэкIуэ: Gezinti. КъэкIухьакIуэ: Gezgin».
-«Ихьэн: İçine girmek. Илъхьэн: İçine koymak. ЩIэхьэн: İçine ya da altına girmek. ЩIэлъхьэн: İçeriye ya da altına koymak. Дэхьэн: Arasına girmek. Дэлъхьэн: Arasına koymak. Iухьэн: Önüne yaklaşmak. Iулъхьэн: Önüне koymak. ФIэхьэн: Takılabilen bir şeye girmek, olmak. ФIэлъхьэн: Takmak. Техьэн: Üzerine çıkmak. Телъхьэн: Üstüne koymak. Гуэхьэн: Yanıbaşına yanaşmak, birleşmek. Гуэлъхьэн: Yanıbaşına koymak. Ехьэжьэн: Alıp gitmek, kaçırmak. ЕхьэлIэн: Yanaştırmak. Ехьэхын: İndirmek. Дэхьеин: Yukarı doğru çıkarmak. Зехьэн: Çekip çevirmek, örneğin evi elden geçirmek; Kullanmak. Щыхьэн: Geçimsizlik anlamında “üstüne kalkmak”; “çatmak”. Зэщыхьэн: Birbirne çatmak. Зэхэхьэн: Birbirine girmek. Зэхэхьэжын: Birbirlerine girmek, girmiş olmak; Birbirine tekrar katılmış olmak. Зэрзехьэ: Birbirine girmek anlamında “kavga gürültü, karışıklık”».

**

Götürme ya da taşıma eyleminin sürmesi ya da sürmekte olması ile bir sürdürüm “хь”nın zamansal almasında ifade bulurken, bir taşıma eylemine ilişkin olan ya da taşımaya özelleşmiş olan bir varolan da dilsel işleyiş bakımından “хь”nın zamansal almasında ifade bulur. Bu ifadelerden olarak, Adıgece arşivinde

bulunduğu haliyle, insanın kendisini “цIыху” sözcüğünden önce “хьэ” olarak adlandırdığı anlaşılmaktadır. İnsanın kendisini adlandırmasının değişiminden itibaren bu sözcüğün (хьэ) dildeki kullanımına ilişkin olan serüven ilginçtir.

Aşağıda “хьэ” sözcüğünün anlamsal değişim sürecinden kesitler izlenebilir.

*

Aşağıdaki sözcüklerin insanın kendisini “хьэ” olarak adlandırması döneminde ortaya çıkan ifadeler olduğu anlaşılmaktadır:

«Хьэлъэ: Götürümlük (хьэ) kütle (лъэ) ve de “хьэ” için “лъэ (yük, kütle)” anlamına gelir ve “ağır” demektir. Хьей: “Хьэ”ya ait olan anlamında bir ifade olup, birine seslenmede kullanılan bir deyimdir (Türkçedeki “hey” anlamındadır). Уэ хьей мыр щIэ: Sen hey bunu yap. Ар умыщIэ хьей: Onu yapma ya, yahu, hey. Хьей: Yine aynı sözcük aynı aidiyetle ifade bulur ve “insan dışkısı” anlamına gelir. Хьэмашэ: Erkeklik organı. ХьэкIутIэ: Dişilik organı. Хьэдэ: Ölü insan, insan cesedi. Хьэдэщ: Ölünün gömüldüğü ya da bulunduğu yer. Хьэдрыхэ: Ölünün indiği yer. Хьэдагъэ: Ölü için yas, ağıt. ХьэдэIус: Ölünün canına ulaşan adakları. ХьэщIэ: Yeni insan anlamında “misafir”. ХьэщIапIэ: Misafirlik. ХьэщIэщ: Misafirhane. Хьэгъэрей, Хэгъэрей: İnsan ağarlayan anlamında “ev sahibi”. Хьэху: Geri ödenmek üzere alınan şey, borç. Хьэулей: Avare. Хьэулеин: Avare olmak, boşta gezer olmak. Хьэблэ: Aynı soy ve aileden insanların bulunduğu yerleşim yeri, mahalle. Хьэкъущыкъу: Kap kacak».

-Aşağıda verilen sözcük örnekleri “хьэ”yı olumsuzlayan ya da bu sözcüğün olumsuz anlamda kullanılmasına ilişkin ifadelerdir. Öyle anlaşılmaktadır ki, insanın kendisini adlandırmasını değiştirmekle, öncelini horlamaya başlamıştır:

«Хьенапэ: “Хьэ” yüzlü veya suratlı anlamında “ayıp, yakışıksız, utanç verici”. ХьэIэ: “Хьэ” olan ya da “хьэ” olarak varolan (Iэ) anlamındaki bir olumsuzlama ifadesi olarak “hayır”. ХьэI: Bir önceki sözcüğün bir biçimidir ve “хьэ”nın olumsuzlanması (Iы) anlamında “hayır”. Хьэуэ: “Хьэ” olarak (уэ) anlamına gelir; “hayır”. Хьэмэрэ: “Хьэ”nın işaret edilmesiyle (м) birlikte şüpheli durum (мэ-рэ) yaratılmasında ortaya çıkan olumsuz soru şekli olarak “yoksa” anlamına gelir. Ара хьэмэрэ мыра?: O mu yoksa bu mu?».

-İnsanın (цIыху), önceli olan adını başka yaratıklara ve canlılara takmasına ilişkin sözcükler aşağıdadır. Belki genizsilliği ve kafa yapısı ile beslenme ve yaşam tarzı bakımından kendisinin önceline benzetmiş olduğu, etobur ya da ısırgan kimi canlıları da arktık “хьэ” adılında ifade etmiş olmalıdır:

«Хьэ: Genizsil ve etobur olan köpeksi hayvanların genel adı; Bu isim bugün genel olarak “köpek” anlamındadır. Хьэпшыр: Köpek yavrusu. Хьэвей: Köpek dışkısı. Хьэ Iус: Köpek yemi, maması. ХьэщхъурыIуэ: Kuduz. Хьэщхьэвылъэ: Köpek başlı öküz beden ve ayaklı yaratık. Хьэпщхупщ: Isırgan sürüngenlerin genel adı. Хьэдзыгъуанэ: Yaban arılarının genel adı. ХьэпIацIэ: Isırgan böceklerin genel adı».

-Bir tahıl türü olan “арра” da “хьэ” adıyla bilinir. Çavdarın ismi de арра (хьэ) adından gelmektedir. Bir ilk tahıl olan “хьэ” ile ona ilişkin olarak ortaya çıkmış olan sözcük ve ifadeler aşağıdadır:

«Хьэ: Arpa. Хьэдзэ: Arpa tanesi nitelemesinden ortaya çıkmış olan “tane, tahıl danesi”; Aynı zamanda “en ufak bir şey” anlamında kullanılır. Хьэсэ: Ekin düzeni; Bunun bir tahıl türü olduğu da ifade edilir ki, bu anlamda bir işlemden geçirilmiş olan kültür tahılı –kültür arpası- olmalıdır. ХьэпцІий: Çavdar. Хьэжэн: Öğütmek. Хьэжыгъэ: Un. Хьэлывэ: Kaynatılarak yapılan bir çörek cinsi. Хьэлыгъу: Ekmek. Хьэлыгъуанэ: Bir simit cinsi. Хьэнцэ: Yaba; Kürek. Хьэуазэ: Saman. Хьэку: Fırın».

*

“Хьэ” sesleminden itibaren ortaya çıkmış olan isimler olduğu gibi, bu seslemin mevcut bir ismin başına gelip öneklem olmasıyla da ortaya çıkmış olan Adıge isimleri mevcuttur.

Kuşkusuz, doğrudan “хьэ” sesleminden türeyen isimler daha eskilere dayanmalıdır. Ancak, bu seslemin öneklem olmasıyla ortaya çıkan isimlerin de bir kökensellik ve eskilik göstergesi olarak ortaya çıktığı anlaşılabilir bir olgudur.

Bu ifadeler doğrultusunda “хьэ” sesleminin Adıgecede isimlerde kullanılmasına ilişkin örneklere aşağıda değinmek uygun düşer.

“Hatti”lere ilişkin olduğu anlaşılan isimlere örnekler aşağıdadır:

-«Хьэт: “Хьэ” olarak duran -ya da toplumu- anlamında “Hati”. Хьэтыкъуей: Hati’lerden olma ya da Hati oğulları anlamında bir Adıge boyu».

-“Hati”lerle ilişkili ya da Hati oğulları olduğu adlarından anlaşılan Adıge aile isimlere şu örnekler verilebilir:

«Хьэтэ, Хьэтыжьыкъуэ, Хьэткъуэ, Хьэтыкъуэ, Хьэткъуий, Хьэткъут, Хьэткъущ».

*

“Hati”lerle ilişkili olarak kendisini gösteren Adıge aile isim örnekleri dışında, doğrudan doğruya “хьэ” sözcüğü temelinde oluşmuş olan Adıge aile isimleri az değildir ki, bu isim ya da sözcüklerin çok eskiliği ortadadır.

Bununla birlikte, mevcut bir ismin başında “хьэ” sesleminin yer almasıyla oluşmuş olan aile isimleri çokcadır. Böyle ortaya çıkan bir ismin saygınlık ve eskilik yüklemi kazandığı açıktır.

Aşağıda her iki şekildeki aile isimlerine ilişkin örnekler verilmiştir:

«Хьэв. Хьэгъуэ. Хьэкъун. Хьэгъэс. Хьэдыгъу. Хьэх. ХьэмцІэ. Хьэмгъуокъуэ. Хьэгъундокъуэ. Хьэмдэхъу. Хьэнэ. ХьэІупэ. ХьэфІыцІэ. ХьэпащІэ».

*

Bu olgu, aile isimleriyle kalmaz. Kişilere takılan Adıge isimlerinin de başında “хьэ” sesleminin bulunması örneğine sıkça rastlanır. Bunların da, aile isimlerinde olduğu gibi, “хьэ” dönemi ve “Хьэт” kalıntısı isimler ile daha sonrasında oluşmuş olan ve mevcut isimlerin başına “хьэ” sesleminin önek olarak gelmesiyle ortaya çıkmış isimler olduğu ifade edilebilir.

Genel olarak “insan” ifade etmesi bakımından, bir bireye takılan Adıge isminin başına “хьэ” öneki -cinsiyet ayırdetmeksizin- gelebilmektedir. İsimlerin bu öneklemi alabilmesiyle de mevcut isimler ikiye katlanabilmektedir. Bu şekillerde oluşmuş olan Adıge isimlerinden birkaç örnek şöyledir:

«ХьэтІыхъу. ХьэтІу. ХьэтІыш. Хьэцуцэ. Хьэцунэ. Хьэбылэ. Хьэкунэ».

*

"Хьэ" sözcüğünün Adıgecede giderekten eskilik ve saygınlık ifadesi işlevinde yer almasına bir örnek de, çok yaşlı ve saygıdeğer neneler için kullanılan ve genel olarak herkesin annesi ya da nenesi yüklemini kapsayan şu adlandırmalar verilebilir:
«Хьэнанэ. Хьэбабэ».

Bu seslemin bir kutsallık ifade eder olmasında, yaşanmış olan hiristiyanlık döneminde dinsel olarak kutsal sayılan yüzler de Adıgecede bu seslem temelinde ifade edilebilmiştir:
«Хьэнапэ: Kutsal yüz, tanrısal yüz anlamında "ikon"».

*

"Хьэ" sesleminin bir şeyin insana ilişkinliğini ifade bakımından halen dilde işleyişini sürdürdüğü izlenir:
«Хьэгургъажэ: İnsana ilişkin olarak veya insan maharetiyle sürülen araba anlamında "bisiklet vs"».

«ЛЪ, Л, ЛІ» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"ЛЪ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Лъ" sesi peltek bir "L" sesidir ve başlıbaşına "kan" anlamına gelir. Kan (лъы) zamanla (э) doku yapıcı bir maddedir ki, buradan itibaren de organ, organizma, organize olarak ortaya çıkan olgular "лъэ" seslemi temelinde kurulur. Burada kendisini gösteren süreçten de anlaşılacağı üzere, "лъ" sesi temelde bir organizasyonun ve bir kapsama alanının kendisinden itibaren mümkün hale geldiği bir potansiyel olgu ifade eden bir ses anlamdır. Bir doku, organ, organizma ile bunlara ilişkin bir kapsama alanı "лъ"nın öteleniminde ya da zamansal (э) almasında ortaya çıkan olgular olarak ifade bulur.

Aşağıda bu ses temelinde oluşan sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Bu sesin "kan" anlamı temelinde ortaya çıkan sözcük örnekleri şunlardır:
«Лъы: Kan. Лъыпс: Kan sıvısı. Лъынтхуэ: Kan damarı. Лъыгъажэ: Kan akıtma. ЛъыщІэж: İntikam».

*

Kanın zamanla doku yapması temelinde ortaya çıkan organ ve organizma anlamındaki sözcük örnekleri aşağıdadır:
-«Лъэ: Doku, organ, organizma. Лъэщ: Güçlü. Лъэщыджэ: Bir organizmanın kılgılanma durumu ya da kılgılama durumundaki organizma anlamında "hamile". Лъапсэ: Kök; Soy. Лъахэ: Ülke, yaşam alanı; ortaya çıkılmış olunan köklerin bulunduğu yer; köklerin ve ayakların bulunduğu zemin. ЛъащІэ: Yapılmış olan "yaşam alanı"dır ki, bu ortamı sağlayan gereçler olan "mefruşat" da aynı sözcükte ifade edilir».
-Bir organ ya da kütleye sahip olan şey de küçük kütle parçalarından oluşur ki, parçalanması eylemi de küçük "лъэ" unsurlarına ayrılmasıdır:

«Лъэлъэн: Dokularına ya da parçalarına ayrılmak anlamında “parçalanmak, parça parça olmak, dağılmak”. Хэлъэлъэн: Parçacıkların bir şeyin içine dağılarak düşmesi. Зэхэлъэлъэн: Bir bütün olarak örülmüş bulunan bir şeyin çözülmesi, dağılması, parçalanması. КIэрылъэлъын: Bir şeyden parçacıkların düşmesi. ЗэкIэрылъэлъын: Birbirinden çözülerek ya da koparak dağılmak».

-Bir doku ya da organ maddi olan bir şeydir ve bir kütledir ki, aşağıdaki sözcükler “лъэ” sesinin kütle ifade etmesinde ortaya çıkan ifade örneklerindendir:

«Хьэлъэ: Bir genel ifade olsa da, başlangıçta insan için olduğu açıktır ki, “yük” anlamındadır. Гулъэ: Aracın çok yüklü ve ağır olması hali. Лъэрмыхь: Hantal, bedenini taşıyamaz durumda olan. Лъагэ: Kütlesel olarak aşırı kılgı anlamında “yüksek”. Лъахъшэ: Kütlesel olarak temele çeken ya da minimalize olan anlamında “alçak”».

*

Bir kişinin ürettiği şey söz konusu organizmadan çıkma olarak ifade bulabilir; nitekim üreten de bir organizmadır. Aynı zamanda, katlanılan ya da çekilen şey de bir yük olarak ifade edilebilir:

-«ЛъэдэкъэщIэкI: “-Birinin- işi” anlamındadır ve birinin ürettiği şeyi ifade eder».

-«ЛъэкIын: Çekmek, katlanmak. ЛъэкI: Yapabilme gücü, birinin vargücü. ЛъэкIынытъэ: Yapabilirlilik, yeterlilik, katlanabilirlik».

*

Bir şeyin hareketi ya da yer değiştirmesi bir organizmanın ya da kütlenin bir eylemidir:

-«Лъэн: Atlamak. Илъэн: İçine atlamak. Телъэн: Üzerine atlamak. Хэлъэн: İçine atlamak. ЩIэлъэн: Altına ya da içeriye atlamak. Жьэдэлъэн: Ağız ya da girişten içeri atlamak. Жьэхэлъэн: Önüne ya da üzerine atlamak».

-«Лъэфын: Atlayabilmek; Sürüklemek. Лъеин: Fırlamak. ПкIэлъей: Merdiven. Лъэтэн: Uçmak. ЛъэщIын: Silmek. Лъэсын: Tahıl vs. gibi taneleri elle sudan geçirmek anlamında “yıkamak”. ЛъэIэсын: Eli yetişmek; ulaşmak, erişmek. Пылъэн: Asmak. Къэкъуэлъэн: Kaynamak».

*

Bir kütlenin bir başka kütle ya da alana dahil olması eylemi ya da dahil olmuş olarak bulunması durumu “лъэ-ы: лъы” olarak ifade bulur:

«Лъысын: Payına düşmek. Илъхьэн: İçine koymak. Илъын: İçinde bulunmak. Гуэлъын: Kenarında bulunmak. Гуэлъхьэн: Kenarına koymak. Хэлъхьэн: Bir çoğulun içine koymak, katmak. Телъхьэн: Üzerine koymak. ЩIэлъхьэн: Altına ya da içeriye koymak. ЩIэлъын: Altında ya da içeride olmak, yatmak. ФIэлъын: Takılı olmak. ФIэлъхьэн: Takmak. Iулъхьэн: Önüne ya da ağzına koymak. Iулъхьэ: Lokma. Iулъын: Önünde ya da ağzında durmak, yatmak. Пылъын: Ucunda –asılı- durmak; Peşinde olmak. Пылъхьэн: Ucuna asmak, koymak. КIэрылъын: Üzerinde ya da yamacında olmak. КIэрылъхьэн: Bir şeye yaslamak, takmak. Гъуэлъын: Bir şeyin yanında yatmak. Игъуэлъхьэн: Bir şeyin içine yatmak, yatarak uzanmak».

*

Bir kütlenin farkedilmesi esasen bizzat o kütleye ilişme niteliği taşır ki, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, burada da “лъэ-ы: лъы” dönüşümü kendisini

göstermektedir. Esasen, bulunduğumuz varolma alanı kütle ve alanlar ile organize şeylerle doludur ki, bir şeyin farkedilmesi kendisine ilişmedir ve ifade bakımından da kendisinden itibarenliği gerektirir. Kütlelerin birbirine göre ifade edilmesi de benzeri bir olgudur; her kütle de başkasına göreliğinde bir kütleseldir. Bu görelik de yine konu edilen bir kütleye ilişme ve kendisinden itibarenlik ile başka bir kütleye yönelimsellik eyleminde ifade bulabilir:
-«Лъытэн: Dikkate almak, kaale almak, saymak. Гулъытэ: Dikkat, farketme. Гулъытэ хуэщІын: -Bir şeye- dikkat etmek, hesaba katmak. Гулъытэншэ: Dikkatsiz, düşüncesiz. Зи щхьэ зылъытэж: Kendini bilen, haddini bilen, kendini hesaba ve dikkate alan».
-«Елъытэн: Bir şeye göreliği ortaya koymak. Абы елъытауэ мыр нэхъыфІщ: Ona göre bu daha iyi. Зэлъытэн: Birbiriyle mukayese etmek».

*

"Лъэ"nın her tür organı veya kütleyi ifade etmesinde, bir bedenden ortaya çıkan bacak ya da ayaklar da bir organdır ve aynı seslemde ifade bulur. Ayak ve bacakların bir organdan (лъэ) çıkan bir organizma (къуэ) olarak ifade edilmesi ile başlıbaşına "лъэ" sesleminde ifade bulması temelinde ortaya çıkan sözcük örnekleri aşağıda verilmiştir:
-«Лъакъуэ: Ayak. Лъакъуэри зы лъэщ: Ayak da bir organdır».
-«Лъэбакъуэ: Adım. Лъэс: Yaya. Лъапэ: Ayak ucu, ayak parmağı. Лъэпэд: Çorap. Лъэдий: Ayak dirseği ile diz arası. Лъэдакъэ: Topuk. Лъапщэ: Ayak bileği. Лъащхьэ: Ayak başı, bilek ekleminin alt kısmı. Лъэгуажьэ: Diz. Лъэбжьанэ: Ayak tırnağı. Лъашэ: Topal. Лъэужь: İz, ayak izi».
-Ayak ile ya da ayağa benzer durumlar da aynı kapsamda ifade bulur:
«Лъэхъэн: Ayakları bağlamak. Лъахъэ: Ayak bağı. Лъэрыжэ: Kayak. Лъэгурыгъажэ: Ayak tabanıyla kaydırılan araçlar. Лъэмыж: Köprü».

*

Kütle bir kapsam alanına sahiptir ki, herhagi bir kapsam alanı ya da belirli bir boşluk da "лъэ" sesleminde ifade bulur:
«Іэлъэ: Elin içinde bulunduğu şey (ellik) anlamında eldiven. Іэлъын (Іэлъэ-ы-н): Yüzük. Фалъэ: İçinden bir şey içilen, içinden içmelik olan şey, içinde içimlik şey bulunan anlamlarında "kap, tas, bardak". Псы фалъэ: Su bardağı».

*

Bu sözcüklerin sonuna gelen "лъэ" sesleminin işlevine dikkat edilirse, sonuna geldiği sözcüğün ifade ettiği kütleyi kapsayan ya da içinde söz konusu kütleyi taşıyan şey anlamları ortaya koyduğu farkedilir ki, burada Türkçedeki "lik" soneki mantığının da kapsandığı anlaşılabilir. Bunlara benzer olmakla birlikte, "лъэ" sesleminin soneklem ya da öneklem olmasıyla ortaya çıkan daha soyut organize şeylere ilişkin ifade örnekleri de söz konusudur:
-«Псалъэ: Candan nüksederek ortaya çıkan organize şey anlamında "söz"; can-lık anlamında da okunabilir».
-«ЛъапІэ: Bir şeyin (лъэ) yerini (пІэ) bulması anlamında "değerli, pahalı". ПІалъэ: Bir yerinelik anlamında bir şeye ilişkin olan karşılık; bu anlamda, bir şeyin ederi; bir şey için tanınmış olan zaman dilimi, bir müddet, mühlet».

-Görme eylemi bir şeyin (лъэ) uzaktan (а) yuvarının (гъу) eylenmesidir (н):
«Лъагъуэ: Görü, iz. Лъагъун: Görmek».
-Bir zaman dilimi her şeyin kendisinde ortaya çıktığı bir kaynaktır (нэ) ve kendisine bağlı olarak varolduğu soyut organize (лъэ) bir temeldir (хь):
«Лъэхъанэ: Belirli bir zaman dilimi, çağ, dönem».

*

Bir kütle bir alan kapsayan şeydir ki, yeni bir kütlenin peyda olması ya da ortaya çıkması diğer kütlelere de ilişkin bir olgudur. Nitekim, yeni bir kütlenin kütleler alanında ortaya çıkması, mevcut kütleler alanına müdahale anlamına gelebilir ki, bu da mevcut kütleseller tarafından bu yeni kütlesele bir alan açılmasıyla gerçekleşebilir. Kozmik ve doğal olarak, söz konusu kütleyi ortaya çıkaran ve bir alana sahip kılan şey ya da onun ortaya çıkmasına neden olan şey de, esasen mevcut olan kütlesellerdir.

Her durumda, bir kütlenin ortaya çıkması bir organize olaydır ve doğal olarak ortaya çıkan yeni alan ve kütleler kozmik ve doğanın bir işlevidir. Her kütlesel şey, kozmik açılınım veya işleyişin bir gereği ve sonucu olarak ortaya çıkar.

İşte böyle bir olgunun kozmik oluş ile Tanrısal bir güçle ortaya çıktığı açıktır. Böyle ortaya çıkacak olan her bir yeni kütlenin Tanrısal ölçme ve değerlendirmeyle ortaya çıkması ve yerini bulması Adıge mitolojisinde "лъэ ölçme ve değerlendirme işlevi ve makamı" anlamına gelebilecek olan bir mitolojik yarı Tanrı kahramanın işidir. Bu yarı Tanrı "Лъэпщ"dır. O, her tür kütle ve organizma ile organizasyonun ölçülüp biçilerek ortaya çıkmasını sağlayan Tanrısal güçtür.

"Л" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Л" sesi Türkçedeki "L" sesinin aynıdır. "Лъ" sesiyle aralarındaki fonetik benzerlik dilsel işleyişte anlamsal komşuluğun da ifadesi olarak, "лъ" sesinde ortaya çıkan doku ya da organın üzerinde oluşan şu yumuşak koruyucu ve kaygan şey "л" sesi anlamında ifade bulur. Buradan itibaren de, bir şeyin üzerinde işleyen ve bir hat boyunca gerçekleşen bir işleyiş ve sürme eylemi bu ses anlamda ifade bulur.

Aşağıda bu ses anlam temelinde oluşmuş olan sözcükler gruplandırılmıştır.

*

Bir organ ya da kütlenin üzerini örten koruyucu yumuşak kalınlık anlamı temelinde oluşan sözcük örnekleri şöyledir:
-«Лы: Et. Шыл: At eti. Хьэл: Köpek eti. Кхъуэл: Domuz eti. Лы цІынэ: Taze et, pişirilmemiş et. Лы гъур: Kurutulmuş et. Лэпс: Et suyu».
-«ЛыцІын: Etin ateşe tutularak kavlanması. ГъэлыцІын: Kavlamak. Лыгъуэн: Kavrulmak. Гъэлыгъуэн: Kavurmak. Лыбжьэн: Kızarmak. Гъэлыбжьэн: Kızartmak. Лыбжьэ: Kızartma».

-«Мыл: Geçici olarak oluşan bu tabakanın bildiğimiz et olmadığına işaret eder gibi bir ifade olarak “buz”».

*

Bir şeyin üzerinde oluşan böyle bir tabaka bir düzlük olup, üzerinde kayma ve sürme eylemlerine uygun bir zemindir. Bu tabakanın (лы) üzerinde kayma ve sürme işlemleri de onun zamansal (э) almasındaki eylemlerdir:

-«Лэн: Sürmek; Boyamak. Илэн: Bir şeye boyamak, bir boya sürmek; Bir şeyi boyamak. Зилэжын: Kendi kendini boyamak, boyanmak. Хэлэн: Bir şeyin içindeki şeylere boya sürmek. Зэхэлэн: Muhtelif şekillerde boyamak, karışık boyamak. Іулэн: Ucunda boyamak, ucunu boyamak. Къуэлэн: Ala, alacalı».

-«Лэн: Sürmek, devam etmek. Лей: Aşırı süregitme anlamında “fazla, artakalan, gereksiz”. Псалъэ лей: Fazladan söz, gereksiz söz. Хьэулей: Gereksiz şeylerle uğraş sürdüren kişi anlamında “avare”. ТІалэ, ЩІалэ: Büyüme ya da boy sürme çağında olan, yeni yetme, çocuk. Залэ: Bir sürümlük parça; az; bir parmak kadar pay. Къуалэ: Uzanan vadi, kır. Кхъулэ: Bir sürümlük –lokma- yiyecek parçacık. Хьэлэ: Bir şeyi bölmek ya da ayırmak için araya atılıp sürülen bir odun ya da demir parçası. Щхьэл: Bir hat boyunca sürülen baş anlamında “değirmen”».

-«Къэлэн: Bir başlangıçla boyamak, sürmek, devam etmek; Ortaya çıkarak ötelenme doğrultusunda sürdürmek anlamında “görev”. Къелын (къе-лэ-ы-н): Artakalmak, tükenmeden kalmak, bitmemiş olmak. Джэлэн: Yıkılmak. Къэджэлэн: İşaret edilen bir başlangıçtan itibaren yıkılmak, devrilmek».

*

Bir sürme ve devam etme ifade eden “лэ” sesleminin tekrarı kendiliğinden sürme anlamını verir ki, böyle bir eylemin bir sünme niteliği ifade edebileceği de söylenebilir; sünen şeyler de zaten gevşek şeylerdir. Diğer yandan, “л” sesinin “et” anlamı ifade etmesinde “лэ” sesleminin de etin kendiliğinden ötelenmesi ya da sünmesi anlamını da kurabileceği açıktır ki, gevşeme ve sünme olguları bu temelde de ifade bulur:

«Ланлэ, Лалэ: Gevşek. Гъэлэлэн: Gevşetmek. Илэлэн: İçine sarkmak, sünmek. Илэлын: İçinden sarkmak, sünmek. Къилэлын: Bulunduğu yerden sarkmak, sünmek. И бзэгур къолэл: Dili sarkıyor, düşüyor. Іулэ: Geldiği noktadan devam eden ya da dudakları sarkan anlamında “şaşkın, aptal”. Зэпылэлын: Kendi kendine sarkıp dökülmek anlamında “gevşek olmak, dağınık ve hantal olmak”. КІэрылэлын: Bir şeyden bir şeyler sarkmak. ЗэкІэрылэлын: Birbirinden sarkmak, dağılmak; Kendi kendine sarkmak, sünmek. Елэлэхын: Aşağı doğru sarkmak, sünmek. Къелэлэхын: Bulunduğu yerden sarkmak, sünmek».

*

Buradaki sürme eylemi olağan bir yönde gerçekleşen, bu anlamda da düz bir zemin ya da hat izleyen bir eylemdir. Böyle bir eylem kesintisizlik niteliğine de sahip bir ogu ifade eder. Bir ışık ışınının bir hat boyunca kesintisizce ilerlemesi bu ifadelere uygun olan sürme ve devam etme olgusudur. Böyle bir sürme olgusunun temeli, ifade ettiğimiz gibi “л” sesinin yüzey ve yüzeye ilişkin olan anlamsal niteliğidir; bu bakımdan, bir yüzeyden yansıyan ışık ya da bir lambanın ışıması da bu ses anlamda ifade bulur:

«Лэн: Işıtmanın sürmesi; ışımak. Лыдын (лъэ-ы-ды-н): Parlamak, ışımak. Къэлыдын: Bir başlangıç ifade eder şekilde “birden parlamak, ışımak”».

“ЛІ” SES ANLAMI TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Л” sesinin kesmeli ve bastırılmalı telaffuzunda ortaya çıkan “лІ” sesi bir organizma ya da kütlenin ete kemiğe bürünmesi anlamında yapılaşmasını, sağlamlaşması ile yapışık hale gelmesini ifade eden bir ses anlamdır. Bu ifadeden olarak da, en yetkin şekilde yapılaşmış bir organizma olan insan bedeni için, gelişimini tamamlayıp yapılaşmış olan yetişkin hali ifade eder. Bununla birlikte, sağlam hale getirilen ve yapıştırılarak ya da çakılarak birbirine ulanan şeyler de bu ses anlam temelinde ifade bulur.

Bu anlamlarda bu ses anlamın bulunduğu sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Ataerkil bir süreçten olsa gerektir ki, gelişimini tamamlamış olan bir insanı ifade etmek durumunda olan bu ses başlıbaşına bir erkeğin olgun halini, bir adamı ifadede özelleşmiştir:
«ЛІы: Adam. ЛІыку: Orta yaşlı adam. ЛІыфІ: İyi adam, iyi insan. ЛІыжь: Yaşlı adam. ЛІыщІэ: Yeni adam, hizmetli. ЛІыгъэ: Adamlık, olgunluk. ЛІыхъужь: Kahraman. ЛІыхъужьыгъэ: Kahramanlık. ЛІыкІуэ: Elçi, temsilci. ЗэуэлІ: Savaşçı».

*

İki şeyi birbirine yanaştırarak yapıştırmak ya da çakarak ulamak, bir şeye koşarak abanmak ya da yapışmak da bu ses anlamda ifade bulur:
-«ЕгулІын: Açık olan bir şeyi “kapatmak”, -örneğin kapıyı- “örtmek”. ЕІулІэн: Önüne çakmak, iyice birleştirmek. ЩІэІулІэн: Altına çakmak. ЗэщІэІулІэн: Birbirine çakmak; Tutulmak, hareketsiz kalmak».
-«ЕжэлІэн: Bir şeye koşarak yanaşmak».

*

Bu son ifade aç bir canlının bir yiyeceğe yanaşıp üzerine atılmasına benzer bir eylemdir. Bir canlının aç ve susuz kalması onun ölüm kalım meselesidir. Bu nedenledir ki, susamak ve acıkmak en ilkel biçimiyle ve canlının en doğal güdüsüyle suya ve yiyeceğe koşarak abanmak anlamında ifade bulur:
«МэжэлІэн: Acıkmak. Ар мэмэжалІэр: O acıkıyor. Псы хуэлІэн: Susamak. Псы сыхуэлІащ: Suya öldüm anlamında bir ifade olarak “susadım”. Псы хуэлІэ солІэр: Çok susadım».

*

“ЛІы” sesinin bir olgun insanı ifade etmesinde, olgun ve özgür bir birey olarak yaşam yolculuğunda zamanın (э) insana getireceği şey, nihayetinde ölümdür:
«ЛІэн: Ölmek. ЗэдэлІэн: Birlikte ölmek. ХэлІэн: İçinde ölmek. ЩІэлІэн: Altında ya da içinde ölmek; Bir şey için ölmek. ІулІэн: Önünde ölmek».

*

Tüm canlılar ölümlüdür; bu bakımdan da, bir canlının nitelenmesi onun bir ölümlü olmasında ayrımsanabilir. Bununla birlikte, yukarıda örneklerini gördüğümüz gibi, bir şeye tam yapışık olma halindeki bir ilişkililik de bu ses anlamda ifade bulmaktadır. Aşağıdaki soruların bu anlamı da içermesi yanında, başlangıçta bir canlının kastedilmesine ilişkin sorular olması daha büyük olasılık gibi görünmektedir. Bu soru sözcüklerinin bugün canlı olmasa da herhangi bir şeyi niteleyerek kullanılıyor olduğunu da belirtmek gerekir:
«ЛІэужьыгъуэ: Ölüme açılınım durumunda olan ya da ölümlü açılınsal olan anlamında "herhangi bir şey" kastededen bir sözcüktür. Сыт мыр зи лІэужьыгъуэр?: Bu neyin nesidir; bu neye ilişkin bir şeydir? ЛІэу?: Ne? ЛІэу пщІэр?: Ne yapıyorsun?».

"П, ПІ, Б" SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"П" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"П" sesi, bir varolana dahil olmamakla birlikte dış temassal bir bağlantı durumunu ifade eden bir ses anlamsaldır. Bir varolan şeyi değil de, söz konusu başlıbaşına bir varolan ifade etmez, bir varolanın dış ve temas noktasında ifade bulur. Bu durumdan dolayıdır ki, başlıbaşına "п" sesi bir anlam ifade etmez; ancak, ifade ettiğimiz işlevinin başlıbaşına bir varolan niteliği kazanması onun zamansal almasıyla gerçekleşir ki, burada öncelikle bir ön durum anlamı kendisini gösterir. Bu ifadelerden olarak, "п" sesi herhangi bir şeyin uç ya da ön ve burun kısmı ile bunlara ilişkin eylemleri, önceye ilişkin ya da önceleme ve önlemeyle ilgili eylemleri ifade edebilen bir ses anlamsaldır.

Aşağıda bu sesin bulunduğu sözcük grupları verilmiştir.

*

Bir varolanın dış ve temas noktasını ifade eden bu sesin öneklem olmasında ortaya çıkan eylem ve olgular bir varolana ilişme noktasındaki eylem ve olguların ifadesidirler. Bu sesin soneklemi olduğu ses ya da sözcük anlamı ön alan ya da önsel olan yeni anlamlara dönüşür:
-«Пысын: Bir şeyin ucunda oturmak. Пысэн: Bir şeyin ucuna asmak. Пытын: Bir şeyin ucunda durmak, bulunmak. Пылъын: Bir şeyin ucunda yatmak, bulunmak. Пылъэн: Asmak. Пыжын: Bir şeyden akmak. ПыкІын:; Bir şeyden çıkmak Vazgeçmek. ПыщІэн: Bir şeye bağlamak. Пыхын: Bir şeyin ucundan bir şey almak; Bir şeyin bir parçasını almak, kesmek. Пыхун: Bir şeyden düşmek; Bir şeyin ön kısmını sürmek. Пыхуэн: Bir şeye –uca- sığmak; Bir şeyin ucuna sürmek. Пыхьэн: Ucuna geçmek, girmek. Пышын: Bir şeyi bir şeyden –ucundan- ayırmak. Пышэн: Bir şeyi bir şeyin önüne ya da ucuna götürmek, yanaştırmak. Пыджэн: Dürtmek. Епыджын: Bir şeye dürtmek. Пыкын: Bir şeyden –ucundan- koparmak. Къыпыкын: Bir şeyden -itibaren- koparmak. Пыудын: Bir şeyden hamleyle koparmak. Пыдэн: Bir şeyin ucuna dikmek».
-«Зэпытын: Birbiriyle uç uca olmak; Kesintisiz ve sürekli olmak. ЗэпыкІын: Birbirinden ayrılmak. ЗэпыщІэн: Birbirine bağlamak; Bağlanmak. Зэпыхын:

Birbirinden ayırmak. Зэпыдэн: Birbirine dikmek. Зэпыхун: Birbirinden kopmak. Зэпыхьэн: Birbirine geçmek. Зэпышын: Sünmek. Зэпыкын: Birbirinden kopmak, bir bütünün kopması. Зэпыудын: Kopmak. Пыуд: Ucuz».
-«Жэп: Donmaya doğru bir gidişi, donmaya temassal bir durumu, donma öncesi bir durumu ifade eder; "kırağı" . Гуп: Merkezi bir ilişki içinde olma anlamında "grup". Гуэп: Arabanın ön kısmı. Нып: Ön olan, öne çıkan ya da çıkarılan anlamında "bayrak, sancak, flama, forc". Дэп: Köz».

*

Bu sesin bir varolanı değil de onunla temassal ilişki durumunu ifade etmesi bakımından, başlıbaşına bir anlama sahip olmasa da, zamansal almasında söz konusu uç durum bir varolan niteliği kazanır ve bir anlamlı ifade ortaya çıkar. Bu durumda bir canlının bizzat burnu ve ilgili eylemler ifade bulabilir:
-«Пэ: Burun. Пэжьгъынэ: Geniz. Пабгъуэ: Geniş ve yayvan burun. Пакъэ: Küt burun. ПэтІинэ: Sivri burun. ПащІэ: Bıyık. Пэшын: Sümük. Пэвей: Kuru sümük. Пэмэн: Koklamak. Епэмын: -Bir şey- koklamak. Пырхъын, Пырхъэн: Burundan ses çıkarmak, horlamak. Пагэ: Burnu yukarılarda anlamında "gururlu"».
-«И пэ: Burnu. Абы и пэр къуаншэщ: Onun burnu eğridir. Адрейхэм я пэхэр захуэщ: Diğerlerinin burunları düzgündür».

*

Bu sesin zamansal almasında ortaya yalnız bir organ olarak burun değil, herhangi bir ön kısım, ön uç kısım ve bunlara ilişkin durumlar ile önsel ve önlemsel eylem ve olgular da ifade bulabilir:
-«Ипэ: Önü; Önce. ИпэкІэ кІуатэ: Öne doğru git, ötelen. Япэ: -Herşeyden- önce, öncelik. Япэрауэ мыр жыІэпхъэщ: Öncelikle şu söylenebilir. Япэм щыгъуэ мыр щыІэтэкъым: Önceden bu yoktu. Нэхъапэ: Önce, öncelikli, daha önce».
-«Пагуэ: Küt uç, kesik burun. ПамцІэ: Sivri burun, uç».
-«Напэ: Yüz. Іэпэ: El ucu; Parmak. Лъапэ: Ayak ucu; Parmak. Лъэпэд: Çorap. Іупэ: Dudak. КІапэ: Kuyruk, kuyruk ucu, arka uç».
-«Къуапэ: Kenar, uç. Тхьэмпэ: Yaprak. Бжьэпэ: Uçurum, zirve ucu».
-«Щхьэпэ: Yarar. Гуапэ: İyi, tatlı, rahatlatıcı. Псапэ: Sevap».
-«Пашэ: Önder. Пэш: Oda. Пасэ: Erken. Пэсэрей: Önceki, eski, eskiye ait. Пэсэрейхэр лъэщт: Eskiler güçlüydü. Пэж: Doğru. Пэжыгъэ: Doğruluk. ПэщІэдзэ: Başlangıç. Щыпэлъагъу: İlk görü. Пэрыт: Bir şeyin önünde ya da başında duran; Öncü, önder. Пэт, Пэтрэ: Bir şeyin önde durması ya da ön alması durumunu ifade ederek cümle içinde "rağmen" anlamı kurar. Ин пэтрэ лъэІэсыфакъым: Büyük olmasına rağmen erişemedi».

*

"П"nın bir varolan bakımından dış ve temas durumu ifade etmesinde, söz konusu varolanla ilişkili somut eylem ve durumların ifadesi yanında, bir şeyi dışından saran ve etkileyen niteliklerdeki soyut ve psikolojik durum ve eylemler de ifade bulabilir:
-«Пэрысын: Başında oturmak. ПэрытІысхьэн: Başına oturmak. Пэрыхун: Başından kovmak. Пэуэн: Önüne vurmak. Пэун: Önleme yapmak. Зэпеуэн:

Birbiriyle yarışmak. Лъэпэрэпэн: Tökezlemek. Хуэпэн: Giydirmek. Зыхуэпэн: Giyinmek. Щыпэн: Toplayadurmak. Къэщыпын: Toplamak».
-«Щхьэпэн: Yaramak. Пэлъытэн: Biri gibi saymak. Пэлъытэ: Gibi, sayılır. Ари абы пэлъытэ: Onu da ondan farzet. Зэпэсын: Beğenmek; kaale almak, göz önüне almak. Зэгуэпын: Kalbe ilişkin bir olgu olarak "canı sıkılmak". Хузэгуэпын: -Birine yönelik- canı sıkılmak».
-«ЗыпищІын, ЗыпищІыжын: Birini taklit etmek».

*

"П" sesi bir şeyle dış temassal ilişkiyi ifade eder ki, bir şeyin meydana gelmesi ya da bir yer kaplaması söz konusu şeyin dışsal ilişkisinin ortaya konmasında ifade bulabilir. Bir şeyin tam olarak ortaya çıkması, onun dış temassal ilişkisinin sürmesidir; başka bir ifadeyle, o şeyin "п"nın zamansal almasındaki eylenmesidir; "пэ"nın soneklem olmasındaki fiildir:
«Хъупэн: Tam olmak, tam da olmak, neredeyse olmak. КІуэпэн: Tamamen gitmek. ЩІэпэн: Tamamen yapmak. Шэпэн: Ciddi ciddi götürmek, sürmek. Къэщэхупэн: Tam da ya da neredeyse satın almak; ciddi ciddi veya tamamen satın almak».

"ПІ" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"П" sesinin kesmeli ve bastırmalı telaffuzu olan bir sestir "пІ" sesi. Bu durumda, "п" sesinde ifade ettiğimiz dışsal ve temassal ilişki üzerine yapılan bastırma işlemi, ilişkili olduğu varolanla daha sıkı bir ilişkiyi doğurur ki, bu ilişki söz konusu varolanla tam temasta bir ilişki olup onun beslenmesi olarak "пІ" ses anlamında ifade bulur.

Bu ses anlam temelinde oluşan sözcük örnekleri aşağıda gruplanmıştır.

*

Bir varolanın dıştan tam temasla kapsanmasında ortaya çıkan besleme eylemi ile ilgili sözcük örnekleri şöyledir:
«ПІын: Beslemek. ПІыжын: Tekrar beslemek, tekrar büyütmek. ИпІыхьын: Bir şeyin içinde besleme eylemini sürdürmek. ХэпІын: Bir şeyin içinde beslemek. ХуэпІын: Besleyebilmek; Biri için beslemek. ПІысэн: Beslenim ekmek anlamında cinsel ilişkide bulunmak».

*

Bir beslemenin sürdürülmesi, bir besleme yeri ya da herhangi bir şeyin içinde bulunduğu bir yatak ile bunlarla ilgili eylemler de "пІ"nın zamansal (э) almasında ifade bulur:
-«ПІэ: Yatak, yuva, yer. ХъупІэ: Olma yeri; Yaylak. КІуапІэ: Gidecek yer, gitme yeri. Іуэху щІапІэ: İş yapma yeri. ШхапІэ: Yiyecek yeri, yemekhane, lokanta. ЩІыпІэ: Yer. Зы щІыпІэ: Bir yer».
-«ЛъапІэ: Değerli, pahalı. ПІалъэ: Eder, karşılık, mühlet».
-«ІупІэн: Önünü kapamak. ЗэІупІэн: Kapatmak. ТепІэн: Üstünü örtmek; Yorgan».
-«ПІэжьэжьэн: Bulunduğu yerde hareketlenip durmak, debelenmek. ПІэрэпІэн: Kıpırdanmak. ПІэтІэуэн: Kıpırdanmak. ПІейтІеин: Çaresizce hareketlenmek, endişelenmek. ПІэнкІын: Yatağından çıkma şeklinde patlamak».

-«ПІащІэ: İnce, kalınlığı az. ПІытІын: Ezmek. ТІэпІын: Sökülmek. ГъэтІэпІын: Sökmek».

“Б” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“П” sesiyle “пІ” sesi gibi dudaksıl olan bir sestir “б” sesi de. Yukarıda bu seslerin ortaya koydukları anlamda dış temassal ilişkiyle içerilen ve beslenen varolanın bu beslenip büyütülmesi işlemine ilişkindir “б” ses anlamında ifade bulan olgu. Bir varolanın dış temassal ilişkide beslenmesi “б” ses anlamsalında ifade bulur. Daha açık bir ifadeyle, “пІын” eyleminin objesi üzerinde gerçekleştirdiği işlem “б” ses anlamsalında ifade bulur; bu işlem sonucu olarak gerçekleşen olgu bir beslenmedir ki, beslenen şey besleme eylemi olarak “бын” sözcüğünde ifade bulur.

Buradan da, “б” sesinin beslenim durumu ile ilişkili olan bir açılınımsal ifade eden bir ses anlamsal olduğu açıktır. Bir ilişkili ve beslenim durumundaki açılınımsallık olması ve başlıbaşına bir açılınımsal ifade etmemesi nedeniyle de, başlıbaşına “б” sesi bir anlam ifade edemez. Bir ilişkili açılımsallığın besleme eylemiyle uyumluluğu söz konusudur ve böyle bir açılınımın canlıların gelişimlerine uygun olduğu ifade edilebilir. Bu ifadelerden, bu ses anlamsalın canlılık ve biyolojik nitelikteki açılınımsallığı kapsadığı da anlaşılmak gerekir.

Aşağıda bu sesin bulunduğu sözcük örnekleri gruplandırılmıştır.

*

Beslenen bir şeyin bir yavru olmasında ortaya çıkan sözcükler ile beslenim sağlayan ve beslenime ilişkin olan eylem ve olguları ifade eden söcükler aşağıdadır:

-«Бын: İlişkili açılınımsalın fiil formu “yavru, bebe”dir. Бынжэ: Yavruya akış sağlayan şey anlamında “göbek”. Ныбэ: Karın».

-«Бэуэн: Nefes almak, nefeslenmek, soluklanmak. Бэуэгъуэ: Nefes alma durumu anlamında rahatlama, nefeslik. Ебэун: Öpmek. Бауэ: Öpücük. БэмпІэн: Sıkılmak, bunalmak, nefessiz kalmak. БэмпІэгъуэ: Sıkıntı, bunaltı. Хуэбэн: Sıcaklamak. Хуабэ: Sıcak. Бамэ: Koku. Бахъэ: Buhar».

-«Банэ: Diken. Бадзэ: Sinek».

*

Bu ifadelere dikkat edilirse, bir canlılığa ve bir organizmaya ilişkin ifadeler olduğu açıktır ki, “б” ses anlamsalının ortaya koyduğu anlam böyle bir besleme ve ilişkili açılınımsallıktır. Böyle bir şey de bir çoğalmayı getirir ki, “б”nın zamansalında ortaya çıkan şey böyle bir çokluktur:

-«Бэ: Çok. ЦІыхубэ: İnsan toplumu. Бэгъуэн: Çoğalmak, bereketlenmek. Бэвын: Çoğalmak, kaynamak. Бэвыгъэ: Bolluk, bereket».

-«Бацэ: Yapağı. Бэлацэ: Saç ya da kıl ve tüylerin kabarık - dağınık hali. Сабэ: Toz»

*

“Бэ” sesleminde ifade olan bir çoğul ilişkili ya da açılınımsal bir çoğuldur ve bolluk ifade eder ki, bol ve geniş olan şeyler ile bollaştırma ve çoğalmaya ilişkin anlamlar burada ifade bulur.

-«Бэн: Kapalı ve geniş boşluk; Kapalı mezarlık küp; Lahit. Быхъу (бэ-ы-хъу): Geniş, bol. Иубэн: İçini doldurmak. Іубэн: Önünü doldurmak».
-«Убэн: Ezmek. Убын (убэ-ы-н): Ezmek; Kötülemek. Ущэбын (ущэбэ-ы-н): Ezerek yumuşatmak. Щабэ: Yumuşak».

*

Bu ses anlamsalın bir ilgili açılınım ifade etmesinde, bir nedenden ötürü kabarma ve uçuşma eylemleri ile bir şeye yönelik olarak ilişkili açılınım ortaya koyma eylem ve olguları da aynı ses anlamsalda ifade edilir:
-«Быбын: Kabarmak, uçuşmak, uçmak. Псы быб: İrin ya da su toplamış şişlik. Гъэбыбын: Uçurtmak, havalandırmak».
-«Ебэн: Eğilmek. Іэбэн: Elini uzatmak. ЕІэбын: Dokunmak. ЕІэбыхын: Aşağıya el uzatmak. Бэнэн: Güreşmek. Ебэнын: Biriyle güreşmek. Гуэбэн: Hamlamak».
-«Джабэ: Yamaç. Кумб: Çukur».

*

Biyolojik olguların ifadesinde kendisini göstermesi gibi, kendiliğinden geçen zamanın işaret edilerek gösterilmesi de aynı ses anlamsalda ifade bulur:
«Нобэ: Bugün. Нышхьэбэ: Bu akşam. Нышэдибэ: Bu sabah».

*

“Б” sesi ilgili açılımsal bir anlam ifade etmektedir. Bu ifadeden olarak, “уэ” olan ikinci tekil şahsın -doğal olarak, kendi özelliğinin bir gereği olup kendinde ve kendiliğinden- eylemleri “у” öneklemiyle ifade olunurken, aynı şahsın ilişkili açılınımsallık niteliği taşıyan ya da ilişkiye geçerek ortaya koyduğu ve bir iş niteliği bulunan eylemleri “б” sesinin öneklem olmasında ifade bulur. Aşağıdaki sözcükler “уэ”nın kendiliğinden eylemlerinde “у” sesinin ikinci şahıs belirteci olarak kullanıldığı örnekler ile aynı şahsın bir iş niteliğiyle ortaya koyduğu eylemlerde şahıs belirteci olarak “б” sesinin kullanımına ilişkin örneklerdendir:
«УокІуэ: Gidiyorsun. БогъакІуэ: Gönderiyorsun. Уобауэ: Nefes alıyorsun. Богъэбауэ: Nefes aldırıyorsun. Уошхэ: -Yemek- yiyorsun; -yiyeduruyorsun-. Бошх: -Bir şey- yiyorsun. Богъашхэ: Yediriyorsun. Уоплъэ: Bakıyorsun. Болъагъу: Görüyorsun. Іуэху бощІэ: İş yapıyorsun. Куэд бощІэ: Çok biliyorsun; Çok –iş-yapıyorsun. Боухуэ: Kuruyorsun».

*

Bir doğrudan açılınım ifade eden “у” ses anlamına karşın, “б” sesinin bir ilişkili açılınımsal ifade etmesi söz konusudur ki, verdiğimiz örnekler bu faklılığa ilişkindir. Böyle bir olgunun bir besleme olgusuyla uyuşum gösterdiği de açıktır. Bu ifadelerde kendisini açık eden şey, “у” sesinin eril olması yanında, “б” sesinin bir dişil ses olduğudur. Adıgece fiil çekiminde ikinci şahsın (уэ) eylem niteliğine göre kendisini gösteren “у” ve “б” şahıs belirteçleri yanında, Abazaca bu sesleri fiil çekimlerinde eril ve dişil özne belirteçleri olarak kullanmakta olup, anlaşılacağı üzere “у” sesini eril, “б” sesini de dişil özne belirteci olarak kullanmaktadır. Bu da, bir kez daha “у” sesinin eril, “б” sesinin ise dişil ses olduğunu gösteren bir olgudur ki, aşağıdaki adımlar buna ilişkindir:

-“Хьэ” sesi temelinde oluşan sözcük örneklerinin verilmesi sırasında, çok yaşlı ve saygıdeğer neneler için “Хьэнанэ” ve “Хьэбабэ” deyiminin kullanıldığını ifade etmiştik. Bunlardan ikincisindeki “бабэ” sözcüğü Adıgece dişil bir isimdir de.
-Bununla birlikte, ilk Anadolu tanrıçası olan Dağ tanrıçası “Kubaba”nın Adıgece yazılışının kolaylıkla “Къубабэ” olacağı -bu çalışmanın gereği olarak da- bilinir durumdadır. Üstelik bu Tanrıçanın Dağ Tanrıçası olduğu ifade edilmektedir ki, “Къубабэ” söcüğü Adıgece ses anlamı temelinde “dağ (къу) ana (бабэ)” ya da “dişil dağ” ve de kolaylıkla “Dağ Tanrıçası” olarak ifade edilebilir.
-“Б” sesinin dişil ses olduğu kendi işlevinden de anlaşılmaktadır ki, bu ses Adıge toplumunda kız çocuklara takılan isimlerde yer bulur. “Б” sesi temelinde oluşmuş ve Adıgece dişil isimleri arasında bulunan isimlerden örnekler şunlardır:
«Былэ. Быцэ. Быцу. Быху. Быбэ. Булэ. Бубэ. Бабыху. Бабу. Бау. Бэт. Былыху. Абу. Дыбыбэ. Бабэ».

«Ф, ФІ, В» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Ф” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Ф” sesinin fonetik özelliğinin gösterdiği gibi, güç imleyen bir ses olduğu söylenebilir. Bu fonetik özelliğine uygun olarak, bu sesin, canlılığın gereği olarak canlıda bulunan ve onun açılınımıyla gelişiminde temellik işlevi gören bir ses anlam olduğu ifade edilebilir.

Bir şeyin kendi varoluşunun gereği olarak bulunan iç dinamiği bu ses anlamda ifade bulur. Bu ifadeden olarak, bir varolanın iç dinamiğinin onun niteliği olmasında ve bu iç dinamiğin dış yüzeyi ile görüntüsünü belirlemesinde bu ses anlam iş başındadır.

Bununla birlikte, herhangi bir şeyden çıkan şey de onun iç dinamiğinin gereğidir ki, bu olgu söz konusu şeyin bir yeteneği ya da yapabilme gücüdür. Bir şeyin mevcut bir şeyden ortaya çıkabilmesi ile bir şeyin bir öznenin gücünde ortaya çıkabilmesi anlamları ile yapabilirlik ya da yeterlilik ifadeleri bu ses anlam temelinde ifade bulur.

Bir iç dinamik, konu olan şeyin nitelik ve akibetini belirleyen bir olgudur. İç dinamiğin bir nitelik ile görünüm kazandırması ile bir yapabilirlik nedeni olması bu ses anlamda ifade bulmakla birlikte, bunların gerçekleşmemesi de konu olan şeyin iç dinamiğine bağlıdır ve konu olan iç dinamik ait olduğu varolanın çöküşüne de neden olabilir ki, bu da bu ses anlamda ifade bulur.

Bu ses temelinde oluşan sözcükler aşağıda sıralanmıştır.

*

Bu ses anlam bir şeyin iç dinamiğini ya da bu iç dinamikte ifade bulan gücünü ifade eder. Bu ifadeden olarak, bu ses anlam bir varolandan ortaya çıkan bir güçtür; başka bir ifadeyle, bu ses anlam konu olan şeyin gücüdür ya da varolabilme ve eyleme imkanını ifade eder.

Bu nedenle de, bu sesin (ф) bir anlam ortaya koyan bir ses ya da sözcük sonuna gelmesi halinde, söz konusu sözcük bir fiil formuna girerse, burada sözcük

anlamının yapabilirliği anlamındaki bir fiil kurgulanmış olur. Bir şeyin bir güç ve yeterlilikle ortaya çıkması ya da meydana gelebilmesi, bir ses ya da sözcük sonuna güç ve yeterlilik anlamı ifade eden "ф" sesinin gelmesiyle kurulan bir fiille eylenir:

«Хъуфын: Olabilmek. Хьыфын: Götürebilmek, taşıyabilmek. КIуэфын: Gidebilmek. Жэфын: Koşabilmek. Шэфын: Götürebilmek, sürebilmek. Вэфын: Çift sürebilmek. ХузэфIэкIыфын: Başarabilmek. ЩIэфын: Yapabilmek».

*

Bir organizmanın iç dinamiği olan ve canlılığın bir gereği olarak canlıda ortaya çıkan böyle bir güç söz konusu canlının gelişim ve açılınımına neden olmuyor ya da olamıyorsa sorun vardır.

Söz konusu güç ve iç dinamik kendisini üreten organizmanın gelişimine yol açmıyorsa, onun çöküşünü sağlayacak şekildeki bir işleyiş kazanır. Bir canlı organizma bakımından, bir açılıma ve bir nitelik kazanmaya yol açmayan iç dinamik, ait olduğu biyolojik organizmanın çürümesinin nedeni olur.

Bu durumların ifadesi, kendisi bir şeyden ortaya çıkan ve bir iç dinamik ile güç ifade eden bu sesin (ф) bir ses anlam ve sözcük sonunda değil de kendi başına fiillenmesi halidir. Nitekim, bu durumda, bir iç dinamik ve güç ait olduğu şeyin gelişimi doğrultusunda ve onun bir yeteneği olarak işlem görmemekte ve fiillenmemekte olup, kendi başına eylenme durumundadır. Bu durumda da, ait olduğu şeye zararlı ya da yıkıcı olacak bir işleve sahip olur. Canlı bakımından böyle bir yıkıcı iç dinamik, konu olan canlının çürümesine yol açan bir güçtür.

Bu ifadelerden olarak, bu sesin (ф) doğrudan ve başlıbaşına fiillenimi çürüme anlamı ifade eder:

-«Фын, Фыжын: Çürümek. Хэфыхьын: Bulunduğu çoğul içinde çürüyedurmak. Зэхэфыхьын: Bir arada çürüyedurmak. Ифыхьын: İçinde çürümek. ЩIэфыхьын: Altında ya da içeride çürümek».

-Bu eyelmlerle ortaya çıkan çürüme ve çöküş niteliğindeki olgular da bu sesin soneklem olduğu anlamlar olarak ortaya çıkar:

«Нэф: Çürük göz anlamında "kör". Гунэф: Üretimsiz ve dikkatsiz, iyi işlemeyen kalp ya da beyin –zihin- anlamında "farkediciliği olmayan zihin". Кунэф (İçi boş, çürük)».

*

Söz konusu iç dinamik ve gücün ait olduğu şeye bağlı olmaksızın işlemesi, bu sesin doğrudan fiil formunda ifade bulur ki, bu da çürüme olgusunu ifade eder. Benzer şekilde olmakla birlikte, bir doğrudan fiillenim değil de, bir iç dinamik ve güç ifade eden bu ses anlam bir ses ya da sözcük sonuna gelmeyip de, bir yuvalanım (гъуэ) eylemine dönüşmesinde de ortaya çıkan şey olumlu bir olgu değildir. Nitekim, burada konu olan iç dinamiğin ait olduğu şey doğrultusunda bir işleyişi söz konusu değildir (bir yapabilirlik ifade edecek şekilde bir sözcük sonuna gelmemiştir). Bu durumda, söz konusu iç dinamiğin (ф) ait olduğu şeyin yeteneğini sergilemek değil de, çıktığı yuvaya ya da kendine yuvalanıp (гъуэ) hapsolması hali ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki gibi doğrudan bir çürüme olmasa da, bir iç dinamik ve gücün başlıbaşına yuvalanması da benzeri bir olumsuz olgudur. Böyle bir olgunun, canlının açılım ve gelişimine değil de çöküşüne neden olacak bir işleyişe sahip olacağı ifade edilebilir.

Burada, bir canlının iç dinamiği onun yeteneği ve açılımı ile dış temas ve ilişkiyi olumlu olarak sürdürmeyi kesmiş olup, kendi içinde ya da canlının bünyesinde kapalı kalmıştır. Bu enerji, canlının kendisine ve onun açılımı ile dışarıya karşı olumsuz bir işlev sürdürebilecek olan bir dinamiktir. Bu, söz konusu bünyenin bir tıkanma durumudur, yeteneğini ve yeterliliğini ortaya koyamama durumudur. Bu ifadeden olarak, bir üst canlı olan insanın zihinsel yeteneklerinin olması gerektiği gibi insani açılım ve gelişme göstermemesi de iç dinamiğinin tıkanması ya da kendi başına yuvalanması anlamına gelir.

Bu olgu dilsel işleyişte kıskançlık olarak ifade bulmuştur; aşağıda verilen ses anlamsal kurgu dilsel işleyişte kıskançlığa özelleşmiş haldedir. Ancak, zihinsel dinamiğin kendinde yuvalanarak kalması anlamındaki böyle bir ses anlamsal kurgunun egoizmden narsizme kadar birtakım bireysel patolojik durumlara da ilişkin bir ifade olabileceği anlaşılabilir:

«Фыгъуэн: Kıskançlık içinde bulunmak; Potansiyel olarak kıskanmak; Kıskanmak. Ефыгъуэн: Kıskanma eylemini birine yönelik olarak eylemek, birini kıskanmak».

*

Bir canlılığın gereği olarak ortaya çıkan ya da üretilen güç onun bir niteliğidir; aynı zamanda görünümüdür. Bir görünüş dış yüzeysel bir görüdür. Yalnız canlının değil, her varolanın bir yüzeyi, görünümü ve niteliği söz konusudur. Bu anlamlar bir şeyin iç dinamiğinin dışa yansımalarıdır ki, bir nitelik ya da görünüm olarak varoluş kazanması, “ф” sesinin zamansal (э) almasında ifade bulur. Bu ifadelerden olarak, canlılığın ya da iç dinamiğin bir gereği olan gücün (ф) zamansal (э) olarak kendisini göstermesi temelinde aşağıdaki ifade ve sözcükler kurulur:

-«Фэ: Yüzey; Deri; Görünüm; Nitelik; Renk. ЦIыхуфэ: İnsan görünümü. ЛIыфэ: Adam niteliği. Жьыфэ: Yaşlı görüntülü. Шыфэ лIыфэ: Eşgal ile ilgili bir deyim. И шыфэ лIыфэр дауэт?: Eşgali nasıldı; atının rengi adamın tavrı neydi?».

-«ФэрыщI: Nitelik ve görünüş yapan anlamında sahte davranışlı, rol kesen, yapmacık. Фаджэ: Davranış ve konuşmasında görünüş ve yüzü değişen; biçimsiz, suratsız. Джафэ: Kırpılıp temizlenmiş deri ya da görünüm, çıplak bölge».

-«Фащэ: Giysi. Афэ тафэ: Kılık kıyafet. Афэ джанэ: Zırh gömlek. Хьэфэ: Hayvan derisi, lastik».

-«Iэфэ: El derisi. Жьафэ: Ağız içi derisi. Ныбафэ: Karın derisi. Къуафэ, Хьэкъуафэ: İlk üretildiği malzemenin domuz derisi olduğu anlaşılan “tekne, kayık, yalak”. Къуэфэжьей: Kayık, sandal».

-«Уафэ: Gökyüzü. Iуфэ: Kıyı. Хы Iуфэ: Sahil, deniz kıyısı. ЩIыфэ: Yüzey; Sırt. И щIыфэр машхэ: Sırtı kaşınıyor».

-«Ныбэф (ныбэфэ-ы): Şişman. Гуэрэф: Hem derisel hem de çürümeye ilişkin anlamlarda “yara, egzama”. ФэрэкI: Hem derisel hem de çürüme anlamlarını içeren bir ifadeyle “çiçek yarası”».

*

Bir deri görülebilen bir yüzeydir; bir şeyin görünümü görsel olan bir niteliktir. Bu ифadelerden olarak, “фэ” sesinde bir deri ifade olurken, bir görünüm ve nitelik ile bir renk de ifade olunur:

-«Псэлъафэ: Söz niteliği olan; sözlem. Жьагъафэ иІэщ: Pişirilmiş niteliği var; pişmiş gibi görünüyor. Жьафэу щытщ: Pişmiş gibi duruyor; pişmiş görünümü var. Іуэху щІафэ: Yapılabilir nitelikteki iş. Хъущафэу щыткъым: Pek olmuş görüntüsü yok. Тхьэнусыхафэ: Yakınmaklı, yakınma nitelikli. Хъурыфэ: Olmanın şekline ya da niteliğine sahip olan anlamında “kıvırcık”. Щхьэц хъурыфэ: Kıvırcık saç».

-«Фэ плъыжь: Kırmızı deri; Kırmızı görünüm. И фэр плъыжьщ: Derisi kırmızıdır. Ифэр плъыжьщ: Rengi kırmızıdır. Плъыжьыфэ: Kırmızı renkli. Фэ гъуабжэ: Ala deri, ala derili. И фэ (ya da ифэ) гъуабжэмкІэ соцІыху: Kırmızı derisinden (ya da renginden) tanıyorum. Ар гъуэбжафэщ: O ala renklidir. Гъуэжьыфэ: Sarı renkli, sarımtrak. Сырыхуфэ: Sarışın».

-«Плъыфэ: Renk. ПлъыфэцІэ: Renk isimleri».

-«Удзыфэ: Ot ya da çim rengi anlamında “yeşil”. Тхьэмбылыфэ: Akciğer rengi anlamında “eflatun”; Akciğer nitelikli. Къэхьэуафэ: Kahverengi; Kahve nitelikli».

*

Adıgecede ev ya da hane ifade eden “унэ” sözcüğü bir açılınım (у) kaynağı (нэ) ya da yuvası anlamına gelir ki, böyle bir anlama sahip olan hanede ya da ortamda alınan karar ya da söz açılınımsal nitelik taşıyan bir karardır. Başka bir ifadeyle, açılınım (у) kaynağı (нэ) niteliği (фэ) taşıyan şeydir bu söz ve karar ki, o “хабзэ”ye uygun ve onu geliştirici nitelikteki bir açılınımsaldır:

«Унафэ: Yerine getirilmesi gereken karar. УнэфІэщІ: Karar verici ya da karar mercii niteliği taşıyan kişiler».

*

Bu ses anlamın canlılık ve iç dinamik ifade etmesinde, bunun bir nitelik kazanması tüm canlıların yaşamdan gelen bir yeterliliğidir ki, bu yeterliliğin de öncelikle canlının yaşamını sürdürmede kendisini göstereceği anlaşılır şeydir. Bu ifadeden olarak, bir bitkinin yapabildiği dışsal şey öncelikle kökleri aracılığıyla topraktaki suyu emebilmektir. Bu emme işinin de köklerinin derisi (фэ) aracılığıyla gerçekleştiği de açıktır ki, bizzat deride gerçekleşen bu eylem “фэ-ы: фы” olarak ifade bulur. Bu kurgu, insanların ya da hayvanların bir şeyler içmesi ve içeceklere ilişkin ifadelerin de temelidir:

-«ЩІэфын: Alta ya da içeri çekmek; Emmek. ЩІифын: Bir şeyi emmek. ЗыщІифын: Bir şeyi içine çekmek; Emmek. Жыгым псыр зыщІеф: Ağaç suyu içine çekiyor, emiyor».

-«Ифын: Bir şey içmek. Ирифын: Bir şeyi içmek. Ефэн: İçmek. Егъэфэн: İçirmek. Зэдефэн: Birlikte içmek. Хэфын (хэфэ-ы-н): İçinden içmek».

-«Фалъэ: İçimlik kap. Псы фалъэ: Su kabı. Фадэ: İçki».

*

Bir görünüm sunan deri yüzeyde ve bir kütlenin üzerindeki bir tabakadır. Bunun alt üst olması hali, söz konusu kütlenin devrilmesi ya da döner durumda olması anlamlarına gelebilir:

-«УфэрэкIын: Devrilmek, ters dönmek. ГъэуфэрэкIын: Devirmek. Фэрэзэн, Уфэрэзын: Bir eksen etrafında dönmek. Унэр къиуфэрэзыхьу щытщ: Evin etrafını dolanıp duruyor».
-Buradan da anlaşıldığı gibi, deri ya da yüzeye ilişkin eylemler de bu ses anlamda ifade bulmaktadır. Bir sürtünme eylemi derisel (фэ) bir eylemdir; sürtündüğü şeye temas etmesiyle gerçekleşen bir sürüme eylemi "фэ-ы: фы" olgusunda kendisini gösterir:
«Лъэфын: Sürümek. Илъэфын: İçinden sürüyerek çıkarmak. Илъэфэн: İçine sürüklemek. ЩIэлъэфын: Altından ya da içeriden sürükleyerek çıkarmak. ЩIэлъэфэн: Altına ya da içeriye sürükleyerek sokmak. Хэлъэфын: Bulunduğu çoğuldan sürüyerek çıkarmak. Хэлъэфэн: Bir şeylere sürükleyerek sokmak. Дэлъэфын: Arasından sürükleyerek çıkarmak. Дэлъэфэн: Arasına sürükleyerek sokmak. Хэфэхъуэн: Bir şeylerin içine sürüklenmek, sürüklenerek girmek ya da dalmak».

*

Derinin temasında gerçekleşen ya da herhangi bir yüzeyinin sürtünmesiyle gerçekleşen eylemler dans ve oyunun da ortaya çıkış biçimini ifade eder:
-«Къэфэн: Dansetmek, oynamak. Къыдэфэн: Birine dansta eşlik etmek. Зэдэфэн, Къызэдэфэн: Birlikte oynamak. Къэфыхьын: Dansededurmak, bir bölgeyi dansederek arşınlamak».
-«Удэфэн: Bir benzetme olarak gökle dans etmeyi ya da çığırından çıkmayı ifade bakımından "şımarmak"»

"ФI" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Ф" sesinin bir canlılık ve iç dinamik gereği olarak kendisini gösteren bir gücü ifade eden ses anlamsal olmasında, onun kesmeli ve bastırmalı şeklindeki bir telaffuzu olan "фI" sesi, bir şeyin ortaya çıkmasını ya da meydana gelmesini ifade eder. Her varolanın varoluşu gereğince bir iç dinamiği "ф" ses anlamında ifade bulurken, bu olgu, konu olan varolanın niteliği ve ortaya koyabilirliği anlamında bir gücün ifadesidir. İşte bu nitelik ve gücün sürdürümü, konu olan varolanın varoluşunu sürdürmesidir ki, bu sürdürümün her bir adımı varoluş bakımından ortaya çıkan bir pozitifliktir. Bu pozitiflik de "фI" ses anlamında ifade bulur.

Varoluş sürecinde ortaya çıkan her bir şey bu kozmik sürecin gereği olarak bir pozitifliktir ve tam anlamıyla da "iyi"dir. Bu doğrultudaki bir pozitiflik anlamına sahip olan bu ses, iyi olan herşeyin ifadesini mümkün kılan bir ses anlamdır. Nitekim, bir pozitiflik temelinde ortaya çıkan ya da peyda olan herşey iyidir.

Bu anlam temelinde ortaya çıkan sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Bu sesin öncelikle bir iyi ifade etmesi söz konusudur ve bu sesin zamansal alması hali de iyi olarak sürme anlamı ifade etmektedir. Bu temelde oluşan sözcüklerden örnekler aşağıda gruplandırılmıştır:

-«ФІы: İyi. ФІыщэ: İyice. ФІыгъэ: İyilik. ФІыгъуэ: İyilik, iyi durumda olan. ХъугъуэфІыгъуэ: Ortaya çıkan –iyi- herşey. ФІырыфІкІэ къэхъукъым: Kolaylıkla ya da kolayca olmuyor (ortaya çıkan herşey bir pozitiflik olarak algılanmaktadır). ФІэрэфІэн: Olumlu kılmak, iyilemek, beslemek. ГъэфІэн: İyice beslemek; bir şeye iyi davranmak, gönendirmek. ЗыгъэфІэн: Kendine iyi bakmak; kendine özen göstermek; keyif sürmek. ФІэфІын: Hoşuna gitmek; Beğenmek; Kendisine –bir şeyin- iyi gelmesi. ЩхьэзыфІэфІ: Kendini beğenen, kendini beğenmiş, özsever».
-«ІэфІ: Ortada ya da elde olan iyi anlamında "tatlı". ІэфІыкІэ ІуфІыкІэ: Ağız tadı veren şeyler. КъыІурІэфІын: Ağzına tatlı gelmek. УэфІ: İyi hava. МэхуэфІ: İyi gün. ЦІыхуфІ: İyi insan. ГуфІ: İyi kalp, iyi kalpli. ГуфІыпс: Gönlün sevinçli hali; Güleryüz. ГуфІэн: Kalbi sevinç dolmak; Sevinmek; Güler yüzlü olmak; gülümsemek. ГуфІэгъуэ: Sevinç; kalbin iyi durumda olması hali. ГуфІэкІэ: Sevinme şekli; Gülme ve gülümseme şekli. ГуфІакІэ: Kalp bölgesi olarak "döş, böğür"».
-«ЗэфІ: Birbirine iyi ve barışık olan. ЗэфІын: Biriyle iyi olmak, barışık olmak. ЗэфІыжын: Barışmak. ЗэфІыныгъэ: Barış. ЗэхуэфІын: Birbirine -yönelik olarak- barışık olmak. ХуэфІын: -Birine ya da bir şeye- iyi olmak, uygun olmak. Ар абы хуэфІщ: О ona iyidir, barışıktır. ФІэфІ хъун: İyi gelmek. Ар фІэфІщ: Onu tercih ediyor; o işine geliyor. Мыр фІэфІкъым: Bunu beğenmiyor; bu işine gelmiyor. КъыфІэфІын: Bir şeyin birine iyi gelmesi, uygun olması, tercih ediyor olması».
-«МафІэ: Kendiliğinden iyi olan ya da iyi olmakta olan anlamında "ateş"».

*

Bu sesin "iyi" ifade etmesi bir şeyin pozitif olarak ortaya çıkması ve bunun da mevcut olanlarla uyumluluk içerisinde bulunmasında temellenir. Kozmik ve doğal olarak ortaya çıkan ve kılgılanmış olan her şey bir pozitiflik olarak iyidir. Böyle bir temelden itibaren, bir güçle ya da kendiliğinden ve iyilikle karşı konulamaz şekilde veya karşı koymaya rağmen oluşan eylem ve olgular bu ses anlamda ifade bulur.

Bir şeyin bir başka şeye uyması ve uyuşması, ona takılması ve ondan çıkıp kurtulması, bir şeyin peyda olması ve elde olmayan bir şekilde başa gelmesi ile bir şeyin pozitif ya da iyi kılınması, bir şeyin ciddiye alınması ve inanılması, kısası, ortaya çıkan ve pozitiflik kazanan her şey bu ses anlamda ifade bulur:
-«ФІэхъун: Elde olmayan bir şekilde bir şeyin ortaya çıkması; Kendisine rağmen bir şeylerin olması; Bir şeyin bir şeye uyması, olması. ФІэхъуэн: Bir şeyin bir şeye uyması, dolması, girmesi. ФІэхуэн: Bir şeyin bir şeye uygun olması, girmesi, takılabilmesi. ФІэхун: Bir şeyin takılı ve uygun olduğu şeyden çıkması, düşmesi; Birine rağmen sürmek, götürmek. ЗэфІэхун: Ayrılmak, biribirinden çıkmak, dağılmak. ФІэнэн: Bir şeye takılı kalmak. ФІанэ: Çapa. ФІэсэн: Bir şeye asmak. ФІэсын: Bir şeyin üstünde ya da ucunda -takılıymışcasına- oturmak. ФІэлъхьэн: Bir şeyi bir şeye takmak; Birine rağmen koymak. ФІэхын: Bir şeyi takılı ya da asılı bulunduğu şeyden çıkarmak, almak. ФІэтын: Bir şeye takılı durmak. ЗэфІэтын: Ayakta –dik ve sağlamca- durmak. ЗэфІэувэн: Ayağa kalkmak; Birbiriyle koordineli şekilde kurulmak. ФІэхьэн: Bir şeyin bir şeye girmesi. ЗэфІэлъхьэн: Bir şeyi birbirine geçirmek; parçaları birleştirmek. ФІэзын: Ucunda –birşeylerin- dolu olması. ФІэзэгъэн: Takılı olduğu yerde durmak; Bir şey ya da birinin doğru durmasını

sağlayabilmek; biri için birinin zaptolması. ФІэІун: Ucuna takmak; Mayalanmak. ФІэІуэн: Ucuna takmak, asmak; Mayalanmak. ФІэшын: Takılı bulunduğu yerden götürmek, sürmek. ЗэфІэшын: Sündürmek. ЗэфІэнэн: Birbirine takılı kalmak; Birbirine tutuşmak, birbiriyle çatışma noktasına gelmek. ЗэфІэкІын: Birbirinden ayrılmak, çıkmak; Hallolmak. ЗэфІэгъэкІын: Halletmek, bir işin üstesinden gelmek; Takılı olan iki şeyi birbirinden ayırmak. ХузэфІэкІын: Bir işin üstedinden gelebilmek».

*

Bir şeyi pozitif kılmak ya da var kılmak da bu ses anlam temelinde mümkündür ki, bu anlamda bir şeye bir artı durum ya da değer atfetme ve takma olgusundan ciddiyet ve inanca kadar ortaya çıkan moral olgular da bu ses anlamda ifade bulur. Kozmik bir süreçte ortaya çıkan her şeyin olumlu anlamındaki bir pozitifliği ifade etmesi bu ses anlamda dilsel olarak ortaya konmaktadır ki, böyle bir olgunun en temeldeki bir olgu niteliği bulunmasında varlığa aidiyet konumundadır; bu bakımdan da, değişmezlik ve güvenilirlik ifade eder.

Böyle bir olgu ciddi bir olgu olduğu kadar inançsal bir olgudur da. Bu bakımlardan, bir olumluluk ve pozitiflik ifade eden bu ses anlam varlık ve varoluşsal bir anlam ifade eden “щ” ses anlamı ile birlikte bir şeyi pozitif anlamda var kılmak –birine isim takmak ve kalıcı kılmak-, ciddi olmak ve inanmak gibi ifade ve sözcüklerin kurulmasında kendisini gösterir:

«-ЦІэ- фІэщын: -İsim- takmak. ФІэщ хъун: İnanmak; Ciddiye almak. ФІэщхъуныгъэ: İnanç. Си фІэщ хъуащ: İnandım; Ciddiye aldım. Си фІэщщ: İnanıyorum, inancımdır; Ciddiyim».

*

Bu ifadelerden sonra, “щ” ses anlamı yerine “щІ” ses anlamının gelmesindeki değişen dilsel ifadeleri izlemek ve aralarındaki anlam farkını görmek uygun düşer:

«ФІэщІын, КъыфІэщІын: Sanmak; kendisine öyle gelmek. ЗыфІэщІыжын: Kendini bir şey gibi sanmak; kendini bir şey sanmak; böbürlenmek».

*

Bu son örneklere benzer şekilde, olmama niteliğine sahip olduğu halde, peyda olma etkisinde ortaya çıkан bir şeyin pozitif hal alması temelinde aşağıdaki sözcükler de ifade bulur:

«КІыфІ: Bir aydınlık doğal olarak pozitif ve iyi olmakla birlikte, onun karşıtı olan şey de zorunlu olarak olmak bakımından bir pozitiflik niteliğine sahiptir ki, bu anlamda ifade bulan bu sözcük “karanlık” anlamına gelir. УнкІыфІын: Kararmak, sönmek. ГъэункІыфІын: Söndürmek, karaktmak. ФІыцІэ: Varolan ya da ortaya çıkan her şeyin bir pozitiflik olmasında, renk olarak yokluk olan –ya da “yok renk” olan- da bu niteliğiyle vardır ki, bu sözcük, bir renk olarak “yok ya da hiç (цІы) niteliğiyle varolan (цІэ)” -renk- anlamında “siyah”tır. ФІамыщІ: Yapay olmayan ya da yapılmamış –insan elinden çıkmamış- olan pozitif anlamında ya da doğal olarak oluşmuş olan iyi şey anlamında “kömür”».

“В” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Ф” sesi canlıcılığın gereği olarak ortaya çıkan güç olup, bir şeyin zamanla (э) bir görünüş ve nitelik kazanması ile bir yüzey ve derinin (фэ) ortaya çıkması kendisinden oluşurken, bu sesten daha sert bir ses olan “в” sesi daha fazla ya da fazlalık olan bir gücü ifade eden bir ses anlamdır. Bu özelliğiyle de, bir aşırı gücü ve sonucunda da oluşan bir baskıyı ifade eden bir ses anlamdır.

Bu anlamda da, bir yüzey ve zeminin sıkıştırılmasıyla sıkıca ve sağlam bir şekilde bastırılması ve basma eylemi ile bir şeyin alt üst olma ve kaynama durumu bu ses anlamda ifade bulur.

Bu sesin bulunduğu sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Bu ses anlamsal temelinde kurulmakta olup, bir baskı anlamı oluşan ifadeler olarak, yüzeylerin birbirine yaklaşması ile sıkışma durumları, bir yüzey veya zemine yapılan baskı ile sağlamca bastırma ve basma eylemleri, sağlamca durma veya çakılıkalma eylem ve olguları ifade eden sözcük örnekleri aşağıda gruplandırılmıştır:

-«Увын: Dik durmak. Гъэувын: Dik durdurmak. Дэгъэувэн: Bir şeyin arasına koymak, durdurmak. Хэгъэувэн: Bir şeyin içinde durdurmak, yerleştirmek. ЩІэгъэувэн: Altına ya da içeriye koymak, durdurmak».

-«ЗэщІэувэн: Kurulmak, ortaya çıkmak, dikilmek, işler hale gelmek. Зэтеувэн: Birbiri üzerine kurulmak, dikilmek, inşa olmak».

-«УвыІэн. Durduğu ya da olduğu pozisyonda kalmak anlamında “durmak, stop etmek”. ГъэувыІэн: Durdurmak. ЗэщІэувыІэн: İşleyen bir şeyin durması, stop etmesi».

*

Bir aşırı nitelikteki güç ifade etmesinde, olması gereken nitelikte bulunmamak ve bunun dışında kalmak ile sıkışıklık anlamları bu ses anlamda da ifade bulur:

-«Гувэн: Gecikmek. Гъэгувэн: Geciktirmek».

-«Іув: Yüzey ve katmanlarının sıklığı ya da uçlarının olması gerekene göre aşırılığı anlamında “kalın”. Іувыгъэ, Іувагъ: Kalınlık. Зэв: Birbirine yanaşma ya da bir ve tek hale gelme eğilimi gösteren yüzey ya da çeperlerin durumunu ifade bakımından “dar”. Зэвыгъэ, Зэвагъ: Darlık».

-«Гузэвэн: Kalbi sıkışmak ya da daralmak anlamında “daral gelmek, acele etmek”. Гузэвэгъуэ: Aciliyet».

*

Bir şeyin deri ve yüzeylerine yapılan baskının söz konusu tabakaların içine işlemesi ve onların alt üst olmasına yol açması “в” sesinin zamansal (э) almasında ifade bulan eylem ve olgulardır. Bu temelde kurulabilen ve toprağın sürülmesi eylemini ifade edebilen sözcük örnekleri aşağıdadır:

«Вэн: Çift sürmek, toprağı alt üst etmek. Хэвэн: İçine sürmek. Зэдэвэн: Birlikte sürmek. Дэвеин: Yukarı doğru sürmek. Къевыхын: Aşağı doğru sürmek. Вэжын:

Tekrar sürmek. ЩIэвыкIын: Altını sürmek. ВакIуэ кIуэн: Çift sürmeye gitmek. Вагъэ: Sürülmüş. Вабдзэ: Saban. Вы (вэ-ы): Öküz. Хыв: Manda».

*

Bir alt üst olma eylemi bir kaynama eylemidir de. Bu ses anlam temelinde oluşan ifadeler toprağın sürülmesiyle sınırlı kalmayıp, benzeri muhtelif anlamların kurulmasında görülür. Aşağıda bunlara ilişkin sözcük örnekleri verilmiştir:

-«Вэн, Къэвэн: Kaynamak. КъивыкIын: İçten kaynayıp dışa sızmak. Гъэвэн, Къэгъэвэн: Kaynatmak».

-«Гъавэ: Kaynamalık anlamında "tahıl ürün". Тхьэв: Tanrının bereketi olarak ve karıştırılarak kaynatılma niteliğinde olan anlamında "hamur"».

-Kaynama olgusu bolluğu da ifade eder:

«Бэв: Çok, bol, bereket. Бэвыгъэ: Bereketlik, bolluk».

-Bir organizma içinde gerçekleşen kaynama işlemi sonucunda ortaya çıkan atık da kaynama ürünü olarak ifade bulur ve o toprağın verimliliği için bir gübredir:

«Пэвей: Burun içinde oluşan sümüğün katılaşmış hali. Вэнвей: Kaynayarak oluşan şey anlamında hayvanlara ait genel "dışkı". Хьэвей: Köpek dışkısı. Шывей: At dışkısı. МэлкIэвей: Koyun dışkısı. Джэдвей: Tavuk dışkısı».

-Bir kaynama ve alt-üst etme –sürme- eylemine gelmeyen şey de, kaynamayan ya da sürülemeyen olarak ifade edilebilir:

«Мывэ: Alt-üst edilemeyen anlamında kaynamayan ve sürülmeyen şey olarak "taş". Вагъуэ: Kaynamış şey ya da kaynama durumunda olan anlamında "yıldız"».

«M, H» SESLERİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"M" SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"M" sesi en genizsil sestir ve insanın genizsil döneminden itibaren çıkardığı ilk ses olduğu ifade edilebilir. Bu sesin Adıgecede en az genizsillikle telaffuz edildiğini de ifade etmek gerekir.

Bu sesin ifade ettiğimiz şekildeki eskiliği ve ilk ünsüz ses olma niteliği bakımından dildeki işleyişi de yoğundur. Bir şeyin farkedilmesi ve onaylanması ile reddi ve olumsuzlanması bu sesin işlevi arasındadır. Bir şeyin varoluşunun ilk farkedilişi olan bir ses olmak bakımından da, bir şeyin kendiliğindenliği ile kendi kendine olan şeyler bu seste ifade olunur. Bir şeyin olduğu gibi kabulü ya da tespiti bu ses anlamla mümkün hale gelir. Bu sesin genizsilliğine uygun bir şekilde de, koku ve koklama eylemi bu ses anlamda ifade bulur.

Bu anlamların ortaya çıktığı sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Bir şeyin reddi ile olumsuzlama işlevine ilişkin örnekler aşağıdadır:

-«Мыхъун: Olmaz; Olmamak. Мыхъу мыщIэ: Olumsuz ya da yaramaz şeyler. МыкIуэн: Gitmemek. Мыгъасэ: Eğitilmemiş. Мыгъэса гъэсэнкIэ Iэзэщ: Eğitilmemiş eğitmekte ustadır (Adıge atasözü)».

-«Мыл: Et ya da kalıcı bir tabaka olmayan anlamında "buz". Мывэ: Kaynamayan ya da sürülmeyen anlamında "taş". ФIамыщI: Yapılmamış ve üretilmemiş olan ve fakat

pozitif olan anlamında “kömür”. Бжэмыших: Kendisi yenmeyen ve giriş olan şey. Лъэмыж: Köprü. БзэмыIу: Dilsiz; Dili uyuşmayan. Хуэмыху: Tembel».
-«ЕмыкIу: Ayıp, yakışıksız. Ахуэмыдэ: Bir pozitiflik sistemine uymamak bakımından olsa gerektir ki, “öyle olmayan” anlamında olumsuz bir Nart kadın kahramanı. Емзэгъ: Ахуэмыдэ’nın kızı olarak bilinen ve “uyuşmaz, geçimsiz” anlamında Nart kadın kahramanı. Емынэ: Genel olarak olumsuz olan ve “kaynak olmayan, kaynak olmayana ilişkin olan” anlamında Nart kahramanı».
-“Сыт” sözcüğü bir şeyin bir varolan olmakla birlikte, bilinemezliği bakımından “с” ve “т” olarak bir ifadedir ki, bu sözcüğün bir bilinemez olana ilişkin olmasında bir “ne”lik sorusu anlamı kurulur. Bu soruya verilecek açık bir cevabın bulunmaması halinde, konu olan belirsizlik gösterilmekle (мэ-ы: мы) bilinemez olmak bakımından bir olumsuzluk da (мы) kapsanarak bir cevap kurulur:
«Мыст: Şey».

*

Bir genizsil ses olan “м” sesi doğal olarak burnun işlevindeki olgu ve eylemlerin ifadesini ortaya koyar:
-«Мэ: Koku. Мэ Iей: Kötü koku. Мэ дахэ: Güzel koku. ЦIыхумэ: İnsan kokusu. Къэбзэмэ: Temizlik kokusu. ФIеимэ: Kir kokusu. Фырымэ: Çürük kokusu. Бамэ: -Organik temelli- kötü koku. Жьэрымэ: Kızartma kokusu».
-«Пэмэн: Koklamak. Епэмын: Bir şeyi koklamak».
-Adıgece “elma”yı kokuya özelleşmişliğiyle veya kokusuyla ifade eder:
«Мэ, Мы: Elma. Мей: Elma ağacı. Мейкъуапэ: Maykop (elmalık kıyısı anlamındadır). МыIэрысэ, МэIэрысэ: Kültür elması. МыIэрысей: Kültür elma ağacı».
-Yalnız elma değil, bazı meyve ve bitkiler de kokuya ilişkin olarak ifade edilmiştir:
«МэракIуэ: Çilek; Dut. МэрэкIуапцIэ: Böğürtlen. Дыгъумэ, Сэрымэ: Nane cinsleri»-
-Birçok Adıge yiyeceği de bu sesin bulunduğu sözcülerle adlandırılır:
«Мэрамысэ. Мэрэмэжьей. Мэжьаджэ. ХьэлIамэ».

*

Bir şeyin farkedilmesi genizsil ya da kokusal niteliklerle sınırlı kalmayıp, genel bir farketme ve işaret edilme de giderekten “м” sesi temelinde kurulan ifadeler olmuş olmalıdır. İşaret edilen şeyin yakın ve anlatıcıyla aynı mekanda olması “мы, ми” ile ifade edilirken, uzak olanlar bir ötelenimle ya da bir yönelimsellikle veya açılınımsallıkla “мэ, ме (мэи), мо (мэу)” olarak ifade bulur:
«Мэ: Al; Aha, işte. Мэ тIэ: Al öyleyse, al işte. Мис: Bir şeyi bulunduğu mekansalda ve yakın planda işaret etmek olarak “işte”. Мес: İşte orada. Мыдэ: İşte -burada-. Модэ: İşte –orada-. Ар модэ щыIэщ: O ta oradadır. Мыр: Bu. Мор: Şu. Мыбы: Bunu. Мобы: Onu. Мыбдей: Burada. Мыбдейжыр: -Tam da- burası. Мыбдейр: Burası. Мыбдейм: Burada. Мыбдежым: -Bizzat- burada.».

*

Doğası ve ortaya çıkışı bakımından, bir şeyin en temelde farkedilmesinin ifadesi olan “м” sesi kendi kendine oluşan ya da kendinde olan şeylerin

fakedilmesi ve ifadesinde kendisini gösterir. Bu ifadeden olarak, doğal olarak ya da kendi kendine oluşan şeyler ile öznenin bir niteliği olan eylemlerin bir üçüncü şahıs kipinde eylenmesi bu ses anlamda ifade bulur:
-«Машхэ: Yiyor. МакIуэ: Gidiyor. Мажэ: Koşuyor. Мэбауэ: Nefes alıyor. Магъ: Ağlıyor. Мэхъу: Oluyor».
-«МафIэ: Kendiliğinden iyi olan anlamında "ateş". МаскIэ: Yanmanın ürünü olarak ortaya çıkan anlamında "kıvılcım". Махуэ: Kendi kendine süren –zaman- anlamında "gün". Мэгъэ : İçinde bulunulan –fonksiyonel ("ма" değil de "мэ") olan- yıl; bu yıl. Мазэ: Kendi kendine dönen anlamında "ay". Мэз: Kendiliğinden bir olan; çokluğun birlikteliği, bir ya da bütün olan anlamlarında "orman". Мащэ: Bir şeylerin doğal olarak konabileceği yer anlamında "mahzen, çukur". Мэкъу: Kendiliğinden ortaya çıkan – biten anlamında "ot". Мэш: Doğal olarak –kendiliğinden- ürün olan anlamında "ekin". Мажьэ: Kendi kendine hareket eden – geçen- anlamında "tarak". Матэ: Doğal ya da normal olarak üzerinde bir şey bulunabilen ya da altlık olan şey anlamında "sepet". Малъхъэ: Doğal olarak ve temelde kan bağı oluşan anlamında "enişte"».
-Kendiliğinden ve doğal olarak ortaya çıkan eylemlerin ifadesi "м" ses anlamı temelinde kurulmaktadır. Bir şeylerin böyle ortaya çıkması en temeldeki bir oluşumdur ki, bizzat bir özne tarafından bir iş niteliğiyle yapılan ve ortaya konan şeylere göre işleyişi ve ortaya çıkışı hızlı ve fazla sayılmaz. Başka bir ifadeyle, yapılabilen şeyler de kendiliğinden olabilecek ya da doğal olarak ortaya çıkabilecek olan şeylerdir ki, bir şeyin bir özne tarafından bizzat yapması o şeyin çoğalma ve hızlanma olasılığını arttırır; bir şeyin bir özne tarafından ortaya çıkarılmasına göre, o şeyin kendiliğinden gerçekleşmesi daha az ve yavaş olması anlamına gelir:
«МащIэ: Az».
-"М" sesinin kendiliğindenliği ve kendi kendine olan şeyleri ifade etmesi, bir varolanın kendi gücünde varlığını sürdürmesini işaret ve ifade eder; bu anlamda, "м" olanağını kaybetmek, kendinde varolmaya ilişkin bir güç kaybıdır da:
«Мэхын: Bayılmak. Махэ: Hassas, güçsüz, baygın. Мэхъэшэн: Tiksinmek, irkinti duymak. МэжэлIэн: Acıkmak. Сымаджэ: Hasta».

*

Bir şeyin olmakta olmasına ve varolmasına ilişkin belirtileri kendiliğinden ortaya koyan "м" sesinin bir ses ya da sözcüğün sonuna gelmesi halinde, söz konusu ses ya da sözcük anlamını olduğu gibi ve kendiliğindenliği içinde belirtme işlevi görür; onun kabulü ile anlaşılmasını sağlar. Bu temelde gösterilmiş olan bir şey ile, -bunu bir sözcüğün izlemesi halinde de-, izleyen sözcüğün anlamına ilişkin olarak ortaya çıkan anlamlar, Türkçedeki "i, e, de, den" hallerindeki işleyişleri kapsayan anlamlar olur:
-«Зым: Biri, birini, birine, birinde, birinden. Зэм: Birinde, bir defasında. Япэм: Önceden, önceleri, daha önce; öncelere, öncelerinde, öncelerinden. Ипэм: Önce, önceden; öne, önüne, önünde, önünden. И пэм еплъ: Burnuna bak. Ещанэм: Üçüncüsü. ЕтIуанэм: İkincisi, ikincisinde, ikincisinden. Ущыхуейм къакIуэ: İstediğinde gel. Сытым?: Neyi?. Сытым щыгъуэ?: Ne zaman –zamanda?.

СытымкIэ?: Neyle; Ne tarafta –taraftan? Сытым укъырихужьа?: Seni ne kovaladı? Зыхуейм къырещтэ: İsteyen alsın. КIуэм еплъ: Gidene bak. Шым кIэлъыплъ: Ata bak -besle».
-Yukarıdaki açıklamalardan hareketle, “м”nın sonuna geldiği ses ya da sözcük anlamına bağlı olarak şu ifadelerin de oluşumu anlaşılır:
«Хуэм: Yavaş. Гъум: Kalın».

*

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, bu sesin sona gelmesiyle kendisinden önceki anlamın içine baktırarak kabulü ile söz konusu ifadenin tamamlanması sağlanır. Aşağıdaki ifadeler, “м” sesinin bu işleviyle tamamlanıp olumsuzlamanın sağlanmasıdır:
«Хъункъым: Olmaz. Хъукъым: Olmuyor. КIуэкъым: Gitmiyor. Жэкъым: Koşmuyor».

*

“M” sesinin sona ve başa gelmesiyle ortaya çıkan anlamlar yukarıda örnekleriyle ortaya konmuştur ki, bir sözcük içerisinde bulunması halinde de “м” sesinin işlevi değişmez ve yukarıda ifade edilmiş olan işleyişlere uyar:
«Думп: Kayıbolma hali. Кумб: Çukur. Тхъурымбэ: Yağ köpüğü. Iэпхъуамбэ, lэхъуамбэ: El parmağı. Лъэхъуамбэ: Ayak parmağı. ЛъэмбыIу: Çömelik hal. Тхьэмбыл: Akciğer. ТхьэмщIыгъу: Karaciğer. IумпIэ: At ya da öküzün çekilmesine yarayan ip; yular. Тхьэмпэ: Yaprak. Хьэмбылу: Solucan. ХъумпIэрдзэдж: Karınca».

*

Bu sesin zamansal alması halinin (мэ) bir ses ya da sözcük sonuna gelmesinde, “м” tarafından gösterilmiş olan anlamın bir ötelenimi ya da çoğalımı ifade eden bir anlam ortaya çıkabilir. Aynı şekilde, sona gelen bu seslem (мэ), “м” ile gösterilmiş ve sabit kılınmış bir anlamdan itibaren bir ötelenme ile çıkmayı ve dolayısıyla gösterilmiş ve sabitlenmiş olan anlamın değişimini ifade edebilir ki, böylece de bir sabit durum değil de olası olan bir gösterme işlemi gerçekleşebilir. Böyle bir soneklemde gerçekleşen bir eylem, gösterilmiş olan şeyin ötelenimiyle söz konusu şeyin zamana karşı korunmasını da ifade edebilir. Bu ifadeler temelinde ortaya çıkan sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır:
-“Мэ” seslemi bir sayının sonuna gelmekle, söz konusu sayı kadar taraf işaret edilir ki, ortaya çıkan şey bir geometrik formdur:
«Щимэ: Üçgen. ПлIимэ: Dörtgen. ЗэпэплIимэ: Dörtgen prizma. Химэ: Altıgen».
-Aynı seslem sonuna geldiği ses ya da sözcük anlamını olasılaştırabilir ya da mümkünlükleri çoğaltabilir:
«Хамэ: Yabancı. Iэмэпсымэ: Araç gereç. Сымэ: “Giller” ifade eden bir çoğaltma vurgusu. Хэт сымэ кIуэр?: Kimler gidiyor; kim gil gidiyor?».
-«Хъумэн: Korumak, kollamak, sakınmak. Зыхъумэжын: Kendini korumak».

*

Bu verdiğimiz ifade örneklerine uygun olarak, bu seslemin soneklem olmasıyla ortaya çıkan fiil işleyişine ilişkin ifadeler aşağıda verilmiş olup, olasılık veya olasılıklar temelinde gerçekleşmişlikler ifade eden örneklerdir:

-«Хуей хуэмейми кIуэнумэ тхьэ: İstese de istemese de gidecek vallahi. Мыра хьэмэрэ мора жыхуэпIэр?: Söylediğin şu mu yoksa bu mu?».
-«Ар мэхъумэ!: -Beklentilerden biri olarak- “o oluyor!”. Мыр екIу хъуамэ!: -Gerçekleşmesi olası olan bir durum olarak- “bu iyi oldu!”. Мыхъумэ: Olmazsa. Ар мыхъумэ: O olmazsa. КIуэмэ: Giderse. Ар макIуэмэ: O gidiyor –bile-!. Ар мыкIуэмэ: O gitmezse. КIуамэ(!): Gittiyse; Gitti -bile-!. КIуэнумэ (!): Gidecekse; Gidecek –bile-!. Зи мыхъумэ: Hiç olmazsa. Армырмэ: Şöyle ya da böyle de olsa anlamında “şu-bu olsa” ya da “o-bu-ise”».
-«Армырми: Şöyle ya da böyle olsa da. Армырами: Şöyle ya da böyle olmuşsa da. Дэнэми: Neredeyse de; epeyce. Хъуми: Oluyorsa da, olsa da. Хъу мыхъуми: Olsa da olmasa da. Зи мыхъуми: Hiç olmazsa –da-. КIуэми: Gitse de. КIуами: Gittiyse de. КIуэнуми: Gidecekse de».

“Н” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“М” sesini izleyen ikinci genizsil ses “н” sesidir. Bu yakınlıkları aralarındaki anlam komşuluklarını da verir. Nitekim, “м” ile bir şeyin farkedilişi ve kendiliğindenliğin tespiti söz konusu iken, farkedilen ya da tespit edilen bu şeye genizsi insanın ilk cevabı ya da tepkisi “н” sesiyle ortaya konur.

Bu ifadeden olarak da, “н” sesi, “м” sesiyle gerçekleşen farkediş ve tespit dolayısıyla ortaya çıkmış olan bir anlamın finale edilişi ve eyleme hazır hale gelişi ile herhangi bir eylemin başlamasını ya da uvertürünü ifade edecek şekilde dilsel işleyişte işlev görür.

Bu temelde bir işleve sahip olan bu sesin bulunduğu sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Bu sesin başında bulunduğu bir ses ya da sözcük anlamı ortaya çıkış ya da referans noktasından başlar. Başka bir ifadeyle, “н” sesi söz konusu anlamın temelden itibaren başlamasını ifade eder veya sağlar; o anlama uvertür işlevi görür:
-«Ныкъуэ: Bir bütünden ortaya çıkan şeyi ifade eden “къуэ” sesleminin öneklemi “н” sesi olması halinde, söz konusu şeyin bir şeyden itibaren ortaya çıktığı ifadesi kurulur ki, burada, bir şeyin bir kısmı olduğu anlamı kurulur; bu anlamda bu sözcük “yarım”dır. Нып: Bir referanstan itibaren önde tutulan ya da ön olan şey anlamında “bayrak”. Ныджэ: Bir kılgının başlangıç noktasının ifadesi temelinde kurulan “yerin –denizden- itibaren kılgılanması” anlamında “kıyı”. Ныбэ: Karın. Ныбжь: Yaş; Gölge. Ныбжьэгъу: Yaşdaş; Arkadaş. Нысэ: Gelin. Ныш: Evden çıkan bir ürün olarak misafire “sunulan” yiyecek şey, şölen».
-Önüne geldiği eylemlerin bizzat bir şeydenliğini ya da itibarenliğini ifade eder:
«НыIухьэн: Bir yerin önüne varmak. НыIукIын: Bir yerin önünden çıkmak, çekilmek. НыхуэкIуэн: Birine –yönelik ya da özel olarak- gitmek. Нырижэн: Bir yerden itibaren ya da bir şeyle kaymak. НылъэIэсын: Bizzat bir şeye ulaşmak, uzanmak».

-Zamansal almakla, söz konusu uvertür işlevi değişmemekte ve ötelenmekte olup, yola koyulmuşluk ifadesi kurulabilmektedir:
«НэкIуэн: İfadenin muhatabına doğru gitmek. Нэсын: İlgili şeye ulaşmak, yetişmek, varmak. НэIэсын: İlgili şeye –elle- yetişmek. Нэхун: İlgili şeyi sürmek ya da ilgili şeye doğru sürmek, kovalamak. Нэшэн: İlgili şeyi bir şeye doğru sürmek, götürmek. Нэдзын: İlgili şey ya da şeyi atmak. Нэджэн: İlgili şeye doğru çağırmak, bağırmak. НеIэн: İlgili şeyi çekmek ya da ilgili istikamete doğru çekmek. Нежьэн: Bir yerden itibaren ve/veya bir yere doğru yola koyulmak; Birini -bizzat- beklemek. Нехьэхын: Bir şeyi ve/veya bir inişe doğru indirmek. Несэн: Birinin birine ya da bir şeye alışması. Нисэн: Bir noktadan itibaren bir şeyin içine saplamak, ekmek. Нихьэхын: Bizzat bir şeyi -bir inişe doğru- indirmek. Нигъэсын: Bir şeyi bizzat birine ya da bir şeye ulaştırmak».
-«НытIэ: Bir çoğalma (тIэ) durumunun başlaması (н) anlamında bir onaylama ifade eder; "Ya; işte; evet". НетIэ: Demin, biraz önce. Нобэ: Bugün. Нышхьэбэ: Bu akşam. Нижэбэ: Bu gece. Нышэдибэ: Bu sabah».

*

Bir başlama ve uvertür ifade eden "н" sesinin zamansal almasında söz konusu uvertür durumunun sürmesi yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır. Bu sesin (н) başlangıç olarak başlıbaşına varolması da zamansal almasında ifade bulabilir; bu durumda ortaya çıkan anlam kaynak ya da göz ifade edebilir. Gözün bir kaynak ve odak niteliği bakımından, göz çevreni ile gözün fonksiyonuna ilişkin olgular da göze göre ifade bulur:
-«Нэ: Göz; kaynak. Нашэ: Dış bakışlı şaşı. Назэ: İçe bakışlı şaşı. НэфI: İyi göz. Нэф: Kör. Нэку: Göz içi, çukuru. Нэгу: Göz çevreni. Напэ: Yüz. НатIэ: Alın. НэтIэгу: Alın çıkıntısı, çevreni. НэкIу: Göz çevreni, yüz. НэкIупэкIу: Göz çevreni, çehre, yüz».
-Gözün işlevini sürdürmesi temelinde kurulan ifadelerden örnekler aşağıdadır:
«Нэху: Aydınlık. Нахуэ: Açık. НаIуэ: Açık, net. НапIэзыпIэ: "Göz açıyıp kapayıncaya kadar", "hemen"».

*

Bu ifadeler genelde bir organ olarak göz ve göze ilişkin olgulardır. Bununla birlikte, "н" sesinin işlevine de uygun bir şekilde, bu sesin zamansal almasında ortaya çıkan kaynak ya da göz anlamı bir şeyin kendisinden doğmasının ifadesidir. Kaynak temel olan bir şeydir ki, herhangi bir şeyin başlaması ve ortaya çıkması ile temeline ilişkin anlamlar bu seslemde ifade bulabilir. Bu ifadeden olarak, "нэ" sesleminin önek olduğu ses ya da sözcük kaynağa ilişkin bir anlam ifade ederken, söz konusu seslemin soneklem olması halinde, söz konusu ses ya da sözcük anlamına kaynaklık eder ve bu şekilde ortaya çıkmış olan sözcüğün kendisi başlıbaşına bir kaynak olarak bir "varolan"dır, şeydir:
-«Нэкулъ: Kaynak içinde bulunan öz –kütle- anlamında "çekirdek". Псынэ: Su kaynağı, pınar. Нэз: Kaynağın odaklandığı ya da bir hale geldiği yer anlamında "kenar". Гъунэ: Yuvar kaynak anlamında "sınır, kenar, kıyı". ГъунапIэ: Sınır.

Гъунапкъэ: Sınır. Гъуанэ: Delik. Анэ: Anne. Нанэ: Anneden önceki anne anlamında okunabilir ki, “nene”. Унэ: Açılınım kaynağı anlamında “ev”».
-Benzer şekilde, bir ses veya sözcük sonuna gelmekle, konu olan ses veya sözcük anlamının eylenmesine yarayan bir “şey” anlamı da ifade bulur:
«Уанэ: -Atın sırtına- vurulan şey anlamında “eğer”. ФIанэ: Takılarak –kullanılan- şey anlamında “çapa”. Джанэ: Gömlek. Банэ: Diken. Данэ: İpek. Iуданэ: İplik. Пшынэ: Müzik aleti, mızıka».
-Sayının kendisi ilişkili olduğu şeye göredir ve bir temellik ifade etmez; sayının ilişkili olduğu şey sayıya kaynaklık eden şeydir ve bir şeyin kaçıncı şey (kaynak) olduğu sayıyı izleyen “нэ” ses bitimiyle ifade bulur:
«Езанэ: İlk, birinci. ЕтIуанэ: İkinci. Ещанэ: Üçüncü. ЕплIанэ: Dördüncü».
-En temel karşılaştırma “нэ” ve “хъ” ses anlamında gerçekleşebilirdi:
«Нэхъ: Daha. Нэхъапэ: Daha önce, öncelikli; daha önemli. НэхъыкIэ: Daha geri; daha kötü. НэхъыфI: Daha iyi. Нэхъ Iей: Daha kötü. Нэхъей: Gibi. Абы нэхъей: Onun gibi. Нэхъыжь: -Daha- yaşlı, büyük. НэхъыщIэ: -Daha- genç».
-Herhangi bir şeyin nerede bulunduğunu sormak bir kapsam ifade eden “дэ” ile bir kaynak belirten “нэ” seslerinin bir araya gelmesinde gerçekleşebilir. Ayrıca, bu iki sesin de dilsel işleyişte “şey” anlamında kullanılması ile “şey”in de bir belirsizlik ifade etmesi noktasında bu soru işareti daha da pekişir:
«Дэнэ: Nerede. Дэнэ щыIэ: -O- nerede. ДэнэкIэ: Ne tarafta, taraftan. Анкъэрэ дэнкIэ къанэрэ?: Ankara ne tarafta kalıyor -bulunuyor-?».

*

Bir kaynak girilip çıkılan bir yerdir ki, oraya geri dönülebilir; bir kaynakta kalmak olduğu gibi yerinde kalmak ya da söz konusu yerde durmaktır, bir yere takılı kalmaktır. Bu ifadeler “нын, нэн” soneklemlerinde ifade bulur:
«Угъуэнын: Delmek. ФIэнэн: Takılmak, takılı kalmak. Пшынын: Ödemek. Хэнэн: Saplanmak. Хэнын: -Bir şeyden- mahrum kalmak. Къэнэн: Kalmak. Къинэн: Bir şeyin içinde kalmak. Къыщынэн: Bir yerde kalmak, bırakmak. КъыщIэнэн: Bir şeyin altında ya da içerisinde kalmak, bırakmak. КъыщIэныжын: Ölünün arkasında bir şeyler kalmak. Щинэжын: Düşük yapmak. Iунэн: Önünde kalmak, bırakmak; Ucunda –takılı- kalmak. КъыIунэжын: Bizzat önünde kalakalmak. Бгынэн: Terketmek».

*

“Н” sesinin bir ses ya da sözcük başında bulunması söz konusu anlamın başlangıçsal ya da açılışsallıkla ifade bulmasını sağlar. Bununla birlikte, bu sesin bir ses ya da sözcük sonuna gelmesi halinde, söz konusu anlam olduğu gibi korunarak finale olur. Bu işlevi nedeniyle de, bu ses fiile mastar niteliği kazandırır. Böylelikle de, fiil olan sözcükteki sesler gerçek ve fonksiyonel değerinde ya da işlerlik niteliğinde kendisini gösterirler. Her şeyin kendi olmak gibi bir eylemi bulunabilmesi söz konusudur ki, “н” sesinin sona gelmesinde her ses ve sözcük bir fiil niteliği kazanabilir:
-Bu anlamda, bir ses de bir ses varlık olarak fiillenir:
«Сын: “С” sesi olmak. Къын: “Къ” sesi olmak. Щын: “Щы” sesi olmak».

-Bu seslerin anlam ifade etmesinde –ses anlam olmaları halinde-, bu anlamın eylenmesini ifade eden fiiller ortaya çıkar:
«Сын: Yanmak; Anıt. Щын: Üç olmak; Ortaya çıkmak, aydınlanmak, sabah gün ışımak».
-Herhangi bir şeyin kendisi olmak anlamını ifade eden örnekler aşağıda verilmiş olup, bu örneklerden çoğunun aynı zamanda aynı ses anlamda ortaya çıkan mastar haldeki bir fiil olduğu da görülmektedir:
«Зын: Bir olmak; Elemek, homojenize etmek. ТIун: İki olmak. Мывэн: Taş olmak; Kaynamamak. Уэн: Sen olmak; Patlamak. Сэн: Ben olmak; Ekmek. Вын: Öküz olmak; İlgili yeri sürmek. Шын: At olmak; İrin; Sağmak. Кхъуэн: Domuz olmak. Жьын: Eski ya da yaşlı olmak; Erken olmak; Pişmek; Taramak. Хьэн: Köpek olmak. ЛIын: Adam olmak».

*

Bir sözcüğün sonuna “н” gelmesiyle söz konusu sözcüğün mastar haldeki bir fiile dönüşmesi durumunda, söz konusu sözcük (bu bir emir kipi de olabilir) mimarisine uygun olarak biçimlenmiş sesler gerçek değerlerine dönerek işlevselliğe hazır hale gelir:
-«Къафэ (dans; dans et) → Къэфэн (dansetmek). Псалъэ (söz, sözcük; konuş) → Псэлъэн (konuşmak). КъакIуэ (gel) → КъэкIуэн (gelmek). Гъавэ (kaynatımlık tahıl; kaynat) → Гъэвэн (kaynatmak)».
-«Хъун: Olmak; Yayılmalık, yaylak. КIуэн: Gitmek. Джэгун: Oynamak. ЦIыхун: Bilmek; İnsan olmak. ЩIын: Yapmak; Yer olmak. ЩIэн: Yapadurmak; Bilmek; Bilgi».

Bir sözcüğün sonuna “н” gelmesine karşın kimi sesler fonksiyonel dediğimiz değere gelmiyorsa, bu şekildeki fiilin işleyişi o sesin mevcut olan değerindedir:
«Лъагъу (gör), Лъагъуэ (görü, iz) → Лъагъун (görmek). Burada fonksiyonel değer “лъэ” olmasına karşın fiilde de durum değişmemekte ve “лъа” olarak kalmaktadır; nitekim, görme işi bir şeyi bir mesafeden ortaya koyma işlemidir ki, görme işinin nesnesi görmekte olan özneye göre uzak olan bir nesnedir».

*

Fiil formunda olmakla birlikte, fiil dışında bir anlama sahip olan sözcükler vardır. Bir fiil formunda olmak bakımından, bir fiil anlamı olsa da, bunun yanında başka bir anlamı da olan sözcükler vardır ki, bu sözcük anlamlarının oluş şekli bir eylemsel nitelik taşımasından dolayı fiil formundadırlar:
«Бын: Yavru. Тын: Adak; Vermek. Шын: İrin. Шхын: Yiyecek; Yemek. Хъун: Yayımlık, otlak; Olmak. Блын: Duvar; Yedi olmak. Ин: Büyük; Sekiz olmak. Гуэн: Ambar. Сын: Anıt; Yanmak. Гын: Barut. Бжьын: Soğan. ТепIэн: Yorgan; Üstünü örtmek. Щыгъын: Giysi; Giyiyor durumda olmak. Кхъуэщын: Seramik, çömlek».

*

“Н” sesinin sözcük başı ya da sonunda bulunması dışında sözcük içerisinde de bulunması söz konusudur. Bu durumda da işlevi yukarıdakilerden farklı değildir. Bu durumda da, sonuna geldiği sözcükleri finale ederek mastar

şeklindeki fiile dönüştürür; müteakip anlam da, oluşan bu mastar fiilinden itibaren kurulur:
«Бынжэ: Yavruya –besin- akış –yolu- anlamında “göbek”. ІункІыбзэ: Anahtar (Іун: açıp kapamak; кІы: sap, kuyruk; бзэ: dil). Іэнлъэ: Tekne (hamur vs. için). Пхъуантэ (пхъуэн-тэ): Bavul. ЩхъуантІэ (щхъуэн-тІэ): Mavi. ЛантІэ (лэн-тІэ): Gevşek. Къуэншэ (къуэн-шэ): Oğulsuz. Быншэ: Yavrusuz. Къуаншэ (къуан-шэ): Eğri. Къуаншэ быншэ: Eğri büğrü. Нэпэншэ: Yüzsüz. ЩІыкІэншэ: Huysuz. Пхэндж: Ters. Ланлэ: Gevşek. Лъынтхуэ: Kan damarı. Гъунджэ: Ayna. Гъуэнлэн: İçi geçmek, pörsümek. Уэндэгъу: Ağır. Уэншэку: Döşek. ХъунщІэн: Soymak. ХуэнщІын, ухуэнщІын: Elemek. ХуэнщІий: Kepek. ПхъэнкІын: Süpürmek. ПхьэнкІий: Çöp. УнкІыфІын: Kararmak, sönmek. ІуэнтІэн: Kıvırmak».

*

“Н” sesinin bir başlangıç ifade etmesinde ve zamansalının da bir kaynak anlamı ortaya koyması temelinde bir şeyin kendisinden doğmasını ifade ettiği açıktır. Bu nedenle de “анэ, нанэ” gibi ifadeleri ortaya koyabilmektedir ki, bu sesin de dilsel işleyişte bir dişillik işlevine sahip olduğu açıktır. Bu durumda da, Adıge bayan isimlerinin bu ses temelinde ortaya çıkması söz konusudur. Nitekim, aşağıda bu sesin bulunduğu Adıgece kız isimleri verilmiştir:
«Ани. Ану. Нани. Нану. Нэху. НэхуцІыкІу. Нэхунэ. Нэхуржан. Нэжан. Нагъуэ. Хьэцунэ. Кунэ. Гунэ. Гуэщэнэ. Гуланэ. Синэ. Синэху. Синэмис. Динэ. Динэмис. Данэ. Дэнэху…».

«Р» SESİNİN SÖZCÜK OLUŞUMUNDAKİ İŞLEVİ

“Р” sesi Türkçedeki “r” sesidir ve gürültülü ötüme sahip olan bir sestir. Bu özelliği ile de dilsel işleyişte bir şeye dikkat çekilmesi ya da bir şeyin empoze ve kabul ettirilmesi işleviyle bulunur. Bu ifadeden olarak da, bir ses ya da sözcüğün sonuna gelerek, söz konusu anlama dikkat çekmek veya kabul ettirmek maksadıyla hep sonda bulunan bir sestir. Bu ses Adıgecede sözcük başında yer almaz ve başlıbaşına da bir anlam ortaya koymaz. Bu ifadelerin ortaya koyduğu gibi, Adıgecede bulunuşu bakımından “р” sesi tamamen işlevsel bir sestir; bu işlevi de onun fonetik karakterinden gelir.

Bu sesin dilsel işleyişteki işlevlerine ilişkin örnekler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Bu sesin soneklemi olduğu anlamı empoze etmesiyle bir özne ya da nesne başlıbaşına ve kendinde olarak gösterilebilir, bir eyleme de dikkat çekilmiş olur:
-Böylece de kendinde ve başlıbaşına duran bir şey “р” sonekleminde ifade bulur:
«Ар: Başlıbaşına ve kendindeki bir üçüncü şey veya şahıs olarak “o”. Мыр: Yakın plandaki bir şeyin dışsal olarak gösterilmesi ya da bir üçüncü şahsın gösterilmesi olarak “bu”. Мор: Bulunulan yerden bir uzaklıktaki şeyin ya da üçüncü şahsın gösterilmesi olarak “şu”. Уэр: Bizzat işaret edilerek ya da altı çizilen bir ifadeyle “sen”. Дэр: Bizzat işaret edilerek ya da altı çizilen bir ifade olarak “biz”. Уэр-сэр: Senli benli anlamında “sen-ben”».

-Böyle ifade edilen şeyler kendinde ve başlıbaşına gösterilen ve bizzat özne ya da nesneliği vurgulan şeylerdir. Bir eylemin böyle bir özneyle fiil çekimine tabi olması için, söz konusu eylemin o öznenin kendiliğinde bir eylemi veya öznenin özelliği olan bir eylemi olması gerekir; söz konusu eylemin bir iş niteliği taşımaması gerekir:
«Ар макIуэ: O gidiyor. Мыр инщ: Bu büyüktür. Мор магъ: O ağlıyor».
-Bir özne ya da şeyin "р" soneklemiyle altı çizilmesi ya da vurgulanması dışında, bir eylem de altı çizilerek ya da vurgulanarak ifade edilebilir:
«Ар макIуэр: O gidiyor. Мор магъыр: Şu ağlıyor. Уэ бощIэ → бощIэр: Sen biliyorsun; Sen yapmaktasın. Абы елъагъу → елъагъур: O görüyor. КIуэр хэт: Giden kim. Хэт кIуэр: Kim gidiyor. КIуэкъым → КIуэркъым: Gitmiyor. Хъукъым → Хъуркъым: Olmuyor. Мыхъур сыт: Olmayan ne. Сыт щIэмыхъур: Niçin olmuyor».
-Bir eylemin vurgulanarak ifade edilmesinde, söz konusu eylemi yapan özne de kendiliğinden kastedilmekte ve içerilmekte olup, söz konusu eylem ve yapan özne birlikte ifade bulmaktadır (Türkçede giden, gelen vs). Bu işleyişte aynı zamanda söz konusu olan eylemin niteliğinde özelleşmiş bir anlam ile söz konusu eylemin yapıcısı ya da o eylemle özdeşleştirilmiş olan bir usta ve ustalık anlamı da ifade bulabilmektedir (Türkçede "gider, gelir, başarır" "koşucu, yürüyüşçü, yakıcı" vs.). Aşağıdaki örneklerin birçoğu her iki anlama da gelen sözcüklerdir:
«КIуэр: Giden; Yürüyüşçü. Жэр: Koşan; Koşucu. Уэр: Vuran; Vurucu, güçlü. Ухуэр: Kurulan; Kurucu. Хъуэр: İğnelem, hiciv. Хъуэрыбзэ: İğneleyici dil, hiciv. Хъар: Örgü, örnek. КIыр: -Bitki için- ortaya çıkarak süren; Gür –bitki. Пхыр: Bitki demeti. Гъур: Kuruyan; Kuru. Пшэр: Şişman. Сыр: Yanan; Yakıcı. Шыр: -Bizzat- atın vurgulanması; Yavru. Гъэр: -Bizzat- yılın vurgulanması (eyleyen olarak); Tutsak, rehin. Зы гуэр, Зы гуэрэ: Bir şey».

*

Bu şekilde bir vurgulama işlemi gerçekleştiren "р" sesinden sonra "ей" sonekleminin gelmesi, "р" ile vurgulanmış ve gösterilmiş olan anlamın aidiyet ilişkisindeki bir ifadeyi ya da söz konusu anlama özelleştirilmiş olmaya ilişkin bir ifadeyi ortaya koyar:
«Хъурей: Olana ya da oluşa ait olan ve oluşla ilişkili olan –form-, oluşun formu anlamlarında "yuvarlak". Псэлъэрей: Konuşkan. Къэвэрей: Kaynatıcı, geveze. Япэрей: İlk olan, önceki, öncelikli. Иужьрей: Sonraki. Пэсэрей: Eski olan. ЕтIуанэрей: İkinci. Ещанэрей: Üçüncü».

*

"Р" sesinin soneklemi olduğu ses ya da sözcük anlamı vurgulandığı halde, "р"yi bir ses ya da sözcüğün izlemesiyle oluşan bir bileşik sözcükte, "р"yi izleyen ifade vurgulanmış olan ifadeye ilişkin olan bir hal alır. Böylece de sözcük tamamlamaları ortaya çıkabilir:
«Зэрыз: Birer. ТIурытI: İkişer. Щырыщ: Üçer. ЩIэрыщIэ, ЩIэращIэ: Yeniden, yeni yapma, yepyeni. ТIэурысэ: Eski, ikinci kullanım. Жьэрымэ: Kızartma kokusu. Фырымэ: Çürük kokusu».

*

“Р” sonekleminden sonra gelen ifade “р” tarafından vurgulanmış bulunan ifadeyle ilişkilenir. Benzer şekilde, “р” sesini “э” sesinin izlemesi halinde, “рэ”yi izleyen ses veya sözcükler “р”den önce bulunan ve vurgulanmış olan anlamın ötelenmesi altında söz konusu anlamla ilişkilenir. Bu işleyiş, “р”nın bulunduğu yere göre iki ayrı sözcük arasındaki bir ilişki de olabilir, bir sözcük işerisinde gerçekleşen bir ilişki de:

-«Абырэ дэрэ: Onunla biz. Уэрэ сэрэ докIуэр: Senle ben gidiyoruz. Ар хъурэ мыхъурэ тлъагъунщ: O oluyor mu olmuyor mu görürüz. КIуэрэ къэкIуэжмэ: Gidip (gidip de) –geri- gelirse».

-«Ирей: Olsun. Сыти ирейхъу: Ne olursa olsun. Ирикъун: Yeterli olmak. Ирикъунщ: Yeter. ИриIун: Bir şeyi bir şeye sokmak. Ирихун: Bir şeyi bir şeyden kovmak, sürmek. ИрищIэн: Birine bir şey yapmak. КъырищIэн: Birinin ilgiliye bir şey yapması. Пэрытын: Başında durmak. Пэрысын: Başucunda oturmak. КIэрыкIын: Peşini bırakmak, çıkmak. КIэрыхун: Peşinden düşmek; Bulunmakta olduğu yerin başından kovmak. КIэрэхъуэн: Dönmek».

*

Bu sesin soneklemi bulunduğu ses ve sözcük anlamı vurgulanırken, soru kipi olanağı da kolaylaşır:

-«Сыт хъур?: Ne oluyor?. Сыт къэхъуар?: Ne oldu?. Сыт хъунур?: Ne olacak?. Хэт кIуэр?: Kim gidiyor?. Хэт къэкIуар?: Kim geldi?. Хэт кIуэнур?: Kim gidecek?».

-Vurgulanan sözcüğün “а” bitimi almasında söz konusu sözcük geçmiş ya da uzak tutularak bir nesnellik gerçekleştirilir ki, bir şeyin hem vurgulanarak gösterilmesi hem de uzak tutulmasıyla bir çelişik ya da anlaşılmaz durum yaratılmakta olup, burada bir soru kipi kurulmaktadır; bu, Türkçedeki “mi” ekiyle oluşturulan soru kipine benzer:

«Apa?: O mu?. Дэра?: Biz miyiz?. Фэра ар?: O siz misiniz?. Уэра кIуэр?: Sen mi gidiyorsun?. Apa хъунур?: Öyle mi olacak?. Мыра хъур?: Olan bu mu?».

-“Хьэ” sesleminin dilsel işleyişteki serüveninin olumsuzlama anlamında kendisini göstermesi noktasında ortaya çıkmış bir ifade vardır ki, Türkçede “yoksa” anlamına gelir. Bu sözcük, “хьэ”nın olasılaştırılarak gösterilmesini (мэ) izleyen bir şüpheli vurgulamayla (рэ) ortaya çıkan “хьэмэрэ” sözcüğüdür:

«Уэра хьэмэрэ сэра нэхъыжьыр?: Sen misin yoksa ben miyin daha büyük olan?. Ахэра хьэмэрэ дэра нэхъыфIыр?: Onlar mı yoksa biz miyiz daha iyi olan?».

-Bir sözcük anlamının “р” ile vurgulanması sonrasında olayın orada durmaması ve devam etmesi anlamı “р”yi izleyen “э” tarafından gerçekleştirilerek bir şüpheli durum yaratılmış olur ki, bu da bir soru imi ortaya çıkarır:

«Хъурэ?: Oluyor mu?. КIуэрэ: Gidiyor mu?. КъакIуэрэ: Geliyor mu?».

-Türkçedeki “acaba” benzeri bir işleve sahip olan ve “yerini buluyor mu” ifadesini ortaya koyabildiğini söyleyebileceğimiз “пIэрэ” deyiminin bir sözcüğün sonundaki “у, уэ (olarak)” sonekini takip etmesiyle de soru kipi gerçekleştirilir. Bu deyim sonuna geldiği sözcükle birlikte de ayrı olarak da yazılabilir:

«КIуэупIэрэ, КIуэу пIэрэ?: Gidiyor mu acaba? КIуэнупIэрэ: Gidecek mi acaba? Хъууэ пIэрэ: Oluyor mu acaba? ХъуаупIэрэ: Oldu mu acaba?».

ÜÇÜNCÜ KISIM
BİLEŞİK SESLER TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

«Д, Т, ТI» GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLERDEN SÖZCÜKLERE (ТХЪ, ТХЪУ, ТХ, ТХУ, ТХЬЭ; ТКI, ТКIУ)

“ТХЪ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir şeye göre dışsal güç ve aşkınlık ifade eden “т” ses efektinin bir temel ve tözsel durumu ifade eden “хъ” sesinin başına gelerek “тхъ” bileşik sesinin oluşumu bir dışsal ve aşkın güç temelinde oluşan temel ve tözsel bir olguyu ifade eder. Bu anlamda, bir dışsal güçle oluşan ve temele ilişkin eylem ve olguları ifade edecek şekilde ortaya çıkan sözcük örnekleri aşağıda verilmiştir:
-«Тхъын: Çizmek. Итхъын, Итхъэн: Bir şeyi çizmek. ЩIэтхъын: Bir şeyin altından bir şey –zorla, yırtarcasına ya da çatlatırcasına- koparmak. ЩIэтхъэн: Bir şeyin altını çizmek. ЗэфIэтхъын: Yırtmak. Зэгуэтхъын: Yırtmak. Зыкэтхъэжын: Kendini paralamak; çatlamak».
-«Тхъэн: Keyif sürmek. Тхъэгъуэ: Keyif».

“ТХЪУ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir aşkınlık ve dışsal olan şey ifade eden “т” ses efektinin olma anlamını veren “хъу” sesiyle birleşerek oluşan “тхъу” bileşik sesi bir şeyin bir aşkın güçle oluşabilmesine ilişkin anlamlar ortaya koyar.

*

Bu ifadeden olarak bir sürtme eylemi bu ses anlamda ifade bulur:
«Тхъун, Къэтхъун: Sürüklemek, kürümek. Итхъун: Bulunduğu yerden sürüklemek, kürümek. Тетхъун: Üzerinden kürümek. Тетхъуэн: Üzerine kürümek, sürükleyerek kapatmak. ЩIэтхъун: Altından ya da içeriden kürümek. ЩIэтхъуэн: Altına ya da içeriye kürümek. ЦIэнтхъуэн: Kaymak. ТхъунщIын, КъэтхъунщIын: Sürtünmeli bir şekilde silmek. Хэтхъун: İçinden kürümek».

*

Sürtünme eyleminin bir güçle ortaya çıkmasında, eylemin yöneldiği şey olduğu halden çıkarak bozulabilir, birbirine karışabilir. Böyle olgular da aynı ses anlamda ifade bulur:
«Хэтхъуэн: Kürüyerek bir şeye karıştırmak. Зэхэтхъуэн: -Birbirine- karıştırmak. Утхъуэн: Karışmak, bulanmak, duruluğunu kaybetmek. Псыр утхъуащ: Su bulandı. Гъэутхъуэн: Bulandırmak. Псыр умгъэутхъуэ: Suyu bulandırma».

*

Zamanın ya da sorunların sonucunda saçın rengini yitirmesi ve kırlaşması da saçın olması gereken halini kaybetmesi olarak aynı ses anlamda ifade bulur:
«Тхъун, Тхъуэн: Ağarmak. И щхьэцыр тхъуащ: Saçı ağardı».

*

Kendisi kolayca sürülen ve bir şeyin kolayca sürülmesini de sağlamakta olup, bu nitelikleriyle canlı organizmaya büyük yararı bulunan yağlar da aynı ses anlamda ifade bulur:
«Тхъу: Yağ. Тхъурымбэ: Yağ köpüğü».

"ТХ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir dışsal ve aşkın gücü ifade eden "т" ses efektinin ordinatsal yatay ve alt konum ifade eden "х" sesiyle bitimli olarak sesleminde ortaya çıkan bileşik ses "тх" sesidir. Bu birleşimin ifade edebileceği gibi, "тх" sesi bir dışsal güçle ortaya çıkan yatay ve temel bir oluşu ifade eder.

*

Bu anlamda, bedenin yaptığı bir hamle ya da bir iç sıvının bir çırpıda dışarı atılması eylemleri de bu ses anlamda ifade bulur:
-«Утхэн: -Sıvı bir şey- serpmek. Утхэ: Arının peteğe bıraktığı sıvı. Еутхын: Bir şeye -sıvı bir şey- serpmek. Теутхэн: Üzerine –sıvı bir şey- serpmek. Хэутхэн: İçine –sıvı bir şey- serpmek. Убжьытхын, Убжьытхэн: Tükürmek. Хэубжьытхэн: İçine tükürmek. Теубжьытхэн: Üzerine tükürmek».
-«Тхэуэн: Tekme atmak, ayak ve vücutla gerinerek hamle yapmak. Шыр мэтхауэр: At tekme atıyor. Етхэуэн: Bir yöne doğru tekme atmak».
-«УтхыпщIын: Çırpmak. ЗыутхыпщIын: Silkelenmek; Kendi üzerini çırpmak».

*

"Гъэ" eyleme anlamına gelir ve bu niteliğe sahip bir güç olan güneşin (дыгъэ) eylediği bir periyot olarak yıl da aynı seslemde (гъэ) ifade bulur. Adıge topokozmolojisine göre kış toprağın egemenliğindeki bir zaman dilimidir (щIымахуэ); ilkbaharın gelmesiyle "гъэ" işlemeye başlar ki, bu işleyiş de "гъэ" inayetindeki bir gücün yayılması ve yeryüzünü kılgılamaya başlanması, yeryüzünde iz sürmesidir (тхы):
«Гъатхэ: İlkbahar».

*

Her hangi bir şeyin sırtı söz konusu şeyin bitim hattını ifade eder. Bu anlamda, konu bir dağ ya da tepelik sırtı olsun ya da bir canlının sırtı olsun, söz konusu şeyin kendi gelişiminde kılgılanmış (тхы) olan bitim (цIы-э) çizgisidir sırt. İnsan sırtının da aynı sözcükle ifade edilmesi, insansının ayağa kalkmadan önceki haline işaret eder ki, söz konusu ismi verenler bunun bilincini taşıyor olmalıydılar:
«ТхыцIэ: Sırt».

*

Bir dışsal güç ile ortaya konan bir şeyin bu ses anlamda ifade bulması noktasında, insanın yazma eylemi de benzer bir eylem olarak adlandırılabilir:

«Тхын: Yazmak. Тхэн: Yazadurmak. ХэтхыкIын, КъыхэтхыкIын. Bir şeylerden bir takım şeyler alarak yazıya aktarmak. ТхылъымпIэ: Yazma zemini anlamında "kağıt". Тхыпхъэ: Yazmalık anla *ekle* mında "motif". Тхыпкъ, Тхыпкъэ: Yazı gövdesi ya da birimi anlamında "harf". Тхылъ: Kitap; Mektup. Тхыгъэ: Yazıt, yazılı şey. ТхакIуэ: Yazar. Тхыдэ: Tarih. Тхыдэтх: Tarih yazmanı».

"ТХУ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir dışsal ya da aşkın güç ifade eden "т" ses efektinin bir sürme eylemini ifade eden "ху" sesiyle bitiminde ortaya çıkan "тху" bileşik sesinin işaret ettiği anlam bir güçlü sürme ya da bir güç inayetinde devam etme olgusu olmalıdır:

*

Bu sesin başlıbaşına seslemi bir sayının (5) ifadesi olup, bir bütün olarak bir olgunluk ifade eden dört (плIы) sayısını izleyen bir sayıdır. Dördün bu niteliklerini aşarak saymanın sürdürülmesi (ху) bir güç (т) inayetinde gerçekleşebilirdi:
«Тху: Beş (5). Тхурытху: Beşer. Тхуимэ: Beşgen. Тхуэ: Beş kez. Етхуанэ: Beşinci. Етхуэнэрей: Beşincisi».

*

Kanın damarda dolaşımını sürdürmesi de kalbin gücüyledir:
Лъынтхуэ: Kan damarı».

"ТХЬЭ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir güç ve aşkınlık ifade eden "т" ses efektinin bugünkü insanın öncelini ifade eden "хьэ" ismiyle birleşmesinden ortaya çıkan bu bileşik sesin insana ilişkin olduğu açıktır ve ortaya çıkışının eskiliği de ortadadır. Bu bileşik ses (тхьэ) başlıbaşına "Tanrı" anlamına gelir. Bu bileşik sesin (тхьэ) bir güç inayetinde süren şey ya da bir gücün süredurması anlamlarını da ifade edebileceği açıktır ki, bunların da bir Tanrısal şeyi ifade edebildiği anlaşılır durumdadır.

Sözcüğün (тхьэ) insan (хьэ) sözcüğü temelindeki kurgulanması, öncelikle, Tanrının insanla ilişkili bir varlık olduğunu ifade eder; bir aşkın güç (т) ses anlamı efektindeki bu sözcük kurgusu (т-хьэ) Tanrının insanı aşkın olan bir varlık olduğunu ifade etmekle birlikte, insanın Tanrıya ilişkin bilincini gösterir: Onun inayeti ve gücünde varolduğu ve eylediğine ilişkin insan bilincini ifade eder.

Bu bileşik ses sonundaki "э"nın değişmeden ve düşmeden dilsel işleyişte bulunması bu bileşik sesin Tanrı anlamında sabit kaldığını da gösterir. Hatırlanırsa, insansı anlamındaki "хьэ" sesleminde de "э" sesi değişmeden ve düşmeden her zaman olduğu gibi kalmaktadır.

Başlıbaşına "Tanrı" anlamına gelen bu bileşik ses temelinde oluşmuş olan sözcüler aşağıda verilmiş olup, bu sözcükler içerisinde -belki de günümüzün Tanrı anlayışı nedeniyle- anlamakta güçlük çekeceklerimiz mevcuttur.

-Bununla birlikte, “т” sesinin “güç” ve “хьы-э → хьэ” sesinin de “götürme, taşıma” ifade etmesinde, bu iki sesin oluşturdukları bileşik sesin (тхьэ) -“Tanrı” anlamı dışında- “güç inayetinde sürme” anlamını da ifade edebilecekleri anlaşılır bir olgudur ki, bunun örneği de aşağıdaki sözcük örnekleri sonunda izlenebilir-.

*

Aşağıda Tanrı adlarına ve Tanrıya yakarma ve ibadet sözcüklerine ilişkin örnekler verilmiştir:

-«Тхьэ: Tanrı».

-«Тхьэшхуэ: Büyük Tanrı. Псатхьэ: Can Tanrısı. Тхьэгъэлэдж: Ekin ve hasat Tanrısı, bereket Tanrısı».

-«Тхьэм елъэIун: Tanrıya yalvarmak. ТхьэлъэIу, ТхьэлъаIуэ: Tanrıya yalvarı; ibadet. Тхьэ Iуэн: Tanrı –adını- anmak anlamında “yemin etmek”. ТхьэгуIэ: “Tanrı kalbi peyda olsun ki” ya da “Tanrı niyet ve kılgısı üzerine” anlamlarında “vallahi” gibi bir yemin sözcüğü. ТхьэдыгъэIэ: “Tanrı-güneş peyda olsun ki” ya da “Tanrı gücü ve aydınlığı üzerine” anlamında “vallahi” sözcüğünü karşılayan bir yemin sözcüğü».

-Yalvarmak, ibadet etmek ve yemin etmek Tanrıya yönelik olan eylem ve olgular olup, bu sözcüklerin doğuşuna temellik eden şey insanın Tanrıyla ilişkisidir. “ЛъэIу, лъаIуэ, лъэIуэн” sözcükleri yalvarma anlamlarındadır ki, sözcüklerin kurgusundan da anlaşılacağı gibi, bir bedensel eylem olgusu taşıyan ifadelerdir; bedensel (лъэ) bir dille yapılan ve onun açılınımsal öne alınması eylemidir (Iуэн).

-“Yakarı”nın da Tanrıya yapılmakla ortaya çıkan bir olgu olduğu, aşağıda verilen sözcük kurgularından izlenebilir:

«Тхьэусыхэн (тхьэ-усы-хы-э): Yakarmak. Тхьэусыхэ: Yakarı. Тхьэусыхафэ: Yakarı niteliğinde olan».

*

Herşey Tanrının inayetinde gerçekleşmektedir ki, bu gerçekleşme mantığını ifade edecek şekildeki işaretler ile işler Tanrı sözcüğü temelinde kurulan sözcüklerde ifade bulur. Bu anlamda ifade bulan ve günümüzde aile armaları olarak kullanılan işaretler uzak geçmişlerlerde Tanrısal -ya da totemsel- işaretler olarak ortaya çıkmış olmalıdır:

«Тхьэбзэ: Tanrı dili ya da Tanrısal mantık anlamına gelen “aile arması, damgası”. Iуэхутхьэбзэ: Tanrısal mantıkta kurgulanmış ve eylenmek durumunda olan iş anlamında “yapılması gereken herhangi belirli bir iş”. IуэхутхьэбзащIэ: Söz konusu işi yapma durumunda olan kişi».

*

Burada yapılması gereken belirli işi ifade eden sözcük kurgusuna dikkat edilirse, bu işin Tanrısal bir mantık taşıyan veya Tanrının izniyle olması gereken bir iş olduğu açıktır. Günümüz insanı ve anlayışı bakımından bu ifadenin ne kadar geçerli olduğu bir yana, halen söz konusu ifade, yapılması gereken herhangi bir iş için kullanılmaktadır.

Konu ettiğimiz bu işin nasıl olması gerektiğini bilen ve işin yapılmasına önderlik eden kişi de –aşağıda verilen adlandırılmasından anlaşılacağı gibi-

Tanrıya yakın ve Tanrısal kişidir. Söz konusu işin Tanrısallıkla ya da Tanrı adına yapılmasını sağlayan kişidir:
«Тхьэмадэ: Her iş ve yönetimin başındaki kişi, lider, önder, yönetici».

*

Aşağıda verilen sözcükler de "Тхьэ" sözcüğü temelinde ortaya çıkmış olan ve muhtelif anlamlar taşıyan örneklerdir:
-«ТхьэIуэхуд: Kusursuz işler ve güzel kişiler için kullanılan bir ifade olup, "Tanrının güçlü ya da özenli işi" anlamına gelen bir sözcüktür».
-«ТхьэмыщкIэ: Tanrının yapmayacağı -ya da düşürmeyeceği- durumda (Тхьэмыщ I-кIэ) olan anlamında "zavallı"».
-«Тхьэмпэ: Bir bitki yaprağını ifade eden bu sözcük "Tanrısal -ya da doğal- sürdürümün ucu" ya da "Tanrısal işleyişin ulaştığı nokta" anlamına gelir».
-«Тхьэв: Tanrısal karışım ya da Tanrısal bereket olarak ifade edilebilecek olan bu sözcük "hamur" anlamına gelir».
-«ТхьэщIын: "-Organ ya da bulaşık- yıkamak" olan bu sözcük "–Tanrısal- yapmak" anlamına gelir ki, konu olan şeyleri olması gereken şekle dönüştürmek olarak yorumlanabilir».
-«Тхьэлэн: Boğmak (?)».
-«ТхьэкIумэ: "Tanrıya uyma mümkünlüğü sağlayan" anlamında ifade edilebilecek olan bu sözcük "kulak"tır. ТхьэмщIыгъу: Karaciğer. Тхьэмбыл: Akciğer».
-«Тхьэгъуш (Тхьэгъэуш): Hiristiyanlık izleri taşıyor olmalıdır ve "Tanrısal uyarı" anlamına gelir ki, "çan"dır».
-«Тхьэгъу: Genelde "halka" anlamına gelen ve "bilezik" ya da "kulağa takılan halka şeklindeki küpe" için de kullanılan bir sözcüktür. Bu sözcük kurgusuna dikkat edilir ve "гъу" ses anlamındaki ifadelerimiz hatırlanırsa, bu sözcüğün doğrudan "Tanrı ideogramı" anlamını verebildiği açıktır ki, Tanrı ideogramlarının genel olarak çembersel ya da yuvarlak formlar olduğu da bilinir».
-«Тхьэгурмагъуэ: Tanrının kalbi ya da kılgısı yuva buluyor –peyda oluyor- anlamında bir sözcüktür ve "bilici" anlamına gelir».

**

"Tanrı" anlamına gelen bu bileşik ses, bir güç efektinin insanda (хьэ) sürmesini ifade eden bir sözcüktür; dilde sadece bu anlamda kullanımını ifade etmek yanlış olmaz. Ancak, bir istisnası vardır ki, bu da sözcükteki ses anlamları temelinde ifade bulur. Bu sözcüğün (тхьэ) salt ses anlamsal analizi, bir güç inayetinde (т) ortaya çıkarak süren (хьы-э) bir olgunun ifadesi olduğunu ortaya koyar ki, işte bu ses anlamsal temeliyle bu bileşik ses -"Tanrı" ifade etmek dışında- dilde yalnızca bir olguya ilişkin olarak işler. Ancak, "Tanrı" anlamının ortaya çıkmasına ilişkin sesler (т-хьэ) ile aşağıdaki örnek farklıdır:
«Гъутхьэн (Гъу-т-хьы-э-н): İşemek. Гъутхьэпс: Sidik».

"TKI" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Derine işleme ve nüfuz etme nitlikleriyle çoğalma sağlayan "тI" sesinin ortaya çıkma ve sürgün olma ifade eden "кI" sesiyle birleşmelerinden ortaya çıkan "ткI" bileşik sesinin bulunduğu sözcük örneği azdır:

«ТкIыбжь: Sirke tadı niteliğinde ekşi acı. Шхур ткIыбжь хъуащ: Yoğurt ekşidi. ТкIий: Keskin, sert. ЦIыху ткIий: Sert insan, sert adam».

“ТКIУ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Nüfuz ediciliğiyle çoğalmaya gerekçe olan bir gücü ifade eden “тI” temelinde ve efektinde uyma ve gitme anlamlarını ifade eden “кIу” sesinin işlerliği olarak ortaya çıkan “ткIу” sesi, söz konusu gücün etkisine uyarak ortaya çıkan sıvılaşma ve erime eylemlerini ifade eden bir bileşik sestir:
«ТкIун: Erimek. ЗэхэткIуэн: Birbiri içinde kendi kendine erimek. ЗэхэткIухьын: Kendi kendine eriyedurmak. КъиткIун: Bir şeyin içinden sızmak, damlamak. ТкIуэпс: Damla. ТкIуаткIуэ: Sıvı, eriyik».

«Щ, ЩI, Ш» GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLERDEN SÖZCÜKLERE (ЩТ, ЩХЪ, ЩХЪУ, ЩХЬЭ; ШХ, ШХУ)

“ЩТ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Varlığa ve varolana ilişkin olan “щ” ses efektinin bir aşmayı ifade eden “т” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “щт” bileşik sesi bir varolanın varoluş şeklini ya da hal değişimini ifade edebilir; bu anlamı ifade eden bu bileşik sesin “т” sesi bitimli olması bakımından söz konusu hal değişimi bir üst haldir, bir sıvının katılaşma halidir.

*

Bu bileşik sesin doğrudan fiillenimi bir hal değişimi olarak bir üst hal (т) alma durumunun –sıvı halden katı hale geçme- ifadesidir:
«Щтын: Donmak. Ищтыхьын: İçinde donmak -donadurmak. Хэщтыхьын: Bulunduğu şeylerin içinde donmak. Тещтыхьын: Üzerinde donmak».

*

Bu bileşik sesin zamansal (э) almasında ortaya çıkан ifade bir varolanın kendi durum ve konumundan çıkma, atma ve titreme ile donakalmasına ilişkin anlamları ortaya koyar:
-«Щтэн, Къэщтэн: Ürkmek. КъыхэщтыкIын: İrkilmek; uyurken irkilmek; Bir dokunun kendi kendine titreyerek atım göstermesi».
-«Щтэн, Къэщтэн: Kapmak, almak. Къэщтэжын: Geri almak, geri kapmak».

“ЩХЪ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Varlık ve varolana ilişkin bir temel ses anlam olan “щ” efektinin temel ve töz anlamındaki “хъ” sesiyle finale edilmesinde ortaya çıkan “щхъ” bileşik sesi bir varolanın temel ve tabana ilişkin bir olgu ve eylemini ortaya koyabilir:
-«Гъэщхъын: Eğdirmek. Щхьэр гъэщхъын: Başını eğmek. Нэщхъ: Gözün aşağı inmesi anlamında “çatık kaşlılık”».

-«Ищхъэрэ: “Ищхьэ” sözcüğünün tersi anlamında “aşağı, aşağısı”dır. Ищхьэ тет, ищхъэрэ щIэт: Üstte duran, aşağıda duran».

“ЩХЪУ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Varlık ve varolana ilişkin temel ses anlam olan “щ” ses efektinin olma ve oluş ifade eden “хъу” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “щхъу” bileşik sesi bir varlık anlamsal nitelikli oluş ifade eder ki, bu da, varoluşsal olan bir oluş biçimi ile oluşun özünde bulunan bir süreklilik olarak değişim ve dönüşümü ifade edebilir.

*

Değişim ve dönüşüm ile bir derinlik karakterine sahip olan renkler bu bileşik ses anlamda ifade bulur:
«Щхъуэ: Mavimsi boz renk. ЩхъуантIэ: Mavi. ЩхъуэнтIафэ: Mavimsi. ЩхъуэнтIагъэ: Mavilik; Yeşillik».

*

Bu bileşik sesin bir dönüşüm ve değişim ifade etmesinde, bir organizma ya da psikolojinin değişimi de ifade bulabilir. Bu anlamda, sağlam olan bir canlı organizma ya da psikolojinin hastalanmasına ve de hasta olanın sağaltılmasına ilişkin anlamlar ortaya çıkabilir:
-«Щхъуэ: Büyü. Щхъуэ ехын: Büyü yapmak –indirmek-. Щхъухь, Шхъуэхь: Büyü. Щхъухь ехын: Büyü yapmak».
-«Хущхъуэ: İlaç».

*

Bir değişim ve dönüşüm ifade eden bu bileşik sesin bulunduğu bir deyim bulunmaktadır Adıgecede ve bu deyim bir yemin hükmündedir. Bu deyimde bulunan sözcükler ile deyim aşağıda verilmiştir:
«Уащхъуэ: Göksel -ya da kozmik- değişim. Мыващхъуэ: Mavi taş ve değiştiren taş anlamında “göktaşı”. “Уащхъуэ мыващхъуэ” ve/veya “уащхъуэ мыващхъуэ кIанэ”: Kendisine ya da söylediklerine kesinlikle inanılması için başvurulan ve en son ya da mutlak inandırıcılık niteliği taşıyan bir yemin şeklidir. Mutlak inandırıcılık taşıyan bu yeminin kozmik değişime ilişkin olan göktaşı” –ve/veya “göktaşı parçası”- üzerine bir yemin olduğu açıktır. “Kozmik değişim ile göktaşı”nın birlikte anıldığı ve daha açık bir ifadeyle “kozmik değişim niteliği taşıyan göktaşı”nın konu edildiği bu yemin biçiminin göktaşının her şeyin değişimine yol açtığına ilişkin bir geçmişi işaret eden bir arşiv bilgisi niteliği taşıdığı açıktır ve çok eskilerden aktarılagelen bir ifade olmalıdır».

“ЩХЬЭ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Varlığa ilişkin bir temel anlam taşıyan “щ” ses efektinin insan anlamına gelen “хьэ” sözcüğüyle birleşik sesleminde ortaya çıkan “щхьэ” bileşik sesinin “тхьэ” sözcüğünün oluşumuna benzer bir nitelik taşıdığı açıktır. Bununla birlikte, “Тхьэ” sözcüğü insanı aşkın olan bir niteleme olurken, “щхьэ” sözcüğünün

insanın kendisiyle ve varoluşuyla ilişkili bir temel anlam ortaya koyduğu açıktır. İnsanın kendi varoluşuna ilişkin en temel işlevlerin ifadesini ortaya koyabilecek olan bir anlama sahip olabileceği de açık olan bu bileşik sesin bulunduğu sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Her varolan şeyin bir başı ve sonu olmasında, varolmanın temeline ilişkin olan "щ" sesiyle insan (хьэ) sözcüğünün birleşmesinden ortaya çıkan bu bileşik sesin (щхьэ) başlıbaşına insanın kendi başını ifade etmesi uygun olurdu. Buradan itibaren de, herhangi bir baş ve başlıbaşına bir birey ile başlangıç anlamları bu birleşik ses temelinde ifade bulabilir:

-«Щхьэ: Baş, kafa. ЩхьэкуцI: Beyin. Щхьэц: Saç. Щхьэфэ: Kafa derisi. Щхьэкъупщхьэ: Kafa kemiği, kafatası. Щхьэщыгу: Başın üstü, tepe. Щхьэшэ: Eğik başlı. Щхьэншэ: Kafasız. Щхьэдыкъ: Unutkan. ЩхьэкIуртIэ: Kafası cıvıklaşmış ya da karışık anlamında "aptal". ЩхьэзыфIэфI: Kendi başını (kendini) seven anlamında "özsever"».

-«Щхьэ закъуэ: Yalnız başına, yalnız, tek. Зы щхьэ: Bir baş, tek. Щхьэж: Kendi, kendi başına, kendi kendine, kendiliğinde, yalnız. Щхьэхуэ: Ayrı».

-«Псэущхьэ: Canlı baş, canlı varlık. ЦIыхущхьэ: -Her bir- insan. ЛIыщхьэ: -Her bir- adam, birey; Adam başı; Grup başı, başkan».

-«Блыщхьэ махуэ: Yedinin baş günü anlamında "pazartesi günü". Щхьэнтэ: Üzerinde başın bulunmasına uygun şey anlamında "yastık". Щхьэтепхъуэ: Baş örtüsü, başlık».

-«Щхьэмыж: Başak. Щхьэл: Değirmen».

*

Bir şeyin başlıbaşına "baş" sözcüğüyle ifade bulması yanında, "baş" söz konusu şeyin üst kısmıdır; bir şeyin üstüne ya da üzerine ilişkin eylemler de "щхьэ" sözcüğü temelinde oluşan fiillerde ifade bulur:

-«Ищхьэ: Üst, yukarısı».

-«Щхьэдэхын: Üzerinden aşmak. ЩхьэпыркIын: Üstünden –üst ucundan- aşmak. ЩхьэщыкIын: Bir şeyin kendisinden bir şey çıkması, geçmiş olması; Bulunduğu yerden taşmak; Aşmak. Щхьэщыхьэн: Üzerine ya da tepesine varmak; herhangi bir şeye -açıkça görecek şekilde- yanaşmak; Bir şeyin başına ya da üstüne ulaşmış ya da gelmiş olmak; Bir yükseltinin başına çıkmak. Щхьэхын: Başı aşağı inmek ya da düşmek anlamında "erinmek". Щхьэхынэ: Eringeç. Щхьэпэн: Herhangi bir şeyin "щхьэ" tarafından başlıbaşına ifade edilebilmesinde, ona ön olmak anlamında "yaramak". Щхьэпэ: Yarar. Iуэху щхьэпэ: Yararlı iş».

-Bir şey başlıbaşına "щхьэ" sözcüğünde ifade bulabilmektedir ki, iki başın –ya da şeyin- birbirine yanaştırılması bir arada ele alınmak eylemi olarak bir benzetme işlemini ifade edebilir. Burada, birbirine yanaşan başların birlikte ele alınması ve aynı şey gibi değerlendirilmesi bakımından olsa gerektir ki, başka bir örneği bulunmayacak şekilde "щхьэ-ы → щхьы; щхь" işlemi gerçekleşir:

«Егъэщхьын (е-гъэ-щхьэ-ы-н): Benzetmek. Хэт ещхь?: Kime benziyor? –Абы ещхьщ: Ona benziyor. Хэт ар зэщхьыр?: O kime benziyor? –Ар зэщхьыр уэращ: Onun benzediği -kişi- sensin».

*

"Щхьэ"nın fizik olarak bir kafa ifade etmesi ya da herhangi bir şeyin başını ve başlangıcını ifade etmesi, söz konusu şeyin bir varolma (щ) niteliğinde ortaya çıkışına ve götürülüşüne (хьы-э) ilişkin bir ifadedir de. Nitekim, bu bileşik sesin kurgusundaki "щ" sesi varlık ve varoluşa ilişkin bir ses anlamdır ve bu temeldeki bir götürme ya da gitme eylemi de "щхьэ" bileşik sesinde ifade bulan bir anlamdır. Bu ifadeler bir şeyin oluşuna ilişkin olan şeyi, bir temellik teşkil eden şeyi, bir nedeni işaret etmekte olup, "щхьэ" bileşik sesi doğrudan doğruya bir nedensellik ve nedensel bir ifade ortaya koyabilir. Bir nedensellik soru kipi olabileceği gibi, bir cevaptır da. Aşağıda "щхьэ" sözcüğünün ifade ettiğimiz anlamlarında bir nedensellik –kozalite- olarak kullanılmasına ilişkin örnekler verilmiştir ki, bu ifadeler temelde yatan bir nedeni "neden, niçin, için, ama, fakat" olarak çevrilebilecek şekilde ortaya koyar:

«Щхьэ кIуэрэ?: Niçin gidiyor? –Мобы щхьэ макIуэр: Şunun için gidiyor. Сыт щхьэ?: Ne için? –И Iуэхум щхьэ: İşi için. Хэт щхьэ?: Kim için? –Уэр щхьэ: Senin için. Ар щхьэ: Öyle ama; fakat. КъакIуа щхьэ хъуакъым: Geldi ama olmadı. Дежьа щхьэ къэкIуакъым: Bekledik ama gelmedi».

*

Şimdi konu edilecek olan sözcük anlamının bu bileşik sesin ortaya çıkışından itibaren kurulan tüm anlamları kapsayan bir ifade olduğu söylenebilir. Yukarıda gördüğümüz gibi, bu bileşik sesin herhangi bir şeyi tek başına ifade edebilmesinden bir nedensellik ifadesi olmasına değin tüm anlamları kapsayan bir ifade vardır ki, aşağıda vereceğimiz bu ifadenin "щхьэ" sözcüğünün insana (хьэ) ilişkin olarak ortaya çıkmış olmasıyla tam uyuşan bir anlamı olduğu açıktır:

«Щхьэхуит (щхьэ-ху-и-т): Başını sürme durumunda olmak, nedensellik -ya da kozalite- temelinde sürme durumunda olmak, kendi nedenselliğinde durmak, kendini kendi nedenselliği temelinde geliştirmek, kendi varoluşu nedenselliği temelinde kendini kurup geliştirmek ve "kendini gerçekleştirmek" gibi anlamları kapsayan bu sözcük kısaca "kendini adam etmek" deyiminde ifade bulan bir sözcüktür ve Adıgecede "özgürlük" demektir».

"ШХ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir ürünü ifade eden "ш" ses efektinin inme eylemine ilişkin "х" ses bitimli olarak sesleminde ortaya çıkan "шх" bileşik sesinin bulunduğu sözcükler aşağıda verilmiştir:

-«Шхын: Yemek; Yiyecek şey. Шхынытъуэ: Yiyecek şey, yiyecekgiller. Шхэгъуэ: Yeme zamanı. ШхапIэ: Yeme yeri, yemekhane. Шхалъэ: Yemek organı, yemek kesesi, yiyeceklik anlamlarında "mide". Шхэн: Yiyedurmak; Kaşınmak».

-«Уэшх: Yağmur. Къешхын: -Yağmur- yağmak. Ушх къошх: Yağmur yağıyor».

-«Шхыдэн: -Yiyecekmiş gibi- kızmak, öfkelenmek. Зышхыхьыжын: Kendi kendini yemek, kendi kendine kızadurmak».

“ШХУ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir ürün ifade eden “ш” ses efektinin sürme anlamı ifade eden “ху” ses bitimlisi olarak ortaya çıkan “шху” bileşik sesinin bulunduğu sözcükler aşağıdadır.

*

Sütün bir ürün olarak “ш” sesi temelinde ifade edilmesinde (шэ) onun zamanla mayalanmasında ortaya çıkan şey konu edilen bileşik seste ifade bulur:
«ШХу: Yoğurt. ЩХупс: Ayran».

*

Bu bileşik sesin “э” almasında bileşik sesin soneklemi “хуэ” olarak kendisini gösterir ki, bu seslem (хуэ) sonuna geldiği anlamın sürmesinde (ху) ortaya çıkan şeyin kendisine eklemlenmesi işlevi sağlar. Bu işlevle birlikte, “шы-шэ” sesinin bir sürme ya da sürüp götürme anlamı da ifade ettiğini biliyoruz.

Gerek doğrudan süt sağlayan şey ifade etmesi temelinde, gerek bir ürünün (ш) üreten şeye katılması (хуэ) anlamında ve gerekse bir götürme (ш) eyleminin kendine katılması (хуэ) anlamında götürmeye ilişkin olan ifadeler olarak “шхуэ” sesleminin ortaya koyduğu anlamlarda kurulan sözcük örnekleri aşağıdadır:
-«Шхуэ, Шхуэл: Kaba et, meme eti».
-«ШхуэмылакIэ: Yular».
-Bir şeyin kendisinden ortaya çıkan ürünün (ш) sürerek (ху) kendisine katılması (ху-э: хуэ), konu olan şeyin büyümesinin ifadesidir:
«Инышхуэ: Zaten büyük (ин) anlamına gelen bir sözcük sonuna böyle bir anlamın (шхуэ) eklenmesi “büyükçe” olabilirdi. ЦIыхушхуэ: Büyük insan. ЛIышхуэ: Koca adam, büyük adam. Iуэхушхуэ: Büyük iş, önemli iş. Жыгышхуэ: Koca ağaç, büyük ağaç».

«ЛЪ, Л, ЛI» GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLERDEN SÖZCÜKLERE (ЛЪХУ)

“ЛЪХУ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Kan anlamına gelen ve zamansalı da doku ve organ ifade eden “лъ” ses efektinin sürmesi (ху) olarak ortaya çıkan “лъху” bileşik sesi, oluşumundan da anlaşılacağı gibi, bir kandan sürgün olarak oluşan bir organizmanın ortaya sürülmesi ve yaşama kavuşturulması anlamını ifade eder:
-«Лъхун, Къэлъхун: -Bir şey- doğurmak. Лъхуэн: Doğum yapmak».
-«Бзылъхугъэ: Doğurgan anlamında dişi kişi. Хъулъхугъэ: Doğurtkan anlamında erkek. Щылъху: Doğurana aidiyet ifade eden bir sözcük, döl. Дэлъху: Kız için “erkek kardeş”. Къуэрылъху: Oğul taraflı “torun”. Пхъурылъху: Kız taraflı “torun, yeğen”. Мылъхукъуэ: Üvey erkek evlat. Мылъхупхъу: Üvey kız evlat. Мылъхуадэ: Üvey baba. Мылъхуанэ: Üvey anne».

П, ПІ, Б» GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLERDEN SÖZCÜKLERE (ПС, ПЩ, ПШ, ПХЪ, ПХЪУ, ПХ; ПЦІ, ПЩІ, ПКІ, ПКЪ; БЗ, БДЗ, БГЪ, БГЪУ, БГ, БЖ, БЖЬ)

“ПС” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir varolan tarafından içerilmemekle birlikte onunla dış temassal ilişkide bulunma ve teğet durumunda olma anlamsalına sahip olan “п” ses efektinin yanmak ve her tür temassal ilişkiyi ifade eden “с” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “пс” bileşik sesi, oluşumunda yer alan seslerin özelliklerine uygun olan ifadeler ortaya koyar.

Burada ortaya çıkan anlamın içerilmeme ve bir dış teğetsellikte kalmayacağı anlaşılmaktadır ki, bu temasta bir hissetme ve yanma olgusunun söz konusu olacağı açıktır. Bu anlamda çok hassas ve ince, temassal ve nüfuz edebilme nitelikleri taşıyan anlamlar bu bileşik ses temelinde ifade bulur.

Bu bileşik ses anlam, adeta, suya sabuna dokunmayan nitelikte işlemekle birlikte, nüfuz edici ve temelde etkin olan şeylerin dilsel ifadesini ortaya koyabilen bir işleve sahiptir. Böyle bir ses anlamın soyut ve anlaşılması kısmen zor olan şeylerin ifadesinde kendisini göstereceği açıktır ki, birbirinden farklı anlayabileceğimiz birçok eylem ve olgu bu bileşik ses anlam temelinde ifade bulabilmektedir.

Bu bileşik sesin ifade mümkünlüğünün en somut örneği, başlıbaşına su anlamını ifade edebilmesi olsa gerektir. Bundan zamanla canın ortaya çıktığı da dilsel işleyişte ifade bulmaktadır.

Aşağıda bu bileşik ses temelinde oluşan sözcük örnekleri gruplandırılmıştır.

*

Bu bileşik sesin doğrudan su anlamı olmasında ortaya çıkan sözcük örnekleri aşağıdadır:

«Псы: Su. Псынэ: Pınar, su kaynağı. Псыхъуэ: Dere, su havzası. Псыдзэ: Sel. ПсыІудзэ: Baraj. Псыф: Islak. ПсыІэ: Nemli. ТкІуэпс: Damla, su damlası. Дыщэпс: Altın suyu. ПсыкІэпсылэ: Sulandırılmış şey, sudan şeyler».

*

Bileşik ses anlamın ifade mümkünlüğü yanında, suyun hafifliği ve nüfuz edebilirlik özelliği sulandırma deyimine benzer ifadelerin doğuşuna da temellik işlevi görmekte olmalıdır:

«Псыгъуэ: İnce. ПсынщІэ: Hafif; Çabuk. Іэмэпсымэ: Alet edevat».

*

Bu bileşik ses anlamın ifade mümkünlüğü en somut olarak suyun tanımlanmasında kendisini göstermekte ise de, bir ışığın seyri de aynı ses anlamda ifade bulabilmektedir:

«Къепсын: Işımak. Дыгъэр къопс: Güneş ışıyor».

Aynı bileşik ses anlam hapşırma ve öksürme eyleminde de kendisini gösterir ki, bu olgular aynı zamanda canlılığa ilişkin ifadelerdir de:
«Къепсын: Hapşırmak».

*

Suya sabuna dokunmayan cinsten, sabun köpüğü gibi hafif ve geçirgen, ince ve şeffaf, belli belirsiz ve kırılgan, teğetsel ve temassal, bilinmeksizin nüfuz edici ve sivri, çok ince dengeler vs. gibi olgular ile bunlara ilişkin eylemler bu bileşik ses anlamda ifade bulabilmektedir:
-«Епсыхын, Къепсыхын: Binilen yere temas ederek ve adeta süzülerek inmek; normalde ve özelinde attan inmek için kullanılan ifade».
-«Еупсеин: Dayamak. Псей: Çam (bu sözcüğün oluş şeklinin temelinde yatan nedenin, konu olan şeyin dayama ya da dimdik olma niteliğinden mi, yoksa cana ilişkin bir niteliğinden mi (?), hangisinin olduğu açık değildir. -Her ikisidir de)».
-«ЩIэрыпс: Yepyeni. Курыкупс: Tam –en- orta, tam ortası. Я курыкупсэм уитщ: Tam en ortalarında duruyorsun».
-«Упсын: Bir malzemeyi soyup sivriltmek. Кыр еупс: Çubuğu soyup sivriltiyor».
-«ПцIы упсын: -Yalan- uydurmak, yalan söylemek. ПцIыупс: Yalancı, uydurukçu».

*

Gerçekliğin kıyısında ve temassal ilişkide kendisini gösteren yalan ve uydurma ile yeni bir şeyin ortaya çıkması olan yaratımın ince çizgisinde karşımıza masalsı şeylerin çıkacağı açıktır. Bununla birlikte, kimi şivelerde düşünce gibi ince ve fakat gerçekle tam temasta olması gereken bir yaratım eyleminin de bu ses anlamda ifade bulduğu görülür:
«Гупщысэ → Гупсысэ: Düşünce. Гупщысэн: Düşünmek. Гушыпсэ: Kalbin –ya da beynin- ince etkinliği anlamında "düşünce". Шыпсэ: Üretilen ince işleyişlere sahip öyküler olarak "masal"».

*

Gerçekle temassal ilişkide ve yaratımın ince çizgisinde kendisini gösteren olgu ve eylemlerin ifade mümkünlüğü olan "пс" sesi suyun da (псы) ifadesidir ki, onun zamansal (э) almasında Tanrısal yaratımın bir aşaması gerçekleşir. Su canlı oluşun temelinde yatan mümkünlüktür ve dilsel kurguda canın zamanla oluşumuna temellik eden şeyin su olduğu ifade bulmaktadır. Kendisinin ortaya çıkmasının mümkünlüğünü taşıyan sudan (псы) zamanla (э) canın (псэ) ortaya çıkabilmesi de güneşin "пс" ses anlamında ifade bulan ışımasına (къепсын) ilişkin olmalıdır ve bunu Adıgece şöyle ifade eder:
«Дыгъэр къопс псым хопсэри, псым псэр къыхохъукIыр: Güneş ışıyor suya yansıyor –da-, sudan can peyda oluyor».

*

Böyle ortaya çıkan can sözcüğü temelinde oluşan ifadeler aşağıdadır:
-«Псэ: Can. Псэун: Canın açılınım hali ya da fonksiyon hali anlamında "yaşamak". Псэугъуэ: Yaşam. Псэущхьэ: Canlı varlık. Псэгъу: Birlikte yaşanan, yaşam birlikteliğinde olunan, eş. Псэхын: Canı çıkmak; Kayıplara karışmak. Псэхыжын: Yeniden kaybolmak; Canını –bizzat- teslim etmiş olmak. Псэхэх: Can alıcı. Псэф: -Hayvanlar için- hamile».

-«Псапэ: Candan öncel ya da canın önünde tutulan anlamında “sevap”. Хуэупсэн (хуэ-у-псэ-н): Birine candan ilgilenerek özen göstermek. Еупсэн: Birine yönelik candan özen göstermek».
-«Хъуапсэ: Olan şeye canı gitme anlamında ifade edilebilecek olan “imrenme”. Хъуэпсэн: İmrenme durumunda olmak. Ехъуэпсэн: -Bir şeye ya da birine-imrenmek».
-«Псэхун: Dinlenmek. Гъэпсэхун: Dinlendirmek. Гъэпсэхугъуэ: Dinlenme, dinlenme zamanı; dinlenme fırsatı. Зыгъэпсэхун: Kendini dinlendirmek, dinlenmek. Гупсэху: Gönül rahatlığı».
-«Къуэпс: Kök saçağı, köksap. Лъапсэ: Kök. Псалъэ: Sözcük. Псэлъэн: Konuşmak. Псэлъэгъу: Konuşdaş».

*

Canın ortaya çıkmasına temellik teşkil eden su varoluş sürecinin bir aşamasında töz niteliğine sahip olan bir varolandır ki, bir doğal ve kozmik doğumun kendisinden ortaya çıkmasına kaynaklık etmektedir. Bu ifadelerin de göstereceği gibi su doğal olarak dişildir; doğanın ve yaşamın vazgeçilmezi ve tadıdır. Onun zamansal almasında ortaya çıkan can da aynı nitelikte olup, yaşamın mümkün olması ve sürmesinin temelidir, yaşamın ve yaşam tadının kendisidir. Bu ifadelerden olarak, bu bileşik ses Adıgece dişil isimler içinde de yerini almıştır:
«Гупсэ. Псынэ. Псанэ».

*

Bu bileşik ses bir şeyi dış temassallığında tanımlama olanağı verir ve bir toplanmışlık ile tümelliğin ifadesi de burada mümkün hale gelir. Bu anlamda bir bütün anlamı burada ifade bulabilmektedir. Bu ифade, canın bütünlüğüyle de örtüşen bir ifade olmakla birlikte, can sözcüğünden farklı bir anlama sahip olmak bakımından farklı telaffuz kazanmış olmalıdır:
«Псо: Bütün. Зы щIакхъуэ псо: Bir bütün ekmek. Псори: Hepsi, toplamı».

**

Bu bileşik sesin kendisi başka seslerle de kaynaşabilmekte olup, kendisinden türeyen bileşik seslerin de ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Aşağıda bu bileşik sesten ortaya çıkan yeni bileşik seslere ilişkin örnekler verilmiştir.

Canlı bir organizmanın çıkardığı çatlak sesler can anlamı ifade eden sözcük efektinin (псэ-ы: пс) çatlama ifade eden “к” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “**пскэ**” bileşik sesinde ifade bulur:
«Пскэн: Öksürmek. ПскэIун: Öksürme sesi çıkarmak –taklidi yapmak».

*

Sudan geçmek ya da su dökünmek anlamında ifade bulan yıkama eylemi, su sözcüğü efektinin (пс) geçmek –ya da çıkmak- anlamı ifade eden “кI” sesiyle birleşmesinden doğan ses “**пскIы**” bileşik sesidir:
«ГъэпскIын: Yıkamak. ЗыгъэпскIын: Yıkanmak».

*

Bir temassal ve ince çizgide eylenen eylemlerin de “пс” ses anlamında ifade bulabilmesinde, böyle bir eylemden geçmek de “кI” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “**пскIэ**” bileşik sesinde ifade bulabilmektedir:
«ЩIэупскIэн: -Salıncakta- sallamak. ЗыщIэупскIэн, ЗыщIэупскIэжын: Kendini salındırmak, sallamak; bizzat kendi kendine sallanmak, salınmak».

*

Bu ses bileşimlerine benzer bir başka olgu da bir olayın çabucak meydana gelme halini ifade edecek şekilde “**псту**” bileşik sesinin ifade sonuna gelmesidir. Konuya ilişkin olan ender örnek aşağıdadır:
«Иджыпсту: Hemen şimdi».

“ПЩ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir şeye dahil olmamakla birlikte, onunla dış temassal ilişki içinde olma durumunu ifade eden “п” ses efektinin varlığa ve varolana ilişkin temel bir ses anlam olan “щ” sesiyle birleşmesiyle ortaya çıkan “пщ” bileşik sesi, bir varolanın dış temassal ilişkisinde ifade olunmasıdır.

Bir varolana dış temassal ilişkinin (п) varlığa ilişkin bir olgu (щ) olarak kendisini göstermesi, konu olan varolanın -dış temassal ilişkisinde- varlığının ortaya konmasıdır. Tam da bu nokta, bir varolanın ölçülmesi ve değerlendirilmesi etkinliğidir.

Bir ölçme ve değerlendirme ifadesinden fizik olarak bir dış temassal ilişkide olmaya kadar muhtelif anlamlar bu bileşik ses anlamda ifade bulur. Bir fiziksel olgu olarak, bir varolana sürtünme ya da temas etme durumu burada ifade bulur.

Bu bileşik ses anlam temelinde ortaya çıkan sözcükler aşağıda gruplandırılmıştır.

*

Ölçmeye ilişkin sözcük örnekleri şöyledir:
«Пщын, Къэпщын: Ölçmek. Къэпщытэн: Araştırmak. Егъэпщэн: Bir şeyi bir başka şeye ölçüştürmek. Зэгъэпщэн: Birbiriyle ölçüştürmek. Къэпщытапхъэ: Araştırılabilir olan. Зэгъэпщапхъэ: Ölçüştürülebilir olan».

*

Bir şeyle temas ve sürtünme anlamı sürünme eylemini verir:
«Пщын: Sürünmek. Къэпщыхьын: Sürünedurmak. ЩIэпщхьэн: Altına ya da içeri sürünerek girmek, dalmak. КъыщIэпщын: Altından ya da içeriden sürünerek çıkmak. Хэпщхьэн: Bir şeylere –adeta sürünerek- dalmak. Къыхэпщыжын: Bir şeylerin içinden –adeta sürünerek- çıkmak. КIэрыпщхьэн: Bir şeye sürünerek tırmanmak».

Bir şeyi salıvermek ya da rastgele bırakmak da bırakılan yerle temasa geçecek şekilde koyvermektir:
«УтIыпщын: Bırakmak, koyvermek, salıvermek. УтIыпщыжын: Tekrak salıvermek, serbest bırakmak. ХэутIыпщхьэн: Bir şeylerin içine salıvermek. ХэутIыпщхьэжын: Tutulduğu ya da ele geçirildiği yere “tekrar koyuvermek”.

Хэгъэпщын: Bir sürüyü “geceletmek” de belirli bir yerde temassal ilişkide tutmaktır».

*

Zaman da sürekli temassal ilişkide bulunduğumuz ve bizim kendisinde sürüklendiğimiz bir olgudur; sürekli olarak ilerlemek bakımından önsel (п) bir olgu (щ) olan zaman da aynı zamanda en iyi ölçektir. Bu ифadelerden olarak, belirli zamanlar ve anlar da geçip gitmekte olan belirli zamansal kriterler olarak “пщ” bileşik sesi temelinde ifade bulur:

«Пщыхьэщхьэ: Akşam. Пщэдджыжь: Sabah. Пщэдей: Yarın».

*

Bir şeyin şişmesi de yüzeyinin genişlemesi olarak sürtünmeye ilişkin bir olgu olup, söz konusu varolanın dış temassal ilişkisinde gerçekleşen bir eylemdir. Şişirmeyi de sağlayan üfürme eyleminin kendisi temelde bir şişme olgusu olan eylemdir:

-«Пщын: Şişmek. Гъэпщын: Şişirmek».

-«Ипщэн: İçeri üflemek. ЩIэпщэн: Altına ya da içeriye üflemek. Епщэн: Bir şeye yönelik olarak üflemek. Тепщэн: Bir şeyin üzerine üflemek».

*

“Пщ” bileşik sesinin bir şeyin yüzeyinde gerçekleşen temassal ve sürtünmeli olguları ifade etmesinde, bir şeye göre üst bölge ya da bir şeyin üst kısmı ifade bulabilir ki, böyle bir olgunun ifade bulması “пщ” bileşik sesinin zamansal almasını gerektiren bir olgudur. Bu ifadeler doğrultusunda gövde ve başa göre konumlanan “boyun” bu bileşik sesin (пщ) zamansal (э) almasında ifade bulur:

-«Пщэ: Boyun, ense. Пщэдыкъ: Ense kökü. ПщампIэ: Yaka. Абы и пщэр гъумщ: Onun ensesi kalındır. Ипщэ: Bir şeyin boyun ve üst yönü kısımı. Ипщэм тетщ: Üstte duruyor. Къуэжапщэ: Köyün üst kesimi, yukarı mahalle».

*

Bir bütünü birleştiren ve bir arada tutan bölgedir boyun. Bu anlamı veren “пщ” bileşik sesi aynı zamanda varolmanın sürdürülmesi için gerekli olan bir öncel durumun da ifadesi olabilir. Bu ifadeler beslenme olgusunu da ifade edebilecek anlamlar ortaya koyabilir:

«ПщэфIэн: Yemek hazırlamak, pişirmek. ПщафIэ: Aşçı. ПщэфIапIэ: Mutfak».

*

“Пщ” bileşik sesinin ifade ettiği anlam bir varolanın dış temassal olarak kapsanması ve içerilmesidir ki, bu temelde ortaya çıkan en temel işlev ölçme ve ölçüye ilişkin olgudur. Bu anlamda, bu bileşik ses başlıbaşına Adıge töresinde (хабзэ) bir ölçüt ve örnek olma durumunu da ifade eder. Bu ифadelerden olarak, her bir Adıge toplumsal biriminde bir ölçüt ve ölçek kişi bulunur. Toplumsal çevrim bu ölçek ve ölçütün merkeziliğinde döner. Bu bakımından, toplumun merkezi önderi konumunda bulunan “пщы” üstte duran ve direktifleri doğrultusunda toplumu yöneten ve güden değil, toplumun içinde ve merkezinde bulunan örnek ve saygın kişidir. Bu toplumsal sisteme ilişkin ve “пщы” kavramının niteliği üzerine birkaç ifade aşağıda verilmiştir:

-Adıge toplumsal düzeninin kendisini “пщы” sistemi olarak ifade etmek uygun düşer. Adıge toplumunda sosyal düzen toplumsal değerler bakımından medyan niteliği kazanan bir merkez çevresinde dönen bir sistemdir.
-Töre ve toplum değerleri toplamı bakımından “пщы” Gaus eğrisindeki “medyan” niteliğine sahip olandır. “Пщы” toplumun başında bulunan ve topluma sahip olan değil, aksine, toplumun kendi değerleri temelinde ortaya çıkardığı bir merkezi olgu olarak toplumun tümünün sahip olduğu bir medyan kişidir. Her birey bakımından değerlerin örneği ve bir ölçüt niteliği taşıyan kişinin bu medyan ve merkezi konumu bakımından her birey de kendi yerini doldurarak indüvidüel olarak vardır.
-Böyle bir geometrik sistemde, “хабзэ” temelinde bulunduğu yeri dolduran birey, -“пщы” dahil olmak üzere- diğerleriyle eşittir.
-Bireyin bu varoluşunda onun toplumsal bağı “хабзэ”dır ve bunun medyanı “пщы”dır. Toplumun en küçük birimi olan aileden başlayarak toplumun tümünü kapsayacak şekilde, her toplumsal birimde medyan niteliği bakımından merkezi konumda bulunan “пщы” nitelikte bir kişi mevcuttur.
-Bir “хабзэ” toplumunda örnek ve ölçüt niteliğinde olan “пщы” açıktır ki, “хабзэ”nın yaşatılması ve geliştirilmesi bakımından bir merkezi önder niteliğindedir; bu önderlik, önde ya da başta olmak ve yönetsel bir nitelik taşımak değildir. Böyle bir önderlik, toplumsal sistemin kendi doğrultusunda şekillendiği “хабзэ”ye uygun olarak ve dolayısıyla da Tanrısal ve kozmik nitelikleriyle yürütülmesi işlevidir ki, “пщы” bu temelde kronik bir “тхьэмадэ” işlevindedir. Ancak, “пщы” herhangi belirli bir iş bakımından değil, tüm toplumsal düzenin idamesinde merkezi konumu bakımından kronik “тхьэмадэ”dir.
-“Тхьэмадэ” sözcüğünü daha önce irdelemiştik ki, onun “пщы” ile arasındaki ayrım bakımından ve “пщы” kavramını daha iyi anlamak bakımından, bu iki sözcüğün kullanılmasına ilişkin bir karşılaştırma niteliği sunan şu örnek aydınlatıcıdır: Bir müzik topluluğunu yöneten şef o müzik grubunun “тхьэмадэ”sidir; bir enstrumanı en iyi çalan kişi o enstrumanı çalanların ve o enstrümanla yapılan müziğin halen mevcut olan “пщы”sıdır.
-Başta bulunmak ve yönetmek niteliği bulunmayan ve her bireyin indüvidüel olarak kendi merkezi konumunda bulunduğu sivil bir toplumsal düzenin işlerliğini garanti altında tutan ve sistemin döngüsünde kendisini gösteren bir medyandır “пщы”. Bir sistemde başta olan ya da yöneten birilerinin bulunmaması ve dahası yönetme kavramının bulunmaması –doğal olarak- insanlar üzerinde bizzat insanların tahakkümünün bulunmamasıdır; bu bakımdan da, böyle bir sistem bir başka insana sahiplik ve köleliğin bulunmadığı bir sistemdir.

*

“Пщы” kavramı temelinde oluşan ve onun her toplumsal birimde bulunmasına ilişkin sözcük örnekleri aşağıdadır. Yukarıdaki açıklamaları dikkate almakla birlikte “пщы” sözcüğünü “prens” olarak ifade etmek mümkündür:
-«Пщы: Prens. Пщыгъуэ: Prenslik. Пщышхуэ: Büyük prens. Къэбэрдеипщ: Khabardey prensi. Къэбэрдей пщыгъуэ: Khabardey prensliği».

-Bir toplumun geneli bakımından bir prensin bulunması yanında, her bir şive veya lehçenin konuşulduğu bir çevre biriminin de prensinden söz edilebilir. Bununla birlikte, bir arada oturan bir toplumsal birimin –bir köyün ve her bir ailenin- merkezi lideri ya da prensi vardır:
-«Жылагъуэм и пщы; Жылагъуэпщ: Soy prensi. Къуэжэпщ: Köy prensi, önderi».
-«ПщылI: "Prensin adamları" anlamına gelen bu sözcük Adıge sisteminin temel kaybına uğramaya başlaması ile değişim sürecinde ve günümüzde "köle" anlamına gelir».
-«Пщы унагъуэ: Prens ailesi ya da sülalesi».
-«Уэнэгъуэпщ: Aile büyüğü, -aile prensi-. Пщы, Пщыжь: Aile büyüğü, -aile prensi-; Kayınbaba. Пщыкъуэ: Kayın, -prens oğlu-. Пщыпхъу: Görümce, -prens kızı-».

*

Aşağıdaki sözcük ve kavramlar, yalnızca Khabardeycede mevcuttur; diğer Adıgece şivelerinde mevcut değildir. Bunun nedeni de, dışarıdan gelen tehditlerin artması sonucunda Khabardey toplumunda "Пщы Беслэн" döneminde gerçekleştirilen askeri yapılanma ile bunun paralelinde dışarıdaki anlayışa uygun yönetsel iktidar yapılanmasıdır. O süreçten sonra, dilde "тет пщы" kavramındaki ifadeler oluşmuştur:
«Тепщэ: Hükümdar prens. Тепщэгъуэ: İktidar».

*

"Пщы" sistemi töresel bir temelde bireyin indüvidüel varlığındaki bir sistemdir ve herkesin örnek veya ölçüt olmaya temayül göstermesi bakımından da herkesin "пщы" mümkünlüğü taşıdığı bir sistemdir. Söz konusu toplumun mensubu bulunan herkes olagelen bu geleneksel yaşam tarzı ve törel yapısı gereğince "пщы" olmaya layıktır ve böyle çağrılmasının da yerindeliği açıktır.

Bu ifadeden olarak, aşağıda vereceğimiz hitap şekli "bay, bayan, efendi, sör, mösyö" gibi ifadeleri karşılasa da, bunlar gibi başlıbaşına kullanılan ve etiket ya da marka niteliği taşıyan bir sözcük değildir. Ancak, bir sözcük karşılığı olmak bakımından bu hitap şeklini aşağıda "efendi" olarak Türkçeleştirdik:
«Апщий: Geçmişi (a) bakımından –ya da olageldiği şekilde- "пщы" durumunda (ий) olan –ya da layık olan- anlamında bir hitap şekli. ФIэхъус (фIэухъус) апщий: İyilikler –üzerine olsun- efendi. –Упсэу апщий: Varolasın efendi. ФIэхъусыж, ФIэхъусыж апщий: Evine ya da ülkesine dönmüş olana yönelik olarak kullanılan selamlama şekli olup "tekrar iyilikle" anlamına gelir. Гуп махуэ апщий: Grup günü –olsun- ya da grubunuz aydınlık –olsun- efendi (bir grubun selamlanması şeklidir). Гъуэгу махуэ апщий: Yol günü –olsun- efendi (Yolcuya selam şeklidir). Бэхъу (бэухъу) апщий: Bereketli olsun efendi (hasat toplama vs. şeklinde çalışma halinde olan kişiye verilen selam şeklidir)».

*

Bir ölçüt olmak, ortaya çıkan şeylerin ölçümünü yapmayı ya da bir şeylerin ölçeğe uygun olmasını sağlayabilmeyi de ifade edebilir. Bu anlamda, her organize şeyin ve her organizmanın varolanlar arasında ve mevcut ortamda bir yer edinebilmesini sağlamak, bir gövde ya da bünyeye kavuşmak, bedenine ya da

kapsam alanına uygun bir kılıf ya da form bulmak, bir şeyin olması gereken kütlesini ölçüp biçerek uygun olanını tespit etmek ve ona yakışanı bulmak bir Tanrısal niteliktir:
«Лъэпщ: Mitolojide teknolojik yapı, madencilik ve demircilik Tanrısı».

**

"Пщ" bileşik sesinin "т" ile birleşmesiyle ortaya çıkan "**пщт**" bileşik sesi, ölçüyü kaçırarak yatağından çıkmayı ifade eden anlamlar ortaya koyar:
«Пщтыр: Kızgın, kaynar derecede sıcak. Хьэтхъупсыр пщтырщ: Çorba aşırı sıcaktır. Къэпщтын, Къипщтын: Aşırı kızıp köpürmek, yerinde duramayacak kadar kızgın olmak».

"ПШ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir şeyin dış teğetsel ilişkisini ifade eden "п" sesiyle bir ürün ve çıkma anlamı ifade eden "ш" sesinin birleşmesiyle ortaya çıkan "пш" bileşik sesi kaynağı ve nasıl gerçekleştiği belirsiz olan şeylerin ortaya çıkma hallerini ifade edebilir. Bu bileşik ses somut olarak bir şeyden türemeyen ve fakat soyut bir ortaya çıkma niteliğiyle peyda olan şeyleri ifade eder. Başka bir ifadeyle, bu bileşik ses ortaya çıkan şeyle –ürünle- ortaya çıktığı şey –kaynak- arasında somut bir illiyet bulunmaması niteliğiyle ortaya çıkma olgusu ifade eder.

Bu niteliğiyle de birbirinden farklı anlamların ortaya çıkmasında kendisini gösteren bir bileşik ses anlamdır.

*

Karşılığı olduğu şey somut olmayan ve bir değiş-tokuş niteliğindeki gibi somut mübadele niteliği bulunmayan ödeme olgusu bu ses anlamda ifade bulur:
«Пшынын: Ödemek. Пшыныжын: Tekrar ödemek, karşılığını vermek, bedelini ödemek».

*

Bir enstrüman ile ondan ortaya çıkan müzik farklı varoluşsal kategorilere sahiptir; enstüman ile müzik arasındaki bu müphem ilişki bu ses anlamda ifade bulur:
«Пшынэ: "Пшы" kaynağı anlamında "müzik enstrümanı, mızıka". Пшыналъэ: Çalınmaya uygun olan ya da müzikal olan anlamındadır; "libretto, beste, güfte". Пшынауэ: Enstürman çalan, çalgıcı, mızıkacı. Пшынэ дыкъуакъуэ: Çatal mızıka anlamında "lir, arp". Іэпэ пшынэ: Elle çalınan (tuşlu) bir enstrüman, mızıka. ШыкІэ пшынэ: At kuyruğundan yapıldığı anlaşılan ve keman sınıfından olan bir Adıge enstrümanı».

*

Görünür bir somut belirtisi olmaksızın ortaya çıkan bulut da bu bileşik ses anlamda ifade bulur:
«Пшэ: Bulut. Пшэплъ: Ufuk. Пшагъуэ: Bulutlu, puslu».

*

Taşlar somut olmakla birlikte, onlardan ortaya çıkan parçacıklar da bu bileşik ses anlamında oluşmuş olarak ifade edilmiştir:

«Пшахъуэ: Çakıl, kum».

*

Adıgece gün akşamdan başlar ve kastedilen bir günün akşamı söz konusu günün öncesi akşamdır. Bu ifadeden olarak, kastedilen günün kendisinden doğduğu akşam da bu bileşik sesin bulunduğu bir sözcükte ifade bulur:
«Пшыхь: -Ertesindeki bir günün kastedilmesinde- akşam. Дыгъуэс пшыхь: Dün akşam. Мерэм пшыхь: Cuma akşamı (perşembeyi cumaya bağlayan akşam)».

“ПХЪ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“П” sesinin bir temel ve tözel durum ifade eden “хъ” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “пхъ” bileşik sesi dış temassal ve önsel nitelikli olup, temele ilişkinlik taşıyan olgu ve eylemlerin ifadesinde kendisini gösterir.

*

Bu ifadeden olarak, hazır ve toplu olan şeylerin eski hale getirilmesi ya da tözel duruma dönüştürülmesi olarak dağıtılması ya da serpilip saçılması ile onların temizlenmesi eylemleri bu ses anlamda ifade bulur:
-«Пхъын: Serpmek. Хэпхъыхьын: İçine serpiştirmek. Къипхъын: İçinden serpmek. Ипхъэн: İçine ya da bir yerlere serpiştirmek. Тепхъэн: Üzerine serpmek. Тепхъыхьын: Üzerine serpiştirmek, serpedurmak. Хэпхъэн: İçine sermek. ЗэщIэпхъыхьын: Toplu duran bir şeyi dağıtmak, etrafa saçmak».
-«ПхъэнкIын: Süpürmek. ПхъэнкIий: Süprüntü, çöp».

*

Bir önsel ve tözel ifade edebilmesinde bu bileşik ses anlamı temelinde, kendisinden ortaya çıkabilecek olan şeylere ilişkin bir ön hazır halde bulunan ya da işlenebilir olan şeylere ilişkin ifadeler ortaya çıkar. Bu ifadeden olarak, işlenebilir olan ya da bir ihtiyaç durumunu ve hammaddeyi ifade eden “пхъэ” sözcüğü “odun” olarak özelleşmiş bir sözcüktür. Bu temelde ortaya çıkan sözcük örnekleri aşağıda verilmiştir:
«Пхъэ: Odun. Пхъэбгъу: Tahta. Пхъэх: Bıçkı. Пхъахъуэ: Ağaç zımpara; Ağaç zımparalayan kişi. ПхъащIэ: Ağaç ustası. ПхъэIэщэ: Ağaçtan yapılmış araç, “saban”. Пхъэгуахъуэ: Ağaç yaba, dirgen».

*

Bir hammaddenin bu bileşik ses anlamda ifade bulması uygundur ve bir hammadde kendisinden bir şeylerin ortaya çıkarılabileceği bir tözdür. Bu anlamda, kendisinden bir şeylerin ortaya çıkarılabileceği bir şey, belirli bir işe yarayışlı olma durumu, olabilirlik ve örnek olma anlamı bu bileşik ses anlamda ifade bulabilmektedir:
«Щапхъэ: Örnek. ЩIапхъэ: Yapılabilir olan; Yapmaya elverişli olan; Yapılması gereken. Хъупхъэ: Olması ya da meydana gelmesi mümkün olan. Къэхъупхъэ: Bir şeyin ortaya çıkması ya da meydana gelmesinin mümkün olması. ЖыIэпхъэ: Söylenebilir olan; Söylenmesi gereken».

*

Aynı bileşik ses anlamın bulunduğu bitki ve meyve isimleri vardır:

«Пхъы: Havuç. Пхъэгулъ: Erik. Пхъэц: Badem».

“ПХЪУ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“П” sesinin oluş ve olma anlamı ifade eden “хъу” sesiyle birleşmesinde ortaya çıkan bileşik ses “пхъу” bileşik sesidir ve ön oluş ya da öncel oluş ile öne doğru olan eylem ve olguların ifadesini ortaya koyar:
-«Пхъу: Kız evlat. Шыпхъу: Kız kardeş, bacı. Пхъурылъху: Kızdan olan yeğen; kuzen, evlat, torun».
-«Пхъуэн: Öne hamle yapmak. Епхъуэн: Öne bir şeye hamle yapmak. Пхъуэтэн, Къэпхъуэтэн: Kapmak. Пхъуантэ: Çanta, valiz».
-«Іэпхъуэн: “Іэ” hazır ve ön olandır ki, onun hamle yapmak (пхъуэн) fiiliyle birleşmesinde ortaya çıкan bu sözcük “göç etmek, çekip gitmek” anlamına gelir. Іэпхъуэшапхъуэ: Göçebe. ЩІэпхъуэн: Kaçmak. КІэлъыщІэпхъуэн: Peşinden kovalamak».
-«Тепхъуэн: Üzerini örtmek. Тепхъуэ: Üst örtü. Пlэ тепхъуэ: Yatak örtüsü».

“ПХ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir dış teğetsel durumdaki ilişkili olmayı ifade eden “п” ses efektinin inme eylemini ve ordinatsal olmayı ifade eden “х” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “пх” bileşik sesi, bir şeyi dış temassallıkta kapama ya da bir şeyin önünü kapama anlamlarını ifade eder.

Bu ifadelerden olarak, insanın ön ve arka bölgelerini kapatmak olarak başlayan bir örtünme olgusu bu bileşik ses anlamda ifade bulur. Burada, bağlama işleminin ses anlamsal olarak ifade bulması temelinde ortaya çıkan “bağlanılan yer”in adlandırılmasına ilişkin etimolojik temeller de açık hale gelmekte ve kendisini göstermektedir:
-«Пхэн: Bağlamak. Хэпхэн: İçine bağlamak. Тепхэн: Üzerine bağlamak. ЩІэпхэн: Altına bağlamak. ЗэщІэпхэн: Sarıp sarmalamak anlamında bağlamak. КІэрыпхэн: Bir şeye bağlamak. ЗэкІэрыпхэн: Birbirine ya da uç uca bağlamak».
-«Епхын: Bir şeyi ve/veya bir şeye bağlamak. Зэпхын: Birbirine bağlamak. Пхыр: -Ekin- demeti».
-«Пхэ: Kıç, kalça, arka. Пхэ къупщхьэ: Kalça kemiği. Пхащхьэ: Kıç üstü. Пхалъэ: Pantolonda kalçanın bulunduğu yer, kalçalık».
-«Пхэндж: Arkadan kılgı ya da okuma anlamında “ters”».
-Bağ ya da demet halini almış olan bütünlere ilişkin eylemler de bağlanmış olma durumunu ifade eden seslem temelinde ifade bulur:
«ПхырыкІын: İçinden geçmek. КъыпхырыкІын: İçinden ya da arasından –örneğin “su”- geçirmek, sızdırmak. ЗэпхырыкІын: Arasından ya da içinden geçmek. ПхырыІун: Arasına bir şey sokmak, saplamak».

“ПЛЪ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“П” ses efektinin bir doku ve organizma ya da organize şeyin temeline ilişkin bir ses anlam olan ve kan anlamına da gelen “лъ” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “плъ” bileşik sesi potansiyel bir organ veya doku anlamının çepersel bir nitelik göstermesi olan bir anlama sahip olur. “Лъ”nın kan ve dokuya ilişkin olmasında da, bu bileşik ses anlam bir doku ya da organizmanın içinde cereyan eden ve yüzeyine yansıyan bir olgu ifade eder. Bu ifadeden olarak, bu bileşik sesin kan ve dokuya ilişkin olan anlamlar ortaya koduğu da ifade edilebilir. Böyle bir bileşik ses anlam, herhangi bir organize şeyin ya da doku ve organın içinde cereyan eden bir olay ve bunun dışarı yansımasının ifadesidir; kanın devinim artışında çeperine yaptığı baskı bu bileşik ses anlamda ifade bulur.

Bu bileşik ses anlamda ortaya çıkan şeyin bir hazır olma ve kendini ifşa etme olgusunu ortaya koyacağı açıktır ki, “плъ” bileşik ses anlamı her varolanın iç dinamiğinin gereği olarak ortaya çıkan ve dışarı baskı yapan ya da dışarıdan belli olma niteliği bulunan bir içkin eylemi ifade eder. Bir varolanın varlığını sürdürmesi ve oluş süreci “c” ses anlamı işlevinde mümkündür ki, ortaya çıkan her varolanın bu temeldeki varlığı bir iç dinamiği (ф) de oluşturur. Bu iç dinamiğin önsel organizasyonu da “плъ” bileşik ses anlamında ifade bulur. Her varolan, oluş ve iç dinamiği bakımından çeperine doğru yayılan bir organizasyona sahiptir ya da çeperine doğru bir örgenleşme eğilimi içindedir. Çeperine doğru içeriden gelen tepkiler bir örgenleşme ve içeriden dışa doğru bir örme ve örgüleme olgusunu mümkün kılar. Bunun belirli bir istikamete odaklanması sürecine girmesi de o istikamette örgenleşme ve organize olmayı getirir. Bir şeyin yöneldiği ve odaklandığı şey ve istikamet de aynı ses anlamda ifade bulur.

Böyle bir olgunun (плъ) bir organizma içinde cereyan etmesi, konu olan organizmanın hazır hale gelme çabası içinde olduğuna ilişkin bir olgudur. Bununla birlikte, bir istikamette kronik hale gelen böyle bir olgu (плъ), o istikamette bir yapılanmanın ve örgenleşmenin de ifadesidir ki, bir organizma bütününden organların ortaya çıkması olgusu böyle bir olgudur. Bir organizmanın bir istikamete yönelik olarak gerçekleştirdiği böyle bir olgu (плъ), o yöne enerji ve dikkat toplaması olgusudur. Bu olgunun (плъ) bir bakma eylemini de ifade edebileceği açıktır ki, göze ilişkin olan bakma eyleminin uzaklara yönelik olmasında da, bu bileşik sesin ötelenimsel (э) halindeki “плъэн” sözcüğü “bakmak” anlamını verir.

İşte bu gibi olgular “плъ” bileşik ses anlamında ifade bulan olgulardır. Aşağıdaki sözcüklerin bu temelde ortaya çıktığı ifade edilebilir.

*

Böyle bir iç dinamik bir hazır olma veya bir şeye ısınma olgusudur:
«Плъын, Къэплъын: Isınmak, kızarmak. ЗэщIэплъэн, КъызэщIэплъэн: -Kendi kendine- ısınmak, kızarmak, -hazır hale gelmek-».

Bir iç dinamikte ve canlının kan deviniminin artışı ile -bildiğimiz anlamda- bir kızma ve kızarmayı beraberinde getiren bir olgudur ki, kırmızı renk böyle bir dinamizmi en iyi ifade eden bir renktir:
«Плъыжь: Kronik “плъы” durumu olarak “kırmızı”. Плъыжьыфэ: Kırmızı renkli, kırmızımsı. ЦIыплъ: Kızıl, kızarmış olan».

Bir şeyin iç dinamiğinin yansıması bu ses anlamda ifade bulurken, böyle bir yansımanın öncelikle bir renksel nitelik olduğu açıktır ki, böyle bir olgu yalnız yüzey rengiyle sınırlı kalmayıp, ilgili organizmanın başka niteliklerini de ifade edebilecek bir işleve sahiptir:
«Плъыфэ: Renk; Nitelik. ПлъыфэцIэ: Renk ismi; Sıfat».

*

Bir organizmanın iç dinamiği ve dışarı yansıması olan bu bileşik ses anlam, söz konusu varolanın hazırlık ve eyleme geçmesini mümkün kılan bir olguyu ifade eder. Her şey bu bileşik ses anlamın ortaya koyduğu olguyla iç dinamiğe sahip olabilmekte ve dışarıya da hazır hale gelebilmektedir. Bir organizmanın dışarıyla teması ve dışarıda olup biteni bilebilmesi, ona karşı hazır hale gelmesi bu bileşik ses anlamda cereyan eden olayla mümkündür. Bu durumda da, bir organizmanın hazır olması ve yönelmesi gereken bir istikametin kronik hale gelmesinde, organizmanın bu yönü onun ön tarafı olarak biçimlenir ki, bu biçimlenme de aynı ses anlamın ifade ettiği olguyla mümkün hale gelir.

Söz konusu organizmanın dışarıyla ilişkileri ile yönelimi ve hazır hale gelmesine ilişkin organları da onun ön tarafı dediğimiz bölümünde biçimlenir. Bir canlının genellikle algılayıcıları ile saldırı ve savunma donanımları ön tarafındadır. Önde olan gözler de birer algılama organı olarak uzaklara hazır olan bir organlardır. Gözlerin uzaklara hazır olma eylemi, gözlerin bakma eylemidir ki, bu eylem, doğal olarak bir algılama ve hazır olma durumunu ifade eden bir sözcüktür:
«Плъэн: “Плъ” ses anlamının ötelenimi olarak ortaya çıkan “bakmak”. Плъэгъуэ: Bakış. Къэплъэн: Eylem başlangıcı olarak, örneğin gözünü açıp “bakmak”. Еплъын, Къеплъын: Bir şeye bakmak. Хэплъэн: Bir şeylerin içine bakmak. ЩIэплъэн: İçeriye ya da alta bakmak. ЩIэплъыхьын: İçeriye ya da alta göz gezdirmek. Теплъэн: Üstüне bakmak. КIуэцIырыплъын: İçinden ya da arasından bakmak. Зыплъыхьын: Bakınmak. Плъызын: Bakışın odaklanması anlamında “gözlerin dalması”».

“ПЦI” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Dıştan bir sarma ve besleme durumunu ifade eden “пI” ses efektinin hiç ve yokluk ifade eden “цI” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “пцI” bileşik sesi hiçe ya da yokluğa ilişkin olan, hiçi besleme ve hiçimsi olma anlamlarını, anlamsal olarak tam olmayan ve sahte durumların ifadesini ortaya koyar.

Benzer şekilde, bir şeyin işlevini yitirmesi olarak geçmesi ya da bozulması, bir şeyin olması gerektiği halden daha ilkel duruma dönüşmesi ile bir katı halin kaybolması ve bunlara ilişkin eylemler aynı bileşik ses anlamda ifade bulur:
-«ПцIы: Yalan. ПцIы упсын: Yalan söylemek, uydurmak. ПцIыупс: Yalancı. КъэгъэпцIэн: Kandırmak. КъэпцIэн: Kanmak. ПцIырыпцI: Yalana yalan anlamında bir ifade olup sözel tarzda bir oyundur».
-«ФIыцIапцIэ: Siyahımsı. КъэрапцIэ: Karamsı, karayağız».

-«ПцIапцIэ: Eriyik. ЛыпцIэ: Etin geçmiş, bozulmaya ve çürümeye yüz tutmuş hali. ЗэхэпцIэн: Cıvıklaşmak. ХупцIынэ: Ezilmiş (пI) ve cıvık (цIынэ) hale gelmiş “ху” (bir tür tahıl) anlamında “hamur”».
-«ТеупцIэн: -Cıvık bir şeyi- üzerine atmak. ИупцIэн: -Cıvık bir şeyi- içine atmak, boşaltmak. ЗэхэупцIэн: -Cıvık bir şeyleri- birbirine katıştırmak. КъуэупцIэн: -Cıvık bir şeyi- bir şeyin ardına atmak, yığmak».
-Giyimli olmanın insan bakımında bir varoluş biçimi haline gelmesinde ve dilsel ifadelerin de bu şekilde ortaya çıkması noktasında, çıplak olmak insanın olması gereken varoluş halinde olmamasıdır. Varoluş halini kaybetmesi olarak da, dilsel işleyişte -adeta, katı halden sıvı hale geçmede olduğu gibi- bir hal kaybı niteliğinde ifade bulur. Giyimli bir varoluş bakımından bir hal kaybı olan çıplaklık, bir gerilemedir ve insan bakımından bir gerçek durum değil de yanlış, yalan ve sahte bir durum olarak ifade edilebilir:
«ПцIанэ: Çıplak. УпцIэнын: Soyarak çıplak hale getirmek. ЗыупцIэнын: Çırılçıplak soyunmak».

“ПЩI” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir şeyin dışından çevrelenerek beslenmesini ifade eden “пI” ses efektinin yere ilişkin olan ve yapma ile kılgısal bilmeyi ifade eden “щI” sesiyle birleşmesi sonucunda ortaya çıkan “пщI” bileşik sesi bilme ve yapmaya yataklık etme ile bilme ve yapmayı kapsama durumları yanında, bir yeri kapsama ifadelerini ortaya koyar.

*

Bu bileşik ses başlıbaşına bir sayı da ifade edebilmektedir ki, yapılan sayma işleminin tamamlanmış ve –bir periyotluk- sayma işleminin kapsanmış olmasını ifade eden bu sayı “on”dur. Aynı zamanda, on sayısı bir parmak sayma işleminin ikinci şahıs kipinde ifade edilmesi anlamında da okunabilir. Bir periyotluk sayma işleminin on sayısını vermesinde, her bir onlu tam sayı “tekabül ettiği sayı kadar onlu” olarak ifade edilir:
-«ПщIы: On (I0). ПщIэ: On kez. ПщIэней: Onuncu. ПщIэнейрэ: Onuncusu, onuncu kez. ПщIырыпщI: Onar».
-«ТIэущI, ТIощI: Yirmi. ЩэщI: Otuz. ПлIыщI: Kırk».

*

Bir bilme ve yapma durumunun kapsanmasında ortaya çıkan şey söz konusu bilme ve yapma eylem ve olgusuna yataklık eden ve onu taşıyan bir değerdir. Bu değer, konu olan bilme ve yapma olgusunu kapsayan ve dış temassal ilişkide gerçekleşen bir olgu olarak, bunlara ilişkin bir ölçümdür. Bu bileşik sesin zamansal almasında ortaya çıkan ifade “değer” anlamında varolur:
«ПщIэ: Değer, itibar. ПщIэшхуэ: Çok değerli, büyük itibar. ПщIэншэ: Değersiz, itibarsız. ПщIэ зимыIэ: Değeri olmayan; Değer biçilemeyen».

*

Bir bilme ve yapma (щIы) olgusunu kapsayan (пщIы) şeyin ilgili bulunduğu şeyi (açılınımsal: у) açığa (Iу) çıkarması ya da ifade edilmesi bir netlik

durumudur. Başka bir ifade kullanırsak, bilme ya da yapmayı kapsayan şeyin ön açılınımsal olarak sunulması bir bilme ve yapma kapsamının net ve açık olarak ifade edilmesidir:
«ІупщІ: Net, açık, anlaşılır».

*

"Soru" bilmeye açılınım (y) sağlayan ve bilmeyi harekete geçiren bir kiptir. Aynı zamanda, bir "soru" ilgili olduğu şeyi bilmeyi de bir şekilde bünyesinde taşır:
«УпщІэ: Soru. УпщІэн: Sormak. ЕупщІын: Birine sormak. ЗэупщІыжын: Kendi kendine sormak. ЩІэупщІэн: Bir şeyin altında yatanı kurcalamak anlamında biri ya da bir şey hakkında sormak».

*

"Soru" katlanmış ve kapatılmış olan bir bilmedir ya da bilme niteliği taşıyandır; onun açılması ya da netleşmesi cevaba giden yoldur. Bir bilme ve yapma olgusu dışında, bir yerin ya da bir şeyin (щІы) kapsanmasını da ifade eden bu bileşik ses (пщІы), -soru sözcüğüyle aynı kurguda- bir yerin ya da şeyin katlanması ile katlanmış olan şeyleri de ifade eder:
«ЩІэупщІэн: Altına ya da altını katlamak. ЩІэуплІэнщІэн: -İyice- altına ya da altını katlamak. УпщІэ: Kıl ya da tüylerin sıkıştırılması ve katlanması suretiyle yapılan kumaş cinsi. ІупщІэ: -Kumaştan bir- parça, kenar, pay. УпщІэтэн: Katlanılmışlığından ya da tabakalarından ayırmak ve ötelemek anlamında "parçalamak, kesip biçmek"».

*

Ortaya çıkan bu anlamlarla birlikte, bu bileşik ses bir önsel yapma ve kılgıyı ya da oluşu, yatağında kılgılanmakta ve oluşmakta olan şeyler ile yatağa ve temele ilişkin eylenen kılgısal ve nüfuz edici eylemlerin ifadesini ortaya koyarak muhtelif anlamların doğmasını sağlar:
-«КупщІэ: İçte oluşan anlamında "çekirdek"».
-«КъэпщІын: Bir şeyler devşirmek, toplamak; Temelden hareketlenmek; Bir bitki gövdesi ile bir göz ya da tohumda meydana gelen ve bir sürgün çıkma hali olan hareketlenme. КъэпщІыпщІын: Kendi kendine hareketlenmek olarak bir yoğurdun asitlenerek kaynamaya başlaması; Bir tohumun ya da gözün yarılması ve peyda olan filizlenme hareketi».
-«ПщІэн: Bir şeyin yatağına ilişkin eylem olarak altını yumuşatmak, "çapalamak". ХэпщІэн: Bir şeyin içine işlemek, -mayalanma dahil- içine işlediği veya nüfuz olduğu şeye katılmak, dahil olmak. ЗэхэпщІэн: Birbirine işlemek, birbiriyle bir bütün veya yeni bir yapı oluşturacak şekilde karışmak. ТепщІэн: Üstüne işlemek, yapışmak. ТегъэпщІэн: Üstüne yapıştırmak. КІэрыпщІэн: Bir şeyin ardına ya da üzerine yapışmak, işlemek. ЗэкІэрыпщІэн: Birbirine yapışmak. КІэрыгъэпщІэн: Bir şeye yapıştırmak. ЗэкІэрыгъэпщІэн: Birbirine yapıştırmak».

*

Bu bileşik sesin bir şeyin önsel oluşunu ya da kılgılanıma ilişkin olmayı ifade edebilmesinde, gerçeklikle ilgili olan ve ondan beslenen ve kimi yerde

gerçekleşmiş ya da gerçekleşebilecek olanların taslağı ya da ön taslağı niteliği taşıyan olguların da ifadesi ortaya çıkabilmektedir:
«ПщІыхь: Rüya, hayal. ПщІыхьэпІэ: Rüya, rüya sahnesi. ЕпщІыхьын: Bir şeye ilişkin rüya görmek, bir şeyi rüyada görmek».

**

"ПщІ" bileşik sesinin gitme ya da uyma anlamı veren "кІу" sesiyle birleşmesinden "**пщкІу**" bileşik sesi ortaya çıkar. Bu durumda da, öncelikle yukarıda verdiğimiz "хэпщын, хэгъэпщын" sözcüğünde ifade bulan anlama uyan (кІу) bir olgu ifade bulur; ya da "пІщІ" bileşik sesi temelindeki bir anlam olarak, bir şeyin içine girebileceği ve uyabileceği bir dış kılıfa (пІщІы: пщІы) gitme ya da uyma (кІу) anlamı kurulur. Her iki durumda da, bir şeyin saklanması ya da gizlenmesine ilişkin sözcüklerin ortaya çıkması gerçekleşir:
«ГъэпщкІун: Saklamak. ЗыгъэпщкІун: Saklanmak. ГъуэрыгъуапщкІуэ: Saklambaç».

"ПКІ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"ПІ" sesinin çıkma ifade eden "кІ" sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan "пкІ" bileşik sesi yatağından çıkma ya da fırlama gibi anlamlar ortaya koyar:
«ПкІын: Yatağından çıkmak, fırlayıp dikilmek. ПкІэн: Zıplamak. ПкІэлъей: Merdiven. ДэпкІеин: Yukarı doğru zıplamak. КъепкІыхын: Aşağı doğru zıplayıp atlamak. ЩІэпкІэн: İçeri ya da alta zıplayıp girmek. КъыщІэпкІыжын: İçeriden ya da alttan zıplayıp ya da fırlayıp çıkmak».

"ПКЪ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir şeyi kapsayıp besleme anlamı ifade eden "пІ" sesinin bir doğuş noktasını işaret eden "къ" sesiyle birleşmesinden "пкъ" bileşik sesi ortaya çıkar. Birleşen seslerin anlamından da anlaşılacağı üzere, bir şeylerin kendisinden peyda olmasına ve ортaya çıkmasına yataklık eden ya da bu nitelikte bir arada bulunan şeylere ilişkin olan eylem ve olguların ifadesinde kendisini gösteren bir ses anlamdır:
-«Пкъы: Gövde, beden. Пкъыгъуэ: Gövde, kütle. Лъэпкъ: Soy, aile. Іэпкълъэпкъ: "Gövde ile kol ve bacak" anlamında "organ". Блъыпкъ: Omuz başı. Тхыпкъ, Тхыпкъэ: Yazı gövdesi ya da birimi anlamında "harf"».
-«ПкъырыкІын: Bünyeden çıkmak, bir şeyi (örneğin bir hastalığı) atlatmak. КъыпкъырыкІын: Bir şeyin birinin elinden ya da maharetiyle ortaya çıkması. ЗэпкъырыкІын: Birbirinden ayrılmak, bir gövdenin dağılması. Зэпкъырытын: Bir bütün olarak durmak; bütünsel olarak durmak. Зэпкъырылъын: Birbiriyle bağlantılı ve bir bütün olarak durmak. Зэпкъырыхын: Bir bütünün parçalarını birbirinden ayırmak. Зэпкъырылъхьэн: Parçaları birleştirerek bir bütün ortaya koymak. Зэпкъырыувэн: Ayakları üzerine kalkmak, durmak; inşa olmak. Зэпкъырыхун. Bir bütünün dağılması. Зэпкъырыхуэн: Parçaların birbirine uymasıyla bir bütün oluşturmak».

-«Щыпкъэ: Hakiki, doğru. Щыпкъагъэ: Hakikat, doğruluk. Іуэху щыпкъэ: Doğru iş, tam iş, hakikatli iş. ЦІыху щІыпкъэ: Doğru insan, dürüst insan, hakikatli kişi».

“ПЛІ” SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir şeyi dıştan saran ve besleyen anlamında bir şeye yataklık eden veya yuva işlevini yerine getiren “пІ” sesinin bir olgunluk ifade eden “лІ” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “плІ” bileşik sesi bir olgunluk durumuna yataklık etmeyi ya da olgunluk durumunda olmayı, dört dörtlük olmayı ifade edebilir.

*

Bu bileşik ses başlıbaşına bir sayı da ifade eder ki, bu sayı “dört”tür. Bu bileşik sesin kurgusundan da anlaşılacağı gibi, dört sayısı bir bütün ifade eder ve dört dörtlük bir olgudur adeta. Varlık ve varolana ilişkin bir temel seste ifade bulan “üç” sayısının bir şeyin varolması veya ortaya çıkması için bir ön koşul olmasında, bunu izleyen ve aşan bir sayı olarak dört sayısı varolanın olgunluk kazanması ile varolanın kendisini daha somut olarak gösterdiği bir sayıdır; varolana ilişkin bir olgunluk durumu ifade eder.

Bu sayı olgun bir bütündür ki, bir arada bulunan dört şey bir bütün olarak algılanır; bir arada bulunan dört harf ayırmaya gerek olmaksızın birden algılanabilen en çok sayıdır; bir arada bulunsa da dördü geçen eleman birden algılanmaz, ayırarak algılama gereği vardır.

-Dördün bir bütün ifade etmesinde onu aşma işlemi de bir gücü gerektiren bir ayırma ve sürme işlemidir ki, bu “тху” bileşik sesinde ifade bulan “beş” sayısıdır-:

«ПлІы: Dört. ПлІэ: Dört kez. ЕплІанэ: Dördüncü. ЕплІэнэрей: Dördüncüsü, dördüncü kez. ПлІырыплІ: Dörder. ПлІимэ: Dörtgen».

*

Bu bileşik ses anlam olgunluk ve bütünlük niteliği taşıyan şeylerin ifadesinde kendisini göstermektedir:

«ПлІэ: Omuz. ПлІэІу: Omuz başı, sırtın üstü. ІэплІэ: Kucak».

“БЗ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir ilgili açılınım ifade eden ve bu niteliğiyle de bir dişil ses olan “б” sesinin “bir” anlamına gelen ve soneklemi olduğu anlamın odaklanma durumunu ve bizzat kendisi olmasını ifade eden “з” ses bitimindeki seslemi olarak ortaya çıkan “бз” bileşik sesi, ilgili açılınım temelindeki bütünlüğü ortaya koyar. Bu anlamda, “бзы” bileşik seslemi ilgili açılınımsallık taşıyan şeyin bizzat kendisi olan bir anlama gelir.

Bu bileşik sesin “dişi” anlamına gelmesinde de, dişi dediğimiz şey bir açılınımın ilgili olduğu şeyin bizzat kendisi olan bir bütün ve tek olan şey olarak tanımlanmaktadır. O, bir şeyin kendinde açınlandığı bir bütün ve tek olan temeldir. Her açılınımın bir ilgililik taşıması noktasında, böyle bir açılınımsal şeyin temelinde yatan bütündür dişi.

Bir gelişim, temeline ilişkinliğini kaybetmeksizin ortaya çıkan bir süreç olan bir eylem ise, bu gelişimin dişil nitelikte olduğu ifade edilebilir.

Bu bileşik ses temelinde ortaya çıkan sözcükler aşağıda gruplanmıştır.

*

Bu bileşik sesin cinsiyet olarak dişi ifade etmesindeki örnekler şunlardır:
«Бзы: Dişi. Бзылъхугъэ: Doğurgan dişi anlamında "bayan". ЦIыхубз: İnsan dişisi anlamında "bayan". Хъыджэбз: Tözel dişi anlamında "kız". Хьэбз: Dişi köpek. Шыбз: Dişi at. Макъыбз: Dişil ses».

*

Dişilliğin temel bir varoluş niteliği taşımasında, bir şeyin temele ilişkin olarak açık hale gelmesi ya da açıklığının kaybı, açılınımsallığın ve gelişim olgusunun temele ilişkinlikte kendisini ifşa etmesi ve açık olarak göstermesi ile bir şeyin her bir aşamasının temele ilişkinlikte ifade bulması bu bileşik seste gerçekleşen olgu ve eylemlerdir:
«Бзыхун, Убзыхун: Dişil temelin sürmesi anlamında "açıklamak, netleştirmek". БзыщIын, УбзыщIын: Belirsizleşmek, işleyişin ve açıklığın durması, susmak. Бзыгъэ: Dişilik; Dilim».

*

Dişil olanın doğurgan nitliği anlamında yaratıcı bir zihin de ifade bulur:
«Губзыгъэ: Zeki. Губзыгъагъ, Губзыгъагъэ: Zekilik, zeka. ЦIыху губзыгъэ: Zeki insan. Ар цIыху губзыгъэщ: O zeki insandır».

*

Bu bileşik ses ve dişil anlamında ifade bulan başka örnekler aşağıda verilmiştir:
-«Ебз: Bir şeye (bitki) yönelik olarak dişil işlev gören anlamında "gübre"».
-Bir kıvılcım ya da ışık ışını da ilişkili olduğu varolana ilişkin temel nitelik taşıyan bir şeydir. Başka bir ifadeyle, ait ya da ilişkili olduğu varolanın dişil ya da tözel temelliğini taşıyan elemanlardan oluşuyor olmak bakımından, bir şeyden çıkan ışınım ya da ışık ışını da bu ses anlamda ifade bulur:
«Нэху бзий: Işık ışını. Дыгъэ бзий. Güneş ışını. МэфIэ бзий: Ateş kıvılcımı».
-Bu bileşik sesin (бз) kılgılanımını (и) süren (ху) olarak ifade bulan bir ağaç cinsi vardır ki, onun dişil hormonu artırıcı etkisi olan bir bitki olduğunu günümüzün bilimsel araştırmaları ortaya koymuştur:
«Бзииху: Ihlamur».
-Bir varolan olarak uçma eylemine sahip olmak bakımından, kuş cinsi de dişil açılınımsal ya da dişil uçan olarak tanımlanmıştır:
«бзу: Kuş».

*

Dişilin bir temel ve tözel nitelik taşımasında, onun zamansalı ve ötelenimi bir temelin kaybolmaksızın ötelenimini ifade edebilmektedir ki, böyle bir şey temelini kaybetmeksizin süren bir işlerliğin ifadesidir. Böyle bir işleyiş "dişilin ötelenimi" ya da "dişilin zamansallığı" olmak bakımından, dişilliğin ve temelin garanti altında olduğu bir işleyiştir.

Bu şekilde kendisini gösteren bir işleyiş, temel kaybı olmaksızın ve temeli taşıyan bir işlerlik olup, varolanın tözelliğini ve temelliğini kapsayan ve doğrudan doğruya söz konusu şeyin işleyişini ifade eden şeydir ki, konu olan şeyin mantığını ifade eder. Böyle bir işlerlik, başlıbaşına da mantık dediğimiz şeyi ifade eder.

Bununla birlikte, mantığın bir şeyin tözel ve temelsel işleyişini ortaya koyan şey olması bakımından, her varolanın varoluşunu sürdürmesine ilişkin olan bir işleyiş, konu olan varolanın mantığıdır. O halde, mantık dediğimiz şey başlıbaşına ifade edilebilirse de, daha çok bir varolana ilişkin olarak ifade bulur. İnsanın kendisinden nüksederek ortaya çıkan seslerle kurulmuş olan konuşma dilinin insan mantığının ve genelde ortaya çıkmış olan bir mantığın en somut argümanı niteliğini taşıması nedeniyledir ki, genelde dillerde dil ve mantık aynı sözcüklerde ifade bulur:

-«Бзэ: Dil; Mantık».

-«Тхьэбзэ: Tanrı mantığı, dili; Tanrısal işleyiş –mantığı-; Aile arması, damga. Іуэхутхьэбзэ: Belirli bir iş –mantığı-».

-«Бзэщхъун: Yanılmak, şaşırmak, hata yapmak, hedeften şaşmak; olması gereken mantığın değişmesi, mantığa ters düşmek. Бзэхын, Убзэхын: İşlerliğин –ve mantığın- durması, sinmek; nutku tutulmak, susmak».

-«Бзаджэ: Yaman, sinirli, mantığı keskin. Бзэджэнаджэ: Dili gözü oynak; olması gereken mantık ve stil dışına taşan; biçimsiz, patavatsız».

*

"Бзэ"nın mantık ve dil ifade etmesi temelinde oluşan başka sözcükler de vardır. Adıge toplumunun varoluş ve ilişkiler mantığı da bu ses anlam temelinde ortaya çıkan bir ifadedir:

«Хабзэ: Çoğul mantık olarak ifade edilebilecek olan bu sözcük, Adıge toplumunun ilişkiler mantığıdır».

Aynı ifade, her şeyin iç işleyişi ve ilişkililerinde kendisini gösteren bir mantığın da ifadesidir. Bu ifadeden olarak, "хабзэ" sözcüğü her tür varolmanın içkin ve aşkın mantığını ifade decek şekilde dilsel işleyişte bulunur. Daha temel bir ifadeyle, varolanın ortaya çıkışına temel olanın x-koordinat sistemindeki ordinat (x) olmasında, buradaki ötelenimin bir mantığıdır "хабзэ":

-«ЦІыху хабзэ: İnsan adeti, -mantığı-. Лъэпкъ хабзэ: Soy adeti, -mantığı-. Адыгэ хабзэ: Adıge adeti. Тырку хабзэ: Türk adeti. Абы и хэбзэжьщ мыр: Onun –değişmez- adetidir bu. Бзэ хабзэ: Dil mantığı, işleyiş usulü. Бзэм и хабзэ: Dilin mantığı, dilin işleyiş usulü».

-«Бзэ хабзэ: Dil mantığı, usulü. Адыгэбзэ хабзэ: Adıgece usulü, kuralı. Тыркубзэ хабзэ: Türkçe kuralı. Псэущхьэ хабзэ: Canlı mantığı, işleyiş yasası, geleneği».

*

Bir ortaya çıkış noktasından itibaren yolda olmayı ifade eden "къэ" sesinin mantık ifade eden "бзэ" sesine önek olmasında ortaya çıkan ifade, ortaya çıkarak işlemeye başlamasına ilişkin ve orijinale uygun olan bir mantık durumunu ortaya koyar. Bu anlam temelinde de aşağıdaki ifadeler kurulur:

-«Къабзэ: Temiz. Іуэху къабзэ: Temiz iş. ЦІыху къабзэ: Temiz insan».

-«Къабзэу лэжьэн: Temiz çalışmak; İyi çalışmak. Къабзэу кIуэн: İsteye isteye gitmek; tıpış tıpış gitmek».
-«Гъэкъэбзэн, Къэгъэкъэбзэн: Temizlemek. ХэукъэбзыкIын (хэ-у-къэ-бзэ-ы-кIы-н): Bir şeylerin içinden bir şeyler temizlemek, ayıklamak. ЩIэгъэкъэбзэн: Bir şeyin altından temizlemek. ЩIэгъэукъэбзын: Bir şeyin altını temizlemek. ЩIэукъэбзыкIын: Bir şeyin altından bir şeyleri temizlemek».
-«Хуэукъэбзын (хуэ-у-къэ-бзэ-ы-н): Biri için bir şey temizlemek, soymak; Temizleyebilmek, soyabilmek Гъэукъэбзын: Üzerindekilerden temizlemek ve arındırmak anlamında "soymak". Къэукъэбзын: Bir şeyi –başlayarak- soymak. Укъэбзын: Soymak. ТеукъэбзыкIын: Üzerindekileri soymak, çıkarmak, temizlemek».

*

Bir şeyin temele ilişkinlikteki işleyişini ifade eden mantık, söz konusu şeyin anlamının bizzat kendisini ortaya koyar. Bu anlamda, bir sözcüğün sonuna "бзэ" seslemi gelmekle, söz konusu sözcük anlamının bizzat kendisi ortaya konmakta olup, böyle ortaya çıkan ifadeler Türçedeki ses uyum tekararlı pekiştirme ifadelerini de karşılar:
«Езырыбзэ: Tıpkı kendisi, bizzat kendi. Ещхьыбзэ: -Birine- tam benzer. Ахэр зэщхьыбзэщ: Onlar tıpatıp birbirine benzer. Нэхубзэ: Apaydınlık. КIыфIыбзэ: Kapkaranlık. ЩIэрыпсыбзэ: Yepyeni. Къэбзабзэ: Tertemiz. Макъыбзэ: Tıpkı ses, bizzat sesin kendi».

*

Mantık olarak ifade ettiğimiz "бзэ" sözcüğünün aynı zamanda dil anlamına da geldiğini ifade etmiştik. Nitekim, insanın çıkarabildiği ve canının bir devamı niteliğindeki seslerle kurulan bir mantık argümanı –insan bakımından- insana ilişkin olan en somut mantıksal argümandır. Bu anlamda, yukarıda verilmiş olan "бзэ" seslemi ile onun bulunduğu her sözcüğü aynı zamanda "dil" anlamında da okumak mümkündür. Aşağıdaki örnekler konuşma dili ile bir organ olarak dile ilişkin olan ifade ve sözcüklerdir:
-«Бзэ: Konuşma dili; Dil. Бзэгу: Organ olarak dil. Бзагуэ: Konuşma özürlü, ahraz. БзэмыIу: Dil uyuşmazlığı olan, dil bilmez».
-«Бзеин: Yalamak. Ебзеин: Bir şey yalamak. Къэбзеин: Bir şeyi yalamak».
-«Еубзэн: Birine güzel dil dökmek. Убзэрэбзэн: Güzel konuşmak; güzel konuşarak şakımak. Еубзэрэбзэн: Birine güzel sözlerle iltifatta bulunmak. Убзэрабзэ: Tatlı dil. Бзэрабзэ: Güzel konuşma, şakıma. Бзабзэ: Konuşkan, çenesi düşük».
-«АдыгэбзэI: Adıge dili, Adıgece. Тыркубзэ: Türkçe. Урысыбзэ: Rusça. Усэбзэ: Şiir dili. Хъуэхъуэбзэ: Methiye –dili-. Хъуэрыбзэ: İğneleyici –küfürlü- dil. ЩIагъыбзэ: Kodlu dil; ard anlamlı dil; farklı ya da ikinci anlamlı konuşma şekli. ЩэкIуэбзэ: Avcı dili. Гъыбзэ: Ağıt, tragedya. Гыбзэ: Beddua».

*

Dişilin bir temel ve tözel olmasında, temelin işlerliğindeki süreklilik ya da yolda olmaklık, "mantık" olarak ifade edilmektedir ki, "бзэ" bir şeyin yapısallığı ve işleyişi ile bizzat kendisini de ifade edebilme olanağındadır. Bir

şeyin yapısına uygun olan bir şey tasarlamak, planlamak ya da biçmek de bu bileşik ses temelinde ifade bulabilmektedir:
-«Бзын: -Bizzat- biçmek. Бзэн: Biçedurmak. Бзыпхъэ: Biçilebilir; Biçmelik; Biçmeye uygun. ЩІэбзэн: Altına uygun hale getirmek, biçmek. ЩІэбзэ: Astar. Тебзэн: Üstüne biçmek. Тебзэ: Üst kılıf».
-«Дэрбзэр: Terzi».

"БДЗ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir ilgili açılınımsallık ifade eden "б" sesiyle bir atım ifade eden "дз" sesinin birleşmesinden ortaya çıkan "бдз" sesi ilgili açılınımsal olarak ortaya çıkan atımsal durumları ifade eden bir bileşik sestir.
-«Бдзы: Atım; örneğin odunların yarılmasında arasına atılan parça. Бдзын: Atım eyleminde bulunarak yapılan yarma işi. Бдзумэ: Bu yarma işlemde kullanılan çekiç».
-«Бдзанэ: Bedende ortaya çıkan ve biyolojik atımsal nitelikteki şişlik, çıban».

*

Adıgecede "balık" cinsi bu ses anlamda ifade bulur. "Бдзы" sesinin yukarıda ifade ettiğimiz anlamı "ilişkili olarak ortaya çıkan sert atımsal"dır ki, bu bileşik sesin zamansal almasında ortya çıkan "бдзэ" seslemi "sert atımsal olan şey" ya da "bünyesinden söz konusu sert atımsal şeylerin çıktığı bir şey" anlamlarına gelir. İşte, balık cinsinin böyle bir bünyeye sahip olan bir şeyden türediği, açıkça, balık cinsinin "бдзэ-giller" olduğu ifade olunmaktadır. "Бдзэ"nin kendisi de Adıgece bir balık cinsi adı olup, bu "mersin balığı"dır.

Bu ifadelerden olarak, Adıgece balığı "mersin balıkgilleri" olarak ifade etmektedir ki, bunun, balık türünün mersin balığından türediğine ilişkin bir etimolojik bilgi olarak yorumlanması mümkündür:
-«Бдзэжьей: Balık; "Бдзэ жьей" (mersin balığından olan, mersin balıkgilleri) ya da "Бдзэжь ей" (eski ya da kronik mersin balığına ait olan) olarak ifade edilebilir. Бдзэ: Mersin balığı».
-Ayrıca, aşağıdakiler de doğrudan "Бдзэ" temelinde ortaya çıkan balık isimleridir: «Бдзэгей. Бдзафэ. БдзафІэ».

"БГЪ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir dişil ses olan ve ilgili açılınımsal ifade eden "б" ses efektinin eyleme ve eylemin durmasına ilişkin anlamlar ortaya koyan "гъ-гъэ" sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan "бгъ-бгъэ" bileşik sesi ilgili açılınımsal olan bir eylem durumu ile bu nitelikteki bir eylemin durmasına ilişkin anlamlar ortaya koyar.

*

Bir ilgili açılınımsal eylemin durması veya eylenememesi ile bir ilişkinin eylenememesi veya kesintiye uğraması bu bileşik ses anlamda ifade bulur:
-Bu anlamda, doğurgan bir eyleme sahip olan bir dişinin (б) bu eyleme (гъэ) olanağının durması (гъэ-ы: гъы) bu bileşik ses anlamda ifade bulur:

«Бгъы-э: Бгъэ: Kısır».
-Benzer şekilde, birine karşı yönelememek ya da açılamamak ile içinden gelmemek olarak ifade edilebilecek olan gücenme durumları da ilişkinin kısırlaşması durumları (бгъы-э: бгъэ) olarak aynı ses anlamda ifade bulur:
«Губгъанэ: Gücenim. Губгъанэ хуэщIын: Birine gücenmek. Губгъанэ къысхуомыщI: Bana gücenme; kusuruma bakma. Игу ебгъэн: -Birine- gücenmek. Абы сигу ебгъащ: Ona gücendim».

*

"Б" sesinin "eyleme" ifade eden "гъэ" sesiyle doğrudan birleşmesinde eylem yönünde açılınımsal olan bir ifade ortaya çıkar:
-«Бгъэ: Göğüs, böğür. Бгъэгу: Göğüs çevreni. Бгъэрыпхэ: Göğüs bağı, göğüslük. бгъэIулъ: Göğüslük, önlük. БгъэIупхъуэ: Göğüs örtüsü, önlük».
-«Жьыбгъэ: Yel, rüzgar».
-Göğüs ve böğür bölgesine ilişkin eylemler de bu temelde ifade bulur:
«Бгъэдэувэн: Böğründe durmak, dikilmek; yanına dikilmek. Бгъэдэтын: Yanında duruyor olmak, -durmak. Бгъэдэлъын: Yanında ya da böğründe yatmak. Бгъэдэсын: Yanında ya da böğründе oturmak».
-Göğüs ve böğür bir ön cephedir ki, bu yöndeki hamleler de aynı temelde ifade bulur:
«Бгъэрын: Öne ya da göğüs yönünden hamle yapmak. БгъэрыкIуэн: Taarruz etmek; ileri atılmak, saldırmak. БгъэрыкIуэ: Mütearrız».
-Aynı bileşik ses anlam geniş göğüslü ve saldırgan bir kuşun da adıdır:
«Бгъэ: Kartal. Бгъэ шыр: Kartal yavrusu».

"БГЪУ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Б" sesinin bir varolanın kapsam ve yatağına ya da yuvarına ilişkin anlam ifade eden "гъу" sesiyle birleşmesinden "бгъу" bileşik sesi ortaya çıkar. Bu bileşik ses varolana ilişkin olan yatağın ya da yuvarın ilgili açılınımsal temeldeki durumunu ortaya koyar. Bu temelde oluşan anlamlar varolmaya ilişkin bir açılınım ve genişleme durumlarıdır.

*

Aynı bileşik ses bir sayı ifade eder ki, sayma eyleminin ortaya çıkış temeli bakımından az olmayan bir sayıdır bu; bu sayı temel sayma eyleminde ortaya çıkan ve doğrudan kendine özelleşmiş halde adlandırılabilen en geniş kapsamlı olan bir sayıdır:
«Бгъу: Dokuz (9). Бгъуэ: Dokuz kez. Бгъурыбгъу: Dokuzar. Ебгъуанэ: Dokuzuncu. Ебгъуэнэрей: Dokuzuncusu, dokuzuncu kez».

*

Varolanın yatağı ya da yuvarının ilişkili açılınımsallıkla ortaya konması olan bu bileşik sesin genişlik ya da darlık ifade edebileceği açıktır ki, bir şeyin mümkün genişlikte ortaya konması ya da serilmesi eylemleri de aynı şekilde ifade bulur:

-«Бгъузэ: Dar. Бгъуэ: Ötelenen (э) “бгъу” anlamında “geniş”. Жьабгъуэ: Geniş ağız. Пабгъуэ: Geniş burun. Губгъуэ: Geniş ve yayvan bölge anlamında “ova”. Губгъуэрыс: Ovada oturan, ovalı. БгъуэщIагъ, БгъуэнщIагъ: Bir geniş yuvar ya da oyuk olup, alt ya da iç bölge niteliği taşıyan anlamında “mağara”. Ныбгъуэ: Bıldırcın».
-«Убгъун: Sermek, yaymak. Иубгъуэн: Bir yere sermek, yaymak. Теубгъуэн: Üzerine sermek. ЩIэубгъуэн: Altına sermek. Алэрыбгъу: Sergi (kilim, halı vs.)».

*

Bu bileşik sesin bir şeyin yuvarı ile ilişkili açılınımsal olan bir yan yuvarı da ifade etmesi mümkündür. Bu temelde ortaya çıkan eylemler de yan yuvara ilişkin eylemlerdir:
-«Бгъу: Yan yuvar, yan. Ибгъу лъэныкъуэ: Yan kısmı. Ижьрагъу: Sağ taraf. Сэмэгурабгъу: Sol taraf».
-«Бгъурысын: Yanında oturmak. Бгъурытын: Yanında ya da yamacında durmak. Бгъурылъын: Yanında ya da yamacında yatmak, bulunmak. Бгъурыдзын: Yanından atmak. Бгъурыдзэн: Yamacına atmak. Бгъурыхун: Yanından kovmak».

“БГ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

İlgili açılınımsal ifade eden “б” ses efektinin bir aşırı kılgı durumunu ifade eden “г” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “бг” bileşik sesi, ilgili açılınımsal bir aşırı kılgı niteliği taşıyan şeyleri ifade eder.

*

Bu ifadeden olarak, ilişkili olduğu yeryüzünden ortaya çıkan bir aşırı kılgı olan yükseltiler bu bileşik ses anlamda ifade bulur. Ortaya çıkan bu anlama ilişkin eylemler de aynı bileşik ses anlam temelinde ifade bulur:
-«Бгы: Tepe, yükselti, bel, sırt. Бгыщхьэ: Sırt başı, bel başı, dağ tepesi. Бгы лъабжьэ: Tepe ya da sırtın dibi, alt bölgesi. Бгырыс: Dağlı».
-«Бгынэн: Dağda bırakmak anlamında “terk etmek”. Бгынэжын: Bırakmak, -tekrar ya da artık- terk etmek».
-«Бгыкъу: Dağ tepesi; Evin tavanını tutan kalas».

*

Bu son örnekte ifade olduğu gibi, bu bileşik ses anlam bir şeyi ayakta ya da dik tutan ve bir yapının çökmesine engel olan şeyi de ifade edebilmektedir:
«Бгы: Bel. Бгырыпх: Bel bağlamaya yarayan şey anlamında “kemer”».

*

Bir şeye ilişkin aşırı bir öfke de bu ses anlamda ifade bulur:
«Бгэн: Beddua etmek. Ебгэн, Ебгын: Birine bedduada bulunmak».

“БЖ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER:

“Б” ses efektinin en hızlı ve kesintisiz işleyişleri ifade eden “ж” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “бж” bileşik sesi bir şeyle ilişkili olan hızlı işleyişleri ifade eder. Bu anlamda, bir varolana ilişkin olan ve fakat ona temas etmeyecek

tarzda bir işleyiş niteliğine sahip olan sayı ve sayma eylemleri bu bileşik ses anlamda ortaya çıkabilecek ifadelerdir. Bu ифadelerden olarak da, bu bileşik ses temelinde ortaya çıkan ifadeler tümüyle sayı, sayma ve saymaca olan anlamlar ortaya koyar.

*

Bu bileşik sesin bir sayı ortaya koymasına ilişkin ifadeler şöyledir:
«Бжын: Saymak. Бжэн: Sayadurmak. Бжыгъэ: Sayı. БжыгъэцІэ: Sayı ismi».

*

Bir varolana ilişkin yuvar ifade eden ve bir yuva anlamının kendisinden doğabildiği ideal ve temel –bu ölçüde de soyut- olan "гъу" sesinin başa gelmesiyle bir sayım işlemini ifade eden bu "бж" ses bitiminde ortaya çıkan sözcük, öyle anlaşılıyor ki, zamanında "meydana gelecek olan şeyi bilen"i ifade etmekte ve "olacak olan şeyleri sayma" durumuna ilişkin bir anlam ortaya koymaktadır. Bu bakımdan, söz konusu sözcük kutsal bir anlam ifade eder ve bugün de bu sözcükle anılan Adıge aile ismi ile gün ismi mevcuttur:
«Гъубж: Anlamını yukarıda ifade ettiğimiz bir Adıge aile ismi. Гъубж махуэ: Salı günü».

*

Belirli bir mekana dahil olmayı sağlayan ve fakat belirlenmiş olan bu yer parçasına dahil olmamakla birlikte, bu belirli alana giriş çıkış aralığı olarak bırakılan yer, konu edilen bu belirli alana dahil sayılabilecek olandır:
«Бжэ: Kapı. Бжэкъу: Kapı kolu. Бжащхьэ: Kapı üstü. БжэІупэ: Kapı önü. БжэщхьэІу: Kapı giriş çıkıntısı. Бжэ къуагъ: Kapı ardı».

*

Aşağıdaki sözcükler kapı ile onun yukarıda ortaya çıkış anlamına ilişkin örneklerdir:
-«Бжей: Kapı yapmaya yarayan ağaç ya da kapılık anlamında "çınar". Бжэгъу: Kapı yapmaya uygun ve kuru ağaç direk çubuk».
-«Бжэмышх: Yiyeceklerin içeri girmesini sağlayan kapı işlevinde olan ve fakat kendisi yemlik olmayan şey anlamında "kaşık"».
-«Гъубжэ: Giriş çıkışı olan yuvar anlamında "orak"».
-«Гъуабжэ: Rengi geçmiş olan "boz, gri renk"».

"БЖЬ" BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

"Б" sesinin bulunulan zaman ve mekan dışında bir sürekli hareketi ifade eden "жь" sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan "бжь" bileşik sesi, söz konusu sürekli hareketin bir şeyle ilişkili olmasında ifade bulur. Bu bileşik sesi oluşturan seslerin nitelikleri bakımından ve özellikle de "жь" sesinin işlek ve çalışkan bir ses olması nedeniyle, bu bileşik sesin dildeki işlevi ile ortaya koyduğu ifadeler çoktur ve muhteliftir.

*

Bu ifadeden olarak, bir şeye ilişkin olan hareketli durum ya da bir şeye bağlı olarak sürekli değişen şeyler bu ses anlamda ifade bulur:

-«Бжьы: Boyunduruk».
-«Ныбжь: Gölge; Yaş. Ныбжьэгъу: Yaşdaş, arkadaş».

*

Bir şeye ilişkin nüfuz edici ve yakıcı olgu ve eylemler de bu bileşik ses anlamda ifade bulabilir:
-«Бжьын: Soğan. Бжьыныху: Sarımsak».
-«Ибжьэн: Yakıcı etkide bulunarak nüfuz etmek. Ебжьэн: Bir şeye yönelik yakıcı ve nüfuz edici etkide bulunmak. ТкIыбжь: Yakıcı ve tahriş edici etki, sirke etkisi. Бжьыбжь: Yakıcı ve tahriş edici etki».
-«Губжь: Kızgınlık, öfke. Губжьын, Къэгубжьын: Kızmak, öfkelenmek. Егубжьын: Birine kızmak, öfkelenmek».

*

Boynuz kulağı geçer misali, bir canlıdan yavaş yavaş ortaya çıkarak büyümekte olup, bu olayın da bir süreklilik taşıdığını ifade edebileceğimiz boynuz ve tırnak gibi taraksı şeyler ile bunlardan yapılan malzeme isimleri de bu bileşik ses anlamda ifade bulur:
-«Бжьэ: Boynuz; Kadeh. Бжьакъуэ: Boynuz».
-«Бжьэмий: Boynuzdan yapılan üflemeli çalgı; genelde üflemeli çalgılar aynı sözcükte ifade edilir».
-«Iэбжьанэ: El tırnağı. Лъэбжьанэ: Ayak tırnağı».

*

Burada, kimi malzeme isimlerine ilişkin bir etimoloji kendisini göstermekte olup, genelde kadeh ve tas niteliği taşıyan şeyler aynı ses anlamda ifade bulmaktadır. Bunun dışında, avuç içi de aynı ses anlamda ifade bulur:
«Iэгубжьэ: Avuç içi kadehi anlamında “bardak, tas”. Iэбжьыб: Avuç içi».

*

Yukarıda ifade ettiğimiz sözcüklerde bulunan bu bileşik ses güz ya da sonbahar mevsiminin de adını ortaya koyar ki, “гъэ”nın eyleme zamanı (махуэ) olan yaza (гъэмахуэ) ilişkin (б) bir geçme (жь) durumuna giriş (хьы-э) anlamında bir ifade olmalıdır:
«Бжьыхьэ: “бжьы”ye girmek, gitmek (хьэ) anlamında “güz”. Бжьыхьэпэ: Güz başı. БжьыхьэкIэ: Güz sonu».

*

İlgili açılımsal temelde bir hareketliliğin ifadesi olan bu bileşik sesin oluşumunda yer alan seslerin niteliği bakımından, bu bileşik sesin muhtelif anlamları ortaya koyabileceğini ifade etmiştik ki, aşağıdaki gruplar buna örnektir:
-Bir şeye ilişkin olan bir hareket ve olguyu ifade eden bu bileşik ses, bir odak ya da merkezin dışında olup da ona göreli ve bağıl işleyiş niteliği taşıması anlamında bir şeyin alt tarafını da ifade eder:
«Лъабжьэ: Alt. Илъабжьэ: Alt taraf. Абы и лъабжьэр щIэхуащ: Onun altı –dibi-düştü. Абы илъабжьэм щIэтщ: Onun altında duruyor».
-Bir organizmanın işlevine bağlı olarak ortaya çıkan sıvının dışarı atılması da bu ses anlamda ortaya çıkan ifade örneklerindendir:
«Убжьытхын, Убжьытхэн: Tükürmek».

-Nüfuz edici ve yakıcı bir etkisi olmak nedeniyle olsa gerektir ki, arı da aynı ses anlamda ifade bulur:
«Бжьэ: Arı. Бжьэпщ: Ana arı. Бжьэ матэ: Arı kovanı –sepeti».

“БЛ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

“Б” sesinin olgunlaşmış olan bir organın üzerini saran ya da bir kütlenin üzerinde bulunan tabakayı ifade eden “л” sesiyle birleşmesinden ortaya çıkan “бл” bileşik sesidir. Bu bileşik ses anlam, bir şeyin iligili açılımsal (б) temelde tamamlanması ve ete kemiğe bürünmesi (л) olan seslerin anlamsal birleşimidir: “Бл” bileşik ses anlamının ifade ettiği şey, ilgili açılımsalın (б) bir olgunluğa erişip tabakalaşması (л) ve kronik hale gelmesidir.

Bu bileşik ses aynı zamanda bir sayının (7) da adıdır. Yedi sayısı bir bütünsel işleyişi ve bir tamamlanmışlığı -bir bütünsel blok- ifade eden bir sayı olmalıdır. Bir şey yedi sayısında tamdır ve tamamlanmıştır; yedi kez yapılan şey tamamlanmış ve kutsanmış bir iştir. Yedi sayısının bir tamamlanmışlık ve blok ifade etmesinde, onu izleyen sekiz sayısı (и) bir bütünü aşan bir anlam ifade etmelidir ki, sekiz sayısını gösteren “и” sesi anlamsal olarak tam da bir mekandan çıkma ile yeni bir kılgı ya da başlıbaşına bir kılgı ve mekansal ifade eden bir sayıdır.

“Бл” ses anlamında ortaya çıkan şeyin bir tamamlanmışlık niteliği taşıması, genetik süreç ile bir genin olgunlaşarak tamamlanması olgusudur da. Bir genetik tamamlanmışlık yedi (блы) aşamalı genetik kılgı sürecini izlemekte olmalıdır ki, bir gen bu süreç sonunda olgunlaşmakta ve tamamlanmaktadır.

Bu ses anlamın dildeki kullanımı bu ifadeler doğrultusundadır ve aşağıda izlenebilir.

*

Yedi sayısına ilişkin örnekler aşağıdadır:
-«Блы: Yedi (7). Блэ: Yedi kez. Ебланэ: Yedinci. Еблэнэрей: Yedincisi, yedinci kez. Блырыбл: Yedişer».
-«Блыщхьэ махуэ: Yedi başı olan gün anlamında “pazartesi”».

*

Bu bileşik sesin fiil formundaki ifadesi, bir tamamlanışlığın ve blokun kendisi olma eylem ve durumunu ifade ediyor olmalıdır ki, ötesine geçilmesi zor bir engel anlamı ortaya çıkar:
«Блын: Duvar».

*

Bu bileşik sesin zamansal alması, söz konusu blok ve bütünün ötelenimini ifade eder ki, bütünsel olarak bir yayılma anlamı burada kendisini gösterir:
-«Блэн: Yayılmak; Işımak».
-«Къэблэн: Yayılmak; Işımak, aydınlatmak. ЗэщIэблэн: Kendi kendine ya da tümüyle yayılmak, gelişmek; Işımak, aydınlatmak».

-«Ублэн: Yayılma ve gelişmenin açılınımsal temelde meydana gelmesi anlamında “başlamak”. Къэублэн: Bir işi başlatmak. ЩIэублэн: İşi yapmaya başlamak. Пэублэн: İşin başına geçerek işe başlamak, işe girişmek. Пэублэ: Giriş».

*

Böyle bir bütün ve blok ile böyle bir yayılma olgusunun bir aradalık ve yakınlık niteliği de olduğu anlaşılır şeydir. Bununla birlikte, yukarıda ifade ettiğimiz gibi genetik arkabalık “блы” kapsamındaki bir olgudur:

-Biriyle “блы” kapsamında olmayı (э) eyleme (гъэ) durumunda olmak, aynı genetik akrabalık kapsamında bulunmaktır:

«Благъэ: Genetik akraba. Блэгъагъэ: Akrabalık».

-Akrabalık bir kapsam alanında bulunmaktır ki, fizik yakınlık da bu anlam temelinden itibaren ifade bulur:

«Еблэгъэн: Yaklaşmak ve yanaşmak anlamında “buyurmak”. Къэблэгъэн: Yakına gelmek, buyurmak. Къеблэгъэн: Anlatıcı ya da referans mekanına buyurmak. Къеблагъэ: -Buraya- buyur. Неблэгъэн: Gösterilen yere buyurmak. Неблагъэ: -Böyle- buyur».

*

Bir hat boyunca ilgililikle açılınım bir uzanıp gitme olgusu ifade eder ki, uzun şeyler de bu temelde ifade bulur:

-«Блэ: Yılan. Блэ шыр: Yılan yavrusu. Блащхъуэ: Boz yılan. Благъуэ: Büyük yılan, ejderha».

*

Işığın bir varolandan itibaren ve ona ilişkinlikle açılımı ya da yayılımı bir “блэн” eylemidir ki, bu olgu, ses anlamsal temeldeki kurgusuna uygun bir olgudur. Bu ifadede, ışımanın temelde yedinin (yedi renkli olarak) zamansal (э) eylenmesinin de ifade bulduğu izlenebilir.

Bununla birlikte, Adıgece şimşek ve yıldırım olgusunu varoluşsal bir ışıma olarak ifade eder:

«Щыблэ: Varoluşsal bir temelde (щ) ve de olayın gerçekleştiği bir mekan-zamanın (щ) ifadesinde ortaya çıkan ışıma (блэ) anlamında “yıdırım, şimşek”».

*

Bir uzun nitelik taşıyan insan uzuvları da bu bileşik ses anlamda ifade bulur:

«Блыпкъ: Yedi birleşim yeri ya da kol birleşim yeri anlamında “omuz başı”. Iэблэ: Kol. ЩIэблэ: Alttan gelen nesil, yeni nesil. Хъэблэ: Birbiriyle akraba insanların oturduğu yerleşim yeri, -köy-; Mahalle».

*

Bu bileşik ses temelinde ifade bulan uzun ve uzanma anlamları yanında, aynı temelde ifade bulan kolların bedenin iki yanında olmasıyla da uyumlu olacak şekilde, yana ilişkin olan uzanıp gitme eylemleri de aynı ses anlam temelinde ifade bulur:

«БлэкIын: Yanından geçmek. БлэгъэкIын: Yandan geçirmek. Блэшын: Yandan geçirip götürmek. Блэшэн: Yanaştırmak. Блэжын: Yanından koşarak geçmek.

Блэхун: Bir şeyin yanından kovmak. Блэплъын: Bir şeyin yamacından bakmak. УблэрэкIын: Yana yatmak, devrilmek. ГъэублэрэкIын: Yana yatırmak, devirmek».

«Ф, ФI, В» GRUBU TEMELİNDE OLUŞAN BİLEŞİK SESLERDEN SÖZCÜKLERE (ФТ)

“ФТ” BİLEŞİK SESİ TEMELİNDE OLUŞAN SÖZCÜKLER

Bir güç durumunu ve buradan da bir nitelik ya da derinin ortaya çıkmasını sağlayan “ф” sesinin bir dikey durum ile aşma ya da taşma anlamını ortaya koyan “т” sesinin birleşmesiyle ortaya çıkan “фт” bileşik sesinin bulunduğu sözcükler aşağıda verilmiştir:

-«Ифтын: Bir şeyden fırlayıp çıkmak. Хэфтын: Bulunduğu çoğuldan fırlamak, hızla çıkmak. ЩIэфтын: Alından ya da içeriden fırlayıp çıkmak. ЩIэцIэфтын: Altından ya da içeriden kayarcasına fırlayıp çıkmak».

-«ЦIафтэ: Pürüzsüz ve kaygan zemin, cavlak, capcavlak. И щхьэр цIафтэу яупсащ: Kafasını capcavlak kazıdılar».

-«Фты: Cinsel organ».

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİİLLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE FİİL ÇEKİMLERİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM KONU KAPSAMLARI

KONU BAŞLIKLARI	SAYFA NO
BİRİNCİ KISIM FİİLLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE ÇOĞALMA SÜRECİ	301
Birinci Kesim: Fiillere İlişkin Genel Kavramlar, Ses Fiillerden İtibaren Çoğalma Süreci	301
Seslerin Fiil Formuna Girmesi: "Ses Fiiller" Ve Diğer İfadeler	307
Dilin İşleyişinde *Ses Fiillemler*in Fiil Haline Dönüşme Süreci	309
İkinci Kesim: Fiillerin Çoğalma Süreci Ve Önkoşullu Fiiller	318
Mevcut Fiil Başına Gelme Niteliği Açısından Seslerin Değerlendirilmesi	318
Mevcut Fiillerin Başına Önkoşul Olarak Gelen Sesler	323
Tüm Fiillerin Başına Gelebilme Genelliği Olan Sesler	328
Üçüncü Kesim: Mevcut Fiillerin Sonuna Gelen Sesler Ve Fiillerin Çoğalması	339
Sona Gelerek Fiile Bir Eylemsel Nitelik Katan Sesler	339
Tüm Fiillerin Sonuna Gelerek Anlamın Pekiştirmeli Eylenmesini Sağlayan Sesler	347
Tüm Fiillerin Sonuna Gelerek "Ses Anlamı"yla Fiilin İşleyişini Sağlayan Sesler	348
Dördüncü Kesim: Başa Ve Sona Gelen Seslerle Mevcut Bir Fiilden Türeyen Fiillere İlişkin Bir *Örneklem*	350
Beşinci Kesim: Eylemsel Niteliklerine Göre Fiillerin Gruplandırılması -Ve Çizelgenmesi-	352
İKİNCİ KISIM FİİL ÇEKİMLERİ	365
Birinci Kesim: Fiil Çekimlerine İlişkin Genel Altyapı	365
Eylem Özneleri Ve Şahıslar	365
Eylem Öznesi Gösterenleri	366
"Eylem Yüklemi"nin Bir "Şahıs" Olması Hali Ve "Şahıs Gösterenleri"	370
"Ш" Sesinin Fiil Çekim Kiplerindeki İşlevi Üzerine	371
İkinci Kesim: Fiil Çekim Kipleri	373
Geniş Zamanlı Fiil Çekim Kipleri	374
Gelecek Zamanlı Fiil Çekim Kipi	376
Geçmiş Zamanlı Fiil Çekim Kipi	376
Di'li Geçmiş Zamanlı İfadeler	377
Şimdiki Zamanlı Fiil Çekim Kipi	378
Olumsuz Kipleri	380
Soru Kipleri	384
Emir Kipi	389
İstek Kipleri	390

Üçüncü Kesim: Genel Fiil Çekim Grupları Ve Fiil Çekimleri	394
"Kendinde Eylem" Olan Fiiller Ve Fiil Çekim Örnekleri	394
"Başa Gelen İş" Niteliğindeki Fiiller Ve Fiil Çekim Örnekleri	404
"İş Niteliğinde Eylem" Olan Fiiller Ve Fiil Çekim Örnekleri	407
"Durum Eylemi" Olan Fiiller Ve Fiil Çekim Örnekleri	413
Dördüncü Kesim: Fiil Grupları İle İşleyişlerinin Değerlendirmesi, İşleyişe Etkenler Ve Dönüşümler	420
Özne Gösterenlerinin İşlev Ve Değeri -Değişiminde Ortaya Çıkan İfade Değişimleri-	420
Bir Fiilin Diğer Fiil Çekilerine Tabi Olabilmesinin Değerlendirilmesi Ve Örneklenmesi	422
Beşinci Kesim: Eylemin Bir "Şahıs Üzerine Eylenmesi" -Cümle Unsurlarına Sahip Fiil Çekimli İfadeler-	433
"Kendinde" Fiillerin "Şahıs Üzerine Eylem" Olarak İfade Bulması -"Kendinde Eylem"i Eyletmek (İş Niteliğinde Eylem!)-	435
"İş" Niteliğindeki Fiillerin "Şahıs Üzerine Eylem" Olarak İfade Bulması	439
"Durum" Fiillerinin "Şahıs Üzerine Eylem" Olarak İfade Bulması	445
Altıncı Kesim: Bir Fiil Çekimli İfadenin Sonuna Gelerek İfade Biçimi Oluşturan Sesler Ve Ortaya Çıkan İfadeler	446

BİRİNCİ KISIM
FİİLLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE ÇOĞALMA SÜRECİ

BİRİNCİ KESİM
FİİLLERE İLİŞKİN GENEL KAVRAMLAR, SES FİİLLERDEN İTİBAREN ÇOĞALMA SÜRECİ

Sonuna Geldiği Ses Ve İfadeyi Mastar Hale Dönüştürmesinde "H" *Sesinin İşlevsel Temeli:*

"H" sesi bir ses veya sözcüğün sonuna gelmekle, konu olan ses veya sözcüğün fiil formuna girmesini sağlar. Bu anlamda, Adıgecedeki "н" sesi Türkçedeki "mek" sonekinin işlevini kapsayacak bir dilsel işleyişe sahiptir.

"M" sesinin ilk ortaya çıkan ünsüz ses olduğu ifade edilmişti ki, herhangi bir şeyin tespitinde seslemlenen bir ünsüz niteliğindedir. "H" sesi "м" sesini izleyerek ortaya çıktığı ifade edilebilecek olan bir ünsüz sestir. Bu anlamda da, ilk ünsüz ses olduğunu ifade edebileceğimiz "м" sesinde tespit olunan bir olguya ilk tepkinin "н" sesinden geldiği ifade edilebilir. O halde, "н" sesi "м" sesinde ifade bulan tespiti *finale* etmekle birlikte, buradan itibaren gerçekleşecek olan bir eylemin de başlangıcı ya da *uvertürü* niteliği taşıyan bir sestir.

Bu ifadelerden olarak, "м" sesini izleyerek ortaya çıkan "н" sesi, dilsel işleyişte sonuna geldiği ifadeyi olduğu gibi ve orijinal değerinde koruyarak işletme işlevine sahip olur. İşte bu işlevsel özelliği nedeniyle, "н" sesi, sonuna geldiği ifadeyi fiil mastarı haline dönüştürür.

*

Her ses ve sözcüğün sonuna gelebilecek olan "н" sesi, konu olan ses ve sözcüğü fiil formuna sokar. Böyle olmakla, bir ses ya da sözcük bir fiil haline giremeyecek yapısal ve anlamsal niteliklere sahip olsa bile, nihayetinde, her şeyin "kendi olmak" gibi bir eylemi –fiiliyatı- vardır ki, bu anlamda "н" sesi, sonuna geldiği ses varlık -fonemin- ya da ses ve sözcük anlamının "kendi olması" anlamı kazanmasını sağlar. Bir şeyin "kendisi olması" da bir fiil işlevidir.

Bu ifadelerden olarak, Adıgece alfabedeki her bir sesin sonuna "н" sesi gelmekle, konu olan sesin bir ses varlık olarak "kendi olmak (konu olan "ses olmak")" bakımından okunuşları verilmiştir. Böylelikle, bir sesin anlamı bulunmasa dahi, sonuna "н" sesi gelmekle, o ses fonemin kendi olması ifade bulur. Aşağıda verilen mastar hallerinin okunuşuna bir örnek vermek gerekirse şöyledir: «ын: "ы" olmak».

«ын, Iын; эн, Iэн, ан; пIын, бын; фын, фIын, вын; мын, нын; рын».

Kuşkusuz "н" sesi, sonuna geldiği sesin anlamıyla fiil olarak okunmasını da getirir ki, bu durum, sonuna geldiği sesin eylemsel nitelikli anlamı bulunmasını gerektirir.

ORTAYA ÇIKAN FİİLLERİN NİTELİKLERİNE GÖRE TANIMLANMASI VE SINIFLANDIRILMASI İLE BUNLARA İLİŞKİN TERİMLER

Fiil Oluş Süreci Üzerine:

Bir sesin bir "ses varlık olarak kendi olmak" anlamında okunduğu yukarıdaki örnekler yanında, "н" sesinin bir sesin sonuna gelmesi halinde, konu olan "sesin anlamı"nın eylenmesine ilişkin olan bir fiil mastarı ortaya çıkar. Elbette alfabedeki tüm seslerin bu şekilde –sonuna "н" sesi almakla- doğrudan anlamlı bir fiil mastarı olabildiğini ifade etmiyoruz. Nitekim, Adıgece alfabede bulunan tüm ses birimlerinin başlıbaşına "anlam"ları olmadığını ve "anlamsal" ya da "işlevsel" olarak dilsel işleyişte bulunan ses birimleri de olduğunu biliyoruz.

İşlevsel nitelikli sesler dışında, anlam ve anlamsal nitelikleri olan seslerin fiil formuna girmesi ve anlamlı fiiller ile anlamsal nitelikli fiillerin ortaya çıkması söz konusudur.

Bir sesin anlamlı bir "fiil" haline girmesi ve çekime tabi olabilmesi, söz konusu sesin dilsel olarak bir anlamının ya da anlamsal niteliğinin olmasını gerektirir. O halde, fiil haline gelebilen sesler anlamından ve anlamsal niteliğinden söz ettiğimiz seslerdir. Bu durumda da, zaten dilsel işleyişte başlıbaşına bir anlam ya da anlamsal niteliğe sahip olmayan işlevsel sesler fiil haline de gelemezler.

*

Adıgece sözcük kurgusunda baştaki sesin başat olduğunu ve sözcük kurgusunun baştaki bu sesten itibaren başlayıp şekillendiğini ifade ederiz. Baştaki sesin başat olması yanında, sondaki sesin de sözcük anlamının bitim ve eylenme noktası olduğunu da ifade ederiz. İşte, bir sözcük anlamının durağını ve eylenme noktasını oluşturan bu son ses, fiil dediğimiz kurgunun gerçekleşme noktasıdır. Bir mastar fiilin, sözcük sonuna "н" sesinin eklenmesiyle ortaya çıkmasının nedeni de budur. Böylelikle sözcük anlamı sondaki seste eylenebilme niteliğine kavuşur.

Sondaki sesin sözcüğün eylemseli olduğunu ifade ederken, bunun en son ses olmasıyla sınırlı anlaşılmaması gerekir. Nitekim, fiil niteliğinde olduğunu ifade ettiğimiz bir sözcükte, en son sesin sözcüğün eylemseli olabileceği gibi, sondaki bir ses grubunun böyle bir işlem gerçekleştirebileceği de fiillerin ortaya çıkış sürecinde izlenebilir.

Bu ifadelerden olarak, her ne kadar bir sözcük baştaki sesten itibaren başlayan bir ses anlamsal kurgu ise de, sondaki sesin sözcük eylemseli olması nedeniyle, fiiller konu edilirken dikkatimiz sondaki sese –ses grubuna- gider. Fiillerin incelenmesinde, sözcükler baştaki sesten itibaren değil de sondan itibaren değerlendirilir.

Fiil dediğimiz olgunun temelde eylemsel niteliğe sahip olan bir sözcük olması yanında, bir fiilin de, tümüyle değil de sondaki ses ve ses grubunun işlevi bakımından eyleme durumunda olabilen bir sözcük olduğunu da bilmek gerekir.

O halde, fiilden bahsettiğimiz bu bölümde, sözcüklere sondan bakmak gerekir. Bu bölümdeki iş, sondaki seslerin irdelenmesidir. Fiillerin işlendiği bu

bölümde sözcüklere sondan bakılacak, fiil dediğimiz sözcüklerin eylemsel kısmı konu edilecek ve üzerinde durulacaktır.

Ses Anlamsal Bir Dilde Fiillerin Ortaya Çıkışı da Seslerden Başlar:

Seslerin başlıbaşına sözcük niteliği bulunduğu ses anlamsal bir dilde, bir ses, fiil niteliğinde eylemsel bir anlama da sahip olabilir; bir ses, bir fiil olabilir. Bir dilsel anlamı bulunan sesin fiil formuna girmesiyle ortaya çıkan ifade bir "**ses fiil**"dir. Sonuna "н" sesi gelen ses anlam, kendi anlamının doğrudan eylenmesine ilişkin bir ses fiildir. Bir sesin anlamının doğrudan eylenmesinin söz konusu olması, o sesin doğrudan bir ses fiil olmasını getirir. Bir sesin ses fiil haline gelebilmesi, onun anlamının doğrudan eylenebilmesine bağlıdır.

Gerek birim ses ve gerekse bileşik sesler ile ötelenimsel (э) hallerinin sonuna "н" sesinin gelmesiyle oluşan aşağıdaki örnekler ses fiil dediğimiz olguya ilişkindir:
«Сын. Дзын. Кlуэн. Шхын. Шхэн».

Ses fiil, dilsel anlamı bulunan bir sesin aynı anlamındaki eylenmesidir; ses fiil, bir sesin belirli bir dilsel anlamında doğrudan fiil haline gelmesidir. O halde, ses fiilin olabilmesi için, öncelikle belirli bir dilsel anlamı bulunmak ve sonra da bu belirli anlamda doğrudan eylenme durumu olmak gerekir. Bu durumda, başlıbaşına bir dilsel anlam oluşturmayan "anlamsal sesler" doğrudan ses fiil haline gelmezler. Bununla kalmaz; dilsel bir ifade de olsa, bir ses anlamın doğrudan eylenmesi söz konusu değilse, bu da doğrudan fiil haline gelmez; dolayısıyla da, böyle bir ses anlam da ses fiil haline dönüşmez. Ancak her iki durum (gerek anlamsal seslerin fiil formu ve gerekse doğrudan eylenme durumu olmayan ses anlamlar), dilin işleyişinin müteakip adımında, başına, eylenmesine ilişkin sesler gelmek suretiyle bir fiilin ortaya çıkmasına temellik teşkil eder. Daha doğru bir ifadeyle, başına gelen bu ses anlamda eylenme niteliğine kavuşur; başa gelen ses anlamı fiiller. Böylelikle, bu ses anlam ve anlamsallar bir fiil olarak eylenme durumuna girerler.

Aşağıdaki örnekler bu iki duruma ilişkindir. İlk örnek, salt anlamsal olan ve başlıbaşına asla bir dilsel anlamı olmayan "къы" sesinin fiil formuna girişi ile başına gelen sesle bir fiilin ortaya çıkmasına ilişkin bir örnektir. Müteakip örnek de, bir anlamı olmasına karşın doğrudan eylenme durumunda olmayan bir sesin fiil formuna girmesi halinin başına bir ses gelmekle bir fiilin ortaya çıkışını göstermektedir:
«*Къын* → "**Ды**къын"».
«*Куэн* → "**И**куэн; **Дэ**куэн". *Гуэн* → "**Щlэ**гуэн; **Хэ**гуэн"».

O halde, ses anlam ve anlamsal olup da, doğrudan doğruya fiil haline gelmeyen ve eylenmek bakımından uygun koşulları bekleyen bu seslerin fiil formuna girmesi hali, onların "*potansiyel ses fiil*" olma halleridir. Bu durumdaki fiil formları dilin işleyişiyle hemen ses fiil haline gelebilme durumundadırlar ki, potansiyel fiil olan bu ses fiil formlarını "***fiillem***" olarak ifade etmek uygun düşer.

Fiil formuna girmekle, anlamsal niteliği bakımından bir fiil haline gelmeyen sesler, dilin müteakip adımında fiil haline gelecek olan “ses fiillem”lerdir.

Fiillem, bu ifadelerde kendisini gösterdiği gibi, sadece seslerin fiil formuna girmesiyle sınırlı kalmaz; “*ses fiillem*” olarak kalmaz. Dilin işleyişinde bir araya gelen seslerle oluşan ve müteakip adımda da fiil haline gelen tüm potansiyel fiilleri *fiillem* olarak ifade etmek uygun düşer. *Fiillem*, dilin işleyişinde yeni fiillerin oluşumunun temelinde yatan işleyiştir.

Bu son ifadelere uygun olarak, “c” sesinin başına bir başka sesin gelmesiyle ortaya çıkan bir *fiillem*den müteakip adımda başa gelen seslerle ortaya çıkan fiil örnekleri verilmiştir.

«*lэсын* → **Лъэ**lэсын. *Хьэсын* → **Зэху**эхьэсын».

*

Bir ses anlamın doğrudan fiil -ses fiil- olup olmaması, o ses anlamın dilsel bir ifade olarak eylenebilme niteliği bakımındandır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, kimi ses sözcükler vardır ki, doğrudan ses fiil olmazlar ve bir başka ses anlam koşulunda eylenme durumundadırlar; başa gelen bu ses anlamın eylenmesinde fiil işlemi görürler, o ses anlamı fiillerler.

Bu olgu, belirli bir ses bakımından da izlenebilir. Bu ifadeden olarak, bir sesin temel anlamından itibaren dilsel işleyişte oluşan anlamsal marjı söz konusudur. İşte bir sesin olduğu gibi -doğrudan- fiil haline gelmesi dışında, aynı sesin temel anlamının dilsel işleyiş göstermesi ile başka fiillerin ortaya çıkmasına temellik teşkil etmesi noktası da, o sesin anlamsal işleyişi ile *fiillem* niteliği olarak ifade edilebilir.

Bu olguya da “c” sesi üzerinden örnekler vemek uygun düşer: “C” ses anlamının doğrudan eylenmesi olan “сын” fiili, temasın mutlak hali olan “yanmak” anlamında bir fiildir. Ancak, aynı ses anlam, dilin işleyişinde başka fiillerin de oluşmasına temellik teşkil eder. “Сын” fiilinden sonra da, “c” sesi, kendisinden yeni fiillerin ortaya çıkmasına hazırdır ki, müteakip eylemler bakımından ses anlamının eylemsel niteliği bir fiillem olarak durur.

Aşağıda, “c” sesinin temeldeki “temas” anlamının dilin işleyişinde muhtelif koşullarda (başa gelen seslerle) eylenmesine ilişkin yeni fiillerin ortaya çıkması izlenebilir:

«Щысын. Тlысын. Нэсын. Къесын. Усэн».

Fiillerin oluşum sürecindeki ses anlamsal işleyiş, bu kısa örneklere değinilerde kendisini gösterdiği gibi, genel bir süreç olarak devam eder. Bir taraftan, ses fiillerden başlayıp, *fiillem*lerin kendisini göstermesiyle yepyeni anlamı bulunan fiillerin oluşum süreci olarak yaşanır. Diğer taraftan da, mevcut fiillerin başına gelen seslerle eylenme koşullarında yeni fiillerin oluşumu süreci olarak devam eder. Buradan da anlaşıldığı üzere, fiillerin çoğalması işlemi, yeni anlamlara sahip olan fiillerin ortaya çıkması süreci ile mevcut her bir fiilden de eylenmesine ilişkin yeni fiillerin türemesi sürecidir. Bu ifadeler aşağıdaki örneklerden izlenebilir:

-«Сын → Исын; Исыхьын; Щlэсыхьын. Дзын → Дэдзын; Дэдзэн; Щlэдзын; Щlэдзэн. Кlуэн → Къэкlуэн; Дэкlуэн; Нэкlуэн».

-«Щыхьэн → Зэщыхьэн. Дэкуэн → Щlэдэкуэн; Къыщlэдэкуэн; Дэкухьын».
-«Щысын → Щыгъэсын. Тlысын → Гъэтlысын. Нэсын → Хунэгъэсын».

Doğrudan Eylenen Fiiller İle Bir Önkoşula İlişkin Olarak Eylenen Fiiller:

Her bir ses fiil, doğrudan eylenebilen ve doğrudan çekime tabi olma özelliği bulunan bir fiildir. Bu şekilde, fiil anlamının tümüyle doğrudan eylenebildiği ve çekime tabi olabildiği fiilleri "**doğrudan fiil**" olarak ifade etmek yerindedir. Nitekim, doğrudan eylenmeyen ve çekime tabi olmayan fiiller vardır. Bu ifadeden olarak, ses fiiller, başına gelmiş olan ses anlamlar koşulunda eylenir ve çekime tabi olabilirler.

Ses fiiller doğal olarak doğrudan fiiller olsa da, doğrudan fiil kavramı sadece ses fiillerle sınırlı değildir. Doğrudan fiil kavramı, bir eylemin doğrudan eylenmesine ilişkindir ki, bir ses grubundan oluşmuş olsa da, doğrudan eylenebilme niteliği bulunan her fiil "doğrudan fiil"dir. –Elbette bunlar da, başa gelen ses anlamlar koşulunda çekime tabi olabilirler-.

Aşağıdaki ilk örnekler yukarıda da konu ettiğimiz ses fiillerdir ve doğal olarak doğrudan fiillerdir. İkinci grup örnekler ise, ses grubundan oluşmuş olmakla birlikte, anlamları bakımından doğrudan eylenen fiil örneklerindendir:
-«Сын. Дзын. Кlуэн. Шхын. Шхэн».
-«Шхыдэн. Дэхьэшхын. Ухуэн. Ухуэнщlын».

Doğrudan eylenebilme durumunda olmayan fiillerin eylenmesi belirli kısıtlar ve koşullar altında gerçekleşmektedir. Başka bir ifadeyle, bir fiil belirli ortam ve koşullar altında eylenme anlamında olabilir. Böyle bir fiil, eylenmesine ilişkin "**yüklem**"ini taşır.

Bir doğrudan fiil, doğrudan eylenebilmek ve çekime tabi olabilmekle birlikte, başına gelen başka seslerin anlamı koşulunda da eylenebilme ve çekime tabi olabilme niteliğine sahip olabilir. Böylelikle de, bir doğrudan fiilden eylenme yüklemine sahip olduğu haliyle bir fiil türeyebilir.

Bu ifadeler doğrultusunda, doğal olarak doğrudan fiil olan her bir ses fiil –ve genelde doğrudan fiiller-, başına gelen başka ses anlamlar koşulunda –ve yükleminde- eylenebilir. Gerek ses fiiller ve gerekse ses grubundan oluşan doğrudan fiillerin başına eylenmesine ilişkin önkoşullar ifade eden seslerin gelmesiyle ortaya çıkan bu fiilleri genel anlamda "**koşullu fiil**" olarak tanımlamak uygun düşer.

Yukarıda verilen doğrudan fiillerin başına gelen seslerle ortaya çıkan koşullu fiil örnekleri aşağıdadır. İlk sıradaki örnekler, yukarıda verilen doğrudan ses fiilerin başına sesler gelmekle ortaya çıkan koşullu fiil örnekleridir. İkincisi de, yukarıda verilmiş olan ve bir ses grubundan oluşan doğrudan fiillerin başına gelen seslerle ortaya çıkan koşullu fiil örnekleridir:
-«Дзын → **Дэ**дзын; З**эхэ**дзэн. Кlуэн → **Дэ**кlуэн; **Къэ**кlуэн».
-«Дэхьэшхын → **Щы**дэхьэшхын. Ухуэнщlын → **Хуэ**ухуэнщlын».

Burada ortaya çıkan koşullu fiiller, doğrudan fiil niteliğine sahip olan fiillerin başına eylenme koşullarına ilişkin seslerin gelmesiyle ortaya çıkan

koşullu fiil örnekleridir. Bunun yanında, bir fiil, daha ortaya çıkmasında koşullu eylenme niteliğinde olabilir, koşullu fiil olarak ortaya çıkabilir. Bu ifadeden olarak, anlamsal özelliği nedeniyle bir ses, başına gelen sesler koşulunda eylenme durumuna kavuşabilir ki, böylece ortaya çıkan fiiller de koşullu fiil haline gelir. Elbette, sadece eylenme koşulu bakımından başına seslerin gelmesiyle ortaya çıkan iki sesli bir fiil değil, başa gelen sesle ortaya çıkan bir *fiillem* de başına gelen seslerle koşullu fiil olarak ortaya çıkabilir. Her iki duruma ilişkin örnekler vermek uygun düşer. Ortaya çıkışını daha önce konu ettiğimiz aşağıdaki fiilleri koşullu fiil örneği olarak tekrar burada sırasıyla görebiliriz:

-«**И**куэн; **Дэ**куэн. **Щ**Iэгуэн; **Хэ**гуэн».

-«**Лъэ**Iэсын. **Зэхуэ**хьэсын».

Bir fiilin doğrudan veya koşullu fiil olması, onun eylenme ve çekime tabi olmasını da belirleyen bir yapıdır. Doğrudan fiiller ile koşullu fiillerin fiil çekimleri birbirinden farklılıklar gösterir. Doğrudan fiil, özne tarafından doğrudan eyleme tabi tutulmasıyla eylenir; fiil, tümüyle özne inayetinde eylenir, çekime tabi olur; özne göstereni baştadır. Oysa, koşullu bir fiilin eylenmesinde, öznenin eylenme koşulunu dikkate alması gerekir. Koşullu kendinde fiillerde özne göstereni başta ise de, koşullu iş niteliğindeki fiil çekiminde özne göstereni koşulu izler.

Fiile Konu Olan Eylem, Ya Öznenin Kendinde Eylemidir Ya Da Dışsal Olarak Eylediği Bir Eylemdir:

Bir fiilin eylenmesinde kendisini gösteren farklılık, çekime tabi tutulacak fiilin sadece doğrudan veya koşullu olmasıyla sınırlı kalmaz. O fiile konu olan eylemin ortaya çıkışı ile kaynağı önemlidir. Bir fiil, eyleyen özne kaynaklı bir eylem olabilir; öznenin kendi özelliğiyle ortaya çıkan doğal eylemsel bir niteliğe sahip olabilir. Bunun yanında, belirli bir özne olmasa da, bir eylem doğa kaynaklı olarak, -kozmik ya da topokozmik olarak- ortaya çıkabilir. Bu ifadelerden olarak, gerek öznenin kendi doğal özelliği olarak ve gerekse doğa kaynaklı olarak kendiliğinden ortaya çıkan bir eylemi "**kendinde eylem**" olarak ifade etmek uygun düşer. Kendinde bir eylem, öznenin ya da kendiliğinden meydana gelen bir eylem olarak "doğrudan eylem" olabileceği gibi, ortaya çıkış koşullarının ifade bulduğu bir "koşullu eylem" de olabilir.

Bir öznenin kendinden kaynaklı olmayan ve öznenin kendi özelliğinin bir eylemi olarak ortaya çıkmayan; aynı zamanda, doğa kaynaklı olmayan eylemler vardır. Bu şekilde kendinde eylem niteliği bulunmayan bir eylemin, bizzat bir özne tarafından dışsal bir eylem olarak eylenmesi gerekir ki, böyle bir eyleme de "**iş niteliğinde eylem**" demek uygun düşer.

Böyle bir eylem, öznenin bizzat konuya eğilmesiyle ortaya çıkan bir eylemdir. Bununla birlikte, böyle bir eylem, öznenin kendinde eylemlerinin sonucunda ortaya çıkan bir ürün olarak iş niteliği bulunan bir eylem de olabilir. Kendinde bir eylem sonucunda ortaya bir iş çıkabilir ki, bu işi eylemek anlamıyla ortaya çıkan bir ifade, iş niteliğinde bir fiildir.

Tam da burada, “bakmak” ile “görmek” arasındaki eylemsel niteliği konu etmek uygun düşer. Adıgeceye göre, “bakmak (плъэн)” öznenin kendinde eylemidir; nitekim, gözü olan bir özne doğal olarak bakabilir. Ancak, “görmek (лъагъун)” dediğimiz eylem, özenin kendinde eylemi olan bakma eyleminin sonucunda ortaya çıkan bir üründür ve iş niteliğindeki bir fiildir.

Gerçekten de bir eylem, yukarıda sınıflandırıldığı iki türden biridir. Bir eylem, öznenin kendinden kaynaklıdır ya da doğal olarak meydana gelen bir eylemdir ki, bunlar **kendinde** eylemlerdir. Bunların dışında da, bir eylem öznenin kendinde eylemleri sonucunda ya da öznenin bizzat yönelerek eylediği bir dışsal eylemdir ki, bunlar da **iş** niteliği bulunan eylemlerdir.

Bir fiile konu olan eylem, genelde bu iki gruptan birine dahildir. Bununla birlikte, bir fiil, bir durum veya statü ifade edebilen bir eylem olabilir. Burada konu ettiğimiz eylem, bir sözcük (ad, sıfat vs) anlamının eylenmesi ya da “kendi olması” gibi bir eylem değildir. Elbette bunların da durum ve statü ifade etmesi söz konusudur. Ancak, burada konu ettiğimiz eylemler (kendinde ya da iş) gerçekten de bir fiildir. Özne burada bir eylem halindedir ve fakat bu eylem öznenin statik halinde eylenmektedir. Bu fiiller, eylemin eylenme hali olarak ifade bulan fiillerdir. Buradaki eylem bir statik eylemdir; böyle bir eylem niteliğine sahip olan fiil, öznenin bizzat “eyleme halinde olma durumu”nun ifadesi olan bir fiildir. Böyle fiilleri de “**durum niteliğinde eylem**” olarak ifade etmek uygun düşer.

Adıgece, fiilleri bu şekillerde sınıflandırır. Bu sınıflandıma, fiil çekimlerine temel teşkil eder. Bu sınıflandırmaya temel olan değerlendirme önemlidir. Bu değerlendirmenin temelinde de, bir eylemin ortaya çıkışına ve eylenmesine ilişkin fiziksel ve felsefik -ontolojik- gerçekler vardır.

SESLERİN FİİL FORMUNA GİRMESİ: “SES FİİLLER” VE DİĞER İFADELER

Adıgecede anlam ve anlamsal niteliğindeki sesler fiil formuna girmekle doğrudan ses fiiller ile ses fiillemler ortaya çıkar.

Mevcut ses fiillerin, başa sesler almakla koşullu fiil haline gelmesi yanında, yeni bir fiilin ortaya çıkması da söz konusudur. Bu süreç başa gelen seslerde olduğu gibi, sona gelen seslerle de devam eder.

Bununla birlikte, *fillem*ler de, dilin müteakip adımında başa gelen seslerle fiillere dönüşürler. Böyle ortaya çıkan fiillerin de dilin müteakip adımında seslerle birleşmesiyle yeni ya da koşullu fiillerin ortaya çıkması süreci yaşanır.

Seslerin fiil formuna girmesinde ortaya çıkan ses filler ile ses fiillemler yanında, fiil formundaki seslerle ortaya çıkan diğer ifade türlerini de izlemek uygun düşer. Kuşkusuz bu işlemde anlamsal niteliği bulunmayan “işlevsel” dediğimiz seslere yer yoktur. Aşağıdaki çizelgede seslerin bu durumu verilmiştir.

Çizelgedeki işaretlemelere ilişkin açıklamalar:

-Ortaya çıkan “ses fiiller doğrudan eylem” niteliğinde fiillerler. Bununla birlikte, kimileri “kendinde” eylenen kimileri de “iş” niteliğinde eylenen fiillerdir. Bu iki

eylenme tarzını ayırdetmek için “kendinde” eylem niteliği olan fiiller olduğu gibi bırakılırken, “**iş**” niteliğindeki fiillerin Türkçe karşılıkları koyu yazılmıştır.
-Kimi fiillerin hem “kendinde” eylenme anlamı bulunan ve hem de “iş” niteliğinde eylenme anlamı bulunan fiiller olması yanında, aynı ifadenin dilsel olarak başka anlam ve değerlere sahip olması söz konusudur. Bu bakımdan, aynı fiilin bu farklı değerlerini izleyebilmek için yalnız Türkçe karşılıkları işaretlenmiştir.
-Çizelgede, *latin* karakterle yazılanlar *fiillem*dir ve dilin müteakip adımında fiil olarak karşımıza çıkacaktır.
-Türkçe karşılıklarında altı çizilmiş olan ifadeler bir adıl sözcüğün “kendi olmak” anlamındadır. Elbette böyle bir fiil formunun bir *fiillem* niteliği taşıması da belirtilmiştir. Bununla birlikte, fiil anlamı ve niteliği ile başka bir dilsel ifade değer taşıması da Türkçе açıklamalarında belirtilmiştir.
-Türkçe karşılıkları içinde ifade sonunun “*” ile işaretlenmiş olması, “fiil formunda bir adıl sözcük” olduğunu ifade eder.

Ses fiiller ile ses *fiillem*ler ve ses fiil formunda adıl sözcükler	Ses fiiller ile ses *fiillem*ler ve ses fiil formunda adıl sözcükler
lэн.	Кун (“İç” olmak). *Куэн* (“Bacak” olmak).
Ин (**Sıvamak**; Büyük*). *Ен*.	Кlын (Bitmek -bitki-, ortaya çıkmak; “Sap” olmak). Кlэн (Bitedurmak; Bitip eklenmek; “Kuyruk” olmak; Eklem* - aşık kemiği).
Ун (Açılınmak). Уэн (Vurmak, savurmak, patlamak; “Sen”, “hava”, “dolu” olmak).	*Кlун*. Кlуэн (Yürümek, gitmek).
lун (Ötmek; “Uç” olmak). Lуэн (Ötedurmak; **Döven sürmek**).	*Къын. Къэн*.
Сын (Yanmak; Anıt*, simge). Сэн (**Ekmek, saplamak**; “Ben” olmak; “Bıçak” olmak).	*Къун* (“Kulp” olmak; “Dağ olmak”). *Къуэн* (“Oğul” olmak; “Vadi” olmak).
Цын (“Kıl, tüy” olmak). *Цэн*.	Кхъын. Кхъэн (“Mezar” olmak).
Цlын. *Цlэн* (“Ad” olmak).	*Кхъун* (“Bir besin türü” olmak). *Кхъуэн* (“Domuz” olmak).
Зын (**Süzmek**; “Bir” olmak). Зэн (Dönmek; “Bir kez” olmak).	Хъын (“Ağ” olmak). *Хъэн*.
Дзын (**Atmak**). Дзэн (“Diş” olmak; “Ordu” olmak; **Atadurmak**).	Хъун (Olmak; “Eril, erkek” olmak; Otlak*). *Хъуэн* (Olumsuzlam, - olumsuz değişim, küfür*).
Гъын (Ağlamak). Гъэн (“Yıl olmak”, **Eylemek**).	*Хын* (“Altı” olmak; “Deniz” olmak). *Хэн*.
Гъун (Kurumak). *Гъуэн* (“Yuva” olmak)	Хун (**Sürmek**; “Darı” olmak). *Хуэн*.

Джын (**Kılmak, ortaya çıkarmak**). Джэн (Okumak, çağırmak).	Хьын (**Taşımak, götürmek**). *Хьэн* (“Köpek” olmak).
Гын (Baharat*; Barut*). *Гэн* (“Testis” olmak).	*Лъын* (“Kan” olmak) Лъэн (Atlamak; “Organ” olmak).
Гун. (“Kalp” olmak). *Гуэн* (Tahıl ambarı*, -deposu).	Лын (**Boyamak**; “Et” olmak). Лэн (**Boyamak**).
Дын (**Dikmek**; Dikiş*). Дэн (Dikedurmak; **Kabul etmek**; “Biz” olmak; “Ceviz” olmak).	*Лӏын* (“Adam, olgun” olmak) Лӏэн (Ölmek).
Тын (**Vermek**; Adak*). *Тэн*.	*Пын*. *Пэн* (“Burun” olmak).
Тӏын (**Kazmak**, **deşmek**; “Koç” olmak). Тӏэн (Kazadurmak).	Пӏын (**Beslemek**) Пӏэн (Besleyedurmak; “Yuva -yatak” olmak; Yatak*).
Жын (Donmak). Жэн (Koşmak; Akmak).	*Бын* (Ebeveyn açısından “çocuk”*). Бэн (Kapalı boşluk, lahit*; “Çok” olmak).
Жьын (**Taramak**; “Yaşlı, geçkin” olmak; “Erken” olmak). Жьэн (Pişmek; Tarayadurmak; “Ağız” olmak).	Фын (Çürümek). *Фэн* (“Deri” olmak).
Щын (**Kırpmak**; “Üç” olmak). Щэн (**Satmak**; Endam*, -estet; “Yüz” -sayısı-, “üç kez” olmak)	Фӏын (“İyi” olmak). Фӏэн (İyilemek).
Щӏын (**Yapmak**; “Yer” olmak). Щӏэн (**Bilmek**; **Yapadurmak**; Bilgi*; “Yeni” olmak).	Вын (**Çift sürmek**; “Öküz” olmak). Вэн (Çift süredurmak; Kaynamak)
Шын (**Sağmak**; Kamaşmak; İrin*; “At” olmak). Шэн (**Sürmek, götürmek**; “Süt” olmak; “Mermi” olmak).	*Мын* (“Yaban elma” olmak). *Мэн* (“Koku” olmak)
Кын (“Çubuk” olmak) Кэн (Çatlamak; “Dalak” olmak).	*Нын*. *Нэн* (“Göz” olmak).

*

Benzeri bir çizelge bileşik sesler için de yapılabilir. Bu durumda, yukarıdaki çizelgedeki gibi, bileşik ses fiilleri ve *fiillem*leri ile yukarıdaki çizelgede belirttiğimiz şekilde muhtelif ifade biçimleri de ortaya çıkar.

DİLİN İŞLEYİŞİNDE *SES FİİLLEMLER*İN FİİL HALİNE DÖNÜŞME SÜRECİ

Yukarıda seslerin fiil formuna girmesinde ortaya çıkan kimi ifadeler *fiillem*dirler. Bu halleriyle doğrudan ses fiil olmamalarının nedenleri vardır. Bu fiillemlerin eylenebilmesi başa gelen seslerle mümkün hale gelir ve böylelikle de dilin işleyişinin müteakip adımında fiil haline dönüşebilirler. Aşağıda, bu seslerin doğurdan ses fiil olmama nedenleri ile başa seslerin gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri izlenebilir.

*

Seslerin fiil formuna girmesiyle ortaya çıkan ifadelerin gösterildiği çizelgede verilen ses *fiillem*lerden bir kısmı, konu olan sesin "anlamsal" niteliği bakımındandır. Başlıbaşına dilsel bir anlam kurmayan ve böylece de ses sözcük olmayan sesler, fiil formuna girmekle doğal olarak başlıbaşına fiil olmazlar, ses fiil olmazlar. Böyle seslerin başına seslerin gelmesi haliyle fiil formuna girmesi, başa gelen seslerin anlamlarının bu ses anlamsalda eylenmesi anlamlarındaki fiillerin ortaya çıkmasına yol açar. Böyle fiil örnekleri aşağıdaki çizelgede verilmiştir.

Ses fiillemlerin başına gelen seslerle ortaya çıkan fiillerin konu edildiği müteakip çizelgede, başa gelerek **eylem önkoşulu** olan sesler koyu yazılmıştır. Ortaya çıkan doğrudan fiillerin altı çizilmiş olup, *ad ve sıfat anlamlarının eylenmesi* olarak ortaya çıkan fiiller latin karakterle yazılmıştır. Ortaya çıkan eylemin kendinde ve iş niteliği belirtilmemiş olsa da, özne üzerine dönen iş niteliğindeki fiillerin sonuna "(↓)" işareti konmuştur.

Ses *fiillem*ler	Dilin müteakip adımında başa gelen seslerle ortaya çıkan fiiller
Къын/Къэн	"Ortaya çıkış" ve "peyda oluş"u ifade etmek bakımından "salt anlamsal" olan bu ses *fiillem*, başa gelen ses anlama ilişkin bir kayıp eylemi ile ötelenim almasında da belirsizlik ile deforme olma halindeki eylemleri gerçekleşirebilir: Дыкъын (Kaybolmak). Дзэкъэн (Dişlemek, ısırmak). Къэкъэн (Ses benzetmesinden "vaklamak").
Цlын/Цlэн	Hiç anlamı bakımından olmayanın ifadesi olarak, eylemesi, başa gelen ses anlamlara bağlı olarak, bir "dışlama" ile "işe yaramaz hale gelme" anlamları kurulur: **Къэ**цlын (Dışkılamak, sıçmak). **Лы**цlын (Etin islenmesi ve yaramaz hale gelmesi). **Уфlы**цlын (Kararmak; Gözleri yummak).
Бын/Бэн	"İlişkili açılımsal" olmak bakımından, neyle ilgili olması, başa gelen seslerledir ve böylece de fiil haline gelir: **lэ**бэн (El uzatmak). **Елэ**бын (Dokunmak). **Е**бэн (Eğilmek). **У**бын (Sıkıştırıp ezmek; Birini karalamak) **У**бэн. **lу**бэн. **Тelу**бэн (Üzerini kapatmak). **Елу**бын (Yudumlamak). ***Щэ****бэн*. **Ущэ**бын (Yumuşatmak). ***Хуэ****бэн* (Sıcaklamak).
Пын/Пэн	Bir "dış teğetsel ilişkide olma"yı ifade eden bu ses anlamsal "э" almakla "uç, kenar" anlamına kavuşur. Her iki durumun ilgili olduğu şeyin belirtilmesi başa gelen sesledir ki, bu koşulların eylenmesini sağlar: ***Гуэ****пэн* (Cana yakın -candan- olmak). **Зэгуэ**пын (Canı sıkılmak). **Щы**пын. Къэщыпын. **Щы**пэн. **Хуэ**пэн. (Giydirmek). **Зыхуэ**пэн. **Лъэпэрэ**пэн (Tökezlemek).

*

Kimi sesler de dilsel anlamları olmakla (ses sözcük) birlikte, bir şeye ilişkin olarak eylenme durumundadırlar ki, bu nedenle başlıbaşına fiil formunda ses *fiillem*dirler. Bu fiillemlerin başına gelen ses anlamları eylemesine ilişkin olarak ortaya çıkan fiil örnekleri aşağıda verilmiştir.

Ses *fiillem*ler	Dilin müteakip adımında başa gelen seslerle ortaya çıkan fiiller
lэн	Ses anlamı bakımından bir "zaman dilimi" ile başlıbaşına da dilsel olarak "el" anlamında eylenmek için önkoşullara gerek vardır ki, başa gelen seslerle fiil hali her iki anlamına ilişkin eylemler ortaya koyar: -**Е**lэн (Elle çekmek). **Дe**lэн. **Тe**lэн. **Щlэ**lэн. **Хэ**lэн (Araya el atmak, aradan çekmek). -**И**lэн (*Sahip olmak*; Boyamak). **Ири**lэн. **У**lэн (Yaralamak). **Гу**lэн (Acı duymak, kalbine işlemek). ***Щы****lэн* (Varolmak). ***Щlы****lэн* (Soğuk olmak). **Шы**lэн (Katlanmak). **Хэ**lэн(↓) (İçine işlemek, üzülmek).
Гын/Гэн	**Гъуэ**гын (Başlayıp güçlü ağlamak). ***Лъэ****гэн* (Yüksek olmak) ***Пэ****гэн*. **Бэ**гын (Şişmek).
Къун/Къуэн	Ses anlamı bakımından, başa gelen ses anlamına bağlı olarak bir araya toplama ve çekme (къун) ile o şeye sokuşturma (къуэн) eylemi oluşturur: -**Дэ**къун (Birlikte çekmek). **Щlэ**къун. **Е**къун. -**Дэ**къуэн (Arasına tıkamak, -abamak). **Щы**къуэн. **Щlэ**къуэн **Зэщlэ**къуэн (Toparlamak).
Кхъун/Кхъуэн	**Къэ**кхъун (Sesli yellenmek). **Щlэ**кхъуэн. **У**кхъуэн (Giysi, yatak vs. gibi dikiş işlerini bozmak).
Хъын/Хъэн	**Сы**хъэн (Tahriş olmak). **Гъэ**хъэн (Keyif sürmek). **Лъэ**хъэн (Ayaklarını bağlamak, hareketini engellemek). **Пыр**хъын.
Хын/Хэн	Ordinatsal ses anlamı bakımından, başa gelen ses anlamlarında aşağı inme ve zemin bulma eylemi sağlayan fiiller kurulur: **И**хын (İçinden almak). **lу**хын (Önünden almak, -çekmek). **Дэ**хын. **Те**хын. **Щы**хын (Giysiyi çıkarmak). **Хэ**хын (Aradan almak, seçmek).
Фэн	Bir şeyin gücü ile onun çöküşüne kadar eylemleri ifade edebilen bu sesin (фы) ötelenim halinin (фэ) anlamı bakımından, başa gelen ses anlamlar koşulunda derisel eylemler ile içine su çekme anlamları ifade eden fiiller ortaya çıkar: -**И**фын (Bir şeyi ya da bir şeyin içinden "içmek"). **Е**фэн (İçmek). **Щlэ**фын (Altından içmek, emmek). **Хэ**фын. -**Лъэ**фын (Sürüklemek). **Къэ**фэн (Dans etmek).
Мын/Мэн	**Хъу**мэн (Korumak). ***Хуэ****мын*. **Пэ**мэн (Koklamak). **Епэ**мын.
Нын/Нэн	**И**нэн. (İçinde kalmak) **lу**нэн. **Гуэ**нэн. **Дэ**нэн. **Те**нэн. **Щы**нэн. **Къыщы**нэн (-Bir yerde- bırakmak). **Щы**нэ(жы)н (Düşük

	yapmak). **Щlэ**нэн. **Шы**нэн (Korkmak). **Кlэры**нэн. **Къуэ**нэн. **Хъуэ**нэн (Küfür etmek). **Хэ**нэн (İçinde kalmak, batıp kalmak). **Хэ**нын (Bir şeylerden mahrum kalmak, -payına düşmemek). **Пы**нэн (Ucunda parıldamak, -yanmak, -ışımak). **Бэ**нэн (Güreşmek; Havlamak). **Фlэ**нэн. **Уцlы**нын (Islanmak). **Кlуэцlы**нэн (İçinde kalmak). **Бгы**нэн (Yazıda bırakmak, terketmek).

*

Ses fiil çizelgesindeki kimi seslerin fiil olabilmesine karşın, onların "ы-э" değişmecesinin *fiillem* olarak kaldığı izlenebilir. Bu *fiillem*ler, "ы-э" değişmecesi olduğu ses fiil anlamına ilişkindir; onun temel (ы) veya dilde müteakip işleyişini sağlayan ötelenim (э) halinin ifadesidir.

Ses *fiillem*ler	Dilin müteakip adımında başa gelen seslerle ortaya çıkan fiiller
Ин → *Ен*	"И" sesinin ötelenimi olan bu ses (е: иэ) absissel ötelenim olarak, "и" sesinin bulunduğu fiillerin ötelenimi olarak kendisini gösterir. "И" sesinin doğrudan fiilenmesi dışında, sonuna geldiği ses anlamların absissel etkiyle kılgılanmasını sağlar ve birçok fiil ortaya çıkar ki, bunlar "е*н*" olarak da ifade bulur: -**lуе**ин. *Еин*. **Гъе**ин. **Дэше**ин. **Тlе**ин. **Же**ин. **Ущи**ин (Öreklemek, akıl vermek). **Ши**ин. **Кlи**ин. **Кlури**ин (Yıkılmak, düşmek) **Хъе**ин. ***Хе**ин. **Хуе**ин*. **Лъе**ин (Zıplamak, sıçramak). **Пlи**ин. **Фи**ин. ***Фlе**ин*. **Уфlе**ин. -**lуэ**ен. **Гъэ**ен. **Дэдзэ**ен. **Тlи**ен. **Ущи**ен (Örekleyedurmak). **Ши**ен. **Кlи**ен. **Кlури**ен.
Хъун → *Хъуэн*	"Хъу" sesinin olma ve eril anlama gelmesinde, ötelenimi başlıbaşına *fillem* (х*ъуэн*) olarak kalsa da, "olumlama" ile "olma süreciyle meydana gelen eylemler" ve "değişim" eylemleri başa gelen ses anlam koşulunda eylenir ve ortaya fiiller çıkar: -**Хъуэ**хъуэн (Ritüel olumlama, methiyede bulunmak). -**И**хъуэн. **Дэ**хъуэн. **Щlэ**хъуэн (Altına dolmak). **Хэ**хъуэн (Büyümek). -**Лъы**хъуэн (Aramak). **Хэфэ**хъуэн (İçine gömülmek, banmak). -**Щы**хъуэн (Sürtmek). **Тlэ**хъун. **Етlэ**хъуэн (Bir şeyi kaşımak). -**Гъуэ**хъуэн (Anırmak). -**Кlэрэ**хъуэн (Fır dönmek). **Зэ**хъуэ(кlы)н (Değişmek). Хъуэ(жы)н (Değiştirmek). **Зэ**хъуэ(жы)н.
Хьэн	Götürme ve taşıma anlamı ifade eden "хьы" sesinin ötelenimi olan bu *fiillem* başa gelen ses anlamları koşulunda "götüredurma, gitme, girme" ile "sürme, devam etme, devam ededurma" gibi eylemleri ifade edecek şekilde fiillerin oluşumunu sağlar: -**И**хьэн. **Гуэ**хьэн. **Дэ**хьэн. **Щlэ**хьэн. **Кlэры**хьэн. **Къуэ**хьэн (Ardına girmek). **Хэ**хьэн (İçine girmek). **Пы**хьэн. **Фlэ**хьэн. -**Щы**хьэн (Çatmak, sataşmak).

Кlун	“Yürüme, gitme” anlamının (кlуэ) kendisinden doğduğu bu ses, bir uyum ve paralellik ifade eder ki, bu fiillemin eylenmesi uyum ve paralelliği ifade edilecek başka ses anlamların başa gelmesini gerektirir: **Е**кlун (Yakışmak, uymak). **Къе**кlуэн. **Зэ**кlун. **Зэдэ**кlун (Birbirine yakışmak, birbiriyle birlikte uyumlu olmak).
Тын → *Тэн*	Ses fiil olarak “vermek” anlamına da temel olan, “т” sesinin bir aşkınlık ve dik duruş ifade eden anlamıdır. Ötelenimi olan “тэ” ise, sonuna geldiği ifadeyi anlamından taşma ve ötelenme olarak fiiller. Aşağıda “т” sesinin bu anlamları ile *fiillem*in başına gelen seslerle ortaya çıkan fiiller verilmiştir: ***-Итын*** (İçinde durmak). ***lутын***. ***Щытын***. ***Щlэтын***. ***Пытын***. ***Фlэтын***. ***Къэтын*** (Olması gereken yerde eksik durmak). **-lуэ**тэн (Açıklamak). **lуэ**тын. **Гъуэ**тэн (Bayatlamak). **Тlэ**тэн. **Щэ**тэн. **Щlы**тэн. **Кlуэ**тэн. **Икlу**тэн (İçine dökmek). **Икlу**тын (И-кlу-тэ-ы-н) (İçindekini dökmek). **Укlы**тэн (Utanmak). **Къу**тэн. **Пхъуэ**тэн. **Ху**тэн. **Къэху**тэн. **Лъы**тэн (Dikkate almak). **Лъэ**тэн (Uçmak)».
Хун → *Хуэн*	“Sürmek” fiilinin ötelenimi olan fiillem (*хуэн*), başına gelen ses anlam koşullarında “süren ve dahil eden” eylemlerin oluşumunu sağlar. Aşağıda sona gelen her iki duruma (хун, *хуэн*) ilişkin örnekler verilmiştir: **И**хун (İçinden sürmek, -kovmak). **И**хуэн (İçine sürmek; İçine sığmak). **Дэ**хун. **Дэ**хуэн. **Щы**хун (Bulunduğu yerden sürmek, -kovup kaldırmak). **Щы**хуэн (Bir şeye sıvı şey sürmek). **Щlэ**хун (Altından – içinden- kovmak, -sürmek). **Щlэ**хуэн (Altına -içine- sürmek; Altına – içine- sığmak).
Кlын→ *Кlэн*	“Çıkmak” anlamına gelen “кlын” fiilinin ötelenim hali olan “*кlэн*” de bu çıkışın sürmesi ile bu sürerek ortaya çıkan şeyin baştaki anlama katılmasını eyler. -Bu olgunun “хун/хуэн” ilişkisine benzediği de açıktır-. Her iki duruma (кlын, *кlэн*) ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir: **И**кlын (İçinden çıkmak). **И**кlэн (İçine dökmek). **Гуэ**кlын. **Гуэ**кlэн (Yanında bitmek -bitki-; Yanına dökmek). **Щы**кlын (Varoluşu bakımından olması gerektiği gibi olmamak, yabancılaşmak, dejenere olmak; Giysisi çıkmak(↓)). **Щlэ**кlын. **Хэ**кlын. **Лъэ**кlын (Elinden gelmek, katlanmak, çekmek) **Пы**кlын (Vazgeçmek; Ucundan çıkmak). **Пы**кlэн (Ucunda bitmek -bitki-; Ucuna dökmek).

*

Ses fiil olmadığı gibi, *fiillem* durumu da bulunmayan ve yalnızca bir adıl olarak “kendisi olmak” anlamında fiil formuna sokulmuş olan “гу” ve “ку” sesleri bu halleriyle dilin müteakip sürecinde de fiil olmazlar. Ancak, bu seslerin ötelenim (э) almaları halindeki *fiillem*ler (*гуэн; куэн*) dilin müteakip adımında fiil haline gelirler. Burada da bir “ы-э” değişmeceli ilişki söz konusudur ve bu *fiillem*lerin fiil haline gelmeleri de, başa gelen ses anlam koşullarında olmakla birlikte, eylemin niteliği bu ses anlamlara (гу, ку) ilişkin olgular taşır.

Ses *fiillem*ler	Dilin müteakip adımında başa gelen seslerle ortaya çıkan fiiller

Гуэн	Dilsel olarak “kalp” anlamında yaygın kullanımı olan “гу” sesinin fiil haline gelmesi “kalp olmak” olurken, onun “э” almasındaki *fiillem*in başına gelen ses anlamlara ilişkin “merkez ya da çevrene dahil etme” -sokma- eylemi (гу+) gerçekleşir: **И**гуэн. (İçine banmak, içine sokuşturmak). **Дэ**гуэн. **Щ**Iэгуэн. **Къуэ**гуэн. **Хэ**гуэн.
Куэн	Dilsel olarak “iç” anlamına gelen “ку” sesinin fiil haline gelmesi “iç olmak” olurken, onun “э” almasındaki *fiillem*in başına gelen ses anlamlara ilişkin iç veya araya dahil etme -sokma- eylemi (ку+) gerçekleşir: **И**куэн. **Iу**куэн. **Дэ**куэн. **Щ**Iэкуэн. **Жьэдэ**куэн. **Къуэ**куэн.

Ses Fiilden İtibaren Yeni Füllerin Ortaya Çıkış Süreci Üzerine:

Ses fiillerin konu edildiği çizelgede seslerin fiil formuna girmesinden sonraki dilsel işleyiş ile yeni fiillerin ortaya çıkması süreci üzerine birkaç ifade kullanmak uygun düşer

Çizelgede belirli anlamlara sahip olan ses fiiller, bu belirli anlamlarında eylenebilmelerine ilişkin ortam ve koşulların belirtildiği yeni fiillerin ortaya çıkmasına temellik teşkil ederler. Fiilin eylenme koşulları, başa gelen ses anlamlar tarafından ortaya konur. Böylelikle, “doğrudan fiil” niteliğinde olan mevcut ses fiillerden “koşullu fiiller”in ortaya çıkması gerçekleşir.

Bir ses fiil, sesin belirli ve en somut anlamında ortaya çıkmış olan bir fiildir. Bununla birlikte, aynı ses, anlamsal marjı ve niteliği bakımından başka dilsel anlam ve fiillerin de ortaya çıkmasına temellik teşkil eder. Bu ifadeden olarak, dilin işleyişinin müteakip adımında başına gelen seslerin bu ses anlamla eylenmesinde yeni fiillerin ortaya çıkması söz konusu olur. Bu ortaya çıkan fiiller eylenme niteliklerine göre “doğrudan” ya da “koşullu” nitelikte olabilir. Gerek doğurdan ve gerekse koşullu fiil olarak ortaya çıkan bu fiiller de eylenme niteliklerine göre kendilerinden koşullu fiillerin ortaya çıkmasına temellik teşkil ederler. Böylelikle, yeni fiillerin ortaya çıkması ve bunlardan da yeni koşullu fiillerin türemesi süreci devam eder.

İlk çizelgedeki ses fiillerden sonra, sesin anlamsal marjına bağlı olarak, yeni anlamlardaki fiillerin ortaya çıkması gibi, çizelgede belirtilmiş olan ses *fiillem*lerin de başına sesler gelmek suretiyle fiillerin ortaya çıkması gerçekleşir. Ortaya çıkan bu fiiller de eylenme niteliklerine göre başa gelen seslerle koşullu fiillerin doğmasına temellik teşkil ederler.

Elbette burada kısaca değindiğimiz süreç, kesintisiz ve anlamsal olarak mümkün oldukça yeni fiillerin ortaya çıkması sürecidir. Ses fiillerin “doğrudan fiil” olması yanında, aynı sesin başına gelen yeni seslerle ortaya çıkan fiillerin de “doğrudan fiil” niteliğinde olması mümkündür. Bu olgu, başa gelen ses ile eylemin ortaya çıkma ve eylenme niteliğine bağlıdır ki, başa gelen ses ile eylemin niteliğine göre daha ortaya çıkışında bir fiil “koşullu fiil” de olabilir.

Ortaya çıkan doğrudan veya koşullu her bir fiilin eylenme koşullarının söz konusu olmasında, yine ortaya bir koşullu fiil çıkar. Bu ifadeden olarak, bir eylemin eylenmesi koşulları artabilir ve böylelikle mevcut koşullu fiillerden de yeni koşullu fiiller türer.

Elbette fiillerin ortaya çıkması ve okunması süreci bununla kalmaz. Fiiller, anlamlarına ve eylenme niteliklerine göre de "durum, kendinde, iş" niteliğindedirler ve bunların fiil çekimleri birbirinden farklıdır. Fiiller, doğrudan fiil ya da koşullu fiil olmak yanında, temelde eylenme nitelikleri -fiil çekimleri- bakımından birbirinden farklıdır. Dahası, bir tek fiil, birden fazla farklı fiil çekimine tabi olabilir ki, bu husus çizelgede birden fazla anlamı ile farklı eylenme niteliği olan ses fiillerden de izlenebilir. Fiil çekimi o fiilin anlamının eylenme niteliğinden gelir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, bir fiil birden fazla anlama ve eylenme tarzına sahip olabilmektedir.

Fiillerin ortaya çıkışı ve çoğalmasına ilişkin olarak burada kısaca değindiğimiz süreç, her bir sesin fiil formuna girişinden itibaren, başa gelen bir ve birden fazla seslerle izlenebilir. Ama burada tüm sesleri konu etmek yerine, bir ses üzerinde bu süreci izlemek yerindedir.

Ses Fiillerden İtibaren Yeni Fiillerin Ortaya Çıkış Sürecinin Bir Ses Örneği Üzerinden İzlenmesi:

Ses fiil ve *fiillem*lerden yeni fiillerin ortaya çıkış sürecinin bir ses üzerinden izlenmesini sağlamak için burada "c" sesi örnek olarak seçilmiştir.

"C" ses anlamından doğrudan belirli anlamda ses fiil ortaya çıkar (Сын: Yanmak. Сэн: Ekmek). Bununla birlikte, anlamsal temeli bakımından "c" sesi farklı dilsel ifadelerin de kendisininden ortaya çıkabileceği bir sestir. "Сын" ve "сэн" ses fiillerinin belirli olan anlamları yanında, "c" sesi -anlamsal marjı bakımından- başa gelen seslerle farklı anlamlara sahip olan fiillerin ortaya çıkmasına temellik teşkil eder. Nitekim, aşağıda ortaya çıktığı izlenebilecek olan fiiller, "сын/сэн" ses fiillerinin belirli olan anlamları üzerinde inşa olan bir dilsel işleyişle ortaya çıkan fiiller değildir. Ortaya çıkan bu fiiller, "c" ses anlamsal marjındaki olguların fiilleminde (*сын/сэн*) başa gelen seslerle ortaya çıkan fiillerdir.

Aşağıdaki çizelgedeki ilk sütunda, "c" sesinin anlamsal marjı bakımından ortaya çıkan "*сын/сэн*" ses *fiillem*lerin başına gelebilecek olan seslere ilişkin örnekler izlenebilir. İkinci sütunda, konu olan *fiillem*lerin başına gelen seslerle ortaya çıkan fiillere ilişkin örnekler izlenebilir. Üçüncü sütunda, ses *fiillem*lerin başına gelen sesler sonucu bir fiil olarak kendisini göstermeyen ve *fiillem* olarak kalan ifade örnekleri izlenebilir. Dördüncü sütunda ise, üçüncü sütundaki bu *fiillem*lerden dilin işleyiş sürecinde ortaya çıkan fiillere ilişkin örnekler izlenebilir.

“***Сын; Сэн***” **ses *fiillemi***nin başına gelebilecek sesler örnekleri	Böylece ortaya çıkan **fiil** örnekleri	Ortaya çıkan ***fiillem*** örnekleri	Dilin işleyiş sürecinde *fiillem*lerden ortaya çıkан **fiil** örnekleri
У/Уэ	**У**сын; **У**сэн: Şiir yaratmak	*Уэсэн*	**Е**уэсэн: Alışkanlık edinmek.
Гъу/Гъуэ	**Гъу**сэн: Birlikte olmak, dost - arkadaş olmak.	*Гъуэсын*	**Кlэры**гъуэсэн: -Bir şeyin-islenmesi, is kapmak. **Кlэ**гъуэсыхьын, **Кlэры**гъуэсыхьын: İslenmek, islenedurmak.
Хъу/Хъуэ	---	*Хъусын*	**Фlэ**хъусын: Selamlamak. **Зэфlэ**хъусын: Birbirini selamlamak. **Зэфlэ**хъусыхын: Birbirine selam sunmak, birbiriyle selamlaşmak.
Хьы/Хьэ	---	*Хьэсын*	**Зэхуэ**хьэсын: Bir araya toplamak.
Пы/Пэ	---	*Пэсын*	**Зэ**пэсын: Beğenmek, dikkate almak.
Щы	**Щы**сын: Oturmak.	---	---

Aşağıdaki çizelge de “c” ses anlamı temelinde eylenmekle ortaya çıkan fiiller üzerinedir. Çizelgede, ses fiiller (сын/сэн) ile bunun başına gelen seslerle ortaya çıkan koşullu fiil halleri aynı karede (ilk karede) gösterilmiştir. Müteakip karede ise, “c” ses anlamı temelinde yukarıdaki çizelgedeki sürece benzer şekilde ortaya çıkan yeni fiiller gösterilmiştir.

Çizelgede, ilk kardeki ses fiillerin (сын, сэн) başına gelerek eylenme koşulları oluşturan sesler ile, müteakip karede “c” ses anlamında eylenmekle ortaya çıkan fiillerde **başa gelen ses**ler belirginleştirilmiştir. Tüm doğrudan eylem niteliğindeki fiillerin altı çizilmiş olup, altı çizili olmayan fiiller koşullu nitelikteki fiillerdir.

Bu ifadelerden olarak, anlamı belirli olan ses fiillerin (сын, сэн) eylenme koşullarını ifade edecek şekilde başa seslerin gelmesiyle ortaya çıkan fiillerin koşullu fiiller olmasına karşın, müteakip karede “c” ses anlamının eylenmesi bakımından başa gelen seslerle ortaya çıkan tüm fiillerin koşullu fiil olmadıkları izlenebilir.

Ses fiil ve eylenme **koşulları**yla oluşan fiiller	Başa gelen seslerin “c”yle fiilenmesiyle ortaya çıkan yeni fiiller
Сын (Yanmak) «**И**сэн. **И**сы(хьы)н. **Дэ**сэн.	-«**Сы**сын». -«**И**сын. **lу**сын. **Гуэ**сын. **Дэ**сын. **Те**сын.

Дэсы(хьы)н. **Іу**сы(хьы)н. **Щі**эсы(хьы)н». Сэн (Yanadurmak; Ekmek, saplamak, dikmek): «**И**сэн. **Гуэ**сэн. **Дэ**сэн. **Те**сэн. **Щі**эсэн. **Хэ**сэн. **Пы**сэн. **Фі**эсэн».	**Щы**сын. **Щі**эсын. **Хэ**сын. **Зэхэ**сын». -«**Тіы**сын. **Шэ**сын. **Кі**эсын. **Е**кіэсын». -«**Е**сын. **Е**сэн. Еуэсэн». -«**Къэ**сын. **Нэ**сын. **Зэху**эсын. **Лъы**сын(↓). **Лъэі**эсын». -«**Къе**сын». -«**У**сын. **У**сэн».

"С" ses anlamıyla eylenme niteliğinde ortaya çıkan fiillere ilişkin süreç yukarıdaki çizelgelerde izlenmektedir. Ortaya çıkan fiillerin en genel anlamda fiil çekim grubuna göre sınıflandırılması aşağıdaki çizelgede olduğu gibidir. İsim ya da sıfat niteliğindeki sözcüklerin sonuna "н" sesi gelmekle "kendi olmak" anlamındaki fiil haline gelebilmeleri söz konusudur ki, bunların yazımı farklı gösterilerek esas olan fiillerden ayrı olduğu belirtilmiştir. Bu fiil formları, -uygun olduğu üzere- "durum fiilleri hanesi"nde verilmiştir.

Aşağıda verilmiş olan fiiller içinde altı çizilmiş fiiller doğrudan eylem niteliğindedir. Adıgecede, bir fiilin aynı zamanda birden fazla anlamı ve farklı fiil çekim hali de söz konusudur; aşağıda böyle fiil örnekleri de vardır.

Durum ifade eden fiiller	**Kendinde** eylem olan fiiller	**İş** niteliğindeki eylem olan fiiller
-«Исын. Іусын. Гуэсын. Дэсын. Тесын. Щысын (Oturmak -pozisyonunda olmak). Щіэсын. Къуэсын. Хэсын. Пысын. Фіэсын». -«Уэс-ын». -«Лъэс-ын». -«Іэсэ-н». -«Усэ-н». -«Кусэ-н». -«Хьэсэ-н». -«Кіасэ-н, Пасэ-н».	-«Сын. Исын. Исы(хьы)н». -«Сысын (Salınmak)». -«Тіысын (Oturmak) Шэсын. Кіэсын». -«Есын. Есэн (Alışmak; Yüzmek)». -«Къэсын (Yetişmek, ulaşmak). Нэсын. Лъысын (Payına düşmek)». -«Кіуэсэн (Sıvışmak, kaçmak)». -«Лъэсэн». -«Къесын (-Kar- yağmak)». -«Усын. Усэн (Şiir yaratmak)».	-«Сэн. Исэн. Іусэн. Гуэсэн. Дэсэн. Тесэн. Щысэн. Щіэсэн. Къэсэн. Къуэсэн. Хэсэн. Пысэн. Фіэсэн. Нэсэн». -«Усын (Şiiri yaratmak)». -«Лъэсын». -«Гъэсэн (Alıştırmak)».

Kuşkusuz bir sesin eylemsel niteliğinin irdelenmesi, o sesin eylemselinde ortaya çıkan fiillerin konu edilmesidir. Bu da, söz konusu olan sesin sona gelmesine ilişkin bir irdeleme ve değerlendirmedir. Bu anlamda, yukarıdaki çizelgeler "с" sesinin anlamsal marjının eylemsel niteliğiyle işlemesinde ortaya çıkan ifade örneklerine ilişkindir.

"С" sesi üzerinden örneklerini verdiğimiz bu süreç, sona gelerek fiilin eylemesel kısmını oluşturan her bir ses için geçerlidir. Böylelikle, ifade ettiğimiz

işleyiş mantığı doğrultusunda seslerin bir fiil sonuna gelerek eylemsel kısmı oluşturması birçok fiilin ortaya çıkmasını sağlayabilmektedir.

Bununla birlikte, anlam ve anlamsal durumundan söz edebileceğimiz her bir ses, sözcük başında da bulunabilir ki, her bir sesin başta bulunmasıyla da fiillerin ortaya çıkması irdelenebilir. Bu ifadeden olarak, "c" sesinin fiil başında bulunması haliyle ortaya çıkan fiillere burada değinmek uygun düşer.

"C" sesinin başta olması haliyle ortaya çıkan bir fiil, sona gelen eylemsel kısma da bağlı olarak, "c" sesinin anlamsal marjındaki bir anlam inayetinde eylenme durumu kazanır. "C" sesinden itibaren oluşan bu fiil anlamı, elbette "c" sesinin oluşa ilişkin önemli bir ses anlam olmasından itibaren belirlenir ki, ortaya çıkan fiillerin varoluşsal anlamları söz konusudur. Aşağıda "c" sesinin başta bulunduğu fiillerden örenkler verilmiştir.

Durum ifade eden fiiller	**Kendinde** eylem olan fiiller	**İş** niteliğinde eylem olan fiiller
Сымэджэн (Hasta olmak).	Сэхъуджэн (Ürküntü ile tiksinti arasında bir duyguya kapılmak, irkilmek). Сыхъэн (Tahriş olmak). Сэхын (Varoluşundan düşmek, eriyip bitmek).	Сэклын (İğdiş - hadım- etmek).

İKİNCİ KESİM
FİİLLERİN ÇOĞALMA SÜRECİ VE ÖNKOŞULLU FİİLLER

MEVCUT FİİL BAŞINA GELME NİTELİĞİ AÇISINDAN SESLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Koşullu fiiller, eylemsel kısmın eylenmesine ilişkin koşulları gereksinmesi haliyle ortaya çıkan fiiller ile, mevcut bir doğrudan fiilin başına seslerin gelmesiyle ortaya çıkan fiillerdir. Burada, özellikle mevcut fiillerin başına gelen seslerle ortaya çıkan koşullu fiiller konu edilecektir. Buradan da, eyleme koşul oluşturan bu sesler, bu özellikleri açısından daha yakından izlenecek ve irdelenecektir.

Mevcut bir fiilin başına gelmekle, konu olan eylemin eylenmesine ilişkin ortam ve tarz gibi koşullar oluşturan sesler, kuşkusuz başlıbaşına anlam ya da anlamsal nitelikli seslerdir; dilsel işleyişte işlevsel niteliği bulunan sesler değil. Ancak bununla bitmez; bir fiilin başına gelerek koşul oluşturabilecek olan sesin anlamsal niteliği önemlidir: Başa gelmekle koşullu bir fiilin ortaya çıkmasına yol açan seslerin, belirli bir anlamı bulunan bir fiilin eylenmesine ilişkin kısıtlar ve ortamlar oluşturabilecek anlamlara ve anlamsal niteliklere sahip olması gerekir.

Koşullu fiillerin oluşmasına yol açacak olan seslerin bu ifadelere uygun olması gerekir. Bu durumda da, bir sesin öncelikle başa gelme niteliği olması gerekir. Adıgecedeki sesler içinde elbette "işlevsel" dediğimiz sesler dilsel işleyişte başlıbaşına anlama sahip olmazlar ve sözcük başında da yer almazlar. Sözcük başına gelmeyen bu sesler şunlardır:

«Ы. Э. Й. О. Р».

Bunun dışında kalan tüm seslerin kendi anlamsal yapılarıyla sözcük başına gelmesi söz konusudur. Bir sözcüğün başındaki ses anlamın başat olması ve müteakip anlamın bu sesten itibaren işleyiş kazanması söz konusudur ki, bir fiil olan sözcüğün başına gelen ses de bu fiilin eylenmesinde başat bir işleve sahiptir. O fiilin eylenmesi başa gelen bu sesten itibarendir, onun koşullaması altındadır.

Bu ifadelerden olarak, seslerin anlamsal yapıları dikkate alındığında, bir eylemin eylenmesi bakımından fiil başına gelme eğilimi olmayan sesler ile bu eğilimin çok olduğu seslerin varlığı anlaşılır bir olgudur.

Ses anlamsal niteliklerini dikkate aldığımızda, bir eylemin kendi inayetinde gerçekleşmesinin söz konusu olmayacağı ya da ihmal edilir derecede az olacağı değerlendirilebilecek olan sesler vardır. Aşağıda, fiil başına gelme eğilimi olmayan seslerden bu eğilimin olduğu seslere doğru bir gruplama yapılmış olup, her gruba ilişkin açıklamalar da verilmiştir.

*

Öncelikle aşağıdaki seslerin fiil başına gelmesi zordur. Böyle olmasının nedeni de, konu olan seslerin anlamsal niteliğinden anlaşılır:

«lы (Olumsuzlamdır). lи (İşletmeyendir). le (Kötü anlamıyla olumsuzdur)».

Aşağıdaki sesler dilde azalan ve anlamları belirsizleşme eğiliminde olan seslerdir ve günümüzde anlaşılan anlamları bakımından da bir eyleme önkoşul oluşturamazlar:

«Кхъ. Кхъу».

Aşağıdaki sesler de anlamları bakımından bir eylemin önkoşulu olmazlar:

«Гъ. Дж. Хъ».

Aşağıdaki sesler, dilsel işleyişte oluşturdukları anlamları bakımından, bir eyleme önkoşul olma potansiyelindedirler. Dilsel olarak kendilerinden ortaya çıkan somut ya da maddi nitelikli dilsel anlamlar bakımından, başa gelmeleri halinde koşullu fiillerin türemesi söz konusu olabilir. Ancak, böyle bir olgunun dilsel işleyişte yaygın olmadığı ve nadiren kullanım bulabildiğini ifade etmek gerekir.

«Ц. Цl. Дз. Гъу. Г. Тl. Ж. Ш. К. Ку. Кly. Хъу. Хь. Лъ. Л. Лl. Пl. Б. Ф. В».

Bu seslerin fiil başında bulunduğu haliyle kendisini gösterdiği koşullu fiillerden bazı yaygın örnekler aşağıda verilmiştir:

«**Жы**лэн. **Лъэ**лэсын. **Кlуэцlы**нэн. **Кlуэцlыры**клын. **Кlуэцlыры**плъын».

Bu seslerin ifade ettiğimiz gibi somut ve maddi nitelikli dilsel anlamlarının eylem ortam ve koşulu oluşturması söz konusudur. Örneğin, bir iç durum ifade eden “ку” sesi, fiil başına gelmekle bir eylemin bu iç durumda eylenmesi koşulunu sağlar. Ancak, eylemin tam da bu iç bölgede geçtiğini vurgulamak bakımından da, bu ses “р” sesiyle bizzat vurgulanmalıdır. Benzeri şekilde, yukarıdaki seslerin başa gelmesi ve “р” ile vurgulanmasında, eylemin vurgulanan ses anlam koşulunda cereyan ettiği fiiller ortaya çıkar. Dilsel kullanımı yaygın ve alışık olmasa da, bu şekilde koşullu fiiller türetilebilir. Bu yolla en azından durum niteliğinde birçok koşullu fiil türetilebilir. Aşağıda, bu sesler koşulunda eylenme niteliğine sahip olan koşullu fiil örnekleri verilmiştir:

-«Курытын. Курыхун. Курысэн. Курыкlуэн».
-«Лъэрыкlуэн. Лъэрыжэн. Лъэрыхьын».
-«Фэрыщlын».

*

Aşağıdaki seslerin başa gelme eğilimleri yüksektir ve başa gelmesi hali, her birinin kendi anlamı bakımındandır. Ancak, başa gelmelerine ilişkin bu genellik, burada konumuz olan eyleme önkoşul olma hali değildir. Bunlara ilişkin açıklamalar aşağıda verilmiştir:

С: Bu ses, anlamsal niteliği bakımından mevcut bir fiilin başına gelerek koşul oluşturmaz; nitekim, bu sesin kendisi eylemseldir. Fiil başına gelmesindeki genellik sadece birinci tekil şahıs göstereni olaraktır ki, o da doğal olarak çekimli fiil hallerine ilişkindir, mastar fiil haline değil.

М: Bu şekliyle başına geldiği ifadeyi olumsuzlar; bu bakımdan başa gelme genelliği eyleme önkoşul oluşturmaz. Mastar fiilin başına gelmekle, mastar haldeki fiil olumusuz mastar hale dönüşür. Ötelenim hali ise, kendi kendine üçüncü şahıs kipinde eylenmekte olmayı ifade eder; eylemin eylenme önkoşulu olmaz.

*

Kuşkusuz, konu edeceğimiz "**у**" sesi ile, başa gelmesi halinde ortaya çıkan ifadeler, yukarıda konu ettiğimiz bu seslerin işlevinden farklıdır.

У: Bir açılım anlamı ifade eden "у" sesi, başına geldiği fiilin açılımsal eylenmesini sağlama işlevindedir. Bu sesin başında bulunduğu haliyle ortaya çıkan sözcükler de bu ses anlamla (açılımsal olarak) ifade bulur. Böyle ortaya çıkan fiillere ilişkin örnekler şöyledir:

«Улэн. Улун. Усын. Усэн. Укlын. Ужьын. Ущиин. Ущlын. Укlын. Укъуэн. Укхъуэн. Ухын. Убын. Убэн. Увылэн. Утхыпщlын».

Bu fiiller başa gelen "у" sesiyle anlamını bulur. Bununla birlikte, bu sesin başına geldiği sözcük açılımsal eylenme anlamı kazanır ki, böyle mevcut bir sözcüğün başına "у" sesi gelmekle ortaya çıkan fiiller, açılımsal olarak eylenme durumu olan fiillerdir. Bu ifadeden olarak, mevcut bir fiilin başına gelmekle, "у" sesi o fiile konu eylemin açılımsal olarak eylenmesine yol açar. Böyle ortaya çıkan bir fiil, baştaki "у" ses anlamından kaynaklı olarak koşullu değil, açılınsal eylenme bakımından doğrudan bir fiildir.

Elbette, "у" sesi böyle eylenme durumunda olan mevcut fiillerin başına gelerek açılınsal eylenen ve bu bakımdan da doğrudan eylenen yeni fiillerin ortaya çıkmasını sağlar. Ancak, başına gelerek böyle bir fiilin oluşması için, başına geldiği sözcüğün bir fiil olmasını da gerektirmez. Sözcük anlamının "у" inayetinde eylenebilmesinin söz konusu olduğu sözcüklerin başına gelerek, onlardan bir doğrudan fiil ortaya çıkmasını sağlar.

Bir eylemin açılımsallık kazanması ile açılımsallığını kaybetmesi bu sesin başa gelmesiyle ifade bulur. Açılımsala ilişkin olma ile bunun kazanılma ve kaybedilmesi, konu olan eylemin niteliğine ve anlamına bağlıdır. Ayrıca, açılımsal olan bir eylemin doğrudan eylenmesinin uygun olacağı da değerlendirilebilir ki, bu sesin (у) başa gelmesiyle oluşan fiiller doğrudan

fiillerdir, koşullu değil. Açılımsallıkla eylenebilecek olan eylemlerin başına gelen bu sesle ortaya çıkan fiil örnekleri aşağıda verilmiş olup, bunların tümüyle doğrudan eylemler olduğu izlenebilir:

Уцlэпlын. **У**цlынын. **У**пщlылун. **У**зэхун. **У**къуэншын. **У**къуэншэн. **У**щэбын. **У**щэбэн. **У**кlуриин. **У**хуэнщlын. **У**дэфэн. **У**къэбзын. **У**лъиин. **У**фlеин. **У**пlыщкlун. **У**нэхун. **Унк**lыфlын. **У**фэрэкlын. **У**хуэнщlын.

*

Bu irdelediğimiz sesler dışında, fiilin eylenmesinin ortam ve koşulunu sağlamayı mümkün kılan ses anlamlar vardır ki, bunlar, eylemin niteliğine bağlı olsa da, genelde fiil başına gelerek eylenme önkoşulu oluşturma eğilimindedir. Bu sesler, anlamları bakımından, fiil başına gelerek koşullu fiillerin oluşumunda genel eğilimi olan seslerdir. Bu açıdan, bu seslere daha yakından bakmak gerekir.

Aşağıda verilen bu sesler, fiillerin eylenmesine ilişkin uygun koşul ve ortamlar ifade eden anlamlara sahip olan seslerdir. Çünkü, bir eylemin eylenmesine ilişkin maddi koşullar ifade eden ses anlamlardır. Bu sesler, bir eylemin eylenme mekanı ile ortamını ve birlikte eylenme durumlarını ifade edebilecek anlamlara sahip olan seslerdir. Bu nedenle de, çoğu fiilin başına gelerek eylenme koşullarını oluşturur ve buradan da koşullu fiillerin oluşumuna yol açarlar.

«И. Е (-Я-). lу. З. Гу. Д. Т. Жь. Щl. Кl. Къу. Х. П».

*

Mevcut fiillerin başına gelen bu seslerle fiillerin sayısı artar. Ancak, fiil başına gelmek konusunda, bu seslerden daha genellik taşıyan sesler vardır. Aşağıdaki sesler tüm mevcut fiillerin başına gelebilir ve buradan da fiillerin sayısı katlanır. Çünkü, konu olan sesler her tür eylemin eylenmesine ilişkin anlamlar ortaya koyar. Nitekim, her eylem için "başlangıç ve ortaya çıkıp eylenme, eyletilme, eylenme yer ve zamanı, eylenme niteliği" gibi koşullar söz konusudur. İşte konu olan sesler böyle anlamlara sahip olan seslerdir; başa gelme konusundaki bu genelliği nedeniyle de ayrıca ve daha geniş olarak irdelemek uygun düşer. Bu sesler şunlardır:

«Гъэ. Щ. Къ. Ху. Фl. Н».

Tüm fiillerin başına gelme özelliğine sahip olan bu sesler içinde yalnızca "гъэ" sesi başına geldiği doğuran fiili koşullu fiile dönüştürmez. Ama bu ses, başına geldiği doğrudan fiili her durumda doğrudan iş niteliğindeki bir fiile dönüştürür. Başına geldiği sözcük, eyleme (гъэ) anlamından itibaren işler ki, genelde "eyletme" anlamı oluşturur. Böyle bir ses anlam (гъэ), bir eylemin eylenmesine ilişkin önkoşuldan çok, eylemin eyletilmesini sağlayan bir etkidir.

*

Bu başa gelen sesler yanında, çoğunlukla fiillerin sonuna gelebilen ve buradan da yeni fiillerin ortaya çıkmasını sağlayıp, fiillerin sayısının çoğalmasına yol açan sesler vardır. Bunun yanında, tüm ses fiillerin sonuna gelerek yeni fiillerin ortaya çıkmasını sağlayan ve fiillerin sayısının katlanmasına yol açan

sesler de vardır. Fiillerin sonuna gelen bu sesleri de daha sonra irdelemek uygun düşer.

Fiil Başına Gelme Eğilimi Olan Seslerin Fiil Bitiminde Bulunmaları Hali: -Konu Olan Seslerin Eylemsel Nitelikleri-

Başa gelme genelliğine sahip olan sesler içinde daha önce fiillerin ses fiillerden itibaren ortaya çıkış sürecinde irdelenmiş olanları vardır. O halde, irdelenmemiş olanlarını burada gözden geçirmek uygun düşer. Bu seslerin anlamsal niteliğini göstermek için, sona gelme hallerine de değinmek uygun düşer. Bir ses, başlıbaşına ve sözcük başında iken, anlam bakımından en somut haliyledir ve mümkün olduğunca da yaygın hale gelmiş olan bir dilsel anlamıyladır. Oysa, sona gelerek sözcük ya da fiilin eylemsel kısmını oluştururken ses anlamı temelindeki işleyişleri daha elastiki olarak kendisini gösterebilir. Daha önce sona gelme halleri izlenmemiş olan bu seslerle oluşan fiiller aşağıda izlenebilir.

Гъэн	Eyleme anlamı bulunan “гъэ” sesi sonuna geldiği anlamı da eyler. Bu bakımdan başlıbaşına bir fiil hali yaygın olmasa da, sonuna geldiği ses anlamı ve ifadeyi eyleyerek fiiller: Іы**гъын** (Іэ-ы-**гъэ-ы-н**) (Tutmak; Tutar durumda olmak). З**эгъэн** (Rahat -dölek- durmak). Гъэгъэн (Çiçeklenmek). Гугъэн (Ummak, güvenmek). Щы**гъын** (Щы-**гъэ-ы-н**) (Giymek, giyinmiş olmak). ЩытІэ**гъэн** (Giymek).
Щын/Щэн	Varlık ile varoluş ve durumlarını ifade eden “щ” sesinin başa gelmesi, konu olan ifadenin oluş yer ve zamanı ile durumunu ifade ederken, sona gelerek eylemsel kısmı oluşturması, baştaki ses anlama ilişkin olarak varoluşsal eylemler ifade eder: -**Щын**. Щхьэц **щын** (Saç kırpmak). Нэху **щын** (Aydınlanmak, sabah olmak). И**щын** (İçinden sarkmak, uç vermek; Geçmek). Дэ**щын**. Те**щын** (Üzerinden sarkmak; Üzerinden kırmak). *Щы**щын*** (Bir yerden -gruptan- olmak, -dahil halde olmak). Хэ**щын**. Пы**щын**. ФІэ**щын** (-İsim- takmak). -Гъуэ**щэн** (Yanılmak, şaşırmak, kaybolmak). Дэ**щэн**. Хэ**щэн**. Пы**щэн** (Ucuna eklemek, ilave etmek).
ФІын/ФІэн	“İyi” anlamına gelen bu sesin fiil hali de iyi olmak ve iyilemektir: Гъэ**фІэн** (İyi davranmak, eylemek, beslemek). Гу**фІэн** (Gülümsemek). ФІэрэ**фІэн**.
Іун/Іуэн	Ses anlamı bakımından, sonuna geldiği anlamı uç ya da kenar durumlarda fiiller: И**Іун**. И**Іуэн** (İçinde söylemek, ötmek; İçine sokmak, batırmak; İçinde döven sürmek). Гъэ**Іун**.
Дын/Дэн	Anlamsal marjı bakımından, sonuna geldiği ifadeyi güç ve bilinmezlik anlamlarında fiiller:

	Куд**эн** (Tıkamak). Кlуэ**дын** (Kaybolmak). Иу**дын** (Yıkmak). Гуэу**дын**. Хэу**дын**. Лы**дын** (Parıldamak).
Щlын/Щlэн	Ses anlamı bakımından, sonuna geldiği ifadeyi kılgısal nitelikte fiiller ve ortaya kılgısal nitelikli eylemler çıkar: Ищlэн (Bir şeye bağlamak). lущlэн. Дэщlын (Birinden yana davranmak). Тlэ**щlын**. Жьы**щlын** (Eskitmek anlamında "çamaşır yıkamak"). Щы**щlэн**. Шэ**щlын** (Germek, masajlamak). Хэ**щlын**(↓) (Eksilmek, güç ve yeteneği azalmak). Хуэ**щlын** (-Kapı- örtmek) *Хьэщlэн*. Тхьэ**щlын** (Bulaşık ve beden uzuvlarını yıkamak) Лъэ**щlын** (Silmek). Флэ**щlын**(↓) (Sanmak). *Нэщlын* (Oruç tutmak).

MEVCUT FİİLLERİN BAŞINA ÖNKOŞUL OLARAK GELEN SESLER

Fiil Başına Gelip Önkoşul Olabilen Seslerin Anlamsal Nitelikleri:

O halde, burada fiillerin eylenmesine ilişkin genel koşullar oluşturabilme anlamlarına sahip olan sesleri daha yakından irdelemek uygundur. Burada konu olan, mevcut bir fiilin başına gelerek onun eylenme koşullarını sağlayan seslerdir ki, aşağıdaki sesler, mevcut bir fiilin genellikle eylenmesine ortam veya koşul oluşturabilecek anlamlara sahip olan seslerdir. Ancak, her eylemin her mekan ve ortamda eylenebilmesi söz konusu olmayabilir; bu nedenle de, bu seslerden her birinin her fiilin başına gelme durumu söz konusu olmaz. Başına gelmesi halinde, konu olan fiilin eylenmesine ilişkin koşul oluşturabilmesi, bu ses anlamın konu olan fiilin eylenme koşulu olabilmesine bağlıdır.

Başa gelen sesler, kurulan ifade bakımından başattır, ifadenin kendisinden itibaren kurulmasını sağlar. Böyle olmakla da, başta bulunan sesler mümkün oldukça en somut anlamındadır. İşte bu nedenle de, bir ortam ve alan niteliğinde dilsel anlamlara sahip olabilen sesler, fiil başına gelmekle bu en genel, somut ve maddi anlamlarında kendilerini gösterirler. Bu ifadeden olarak, başa gelen sesler yalnızca orijinal seslemleriyle değil de, konu olan fiilin eylenmesine en uygun sesleme (örneğin, ötelenim alabilir) kavuşarak, konu olan fiilin eylenmesine böyle koşulluk edebilirler. Bu husus, başa gelerek koşullu fiillerin ortaya çıkmasını sağlayan aşağıdaki seslerde izlenebilir.

Konu olan seslerin her birine ilişkin açıklamalar aşağıda paragraflar halinde verilmiştir.

И: Kılgı mekanı ve absisselliği ifade eden bir ses anlamdır. Başına geldiği fiilin kılgılanımını ilişkilendirir; konu olan eylemin bir şeye ilişkin ya da bir şey içinde kılgılanması anlamında koşul oluşturur. *Örnekler*:
«**И**щlыхьын. **И**псэлъэн. **Ири**кlуэн».

Е: Yönelim ifade eden bir ses anlamdır ve yönelinerek eylenmesi mümkün olan fiillerin başına gelerek yönelim koşulu oluşturur. "Я (иа)" sesleminin de "е (иэ)"nin bir çoğulu olduğunu biliyoruz ki, mastar fiilin genelde

tekil olması bakımından bu sesin mastar fiil başına gelmesi genellik oluşturmaz. *Örnekler*:
«**Е**псэлъэн. **Е**фыгъуэн. **Е**дэlуэн».

lУ: Bir açılımın uç, ağız ve kenar durumunu ifade edebilecek olan bir ses anlamdır. Bir eylemin böyle durumlarda eylenmesi bu sesin fiil başına gelmesiyle gerçekleşir. *Örnekler*:
«**lу**псэлъэн. **lу**псэлъыхьын. **lу**щlыхьын. **lу**ухуэн».

Зы/Зэ: "Bir" ile "bir"e ilişkin anlamlar ifade eden bu sesin mevcut bir fiilin başına gelmesi halinde, konu olan eylemin "kendi kendine" eylenmesi (зы) ile "birbirine, birbiriyle, birlikte" eylenmesi (зэ) koşullarında fiillerin ortaya çıkması sağlanır. Bu ifadeden olarak kendi kendine eylenebilme durumunda olan fiiller ile birbirine karşı, birbiriyle ve birlikte eylenme durumunda olan fiillerin başına gelebilir. *Örnekler*:
«**Зы**щlын. **Зы**упцlэнын. **Зы**хуэпэн. **Зэ**псэлъэн. **Зэ**бэнын. **Зэзэ**уэн».

Гуэ: "Гу" sesinin dilsel olarak "kalp, organ" ifade etmesi bakımından, bu haliyle (гу) başına geldiği ifade bir organın içinde ya da kalpte eylenme anlamı kazanır ki, bu o organa ve kalbe sahip olan öznenin içinden gelen doğrudan bir eylem olur, koşullu değil. Oysa, bu sesin ötelenimi olan bu "гуэ" seslemi bir merkez ya da çevren ile bir alana göre eylenme durumları ("гу+" ve "гу-") oluşturur. Böyle olmakla da, "гуэ" sesi, başına geldiği fiilin bir şeye yönelik ve dahil olma (гу+) ile bir şeyden çıkma (гу-) niteliğiyle eylenmesini sağlar. *Örnekler*:
«**Гуэ**щlыхьын. **Гуэ**ухуэн. **Гуэ**тlэн. **Гуэ**вэн. **Гуэ**вын».

Ды/Дэ: Bu ses, bir güç ve birlik ile bir kapsam alanı ifade eder. Bu durumda da, mevcut bir fiilin başına gelmesi halinde, eyleyen öznenin başkasına katılmasıyla ya da birileriyle birarada bulunmakla eylenebilmesine ilişkin bir koşullu fiilin ortaya çıkmasını sağlar. Burada konu olan, eylemin birbiriyle (зэ) eylenmesinden farklıdır; dahil olunan bir grup eylemi olmasıdır, grupça eylenmesidir. Bununla birlikte, bu sesin bir kapsam alanı ifade etmesi de söz konusudur ki, başına geldiği fiilin eylem niteliğine göre, bir yere ya da alana – araya- girme veya çıkma koşulu da bu sesin fiil başına gelmesiyle anlam bulur. *Örnekler*:
«**Дэ**кlуэн. **Дэ**кlуэсэн. **Дэ**кlуэтеин. **Дэ**щlыхьын. **Дэ**ухуэн. **Дэ**псэлъыхьын».

Те: Bir platform veya yükseklik ifade eden bu seslemin fiil başında yer alması halinde ortaya çıkan koşullu fiil, bir yükseklikte ya da bir platformda eylenme anlamı kazanır. *Örnekler*:
«**Те**кlуэн. **Те**кlуэтэн. **Те**щlыхьын. **Те**псэлъэн. **Те**псэлъыхьын».

Жьэ: Ağız, boğaz ve benzeri anlamlar ifade eden bu sesin fiil başına gelmesi halinde, konu olan eylem böyle mekanlarda eylenme anlamı kazanır. Bir ağızın giriş ve bir ara olması bakımından eylemin eylenmesini ifade edecek başka seslerin bu sesi izlemesi söz konusu olur. Bu sesi izleyerek fiil başına gelen seslerin genelde "дэ" ve "хэ" sesleri olması söz konusudur. *Örnekler*:
«**Жьэ**дэлъхьэн. **Жьэ**дэуэн. **Жьэ**хэуэн. **Жьэ**хэфэхъуэн. **Жьэ**хэкlуриен».

Щlэ: Yapadurma, bilme ve yeni ile bir nedensellik de ifade eden bu ses, bir alt ve iç mekanın da ifadesidir ki, bir fiilin başına gelerek eylenme koşulu oluşturup da koşullu bir fiilin ortaya çıkmasını sağlayabilmesi bu son anlamıyladır. Başına geldiği eylem, bir iç veya alt bölgede eylenme anlamı kazanır. *Örnekler*:
«**Щlэ**кlуэтэн. **Щlэ**псэлъыхьын. **Щlэ**ухуэн. **Щlэ**фыхьын».

Кlэ: Bir bitim ifade eden bu ses, genellikle fiil başına gelirken neye ilişkin olduğunu belirten bir sesle birlikte gelme eğilimindedir ya da sona gelen "р" ile bizzat işaret edilerek fiil başına gelme eğilimindedir. Bu haliyle de konu olan eylem, bir şeye ilişikli olarak ya da bir şeyin yamacına ilişkin olarak eylenme koşulu kazanır. *Örnekler*:
«**Кlэ**лъы<u>ы</u>кlуэн. **Кlэ**лъы<u>ы</u>жэн. **Кlэры**хуэн. **Кlэры**щlыхьын. **Кlэры**псэлъыхьын».

Къу/Къуэ: Bir çıkıntı ve girinti ifade eden bu sesin fiil başına gelmesi halinde, konu olan eylem bir şeyin ardına ilişkin eylenme koşulu kazanır. *Örnekler*:
«**Къуэ**щlыхьын. **Къуэ**ухуэн. **Къуэ**псэлъэн».

Хэ: Bir çoğul ifade eden bu sesin fiil başına gelmesi halinde, konu olan eylem bir çoğul içinde eylenme anlamı kazanır. *Örnekler*:
«**Хэ**кlуэтэн. **Хэ**щlыхьын. **Хэ**псэлъэн. **Хэ**тlысхьэн. **Хэ**убжьытхэн».

Пы/Пэ: Bir uç, kenar ve burun ifade eden bu sesin fiil başına gelmesi halinde, konu olan eylem, bu durumlara ilişkin eylenme anlamı kazanır. *Örnekler*:
«**Пы**щlыхьын. **Пэ**рыщlыхьын. **Пэ**псэлъэн. **Пы**ухуэн. **Пы**упщlын».

Bir Fiil Birden Fazla Önkoşula Sahip Olabilir:

Kuşkusuz, bir fiilin başına gelerek onun eylenme koşullarını oluşturan bu sesler birbirini izleyerek fiil başında yer alabilir. Elbette böyle bir olgu, iki veya daha fazla koşulda eylenebilme durumunda olmasına bağlıdır. Örneğin, bir eylemin hem bir şeyin ucuna yönelik eylenmesi ve hem de bir çoğul içinde eylenebilmesi söz konusu olmayabilir.

Bir eylemin bu ses anlamlardan birden fazla koşul altında eylenebilmesi halinde de, yukarıdaki seslerin fiil başında yer almalarında birbirine göre öncelik ve sonralık ilişkisi söz konusudur. Bu ifadeden olarak, bir eylemin birbirine yönelik eylenmesinin söz konusu olmasında, bunu sağlayan "зэ" sesinin en baş koşul olma durumu vardır. Bu sesi de fiil başına gelerek eylemin "birlikte, bir arada" eyleme koşulu oluşturan "дэ" sesinin izleme eğilimi fazla olur. Ancak, daha önce belirttiğimiz gibi, "жь" sesinden sonra -oluşan anlama özgü olarak- "дэ" veya "хэ" seslerinin gelmesi de, ifadenin anlamsal olarak tamamlanması bakımından genel bir gerekliliktir.

Koşul oluşturan seslerin birbirini izlemesiyle fiil başına gelmesine ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir:
«**Зи**щlыхьын. **Зыри**кlуэн. **Зэзэ**фыгъуэн. **Зеу**тхыпщlын. **Зыу**фlеин. **Зэlу**ухуэн.
Зэдэгуэухуэн. **Зыри**гуэвэн. **Ири**гуэвын. **Щlэдэ**кlуэсыкlын.
Зэдэщlэкlуэсыкlын. **Зэдэкlэры**ухуэн. **Кlэрыдэ**псэлъеин. **Зэте**кlуэн.

ЗэдэтекIуэтэн. **Жьэдэ**лъхьэн. **Жьэдэ**уэн. **Зэдэжьэ**хэуэн. **Жьэхэ**фэхъуэн. **Зэдэщ**Iэкlуэтэн **КIэлъыщ**Iэухуэн. **ЗэкIэры**хун. **Зэдэкъуэ**хуэн. **Жьэхэ**тIысхьэн. **Пыкъуэ**щIыхьын. **Зэдэпэ**псэлъэн».

Bu Seslerin Başta Bulunması Haliyle Ortaya Çıkan Fiiller:
-Salt Önkoşul Olma Amacı Dışında Bu Seslerin Fiil Başında Olma Hali-

Burada, fiil başına gelerek önkoşul oluşturan seslerin başta bulunmasıyla doğrudan ortaya çıkan fiiller konu edilecektir. Ses anlamı bakımından mevcut bir fiilin başına gelerek, koşullu fiillerin ortaya çıkmasını sağlayan seslerin, başında bulunduğu halde ortaya çıkan fiiller de genelde koşullu fiildirler. Bu sesler sadece mevcut bir fiilin eylenmesi ortamı bakımından önkoşul oluşturmakla kalmazlar. Söz konusu sesler, bir ortam ifade eden maddi anlamları bakımından, sona gelen eylemsel kısma bağlı olarak, koşullu fiillerin ortaya çıkmasını sağlar. Bu seslerin başında bulunduğu halde ortaya çıkan bazı fiiller, eylemsel kısmına bağlı olarak, nadiren doğrudan fiiller olsa da, ortaya çıkan fiiller genelde koşullu fiillerdir.

Burada bu seslerin başta bulunması halleriyle oluşan -doğan- fiilleri irdelemek uygun düşer. Aşağıda, bu seslerin sözcük oluşum süreci doğrultusunda başta bulunduğu haliyle ortaya çıkan fiillerden örnekler verilmiştir.

Çizelgede, ortaya çıkan "doğrudan fiil" örneklerinin altı çizilmiştir. "*Durum*" ifade eden fiiller latin karakterle, "**iş**" niteliği bulunan fiiller koyu olarak yazılmış olup, "kendinde" fiiller de olduğu gibi -normal yazı karaktereyle- bırakılmıştır. Birden fazla anlamı bulunan fiillerin farklı halleri Türkçelerinde aynı şekilde belirtilmiştir. Bu belirlemeler yanında, öznenin elinde olmaksızın başına gelerek eylenme niteliğinde olan fiiller de bir bakıma -aralarında nüans bulunmakla birlikte- **iş** niteliğindedir ki, hem koyu yazılmış ve hem de bu fiillerin sonuna "(↓)" işareti konmuştur.

И	***Илэн*** (*Sahip olmak*; **Boyamak**). Илун. *Исын*. *Итын*. **Игуэн**. Ищын. **ИщIэн**. **Икуэн**. ИкIын (İçinden çıkmak). ИкIэн (İçinde bitmek; İçine dökmek). Ихъуэн. **Ихын**. Ихун (İçinden düşmek; **İçinden kovmak**). Ихуэн (İçine sığmak; **İçine sokmak**). Ихьэн (Girmek). *Илъын*. **Ифын** (**İçinden içmek; Bir şeyi içmek**). Инэн.
Е	Елэн. *Еин* (*Ait olmak; Sahip olmak*). Елун. Есэн (Alışmak; Yüzmek). Ешын (Yorulmak). ЕкIын (Kötü gelmek, -yaramamak). ЕкIун (Yakışmak). Екъун (Çekmek). Ехын. Ефэн (İçmek).
Iу	Iуеин. (İnleme biçimiyle ötmek: kuzu, oğlak sesi) Iуун. Iууэн (Uğramak). *Iусын*. **IущIэн** (**Önünü kapatmak, bend yapmak**). IукIын (Önünden çekilmek). IукIэн (Önünde bitmek -bitki-; **Önüne dökmek**). **Iухын**. Iухьэн. *Iулъын*. **IупIэн**. **Iубэн**. Iунэн.
Гу	"Гу" olarak başa gelmesinde fiil genelde "doğurdan" ve "kendinde", "гуэ (гу+, гу-)" olarak başa gelmesinde de söz konusu fiilin genelde koşuludur: -ГуIэн. (Acı duymak) Гуоун. (Bağırmak). Гусэн. (Küsmek). ГуфIэн (Gülümsemek). Гувэн (Gecikmek). Губжьын (Kızmak).

	-*Гуэсын. Гуэтын*. **Гуэшын** (**Paylaştırmak; Yamacından çekip götürmek**). Гуэшэн. Гуэкlын (Bitişik olduğu yerden çıkmak, ayrılmak). Гуэкlэн (Yamacında bitmek -bitki-; **Yamacına dökmek**). **Гуэхын**. Гуэхун (Kıyısından -yamacından- düşmek; **Yamacından kovmak**). Гуэхуэн (Yamacına sığmak; **Yamacına sürmek, -sığdırmak**). *Гуэлъын*.
Д	Диин (Donmak). Дэlуэн (Dinlemek). Удэlун (Teselli bulup susmak, avunmak). *Дэсын. Дэтын*. Дэщlын. **Дэкуэн**. Дэкlын (Bulunduğu yerden yukarı doğru çıkмak). Дэкlэн (İçinde -arasında- bitmek -bitki-; **İçine – arasına- dökmek**). Дэкlун. **Дэхын**. Дэхьэн (Arasına girmek; **Arasına taşımak**). *Дэлъын*. Дэнэн.
Т	Теlуэн. *Тесын. Тетын*. Теджын. (Kalkmak). Тежын. Тещын. Текlын (Üzerinden çıkmak). Текlэн (Üzerinde bitmek -bitki-; **Üzerine dökmek**). **Техын**. Техьэн (Üzerine çıkмak). *Телъын*. Теплэн (Üzerine sermek, -örtmek; -Örtü, yorgan-). Тенэн.
Щl	**Щlиин** (**Yana eğmek**). *Щlыгъун. Щlэсын. Щlэтын. Щlэлъын*. Щlэкlын. **Щlэхын**. Щlэхьэн. Щlэфын (Alttan su çekmek, -almak; Emmek; **Yapabilmek**). Щlэнэн.
Кl	Кlиин (Çığlık atmak). *Кlэгуэн. Кlэщlын*. **Кlэрыщlэн**. Кlэрыкlын. Кlэрыкlэн (Yamacında bitmek -bitki-). Кlэрэхъуэн (Fırdönmek). **Кlэрыхын**. Кlэрыхун (Bir şeye geç kalmak; Yapışık bulunduğu şeyden düşmek; **İlişkili bulunduğu şeyden kovmak**). *Кlэрылъын. Кlэрытын. Кlэрысын*. Кlэлъыкlуэн. Кlэрынэн.
Къу	*Къуэсын. Къуэтын. Къуэлъын*. Къутэн (Kırılmak; **Kırmak**). **Къуэхын**. Къуэхьэн (Ardına geçмek; **Ardına taşımak, -götürmek**). Къуэнэн.
Х	*Хеин. Хэсын. Хэтын. Хэлъын*. Хэдэн. **Хэтlэн**. **Хэщlын**(↓) (**Eksilmek**). **Хэкын**. Хэкlын. **Хэкlэн**. Хэхъуэн. **Хэхын**. Хэхьэн. Хэфын. Хэнын (Bir şeyden mahrum kalmak, payına düşmemek). Хэнэн (İçine batıp kalmak).
П	**Пылун**. *Пысын. Пытын. Пылъын*. Пыщын. **Пыщlэн**. Пыкlын. Пыкlэн (Ucunda bitmek -bitki-). Пыхъуэн. **Пыхын.** Пыхун (Ucundan düşмek; **Ucundan kovmak**). Пыхьэн (Ucuna geçмek). Пэмэн (Koklamak). Пынэн (Ucunda kalmak; Ucunda peyda olmak -kaynak olmak- anlamında "ışımak, yanmak").

Burada, konu edilen seslerin başa gelmesiyle ortaya çıkan fiiller konu edilmektedir. Oysa, ses anlamı bakımından "з" sesinin bir sesin başında bulunması ortaya çıkan bir yeni fiilin değil de, eylemin "з" sesi koşulunda eylenmesi olur. "З" sesinin fiilin "kendi kendine eylenmesi (зы)" ile "birbiriyle birlikte eylenmesi (зэ)"ni ifade eden koşul olması nedeniyle, yukarıdaki seslerden ortaya çıkan eylemleri de kapsar. Bu bakımdan "з" sesinin başta olması hali sona bırakılıp, ortaya çıkan örnekler aşağıda verilmiştir.

З	Езэшын. Зэуэн. Зэзэуэн. Зэгуэпын (Canı sıkılmak). Зэдэкlун (Birbirine uymak, -yakışмak). Зэдэщlыгъун (Birlikte -beraberce- olmak). **Зэхэхын (Birbirinden ayırmak, ayırdetmek; Duymak, işitmek**). Зэпылъын (Birbiriyle

	ilişkili olmak, gönüldeş olmak). **Зыпэщlын, Зыпэщlыжын** (**Birini taklit etmek**). Зэпыкlын (Birbirinden ayrılmak).

Fiil Başına Gelerek Önkoşul Oluşturma Eğilimi Yüksek Olan "Bileşik Sesler":

Bir eylemin eylenme ortam ve koşulunu ifade etmesi sadece bu ses birimleriyle sınırlı değildir. Bileşik sesler de anlamları bakımından bir eylemin eylenmesine ortam ve koşul olabilirler. Bu şekildeki bileşik seslerden örnekler aşağıda verilmiştir:
Щхьэ: "Baş ve kafa" anlamlarında bir fiilin eylenmesine ortam ve koşul olur.
Пкъы: "Gövde ve bünye" anlamı bakımından eyleme ortam ve koşul olur.
Бгъэ: "Göğüs, böğür ve yamaç" anlamlarında eyleme ortamıdır ve koşul olur.
Бгъу: "Yan, yamaç" anlamları bakımından eyleme ortamı sağlar ve koşul olur.
Бгы: "Sırt, yükselti, tepe" anlamları bakımından bir eyleme ortam ve koşuldur.
Блэ: "Yan, etraf, çevre" anlamları bakımından eylenme ortamıdır ve koşuldur.

Aşağıda bu bileşik ses anlamlarının ifade ettiği ortamlarda eylenmeye ilişkin fiiller verilmiştir. Kuşkusuz bu bileşik seslerin fiil başına gelerek önkoşul olması da uygun olduğu ölçüde birbirini izleyebilir. Ayrıca, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, başa gelen birim seslerle de birlikte bir fiilin koşulu olarak kendisini gösterebilir. Bu fiillerde başa gelen kimi bileşik seslerin ifade ettiği anlamın bir koşul olarak kendisini göstermesi "p" ile bizzat vurgulanmasıyla gerçekleşmiştir:
-«**Щхьэ**дэкlын. **Щхьэ**пырыкlын. **Щхьэ**щыхьэн».
-«**Пкъыры**кlын. **Зэпкъыры**хын. **Пкъыры**щlэн».
-«**Бгъэ**дэхьэн. **Бгъэ**дэкlын. **Зэбгъэдэ**щlыхьын».
-«**Бгъуры**хуэн. **Бгъуры**щlыхьын. **Бгъуры**дзэн».
-«**Бгыры**нэн. **Бгыры**дзэн. **Бгыры**щlэн».
-«**Блэ**шын. **Блэ**хун. **Зэблэ**хуэн».

TÜM FİİLLERİN BAŞINA GELEBİLME GENELLİĞİ OLAN SESLER

Bu Seslerin Anlamsal Açıdan Genel Olarak Değerlendirilmesi:

Mevcut fiillerin başına gelme konusunda genellik arzettiğini ifade ettiğimiz aşağıdaki sesler, mevcut fiillerin başına gelerek kendi anlamlarında eyleme bir önkoşul oluşturma dışında, sözcük oluşum süreci bakımından başa gelmeleriyle de fiillerin ortaya çıkmasında kendisini gösterir.

Bu seslerin başa gelmesinde ortaya çıkan fiillerin anlamları ile çekim grupları ve doğrudan ya da koşullu olma hallerine ışık tutmak maksadıyla, ses anlamlarını hatırlamak uygun düşer.

Гъэ: "Eyleme" anlamına gelen bu sesin başta bulunmasıyla ortaya çıkan fiiller "doğrudan eylenme" niteliğindedir. Baştaki "eyleme" ses anlamı bakımından da ortaya çıkan fiil "iş" niteliğindedir. Bu bakımdan, bu sesin başta olduğu halde ortaya çıkan fiil genellikle koşullu değil, doğrudan ve iş

niteliğindedir. Ancak, “eyleme”nin (гъэ) “eyleme” (гъэ) tarafından eylenmesi (н) olarak ortaya çıkan fiil (гъэгъэн) kendinde ve doğrudandır.

Щы: Varlık ve varoluş ile varolma durum ve haller ifade eden bu sesin başta bulunmasında ortaya çıkan fiiller, eylemsel kısmına bağlı olarak varoluşsal hal ve durumlar ifade eden anlamlar taşır. Bu durumda, ortaya çıkan fiillerin çekim grupları ile doğrudan ve koşullu olma hallerini belirleyen olgu, fiil anlamının eylenme nitelikleridir.

Къы/Къэ: Bir ortaya çıkış ile ötelenimini ifade eden bu seslemin başında bulunduğu haliyle ortaya çıkan fiiller, eylemsel kısma da bağlı olarak ortaya çıkıp işleme anlamlarındadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, bu sesin başta bulunması, bir eylemin bu ses anlamsalı koşulunda eylenmesidir; bu sesin başında bulunduğu haliyle ortaya çıkan fiiller “koşullu” fiillerdir.

Ху/Хуэ: Bir sürme durumunun ötelenmesini ifade eden bu sesin başta bulunmasında ortaya çıkan fiiller, bu ses anlam temelinde işleyişe sahip olan anlamlardadır.

Фlы/Фlэ: Dilsel olarak doğrudan “iyi, iyilem, iyileme” anlamına gelen bu ses, bir şeyin sağlam -iyice- ortaya çıkışını ifade eden bir ses anlamdır. Bu bakımdan da, başta bulunmasında ortaya çıkan fiiller, sağlam bir biçimde kalma ya da takılı kalma ve benzeri durumlarda eylenme anlamı taşırlar.

Ны/Нэ: Bir tespiti izleyen eylemsel ile kaynak ve göz ifade eden bu sesin başta bulunduğu halde ortaya çıkan fiiller, bu ses anlama uygun eylenme anlamları taşır.

Bu Seslerin Fiil Oluş Sürecinde Başta Olması Haliyle Ortaya Çıkan Fiiller:

Burada başa gelmesinde ortaya çıkan fiillerin nitelikleri üzerine ifade ettiğimiz hususlar dışındaki olgular aşağıdaki örneklerden izlenebilir. Kimi fiillerin neden genele uymadığı, kendi anlamlarından anlaşılabilir. Çizelgede fiillerin çekim grupları (*durum*, kendinde, **iş**) ile doğrudan fiil olma halleri faklı karakterlerle belirtilmiştir.

Гъэ	**Гъэзэн** (**Döndürmek**). Гъэгъэн (Çiçeklenmek, çiçek açmak). **Гъэщlэн** (**Ömür sürmek**). **Гъэхъун** (**Gütmek**). **Гъэфlэн** (**Gönendirmek, iyiliklerle beslemek**).
Щы	**Щын** (**Kırpmak**). Нэху щын. (Aydınlık olmak, sabah olmak) **Щиин, Ущиин** (**Öreklemek, akıl vermek**). *Щысын*. *Щытын*. Щыкlын (Varoluşunu kaybetmek, yabancılaşmak, dejenere olmak; **Giysisi çıkmak**). **Щыхын**. **Щыхун** (**Bulunduğu yerden kardırmak**). **Щыхуэн** (**Bir sıvı şey sürmek**). Щыхьэн (Çatmak, sataşmak). *Щылъын*. **Щыпын** (**Toplamak, devşirmek**). *Щымын*. **Щынэн, Щынэжын** (**Düşük yapmak**). *Щыщын*.
Къэ	Къэсын. Къесын (Kar yağmak). Къешхын (Yağmur yağmak). Къэтын (Olması gereken yerde bulunmamak, -gelmemiş olmak). Къэжьын (Kusmak). **Къэшын** (Sağmak). Къэкlын. Къэкъэн (Ses benzetmesinden “vaklamak”). Къэкъеин (Ses benzetmesinden “genirmek”). Къэфэн (Dans etmek). Къэнэн

	(Kalmak).
Хуэ	*Хуеин* (İstemek). **Хуэгъун**(↓) (**Bir şeyden bağışlanmak**). **Хуэщlын (-Kapı-kapatmak**). **Хуэпэн** (**Giymek**). *Хуэбэн* (Sıcak olmak). *Хуэмын* (Yavaş olmak).
Фlэ	*Фlеин* (Kirli olmak). Уфlеин (Kirlenmek). Фlэlун (Mayalanmak, ekşimek). *Фlэсын*. *Фlэтын*. **Фlэщын (-İsim- takmak**). **Фlэщlын**(↓) (**Sanmak, öyleymiş gibi gelmek**). Фlэкlын. **Фlэхын**. Фlэхун. *Фlэлъын*. *Фlэфlын* (Kendisine iyi gelmek). Фlэнэн (Takılmak).
Нэ	**Нэсын** (**Yetişmek**). *Нэщlын* (*Boş olmak, aç olmak*; Oruç tutmak). *Нэхун*. Унэхун (Aydınlanmak, açık hale gelmek).

MEVCUT TÜM FİİLLERİN BAŞINA GENEL OLARAK GELEBİLEN BU SESLERLE FİİLLERİN ÇOĞALMASI

Burada konu edilen sesler, tüm fiillerin başına gelebilir. Nitekim, fiil başına gelen bu sesler, her tür eylemi kendisinden itibaren işletebilir. Bu ifadeden olarak, tüm fiillerin başına gelebilen bu sesler o fiilin eylenme nedenine, eylenme yer ve zamanına, eylemin başlayıp sürmesine, dışsal olarak eyletilmesine ilişkin anlamlara sahiptir. Her eylemin bu şekildeki neden ve koşullar altında gerçekleşmesi söz konusudur ki, bu sesler her fiilin başına gelebilir.

Bir fiilin eylem kısmının başına gelerek, o fiilin eylettirilmesini sağlayıp, konu olan fiilin eylem niteliği ne olursa olsun, bir iş niteliğine dönüştüren "**гъэ**" sesi böyledir. Bir fiilin bir şey için veya şeye yönelik olarak eylenmesini ifade edecek şekilde fiilin başına gelen "**ху/хуэ**" sesi ile, fiilin zorla veya rağmenlik niteliklerinde eylenmesini sağlayan "**фlы/фlэ**" sesi de birer önkoşul olarak kendisini gösterir. Bir fiilin oluş yer ve zamanı ile eylemin bir şey ve kişiye ilişkinlik bakımından gerçekleştiğini ifade edecek şekilde fiilin başında yer alan "**щы**" sesi bir başka genel önkoşuldur. Bir eylemin, anlatıcı ya da bir referansa göreli eylenmesinin ifadesini veren önkoşul, fiil başına gelen "**ны/нэ**" sesidir. Bir ortaya çıkma ve peyda olma niteliği ile bir şeyden itibaren eylenmesine ilişkin önkoşul "**къы/къэ**" sesidir.

Fiilin başına gelerek önkoşul olma tarzlarını ifade ettiğimiz bu seslerden "**щы**" sesinin hep olduğu gibi kaldığını ifade etmek gerekir. Yine başa gelme hali değişmeyen bir başka ses de "**гъэ**" sesidir ki, bu da "eyleme" anlamı bakımından değişmez. Bunların dışında, diğer seslerin kimilerinin orijinal ses birimi ("ы" bitimli) olarak, kimilerinin de "э" bitimli olarak fiil başına geldiği izlenebilir. Bir fiil doğrudan dediğimiz bir fiil ise, bu durumda başa gelme hali "э" bitimlidir (**хуэ, фlэ, нэ, къэ**). Ancak, bir fiil zaten önkoşullu ise, bu durumda, bu seslerin orijinal hali ("ы" bitimli hali) başa gelir (**ху, фlы, ны, къы**).

Doğrudan ve koşullu fiillerin başına gelmelerine ilişkin bu değişimin nedenini anlamak zor değildir. Kuşkusuz bu olgu, öncelikle bu ses anlamlara bağlıdır. Bu anlamda, başına geldiği doğrudan fiil, ortaya çıkışından itibaren bu koşul altında ötelenerek eylenebilme olanağındadır. Ancak, eylemin eylenmesine

ilişkin mevcut bir koşulun başına gelmeleri halinde, bu sesler, söz konusu koşulu dikkate alma ve işaret etme durumundadırlar.

Bu ifadelere uygundur ki, bu seslerin başta olmasıyla ortaya çıkan -doğan- fiillerde de "э" bitimli halleriyle (**хуэ, фlэ, нэ, къэ**) kendini gösterir.

Konuya ilişkin daha detaylı durumlar ile her bir sesin başa gelme hallerine ilişkin durumlar, her bir sesin irdelenmesinde izlenebilir. Aşağıda bu seslerin fiil başına gelme durumları irdelenecektir. Bu irdelemenin de fiilin bizzat eylem kısmının başına gelen "гъэ" sesinden başlamak uygun düşer; nitekim bu ses, hep eylemsel kısmın başında bulunmakla eyleme tüm diğer koşullardan daha yakındır.

"Гъэ" *Sesinin Fiillerin Başına Gelmesiyle Ortaya Çıkan Yeni Fiiller:*

Bir "eyleme" ifade eden "гъэ" sesinin mevcut fiillerin başına gelmesi halinde, başına geldiği fiil eyletilir. Böyle olmakla da, söz konusu fiiller dışsal bir güç tarafından eyletilme anlamı kazanırlar. Bu durumda da, başına geldiği fiillerin anlamı bir iş niteliği kazanır.

Mevcut tüm fiillerin başına geldiğini söylerken, "durum, kendinde, iş" niteliği yanında, "doğrudan ve koşullu" fiillerin tümü söz konusu edilmektedir. Böylece de, durum ve kendinde fiiller yanında, iş niteliği bulunan mevcut fiiller de eylettirilme anlamına dönüşür.

Elbette "eyleme" anlamına gelen bu sesin (гъэ) başa gelmesinden söz ettiğimiz zaman, bir koşullu fiilin eylemsel kısmının başında yer alması ile bir doğrudan fiilin tam da başında yer almasını ifade etmiş oluruz. Bir doğrudan fiilin başına gelmesi haliyle ortaya çıkan fiil, iş niteliğinde bir doğrudan fiildir.

Bu sesin (гъэ), koşullu fiillerin koşulu dışında ve sondaki eylemsel kısmının başında yer alması söz konusudur ki, böylece koşullu bir fiil, mevcut eylenme koşulları değişmeksizin -aynı koşullarda- eyletilme anlamına kavuşur. Böylece, söz konusu fiil niteliği ne olursa olsun, iş niteliğinde bir fiile dönüşür.

Bu açıklamalardan sonra, aşağıda genel olarak her üç fiil grubu ile doğrudan ve koşullu haldeki fiillerin eylemsel kısmının başına gelen "гъэ" sesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri verilmiştir.

"**Гъэ**" sesinin her üç fiil çekim grubundan fiillerin eylemsel kısımlarının başına gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri
Kendinde *fiillerin eylemsel kısmının başına gelmesiyle oluşan* ***iş*** *niteliğindeki fiil örnekleri:* Е**гъэ**lэн. Хэ**гъэ**lэн. **Гъэ**уфlеин. **Гъэ**фиин. **Гъэ**узын. **Гъэ**плъызын. И**гъэ**джын. Е**гъэ**джэн. Къыде**гъэ**клын. **Гъэ**клуэн. Къэ**гъэ**клуэн. **Гъэ**псэлъэн. **Гъэ**гуфlэн (Güldürmek). Къэ**гъэ**пщын. ***İş*** *niteliğindeki fiillerin eylemsel kısmının başına gelmesiyle oluşan* ***iş*** *niteliğindeki fiil örnekleri:* И**гъэ**ин. lу**гъэ**уэн. **Гъэ**уклын, Е**гъэ**уклын. **Гъэ**ухуэн, Е**гъэ**ухуэн (Kurdurmak, kurmasını sağlamak -izin vermek). **Гъэ**хуэпэн, Зе**гъэ**хуэпэн.

Де**гъэ**пІын. **Гъэ**пшынын, Е**гъэ**пшынын. Къэ**гъэ**гъуэтын, Къе**гъэ**гъуэтын.
Durum *ifade eden fiillerin eylemsel kısmının başına gelmesiyle oluşan* ***iş*** *niteliğindeki fiil örnekleri:*
И**гъэ**Іэн. Щы**гъэ**Іэн (Varolmasını sağlamak, –bulundurmak). Хуэ**гъэ**ен. И**гъэ**сын. Гуэ**гъэ**сын. Щы**гъэ**сын (Oturtmak; oturmasına izin vermek). И**гъэ**зын. Къы**Іы**гъ**а**гъын. Щы**гъа**гъын. **Гъэ**хуэбэн. Къэ**гъэ**хуэбэн.

"Ху/Хуэ" ***Sesinin Fiil Başına Gelmesi İle Ortaya Çıkan Yeni Fiil Örnekleri:***

Bir sürme ve süregitme anlamı ifade eden "ху/хуэ" sesinin bir fiil başına gelmesi halinde, konu eylemin sürmesine ilişkin bir yüklem oluşur. Böylelikle de, başına geldiği fiilin eylenmesinin sürdürümüne ilişkin bir yeterlilik ile bu eylemi birine yönelik olarak -ve biri için- eyleme anlamları ortaya çıkar. Bu ifadelerden olarak, başına "ху/хуэ" sesinin geldiği fiilden türeyen fiil, konu olan eylemi "yönelik olarak" ya da "..için" eylemek ile "eyleyebilmek" anlamları taşıyan bir koşullu fiildir.

Bu sesin (ху/хуэ) başında bulunduğu halde ortaya çıkmış olan sözcük ve fiiller vardır. Bu fiillerin başındaki "ху/хуэ" sesinin burada ifade ettiğimiz gibi bir "yöneliklik" anlamı taşıması halinde, anlaşılır bir olgudur ki, böyle bir fiilin başına bir kez daha aynı anlamda "ху/хуэ" sesinin gelmesi beklenemez. Ama, konu fiilin başındaki bu sesin bir "yöneliklik" anlamı taşımaması halinde, başına bu sesin "yöneliklik, içinlik, eyleyebilirlik" anlamlarıyla gelmesi söz konusu olabilir.

Aşağıdaki ilk grup fiillerin başındaki "ху/хуэ" sesinin anlamı burada ifade ettiğimiz işlemle aynı değildir. Bu bakımından da, ifade ettiğimiz anlamlarda "ху/хуэ" sesi başa gelebilir. Oysa, ikinci grup fiillerin başında bulunan "ху/хуэ" sesi, burada ifade ettiğimiz işlemi yerine getirdiği haliyledir ki, bu fiillerin başına ikinci bir defa aynı işlem (ху/хуэ) gelmez.
-«Хун → **Хуэ**хун. ХущІын → **Хуэ**хущІын».
-«Хуежьэн (**Ху**-ежьэн). Псы хуэлІэн (**Хуэ**-лІэн). Хуэзэн (**Хуэ**-зэн). Хуэщ**І**ын (**Хуэ**-щ**І**ын). Хуэпэн (**Хуэ**-пэн). Хуэбэн (**Хуэ**-бэн)».

Doğrudan fiillerin başına bu sesin gelmesi "хуэ" olaraktır. "*Durum*" fiillerinin başına gelmesinde kurulan ifadenin anlamsal nüansına göre "ху" ve "хуэ" şeklinde kendisini gösterebilir; iki durum arasında vurgulama farkı ile bir anlamsal detay söz konusudur:
«Щызын → **Ху**щызын, **Хуэ**щызын. Іыгъын → **Ху**Іыгъын, **Хуэ**Іыгъын».

Bu sesin fiil başına gelmesi halinde, fiilin dahil olduğu grup değişmez; yalnız, doğrudan fiillerin başına gelmekle bir önkoşul oluşturur ki, bu da onların koşullu fiil haline dönüşümlerini sağlar.

Her üç fiil çekimi grubundan fiillerden örneklerin başına "ху/хуэ" sesinin gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri çizelgede verilmiştir.

“**Ху/Хуэ**” sesinin her üç fiil çekim grubundan fiillerin başına gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri
Kendinde *fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* **Ху**elэн (..için çekmek; Çekebilmek). **Ху**хэlэн. **Хуэ**уфlеин. **Хуэ**фиин. **Хуэ**узын. **Хуэ**плъызын. **Ху**иджын. **Ху**еджэн. **Ху**дэкlын. **Ху**гуэжын. **Хуэ**кlуэн. **Хуэ**псэлъэн. **Хуэ**гуфlэн. **Хуэ**пщын. ***İş*** *niteliğindeki fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* **Хуэ**ин (..için sıvamak; Sıvayabilmek). **Ху**lууэн. **Хуэ**укlын. **Хуэ**ухуэн. **Хуэ**хуэпэн. **Ху**дэпlын. **Ху**зэдэвын. Хуэпшынын. **Хуэ**ухуэн. **Хуэ**тын. ***Durum*** *ifade eden fiillerin başına gelmekle ortaya çıkан fiil örnekleri:* **Ху**иlэн (..için sahip olmak; Sahip olabilmek), **Хуэ**иlэн. **Ху**щыlэн, **Хуэ**щыlэн. **Ху**исын, **Хуэ**исын. **Ху**гуэсын, **Хуэ**гуэсын. **Ху**щысн, **Хуэ**щысын. **Ху**изын, **Хуэ**изын. **Ху**щызын, **Хуэ**щызын. **Ху**lыгъын, **Хуэ**lыгъын. **Ху**щыгъын, **Хуэ**щыгъын.

Başına “ху/хуэ” sesinin geldiği fiilden bu ses anlam koşuluyla ortaya çıkan yeni fiilin iki anlamı vardır. Ortaya çıkan anlamlardan biri, konu olan “eylemin bir yönelimle eylenmesi” ile buradan da “biri ya da bir şey için eylemek” anlamıdır. Ortaya çıkan diğer anlam ise, konu olan “eylemi eyleyebilmek”tir. Bu son anlamda bir “eyleyebilme”nin söz konusu olmasında, “ху/хуэ” sesinin başına gelmiş bulunduğu bu fiilin sonuna da “ф” sesi alması halinde bu ifade daha belirgin hale gelir. Bu şekilde ortaya çıkan ifade örnekleri aşağıda verilmiş olup, sona bu “ф” sesinin katılımıyla ifadede gerçekleşen değişim detayı ilk örnekte verilen Türkçede açıktır:
«**Ху**эху**фын** (..için sürebilmek; Sürebilmek). **Ху**эхьы**фын**. **Ху**эщlэ**фын**».

“Фlы/Фlэ” ***Sesinin Fiil Başına Gelmesi İle Ortaya Çıkan Yeni Fiil Örnekleri:***

Pozitiflik niteliğiyle olumlama anlamına sahip olan bu sesin, bir fiilin başına gelmesi halinde, o fiil mutlaka eyletilir. Bu bakımdan, ortaya çıkan ifade “illa ki” ve adeta “zorla” eylenme anlamı kazanır. Her eylemin böyle bir koşulla eylenmesi söz konusu olabilir ki, bu sesin başına geldiği fiilden bir koşullu fiil ortaya çıkar.

Diğer taraftan, bu sesin ifade ettiğimiz temel anlamı bakımından, bir şeyin illaki ortaya çıkmasına benzer şekilde “takıntı, takılı hal, takma” halleri de bu ses anlam temelinde ifade bulur. Bu anlamıyla da, başında “фl” sesinin bulunması haliyle ortaya çıkan bir fiil, “takma veya takılı olma durumuna ilişkin” ya da “takılı bulunduğu yere ilişkin eylenme” gibi anlamlara sahiptir:
«*Фlэсын*. *Фlэлъын*. **Фlэуэн**. Фlэlун (**Takmak**; Ekşimek, mayalanmak). **Фlэдзын**».

“Фl” sesinin başta olmasıyla ortaya çıkan bu fiiller de “zoraki” koşulunda eylenebilirler. Bu bakımdan, başında “фl” olan fiillerin başına da eylem koşulu olarak “фlы/фlэ” gelebilir ve böylelikle ortaya koşullu fiiller çıkar. Aşağıda, “durum, kendinde, iş” nitelikli olan yukarıdaki fiillerin böyle bir önkoşul almasına

ilişkin örnekler verilmiştir. -Yukarıdaki “Фlэlун” fiilinin aynı zamanda doğrudan -ve kendinde- bir fiil anlamı (Ekşimek, mayalanmak) olması nedeniyle başına gelen sesin “фlэ” olmasına dikkat ediniz-:

-«Фlэсын → **Фlы**фlэсын. Фlэлъын → **Фlы**фlэлъын».

-«Фlэуэн → **Фlы**фlэуэн. Фlэlун → **Фlы**фlэlун; **Фlэ**фlэlун».

-«Фlэдзын → **Фlы**хыфlэдзэн. Фlэдзэн → **Фlы**фlэдзэн».

Bu örneklerden de izlenebileceği gibi, doğrudan fiillerin başına “фlэ”, koşullu fiillerin başına da “фlы” olarak gelip, konu eylemin “zoraki, rağmen” koşullarında eylenmesine ilişkin yeni fiiller ortaya çıkar. Durum fiillerinin başına “ху/хуэ” koşulunda olduğu gibi, her iki şekilde de (фlы/фlэ) gelebilir.

Bu sesin bir fiil başına gelmesi halinde, konu olan fiilin koşullu hale gelmesi dışında, fiil çekim grubunun değişmediğini ifade etmek gerekir.

Aşağıda her üç fiil çekim grubuna dahil olan fiiller ile başa “фlы/фlэ” sesi gelmesi halinde ortaya çıkan koşullu fiil örnekleri verilmiştir.

“**Фlы/Фlэ**” sesinin her üç fiil çekim grubundan fiillerin başına gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri
Kendinde *fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* **Фl**elэн. **Фlы**хэlэн. **Фlэ**уфleин. **Фlэ**фиин. **Фlэ**узын. **Фlэ**плъызын. **Фl**иджын. **Фl**еджэн. **Фlы**дэкlын. **Фlы**гуэжын. **Фlэ**кlуэн. **Фlэ**псэлъэн (Zorla konuşmak). **Фlэ**гуфlэн. **Фlэ**пщын. ***İş*** *niteliğindeki fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* **Фl**иин. **Фы**lуэн. **Фlэ**укlын. **Фlэ**ухуэн. **Фlэ**хуэпэн. **Фlы**дэпlын. **Фlы**дэвын. **Фlэ**пшынын (Zorla ödemek). **Фlэ**ухуэн. **Фlэ**тын. ***Durum*** *ifade eden fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* **Фl**иlэн, **Фlэ**иlэн. **Фlы**щыlэн (Zorla -rağmen- varolmak -bulunmak), **Фlэ**щыlэн. **Фl**исыфын. **Фlы**гуэсын. **Фlы**щысын. **Фl**изын, **Фlэ**изын. **Фlы**щызын, **Фlэ**щызын. **Фlы**lыгъын, **Фlэ**lыгъын. **Фlы**щыгъын, **Фlэ**щыгъын.

“Щы” *Sesinin Fiil Başına Gelmesiyle Ortaya Çıkan Yeni Fiiller:*

Varlık, varoluş ve varolma hal ve durumlarına ilişkin bir ses anlam olan “щ” sesinin fiil başına gelmesinde, konu olan fiilin eylenme yer ve zamanı ile eylenme durumuna ilişkin bir anlam ortaya çıkar. Bu sesin başına geldiği fiil, ifade ettiğimiz bu koşullarda eylenme anlamı kazanan yeni bir fiile, koşullu fiile dönüşür. Bir fiilin başına gelmesi ve konu ettiğimiz anlamsal koşulları oluşturması “щ” sesinin hep aynı kalmasıyladır.

Bu ses, başta bulunduğu halde ortaya çıkan fiillerde de varoluşsal durumlar ifade eder. Sözcüklerin oluşumunda da “щ” sesinin varoluşsal anlamlar ifade edecek şekilde kendisini gösterdiğini biliyoruz. Aşağıda, bu sesin (щ) başta bulunduğu haliyle ortaya çıkan fiil örnekleri verilmiştir:

«Щыlэн. Щыун. Щыуэн. Щысын. Щытын. Щылъын. Щызын. Щыщын. Щыщlын. Щыщlэн. Щыкlын. Щыпын. Щымын. Щыныжын. Щытхъун».

Başına “щ” sesinin gelmesiyle ortaya çıkmış olan bu fiillerin de eylenmesine ilişkin bir “yer ve zaman” ile bir “durum” söz konusu olabilir ki, bu koşullarda eylenmesi, fiil örneklerinin başına yeniden “щы” sesi gelmesiyle ifade bulur:
Щылэн → **Щы**щылэн. Щысын → **Щы**щысын. Щыщын → **Щы**щыщын.
Щыщlын → **Щы**щыщlын. Щыныжын → **Щы**щынэжын».

Aşağıda, her üç fiil grubundan fiillerin başına “щы” sesi gelmekle ortaya çıkan yeni fiil örnekleri verilmiştir.

“**Щы**” sesinin her üç fiil çekim grubundan fiillerin başına gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri
Kendinde *fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* **Щ**elэн. **Щы**хэlэн. **Щы**уфleин. **Щы**фиин. **Щы**узын. **Щы**плъызын. **Щ**иджын. **Щ**еджэн. **Щы**дэкlын (İlgili yer -ve zamanda- ayrılmak). **Щы**гуэжын. **Щы**klуэн. **Щы**псэлъэн. **Щы**гуфlэн. **Щы**пщын. ***İş*** *niteliğindeki fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* **Щ**иин. **Щы**lууэн. **Щы**укlын. **Щы**lухуэн. **Щы**хуэпэн. **Щы**дэпlын. **Щы**дэвын. **Щы**пшынын. **Щы**ухуэн. **Щы**тын (İlgili yer -ve zamanda- vemek). ***Durum*** *ifade eden fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* **Щ**иlэн. **Щы**щылэн. **Щ**исын. **Щы**гуэсын. **Щы**щысын (İlgili yer -ve zamanda- oturmak). **Щ**изын. **Щы**щызын. **Щы**lыгъын. **Щы**щыгъын.

“Ны/Нэ” ***Sesinin Fiillerin Başına Gelmesiyle Ortaya Çıkan Yeni Fiiller:***

Başına geldiği ifadeye ilişkin bir uvertür işlemi gören bu ses, başına geldiği fiilin eylenmesine ilişkin bir başlangıç ile yön ve doğrultu koşulu oluşturur. Böyle olmakla da, bir fiil, ifade edenden itibaren ve ona göreli bir yön ile doğrultuda eylenme anlamı kazanır. Elbette, ortaya çıkan yeni fiilin anlamı, “ны/нэ” sesi ile başına geldiği fiile ilişkindir.

Doğrudan fiillerin başına “нэ” olarak, koşullu fiillerin de başına “ны” olarak gelir. Durum fiillerinin başına her iki şekilde de (ны/нэ) gelebilir.

Aşağıda, her üç fiil grubundan olan fiillerin başına “ны/нэ” sesinin gelmesiyle ortaya çıkan yeni fiil örnekleri verilmiştir.

Kendinde *fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* Нelэн. Ныхэlэн. Нэуфleин. Нэфиин. Нэузын. Нэплъызын. Ниджын. Неджэн. Ныдэкlын. Ныгуэжын. Нэкlуэн. Нэпсэлъэн. Нэгуфlэн. Нэпщын (İlgili yer doğru sürünmek). ***İş*** *niteliğindeki fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* Ниин. Ныlууэн. Ныукlын. Ныlухуэн (İlgili yere sürmek). Ныхуэпэн. Ныдэпlын. Ныдэвын. Нэпшынын. Нэухуэн. Нэтын. ***Durum*** *ifade eden fiillerin başına gelmekle ortaya çıkan fiil örnekleri:* Нилэн. Ныщылэн. Нисын. Ныгуэсын (Yanına doğru oturur durumda olmak).

Ныщысын. Низын. Ныщызын. Нылыгъын, Нэлыгъын. Ныщыгъын.

“Къы/Къэ” ***Sesinin Fiillerin Başına Gelmesiyle Ortaya Çıkan Fiiller:***

“Къы” sesi, salt anlamsal nitelikte olan bir sestir ve bir varolma hali değil de bir varolanın ortaya çıkış noktası ve durumunu ifade eder. Bu anlamsal niteliğiyle de, başına geldiği sözcük anlamına, meydana gelmesi ve ortaya çıkışı (къы) ile, buradan itibarenlik (къэ) anlamı katar.

Bu durumda da, “къы” sesinin başına geldiği sözcüğün böyle bir niteliği bulunmak gerekir; bir başlangıç durumu ile başlangıçtan itibaren olagelme anlamı olmak gerekir. Tam varoluşsal olarak böyle olmasa da, dilsel anlatıcı ve gözlemci ile ilgili bir referansa göre bir başlangıç ve itibarenlik niteliği tanımlanabilmek gerekir. Genelde her bir olgu, gerek ortaya çıkış ile başlangıçtan itibarenlik bakımından ve gerekse bir referansa göreliğinde böyle tanımlanabilir.

Bu sesin fiil başına gelmesinde, söz konusu eylemin ifade ettiğimiz şekilde eylenme anlamı kazanması “ны/нэ” sesinin başa gelmesi halinden biraz faklıdır ve daha temel ve başlangıca ilişkindir. “Ны/нэ” sesi, anlatıcıya göreliği daha yüksek ve yönelimsel iken, “къы/къэ” sesi daha temeldir ve bir eylemin eylenme noktasındaki tezahürünün ifadesi olarak kendisini gösterir.

Bu sesin salt anlamsal nitelikli bir ses olması yanında, başına geldiği ses anlamın ifade ettiği olgunun ortaya çıkarak işleyişi anlamında bir sözcüğün ortaya çıkmasını da sağlayabilmektedir. Burada da bu ses ifade ettiğimiz gibi anlamsal niteliğiyle vardır, bir anlam olarak değil. Ortaya çıkışını ifade ettiğimiz bu sözcük örnekleri aşağıda verilmiştir:

«Къыр. Къэру. Къабзэ. Къэлэн. Къэшэн».

Bunların içinde fiil olmamakla birlikte, anlamı bakımından fiil formunda olanları da izlenebilir. Bununla birlikte, bu sesin (къэ) başta olmasıyla ortaya çıkan fiiller de vardır:

«Къэсын. Къесын. Къэцlын. Къэтын. Къэгъуэтын. Къэжьын. Къэщын. Къэшын. Къэкlын. Къепсын. Къэпщlын. Къэкъэн».

Bu fiillerin başında bulunan “къэ” sesi salt anlamsal niteliğiyledir ve bir ortaya çıkış ile ötelenme anlamlarındadır. Bu haliyle de, ortaya çıkan fiiller birer koşullu fiildirler (sondaki fiil hariç). Konu ettiğimiz bu fiillerin tekrar “къы/къэ” ile koşullanması söz konusu olmaz (sondaki fiil hariç); çünkü, bu sesin anlamsal niteliği belirli ve değişmezdir ki, aynı koşul da tekrarlanmaz.

Ancak, bu fiiller eylenme koşulu bakımından başka sesleri önkoşul olarak alırsa, fiillerin başındaki “къы/къэ” seslerinin sonrasında (eylemsel kısma yakın) yer alırlar. Nitekim, bu sesler (къы/къэ) hep başta bulunma özelliği olan seslerdir; her koşuldan önce gelen seslerdir. Elbette, başta “къэ” sesinin bulunduğu bu fiillerin bu şekilde başka önkoşul alması durumunda, “къэ” sesi koşuldan önce gelir ve bu haliyle de “къы” şeklinde kendisini gösterir. Nitekim, bu ses de doğrudan fiil başına “къэ” olarak, koşullu fiilin başına da “къы” olarak gelir.

Bu ifadelerden olarak, başında “къэ” bulunan bu fiillerin başka sesleri koşul olarak almasında ortaya çıkan kurgu aşağıda verilmiştir. Aşağıda, konumuz olan fiillere bir önkoşul olarak eklenen seslerin altı çizilmiştir.

Böylelikle aşağıda ortaya çıkan koşullu fiiller, aynı zamanda, bir koşullu fiilin başına “къы” sesinin gelmesi haline ilişkin örneklerdir.

Къэсын Къесын Къэцlын Къэжьын. Къепсын Къэпщlын	**Къы**нэсын. **Къы**зэхуэсын. **Къы**дэсэн. **Къы**хэсэн. **Къы**щlэсэн. **Къы**дэцlэн. **Къы**щlэцlэн. **Къы**хэцlэн. **Къы**къуэцlэн. **Къы**зэдэжьын. **Къы**щlэжьын. **Къы**хэжьын. **Къы**кlэрыжьэн. **Къы**дэпсэн. **Къы**тепсэн. **Къы**хэпсэн. **Къы**зэдэпщlын. **Къы**хэпщlын. **Къы**хэпщlыкlын.
Къэкъэн	Bu fiilin bir benzetmeyle ortaya çıkmış olması nedeniyle, buradaki “къэ” seslerinin anlamsal niteliği söz konusu değildir. Aşağıdaki örneklerin yukarıdakilerden farklılığı bundandır: Зэдэкъэкъэн. **Къы**зэдэкъэкъэн. **Къэ**къэкъэн.

Aşağıda, farklı fiil çekim gruplarından fiillerin başına bu sesin gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri verilmiştir.

“**Къы/Къэ**” sesinin her üç fiil çekim grubundan fiilerin başına gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri
Kendinde *fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* **Къе**lэн. **Къы**хэlэн. **Къэ**уфlеин. **Къэ**фиин. **Къэ**узын (Başlayıp ağrımak). **Къэ**плъызын. **Къ**иджын. **Къе**джэн. **Къы**декlын. **Къы**гуэжын. **Къэ**кlуэн. **Къэ**псэлъэн. **Къэ**гуфlэн. **Къэ**пщын. ***İş*** *niteliğindeki fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* **Къ**иин. **Къы**lууэн. **Къэ**укlын. **Къэ**ухуэн. **Къэ**хуэпэн (Başlayıp giyindirmek). **Къы**дэпlын. **Къы**зэдэн. **Къэ**пшынын. **Къэ**ухуэн. ***Durum*** *ifade eden fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* **Къы**щыlэн. **Къы**хуеин (İsteme durumunda olmak, ihtiyaç dumuş olmak). **Къ**исын. **Къы**гуэсын. **Къы**щысын. **Къ**изын. **Къы**щызын. **Къэ**lыгъын. **Къы**щыгъын.

Konu Edilmiş Olan Bu Sesler Birbirini İzleyerek Fiil Başında Yer Alabilir:

Fiillerin başına gelerek yukarıda ifade ettiğimiz koşulların oluşmasını sağlayan bu seslerin de birbirini izleyebilmesi söz konusu olabilir. Böylelikle de, bu ses anlamların birkaçının koşulunda eylenme anlamına sahip fiiller ortaya çıkar.

Bu seslerin birbirini izleyerek başa gelmesi hali için de, doğrudan ya da koşullu mevcut fiillerin başına gelmesine ilişkin olarak yukarıda ifade ettiğimiz hususlar geçerlidir.

Birbirini izleyerek bir fiil başına gelebilmelerinde de elbette aralarında bir öncelik sırası eğilimi söz konusudur. Bu olgu da, fiil başına gelmesi halini konu ettiğimiz bu seslerin anlamsal niteliklerine bağlıdır. Bu anlamda da, genelde en başa gelme temayülü bulunan belirli bir ses olmakla birlikte, diğer seslerin birbirine göre başa gelme olgusu, kurulacak olan ifadeye bağlı olarak değişebilir.

Bu ifadelerden olarak, bu seslerin başa gelme ve birbirini izlemesine ilişkin olarak şunlar sıralanabilir:

-Bir fiilin eylenmesindeki önceliğin o eylemin ortaya çıkışı olmak bakımından, bu seslerin birbirini izlemesinde öncelik sırasının "**къы/къэ**" sesinde olduğu kolaylıkla ifade edilebilir. Bu, ifade başına gelen tüm seslere göre genel bir önceliktir.

-Başa gelme eğiliminde bu sesi, bir eylemin gözlemci veya anlatıcıdan itibaren ve göreliğinde eylenmesi koşulunu ortaya koyan "**ны/нэ**" sesinin izleyeceğini değerlendirmek uygun düşer.

-Bu sesi de, "**ху/хуэ**" ve "**фlы/фlэ**" seslerinin izleyebileceği değerlendirilebilir. Bu iki sesten genelde "ху" sesinin önce gelme eğilimi söz konusu olsa da, kurulan anlama göre, "фlы" sesinin daha önce gelebildiği de olur.

-Bu başa gelme öncelikler sıralamasında, bu son sesleri genelde "**щы**" sesinin izleme eğilimi gösterdiğini ifade etmek yanlış olmaz. Ancak, kurulan ifadeye bağlı olarak, bu sesin bir öncekilerin (ху/хуэ; фlы/фlэ) başına gelebileceğini de hesaba katmak gerekir.

-Elbette, tüm bu sesleri izleyen ve bu seslerin hepsinden sonra gelen ses, bizzat "doğrudan fiil" başına ya da fiilin eylemsel kısmının başına geldiğini ifade ettiğimiz "**гъэ**" sesidir.

O halde, bu seslerin birbirini izlemesine ilişkin bir örnek olmak üzere, bir fiilin başına gelen bu seslerin birbirini izlemesini örneklemek uygun düşer. Aşağıda bir doğrудan fiil seçilerek bu husus örneklenmiştir. Böylece ortaya çıkan tüm ifadelerin telaffuzu ile izlenerek kurulmasının zorluğu bakımından, kullanım yaygınlığı da azdır. Ancak, bu şekilde kurulan ifadelerin dil açısından doğru olabileceğini gözardı etmemelidir. Nitekim, bir eylemin eylenmesi sürecinin, ifade ettiğimiz seslerin tümünün koşulunda gerçekleşebileceğini değerlendirmek gerekir.

«Кlуэн. **Гъэ**кlуэн. **Щыгъэ**кlуэн. **Фlыщыгъэ**кlуэн. **Хуфlыщыгъэ**кlуэн. **Ныхуфlыщыгъэ**кlуэн. **Къынхуфlыщыгъэ**кlуэн».

Aşağıda, her üç fiil çekim grubundaki fiillerin başına birden fazla seslerin gelmesiyle ortaya çıkan koşullu fiil örnekleri verilmiştir.

Konu edilmiş olan tüm seslerin her üç fiil çekim grubundan fiilerin başına gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri
Kendinde *fiillerin başına gelmesiyle oluşan fiil örnekleri:* **Щ**егъэlэн. **Фlыщы**хэгъэlэн. **Хущыгъэ**уфlеин. **Щыфlэ**фиин. **Къынщыгъэ**узын. **Щыхуэгъэ**плъызын. **Хуфlыщ**иджын. **Фlыхущегъэ**джэн. **Къынхущы**дегъэкlын. **Къынщыхуэ**гъэпсэлъэн. **Ныхуэгъэ**гуфlэн. **Къыхуфlэгъэ**пщын. **Къыфlыщыгъэ**хуэбэн.

Къэгъэхуэбэн.
İş *niteliğindeki fiillerin başına gelmesiyle oluşan fiil örnekleri:*
Щигъэин. **Щыхуфlы**lуг**ъэ**уэн. Ныхущыфlэукlын.
Ныхуфlыщыгъэукlын. **Къынщыхуфlэ**ухуэн. **Къыхущегъэ**ухуэн.
Къыхущызегъэхуэпэн. **Щыху**дегъэпlын. **Къынщыхуфlэгъэ**пшынын.
Къыщыхуэгъэгъуэтын.
Durum *ifade eden fiillerin başına gelmesiyle oluşan fiil örnekleri:*
Щигъэlэн. **Фlыху**щы**гъэ**lэн. **Хуфlыщы**гуэсын. **Ныхуфlы**щы**гъэ**сын.
Къыхуфlыщыlыгъын. **Къынхуфlы**щы**гъа**гъын.

ÜÇÜNCÜ KESİM
MEVCUT FİİLLERİN SONUNA GELEN SESLER VE FİİLLERİN ÇOĞALMASI

SONA GELEREK FİİLE BİR EYLEMSEL NİTELİK KATAN SESLER

Ses anlamsal dilde, bir sözcük -fiil-, başa ve sona seslerin gelmesiyle işleyiş kazanır. Bu işleyiş, katılan seslerle fiilin işleyişindeki bir anlama sahip bir fiil ortaya çıkarabileceği gibi, söz konusu fiilden bambaşka anlamlardaki fiillerin de ortaya çıkmasına yol açabilir. Bu olgu, fiil ile onun başına ya da sonuna gelen seslerin anlamlarına bağlıdır. Daha önce, fiil başına gelen sesleri irdeledik. Burada sona gelme eğilimi olan ve bu bakımdan genellik gösteren sesler konu edilerek, bu şekilde ortaya çıkan fiiller örneklenecektir.

Kimi seslerin böyle sona gelme eğilim ve temayülü olduğu ifade edilebilir. Örneğin, sona gelmekle, bir eylemin belirli koşullarda sürmesi, ortaya çıkıp bitmesi gibi anlamlar oluşturabilen sesler böyledir. Sona gelerek fiilin belirli koşullarda eylenmesi anlamını oluşturan bu sesler, bu ifadeden de anlaşıldığı gibi, sona gelerek eyleme katılmak için belirli koşullara gerekisinim duyar. Söz konusu fiilin bu sona gelen seslerle eylenme niteliği kazanması belli koşullara bağlıdır.

Bu ifadeden olarak, sona gelme eğilimi ve genelliğinden söz ettiğimiz bu sesler, belirli eylenme koşullarıyla birlikte fiile işleyiş kazandırırlar. Burada eylem koşulu akla gelmektedir ki, bunlar daha önceki konularda fiil başına gelerek eylenme ortam ve koşulu oluşturan sesler olarak irdelenmiştir. O halde, başa gelerek eylem koşulu olan sesleri bu seslerin -sona gelme eğiliminde olduğunu ifade ettiğimiz seslerin- izlemesiyle ortaya çıkacak fiilleri burada konu etmek uygun düşer. Aşağıda, sona gelme eğilim ve genelliği işlenecek olan seslerin bu şekilde doğrudan koşul olan seslerin sonuna gelmesi haliyle ortaya çıkan fiiller de örneklenecektir.

Fiil sonuna gelen aşağıdaki sesler, bir eylenme koşulu altında eylemsel niteliktedirler. Bu nedenle de, sonuna geldikleri fiiller koşullu fiillerdir.

“Хь” ***Sesinin Fiillerin Sonuna Gelmesi:***

Burada konu edilen, bizzat “хьын” fiilinin işleyişi değildir. Ancak, aynı ses anlamsal (хь) marjın işleyişidir.

“Хь” sesinin bir fiil sonuna gelmesi halinde, fiil anlamına da bağlı olarak, eylemin “хь” ses anlamıyla sürmesi hali ortaya çıkar. Kuşkusuz, bu ses anlamında eylemin sürmesi olgusunun ortaya çıkması da, “хь” sesinin “götürme, taşıma” anlamına sahip olması nedeniyledir. Böyle olmakla da, sona gelen “хь” sesi, bir fiilin eylenmesine “süregitme, devam eder halde olma” anlamları katar. Bu durumda da, eylenmesinin böyle sürmesi ve devam etmesinin ifade edilebileceği fiillerin sonuna “хь” sesi gelir.

Sona gelen sesin “хьы” olarak kendisini göstermesi ya da onun ötelenimi (э) olan “хьэ” olması, “ы-э” ilişkisinden kaynaklıdır. Bir eylemin ötelenerek -yer değiştirme niteliğiyle- eylenmesi söz konusu ise, böyle bir fiilin sonu “хьэн” olarak kendisini gösterir. Ama bir fiile ilişkin eylemin fiziksel olarak ötelenmesi değil de, eylemin devameder olması ifade edilmek isteniyorsa, bu fiilin sonuna gelen “хь” sesi ötelenim almaz.

Bu sesin (хь/хьэ) sona gelmesinde ortaya çıkan ve aralarında anlamsal olarak nüans değeri bulunan her iki hal de, eylemin bir koşul altında eylenmesini gerektirir. Bu ifadeden olarak, bir fiziksel ötelenme de, bir eylemin süredurması hali de ortamı belirtilerek ifade edilir. Böyle olmakla da, “хь/хьэ” sesinin sona gelmesi, eylemin süredurması ve ötelenmesi ortamının belirtildiği koşullu fiillerdir.

Bu ifadelerden olarak, daha önce irdelediğimiz ve fiil başına gelerek koşul oluşturan seslerin doğrudan “хь/хьэ” sesiyle eylenmesinde ortaya çıkan fiillere bakmak uygun düşer. Kuşkusuz böyle bir olgu, “хь/хьэ” sesinin mevcut fiillerin sonuna gelmesi hali değil de, sona gelmesinde ortaya çıkan fiillerin irdelenmesidir.

Aşağıda verilen fiiller, baştaki seslerin ortaya koyduğu mekansal anlama ilişkin olarak ötelenerek (öznenin kendi ya da bir nesneyi götürme olarak fiziksel ötelenme) eylenme ifade ederler. Fiilin bir fiziksel yer değiştirme olarak eylenmesi bakımından sona gelme hali “…хьэн” olaraktır. Ortaya çıkan fiil, bizzat baştaki koşul oluşturan sesin ifade ettiği ortamda gerçekleşen bir “хьэн” eylemidir.

Aşağıda verilen fiillerin eylenme biçimleri baştaki ses anlamın ifade ettiği ortam ve koşullardadır ki, verilen fiil örnekleri her durumda koşullu fiillerdir. Bununla birlikte, **iş** niteliği bulunan fiiller ile birden fazla anlamı bulunması halinde de Türkçeleri koyu yazılmıştır.

lэхьэн, lыхьэн; **lэрыхьэн** (Eline geçmek). Ихьэн (İçine girmek; **İçine taşımak, -sokmak**). lухьэн (Önüne varmak; **Önüne taşımak, -götürmek**). Гухьэн, Гуэхьэн (Bir şeye yanaşmak, -birleşmek; **Bir şeyin yanına taşımak**). Дэхьэн (İçine -arasına- girmek; **İçine -arasına- taşımak**). Техьэн (Üzerine çıkmak; **Üzerine taşımak**). Щlыхьэн, Щlэхьэн (İçine -altına- girmek; **İçine -altına- taşımak**). Кlэрыхьэн

(Yamacına çıkmak; **Yamacına taşımak**). Къухьэн, Къуэхьэн (Ardına girmek, geçmek; **Ardına taşımak**). Хыхьэн, Хэхьэн (İçine -arasına, aralarına- girmek; **İçine -aralarına- taşımak**). Пыхьэн (Ucuna geçmek, -girmek; **Ucuna taşımak**). Фlэхьэн (Takılacağı yere girmek; **Takılacağı yere taşımak, -sokmak**).

Bu fiillerin, genelde, öznenin kendi fiziksel ötelenimi ile bir şeyi taşıması **(iş**) olarak iki anlama sahip olduğu izlenebilir. Bu örneklerden de izlenebildiği gibi, öznenin kendisi değil de taşınabilir bir şeye yer değiştirilmesi ve taşınıp götürülmesi eylemleri de "хьэ" sesinin sona gelmesiyle ifade bulmaktadır. O halde, bir götürme işleminin ilgili yere konması da aynı kurguyla ifade edilebilir. Böyle bir ifade, ilgili yerle bünyesel temas etme anlamı ifade eden "лъ (лъэ-ы)" sesinin ilgili yer ifade eden koşulu izlemesiyle ve "хьэн" olarak eylenmesiyle ortaya çıkar. Aşağıda, bu şekilde kurgulanmış olan koşullu ve **iş** niteliğindeки fiil örnekleri verilmiştir.

lэрылъхьэн (Eline takmak). **Илъхьэн** (İçine -bir şeye- koymak). **lулъхьэн** (Önüne -ucuna- koymak). **Гуэлъхьэн** (Yanına -bitişik- koymak). **Дэлъхьэн** (Arasına koymak). **Телъхьэн** (Üzerine koymak). **Зэтелъхьэн** (Birbiri üzerine koymak, -yerleştirmek). **Щlэлъхьэн** (Altına -içine- koymak). **Кlэрылъхьэн** (Yamacına koymak). **Къуэлъхьэн** (Ardına koymak, -yeleştirmek). **Хэлъхьэн** (İçine -aralarına- koymak). **Зэхэлъхьэн** (Birbirine katıştırmak). **Пылъхьэн** (Ucuna koymak). **Фlэлъхьэн** (Takmak). **Зэфlэлъхьэн** (Birbirine takmak, -takıştırmak).

*

Tüm bu fiil örneklerindeki eylemler, baştaki koşula (mekana, alana, ortama) yönelik olarak gerçekleşen ötelenme hareketidir: Söz konusu ortama ilişkin olarak öznenin kendi ötelenme hareketi ya da bir şeyi ötelemesi olarak taşıması hareketidir.

Ayrıca, bu şekilde ortaya çıkan koşullu fiillerin, belirtilen ortamlara (koşullara) ilişkin "götürme, taşıma ve girme" eylemleri olduğu da açıktır. Böyle ortaya çıkan fiillerin, sona gelen sesin ötelenim almasıyla (хьэн) eylenmesi uygun düşer.

Bu ifadeler ile verilmiş olan fiil örneklerinden de anlaşıldığı üzere, buraya kadar, koşulların sonuna "хь" sesinin doğrudan gelmesiyle ortaya çıkan -doğan- yeni fiiller konu edilmiş olup, sona gelen bu sesin (хь) eylemsel niteliği de izlenmiştir.

Artık, bu sesin (хь) mevcut bir fiilin sonuna gelip eklenmesi halinde, söz konusu fiilin eylenmesine katkısını konu etmek uygun düşer.

Yukarıda ortaya çıkan fiillere benzer bir fiziksel ötelenme eyleminin bir fiil sonuna gelen "хьэ" sesiyle eylenmesine ilişkin bir örnek "гъуэлъын (yatmak)" fiilinin eylenmesinde örneklenebilir. Bir bedenin bir yere tam temas etmesi olarak ifade bulan "гъуэлъын (yatmak)" fiilinin söz konusu edilen yere (ortam, -koşul) tam uzanılmasıyla eylenmesi bir ötelenme eylemi niteliği taşımak bakımından sona gelen "хьэ" sesiyle eylenir.

Игъуэлъхьэн (Bir şeye -içine- uzanmak, -yatmak). Іугъуэлъхьэн. Гуэгъуэлъхьэн. Дэгъуэлъхьэн. Тегъуэлъхьэн (Üzerine yatmak, -uzanmak). Щlэгъуэлъхьэн (Altına -içine- yatmak, -uzanmak). Хэгъуэлъхьэн (İçine –arasına- yatmak, -uzanmak).

Başa gelen ortama ilişkin bir fiziksel ötelenme hareketi olmadan, bizzat konu olan koşullarda (mekan, alan, ortam) gerçekleşen -cereyan eden- bir eylem de, sona gelen "хь" ses anlamı niteliğiyle eylenebilir. Başka bir ifadeyle, bir eylemin bu koşullar altında bizzat "sürmedurması"na ilişkin eylenmesi de, sona gelen bu ses anlam niteliğiyle ifade edilebilir. Bu durumda, -söz konusu koşullarda fiziksel bir ötelenim olmaksızın-, bir fiilin süredurması olan ifadeler, sona gelen "хь" sesi ötelenim almaz. Böyle bir ifade, eylemin belli olduğu ve fiziksel bir ötelenmenin söz konusu olmadığı bir ifade olup, bu eylemin süredurması sona gelen "хьы" sesinde eylenir.

Kuşkusuz, böyle eylenecek olan fiiller de, bir koşul altında süredurmasına ilişkin eylenebilme ve ifade edilebilme özelliği taşımalıdır. Başa gelen koşullarda eylenmek bakımından, ortaya çıkan fiil bir koşullu fiildir. Ancak, kendinde ve iş niteliğindeki bir eylem olması, eylemin eylenme durumuna ilişkindir. Bu ifadeden olarak, sona gelen "хь" sesinin fiile kazandırdığı eylenme niteliği, kendinde bir fiilin iş niteliğine dönüşmesini de sağlayabilir. Buna bir örnek vermek gerekirse; "kendinde", "kendinde koşullu" fiil ile, sona gelen "хь" ile ortaya çıkан "koşullu **iş**" niteliğindeki fiil örnekleri aşağıdadır:
«Кlуэн (Yürümek, gitmek). **Къэ**кlуэн (Gelmek). **Къэкlухьын** (Gezinmek)».

Bu açıklamalardan sonra, aşağıda, eylemin belli olduğu (örnek: пlын) ve eylenmesi koşulunun (щlэ) başa geldiği halde, sona gelen "хьы" sesiyle eylenmesine (н) ilişkin koşullu fiil (щlэпlыхьын) örnekleri verilmiştir. Eylemin ilgili koşulda -ortam dahilinde- kalmak suretiyle sürdürülmesi olarak ortaya çıkan aşağıdaki koşullu fiillerden **iş** niteliği olanları koyu yazılmıştır.

-Къэхухьын (Çevirmek, -çepeçevre sürmek). **Къэщlыхьын** (Çevirmek, -çepeçevre yapmak). **Къэжыхьын**. (Etrafını koşturmak, -dolanmak). **Къэкlухьын**.
-Ищlыхьын. **Іущlыхьын** (Önünde -önüne- inşa etmek, -yapmak. **Гуэщlыхьын Дэщlыхьын**. **Тещlыхьын** (Üzerine inşa etmek, -yapmak). **Щlэщlыхьын**. **Кlэрыщlыхьын** (Yamacına inşa etmek, -yapmak). **Хэщlыхьын**. **Пыщlыхьын**. **Фlэщlыхьын**.
-Ипlыхьын (İçinde beslemek). **Дэпlыхьын. Тепlыхьын. Щlэпlыхьын. Хэпlыхьын.**
-Илlыхьын. Дэлlыхьын. Телlыхьын. Щlэлlыхьын (İçinde -altında- öledurmak, -ölmek). Хэлlыхьын.
-Ипсэлъыхьын. Іупсэлъыхьын. Дэпсэлъыхьын. Тепсэлъыхьын (Üzerine – üzerinde- konuşmak). Щlэпсэлъыхьын. Хэпсэлъыхьын.
-Иплъыхьын. Іуплъыхьын. **Зыплъыхьын** (Bakınmak). Дэплъыхьын. Теплъыхьын. Щlэплъыхьын. Хэплъыхьын (Aralarına bakadurmak, -seçmek).
-Ижьыхьын. Іужьыхьын. Гуэжьыхьын (Yanında pişmek, -pişerdurmak).

Дэжьыхьын. Тежьыхьын. Щlэжьыхьын. Къуэжьыхьын. Хэжьыхьын. Пыжьыхьын. Фlэжьыхьын.
-Ифыхьын. Дэфыхьын. Тефыхьын. Хэфыхьын (İçinde -aralarında- çürümек). Зэхэфыхьын (Bir arada çürümek).

Verilen bu örnekler sona ötelenim (э) alarak da ifade edilebilir (хьэн) ki, bu durumda, eylemin eylenedurması ifade bulur.
«Ищlыхьэн. Дэщlыхьэн. Тещlыхьэн». «Ипlыхьэн. Дэпlыхьэн. Тепlыхьэн». «Щlэлlыхьэн. Хэлlыхьэн». «Зыплъыхьэн. Щlэплъыхьэн. Теплъыхьэн». «Ипсэлъыхьэн. Тепсэлъыхьэн. Хэпсэлъыхьэн». «Дэжьыхьэн. Щlэжьыхьэн». «Тефыхьэн. Щlэфыхьэн. Хэфыхьэн. Зэхэфыхьэн».

Ayrıca, sona gelen “хь” sesinin zaten bir “sürme, devam etme, taşıma, götürme” anlamlarını ifade etmesi bakımından, sonuna geldiği ifadenin sonunda bulunan “э” sesinin (eğer varsa) işlevini de yerine getirir. Bu ifadeden olarak, örnekleri yukarıda verilen fiillerden de izlenebileceği gibi, “хь” sesinin sona gelmesi halinde, sözcük sonundaki “э” düşer (Ипсэлъыхьэн. Къэкlухьын).

“Кl” ***Sesinin Fiillerin Sonuna Gelmesi:***

Bir eylemin belirli koşullarda eylenip bitmesini ve ortaya çıkmasını sona gelen “кlы” sesi sağlayabilir ki, böylece yeni bir fiilin ortaya çıkması da söz konusu olur.

“Кlы” sesinin “çıkma” anlamı ifade etmesinde, bir eylemin eylenme koşullarında ortaya çıkması -gerçekleşmesi- ve olup bitmesi yanında, söz konusu koşullardan çıkması ve ayrılması da bu sesin sona gelmesinde ifade bulabilir.

“Кlын” ses fiilinin ortam ve koşullar belirten seslerin sonuna gelmesi halinde ortaya çıkan anlam, doğrudan doğruya bu ortam ve koşullardan çıkıp ayrılma eylemi olur. Böyle çıkıp ayrılma anlamının ötelenim alması hali (кlэ) eylemin eylenedurmasını ifade eder. Her iki durumda ortaya çıkan eylem, söz konusu ortam ve koşullardan bizzat ayrılıp çıkma ifade eder ki, ortaya çıkan eylem “koşullu” ve “kendinde” bir eylemdir.

Ancak, sona gelen “кlэ” sesi aynı zamanda, ifade edilen bu anlamın tam tersi bir işlem gerçekleştirebilir: Başına gelmiş olan bu ortam ve koşullara katma ve eklenme işlemi de sağlar. Böyle bir eylem de “koşullu” ve “iş” niteliğinde bir eylemdir.

Aşağıda eylenme koşulu ifade eden seslerin sonuna gelen “кlын/кlэн” eylemselinin her iki şekli de verilmiştir. Her iki durumda kendinde ve iş niteliğinde koşullu fiiller ortaya çıkmakta olup, **iş** niteliğindeki fiiller koyu yazılmıştır. İki anlamlı olması halinde de **iş** niteliğindeki anlamın Türkçesi koyu yazılmıştır.

«Икlын (İçinden çıkmak). **Икlэн** (İçine katmak, dökmek). lукlын (Önünden çekilmek). **lукlэн** (Önüne dökmek). Гуэкlын (Bitişik ya da yanında buluduğu şeyden çıkmak, ayrılmak). Гуэкlэн (Bir şeyin yanında bitmek; **Yanına dökmek**). Дэкlын

(İçinden -arasından- çıkmak; Yukarıya çıkmak). Дэклэн (Arasında bitmek; **Arasına dökmek**). Текlын (Üzerinden çıkmak, ayrılmak). Теклэн (Üzerinde bitmek; **Üzerine dökmek**). Щlэклын. (Altından çıkmak). Щlэклэн (Altında bitmek; **Altına dökmek**). Клэрыклын (Yamacından çıkmak). Клэрыклэн (Yamacında bitmek; **Yamacına dökmek**). Хэклын (İçinden -içlerinden, aralarından- çıkmak, ayrılmak). Хэклэн (İçine -arasında- bitmek; **İçine -aralarına- dökmek**). Пыклын (Ucundan çıkmak, ayrılmak). Пыклэн (Ucunda bitmek; **Ucuna dökmek**). Флэклын (Takılı bulunduğu yerden çıkmak, ayrılmak). Флэклэн (Ucunda bitmek; **Ucuna dökmek**)».

Bir eylemin bir ortam ve koşulda olup bitmesi, buradan izlenebileceği gibi, koşul ifade eden sesin sonuna gelen "клы" sesiyle eylenmesinde ifade bulur. Bununla birlikte, aynı kurgu, "клын" ses fiilinde eylenmekle ortaya çıkan yeni bir ifade de olabilir.

Bu iki farklı okuma biçimi, bir fiil temelinde ortaya çıkan koşullu fiillerden izlenebilir. Böyle bir kurguyla temel alınan "**щlын**" fiilinin iş niteliği bakımından, ortaya çıkan fiiller de **iş** niteliğindedir:

«**Ищlыклын** (Bulunduğu yerde yapıp bitirmek; Bulunduğu yerden koparmak). lущlыклын (Önünde yapıp bitirmek; Önünden koparmak). **Гуэщlыклын** (Yanında yapıp bitirmek; Bulunduğu yerden koparmak). **Дэщlыклын** (Arasında yapıp bitirmek; Arasından koparmak). **Тещlыклын** (Üzerinde yapıp bitirmek; Üzerinden koparmak). **Щlэщlыклын** (Altında yapıp bitirmek; Altından koparmak). **Клэрыщlыклын** (Yamacında yapıp bitirmek; Yamacından koparmak). **Хэщlыклын** (Aralarında -içinde- yapıp bitirmek; Aralarından koparmak). **Пыщlыклын** (Önünde yapıp bitirmek; Önünden koparmak). **Флэщlыклын** (Takılı bulunduğu yerde yapıp bitirmek; Takılı bulunduğu yerden koparmak)».

"Клы" sesinin "çıkma" anlamı ifade etmesinde, sonuna geldiği ifadenin -fiilin- normal eylenme istikameti ve güzergahından çıkmasını da sağlar. Böylece, sonuna geldiği fiil anlamına da bağlı olarak, eylemin normal istikamet ve doğrultuda değil de, yana ya da geriye doğru eylenmesi anlamı ortaya çıkar. Böyle bir ifade, konu olan sözcüğün yönelim (e) koşulunda eylenmesiyle ortaya çıkar. Bu kurguyla ortaya çıkan fiiller koşullu fiiller olmakla birlikte, konu olan fiilin kendinde ya da iş niteliğinde olması değişmez. Aşağıda **iş** niteliğinde olanları koyu yazılmıştır.

«**Едзэклын** (Yana veya geriye atmak). **Етlэклын** (Yana veya geriye doğru deşmek). Ежэклын (Yana veya geriye koşmak). **Ежьэклын** (Yana veya geriye doğru taramak). **Ещlэклын** (Yana doğur yapmak –inşa etmek). **Ешэклын** (Yana veya geriye doğru götürmek). Еклуэклын (Yana veya geriye doğru gitmek). **Ехуэклын** (Yana veya geriye doğru sürmek). **Ехьэклын** (Yana veya geriye taşımak). Еплъэклын (Yana veya geriye doğru bakmak). Епсэлъэклын (Yana veya geriye doğru konuşmak)».

“X” Sesinin Fiillerin Sonuna Gelmesi:

Bu son örneğe benzer şekilde “x” sesinin sona gelmesiyle ortaya çıkan ifadeler, “x” ses anlamından anlaşılabileceği üzere aşağı doğru eylenen ya da söz konusu koşuldan çıkarılıp bırakılma anlamlarındaki koşullu fiiller ortaya çıkabilir. Bu anlamın oluşmasına neden olan olgu, “x” sesinin ordinatsal bir anlama sahip olmasıdır.

Ordinatsal anlamı bakımından, bu ses eylemsel (хын), bir şeyin en temele alınması ve bırakılması ile, belirli yerden alınmasına ilişkin eylemleri ifade edebilir. Bu ifadelerden olarak, bu sesin, belirli ortam ifade eden seslerin sonuna gelmesi halinde, konu edilen şeyin bu ortam ve koşullardan çıkmasını veya alınmasını -serbest kalmasını- ifade eden fiiller ortaya çıkar. Aşağıda, bu sesin ortam ve koşul ifade eden seslerin sonuna gelmesiyle ortaya çıkan fiil örnekleri verilmiş olup, **iş** niteliğindeki fiiller koyu yazılmıştır. –Ses anlamı bakımından, açılımsalla (y) eylenmesinin “bitmek; bitirmek” anlamında doğrudan fiil olması anlamlıdır!-.

Ихын (Bir şeyden -içinden- almak). Ухын (Bitmek; **Bitirmek**). **Іухын** (Önünden çekmek). Ехын (İnmek). **Гуэхын** (Bir parçasını -biçip- almak). **Дэхын** (Arasından almak). **Техын** (Üzerinden almak). **Щыхын** (-Giysi- çıkarmak). **ЩІэхын** (Altından almak, -çıkarmak). **КІэрыхын** (Üzerinden –yapışık olduğu yerden- almak, -çıkarmak). **Къуэхын** (Ardından almak, -çıkarmak). **Хэхын** (İiçinden almak, -çıkarmak). **Пыхын** (Ucundan -biçip- almak, -çıkarmak). **ФІэхын** (Takılı olduğu yerden almak, -çıkarmak).

Bir eylemin kendi doğal istikamet ve güzergahının yana veya geriye doğru ifade bulması, sona gelen “кІы” ses anlamıyla fiillenmesiyledir (кІын) ki, benzeri kurgu, bir eylemin aşağı doğru eylenmesi halinde de kendisini gösterir. Kuşkusuz, böyle bir ifadenin ortaya çıkması, aşağı doğru eylenecek olan bir fiili gerektirir ki, bu sesin mevcut bir fiilin sonuna gelmesine ilişkin örnekler de böylece ortaya çıkar. Bir eylemin aşağı doğru eylenmesini sağlayan “хы” sesinin sona gelmesi halinde de ifade yönelim (e) koşulunda ortaya konmalıdır.

Örnekler aşağıdadır ve **iş** nitelikli fiiller koyu yazılmıştır.

Едзыхын (Aşağıya atmak). ЕтІыхын (**Aşağıya doğru deşmek –kazmak**; Bu eylem halinde olmak). Ежэхын (Aşağıya doğru koşmak, aşağıya akmak). ЕкІурэхын (Aşağı doğru düşmek). **Ежьыхын** (Aşağıya doğru taramak). **ЕщІэхын** (Aşağıya doğru yapmak). **Ешэхын** (Aşağıya doğru götürmek). **Ехухын** (Aşağıya doğru sürmek). Ехуэхын (Aşağıya doğru düşmek). **Ехьэхын** (Aşağıya doğru taşımak). Еплъэхын, Еплъыхын (Aşağıya doğru bakmak). Епсэлъэхын, Епсэлъыхын (Aşağıya doğru konuşmak)».

“И” ***Sesinin Fiillerin Sonuna Gelmesi:***

Aşağı doğru eylenen eylemlerin tersi, yukarı doğru eylenen eylemlerdir ki, bu da doğal olarak absissel anlamı bulunan “и” sesinin sona gelmesiyle ifade edilebilir.

Ancak, bu sesin absissel ifade etmesinde, sonuna geldiği ses anlam olduğu gibi kılgılanır. Bu bakımdan da, -sona geldiğini işlediğimiz diğer seslerin aksine-, eylenme ortamı oluşturan seslerin sonuna gelmekle, kendisinden beklediğimiz yukarı doğru hareketi hemen göstermez. Zira, yalnızca ortam ve koşul oluşturan seslerin değil, “и” sesinin doğrudan sonuna geldiği tüm seslerin anlamı olduğu gibi kılgılanır, -absissel kılınır.

Anlamları bakımından önkoşul oluşturma eğilimlerinin yüksek olduğunu ifade ettiğimiz sesler ile diğer seslerin sonuna doğrudan “и” sesi gelmekle ortaya çıkan ifade örnekleri aşağıda verilmişitir:

-«Диин. Щиин, Ущиин. Щlиин. Ущlиин. Кlиин. Къуиин».

-«Тlиин. Шиин. Лъиин. Улъиин. Плиин. Биин. Фиин».

Bu ifade ve örneklerden de izlenebileceği gibi, “absissel” ifade eden “и” sesi, sonuna geldiği ifadeyi olduğu gibi kılgılar. Ancak, bir yukarı doğru eylemin en iyi ifade edilmesi de absissel anlamı bulunan aynı ses anlamdır. O halde, “и” sesinin bir ifade sonuna gelmesine karşın, sonuna geldiği ifadeye dahil olmadığı ve onu absissel kılgılamadığı bir çözüm bulmak gerekir ki, bu durumda ancak ifadenin yukarı doğru eylenmesi sağlanabilir. “И” sesinin sonuna geldiği fiil anlamına dahil olmadığı halde, konu olan fiilin eylem yönünü yukarı doğru çevirmek için, söz konusu fiilin öncelikle yönelik işleyiş kazanması gerekir. Bu işleyiş, fiilin vardığı noktadan -son sesinden- itibarendir ki, yönelim ifade eden “е” sesinin fiilin sonuna gelmesi gerekir. Böylelikle de, fiilin yönelimi sona gelen “и” sesiyle absissel kılınıp yukarı doğru eylenir.

Böylelikle, anlamsal olarak ortaya çıkmış olan bir fiilin ucu biraz kaldırılarak olduğu gibi yola devam etmesinin koşulları yerine getirildiği halde, sona gelen absissel ses anlam onu zaten hazır olduğu bu işleyişe son durağını gösterir; kendisinin (и) öne düşmesiyle fiilin işleyişi yukarı doğru kılgılanır.

Böyle bir işlem fiilin sonunda gerçekleşmektedir; eylemin yukarı doğru kılgılanması, doğal olarak eylemsel kısma girdilerle ifade sonundaki işlemle gerçekleştirilmektedir. Ancak, bir eylemin yukarı doğru eylenmesinin, bir fiilin eylenmesi bakımından bir koşul olduğu da açıktır. İşte böyle bir önkoşul gerekliliği, fiilin başına gelen ve eylenme ortamını bir “kapsam alanı” olarak ortaya koyan “дэ” sesiyle karşılanır.

Böylece, kurgu tamamlanmış; eylendiği alan ya da ortam koşulunda (дэ) bir fiil (псэлъэн) yönü (е) yukarı (и) doğru olacak şekilde eylenme (н) anlamı kazanmıştır (дэ-псэлъэ-е-и-н → дэпсэлъеин). İlgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Дэпсэлъеин (Yukarı doğru konuşmak). Дэплъеин (Yukarı bakmak). Дэкlуеин (Yukarı çıkmak). Дэжеин (Yukarı koşmak). **Дэхуеин** (Yukarı sürmek). **Дэхьеин** (Yukarı taşımak). **Дэщlеин** (Yukarı doğru inşa etmek). **Дэжьеин** (Yukarı taramak).

Bu Sesler, Fiil Sonuna Birbirini İzleyerek de Gelebilirler:

Elbette böyle bir olgu, öncelikle sözcük anlamına bağlıdır. Sözcük anlamının böyle bir işleyiş sıradüzenine uygun olarak eylenme niteliğinde olması gerekir. Böylelikle ancak, sözcük ile sona gelen seslerin ve birbirini izlemesi hallerinin anlamlı bir ifade olabileceği açıktır. Böyle olmakla da, böyle bir ifadenin kullanım yaygınlığına kavuşması, ifadenin dilsel kronik oluşturabilmesi ve geçerli bir ifade olması söz konusu olabilir. Bu seslerin en sona gelme halleri de tahmin edilebilir ve aşağıdaki örneklerden izlenebilir.

-«Ехьэклын. Ищлыклыхьын. Ищлыхьыклын. Іущлыклыхьын. Гуэщлыхьыклын. Гуэщлыклыхьын. Дэщлыхьыклын. Дэщлыклыхьын. Дэщлыхьеин».
-«Едзыхьэклын. Едзыхьыхын. Едзыхьыклыхын. Етлыхьыхын. Етлыхьыклыхын. Етлыклыхьэн. Ещлыхьыклыхын. Ещлыхьэклын».

TÜM FİİLLERİN SONUNA GELEREK ANLAMIN PEKİŞTİRMELİ EYLENMESİNİ SAĞLAYAN SESLER

Ses anlamı bakımından sonuna geldiği ifade anlamını pekiştirme işlemi gerçekleştiren sesler vardır. Bunlar da tüm fiillerin sonuna gelebilir. Doğal olarak da sona gelen bu sesler, sonuna geldiği fiilin çekim şeklini ve grubunu değiştirmez; yalnızca, sonuna geldiği ifade anlamının pekiştirmeli olarak eylenmesini sağlar.

Açılım uç ve kenarı ifade eden “ly” sesinin ötelenimsel hali olan “**lуэ**” sesleminin sona gelerek fiilin eylemsel kısmını oluşturmasında, konu olan fiil anlamının ötelenerek eylenmesi sağlanır. Böylelikle de, konu olan fiilin aşırı – fazlasıyla- kılgılanımı ile eylenmesini sağlar.

Bir varoluş anlamı bulunan “щ” sesinin ötelenimli hali (**щэ**) ile onun da pekiştirilmesi (щщэ) hali, sonuna geldiği fiil anlamının “iyice” eylenmesi anlamını oluşturur.

Benzer şekilde, bir şeyin dışında olmakla birlikte, o şeyle teğetsel bir teması ifade eden “п” sesinin ötelenimli hali (пэ) ile onun da pekiştirmeli hali (ппэ), sonuna geldiği fiil anlamına “neredeyse” ya da “tam da” anlamı katar.

Her üç seslemin tüm fiillerin sonuna gelmesi söz konusu olabilmektedir. Böylece de, ifade ettiğimiz anlamsal katkısıyla fiillerin “aşırı ya da fazlasıyla (**lуэ**)”, “iyice (**щэ/щщэ**)” ve “neredeyse ve tam da (**пэ/ппэ**)” anlamlarıyla eylenmesini sağlayıp, mevcut fiillerin böyle ifade edilmesiyle de fiil sayısının katlanmasını gerçekleştirirler.

Sona gelerek pekiştirme sağlayan sesler	Her üç fiil çekim grubundan fiilerin sonuna gelen bu seslerle ortaya çıkan fiil örnekleri
	Kendinde *fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:*

..lуэн	Elэlуэн (Aşırı çekmek, -elle- iyice zorlamak). Хэlэlуэн. Уфleиlуэн. Фииlуэн. Узыlуэн. Плъызыlуэн. Иджыlуэн. Еджэlуэн. Дэкlыlуэн. Гуэжыlуэн. Klуэlуэн (Aşırı gitmek). ***İş*** *niteliğindeki fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Иилуэн (Aşırı -iyice- sıvamak). lyyэlуэн. Укlыlуэн. Ухуэlэн. Хуэпэlуэн. Дэпlыlуэн. Зэдэвыlуэн. Пшыныlуэн (Fazlasıyla ödemek). ***Durum*** *ifade eden fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Илэlуэн (İyice sahip olmak). Щыlэlуэн. Еиlуэн. Хуеиlуэн. Исыlуэн. Гуэсыlуэн. Щысыlуэн. Изыlуэн. Щызыlуэн. lыгъыlуэн. Щыгъыlуэн (Aşırı -iyice- giyinmiş halde olmak).
..щэн/щщэн	***Kendinde*** *fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Elэщэн ya da Elэщщэн (İyice çekmek, elle zorlamak). Хэlэщщэн. Уфleищщэн. Фииищщэн. Узыщщэн. Плъызыщщэн. Иджыщщэн. Еджэщщэн. Дэкlыщщэн. Гуэжыщщэн. Klуэщщэн (İyice gitmek). ***İş*** *niteliğindeki fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Иищэн ya da Иищщэн (İyice sıvamak). lyyэщщэн. Укlыщщэн. Ухуэщщэн. Хуэпэщщэн. Дэпlыщщэн. Зэдэвыщщэн. Пшыныщщэн (İyice ödemek). ***Durum*** *ifade eden fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Илэщэн ya da Илэщщэн (İyice sahip olmak). Щыlэщщэн. Еищщэн. Хуеищщэн. Исыщщэн. Гуэсыщщэн. Щысыщщэн. Изыщщэн. Щызыщщэн. lыгъыщщэн. Щыгъыщщэн (İyice giyinmiş halde olmak).
..пэн/ппэн	***Kendinde*** *fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Elэпэн ya da Elэппэн. Хэlэппэн. Уфleиппэн (Tam olarak kirlenmek). Фииппэн. Узыппэн. Плъызыппэн. Иджыппэн. Еджэппэн. Дэкlыппэн. Гуэжыппэн. Klуэппэн. ***İş*** *niteliğindeki fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Иипэн ya da Иипппэн. lyyэппэн. Укlыппэн (Tam da –neredeyse-dövmek -öldürmek). Ухуэппэн. Хуэппэн. Дэпlыппэн. Зэдэвыппэн. Пшыныппэн. ***Durum*** *ifade eden fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Илэпэ ya da Илэппэн. Щыlэппэн (Neredeyse -tam da- varolmak). Еиппэн. Хуеиппэн. Исыппэн. Гуэсыппэн. Щысыппэн. Изыппэн. Щызыппэн. lыгъыппэн. Щыгъыппэн.

TÜM FİİLLERİN SONUNA GELEREK "SES ANLAMI"YLA FİİLİN İŞLEYİŞİNİ SAĞLAYAN SESLER

Bir kesintisiz akışkanlık ile kesintisiz bağlantılanmayı mümkün kılan "**ж**" sesi, sonuna geldiği sözcük anlamını kesintisiz ve sürekli kılar. Böylelikle de,

sözcük anlamının “bizzat -ya da artık- kendi olması” ile “tekrar kendi olması” anlamları ortaya çıkar.

Böyle bir ses anlamın bir fiilin sonuna gelmesi ve fiilin bu ses anlamda eylenmesi (**жын**), o fiil anlamının tekrarını sağlar; böylece, fiil anlamının tekrar eylenmesi anlamı ortaya çıkar.

Bir varolanın varolma gücünü ifade eden “**ф**” ses anlamsalı, sözcük sonuna gelmekle, konu olan sözcük anlamını “mümkün” kılar. Bu sesin bir fiil sonuna gelmesi ve fiil anlamının bu ses anlamda eylenmesi (**фын**), o fiilin anlamının “eylenebilirliği” anlamını ifade eden bir fiil ortaya çıkarır. Örneğin, “щlын (yapmak)” fiilinden “щlыфын (yapabilmek)” fiilinin ortaya çıkması böyle bir olgudur.

Her iki sesin tüm fiillerin sonuna gelebildiğini ifade ettik ki, bu olgu, her fiil çekim grubundaki fiiller için geçerlidir ve böylece ortaya çıkan fiiller, türediği fiil çekim grubunda kalır.

Sona gelen sesler	Her üç fiil çekim grubundan fiilerin sonuna gelen bu seslerle ortaya çıkan fiil örnekleri
..жын	***Kendinde*** *fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Елэжын. Хэlэжын. Уфlеижын. Фиижын. Узыжын. Плъызыжын. Иджыжын. Еджэжын (Tekrara okumak). Дэкlыжын. Гуэжыжын. Кlуэжын. Псэлъэжын. Гуфlэжын. Пщыжын. ***İş*** *niteliğindeki fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Иижын. lууэжын. Укlыжын. Ухуэжын (Tekrar inşa etmek). Хуэпэжын. Дэпlыжын. Зэдэвыжын. Пшыныжын. Ухуэжын. Тыжын. ***Durum*** *ifade eden fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Илэжын. Щыlэжын. Еижын. Хуеижын. Исыжын. Гуэсыжын (Artık yanında oturmak). Щысыжын. Изыжын. Щызыжын. lыгъыжын. Щыгъыжын.
..фын	***Kendinde*** *fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örнekler:* Елэфын. Хэlэфын. Уфlеифын. Фиифын (Islık çalabilmek). Узыфын. Плъызыфын. Иджыфын. Еджэфын. Дэкlыфын. Гуэжыфын. Кlуэфын. Псэлъэфын. Гуфlэфын. Пщыфын. ***İş*** *niteliğindeki fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Иифын. lууэфын. Укlыфын. Ухуэфын. lуэфын (Ötebilmek; -Döven- sürebilmek). Дэпlыфын. Зэдэвыфын. Пшыныфын. Ухуэфын. Тыфын. ***Durum*** *ifade eden fiillerin sonuna gelmesine ilişkin örnekler:* Илэфын. Щыlэфын. Еифын. Хуеифын (İsteyebilmek). Исыфын. Гуэсыфын. Щысыфын. Изыфын. Щызыфын. lыгъыфын. Щыгъыфын.

*

Elbette bu sesler de birbirini izleyebilir. Seslerin fiil sonuna gelerek birbirini izlemesi, seslerin fiil sonuna gelmesiyle ortaya çıkardıkları anlama bağlıdır. Seslerin birbirini izlemesinde en sonda bulunan ses, kendisinden öncekilere göre bir eyleme son noktayı koyma niteliğinde olan sestir. Bu ifade geneldir ve daha önce irdelediğimiz sona gelen sesler ile burada konu ettiğimiz sesler de birbirini izleyerek fiil sonuna gelebilir. Bu sona gelişte, "pekiştirme" anlamı oluşturan seslerin en sonda bulunması doğal ve anlaşılır bir olgudur.

Burada konu ettiğimiz iki sesin birbirini izlemesinde "eyleyebilirlik" anlamı bulunan "ф" sesinin sonda olması daha genel bir olgudur. Bununla birlikte, sona "ж" sesinin bulunmasında ortaya çıkan ifadeler de anlamlıdır. Aşağıda bunlara ilişkin örnekler verilmiştir:

-«Илэжыфын. Елэжыфын. Ижыфын».

-«Щысыфыжын. Кlуэфыжын. Ухуэфыжын».

DÖRDÜNCÜ KESİM
BAŞA VE SONA GELEN SESLERLE MEVCUT BİR FİİLDEN TÜREYEN FİİLLERE İLİŞKİN BİR *ÖRNEKLEM*

Seslerin mevcut bir fiilin başına gelmesiyle koşullu fiilin ortaya çıkması ile fiil sonuna gelerek ortaya çıkan fiiller yukarıda irdelenmiştir. Bir fiili belirli olan anlamında ele alarak, başına ve sonuna gelen seslerle bu fiilin eylenmesine ilişkin olarak ortaya çıkan koşullu fiilleri izlemek uygun düşer.

Burada "sıvamak" anlamına gelen "ин" fiili örnek olarak seçilmiştir. Bu sözcüğün (ин) -aynı zamanda- "и" ses anlamının (absissel) aynı doğrultuda (и) fiilenimi (н) olmak (ин) bakımından "büyük" anlamına gelen bir sözcük olduğunu da biliyoruz.

Bu sözcüğün burada yalnızca "sıvamak" anlamındaki fiil hali dikkate alınacaktır. Bununla birlikte, başa ve sona gelen seslerle ortaya çıkan yeni anlamlar içinde de yalnızca "sıvamak" eylemine ilişkin olanlar dikkate alınacaktır.

Mümkün oldukça "sıvama" eyleminin gerçekleştirilebildiği koşulları esas alarak, bu koşulları ifade eden seslerin "ин" fiilinin başına gelmesiyle ortaya çıkan koşullu fiil örnekleri aşağıda verilmiştir. Bununla birlikte, sona gelen seslerle ortaya çıkan ifadelerden yalnızca kısıtlı örnekler verilmiştir.

Bu koşullu fiiller içinde koşulların birbirini izlemesine ilişkin (başa gelen birden fazla sesin bulunduğu) az sayıda örnek de verilmiştir. Sona gelen sesler yalın örnekler olarak bırakılmıştır.

Burada, tüm mevcut fiillerin başına gelebilme durumunda olan seslerle ortaya çıkan koşullu fiillerden de örnekler verilmiştir. Ancak bu seslerin, gerek "ин" fiilinin ve gerekse ondan ortaya çıkan fiillerin tümünün başına gelebilmelerinin söz konusu olduğunu biliyoruz. Benzer şekilde, tüm seslerin sonuna gelme genelliğine sahip olan sesler de kısıtlı örneklerde kullanılmıştır.

Başa ve sona gelen seslerle ortaya çıkan yeni ifadenin birden fazla açıdan okunabilmesi söz konusudur ki, böylelikle ortaya çıkan anlam birden fazladır.

Örneğimizde başa gelen seslerle ortaya çıkan bu farklı anlamlı fiiller konu edilmemiştir.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, çizelgede konuya ilişkin olarak ortaya çıkacak olan tüm örnekleri vermediğimiz açıktır. Açıklanan tüm hususlar dikkate alınırsa, tek bir fiilden ortaya çıkabilecek yeni fiil sayısı konusunda bir fikir edinilebilir. Bununla birlikte, ses anlamsal temeldeki okuma bakımından bir fiilin birden fazla anlama sahip olabilmesi de söz konusudur ki, mevcut fiil sayısına göre fiil anlamı sayısının daha fazla olduğu da açıktır.

*Иин: Bir şeyi ya da yeri –bir şeyin içini- sıvamak. Иен: Bir şeyi sıvalamak.
*Іуин: Önünü sıvamak. Іуен: Önünde -Önüne- sıvamak.
*Зиин: Kendini sıvamak. Зиен: Kendini sıvalamak. Зыин: Kendini sıvamak; Sıvayacak biri –bulunmak, olmak-. Зэин: Kendine sıvamak. Зыен: Kendini sıvamak, sıvayadurmak. Зэен: Kendine sıvamak. Зыдэин: Birlikle sıva yapmak. Зэдэин: Beraberce sıvamak; Birbirini sıvamak.. Зыдэен: Birlikte sıva işini sürdürmek. Зэдэен: Beraber sıva yapmak; Birbirini sıvamak.
*Гъэин: Sıvatmak. Гъэен: Sıva yaptırmak. Зэдэгъэин: Birlikte sıva yaptırtmak. Зэдэгъэен: Birlikte sıvattırmak.
*Гуэин: Yamacını sıvamak. Гуэен: Yamacına sıva yapmak. Зэгуэин: Birleşik sıvamak; İki şeyin arasını sıvamak. Зэгуэен: Birleştirerek sıvamak.
*Дэин: Arasını sıvamak. Дэен: Arasına sıvamak. Зэдэгуэин: Birlikte sıvamak; Beraber sıvamak; İliş şeyin arasını sıvamak. Зэдэгуэен: Birlikte ve/veya beraberce sıvamak.
*Теин: Üzerini sıvamak. Теен: Üzerine sıvamak. Зэдэтеин: Birlikte ve/veya beraberce üzerini sıvamak; Birbirinin üzerini sıvamak. Къытеен: -Bir başlangıçla- üzerini sıvamak. Къызэдэтеен: -Başlayıp- üzerini birlikte ve/veya beraberce sıvamak; Karşılıklı birbirini sıvamak.
*Щиин: İlgili yer ve/veya zamanda sıvamak. Щиен: İlgili yer ve/veya zamanda sıvamak; Sıva yapılacağı yer ve zaman –olmak-. Щыин: İlgili şeyi ve/veya ilgili yer ve/veya zamanda sıvamak; Sıvanacağı yer ve zaman –olmak-. Щыен: İlgili yer ve/veya zamanda sıvama işini yapmak.
*Щіиин: Altını ya da içeriyi sıvamak; Sıvama nedeni –olmak-. Щіиен: Altına ya da içeriye sıva yapmak; Sıva yapma nedeni ya da gerekçesi –olmak-. Щіыин: Bizzat altını sıvamak. Щіэин: Altını ya da altından –içeriyi ya da içeriden- sıvalamak. Щіэен: Altına ya da içeriye sıvamak. Зэщіэин: Bir şeyleri hep birlikte sıvamak. Зэщіэен: Hep birlikte –bir şeyleri- sıvalamak. Зэдэщіэин: Bir takım şeyleri topluca sıvamak; Birlikte sıva eyleminde bulunmak. Зэдэщіэен: Bir takım şeyleri topluca sıvadan geçirmek; Birlikte sıva eyleminde bulunmak.
*Кіэриин: Yan -ve arkasını- sıvamak. Кіэрыин: Yan -ve arkasını- sıvamak. Кіэрыен. Yan -ve arkasına- sıvamak.
*Къиин: Başlayıp bir şeyi sıvamak. Къиен: Başlayıp sıvalamak. Хиин: Çoğula katıştırarak sıvamak, çoğulla birlikte sıvamak; Çoğul içinde –bir tekili- sıvamak. Къэин: Referansa doğru başlayıp sıvamak. Къэен: Referansa doğru başlayıp sıvalamak. Къызэдэин: Birlikte çalışarak sıva yapmak. Къызэдэен: Birlikte sıva

yapadurmak.
*Къуэин: Arka kısmını sıvamak. Къуэен: Arka kısmına sıvamak.
*Хиен: Çoğula katıştırarak sıvamak; Çoğulda bir şey sıvamak. Хэин: Bir grup içinden birini sıvamak. Хэен: Bir grup içine sıva yapmak. Зэхэин: Grubu birbirine katıştırarak sıvamak. Зэхэен: Grubu birbirine katıştırarak sıvamak.
*Хуиин: Biri için ya da birinin hatırına sıva yapmak; Bu koşullarda bir şeyi sıva yapmak. Хуиен: Biri için ya da biri hatırına sıva yapmak; Ve bir şeyi sıvalamak. Хуэин: Sıvayabilmek; Biri için sıvamak. Хуэен: Sıvalayabilmek; Biri için sıvalamak. Зэдэхуэин: Biri için bir şeyleri birlikte sıvamak; Bir şeyleri birlikte sıvayabilmek. Зэдэхуаен: Birileri için birlikte –çoğul olarak- bir şeyler sıvamak. Къызэдэфlaхуэен: Bir şeyleri birin hatırı için başlayıp da birlikte –çoğul- sıvamak; Bir şeyleri birine karşın zorla birlikte –çoğul- sıvayabilmek; Bir şeyleri birine karşın zorla ve onun ya da başkası için birlikte –çoğul- sıvamak.
*Пиин: Ucunu sıvamak. Пиен: Ucuna sıvamak. Пыин: Ucundan sıvamak. Пыен: Ucuna sıvamak. Пэин: Önünü sıvamak. Пэен: Ön sıvamak; Önüne sıvalamak. Пэрыин: Ön sıvamak; İlk olarak sıvamak. Пэрыен: Önüне sıva yapmak.
*Фlиин: Birine karşın sıvamak; Biri için sıvamak. Фlиен: Birine karşın sıvalamak; Biri için sıvalamak. Къыфlиен: Birine karşın –zorla- başlayıp sıvamak. Фlэин: Hatırına sıvamak; İnadına sıvamak. Фlэен: Hatırına ya da inadına sıvalamak.
*Ниин: Gözlemci ya da referanstan itibaren sıvamak. Ниен: Gözlemci ya da kastedilenden itibaren sıvalamak. Нэин: Kastedilen yöne doğru sıvamak. Нэин: Gözlemciden uzaklaşan ve ilgiliye yaklaşan bir doğrultuda sıvamak. Нэен: İlgili yön doğrultusunda sıvalamak.
*Щхьэпырыин: Üstünden -başından- sıvamak. Щхьэщыин: Başını sıvamak. Бгъэдэен: Yanında sıvamak. Бгъуриин: Yanında sıvamak. Блэин: Yanını sıvamak.

*

*lуихьэн (Önünde sıvayıp durmak). Дэиклын (Arasını sıvalamak). Клэрыехын (Yamacını aşağı doğru sıvamak). Щхьэдэин (Baş üstünü aşarak sıvamak). Щыдеин (Üste doğru sıvamak). Клэрыдеин (Yamacını üste doğru sıvamak).
*Илуэн (Aşırı sıvamak). Ищщэн (İyice sıvamak). Иппэн (Tam da -neredeyse- sıvamak).
*Ифын (Sıvayabilmek). Клэрыежын (Yamacını tekrar sıvamak). Ифын (Sıvayabilmek). Зэдэифын (Birlikte sıvayabilmek).

BEŞİNCİ KESİM
EYLEMSEL NİTELİKLERİNE GÖRE FİİLLERİN GRUPLANDIRILMASI -VE ÇİZELGENMESİ-

Aşağıda verilen çizelge, ses fiillerden başlayıp (dahil olduğu halde) ortaya çıkmış olan mevcut fiillerden örnekler sunar. Çizelge üzerine birkaç hususu belirtmek uygun düşer:
-Çizelge, ses anlamsal temelde düzenlenmiş olan Adıgece alfabesindeki seslerin sıralamasını esas alımıştır. Ses gruplarına göre çizelgeler ardışık olarak sıralanmıştır. Konunun “fiiller” olması nedeniyle, alfabede mevcut sesler içinde -

doğal olarak- sadece sona gelip fiilleyen sesler konu edilmiş olup, yalnızca bunlar sıralamaya dahil edilmiştir.
-Çizelgedeki fiiller "fiil çekim grupları" olarak "kendinde", "iş" ve "durum" fiil gruplarına ayrılmıştır.
-Aynı grup içinde yer alan fiiller de, oluş ve anlamsal nitelikleri bakımından ayrıca öbeklenerek yazılmıştır.
-Bu gruplama ve öbekleme işleminin bir karşılaştırma işlemini de mümkün kılması bakımından, tüm fiillerin Türkçeleri yerine, grup ya da öbek içinden yeterli düzeyde fiilin Türkçesi verilmiştir.
-Gerek kendinde ve gerekse iş niteliğinde olan fiiller içinde doğrudan eylenme durumunda olan –önkoşulsuz- eylenebilen fiillerin altı çizilmiştir.
-"Elde olmaksızın başa gelen eylem"lerin iş niteliği fiiller olduğu açıktır ve böyle fiillerin "durum" nitelikli fiil grubundaki fiiller arasında da bulunması söz konusu olabilir. Bu fiillerin sonuna "(↓)" işareti konmuştur.

Fiilleyen sesler	Fiil çekim grupları ve Fiil örnekleri
lə	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Elэн (Zorlamak, çekmek). Делэн. Зэделэн. Щlэlэн. Хэlэн». «Гулэн (Acılanmak, feryat etmek). Гушылэн (Şaka yapmak). Увылэн (Durmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Илэн (Boyamak). Ирилэн. Хэlэн». «Жылэн (Söylemek). Улэн (Yaralamak). Шылэн (Katlanmak). Хэlэн(↓) (Gücüne gitmek)». ***Durum*** *ifade eden fiiller:* «Илэн (Sahip olmak, malik olmak). Щылэн (Varolmak)».
И/Е	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Уфlеин (Kirlenmek). Тlиин, Тlеин (Çıkıntı oluşturmak, sivrilmek). Жеин (Uyumak). Кlиин (Tizce bağırmak). Кlуриин (Yıkılmak). Хъеин (Kıpırdamak). Лъеин (Sıçramak). Улъиин (Paslanmak). Пlиин (Uç vermek, sivrilmek). Фиин (Islık çalmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Ин (Sıvamak). Иин. Зыин. Щlэин. Гуэин». «Гъеин (Bir şeye ilişkin ağlamak, yasını tutmak). Ущиин (Öreklemek)». ***Durum*** *ifade eden fiiller:* «Еин (Ait olmak). Хуеин (İstemek, arzulamak)».
У/Уэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Ун (Açılınmak). Уэн (Vurmak, hamle yapmak). Иун. Иуэн. Еуэн. Езэуэн. Зэзэуэн. lуун. lууэн. Дэун. Дэуэн. Теун. Теуэн. Щыуэн. Щlэун. Щlэуэн. Къуэун. Къуэуэн. Хэун. Пыун. Пыуэн. Флэун. Флэуэн». «Гуэун, Гуоун (Bağırmak)». «Бэуэн (Nefes almak)». «Бэун, Боун (Öpmek). Ебэун, Ебоун» ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «lууэн (Önüne hamle yapmak). Теуэн. Къуэуэн. Хэуэн. Пыуэн.

	Фlэуэн». «Щыун(↓) (Yanılmak, şaşırmak; Etkisinde kalmak –etkisi sinmek-). Теун(↓) (Teselli bulmak, sakinleşmek)».
ly/lуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «lун, lуэн (Ünlemek, ötmek, seslemek). Щылун. Щылуэн. Хэлун. Хэлуэн. Пылуэн». «Дэлуэн (Dinlemek). Едэлун. Удэлун (Sakinleşip susmak, teselli bulmak). Гурылуэн (-Biriyle- uzlaşmak, -anlaşmak). Зэгурылуэн (Birbiriyle uzlaşmak, -anlaşmak)». «Telуэн (Üzerine söylemek: yemin etmek)». «Упщлылун (Soğumak)». «Флэлун, Флэлуэн (Mayalanmak, ekşimek)». «Гурылуэн (Anlaşmak). Зэгурылуэн (Birbiriyle anlaşmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «lун (Uç vermek). lуэн (Uç sürmek, -Döven sürmek). Зэхэлуэн. Зэдэлун». «Илун (İçine batırmak, sokmak). Илуэн. Къуэлуэн. Хэлун. Хэлуэн. Флэлун. Флэлуэн». «Къыгурылуэн(↓) (Anlamak, bizzat anlamış olmak)».

С/Сэ	***Durum*** *ifade eden fiiller:* «Исын (Bir şeyin içinde oturmak). lусын. Гуэсын. Дэсын. Щlэсын. Хэсын. Пысын. Щысын (Oturmak). Зэхэсын». ***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Сын (Yanmak)». «Исын. lусын. Гуэсын. Дэсын. Щlэсын. Хэсын. Пысын. Тlысын. (Oturma eylemine geçmek, oturmak) Шэсын (At binmek)». «Сысын (Sallanmak)». «-Гъэсэн (Alıştımak, eğitmek)-. Есэн (Alışmak, Yüzmek)». «Къэсын (-Gözlemciye göre- ulaşmak). Нэсын». «Зэхуэсын (Toplanmak). Зэхэсэн (Oturum yapmak, konu görüşmek)». «Лъэсэн (Tahıl yıkayadurmak)». «Усын, Усэн (Şiir yaratma halinde olmak). Гупщысэн (Düşünmek))». «Кlуэсэн (Sıvışıp gitmek, kaçmak)». «Гусэн (İçine işlemek, küsmek). -Зыгъэгусэн (Küsmek-)». «Къесын (Kar yağmak). -Уэс къесын-. Тесэн. Щlэсэн. Хэсэн». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Усын, Усэн (Şiiri yaratmak)». «Лъэсын (Tahılı yıkamak)». «Зэхуэхьэсын (Bir araya toplamak)». «Сэн (Ekmek; Saplamak). Исэн. lусэн. Гуэсэн. Дэсэн. Тесэн. Щlэсэн. Хэсэн. Пысэн. Флэсэн». «Лъысын(↓) (Payına düşmek)».
Цl/Цlэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Къэцlын (Sıçmak). Ицlэн. Щlэцlэн. Хэцlэн». «Лыцlын (Etin kavrulup geçmesi). Ецlэцlэн (Birine gevelemek)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Къэцlын (-Şeyi- sıçmak)».
Ц/Цэ	Salt adıl anlamı bulunan bir sestir; bu anlamının eylenmesi olarak fiil ortaya çıkar. ***Durum*** *ve* ***Kendinde*** *fiil:* Бэлэцэн (Tüylenmek). ***İş*** *niteliğinde fiil:*

	Гъэбэлэцэн (Tüylendirmek).
З/Зэ	Щызын. Щlэзын. Къуэзын. Хэзын. Пызын. Флэзын». ***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Узын (Ağrımak). Джызын (İçi cızlamak). Гызын (İnlemek). Плъызын (Bakışın odaklanması, gözlerин dalması)». «Хуэзэн (Rastlamak). Зэхуэзэн (Rastlaşmak, karşılaşmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Зын (Süzmek, elemek). Изын. Щlэзын. Щызын. Шэзын (Süt süzmek)». «Къузын (Sıkmak). Дэкъузын. Щlэкъузэн. Хэкъузэн (İçine sıkıştırmak)». «Гъэзэн (Dönmek). Зыгъэзэн». ***Durum*** *ifade eden fiiller:* «Изын (İçinin dolu -bir, tıkabasa- halde olması). lузын. Дэзын. Тезын.
Дз/Дзэ	***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Дзын (Atmak). Идзын. Идзэн. Едзын. lудзын. lудзэн. Зыдзын. Гуэдзын. Гуэдзэн. Дэдзын. Дэдзэн. Тедзын. Тедзэн. Щlэзын. Щlэдзэн. Хэдзын. Хэдзэн. Хуэдзын. Пыдзын. Флэдзын. Флэдзэн. Хыфlэдзэн».

Гъ/Гъэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Гъын (Ağlamak). lугъын. Щыгъын. Зэдэгъын». «Зэгъэн (Rahat – dölek- durmak). Езэгъын. Зэзэгъын (Birbiriyle uyuşmak, -geçinmek)». «Гъэгъэн (Çiçek açmak). Гугъэн (Umut etmek, ummak). Щыгугъын». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «lыгъын. Щытlэгъэн (Giymek)». ***Durum*** *ifade eden fiiller:* lыгъын(↓) (Tutmak, -tutar halde olmak) Щыгъын(↓) (Giymiş halde olmak). Зэгъын (Yararlı olmak).
Гъу/Гъуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Гъун. Щlэгъуэн. Хэгъуэн. Тегъуэн. Лыгъуэн. Гъэлыгъуэн». «Дыгъуэн». «Ужьыгъуэн (Açılınmak). Зыужьыгъуэн. Тlыгъуэн (Olgunlaşmak). Фыгъуэн (Kıskanmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Дыгъун. Къэдыгъун».
Дж/Джэ (Гь/Гьэ)	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Джэн (Hatmetmekte olmak; Okumak; Çağırmak). Еджэн. Щlэджэн. Дэджэн. Щыджэн. Хэджэн». «Пыджэн (Dürtmek)». «Теджын (Kalkmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Джын (Hatmetmek; Kılmak). Щlэджын. Дэджын. Щыджын. Хэджын».
Гу/Гуэ	***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Игуэн (İçine sokuşturmak). lугуэн. Дэгуэн. Щlэгуэн. Хэгуэн. Пыгуэн».
Г/Гэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:*

	«Бэгын (Şişmek). Щыбэгын. Хэбэгэн. Щlэбэгэн. Щlэбэгын».

Д/Дэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Дэн (Dikiş dikerolmak). Идэн. Щlэдэн. Пыдэн. Хэдэн». «Хэдэн (Bir şeyler içinden beğenmek)». «Гуэудын (Bir şeyden bir parça yarıp koparmak). Зэгуэудын (Yarmak)». «Кlуэдын (Kaybolmak)». «Лыдын (Parıldamak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Дын (Dikiş dikmek). Идэн. lудэн. Гуэдэн. Хэдэн. Щlэдэн». «Кудэн (Tıkamak)». «**Дэн** (Kabul etmek)». ***Durum*** *ifade eden fiiller:* Хуэдэн (Gibi olmak). Зэхуэдэн (Birbiri gibi olmak, birbiriyle aynı olmak).
Т/Тэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Гъуэтэн (Küflenmek). Щэтэн (Paramparça olmak). Кlуэтэн (Ötelenmek). Къутэн (Kırılmak). Лъэтэн (Uçmak). Пхъуэтэн (Kapmak). Хэщэтэн (İçine gömülмak). Щlытэн (Su çekip yumuşamak). Укlытэн (Utanmak)». «Зэщlэстын (Tutuşmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Тын (Vermek, adamak). Етын. Щытын. Щlэтын». «Иклутын (İçinden dökmek). Иклутэн (İçine dökmek). Дэклутэн. Хэклутэн. Зэхэклутэн». «lуэтэн (Dile dökmek). Къэlуэтэн». «lуэтын (Üfelemek, masaj yapmak)». «Упщlэтэн (Parçalara kesip biçerek bölmek)». «Лъытэн (Dikkate almak, öngörmek). Къэхутэн (Araştırmak)». «Тlэтэн (Çözmek)». «Щlэгъэстын (Tutuşturmak). Зэщlэгъэстын». ***Durum*** *ifade eden fiiller:* «Итын (İçinde durmak). lутын. Гуэтын. Дэтын. Щытын. Щхьэщытын. Щlэтын. Хэтын. Пытын. Флэтын». «Гъуэтын (Bulmak). –Къэгъуэтын (Bulmak, keşfetmek)-». «Къэтын (İstenen yerde olmamak, eksik durumda olmak)».
Тl/Тlэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Тlэн (Eşedurmak, deşedurmak). Итlэн. Етlэн. Гуэтlэн. Щlэтlэн. Хэтlэн». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Тlын (Eşmek, deşmek). Итlын. Итlэн. Етlэн. Гуэтlын. Гуэтlэн. Щlэтlын (Altını eşmek). Щlэтlэн (Alta gömmek)».

Ж/Жэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Жын (Donmak). Жэн (Akmak; Koşmak). Ижын. Ижэн. lужын. lужэн. Гуэжын. Гуэжэн. Дэжын. Дэжэн. Щlэжын. Щlэжэн. Хэжын. Хэжэн. Пыжын. Пыжэн». «Хьэжэн (Öğütmek)». «Щынэжын (Düşük yapmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Флэгъэжын (Canlı -hayvan- kesmek)».
	Kendinde *eylem olan fiiller:*

Жь/Жьэ	«Жьэн (Pişmek, kızarmak). Ижьэн. Щlэжьэн. Хэжьэн». «Къэжьын (Kusmak). Хэжьын. Хэжьэн». «Лэжьэн (Çalışmak; Eskimek)». «Ежьэн (Beklemek; Bir şeye koyulmak). Хуежьэн (Bir şeye başlamak, yapmaya koyulmak, bir işe girişmek)». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Жьын (Taramak). Дэжьын. Дэжьеин. Ежьыхын. Гуэжьын. Зэгуэжьын. Щыжьын». «Ехьэжьэн (Alıp götürmek, kaçırmak)».

Щ/Щэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* «Щын. Нэху щын (Aydınlık olmak, gün ağarmak». «Ещэн (Av peşinde olmak, avlamak). Щэ(кlуэ)н. Ещэ(кlуэ)н». «Ищын (İçinden taşmak; Öne geçmek). -Ипэ ищын-. Дэщын. Щlэщын. -Къыщlэщын-. Хэщын (İçlerinden kendini belli etmek). Къыхэщын. Пыщын». «Гъуэщэн (Yer ve yolunu şaşırmak). Хэгъуэщэн (Belirsizleşmek, arasında kaybolmak)». «Щэщэн (Parça parça -un ufak- olmak). Дэщэщэн. Тещэщэн. Хэщэщэн. Зэхэщэщэн». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Щэн (Satmak) Ещэн. -Щэхуэн-. Зэдэщэн. Щыщэн». «Пыщэн (Eklemek, ilave etmek). Хэщэн. Дэщэн. Тещэн». «Къэщын (Kırpmak, traş etmek)». «Флэщын (-İsim- takmak)): Цlэ флэщын». ***Durum** ifade eden fiiller:* Щыщын (Dahil olmak: "..dan olmak; ..lı olmak").
Щl/Щlэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* «Дэщlын (Birinden yana olmak, desteklemek). Зэдэщlын». «Щыщlэн (Fonksiyonları gerilemiş, eksilmiş durumda olmak). -Нэр щыщlэн-». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Щlын (Yapmak) Щlэн (Yaparolmak; Bilmek, -kılgısal bilgi sahibi olmak). Ищlэн. lущlэн. Гуэщlын. Гуэщlэн». «Зыщlын (Kendini bir şekilde yapmak, göstermek, görünmesini sağlamak). Зыщlэн (Kendini bilmek). Зэщlэн (Kendine yapmak)». «Дэщlын (Biriyle birlikte yapmak). Дэщlэн (Biriyle yapmak). Зэдэщlэн». «Щыщlын(↓) (Başa gelmek). Щыщlэн(↓) (Fonksiyonları gerilemek, eksilmek). Флэщlын(↓) (Sanmak)». «Хущlын (Bedeni yıkamak). Тхьэщlын (Bulaşık yıkamak)».
Ш/Шэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* «Гуэшын (Pay etmek, dağıtmak). Щыгуэшын. Хэгуэшэн». «Ешын (Yorulmak). Езэшын (Bıkmak, kendi kendine yorulmak)». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Шын (Sağmak). Къэшын». «Шэн (Götürmek, sürmek). Ишын. Ишэн. Гуэшын. Гушэн. Дэшын. Дэшэн. Тешын. Тешэн. Щlэшын. Щlэшэн. Хэшын. Хэшэн». «Пышын. Зэпышын (Sündürmek). Зэпышэн (Birbirine yanaştırmak, büzmek). Зэгуэшын. Зэгуэшэн».

	***Kendinde** eylem olan fiiller:* «Кэн (Çatlamak). Къэкэн. Икэн. Щlэклэн. Зэгуэкын».

К/Кэ (Ч/Чэ)	***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Кын Икын (Koparmak). Гуэкын. Зэгуэкын (Yarılmak). Дэкын. Текын. Жьэдэкын. Щlэкын. Хэкын. Пыкын. Зэпыкын (Bölmek, biribirinden ayırmak)».
Ку/Куэ	***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Икуэн (İçine tıkmak). lукуэн. Дэкуэн. Щlэкуэн. Къуэкуэн. Хэкуэн».
Кl/Кlэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Кlын (Çıkmak, bitmek -bitki için-). Къэкlын. Къикlыкlын (Gövermek, filizlenmek)-. lукlэн. Гуэкlэн. Дэкlэн. Пыкlэн». «Плэнкlын (Yatağından çıkarak patlamak, -örneğin "mısır patlatmak")». «Икlын (İçinden çıkmak). Екlуэкlын (Yana dolanmak). Зэкlуэкlын. lукlын (Çekilmek). Гуэкlын (Bulunduğu şeyden ayrılmak). Дэкlын. Текlын (Üzerinden çıkmak, çekilmek). Щlэкlын. Хэкlын. Пырыкlын. Зэпырыкlын. Пыкlын. Зэпыкlын. Флэкlын (Takılı bulunduğu yerden çıkmak). Зэфлэкlын. Щхьэдэкlын. Щхьэщыкlын (Başını -başından- geçmek, aşmak; Bir şeyi geçirmiş -atlatmış- olmak). Щхьэпырыкlын. Блэкlын. Бгъэдэкlын». «Уфэрэкlын (Ters dönmek, devrilmek). Ублэрэкlын (Yan yatmak, devrilmek)». «Зэфлэкlын (Hallolmak). Зэхэкlын. Зэгуэкlын. Щхьэщыкlын. Зэщхьэщыкlын (Birbirinden farklılaşmak)». «Щыкlын (Varoluşundan çıkmak, ayrılmak; yabancılaşmak)**».** ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Укlын (Dayaktan geçirmek, dövmek)». «Икlэн (İçine dökmek). **lукlэн.** Гуэкlэн. Гуэщlыкlын. Дэкlэн. Щlэкlэн. Хэкlэн».
Кly/Кlуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Екlун (Uymak). Къеклун. Зэклун. Зэдэклун». «Кlуэн (Yürümek; Gitmek). Къэклуэн (Gelmek). Ириклуэн. Дэклуэн. Зэдэклуэн». «Хъуэклуэн (Yayılmak)». «Екlуэн (Dokunmak). Ефlэклуэн (İyi gelmek)».

Къ/Къэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Дыкъын (Kaybolup bitmek). Дзэкъэн (Isırmak)**.** Къэкъэн (Gagalıların ötüşüne benzetilerek ortaya çıkan ötme fiilidir: "vaklamak")».
Къу/Къуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Ирикъун (Yeterli olmak, yetmek). Хурикъун». «Екъун (Çekmek). Декъун. Зэдекъун. Зэкъун. Щlэкъун. Хэкъун». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Дэкъуэн (Zorla araya sokmak, tıkıştırmak; Geçip geride bırakmak). Щыкъуэн. Зыщыкъуэн. Тхьэкъуэн. Щlэкъуэн». «Щlэкъуэн (Toplarlamak). Зэщlэкъуэн». «Хурикъун(↓) (Yetmek, hakkından gelinmek)».

Кхъ/Кхъэ	Dilde çekilme sürecinde olup, bu çalışmada -sonda bulunduğu halde- bir fiil örneğine rastlanmamıştır.
Кхъу/Кхъуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Къэкхъун (Sesli yellenmek, -osurmak). lукхъуэн. Дэкхъуэн. Щlэкхъуэн. Хэкхъуэн».

Хъ/Хъэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Сыхъэн (Tahriş olup çatlamak). Пырхъын (Horlamak). Мэхъэшэн (İçi gıdıklanmak, iğrenir gibi olmak, huylanmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Гъэхъэн (Keyif sürmek)». «Лъэхъэн (Ayaklarını bağlamak, -kısıtlamak). Зылъэхьэн. -Зылъэхъэжын-.».
Хъу/Хъуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Хъун (Olmak). Къэхъун. Щыхъун. Щlэхъун. Къыщыхъун». «Дэхъун (Birine olmak, olumlu gelmek). Къыдэхъун. Хуэхъун. Пэхъун». «lэрыхъуэн (Eline dolmak). Ихъуэн. Дэхъуэн. Техъуэн. Щlэхъуэн. Хэфэхъуэн. Хэхъуэн». «Хъуэхъун (Methiye yapmak). Хъуэхъуэн. Ехъуэхъун. Зэхъуэхъун». «Лъыхъун (Kız istemek). Лъыхъуэн (Aramak)». «Унэхъун (Ocağı batmak, mahfolmak)». «Гъуэхъуэн (Anırmak)». «Щыщхъун, Щыщхъуэн (Katışarak homojenize olmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Щыхъун(↓) (Sanmak, öyleymiş gibi gelmek). Къыщыхъун(↓)». «Щыхъуэн (Sürtmek)». «Гъэхъун (Mal gütmek)». «Зэщыщхъун, Зэщыщхъуэн (Birbirine katarak homojenize etmek). Зэщыгъэщхъун».

Х/Хэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Ехын (İnmek). Еуэхын. Ехуэхын. Ефэхъуэхын. Елэлэхын. Ехуэхын. Евыхын. Елэбыхын. Епсыхын (Oturduğu yerden süzülerek inmek, -Attan inmek-)». «Дехьэхын (Gönül koymak, beğenmiş olmak)». «Мэхын (Bayılmak). Сэхын (Tükenip bitmek). Бзэхын (Tükenmek, bitmek, kaybolmak). Щхьэхын (Erinmek)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Ихын (İçinden almak, çıkarmak). Ехьэхын. Еудыхын. lухын. Гуэхын. Дэхын. Щыхын. Щlэхын. Къуэхын. Евыхын. Ехухын. Пыхын. Флэхын. Щхьэщыхын (Üstünden -başından- almak)». «Ухын (Bitirmek)».
	Kendinde *eylem olan fiiller:* «Ихун (İçinden düşmek). Ихуэн (İçine sığmak). lухун. lухуэн. Гуэхун. Гуэхуэн. Дэхун. Дэхуэн. Техун. Техуэн. Жьэдэхун. Жьэдэхуэн. Щlэхун. Щlэхуэн. Хэхун. Хэхуэн. Пыхун. Пыхуэн. Пэрыхун. Пэрыхуэн. Клэрыхун. Клэрыхуэн. Флэхун (Takılı olduğu yerden düşmek). Флэхуэн (Takma yerine sığmak)». «Унэхун (Aydınlanmak,

Ху/Хуэ	aydınlık olması)». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Хун (Sürmek). Ихун. Зэтеухуэн. Іухун. Гуэхун. Дэхун. Техун. Жьэдэхун. Щіэхун. Щіэхуэн. Кіэрыхун. Кіэрыхуэн. Хэхун. Хэхуэн. Пыхун. Пэрыхун. Пыхуэн. Пэрыхуэн. Фіэхун (Takılı olduğu yerden sürmek). Фіэхуэн (Takma yerine sürmek)». «Ухуэн (Kurmak, inşа etmek)». «Къэунэхун (Aydınlanmak; belirgin ve açık hale gelmek). Гъэунэхун (Aydınlatmak; Sınamak). Къэгъэунэхун (Aydınlatmak; Sınamak)». «Щыхун (Kaldırmak, oturduğu yerden kovarak kaldırmak). Къыщыхун. Щыхуэн (Sıvı -yağlı- şey sürmek)».
Хь/Хьэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* «Ихьэн (İçine girmek). Іухьэн. Гуэхьэн. Дэхьэн. Техьэн. Жьэдэхьэн. Щіэхьэн. Кіэрыхьэн. Къуэхьэн. Хэхьэн. Пыхьэн. Пэрыхьэн. Щхьэщыхьэн (Başına ulaşmak, çıkmak)». «Исыхьын (İçinde yanadurmak). Исыхьэн. Игъухьын. Дэсыхьын. Дэсыхьэн. Іужьыхьын. Іужьыхьэн. Тефыхьын. Ивыхьын. Ифыхьэн. Илыхьын. Игъуэлъхьэн. Тегъуэлъхьэн. Хэпсэлъыхьын. Тепсэлъыхьын. Хэщыпыхьын. Къэфыхьын (Oynayadurmak)». «Щыхьэн (Birine dalaşmak, çatmak). Зэщыхьэн». «Епщіыхьын (Bir şeyi rüyasında görmek). Пщіыхьэпіэ лъагъун». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Хьын (Götürmek). Къэхьын». «Зехьэн (Elden geçirmek, temizlik ve bakım yapmak; Çekip çevirmek)». «Іулъхьэн (Ağzına –uç ve kenarına-koymak). Іурылъхьэн. Кіэрылъхьэн. Щіэлъхьэн. Фіэлъхьэн». «Ищіыхьын (İçinde yapadurmak, içine inşa etmek). Ищіыхьэн. Іущіыхьын. Іущіыхьэн. Гуэщіыхьын. Хэлъэфыхьын. Хэпіыхьын Къэхухьын (Etrafını bir şeylerle çevirmek)». «Шыхьын (Sarmak, dolamak). Ишыхьын. Тешыхьын. Кіэрышыхьын».
Лъ/Лъэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* «Лъэн (Atlamak). Илъэн. Елъэн. Іулъэн. Гуэлъэн. Дэлъэн. Телъэн. Щіэлъэн. Кіэрылъэн. Хэлъэн. Пэрылъэн». «Илъын (Çıkışmak). Къилъын». «Гъуэлъын (Yatmak)». «Къэкъуэлъэн (Fokurdayıp kaynamak)-». «Псэлъэн (Konuşmak). Епсэлъэн. Хэпсэлъэн». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Хэлъэн (İçine atlamak)». «Пылъэн (Asmak). Фіэлъэн». ***Durum** ifade eden fiiller:* «Илъын (İçinde yatmak, olmak). Іулъын. Гуэлъын. Дэлъын. Телъын. Щіэлъын. Кіэрылъын. Хэлъын. Фіэлъын. Пэрылъын. Пылъын. Щылъын».
Л/Лэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* «Къелын (Artakalmak; Kurtulmuş olmak)». «Къэлэлэн (Gevşemek). Гъэлэлэн, Гъэланлэн-».

	İş *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Лэн (Boyamak). Илэн. lулэн. Зылэн. Дэлэн. Телэн. Щlэлэн. Кlэрылэн. Хэлэн».
Лl/Лlэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Лlэн (Ölmek). lулlэн. Дэлlэн. Кlэрылlэн. Хэлlэн». «Елlэлlэн (Üstüne titizlenmek)». «Мэжэлlэн (Acıkmak) Псы хуэлlэн (Susamak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Елулlын (Çakmak, sıkıca kapamak). Елулlэн. Егулlын. Егулlэн. Щlэlулlэн. Зэщlэlулlэн. Кlэрыlулlэн».

П/Пэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Щыпэн (Toplayadurmak). Лъэпэрэпэн (Ayağı sendelemek)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Щыпын (Toplamak). Къэщыпын». «Хуэпэн (Giymek, giyinmek). Зыхуэпэн». «Къыщхьэпэн(↓) (Sanmak)». ***Durum*** *ifade eden fiiller:* «Щхьэпэн (Yarayışlı olmak)».
Пl/Пlэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Бэмпlэн (Bunalmak)». «Пlэрэпlэн (Kıpırdanmak)». «Тlэпlын (Dikişleri atmak, çözülмek). Щытlэпlын. Щlэтlэпlын». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Пlын (Besleyip büyütmek). Ипlын. Зыпlын. Дэпlын. Щlэпlын. Хэпlын». «Тепlэн (Üzerini örtmek). lупlэн».
Б/Бэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Быбын (Uçuşmak, havalanmak). Къэбыбын». «Убэн (Tepeleyip durmak; Alçalma ve kötüleme eyleminde bulunadurmak)». «Ебэн (Eğilmek, yan vermek)». «Хуэбэн (Sıcaklamak)». «lэбэн (El uzatmak). Елэбын. Зэделэбын. Дэlэбэн. Телэбэн. Щылэбын. Щылэбэн. Щlэlэбэн. Кlэрылэбэн. Хэlэбэн. Пэрылэбэн». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Убын (Tepelemek; Alçaltmak, kötülemek). Убэн. Ущэбын (Yumuşatmak, ezmek)».

Ф/Фэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Фын (Çürümek). Щыфын». «Ифын (-Bir şeyi ya da şeyden- "içmek"). Ефэн. Щlэфын. Хэфын». «Къэфэн (Dans etmek)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Лъэфын (Sürümek). lулъэфэн. Гуэлъэфэн. Гуэлъэфын. Дэлъэфын. Дэлъэфэн. Телъэфын. Телъэфэн. Жьэхэлъэфэн. Щылъэфын. Щlэлъэфын. Щlэлъэфэн. Кlэрылъэфын. Кlэрылъэфэн. Къуэлъэфын. Къуэлъэфэн. Хэлъэфын. Хэлъэфэн. Щхьэдэлъэфын. Бгъурылъэфын (Sürüyerek ayırmak). Бгъурылъэфэн (Sürüyerek yanaştırmak)».
Фl/Фlэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Фlэрэфlэн (İyilemek). -Ефlыжын. Зэфlыжын (Tekrar barışmak)-».

	«Ункlыфlын (Kararmak)».
В/Вэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Вэн (Çift süredurmak). Ивэн. lувэн. Гуэвэн. Дэвэн. Зэдэвэн. Щlэвэн. Кlэрывэн. Хэвэн. Зэхэвэн. Пэрывэн». «Вен (Kaynamak). Къэвэн. Зэхэвэн». «Гувэн (Gecikmek, geç kalmak). Къэгувэн». «Увын (Durmak, ayakları üzerine dikilmek). Иувэн. lуувэн. Гуэувэн. Теувэн. Щыувын. Щlэувэн. Хэувэн». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Вын (Çift sürmek). Гуэвын. Дэвын. Щlэвын (Altını sürmek)».

М/Мэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Пэмэн (Koklamak). Епэмын». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Хъумэн (Korumak). Зыхъумэн. Щыхъумэн. Щlэхъумэн. Хэхъумэн».
Н/Нэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Инэн (İçinde kalmak). Къинэн. lунэн. Зэрынэн. Гуэнэн. Дэнэн. Тенэн. Щынэн. Къыщынэн. Щlэнэн. Кlэрынэн. Хэнэн. Хэнын. Фlэнэн. Зэфlэнэн». «Пэрынэн (Yanıp ışıtmak). Пынэн. Къыпынэн. Хэгъэнэн. Щlэнэн. Зэщlэнэн. Щlэгъэнэн». «Хъунэн (Kötü sözler söylemek, küfretmek). Ехъуэнын. Зэхъуэнын». «Уцlынын (Islanmak)». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Пшынын (Ödemek)». «-Къыщlэнын(↓). Къыщlэныжын (-Ölüden-aratakalan). Къыхуэнэн(↓)-». «Щынэн. –Щынэжын (Düşük yapmak)-».

Р/Рэ	Fiil ya da fiillem olmaz. Ancak, sonunda bulunduğu sözcüğün fiil formuna girişi haliyle oluşan eylemler bakımından -sonda kalan ses olarak- fiilleyen durumunda kalır. Bunun bir fiil ya da fiilem olmaması, aşağıda verilen örnekten de anlaşılır: ***Kendinde*** *eylem olan fiil örneği:* «Бгъэрын (Göğsünü vermek, taarruz etmek). Бгъэрыкlуэн. Ебгъэрыкlуэн».

Тхъ/Тхъэ Тхъу/Тхъуэ Тх/Тхэ Тху/Тхуэ «Тхьы-э» Ткl/Ткlэ Ткlу/Ткlуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* -«Тхъэн (Keyif sürmek)». «Тхъуэн (Ağarmak, kırlaşmak). Утхъуэн (Bulanmak)». -«Тхэн (Yazma halinde olmak)». «Убжьытхэн (Tükürmek)». -«Гъутхьэн (İşemek). Тегъутхьэн. Щlэгъутхэн. Хэгъутхьэн». -«Ткlун (Erimek). Иткlуэн (İçine damlamak). Теткlуэн. Щlэткlун. Щlэткlуэн. Хэткlун. Хэткlуэн». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* -«Тхъын (Çizmek). Итхъын. Щlэтхъэн. Хэтхъэ». «Гуэтхъын (Bir şeyden yırtıp ayırmak -koparmak). Зэгуэтхъын. Щlэтхъын. Хэтхъын. Фlэтхъын. Зэфlэтхъын

	(Yırtmak)». -«Тхъун (Kürümek). Итхъун. Гуэтхъун. Тетхъун. Тетхъуэн. Щlэтхъун. Щlэтхъуэн. Хэтхъун. Хэтхъуэн. Зэхэтхъуэн». -«Тхын (Yazmak). Итхэн. Гуэтхэн. Тетхэн. Щlэтхэн. Хэтхэн». «Еутхын (Bir şeye sıvı şey serpmek). Еутхэн. Теутхэн. Щlэутхэн».
Щт/Щтэ Щхъ/Щхъэ Щхъу/Щхъуэ Щхьэ/«Щхьэ-ы»	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* -«Щтын (Donmak)». «Штэн (Ürkmek). Къэщтэн. Щыщтэн. Зэщыщтэн». -«Бзэщхъун (Ayarını bozmak, hedeften şaşmak). Убзэщхъун»». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* -«Щтэн (Kapmak, almak)**.** Зыщтэн. Къэщтэн». -«Гъэщхъын (Eğmek, eğdirmek)». -«Гъэщхъун (Hedeften şaşırtmak, ayarını bazmak)». ***Durum*** *ifade eden fii örneği:* «Ещхьын (Benzemek). Зэщхьын». «Хэщхьэн (Genele dahil olmak anlamındadır). –Хэщхьэжын ("Oruç açmak" için kullanılan fiil)-». «Хущхьэн (Esnemek)».
Шх/Шхэ Шху/Шхуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Шхэн (Yiyedurmak). Зэдэшхэн. Щышхэн. Щlэшхэн. Хэшхэн. Хэшхыхьын». «Дэхьэшхын (Gülmek). Щыдэхьэшхын». «Къешхын (Yağmur yağmak): Уэшх къешхын. Ишхэн. Тешхэн. Щlэшхэн. Хэшхэн». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Шхын (Yemek). Дэшхын. Зэдэшхын. Щlэшхыхьын».
Лъху/Лъхуэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* «Лъхуэн (Doğum yapmak, doğurayazmak). Зэдэлъхуэн. Щlэлъхуэн. Хэлъхуэн». ***İş*** *niteliğindeki eylem olan fiiller:* «Лъхун (Doğurmak). -Къэлъхун-».
Пс/Псэ Пщ/Пщэ Пш/Пшэ	***Kendinde*** *eylem olan fiiller:* -«Къепсын (Işımak, güneş vurmak): Дыгъэр къепсын. Тепсэн. Щlэпсэн. Хэпсэн». «Къепсын (Hapşırmak). Псэкэн (Öksürmek). Пскэуlун». «Хъуэпсэн (İmrenmek). Ехъуэпсэн. Зэхъуэпсэн. Щlэхъуэпсэн». -«Пщын (Sürünmek). Ипщын. Ипщхьэн. Тепщын. Тепщхьэн. Щlэпщын. Щlэпщхьэн. Хэпщын. Хэпщхьэн». «Къепщэн (Yel -rüzgar- esmek). –Жьы къепщэн-. Тепщэн. Щlэпщэн. Хэпщэн». «Ипщэн (İçine üflemek). Епщэн. Тепщэн. Щlэпщэн. Хэпщэн». -«Пхъуэн (Öne hamle yapmak, kapmak). Епхъуэн. Дэпхъуэн. Щlэпхъуэн (Kaçmak)». -«Плъын (Isınmak, kızarmak, hazırlanmak). Къэплъын.

Пхъ/Пхъэ Пхъу/Пхъуэ Пх/Пхэ Плъ/Плъэ	Зэщlэплъэн». «Плъэн (Bakmak). Иплъын. Иплъэн. Еплъын. Дэплъын. Дэплъэн. Теплъэн. Щlэплъын. Щlэплъэн. Кlэрыплъэн. Хэплъын. Хэплъэн». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* -«Упсын (Sıyırmak, inceltmek, uygun hale getirmek). Пхъэ упсын. Пцlы упсын». «Гъэпсын (Kurmak, hedefe yöneltmek). Тегъэпсыхьын (Bir şeye –hedef üzerine- nişan almak)». «Щlэупскlэн (Salımak, salındırmak)». -«Пщын (Ölçmek). Ипщэн. Зэпщэн. Зэгъэпщэн. Зэдэгъэпщэн». «Пщын (Yoğurmak, katıştırıp bir arada yoğurmak). Хупцlынэ пщын. Хэпщэн. Зэхэпщэн». -«Пхъын (Serpmek, saçmak, dağıtmak). Ипхъэн. Ипхъыхьын. Тепхъэн. Щlэпхъэн. Хэпхъэн». -«Тепхъуэн (Üzerini örtmek)». -«Пхын (Bağlamak). Пхэн (Bağlamak, bağlayadurmak). Ипхэн. Зэпхын. Гуэпхэн. Дэпхэн. Щlэпхэн. Хэпхэн. Зэщlэпхэн».
Пцl/Пцlэ Пщl/Пщlэ Пкl/Пкlэ Пкъ//Пкъэ Плl/Плlэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* -«Зэхэпцlэн (-Bir arada- cıvıklaşmak)». -«Пщlэн (Çapalayadurmak)». «Упщlэн (Sormak). Еупщlын. Щlэупщlэн». «Пщlэнтlэн (Terlemek)». «Тепщlэн (Üzerine yapışmak). Кlэрыпщlэн. Зэкlэрыпщlэн». -«Пкlын (Yerinden çıkmak, ucu fırlamak). Пкlэн (Sıçramak, zıplamak). Ипкlын. Ипкlэн. Дэпкlын. Дэпкlэн. Щlэпкlын. Щlэпкlэн. Хэпкlын. Хэпкlэн. Фlэпкlын. Фlэпкlэн». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* -«Еупцlын (Cıvık şey atmak, sıçratmak). Дэупцlэн. Теупцlэн. Хэупцlэн». -«Пщlын (Çapalamak). Ипщlэн. Зэдэпщlэн». «Къэпщlын (Bir şeyleri devşirmek, toplamak)». «Упщlэтэн (Birbirinden ayırmak, kesip biçmek). Хэупщlэтэн».
«Бз/Бзэ Бдз//Бдзэ Бгъ/Бгъэ Бгъу/Бгъуэ Бг/Бгэ Бж/Бжэ Бжь/Бжьэ Бл/Блэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* -«Бзэн (Biçedurmak)». «Убзэн (Güzel şeyler söylemek). Еубзэн. Убзэрэбзэн (Güzel sözlerle dil dökmek). Еубзэрэбзэн». -«Игу ебгъэн (Gücenmek). Губгъанэ щlын». -«Бгэн (İntizar etmek). Ебгъэн». -«Бжэн (Sayadurmak, sayma halinde olmak)». -«Ибжьэн (İçine işleyip yakmak). Кlэрыбжьэн. Щlэбжьэн». -«Блэн (Işımak; Yayılmak). Иблэн. Зэщlэблэн. Хэблэн». ***İş** niteliğindeki eylem olan fiiller:* -«Бзын (Biçmek). Ибзэн. Тебзэн. Щlэбзэн. Хэбзэн». «Укъэбзын (Üzerini temizlemek anlamında “soymak)». -«Убгъун (Sermek). Иубгъуэн. Теубгъуэн. Щlэубгъуэн».

	-«Бжын (Saymak). Ибжэн. Ирибжэн. Зэклэлъыбжын. Хэбжэн. Зэхэбжэн».
Фт/Фтэ	***Kendinde** eylem olan fiiller:* «Ифтын (-Bir şeyin İçinden- fırlamak). Гуэфтын. Дэфтын. Тефтын. Щlэфтын. Зэклэщlэфтын. Хэфтын. Блэфтын (Yanından fırlayıp geçmek)».

Bir sözcükle birlikte kullanılan fiiller: Fiil çekimi bakımından, yukarıdaki fiillerden birine dahil olmakla birlikte, bir "sözcük sonuna gelerek o sözcük anlamını eyleme" işleviyle kullanılan fiiller vardır. Bunların bir kısmı da, baştaki o "sözcük anlamının eylenmesine özelleşmiş"tir ki, o sözcük anılmasa da "fiil çekimli ifadesi", o "sözcük anlamını eyleme" anlamındadır.	«Дыгъэ къыкъуэклын (Güneş doğmak). Дыгъэ къуэхьэ(жы)н (Güneşin batması). Дыгъэ къепсын (Güneşin ışıması)». «Уэс къесын (Kar yağmak). Уэшх къешхын (Yağmur yağmak)». «Уэсэпс къехын (Çiğ inmek). Жэп хъун (Kırağı olmak)». «Нэху щын (Gün ışımak, günün ağarması, sabah olmak). Щхьэц щын (Saç kırpmak). Цы къэщын (Kıl kırpmak)». «Удз къэклын (Ot bitmek)». «Гу къэклын (Akla gelmek, özlemek). Гу къинэн (Akılda kalmak). Гу къеуэн (Gücüne gitmek). Гукъеуэ щlын. Гукъеуэ хуэхъун. Гукъанэ щlын. Гу ебгъэн. Губгъанэ щlын. Губгъанэ къыщыхъун». «Щаклуэ клуэн (Ava gitmek). Мэкъуауэ клуэн». «Жэщ хъун. Флы хъун (İyi olmak). Флэщ хъун (Ciddiye almak; İnanmak)». «Цlэ флэщын (İsim takmak)».

İKİNCİ KISIM
FİİL ÇEKİMLERİ

BİRİNCİ KESİM
FİİL ÇEKİMLERİNE İLİŞKİN GENEL ALTYAPI

EYLEM ÖZNELERİ VE ŞAHISLAR

Özneler	Ses anlamsal temelleri
Сэ	"С" sesinin mutlak temastan (сын: yanmak) en soyut hale (сын: simge) kadar her tür temas ile, oluşun temeline ilişkin bir ses anlam olmasında, bunun zamansalı olan bu seslem (сэ), kendisine temas etmesi ölçüsünde her şeyi dilsel olarak ortaya koyan dilsel anlatıcıdır; birinci tekil şahıstır, "**ben**"dir. Her tür olayın cereyanı dilsel olarak bu şahıs tarafından anlatılmakla birlikte, diğer şahıslar da bu şahsa göre adlandırılır.
Уэ	Dilsel anlatıcı olan "сэ" tarafından adlandırılmış olan bu özne, onun (сэ) açılımsalı (у) olarak varolan -zamansal olan (э)- kurgusuyla (уэ) ifade bulmuştur. "Уэ" öznesi, "сэ"nın doğrudan açıldığı ve birebir muhatap

	olduğu kişidir, “**sen**”dir.
Ар	“Сэ”ye uzak olan “а”dır ve “сэ” ile arasında böyle bir mesafenin söz konusu olmasında bizzat işaret ve tesit (р) edilerek ortaya konan tekil özne ve şahıs “ар”dır. “Сэ”ye göre “ар” özne ve kişisi, olduğu gibi ve kendinde bir duruş sergileyen kişidir. “Ар” üçüncü tekil şahıs olarak “**o**”dur.
Абы	“Сэ” ile arasında böyle bir mesafenin (а) söz konusu olması yanında, onun olduğu gibi ve bizzat işaret ve tesit (р) edilerek ortaya konmayıp, bir şeyle ilişki içinde bulunması (б) bakımından ifade edilmesi “абы”dır. Bu da bir üçüncü tekil şahıstır. Ancak buradaki (абы) üçüncü tekil şahıs, kendi halinde bir duruşa (ар) sahip olmasıyla ifade edilmemekte, birşeylerle ilişki içinde bulunmasıyla ifade edilmektedir. Bu ifadenin, üçüncü şahsın ilişkileri ile ilişkili eylemlerinin ifadesinde kendisini göstereceği açıktır. “Абы”, üçüncü tekil şahsın, ilişkililiği ve ilişkili eylemi bakımından ifade edilmesidir; ve yerine göre Türkçeye “**o**, **onu**” olarak çevrilebilir.
Дэ	Bir kapsam alanı ile güç gibi anlama sahip olan “дэ” sesini, “сэ”nın kendisinin çinde bulunduğu bir grubu ifade bakımından kullanması doğaldır. Bu ifadeden olarak, “сэ”nın içinde bulunduğu çoğul şahıs ve özne “дэ”dir, “**biz**”dir.
Фэ	“Фэ” seslemi bir yüzey ya da kılıf ve deri ile görünüm ifade eder. “Сэ”nın içinde bulunmadığı ve dışarıdan temaşa edebildiği bir grubu bu ses anlamla adlandırması doğaldır ki, bu ifade (фэ) ikinci çoğul şahıs ve öznedir, “**siz**”dir.
Ахэр	“Сэ”ye uzak (а) olup çoğul (хэ) nitelik taşıyan grubun kendindeliğiyle (р) ifade edilmesi (ахэр) üçüncü çoğul şahıstır, “**onlar**”dır.
Абыхэм	“Сэ”ye uzak (а) olup, ilişkili (б) halde ve çoğul (хэ) olan “абыхэ” olarak ifade edilir. Ortaya çıkan bu “ilişkili çoğul üçüncü şahıs” ifadesinin sonunda “хэ” sesi bulunmakla, müteakip ifadeyle doğrudan ilişkilenemez. Oysa, bu ifadenin özelliği, müteakip ifadeyle ilişkili olmasıdır. İşte bu ifadenin (üçüncü çoğul öznenin) müteakip ifadeyle ilişkisi sona gelen “м” sesiyle gerçekleşir. Böylece ortaya çıkan “абыхэм” ifadesi, bir üçüncü çoğulun ilişkili haliyle ortaya konmasıdır; Türkçede “**onlar**, **onların**” olarak ifade edilebilir.
Ахэм	“Абыхэм” ifadesi, bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, “ахэм” şekilde de işlevini yerine getirir. Bu ifade (ахэм), “сэ”ye uzak (а) olan üçüncü çoğul (хэ) şahsın müteakip şeyle -ifadeyle- ilişkili (м) bulunmasını ifade edebilmek bakımından daha da yaygın bir kullanıma sahiptir. “Абыхэм” gibi “ахэм” sözcüğü de “**onlar**, **onların**” anlamına gelir.

EYLEM ÖZNESİ GÖSTERENLERİ

Adıgecede bir fiil çekimli ifade yukarıdaki özneler olduğu halde ifade edilebileceği gibi, özne olmaksızın da ifade edilebilir. Nitekim, fiil çekimli bir ifade özne göstereniyle ortaya konur. Böylelikle, ortaya çıkan fiil çekimli bir ifade başlıbaşına bir ifadedir ve eylenmesine ilişkin girdiler belirtilmiş haliyle durur; hangi özne tarafından eylendiği özne gösterenleriyle belirtilmiştir. Bir çekimli fiilin ortaya konmasında, öznenin başa gelmemesi ve sadece özne göstereniyle

yetinilmesi hali ile öznenin başa gelmesi hali arasındaki ifade farkı, konu olan ifadenin vurgulanma farkıdır (сэ сокlуэ; сокlуэ). Öznenin de ifade edilmiş olması, konu olan ifadenin vurgulanmasıdır. Fiil çekimlerinde bunun benzeri bir olgu, Türkçe fiil çekimli ifadelerde de vardır (*ben gidiyorum*; *gidiyorum*).

Dilsel anlatıcı olan birinci tekil şahısın, diğer özneleri de kendisiyle ilişkileri ve kendi durumuna göre belirlemekte olduğu ve adlandırdığı, yukarıda öznelerin anlamlarında kendisini göstermektedir. Öznelerin dilsel anlatıcı olan birinci tekil şahsa göre ifade edilmesi gibi, özne gösterenleri de bu doğrultuda tespit edilip kullanılmaktadır. Bu ifadeden olarak, öznelerin birinci tekil şahısa göre durumları ile ilişkileri, özne gösterenlerinin ifadesinde başta gelen etkendir.

Bunun dışında, yine birinci tekil şahsa göre bir öznenin eylemle ilişkisi de özne göstereninin ifadesini belirler. Bu ifadeden olarak, eylemin "doğrudan" veya "koşullu" olması ile "kendinde" veya "iş" niteliğinde olması, "özne göstereni"nin oluşumunu etkileyen bir olgudur. Bununla kalmaz; eylemin eylenme zamanları -kipleri- de özne göstereninin durumunu belirleyen bir başka etkendir. Böylelikle, özne gösterenleri, eylemin niteliği ile eylenme tarzına ve eylenme zamanlarına göre öznenin durumunu ifade edecek şekilde yapılanır. Elbette bir fiil çekiminde eylemin eylenmekte olduğu hal şimdiki zaman kipidir ki, özne gösterenlerinin kendilerini göstermeleri şimdiki zaman kipinde en açık halidir.

Şimdiki zaman kipinin bu niteliği de dikkate alınarak, özne gösterenlerine ilişkin daha yakından tespitler yapılabilir:

-Bir "doğrudan kendinde" eylemde özne gösterenleri özneyi olduğu gibi yansıtacak bir ifade olarak kendisini gösterir. Bir "koşullu kendinde" eylemde ise, özne göstereni koşulu da dikkate alan bir niteliğe sahiptir ve ama eylemin eylenmesinde yine başat konumdadır.

-"Doğrudan iş" niteliğindeki eylemlerde özne göstereni, öznenin eyleme doğrudan efektif katılımını ve eylemle ilişkili olma hali ile eylemin bir parçası olma durumunu ifade edecek şekildedir. "Koşullu iş" niteliğindeki eylemlerde ise, özne artık eylem bakımından öncelikle koşula bağıldır ki, böyle bir çekimli fiilde özne göstereni eylem koşulunu izleyerek yerini alır. Burada özne göstereni fonetik olarak yumuşamak ve sertleşmek suretiyle sessel -ve anlamsal- değişime de uğrayabilir.

Bu ifadeler doğrultusunda, burada Adıgece özne gösterenlerini genel olarak ifade etmek uygun düşer.

Özneler	Kendinde doğrudan fiilde **özne göstereni** ve anlamı	Koşullu kendinde fiilde **özne göstereni** ve anlamı	İş niteliğinde doğrudan fiilde **özne göstereni** ve anlamı	Koşullu iş niteliğinde fiilde **özne göstereni** ve anlamı
Сэ	**Сы** (сэ-ы): Başa gelmekle, eylem "сэ"den	**Сы**: Başa gelmekle, koşullu eylem bütünü	**С**: "Сы/Сэ" efektidir ve başa gelmekle, eylem "сэ" efektindedir	**С**: Koşulu izlemekle, eylem, koşul inayetinde ve "сэ" efektinde

	itibarendir.	“сэ”den itibarendir.	ki, özne eylemle ilişkilenir ve eylemin bir parçasıdır. Şimdiki zaman kipi dışında, ses uyumuna göre gerçekleşebilen “с → з” dönüşümü, anlamsal nüansla “kendi” olarak okunabilir.	eylenmektedir. Ses uyumuna göre “с → з” dönüşümü yaşanabilir ki, koşul altında kendi (зы) eylemi olarak ifade bulur.
Уэ	**У** (уэ-ы): Başa gelmekle, eylem “уэ”den itibarendir.	**У**: Başa gelmekle, koşullu eylem bütünü “уэ”den itibarendir.	**Б**: “İlgili açılımsal” anlamıyla “у” dişilidir. Başa gelmekle, eylem öznenin (уэ) “ilişkili açılınımı”nda eylenir. Şimdiki zaman kipi dışında, ses uyumuna göre gerçekleşen “б → п, пl” dönüşümü “б”nın anlamsal nüanslarıdır.	**Б**: Koşulu izlemekle, eylem, koşul inayetinde ve “уэ”nın ilişkili bulunmasında eylenmektedir. Ses uyumuna göre “б → п, пl” dönüşümü ortaya çıkabilir ki, oluşan anlamsal nüanslardır.
Ар	**Мэ/Ма**: Başa gelmekle, bir eylemin doğrudan kendi kendine eylenmekte olduğu ifade bulur ki, böyle bir eyleme öznenin “nesnel” ve “öteki (üçüncü şahıs)” olduğu işaret edilmiştir.	Özne gösteni yoktur. Olmamakla da, eylemin “koşul” inayetinde eylendiği ifade bulur.	-	-
Абы			**Е**: Başa gelmekle, şimdiki	**Е**: Şimdiki zaman kipinde koşulu

	-	-	zaman kipinde iş eyleminin yönelinerek eylenmesi ifade bulur. Burada "**иэй**"dır. **И**: Başa gelmekle, şimdiki zaman kipi dışında, bir iş eyleminin ilişkili durumu ifade bulur.	izlemekle, iş eyleminin koşul altında yönelinerek eylenmesi ifade bulur. –"**эй**"-. **И**: Şimdiki zaman kipi dışında, koşulu izlemekle, iş eyleminin koşul altında eylenmesinin ilişkili durumu ifade bulur.
Дэ	**Ды** (дэ-ы): Başa gelmekle, eylem "дэ"den itibaren eylenme anlamı kazanır.	**Ды**: Başa gelmekle, koşulla birlikte eylem bütünü "дэ"den itibaren eylenme anlamı kazanır.	**Д**: "Дэ/Ды" efektidir. Başa gelmekle, eylem "дэ" efektindedir; özne, eylemle birlikte ve eylemin bir parçasıdır. Şimdiki zaman kipi dışında, ses uyumuna göre "д → т, тl" dönüşümü, özne-eylem ilişkisinde anlamsal nüanslardır.	**Д**: Koşulu izlemekle, eylem, koşul altında ve "дэ" efektinde eylenmektedir. Ses uyumuna göre "д → т, тl" dönüşümü, özne-eylem ilişkisinde anlamsal nüanslardır.
Фэ	**Фы** (фэ-ы): Başa gelmekle, eylem "фэ"den itibarendir.	**Фы**: Başa gelmekle, koşulla birlikte eylem "фэ"den itibarendir.	**Ф**: "Фэ/Фы" efektidir. Başa gelmekle, eylem "фэ" efektindedir; özne, eylemle birlikte ve eylemin bir parçasıdır. Şimdiki zaman kipi dışında, ses uyumuna göre "ф → в" dönüşümü, anlamsal nüanslardır.	**Ф**: Koşulu izlemekle, eylem koşul inayetinde ve "фэ" efektinde eylenmektedir. Ses uyumuna göre "ф → в" dönüşümü, özne-eylem ilişkisindeki anlamsal nüansların ifadesidir.
Ахэр	**Мэ/Ма**: Başa gelmekle, bir	Özne gösteni yoktur.		

	eylemin doğrudan kendi kendine eylenmekte olması ifade bulur. İfade, sonda “хэ” ile çoğullanabilir.	Olmamakla, eylem, koşul inayetinde eylenmektedir. Gerektiğinde ifade sonda çoğullanır (хэ).	-	-
Ахэм	-	-	**Я (еа; иа)**: Başa gelmekle, şimdiki zaman kipinde çoğul yönelim (еа: я) halini, diğer kiplerde çoğul ilişki (иа: я) durumunu ifade eder. İfade, sonda “хэ” ile çoğullanabilir.	**А**: Başa gelen koşulu izleyen bu ses, eylemin çoğul özne tarafından eylenmesini ifade eder. İfade, gerektiğinde sonda çoğullanabilir (хэ).

İş niteliğindeki eylemlerde özne gösterenleri öznenin efektif halidir (özne göstereninden “ы” düşer) ki, bu da öznenin işe efektif katılımını ifade eder. Özne göstereninin başına geldiği fiile efektif niteliğiyle katılıp baştaki sesle adeta kaynaşması, öznenin kendisinin eylemin efektif bir parçası halinde olduğunu ifade eder.

Bu haliyle de, başına gelip kaynaştığı ifadeyle uyumlu olmak durumundadır. Bu ifadeden olarak da, bu efektif özne göstereni doğrudan eylemlerde başına katıldığı sese, koşullu eylemlerde de koşula tabi olur: Eyleme bu efektif katılım, özne göstereninin başına geldiği sesle uyumunu ve sessel değişime uğramasını getirir.

Bu olgu, işe kendini katan öznenin işle değişime uğrayabilmesinin de ifadesidir. Özne gösterenindeki ses değişimin başında bulunduğu sese göre yumuşama ya da sertleşme yönünde olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu olan bu sesin yumuşama ya da sertleşmesinin fazla bir anlamsal değişim göstermediğini, yalnızca anlamsal nüans değişimi olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim, sesteki değişim aynı ses grubunda bulunan bir başka sese dönüşümdür ki, aralarında anlamsal bağ ve ilişki vardır; bu sesler, birbirini tamamlayan ve aralarında anlamsal nüans bulunan seslerdir.

İfade ettiğimiz gibi, efektif olan bu özne gösterenlerinin ilişkili bulunduğu müteakip ifade -ve sesle- uyumu sonucunda ortaya çıkan ses değişimi bir anlamsal nüanstır: Efektif özne göstereninin, söz konusu eylemin anlamıyla ilişkisinde ortaya çıkan anlamsal nüanstır.

Özne gösterenlerinin kullanımları ile bu nüans değişimleri fiil çekimlerinde izlenebilir.

“EYLEM YÜKLEMİ”NİN BİR “ŞAHIS” OLMASI HALİ VE “ŞAHIS GÖSTERENLERİ”

“Eylem öznesi” ve “eylem öznesi gösterenleri”, “eylem yüklemi olan şahıs” ve “eylem yüklemi şahıs gösterenleri” olarak da karşımıza çıkar.

Özne gösterenleri şahıs belirteçleridir. Burada ifade ettiğimiz gibi, bir şahsın “eylem öznesi” olması o fiil çekimli ifadenin baş tarafında yer alan özne ile fiil çekimli ifade başına birleşen “özne göstereni”nde kendisini gösterir.

Üçüncü şahıs kipliğindeki özne ve özne gösterenleri aynı zamanda bir nesnel olgu da ifade edebilirler. Üçüncü şahıs kiplikleri, bir nesnel olguya ilişkin öznelerdir ki, “üçüncü şahıs -ya da kişi-” söz konusu olmasa da, bir nesnel öznenin ifadesi olarak kullanılırlar.

Adıgecede bir fiil çekimli ifade, kendi yüklemini de taşıyabilir. Bu olgu, eylem yükleminin şahıslar olması haline ilişkindir. Bu ifadeden olarak, bir fiil üçüncü şahıs kipliğinde ifade bulan bir nesnel olguya ilişkin yüklemini taşıyabileceği gibi, diğer “şahısların eylem yüklemi” olması hali de bir fiil çekimli ifade başına gelen “şahıs gösterenleri”yle belirtilebilir.

Yukarıdaki çizelgelerde eylemi eyleyen özne ve özne göstereni işleviyle ifade ettiğimiz sözcük ve belirteçler, birer şahıs ve gösterenleridir ki, bir eylem yükleminin şahıslar olması halinde de kendilerini yüklem olan bu “şahıs” ve “şahıs gösterenleri” olarak gösterirler. Bu ifadeden olarak, fiil çekimlerinin irdelenmesinde karşımıza çıkacağı gibi, “şahıs üzerine eylem” konusunda, “eyleme maruz kalan şahıslar” da aynı şahıslar ve gösterenleriyle ifade bulurlar.

Bir eylemin öznesi olması halinde başa gelen “özne”nini fadesi olan sözcük, “şahıs üzerine eylem” ifade eden fiil çekimli ifadelerde “eyleme maruz şahıs”ın ifadesi olarak da karşımıza çıkar. Şahıs ifade eden sözcükler, sadece eylem öznesi olmakla kalmaz, eylem yüklemi işlevinde ifade bulur. Aynı şekilde, “şahıs üzerine eylem” ifade eden fiil çekimli ifadelerin başına gelen “eyleme maruz kalan şahıs göstereni” de yukarıdaki çizelgede “eylem öznesi göstereni” olan belirteçlerle aynıdır. Bir eylem yükleminin “şahıs”lar olması halinde, fiil çekimli ifade başında “eylem yüklemi” olan bu “şahıs”lar yukarıda verdiğimiz özne gösterenleriyle aynı olan belirteçlerle ifade bulur. Elbette bu şekildeki “şahıs üzerine eylem” ifade eden bir fiil çekimli ifade, eylem öznesi gösterenini ifade başında taşıyacağı gibi, eyleme maruz şahıs gösterenini de en başında taşıyan bir ifade olarak karşımıza çıkar.

Bu konular, ileride yeri geldiğinde izlenebilecektir.

“Щ” SESİNİN FİİL ÇEKİM KİPLERİNDEKİ İŞLEVİ ÜZERİNE

“Щ” sesi, varlık ve varoluş ile durumlarını ifade eden bir ses anlam olarak, sonuna geldiği ifadeyi vareder. Başka dillerde de bir şeyin tespitini ve var kılınmasını sağlayan ve Türkçede “dir” sonekiyle kendisini gösteren işlem Adıgecede “щ” sesiyledir.

Bir ifadenin sonuna gelmekle, onun kendisi olmasını ifade eden “щ” sesi, doğaldır ki, bir özne ya da nesne ifade eden sözcüğün sonuna gelmekle, onu olduğu gibi tespit eder, kendisi kılar. Bir şeyin bir niteliğe sahip olması, kendisi olması sona gelen “щ” sesiyle ifade bulur.

Bir şeyin nesnel olarak ortaya konması, sona gelen “щ” sesiyledir. Bir şeyin nesnel olarak ifade bulması, üçüncü şahıs kipliğindedir. Bu ifadeden olarak, üçüncü şahısların kendinde (ар, ахэр) ortaya konmasında, kendileri ile niteliklerini ifade eden sözcüklerin sonuna doğrudan gelen “щ” sesi bu tespiti gerçekleştirir. Bu ifadelere ilişkin örnekler aşağıdadır:

-«Лы зэпэщ**щ**. Цlыху бзаджэ**щ**. Ин**щ**. Лъагъэ**щ**».

-«Ар**щ**. Ара**щ**. Ахэр**щ**. Ахэра**щ**».

-«Ар хужь**щ**. Ар цlыхуфl**щ**. Ахэр цlыху дэгъуэ**щ**. Ахэр сымаджэ**щ**».

Her öznenin kendinde tespit edilerek gösterilmesi (р) ve ортаya konması da nesnel bir tespittir ve üçüncü şahısların ifadelerinde olduğu gibidir:

«Сэр**щ**. Сэра**щ**. Уэр**щ**. Уэра**щ**. Дэр**щ**. Дэра**щ**. Фэр**щ**. Фэра**щ**».

Ancak, üçüncü şahısların niteliğinin ortaya konması doğrudan olmakla birlikte, diğer öznelerin nitelikleri özne gösterenleriyle ifade bulur:

«Сэ **сы**хуэм**щ**. Уэ **у**бзаджэ**щ**. Дэ **ды**фl**щ**. Фэ **фы**сырыху**щ**».

Aşağıda bu hususların da izlenmesini sağlayacak şekilde, **özne gösterenleri** ile sona gelen “**щ**” sesi koyu yazılmıştır. Aşağıdaki ifadeler öznelere göre isim ve sıfatların ifadesidir.

Özneler	İsimler/Sıfatlar
Сэ	**Сы**усакlуэ**щ** (Şairim).
Уэ	**У**-Ахьмэд-**щ** (Ahmed’sin).
Ар	Плытlэ-**щ** (Плытlэ’dır).
Дэ	**Ды**узыншэ**щ** (Sağlıklıyız, ağrısız - hastalıksızız).
Фэ	**Фы**лъэщ**щ** (Güçlüsünüз).
Ахэр	Псынщlэ**щ** Псынщlэхэ**щ** (Hafiftirler; Hızlıdırlar).

Ancak, bir ses anlamsal dil olan Adıgecede “щ” sesinin ortaya koyduğu ifade bunlarla kalmaz. O daha geniş bir durum ve varolma halinin ifadesinde kendisini gösterir. Ortaya çıkmış ya da olması kesin olan her tür durum ve eylem “**щ**” ses anlamında ifade bulur. Bu ifadeden olarak, geçmiş, gelecek ve muhtelif geniş zaman ifadelerine ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

Özneler	Muhtelif fiil çekimli ifadelerin sonuna “щ” sesinin gelmesi
Сэ	Сыкlуа**щ** (Gittim).
Уэ	Укlуэну**щ** (Gideceksin).
Ар	Къакlуэ**щ**, силъагъури кlуэжа**щ** (Gelip -beni- gördü ve geri gitti).
Абы	Къихьу дигъэлъэгъуагъэххэ**щ** (Getirip -bize- gösterdi bile).
Дэ	Дыкlуэн**щ** (Gideriz).

Фэ	Флъагъу**щ**, фыхэдэри къэфщэхуа**щ** (Görüp, seçtiniz de satın aldınız).
Ахэр	Кlуэфынухэ**щ** (Gidebilecekler).
Ахэм	Къагъэкlуэтэщща**щ** (-Referansa göre- iyice kaydırdılar, -yaklaştırdılar).

"Щ" sesi ortaya çıkmış olan eylemleri ve ifadeleri gerçekliğinde tespit eder. O, ortaya çıkmamış, çıkmış olması tartışılır olan, rivayete dayanan, olumusuzlanmış bulunan, halen eylenmekte olup da ortaya çıkmasının tamamlanmadığı ve gerçeklik kazanmasının garantilenmediği bir ifadeyi tespit etmez.

Rivayet edilenler olarak "di'li geçmiş" ifadelerin sonrasında "щ" sesinin sona gelmeyeceği açıktır. Bununla birlikte, kuşkulu bir durum ifade eden "soru kipleri" ile "olumsuzlanmış" olan ifadelerin de sonuna "щ" sesi gelmez. Halen eylenmekte olmak ve ortaya çıkmamış olmak bakımından "şimdiki zaman kipi"ndeki ifadelerin de sonuna "щ" gelmez.

"Щ" sesi, bir gerçekliği ortaya koyar, tespit eder ve onaylar; onaylanamayan hiçbir durum onun tarafından tespit edilip ortaya konmaz. Aşağıda, sonuna gelmeyeceği ifade örnekleri verilmiştir.

Özneler	"Щ" sesinin sona gelmeyeceği muhtelif ifade türleri
Сэ	Сыкlуакъым (Gitmedim).
Уэ	Укlуэнукъым (Gitmeyeceksin).
Ар	Ахьмэд? (Ahmet mi?). Уэра хьэмэрэ адрейхэра? (Sen misin yoksa ötekiler mi?).
Абы	Къихьа? (Getirdi mi?).
Дэ	Дыхэт? (Kimiz?).
Фэ	Флъагъукъэ? (Görmüyor musunuz?).
Ахэр	Кlуэупlэрэ? (Gidiyor mudur acaba?).
Ахэм	Ялъагъу пэтрэ… (Gördükleri halde…).

İKİNCİ KESİM
FİİL ÇEKİM KİPLERİ

Tüm Fiil Çekimlerinin Bir Arada Örneklenmesi İle Karşılaştırılma Zemini İçin Bir "Temel Fiil" ile Bundan "Türeyen Fiiller" Uygundur:

Fiil grupları daha önceki kesimlerde irdelernmiştir. Burada fiil çekim örnekleri üzerinde durulacaktır. Bu bakımdan da, fiil çekimlerinin gruplara göre birbirinden farklılıklarını izlemek uygun düşer. Fiiller eylenme durumlarına göre doğrudan ve koşullu hallerde olmakla birlikte, ortaya çıkma durumlarına göre de kendinde ve iş niteliğindedir.

Durum fiilleri de bu gruplandırmalara tabidir; nitekim, bir durum fiili ya kendindedir ya da iş niteliğindedir ve de doğrudan ya da koşullu (genelinde

böyledir) olabilir. Yeri geldiğinde, durum fiillerinin kendine özgü çekim durumları irdelenecektir.

O halde, burada doğrudan ve koşullu olmaları ile kendinde ve iş niteliğinde bulunmalarına ilişkin örnekleri irdelemek uygun düşer. Daha sonra yeri geldiğinde, her bir fiil çekim grubu ayrıca irdelenir.

Bir kendinde ve doğrudan eylem, en temel eylem olarak ifade edilebilir. Nitekim, böyle bir fiile öznenin kendi temel doğal eylemidir. Böyle bir fiilin başına gelen koşullarla koşullu kendinde fiiller ortaya çıkar. Bununla da kalmaz, her doğrudan fiilin başına "гъэ" sesi gelmekle iş niteliğinde bir doğrudan fiile dönüşebildiğini biliyoruz. Bu durumda, bir kendinde doğrudan fiil örneği alınarak onun çekimi ile koşullu halinin çekimi; doğrudan iş niteliğine dönüşmüş halinin çekimi ile bunun da önkoşul almasıyla ortaya çıkan koşullu iş niteliğindeki fiil çekim hali bir arada irdelenerek izlenebilir.

Aşağıda bu şekilde ortaya çıkan fiil örnekleri verilmiş olup, fiil çekimleri müteakip adımlarda irdelenebilir.

Kendinde doğrudan fiil:	**Koşullu kendinde** fiil:	**İş niteliğinde doğrudan** fiil:	**Koşullu iş niteliğinde** fiil:
Кlуэн	Къэ**кlуэн**	Гъэ**кlуэн**	Къэ**гъэкlуэн**

GENİŞ ZAMANLI FİİL ÇEKİM KİPLERİ

Bir ifadenin gerçek olması ya da var olması, sonuna gelen "щ" ile sağlanır. Geniş, gelecek ya da geçmiş zaman ifadeleri sona gelen "щ" sesi tarafından garantiye alınabilir. Böylelikle de, gerçekliği söz konusu olan bu ifadeler, muhtelif zamanlı olarak ifade bulabilirler.

Mastar hal, çekime tabi olmamış ve olduğu gibi duran bir eylemin ifadesidir, eylem potansiyelidir. Böyle bir hal, geniş zamanda ve gelecek zamanda eylenme potansiyelindedir. Bu ifadeden olarak, geniş ve gelecek zaman kipli fiil çekiminde bir fiili mastar haliyle görmek uygundur.

Geniş zaman çekim kipi, mastar haldeki fiilin her zaman eylenme potansiyelinde (mastar halde) kalmasının tespitiyle (щ) ifade bulur.

Eylemin ilişkin bulunduğu özne, mastar haldeki fiilin başına gelen özne göstereniyle kendisini gösterir. Bu ortaya çıkan ifade sonuna "щ" sesinin gelmesiyle, söz konusu eylemin (mastar halde duran potansiyel eylemin) başa gelmiş olan özne tarafından tüm zamanlarda –geniş zamanda- eylenmesi onaylanmış olur. Böylece, söz konusu eylemin ilgili özne göstereniyle eylenme potansiyeli onaylanmış olup, bir eylem "geniş zaman kipi"nde ifade edilmiş olur.

Çizelgede, **özne gösterenleri** ile sona gelen "**щ**" sesi koyu yazılmıştır. Daha önce irdelediğimiz özne gösterenlerinin fiil çekim örneklerinde (kendinde-iş, doğrudan-koşullu) kendisini gösterme halleri ile bulunmama durumlarına dikkat ediniz.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуэн**щ**	**Сы**къэкlуэн**щ**	**З**гъэкlуэн**щ**	Къэ**з**гъэкlуэн**щ**
Уэ	**У**кlуэн**щ**	**У**къэкlуэн**щ**	**Б**гъэкlуэн**щ**	Къэ**б**гъэкlуэн**щ**
Ар	Кlуэн**щ**	Къэкlуэн**щ**	-	-
Абы	-	-	**И**гъэкlуэн**щ**	Къ**и**гъэкlуэн**щ**
Дэ	**Ды**кlуэн**щ**	**Ды**къэкlуэн**щ**	**Д**гъэкlуэн**щ**	Къэ**д**гъэкlуэн**щ**
Фэ	**Фы**кlуэн**щ**	**Фы**къэкlуэн**щ**	**В**гъэкlуэн**щ**	Къэ**в**гъэкlуэн**щ**
Ахэр	Кlуэнщ Кlуэн<u>хэ</u>**щ**	Къэкlуэн**щ** Къэкlуэн<u>хэ</u>**щ**		- -
Ахэм	- -	- -	**Я**гъэкlуэн**щ** **Я**гъэкlуэн<u>хэ</u>**щ**	Къ**а**гъэкlуэн**щ** Къ**а**гъэкlуэн<u>хэ</u>**щ**

Eylenmekte Olan Bir Eylemin İfadesi Olmak Bakımından Geniş Zamanlı İfade Kipleri:

Geniş zamanlı ifadelerin mastar haliyle ortaya konması yanında, bir fiil eylenme hali bakımından da geniş zamanlı olarak ifade edilebilir. Ancak burada kastedilen "şimdiki zaman kipliği" değildir.

Bu tür ifadeler fiil çekimlerinden çok, bir anlatım esnasında eylenen eylemin geniş zamanlı olarak ifade edilmesidir ki, bu ifade müteakip bir ifadeye bağlı olarak tespit edilir. Böyle bir ifade, sonuna "щ" sesinin gelmemesi haliyle de kurulur:

«Сэ **сы**кlуэ сыкъэкlуэжри... (Ben gidip -geri- geldim de…)».
«Уэ **у**къакlуэ утlысщэби...».
«Абы **и**гъакlуэ игъаплъэри...».

Aşağıda, bu geniş zamanlı ifade biçimlerinin daha yaygın kullanımı, sona "щ" sesinin gelmesiyledir. Buna ilişkin ifade örnekleri aşağıda verilmiştir:

«Сэ **сы**кlэущ, сыкъэкlуэжри... (Ben gidip, -geri- geldim de…)».
«Уэ **у**къакlуэщ, утlысщэби...».
«Абы **и**гъакlуэщ, игъаплъэри...».
«Дэ къэ**д**гъакlуэщ, деплъри...».

Bu tür bağlantılı anlatım ifadelerinde kullanılmak koşuluyla, tüm öznelere ilişkin ifade örnekleri aşağıda verilmiştir:

Öznele r	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуэ**щ**...	**Сы**къакlуэ**щ**...	**З**гъакlуэ**щ**...	Къэ**з**гъакlуэ**щ**...
Уэ	**У**кlуэ**щ**...	**У**къакlуэ**щ**...	**Б**гъакlуэ**щ**...	Къэ**б**гъакlуэ**щ**...
Ар	Кlуэ**щ**...	Къакlуэ**щ**...	-	-
Абы	-	-	**И**гъакlуэ**щ**...	Къ**и**гъакlуэ**щ**...

Дэ	**Ды**кlуэ**щ**...	**Ды**къакlуэ**щ**...	**Д**гъакlуэ**щ**...	Къэ**д**гъакlуэ**щ**...
Фэ	**Фы**кlуэ**щ**...	**Фы**къакlуэ**щ**...	**В**гъакlуэ**щ**...	Къэ**в**гъакlуэ**щ**...
Ахэр	Кlуэ(хэ)**щ**...	Къакlуэ(хэ)**щ**...	-	-
Ахэм	-	-	**Я**гъакlуэ(хэ)**щ**...	Къ**а**гъакlуэ(хэ)**щ**...

NOT: Yukarıdaki örneklerden izlendiği gibi, üçüncü çoğul özneye ilişkin fiil çekimli ifadenin sonuna çoğulluk ifade eden “хэ” sesi gelebilir. Özellikle de öznenin belirtilmemesi halinde (gizli özneli ifadede) öznenin çoğulluğunun açık edilmesi maksadıyla ifade sonuna “хэ” sesi gelir. Üçüncü çoğul özne sonuna gelen “хэ” çoğul göstereni, buradan itibaren, yukarıdaki ilk gösterim örneğinde de izlendiği gibi “gerektiğinde” anlamında parantez içinde yazılacaktır. -Ayrıca, tüm çoğul özne fiil çekimlerinin sonuna da aynı şekilde “хэ” sesinin gelebileceğini de bilmek gerekir-.

GELECEK ZAMANLI FİİL ÇEKİM KİPİ

Gelecek zaman, bir fiilin henüz eylenmeye geçilmemiş olduğu bir zamandır. Böyle bir zamandaki fiil çekim kipi de, fiilin eyleme geçmemiş halinde bulunmasıyla ifade edilebilir. O halde, gelecek zaman çekim kipinde, bir fiil, mastar halde durur.

Bununla birlikte, gelecek zaman -bulunulan zamana göre- açılımsal (y) bir zamandır. Bir gelecek zaman kipi, eylenme potansiyelini ifade eden bir mastar fiilin açılımsalında durur. Mastar fiilin (**кlуэн**) sonuna açılımsal anlamlı sesin (**у**) gelmesi, mastar fiilin açılımsal işleyişi (кlуэн**у**) olarak, fiilin eylenmesinin geleceğini ifade eder. Mastar fiil açılımsal eylenmekle, gelecekte eylenme anlamı kazanır. Böyle bir ifadenin gerçeklik kazanması ve gelecekte eylenmesinin garanti altına alınıp tespit edilmesi de sona gelen “щ” sesiyle gerçekleştirilir (кlуэну**щ**). Bu haliyle (кlуэнущ), söz konusu fiil, nesnel bir ifade olarak gelecekte eylenme niteliğini garanti etmiştir.

O halde, başa **özne gösterenleri**nin geldiği bir mastar halin sonuna gelen “**у**” ile en sona gelen ve ifadeyi tamamlayan “**щ**” sesi gelecek zaman kipini verir. Çizelgede bu hususlar koyulaştırılarak gösterilmiştir.

Öznele r	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуэн**у щ**	**Сы**къэкlуэн**у щ**	**З**гъэкlуэн**ущ**	Къэ**з**гъэкlуэн**ущ**
Уэ	**У**кlуэн**ущ**	**У**къэкlуэн**ущ**	**Б**гъакlуэн**ущ**	Къэ**б**гъэкlуэн**ущ**
Ар	Кlуэн**ущ**	Къэкlуэн**ущ**	-	-
Абы	-	-	**И**гъэкlуэн**ущ**	Къ**и**гъэкlуэн**ущ**
Дэ	**Ды**кlуэн**ущ**	**Ды**къэкlуэн**у**	**Д**гъакlуэн**ущ**	Къэ**д**гъэкlуэн**ущ**

		щ		
Фэ	**Фы**кlуэн**у щ**	**Фы**къэкlуэн**у щ**	**В**гъэкlуэн**ущ**	Къэ**в**гъэкlуэн**ущ**
Ахэр	Кlуэн**у(**хэ**) щ**	Къэкlуэн**у(**хэ**) щ**	-	-
Ахэм	-	-	**Я**гъэкlуэн**у(**хэ**) щ**	Къ**а**гъэкlуэн**у**(хэ) **щ**

GEÇMİŞ ZAMANLI FİİL ÇEKİM KİPİ

Geçmiş zaman artık şimdide bulunmayandır, yaşanarak şimdisi geçmiş olan zamandır. Geçmiş zaman artık fonksiyonelliğini kaybetmiş bir zamandır. Geçmiş zamanda kalmış bir eylem, işlenip ortaya çıkmış olan ve şimdinin gerisinde kalmış olan bir eylemdir.

O halde, geçmiş zamanda eylenmiş olan bir eylemin ifadesi, öncelikle fiilin mastar kipinden (кlуэн) çıkmış halinden (кlуэ) itibarendir. Geçmiş zaman kipindeki bir ifade, fiilin mastar halinden çıktığı ve eylemin eylenmiş halde bulunduğu bir ifadedir. Geçmiş zaman, artık fonksiyonel olmayan ve şimdiye uzak olan, geçmiş olmak bakımından uzakta kalmış (**а**) olan bir zamandır. Eylenmiş olan bir eylem de böyle ifade bulur (кlу**а**). Böyle bir eylemin ortaya çıkmışlığının (**щ**) belirtilmesi, eylemin eylenmiş olmasına ilişkin olan bir geçmiş zaman kipliğini verir (кlуа**щ**).

Elbette sona gelen “а” sesinin eylemi geçmişte bırakması olan bu ifade kurgusunda, “а”nın sona gelmesi nedeniyle, öncesinki “а” sesleri orijinal hale (“э”ye) dönüşür. Geçmiş zamanlı ifadeler böyle kurgulanır.

O halde, geçmiş zamanlı fiil çekim kipi, fiilin mastar halden çıkarak başına **özne gösterenleri**nin geldiği, ifadenin sonunda geçmiş zamanda kalmasının belirtildiği (**а**) haliyle ortaya çıkmış olan (**щ**) bir ifadedir.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуа**щ**	**Сы**къэкlуа**щ**	**З**гъэкlуа**щ**	Къэзгъэкlуа**щ**
Уэ	**У**кlуа**щ**	**У**къэкlуа**щ**	**Б**гъэкlуа**щ**	Къэ**б**гъэкlуа**щ**
Ар	Кlуа**щ**	Къэкlуа**щ**	-	-
Абы	-	-	**И**гъэкlуа**щ**	Къ**и**гъэкlуа**щ**
Дэ	**Ды**кlуа**щ**	**Ды**къэкlуа**щ**	**Д**гъэкlуа**щ**	Къэ**д**гъэкlуа**щ**
Фэ	**Фы**кlуа**щ**	**Фы**къэкlуа**щ**	**В**гъэкlуа**щ**	Къэ**в**гъэкlуа**щ**
Ахэр	Кlуа(хэ)**щ**	Къэкlуа(хэ)**щ**	-	-
Ахэм	-	-	**Я**гъэкlуа(хэ)	Къ**а**гъэкlуа(хэ)**щ**

DİʼLİ GEÇMİŞ ZAMANLI İFADELER

“Т” sesi, sonuna geldiği ifadeye “duruş” ve bir “dikey duruş” anlamı katmakla birlikte, sonuna geldiği ifadenin gerçekliğinin ve varoluşunun (щ) dışına taşmasını da ifade eder. İşte bu son niteliği, di’li geçmiş zamanı ifadede kendisini gösterir. Di’li geçmiş bir ifade, bir rivayettir. Böyle bir ifade geniş, gelecek, halen eylenmekte olan ve geçmiş bir zamanda eylenmiş olanlar üzerinedir.

Bu eylem zamanlarının gerçekleşme halleriyle ifadesinin sona gelen “щ” sesiyle ortaya konmakta olduğunu biliyoruz. Bu bakımdan da, sonuna “щ” gelmekle ifade bulan ve gerçekliğinin söz konusu edildiği her ifade, “щ” yerine “т” gelmekle di’li geçmiş zamanda ifade edilebilir.

Bu ifadeden olarak, gerçekliğinin ve ortaya çıkışının garanti edilmediği şimdiki zaman kipliğinin “щ” ile ortaya konamaması gibi, di’li geçmiş olarak da ifade edilemez (sona “т” gelemez). Şimdiki zaman kipinde ifade bulan, henüz rivayet edilemez durumdadır.

Sonuna “щ” sesinin geldiği her fiil çekimli ifadenin di′li geçmiş zaman olarak ortaya konması mümkündür ki, burada tüm bunlara ilişkin örnek yerine, bir çizelgede tümüne ilişkin örneklerin verilmesi uygun düşer. Aşağıda, bu ifadeler doğrultusunda di′li geçmiş zaman ifade örnekleri verilmiştir. Çizelgede di′li geçmiş zamanda dile gelen “geniş zamanlı” ifadeler “сэ” öznesinde, “eylem zamanı” ifadeleri “уэ” öznesinde, “gelecek zamanlı” ifadeler “ар, абы, дэ” öznelerinde, “geçmiş zamanlı” ifadeler “фэ, ахэр, ахэм” öznelerinde olmak üzere örnekler verilmiştir.

Verilen ifadelerde **özne gösterenleri**, di′li geçmiş zaman göstereni (**т**), ilişkin bulunduğu **zaman kipi gösterenleri** koyu yazılmıştır.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуэн**т**	**Сы**къэкlуэн**т**	**З**гъэкlуэн**т**	Къэ**з**гъэкlуэн**т**
Уэ	**У**кlуэ**т**	**У**къэкlуэ**т**	**Б**гъакlуэ**т**	Къэ**б**гъэкlуэ**т**
Ар	Кlуэн**ут**	Къэкlуэн**ут**	-	-
Абы	-	-	**И**гъэкlуэн**ут**	Къ**и**гъэкlуэн**ут**
Дэ	**Ды**кlуэн**ут**	**Ды**къэкlуэн**ут**	**Д**гъакlуэн**ут**	Къэ**д**гъэкlуэн**ут**
Фэ	**Фы**кlу**ат**	**Фы**къэкlу**ат**	**В**гъэкlу**ат**	Къэ**в**гъэкlу**ат**
Ахэр	Кlу**а**(хэ)**т**	Къэкlу**а**(хэ)**т**	-	-
Ахэм	-	-	**Я**гъэкlу**а**(хэ)**т**	Къ**а**гъэкlу**а**(хэ)**т**

ŞİMDİKİ ZAMANLI FİİL ÇEKİM KİPİ

Şimdiki zaman kipi, eylem zamanının ifadesidir. Şimdiki zaman açılım anıdır, esnasıdır; eylemin açılım halinde olma durumudur. Fonksiyonel zamanın kendi başınalığı söz konusu değildir ve o bir şeyin -ifadenin- ötelenimi ya da olma hali olarak kendisini gösterir. Şimdiki zaman kipliği, ötelenim ve fonksiyonel zamanın (э) açılımsal (у) haliyle kaynaşarak ortaya çıkan “эу → о” sesiyle ifade edilir. Diğer Adıgece şivelerinden de dayanak bulunabileceği gibi, bu şivede “о”

sesinin böyle doğduğunu ifade etmek mümkündür: Özne açılımıyla eylenen doğrudan eylemde, özne ifadesi olan sözcüğün (özellikle de birinci tekil şahıs) sonundaki "э" sesinin "y" sesiyle kaynaşmasıyla "o" sesinin ortaya çıktığı ifade edilebilir.

"Fonksiyonel zaman (э) açılımı (y)" olarak kendisini gösteren şimdiki zaman, bu olgunun da gücüne uygun olarak, burada "э" ile "y"nın kaynaşımıyla kendine uygun bir kiplik (o) doğurmuş olmalıdır. Nitekim, Adıgecedeki bu ses "omega"dır.

"O" sesinin Adıgecede "şimdiki zaman kipliği" dışında bir işlevi de yoktur. Fonksiyonel zamanın ve dolayısıyla da açılımının başlıbaşınalığı söz konusu olmaması gibi, bu ses de (o) dilde başlıbaşına bulunmaz, ifade başına gelmez; bir anlama da sahip değildir.

Adıgece "o" sesi yalnızca şimdiki zaman kipi gösterenidir. Doğrudan fiillerin şimdiki zaman çekimlerinde, özne gösterenini izleyerek kendisini gösterir. Doğrudan eylem, özne inayetinde şimdiki zaman kipliğinde eylenir. Şimdiki zaman kipliği (o) her zaman özne gösterenini izlemekle eylemin başındadır. Öznenin doğrudan açılım hali şimdiki zaman kipliğini oluştururken, doğrudan eylemin ifadesi onu izler. Bir eylem, özne ve diğer önkoşulların fonksiyonel zamandaki açılım halinde bulundukları şimdiki zamanda eylenebilir. Böyle cereyan etemkte olan bir eylem, şimdiki zaman kipinde ifade bulur.

Bu ifadelerden olarak, koşullu fiillerde şimdiki zaman kipliği fiilin eylem kısmının başında yer alır. Özne gösterenin koşulu da kapsayacak şekilde çekimli fiilin başında kendisini gösterdiği kendinde koşullu fiillerde de, şimdiki zaman kipliği koşuldan sonradır ve hep eylemsel kısmın başındadır.

Şimdiki zaman, dilsel anlatıcı olan birinci tekil şahsın (сэ) ilişkili bulunduğu yer ve zamanın bir açılımıdır (y). Bu bakımdan, şimdiki zaman kipindeki eylemler "сэ"nın ilişkili bulunduğu alanda -açılım alanında- kendisini gösterir. Birinci tekil şahıs bakımından bu alan, eylenme zamanı olarak bilinen alandır; bunun dışı bilinmezdir. Birinci tekil şahsın ilişkili bulunduğu (üçüncü şahıslar hariç) tüm özneler bu bilinen alanda eyler, şimdiki zaman kipliği kapsamındadır. Bu özneler, "сэ"nın öznellik alanına ilişkin olan öznelerdir ve şimdiki zaman kipliğinde (o) eylerler.

Onunla (сэ) doğrudan ilişkisi bulunmayan üçüncü şahıs öznelerinin doğrudan kendinde eylemleri kendi kendine eylenmekte olan (мэ/ма) bir eylem olarak ifade bulur. Üçüncü öznelerin iş niteliğindeki doğrudan eylemleri ise, yönelimleriyle (e) ifade bulur. İş niteliğindeki koşullu fiillerin şimdiki zaman çekimlerinin üçüncü şahıs eylemleri, söz konusu koşul altında yönelimli eylemler olarak ifade edilir.

Bununla birlikte, aynı öznelerin (üçüncü şahısların) "kendinde ve koşullu" eylemleri, söz konusu "koşulun şimdiki zaman kipliğiyle eylenmesi" olarak ifade edilir. Bu durumda, kendinde eylemlerdeki koşulların ötekiliği belirtilmez. Kuşkusuz bu olgu, kendinde fiillerin niteliğine ilişkindir. Nitekim, söz konusu eylemin kendinde bir niteliği olması bakımından, koşullarının da tüm özneleri genelinde kapsaması söz konusudur. Tüm özneler, kendinde eylemleri

bakımından ortak koşullara sahiptirler. İşte, kendinde koşullu fiillerin üçüncü şahıs çekimleri de bu olgu dikkate alınarak kurulan ifadelerdir.

Şimdiki zaman eyleme halidir. Bu bakımdan, onun ortaya çıkmışlığına ilişkin bir ifadenin doğru olmaması kadar, olumsuzlanması veya soru olarak da ortaya konması mümkün değildir. Bu ifadelerden olarak, şimdiki zaman çekimli bir ifadelerin sonuna, ortaya çıkmışlığı ve tespiti ifade eden "щ" sesi gelmez. Olumsuzlanması da mümkün olmaz; olumsuzlayan sesler olarak eylemin başına "мы" veya sonuna "къым" sesleri gelmez. Soru oluşturan ifade ve sesler (къэ, плэрэ, хьэмэрэ) şimdiki zaman çekimli ifadeyle bağdaşmaz. Bunlara benzer şekilde, eyleme ilişkin bir seçenek ya da kuşku yaratacak herhangi bir ifade ve ses anlam şimdiki zaman çekimli ifadelerle bir araya gelmez.

Ayrıca, doğrudan mastar fiillerin başına gelerek, eylemin ortaya çıkıp doğrudan sürmesi durumunu ifade eden "къэ" sesinin, -diğer zamanlı fiil çekimlerinde (geniş, gelecek, geçmiş) bu haliyle (къэ) kendisini göstermesine karşın-, şimdiki zamanlı ifadelerde "къы" olarak kendisini gösterdiği aşağıdaki örneklerden izlenebilir. Bu olgu, şimdiki zamanın ortaya çıkış (къы) olması -ve ama henüz yola koyuluş (э) olmaması- bakımındandır. By husus, koşullu iş niteliğindeki fiillerin şimdiki zaman çekimlerinde izlenebilir. Oysa, aynı koşullu eylemlerin diğer zamanlı ifadelerinde başa "къэ" olarak geldiği izlenebilir ki, bu da, eylemin ortaya çıkıp yola koyulmuşluk olarak eylendiği ya da eyleneceği gerçeğinin ifadesi bakımındandır.

Aşağıda, şimdiki zaman çekimleri verilmiş olup, şimdiki zaman kipliği göstereni **(о)** koyu olarak belirtilmiştir.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	С**о**кlуэ	Сыкъ**о**кlуэ	С**о**гъакlуэ	Къыз**о**гъакlуэ
Уэ	У**о**кlуэ	Укъ**о**кlуэ	Б**о**гъакlуэ	Къыб**о**гъакlуэ
Ар	Макlуэ	Къ**о**кlуэ	-	-
Абы	-	-	Егъакlуэ	Къегъакlуэ
Дэ	Д**о**кlуэ	Дыкъ**о**кlуэ	Д**о**гъакlуэ	Къыд**о**гъакlуэ
Фэ	Ф**о**кlуэ	Фыкъ**о**кlуэ	Ф**о**гъакlуэ	Къыв**о**гъакlуэ
Ахэр	**Ма**кlуэ(хэ)	Къ**о**кlуэ(хэ)	-	-
Ахэм	-	-	Ягъакlуэ(хэ)	Къагъакlуэ(хэ)

Şimdiki zaman kipi, eylenmekte olan eylemin ifadesidir ve henüz ortaya çıkmış olarak ifade edilmez. Bununla birlikte, sona "р" sesi gelmekle de ifade edilir ki, böylelikle eylenmekte olan eylem vurgulu ifade edilmiş olur. Aşağıdaki çizelgede, **özne gösterenleri** ile sona gelen "**р**" sesi belirginleştirilmiştir.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**

Сэ	**С**окlуэ**р**	**Сы**къокlуэ**р**	**С**огъакlуэ**р**	Къы**з**огъакlуэ**р**
Уэ	**У**окlуэ**р**	**У**къокlуэ**р**	**Б**огъакlуэ**р**	Къы**б**огъакlуэ**р**
Ар	**Ма**кlуэ**р**	Къокlуэ**р**	-	-
Абы	-	-	**Е**гъакlуэ**р**	Къ**е**гъакlуэ**р**
Дэ	**Д**окlуэ**р**	**Ды**къокlуэ**р**	**Д**огъакlуэ**р**	Къы**д**огъакlуэ**р**
Фэ	**Ф**окlуэ**р**	**Фы**къокlуэ**р**	**Ф**огъакlуэ**р**	Къы**в**огъакlуэ**р**
Ахэр	**Ма**кlуэ(хэ)**р**	Къокlуэ(хэ)**р**	-	-
Ахэм	-	-	**Я**гъакlуэ(хэ)**р**	Къ**а**гъакlуэ(хэ)**р**

OLUMSUZ KİPLERİ

“М” ***Sesiyle Olumsuzlama:***

“М” sesinin ortaya çıkışı ve dilsel işleyişteki anlamsal niteliği bakımından, bir şeyin onayı ve reddi “м” sesinin gücündedir. Bu ifadeden olarak, başına geldiği ifadeyi olduğu gibi olumsuzlama işlevi de vardır.

Bir ifade “мы” sesinden itibaren olumsuzlanır. “Мы” sesinin başında bulunduğu bir ifade, olduğu gibi olumsuzlanır.

Bu bakımdan, bir doğrudan fiilin başına gelmekle, konu olan fiil, dolayısıyla da eylem olumsuzlanır. Ama aynı şekilde, bir koşullu fiilin başına gelmesi halinde, koşul dahil olmak üzere fiil sözcüğü tümüyle olumsuzlanır. Bu da o ifadenin olduğu gibi olumsuzlanması ve yok sayılması anlamına gelir. Oysa, koşulun sonrasında ve fiilin eylemsel kısmının başına “мы” sesinin gelmesi, fiilin tümünü değil de eylemsel kısmının olumsuzlanmasını sağlar.

İşte, bir fiilin “мы” sesiyle olumsuzlanmasında bu husus dikkate alınmalıdır. Bu da fiilin, eylemsel kısmı ile eyleme önkoşul olan kısmın bilinmesini gerektirir.

Bu ifadelere örnek oluşturmak bakımından, aşağıda, mastar fiillerin “мы” sesiyle olumsuzlanması irdelenmiştir:

-“Щылэн” sözcüğü “щы” koşulunda ve “lэ” olarak eylenmek (н) anlamına gelen bir fiildir. Böyle bir koşullu fiilin tümüyle başına “мы” sesinin gelmesi halinde, fiil tümüyle olumsuzlanmaktadır: **Мы**щылэн.

-Böyle olmakla da, belli bir zaman aralığında (lэ) eylenen varolma (щылэ) eylemi, varoluş önkoşulu olan “щы”nın da olumsuzlanmasına yol açar. Böyle bir ifade, “varolmamak”tan öte varolma kökünün -varlığın- olumsuzlanmasıdır ki, olumsuzlama sınırını aşarak “hiç olmak”a dönüşür. Böyle bir ifade, konu ettiğimiz fiilin kurgusundan doğabilecek bir ifade değildir ve bu bakımdan da dilsel olarak doğru bir ifade değildir.

-Oysa, “щылэн” fiilinin ortaya çıkışı ve kurgusu bellidir ve koşulunun da olumsuzlanması sözcüğün kendisinin varlık nedenini aşar. O halde, bu sözcüğün olumsuzlanması, varolmanın temeli ve koşulu olan üçlünün ya da varlığın kendisinin olumsuzlanmadığı ve fakat onun olmasının -belirli bir zaman aralığında eylenmesinin- olumsuzlanmasıdır. Böylelikle, varoluşun tümden –

varlık temelinden- olumsuzlanması sorunu ortadan kalkar. Buradan da, ifadenin olumsuzlanması, amacına ulaşır: Щылэн → Щы**мы**лэн.

Bu ifadelerden olarak, fiil örneklerimizin mastar haliyle olumsuzlanması aşağıda verilmiştir:

«Кlуэн → **Мы**кlуэн. Гъэкlуэн → **Мы**гъэклэн. Къэкlуэн → Къэ**мы**кlуэн. Къэгъэкlуэн → Къэ**мы**гъэкlуэн».

Aşağıda verilen çizelgede bu fiillerin tüm öznelere ilişkin eylemlerin başa gelen "мы" olumsuzlaması ifadeleri verilmiştir.

Bu sesin başına geldiği eylemin eylenmesini ortadan kaldırmasına uygun olarak, iş niteliğindeki özne gösterenleri de eyleme ilişkinlikleriyle ifade bulmazlar; eyleme yönelik halleri ortadan kalkar. İş niteliğindeki eylemlerde "уэ" özne göstereni olan "б", eylemin mümkünsüz hale gelmesi nedeniyle kendinde hale (у) dönüşür. Aynı şekilde, iş niteliğindeki bir eyleme yönelik olan üçüncü tekil şahıs (абы) göstereni burada eyleme ilişkin (и) olarak durur ama yönelme (е) durumunda değildir.

Bu sesin fiil başındaki koşulları izlemesi halinde "м" şeklinde telaffuz olabildiğini de belirtmek gerekir.

Çizelgede muhtelif fiil çekimli ifadelerin "**мы**" sesiyle olumsuzlanması ile ifadelerin sonundaki **fiil çekim kipleri**ni gösteren sesler koyu olarak yazılmıştır. Şimdiki zaman kipli ifadeler için ("о" kipliği hali için) olumsuzlamanın söz konusu olmayacağı gibi, sona gelen "щ" sesinin olumsuz ifadeyle bir arada bulunmayacağını da biliyoruz.

Çizelgede verilmiş olan muhtelif fiil çekimlerinin olumsuzlanmasına ilişkin örneklerin karşılık geldiği özneler şöyledir:

"Сэ" öznesinde "halen -şimdi", "уэ" öznesinde "geniş", "ар, абы" öznesinde "gelecek", "дэ" öznesinde "gelecek di′li geçmiş", "фэ" öznesinde "geçmiş di′li geçmiş", "ахэр" öznesinde "geçmiş", "ахэм" öznesinde "halen -şimdi di′li geçmiş" zamanlı ifade örnekleri verilmiştir.

Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сы**мы**кlуэ	Сыкъэ**мы**кlуэ	Сы**мы**гъакlуэ	Къэзы**мы**гъакlуэ
У**мы**кlуэ**н**	Укъэ**мы**кlуэ**н**	У**мы**гъэкlуэ**н**	Къу**мы**гъэкlуэ**н**
Мыкlуэ**ну**	Къэ**мы**кlуэ**ну**	-	-
-	-	И**мы**гъакlуэ**ну**	Къи**мы**гъакlуэ**ну**
Ды**мы**кlуэ**нут**	Дыкъэ**мы**кlуэ**нут**	Ды**мы**гъэкlуэ**нут**	Къэды**мы**гъэкlуэ**нут**
Фы**мы**кlу**ат**	Фыкъэ**мы**кlу**ат**	Фы**мы**гъэкlу**ат**	Къэв**мы**гъэкlу**ат**
Мыкlу**а**(хэ)	Къэ**мы**кlу**а**(хэ)	-	-
-	-	Я**мы**гъакlуэ(хэ)**т**	Къа**мы**гъакlуэ(хэ)**т**

Sona Gelen* "къым" *Seslemiyle Olumsuzlama:

Bir ortaya çıkış ve peyda oluş noktası ile durumuна ilişkin bir ses anlamsal olan “къ” sesi, başına geldiği eylemin, meydana geliş ya da nüksoluş noktasıyla ifade bulmasını sağlar. Böyle bir anlamsal niteliği olan bu sesin ifade veya fiil sonuna gelmesi halinde, ortaya olumlu bir işleyişin çıkmayacağını bilmek gerekir.

Kendi ses anlamsalı (başlangıç noktası) bakımından, başa gelmesi uygun olan bu sesin sona gelmesi halinde, konu olan ifadeyi ortaya çıkış noktasına –bitim noktasına- götüreceği açıktır. Nitekim, bu sesin ifade ve fiillerin sonuna gelmesi halinde, eylem olumsuzlama noktasına götürülür. Eylemi ortaya çıkış ya da bitim noktasına götüren bu sesin de sonuna, sonuna geldiği ifade anlamını tespit ve teşhis eden “м” sesinin gelmesi, ifade ve eylemin olumsuzlanmasının tamamlanmasını sağlar (..къым).

Aşağıda şimdiki zamanda eylenmekte olan eylemlerin olumsuzlanmasına ilişkin örnekler verilmiş olup, **özne gösterenleri** ile sona gelip ifadeyi olumsuzlayan “**къым**” sesi koyu yazılmıştır.

Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сыкlуэ**къым**	**Сы**къакlуэ**къым**	**З**гъакlуэ**къым**	Къэзгъакlуэ**къым**
Укlуэ**къым**	**У**къакlуэ**къым**	**Б**гъакlуэ**къым**	Къэ**б**гъакlуэ**къым**
Кlуэ**къым**	Къакlуэ**къым**	-	-
-	-	**И**гъакlуэ**къым**	Къ**и**гъакlуэ**къым**
Дыкlуэ**къым**	**Ды**къакlуэ**къым**	**Д**гъакlуэ**къым**	Къэ**д**гъакlуэ**къым**
Фыкlуэ**къым**	**Фы**къакlуэ**къым**	**В**гъакlуэ**къым**	Къэ**в**гъакlуэ**къым**
Кlуэ(хэ)**къым**	Къакlуэ(хэ)**къым**	-	-
-	-	**Я**гъакlуэ(хэ)**къым**	Къ**а**гъакlуэ**къым**

*

Kuşkusuz şimdiki zaman kipliği dışındaki tüm fiil çekim kiplerinin bu şekilde olumsuz kipinde ifade edilmesi mümkündür ki, aşağıda muhtelif çekim kiplerine ilişkin ifadelerin olumsuz halleri izlenebilir. Elbette, olumsuzlamanın söz konusu olduğu yerde onaylamanın (щ) yeri yoktur.

Daha önce gördüğümüz di′li geçmiş zaman ifadelerinin sona gelen “т” ile kendisini göstemesine karşın, “къым” sesinin sona geldiği olumsuz ifadelerin di′li geçmiş olarak ifade edilmesinin “**тэ**” ile gerçekleştiği aşağıdaki örneklerden izlenebilir. Böylelikle, di′li geçmiş zamanlı ifade ötelenerek kesinliği ortadan kaldırılmaktadır.

Çizelgede muhtelif fiil çekim kiplerinin olumsuzlanması özneler bazında gösterilmiş olup, birbirine göre izlenmesi bakımından **dikkat çeken değişiklikler** koyu olarak yazılmıştır.

Çizelgede, çekim kipleri ile gösterildiği özneler şöyledir:
“Сэ” öznesi “geniş zaman”, “уэ” öznesi “gelecek zaman”, “ар, абы” öznesi “geniş di′li geçmiş zaman”, “дэ” öznesi “halen –şimdi di′li geçmiş zaman”, “фэ” öznesi “geçmiş zaman”, “ахэр, ахэм” öznesi “geçmiş zaman di′li geçmiş”.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**
Сэ	Сы**кlуэн**къым	Сыкъэ**кlуэн**къым
Уэ	Укlуэн**у**къым	Укъэкlуэн**у**къым
Ар	Кlуэн**тэ**къым	Къэкlуэн**тэ**къым
Абы	-	-
Дэ	Дыкlуэ**тэ**къым	Дыкъакlуэ**тэ**къым
Фэ	Фыкlу**а**къым	Фыкъэкlу**а**къым
Ахэр	Кlу**а**(хэ)**тэ**къым	Къэкlу**а**(хэ)**тэ**къым
Ахэм	-	-

Özneler	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	Згъэ**кlуэн**къым	Къэзгъэ**кlуэн**къым
Уэ	Бгъэкlуэн**у**къым	Къэбгъэкlуэн**у**къым
Ар	-	-
Абы	Игъэкlуэн**тэ**къым	Къигъэкlуэн**тэ**къым
Дэ	Дгъакlуэ**тэ**къым	Къэдгъакlуэ**тэ**къым
Фэ	Вгъэкlу**а**къым	Къэвгъэкlу**а**къым
Ахэр	-	-
Ахэм	Ягъэкlу**а**(хэ)**тэ**къым	Къагъэкlу**а**(хэ)**тэ**къым

SORU KİPLERİ

Ses Vurgusuyla Oluşan Soru Kipi:

Bir ifadenin kuşkulu şekilde ortaya konması ya da muhtelif nedenlerle ifadeye kuşku düşmesi hali, kendiliğinden bir soru kipinin kurulmasını sağlar. Bu ifadeden olarak, bir soru kipi, ses vurgusu kullanılarak sağlanabilir.

Her durumda, soruya dönüştürülecek olan bu ifadenin doğruluğuna ya da gerçekliğine ilişkin garantiler ortadan kaldırılmalıdır. Aksi halde, ses vurgusu da olsa, ifadenin gerçekliği ve geçerliğini ifade eden unsurların bulunması halinde ortaya soru çıkmaz.

Bu ifadeden olarak, sona "щ" sesinin gelmesiyle ortaya çıkmışlığı ve gerçekliği garanti altına alınmış olan ifadelerin sonundan bu sesin (щ) kalkması ancak ses vurgusuyla soru kipinin kurulmasını sağlayabilir. Sondaki bu sesin (щ) ortadan kalktığı haliyle bir ifadenin **ses vurgusu** da kullanılarak ortaya konması, **soru kipliği**nde ifade bulmasını sağlar.

Soru kipinin ses vurgusuyla kurulmasında, ifade sonundaki "щ" sesinin kalkması yeterlidir. Nitekim, olayın meydana gelmişliği ile garanti altına alınmışlığı böylelikle ortadan kaldırılmıştır. Fakat, tüm fiil çekim kiplerinin ifade olanağına sahip olan di′li geçmiş zamanlı ifadenin kurulmasını sağlayan sondaki

“т” sesinin böyle bir niteliği yoktur. Esasen, di′li geçmiş zamanlı ifadelerin kendileri rivayettir ve garantisi yoktur. Bu bakımdan da, di′li geçmiş zamanlı ifadeler, sona gelen ve “щ” ses anlamının dışında olmayı ifade eden “т” sesiyle kurulur. Bu ifadelerden olarak, di′li geçmiş zamanlı tüm ifadeler olduğu gibi kalır ve soru vurgusuyla ortaya konarak di′li geçmiş zamanlı soru kipinde de ifade olunur.

Ses vurgusuyla soru kipinin kurulması, olumlu ya da olumsuz hallere ilişkin garantinin kalmasını gerektirir. İfadenin ses vurgusuyla soruya dönüştürülebilmesi gerekir. Sonda “щ” sesinin bulunması halinde bir sorunun ortaya çıkmaması gibi, olumsuzluğu garanti altına alınmış olan ifadeler de ses vurgusuyla soru haline gelmezler. Bu ifadeden olarak fiil çekimlerinin olumsuzlandığı ifadeler de ses vurgusuyla soru kipine dönüşmezler.

Aşağıda, bu ifadeler doğrultusunda ortaya çıkan muhtelif çekim kiplerine ilişkin soru kipleri verilmiştir. Verilen soru kipi ifadelerinin ilişkin bulunduğu fiil çekim kipleri belirli öznelere ilişkin örneklenmiştir:
“Сэ” öznesinde “geniş zamanlı”, “уэ” öznesinde “gelecek zamanlı”, “ар, абы” öznesinde “geniş zamanlı di′li geçmiş”, “дэ” öznesinde “gelecek zamanlı di′li geçmiş”, “фэ” öznesinde “geçmiş zamanlı di′li geçmiş”, “ахэр, ахэм” öznesinde “geçmiş zamanlı” soru kipleri verilmiştir.

Çizelgede **özne gösterenleri**, fiil **çekim kipi**ni ifade eden sondaki sesler, ses vurgusuyla kurulan soru kipi olmak bakımından da özellikle soru işareti (**?**) koyu yazılmıştır.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуэн**?**	**Сы**къэкlуэн**?**	**З**гъэкlуэн**?**	Къэ**з**гъэкlуэн**?**
Уэ	**У**кlуэну**?**	**У**къэкlуэну**?**	**Б**гъэкlуэну**?**	Къэ**б**гъэкlуэну**?**
Ар	Кlуэнт**?**	Къэкlуэнт**?**	-	-
Абы	-	-	**И**гъэкlуэнт**?**	Къ**и**гъэкlуэнт**?**
Дэ	**Ды**кlуэну**т?**	**Ды**къэкlуэну**т?**	**Д**гъакlуэну**т?**	Къэ**д**гъэкlуэну**т?**
Фэ	**Фы**кlуа**т?**	**Фы**къэкlуа**т?**	**В**гъэкlуа**т?**	Къэ**в**гъэкlуа**т?**
Ахэр	Кlу**а**(хэ)**?**	Къэкlу**а**(хэ)**?**	-	-
Ахэм	-	-	**Я**гъэкlу**а**(хэ)**?**	Къ**а**гъэкlу**а**(хэ)**?**

Sona Gelen **“рэ”** *Seslemiyle Oluşan Soru Kipi:*

Yukarıda ses vurgusuyla ortaya çıkan soru kipinde ifade edildiği gibi, bir ifadenin soruya dönüşebilmesi için, o ifadenin gerçekliğine ilişkin garantilerin bulunmaması gerekir. İşte “рэ” sesinin sona gelmesiyle bir soru kipine dönüşecek olan ifadenin de böyle olması gerekir. Ancak, bu seslemin sona gelmesiyle soru kipine dönüşebilen ifadeler de eylenme zamanına -şimdiki zamana- ilişkin ifadelerdir. Ancak bu, eylenme noktasındaki şimdiki zaman kipliğinin (o) söz konusu olmadığı bir ifadedir.

“Р” sesi, sonuna geldiği ifadeyi vurgulayıp empoze ederek, ifadenin tartışmasız ve olduğu gibi kabul edilmesini sağlar. Fiil çekim kipleri içinde yalnızca şimdiki zaman kipinin sona “р” gelmekle ifade edildiği, yalnızca şimdiki zamanın vurgulanmaya gerek duyduğu da izlenebilir. Diğer kiplerin sonuna “щ” gelmekle kesinliği garantiye alınırken, şimdiki zaman kipliği yalnızca vurgulanarak (р) ifade edilmektedir. Nitekim, şimdiki zaman kipliği, eylem halinde olan bir olgunun ifadesidir ve ortaya çıkmışlığı söz konusu değildir. Ancak, sona gelen “р” ile şimdiki zaman kipliğindeki ifade vurgulanmakta ve eylemin gerçekliğine güven artırılmaktadır.

Şimdiki zaman kipliğindeki bir ifadeye kuşku gölgesi düşmez. Nitekim, diğer taraftan şimdiki zamanlı ifade, kendi kendine gerçekleşmekte olan (мэ/ма) olarak ve öznenin açılımsal eylemi (о) olarak ortaya konmaktadır. Böyle bir ifadenin sonuna “р” gelmesi halinde vurgulama da sağlanıp, kuşkulara yer bırakılmaz. Ancak, şimdiki zaman kipindeki bir ifadenin soru haline dönüşümü, şimdiki zaman kipliğinin (о) ortadan kalmasıyla ve ifadenin vurgulanması yerine gevşetilmesiyle ortaya çıkar.

Sonuna geldiği ifadeyi vurgulayıp empoze eden “р” sesinin ötelenim (э) alması, bu vurgulamanın (р) gevşemesini de (рэ) sağlar. Böylece, vurgulanmış olan ifadenin empoze edilmesi ve olduğu gibi kabul edilmesi olgusu ortadan kalkar. Sondaki “р”nın “рэ”ye dönüşümü, hem vurgulanmış olan ve fakat bu vurguyla ifade süreci bitmemiş olan bir durum ortaya çıkarır. Bu durumda, sona gelen “р” ile vurgulanmış bulunan ifade üzerinde kuşkulu bir durum (рэ) yaratılır. Böylelikle de, vurgulanıp işaret edilen bir ifadeye ilişkin bir soru kipi kurulmuş olur.

Kurulan soru ifadesinin bir eylemi kuşkulu duruma getirmesi, yönelimli (е) ifadelerin de ilişkili (и) hale dönüşümüne yol açar.

Böylece, şimdiki zamanlı bir ifadenin bu şekilde soruya dönüşebilmesine ilişkin süreç ifade edilmiştir. Elbette, eylenmekte olmaya ilişkin sorunun di′li geçmiş ifadesi de bu soru kipliğine yatkındır. Böyle bir soru, ifade sonuna gelen “рэ” sesini izleyen “**т**” ile ortaya çıkar.

Aşağıda şimdiki zamanlı sorulara ilişkin örnekler verilmiş olup, **özne gösterenleri** ile sona gelen “**рэ**” ve “ахэр, ахэм” öznelerinde verilmiş olan di′li geçmiş ifade göstereni de (**т**) koyu yazılmıştır.

Öznele r	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуэ**рэ**	**Сы**къакlуэ**рэ**	**З**гъакlуэ**рэ**	Къэ**з**гъакlуэ**рэ**
Уэ	**У**кlуэ**рэ**	**У**къакlуэ**рэ**	**Б**гъакlуэ**рэ**	Къэ**б**гъакlуэ**рэ**
Ар	Кlуэ**рэ**	Къакlуэ**рэ**	**-**	**-**
Абы	**-**	**-**	**И**гъакlуэ**рэ**	Къ**и**гъакlуэ**рэ**
Дэ	**Ды**кlуэ**рэ**	**Ды**къакlуэ**рэ**	**Д**гъакlуэ**рэ**	Къэ**д**гъакlуэ**рэ**
Фэ	**Фы**кlуэ**рэ**	**Фы**къакlуэ**рэ**	**В**гъакlуэ**рэ**	Къы**в**гъакlуэ**рэ**
Ахэр	Кlуэ(хэ)**рэ**	Къакlуэ(хэ)**рэ**		**-**

	т	**т**		
Ахэм	-	-	**Я**гъакlуэ(хэ)**рэ т**	Къ**а**гъакlуэ(хэ)**рэ т**

Sona Gelen* “Плэрэ” *İle Oluşan Soru Kipi:

İfade sonuna gelen “рэ” sesleminin soru kipliği oluşturabildiğini izledik. Bu seslemin (рэ) “плэ” ifadesi sonuna gelmesiyle de bir soru ifadesi oluşur. Bu şekilde ortaya çıkan “**плэрэ**” ifadesi, “yer midir, yeri midir, yerinde midir” ile “beslenmekte midir” anlamlarına gelebilecek bir soru ifadesidir. Böyle bir ifade, sonuna geldiği ifadenin “yerini yatağını bulmasına ve beslenmesine ilişkin” ve dolayısıyla “eylenip eylenmemesine ilişkin” bir **soru**dur. Bu soru ifadesinin, -başlıbaşına kullanımı yaygın olmasa da-, Türkçede “acaba” sorusuyla karşılanabildiği ifade edilebilir.

Böyle bir soru, sonuna geldiği ifadenin olduğu gibi işaret edilemesiyle ortaya konur. Bu ifadeden olarak, hakkında bu sorunun söz konusu olacağı ifade sonuna gelen “у, уэ” sesi, ifadeyi işleyişinde ve açılımında ortaya koyarak “olarak, olduğu halde” anlamı kurar. Böylece, sona gelen “у/уэ” sesiyle ortaya konmuş olan ifadeyi “плэрэ” sorusu izlerse, buradan konu ifadeye ilişkin bir soru kipi ortaya çıkar.

Kuşkusuz, ifade sonuna eklenen “у/уэ” sesinin gerçekleştirdiği işlem açıktır ve sonuna geldiği ifade anlamını olduğu gibi ortaya koyma işlevine sahiptir. Bu ifade ile onu izleyen “плэрэ” sorusu birleşik olarak da telaffuz edilebilir ve yazılabilir. Ancak, “у/уэ” bitimli ifadeyi izleyen “плэрэ” ifadesinin ayrı olarak telaffuz edilmesi ve yazılması günümüzde daha yaygındır. Aşağıda ayrı yazılmalarına ilişkin örnekler verilmiştir.

Bu soru biçimi, “geniş, şimdi, gelecek, geçmiş” zamanlı ifadeleri kapsar. Ancak, mastar haldeki fiilin sonuna “у” sesinin gelmesi “gelecek zamanlı” ifadedir ki, ifadenin “geniş zamanlı” olduğunun ayırdediciliği bakımından, sona gelen sesin özellikle “уэ” olarak seçilmesi uygun düşer.

Aşağıda verilen muhtelif fiil çekimli ifadelerin sonuna gelen “**у**” sesi ile bir örnekte de “**уэ**” sesi, sona gelen “**плэрэ**” soru ifadesi ve di′li geçmiş ifadelerinde de “**т**” koyu yazılmıştır.

Kurulan soru kipi örneklerinin ilişkin bulunduğu özneler şöyledir:
“сэ, уэ” özneleri “geniş zamanlı” ve “gelecek zamanlı”, “ар, абы” öznesi “gelecek zamanlı di′li geçmiş”, “дэ” öznesi “geçmiş zamanlı di′li geçmiş”, “фэ” öznesi (fiil sonunda “уэ”lı halde örneklendi) “geçmiş zamanlı”, “ахэр, ахэм” özneleri “şimdiki zamanlı” soru kiplerindedir.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**
Сэ	Сыкlуэн**у плэрэ**?	Сыкъэкlуэн**уэ плэрэ**?
Уэ	Укlуэн**у плэрэ**?	Укъэкlуэн**у плэрэ**?
Ар	Кlуэн**у плэрэт**?	Къэкlуэн**у плэрэт**?

Абы	-	-
Дэ	Дыкlуа**у пlэрэт**?	Дыкъэкlуа**у пlэрэт**?
Фэ	Фыкlуа**уэ пlэрэ**?	Фыкъэкlуа**уэ пlэрэ**?
Ахэр	Кlуэ(хэ)**у пlэрэ**?	Къэкlуэ(хэ)**у пlэрэ**?
Ахэм	-	-

Özneler	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	Згъэкlуэн**уэ пlэрэ**?	Къэзгъэкlуэн**у пlэрэ**?
Уэ	Бгъэкlуэн**у пlэрэ**?	Къэбгъэкlуэн**у пlэрэ**?
Ар	-	-
Абы	Игъэкlуэн**у пlэрэт**?	Къигъэкlуэн**у пlэрэт**?
Дэ	Дгъакlуа**у пlэрэт**?	Къэдгъакlуа**у пlэрэт**?
Фэ	Вгъэкlуа**уэ пlэрэ**?	Къэвгъэкlуа**уэ пlэрэ**?
Ахэр	-	-
Ахэм	Ягъакlуэ(хэ)**у пlэрэ**?	Къагъакlуэ(хэ)**у пlэрэ**?

Olumsuz Soru Kipleri:

Ortaya konmuş bir ifadenin soru kipine dönüşümü, öncelikle ifadenin olumlu ya da olumsuz olma garantilerinin ortadan kaldırılmasını gerektirir. Bunun sağlanmasından sonra, bir ses vurgusunun dahi ifadeyi soru kipine dönüştürdüğü yukarıdaki örneklerden izlenmektedir.

Bununla birlikte, bir ifadenin ses anlamsal bir işleyişle olumsuzluk sınırına taşınmasıyla da bir soru kipi kurulur. Böyle kurulan soru kipleri, doğal olarak olumsuzluk açısından ortaya çıkan soru kipleridir. İşte böyle soru kipleri, ifade sonuna gelen “къэ” sesiyle gerçekleştirilir.

Elbette bu duruma sokulacak olan ifadelerin yine olumlu ya da olumsuz olma garantilerinin bulunmaması gerekir. İfadenin bu garantilerinin ortadan kalmış halinin sonuna gelen “къэ” sesi, ifadeyi olumsuz soru kipine sokar.

“Къэ” sesinin “къы” ötelenimi olduğunu biliyoruz ki, “къы” sesinin yaptığı gibi, sonuna geldiği ifadeyi “къэ” sesinin de ortaya çıkış ve dolayısıyla da bitim noktasına götürüleceğini tahmin etmek zor değildir. Ancak, “къэ” sesi “къы” sesinin ötelenimsel (э) hali olmak bakımından, sonuna geldiği ifadeyi bitim noktasına götürüşü de tam değildir, kesin değildir, belirsizdir. Sonuna geldiği ifadeyi bitim noktasına -ya da doğuş (къ) noktasına- doğru götürdüğü açık olduğu halde, bunun garantilenmesini de ortadan kaldıran bir işlemle (э), sona gelen “къэ” sesi olumsuz açıdan tam bir soru kipliği oluşturur.

Muhtelif fiil çekim kiplerine ilişkin ifadeler sonuna gelen “къэ” sesiyle bir sorunun kurulması için, öncelikle fiil çekim kipindeki ifadelerin sonundaki “щ” sesinin kalması gerekir. Sondan kalkan bu sesin yerini “къэ” sesinin almasıyla da, ifade olumsuz soru kipine dönüşür.

Bununla birlikte, yukarıda sona gelen “къым” seslemiyle kurulan olumsuz kipinde de izleyebildiğimiz gibi, sona gelen “къэ” sesiyle oluşturulan olumsuz soru kipinde de di′li geçmiş ifadeleri göstereni “т” sesi ötelenip (э) ifadeyi gevşeterek kendisini “**тэ**” olarak gösterir.

Aşağıda bu şekilde ортaya çıkan olumsuz soru kipine ilişkin örnekler verilmiştir. Çizelge, önceki çizelgede bulunan ifadelerin sonuna “къэ” sesi gelmekle olumsuz soruya dönüştürülmüş olan ifadelerden oluşur. Bu bakımdan, olumsuz soru ifadelerinin ilişkin bulunduğu fiil çekim kipleri önceki çizelgeden bilinir.

Çizelgede sona gelen “**къэ**” sesi ile **özne gösterenleri** koyu yazılmış, “**тэ**” sesinin altı da çizilmiştir.

Özneler	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуэн**къэ**?	**Сы**къэкlуэн**къэ**?
Уэ	**У**кlуэну**къэ**?	**У**къэкlуэну**къэ**?
Ар	Кlуэн**тэкъэ**?	Къэкlуэн**тэкъэ**?
Абы	-	-
Дэ	**Ды**кlуэну**тэкъэ**?	**Ды**къэкlуэну**тэкъэ**?
Фэ	**Фы**кlуа**тэкъэ**?	**Фы**къэкlуа**тэкъэ**?
Ахэр	Кlуа(хэ)**тэкъэ**?	Къ**а**гъэкlуа(хэ)**тэкъэ**?
Ахэм	-	-

Özneler	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**З**гъэкlуэн**къэ**?	Къэзгъэкlуэн**къэ**?
Уэ	**Б**гъэкlуэну**къэ**?	Къэ**б**гъэкlуэну**къэ**?
Ар	-	-
Абы	**И**гъэкlуэн**тэкъэ**?	Къ**и**гъэкlуэн**тэкъэ**?
Дэ	**Д**гъэкlуэну**тэкъэ**?	Къэ**д**гъэкlуэну**тэкъэ**?
Фэ	**В**гъэкlуа**тэкъэ**?	Къэ**в**гъэкlуа**тэкъэ**?
Ахэр	-	-
Ахэм	**Я**гъэкlуа(хэ)**къэ**?	Къ**а**гъэкlуа(хэ)**къэ**?

EMİR KİPİ

Emir kipi, eylemin eylenmesinin doğrudan ifadesidir ve bir yaptırımdır. Bir yaptırım olmak bakımından, iş niteliği bulunan bir ifadedir. Bu durumda da, emir kipli ifadelere konu olan eylemin niteliği ne olursa olsun, emir kipi olarak ortaya çıkan ifadeler en azından iş niteliğinde özne gösterenlerini gerektirir.

Bir emir kipindeki ifade, en açık ve doğrudan ifadeyle, birinci tekil şahsın muhatabına bir eylemin eylenmesini doğrudan buyurmasıdır. Birinci tekil şahsın doğrudan muhatabı, onun (сэ) açılımında (у) bulunan özne olarak ikinci tekil

şahıstır (уэ). O halde, bir emrin en geçerli hali ikinci tekil şahsa verilebilen biçimidir. Bu hal bakımından da, bir fiilin mastar halden çıkıp bir sözcük kurgusuna bürünmesi doğrudan bir emir kipidir ve bulunulan zamana ilişkindir, fonksiyoneldir; böyle bir ifade doğrudan ikinci şahsa yönelik olarak ortaya çıkar. Böyle bir ifade, muhatabının doğrudan ve açık olması nedeniyle, özne gösterenini gerektirmez.

Ancak, "сэ"nın ve "уэ"nın içinde bulunduğu şahıslara yönelik bir emir kipi, muhatabın da belirtilmesini gerektirir ki, özne gösterenlerinin belirtilmesiyle ortaya konur. İkinci şahsın içinde bulunduğu çoğula (фэ) yönelik olan bir emir kipi, özne göstereni (ф) belirtilerek ifade bulsa da, "сэ"nın kendisinin içinde bulunduğu çoğula (дэ) yönelik emir kipi sadece özne göstereniyle (ды) ifade bulmaz. Nitekim, bir emir muhataba verilen ve eylenmesinin buyurulduğu bir ifadedir ki, "сэ"nın içinde buluduğu çoğula verilecek olan bir emir, onların karşıya alınması -muhatap durumuna getirilmesi- anlamına gelir. Bu bakımından, "сэ"nın içinde bulunduğu birinci çoğul (дэ) şahıslara yönelik olan bir emir kipi, "дэ" özne göstereniyle (**ды**) ortaya çıksa da, "сэ"nin içinde bulunduğu bu çoğul (дэ) hemen karşıya alınıp "фэ" kılınmak suretiyle, "фэ"nın iş niteliğindeki özne göstereniyle (**ф**) devam eden bir ifade olarak ortaya çıkar. Böylece, "дэ"ye verilecek emir, onu (дэ) karşıya alıp "фэ" kılarak ve onun iş niteliğindeki özne göstereninin (ф) başa geldiği bir ifade olarak ortaya çıkmak suretiyle kurgulanır; böylece gereken yaptırım gücüne kavuşur.

"Сэ"nın içinde bulunduğu "дэ"ye verilen emir bununla da bitmez. Nitekim, "сэ"nın içinde bulunduğu bir grup olmak bakımından, bizzat eylemin de iş niteliğine dönüşmesi gerekir. Bu ifadeden olarak, eylemin başına "**гъэ**" seslemi gelir:

«**Ды-в-гъа**-кlуэ!».

Bu ifadeler doğrultusunda ortaya çıkan kurgu ilginçtir ve adeta bize yönelik bir emrin bizim eylemde bulunmamızı sağlayabilecek bir başka çözümü de olamazdı: "Дэ" içinden çıkarak sizleşen (фэ) bir çoğul güce "biz (ды) önkoşulunda söz konusu eylemin (кlуэ) eyletilmesini (гъэ) sağlamak (ф: в)".

Emir kipinin üçüncü şahıslara ilişkin olarak ortaya konması, "сэ"nın muhatabı olan şahıslar üzerindendir ki, böyle bir ifade özellik taşır. Bu ifadeden olarak, üçüncü şahsın eylemesine ilişkin olarak "сэ" tarafından ifade olunan emir, kendi muhataplarına (-дэ-; уэ, фэ) verilmiştir ki, eylemin ilişkin (и) bulunduğu üçüncü şahıs bizzat belirtilerek (р) eylemin onun yönelimiyle (е) eylenmesini kapsayan bir ifade olarak ortaya çıkar (**ире**кlуэ).

Elbette emir kipi, eylenmesi istenen bir eylemin ortaya konmasıdır ki, genel bir sözcük kurgusuyladır ve halen bulunulan zamanı kapsar (Кlуэ! Фыкlуэ!). Ancak, gelecek zamanlı ifadeler ile geniş zamanlı ifadeler de ses vurgusuyla emir kipliğinde ortaya konabilmektedir:

«Укlуэнущ**!** Вгъэкlуэнущ**!**».

Emir kipi, doğal olarak birinci tekil şahsın kendisini kapsamaz; böyle bir ifade ancak geniş zamanlı ifadeler olarak kendisini gösterebilir (сыкlуэнщ**!**).

Bu ifadeler doğurltusunda ortaya çıkan emir kipi ifadeleri aşağıda

verilmiştir. Emir kipi ifadesinin kurulmasında kendisini gösteren **ayırdedici** hususlar ile **özne gösterenleri** koyu yazılmıştır.

Öznl.	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	-	-	-	-
Уэ	Кlуэ!	Къакlуэ!	Гъакlуэ!	Къэгъакlуэ!
Ар	**Ире**кlуэ!	Къы**ре**кlуэ!	-	-
Абы	-	-	**Ире**гъакlуэ!	Къы**ре**гъакlуэ!
Дэ	**Дывгъа**кlуэ!	**Ды**къэ**вгъа**кlуэ!	**Дывгъэ**гъакlуэ!	Къэ**дывгъэ**гъакlуэ!
Фэ	**Фы**кlуэ!	**Фы**къакlуэ!	**В**гъакlуэ!	Къэ**в**гъакlуэ!
Ахэр	**Ире**кlуэ(хэ)!	Къы**ре**кlуэ(хэ)!	-	-
Ахэм	-	-	Я**ре**гъакlуэ(хэ)!	Къа**ре**гъакlуэ(хэ)!

İSTEK KİPLERİ

İstek, bir şeyin gerçekleşmesi ya da gerçekleşmekte olması hali değildir. Bu ifadelerden olarak, bir şeyin gerçekleşme durumunun garantiye alındığı "щ" sesinin ifade sonuna gelmesiyle gerçekleşmez. Aynı şekilde, şimdiki zaman kipliğinin (о) kendisini göstermesi de eylemin eylenmekte olması bakımından, istek kipinin üzerine kurulacağı ifadeler değildir. İstek kipindeki bir ifade, aynı zamanda, bir eylemin olumsuzlanmış olması üzerine de kurulacak bir ifade olmaz.

İstek, bir şeyin eylenmesinin dilenmesi ve beklenmesidir ki, halen ya da geçmiş ile gelecek zaman kipliği üzerine inşa edilebilecek ifadeler olarak ortaya çıkabilecek olan bir kipliktir. Ama, bu zamanlı kiplikteki ifadelerin gerçekliğinin garantiye alınması veya şimdiki zamanda eyleniyor halde bulunması ile olumsuzlanmış olması halleri üzerine bir istek kipli ifade kurulmaz.

Bu ifadelerin de gösterebileceği gibi, elbette, bu kipliklerin di'li geçmiş ifadeleri istek kipi için en uygun zemindir.

Emir Kipliğindeki İfadeler Aynı Zamanda İstek Kipliğinde İfadelerdir:

İstek kipinin, eylenmesi istenen bir eylem ifade etmesinde, aynı zamanda birer istek kipinde ifadeler olarak karşımıza çıkar. Esasen, aynı ifadelerin ses vurgusuyla dile getirilmesi, ifadenin emir kipi olarak ya da istek kipi olarak ifade edilmelerini sağlar.

Olumsuz Soru Ve Di'li Geçmiş İfadelerden İstek Kipi İfadeleri:

Bir eylemin olumsuzlanması değil de, “къэ” sesinin ifade sonuna gelerek olumsuzluk açısından ortaya çıkan soru kipliği aynı zamanda gizlice istek kipi olarak da ifade edilebilir. Böyle bir istek kipi, eylenme isteğinin ifadesi olarak geçmiş ya da gelecek zaman kipliği üzerine de inşa olmaz. Eylemin halen eylenme formuna girmesi halinde ve bir tür emir kipliği üzerinde inşa olur. Böyle olmakla da, kuşkusuz ikinci tekil ve çoğul şahıslara ilişkin ifadeler daha uygundur.

Bu şekildeki bir soru, aynı zamanda **rica** niyetinde bir **istek kipi** olarak ifade bulur. Ancak, bunların di′li geçmiş zamanlı ifade biçimleri daha uygun istek kiplerini oluşturur.

-«**У**кlуэ**къэ**! (Gitsene). **У**кlуэ**тэкъэ**! (Gitseydin). **Фы**кlуэ**къэ**! **Фы**кlуэ**тэкъэ**!».

-«**У**къакlуэ**къэ**! **У**къакlуэ**тэкъэ**! (Gelseydin ya). **Фы**къакlуэ**тэкъэ**!».

-«**Б**гъакlуэ**къэ**! (Göndersene). **В**гъакlуэ**тэкъэ**! (Gönderseydiniz ya)».

-«Къэ**б**гъакlуэ**къэ** (Göndersene). Къэ**в**гъакlуэ**тэкъэ**! (Gönderseydiniz ya)».

Di′li geçmiş zamanlı ifadelerin oluşmasında “т” sesinin işlevi ortaya konmuştur. “Т” sesinin “щ” olgusu dışında olma halini ifade etmesinde ortaya çıkan di′li geçmiş zaman kipi gibi, gerçekleşmemiş ve ama gerçekleşmesi istenen bir olgu olan istek kipi de “т” sesinin sona gelmesi işlevinde ifade bulur. Bu ifadeden olarak, yukarıda ikinci tekil ve çoğul şahıslara ilişkin olumsuz soru kipinin aynı zamanda bir rica niteliği olan istek kipi ifadesi olması gibi, aynı şahıs ve zamanlı olan di′li geçmiş ifadeleri de olumlu anlamda –bir tür yumuşak **emir** vurgusunda- **rica** niteliğindeki **istek kipi** olarak ifade bulur. Bu istek kipinin olumlu bir ifade üzerine inşa olması ve böylelikle de bir emir kipine yakın olması bakımından doğrudan ikinci şahıslara yöneliktir. Böyle olmakla da, “сэ”nın doğrudan muhatabı olan “уэ” için özne göstereni bulunmaz:

-«Кlуэ**т**! (Gitsene). **Фы**кlуэ**т**! (Gitsenize)».

-«Къакlуэ**т**! (Gelsene). **Фы**къакlуэ**т**! (Gelsenize)».

-«Гъакlуэ**т**! (Göndersene). **В**гъакlуэ**т**! (Göndersenize)».

-«Къэгъакlуэ**т**! (Göndersene -geldirsene). Къэ**в**гъакlуэ**т**! (Göndersenize –geld.)».

Sona Gelen “мэ” Seslemiyle İstek Kiplerinin Ortaya Çıkışı:

“М” sesi, sonuna geldiği ifadeyi tespit etmek suretiyle anlaşılmasını sağlama işlevindedir. Böyle bir tespit ve anlaşılır kılmanın ötelenmesi (э), bu tespitin ve anlaşılır olmanın gevşetilmesini sağlar. Böylelikle, sona gelen “мэ” seslemi, ifadeyi tespit etmekle birlikte işlemin sürmesini (э) ifade etmek bakımından, sonuna geldiği ifadeyi olasılaştırır.

Sona gelen “мэ” seslemi, ifadenin tespiti (м) ve anlaşılmasını sağlamak yerine, ifadenin anlaşılmasını erteleyerek –öteleyerek (мэ)- kesinliğine ya da doğruluğuna ilişkin bir kuşku da yaratır. Ancak, bu kuşkunun olumsuz nitelikte olmadığı açıktır; nitekim, tespit edilmiş olan ifadenin ötelenmesi, bizim tespit ve anlamamızın ertelenmesini sağlanmakta olup, bizi anlayacağımız şeye sürüklemektedir yalnızca. Böylelikle de, “мэ” sesleminin sonuna geldiği ifadenin eylenmesi üzerine bir beklenti ortaya çıkar. İşte, sona gelen “мэ” seslemiyle

yaratılan bu beklenti istek kipinin temelinde yatan olgudur; istek kipi böyle bir süreçle kurgulanır.

Böyle bir istek kipliğindeki ifade, olumsuzlanmış ve gerçekliği garanti altına alınmış olan ifadeler için söz konusu olamaz. Nitekim, bir beklenti ve istek için, gerçekleşmesi olası olan ifadeler olmalıdır; halen eylenmekte olandan böyle bir beklenti olabileceği gibi, geniş zamanlı bir beklenti de olabilir, geçmişte ve gelecekte de olabilir. Özellikle de di′li geçmiş ifadeler istek ve beklentiye yatkın ve temel olan ifadelerdir. Elbette, -daha önce soru ve olumsuzlama kipliklerinde de karşımıza çıktığı gibi-, böyle bir ifadede di′li geçmiş zaman gösterenin ötelenip (э) ifadenin gevşemesi de (**тэ**) söz konusudur.

Aşağıda, muhtelif fiil çekimli ifadelerin sonuna "мэ" gelerek istek kipinde bir ifadeye dönüşmesine ilişkin örnekler farklı öznelere ilişkin ifadeler olarak verilmiştir. Farklı fiil çekim kipli ifadelerin istek kipi formuna girmesi de, konu olan fiil çekime uygun bir istek niteliğinin ortaya çıkmasını sağlar. Bu ifadeden olarak, örneğin, geniş zamanlı bir ifade "giderim -icabında-" şeklinde anlaşılmak gerekirken, gelecek zamanlı bir ifade "gideceksem" şeklinde anlaşılmak gerekir.

Burada da **özne gösterenleri**, fiil **çekim kipi göstereni** sesler, istek kipinin oluşumunu sağlayan "**мэ**" sesi koyu olarak yazılmıştır.

Öznl.	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сы**кlуэн**мэ**	**Сы**къэкlуэн**мэ**	**З**гъэкlуэн**мэ**	Къэзгъэкlуэн**мэ**
Уэ	**У**кlуэ**тэмэ**	**У**къэкlуэ**тэмэ**	**Б**гъакlуэ**тэмэ**	Къэ**б**гъэкlуэ**тэмэ**
Ар	Кlуэн**утэмэ**	Къэкlуэн**утэмэ**	-	-
Абы	-	-	**И**гъэкlуэн**утэм э**	Къ**и**гъэкlуэн**утэм э**
Дэ	**Ды**кlуэн**умэ**	**Ды**къэкlуэн**тмэ**	**Д**гъакlуэн**умэ**	Къэ**д**гъэкlуэн**умэ**
Фэ	**Фы**кlуэ**мэ**	**Фы**къэкlуэ**мэ**	**В**гъэкlуэ**мэ**	Къэ**в**гъэкlуэ**мэ**
Ахэр	Кlу**а**(хэ)**тэм э**	Къэкlу**а**(хэ)**тэм э**	-	-
Ахэм	-	-	**Я**гъэкlу**а**(хэ)**мэ**	Къ**а**гъэкlу**а**(хэ)**мэ**

Muhtelif İstek Kipliğindeki Diğer İfade Biçimleri:

Kuşkusuz istek kipliğinde ifadeler bunlarla sınırlı değildir. İstek kipinin ortaya çıkmasına ilişkin olarak ifade ettiğimiz genel hususlar kapsamında, bir "geçmiş zamanlı (**а**)" ifade sonuna gelerek kurulan istek kipliğindeki ifadeler aşağıdadır.

*Bir ifade sonuna gelerek, ifadeyi vurgulayıp (р) kesinliğinin de ortadan kaldırılmasını (э) izleyen di′li geçmiş göstereniyle (т) bir istek kipliği (рэт)

kurulur. Böyle ortaya çıkan ifadeler Türkçede “keşke” ifadeleriyle de karşılanabilir:
«**Сы**kly**арэт!** (Gitseydim -keşke-!). **У**къэkly**арэт!** (Gelseydin!). **И**гъэkly**арэт!** (Gönderseydi!, -gittirseydi!-). Къэдгъэkly**арэт!** (Göndersydik!)».

*Elbette bu ifadelerin sonuna “т” gelmese de ortaya çıkan ifade bir istek kipi olurdu. Ancak, ifade müteakip bir ifadeye bağlantılanması koşuluyla bir istek kipliği olabilir:
«**Сы**kly**арэ...** (Gitseydim de…). **У**къэkly**арэ…** (Gelseydin de). **И**гъэkly**арэ…** (Gönderseydi de…). Къэдгъэkly**арэ…** (Gönderseydi de…)».

*Kuşkusuz, sonda “т” olmamak bakımından, aynı ifadeler hali hazır durum ve zaman bakımından da istek kipi ifadesi olabilir:
«**Сы**kly**эрэ**…(Gitsem de…). **У**къаkly**эрэ**… (Gelsen de…). **И**гъаkly**эрэ**… (Gönderse de…). Къэдгъаkly**эрэ**... (Göndersek de…)».

*İfade sonuna gelerek eklenen “рэ” sesini izleyen ve ayrı yazılan “щэ” sesiyle de bir istek kipi kurulur. “Щэ” sesleminin sonuna geldiği ifadeden ayrı yazılması ve telaffuzu söz konusudur; nitekim, “рэ”nin ifade ettiğimiz işlevinden sonra, “щ”nın sona gelerek birleşmeyeceği anlaşılır bir olgudur. Burada (щэ), “щ” sesinin bir gerçekliği garanti etmesinin, sona gelen “э” ile gevşetilmesi söz konusudur ki, bu da ifadeyi olasılaştıran ve istek kipinin oluşumuna destek sağlayan bir işlemdir. Böyle ortaya çıkan ifadeler ile Türkçede karşılığına ilişkin örnekler aşağıdadır:
«**Сы**kly**эрэ щэ...** (Gidipte şöyle bir…). **У**къэkly**арэ щэ...** (Gelseydin -keşke- de…). **И**гъаkly**эрэ щэ...** (Gönderip de şöyle!). Къэдгъэkly**арэ щэ...** (Gönderseydik de…; -keşke de…».

*Sona gelerek ifadeyi istek kipine çeviren “рэт, рэ” sesleminin başına (щ) sesinin eklenmesiyle ortaya çıkan “щэрэ, щэрэт” seslemleri de yine istek kipliğinde ifadeler ortaya çıkmasına yol açar. Aşağıda her iki duruma ilişkin örnekler ile Türkçeleri verilmiştir:
«**Сы**kly**ащэрэт!** (-Keşke- gitseydim!). **У**къэkly**ащэрэ!** (Gelseydin!). **И**гъэkly**ащэрэт!** (Gönderseydi keşke!). Къэдгъэkly**ащэрэ!** (Gönderseydik!».

*“И” ve “у” ses anlam ile dildeki işleyişi iyi anlaşılmışsa, bir fiil çekimli ifade başına gelmekle istek kipinde ifade oluşabileceği de anlaşılır bir olгudur. aşağıda bunlara ilişkin örnekler verilmiştir:
-«**И**kly**э** (Gide). **Си**kly**э**. **Уи**kly**э** (Gidesin). **И**хъу**э** (Dola). **И**щl (Yapa). **И**щl**э** (Yapa; Bile). **И**хь. **Ди**хь. **Фи**хь».
-«**У**kly**э** (Gidesin; Gide). **У**хъу. Kly**эд** **у**щl. Ку**эд** **у**щl**э** (Çok bile; Çok bilesin)».

*Bu örnekler yanında “gerek (**хуей**)” anlamına gelen sözcüğün yapılması gereken bir ifade sonuna gelmesiyle de doğaldır ki bir istek kipli ifade oluşur:
«Щl**эн** **хуей**щ (Yapmak gerekir). Къэkly**эт** **хуей**т (Gelmesi gerekirdi). Kly**эн** **хуея**щ (Gitmek gerekir idi). Жиl**эн** **хуей**тэкъым (Söylemek gerekmez idi)».

ÜÇÜNCÜ KESİM
GENEL FİİL ÇEKİM GRUPLARI VE FİİL ÇEKİMLERİ

“KENDİNDE EYLEM” OLAN FİİLLER VE FİİL ÇEKİM ÖRNEKLERİ

Kendinde Eylem Olan Fiillerden Örnekler:

Aşağıda verilen “kendinde eylem” niteliğindeki fiillerden doğrudan fiil niteliği olanların altı çizilmiştir. Kimi kendinde fiillerle ilgili olmak bakımından zorunlu olarak verilen **iş** niteliğindeki fiiller de koyu olarak yazılmıştır.

-«Elэн (Zorlamak, çekmek). Делэн. Зэделэн. Щlэlэн. Хэlэн». «Гулэн (Acılanmak, feryat etmek). Гушылэн (Şaka yapmak)». «Увылэн (Durmak)».
-«Уфleин (Kirlenmek). Тlиин, Тleин (Çıkıntı oluşturmak, sivrilmek). Жеин (Uyumak). Кlиин (Tizce bağırmak). Кlуриин (Yıkılmak). Хъеин (Kıpırdamak). Лъеин (Sıçramak). Улъиин (Paslanmak). Пlиин (Uç vermek, sivrilmek). Фиин (Islık çalmak)».
-«Ун (Açılınmak). Уэн (Vurmak, hamle yapmak). Иун. Иуэн. Еуэн. Езэуэн. Зэзэуэн. lуун. lууэн. Дэун. Дэуэн. Теун. Теуэн. Щыуэн. Щlэун. Щlэуэн. Къуэун. Къуэуэн. Хэун. Пыун. Пыуэн. Флэун. Флэуэн». «Гуэун, Гуоун (Bağırmak)». «Бэуэн (Nefes almak)». «Бэун, Боун (Öpmek). Ебэун, Ебоун».
-«lун, lуэн (Ünlemek, ötmek, seslemek). Дэlун, Дэlуэн. Щылун. Щылуэн. Хэlун. Хэlуэн. Пылуэн». «Дэlуэн (Dinlemek). Едэlун. Удэlун (Sakinleşip susmak, teselli bulmak)». «Telуэн (Üzerine söylemek: yemin etmek)». «Гурылуэн (-Biriyle- uzlaşmak, -anlaşmak). Зэгурылуэн (Birbiriyle uzlaşmak, -anlaşmak)». «Упщlылун (Soğumak)». «Флэlун, Флэlуэн (Mayalanmak, ekşimek)».
-«Сын (Yanmak)». «Исын. lусын. Гуэсын. Дэсын. Щlэсын. Хэсын. Пысын. Тlысын. (Oturma eylemine geçmek, oturmak) Шэсын (At binmek)». «Сысын (Sallanmak)». «Есэн (Alışmak, Yüzmek)». «Къэсын (-Gözlemciye göre- ulaşmak). Нэсын. Зэхуэсын (Toplanmak). Кlуэсэн (Sıvışıp gitmek, kaçmak)». «Усын, Усэн (Şiir yaratma halinde olmak). Гупщысэн (Düşünmek). Зэхэсэн (Oturum yapmak, konu görüşmek)». «Гусэн (İçine işlemek, küsmek). **Зыгъэгусэн**. Зэгусэн». «Къесын (Kar yağmak). -Уэс къесын-. Тесэн. Щlэсэн. Хэсэн». «Лъэсэн (Tahıl yıkayadurmak)».
-«Къэцlын (Dışkılamak, -sıçmak). Ицlэн. Щlэцlэн. Хэцlэн». «Лыцlын (Etin kavrulup geçmesi). Ецlэцlэн (Birine gevelemek)».
-«Бэлэцэн (Tüylenmek)».
-«Узын (Ağrımak). Джызын (İçi cızlamak). Гызын (İnlemek). Плъызын (Bakışın odaklanması, gözlerin dalması)». «Хуэзэн (Rastlamak). Зэхуэзэн (Rastlaşmak, karşılaşmak)».
-«Гъын (Ağlamak). lугъын. Зэдэгъын». «Зэгъэн (Rahat –dölek- durmak). Езэгъын. Зэзэгъын (Birbiriyle uyuşmak, -geçinmek)». «Гъэгъэн (Çiçek açmak)». «Гугъэн (Umut etmek, ummak). Щыгугъын».
-«Гъун. Щlэгъуэн. Хэгъуэн. Тегъуэн. Лыгъуэн (Kavrulmak)». «Дыгъуэн». «Ужьыгъуэн (Açılınmak). Тlыгъуэн (Olgunlaşmak). Фыгъуэн (Kıskanmak)».
-«Джэн (Hatmetmekte olmak; Okumak; Çağırmak). Еджэн. Щlэджэн. Дэджэн. Щыджэн. Хэджэн». «Пыджэн (Dürtmek)». «Теджын (Kalkmak)».

-«Бэгын (Şişmek). Щыбэгын. Хэбэхэн. Щlэбэгэн. Щlэбэгын».
-«Дэн (Dikiş dikerolmak)». «Хэдэн (Bir şeyler içinden beğenmek)». «Кlуэдын (Kaybolmak)». «Лыдын (Parıldamak)».
-«Гъуэтэн (Küflenmek). Щэтэн (Paramparça olmak). Кlуэтэн (Ötelenmek). Къутэн (Kırılmak). Лъэтэн (Uçmak). Пхъуэтэн (Kapmak). Хэщэтэн (İçine gömülmek). Щlытэн (Su çekip yumuşamak). Укlытэн (Utanmak)». «Зэщlэстын (Tutuşmak -ateş-). **Зэщlэгъэстын**».
-«Тlэн (Eşedurmak, deşedurmak). Итlэн. Етlэн. Гуэтlэн. Щlэтlэн. Хэтlэн».
-«Жын (Donmak)». «Жэн (Akmak; Koşmak). Ижын. Ижэн. lужын. lужэн. Гуэжын. Гуэжэн. Дэжын. Дэжэн. Щlэжын. Щlэжэн. Хэжын. Хэжэн. Пыжын. Пыжэн». «Хьэжэн (Öğütmek)».
-«Жьэн (Pişmek, kızarmak). Ижьэн. Щlэжьэн. Хэжьэн». «Къэжьын (Kusmak). Хэжьын. Хэжьэн». «Лэжьэн (Çalışmak; Eskimek)». «Ежьэн (Beklemek; Bir şeye koyulmak). Хуежьэн (Bir şeye başlamak, yapmaya koyulmak, bir işe girişmek)».
-«Щын: Нэху щын (Aydınlık olmak, gün ağarmak». «Ещэн (Av peşinde olmak, avlamak). -Щэ(кlуэ)н. Ещэ(кlуэ)н-». «Ищын (İçinden taşmak; Öne geçmek). -Ипэ ищын-. Дэщын. Щlэщын. Къыщlэщын. Хэщын (İçlerinden kendini belli etmek). Къыхэщын. Пыщын». «Гъуэщэн (Yer ve yolunu şaşırmak). Хэгъуэщэн (Belirsizleşmek, arasında kaybolmak)». «Щэщэн (Parça parça -un ufak- olmak). Дэщэщэн. Тещэщэн. Хэщэщэн».
-«Дэщlын (Birinden yana olmak, desteklemek). Зэдэщlын». «Щыщlэн (Fonksiyonları gerilemek, eksilmek). -Нэр щыщlэн-».
-«Гуэшын (Pay etmek, dağıtmak). Щыгуэшын. Хэгуэшэн». «Ешын (Yorulmak). Езэшын (Bıkmak, kendi kendine yorulmak)».
-«Кэн (Çatlamak). Къэкэн. Икэн. Щlэкlэн. Зэгуэкын».
-«Кlын (Çıkmak, bitmek -bitki için-). Къэкlын. Къикlыкlын (Gövermek, filizlenmek). lукlэн. Гуэкlэн. Дэкlэн. Пыкlэн». «Плэнкlын (Yatağından çıkarak patlamak, -örneğin "mısırın patlaması")». «Икlын (İçinden çıkmak). Екlуэкlын (Yana dolanmak). lукlын (Çekilmek). Гуэкlын (Bulunduğu şeyden ayrılmak). Дэкlын. Текlын (Üzerinden çıkmak, çekilmek). Щlэкlын. Хэкlын. Пырыкlын. Зэпырыкlын. Пыкlын. Зэпыкlын. Зэхэкlын. Зэгуэкlын. Флэкlын (Takılı bulunduğu yerden çıkmak). Зэфlэкlын. Щхьэдэкlын. Щхьэщыкlын (Başını -başından- geçmek, aşmak; Bir şeyi geçirmiş -atlatmış- olmak). Щхьэпырыкlын. Блэкlын. Бгъэдэкlын». «Уфэрэкlын (Ters dönmek, devrilmek). Ублэрэкlын (Yan yatmak, devrilmek)». «Зэфlэкlын (Hallolmak). Щхьэщыкlын. Зэщхьэщыкlын (Birbirinden farklılaşmak). Щыкlын (Varoluşundan çıkmak, ayrılmak; yabancılaşmak). Зэкlуэкlын (Farklılaşmak, yabancılaşmak)».
-«Екlун (Uymak). Къекlун. Зэкlун. Зэдэкlун». «Кlуэн (Yürümek; Gitmek). Къэкlуэн (Gelmek). Нэкlуэн. Ирикlуэн. Дэкlуэн. Зэдэкlуэн». «Хъуэкlуэн (Yayılmak)».
«Екlуэн (Dokunmak). Ефlэкlуэн (İyi gelmek)».
-«Дыкъын (Kaybolup bitmek). Дзэкъэн (Isırmak). Къэкъэн (Gagalıların ötüşüne benzetilerek ortaya çıkan ötme fiilidir: "vaklamak")».

-«Ирикъун (Yeterli olmak, yetmek). Хурикъун». «Екъун (Çekmek). Декъун. Зэдекъун. Щlэкъун. Хэкъун».
-«Къэкхъун (Sesli yellenmek, -osurmak). lукхъуэн. Дэкхъуэн. Щlэкхъуэн. Хэкхъуэн».
-«Сыхъэн (Tahriş olup çatlamak). Пырхъын (-Burundan- horlamak). Мэхъэшэн (İçi gıdıklanmak, iğrenir gibi olmak, huylanmak)».
-«Хъун (Olmak). Къэхъун. Щыхъун. Щlэхъун. Къыщыхъун». «Дэхъун (Birine olmak, olumlu gelmek). Къыдэхъун. Хуэхъун. Пэхъун». «lэрыхъуэн (Eline dolmak). Ихъуэн. Дэхъуэн. Техъуэн. Щlэхъуэн. Хэфэхъуэн. Хэхъуэн». «Хъуэхъун (Ritüel olumlama -methiye- yapmak). Хъуэхъуэн. Ехъуэхъун. Зэхъуэхъун». «Лъыхъун (Kız istemek). Лъыхъуэн (Aramak)». «Унэхъун (Ocağı batmak, mahfolmak)». «Гъуэхъуэн (Anırmak)». «Щыщхъун, Щыщхъуэн (Katışarak homojenize olmak)».
-«Ехын (İnmek). Еуэхын. Ехуэхын. Ефэхъуэхын. Елэлэхын. Евыхын. Елэбыхын. Епсыхын (Oturduğu yerden süzülerek inmek; -Attan inmek)». «Дехьэхын (Gönül koymak, beğenmiş olmak)». «Мэхын (Bayılmak). Сэхын (Tükenip bitmek). Бзэхын (Tükenmek, bitmek, kaybolmak). Щхьэхын (Erinmek)».
-«Ихун (İçinden düşmek). Ихуэн (İçine sığmak). lухун. lухуэн. Гуэхун. Гуэхуэн. Дэхун. Дэхуэн. Техун. Техуэн. Жьэдэхун. Жьэдэхуэн. Щlэхун. Щlэхуэн. Хэхун. Хэхуэн. Пыхун. Пыхуэн. Пэрыхун. Пэрыхуэн. Клэрыхун. Клэрыхуэн. Флэхун (Takılı olduğu yerden düşmek). Флэхуэн (Takma yerine sığmak)». «Унэхун (Aydınlanмak, aydınlık olması)».
-«Ихьэн (İçine girmek). lухьэн. Гуэхьэн. Дэхьэн. Техьэн. Жьэдэхьэн. Щlэхьэн. Клэрыхьэн. Къуэхьэн. Хэхьэн. Пыхьэн. Пэрыхьэн. Щхьэщыхьэн (Başına ulaşmak, çıkmak)». «Исыхьын (İçinde yanadurmak). Исыхьэн. Дэсыхьын. Дэсыхьэн. lужьыхьын. lужьыхьэн. Игъухьын. Тефыхьын. Ивыхьын. Ифыхьэн. Илlыхьын. Игъуэлъхьэн. Тегъуэлъхьэн. Хэпсэлъыхьын. Тепсэлъыхьын. Хэщыпыхьын. Къэфыхьын (Oynayadurmak)». «Щыхьэн (Birine dalaşmak, çatmak). Зэщыхьэн». «Епщlыхьын (Bir şeyi rüyasında görmek). -Пщlыхьэплэ **лъагъун**-».
-«Лъэн (Atlamak). Илъэн. Елъэн. lулъэн. Гуэлъэн. Дэлъэн. Телъэн. Щlэлъэн. Клэрылъэн. Хэлъэн. Пэрылъэн». «Илъын (Çıkışmak). Къилъын». «Гъуэлъын (Yatmak)». «Къэкъуэлъэн (Fokurdayıp kaynamak)». «Псэлъэн (Konuşmak). Епсэлъэн. Хэпсэлъэн».
-«Къелын (Artakalmak; Kurtulmuş olmak)». «Къэлэлэн (Gevşemek)».
-«Ллэн (Ölmek). lулlэн. Дэлlэн. Клэрылlэн. Хэлlэн». «Елlэлlэн (Üstüne titizlenmek)». «Мэжэлlэн (Acıkmak) Псы хуэлlэн (Susamak)».
-«Щыпэн (Toplayadurmak). Лъэпэрэпэн (Ayağı sendelemek)».
-«Бэмплэн (Bunalmak)». «Плэрэплэн (Kıpırdanmak)». «Тlэплын (Dikişleri atmak, çözülmek). Щытlэплын. Щlэтlэплын».
-«Быбын (Uçuşmak, havalanmak). Къэбыбын». «Убэн (Tepeleyip durmak; Alçalma ve kötüleme eyleminde bulunadurmak)». «Ебэн (Eğilmek, yan vermek)». «Хуэбэн (Sıcaklamak)». «lэбэн (El uzatmak). Елэбын. Зэделэбын. Дэлэбэн. Телэбэн. Щылэбын. Щылэбэн. Щlэлэбэн. Клэрылэбэн. Хэлэбэн. Пэрылэбэн».

-«Фын (Çürümek). Щыфын». «Ифын (-Bir şeyi ya da şeyden- “içmek”). Ефэн. Щlэфын. Хэфын». «Къэфэн (Dans etmek)».
-«Флэрэфlэн (İyilemek). Ефlыжын. Зэфlыжын (Tekrar barışmak)». «Ункlыфlын (Kararmak, -sönmek)».
-«Вэн (Çift süredurmak). Ивэн. lувэн. Гуэвэн. Дэвэн. Зэдэвэн. Щlэвэн. Кlэрывэн. Хэвэн. Зэхэвэн. Пэрывэн». «Вен (Kaynamak). Къэвэн. Зэхэвэн». «Гувэн (Gecikmek, geç kalmak). Къэгувэн». «Увын (Durmak, ayakları üzerine dikilmek). Иувэн. lуувэн. Гуэувэн. Теувэн. Щыувын. Щlэувэн. Хэувэн».
-«Пэмэн (Koklamak). Епэмын».
-«Тхъэн (Keyif sürmek)».
-«Тхъуэн (Ağarmak, kırlaşmak). Утхъуэн (Bulanmak)».
-«Тхэн (Yazma halinde olmak)». «Убжьытхэн (Tükürmek). Етхэуэн (Silkinmek, hamle yapmak -at için-)».
-«Гъутхьэн (İşemek). Тегъутхьэн. Щlэгъутхэн. Хэгъутхьэн».
-«Ткlун (Erimek). Иткlуэн (İçine damlamak). Теткlуэн. Щlэткlун. Щlэткlуэн. Хэткlун. Хэткlуэн».
-«Щтын (Donmak)». «Штэн (Ürkmek). Къэщтэн. Щыщтэн. Зэщыщтэн».
-«Бзэщхъун (Ayarını bozmak, hedeften şaşmak). Убзэщхъун».
-«Шхэн (Yiyedurmak). Зэдэшхэн. Щышхэн. Щlэшхэн. Хэшхэн. Хэшхыхьын». «Дэхьэшхын (Gülmek). Щыдэхьэшхын». «Къешхын (Yağmur yağmak). -Уэшх къешхын-. Ишхэн. Тешхэн. Щlэшхэн. Хэшхэн».
-«Лъхуэн (Doğum yapmak, doğuradurmak). Зэдэлъхуэн. Щlэлъхуэн. Хэлъхуэн».
-«Къепсын (Işımak, güneş vurmak): Дыгъэр къепсын. Тепсэн. Щlэпсэн. Хэпсэн». «Къепсын (Hapşırmak). Пскэн (Öksürмek). Пскэуlун». «Хъуэпсэн (İmrenmek). Ехъуэпсэн. Зэхъуэпсэн. Щlэхъуэпсэн».
-«Пщын (Sürünmek). Ипщын. Ипщхьэн. Тепщын. Тепщхьэн. Щlэпщын. Щlэпщхьэн. Хэпщын. Хэпщхьэн». «Къепщэн (Yel -rüzgar- esmek): Жьы къепщэн. Тепщэн. Щlэпщэн. Хэпщэн». «Ипщэн (İçine üflemek). Епщэн. Тепщэн. Щlэпщэн. Хэпщэн».
-«Пхъуэн (Öne hamle yapmak, kapmak). Епхъуэн. Дэпхъуэн. Щlэпхъуэн (Kaçmak)».
-«Плъын (Isınmak, kızarmak, hazırlanmak). Къэплъын. Зэщlэплъэн». «Плъэн (Bakmak). Иплъын. Иплъэн. Еплъын. Дэплъын. Дэплъэн. Теплъэн. Щlэплъын. Щlэплъэн. Кlэрыплъэн. Хэплъын. Хэплъэн».
-«Зэхэпцlэн (-Bir arada- cıvıklaşmak)».
-«Пщlэн (Çapalayadurmak)». «Упщlэн (Sormak). Еупщlын. Щlэупщlэн». «Пщlэнтlэн (Terlemek)». «Тепщlэн (Üzerine yapışmak). Кlэрыпщlэн. Зэкlэрыпщlэн».
-«Пкlын (Yerinden çıkmak, ucu fırlamak). Пкlэн (Sıçramak, zıplamak). Ипкlын. Ипкlэн. Дэпкlын. Дэпкlэн. Щlэпкlын. Щlэпкlэн. Хэпкlын. Хэпкlэн. Флэпкlын. Флэпкlэн».
-«Бзэн (Biçedurmak)». «Убзэн (Güzel şeyler söylemek). Еубзэн. Убзэрэбзэн (Güzel sözlerle dil dökmek). Еубзэрэбзэн».
-«Ебгъэн: Игу ебгъэн (Gücenmek). -Губгъанэ **щlын**-».

-«Бгэн (İntizar etmek). Ебгэн».
-«Бжэн (Sayadurmak, sayma halinde olmak)».
-«Ибжьэн (İçine işleyip yakmak). Кlэрыбжьэн. Щlэбжьэн».
-«Блэн (Işımak; Yayılmak). Иблэн. Зэщlэблэн. Зэкlэрыблэн. Хэблэн».
-«Ифтын (-Bir şeyin İçinden- fırlamak). Гуэфтын. Дэфтын. Тефтын. Щlэфтын. Зэкlэщlэфтын. Хэфтын. Блэфтын (Yanından fırlayıp geçmek)».

KENDİNDE "DOĞRUDAN FİİL" ÇEKİM ÖRNEKLERİ

Aşağıda doğrудan ve koşullu kendinde fiil çekim örnekleri verilmiş olup, fiil çekimli ifadelerde hatırlanmasının uygun görüldüğü hususlar **koyu** yazılmıştır.

Псэлъэн (Konuşmak)

Öznl.	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	Сыпсэлъэн**щ**	Сыпсэлъэну**щ**	С**о**псалъэ	Сыпсэлъэа**щ**
Уэ	Упсэлъэн**щ**	Упсэлъэну**щ**	У**о**псалъэ	Упсэлъа**щ**
Ар	Псэлъэн**щ**	Псэлъэну**щ**	**Мэ**псалъэ	Псэлъа**щ**
Дэ	Дыпсэлъэн**щ**	Дыпсэлъэну**щ**	Д**о**псалъэ	Дыпсэлъа**щ**
Фэ	Фыпсэлъэн**щ**	Фыпсэлъэну**щ**	Ф**о**псалъэ	Фыпсэлъа**щ**
Ахэр	Псэлъэн(хэ)**щ**	Псэлъэну(хэ)**щ**	**Мэ**псалъэ(хэ)	Псэлъа(хэ)**щ**

Гупщысэн (Düşünmek)

Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сыгупщысэнщ	Сыгупщысэн**у**щ	**С**огупщысэ	Сыгупщыс**а**щ
Угупщысэнщ	Угупщысэн**у**щ	**У**оупщысэ	Угупщыс**а**щ
Гупщысэнщ	Гупщысэн**у**щ	**Мэ**гупщысэ	Гупщыс**а**щ
Дыгупщысэнщ	Дыгупщысэн**у**щ	**Д**огупщысэ	Дыгупщыс**а**щ
Фыгупщысэнщ	Фыгупщысэн**у**щ	**Ф**огупщысэ	Фыгупщыс**а**щ
Гупщысэн(хэ)щ	Гупщысэн**у**(хэ)щ	**Мэ**гупщысэ(хэ)	Гупщыса(хэ)щ

Лэжьэн (Çalışmak; Eskimek, yıpranmak)

Öznl.	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	**Сы**лэжьэнщ	Сылэжьэн**у**щ	С**о**лажьэ	Сылэжь**а**щ
Уэ	**У**лэжьэнщ	Улэжьэн**у**щ	У**о**лажьэ	Улэжь**а**щ
Ар	Лэжьэнщ	Лэжьэн**у**щ	**Мэ**лажьэ	Лэжь**а**щ
Дэ	**Ды**лэжьэнщ	Дылэжьэн**у**щ	Д**о**лажьэ	Дылэжь**а**щ
Фэ	**Фы**лэжьэнщ	Фылэжьэн**у**щ	Ф**о**лажьэ	Фылэжь**а**щ
Ахэр	Лэжьэн(хэ)щ	Лэжьэн**у** (хэ)щ	**Мэ**лажьэ(хэ)	Лэжь**а**(хэ)щ

KENDİNDE "KOŞULLU FİİL" ÇEKİM ÖRNEKLERİ

Щlэгупщысэн (Altında düşünmek; Hakkında düşünмek)

Öznl.	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	**Сы**щlэгупщысэн**у**щ	Сыщl**о**гупщысэ	Сыщlэгупщыс**а**щ

Уэ	**У**щIэгупщысэн**у**щ	УщI**о**упщысэ	Ущ**I**эгупщыс**а**щ
Ар	ЩIэгупщысэн**у**щ	Щ**I**о**г**упщысэ	ЩIэгупщыс**а**щ
Дэ	**Ды**щIэгупщысэн**у**щ	Дыщ**I**о**г**упщысэ	ДыщIэгупщыс**а**щ
Фэ	**Фы**щIэгупщысэн**у**щ	Фыщ**I**о**г**упщысэ	ФыщIэгупщыс**а**щ
Ахэр	ЩIэгупщысэн**у**(хэ)щ	Щ**I**о**г**упщысэ(хэ)	ЩIэгупщыс**а**(хэ)щ

Kuşkusuz bu ifadelerin düşünceyi sürdürmek eylemi olmak bakımından sona gelen "**хь**" sesiyle ifade edilemsi de söz konusudur:
«УщIэгупщысы**хьы**нщ. СыщIогупщысы**хь**. ЩIэгупщысы**хь**ащ».

*

Дэлэжьэн (Biriyle birlikte çalışmak)

Öznl.	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	**Сы**дэлэжьэнщ	Сыдэлэжьэн**у**щ	Сыд**о**лажьэ	Сыдэлэжь**а**щ
Уэ	**У**дэлэжьэнщ	Удэлэжьэн**у**щ	Уд**о**лажьэ	Удэлэжь**а**щ
Ар	Дэлэжьэнщ	Дэлэжьэн**у**щ	Д**о**лажьэ	Дэлэжь**а**щ
Дэ	**Ды**дэлэжьэнщ	Дыдэлэжьэн**у**щ	Дыд**о**лажьэ	Дыдэлэжь**а**щ
Фэ	**Фы**дэлэжьэнщ	Фыдэлэжьэн**у**щ	Фыд**о**лажьэ	Фыдэлэжь**а**щ
Ахэр	Дэлэжьэн(хэ)щ	Дэлэжьэн**у** (хэ)щ	Д**о**лажьэ(хэ)	Дэлэжь**а**(хэ)щ

Önkoşulun "Е, И" *Olması Hali:*

Kendinde koşullu fiillerde, koşulun (başta bulunan sesin) "**е, и**" olması halinde, özne gösterenleri ile şimdiki zaman kipi gösterenlerinin liyezonuyla karışması söz konusudur ki, bu seslerin her biri ayrı ayrı telaffuz edilemez; telaffuz değişir. Bu telaffuzda, başa gelen "**е, и**" önkoşulların şimdiki zaman göstereninin (**о**) gücüyle ayrıdedilmez hale geldiği ve duyulmadığı ifade edilebilir; bu sesler (и, е) kendisini izleyen "о" sesinin gücüne karışarak düşer.

Bu husus, aşağıda verilen "**е**" önkoşuluna sahip olan "**егупщысын**" fiili üzerinden açıklanabilir:

"Bir şeyi düşünmek", konu olan şeye yönelik (**е**) düşünmektir, düşünme etkinliğinin konu olan şeye yönelmesiyledir. Böyle bir koşullu fiilde, özne göstereni baştadır ve çekimli fiil onu izler. Böyle bir durumdaki "şimdiki zaman çekimli fiil"in ifadesinde, "özne göstereni"nden sonra gelen "**е**" koşulu ile onu izleyen şimdiki zaman kipi göstereni "**о**" sesinin liyezonla birbirine karışarak telaffuz oldukları izlenebilir.

Başta "özne göstereni" bulunması hallerinde (üçüncü şahıslar hariç), özne gösterenini izleyen koşul (**е**) ile şimdiki zaman kipi göstereni (**о**) liyezon yaparak - kaynaşarak- telaffuz olma durumlarında duyulan seslemin ortaya çıkış süreci şöyle izlenebilir:
«Сы-**е**-**о**-гупщыс → Сы-**е**(иэ)-**о**-гупщыс → С(**ыиэ**)о-гупщыс → С**е**о-гупщыс С(**эи**)о-гпщыс) → С**ео**гупщыс → "С**о**гупщыс"».

Koşullu kendinde fiillerde üçüncü şahıs göstereninin bulunmaması nedeniyle, ifadenin en başında yer alan "**е**" koşulunu şimdiki zaman kipi göstereninin (**о**) izlemesi halinde, ifade başındaki "**е**" seslemiyle "**о**" sesinin

liyezonunda duyulan seslem de biraz daha farklıdır. Böyle bir liyezonun ortaya çıkmasına ilişkin açıklama da şöyle ifade edilebilir:
«**Е**(иэ)-**о**-гупщыс → **Иэо**-гупщыс → “**Йо**гупщыс”».

Böyle bir süreçle ortaya çıkan telaffuzun uygun olarak yazılma şekli sonda verilmiş olan ifadelerdir.

Kuşkusuz, “**е**” sesinden önce gelmek bakımından, özne gösterenlerinin sonundaki “**ы**” sesi de “е” nedeniyle duyulmaz olur, düşer.

Aşağıda “**е**” önkoşuluna sahip olan “**егупщысын**” fiilinin şimdiki zaman çekimli ifade örnekleri verilmiş olup, baştaki örnekte **özne göstereni** ve şimdiki zaman kipinde de ifade ettiğimiz liyezonla ortaya çıkan **telaffuz biçimi** koyu yazılmıştır.

Егупщысын (-Bir şeyi- düşünmek)

Geniş zaman	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сегупщысынщ	Сегупщысынущ	С**о**гупщыс	Сегупщысащ
Уегупщысынщ	Уеупщысынущ	У**о**гупщыс	Уеупщысащ
Егупщыснщ	Егупщыснущ	**Йо**гупщыс	Егупщысащ
Дегупщысынщ	Дегупщысынущ	Д**о**гупщыс	Дегупщысащ
Фегупщысынщ	Фегупщысынущ	Ф**о**гупщыс	Фегупщысащ
Егупщысын(хэ)щ	Егупщысыну(хэ)щ	**Йо**гупщыс(хэ)	Егупщыса(хэ)щ

*

Başa “**и**” gelmesi halindeki “**икlын**” koşullu fiilinde de, “и” sesi kendisini izleyen güçlü “**о**” sesine karışarak duyulmaz olur, düşer. Bu süreç, aşağıdaki gibi analiz edilebilir. Baştaki özne göstereniyle güçlü olan şimdiki zaman göstereni (о) arasında kalar “и” sesi öndeki güçlü sese (о) karışarak duyulmaz olur. Oysa, özne göstereninin bulunmadığı üçüncü şahısta, başta olan “и” sesi kendisinden sonraki güçlü “**о**” sesine karşırken, başta bulunmak nedeniyle tam olarak düşmez de yarım “и” (efektif “и”) olarak, -“**й**” olarak duyulur. Aşağıda her iki durum izlenebilir:
-«Сы**ио**кl → С**о**кl».
-«**Ио**кl → **Йо**кl».

Kuşkusuz, “и” sesinin başına gelmek bakımından özne gösterenlerinin sonundaki “**ы**” sesi de “**и**” nedeniyle duyulmaz olur, düşer.

Geniş zamanlı ifadede **özne gösterenleri** ile diğerlerinde **fiil çekim kipi gösterenleri** koyu olarak belirtildiği fiil çekimli ifade örnekleri çizelgededir.

Икlын (-Bir şeyin- içinden çıkmak, -bir şeyden çıkmak)

Öznl.	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	**С**икlынщ	Сикlын**у**щ	С**о**кl	Сикl**а**щ
Уэ	**У**икlынщ	Уикlын**у**щ	У**о**кl	Уикl**а**щ
Ар	Икlынщ	Икlын**у**щ	**Йо**кl	Икl**а**щ
Дэ	**Д**икlынщ	Дикlын**у**щ	Д**о**кl	Дикl**а**щ
Фэ	**Ф**икlынщ	Фикlын**у**щ	Фокl	Фикl**а**щ
Ахэр	Икlын(хэ)щ	Икlын**у** (хэ)щ	**Йо**кl(хэ)	Икl**а**(хэ)щ

*

Aşağıda verilen “**ирилэжьэн**” fiilinde de baştaki önkoşulun sonundaki “**и**” sesiyle onu izleyen şimdiki zaman kipliği “**о**” sesi liyezonla karışır ve “о” sesinin gücüyle “и” sesi düşer. Kuşkusuz burada, özne gösterenini izleyen “р” sesi nedeniyle, oluşan telaffuz sürecinde yukarıdaki örneklere benzer şekilde özneler arasında bir fark oluşmaz.

-«Сыр**ио**кlуэ → Сыр**о**кlуэ».

-«Ир**ио**кlуэ → Ир**о**кlуэ».

Ancak, şimdiki zaman çekimlerinde “**и**” ile öndeki “**о**”nun liyezon yaparak karışmasıyla “**о**” şeklinde duyulması ve telaffuzu yanında, üçüncü özneye ait ifadelerin dışındaki özne gösterenlerinin kendisini tam göstermesi nedeniyle (**сы**), onu izleyen fiil önkoşulunun ilk sesi olan “**и**” sesinin de düşmesi söz konusudur:

«Сы-**и**ри-о-кlуэ → **Сырокlуэ**».

Ирилэжьэн (Bir şeyle çalışma yapmak, -bir şeyi kullanarak çalışmak)

Geniş zaman	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сырилэжьэнщ	Сырилэжьэн**у**щ	Сыр**о**лажьэ	Сырилэжь**а**щ
Урилъэжьэнщ	Урилъэжьэн**у**щ	Ур**о**лажьэ	Урилэжь**а**щ
Ирилэжьэнщ	Ирилэжьэн**у**щ	Ир**о**лажьэ	Ирилэжь**а**щ
Дырилэжьэнщ	Дырилэжьэн**у**щ	Дыр**о**лажьэ	Дырилэжь**а**щ
Фырилэжьэнщ	Фырилэжьэн**у**щ	Фыр**о**лажьэ	Фырилэжь**а**щ
Ирилэжьэн(хэ)щ	Ирилэжьэн**у**(хэ)щ	Ир**о**лажьэ(хэ)	Ирилэжь**а**(хэ)щ

*

Önkoşul olarak başta bulunan seslem içinde “е” sesinin sonda bulunması halinde ilişkin bir örnek “**тепсэлъыхьын**” fiil çekiminden izlenebilir.

Bu fiilin sonuna gelen “хь” sesi eylemin süredurmasını ifade eder ki, bu sesin (хь) sözcük sonundaki “э” sesinin işlevini de yerine getirebildiği açıktır.

Aşağıda verilen fiil çekimlerinde ilk hanedeki **özne gösterenleri** ile **fiil çekim gösterenleri** koyu belirtilmiştir.

Тепсэлъыхьын (-Bir şey üzerine/üzerinde- konuşmak)

Özneler	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	**Сы**тепсэлъыхьын**у**щ	Сыт**о**псэлъыхь	Сытепсэлъыхь**а**щ
Уэ	**У**тепсэлъыхьын**у**щ	Ут**о**псэлъыхь	Утепсэлъыхь**а**щ
Ар	Тепсэлъыхьын**у**щ	Т**о**псэлъыхь	Тепсэлъыхь**а**щ
Дэ	**Ды**тепсэлъыхьын**у**щ	Дыт**о**псэлъыхь	Дытепсэлъыхь**а**щ
Фэ	**Фы**тепсэлъыхьын**у**щ	Фыт**о**псэлъыхь	Фытепсэлъыхь**а**щ
Ахэр	Тепсэлъыхьын**у**(хэ)щ	Т**о**псэлъыхь(хэ)	Тепсэлъыхь**а**(хэ)щ

“DOĞA VE OLUŞA İLİŞKİN” OLAN KENDİNDE FİİLLER

Kendinde fiiller, varolmanın gereği olarak ve doğal olarak kendiliğinden ortaya çıkan eylemlerdir.

Bu ifadeden olarak, kendinde bir eylem, bir öznenin varolmasının gereği ve sonucu olarak -doğal özelliği bakımından- ortaya çıkan eylemler olabilir. Burada "özneye ilişkin" dediğimizde, fiil çekimine özne olan tüm şahıslar kastedilir.

Bununla birlikte, doğanın ve oluş sürecinin bir gereği olarak, -kozmik ve topokozmik olarak- ortaya çıkan eylemler vardır. Kuşkusuz böyle ortaya çıkan eylemler, genel olarak eylenme koşulunun da belirtildiği "koşullu fiiller"dir ve "üçüncü şahıs kipinde ifade edilen eylemler"dir.

Bu fiiller elbette diğer özneler için de çekime tabi olurlar; ancak, fiil anlamı bakımından, fiil çekiminde her özneye ilişkin uygun bir ifade ortaya çıkmayabilir. Nitekim, doğa ve kozmiğe ilişkin kendinde bir eylem niteliği taşımak bakımından, yalnızca üçüncü şahıs çekimli ifade anlamlı olur.

Yukarıda verilen fiiller içerisinde doğal ve oluş süreciyle kendiliğinden ortaya çıkan eylemlere ilişkin olan fiillerden aşağıdakileri örnek gösterebiliriz:

«Иун». «Флэлун, Флэлуэн (Mayalanmak, ekşimek)». «Къесын (Kar yağmak). -Уэс къесын-. Тесэн. Щlэсэн. Хэсэн». «Лыцlын (Etin kavrulup geçmesi)». «Гъэгъэн (Çiçek açmak)». «Гъун». «Тлыгъуэн (Olgunlaşmak)». «Лыдын (Parıldamak)». «Гъуэтэн (Küflenmek). Щэтэн (Paramparça olmak). Къутэн (Kırılmak). Щlытэн (Su çekip yumuşamak)». «Жын (Donmak)». «Жьэн (Pişmek, kızarmak)» «-Нэху щын (Aydınlık olmak, gün ağarmak)-». «Щэщэн (Parça parça -un ufak- olmak). Дэщэщэн. Тещэщэн. Хэщэщэн. Зэхэщэщэн». «Щыщlэн (Fonksiyonları gerilemek, eksilmek). -Нэр щыщlэн-». «Клын (Çıkmak, bitmek -bitki için-). Къэклын. Къиклыклын (Gövermek, filizlenmek)». «Тлэплын (Dikişleri atmak, çözülmek)». «Быбын (Uçuşmak, havalanmak). Къэбыбын». «Фын (Çürümek)». «Унклыфлын (Kararmak, sönmek)». «Тхъуэн (Ağarmak, kırlaşmak). Утхъуэн (Bulanmak)». «Ткlун (Erimek). Иткlуэн (İçine damlamak). Теткlуэн. Щlэткlун. Щlэткlуэн. Хэткlун. Хэткlуэн». «Къешхын (Yağmur yağmak). -Уэшх къешхын-. Ишхэн. Тешхэн. Щlэшхэн. Хэшхэн». «Къепсын (Işımak, güneş vurmak). -Дыгъэр къепсын-. Тепсэн. Щlэпсэн. Хэпсэн». «Къепщэн (Yel -rüzgar- esmek). –Жьы къепщэн-. Тепщэн. Щlэпщэн. Хэпщэн». «Зэхэпцlэн (-Bir arada- cıvıklaşmak)».

Doğal Ve Kendiliğinden Olan Bu Fiiller Üzerine:

Kendiliğinden ortaya çıkan bu fiiller doğal olarak ortaya çıkan olaylardır. Bu olaylar, güneşin doğması gibi sürekli ve kozmik bir olay olabilir, güneşin ışımasının ifadesi olabilir, yıldırım ve şimşek çakmak gibi ani ve süresiz ortaya çıkan bir olay olabilir. Bunlarla birlikte, bir doğal ve kendiliğinden olay bir yiyeceğin zamanla mayalanması, küflenmesi, çürümesi olabilir.

Bizlerin öznesi olmadığımız bu doğal ve kendiliğinden eylemler üçüncü şahıs kipinde ifade bulur. Bununla birlikte, ortaya çıkan olay, bir eylem olarak anlatıcı özne tarafından ifade edilir ki, eylemin ortaya çıkışına ilişkin koşul öznenin deneyimindedir.

Başta koşulun belirtildiği doğal ve kendiliğinden eylemler, eylemin ortaya çıkış koşulunun belirtildiği fiillerdir. Örneğin, “rüzgarın esmesi”ni ifade eden bir koşullu fiil (къепщэн), rüzgarın (жьы) başlayıp (къ) yönelimle (е) eylendiğini (н) -estiğini- ifade eder. Nitekim, öncelikle rüzgar her zaman esmemektedir; ve anlatıcıya göreli bir ifade olarak esme eyleminin ortaya çıkışı ile anlatıcıya yönelikliği (къ-е) fiilde belirtilmiştir. İşte rüzgarın esmesi eylemi böyle koşullar altında ifade bulan bir koşullu fiildir. Ama, aynı rüzgarın –yelin, esintinin, üfürmenin- bir şeyin altına esmesi fiili (щlэпщэн), estiği “alt”ın önkoşulluğunda eylenen bir koşullu fiildir. Aynı ifade, bir referansa göreliğinde (къ) başlayıp alta (щlэ) esme (пщэ) olarak da ifade edilebilir (къыщlэпщэн).

Bu ifadeden olarak, örneğin güneşin (дыгъэ) doğması (къуэкlын) -ve batması (къуэхьэн)- bir şeyin (yeryüzünün) ardından -ve ardınadır- (къу/къуэ). Her iki ifadenin bu şekilde koşullu ve kendinde fiiller olarak ortaya çıkması yanında, güneşin anlatıcı özneye göre ortaya çıkıp peyda olması da (къ) bir önkoşul olarak kendini gösterir:

-«Дыгъэр къыкъуокl. Дыгъэр къыкъуэклащ».

-«Дыгъэр къуохьэр. Дыгъэр къуэхьащ. Дыгъэр къуэхьэжащ».

Güneşin ışıması (къепсын), dilsel anlatıcıya göre bir ortaya çıkış (къ) ile yönelim (е) altında eylenen bir eylemdir (къепсын):

«Дыгъэр къопс. Дыгъэр къытопсэр. Дыгъэр къытепсащ».

Oysa, bir doğal eylemin herhangi bir koşul ve ortam olmaksızın kendiliğinden oluşmasını ifade eden bir fiile ilişkin eylem, bir araya gelen seslerin oluşturduğu kurguyla ortaya konmaktadır. Böyle bir olayın kendiliğinden ve doğrudan eylenmesi, sözcüğün ses anlamsal kurgusunda gerekli açıklığa sahiptir zaten. Örneğin, “mayalanma”ya neden olan koşul belirtilmese de, bunun “pozitifliğinden (фlэ) -olması gereken iyi halinden- ötelenerek çıkıp (lyэ) değişime uğrama olduğu” zaten ses anlamsal kurgusunda ifade bulmaktadır. Böyle ifade bulan olgu, zaten doğal olarak kendiliğinden gerçekleşecek olan bir olaydır da.

Bu ifadelerden olarak, örneğin mayalanma, küflenme ve çürüme gibi olaylar, ses anlamsal temelde kurgulanmış olduğu haliyle kendiliğinden ve doğrudan eylenen eylemlerdir. Böyle olaylar, geciktirilebilse de zamanı geldiğinde kaçınılmaz olarak kendiliğinden gerçekleşecek eylemlerdir; gerçekleşmeleri zorunlu olarak bir koşulu gerektirmez. Bu bakımdan, ses anlamsal kurguda ifade edildiği gibi kendiliğinden ve doğrudan eylenmek dışında, bir koşulun ifade edilmesini gerektirmeyebilir. Bu olayların doğrudan fiil olarak ortaya çıkarma nedeni budur. Ancak, aynı olayın bir kapta ya da bir başka koşul altında veya bir nedenle gerçekleşmesi halinde, bu hallerin ifade bulduğu ses anlamların fiilin başına gelmesiyle bir koşullu fiil ortaya çıkar.

Aşağıda, bu tür doğal olaylara ilişkin fiil çekimli ifade örnekleri verilmiştir. Müteakiben de, konu olan doğal olayın gerçekleşmesine ilişkin ortam ve koşulların söz konusu olması halinde de, ortaya çıkan bu koşullu fiil çekimli ifade örnekleri de verilmiştir:

-«Шхур мэфlэly. Шхур фlэlуащ. Щlакхъуэр мэгъуатэр. Мыlэрысэр мэф».

-«Шхур унэ хуабэм щlофlалуэр. Зэрыпсыlэм папщlэ, щlакхъуэр зыдилъым догъуэтыхьыр. Мыlэрысэхэри гуэным дэфыхьащ. Мэкъур зэхэфыхьащ».

“BAŞA GELEN İŞ” NİTELİĞİNDEKİ FİİLLER VE FİİL ÇEKİM ÖRNEKLERİ

Burada konu ettiğimiz fiil çekimli ifadeler, hem kendinde fiillere hem de iş niteliğindeki fiillere ilişkin özellikleri bulunan fiiller olarak ifade edilebilir. Bu nedenle, tam da iş niteliğindeki fiillerden önce, bu fiil çekimlerinin burada ele alınması uygun düşer. Ancak, eylem özneleri ile eylemsel nitelikleri bakımından bu fiilleri “iş” niteliğindeki fiiller olarak değerlendirmek uygun düşer.

“Elde Olmaksızın Başa Gelen Eylem” Niteliğindeki Fiillerden Örnekler:

«Хэlэн(↓) (Gücüne gitmek) «Щыун(↓) (Yanılmak, şaşırmak; Etkisinde kalmak – etkisi sinmek-). Теун(↓) (Teselli bulmak, sakinleşmek)». Къыгурыlуэн(↓) (Anlamak, bizzat anlamış olmak)». «Щыгъупщэн(↓) (Unutmak). Къыщыгъупщэн(↓)». «Щыщlын(↓) (Başa gelmek). Къыщыщlын(↓)». «Щыщlэн(↓) (Fonksiyonları gerilemek, eksilmek). Фlэщlын(↓) (Sanmak)». «Щыхъун(↓) (Sanmak, öyleymiş gibi gelmek). Къыщыхъун(↓)». «Къыщхьэпэн(↓) (Yaramak, -yararlı gelmek)». «Къыщlэнын(↓). Къыщlэныжын(↓) (-Ölüden- artakalmak)». «Хурикъун(↓) (Yetmek, hakkından gelinmek)». Къыхуэнэн(↓) (-Kendisine- kalmak)». «Лъысын(↓) (Payına düşmek)».

*

Bu fiillere konu olan eylem, öznenin kendi başına gelen ve fakat kendi elinde olmaksızın ortaya çıkan bir eylemdir. Böyle bir eylemin özne merkezli olarak gerçekleşmesi nedeniyle, bir “kendinde” fiil niteliği de taşır. Fakat, aynı özne eyleme maruz kalan bir özne olmak bakımından eylemin nesnesidir de. Böyle olmakla da, ifade edilen eylem, ifade edenin başına gelen bir “iş” niteliğindedir.

Bu nedenlerle, bu fiillerde özne gösterenleri “kendinde fiil”lerde olduğu gibi fiil çekimli ifadenin başında yer alır. Fakat bu, -kendinde özne gösterenleri gibi- tam değil de efektif bir özne gösterenidir, “iş” niteliğinde bir özne gösterenidir.

Bir öznenin kendi elinde olmaksızın maruz kaldığı ve elinde olmaksızın öznenin başına gelen böyle bir eylemin, belli koşullar altında gerçekleştiği açıktır. Bu bakımdan, öznenin elinde olmaksızın başına gelen eylemler **koşullu eylemler**dir.

Burada eylemin merkezinde özne vardır ki, eylem koşulu öznenin kendisidir de. Bu eylemin eylenme tarzı **özne gösterenin**in **her durumda başta** olmasıyladır. Ancak, öznenin bizzat başına gelmesini ifade eden “къы” sesinin söz konusu fiilin başına gelmesi halinde yalnızca, **özne göstereni “къы” sesini izler**. “Къы” önkoşulu özne göstereni koşulundan önce gelir.

Eylemin merkezinde öznenin bulunmasına karşın, bu eylem, öznenin "kendinde" eylediği bir eylem değildir; **öznenin** kendi **başına gelen bir iş**tir. Bu bakımdan da, "iş" niteliği bulunan bir eylemdir. Bir "iş" niteliğinde öznenin başına gelen bir eylem olmakla birlikte, bu, özne tarafından dışsal olarak eylenen bir "iş" niteliğindeki eylem de değildir.

Bu ifadelerden olarak, öznenin merkezde bulunduğu bir eylem olmak bakımından, kendinde eylemlerde olduğu gibi özne göstereninin her durumda başta bulunduğu bir eylemdir. Ne var ki, konu olan eylem, bu öznenin kendinde bir eylemi değil de, başına gelen bir iştir ki, bu bakımdan da, özne göstereni **iş niteliğindeki özne gösterenidir**.

Bununla kalmaz; elbette eyleme maruz kalan özne de kendinde olarak değil de, ilişkili olarak kendisini gösterir. Bu fiil çekimlerindeki özne **iş niteliğinde bir özne**dir (абы, ахэм).

Özetlersek: «Bu fiil çekimlerinde, özne göstereni "iş niteliğinde" ve fakat "kendinde fiil çekimli ifadede bulunduğu yerde"dir, baştadır. Bununla birlikte, fiil çekimli ifadenin kendisi "kendinde bir fiilin çekimi"dir. Özne ise, "iş niteliğinde"ki bir fiilin (ilişkili olarak ifade bulan) öznesidir. Öznenin bu şekilde iş niteliğindeki fiil öznesi olması nedeniyle de, bu fiillerin iş niteliğinde eylemler olduğunun daha baskın geldiği ifade edilebilir».

Tüm bu ifadelerde ortaya konan "öznenin kendi elinde olmaksızın başına gelen eylemler"e ilişkin fiil çekimli ifade örnekleri aşağıda verilmiştir.

"BAŞA GELEN İŞ" NİTELİĞİNDEKİ FİİL ÇEKİM ÖRNEKLERİ:

Aşağıdaki ilk örnekten sonra, aynı fiilin "kendinde eylem" olarak fiil çekim örneği de verilmiş olup, aralarındaki fark ve benzerlik karşılaştırılabilir.

Щыун(↓) (Yanılmak, şaşırmak; Etkisinde kalmak, -etkisi sinmek)

Öznl.	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaман**
Сэ	**С**щыунщ	Сщыун**у**щ	Сщ**о**у	Сщыу**а**щ
Уэ	**П**щыунщ	Пщыун**у**щ	Пщ**о**у	Пщыу**а**щ
Абы	Щыунщ	Щыун**у**щ	Щ**о**у	Щыу**а**щ
Дэ	**Т**щыунщ	Тщыун**у**щ	Тщ**о**у	Тщыу**а**щ
Фэ	**Ф**щыунщ	Фщыун**у**щ	Фщ**о**у	Фщыу**а**щ
Ахэм	**Я**щыун(хэ)щ	Ящыун**у**(хэ)щ	Ящ**о**у(хэ)	Ящыу**а**(хэ)щ

Aynı fiil, kendinde eylem olarak da çekime tabi olabilir. Ancak, bu fiilin (щыун) "yanılmak, şaşırmak" anlamının kendinde eylem olarak ifadesi ötelenim almasındaki haliyle (щыуэн) daha uygun bir ifade olarak ortaya çıkar.

Aşağıda verilen "kendinde fiil çekimi" örneği ile yukarıdaki "başa gelen eylem" olan fiil çekimli ifadelerin karşılaştırılmasında "özne gösterenleri"ne, "üçüncü özneler"e, "üçüncü tekil özneye ait ifade"nin her iki çekimde de aynı kalmasına, "geçmiş zamanlı ifadeler"in birbiriyle aynı olmasına dikkat ediniz.

Щыуэн(↓) (Yanılmak, şaşırmak)

Öznl.	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	**Сы**щыуэнщ	Сыщыуэн**у**щ	Сыщ**о**уэ	Сыщыу**а**щ
Уэ	**У**щыунэщ	Ущыунэ**у**щ	Ущ**о**уэ	Ущыу**а**щ
Ар	Щыунэщ	Щыуэн**у**щ	Щ**о**уэ	Щыу**а**щ
Дэ	**Ды**щыунэщ	Дыщыуэн**у**щ	Дыщ**о**уэ	Дыщыу**а**щ
Фэ	**Фы**щыунэщ	Фыщыуэн**у**щ	Фыщ**о**уэ	Фыщыу**а**щ
Ахэр	Щыуэн(хэ)щ	Щыуэн**у**(хэ)щ	Щ**о**уэ(хэ)	Щыу**а**(хэ)щ

*

Elde olmaksızın başa gelen eylemlere ilişkin başka fiillerin çekim örnekleri aşağıdadır.

«**Хурикъун**(↓) (Yetmek, hakkından gelinmek)».

Geniş zaman	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Схурикъунщ	Схурикъунущ	Схур**о**къу	Схурикъуанщ
Пхурикъунщ	Пхурикъунущ	Пхур**о**къу	Пхурикъуащ
Хурикъунщ	Хурикъунущ	Хур**о**къу	Хурикъуащ
Тхурикъунщ	Тхурикъунущ	Тхур**о**къу	Тхурикъуащ
Фхурикъунщ	Фхурикъунущ	Фхур**о**къу	Фхурикъуащ
Яхурикъун(хэ)щ	Яхурикъуну(хэ)щ	Яхур**о**къу(хэ)	Яхурикъуа(хэ)щ

Къыгурыlуэн(↓) (Anlamak, -bizzat anlamak)

Geniş zaman	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Къыз**з**гурыlуэнщ	Къыз**з**гурыlуэн**у**щ	Къызгур**о**lуэ	Къызгурыlуащ
Къы**б**гурыlуэнщ	Къы**б**гурыlуэн**у**щ	Къы**б**гур**о**lуэ	Къыбгурыlуащ
Къыгурыlуэнщ	Къыгурыlуэн**у**щ	Къыгур**о**lуэ	Къыгурыlуащ
Къы**д**гурыlуэнщ	Къы**д**гурыlуэн**у**щ	Къы**д**гур**о**lуэ	Къыдгурыlуащ
Къы**в**гурыlуэнщ	Къы**в**гурыlуэн**у**щ	Къы**в**гур**о**lуэ	Къывгурыlуащ
Къ**а**гурыlуэн(хэ)щ	Къ**а**гурыlуэн**у**(хэ)щ	Къ**а**гур**о**lуэ(хэ)	Къагурыlуа(хэ)щ

"İŞ NİTELİĞİNDE EYLEM" OLAN FİİLLER VE FİİL ÇEKİM ÖRNEKLERİ

İş Niteliğinde Eylem Olan Fiillerden Örnekler:

-«Илэн (Boyamak). Ирилэн. Хэлэн». «Жылэн (Söylemek). Улэн (Yaralamak). Шылэн (Katlanmak)».
-«Ин (Sıvamak). Иин. Зыин. Щlэин. Гуэин». «Гъеин (Bir şeye ilişkin ağlamak, yasını tutmak). Ущиин (Öreklemek)».
-«lууэн (Önüne hamle yapmak). Теуэн. Къуэуэн. Хэуэн. Пыуэн. Флэуэн».
-«lун (Uç vermek). lуэн (Uç sürmek; Öğütmek, döven sürmek). Зэхэlуэн. Зэдэlун». «Илун (İçine batırmak, sokmak). Илуэн. Къуэlуэн. Хэlун. Хэlуэн. Флэlун. Флэlуэн».

-«Усын, Усэн (Şiiri yaratmak)». «Гъэсэн (Alıştımak, eğitmek» «Лъэсын (Tahılı yıkamak)». «Зэхуэхьэсын (Bir araya toplamak)». «Сэн (Ekmek; Saplamak). Исэн. lусэн. Гуэсэн. Дэсэн. Тесэн. Щlэсэн. Хэсэн. Пысэн. Флэсэн». «Зыгъэгусэн (Küsmek)».
-«Гъэбэлэцэн (Tüylendirmek)».
-«Зын (Süzmek, elemek). Изын. Щlэзын. Щызын. Шэзын (Süt süzmek)». «Къузын (Sıkmak). Дэкъузын. Щlэкъузэн. Хэкъузэн (İçine sıkıştırmak)». «Гъэзэн (Dönmek). Зыгъэзэн».
-«Дзын (Atmak). Идзын. Идзэн. Едзын. lудзын. lудзэн. Зыдзын. Гуэдзын. Гуэдзэн. Дэдзын. Дэдзэн. Тедзын. Тедзэн. Щlэзын. Щlэдзэн. Хэдзын. Хэдзэн. Хуэдзын. Пыдзын. Флэдзын. Флэдзэн. Хыфлэдзэн».
-«Щытlэгъэн (Giymek)».
-«Дыгъун (-Bir şeyi- çalmak, -hırsızlamak). Къэдыгъун».
-«Джын (Hatmetmek; Kılmak). Щlэджын. Дэджын. Щыджын. Хэджын».
-«Игуэн (İçine sokuşturmak). lугуэн. Дэгуэн. Щlэгуэн. Хэгуэн. Пыгуэн».
-«Дын (Dikiş dikmek). Идэн. lудэн. Гуэдэн. Хэдэн. Щlэдэн». «Кудэн (Tıkamak)». «Дэн (Kabul etmek)».
-«Тын (Vermek, adamak). Етын. Щытын. Щlэтын». «Иклутын (İçinden dökmek). Иклутэн (İçine dökmek). Дэклутэн. Хэклутэн. Зэхэклутэн». «lуэтэн (Dile dökmek). Къэlуэтэн». «lуэтын (Üfelemek, masaj yapmak)». «Упщlэтэн (Parçalara kesip biçerek bölmek)». «Лъытэн (Dikkate almak, öngörmek). Къэхутэн (Araştırmak)». «Тlэтэн (Çözmek)». «Щlэгъэстын (Tutuşturmak). Зэщlэгъэстын».
-«Тlын (Eşmek, deşmek). Итlын. Итlэн. Етlэн. Гуэтlын. Гуэтlэн. Щlэтlын (Altını eşmek). Щlэтlэн (Alta gömmek)».
-«Гъэжэн. Щlэгъэжын. Щlэгъэжэн. Флэгъэжын (Canlı -hayvan- kesmek)».
-«Жьын (Taramak). Дэжьын. Дэжьеин. Ежьыхын. Гуэжьын. Зэгуэжьын. Щыжьын». «Ехьэжьэн (Alıp götürmek, kaçırmak)».
-«Щэн (Satmak) Ещэн. Щэхун (Satın almak). Къэщэхун. Зэдэщэн. Щыщэн». «Пыщэн (Eklemek, ilave etmek). Хэщэн. Дэщэн. Тещэн». «Къэщын (Kırpmak, traş etmek)». «Флэщын (-İsim- takmak)). -Щlэ флэщын-».
-«Щlын (Yapmak) Щlэн (Yaparolmak; Bilmek, -kılgısal bilgi sahibi olmak). Ищlэн. lущlэн. Гуэщlын. Гуэщlэн». «Зыщlын (Kendini bir şekilde yapmak, göstermek, rol yapmak). Зыщlэн (Kendini bilmek). Зэщlэн (Kendine yapmak)». «Дэщlын (Biriyle birlikte yapmak). «Дэщlэн (Biriyle yapmak). Зэдэщlэн». «Хущlын (Bedeni yıkamak). Тхьэщlын (Bulaşık yıkamak)».
-«Шын (Sağmak). Къэшын». «Шэн (Götürmek, sürmek). Ишын. Ишэн. Гуэшын. Гушэн. Дэшын. Дэшэн. Тешын. Тешэн. Щlэшын. Щlэшэн. Хэшын. Хэшэн». «Пышын. Зэпышын (Sündürmek). Зэпышэн (Birbirine yanaştırmak, büzmek). Зэгуэшын. Зэгуэшэн».
-«Кын Икын (Koparmak). Гуэкын. Зэгуэкын (Yarılmak). Дэкын. Текын. Жьэдэкын. Щlэкын. Хэкын. Пыкын. Зэпыкын (Bölmek, birbirinden ayırmak)».
-«Икуэн (İçine tıkmak). lукуэн. Дэкуэн. Щlэкуэн. Къуэкуэн. Хэкуэн».

-«Укlын (Dayaktan geçirmek, dövmek; Açılımdan çıkarmak anlamında “öldürmek”)». «Иклэн (İçine dökmek). lуклэн. Гуэклэн. Гуэщlыклын. Дэклэн. Щlэклэн. Хэклэн».
-«Дэкъуэн (Zorla araya sokmak, tıkıştırmak; Geçip geride bırakmak). Щыкъуэн (Üstüne – başına geçirmek, -giydirmek). Зыщыкъуэн. Тхьэкъуэн. Щlэкъуэн». «Щlэкъуэн (Toplarlamak; Destek vermek). Зыщlэкъуэн (Kendini toplarlamak; Destek vermek). Зэщlэкъуэн (Toparlamak, bir araya getirmek)».
-«Гъэхъэн (Keyif sürmek)». «Лъэхъэн (Ayaklarını bağlamak, -kısıtlamak). Зылъэхьэн. -Зылъэхъэжын-.».
-«Щыхъуэн (Sürtmek)». «Гъэхъун (Mal gütmek)». «Зэщыщхъун, Зэщыщхъуэн (Birbirine katarak homojenize etmek). Зэщыгъэщхъун».
-«Ихын (İçinden almak, çıkarmak). Ехьэхын. Еудыхын. lухын. Гуэхын. Дэхын. Щыхын. Щlэхын. Къуэхын. Евыхын. Ехухын. Пыхын. Флэхын. Щхьэщыхын (Üstünden -başından- almak)». «Ухын (Bitirmek)».
-«Хун (Sürmek). Ихун. Зэтеухуэн. lухун. Гуэхун. Дэхун. Техун. Жьэдэхун. Щlэхун. Щlэхуэн. Клэрыхун. Клэрыхуэн. Хэхун. Хэхуэн. Пыхун. Пэрыхун. Пыхуэн. Пэрыхуэн. Флэхун (Takılı olduğu yerden sürmek). Флэхуэн (Takma yerine sürmek)». «Ухуэн (Kurmak, inşa etmek)». Гъэунэхун (Aydınlatmak; Sınamak). Къэгъэунэхун (Aydınlatmak; Sınamak)». «Щыхун (Kaldırmak, oturduğu yerden kovarak kaldırmak). Къыщыхун. Щыхуэн (Sıvı -yağlı- şey sürmek)».
-«Хьын (Götürmek). Къэхьын (Getirmek)». «Зехьэн (Elden geçirmek, temizlik ve bakım yapmak; Çekip çevirmek)». «lулъхьэн (Ağzına –uç ve kenarına- koymak). lурылъхьэн. Клэрылъхьэн. Щlэлъхьэн. Флэлъхьэн». «Ищlыхьын (İçinde yapadurmak, içine inşa etmek). Ищlыхьэн. lущlыхьын. lущlыхьэн. Гуэщlыхьын. Хэлъэфыхьын. Хэплыхьын. Къэхухьын (Etrafını bir şeylerle çevirmek)». «Шыхьын (Sarmak, dolamak). Ишыхьын. Тешыхьын. Клэрышыхьын».
-«Хэлъэн (İçine atlamak)». «Пылъэн (Asmak). Флэлъэн».
-«Лэн (Boyamak). Илэн. lулэн. Зылэн. Дэлэн. Телэн. Щlэлэн. Клэрылэн. Хэлэн».
-«Елулын (Ucuna – önüне ulamak, -sıkıca kapamak). Елулэн. Егулын. Егулэн. Щlэlулэн. Зэщlэlулэн. Клэрылулэн».
-«Щыпын (Toplamak). Къэщыпын». «Хуэпэн (Giymek, giyinmek). Зыхуэпэн».
-«Пын (Besleyip büyütmek). Ипын. Зыпын. Дэпын. Щlэпын. Хэпын». «Теплэн (Üzerini örtmek). lуплэн».
-«Убын (Tepelemek; Alçaltmak, kötülemek). Убэн. Ущэбын (Yumuşatmak, ezmek)».
-«Лъэфын (Sürümek). lулъэфэн. Гуэлъэфэн. Гуэлъэфын. Дэлъэфын. Дэлъэфэн. Телъэфын. Телъэфэн. Жьэхэлъэфэн. Щылъэфын. Щlэлъэфын. Щlэлъэфэн. Клэрылъэфын. Клэрылъэфэн. Къуэлъэфын. Къуэлъэфэн. Хэлъэфын. Хэлъэфэн. Щхьэдэлъэфын. Бгъурылъэфын (Sürüyerek ayırmak). Бгъурылъэфэн (Sürüyerek yanaştırmak)».
-«Вын (Çift sürmek). Гуэвын. Дэвын. Щlэвын (Altını sürmek)».
-«Хъумэн (Korumak). Зыхъумэн. Щыхъумэн. Щlэхъумэн. Хэхъумэн».
-«Пшынын (Ödemek)». «Щынэн. Щынэжын (Düşük yapmak)».

-«Тхъын (Çizmek). Итхъын. Щlэтхъэн. Хэтхъэ». «Гуэтхъын (Bir şeyden yırtıp ayırmak -koparmak). Зэгуэтхъын. Щlэтхъын. Хэтхъын. Флэтхъын. Зэфlэтхъын (Yırtmak)».
-«Тхъун (Kürümek). Итхъун. Гуэтхъун. Тетхъун. Тетхъуэн. Щlэтхъун. Щlэтхъуэн. Хэтхъун. Хэтхъуэн. Зэхэтхъуэн».
-«Тхын (Yazmak). Итхэн. Гуэтхэн. Тетхэн. Щlэтхэн. Хэтхэн». «Еутхын (Bir şeye sıvı şey serpmek). Еутхэн. Теутхэн. Щlэутхэн».
-«Щтэн (Kapmak, almak). Зыщтэн. Къэщтэн».
-«Гъэщхъын (Eğmek, eğdirmek)».
-«Гъэщхъун (Hedeften şaşırtmak, ayarını bazmak)».
-«Шхын (Yemek). Дэшхын. Зэдэшхын. Щlэшхыхьын».
-«Лъхун (Doğurmak). Къэлъхун».
-«Упсын (Sıyırmak, inceltmek, uygun hale getirmek). Пхъэ упсын. Пцlы упсын». «Гъэпсын (Kurmak, hedefe yöneltmek). Тегъэпсыхьын (Bir şeye –hedef üzerine-nişan almak)». «Щlэупскlэн (Salımak, salındırmak)».
-«Пщын (Ölçmek). Ипщэн. Зэпщэн. Зэгъэпщэн. Зэдэгъэпщэн». «Пщын (Yoğurmak, katıştırıp bir arada yoğurmak). Хупцlынэ пщын. Хэпщэн. Зэхэпщэн».
-«Пхъын (Serpmek, saçmak, dağıtmak). Ипхъэн. Ипхъыхьын. Тепхъэн. Щlэпхъэн. Хэпхъэн».
-«Тепхъуэн (Üzerini örtmek)».
-«Пхын (Bağlamak). Пхэн (Bağlamak, bağlayadurmak). Ипхэн. Зэпхын. Гуэпхэн. Дэпхэн. Щlэпхэн. Хэпхэн. Зэщlэпхэн».
-«Еупцlын (Cıvık şey atmak, sıçratmak). Дэупцlэн. Теупцlэн. Хэупцlэн».
-«Пщlын (Çapalamak). Ипщlэн. Зэдэпщlэн». «Къэпщlын (Bir şeyleri devşirmek, toplamak)». «Упщlэтэн (Birbirinden ayırmak, kesip biçmek). Хэупщlэтэн».
-«Бзын (Biçmek). Ибзэн. Тебзэн. Щlэбзэн. Хэбзэн». «Укъэбзын (Üzerini temizlemek anlamında "soymak)».
-«Убгъун (Sermek). Иубгъуэн. Теубгъуэн. Щlэубгъуэн».
-«Бжын (Saymak). Ибжэн. Ирибжэн. Зэклэлъыбжын. Хэбжэн. Зэхэбжэн».

"DOĞRUDAN" İŞ NİTELİĞİNDEKİ FİİL ÇEKİM ÖRNEKLERİ

İş niteliğindeki fiil çekimleri, öznenin işle ilişki sağlamasıyla ifade bulur. Bu ifadeden olarak, üçüncü şahıs özneleri ilişkili hale gelir; ikinci şahıs göstereni "ilgili açılımsal" hale gelir.

Bununla da kalmaz. İş niteliğindeki fiillerde, özne göstereni efektif hale gelerek fiil çekimli ifadenin başına gelir. Böylelikle de, öznenin eylemle ilişkisi ifade bulur. Bir yarım ses (efektif) haline gelen özne göstereni iş doğrultusunda değişime de uğrayabilme durumundadır. Özne ile eylemin bu ilişkisi adeta "aynası iştir kişinin" deyimini doğrulama ilişkisidir. İş gören kişi, kendi dönüşümün temelini de atar.

Bu ifadeleri doğrular şekilde, efektif haldeki özne göstereninin fiil çekimli ifade başına birleşip kaynaşması halinde, -tam bir ses birimi olarak seslenmediğinden- önündeki sese uyum göstererek değişime de uğrar, -başına geldiği sese göre yumuşar ya da sertleşir. -Böyle bir olgu, elbette özne gösterenini

izleyen şimdiki zaman çekimli ifadelerde tam açık değildir ve bu fiil çekim kipinde özne göserenleri olduğu gibi izlenebilir-.

Aşağıdaki örneklerde, bu ifadeler izlenebilir. Fiil çekim örneklerinde dikkat çekilmek istenen yerler **koyu** yazılmıştır.

Къузын (Sıkmak, -tutup sıkmak)

Öznl.	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	**С**къузынщ	Скъузын**у**щ	С**о**къуз	Скъуз**а**щ
Уэ	**П**къузынщ	Пкъузын**у**щ	Б**о**къуз	Пкъуз**а**щ
Абы	**И**къузынщ	Икъузын**у**щ	**Е**къуз	Икъуз**а**щ
Дэ	**Т**къузынщ	Ткъузын**у**щ	Д**о**къуз	Ткъуз**а**щ
Фэ	**Ф**къузынщ	Фкъузын**у**щ	Ф**о**къуз	Фкъуз**а**щ
Ахэм	**Я**къузын(хэ)щ	Якъузын**у**(хэ)щ	**Я**къуз(хэ)	Якъуз**а**(хэ)щ

*

Aşağıda doğrudan iş niteliğindeki "**щlын**" ve "**щlэн**" fiil çekimleri verilmiştir. Bu iki fiil arasındaki anlamsal ilişki açıktır: Kılgısal olarak bir şeyi bilmek (щlэн), o şeyi yapma (щlын) eylemi süreciyle (э) oluşur. Yapılan şeyin bilgisi -kılgısal bilgi- zamanla oluşur.

Birbirinden ötelenimsel (**э**) sesle farklı olan bu iki fiil çekiminde "geçmiş zaman kipli" ifadelerin aynı olduğu izlenmektedir. Birbirinden farkının yalnızca sondaki "э" sesi olması nedeniyle ve her iki fiilin aynı fiil çekim grubunda bulunması bakımından böyle olması normaldir. Nitekim, sona gelen ve geçmiş zaman göstereni olan "a" sesinin "**ы**" sesinin de "э" sesinin de sonuna gelmesi halinde, ortaya çıkan toplam ses "**а**"dır; her iki sesin geçmiş zamanı "a"dır.

Ancak böyle olmakla, kılgısal bir eylemin -"yapma" işinin (щlын)- geride (a) bırakılması halinin, konuya ilişkin bir kılgısal bilmeyi (щlэн) oluşturması da ifade edilmiş olmaktadır. Bir şey yapılmışsa, onunla ilgili bir bilgi de oluşmuştur ki, yapmak fiilinin geçmiş zamanlı haliyle bilmek fiilinin geçmiş zamanlı hali aynıdır: Yapılmış olan şeyin bilgisi de -kılgısal bilgi- oluşmuştur. Bir şeyi yapıp ortaya çıkarmış (сщlащ) olmak, aynı zamanda, o şeyin kılgısal bilgisine de sahip (сщlащ) olmaktır.

Щlын (Yapmak)

Öznl.	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	**С**щlынщ	Сщlын**у**щ	**С**ощlэ	**Сщlащ**
Уэ	**П**щlынщ	Пщlын**у**щ	**Б**ощlэ	**Пщlаащ**
Абы	**И**щlынщ	Ищlын**у**щ	**Е**щlэ	**Ищlащ**
Дэ	**Т**щlынщ	Тщlын**у**щ	**Д**ощlэ	**Тщlащ**
Фэ	**Ф**щlынщ	Фщlын**у**щ	**Ф**ощlэ	**Фщlащ**
Ахэм	**Я**щlынщ	Ящlын**у**щ	**Я**щlэ(хэ)	**Ящlащ**

Щlэн (Bilmek, -kılgısal bilgi)

Öznl.	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	**С**щlэнщ	Сщlэн**у**щ	**С**ощlэ	**Сщlащ**

Уэ	**П**щlэнщ	Пщlэн**у**щ	**Б**ощlэ	**Пщlаащ**
Абы	**И**щlэнщ	Ищlэн**у**щ	**Е**щlэ	**Ищlащ**
Дэ	**Т**щlэнщ	Тщlэн**у**щ	**Д**ощlэ	**Тщlащ**
Фэ	**Ф**щlэнщ	Фщlэн**у**щ	**Ф**ощlэ	**Фщlащ**
Ахэм	**Я**щlэн(хэ)щ	Ящlэн**у** (хэ)щ	**Я**щlэ(хэ)	**Ящlащ**

“KOŞULLU” İŞ NİTELİĞİNDEKİ FİİL ÇEKİM ÖRNEKLERİ

Зэхэтхъуэн (Birbirine karıştırmak, -karıştırmak)

Geniş zaman	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Зэхэ**с**тхъуэнщ	Зэхэстхъуэн**у**щ	Зэхы**з**отхъуэ	Зэхэстхъу**а**щ
Зэхэ**п**тхъуэнщ	Зэхэптхъуэн**у**щ	Зэхы**б**отхъуэ	Зэхэптхъу**а**щ
Зэх**и**тхъуэнщ	Зэхитхъуэн**у**щ	Зэх**е**тхъуэ	Зэхитхъу**а**щ
Зэхэ**т**тхъуэнщ	Зэхэттхъуэн**у**щ	Зэхы**д**отхъуэ	Зэхэттхъу**а**щ
Зэхэ**ф**тхъуэнщ	Зэхэфтхъуэн**у**щ	Зэхы**в**отхъуэ	Зэхэфтхъуащ
Зэх**а**тхъуэн(хэ)щ	Зэхатхъуэн**у**(хэ)щ	Зэх**а**тхъуэ(хэ)	Зэхатхъу**а**(хэ)щ

Koşulun* “И, Е” *Olması Hali:

İş niteliğindeki fiillerde özne gösterenleri önkoşulu izler. Bu durumda, “и, е” önkoşullu olan fiillerin çekiminde önkoşul (и, е) ile üçüncü özneye ait ifadelerin (и, е) birbirine karışma riski söz konusudur. O halde, önkoşul (и, е) ile eylemin özneye ilişkin (и) ve öznenin yönelimiyle (е) eylenmesi ifadelerinde aynı olan bu seslerin birbirinden ayrılması işleminin gerekliliği kendisini gösterir.

Bu ifadeden olarak, fiilin önkoşulu (и, е) ile üçüncü şahsın eylemle ilişkisini (и, е) ifade eden aynı seslerin birbirine karışmadan anlaşılır olmasını sağlamak için, önkoşul (и, е) ile üçüncü özne belirteci (и, е) arasına “р” sesi ayraç ve bağlaç olarak girer.

Bunun fiil çekimli ifadenin doğru anlaşılmasını sağlamak için olduğu açıktır ve gereklidir. Nitekim, böyle bir işlem olmadan da üçüncü şahısa ilişkin fiil çekimi ifade edilebilirse de yer yer tam karıştığı ve anlaşılmadığı olur.

Aşağıda, “и, е” seslerinin gerek başlıbaşına eylem koşulu olmasına ilişkin ve gerekse eylem koşulu bitimli ses olmasına ilişkin fiil çekim örnekleri verilmiştir. Çizelgede dikkate sunulan hususlar **koyu** yazılmıştır.

Aşağıda, koşul ile üçüncü şahıs göstereni arasına “р”nın girmediği ve doğrudan kaynaşıp telaffuz edilmesi haline ilişkin örnekler de verilmiş olup, bu ifadeler tümüyle **koyu** yazılmıştır. Önkoşul ile üçüncü şahıs göstereni arasına giren “р” sesinin girmesi halinde de, bu üç ardışık ses **koyu** yazılmıştır.

Етын (-Bir şeyi- vermek)

Öznl.	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	Естынщ	Естын**у**щ	Изот	Естащ
Уэ	Ептынщ	Ептын**у**щ	Ибот	Ептащ
Абы	**Ири**тынщ	**Ири**тын**у**щ	**Ире**т	**Ири**тащ

	Итынщ	**Итынущ**	**Ет**	**Итащ**
Дэ	Еттынщ	Еттын**у**щ	Идот	Еттащ
Фэ	Ефтынщ	Ефтын**у**щ	Ивот	Ефтащ
Ахэм	**Ира**тын(хэ)щ	Иратын**у**(хэ)щ	**Ира**т(хэ)	**Ира**та(хэ)щ
	Ятын(хэ)щ	**Ятыну(хэ)щ**	**Ятын(хэ)щ**	**Ята(хэ)щ**

Техын (Üzerinden almak)

Öznl.	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	Те**с**хынщ	Тесхын**у**щ	Тыз**о**х	Тесх**а**щ
Уэ	Те**п**хынщ	Тепхын**у**щ	Тыб**о**х	Тепх**а**щ
Абы	Тыр**и**хынщ	**Тыри**хын**у**щ	Тыр**е**х	**Тыри**х**а**щ
Дэ	Те**т**хынщ	Тетхын**у**щ	Тыд**о**х	Тетх**а**щ
Фэ	Те**ф**хынщ	Тефхын**у**щ	Тыв**о**х	Тефх**а**щ
Ахэм	Тыр**а**хын(хэ)щ	**Тыра**хын**у**(хэ)щ	Тыр**а**х(хэ)	**Тыра**х**а**(хэ)щ

Икlутын (Bir şeyi -dışarı- dökmek)

Öznl.	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	Иск**l**утынщ	Иск**l**утынущ	Из**о**к**l**ут	Иск**l**ут**а**щ
Уэ	Ипк**l**утынщ	Ипк**l**утынущ	Иб**о**к**l**ут	Ипк**l**ут**а**щ
Абы	**Ири**к**l**утынщ	Ирик**l**утынущ	Ир**е**к**l**ут	Ирик**l**ут**а**щ
Дэ	Итк**l**утынщ	Итк**l**утынущ	Ид**о**к**l**ут	Итк**l**ут**а**щ
Фэ	Ифк**l**утынщ	Ифк**l**утынущ	Ив**о**к**l**ут	Ифк**l**ут**а**щ
Ахэм	**Ира**к**l**утын(хэ)щ	Ирак**l**утынущ	Ир**а**к**l**ут	Ирак**l**ут**а**(хэ)щ

*

Aşağıda, eylemin bizzat bir şey aracılığıyla eylenmesine ilişkin olarak kurgulanan ve başına da önkoşul olarak "**ири**" gelmesi halinde ortaya çıkan fiil çekimleri verilmiştir. Bu önkoşul, eylemin "eyleme aracı"nı ifade eden önkoşulun başa gelen "**и**" ile ifade bulduğu ve onun "р" ile gösterilmesinden sonra da, konu olan eylemin "eylenmesi ilişkisi"nin "**и**" ile ifade bulduğu bir kurguya sahip olan bir önkoşuldur. Bu önkoşuldaki bir eylemin eylenmesi, bu hususları dikkate alır.

Böyle bir "ikili önkoşullu" eyleme ilişkin fiil çekimleri yukarıdaki açıklamalar ("и"li önkoşullara ilişkin açıklamalar) doğrultusunda anlaşılabilirdir.

Ancak, burada üçüncü öznelere ilişkin ifadelere değinmek uygun düşer. Üçüncü öznelere ilişkin fiil çekimlerinde, ortaya çıkan iki ifade biçimi aşağıda verilmiştir. Çizelgede üçüncü şahıslara ilişkin olarak verilen ilk ifadelerin, en açık ifade olduğunu belirtmek gerekir. Ancak, ikinci ifadelerin kullanılabilmesi söz konusu olsa da, böyle bir önkoşulu tam olarak karşılamayan ifadeler olduğu açıktır.

Çizelgede üçüncü şahıslara ait olan bu ikinci ifadeler (**tali ifade biçimleri**) tümüyle koyu olarak belirtilmiştir. Ortaya çıkan ifadelerin kurulmasında seslerin işlevinin ayırdedilmesi için, **özne gösterenleri** de koyu olarak belirtilmiştir.

Ирикlэн (Bir şeyi bir şeyle -içeri- dökmek)

Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Ири**с**кlэнщ	Ири**с**кlэнущ	Ры**з**окlэ	Ири**с**кlащ
Ири**п**кlэнщ	Ири**п**кlэн**у**щ	Ры**б**окlэ	Ири**п**кlащ
Ры**ри**кlэнщ	Ры**ри**кlэнущ	Ры**ре**кlэ	Ры**ри**кlащ
(**Ирикlэнщ**)	(**Ирикlэнущ**)	(**Ирекlэ**)	(**Ирикlащ**)
Ири**т**кlэнщ	Ири**т**кlэнущ	Ры**д**окlэ	Ири**т**кlащ
Ири**ф**кlэнщ	Ири**ф**кlэнущ	Ры**в**окlэ	Ири**ф**кlащ
Ры**ра**кlэн(хэ)щ	Ры**ра**кlэну(хэ)щ	Ры**ра**кlэ(хэ)	Ры**ра**кlа(хэ)щ
Иракlэн(хэ)щ	**Иракlэну(хэ)щ**	**Иракlэ(хэ)**	**Иракlа(хэ)щ**

"DURUM EYLEMİ" OLAN FİİLLER VE FİİL ÇEKİM ÖRNEKLERİ

Durum fiilleri dediğimiz eylemler, bir statü halindeki eylemlerdir, ortada olan bir hal ve statü ifadesidir. Bu bakımdan da, bu hal ve durum eylemlerinin tespiti ve ifadesi sona gelen "щ" sesiyledir. Burada, "щ" sesinin sona gelerek bir tespit eylemi gerçekleştirmesine ilişkin dilsel işleyişini hatırlamak gerekir.

Durum fiillerine konu olan eylem, öznenin kendinden kaynaklı olabileceği gibi (**kendinde durum fiili**), bir iş niteliğindeki eylem de olabilir (**iş niteliğinde durum fiili**). Kuşkusuz bu fiiller arasında, "kendinde" fiiller olması yanında, "iş" niteliği bulunanları da vardır ki, bu durumda, "başa gelen iş" niteliğinde fiiller de bulunur. Bu fiiller de, elde olmaksızın "**başa gelen iş durumu**" fiilleridir.

Bir durum fiilinin "kendinde" ya da "iş" niteliğinde bir eylem olması, eylemin üçüncü özneye ait ifadeden -nesnel olarak- bellidir: Bir eylemin "kendinde eylem" olması, üçüncü öznenin kendinde (ар, ахэр) olarak ifade edilmesiyle, "iş" niteliğinde bir eylem olması da, öznenin ilişkili hali (абы, ахэм) olarak ifade edilemsiyle ayırdedilebilir.

Ancak, durum ifade eden bir fiilin, -anlamına bağlı olarak-, hem iş ve hem de kendinde fiil çekimli olarak ifade edilebilmesi mümkündür. Bununla birlikte, "başa gelen eylem" olarak ifade edilenlerin ya iş ya da kendinde olarak da çekime tabi olduklarını biliyoruz.

Durum İfade Eden Fiillerden Örnekler:

Aşağıda verilen durum fiillerinden "**iş**"niteliğinde eylem olanları koyu yazılmış olup, "kendinde" eylem niteliği bulunanlar olduğu gibi bırakılmıştır. Kendinde ya da iş niteliğindeki fiiller içinde <u>doğrudan fiil</u> niteliği olanların altı çizilmiş, öznenin elinde olmaksızın başına gelen iş niteliğindeki fiillerin sonuna "(↓)" işareti konmuştur.

-«Илэн- (-Bir şeye- sahip olmak). Щылэн. (Var olmak)».
-«Еин-(Ait olmak, -sahip olmak). Хуеин. (İstemek, arzulamak)».

-«Исын. lусын (Önünde oturmak). Гуэсын. Дэсын. Хэсын. Пысын. Щысын (Oturmak, oturur vaziyette olmak). Зэхэсын (Bir arada –bireberce- oturmak)».
-«Изын (-İçi- dolu olmak) lузын. Дэзын. Тезын. Щызын (-Bir yer ve zamanda- dolu olmak) Щlэзын. Къуэзын. Хэзын. Пызын. Флэзын».
-«lыгъын (Tutar durumda olmak, -tutmak). Щыгъын (Giyinik halde olmak, bir şeyi giyinik olmak). Зэгъын (Yararlı olmak)».
-«Хуэдэн (Gibi olmak). Зэхуэдэн (Birbiri gibi olmak, birbiriyle aynı olmak)».
-«Итын. lутын. Гуэтын. Дэтын (Arasında -içinde- durmak) Щытын (Durmak, ayakta -dik- durmak, dik vaziyette olmak) Щхьэщытын. Щlэтын. Хэтын. Пытын. флэтын. Зэфlэтын (Birbirine geçmiş -kurulmuş- olarak durmak; Ayakta -dik- durmak). Къэтын (Bulunması gereken yerde bulunmamak, -eksik olmak)».
-«Екlун (-Bir şeye- uymak, -yakışmak). Къеклун (Yakışır durumda olmak, yakışıklı olmak, -yakışmak)».
-«Илъын. lулъын. Гуэлъын. Дэлъын. Телъын. Щlэлъын. Клэрылъын (Üzerinde bulunmak, –üzerine yapışmış olarak bulunmak). Хэлъын. Флэлъын. Пэрылъын. Пылъын (Peşinde olmak, askıntı halde olmak). Щылъын (Yatar vaziyette olmak)».
-«Щхьэпэн(↓) (Yaramak, yararlı olmak)».
-«Зэфlын. Хуэфlын (↓)».
-«Ещхьын (-Birine- benzemek). Зэщхьын (Birbirine benzemek)».

"SAHİP OLMAK, AİT OLMAK" VE "VAR OLMAK" FİİLLERİ:

"Var olmak, sahip olmak, ait olmak" fiillerinin çoğu dillerde bulunduğu fiil grubundan farklı ifade biçimine ya da fiil çekimine sahip olduğuna rastlanır. Bu fiiller, bulunduğu fiil grubu bakımından, genelde "düzensiz fiil çekimi"ne sahip olan fiiller olarak karşımıza çıkar. Kuşkusuz bu olgu, söz konusu fiillerin anlamından gelir. Ne var ki, söz konusu dillerde bu anlamsal farklılıkların tam olarak aydınlatıldığını ya da işlendiğini de ifade etmek güçtür. Ancak, bir ses anlamsal dil olan Adıgecede kendisini gösteren benzeri farklılıklar en temelde okunabilme durumundadır.

Bu fiiller, bir durum ifade eden eylemlerdir. Durum fiillerinin "kendinde" ya da "iş" niteliği bulunduğunu da biliyoruz. Bu ifadeden olarak, "var olmak" fiilinin "kendinde" bir eylem olacağı kolaylıkla tahmin edilir. Buna karşın, "sahip olmak" veya "ait olmak" fiilleri "iş" niteliği bulunan ifadeler olarak ortaya çıkar.

"Илэн" ***Fiili Ve Fiil Çekimi:***

"Илэн" fiili öznenin kendinde eylemi değildir; ama öznenin dışsal bir eylemi de değildir; ama dışsal bir olgudur. Dışsal bir olgu olmak bakımından, özne açısından "iş" niteliğinde bir ifade olarak durur.

"Sahip olmak" eylemi, eyleyen özne bakımından dışsal bir olgu olarak ortaya çıkan ve öznenin duruşu bakımından iş niteliği bulunan bir eylem de olsa, eylenmesi bir iş niteliğindeki fiil gibi olmaz. O, bir öznenin ilişkili bulunmasındaki bir durum olarak kendisini gösterse de, öznenin dışsal olarak eylemiyle ortaya çıkan bir iş değildir, bir ürün değildir. "Sahip olmak" özne

tarafından ortaya konan bir iş değil, öznenin bir şeye ilişkin bulunması durumunun ifadesidir. Bu bakımdan, “иlэн” fiili bir iş fiili gibi şimdiki zamanda eylenemez. O, öznenin şimdiki zaman kipliğinde eyleyerek ortaya koyduğu bir iş değildir, bir ürün değildir.

Bu fiil (иlэн), “и” koşulunda bir zaman diliminde (lэ) eylenen (н) bir eylem ifade eder: Bir şeyle bir zaman dilimi için ilişkili halde bulunma durumudur.

Bu ifadeler doğrultusunda, eylemin öznesinin iş niteliğindeki özne olarak kendisini gösterdiği “иlэн” fiilinin çekim kiplerine ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir. Aşağıda dikkat çekilen hususlar **koyu** yazılmıştır.

Özneler	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	**С**иlэн**щ**	Сиlэн**у**щ	Сиlэ**щ**	Си**lа**щ
Уэ	**У**иlэн**щ**	Уиlэн**у**щ	Уиlэ**щ**	Уи**lа**щ
Абы	**И**lэн**щ**	Иlэн**у**щ	Иlэ**щ**	И**lа**щ
Дэ	**Д**иlэн**щ**	Диlэн**у**щ	Диlэ**щ**	Ди**lа**щ
Фэ	**Ф**иlэн**щ**	Фиlэн**у**щ	Фиlэ**щ**	Фи**lа**щ
Ахэм	**Я**lэн(хэ)**щ**	Яlэн**у**хэщ	Яlэ(хэ)**щ**	Я**lа**(хэ)щ

Bir “ilişkili olma hali (и)”nin “belirli bir zaman dilimi (lэ)” için eylenen (н) bir ifade olarak ortaya çıkan bu fiil çekim örnekleri çizelgedeki gibidir.

Burada bir şeyle ilişkili bulunmayı ifade eden “и” sesinin ortaya koyduğu anlam açık ve anlaşılırdır. Bu şekilde başlıbaşına bir fiil olarak değil de, özne göstereninin (örneğin: с) ilişkili bulunması (и) bir sözcükten önce ifade edilirse, o özne ile sözcük arasında bir sahiplik ilişkisi kurulur. Öznenin sahip olduğu şeyin ifadesini böyle bir kurgudur. Böyle kalmakla birlikte, genelde sona gelen “щ” sesiyle de tespit edilerek ifadenin daha tamamlanması söz konusudur. Aşağıda, baştaki ilk iki örnek bu iki ifade biçimini göstermektedir. Müteakiben, başka şeylerin isimlerinin ifade edildiği “sahip olma” ifade örnekleri verilmiştir.

-«Си lуэху. Си lуэхущ. Си lуэхур».

-«Си къуэшщ. Си шыщ. Сишщ. Си гущ. Сигущ. Си фэщ. Сифэщ. Си пэщ. Сипэщ. Си япэ. Ди пэхэр. Я пэхэр. Япэхэр».

Böyle ifadeler de kuşkusuz muhtelif zamanlı olarak ortaya konabilir ki, bir şeye (**lуэху**) ilişkin aidiyet ifade örnekleri aşağıda verilmiştir.

Özneler	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	**Си** lуэхун**щ**	**Си** lуэхун**у**щ	**Си** lуэху**щ**	**Си** lуэху**а**щ
Уэ	**Уи** lуэхун**щ**	**Уи** lуэхун**у**щ	**Уи** lуэху**щ**	**Уи** lуэху**а**щ
Абы	**И** lуэхун**щ**	**И** lуэхун**у**щ	**И** lуэху**щ**	**И** lуэху**а**щ
Дэ	**Ди** lуэхун**щ**	**Ди** lуэхун**у**щ	**Ди** lуэху**щ**	**Ди** lуэху**а**щ
Фэ	**Фи** lуэхун**щ**	**Фи** lуэхун**у**щ	**Фи** lуэху**щ**	**Фи** lуэху**а**щ
Ахэм	**Я** lуэхун(хэ)**щ**	**Я** lуэхун**у**(хэ)щ	**Я** lуэху(хэ)**щ**	**Я** lуэху**а**(хэ)щ

“Еин” ***Fili Ve Fiil Çekimi:***:

Varolanlar bakımından, ait olunan genel bir "varoluş alanı" ile onun da temeli olan "varlık alanı" söz konusudur. Bir varolan, kendisinin ortaya çıktığı üst kümeye aittir. Kendisinin ortaya çıkışına temel olmayan bir başka şeye ait değildir. Genel varoluş kümesine ait olan varolanların, kendileri gibi bir varolanla aidiyet ilişkisi zordur. Nitekim her iki varolan bir üst kümeye aittir. Bir varolan bakımından, ancak kendisinden ortaya çıkan bir varolan kendisine ait olabilir.

Başka bir ifadeyle, ortak bir koordinat sistemindeki her bir fonksiyon, bu koordinat sistemine tabidir ve onun unsurlarında ifade bulur. Aynı koordinat sistemindeki iki fonksiyonun birbirine aidiyetini ifade etmek, bu genel aidiyet sistemi unsurlarıyladır. Bu nedenle, aynı sistemdeki bir fonksiyonun diğerini kendisine ait kılması, bulundukları genel sistem terimleriyle olmak bakımından, sistemin işleyişini bir fonksiyona tabi etmeyi gerektirir. Bu olgu "еин" fiilinin işleyişinde izlenebilir.

Adıgecede "ait olmak" anlamına gelen "еин" fiilinin kurgusu genel bir sistem bakımından ifade bulur. Bu aidiyet sistemi, "e" sesinin işlenmesinde irdelenmiştir. Oradan da hatırlanacağı gibi, Adıgeceki bu aidiyet sistemi bir geometrik koordinat sistemindeki işlemdir, koordinat sistemi temelinde ifade bulan bir aidiyettir. Koordinat sisteminin bir aidiyet sistemi olmasında, -doğaldır ki-, o sistemdeki her işlem sistemin kendisine aidiyeti olarak ifade bulur.

Dolayısıyla da, böyle kurgulanmış olan bir "ait olma" fiilinin özne tarafından kendisine aidiyeti olarak ifade edilmesi zordur; diğer fiiller gibi çekime tabi tutulmakla özneye aidiyet olarak ifade edilmesi zordur. Zira öznenin kendisi, genel aidiyet sistemine tabi olan –ait olan- bir unsurdur.

Bu nedenle, bir koordinat sistemindeki işlemin ifadesi olan bu ait olmak (еин) fiilinin diğer fiiller gibi özne göstereniyle ortaya konması, konu olan öznenin kendisinin aitliğinin ifadesi olarak karşımıza çıkar. Bu durumdan kurtulmak ve aidiyeti kendi lehine çevirmek için öznenin çaba göstermesi gerekir.

Bu bakımdandır ki, öznenin aidiyeti kendi lehine kurması için özne göstereni iki kez yinelenir: "Ait olmak" fiilinini (еин) bir öznenin kendi sahipliğinde ifade edebilmesi, -ifadeyi kendi aidiyetinde kurabilmesi-, fiil çekimli ifadenin ortaya koyduğu durumun (ait olma durumu) tersine çevirmesini gerektirir. Bu nedenle de, öznenin daha çok çaba harcamasını ve özne göstereninin iki kez yinelenmesini gerektirir.

Böyle bir ifade, özne açısından "iş" niteliğindeki bir durumdur. Öznenin duruşu bakımından "iş" durumunu ifade eden bir fiil de olsa, "ait olmak" fiili öznenin bizzat yaratma durumuyla –"şimdiki zaman kipliği" eylemiyle- ortaya koyabileceği bir iş değildir. Nitekim, gerek "ait olmak (еин)" ve gerekse "sahip olmak (илэн)" eylemleri öznenin yaratımına veya üretimine ilişkin olan eylemler değildir. Bu, öznenin dışsal bir eylemiyle -bir iş olarak- öznenin ilişkili bulunabileceği bir durumdur.

Bu bakımdan da, "еин" fiili ile anlamsal benzeri olan "илэн" fiilinin her ikisi de, "şimdiki zaman kipli" olarak çekime tabi tutulamazlar.

Aşağıda bu ifade örnekleri verilmiş olup, **koyu** yazılmış olan hususlar dikkate sunulmaktadır.

Özneler	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	**Сыс**еинщ	**Сыс**еин**у**щ	**Сыс**ей**щ**	**Сыс**е**я**щ
Уэ	**Уу**еинщ	**Уу**еин**у**щ	**Уу**ей**щ**	**Уу**е**я**щ
Абы	Еинщ	Еин**у**щ	Ей**щ**	Е**я**щ
Дэ	**Дыд**еинщ	**Дыд**еин**у**щ	**Дыд**ей**щ**	**Дыд**е**я**щ
Фэ	**Фыф**еинщ	**Фыф**еин**у**щ	**Фыф**ей**щ**	**Фыф**е**я**щ
Ахэм	**Я**ин(хэ)щ	**Я**ин**у**(хэ)щ	**Я**й(хэ)**щ**	**Я**я(хэ)щ

“Хуеин” ***Fiili Ve Fiil Çekimi:***

“Еин” fiiline yönelimle (хуэ) kurgulanan “хуеин” fiili “istemek, arzulamak” anlamına gelir. Böyle bir eylemin öznenin kendinde bir eylemi olacağı değerlendirilebilir ki, öyledir. Ortaya çıkan bu kendinde ve koşullu fiil de anlamından anlaşılacağı üzere bir **durum eylemi** ifade eder. Nitekim, bu fiilin şimdiki zaman kipliğinde ifade bulması mümkünse de, dilsel kullanımda pek uygun ve yaygın bir ifade tarzı değildir.

Aşağıda bu kendinde durum fiile ilişkin fiil çekim örnekleri verilmiştir.

Özneler	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	**Сы**хуеинщ	**Сы**хуеин**у**щ	**Сы**хуейщ	**Сы**хуе**я**щ
Уэ	**У**хуеинщ	**У**хуеин**у**щ	**У**хуейщ	**У**хуе**я**щ
Ар	Хуеинщ	Хуеин**у**щ	Хуейщ	Хуе**я**щ
Дэ	**Ды**хуеинщ	**Ды**хуеин**у**щ	**Ды**хуейщ	**Ды**хуе**я**щ
Фэ	**Фы**хуеинщ	**Фы**хуеин**у**щ	**Фы**хуейщ	**Фы**хуе**я**щ
Ахэр	Хуеин(хэ)щ	Хуеин**у**(хэ)щ	Хуей(хэ)щ	Хуе**я**(хэ)щ

“Щылэн” ***Fiili Ve Fiil Çekimi:***

“Щылэн” fiili kendinde ve “щы” koşulunda bir zaman diliminde (lэ) eylenen (н) bir eylemin ifadesidir. Bu fiil, “var olmak, bulunmak” anlamları bakımından, hem “kendinde durum fiili” olarak çekime tabi olur, hem de “-щы-koşullu kendinde fiil” çekimi olarak ifade bulur.

Aşağıda her iki ifade tarzı verilmiştir.

Özneler	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	**Сы**щылэнщ	**Сы**щылэн**у**щ	**Сы**щылэщ	Сыщы**l**ащ
Уэ	**У**щылэнщ	**У**щылэн**у**щ	**У**щылэщ	Ущы**l**ащ
Ар	Щылэнщ	Щылэнущ	Щылэщ	Щы**l**ащ
Дэ	**Ды**щылэнщ	**Ды**щылэн**у**щ	**Ды**щылэщ	Дыщы**l**ащ
Фэ	**Фы**щылэнщ	**Фы**щылэнущ	**Фы**щылэщ	Фыщы**l**ащ
Ахэр	Щылэн(хэ)щ	Щылэну(хэ)щ	Щылэ(хэ)щ	Щы**l**а(хэ)щ

“Kendinde” fiil çekiminde doğal olarak yukarıdaki ifadelerden yalnızca “şimdiki zamanlı” fiil çekimi farklıdır.

Özneler	Geniş zaman	Gelecek zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman
Сэ	Сыщыlэнщ	Сыщыlэнущ	**Сыщоlэ**	Сыщыlащ
Уэ	Ущыlэнщ	Ущыlэнущ	**Ущоlэ**	Ущыlащ
Ар	Щыlэнщ	Щыlэнущ	**Щоlэ**	Щыlащ
Дэ	Дыщыlэнщ	Дыщыlэнущ	**Дыщоlэ**	Дыщыlащ
Фэ	Фыщыlэнщ	Фыщыlэнущ	**Фыщоlэ**	Фыщыlащ
Ахэр	Щыlэн(хэ)щ	Щыlэну(хэ)щ	**Щоlэ(хэ)**	Щыla(хэ)щ

DİĞER DURUM FİİLLERİNİN “KENDİNDE” VE “İŞ” NİTELİĞİNE GÖRE GRUPLANDIRILMASI

“Kendinde” Eylem Nitelikli Durum Fiil Örnekleri:

Aşağıdaki fiillerin **tam durum** olarak ifadeleri uygundur. Eylemsel nitelikleri bakımından şimdiki zaman kipi olarak ifadeye tam uygun olduğu söylenemez. Bu nedenle de kendinde bir fiil olarak fiil çekimlerinde yaygın ifade olarak kullanımları söz konusu olmaz.

-«Исын. lусын (Önünde oturmak). Гуэсын. Дэсын. Хэсын. Пысын. Щысын (Oturmak, oturur vaziyette olmak). Зэхэсын (Bir arada -beraberce- oturmak)».

-«Итын. lутын. Гуэтын. Дэтын (Arasında -içinde- durmak) Щытын (Durmak, ayakta -dik- durmak, dik vaziyette olmak) Щхьэщытын. Щlэтын. Хэтын. Пытын. фlэтын. Зэфlэтын (Birbirine geçmiş -kurulmuş- olarak durmak; Ayakta -dik- durmak). Къэтын (Bulunması gereken yerde bulunmamak, -eksik olmak)».

-«Илъын. lулъын. Гуэлъын. Дэлъын. Телъын. Щlэлъын. Кlэрылъын (Üzerinde bulunmak, –üzerine yapışmış olarak bulunmak). Хэлъын. Флэлъын. Пэрылъын. Пылъын (Peşinde olmak, askıntı halde olmak). Щылъын (Yatar vaziyette olmak)».

İfade örnekleri:

-«Сэ **с**исын**щ**. Уэ **у**исын**у**щ. **Ар** ис**щ**. Дэ **дис**а**щ**».

-«Фэ **ф**иса**т**. **Ахэр** ит(хэ)**щ**. Дэ **ды**зэфlэтын**щ**. **Ар** къэт**щ**».

-«Уэ **у**илъ**щ**. **Ар** илъ**т**. Сэ **с**илъа**щ**».

*

Aşağıdaki fiil örneklerinin de genelde sadece durum ifadelerine uygun olduğu izlenir. Ancak, fiil çekim örneklerinin yukarıdakilere göre daha uygun olacağı açıktır.

«Зэфlын. Хуэфlын(↓)». «Хуэдэн (Gibi olmak). Зэхуэдэн (Birbiri gibi olmak, birbiriyle aynı olmak)». «Ещхьын (-Birine- benzemek). Зэщхьын (Birbirine benzemek)».

İfade örnekleri:

«Дызэфlщ. Фызэфlт. Зэфlхэщ».

«**Сэ** абы **сы**хуэдэ**щ**. **Ар** уэр хуэдэщ. **Дэ ды**зэхуэдэщ».

«**Уэ** уещхьщ. **Ар** уэ къыуэщхь**щ**. **Дэ** дещхь**щ**. **Фэ фы**зэщхь**щ**. **Ахэр я**щхь**щ**».

Bu fiiller içinde hem kendinde ve hem de başa gelen iş niteliğinde olan bir örnek var ki, bu fiil, durum ifadeleri dışında çekim kiplerinde de ifade bulur.

Aşağıda **kendinde** ve **başa gelen iş** niteliğindeki bu fiile ilişkin eylemlerin "**durum**" ve "**şimdiki zaman kipi**" olarak ifadeleri örneklenmiştir.

Хуэфlын (-Birine yönelik olarak- iyi olmak)

Öznl.	Kendinde -"durum"	Kendinde -"şimdi" kipi	**Öznl.**	Başa gelen iş(↓) -"durum"	Başa gelen iş(↓) -"şimdi" kipi
Сэ	**Сы**хуэфlщ	**Сы**х**у**фl	**Сэ**	**С**хуэфlщ	**С**х**у**фl
Уэ	**У**хуэфlщ	**У**х**у**фl	**Уэ**	**П**хуэфlщ	**П**х**у**фl
Ар	Хуэфlщ	Х**у**фl	**Абы**	Хуэфlщ	**Х**у**о**фl
Дэ	**Ды**хуэфlщ	**Ды**х**у**фl	**Дэ**	**Т**хуэфlщ	**Т**х**у**фl
Фэ	**Фы**хуэфlщ	**Фы**х**у**фl	**Фэ**	**Ф**хуэфlщ	**Ф**х**у**фl
Ахэр	Хуэфl(хэ)щ	Х**у**фl(хэ)	**Ахэм**	**Я**хуэфl(хэ)щ	**Я**х**у**фl(хэ)

Hem "Kendinde" Ve Hem de "İş" Nitelikli Olabilen Durum Fiilleri:

Aşağıdaki fiillerin de **tam durum** olarak ifadeleri uygundur. Bununla birlikte, anlamları bakımından hem "**kendinde**" hem de "**iş**" niteliğinde ifade edilebilmeleri söz konusudur. Nitekim, "dolu olma" anlamı ifade eden bu koşullu fiiller, bir şeyin "kendinde hali"yle dolu olması durumunda ifade bulabilir. Diğer taraftan da, söz konusu olan şeyin bir şeyle dolu olması anlamı bakımından ilişkili bir ifade olarak ortaya konabilir ki, bu da "iş" niteliğinde bir ifadedir.

Ancak, bu fiiller de ne **kendinde** ve ne de **iş** niteliğinde fiil **çekim kiplerinde** ifadeye **uygun olmaz**. Nitekim, konu olan fiiller tüm öznelere ilişkin olarak değil de **nesnel** bir şeye ilişkin olarak –**üçüncü şahıs durumu** olarak- ifade edilmeye uygundur.

Bu fiil örnekleri şunlardır:

«Изын (-İçi- dolu olmak) lызын. Дэзын. Тезын. Щызын (-Bir yer ve zamanda- dolu olmak) Щlэзын. Къуэзын. Хэзын. Пызын. Флэзын».

Bu fiillerin üçüncü şahıs kipindeki ifade örnekleri hem kendinde hem de iş niteliğinde olarak aşağıda verilmiştir:

-«**Ар** из**щ**. Си ныбэ**р** из**щ**. **Абы** из**щ**. **Абы** изу илъ**щ**».

-«**Ар** lуз**щ**. **Абы** lуз**щ**».

-«**Ар** щlэз**щ**. **Абы** и лъабжьэм мывэ щlэзу щlэлъ**щ**».

-«**Ар** тез**щ**. **Абы** тезщ. **Абы** и щlыlум ятlэ тез**щ**».

Bununla kalmaz; aynı fiillere ilişkin eylemler içinde, "**başa gelen iş**" anlamı bakımından da uygun ifadelere rastlanır. Buna örnek, "üzerinde bir şeylerin çokça bulunması, -dolu olması"nı ifade eden "**тезын**" fiilidir.

-«**С**тез**щ**. **П**тез**щ**. **Абы** тез**щ**. **Т**тез**щ**. **Ф**тез**щ**. **Ахэм** ятез(хэ)**щ**».

-«Ятlэ**р с**тез**щ**; си щыгъыным тезу телъщ».

***"İş" Niteliğinde Eylem Olan Durum Fiilleri*:**

Aşağıdaki iş niteliğinde durum fiillerine ilişkin ifade örnekleri müteakip çizelgede verilmiştir.

«**Іыгъын** (Tutar durumda olmak, -tutmak). **Щыгъын** (Giyinik halde olmak, bir şeyi giyinik olmak)».

Іыгъын(↓) (Tutmak, -tutar halde olmak)

Öznl.	**Geniş zaman**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**
Сэ	**С**Іыгъынщ	**С**Іыгъын**у**щ	**С**Іыгъщ	**С**Іыгъ**а**щ
Уэ	**П**Іыгъынщ	**П**Іыгъын**у**щ	**П**Іыгъщ	**П**Іыгъ**а**щ
Абы	**И**Іыгъынщ	**И**Іыгъын**у**щ	**И**Іыгъщ	**И**Іыгъ**а**щ
Дэ	**Т**Іыгъынщ	**Т**Іыгъын**у**щ	**Т**Іыгъщ	**Т**Іыгъ**а**щ
Фэ	**Ф**Іыгъынщ	**Ф**Іыгъын**у**щ	**Ф**Іыгъщ	**Ф**Іыгъ**а**щ
Ахэм	**Я**Іыгъын(хэ)щ	**Я**Іыгъын**у** (хэ)щ	**Я**Іыгъ(хэ)щ	**Я**Іыгъ**а**(хэ)щ

Bu **iş** niteliğindeki durum fiili, iş niteliğindeki fiil çekimlerinde ifade bulabilir ki, yukarıdaki ifadelerden farkı "şimdiki zaman kipli" ifadeler olur. Aşağıda bu fiilin şimdiki zaman kipli ifadeleri verilmiştir:
«**С**оІыгъ. **Б**оІыгъ. **Е**Іыгъ. **Д**оІыгъ. **Ф**оІыгъ. **Я**Іыгъ(хэ)»

DÖRDÜNCÜ KESİM
FİİL GRUPLARI İLE İŞLEYİŞLERİNİN DEĞERLENDİRMESİ, İŞLEYİŞE ETKENLER VE DÖNÜŞÜMLER

ÖZNE GÖSTERENLERİNİN İŞLEV VE DEĞERİ -DEĞİŞİMİNDE ORTAYA ÇIKAN İFADE DEĞİŞİMLERİ-

Fiil çekimli ifadelerin genelde özne gösterenleriyle başladığı izlenmektedir. Yalnızca koşullu iş niteliğinde fiillerdeki koşul, eylem öznesinden önce gelir. Özne gösterenlerinin durumu ve nerede bulunduğu önemlidir. Özne gösterenleri, bir eylemin "kendinde" ya da "iş" niteliğinde olmasına göredir ve uygun yerde kendisini gösterir. Başka bir ifadeyle, bir eylemin "kendinde" ya da "iş" niteliğine sahip olması, özne göstereninden itibaren ortaya çıkar. Söz konusu olan özne gösterenleri daha önce ifade edilmiş olup, "iş" niteliğindeki özne gösterenlerinin "kendinde" eylemdeki özne gösterenlerine göre "efektif" değerle ifade bulduğu irdelenmiştir.

Elbette, özne gösterenleri yanında öznelerin de "kendinde" veya "iş" niteliğindeki eylemler bakımından birbirinden farklılık göstereceğini de biliyoruz. Bu olgu, ifade bakımından nesnel bir nitelik taşıyan üçüncü şahıslarda kendisini gösterir. Bir ifadenin "kendinde" veya "iş" niteliğindeki eylem niteliğine uygun olarak, söz konusu ifadenin ait olduğu özne üçüncü şahıslar birbirinden farklıdır: "Kendinde" fiillerin çekiminde, doğal olarak özneler de kendinde niteliktedir (ар, ахэр); "iş" niteliğindeki fiillerdeki özneler ise, ilişkili olma halleriyle ifade edilir (абы, ахэм).

Kendinde ve iş niteliğindeki fiillerde konu olan özneler ile özne gösterenleri, eyleme uygun yapılanmıştır. Özne gösterenleri eyleme ilişkin olarak

öyle yapılanmıştır ki, bir fiil çekimli ifadenin başında bulunan özne göstereni onun eylenme tarzını (kendinde ya da iş niteliğini) belirler.

Bu ifadeden olarak, başa gelen özne gösterenlerinin niteliğine göre bir fiilin eylenme tarzı değişebilir. “Kendinde” fiilin başına iş niteliğindeki özne göstereni gelmekle ortaya “iş” niteliğinde bir ifade çıkar. Bunun gibi, bir “iş” niteliğindeki fiil çekimli ifadenin başında bir kendinde özne göstereni yer almakla, o “iş” niteliğindeki eylem, “kendinde” eylem olan bir ifadeye dönüşür. Kuşkusuz böyle bir durum öznenin de uygun olmasını gerektirir.

Bu ifadelerden, fiil anlamının ve eylemsel niteliğinin önemi olmadığı anlaşılmamalıdır. Nitekim, başa gelen özne gösterenleri, konu olan fiilin anlamını ve eylemsel doğasını değiştirmez; yalnızca, eylenmesine ilişkin bir tarz değişimi kendini gösterir. Başka bir ifadeyle, “iş” niteliğindeki fiil çekimlerinin başına gelen özne gösterenlerinin “kendinde” fiil çekimli ifadelerin başına gelmesi, söz konusu eylemin “iş” niteliğinde kurgulanmasını ve ifade edilmesini sağlar. Böylelikle, bir “kendinde” eylem, “iş” niteliğinde ortaya konmuş olur.

Bu ifadelerin bir örneği olmak üzere, her iki durumun karşılaştırılmasına olanak verecek şekilde, daha önce kullandığımız fiil örneklerini (кlуэн, къэкlуэн, гъэкlуэн, къэгъэкlуэн) vermek uygun düşer. Bu “kendinde” ve “iş” niteliğindeki fiillerin “doğrudan” ve “koşullu” halleri, özne ve özne gösterenlerinin değişimindeki fiil çekimli ifadeler olarak çizelge verilmiştir. Verilen örneklerin bu değişiminin izlenmesi bakımından **özneler** ve **özne gösterenleri** koyu olarak yazılmıştır.

Bunlara ilişkin örnekler, çizelgede “şimdi, geçmiş, gelecek” zamanlı olarak izlenebilir.

Özn.	Kendinde doğrudan fiil: **Кlуэн**	Koşullu kendinde fiil: **Къэкlуэн**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**С**окlуэ **С**кlуэнущ **С**кlуащ	Къы**з**окlуэ Къэ**з**кlуэнущ Къэ**з**кlуащ	**С**огъакlуэ **Сы**гъэкlуэнущ **Сы**гъэкlуащ	**Сы**къогъакlуэ **Сы**къэгъэкlуэнущ **Сы**къэгъэкlуащ
Уэ	**Б**окlуэ **П**кlуэнущ **П**кlуащ	Къы**б**окlуэ Къэ**п**кlуэнущ Къэ**п**кlуащ	**У**огъакlуэ **У**гъэкlуэнущ **У**гъэкlуащ	**У**къогъакlуэ **У**къэгъэкlуэнущ **У**къэгъэкlуащ
Ар	-	-	**Мэ**гъакlуэ Гъэкlуэнущ Гъэкlуащ	Къогъакlуэ Къэгъэкlуэнущ Къэгъэкlуащ
Абы	**Е**кlуэ **И**кlуэнущ **И**кlуащ	Къ**е**кlуэ Къ**и**кlуэнущ Къ**и**кlуащ	-	-

Дэ	**Д**окlуэ **Т**кlуэнущ **Т**кlуащ	Къы**д**окlуэ Къэ**т**кlуэнущ Къэ**т**кlуащ	**Д**огъакlуэ **Ды**гъэкlуэнущ **Ды**гъэкlуащ	**Ды**къогъакlуэ **Ды**къэгъэкlуэнущ **Ды**къэгъэкlуащ
Фэ	**Ф**окlуэ **Ф**кlуэнущ **Ф**кlуащ	Къы**в**окlуэ Къэ**в**кlуэнущ Къэ**в**кlуащ	**Ф**огъакlуэ **Фы**гъэкlуэнщ **Фы**гъэкlуащ	**Фы**къогъакlуэ **Фы**къэгъэкlуэнущ **Фы**къэгъэкlуащ
Ахэр	-	-	**М**эгъакlуэ(хэ) Гъэкlуэну(хэ)щ Гъэкlуа(хэ)щ	Къогъакlуэ(хэ) Къэгъэкlуэну(хэ)щ Къэгъэкlуа(хэ)щ
Ахэм	**Я**кlуэ<u>хэ</u> **Я**кlуэну(хэ)щ **Я**кlуа(хэ)щ	Къ**а**кlуэ<u>хэ</u> Къ**а**кlуэну(хэ)щ Къ**а**кlуа(хэ)щ	-	-

BİR FİİLİN DİĞER FİİL ÇEKİMLERİNE TABİ OLABİLMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ÖRNEKLENMESİ

Yukarıdaki çizelgede “kendinde” fiillerin (кlуэн; къэкlуэн) aynı zamanda “iş” niteliğinde fiil çekimlerine tabi olabilmesi ile “iş” niteliğindeki fiillerin de (гъэкlуэн; къэгъэкlуэн) “kendinde” fiil çekimine tabi olması izlenmiştir.

Ancak, gerek kendinde ve gerek iş niteliğindeki fiillerin bu şekilde birbirine dönüşümüyle ifade edilmesi halinin daha geniş ve genel olarak tüm fiilleri konu alacak şekilde irdelenmesi uygun düşer.

Bu ifadeden olarak, “kendinde” fiillere ilişkin başka hususlar söz konusu olabilir ki, bunları tespit etmek gerekir. Bununla birlikte, söz konusu çizelgedeki “iş” niteliğindeki fiilin, bir “kendinde” fiilin başına “гъэ” gelmekle ortaya çıktığı açıktır ki, bunun kendine özgülüğü söz konusudur. Bunun dışındaki “iş” niteliği bulunan fiillerin benzeri çekimlere tabi olmasını da değerlendirmek gereği vardır.

Ayrıca, “durum” ifade eden fiiller de söz konusudur. Ancak, bunların ya “kendinde” ya da “iş” niteliğinde eylemlere sahip olduğunu biliyoruz ki, bunların irdelenmesi, “durum” fiilleri için de bir tespit niteliğindedir.

Burada tekrar hatırlamak gerekir ki, bir fiilin farklı fiil çekimine tabi tutulmasının öncelikle özne ve özne gösterenleriyle gerçekleştiğine ve sonra da fiil çekimli ifadenin bu doğrultuda kurgulandığına dikkat etmek gerekir. Nitekim, özne ve özne gösterenleri ile fiil çekimli ifadenin birbiriyle bu birliğinin bulunmaması hali, “elde olmaksızın başa gelen” eylemlere ilişkin ifadeleri ortaya çıkarır. Bu husus ilgili yerlerde açıklanmış ve örneklenmiştir.

“KENDİNDE” FİİLLERİN “İŞ” NİTELİĞİNDE İFADE BULMASI

Bir “eylem” dediğimiz zaman öncelik, öznenin “kendinde” eylemindedir. Bu durumda, bir “iş” niteliğindeki eylem, öznenin “kendinde” eyleminden sonradır. Doğa ve kozmik işleyişin sonucu olarak ortaya çıkan eylemler de “kendinde” eylemleridir. Böyle bir işleyiş sonucunda, birtakım “iş”ler de ortaya çıkar.

Bu ifadelerden olarak, bir özneye ilişkin eylem söz konusu ise, onun "kendinde" eylenmesini "iş" niteliğindeki eylemi izler. Bu nedenledir ki, "kendinde" eylemler aynı zamanda kolaylıkla "iş" niteliğinde bir ifade olarak da ortaya konabilir. Ama bunun tersi olarak, "iş" niteliğindeki eylemin "kendinde" bir eylem olarak ifade bulması aynı derecede kolay değildir.

-Nitekim, iş niteliğindeki eylemlerin "kendinde" eylem olarak ifade edilmesi halinde, söz konusu eylemin eyleyen öznenin üzerine gelen eylem olduğu yukarıdaki örneklerden izlenebilir: Bir "iş" niteliğindeki fiilin eylem öznesinin kendinde bir özne olması halinde, söz konusu eyleme maruz kaldığı ifade bulmaktadır. Böylelikle de, "pasif" çekimli ifadeler ortaya çıkar. Bu husus ilgili yerde irdelenecektir-.

O halde, ifade ettiğimiz gibi, "eylem" dediğimiz şeyin doğası gereği, öncelikle "kendinde" eylem vardır. Bu öncelik bakımından, burada öncelikle "kendinde" fiillerin "iş" niteliğinde de ifade edilebilmelerinden başlamak uygun düşer.

Bir "kendinde" fiilin "iş" niteliğinde ifade edilebilmesi olgusu, ifade ettiğimiz gibi, "kendinde" fiilin eylemsel doğasından gelir. Nitekim, bir öznenin kendinde eylemi doğal olarak birşeyler "aracılığıyla" gerçekleşir ya da bir kendinde eylemin "sonucunda doğal olarak birşeyler ortaya çıkar". Bu her iki durumda da, öznenin "kendinde" eylediği eylemlerle (aracılığında ya da sonucunda) birtakım işler de eylenmektedir. İşte, bir "kendinde" eylem, öznenin kendi halindeki bir eylem olarak değil de, aracılığında eylenen ya da ortaya çıkan şey açısından ifade edilirse, bu bir "iş" niteliğindeki eylemin ifadesi olur.

Bu iki hususun biraz daha açıklanması ve örneklenmesi uygun düşer.

Ancak belirtmek gerekir ki, tüm "kendinde" fiillerin ifade ettiğimiz gibi "iş" niteliğinde ifade bulabilmesi söz konusu ise de, bunun yaygın bir ifade olarak ortaya çıkması, söz konusu fiilin anlamına bağlıdır. Buradaki "anlamına bağlıdır" ifadesi, kimi "kendinde" fiillerin "iş" niteliğinde kolaylıkla ifade bulup yaygınlık kazanabilmesine karşın, kimi "kendinde" fiillerin "iş" niteliğindeki ifadelerinin dilsel olarak yaygınlık kazanamayabileceği anlamındadır.

"Bir Şey Aracılığında" Gerçekleşen "Kendinde Eylemler"in Bu Aracılık Açısından İfade Edilmeleriyle Ortaya Çıkan "İş" Niteliğinde İfadeler:

Öncelikle, bir öznenin "kendinde" eyleminin bir şeyler aracılığıyla gerçekleşmesi halinde, bu "kendinde" fiil, eylendiği şey açısından ifade edilirse, bu, "iş" niteliğinde bir ifade olur. Öznenin kendi doğasından gelen eylemlerin bir çoğu, "kendinde" eylemler olmakla birlikte, aynı zamanda, bir şey aracılığıyla eylenmektedir ki, kendinde özneler ve özne gösterenleriyle değil de, iş niteliğindeki özne ve özne gösterenleriyle ifade edilirse, söz konusu eylem "iş" niteliğinde bir eylem haline gelir. Böylelikle de, ortaya çıkan fiil çekimli ifade, "kendinde" değil de "iş" niteliğinde bir ifade olarak kurgulanır.

Bu ifadelere uygun olarak, örneğin, öznenin kendi doğasının gereği olarak ortaya çıkan "nefes almak" eylemi kendinde bir eylemdir; ancak, nefes

almak havanın doğal olarak içeri çekilmesiyle gerçekleşmektedir ki, aynı fiil (nefes almak) iş niteliğindeki özne ve özne gösterenleriyle ifade edilirse, "nefesin alınması yada havanın çekilmesi" anlamında "iş" niteliğindeki bir fiil çekimli ifade ortaya çıkabilir.

Kuşkusuz böyle bir ifade, doğrudan iş niteliğinde ifade bulsa da, daha uygun bir iş niteliğindeki ifade haline gelmesi, söz konusu şeye yönelik ya da ilişkinlik ifade eden koşulların belirtilmesiyledir.

Bu ifadeler kapsamında bulunan "kendinde" fiillerin şimdiki zaman kipliğindeki çekimleri ile "iş" niteliğinde ifade bulmalarına ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir. "**İş**" niteliğindeki fiil çekimli ifadeler koyu yazılmıştır:

Бэмпlэн:

-«Собампlэ. Уобампlэ. Мэбампlэ. Добампlэ. Фобампlэ. Мэбампlэ(хэ)».

-«Бэмпlэгъуэ мащlэкъым **збэмпlар**. Абы хуэшэкын хуэдизыр **ибэмпlащ**. **Къэббэмпlар** ппкъырыкlыжынщи, зыбгъэпсэхужынщ».

Псэун:

-«Сопсэу. Уопсэу. Мэпсэу. Допсэу. Фопсэу. Мэпсэу(хэ)».

-«Абы гъащlэ дахэ **ипсэуащ**. Абы хуфащэр **къепсэу**. Дэ Тхьэм къыдита гъащlэр **къэтпсэуащ**».

Kendinde Eylemle "Ortaya Çıkan Şey (İş)" Açısından "Kendinde Eylem"in İfade Edilmesinde Kurulan "İş" Niteliğindeki İfadeler:

Diğer taraftan, "kendinde" eylenen bir eylem sonucunda aynı zamanda ortaya çıkan bir iş söz konusu olabilir. Bu durumdaki bir "kendinde" eylem, iş niteliğindeki özne ve özne gösterenleriyle ifade edilirse, söz konusu eylem, kendinde değil de, bunun sonucunda ortaya çıkan şey (iş) açısından ifade edilmiş olur ve fiil çekimli ifade böyle kurgulanır.

Buna bir örnek vermek gerekirse, "kendinde" bir eylem olan "кlуэн (yürümek)" fiili, aynı zaman da bir "mesafe yürümek"tir ki, bu da bir iştir. İşte, kendinde eylem olan "yürümek" fiilinin bu alınan mesafe (iş) açısından ifade edilmesi, bir iş niteliğindeki fiil çekimli ifadeyledir. Böyle bir ifade, "kendinde" eylem olan bu fiilin iş niteliğindeki özne ve özne gösterenleriyle başlayıp, fiil çekim kısmın da iş niteliğindeki bir fiil çekimli ifade olarak kurgulanmasıyla ortaya çıkar. -Kendinde fiiller olan "кlуэн" ve "къэкlуэн" fiillerine ilişkin "iş" niteliğindeki fiil çekimli ifadeler yukarıda örneklenmiştir-.

Elbette, bu şekilde "kendinde" fiilin "iş" niteliği, fiil başına gelen "önkoşullar"la daha açık olarak ifade bulur. "Kendinde" bir fiilin "iş" niteliğinde bir ifadeye dönüşümü, söz konusu eylemin "eylenme koşulları"nda ortaya konmasıyla daha oturmuş ve yaygın ifadeler olarak kendisini gösterir.

Bu ifadeler kapsamında bulunan "kendinde" fiillerin şimdiki zaman kipliğindeki çekimleri ile "iş" niteliğinde ifade bulmalarına ilişkin başka örnekler aşağıda verilmiş olup, "**iş**" niteliğindeki fiil çekimli ifadeler koyu yazılmıştır:

Жэн:

-«Сожэ. Уожэ. Мажэ. Дожэ. Фожэ. Мажэ(хэ)».

-«Сэ мыпхуэдиз гъуэгур уэр папщlэ **къэзжащ**. Уэ уемызэшу **къэбжащ**. Абы къыпэщыт гъуэгур **ежэр**».

Псэлъэн:

-«Сопсалъэ. Уопсалъэ. Мэпсалъэ. Допсалъэ. Фопсалъэ. Мэпсалъэ(хэ)».

-«Уэ къэппсэлъэнур **къыбопсалъэр**. Ахэм яlэ псалъэр **къапсэлъагъэххэщ**».

Уэн:

-«Соуэ. Уоуэ. Мауэ. Доуэ. Фоуэ. Мауэ(хэ)».

-«Уэ зы уэгъуэ **боуэ**. Абы уэгъуитl **еуэ**. Дэ уэгъуитl **дуакъым**, **-къэдуакъым**. Фэ фызэрыуэфынум хуэдизыр **вуащ**».

Къэфэн:

-«Сыкъофэ. Укъофэ. Къофэ. Дыкъофэ. Фыкъофэ. Къофэ(хэ)».

-«Сэ схузэфlэкlыр **къэсфри** сытlысыжащ. Абы **къифэр** хэт и къафэ? Уэ **къэпфыхьу** утыкум уитщ».

Усын, Усэн:

-«Соус. Соусэ. Уоус. Уоусэ. Мэус. Мэусэ. Доус. Доусэ. Фоус. Фоусэ».

-«**Боус**. **Боусэ**. Абы усэ **еус**. Абы усэфlхэр **еусэ**. Абы мы усэр **къытхиусащ**».

HEM “KENDİNDE” VE HEM DE “İŞ” NİTELİĞİNDE ÇEKİME TABİ OLABİLEN FİİLLER

Bir “kendinde” fiilin “iş” niteliğinde ifade bulabilmesine ilişkin bu örnekler yanında, kimi fiiller vardır ki, “kendinde” eylem olarak ifade edilebilmesi ölçüsünde “iş” niteliğinde de ifade edilebilirdir. Bu fiiller, anlamları bakımından, hem öznenin “kendinde” eylemidirler, hem de “iş” niteliğinde eylemdirler. Konu olan bu fiiller, ifadenin oturmuşluğu ve yaygınlığı bakımından aralarında hiçbir fark olmaksızın hem “kendinde” hem de “iş” niteliğinde fiil çekimlerine tabi olabilirler.

Doğanın bir eylemi olarak kendiliğinden olan eylemlerin “kendinde” fiiller olduğunu biliyoruz. Böyle doğal oluşa ilişkin olarak ortaya çıkan işler söz konusudur. İşte, doğal bir eylem olarak ortaya çıkan bu işler, aynı zamanda bir öznenin eyleminde de ortaya konabilir ki, bu durumda bir “iş” niteliğindeki eylem olarak ifade bulur.

Böyle eylemlerin doğal olarak ortaya çıkması “kendinde” fiiller iken, bir özne tarafından eylenen işler olması halinde de “iş” niteliğinde fiillerdir. Bu nedenlerle, aynı fiil hem “kendinde” hem de “iş” niteliğinde fiil çekimine tabi olabilirler. Elbette, “kendinde” eyleme tabi olması, doğanın bir eylemi olmak bakımından üçüncü şahıs çekimli bir ifadeye uygundur; “iş” niteliği ise her özneye ilişkin olarak ifade bulur.

Aşağıda, doğal bir olgu olmak bakımından üçüncü şahıs kipinde ifade bulan “kendinde” fiil çekimleri ile, aynı fiilin “iş” niteliğinde her özne için ifade bulabilmesine ilişkin örnekler verilmiştir. Verilen fiillere ilişkin ifadelerden ilk sıradaki örnekler “kendinde”, ikinci sıradakiler “**iş**” niteliğinde örneklerdir:

Къутэн:

-«Мэкъутэ. Къутэнущ. Къутащ».

-«**Сокъутэ. Скъутащ. Бокъутэ. Пкъутэнщ. Екъутэ. Абы икъутащ. Докъутэ. Ткъутат. Фокъутэ. Фкъутэнущ. Якъутэ(хэ). Якъутэнт**».

Тlэпlын:

-«Мэтlэпl. Тlэпlынущ. Тlэпlащ».

-«**Сотlэпl. Стlэпlащ. Ботlэпl. Птlэпlынущ. Абы етlэпl. Итlэпlащ. Дотlэпl. Ттlэпlынщ. Фотlэпl. Фтlэпlат. Ятlэпl(хэ). Ятlэпlащ**».

"BAŞA GELEN İŞ" NİTELİĞİNDEKİ FİİLLERİN "KENDİNDE" EYLEM OLARAK FİİL ÇEKİMLİ HALLERİNDE ORTAYA ÇIKAN İFADELER:

"Başa gelen iş" niteliğindeki fiillerin daha çok "iş" niteliğindeki fiiller olması bakımından, bu fiillerin "kendinde" çekimli hallerine burada değinmek uygun düşer. Ancak, öznenin elinde olmaksızın "başa gelen iş" niteliğindeki eylemlerin işlenmesi sırasında, söz konusu fiilin "kendinde" ifade bulması halinin de örneklendiği izlenebilir.

İlgili yerde işlendiği gibi, "başa gelen iş" niteliğindeki fiiller "kendinde" ve "iş" niteliğindeki fiil çekim nitelikleri taşıyan fiil çekimli ifadeler olarak ortaya çıkar. Bu fiil çekimli ifadelerde, özne ile özne gösterenleri "iş" niteliğinde iken, fiil çekimli ifade "kendinde" niteliğindedir.

Burada, özne ve özne gösterenlerinin değişmecesi konu edilmektedir ki, "başa gelen iş" niteliğindeki bir fiil çekimli ifadede bu değişimin gerçekleşmesi – kendiliğinden- "kendinde" fiil çekimli bir ifadenin ortaya çıkmasını sağlar.

Aşağıdaki çizelgede her iki fiil çekimli ifade örnekleri verilmiştir. Özellik arzeden husular **koyu** yazılmış olup, konuya ilişkin açıklama "başa gelen iş" niteliğindeki fiillere ilişkin konuda verilmiştir.

Özneler	Başa gelen iş	Özneler	Kendinde
Сэ	**С**хурокъу	Сэ	**Сы**хурокъу
Уэ	**П**хурокъу	Уэ	**У**хурокъу
Абы	**Хурокъу**	**Ар**	**Хурокъу**
Дэ	**Т**хурокъу	Дэ	**Ды**хурокъу
Фэ	**ф**хурокъу	Фэ	**Фы**хурокъу
Ахэм	**Яхурокъу**(хэ)	**Ахэр**	**Яхурокъу**(хэ)

"İŞ" NİTELİĞİNDEKİ FİİLLERİN "KENDİNDE" FİİL ÇEKİM HALLERİ: **-PASİF ÇEKİMLİ İFADE HALLERİ-**

"Başa gelen iş" niteliğindeki bir fiil çekimli ifade, öznenin pasifliğinde eylenen bir eylemdir esasen. Ancak, bildiğimiz anlamda tam bir "pasif" çekimli ifade, insan halleri olarak başa gelen işlerden ziyade, bizzat eylenen eyleme maruz kalıp eylemin nesnesi haline dönüşümdür.

İşte böyle bir "pasif" çekimli ifade, bir "iş" niteliğindeki eylemin gerek özne ve özne gösterenleriyle ve gerekse fiil çekimli ifadenin kurgusuyla tam bir "kendinde" fiil çekimli ifade olarak ortaya konmasıdır.

Aşağıda “iş” niteliği bulunan bir fiilin fiil çekimli halleri ile “kendinde” fiil çekimli halleri bir çizelgede verilmiş olup, karşılaştırılarak izlenebilir. Şimdiki zamanlı çekim kipi ile geçmiş zamanlı çekim kipi örneklenmiş olup, karşılaştırmada dikkat çekilen hususlar **koyu** yazılmıştır.

Özneler	İş Şimdi	İş Geçmiş	Özneler	Kendinde Şimdi	Kendinde Geçmiş
Сэ	Сощlэ	**С**щlащ	Сэ	Сощlэ	**Сы**щlащ
Уэ	**Б**ощlэ	**П**щlащ	Уэ	**У**ощlэ	**У**щlащ
Абы	**Е**щlэ	**И**щlащ	**Ар**	**Ма**щlэ	Щlащ
Дэ	Дощlэ	**Т**щlащ	Дэ	Дощlэ	**Ды**щlащ
Фэ	Фощlэ	**Ф**щlащ	Фэ	Фощlэ	**Фы**щlащ
Ахэм	**Я**щlэ(хэ)	**Я**щlа(хэ)щ	**Ахэр**	**Ма**щlэ(хэ)	Щlа(хэ)щ

Tüm “iş” niteliğindeki fiiller çizelgede verilen örneğe benzer şekilde ifade edilebilirdir. Böyle olmakla da, pasif çekimli ifadeler ortaya çıkar. Bununla kalmaz; bu ifadelerde söz konusu işi “eyleyedurma” anlamı da okunabilmektedir.

Yukarıdaki ifadelerin “pasif” çekimli ifadeler olması yanında, söz konusu eylemin bir “iş” niteliğindeki eylem olması bakımından, özellikle kimi ifadelerin, -“pasif” anlamları yanında-, öznenin söz konusu işi “eyleyedurması” hali anlamı da ortaya çıkmaktadır. Böyle bir ifade de, “iş” niteliğindeki fiillerin “kendinde” ifade bulmalarında ortaya çıkan bir anlamdır ki, bu husus daha sonraki konu başlıkları altında tekrar karşımıza çıkacaktır.

Aşağıda başka “iş” niteliğindeki fiillere ilişkin ifade örnekleri “doğrudan” ve “koşullu” fiiller olarak verilmiştir. “İş” ve “kendinde” fiil çekimli ifadeleri ayırdedicilik bakımından daha önceki işaretlemelere de uygun olarak, “**iş**” niteliğindeki ifadeler koyu yazılmıştır.

Къузын:

«Абы **екъуз**. Абы **икъузащ**. Ар мэкъуз. Ар къузащ. Уэ **бокъуз**. Уэ уокъуз».

Дзын:

«**Бодз. Бдзынущ**. Уодз. Удзащ. Ахэм **ядз**(хэ). Ахэр мэдз(хэ)».

Гуэшын:

-«Уэ **губош**. Уэ угуош. Абы **гуеш**. Абы **гуишынщ**. Ар гуош. Ар гуэшынщ».

-«Уэ **богуэш**. Уэ **бгуэшащ**. Абы **егуэш**. Ахэм **ягуэшынущ**. Абы ахэр **игуэшащ**. Ахэр гуэшагъэххэщ».

Щыхъуэн:

«Уэ **щыбохъуэ**. Уэ ущохъуэ. Ахэм **щахъуэ**. Ахэм **щахъуащ**. Ахэм **щахъуэнущ**. Ахэр щохъуэ(хэ). Ахэр щыхъуащ. Ахэр щыхъуэнущ».

*

-Burada ortaya çıkan pasif çekimli ifadelerdeki eylem nesnel olarak –gizli üçüncü şahıs kipliği olarak- ifade bulur. Aynı ifadenin eylem öznesinin belirtilmesi hali, “şahıs üzerine eylem” olarak ifade bulur ki, bu husus ileride irdelenecektir-.

FİİL SONUNDAKİ “Ы-“Э” DÖNÜŞÜMÜNÜN EYLEMSEL NİTELİĞE ETKİSİ

Yukarıda konu edilen hususlar, aynı fiilin “kendinde” ve aynı zamanda “iş” niteliğinde fiil çekimine tabi olabilmesidir.

Bunun dışında, bir mastar fiilin sonuna “э” sesinin gelmesi veya sonundan düşmesiyle “kendinde” ve “iş” niteliğinin değiştiği olur.

Bu ifadeden olarak, bir “kendinde” fiilin sonundan “э” sesinin düşmesi, genellikle o fiilin yönelinerek eylenmesini getirir ki, böyle bir eylem de “iş” niteliğinde bir eylemdir. Bunun tersi bir işlem, “iş” niteliğindeki bir fiilin sona gelen “э” sesiyle “kendinde” eylem olarak ifade bulmasıdır. Bir “iş” niteliğindeki eylemin yönelinerek eylenmesi söz konusudur ki, böyle bir fiilin sonuna “э” sesinin gelmesi hali, o eylemin “eylenedurması” olarak ifade edilmesidir. Bu da, öznenin “kendinde” eylemi olarak ifade bulur.

Aşağıda bu iki olgu irdelenmekte ve örnekler verilmektedir.

*

“İş” niteliğindeki bir fiilin “kendinde” fiil çekimine tabi olması hali, “iş” niteliğindeki bu dışsal eyleminin “öznenin eyleme hali” olarak ifade edilmesiyledir. Böyle bir olgu, bir “iş” niteliğindeki eylemin öznenin “eyleyedurması” olarak ifade edilmesidir. Bu da, söz konusu fiile ilişkin eylemin ötelenmesiyle ifade bulur ki, fiilin sonuna gelen “э” sesi bu anlamı oluşturur.

Ancak, her “iş” niteliğindeki fiil, sona “э” almakla “kendinde” fiile dönüşmez. Bu olgu, söz konusu fiilin anlamına bağlıdır.

Aralarındaki farkın “ы” veya “э” bitimi olduğu -ya da bu seslerin oluşturduğu anlamsal dönüşüme sahip olan- ikili fiil örnekleri aşağıda verilmiş olup, “**iş**” niteliğindeki fiil ve çekimleri koyu olarak belirtilmiştir:

Убын. Убэн:

«**Соуб**. Соубэ. **Боуб**. Уоубэ. Абы **еуб**. Ар мэубэ».

Дын. Дэн:

«**Дод**. **Ддащ**. Додэ. Дыдащ. Ахэм **яд**. Ахэр мадэ(хэ)».

Тӏын. Тӏэн:

«**Фотӏ**. **Фтӏащ**. Фотӏэ. Фытӏащ. Ахэм **ятӏ**. Ахэр матӏэр».

Пщӏын. Пщӏэн:

«**Бопщӏ**. **Ппщӏащ**. Уопщӏэ. Упщӏащ. Абы **епщ**ӏ. Ар мапщӏэ».

Бзын. Бзэн:

«**Собз**. **Збзынущ**. Собзэ. Сыбзэнущ. Ахэм **ябз**. Ахэр мабзэ».

Дыгъун. Дыгъуэн:

«Абы **едыгъу**. Абы **идыгъуащ**. Ар мэдыгъуэ. Ар дыгъуащ».

*

Bir “iş” niteliğindeki fiilin, sonuna gelen “э” ile “kendinde” fiile dönüşmesinin tersi işlem, bir “kendinde” fiilin sonundaki “э” sesinin düşmesidir (“э → ы” dönüşümüdür). Bu durumda, söz konusu eylem, eylenebilmek için yönelinmeyi ya da dışsal olarak ilişki kurulmayı gerektirir ki, böyle bir eylem tarzı

da doğal olarak “iş” niteliğinde bir eylemdir. Böyle ortaya çıkan bir eylem, -fiil anlamına bağlı olarak-, eylenebilmek bakımından bazı koşulları da gerektirebilir.

Aşağıda, “kendinde” fiillerin sonundaki “э” sesinin düşmesiyle ortaya çıkan “iş” niteliğindeki fiil ve çekim örnekleri verilmiştir. Ortaya çıkан “kendinde” fiillerden bazılarının koşullu fiil olmaları halinin daha uygun olduğu izlenebilir.

Шхэн. **Шхын**:

«Дошхэ. Дышхащ. **Дошх**. **Тшхащ**. Ахэр машхэ. Ахэр шхащ. Ахэм **яшх**».

Ефэн. **Ифын**:

«Софэ. **Изоф**. Уофэ. **Ибоф**. Йофэ. **Иреф**. Дофэ. **Идоф**. Фофэ. **Ивоф**».

Псэлъэн. **Псэлъын; Къэпсэлъын**:

-«Сопсалъэ. **Сопсэлъ**. Уопсалъэ. **Бопсэлъ**. Ар мэпсалъэ. Абы **епсэлъ**».

-«Сэ **къызопсэлъ**. Уэ **къыбопсэлъ**. Абы **къепсэлъ**».

Къэфэн. **Къэфын;** Къэфыхьын:

-«Ар къофэ. Абы **къеф**. Абы **къифащ**. Уэ укъофэ. Уэ **къыбоф**. **Къэпфащ**». -«Ар къофыхь. Ар къэфыхьащ. Абы **къефыхь**. Абы **къифыхьащ**. **Къэпфыхьащ**».

*

Fiil bitiminin “ы-э” değişmecesinin fiil çekim grubuna yol açacak sonuçlar doğurması, kuşkusuz o fiilin anlamına ve eylenme niteliğine bağlıdır. Ancak, fiil sonundaki bu ses değişimi fiil çekim grubunun değişimine yol açmazsa da, eylemin niteliğinde bir değişime yol açar.

Anlaşılabilir bir olgudur ki, sona gelen “э” sesi en azından doğal olarak o fiile ilişkin eyleme ötelenim kazandırır. Ancak, konu edilen eylemin kendisinin bir ötelenme hareketi anlamı bulunması halinde, iş biraz değişir. Nitekim, burada sondaki eylemsel kısım -ya da ses eylemsel- zaten bir ötelenim hareketi ifade eder ki, sona katılan “э” sesinin sağladığı değişimin bir ötelenim olması, durumu değiştirmez.

Ancak, fiilin eylemsel kısmının sondaki “э” sesinin sağladığı ötelenim eylemini ikame eden ve somut olarak ötelenme hareketi ifade eden bir ses anlamla bitiyor olması halinde, sona gelen “э” sesinin bu eylemin hareket yönüne etkisinin olacağı açıktır.

Aşağıda, fiil sonunda ötelenimsel bir hareket ifade eden seslerin bulunması halinde, sona “э” sesinin eklenmesiyle eylemde ortaya çıkan değişiklikler izlenebilir. -Verilen ifadeler, fiilin tek bir anlamına ilişkindir-.

-«Ижын. Ижэн. Гуэжын (Bir şeyden -referanstan- dışarı kaydırmak). Абы гуеж. Гуэжэн (O şeye -referansa- doğru kaydırmak). Абы гуежэ».

-«Дэшын. Дэшэн. Гуэшын (Referanstan çekmek). Абы гуеш. Гуэшэн (Referansa yanaştırmak). Абы гуешэ».

-«Щlэхун. Щlэхуэн. Гуэхун (Referanstan ayrımak). Абы гуеху. Гуэхуэн (Referansa yanaştırmak). Абы гуехуэ».

-«Кlэрыкlын. Кlэрыкlэн. Гуэкlын (Referans içinde bitmek). Ар гуокl. Гуэкlэн (Referansa bitişik olarak bitmek). Ар гуокlэ».

*

Bu örneklerde tek anlamıyla ele alınmış olsa da, “ху/хуэ” ve “кlы/кlэ” seslerinin fiil sonunda bulunmasında oluşturacağı anlam bununla kalmaz. Bu seslerin sona gelmeleri halindeki işleyiş tarzlarının birbirine benzer olduğu daha önce “fiillerin oluşum süreci”nde ifade edilmiştir. Fiil sonunun “ы-э” değişmecesinde ortaya çıkan anlamsal değişimleri, bu seslerin sonda bulunması hallerinde izlemek uygun düşer.

Aşağıda bu seslerin sonda bulunduğu fiiller, sona “э” sesinin gelmesi ve gelmeme halleri ile, bazılarının da Türkçesi verilmiştir. Ortaya çıkan fiillerin Türkçe karşılıklarında “**iş**” ve “**başa gelen iş**” niteliğindeki fiil anlamları koyu yazılmıştır.

“Ху/хуэ” *bitimli fiillerden örnekler*:

«Ихун (İçinden düşmek; **İçinden sürmek**). Ихуэн (İçine sığmak; **İçine sürmek**). lухун. lухуэн. Гуэхун. Гуэхуэн. Дэхун. Дэхуэн. Техун. Техуэн. Жьэдэхун. Жьэдэхуэн. Щыхун (**Bulunduğu yerden kovmak**). Щыхуэн (**Sıvı şey sürmek**). Щlэхун. Щlэхуэн. Хэхун. Хэхуэн. Пыхун. Пыхуэн. Пэрыхун. Пэрыхуэн. Кlэрыхун. Кlэрыхуэн. Флэхун. Флэхуэн».

Bu fiillere ilişkin fiil çekimli ifade örnekleri aşağıda verilmiş olup, “**iş**” ve “**başa gelen iş**” niteliğindeki ifadeler koyu yazılmıştır:

Ихун (İçinden düşmek; **İçinden sürmek**):

-«Соху. Уоху. Йоху. Доху. Фоху. Йоху(хэ)».

-«**Изоху. Ибоху. Иреху. Идоху. Ивоху. Ираху(хэ)**».

Ихуэн (İçine sığmak; **İçine sürmek**):

-«Сохуэ. Уохуэ. Йохуэ. Дохуэ. Фохуэ. Йохуэ(хэ)».

-«**Изохуэ. Ибохуэ. Ирехуэ. Идохуэ. Ивохуэ. Ирахуэ(хэ)**».

Щыхун (**Bulunduğu yerden kovmak**):

«**Щызоху. Щыбоху. Щеху. Щыдоху. Щывоху. Щаху(хэ)**».

Щыхуэн (**Sıvı şey sürmek**):

«**Щызохуэ. Щыбохуэ. Щехуэ. Щыдохуэ. Щывохуэ. Щахуэ(хэ)**».

“Кlы/кlэ” *bitimli fiillerden örnekler*:

«Икlын (İçinden çıkmak; İçinde bitmek -bitki-). Икlэн (İçinde bitmek -bitki-; **İçine dökmek**). lукlын. lукlэн. Гуэкlын. Гуэкlэн. Дэкlын. Дэкlэн. Текlын. Текlэн. Жьэдэкlын. Жьэдэкlэн. Щыкlын (Bir yer ve zamanda bitmek -bitki-; Yabancılaşmak; **Giysisi çıkmak**(↓). Щыкlэн (Bir yer ve zamanда bitmek –bitki-). Щlэкlын. Щlэкlэн. Хэкlын. Хэкlэн. Пыкlын. Пыкlэн. Пэрыкlын. Пэрыкlэн. Кlэрыкlын. Кlэрыкlэн. Флэкlын. Флэкlэн».

Bu fiillere ilişkin fiil çekimli ifade örnekleri aşağıda verilmiş olup, “**iş**” ve “**başa gelen iş**” niteliğindeki ifadeler koyu yazılmıştır:

Икlын (İçinden çıkmak; İçinde bitmek -bitki (üçüncü şahıs kipi)-):

«Сокl. Уокl. Йокl. Докl. Фокl. Йокl(хэ)».

Икlэн (İçinde bitmek –bitki (üçüncü şahıs kipi)-; **İçine dökmek**):

-«Йокlэ. Йокlэ(хэ)».

-«**Изокlэ. Ибокlэ. Ирекlэ. Идокlэ. Ивокlэ. Иракlэ(хэ)**».

Щыкlын (Bir yer ve zamanda bitmek –bitki (üçüncü şahıs kipi)-; Yabancılaşmak; **Giysisi çıkmak**(↓):

-«Щокl. Щокl(хэ)».
-«Сыщокl. Ущокl. Щокl. Дыщокl. Фыщокl. Щокl(хэ)».
-(↓): «**Сщокl. Пщокl. Щокl. Тщокl. Фщокl. Ящокl(хэ)**».

Щыклэн (Bir yer ve zamanda bitmek -bitki (üçüncü şahıs kipi)-):
«Щоклэ. Щоклэ(хэ)».

BİR FİİLİN BİRDEN FAZLA ANLAMI İLE FARKLI FİİL ÇEKİMİ BULUNMASI

Dilin ses anlamsal niteliği bakımından, bir sözcüğün -kendisini oluşturan ses anlamlara ilişkin olarak- birden fazla anlamda okunması mümkündür. Bu olgu, elbette ki, koşullu fiiller için daha çok geçerli bir durumdur.

Koşullu fiiller, gerek koşullar ile eylemin farklı okunabilmelerinde çoğunlukla birden fazla anlama sahip olan fiillerdir. Söz konusu fiilin aynı eylemsel niteliği, birden fazla fiil çekimli olarak ifade edilebilir. Bunun yanında, birden fazla farklı anlamlar da, eylemsel niteliğe göre farklı fiil çekimli ifadeler olarak ortaya çıkabilir.

Bir koşullu fiilin bir anlamının farklı fiil çekimlerine tabi olması yanında, birden fazla anlamı bulunmasında da, bu anlamların her birinin "kendinde" ve "iş" niteliğinde eylemler olması söz konusu olabilmektedir.

-Yukarıdaki son örneklerde karşımıza çıkan bir fiilin birden fazla anlamı ve fiil çekimi bulunması da bu konuya dahil olan bir husustur-.

Bir fiile ilişkin bir okuma ile anlam "kendinde" fiil çekimli ifadeye gelen bir eylem iken, diğer okunması ile anlamı da "iş" niteliğinde bir fiil çekimli ifadeye gelebilir. Bununla kalmaz; "durum" ifade eden anlamlar yanında, yukarıda örneğine rastlandığı gibi, öznenin elinde olmaksızın "başa gelen iş" niteliğinde olan anlamlar da karşımıza çıkar.

Aşağıda verilen fiiller birden fazla anlama ve farklı fiil çekimine sahiptirler ve bu nitelikleri Türkçe anlamlarında belirtilmiştir. "Kendinde" fiil çekimli olanları olduğu gibi bırakılırken, "**iş**" niteliğindeki fiiller koyu yazılmış, "**başa gelen iş**" niteliğindekiler koyu yazılmakla birlikte sonuna "(↓)" işaretiyle belirtilmiş, "*durum*" ifade eden fiiller de latin karakterle belirtilmiştir. "*Durum*" fiillerinin "kendinde" veya "***iş***" niteliği de yazım karakteriyle belirtilmiştir. Fiil çekimlerinin örneklenmesinde de aynı işaretlemelere yer verilmiştir.

Илэн (**Boyamak**; ***Sahip olmak***):
-«**Изолэ. Иболэ.** Абы **иреlуэ**».
-«***Сиlэщ. Уиlэщ***. *Абы* ***иlэщ***. *Ахэм* ***яlэщ***».

Хэлэн (**İçine boya yapmak**; İçine el atmak, -zorlamak; **Gücüne -zoruna- gitmek, dokunmak**(↓)):
-«Абы **хеlэ.** Уэ **хыболэ.** Дэ **хыдолэ**».
-«Ар холэ. Уэ ухолэ. Дэ дыхолэ».
-(↓): «Абы **холэ.** Уэ **пхолэ.** Дэ **тхолэ**».

Флэуэн (Takıldığı yere hamle yapmak; **Biri için -ya da zorla- hamle yapmak**):

«Сыфloуэ. **Фызоуэ**. Уфloуэ. **Фlыбоуэ**. Ар фloуэ. Абы **фleуэ**».

Фlэlун (Mayalanmak, ekşimek –üçüncü şahıs kipi-; **Ucuna takmak, -asmak**; **Biri için -ya da zoraki- takmak**):

«А шхур мэфlэly. Абы щыгъыныр гъущlунэм **фlely**. Абы уэр щхьэ **фlely**. Лlыгъэклэ **фlиlуащ**».

lуэн (Ünlemek, ötmek, seslemek; **Ufalamak, öğütmek; Döven sürmek**):

«Уэ yolуэ. Уэ **боуэ**. Ар malуэ. Абы **eluэ**».

Дэlуэн (Dinlemek; Arasına sokmak; Arasına tıklamak; **Arasına bir şeyi sokmak**):

«Содalуэ. Сыдolуэ. **Дызolуэ**. Уодalуэ. Удolуэ. **Дыбolуэ**».

Telуэн (Üzerine söylemek: yemin etmek; **Üzerinde ufalamak, -döven sürmek**; **Üzerine bir şeyi dokundurmak, -saplamak**):

«Сэ абы сытolуэ. Сэ мыбы тхьэм и цlэклэ сытolуэ. Уэ мэкъур унащхьэм **тыбolуэ**. Абы и сэр пхъэбгъум **тыpeluэ**».

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bir fiilin birden fazla anlamda okunması ve bu anlamların farklı fiil çekimlerine tabi olan eylemler olması yaygın bir olgudur. Özellikle çoğu koşullu fiillerin böyle olduğu ifade edilebilir.

Bir fiilin aynı anlamlarının farklı fiil çekimlerine tabi olması yanında, aynı fiilin birden fazla anlamının aynı fiil çekim grubunda yer alması da söz konusu olabilmektedir. Böyle olan fiil çekimli ifade örnekleri ile bir fiilin ayrı anlamlarının farklı fiil çekimlerinde ifade bulmasına ilişkin fiil çekimli ifade örnekleri izlenmiştir. Benzeri durumdaki başka fiillerden örnekler şöyledir:

«Зэхэсэн (Oturum yapmak, konu görüşmek; **Birbirine ekmek, saplamak**).

«Тесэн (**Üzerine saplamak, -ekmek**; Üzerine kar yağmak)».

«Ещэн (Av peşinde olmak, avlamak; **Birine -ya da bir şeyi- satmak**)».

«Щыхъун (Bir yer ve zamanda olmak, meydana gelmek**; Kendisine öyle gelmek, -sanmak**(↓))».

«Гуэшын (Pay etmek, dağıtmak; **Yanından çekmek, -götürmek**)».

«Щтэн (Ürkmek; **Kapmak, -almak**)».

«Пщын (Sürünmek; **Ölçmek, arşınlamak**)».

«Гурыlуэн (**Anlamak**(↓); Biriyle uzlaşmak, anlaşmaya varmak)».

«Хэдэн (İçinden beğenmek**; İçine dikiş dikmek**)».

«Ихьэн (İçine girmek; **İçine götürmek, -taşımak**)».

BEŞİNCİ KESİM
EYLEMİN BİR "ŞAHIS ÜZERİNE EYLENMESİ" -CÜMLE UNSURLARINA SAHİP FİİL ÇEKİMLİ İFADELER-

Genel olarak bir fiil çekimli ifadenin başında yer alan özne gösterenlerinin değişmecesinde ifadelerin değiştiği irdelenmiştir. Ayrıca, bir ifadede başat olan sesin baştaki ses olduğunu ve ifadenin buradan itibaren kurulduğunu biliyoruz. Bu ifadeye uygun olarak, bir fiil çekimli ifadede, eylemi eyleyen özne gösterenin ifade başında bulunması, eylemin bu özne tarafından eylenmesi anlamı kazanır; eylem, göstereniyle başa gelen bu şahıs koşulunda

ortaya konur. Böylelikle, özne göstereni eylemin eylenmesine ilişkin bir önkoşuldur da.

Bir eylemin eylenmesine ilişkin ortam ve koşullar ifade eden seslerin ifade başına geldiğini de biliyoruz ki, iş niteliğindeki fiillerde koşulun da her zaman eylemi eyleyen özne göstereninin öncesinde yer aldığını da biliyoruz.

Tüm bu ifadeler doğrultusunda, bir eylemin bir şahıs üzerine eylenmesi hali, eyleme maruz kalan şahıs göstereninin bir "önkoşul" olarak ifade başına gelmesiyle ortaya konur.

Adıgecede, bir eyleme maruz olan şahıs da fiil çekimli ifadenin bir parçası olarak ifade edilebilir: Eyleme maruz kalan şahıs, özne göstereniyle fiil çekimli ifadenin başına eklenerek ifade bütününe dahil edilir. Elbette böyle bir fiil çekimli ifadenin de "iş" niteliğinde bir eylem olacağı anlaşılır bir olgudur.

Bir eylemin üzerine eylendiği "şahıs göstereni", bir "önkoşul" olarak söz konusu olan fiil çekimli ifadenin başında yer alır. Böyle kurulan bir ifade, eylemin, üzerine eylendiği şahıs göstereninin başa geldiği "önkoşullu" bir "iş" niteliğindeki ifadedir. Üzerine eylemin eylendiği şahsın da belirtildiği bir fiil çekimli ifade, eyleme maruz kalan "şahıs göstereni"ni izleyen "özne göstereni"yle (eylemi eyleyen özne) ifade bulan "koşullu" bir "iş" niteliğindeki fiil çekimidir.

Anlaşıldığı üzere, elbette böyle bir ifadede, eylemi eyleyen özne ile özne göstereni "iş" niteliğindedir. Eyleme maruz kalan şahıs göstereni, genelinde "kendinde" olarak ifade bulur. Nitekim, eylem "kendinde" ya da "iş" niteliğinde de olsa, eylemin kendisinin "iş" niteliği bakımından, eylem öznesi ve özne göstereni "iş"tir; eyleme maruz şahıs ve göstereni ise "kendinde"dir. Ancak, "başa gelen iş" niteliğindeki eylemlerin ifade biçimine göre, eyleme maruz şahıs "iş" ya da "kendinde" olarak ifade bulur. Bu husuları örnekler üzerinde izlemek uygun düşer.

Böyle ifadelerin "iş" niteliğinde ifadeler olduğunu söylerken, eylemin zorunlu olarak "iş" niteliğindeki fiil çekimli ifadelere dönüşmek durumunda olduğunu söylüyoruz. Bununla birlikte, yalnız "iş" niteliğinde olan fiillerle sınırlı kalmayıp, yukarıda özne göstereni değişiminde ortaya çıkan "iş" niteliğindeki fiil çekimli ifadelerin de bu şekilde ("şahıs üzerine eylem" olarak) ifade edilebileceği anlaşılır bir olgudur.

Cümlenin Tüm Unsurlarını Taşıyan Fiil Çekimli İfade: "Şahıs Üzerine Eylem"

Bir fiilin baş tarafına gelen ses anlamların o fiile ilişkin eylenme koşulları ifade ettiğini fiillerin ortaya çıkış sürecinden itibaren söyleriz. Bir fiil çekimli ifadenin baş tarafında yer alan "özne göstereni" de benzeri bir işlevdedir. O "özne göstereni"nden itibaren eylem eylenebilmektedir; eylemin eylenmesinin önkoşulu, başa gelen bu "özne göstereni"dir.

Bir fiilin birden fazla koşula sahip olabileceği de ifade edilmiştir. Bu ifadeden olarak, "şahıs üzerine eylem" niteliğindeki fiil çekimli ifadelerde, ifadenin baş tarafında yer alan "özne göstereni"n baş tarafına da "eyleme maruz

kalan şahıs göstereni"nin gelmesi işlemini mevcut bir koşullu ifadeye bir önkoşulun daha katılması olarak değerlendirmek uygun düşer. Fiil çekimli ifadenin baş tarafında bulunan "özne göstereni" eylemin kendisinden itibaren eylenmesini sağlayan bir önkoşuldur. Onun da baş tarafına bir önkoşul olarak gelen "eyleme maruz şahıs göstereni" ise, eylemin eylenmesine ilişkin bir "yüklem" niteliğindedir.

Koşullu fiiller olarak adlandırdığımız fiiller, koşulun başta bulunduğu ve eylemsel kısmın onu izlediği fiillerdir. Eylemsel kısmının fiilin aktif bölümünü oluşturmasında, koşul olarak ifade ettiğimiz kısım, bu eylemin kendisinden itibaren başlayan bir önkoşul oluşturmak dışında, kimi önkoşulların da eylemin eylenmesine ilişkin "yüklem" niteliğine sahip oldukları ifade edilebilir. Bu bakımdan, birçok "koşullu fiil"leri "yüklemli fiiller" olarak da adlandırmak mümkündür.

*

Özne göstereninin fiil çekimli ifade başında bulunduğu ve böyle bir ifadenin de başlıbaşına (öznenin bizzat kullanılmadığı) bir fiil çekimli ifade olduğu, fiil çekimleri konusuna başlarken açıklanmıştır.

Bu haliyle, bir fiil çekimli ifade, öznenin "özne göstereni"yle ortaya konduğu bir ifadedir. Özne göstereninin fiil çekimli ifade başında bulunması yanında, söz konusu eylemin maruz kaldığı bir şahıs da "şahıs belirteci (özne göstereni)"yle aynı fiil çekimli ifadede yer alabilir. Böylelikle, fiil çekimli bir ifade, gösterenleri ya da belirteçleriyle açıkça "özne"nin ve şahıslar bazındaki "yüklem"lerin ortaya konabildiği bir ifade olarak karşımıza çıkar.

Başta öznenin kendisi belirtilmese de, normal fiil çekimli bir ifade, göstereniyle "özne"sinin belli olduğu bir ifadedir. Bunun yanında, aynı fiil çekimli ifade, eyleme maruz kalan şahsın da göstereniyle belirtilmesinde "yüklem"ini de taşıyan bir ifade olarak karşımıza çıkar. İşte, "şahıs üzerine eylem" dediğimiz fiil çekimli bir ifade böyle bir kurguya sahiptir.

Böyle bir fiil çekimli ifade, haliyle, bir cümle hükmünde olan bir ifadedir. Nitekim, bir cümle "özne, yüklem, fiil" unsurlarını kapsayan bir ifadedir. Bu ifadeden olarak, Adıgecede "şahıs üzerine eylem" ifade eden fiil çekimli bir ifade, cümle unsurlarını kapsayabilen bir ifade olarak karşımıza çıkar. Eylemin ilişkili bulunduğu şahısların yüklem olarak yer aldığı böyle bir fiil çekimli ifade, öznenin de kapsandığı bir eylemin ifadesi olarak, cümlenin unsurlarını bünyesinde taşıyan bir sözcüktür.

Bu nedenlerden dolayı, "şahıs üzerine eylem" adı altında işlediğimiz bu konu, aynı zamanda fiillerden cümleye giden bir süreci aralar. Kendisi bir cümlenin unsurlarını kapsayan bir "şahıs üzerine eylem" ifadesi, bildiğimiz cümleye doğru yol alıştır. Nitekim, böyle bir fiil çekimli ifadenin başına öznesi de gelmekle cümleye doğru bir adım daha atılmış olur: Bir fiil çekimli ifadede kapsanan "cümle anlam" açılmaya başlar.

İfade ettiğimiz gibi, ifadenin başına gelen "özne" ile "yüklem"in taşındığı fiil çekimli ifade, bir cümle haline gelme sürecinin ifadesidir. Nitekim, başa gelen özne ile, fiil çekimli ifade arasına fiil çekiminde göstereniyle belirtilmiş olan

“şahıslar” da ifade edilebilir ki, böyle bir ifade tam bir cümledir. Elbette, şahıslar yerine şeylerin ifadesi olan yüklemlerin gelmesi, tüm fiil çekimli ifadelerin cümlede kullanımına ilişkin bir olgudur.

“KENDİNDE” FİİLLERİN “ŞAHIS ÜZERİNE EYLEM” OLARAK İFADE BULMASI:
-“KENDİNDE EYLEM”İ EYLETMEK (İŞ NİTELİĞİNDE EYLEM!)-

“Kendinde” fiillerin, eylenmesinin aracı ya da eylenmesinin sonucunda ortaya çıkan şey açısından ifade edilmesinin bir “iş” niteliğindeki ifade olduğu daha önce irdelenmiştir. “Kendinde” fiillerin bir şey (nesne ya da şahıs) açısından ifade edilmesi de -haliyle- “iş” niteliğinde bir ifadeyi ortaya koyar. İfade ettiğimiz şekilde, “kendinde” eylemin bir başka şahsa ilişkin olarak eylenmesi “iş” niteliğinde bir ifadedir.

“Kendinde” fiilin bir şahıs üzerine eylenmesi, o “kendinde” eylemin başka bir şahıs tarafınan eylenmesinin sağlanması olan “iş” niteliğinde bir ifadedir. Bu hale gelecek olan bir fiil ya da ifadenin öncelikle “iş” niteliğine dönüşmesi gerekir ki, bu da başa gelen “гъэ” iledir. Elbette, bu sesin “doğrudan” fiillerde fiil başına, “koşullu” fiillerde fiilin eylemsel kısmının başına geldiğini biliyoruz.

Böylelikle bir “kendinde” eylemin bir başka şahsa eyletilmesi anlamı ortaya çıkar ki, **eylem öznesi ve göstereni** “iş” niteliğinde iken, **eyleme maruz şahıs ve göstereni** “kendinde” olarak ifade bulur. Başka bir ifadeyle, eylem öznesinin “iş” niteliğindeki bu eylemi, eyleme maruz kalan şahsın “kendinde” eylenmesine ilişkin bir ifadedir. Bu ifadeden olarak eyleme maruz kalan şahıs ve göstereni “kendinde”dir.

Elbette, “eyleme maruz kalan şahıs göstereni” fiil çekimli ifadenin başında yer alır. Böylelikle ortaya konan bir fiil çekimli ifade “koşullu” ve “iş” niteliğindeki bir ifadedir.

Burada, daha önce fiil çekimlerini örneklediğimiz “kendinde” fiilleri (кlуэн, къэкlуэн) örneklemek uygun düşer. Bu eylemlerin başkasına eyletilmesinin sağlanması başa gelen “гъэ” iledir ve böylelikle de fiiller “iş” niteliğine dönüşürler. Bu şekilde “iş” niteliğine dönüşmüş olan bu fiil örneklerimiz (гъэкlуэн, къэгъэкlуэн) üzerinden ifade ettiğimiz “koşullu” ve “iş” niteliğindeki fiil çekim örneklerini göstermek uygun düşer.

*

Bu fiillerin şahıs üzerine eylenmesine ilişkin fiil çekimleri aşağadaki çizelgede verilmiştir. Çizelgede şimdiki zamanlı çekim kipleri verilmiş olup, “**eyleme maruz kalan özne** ile **özne gösterenleri**” koyu yazılmış, “<u>eylemi eyleyen özne</u> ile <u>özne göstereni</u>”nin altı çizilmiştir.

Eylemi öznenin kendi üzerine eylemesi, kendi kendine eyletilen bir eylemdir ki, böyle ifadelerin başına “**з**” sesinin geldiği izlenebilir. Üçüncü öznelerin kendi üzerlerine (**з**) ve başka üçüncü şahıs/şahıslar üzerine olan iki eylem biçimi de örneklenmiştir.

Ayrıca, birinci ve ikinci tekil şahıslar, içinde bulundukları grup üzerine – kendi çoğul şahıs halleri üzerine- eylem yapamazlar. Elbette bunun tersi de doğrudur: Çoğul şahıslar da kapsamında bulunan tekiller üzerine eylem yapamazlar. Yapmaları halinde, konu olan şahıslar gruptan ayrılır –ötekileşir- ve dolayısıyla da böyle bir eylem onların özne gösterenleriyle ifade bulmaz: "Сэ" ile "дэ" arasındaki böyle bir ilişki "дэ"nın "фэ"ye dönüşümünü, "уэ" ile "фэ" arasındaki böyle bir ilişki de "фэ"nın "ахэм/ахэр"ye dönüşümü zorunlu kılar. Bu bakımdan, çizelgede "сэ, дэ" ve "уэ, фэ" öznelerinin böyle eylemleri ifade edilmemiş ve boş bırakılmıştır.

-Çizelgede "fiil çekimli ifade" yanında, eylem "özne"si ile "eyleme maruz kalan şahıs (**yüklem**)" belirtilmiştir. Bu ifadeden olarak, çizelgenin ardışık sütunlarının aynı satırlarındaki sözcüklerin ardışık olarak okunması halinin "özne, yüklem, fiil" niteliğinde bir cümle olduğuna dikkat ediniz (örneğin, ilk ikinci satır: Сэ уэ узогъаклуэ. Сэ уэ укъызогъаклуэ)-.

Eyleyen **Özne**	Eyleme **maruz kalan şahıs**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэклуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэклуэн**
Сэ	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**Зы**зогъаклуэ **У**зогъаклуэ Согъэклуэ --- **Фы**зогъаклуэ Согъаклуэ (хэ)	**Зы**къызогъаклуэ **У**къызогъаклуэ Къызогъаклуэ --- **Фы**къызогъаклуэ Къызогъаклуэ(хэ)
Уэ	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**Сы**богъаклуэ **Зы**богъаклуэ Богъаклуэ Дыбогъаклуэ --- Богъаклуэ(хэ)	**Сы**къыбогъаклуэ **Зы**къыбогъаклуэ Къыбогъаклуэ **Ды**къыбогъаклуэ --- Къыбогъаклуэ(хэ)
Абы	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**С**егъаклуэ **У**егъаклуэ **З**егъаклуэ; Егъаклуэ **Д**егъаклуэ **Ф**егъаклуэ Егъаклуэ(хэ)	**Сы**къегъаклуэ **У**къегъаклуэ **Зы**къегъаклуэ; Къегъаклуэ **Ды**къегъаклуэ **Фы**къегъаклуэ Къегъаклуэ(хэ)
Дэ	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	--- **У**догъаклуэ Догъэклуэ **Зы**догъаклуэ **Фы**догъаклуэ Догъаклуэ(хэ)	--- **У**къыдогъаклуэ Къыдогъаклуэ **Зы**къыдогъаклуэ **Фы**къыдогъаклуэ Къыдогъаклуэ(хэ)

Фэ	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**Сы**вогъакlуэ --- Фогъакlуэ **Ды**вогъакlуэ **Зы**вогъакlуэ Фогъакlуэ(хэ)	**Сы**къывогъакlуэ --- Къывогъакlуэ **Ды**къывогъакlуэ **Зы**къывогъакlуэ Къывогъакlуэ(хэ)
Ахэм	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**С**агъакlуэ(хэ) **У**агъакlуэ(хэ) Ягъакlуэ(хэ) **Д**агъакlуэ(хэ) **Ф**агъакlуэ(хэ) Ягъакlуэ(хэ)	**Сы**къагъакlуэ(хэ) **У**къагъакlуэ(хэ) Къагъакlуэ(хэ) **Ды**къагъакlуэ(хэ) **Фы**къагъакlуэ(хэ) Къагъакlуэ(хэ)

*

Aşağıdaki çizelgede, aynı fiillerin şahıs üzerine eylemlerine ilişkin “geniş, geçmiş ve gelecek” zamanlı çekim kipleri ile bunların “di′li geçmiş” ifade örnekleri ve “şimdiki zamanlı” ifadelerin sonuna “р” gelmesi haline ilişkin örnekler farklı öznelere ait ifadeler olarak verilmiştir. Yukarıdaki çizelgede işaretlenen hususlar aşağıdaki çizelgede de aynı maksatlarla işaretlenmiştir.

Eyleyen **Özne**	Eyleme **maruz kalan şahıs**	İş niteliğinde doğrudan fiil: **Гъэкlуэн**	Koşullu iş niteliğinde fiil: **Къэгъэкlуэн**
Сэ	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**Зы**згъэкlуэнщ **У**згъэкlуэнщ Згъэкlуэнщ --- **Фы**згъэкlуэнщ Згъэкlуэн(хэ)щ.	**Зы**къэзгъэкlуэнщ **У**къэзгъэкlуэнщ Къэзгъэкlуэнщ --- **Фы**къэзгъэкlуэнщ Къэзгъэкlуэн(хэ)щ
Уэ	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**Сы**бгъэкlуэнущ **Зы**бгъэкlуэнущ Бгъэкlуэнущ **Ды**бгъэкlуэнущ --- Бгъэкlуэну(хэ)щ	**Сы**къэбгъэкlуэнущ **Зы**къэбгъэкlуэнущ Къэбгъэкlуэнущ **Ды**къэбгъэкlуэнущ --- Къэбгъэкlуэну(хэ)щ
Абы	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**С**игъакlуэт **У**игъакlуэт **З**игъакlуэт; Игъакlуэт **Д**игъакlуэт **Ф**игъакlуэт Игъакlуэ(хэ)т	**Сы**къигъакlуэт **У**къигъакlуэт **Зы**къигъакlуэ; Къигъакlуэт **Ды**къигъакlуэт **Фы**къигъакlуэт Къигъакlуэ(хэ)т

Дэ	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	--- **У**дгъэкIуащ Дгъэкlуащ **Зы**дгъэкlуащ **Фы**дгъэкlуащ Дгъакlуа(хэ)щ	--- **У**къэдгъэкlуащ Къэдгъэкlуащ **Зы**къэдгъэкlуащ **Фы**къэдгъэкlуащ Къэдгъэкlуа(хэ)щ
Фэ	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**Сы**вгъэкlуат --- Вгъэкlуат **Ды**вгъэкlуат **Зы**вгъэкlуат Вгъэкlуа(хэ)т	**Сы**къэвгъэкlуат --- Къэвгъэкlуат **Ды**къэвгъэкlуат **Зы**къэвгъэкlуат Къэвгъэкlуа(хэ)т
Ахэм	**Сэ** **Уэ** **Ар** **Дэ** **Фэ** **Ахэр**	**С**агъакlуэ(хэ)р **У**агъакlуэ(хэ)р Ягъакlуэ(хэ)р Дагъакlуэ(хэ)р **Ф**агъакlуэ(хэ)р Ягъакlуэ(хэ)р	**Сы**къагъакlуэ(хэ)р **У**къагъакlуэ(хэ)р Къагъакlуэ(хэ)р **Ды**къагъакlуэ(хэ)р **Фы**къагъакlуэ(хэ)р Къагъакlуэ(хэ)р

“İŞ” NİTELİĞİNDEKİ FİİLLERİN “ŞAHIS ÜZERİNE EYLEM” OLARAK İFADE BULMASI

Bir “iş” niteliğindeki fiil öznesi ve fiil çekimli ifade başındaki özne göstereni “iş” niteliğindedir. Bu fiilin “şahıs üzerine eylem” niteliğinde ifade edilmesi halinde, haliyle “eyleme maruz kalan şahıs” ile fiil çekimli ifade başına gelen “eyleme maruz şahıs göstereni” “kendinde”dir.

Aşağıda “doğrudan” ve “koşullu” olan ikişer “iş” niteliğindeki fiilin şahıs üzerine eylem niteliğindeki ifadeleri şimdiki zaman kipliğinde örneklenmiştir.

Bir önceki çizelgede açıklanan ve dikkat çekilen hususlar aşağıdaki çizelge için de geçerlidir.

Aşağıdaki çizelgede, verilen doğrudan ve koşullu fiil çekimlerinin ilk örnekleri **eyleme maruz kalan şahıs gösterenleri**, ikinci örneklerinde de **eyleyen özne gösterenleri** koyu yazılmıştır.

Eylem öznesi	Eyleme maruz şahıs	**ЩIэн**	**Шхын**	**ЩIэшэн**	**Техун**
Сэ	Сэ Уэ Ар	**Зы**зощIэ **У**зощIэ Сощ1э	Зызошх Узошх Сошх	**Зы**щIызошэ **У**щIызошэ ЩIызошэ	Зытызоху Утызоху Тызоху
Уэ	Уэ Дэ Ахэр	**Зы**бощIэ **Ды**бощIэ **Б**ощIэ(хэ)	Зы**б**ошх Ды**б**ошх Бошх(хэ)	**Зы**щIыбошэ **Ды**щIыбошэ ЩIыбошэ(хэ)	Зыты**б**оху Дыты**б**оху Ты**б**оху(хэ)

Абы	Ар Сэ Уэ	**Е**щlэ **С**ещlэ **У**ещlэ	**Е**шх Сешх Уешх	Щl**е**шэ **Сы**щlешэ **У**щlешэ	Т**е**ху Сыт**е**ху Ут**е**ху
Дэ	Дэ Фэ Ахэр	**Зы**дощlэ **Фы**дощlэ **Д**ощlэ(хэ)	Зы**д**ошх Фы**д**ошх Дошх(хэ)	**Зы**щlыдошэ **Зы**щlывошэ Щlыдошэ(хэ)	Зыты**д**оху Фыты**д**оху Ты**д**оху(хэ)
Фэ	Фэ Сэ Дэ	**Зы**вощlэ **Сы**вощlэ **Ды**вощlэ	Зы**в**ошх Сы**в**ошх Ды**в**ошх	**Зы**щlывошэ **Сы**щlывошэ **Ды**щlывошэ	Зыты**в**оху Сыты**в**оху Дыты**в**оху
Ахэм	Ахэр Уэ Дэ	**Я**щlэ **У**ащlэ **Д**ащlэ	**Я**шх У**а**шх Д**а**шх	Щl**а**шэ **У**щlашэ **Ды**щlашэ	Т**а**ху Ут**а**ху Дыт**а**ху

"İş" Niteliğindeki Fiilin Başına "Гъэ" Gelmesi Halinde Ortaya Çıkan "Şahıs Üzerine Eylem" Nitelikli Fiil Çekimli İfadeler:

Bir "iş" niteliğindeki eylem, eyleyen öznenin dışsal olarak ortaya koyduğu bir eylemdir. Böyle bir eylemin bir şahsa ilişkin olarak eylenmesi, "eyleme maruz kalan şahıs göstereni"nin "kendinde" haliyle ifade başına gelmesiyle ortaya çıkar ki, bunun örneği yukarıdaki çizelgede verilmiş olan ifadelerdir.

Bir "iş" niteliğindeki eylemin bir "başka şahsa eyletilmesi"nin ifadesi ise, fiilin başına gelen "гъэ" sesiyle ifade bulur. Başına "гъэ" gelen bir "iş" fiili, konu olan işin bir başkasına eyletilmesi anlamındaki bir "iş" niteliğindeki fiildir.

Bir "iş" eyleminin "eyletilmesi" anlamındaki bir ifade, bir başka şahsa bir eylem yüklemek anlamına gelir. Böyle bir ifade, eyleme maruz kalan şahıs için de bir iş niteliğindeki ifadedir. Böyle olmakla da, "eylettirme" anlamındaki bir fiilin doğal olarak öznesi "iş" niteliğinde olmakla birlikte, "eyleme maruz kalan şahıs" da "iş" niteliğinde ifade bulur. "İş" niteliğindeki bir eylemin bir başka şahsa "eyletilmesi" ifadesinde, eylem öznesi ile özne göstereninin "iş" niteliği yanında, eyletilecek olan eylemin öznesi olacak olan şahıs da "iş" niteliğinde ifade bulmaktadır. Ancak, kurulan fiil çekimli ifadenin, eyleyen öznenin "iş" niteliğindeki eylemi olmasında, bu fiil çekimli ifade başında yer alan eyleme maruz şahıs göstereni "kendinde"dir. Nitekim, fiil çekimli ifade eyleyen özneye aittir ve bu ifade eyleyen özne durumu bakımından bir ifadedir; bu ifadede, hakkında konuşulan şahıs "kendinde"dir. Konu olan eylemin eylettirileceği şahıs göstereni "kendinde" olarak ifade bulur.

"Гъэ" sesinin doğrudan "iş" niteliğindeki fiil başına gelmesi, yönelim (e) koşulunda eylenmesini gerektirir. Bu ifadeden olarak, "щlэн" fiili "егъэщlэн" olarak bir koşullu iş niteliğindeki fiil olur.

Yukarıda verilen bir doğrudan fiil ile diğer iki koşullu fiilin eylemsel kısımlarının başına "гъэ" sesi gelmesinde ortaya çıkan fiil çekimli ifadeler aşağıda verilmiştir. İlk örnekte **eyleme maruz şahıs göstereni**, ikincisinde **eylem öznesi**

göstereni, üçüncüsünde de eylemsel kısmın başına gelen "**гъэ**" sesi koyu yazılmıştır.

Eylem öznesi	Eyleme maruz şahıs	**ЕгъэщIэн**	**ЩIэгъэшэн**	**Тегъэхун**
Сэ	Сэ Уэ **Абы**	**Зы**зогъащIэ **У**зогъащIэ **И**зогъащIэ	Зыщ**ы**зогъашэ Ущ**ы**зогъашэ Щ**ы**зогъашэ	Зытызо**гъэ**ху Утызо**гъэ**ху Тызо**гъэ**ху
Уэ	Уэ Дэ **Ахэм**	**Зы**богъащIэ **Ды**богъащIэ **Я**богъащIэ	Зыщ**ы**б**о**гъашэ Дыщ**ы**б**о**гъашэ Ящ**ы**б**о**гъашэ	Зытыбо**гъэ**ху Дытыбо**гъэ**ху Ятыбо**гъэ**ху
Абы	**Абы** Сэ Уэ	**И**регъащIэ **С**егъащIэ **У**егъащIэ	Щ**ы**р**е**гъашэ Сыщ**е**гъашэ Ущ**е**гъашэ	Тыре**гъэ**ху Сытыре**гъэ**ху Утыре**гъэ**ху
Дэ	Дэ Фэ **Ахэм**	**Зы**догъащIэ **Фы**догъащIэ **Я**догъащIэ	Зыщ**ы**д**о**гъашэ Зыщ**ы**в**о**гъашэ Ящ**ы**д**о**гъашэ	Зытыдо**гъэ**ху Фытыдо**гъэ**ху Ятыдо**гъэ**ху
Фэ	Фэ Сэ Дэ	**Зы**вогъащIэ **Сы**вогъащIэ **Ды**вогъащIэ	Зыщ**ы**в**о**гъашэ Сыщ**ы**в**о**гъашэ Дыщ**ы**в**о**гъашэ	Зытыво**гъэ**ху Сытыво**гъэ**ху Дытыво**гъэ**ху
Ахэм	**Ахэм** Уэ Дэ	**И**рагъащIэ **У**агъащIэ **Д**агъащIэ	Щ**ы**р**а**гъашэ Ущ**а**гъашэ Дыщ**а**гъашэ	Тыра**гъэ**ху Утыра**гъэ**ху Дытыра**гъэ**ху

*

"İş" niteliğindeki fiillerin başına "гъэ" gelmekle ortaya çıkan "eylemi eyletme" anlamının "şahıs üzerine eylem" olarak fiil çekimli ifadeleri, birden fazla yükleme sahip olan ifadeleri mümkün kılar. Böyle ortaya çıkan ifadeleri cümle halinde örneklemek uygun düşer.

Bir "iş" niteliğindeki eylemin "eyletilmesi" ifadesi, eylemin eyletilmesine konu olan bir başka potansiyel özneyi varsayar. Bu potansiyel özne, fiil çekimli ifadede başa gelen "eyleme maruz şahıs"tır. Müstakbel iş eylemine özne olarak ifade edilen bu şahıs "iş" niteliğinde iken, böyle bir "şahıs üzerine eylem" niteliğindeki bir fiil çekimli ifadedeki eyleme maruz şahıs gösterenin "kendinde" olarak ifade bulması da söz konusudur.

Böyle bir fiil çekimli ifadede, eylemin ilişkin bulunduğu yüklem olan şahsın potansiyel öznesi olması yanında, onun potansiyel özneliğindeki eyleme maruz şahıs da bir başka yüklem olarak ifade edilebilir. Işte böyle bir ifade iki yüklemli fiil çekimli ifadelerdir. Bunların cümle haline gelmesine ilişkin örnekleri burada vermek de uygun düşer.

Yukarıdaki "егъэщIэн" fiiline ilişkin son örnekler, "eylem öznesi"yle "eyleme maruz şahıs" ve "göstereni"yle aynen aşağıda kullanılmıştır. Böylelikle ortaya bir cümle çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu "öğretilme" eyleminin kime yönelik olarak eyletildiği, aşağıdaki fiil çekimli ifadelerin başına gelen "şahıs

göstereni”yle belirtilmiştir. Böylelikle, öğretme eyleminin ilişkin bulunduğu bir şahsın da ifade başına eklenmesiyle ortaya çıkan iki yüklemli fiil çekimli ifadeler aşağıda verilmiştir. Eyletilen eylemin kime ilişkinliğini gösteren “**şahıslar** (paranteze alınmıştır)” ile “**eyleme maruz kalması hedeflenen şahıs gösterenleri**” koyu olarak belirtilmiştir.
Сэ абы (**уэ**) **у**езогъащlэ (урезогъащlэ; урызогъащlэ; узогъащlэ). Уэ ахэм (**сэ**) **с**абогъащlэ. Абы уэ (**дэ**) **ды**уегъащlэ. Дэ ахэм (**фэ**) **ф**адогъащlэ. Фэ дэ (**ахэр**) **я**дывогъащlэ. Ахэм дэ (**фэ**) **фы**дагъащlэ (Onlar bize -size- öğretiyorlar).

“BAŞA GELEN İŞ” NİTELİĞİNDEKİ FİİLLERİN “ŞAHIS ÜZERİNE EYLEM” OLARAK İFADE BULMASI

“Başa gelen iş” niteliğindeki bir fiil, eylemi eyleyen özne üzerine elinde olmaksızın gelen bir eylemin ifadesidir. Böyle bir ifadenin, üçüncü şahıs kipindeki bir eylemin “özne üzerine gelen” bir anlam taşıdığı açıktır. Bu durumuyla da, “başa gelen iş” niteliğindeki böyle bir ifade, öznenin bizzat maruz kaldığı eylemin sadece üçüncü şahıs kipliğiyle kalmayıp, diğer şahısları da kapsayacak şekilde ortaya konması, “şahıs üzerine eylem” niteliğinde bir ifadeyi verir.

“Başa gelen iş” niteliğindeki bir fiil çekimli ifadenin “şahıs üzerine eylenmesi”, başa gelen işin “ilişkin bulunduğu şahıs”ın belirtilmesiyle ortaya konmasıdır. “Başa gelen iş” niteliğindeki bir fiil çekimli ifade, aynı kurgu ve eylemsel niteliğiyle ve eyleme konu olan şahısların belirtilmesi haliyle “şahıs üzerine eylem” olarak ifade bulur.

“Başa gelen iş”in bir “iş” niteliğindeki ifade olmasında, eylem öznesi ile fiil çekimli ifade başındaki özne göstereni “iş” niteliğindedir. Aynı “iş” niteliğiyle “şahıs üzerine eylem” ifadesi ortaya çıkarken, “eyleme maruz şahıs” ile fiil çekimli ifadedeki “eyleme maruz şahıs göstereni” de “kendinde” olarak ifade bulur.

Aşağıda “başa gelen iş” niteliğinde bir fiil verilmiş olup, bu fiilin “başa gelen iş” niteliğindeki çekimi ile akabinde “şahıs üzerine eylem” ifadeleri verilmiştir. Fiil çekimli ifadeler şimdiki zamanlıdır.

Verilen fiil çekimli ifadelerin tümüne ilişkin olan “iş” niteliğindeki **eyleyen özne** ile “başa gelen iş” niteliğindeki ifadelerin başında yer alan “iş” niteliğindeki **özne göstereni** koyu olarak yazılmıştır. “Şahıs üzerine eylem” ifadelerinde ise, **eyleme maruz kalan şahıs** ile fiil çekimli ifade başında yer alan **eyleme maruz şahıs göstereni** koyu yazılmış olup, bunlar “kendinde” niteliğindedir.

-Bu fiil çekimli ifadelerin “şahıs üzerine eylem” niteliğinde olması halinin “başa gelen iş”e konu olan şahısların belirtilmesi hali olduğuna dikkat ediniz. Bu ifadeden olarak, eyleme maruz kalan üçüncü tekil özne kipli ifadelerin aynı kaldığına dikkat ediniz-.

Щыгъупщэн (Unutmak)**:**

“Başa gelen iş” “Şahıs üzerine eylem” ifadeleri

Сэ: Сщогъупщэ./ (**уэ**) **У**сщогъупщэ. (**фэ**) **Фы**сщогъупщэ (Sizi unutuyorum).
Уэ: Пщогъупщэ./ (**дэ**) **Ды**пщогъупщэ. (**ахэр**) Пщогъупщэ**хэ**.
Абы: Щогъупщэ./ (**сэ**) **Сы**щогъупщэ. (**уэ**) **У**щогъупщэ. (**дэ**) **Ды**щогъупщэ.
Дэ: Тщогъупщэ. / (**уэ**) **У**тщогъупщэ. (**фэ**) **Фы**тщогъупщэ. (**ар**)Тщогъупщэ.
Фэ: Фщогъупщэ./ (**дэ**) **Ды**фщогъупщэ. (**ахэр**) Фщогъупщэ**хэ**.
Ахэм: **Я**щогъупщэ./(**сэ**) **С**ащогъупщэ. (**уэ**) **У**ащогъупщэ (-Onlar- seni unutuyr). (Unutuyorlar)

"Başa Gelen İş" Niteliğindeki Fiilin Başına **"Гъэ"** *Sesinin Gelmesi Haline İlişkin Olan "Şahıs Üzerine Eylem" İfadeleri:*

Elbette, "başa gelen iş" niteliğindeki bir eylem de, başa "гъэ" sesi almakla eyletilir. "Başa gelen iş" niteliğindeki bir fiilin başına "гъэ" sesi gelmekle, konu olan fiil tam bir "iş" niteliğindeki fiile dönüşür.

Böyle bir fiilin "şahıs üzerine eylem" niteliğinde ifade edilmesi, bir "iş" niteliğindeki fiilin başına "гъэ" sesinin gelmesiyle ortaya çıkan "eylettirme" anlamından farklı bir ifade olmaz.

Bununla birlikte, "başa gelen iş" niteliğindeki bir eylem olan bu fiilin anlamsal niteliği bakımından farklı yönlü ifade biçimleri söz konusu olabilir. "Başa gelen iş" niteliği bulunan bir eylemin "şahıs üzerine eylem" niteliğinde ifade edilmesinde, "eyleme maruz kişinin başına başkalarından gelen eylemler" yanında, "eyleme maruz kişiden kaynaklı bir şeyin başkalarının başına gelmesi" de ifade edilebilir.

Bu iki duruma ilişkin ifadeler aşağıda örneklenmiştir.

Yukarıda örnek olarak verdiğimiz "başa gelen iş" niteliğindeki fiilin (щыгъунщэн) başına "гъэ" sesi gelmekle ortaya çıkan anlam ile eylenme tarzlarına ilişkin ifade örnekleri aşağıda verilmiştir.

Щыгъэ**гъупщэн** (Unut**tur**mak)**:**

"Başa gelen iş" niteliğindeki "щыгъунщэн" fiilinin başına "гъэ" gelmekle, söz konusu fiil tam bir "iş" niteliğindeki fiile dönüşür: Щыгъэгъупщэн.

Bu "iş" niteliğindeki fiilin fiil çekimli ifade örnekleri, -daha sonra verilecek olan "şahıs üzerine eylem" niteliğindeki ifadelerle karşılaştırmak bakımından-, aşağıda şimdiki zamanlı olarak verilmiş olup, eylem **öznesi gösterenleri** de koyu olarak yazılmıştır:

«Щы**з**огъэгъупщэ (Unutturuyorum). Щы**б**огъэгъупщэ. Щ**е**гъэгъупщэ. Щы**д**огъэгъупщэ. Щы**в**огъэгъупщэ. Щ**а**гъэгъупщэ».

Aşağıda, bu ifadelerin "şahıs üzerine eylem" olan fiil çekimli ifade örnekleri verilmiştir.

*Aşağıda verilen ifade örnekleri, yukarıda fiil çekimli ifadelerin "şahıs üzerine eylem" olarak ifade edilmesidir ve "eyleme maruz şahıs" gösterenleri ifade başında yer alır. Ortaya çıkan ifadeler "eyleme maruz şahsa" birşeylerin unutturulmasıdır. Unutma fiilinin "başa gelen iş" niteliği bakımından, "eyleme maruz kişi"nin başına "unutma" eylemi gelmektedir ki, "şahıs gösterenleri" "iş"

niteliğindedir. “Eyleme maruz şahıs”, öznesi belirli olan bir “başa gelme eylemi”ne maruzdur. Aşağıda, bu iş niteliğindeki fiil çekimli ifadelerdeki **özneler** ile **eyleme maruz kalan şahıs gösterenleri** koyu yazılmıştır.

Сэ: **П**щызогъэгъупщэ. **Ф**щызогъэгъупщэ (Size unutturuyorum).
Уэ: **С**щыбогъэгъупщэ. **Т**щыбогъэгъупщэ.
Абы: **С**щегъэгъупщэ. **П**щегъэгъупщэ. **Т**щегъэгъупщэ.
Дэ : **Ф**щыдогъупщэ. Щыдогъэгъупщэ**хэ**.
Фэ: **С**щывогъэгъупщэ. **Т**щывогъэгъупщэ (Bize unttruyrsz.).
Ахэм: **С**щагъэгъупщэ. **П**щагъэгъупщэ. **Ф**щагъэгъупщэ.

*Yukarıdaki örneklerde, “başına gelen iş”in eyleme maruz kalan şahıs olması, o şahıs gösterenlerinin iş niteliğinde olmasını getirir. Ancak, “başa gelen iş” niteliğindeki bir anlama sahip olan “unutturmak” eylemi bununla kalmaz. Nitelim, “unutturma” eylemi “eyleme maruz kalan şahsın başkalarına unutturulması” olarak da ifade edilebilir. Bu durumda, “eyleme maruz kalanın başına gelen bir iş” yoktur; ancak, bu şahıs “kendinde” olduğu haliyle başkalarına unutturulmaktadır. Kuşkusuz, böyle bir ifadede “eyleme maruz kalan şahıs” “kendinde” haliyledir; eyleme maruz şahıs göstereni “kendinde”dir. Aşağıdaki ifade örneklerinde başta verilen **eyleyen özne** ile **eyleme maruz şahıs göstereni** koyu yazılmıştır:

Сэ: **У**щызогъэгъупщэ. **Фы**щызогъэгъупщэ (Sizi unutturuyorum).
Уэ: **Сы**щыбогъэгъупщэ. **Ды**щыбогъэгъупщэ.
Абы: **Сы**щегъэгъупщэ. **У**щегъэгъупщэ. **Ды**щегъэгъупщэ.
Дэ : **Фы**щыдогъупщэ. **Зы**щыдогъэгъупщэ**хэ**.
Фэ: **Сы**щывогъэгъупщэ. **Ды**щывогъэгъупщэ (Bizi kendinize unttruyrsz.).
Ахэм: **Сы**щагъэгъупщэ. **У**щагъэгъупщэ. **Фы**щагъэгъупщэ.

*“Elde olmaksızın başa gelen” bir “unutma” eyleminin “unutturma” haline dönüşmesinde, “eyleme maruz bırakılan kişinin unutturulması” eylemi, kimlere unutturulduğu da belirtilerek ortaya konabilir. Unutturma eylemine maruz bırakılan şahsın, bir şeyin “bizzat kendisine unutturulması” anlamı da, şahıs gösterenini “kendi” anlamındaki “з” sesi izleyerek ifade edilir. Aşağıda verilen ifadelerde eyleyen **özne**, **eyleme maruz şahıs göstereni** ve bizzat **kendi** anlamındaki gösteren (**з**) koyu yazılmıştır:

Сэ: **Уз**щызо**гъэ**гъупщэ. **Фыз**щызогъэгъупщэ.
Уэ: **Сыз**щыбогъэгъупщэ. **Дыз**щыбогъэгъупщэ.
Абы: **Сыз**щегъэгъупщэ. **Уз**щегъэгъупщэ. **Дыз**щегъэгъупщэ.
Дэ : **Фыз**щыдогъупщэ. **За**щыдогъэгъупщэхэ (Kendi kendilerine unutturuyoruz).
Фэ: **Сыз**щывогъэгъупщэ. **Дыз**щывогъэгъупщэ (Kendimize unutturyorsunuz).
Ахэм: **Сыз**щагъэгъупщэ. **Уз**щагъэгъупщэ. **Фыз**щагъэгъупщэ.

İfadeler bununla kalmaz. Yukarıdaki şekilde eyleme maruz kalma ifade biçimleri bir tek fiil çekimli ifadede yer alabilir. Bu ifadeden olarak, unutturma eylemine maruz tutulan şahsa bir başka şahsın unutturulması aynı ifadede yer alabilir. Böyle olmakla da, unutma eylemine maruz tutulan şahıs göstereni “iş” niteliğindeki şahıs göstereniyle belirtilirken, ona unutturulan şahıs da “kendinde” niteleliğindeki şahıs gösterenleriyle belirtilir. Aşağıda başa gelen şahıs

gösterenleri koyulaştırılarak gösterilmiş olup, bunların şahsa **unutturulan şahıs gösterenleri** ile **unutma eylemine maruz tutulan şahıs gösterenleri** olduğu Türkçe açıklamalarından da izlenebilir:
Упщызогъэгъупщэ: -Seni (**у**)- sana (**п**) unutturuyorum. **Узп**щызогъэгъупщэ: Seni (**у**) senin (**п**) kendine (**з**) -bizzat kendine- unutturuyorum. **Зызп**щызогъэгъупщэ: Seni (**п**) kendi kendine (**зыз**) unutturuyorum; Kendi kendimi (**зыз**) sana (**п**) unutturuyorum. **Сызып**щызогъэгъупщэ: Ben (**сы**) kendimi (**зы**) sana (**п**) unutturuyorum. **Дып**щызогъэгъупщэ: Bizi (**ды**) sana (**п**) unutturuyorum.

*"Şahıs üzerine eylem" niteliğindeki bir fiil çekimli sözcüğün bir cümlenin üç ana unsurunu bünyesinde taşıdığı daha önce ifade edilmiştir. Bu husus, "şahıs üzerine eylem" konusunda verilen örneklerde izlenebilir. Son olarak verilen örneklerde ise, eyleme maruz şahsın birden fazla yüklemsel niteliğe sahip olduğu izlenebilir. Yüklemlerin de belirtildiği fiil çekimli ifadelerin birer cümle niteliği taşıdığı Türkçe anlamlarından da anlaşılmaktadır. Burada, bu son örnekler üzerinden "şahıs üzerine eylem" niteliğindeki bir fiil çekimli ifadenin açılarak yazılmasında ortaya çıkan cümleleri örneklemek uygun düşer. Yukarıda verilen "şahıs üzerine eylem" nitelikli fiil çekimli ifadelerin cümle haline gelebilmeleri, aşağıda birkaç cümle olarak örneklenmiştir:
«Сэ уэ езыр упщызогъэгъупщэр. Сэ уэр дыдэр уэ езбы упщызогъэгъупщэр». «Сэ уэ езыр узпщызогъэгъупщэр. Сэ уэ езым уэ узпщызогъэгъупщэр». «Сэ уэ езыр езырурэ зызпщызогъэгъупщэр. Сэ уэ сэ зызпщызогъэгъупщэр». «Сэ уэ дэ дыпщызогъэгъупщэр».

Aşağıda, şahıs üzerine eylem niteliğindeki ifadeler ile cümle hallerine ilişkin örnekler verilmiştir:
«**Уа**щызгъэгъупщэнщ. → Сэ абыхэм уэ уащызгъэгъупщэнщ (Ben onlara seni unutturum)».
«**Я**щы**б**гъэгъупщащ. → Уэ абыхэм -зыгуэрхэр- ящыбгъэгъупщащ (Sen onlara –birşeyler- unutturdun)».
«**Фа**щыдгъэгъупщэнущ. → Дэ абыхэм фэ фащыдгъэгъупщэнущ (Biz sizi onlara unutturacağız)».
«**Сыв**щегъэгъупщэр. → Абы фэ сэ сывщегъэгъупщэр (O size beni unutturuyor)».
«**Фа**щызгъэгъупщэнщ. → Сэ ахэм фэ фащызгъэгъупщэнщ (Ben onlara sizi unutturum)».
«**Дып**щызгъэгъупщэжынщ: Сэ дэ езыр уэ дыпщызгъэгъупщэжынщ (Ben biz kendimizi sana artık unutturum).

"DURUM" FİİLLERİNİN "ŞAHIS ÜZERİNE EYLEM" OLARAK İFADE BULMASI

"Durum" fiillerinin "kendinde" veya "iş" niteliğinde ifadeler olduğunu biliyoruz. Bu durumda, "durum" fiilleri de eylemsel niteliğinin "kendinde" veya "iş" niteliğinde olmasına göre bir "şahıs üzerine eylem" olarak ifade bulur. Bu eylemsel niteliğine göre de yukarıda örneğini verdiğimiz "kendinde" ve "iş"

niteliğindeki fiillerin “şahıs üzerine eylem” olarak ifade bulmalarına uygun olarak kurgulanırlar.

“Durum” fiillerinin “şahıs üzerine eylem” olarak ifade edilmeleri, “durum” niteliğinde ifade edilmezler; “iş” niteliğiyle ifade edilirler. Nitekim, böyle bir ifade statik değil, dinamik bir iş niteliğindeki eylemdir.

“Durum” fiillerinin “şahıs üzerine eylem” olarak ifadelerinin haliyle “iş” niteliğinde olması yanında, anlaşılır bir olgudur ki, “eyleme maruz kalan şahıs ve göstereni” de “kendinde” olarak ifadenin baş tarafında yer alır.

*

“Kendinde” niteliğindeki “durum” fiillerinin “şahıs üzerine eylem” olarak ifadeleri, fiilin baş tarafına gelen ve fiili “iş” niteliğinde bir eyleme dönüştüren “гъэ” sesiyledir:

Щылэн → **Щыгъэлэн**:

«**У**щы**з**огъэлэ. Сэ ар мыбы щы**з**гъэлащ. Уэ дэ **ды**щы**б**гъэлэнут. Абы фэ **фы**щ**и**гъэлащ. Ахэм я ныбжьэгъухэр я унэм щ**а**гъэлэр».

*

“İş” niteliğindeki “durum” fiilinin tam “iş” niteliğiyle “şahıs üzerine eylem” olarak ifade edilmesi yanında, başa gelen “гъэ” sesiyle de eylemin eylettirilmesi hali “şahıs üzerine eyelem” olarak ifade bulur.

Aşağıda her iki durum örneklenmiştir:

Іыгъын:

«**У**зоІыгъ. СоІыгъ. **Фы**зоІыгъ. СоІыгъ**хэ**. **Сы**боІыгъ. **Ды**боІыгъ. БоІыгъ**хэ**».

Гъэлыгъын:

Kuşkusuz, bir “iş” niteliğindeki eylemin başına gelen “гъэ” sesi, o eylemin eyletilmesi anlamının oluşumunu sağlar. Bu durumda, “şahıs üzerine eylem” niteliğindeki ifadeler birden fazla yüklemsel şahsın konu edilmesine olanak verir.

Aşağıda verilen ifadelerde, **eyleme maruz kalan şahıs gösterenleri** koyu yazılmış olup, Türkçeleri verilen fiil çekimli ifadelerin taşıdığı birden fazla yüklem de açık edilmektedir:

«**У**зогъэІыгъ (-Seni- tutturuyorum). **У**догъэІыгъ (Seni tutturuyoruz). **Уа**зогъэІыгъ (-Seni onlara- tutturuyorum). **Сы**богъэІыгъ (-Beni- tutturuyorsun). **Са**богъэІыгъ. **Сывы**богъэІыгъ (-Beni size- tutturuyorsun)».

*

Aşağıda “durum” fiilleri içinde özel bir yeri olduğunu ifade ettiğimiz “**еин**” fiilinin “özne üzerine eylem” niteliğindeki ifade örnekleri verilmiştir.

Özneler	**Eyleme maruz şahıs**	**Gelecek zaman**	**Şimdiki zaman**	**Geçmiş zaman**

Сэ	Уэ	**У**зеинущ **У**сэсеинущ **У**рызеинущ	**У**зейщ **У**сэсейщ **У**рызейщ	**У**зеящ **У**сысеящ **У**рызеящ
Уэ	Сэ	**Сы**уеинущ **Сы**уреинущ	**Сы**уейщ **Сы**урейщ	**Сы**уеящ **Сы**уреящ
Абы	Сэ	**Сы**еинущ **Сы**реинущ	**Сы**ейщ **Сы**рейщ	**Сы**еящ **Сы**реящ

ALTINCI KESİM
BİR FİİL ÇEKİMLİ İFADENİN SONUNA GELEREK İFADE BİÇİMİ OLUŞTURAN SESLER VE ORTAYA ÇIKAN İFADELER

Adıgecede sonda bulunan sesin eylemsel işlev üstlenmesi bakımından, fiilin eylemsel kısmına sondan eklenen sesler, söz konusu fiilin eylemsel kısmının yerini almasa ve eylemsel kısmı ikame etmese de, eylemin niteliğini etkiler. Burada, fiil çekimli ifadenin sonuna gelerek eylem niteliğine ses anlamsal katkıda bulunan ve böylece ortaya çıkan ifadelerden örnekler verilecektir.

-Ancak, burada sona gelmesi konu edilecek olan sesler ve ortaya çıkan ifadeler, sona gelip eylemin pekiştirilmesini, tekrarını, yön ve doğrultusunu belirleyen sesler değildir. Nitekim, bu sesler bir yeni fiil niteliğinde ifadeler oluşturan seslerdir ve daha önce irdelenmiştir. Bu sesleri burada fiil çekimli ifadelerde konu etmemiş olsak da, fiil çekim kiplerinin tümünde kendisini gösterebilecek olan sesler olduğunu biliyoruz-.

Burada sona gelerek ifadeye anlam katan sesler, ifade ve anlatımda kendisini gösteren seslerdir. Sona gelerek eyleme ilişkin ifade tarzları oluşturan bu sesler, daha önce bir arada fiil çekim kiplerini karşılaştırmalı olarak verdiğimiz "kendinde" ve "iş" niteliğindeki fiillerin "doğrudan (кlуэн, гъэкlуэн)" ve "koşullu (къэкlуэн, къэгъэкlуэн)" halleri üzerinden konu edilmektedir.

*

Burada fiilin sonuna gelmesi konu edilecek olan bir seslem "**рэ**" seslemidir.

Sona gelen "рэ" sesleminin, ifadeyi vurgulayıp (р) ötelerken (э) ifadenin kesinliği üzerine gölge düşürerek, eylenmekte olan eylemlerin soru kipliğinde ifade bulmasını sağladığını ve böylelikle soru kiplerindeki ifadelerin kurulduğunu gördük.

Böyle bir soru kipi kurmasa da, aynı seslemin sona gelmesinde fiilin eylenmesine ilişkin ifade tarzları oluşturması söz konusudur. Bu ifadeden olarak, ifade sonuna gelen "рэ" seslemi, sonuna geldiği ifadeyi vurgulayıp (р) ötelenim (э) almış olmakla, sonuna gelmiş bulunduğu ifadeyi müteakip ifadeyle ilişkilendirir:

«**Сы**кlуэ**рэ** сыкъэкlуэжмэ... (Gider de geri gelirsem…). Сыкlуэну**рэ** сыкъэкlуэжынущ (Gidip geri geleceğim). **Б**гъэкlуа**рэ** уеплъатэмэ (Gönderseydin de baksaydın)».

Aynı seslemin, sonuna “и” sesi gelmekle, ifade özellikle vurgulanır ki, ortaya çıkan ifade Türkçeye çoğunlukla “de” olarak çevrilebilir.
«Сыклуэ**ри** сыкъэклуэжащ (Gittim de geri geldim, -gidip geri geldim). Сыклуэщ, сыкъэклуэж**ри**... (Gidip, geldim de…)».

Aynı ses (и), istek kipli (…мэ) ifadelerin de sonuna gelebilir. -Kuşkusuz, aynı işlevle tüm fiil çekimli ifadelerin doğrudan -aracısızca- sonuna gelebilir; ancak burada bu genellik örneklenmeyecektir-:
«Сыклуэ**ми** сыкъэклуэжынщ (Gidersem de geri gelirim). Къэклуатэ**ми** слъагъунутэкъым (Gelseydi de görmeyecektim)».

Sona gelen “щэ” sesinin pekiştirme sağladığını ifade etmiştik ki, bu sesin de sonuna “iligili açılımsal (б)” ile “и” sesinin gelmesinde ortaya çıkan ifade de (**щэби, щэбий**) bir pekiştirmeli ifadedir:
«Сыклуэ**щэби**... (Gidiverdim de…). Сыклуэ**щэбий** (*Daha pekiştirilmiş halle*: Gidiverdim de…)».

“**Гъэ**” sesinin “eyleme” anlamı olduğunu biliyoruz ki, sona gelmekle ifadenin eylenmiş olmasına ilişkin bir garanti verir. Ama aynı ifade, doğrudan ortaya konabilecek bir ifade arasına girmekle, söz konusu ifadenin kesinliğini de gölgeleme işlevi görür. Geniş zamanlı ve geçmiş zamanlı ifadelerin sonuna gelmesi bu olguya uygundur. Ayrıca, sona gelmesi halinde, onu izleyerek sona gelen “щ” ile ifade garanti altına alınır.

Bu şekilde ortaya çıkan ifadelerin tam olarak anlattığı zaman ve olay örgüsünün doğrudan Türkçeye aktarılması mümkün olmasa da, sona gelen “гъэ-щ” sesiyle ortaya çıkan ifadeler Türkçede “miş-tir” sonekiyle ifade edilebilir:
-«Сыклуэ**гъэ**нщ (Gitmişimdir, -gider/gidiyor olmalıyımdır). Сыклуа**гъэ**нщ (Gitmişimdir). Сыклуа**гъэ**нт (Gitmişimdir, -gitmiş olmalıydım)».
-«Сыклуа**гъэ**нущ (Gitmişimdir, -gitmiş olacak olmalıyım). Сыклуа**гъэ**нут (Gitmişimdir, -gitmiş olacak olmalıydım)».
-«Клуа**гъэ**нщ (Gitmiştir). Клуа**гъэ**нт (Gitmiştir, -gitmiş olmalıydı)».
-«Клуа**гъа**щ (Gitmiştir, -gitmişti). Сыклуа**гъа**щ (Gitmiştим, gitmişimdir). Уклуа**гъа**т (Gitmiş idin)».

Aynı kurguyla ortaya çıkan ifade sonuna “**щlэ** (yeni)” anlamı da eklenebilir. Böyle ortaya çıkан ifadeler ile Türkçeleri aşağıdadır:
«Къэклуагъа**щlэ**щ (-Daha- yeni geldi). Сыкъэклуагъащlэт (Daha yeni geldiydim, -henüz gelmiştim). Укъэклуагъа**щlэ**щ (Daha yeni geldin)».

Bir ordinatsal olan “х” sesinin vurgulu halinin -ikili halinin (ххэ)- bir şeyin yerini bulmuşluğuna ilişkin pekiştirmeli bir ifadenin ortaya çıkmasını sağlayabileceği değerlendirilebilir. Böyle bir vurgunun sona gelmesi, ifade ve kurguya bağlı olarak, söz konusu eylemin “asla” meydana gelmemiş olması ile meydana gelip “yerini tam bulmuşluğu” ifade bulur. “Гъэ” sesinin sona gelmesini izleyen “**ххэ**” seslemi eylemin olup bitmişliğini ifade eder ki, Türkçeye “bile” olarak çevrilebilir ifadeler oluşturur:
«Сыклуагъэ**ххэ**щ (Gittim bile). Сыклуагъэ**ххэ**т (Gittiydim bile)».

Aynı seslemin (ххэ) bir eylemin “asla” ortaya çıkmaması anlamı, fiilin mastar halinde ve olumsuzlama son ekiyle birlikte izlenebilir. Sona gelip bir fiilin

olumsuzlanmasını sağlayan “къым” seslemi öncesinde kendisini gösteren “ххэ” vurgusuyla zaten mastar haldeki ifade, “asla meydana gelmemiş” olma anlamı kazanır:
«Кlуэ**ххэ**н хуе**я**къым (Asla gitmemesi gerekirdi). Кlуэ**ххэ**н**къым** (Asla gitmez, - gitmemeli). Кlуэ**ххэ**н**у**къым (Asla gitmeyecek)».

BEŞİNCİ BÖLÜM

MEVCUT SÖZCÜKLERİN EKLENEN SESLERLE İŞLEYİŞİ

BEŞİNCİ BÖLÜM KONU KAPSAMLARI

KONU BAŞLIKLARI	SAYFA NO
Genel: Mevcut Sözcüklerin İşleyişi Ve Yeni İfadelerin Oluşumu Üzerine	451
BİRİNCİ KISIM SES ANLAMSALLIKLARIYLA SÖZCÜĞE EKLENEN SESLER VE SÖZCÜKLERİN İŞLEYİŞİ	456
Başa Gelip Birleşen "Ses Anlam"larla Ortaya Çıkan İfadeler	456
"Anlamsallığı"yla Sona Gelen Seslerin Sözcüğe Dahil Olması Ve Sözcüğün İşleyiş Kazanması	458
Seslerin "Anlamsallığı"yla Sözcük Sonuna Gelip Sözcük İşleyişine Dahil Olmaması Haliyle Ortaya Çıkan İfadeler	468
İKİNCİ KISIM "SES SÖZCÜKLER"İN MEVCUT SÖZCÜKLERLE AYRI VEYA BİRLEŞİK HALLERİ	473
Birinci Kesim: "Ses Sözcükler"den Bileşik Sözcüklere	473
Sona Birleşen " Ses Sözcük"lerle Ortaya Çıkan Bileşik Sözcükler	473
Bileşik Sözcükler Üzerine	481
İkinci Kesim: "Ses Sözcükler"den Sözcük Tamlamalarına	485
"Ses Sözcük"lerin Mevcut Bir Sözcüğün Baş Tarafında Yer Almasında Ortaya Çıkan İfadeler	485
Sözcük Tamlamaları Ve Sınıflandırılması	489
Üçüncü Kesim: Bileşik Sözcükler İle Sözcük Tamlamaları Üzerine	501
ÜÇÜNCÜ KISIM ADIGECE SAYILAR VE SAYMAYA İLİŞKİN İFADELER	504

GENEL
MEVCUT SÖZCÜKLERİN İŞLEYİŞİ VE YENİ İFADELERİN OLUŞUMU ÜZERİNE

Ses Anlamdan Cümleye Dilin İşleyiş Süreci İle Buna İlişkin Terimler:

Sözcüklerin ortaya çıkışı ses anlamsal temeldedir ve ses anlamsal işleyiş sürecidir. Bununla birlikte, sözcüklerin ortaya çıkışından sonrasında da dilsel işleyiş süreci ses anlamsal temelde devam eder. Bu ifadeden olarak, bir sözcük, başına ve sonuna seslerin gelmesiyle işleyiş kazanır.

Ses anlamsal bir dilde, seslerin kendileri de birer sözcük olabilme potansiyelindedir ki, salt "anlamsal" niteliği bulunan sesler ile "işlevsel" niteliği bulunduğunu ifade ettiğimiz seslerin dışında kalan sesler, -anlamından söz ettiğimiz sesler-, birer dilsel ifade olarak karşımıza çıkar ve birer sözcük niteliği kazanır. Bu sesler, ses anlamları yanında, birer "**ses sözcük**"türler.

Sözcüklerin ses anlamsal temelde ortaya çıkmasının devamındaki dilsel işleyiş sürecinin ses anlamsal temelde sürdüğünü ifade ederken, sözcüklerin başına ve sonuna gelen seslerin hem ses anlamsallıklarını hem de ses sözcük niteliklerini söz konusu edebiliriz. Sözcüklerin başına ve sonuna gelerek sözcüklerin işlemesini sağlayan sesler, hem ses anlamsal temelde ve hem de ses sözcük niteliğinde okunmaya açıktırlar.

*

Bu ifadelerden olarak, bir sözcüğün başına ve sonuna gelerek eklemlenen seslerin kendi ses anlamsallıklarıyla okunması, o sözcükten yeni ifadelerin türemesini sağlayan bir okumadır. Diğer taraftan, sözcük başına ve sonuna gelen seslerin dilsel anlamlarıyla –"ses sözcük" nitelikleriyle- okunması, "**bileşik sözcük**" olarak ifade bulmasıdır. Bir sözcüğün başına ya da sonuna bir ses sözcüğün eklemlenmesi ortaya bir bileşik sözcük çıkarır.

Bileşik sözcük oluşumu, iki sözcüğün bir anlamsal bütün ifade edebilmeleridir. Baştaki sözcük anlamının sondaki sözcükte sürmesi ve eylenmesi, bileşik sözcük oluşturabilecek iki sözcüğün anlamsal ilişkisidir.

Bileşik sözcüklerin ortaya çıkışına ilişkin bu koşul doğrultusunda kendisini gösteren süreç, ses sözcüklerin birleşmesinden başlar. Bir ses sözcüğün sözcük başına ya da sonuna eklenmesi süreciyle devam eder. Bu süreç ses grubu sözcüklerin birleşerek bir bileşik sözcük oluşturmasına varır. Bileşik sözcük oluşumundaki bu süreçte, ses sözcüklerin eklenmesi yaygındır ve iki ses sözcük genelde ayrı ifadeler değil bileşik sözcük niteliğinde kendisini gösterir. Ancak, bileşik sözcük oluşumunda karşımıza çıkan en fazla örnek, özellikle, ses sözcüklerin bir sözcük sonuna eklenmesiyle oluşan bileşik sözcüklerdir.

Bileşik sözcüklerin oluşum sürecini izleyen dilsel süreç "**sözcük tamlaması**"dır. İki sözcüğün anlamsal ilişkisinde ayrı yazılmasıyla ortaya çıkan dilsel ifadedir sözcük tamlaması. Bileşik sözcüklerin oluşumunda iki sözcük arasında bir bütün sözcük işleyiş ilişkisi söz konusu iken, sözcük tamlamasındaki iki sözcük arasında "**tamlanan**" ve "**tamlayan**" ilişkisi vardır. Elbette, Adıgece

ifade oluş süreci ile ardışık gelen ses ve ifadelerin ilişkisi bakımından, baştaki sözcük başat ve tamlanandır, sondaki sözcük de tamlayandır.

Ses sözcüklerin oluşumu ile sözcüklerin başına ve sonuna seslerin anlamsal nitelikleriyle ya da ses sözcük olarak eklenmesi süreci, bileşik sözcüklerin ve giderek sözcük tamlamalarının ortaya çıkış sürecidir. Bu dilsel süreç, cümlenin ortaya çıkmasına yol açan ve temeli olan bir süreçtir de. "**Cümle**", başına ve sonuna gelen seslerle birbiriyle ilişkilenen sözcüklerin ardışıklığı sürecinde ortaya çıkan bir dilsel ifadedir.

*

Sözcüklerin başına gelen seslerin kendilerini anlamsallıklarıyla göstermesi, her zaman konu olan sözcük başına birleşmesiyledir. Bu durumda konu olan sözcük, başına gelerek birleşmiş olan bu "ses anlam koşulunda eylenme durumu" olarak anlam kazanır.

Sözcük başına gelen sesin bir ses sözcük niteliği bulunması halinde, başına geldiği sözcükle birleşmesinde, o ses sözcük ile başına gelmiş olduğu sözcüğün oluşturduğu bir "bileşik sözcük" ortaya çıkar. Bir ses sözcüğün sözcük başına gelip ayrı yazılması ve telaffuzunda ortaya çıkan ifade genelde bir "sözcük tamlaması"dır.

Seslerin sözcük sonuna gelmesi ve birleşmesi de, kendi ses anlamsallıklarıyla ve/veya ses sözcük nitelikleriyle gerçekleşebilir. Ses anlamsallıklarıyla sözcük sonuna ulanan seslerden bazıları, konu olan sözcük anlamının tespiti ya da müteakip ifadeyle ilişkilenmesi işlemini sağlayabilir; ya da, konu olan sözcükten bir ifade ve sözcük türemesini sağlayabilir. Sözcük sonuna gelen seslerin bir ses sözcük olarak okunmasında ise, ortaya çıkan ifade bir "bileşik sözcük"tür.

Başa Ve Sona Gelen Seslerin Sözcüğe Dahil Olması Ve Dahil Olmaması Durumunda Ortaya Çıkan Dilsel İfadeler Üzerine:

Ses sözcüklerin bir sözcük başına ve sonuna gelmesinde kurulan ifadenin bir "bileşik sözcük" olacağı açıktır. Bununla birlikte, ses ve sözcüklerin bu birleşmesini daha yakından irdelemek gerekir. Bu ifadeden olarak, seslerin sözcük sonuna gelip birleşmesini konu etmek ve bu birleşmenin niteliğini gözden geçirmek gerekir.

Seslerin kendi anlamsallıklarıyla sözcük sonuna gelmesi, temel olarak iki işleyiş türünü ortaya koyar: Ses anlamsallıklarıyla sözcük sonuna gelip sözcüğe dahil olmaları durumu; ve bunun tersine, sözcüğe anlamsal olarak dahil olmamaları durumu.

Bu bakımdan, sözcük sonuna ses anlamlarıyla gelip birleşen seslerin bu iki farklı işleyiş türüne daha yakından bakmak gerekir.

Sözcüklerin sonuna gelerek sözcüğün bir devamı niteliğiyle kendisini gösteren sesler, konu olan sözcükle anlamsal olarak birleşip, sözcük anlamını işletir ve o sözcükten yeni bir ifadenin ortaya çıkmasını sağlar. Bunun tersine olarak, sözcüklerin sonuna gelip birleşmesine karşın, konu olan sözcüğün olduğu

gibi korunması ile müteakip ifadelerle ilişkisinin sağlanması işlemini sağlayan sesler vardır ki, doğal olarak bu sesler anlamsallıklarıyla sözcükle birleşmez ve ona anlamsal bir katkı oluşturmaz.

Her iki durumda, sözcük sonuna gelen ses, kendi anlamsal niteliğiyle iş başındadır. Birinde, sonuna gelip birleştiği sözcüğün anlamsal işleyişi sağlanmakta ve buradan da bir yeni ifade ve sözcüğün ortaya çıkması gerçekleşmektedir. Diğerinde ise, sözcüğün tespiti ile müteakip ifadeyle ilişkilenmesi sağlanmaktadır.

Sözcük sonuna gelerek farklı işlemler gerçekleştiren bu iki birleşme de farklı olgulardır. İşte bu fark, sözcük ile sona gelen sesin birlikte yazımında ve telaffuzunda kendisini gösterir.

Sona gelerek sözcük anlamıyla birleşmeyen ve sözcük anlamını tesbit eden ve/veya müteakip ifadeyle ilişkilendiren ses, doğaldır ki, sözcük anlamına katılmaz, dahil olmaz. Bu durumda da, sözcük anlamının olduğu gibi kalmasıyla sona ulanır. Burada, sonuna geldiği sözcük olduğu gibi kalmakta, kurgusu değişmemektedir.

Oysa, sona gelerek sözcük anlamına katıldığını ve sözcük anlamının işleyişi ile yeni bir ifadenin ortaya çıkışını sağladığını ifade ettiğimiz ses, doğaldır ki, sözcüğün bir parçasıdır. Bu durumda da, sona gelen bu sesin sözcüğe katılması, sözcüğün bir parçası olarak telaffuzu ve yazılması olarak kendisini gösterir. Bu ifadeden olarak, sözcük sonuna gelen bu sesle, sözcük kendi kurgusunda olduğu gibi kalmaz. Sona gelip de sözcüğün işleyişini sağlayan ve sözcüğün bir parçası haline gelen ses, sözcük kurgusuna katılmıştır ki, artık, sözcük kurgusu bu katılan sese göre biçimlenir. Bu ifadeden olarak, sona gelen sesin ünlü veya ünsüz olmasına göre, ortaya çıkan ifade ve sözcük kurgusu biçimlenir.

Bununla birlikte, sonuna geldiği sözcüğe sesin bu katılımı ile sözcüğün bir parçası haline gelişi, sözcük son sesinden sonrasında kendisini gösteren ve asgari bir ünlü ses olan “ы” sesi aracılığıyla gerçekleşir. Böylelikle, sona gelen ses, sözcüğün bir parçasıdır ve böyle de telaffuz edilir. Elbette, bir sesin sözcüğe bu şekilde katılması, sözcük kurgusu ve telaffuzunda değişime yol açsa da, sona gelen “ы” sesinin izlenebilmesi, konu olan sözcüğün yalnızca ünsüz ses bitimli olması halindedir.

İşte, sözcük sonuna gelen seslerin sözcük anlamına katılıp katılmadığını izleyebilmek bakımından, hem sondaki “ы” sesinin izlenebilmesinin mümkün olduğu, hem de bunun izlenmesinin mümkün olmadığı halleri de örneklemek uygun düşer. -Elbette, sözcük bitiminin bir ünlü ses olması halinde, sona gelen sesin sözcüğe “ы” sesi aracılığıyla sözcüğe katılımı izlenemez ise de, böyle bir katılımda sözcük kurgusu ve telaffuzunun –dolayısıyla da genelde yazımının- farklılık gösterdiği izlenebilir-.

*

Burada, bir sesin sözcük sonuna gelerek ona dahil olmasının, söz konusu sözcük anlamının işleyişine ve telaffuzuna dahil olmak olduğu unutulmamalıdır.

Nitekim, birlikte ve bir bütün olarak telaffuz olmaları, araya giren asgari “ы” sesi aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Bir sözcük sonuna ses anlamsallığıyla katılımın gerçekleşmesine ilişkin bu işlem, söz konusu sesin bir “ses sözcük” olmasında da kendisini gösterir. Nitekim, bu da bir sözcüğe dahil olma işlemidir. Bir “ses sözcük” sonuna geldiği sözcüğe “ы” aracılığıyla katılıp dahil olmakla, ortaya çıkan ifade bir bileşik sözcüktür.

Elbette ifadelerin bu birleşmesi, yalnızca sözcüğün sonuna seslerin anlamsallıklarıyla gelip dahil olmasıyla ya da “ses sözcük” olarak gelip dahil olmasıyla sınırlı değildir. Nitekim, bu bir ifade birleşmesidir ve herhangi iki sözcüğün birleşmesinde de aynı işlem gerçekleşir: Baştaki sözcük müteakip sözcükle araya giren asgari “ы” sesi aracılığıyla birleşir.

Kuşkusuz, bir ifade birleşmesinin gerçekleşmesine ilişkin bu olgular, bir sesin sözcük başına gelip birleşmesi için de geçerlidir.

Seslerin Sözcük Sonuna Gelip Birleşmesine İlişkin Olan Bu İki İşleyiş Sürecinin İzlenebilmesi İçin Uygun Denek Sözcükler:

Sözcük sonuna gelerek birleşen seslerle oluşan ifadelerin izlenmesi bakımından, muhtelif nitelikteki sözcükler ile muhtelif ses bitimli örnekleri konu etmek uygun düşer. Bu ifadeden olarak, üzerinde çalışacağımız sözcüklerin muhtelif ses bitimli olmalarını dikkate alarak sona gelen sesin “ы” aracılığıyla birleşmesi ve birleşmemesi durumunun izlenmesi yanında, sözcüklerin “ad, sıfat ve fiil” gibi farklı niteliği bulunmasının da örneklenmesi uygun olur.

Bu ifadelerden olarak, aşağıda verilen sözcük örnekleri, hem farklı anlamsal nitelikler (ad, sıfat, fiil), hem de bitimindeki seslerin farklı fonetik nitelikleri bakımından seçilmiştir.

Жэщ (“Gece”/“Ad”). Мэш (“Ekin”/“Ad”). Іуэху (“İş”/“Ad”). Пкъы (“Beden, bünye”/“Ad-sıfat”). Щыс (“Otur”/“Fiil”). Ткӏий (“Keskin, sert, tahriş edici”/“Sıfat”). Щӏы (“Yer; Yap”/“Ad; Fiil”). Лъагъу (“Gör”/“Fiil”). Псалъэ (“Söz; Konuş”/“Ad; Fiil”).

Sona Gelip Birleşen Seslerin Sözcük Anlamına Dahil Olması Ve Olmaması Halinde Ortaya Çıkan İki Dilsel İfade Kurgusu Birbirinden Farklıdır:

Yukarıdaki açıklamaların anlaşılmasına katkı sağlamak bakımından, seslerin sözcük sonuna gelmelerine ilişkin iki farklı olgu, bir ilk örnek olacak şekilde, seçtiğimiz sözcük örnekleri üzerinden aşağıda verilmiştir: Sözcüklerin sonuna gelerek sözcük anlamına dahil olmayıp, sözcüğü olduğu gibi tespit eden ve/veya müteakip ifadeyle ilişkilendirme niteliği bulunan seslerle ortaya çıkan ifadelerden örnekler ilk çerçevede; sözcük anlamına dahil olup, sözcüğün işleyişinde yeni bir ifadenin ortaya çıkmasını sağlayan seslerle ortaya çıkan ifadelerden örnekler ise ikinci çerçevede yazılmıştır.

Жэщ**и**. Мэш**у**. Іуэху**къэ**. Пкъы**т**. Щыс**щ**. Щыс**кІэ**. ТкІий**хэ**. ЩІы**м**. ЩІы**мэ**. Лъагъу**р**. Псалъэ**рэ…**

Жэщы**й**. Мэшы**уэ**. Мэша**уэ**. Пкъы**гъуэ**. Щысы**кІэ**. Щысы**пІэ**. Іуэхуа**кІуэ**. ТкІии**фэ**. ЩІы**пэ**. Лъагъу**кІэ**. Псэлъэ**гъу…**

İlk grup örneklerden izlenebileceği gibi, sona gelen sesler sözcüğün son sesine doğrudan ulanmaktadır. Bu ilk grup örnekler içinde, sözcük sonuna ulanan bazı seslerle sözcük arasına “ы” sesinin girmesinin yalnızca fonetik bir zorunluluk olarak –seslemsel zorunluluk bakımından- gerçekleştiğini belirtmek gerekir (Мэшм → Мэшы̲м. Жэщм → Жэщы̲м).

Aynı zamanda, bu sözcük örneklerinin yazımından da izlenebileceği gibi, sonuna bir sesin gelip birleşmiş -ulanmış- olmasına karşın, örnek sözcüklerin kurgusunda bir değişme olmamaktadır.

Oysa, ikinci çerçevede bulunan ifade örneklerinde, ünsüz bitimli sözcüklerin sonuna gelen seslerin tümüyle “ы” aracılığıyla birleştiği izlenebilir. Bununla birlikte, sözcük bitiminde başlıbaşına “ы” bitimli olan ünlü seslerin (и, у) olması halinde de, ortaya çıkan ifadenin telaffuzunda ünlü bitimindeki bu “ы” sesinin kendisini gösterdiği izlenebilir. Bu ifadeden olarak, sondaki “й”nın “и”ye dönüştüğü (иы) ve benzer şekilde sondaki “у” sesinin de “уы” olarak telaffuz olduğu izlenebilir (Örnekler: ТкІи̲гъэ. Іуэху̲ыгъуэ. Лъагъу̲ыкІэ).

Sözcükten yeni bir ifade ve sözcüğün ortaya çıkmasını sağlayan ve bu anlamda da sözcüğün bir parçası haline gelmiş olan sesin ikinci grup örneklerde olduğu şekilde sözcük sonuna birleşip anlama dahil olduğu açıktır. Böyle bir birleşmenin yeni bir ifadenin ortaya çıkmasına uygun olduğu da anlaşılır bir olgudur.

Bu ifadeden olarak, ortaya çıkan bu yeni ifade, sözcüğün baştaki kurgusunun değişmesini de getirir. Böyle birleşmeyle ortaya çıkan anlam, doğal olarak baştaki sözcük anlamından farklıdır. Sona gelen sesin sözcüğe dahil olmasıyla ortaya çıkan yeni sözcük, birleşmeye uygun olarak yeniden biçimlenir. Böylelikle, sona gelen ses ile sözcüğün anlamsal birleşmesine uygun olarak fonetik kurgu da gerçekleşir. Sona sesin gelerek birleşmesinden önceki sözcük kurgusu ile sesin sona dahil olması hali iki farklı durumdur, iki farklı sözcüktür. Sona katılan ses, sözcüğe dahil olmuş ve sözcük anlamı ile kurgusu bu yeni katılımla değişmiştir.

Sona gelen sesin sözcükle birleşmesi ve dahil olması, sözcükle sesin birlikte yeni bir sözcük ortaya çıkarmalarıdır. Böyle bir birleşme ve dahil olma, fonetik zorunluluğu aşarak birbirine dahil olmalarının gereği olan bir bütünleşmedir. Bu da sözcük sonuna gelip dahil olan sesin bir sözcükte bulunuşu gibi doğal bir olgudur, sona eklenen sesin sözcüğün ses kurgusuna dahil olmasıdır.

Ancak bu olgu, bir sesin anlamsal olarak sonuna gelip sözcük anlamına ve kurgusuna dahil olmasıyla sınırlı değildir. Böyle bir birleşme, söz konusu sesin

bir ses sözcük olması halinde de aynen gerçekleşir. Bir ses sözcüğün bir başka sözcük sonuna gelerek birleşmesi –eklenmesi, ona dahil olması ve katılmasıdır ki, burada ortaya çıkan ifadenin bir bileşik sözcük olduğu da açıktır. Bu ifadeden olarak, sözcük sonuna anlamı bakımından gelerek katılan seslerin o sözcükle birleşmesinde değil yalnızca, bileşik sözcük oluşumunda iki sözcüğün birleşmesi de ifade ettiğimiz kurguyladır. Birleşerek bileşik sözcük oluşturan iki sözcükten sona gelip birleşen sözcük, sonuna geldiği sözcüğe asgari "ы" sesi aracılığıyla katılır. Böylelikle, ortaya çıkan bileşik sözcüğün ses kurgusu ve telaffuzu bir sözcük bütünü olarak kendisini gösterir.

Konuya ilişkin hususlar kısaca böyledir ve müteakip çalışmalarda daha detaylı olarak izlenebilmesi mümkündür.

BİRİNCİ KISIM
SES ANLAMSALLIKLARIYLA SÖZCÜĞE EKLENEN SESLER VE SÖZCÜKLERİN İŞLEYİŞİ

BAŞA GELİP BİRLEŞEN "SES ANLAM"LARLA ORTAYA ÇIKAN İFADELER

Anlamından söz ettiğimiz bir ses, bir ses sözcük niteliği dışında, kendi ses anlamıyla da bir sözcük başına gelebilir. Doğaldır ki, sözcük başına ses anlamıyla gelmesi hali, o sözcükle bitişik halde gerçekleşir. Bu durumda, konu olan ses, ses sözcük niteliğiyle değil de, ses anlamsal niteliğiyle sözcüğe katılmış olur. Bu haliyle, konu olan sözcük, başına gelmiş bulunan bu ses anlam koşulunda işleyiş bulur. Elbette bu husus, dilin ses anlamsal işleyişinin mevcut sözcüklerin işleyişinde de sürmesidir. Ayrıca, seslerin sözcük başına gelmesiyle bitişik hallerine ilişkin olguların çoğunluğunun, -ses sözcük nitelikleriyle değil de- ses anlam nitelikleriyle gerçekleştiğini de ifade etmek uygun düşer.

Gerek ses sözcük olarak, gerekse ses anlamıyla sözcük başına gelip birleşen sesler, elbette "işlevsel" niteliği bulunmayan seslerdir. Bir sesin sözcük başına ses anlamsallığında gelmesi olgusu, dilin ses anlamsal işleyişinin sözcükler üzerinden sürmesidir.

Müteakip süreçte, genel olarak Adıgecedeki seslerin sözcük başına gelmesiyle ortaya çıkan dilsel işleyiş süreci irdelenmektedir.

*

Bir sözcük başına gelip ayrı yazılan sesler dilsel anlamıyla okunur; birer ses sözcüktürler. Böylelikle de oluşan ifade, bir sözcük tamlamasıdır ki, buna ilişkin örnekler yukarıda verilmiştir.

Başa gelen sesin bir sözcük niteliği bulunmaması halinde ise, sözcükten ayrık olarak yazılmayıp, sözcük başına birleşmesi beklenir ve böyledir. Adıgecenin sözcük oluşum ve işleyiş mantığı gereğince, sözcük anlamı, başa gelip sözcükle bitişik yazılan bu sesten itibaren işleyiş kazanır.

Elbette, işlevsel niteliği bulunan seslerin dışındaki tüm seslerin kendi anlamsal nitelikleriyle sözcük başına gelmesi beklenir. Bu olgu, özellikle fiiller için geçerlidir. Bir fiilin başına bir ses gelip birleşmekle, konu olan fiil anlamı, başa gelmiş olan bu ses anlam inayetinde ve koşulunda eylenme anlamına kavuşur.

Ancak, her bir sesin kendi ses anlamıyla bir fiil ya da sözcüğün başına gelmesi de, ses anlam ile bu sözcüğün anlamsal uyum ve tamlayıcılığına bağlıdır. Bir sesin sözcük başına gelebilmesi, o sözcüğün anlamına bağlıdır ki, her ses her sözcüğün başına gelmekle anlamlı bir ifade ortaya çıkmayabilir. Bir fiil, anlamı ve eylemsel niteliği nedeniyle, başına gelip birleşen her ses anlam inayeti ve koşulunda uygun bir işleyiş bulmayabilir.

Kimi sesler, anlamından kaynaklı nedenlerle genelinde tüm sözcüklerin - özellikle de fiillerin- başına gelebilir. Fiillerin başına gelerek birleşme eğilimi olan sesler koşullu fiillerin oluşumunda irdelenmiştir. Ancak, bu sesler içinde yalnızca fiillerin başına gelmekle kalmayıp, genelde sözcüklerin başına gelerek bir ifadenin türemesine yol açması söz konusu olanları burada da konu etmek uygun düşer.

Bu sesler içinden aşağıdakilerin başa gelme hali fiillere ilişkindir. Fiiller dışındaki sözcüklerin başına gelmekle tam anlamlı ve yaygınlık kazanabilecek ifadeler ortaya çıkmaz:
«Зы/Зэ. Ды/Дэ. Къы/Къэ. Хы/Хэ. Ху/Хуэ. Пы/Пэ. Ны/Нэ».

Diğer sesler ise, yalnızca fiillerin başına gelmekle kalmaz; tüm sözcüklerin başına gelebilir ve genelinde anlamlı ifadelerin ortaya çıkmasını sağlayabilir, dilsel kullanım bakımından da yaygınlık kazanabilir:
«Гъэ. Щы. Фlы/Фlэ. Щlы/Щlэ. Мы/Мэ».

Bunların içinde, fiillerin başına gelerek eylemin eylenmesine ilişkin "iç, alt" koşulu oluşturan bir ses vardır ki, böyle bir eylем ortamı ifade etmek bakımından değil de, bir nedensellik anlamı ifade etmek bakımından sözcük başına gelmesinde genellik taşır. Bu, «Щlы/Щlэ» sesidir.

Başa gelme konusunda genellik arzeden bu seslerin verili bir sözcük başına gelip birleşmesiyle ortaya çıkan ifadeler aşağıdaki çizelgede verilmiştir.

Гъэ: "Eyleme" ifade eden ses anlamdır. Başına geldiği sözcük anlamının "eylemselliği aktive edilir, eyletilir".	Гъэмэш. Гъэжэщ. Гъэlуэху. Гъэпкъ. Щыгъэс. (Е)гъэщl. Гъащlэ. Гъакlуэ. Гъэлъагъу. (Е)гъэлъагъу. Гъэпсалъэ.
Щы: "Varlık ve varolan ile varolma durumları" ifade eden ses anlamdır. Başına geldiği sözcük anlamına ilişkin olgunun "olma hali, yer ve zamanı" ifade bulur.	Щымэш. Щыжэщ. Щыlуэху. Щытlий. Щыпкъ. Щыщыс. Щыщl. Щыкlуэ. Щылъагъу. Щыпсалъэ.
Щlы/Щlэ: Burada "alt, yer" ile ortaya çıkışına ilişkin "nedensellik" ifade eden ses anlamdır.	Щlымэш. Щlэмэш. Щlыжэщ. Щlэжэщ. Щlыlуэху. Щlэlуэху.

Sözcük başına gelmekle, sözcük anlamının “altta eylenmesi” ile “eylenme yeri” ve “olmasına ilişkin nedensellik” ifade bulur.	Щlыпкъ. Щlэпкъ. Щlыщыс. Щlэщыс. Щlыщl. Щlэщl. Щlыкlуэ. Щlэкlуэ. Щlылъагъу. Щlэлъагъу. Щlыпсалъэ. Щlэпсалъэ(р)
Фlы/Фlэ: “Pozitiflik” ifade eden ve bu anlamda başlıbaşına “iyi, iyileme” ifade eden bir <u>ses anlamdır</u>. Sözcük başına gelip, o sözcük anlamının eylenmesine bir koşul olması, o anlamın eylenmesini (pozitif) koşullamaktır ki, buradan “takma, takılı kalma, takıntı ile zorlama” anlamları kurulur.	-Фlыщыс. Фlыхэс. Фlыхуэкlуэ. Фlыдэщlэ. Фlыпэпсалъэ. -Фlэмэш. Фlэжэщ. Фlэlуэху. Фlэпкъ. Фlэщыс. Фlэщl. Фlэкlуэ. Фlэлъагъу. Фlэпсалъэ.
Мы: “Bir tespit” ve “onay ile olumsuzlama” bu sesin gücündedir. Bir ses olarak “<u>işlevsel, anlamsal ve anlam</u>” niteliklerinin tümüne sahiptir. Başına geldiği her ifadeyi olumsuzlar; bu olumsuzlama işlemi, bu sesin <u>*anlamsal*</u> niteliğiyledir. Fiilerin olumsuzlanmasını, eylemsel kısmının başına gelmekle gerçekleştirir. **Мэ:** “Kendiliğinden olan bir şeyi ifade ve tespit” eden bir <u>ses anlam</u> olarak, “üçüncü şahıs kipliğinde işlemekte olan”ı ifade eder. Başına geldiği fiilin kendi kendine ve üçüncü şahıs kipliğinde işleyişini sağlar.	-Мымэш. Мыжэщ. Мыlуэху. Мыпкъ. Щымыс. Мыщl. Мыкlуэ. Мылъагъу. (И)млъагъу. Мыпсалъэ. -Мэжэщ. Мэмэш. Мэпкъ. Мэlуэху. Мэткlий. Мэщыс. Мэлъагъу. Макlуэ. Мэпсалъэ.

“ANLAMSALLIĞI”YLA SONA GELEN SESLERİN SÖZCÜĞE DAHİL OLMASI VE SÖZCÜĞÜN İŞLEYİŞ KAZANMASI

Bir sesin anlamsal niteliğiyle sözcük sonuna gelmesi, konu olan sesin dilsel anlamıyla –ses sözcük anlamıyla- değil de, matematiksel ya da felsefik ve ontolojik anlamıyla işleyişidir. Böylelikle de, sonuna geldiği sözcüğü bu ses anlamı temelinde işleterek, o sözcükten yeni bir ifadenin ortaya çıkışını sağlamaktadır. Seslerin sözcük sonuna ses anlamsal niteliğiyle gelmesinde ortaya çıkan ifadeler, konu olan sözcüğün, sonuna gelen bu ses anlamla işleyişinden türeyen ifadelerdir.

Seslerin sözcük sonuna gelerek ses anlamsallığında sözcüğe dahil olup, onu işletmesiyle ortaya çıkan ifade örnekleri aşağıdaki çizelgede verilmiştir. Elbette, sona gelen bu seslerden kimilerinin doğrudan sözcük anlamlarında okunması da mümkündür; ancak, aşağıdaki çizelge, sözcük sonuna gelen seslerin kendi anlamsal temelinde okunmasına ilişkindir.

Sona gelen ses anlamsallık temelinde sözcükten yeni bir ifade türemesine ilişkin genellik ve kısıtlar aşağıdaki çizelgede açıklanmıştır. Bununla birlikte,

kısıtların olması halinde, örnek olarak kullandığımız denek sözcüklerden ortaya çıkan yeni ifadeler içinde yaygın kullanımı olanların altı çizilerek belirtilmiştir. Bunun dışında, konu olan sesin sona gelmesiyle ortaya çıkan daha yaygın ifade örnekleri de verilmiştir.

Sona gelip sözcüğe dahil olmakla, o sözcük işleyişinde bir ifade türeten sesler. -Verili sözcük örneklerinden ortaya çıkan ifadeler ile, yaygınlık durumu ve yaygın ifadelerden örnekler-.	Ses anlamların ve ortaya çıkan ifadelerin Türkçe karşılıkları ile, türetilen ifadelerin sözcük ve sona gelen sesin uyum koşulları nedeniyle dilsel geçeliliğine ilişkin kısıtlar hakkında açıklamalar
Мэшыгъэ. Жэщыгъэ. Іуэхугъэ. Пкъыгъэ. Тклиигъэ (Keskinlik). Щысыгъэ. Щіыгъэ; Щіагъэ, Щіагъ. Кіуэгъэ; Кіуагъэ. Лъагъугъэ. Псэлъэгъэ; Псэлъагъэ. **Yaygın ifade örnekleri**: Іэщіэгъэ; Іэщіагъэ, Іэщіагъ (El işi). Гугъэ. Уіэгъэ; Уіагъэ; Уіагъ. Лыгъэ. Фіыгъэ; Фіагъэ; Фіагъ. Тхыгъэ. Ныбжьэгъугъэ; Ныбжьэгъуагъэ. Куэдыгъэ; Куэдагъэ; Куэдагъ (Çokluk). Бэвыгъэ; Бэвагъэ; Бэвагъ. Іущыгъэ, Іушагъэ, Іущагъ.	Bir "eyleme" ifade eden "**гъэ**" ses anlamı sözcük sonuna dahil olmakla, o sözcük anlamının -"eylenmesi koşulları olması halinde"- eylenmesine ilişkin ifadeler türer. Böyle ortaya çıkan kimi ifadeler Türkçede "***lik***" sonekiyle de karşılanabilir. –Bir "eyleme" olgusunun, eylenebilecek olan bir anlamı gerektirmesi koşulu yanında, onun anlamı bakımından eylenmesini sağlayabilecek olan ses anlam da farklı olabilir; dolayısıyla da sona gelen "гъэ" ile kurulan eyleme anlamlarının geçerliği ve dilsel yaygınlığı kısıtlanır-.
Мэшэгъу. Жэщэгъу. Іуэхуэгъу. Пкъэгъу. Тклиегъу. Щысэгъу. Щіэгъу. Кіуэгъу. Лъэгъуэгъу; Лъагъуэгъу. Псэлъэгъу (Konuşdaş). **Yaygın ifade örnekleri**: Ныкъуэкъуэгъу. Щіэджэгъу (Addaş). Унэгъу. Гъунэгъу. Ныбжьэгъу. Жэгъуэгъу. Жэрэгъу. Гуфіэгъу. Нысэгъу. Пышэгъу. Лъэпкъэгъу (Soydaş).	Bir varolanın "idea"sı ile "yuvar"ını ifade eden "**гъу**" ses anlamı, konu olan sözcüğün anlamsal kapsamının genişlemesini mümkün kılacak şekilde sözcüğün ötelenim (э) almasını izleyerek sona gelmekle, o sözcük anlamı kapsamında bir "***anlamdaş***"lık, "***alandaş***"lık, -"***yuvardaş***"lık- gerçekleştirir. Böylelikle, sözcük anlamının birden fazla unsurun ortaklaşalığında eylenebilmesine ilişkin bir ifade ortaya çıkar ki, bu ifadeler Türkçede "***deş, daş***" sonekiyle karşılanabilir olan ifadelerdir. –Elbette, her sözcük anlamı ortak eylenebilmeyi ve birden fazla unsurun yuvardaşlığını mümkün kılmaz; o halde, böyle bir işleyiş bir yuvardaşlık ifadesinin türeyebileceği sözcük anlamını gerektirir-.
Мэшыгъуэ. Жэщыгъуэ.	Bir "yuva, yatak" ifade eden "**гъуэ**" ses

lуэхугъуэ. Пкъыгъуэ. Тклиигъуэ. Щысыгъуэ. Щlыгъуэ. Клуэгъуэ (Gitme zamanı; Gidiş). Лъагъугъуэ. Псэлъэгъуэ. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklерin sonuna gelebilir.	anlamı sona gelerek sözcüğe dahil olmakla, sözcük anlamının "***yuvalanma ve yerleşme ile eylenme durumu***", "***yer*** ve ***zamanı***", "***uygunluğu***" ifade eder.
Мэшыж. Жэщыж (yeniden gece, artık gece, bizzat gece, tekrar gece). lуэхуж. Пкъыж. Тклииж. Щысыж. Щlыж (Geri yap; Artık yer). Клуэж. Лъагъуж. Псэлъэж. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklерin sonuna gelebilir.	Kesintisizlik ve akışkanlık ifade eden "**ж**" ses anlamı sözcük sonuna gelmekle o sözcüğün "***bizzat ya da artık kendi olma hali***" ile "***yenilenmesi ve tekrarı***" ifade bulur. Türkçede bu ifadelerle karşılanır.
Мэшыжь. Жэщыжь. lуэхужь. Пкъыжь (Kronik, eski gövde). Тклиижь. Щысыжь. Щlыжь. Клуэжь. Лъагъужь. Псэлъэжь. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklерin sonuna gelebilir.	Bir "kronik hal" ifade eden "**жь**" ses anlamının sona gelerek sözcüğe dahil olmasında sözcük anlamının "***kronikliği, eskiliği, köhneliği, kadimliği***" ifade bulur.
Мэшэщ. Жэщэщ. lуэхуэщ. Пкъыщ; Пкъэщ. Тклиещ. <u>Щысэщ</u> (Oturma yeri) Щlыщ; Щlэщ. Клуэщ. Лъэгъуэщ. Псэлъэщ. **<u>Yaygın ifade örnekleri</u>**: Мэкъуэщ. Джэдэщ (Kümes). Мылэщ (Buzluk). Шэщ (Hara). Хьэщ (Köpek kulubesi). Гуэнэщ. Тхылъэщ (Kitaplık). Сымэджэщ (Hastahane). Хьэдэщ (Ölülerin bulunduğu yer). Унэкъуэщ (Aynı haneye mensup olanlar; geniş aile üyeleri). Дапщэщ.	"**Щ**" sesinin varlık ve varoluşa ilişkin temel anlama sahip olmasında, sözcük sonuna gelerek anlamı öteleyip genişleten "э" sesini izleyerek sözcük işleyişine dahil olmasında, konu olan "*sözcük **anlamın**ın **işleyişinin mümkün olduğu***" bir ifade ve de "*sözcük **anlamın**ın varolmasına ilişkin bir **kapsam alanı***" anlamı taşıyan ifadeler kurulur. -Kuşkusuz, her sözcük böyle bir kapsamda eylenme ya da bulunma durumuna sahip değildir. Bu nedenle de, "щ" sesinin her sözcük sonuna bu şekilde gelmesi ve anlamlı bir ifade kurulmasına karşın, dilsel anlam bakımından yaygınlığı kısıtlıdır.
Мэшыклуэ. Жэщыклуэ; Жэщаклуэ. lуэхуклуэ. Пкъыклуэ. Тклииклуэ; Тклияклуэ. Щысыклуэ; Щысаклуэ. Щlыклуэ. Клуэклуэ; Клуаклуэ. Лъагъуклуэ; Лъэгъуаклуэ. Псэлъэклуэ (Konuşmaya gitme); Псэлъаклуэ (Genelde konuşмaya gitme; Konuşkan). **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklерin sonuna gelebilir.	Uyumlu bir ötelenme kurgusu temelinde "yürüme -gitme-" anlamı ifade eden "**клуэ**" sesinin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, konu olan olguya uyumlu bir işlem sürdürmeyi sağlar. Böylelikle, o işi yürüme -yürütme- işlemi gerçekleşir. Bir şey "***yapmaya gitme***" ile "***bir şeyi yürüme, sürdürme***"; buradan da sözcük anlamının eylenmesine ilişkin bir "*yatkınlık*" ve "***ustalık***" anlamı ifade bulur.
-Мэшыхь. Жэщыхь. lуэхухь.	**<u>Хьы</u>**<u>н</u>: ***<u>Götür</u>***<u>*mek*</u>.

Пкъыхь. Тклиихь. Щысыхь. Клуэхь → Клухь. Лъагъухь. Псэлъэхь → Псэлъыхь. -Мэшыхьэ. Жэщыхьэ. Іуэхухьэ. Пкъыхьэ. Тклиихьэ. Щысыхьэ. Клухьэ. Лъагъухьэ. Псэлъыхьэ. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.	"**Хь**" sesinin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, sözcük anlamına ilişkin olan olgunun "***götürülmesi, sürmesi*** veya ***süredurması, devam etmesi, ötelenmesi***"ne ilişkin ifadeler kurulur. -Bu işlem, "eylemin bizzat sürdürülmesi" olmak bakımından, fonksiyonel ötelenimin de fazlasıyla ikamesidir ki, sözcük sonundaki "э" sesinin düşemesini sağlar ("э→ы" dönüşümü)-. Eylemin "***eylenedurması, eyleme durumunda olması, eyleyen durumunda olması***" ifadeleri de sona gelen "**хьэ**" sesinde ifade bulur.
Мэшыф. Жэщыф. Іуэхуф (İş olabil). Пкъыф. Тклииф. Щысыф. Щlыф. Клуэф (gidebil). Лъагъуф. Псэлъэф. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin -özellikle fiillerin- sonuna gelebilir.	Bir iç güç ifade eden "**ф**" ses anlamının sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, konu olan anlamın "***eylenebilmesi*** ve ***olabilirliği*** ile ***yeterliği***" ifade bulur. -Eylemsel ifadeler için (fiiller için) daha uygun ve yaygındır-.
Мэшыфэ. Жэщыфэ. Іуэхуфэ. Пкъыфэ. Тклиифэ. Щысыфэ. Щlыфэ. Клуэфэ; Клуафэ. Лъагъуфэ. Лъагъуфэ; Лъэгъуафэ. Псэлъафэ (Söz olabilir, sözlem). **<u>Yaygınлık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.	Bir "deri ve yüzey ile görünümü" ifade eden "**фэ**" sesinin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, sözcük anlamına ilişkin olgunun "***deri*** ve ***yüzeyi***, ***görünümü***" yanında, sonuna geldiği sözcük anlamının kendisi değil de benzeri anlamında "***gibi olması***" ifade bulur.
Мэшылъ. Жэщылъ. Іуэхулъ. <u>Пкъылъ;</u> <u>Пкъырылъ</u> (Bünyesinde bulunan). Тлиилъ. Щысылъ. <u>Щlылъ</u>. Клуэлъ. Лъагъулъ. Псэлъэлъ. **<u>Yaygın ifade örnekleri</u>**: lэлъ → lэрылъ. lулъ; lурылъ. Кулъ. Нэкулъ (Kaynağında bulunan). Пхъэгулъ. Зэфlэлъ. Зэпылъ.	Bir "organizma ve organize olma potansiyeli" ile "bu olguların bizzat kendinde olmasını ya da içerilmesi"ni ifade eden "**лъ**" sesinin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, "*o sözcük* ***anlamı içinde bulunma***"ya ilişkin ifadeler ortaya çıkar. –Elbette her sözcük anlamı, kendisinde bir şeylerin kapsanmasını ifade etmez; dolayısıyla, her sözcükten böyle bir ifade türetilebilse de, dilsel olarak yaygınlık kazanmaz-.
Мэшылъэ. Жэщылъэ. Іуэхулъэ. <u>Пкъылъэ</u> (İçinde gövde bulunan, gövdelik). Тклиилъэ. Щысылъэ. <u>Щlылъэ</u>. Клуалъэ. Лъагъулъэ. <u>Псэлъалъэ.</u> **<u>Yaygın ifade örnekleri</u>**: Фалъэ. Шалъэ. Шхалъэ. lэлъэ. Пхалъэ. Кулъэ. Жьэпхъалъэ.	Bir "organizma ve organize şey" ifade eden "**лъэ**" sesinin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, sözcük anlamının "***kapsanması***"na ilişkin ifadeler ortaya çıkar. Bunların bir kısmı da Türkçede "***lik***" sonekiyle karşılanan ifadelerdir. -Elbette her sözcük anlamı, ilişkili bulunduğu olgunun kapsanmasını veya kabı olması halini gerektirmez; dolayısıyla, her sözcükten böyle

Шыгъулъэ (Tuzluk). Мыlэрысалъэ. Мывалъэ.	bir ifade türetilebilse de, dilsel olarak yaygınlık kazanmaz-.
Мэшышхуэ. Жэщышхуэ (Büyük gece). lуэхушхуэ. Пкъышхуэ. Ткlиишхуэ. Щысышхуэ. Щlышхуэ. Кlуэшхуэ. Лъагъушхуэ. Псэлъэшхуэ. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.	Bir "ürünsel (ш) sürüm (ху) olma (э)" durumu ifade eden "**шхуэ**" bileşik ses anlamının sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, konu olan olgunun kendinde gelişmesi veya genişlemesiyle ortaya çıkan ***"iriliği"*** ya da "***büyükçeliği***" ifade bulur.
Мэшыпхъэ (Ekin olabilir; ekin tohumluğu). Жэщыпхъэ. lуэхупхъэ. Пкъыпхъэ. Тlиипхъэ. Щысыпхъэ. Кlуэпхъэ; Кlуапхъэ. Лъагъупхъэ; Лъэгъуапхъэ. Псэлъэпхъэ; Псэлъапхъэ. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklерin sonuna gelebilir.	Bir "önsel (п) temel (хъ) olma (э)" anlamı ifade eden "**пхъэ**" bileşik ses anlamının sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, konu olan sözcük anlamının kendisine ilişkin olan "***uygunluğu, temel olabilirliği, hammaddeliği***" ifade bulur.
Мэшыбзэ. Жэщыбзэ. lуэхубзэ. Пкъыбзэ. Ткlиибзэ. Щысыбзэ. Кlуэбзэ. Лъагъуэбзэ. Псэлъэбзэ (Konuşma dili); Псэлъабзэ (Tam da söz, sözün ta kendisi). **<u>Yaygınlık</u>**: Tüm sözcüklерin sonuna gelebilir.	Bir "mantık ve dil" ifade eden "**бзэ**" sesinin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, konu olan sözcük anlamının "*işleyişi, dili, mantığı"* yanında, "***bizzat kendi olma hali***" ifade bulur.

Sona Gelen Seslerle Ortaya Çıkan Sözcük Kurgusu Üzerine:

Sözcük sonuna gelerek sözcük anlamını işleten sesler aracılığıyla kurulan yeni ifadelerin tekil ya da özelinde bir ifade olarak kalması ile genel bir ifade olarak ortaya çıkması sözcük kurgusundaki farkladır:

Yukarıdaki çizelgeden de izlenebileceği gibi, bir sesin sözcük sonuna birleşmesiyle ortaya çıkan sözcük kurgusu değişebilmektedir. Buna ilişkin açıklamalar, aşağıda mevcut sözcük örneklerimiz üzerinden verilmiştir.

Aşağıda konu edilen "жэщыкlуэ; жэщакlуэ" ifadelerinin okunması ve anlamı, aralarındaki kurgu farkındadır. İkinci ifadede "жэщ" sözcüğünün dışarıda bırakarak (а) "кlуэ" sesleminin sona gelmesi, ilk ifade kurgusundan farkıdır ve bu aralarındaki anlamsal farkı oluşturur.

İlk ifadede (жэщыкlуэ), hareket noktası alınan sözcüğün (жэщ) sonuna "ы" sesi aracılığıyla "кlуэ" sesleminin gelmesi halinde ortaya çıkan ifade, "жэщ" özelinde gerçekleşen tekil bir "кlуэ" eylemini ortaya koymaktadır. Oysa ikincisinde (жэщакlуэ), "жэщ" sözcüğü dışarıda bırakılarak (жэща-) ve "кlуэ" eylemi öncesinde çoğullaştırılarak (а-кlуэ), "жэщ"ın çoğulu (а) –yani "geneli"-bakımından "кlуэ" eyleminin gerçekleşmesine ilişkin bir ifade (anlam) kurulmaktadır. Böylelikle -ve aynı zamanda-, "э" bitimli bir sözcük genel olarak

olması gereken kurguya (genel sözcük kurgusuna) kavuşmaktadır. Burada, bir sözcükten türetilmiş tekil bir ifade olarak kalmayıp, genel bir sözcük anlamı kurulmaktadır.

Böylelikle, bu eyleme (кlуэ) konu olan sözcüğün (жэщ) tekil olarak eylenmesi (жэщыкlуэ) durumu ile, aynı sözcüğün çoğul olarak eylenmesi (жэщакlуэ) iki ayrı ifade olarak kendisini göstermektedir:
«Жэщыкlуэ: -Özelinde- gece giden; Geceleyin gidiş. Жэщакlуэ: -Genelinde- gece giden, geceleri giden; Geceleri gidiş».

*

Yine bir önceki örneğimizde olduğu gibi, "мэш" sözcüğünün sonuna gelen seslerle ortaya çıkan ifadeler içerisinde, konu olan eylemin tekil olarak eylenmesi yanında genel olarak eylenmesine ilişkin ifade çiftleri de kendisini gösterir:
-«Мэшыуэ: -Özelinde- "ekin biçimi; ekin biçici". Мэшауэ: Genel olarak "ekin biçimi; ekin biçici"».
-«Мэшыпщlэ: -Özelinde- "ekin çapalama; ekin çapalayıcı". Мэшапщlэ: Genel anlamda "ekin çapalama, ekin çapalayıcı"».

Aşağıdaki ifade çiftleri de sözcük anlamının eylenmesine ilişkin olan tekil ve genel nitelikli ifadelerdir. -"И"nın çoğulu "иа → я"dır-:
-«Тклииклуэ: Çığlık atıcı. Тклиякlуэ: Genelinde çığlık atıcı».

"Щыс" anlamını tekil olarak eylemek anlamında ortaya çıkan ifade ile, onun genel haline ilişkin ifade örneği de aşağıdadır:
«Щысыкlуэ: Oturmaya gitme; Özelinde ya da tekil olarak oturma eylemini sürdüren. Щысакlуэ: Genel olarak oturmaya gitme; Genel anlamda oturma eylemini sürdüren».

*

Bir eylemin tekil ve genel olarak eylenmesine ilişkin kurgu, verdiğimiz bu örneklere uygun olarak ortaya çıkar. Sözcük ile sona gelerek eyleyen ses anlamın oluşturdukları anlama bağlı olarak, ortaya çıkan ifadelerin genel bir sözcük kurgusuna dönüşümü söz konusudur. Bu şekilde tekil anlamda kalan ve genel bir anlama dönüşen yeni sözcüklere ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir:
-«Щlыгъэ: Yerlik; Yapmalık. Щlагъэ: Yapma. Щlагъ: Yapma; Yer altı, alt».
-«Щlыгъуэ: Yapma durumu, yapma zamanı; Yer durumu, yer zemini –temeli. Щlагъуэ: Yapılmış olma hali; Yapılıp ortaya çıkmış; Pek bir yapılmış».
-«Щlыкlуэ: Yer giden –süren. Щlакlуэ: Altında bulunulan anlamında "aba"; Yapıcı, usta».
-«Щlыпlэ: -Bir- yer; Yer bölgesi – alanı – yatağı. Щlапlэ: Yapma yeri».

*

"Лъагъун" fiili uzak (a) bir şeye (лъэ) ilişkin bir "гъун" eylemidir. O, "uzakta olan bir şeyin (лъа)" "yuvarının kılgılanmasına (гъу)" ilişkin olmak bakımından kurgulanmış olan bir sözcüktür. Ancak, bu sözcüğün sonuna seslerin gelmesiyle ortaya çıkan "лъэгъуакlуэ" sözcüğünün "лъэ"nın genel olarak (a) kılgılanımına (гъу) "uygun gidiş (кlуэ)" ifade etmesinde, artık konu olan "лъэ"nın uzak olmasının konu edilmesini önemli ve zorunlu addetmeyen bir ifade olarak karşımıza çıkar. Başka bir ifadeyle, "лъагъу" sözcüğünde bir uzak şeyin

kılgılanması -müşahade edilmesi- söz konusu olsa da, bir şey kılgılamaya “gidiş”i ifade eden “лъэгъуакlуэ” sözcüğünde artık bunun bir uzak şey olmasının konu edilmesi zorunluluğu ortadan kalkar. Öyle ki, burada bu yola koyuluş ve gidiş de genelleşmiş ve bir özel durum niteliğini kaybetmiştir. Sözcüğün eylemsel kısmının bir “gidiş” ifade etmesinde, zaten bir yola koyulmuşluk söz konusudur ki, uzaklığın artık konu edilmediği de değerlendirilmelidir.

Böyle bir kurgu, “лъагъун” fiilinin geçmiş zaman çekimlerinde de karşımıza çıkar. Nitekim, bir geçmiş zaman, “лъэ”nın “гъу”ya çoktan tabi tutulup, uzaklığın ortadan kalmış bulunduğu ve eylemin olup-bitmişliğini ifade eden bir zamandır.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, “лъагъун” eylemine ilişkin ifadelerin genelleşmesi, uzakta (a) bulunan “лъэ”nın “гъу” eylenmesi işini genelleştirir, sıradanlaştırır, yakınlaştırır. Konuya ilişkin örnekler aşağıdadır:

-«Лъагъуклуэ: -Özelinde- görmeye gitme, gidiş; giden. Лъэгъуакlуэ: -Genelinde- görmeye gitme, gidiş; giden».

-«Лъагъупlэ: Özelinde bir -şeyi- görme yeri. Лъэгъуапlэ: Genelinde görme yeri».

-«Лъагъупхъэ: Görülesi olan; Görülmeye değer olan; -Görülebilir olan-. Лъэгъуапхъэ: Genelde görülmesi gereken; Görülmesi değer olan; Görülebilir olan».

*

“Псалъэ” sözcüğünün sonuna gelen “э” bitimli seslerle oluşmuş olan aşağıdaki ifadeler sözcük kurgusuna uygun hale gelmiş ve genelleşmiş ifadelerdir. Genel bir sözcük kurgusu kazanmış olan aşağıdaki ifadeler ile, “псалъэ” sözcüğünün işleyişi durumundaki ifadelerle karşılaştırmak ve aralarındaki anlamsal fark veya nüansı izlemek uygun düşer. Kuşkusuz, bir ifadenin genel kurgu kazanması, genelleşmesidir ve türemiş olduğu sözcüğün bir işleyişi halinden çıkarak başlıbaşına bir sözcük haline gelmesidir.

Aşağıdaki örnekler çiftinden ilk ifadelerde “konuşma” eylemi anlamının öne çıkmasına karşın, genel sözcük kurgusuna girip daha çok dilsel kronik hale gelmiş olan ikinci ifadelerin bir ad olarak “söz”e ilişkin olduğuna dikkat ediniz. İfade örneklerinin Türkçe karşılıklarında öne çıkan anlam ilk ifade olarak yazılmış olup, ikincil kalan anlam ise “-…-” olarak verilmiştir:

-«Псэлъэlуэ: Çokça konuş, çokça konuşma eylemi; -Çokça söz-. Псэлъаlуэ: Çokça söz; -Çokça konuşma, konuştu, konuşan-».

-«Псэлъэпэ: Konuşma başı; Tam da konuşma, söz; -Söz başı-. Псэлъапэ: Söz başı; Tam da söz».

-«Псэлъэбзэ: Konuşma dili. Псэлъабзэ: Tam da söz, sözün ta kendisi».

-«Псэлъэпlэ: Özelinde konuşma yeri. Псэлъапlэ: Genel olarak konuşma yeri, söz yeri».

-«Псэлъэпхъэ: Konuşması uygun olan -kişi-. Псэлъапхъэ: Söz olabilir, sözlem; Söylenebilir –konuşulabilir- olan».

-«Псэлъэбжьэ: Konuşma kadehi; verilen konuşmaya -söze- kaldırılan kadeh. Псэлъабжьэ: Sözün altı –ardı».

-«Псэлъэпхэ: Konuşmanın bağlanması -sonu. Псэлъапхэ: Söz sonu; Söz -konuşma- sonu».

Sözcük Sonuna Gelerek Kendi Ses Anlamında Pekiştirmeli Ve Keskin İfadeler Oluşturan Sesler:

Bu seslerin fiil sonuna gelmesi hali fiiller konusunda işlenmiş olup, burada genel olarak sözcük sonuna gelmesi hali aşağıdaki çizelgeden irdelenmektedir.

Мэшы**lуэ**. Жэщы**lуэ**. lуэху**lуэ**. Пкъы**lуэ**. Тклии**lуэ**. Щысы**lуэ**. Щlы**lуэ**. Клуэ**lуэ**. Лъагъу**lуэ**. Псэлъэ**lуэ**. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.	Bir açılım (у) ucunun (lу) ötelenmesini (э) ifade eden "**lуэ**" ses anlamının sona gelerek sözcüğe dahil olmasında sözcük anlamının ötelenmesiyle pekiştirilmesine ilişkin bir ifade kurulur ki, böyle ifadeler Türkçede "***oldukça, iyice***" ifadeleriyle karşılanabilir.
Мэшы**щщэ**. Жэщы**щщэ.** lуэху**щщэ**. Пкъы**щщэ**. Тклии**щщэ**. Щысы**щщэ**. Щlы**щщэ**. Клуэ**щщэ**; Клуа**щщэ**. Лъагъу**щщэ**. Псэлъэ**щщэ**; Псэлъа**щщэ**. -Мэшы**щэ**. Жэщы**щэ**. lуэху**щэ**-. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.	"**Щ**" sesinin varlık ve varoluşa ilişkin temel anlama sahip olmasında, sözcük sonuna ardışık gelmesi ve ötelenimi olan "**щщэ**" seslemi bir şeyin varolmasını pekiştirme anlamı oluşturabilir. Bu şekilde kurulan ifadeler Türkçede "***iyice, pek, pekçe***" gibi ifadelerle karşılanabilir. -Aynı işlemin, sadece "**щэ**" sesiyle ifade edilmesi de söz konusu olabilmektedir.
Мэшы**ппэ**. Жэщы**ппэ**. lуэху**ппэ**. Пкъы**ппэ**. Тклии**ппэ**. Щысы**ппэ**. Щlы**ппэ**. Клуэ**ппэ**; Клуа**ппэ**. Лъагъу**ппэ**; Лъэгъуа**ппэ**. Псэлъэ**ппэ**; Псэлъа**ппэ**. -Мэшы**пэ**. Жэщы**пэ**. lуэху**пэ**-. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.	Bir "önsel durum, ön" anlamları ifade eden "**п**" sesinin sözcük sonuna ardışık gelmesi hali olan "**ппэ**" sesi, -ses anlamın pekiştirilmiş hali olarak-, bir pekiştirme ifadesinin oluşumunu sağlar. Böylelikle de, sonuna geldiği sözcük anlamının "***tam, tam da*** *ve* ***neredeyse*** *meydana gelme hali*" ifade bulur. -Aynı işlemin, sadece "**пэ**" sesiyle ifade edilmesi de söz konusu olabilmektedir.
-Мэшы**ххэ**, Мэшы**ххэ<u>щ</u>**. Жэщы**ххэ**, Жэщы**ххэ<u>щ</u>**. lуэху**ххэ**, lуэху**ххэ<u>щ</u>**. Пкъы**ххэ**,щ. Тклии**ххэ**,щ. Щысы**ххэ**,щ. Щlы**ххэ**,щ. -Щысы**ххэ<u>н</u>**... Щlы**ххэ<u>н</u>**... Клуэ**ххэ<u>н</u>**... Лъагъу**ххэ<u>н</u>**… Псэлъэ**ххэ<u>н</u>**... -Щысы<u>гъэ</u>**ххэщ**. Клуа<u>гъэ</u>**ххэщ**. (И)лъэгъуа<u>гъэ</u>**ххэщ**. Псэлъа<u>гъэ</u>**ххэщ**.	Sona gelmekle, bir "ordinatsal durum" ile "zemin bulma"yı mümkün kılan "**х**" sesinin pekiştirmeli ve ötelenimli hali olan "**ххэ**" sesinin bir sözcüğün sonuna gelmesi, konu olan eylemin "***iyice eylenmiş*** *ve* ***zemin bulmuş*** *olması ile* ***olup bitmiş****liği*" ya da "***asla*** *eylenmemesi*" ifade bulabilir. Kurulabilen bu karşıt anlamlar, "**ххэ**"nın sözcük sonuna geliş biçimine göre oluşur: -"***İyice eylenmiş***"lik ile ortaya çıkmışlık, sona gelen "**щ**" sesiyle garantiye alınır. -Bir eylemin "***asla mümkün olmaması***", doğal olarak eyleme geçilmemiş olmasını

<u>Yaygınlık:</u> Tüm fiillerin ve eylenme niteliği bulunan sözcüklerin sonuna gelebilir.	gerektirir ki, bu da ortaya çıkan ifadenin mastar halede (**н**) kalmasıyladır. -Bir eylemin "***olup bitmiş***"liği ya da "***oldu bile***" olarak ifade edilmesi, eylenmiş (**гъэ**) olması ve ortaya çıkmış (**щ**) olmasının garanti altına alınmasıyladır.

Bir Sözcük Ve İfadenin Mastar Fiile Dönüşümü Sona Gelen "Н" Sesiyledir:

Sözcük sonuna gelmesine karşın, sözcük anlamına kendi ses anlamıyla katılmayan, buna karşın, işlevsel niteliğiyle katılan "**н**" sesi sözcüğün mastar haline dönüşümünü sağlar. Konu, fiiller bölümünde irdelenmiştir. Burada sözcük örneklerimize bakalım.

Мэшын. Жэщын. Іуэхун. Пкъын. Тклиин. Щысын. ЩІын. Клуэн. Лъагъун. Псэлъэн. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir. Nitekim, konu olan sözcük bir fiil olmasa da, her şeyin (her sözcük анламının) "kendi olmak eylemi" söz konusudur.

Sona Gelerek Sözcük İşleyişine Dahil Olan Seslerin Birbirini İzlemeleri:

Seslerin sözcük sonuna gelmesiyle ortaya çıkan tüm ifadeler, aynı işleyişle kendi sonuna da başka sesler alabilir. Böylece, bir sözcüğün sonuna gelen bir ses sözcükle ortaya çıkan bir bileşik sözcük de, sona ses anlamıyla gelerek sözcük anlamından türeyen bir ifade de sonuna aynı şekilde başka sesler alabilir. Bu şekilde de, ortaya çıkan bileşik sözcük ve ifadeler, kendilerinin doğmasına yol açan süreçte olduğu gibi işleyiş kazanırlar. Aşağıda, sona gelen ses sözcüklerle (ad, sıfat, fiil) ortaya çıkan bileşik sözcükler ile, ses anlamsallığıyla sona gelmesinde ortaya çıkan ifadelerin sonuna yeniden muhtelif dilsel anlamlardaki ve ses anlamında başka seslerin gelip dahil olmasıyla ortaya çıkan ifade örnekleri verilmiştir.

Бжэ**іупэ**. Бжэ**іупІэ**. Бжэ**іуклэ**. Бжэ**іущІэ**. Бжэ**іупхъуэ**. Бжэ**щхьэІуаклуэ**.
Мэшы**къущэ**. Мэшы**къуэгъу**. Мэшы**къуэфІ**. Мэшы**къуагъэ.**
Мэфlэ**дзэлъапэ**. Мэфlэ**дзыклэ**. Мэфlэ**дзгъуафlэ**. Мэфlэ**дзыжыгъуэ**.
Псэлъэ**гъуфІ**. Псэлъэ**гъуэщІэ**. Псэлъэ**гъуафІэ**.Псэлъэ**гъукъуэ**.

Sona Gelen Seslerle Sözcüğün İşleyişi Ve Ortaya Çıkan Yeni İfadeler Üzerine:

Bir ses anlamsal dili ses anlamlarıyla izlemek gerekir. Sözcükleri dilin bölünmez ve değişmez anlamlı ve bütünsel birimleri olarak almamak gerekir. Sözcükleri, diğer dillere de bir bütünsel birim olarak ve olduğu gibi çevrilebilir olduğunu düşünmemek gerekir. Aynı şekilde, ses anlamsal bir dilde sözcüklerin

eklerle işlediğini düşünmemek gerekir; gerçekleştirdikleri işlemlerin standart olduğu ekler düşüncesine kapılmamak gerekir.

Adıgecede bir sözcük sonuna gelerek ondan yeni bir ifade türetimi belli başlı seslerin sonek kavramı işleviyle gerçekleşmez. Sözcük sonuna gelen her sesle bir anlamlı ifade ortaya çıkabilir. Ancak, ortaya çıkan bu yeni ifade, sözcük ile sesin birbiriyle anlamsal uygum ve tamlayıcılığıyla doğmuş olan bir ifadedir. Ortaya çıkan ifade, sona gelen ses anlamıyla olduğu kadar, sözcük anlamıyla da ilgilidir. Bunun Türkçeye her zaman aynı ifadelerle ya da soneklerle karşılanacak şekilde çevrilebilebilmesi mümkün olmaz.

Örneğin, "псалъэ" sözcüğünün sonuna "лъэ" gelmekle ortaya çıkan "псэлъалъэ" sözcüğü, içinde sözcüklerin bulunmasına ilişkin bir anlama sahiptir ve aynı anlam Türkçede "söz"ün "lik" eki almasıyla oluşan "sözlük" sözcüğünü karşılar. Aşağıdaki sözcükler de "псалъэ"den "псэлъалъэ" sözcüğünün oluşumuna benzer:

«Фалъэ: İçinde içecek şey bulunan anlamında "tas, bardak". Шалъэ: Fişeklik; Sütlük (süt kabı). Шхалъэ: Yiyecek kesesi ya da yiyeceklik anlamında "mide". Жьэпхьалъэ (жьапхъэ-лъэ): Kızartma kabı».

Benzeri anlamı olan sözcükler aşağıdaki örneklerde olduğu gibi üretilebilir:

«Elma kabı: Мылэрысалъэ. Peynir kabı: Кхъуеилъэ. Yoğurt kabı: Шхулъэ».

Tüm bu örneklerin sonuna "лъэ" sesi gelmekle ortaya çıkan yeni sözcükler aynı zamanda Türkçede "lik" sonekiyle karşılanabilecek anlamlara sahiptir. Bunun nedeni daha önce ifade edilmiştir.

Ancak, daha önce ifade edildiği gibi, sözcüklerin sonuna gelen "лъэ" sesiyle ortaya çıkan yeni ifadeler her zaman "lik" sonekiyle Türkçeleştirilebilecek bir anlam taşımaz. Nitekim, ortaya çıkacak ifadenin anlamı, "лъэ" ses anlamına ve onun sonuna geldiği sözcük anlamına bağlıdır. "Лъэ" sesinin bir sözcüğün sonuna gelmesi halinde ortaya çıkan anlamların her zaman Türkçedeki "lik" sonekiyle karşılanamadığına ilişkin örnekler aşağıdadır:

Щlылъэ: Yer kütle, yeryüzü. Хьэлъэ: Ağır –kütle-.

Sözcük sonuna gelen "лъэ" sesiyle kurulan ifadenin Türkçede her zaman "lik" sonekli bir ifadeyle karşılanamaması gibi, Türkçede "lik" sonekiyle karşılanmaya tek aday da "лъэ" sesi değildir. Nitekim, Türkçede "lik" sonekiyle ifade edilebilecek olan aşağıdaki sözcüklerin oluşumunda son ses, "eyleme" anlamı ifade eden "гъэ" sesidir. Sonuna gelen bu sesle sözcüğün birlikte oluşturduğı ifade, Türkçede "lik" sonekiyle ifade edilebilmektedir:

«Лlыгъэ: Olgunluk, yiğitlik, erkeklik. Щlэлагъэ: Ergenlik, gençlik Адыгагъэ: Adıgelik. Щlагъэ: Yapma, yapılmışlık».

Bununla birlikte, sona "гъэ" sesi gelmesine ve aynı ifade kurgusuna sahip olmasına karşın aşağıdaki sözcük anlamları Türkçede "lik" sonekinin söz konusu olmadığı şekilde ifade edilir:

«Гугъэ: Kalbin eylemesi olarak "umut". Улэгъэ: Vurma izinin eylenme hali anlamında "yara, yara izi". lущагъэ, lущагъ: Akıllılık, usluluk. lэщlагъэ, lэщlагъ: El yapımı. Щlагъ (щlэ-гъэ-ы): Alt».

“Гъуэ” ses anlamının “yuva, yuvalanım, durumunda olma vb” olarak ifade edilmesinde, sözcük sonuna gelmesiyle ortaya çıkan aşağıdaki ifadelerin Türkçeye çevirisinde de “lik” soneki kendisini gösterir:
«ЛIыгъуэ: Olgunluk –zamanı-, adamlık -dönemi-. ЩIэлэгъуэ: Gençlik çağı, –dönemi».

Aynı sesin başka sözcüklerin sonuna gelmesi halinde –sözcük anlamına da bağlı olarak- ortaya çıkан aşağıdaki ifade örneklerinin Türkçeye çevirisinde de “lik” sonekinin yeri yoktur:
«Еджэгъуэ: Okuma zamanı, durumu, hali. Тхэгъуэ: Yazma zamanı, durumu, hali. Тхъэгъуэ: Keyif sürme zamanı, durumu, hali. Псэугъуэ: Yaşam; yaşama zamanı, durumu, hali. Кlуэгъуэ: Gitme zamanı. Кlуэжыгъуэ: Geri gitme –dönüş yapma-zamanı. Лlэгъуэ: Ölüm zamanı. Жэщыгъуэ: Gece hali, durumu. Мэхуэгъуэ: Gün hali, durumu».

Yukarıdaki ifade ve örneklerden de izlenebildiği gibi, sona gelen aynı sesle ortaya çıkan ifadelerin Türkçeleri birbirinden farklıdır. Nitekim, sona gelerek ifade türemesini sağlayan sesler bir kök kelime dilinde olduğu gibi sonek değildir. Sözcüklerin sonuna gelen seslerle kurulan anlam, ses ile sözcük arasındaki anlamsal uyum ve tamlayıcılık niteliğine bağlıdır ve ses anlamların bilinmesi halinde de, bu birleşmede ortaya çıkacak olan ifade anlamını anlamak –ya da tahmin etmek- zor değildir. Bu bakımdan da, eğer Adıgece ses anlamsal temelde öğrenilirse, her bir sözcüğün başlıbaşına öğrenilmesi -ezberlenmesi- gerekmez. Ses anlamsal işleyiş mantığının kavranması, Adıgecenin her açıdan ve kolaylıkla anlaşılması bakımından önemlidir.

SESLERİN “ANLAMSALLIĞI”YLA SÖZCÜK SONUNA GELİP, SÖZCÜK İŞLEYİŞİNE DAHİL OLMAMASI HALİYLE ORTAYA ÇIKAN İFADELER

Burada konu olan, bir sesin sözcük sonuna doğrudan eklenmesidir, bir ses aracılığı olmaksızın eklenmesidir. Burada temel olay, -bundan önce irdelediklerimizin tersine- sözcük sonuna gelen bir sesin sözcüğün bir parçası haline gelmemesidir. Sözcüğün bir parçası haline gelmeyen bu sesler, sözcük kurgusu ve anlamının değişimine de yol açmazlar; sözcük anlamının devamı ve işleyişi değildirler. Sona gelip sözcük anlamını olduğu gibi koruyarak, onu tespit etme ve/veya müteakip bir ifadeye bağlama gibi işlevler görürler.

Sözcük anlamına dokunmaksızın ve onu tespit ederek gösteren ya da müteakip ifadeyle ilişki kurdurabilme işlevi görecek şekilde sona gelen bu seslerin, sözcüklerin birbirine bağlantılanması ve birbirini tamlaması ile cümle oluşumuna katkı sağlayabileceği açıktır.

Konu olan sesler, bu işlevleriyle her sözcük sonuna gelebilir ve kendi ses anlamı temelinde sonuna geldiği sözcüklere ilişkin olarak ifade ettiğimiz işlemleri gerçekleştirir. Tüm bu işlemler, konu olan seslerin anlamsal temelinden gelen olanaklardır. Bu şekilde ortaya çıkan ifadelerin Türkçeye çevirisinin bazı sonek ve bağlaçlarla karşılanabildiği de izlenebilir.

Bir sözcük anlamının tespiti ve var kılınması ile sözcük anlamının sorgulanmasına ilişkin ifadeler böyledir. Bir sözcüğün ve anlamının çoğul hali de aynı kurguyladır. Bir sözcük anlamının olduğu gibi korunmasıyla işaret edilmesine ilişkin olarak ortaya çıkan ifadeler de böyledir. Tüm bu hususlar sırasıyla aşağıda çizelgelenerek açıklanmıştır.

Kurgu ve anlamsal değişim yapmadan sözcük sonuna gelen sesler	Sözcük sonuna doğrudan gelen bu seslerle ortaya çıkan ifadelerin Türkçe karşılanması
Жэщ**щ**. Мэш**щ**. Іуэху**щ**. Тк1ий**щ**. Пкъы**щ**. Щ1ы**щ**. Щы**сщ**. К1уэ**щ**. Псалъэ**щ**	Sözcük sonuna doğrudan gelen "**щ**" sesiyle ortaya çıkan ifade Türkçede "***dir***" sonekiyle karşılanır.
Жэщ**т**. Мэш**т**. Іуэху**т**. Тк1ий**т**. Пкъы**т**. Щ1ы**т**. Щы**ст**. К1уэ**т**. Псалъэ**т**.	Sözcük sonuna doğrudan gelen "**т**" sesiyle ortaya çıkan ifade Türkçede di'li geçmiş zaman ifade eden "***idi***" sonekiyle karşılanır.
Жэщ**къэ**. Мэш**къэ**. Іуэху**къэ**. Тк1ий**къэ**. Пкъы**къэ**. Щ1ы**къэ**. Щы**скъэ**. К1уэ**къэ**. Псалъэ**къэ.**	Sözcük sonuna doğrudan gelen "**къэ**" sesiyle olumsuzlam temelli bir soru ortaya çıkar ve Türkçede "***değil mi***" ifadesiyle karşılanır.

Kurgu ve anlamsal değişim yapmadan sözcük sonuna gelen sesler	Sözcük sonuna doğrudan gelen bu seslerle ortaya çıkan ifadelerin Türkçe karşılanması
Жэщ**хэ**. Мэш**хэ**. Іуэху**хэ**. Тк1ий**хэ**. Пкъы**хэ**. Щ1ы**хэ**. Щы**схэ**. К1уэ**хэ**(р). Псалъэ**хэ**(р).	Sözcük sonuna gelen bu sesle ortaya çıkan ifade Türkçede çoğul soneki "***ler***"le karşılanır. -Dilin işleyişinde sonuna genellikle "р" sesi alır-.

Kurgu ve anlamsal değişim yapmadan sözcük sonuna gelen sesler	Sözcük sonuna doğrudan gelen bu seslerle ortaya çıkan ifadelerin Türkçede bazı bağlaç ve soneklerle karşılanması
Жэщ**и**. Мэш**и**. Іуэху**и**, Іуэху**й**. Тк1ий**й**, Тк1ий**и**. Пкъы**й**, Пкъы**и**. Щ1ы**й**, Щ1ы**и**. Щы**си**. К1уэ**и**, К1уэ**й**. Псалъэ**и**, Псалъ**и**, Псалъэ**й**.	Sözcük sonuna doğrudan gelen "**и, -й-**" sesiyle ortaya çıkan ifade genelde Türkçede "***de (dahi)***" sonekiyle karşılanabilir.
Жэщ**у**, Жэщ**уэ**. Мэш**у**, Мэш**уэ**. Іуэху**у**, Іуэху**уэ**. Тк1ий**у**, Тк1ии**у**, Тк1ий**уэ**. Пкъы**у**, Пкъы**уэ**. Щ1ы**у**, Щ1ы**уэ**; (И)щ1ы**у**, (И)щ1**у**. К1уэ**у**, К1уэ**уэ**. Псалъэ**у**, Псалъэ**уэ**.	Sözcük sonuna doğrudan gelen "**у, уэ**" sesiyle ortaya çıkan ifade genelde Türkçede "***olarak***" bağlacıyla ve eylemin süregitmesini ifade eden "***erek***" sonekiyle karşılanır.
Жэщ**к1э**. Мэш**к1э**.	Sözcük sonuna doğrudan gelen "**к1э**" sesiyle ortaya

lуэху**кlэ**. Тклий**кlэ**. Пкъы**кlэ**. Щlы**кlэ**. Щыс**кlэ**. Клуэ**кlэ**. Псалъэ**кlэ**.	çıkan ifade genelde Türkçede "***ile***" bağlacı ve "***le, leyin***" sonekleriyle karşılanır.
Жэщы**м**. Мэшы**м**. lуэху**м**. Тклий**м**. Пкъы**м**. Щlы**м**. Щысы**м**. Клуэ**м**. Псалъэ**м**.	Sona gelen "**м**" sesi, sonuna geldiği ifadeyi tespit edip, bu tespite ilişkin bir beklenti ve dikkat oluşmasını sağlar; böylelikle onu müteakip ifadeyle ilişkilendirir. Böyle kurulan ifadeler, bu ifadeyi izleyen müteakip ifadeye göreli olarak Türkçede genelde "***i***" ya da "***e***" sonekleri (halleri) ile karşılanır.
Жэщ**мэ**. Мэш**мэ**. lуэху**мэ**. Тклий**мэ**. Пкъы**мэ**. Щlы**мэ**. (И)щl**мэ**. Щыс**мэ**. Клуэ**мэ**. Псалъэ**мэ**.	"М" sesinin ötelenimi olan bu sesin sözcük sonuna doğrudan gelmesiyle ortaya çıkan ifade genel olarak Türkçede "***ise***" bağlacı ya da "**se**" soneki ile benzeri şekillerde karşılanır.
Жэщы**р**. Мэшы**р**. lуэху**р**. Тклий**р**. Пкъы**р**. Щlы**р**. (И)щlы**р**. Щысы**р**. Клуэ**р**. Псалъэ**р**.	"**Р**" sesi sonuna geldiği anlamı empoze eder, kabul ettirir. Böyle olmakla da, sonuna geldiği sözcük anlamının "*vurgulanması*", o anlamın genelden "*özele ya da tekil anlam*"a dönüşümü, o ifade anlamını "*gerçekleştiren*"in belirli kılınması mümkün olur. Bu işlemler Türkçede "***i***" hali ile, eylem hali veya eyleme durumu ifade eden "***en***" ve onun "***i***" hali olan "***eni***" sonekleriyle ve benzeri şekillerde karşılanır.
Жэщ**рэ**. Мэш**рэ**. lуэху**рэ**. Тклий**рэ**. Пкъы**рэ**. Щlы**рэ**. (И)щl**рэ**. Щыс**рэ**. Клуэ**рэ**. Псалъэ**рэ**.	"**Р**" sesinin ötelenimi olan ve genel olarak sözcük sonuna doğrudan gelen "**рэ**" sesiyle ortaya çıkan ifade Türkçede "***de (dahi)***" sonekiyle, yerine göre "***olur da***" fadesiyle; müteakip bir ifadeye bağlı olarak da "***erek***" soneki ve "***ile***" bağlacıyla; soru olması halinde de "***mi***" sonekiyle ve diğer benzeri şekillerde karşılanır.

*

Sözcük sonuna doğrudan eklenen ve sözcük anlamının olduğu gibi korunmasını sağlayan seslerin yaptıkları bu dilsel işlemin kendi ses anlamlarından kaynaklandığı açıktır. Bu seslerden her biri, diğer seslerin sözcük sonuna gelmesiyle ortaya çıkan ifadelerin de sonuna gelebilir. Seslerin bu şekilde birbirini izleyebilmeleri de ses anlamları ölçüsündedir. Bu ifadeden olarak, ses anlamların kavranmış olması halinde, seslerin bu şekilde sözcük sonuna birbirini izleyerek gelebilmelerine ilişkin bir fikir yürütmek zor değildir.

Seslerin birbirini izlemesi ses anlamlarına ve işlevlerine ilişkindir. Bu ifadeden olarak, bu seslerin sözcük sonuna gelmesinde ve birbirini izlemesinde sonda bulunacak olan sesin ifadeyi finale etmesi ve bitirmesi beklenir. Bununla birlikte, soru kuran sondaki "**къэ**" sesten sonra başka bir ses gelmez; aksi halde soru bozulur. Sona gelerek mastar anlamı kılan "**н**" sesi ile ifadeyi olumsuzlayan "**къым**" seslemi sona gelen sesler içinde en sonda olma konumunda olan sesler arasındadır. Aşağıda en sonda bulunma durumunda olan seslere ilişkin örnekler verilmiştir.

Жэщ**и**. Мэш**и**. lуэху**и**, lуэху**й**. Тклий**й**, Тклий**и**. Тклі**и**. Пкъы**й**, Пкъы**и**. Щлы**й**, Щлы**и**. Щыс**и**. Клуэ**и**, Клуэ**й**. Псалъэ**и**, Псалъ**и**, Псалъэ**й**.
Жэщ**къэ**. Мэш**къэ**. lуэху**къэ**. Тклий**къэ**. Пкъы**къэ**. Щлы**къэ**. Щыс**къэ**. Клуэ**къэ**. Псалъэ**къэ**.
Жэщ**къым**. Мэш**къым**. lуэху**къым**. Тклий**къым**. Пкъы**къым**. Щлы**къым**. Щыс**къым**. Клуэ**къым**. Псалъэ**къым**. -Жэщ**къыми**. Мэш**къыми**. lуэху**къыми**. Щыс**къыми**. Псалъэ**къыми**-.

*

Bu son örnekte izlenebildiği gibi, sona doğrudan gelerek sözcük anlamını olduğu gibi koruyacak şekilde ifadelerin ortaya çıkmasını sağlayan seslerin birbirini izlemesiyle yeni ifadelerin ortaya çıkması söz konusudur. Bunlara ilişkin örnekler aşağıdaki çizelgede verilmiştir. -Ancak, sözcük örneklerimiz üzerinden verilen ifadeler içinde yaygın kullanımı olmayanları da mevcuttur-:

Жэщ**щи**. Мэш**щи**. lуэху**щи**...
Тклий**ти**. Пкъы**ти**. Щлы**ти**...
-Жэщ**ущ**. Жэщ**уэт**. lуэху**укъэ**. lуэху**укъым**. -Жэщ**уй**, Жэщ**уи**, Жэщ**уэй**, Жэщ**уэи**...
-Мэш**клэщ**. Мэш**клэт**. Мэш**клэщи**. Мэш**клэти**. Мэш**клэкъэ**. Мэш**клэтэкъэ**. -Мэш**клэй**, Мэш**кли**, Мэш**клэи**. -lуэху**клэу**. lуэху**клэурэ**. lуэху**клэури**. lуэху**клэурэй**. lуэху**клэурэуи**. -Тлкий**клэм**. Тклий**клэми**. -Пкъы**клэрэ**. Пкъы**клэрэмэ**. Пкъы**клэрэуи**. Пкъы**клэрэми**. Пкъы**клэурэми**.
-Щлы**мщ**. Щлы**мт**. Щлы**мтэкъэ**. Щлы**мрэщ**. Щлы**мрэклэт**. Щлы**мклэрэкъэ**. -lуэху**ми**. Клуэ**ми**. Псалъэ**ми**. -Пкъы**муэ**. Пкъы**муи**. -Щлы**мрэ**. Щлы**мрэми**. Щлы**мрэмэ**. Щлы**мрэуми**. -Тклий**мклэ**. Тклий**мклэрэу**. Тклий**мклэми**.
-Щыс**мэщ**. Щыс**мэти**. Щыс**мэкъэ**. Щыс**мэтэкъым**. -lуэху**мэй**. lуэху**мэи**. -Щлы**мэу**. Щлы**мэурэ**.
-Щысы**рщ**. Щысы**рти**. Щысы**ртэкъым**. Щысы**ртэкъэ**. -Тклий**ми**, Тклий**мэй**, Тклий**мэи**. -Клуэ**рклэ**. клуэ**рклэурэмэ**. Клуэ**рми**.
-Пкъы**рэщ**. Пкъы**клэрэтэкъэ**. Пкъы**рэурэт**. Пкъы**урэтэкъым**. -Клуэ**рэурэ**. Клуэ**рэй**. Клуэ**рэмэ**. -Псалъэ**рэклэ**. Псалъэ**рэклэу**. Псалъэ**рэклэурэ**.

Sözcük Sonuna Gelerek Benzeri İşlemler Gerçekleştiren Başka Sesler İle Ses Gruplarını da Konu Etmek Gerekir:

Sözcük sonuna gelerek, anlamı olduğu gibi koruyan ve ortaya koyan, böylelikle de müteakip ifadeyle ilişkinin kurulmasına yol açan bu sesler yanında,

bir araya gelerek sözcük anlamını müteakip bir ifadeye ilişkinlikle işleten ses grupları da vardır. Bunların sözcükle bitişik yazılması ve telaffuzu yanında, ayrı yazılma ve telaffuzu da söz konusu olur. Aşağıdaki çizelgede bu şekilde ortaya çıkan ifadeler verilmiştir:

Жэщ**уплэрэ** (Gece midir - acaba-). Мэш**уплэрэ**. Іуэху**уплэрэ**. Тк**Іий уплэрэ**. Пкъы**уплэрэ**. Щ**Іы уплэрэ**. (И)щ**І уплэрэ**. Щыс**уплэрэ**. Кіуэ**уплэрэ**. -Кіуэ**уэплэрэ**. Псалъэ**уэплэрэ**. -Жэщ**у плэрэ**. Тіий**уэ плэрэ**. Псалъэ**у плэрэ**.	Sözcük sonuna gelen "**у**" sesiyle (aynı şekilde "уэ" ile) kurulan ifade Türkçede "olarak" şeklinde karşılanır. Bu sesin sona gelmesini "**плэрэ**" ses grubu izleyebilir. Böylelikle de, konu olan sözcük anlamının yeri (**пІэ**) olup olmadığına ilişkin bir soru (**рэ**) kendisini gösterir. Bu ifade Türkçede "***acaba***" veya "***…mi dir***" olarak karşılanabilen ifadeler ortaya koyar. Bu ifade sözcükten ayrı olarak da yazılabilmektedir.
Жэщ**рэ пэт**. Мэш**рэ пэт**. Іуэху**рэ пэт**. Тк**Іий рэ пэт**. Пкъы**рэ пэт**. Щ**Іы рэ пэт**. (И)щ**І рэ пэт**. Щыс**рэ пэт**. Кіуэ**рэ пэт** (Gittiği halde; Giderekten). Псалъэ**рэ пэт**.	Sözcük anlamının bizzat tespit (**р**) edilerek işleyişini (**э**) ifade edecek şekilde sona gelen "**рэ**" den sonra öncelikli (**пэ**) durmasını (**т**) -olmasını- ifade edecek şekilde "**пэт**" ses grubu gelmesi, Türkçeye "***olduğu halde, olmasına karşın, olması yanısıra***" gibi ifadelerle çevrilebilir. "**Пэт**" sesleminin ifadeden ayrı yazılması daha uygundur.
-Жэщ **пэтрэ**. Мэш **пэтрэ**. Іуэху **пэтрэ**. Тк**Іий пэтрэ**. Пкъы **пэтрэ**. Щ**Іы пэтрэ**. (И)щ**І пэтрэ**. Щыс **пэтрэ**. Кіуэ **пэтрэ** (Giderekten; Giderken). Псалъэ **пэтрэ**. -(И)щ**І пэтащ**. Щыс **пэтащ**. Кіуэ **пэтащ** (Neredeyse gidiyordu). Псалъэ **пэтащ**.	-Yukarıdakinin bir farklı ifade biçimi de sözcük sonuna gelen "**пэтрэ**" seslemidir. Böylelikle ortaya çıkan ifade Türkçede "***olduğu halde, olmasına karşın, yanısıra***" gibi ifadelerle karşılanabilir. Önceki ifadeden farkı, seslerin birbirini izleme sırasına göreli olarak oluşan nüansdır. Bu seslemin de sözcükten ayrı yazılması uygundur. -Bu ifadenin geçmiş zaman olarak ortaya konması, sondaki "рэ"nın yerini geçmiş zamanda (**а**) ortaya çıkma (**щ**) anlamının almasıyladır. Bu durumda "**neredeyse oldu**" gibi çevrilebilecek anlamlar ortaya çıkar.
Жэщ**щи щэ**. Мэш**ти щэ**. Тк**Іий щи щэ**. Пкъы**м щэ**. (И)щ**ри щэ**. Щ**Іы ми щэ**. Щыс**у щэ**. Кіуэ**ри щэ** (Gitti de -ya-; Gidip de -be-). Псалъэ **пэтрэ щэ** (Konuşmakta olduğu halde bile).	Sözcüğün anlamını değiştirmeden sona gelen sesleri izleyen "**щэ**" seslemi, konu olan ifadeyi pekiştirir. Böylelikle ortaya çıkan ifade Türkçede "***oldu da, iyice olup da, öylecene, böylecene***" gibi ifadelerle karşılanabilir. Bu seslem de sözcükten ayrı yazılır.
(И)щ**І щщэби**. Щыс**щщэби**. Кіуэ**щэби**. (И)лъагъу**щэби**. Псалъэ**щэби** (Konuşup da,	Bir eylemin tespitinden (**щ**) sonra ötelenerek (**э**) "ilgili açılım (**б**)"ın "kılgılanımı (**и**)"nın katılmasıyla ortaya çıkan "**щэби**" seslemi, sonuna geldiği sözcük anlamına ilişkin olarak "***oldu da,***

konuşuverip de).	***iyice olup da, böylecene***" gibi ifadelerle karşılanabilecek anlamların ortaya çıkmasını sağlar. Bu da sözcük sonuna gelip birleşik yazılan bir ifadedir.

*

Elbette sözcük anlamını olduğu gibi tespit ve işaret eden ve bu haliyle de sözcük anlamının bir parçası olmayan bu sesler, mevcut ve ortaya çıkan her türlü ifade ve sözcüğün sonuna gelebilir. Bu ifadeden olarak, sonuna geldiği ifadeyi olduğu gibi korumakla dilin işleyişine katkıda bulunan bu sesler, sona gelen seslerle sözcükten ortaya çıkan ifadelerin de sonuna gelir.

Ama bu olgunun tersi gerçekleşmez: Sözcük sonuna gelerek sözcük anlamını olduğu gibi işleten bu seslerden birinin sözcük sonunda kendisini göstermesinden sonra, sözcükten yeni bir ifade ortaya çıkmaz. Bu seslerin sonrasında sözcüğü işleten seslerden herhangi biri sona gelemez.

-«Klyэгъуэ**р**. Klyaпlэ**р**. Klyaпlэ**кlэ**. Klyaпlэ**м**. Klyaпlэ**ми**. Klyaпlэ**кlэ**. Klyaпlэ**кlэр**. Klyaпlэ**кlэри**. Klyaпlэ**кlэми**. Klyaпlэ**кlэхэр**. Klyaпlэ**кlэхэри**. Klyaпlэ**кlэхэми**. Жэщыкlэ**у**. Жэщыкlэ**уи**. Жэщыкlэ**м**. Жэщыкlэ**ми**. Мэшыгъуэ**щ**. Мэшыгъуэ**щи**. Мэшыгъуэ**т**. Мэшыгъуэ**ти**. Жэщыкlэ**упlэрэ**. Псэлъэкlэ**раупlэрэ**. Псэлъэ**кlэкlэй**».
-«Мэш**рэпэт**. Мэш**рэпэткlэй**».
-«Жэщ **пэтрами**. Жэщ **пэтрэкlэ**».

İKİNCİ KISIM
"SES SÖZCÜKLER"İN MEVCUT SÖZCÜKLERLE AYRI VEYA BİRLEŞİK HALLERİ

BİRİNCİ KESİM
"SES SÖZCÜKLER"DEN BİLEŞİK SÖZCÜKLERE

SONA BİRLEŞEN "SES SÖZCÜK"LERLE ORTAYA ÇIKAN BİLEŞİK SÖZCÜKLER

Adıl Anlamı Bulunan Ses Sözcüklerin Sözcük Sonuna Gelmesiyle Ortaya Çıkan Bileşik Sözcükler:

Bir sesin anlamsal niteliği yanında, dilsel olarak bir bir ses sözcük olması söz konusudur. Bir ses sözcüğün bir sözcük sonuna gelmesi halinde, ortaya bir bileşik sözcük çıkar. Aşağıda, ses sözcüklerlerin yalnız adıl anlamı bakımından bir sözcük sonuna gelmesiyle ortaya çıkan bileşik sözcükler konu edilmiştir.

Elbette, ortaya çıkan ifadenin bir bileşik sözcük olarak uygun olması ve dilsel olarak yaygınlaşabilmesi, konu olan sözcük ile ses sözcüğün bir bileşik sözcük anlamı oluşturabilecek şekildeki anlamsal tamlayıcılıklarına bağlıdır. Bir

ad niteliği olan ses sözcüğün de her bir sözcük sonuna gelme eğilimi göstermesi beklenemez. Nitekim, ad sözcükleri belirli bir olguya ilişkin olan ve özelleşmiş bulunan ifadelerdir.

Burada konu edilen ses sözcükler ad niteliği olanlarıdır. Ad niteliğindeki her sözcüğün diğer sözcüklerle birleşme genelliği bulunmaması nedeniyle, konu ettiğimiz ad nitelikli ses sözcüklerin sona gelmesi halinde uygun ve doğru ifadelerin –bileşik sözcüklerin- ortaya çıkabileceği sözcükler seçmek gerekir. Aşağıda böyle sözcüklerin sonuna gelen ad niteliğindeki ses sözcüklerle oluşan bileşik sözcük örnekleri verilmitir.

Konu olan her bir ses sözcüğün anlamın bu adıl anlamı yanında, aynı zamanda fiil ya da sıfat niteliğinde bir başka dilsel anlamı bulunması da söz konusu olabilir ki, burada verilen ifadelerin aynı zamanda seslerin bu niteliklerdeki anlamlarıyla okunması da mümkündür. Seslerin bir ses sözcük olarak sıfat ve fiil niteliklerindeki anlamları daha sonraki çizelgedelerde konu edilmektedir.

Sona gelen sesin kullanıldığı adıl anlamları	Sözcük sonuna gelen bu ses sözcüklerle ortaya çıkan bileşik sözcükler.
Іу: Uç, ağız, kenar.	Бжэщхьэly (Kapı eşiği). Щхьэгъубжэly.
Іуэ: Ağıl.	Кыцlыlуэ (Oğlak ağılı). Былымыlуэ. Іэщыlуэ.
Сэ: Bıçak.	Гъущlысэ (Demir bıçak, -bıçağı). Дыжьынысэ.
Гу: Kalp; Araba.	-Лlыгу. Адыгэгу (Adıge kalbi). Хьэгу. Цlыхугу. -Шыгу. Выгу. Гъэсэгу. Мэкъугу (Ot arabası).
Тlы: Koç.	Къуэжэтl (Köy katımlık koçu). Унэгъуэтl.
Цы: Kıl, tüy.	Щхьэц. Шыц. Мэлыц. Бжэныц (Keçi kılı).
Шэ: Süt; Mermi.	-Жэмышэ (İnek sütü). Бжэнышэ. Быдзышэ. -Шабзэшэ (Ok mermisi). Кlэрэхъуашэ.
Кы,чы: Çubuk.	Жыгык. Жыгеик. Дзэлык (Söğüt çubuğu).
Кlы: Sap, kuyruk.	Уэщыкl (Balta sapı). Уэдэкl. Хьэнцэкl.
Къу: Kulp, tutamak; Dağ. **Къуэ**: Oğul; Vadi.	-Фэлъэкъу (Bardan kulpu). Жьэпхъэлъэкъу. -Хьэтыкъуэ (Hatioğlu). Гъубжыкъуэ.
Кхъэ: Mezar.	Къуэжэкхъэ (Köy mezarı). Адыгэкхъэ.
Кхъуэ: Domuz.	Къуршыкхъуэ (Dağ domuzu). Губгъуэкхъуэ.
Хьэ: Köpek.	Къуэжэхьэ (Köy köpeği). Адыгэхьэ.
Лы: Et.	Куэл. Шхуэл. Бжэныл. Джэдыл (Tavuk eti).
Лlы: Adam.	Кхъуэжэлl. Адыгэлl (Adıge adamı, -erkeği).
Вы: Öküz.	Хыв (Deniz öküzü: Camuz). Къуэжэв. Гув.
Мэ: Koku.	Цlыхумэ. Фырымэ (Çürük kokusu). Жьэрымэ.
Нэ: Göz; Kaynak.	Цlыхунэ. Мэлынэ. Псынэ (Su kaynağı: Pınar).
Пхъэ: Odun.	Хьэкупхъэ (Fırın odunu). Жыгеипхъэ.
Бжэ: Kapı.	Куэбжэ (Avlu kapısı). Уэнэбжэ. Щхьэгъубжэ.
Бжьэ: Kadeh.	Хъуэхъуэбжьэ. Фэдэбжьэ (İçki kadehi).
Блэ: Yılan.	Къуршыблэ. Губгъуэблэ. Псыблэ (Su yılanı).

Тхъу: Yağ.	Жэмытхъу. Тхъуалъэтхъу (Yayık yağı).
Тхьэ: Tanrı	Псатхьэ (Can Tanrısı). Хытхьэгуащэ.
Пщы: Örnek ve merkezi nitelikli lider; prens.	Къуэжэпщ. Жылагъуэпщ. Пшынауэпщ (Baş mızıkacı, virtüöz). Бжьэпщ (Ana arı).
Пщэ: Boyun.	Цlыхупщэ. Шыпщэ (At boynu). Мэлыпщэ.
Бгъэ: Kartal; Göğüs; Kısır.	-Къуршыбгъэ (Dağ kartalı). -Цlыхубгъэ (İnsan göğsü). -Мэлыбгъэ. Жэмыбгъэ (Kısır inek).

Sözcük Sonuna Sıfat Niteliğiyle Gelen Seslerle Ortaya Çıkan Bileşik Sözcükler:

Bu son örneklere benzemekle birlikte, genel olarak daha yaygın kullanımını söz konusu olan ve sıfat nitelikli anlamlara sahip olan seslerin sona gelmesine ilişkin örnekler aşağıdaki çizelgededir.

Бэ: Çok, çoğul.	Мэшыбэ. Жэщыбэ. lуэхубэ (Çok iş). Пкъыбэ. **<u>Yaygınlık:</u>** Bu ifadeler dilsel olarak uygundur ve bu anlamda yaygınlığı az değildir. Ancak bu şivede kullanım yaygınlığı kısıtlıdır. Yaygın bir ifade: Цlыхубэ.
Фlы: İyi.	Мэшыфl (İyi ekin). Жэщыфl. lуэхуфl. Пкъыфl. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.
Гу: Çevren, merkez, alan; Kalp.	Мэшыгу (Ekin kalbi, merkezi, içi; Ekin arabası). Жэщыгу. lуэхугу. Пкъыгу. Псэлъэгу (Konuşma merkezi, ortası; Konuşma kalbi, konuşkan). **<u>Yaygınlık:</u>** Bu anlamsal niteliğe sahip olan sözcüklerin sonuna gelebilir: Уэфэгу. Жэхэфэгу (Zemin alanı). Унэщхьэгу.
Ку: İç, orta.	Мэшыку. Жэщыку. lуэхуку (İş ortası). **<u>Yaygınlık:</u>** İçinden ve ortasından söz edilebilecek olan anlamlara sahip sözcüklerin sonuna gelebilir.
Кlэ: Bir "bitim" ile "ortaya çıkma" hali ifade eden "**кlэ**" sesinin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, sözcük anlamının "***bitimi***" ile "***tarz ve üslubu***"nu belirten ifadeler kurulur.	Мэшыкlэ. Жэщыкlэ. lуэхукlэ (İş bitimi, sonu). Пкъыкlэ. Ткlиикlэ. Щысыкlэ. Щlыкlэ. Кlуэкlэ. Лъагъукlэ. Псэлъэкlэ. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.
Плэ: Bir "besleме alanı, yatak" ifade bu sesinin sona gelerek sözcüğe dahil	Мэшыплэ. Жэщыплэ. lуэхуплэ. Пкъыплэ. Ткlиилэ. Щысыплэ. Щlыплэ. Кlуэплэ; Кlуаплэ. Лъагъуплэ; Лъэгъуаплэ. Псэлъэплэ (Konuşma

olmasında, sözcük anlamına ilişkin olgunun "***beslenim alanı* ile *yatağı***" ifade bulur.	yeri); Псэлъапlэ (Genel konuşma yeri). **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.
Щхьэ: "Baş, başlangıç; Kafa" ifade eden bu sesin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, sözcük anlamına ilişkin olgu bu anlamlarda ifade bulur.	Мэшыщхьэ. Жэщыщхьэ. lуэхущхьэ. Пкъыщхъэ. Щысыщхьэ. Щlыщхъэ. Псэлъащхьэ (Söz başı; Konuşma başlangıcı). **<u>Yaygınlık:</u>** Bir başı ve başlangıcının söz konusu olduğu tüm sözcüklerin -özellikle adılların- sonuna gelebilir.
Пкъы: "Gövde, beden, bünye" ifade eden bu sesin sona gelerek sözcüğе dahil olmasında, sözcük anlamına ilişkin olgu bu anlamlarda ifade bulur.	Мэшыпкъ. Жэщыпкъ. lуэхупкъ. Пкъыпкъ. Щlыпкъ. Псэлъэпкъ (Söz -sözcük- gövdesi). **<u>Yaygınlık:</u>** Bir gövde ya da bünyesinden söz edilebilecek anlamlara sahip olan tüm sözcüklerin -özellikle adılların- sonuna gelebilir.
Хъу: "Erkek, eril, olma" ifade eden bu ses, sonuna geldiği sözcüğe bu anlamlarda katılır.	Мэшыхъу. Жэщыхъу. lуэхухъу. Пкъыхъу (Eril gövde). Щlыхъу. Псэлъэхъу. Тклиихъу. Щысыхъу. **<u>Yaygınlık:</u>** Sonuna geldiği sözcük anlamının erilliği ile erkeğin söz konusu olması halinde tüm sözcüklerin sonuna gelebilir
Бзы: "Dişi" ifade eden bu sesin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, sözcük anlamına ilişkin olgu bu anlamlarda ifade bulur.. **Бзэ:** "Dil, mantık" ifade eden bu sesin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, sözcük anlamına ilişkin olgu bu anlamlarda ifade bulur.	-Мэшыбз. Жэщыбз. lуэхубз. Пкъыбз (Dişil gövde). Щlыбз. Псэлъэбз. -Мэшыбзэ. Жэщыбзэ. lуэхубзэ (İş mantığı; Tam da iş). Пкъыбзэ. Щlыбзэ. Псэлъэбзэ (Konuşma dili). Псэлъабзэ (Sözün ta kendisi). Лъагъубэ. **<u>Yaygınlık:</u>** -"Бзы" sesi, dişil ve dişinin söz konusu olması halinde, tüm sözcüklerin sonuna gelebilir. -"Бзэ" sesi, tüm sözcüklerin -özellikle adılların- sonuna gelir. Nitekim, sonuna geldiği sözcük anlamının bir dil ve mantığı yanında, bizzat kensisi olmasını ifade eder.
Пцlы: "Yalan" ifade eden bu sesin sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, sözcük anlamına ilişkin olgunun "*yalancıktanlığı ve sahteliği*" ifade bulur.	Мэшыпцl. lуэхупцl (Göstermelik -yalan- iş). Пкъыпцl. Щlыпцl. Псэлъэпцl. Щысыпцl. Лъагъупцl. **<u>Yaygınlık:</u>** Sonuna geldiği anlamın sahte ya da yalancıltanlığını ifade bakımından tüm sözcüklerin -özellikle adılların- sonuna gelebilir.

Fiil Niteliği Bulunan Ses Sözcüklerin Sözcük Sonuna Gelmesiyle Oluşan Bileşik Sözcükler:

Sözcük sonuna gelen ses sözcük anlamlarının eylemsel nitelikleri bulunmasında (fiil niteliğine sahip olmasında) ortaya çıkan ifadeler de birer bileşik sözcük niteliğindedir. Aşağıda, seslerin dilsel olarak fiil anlamı bakımından sözcük sonuna gelmesiyle ortaya çıkan ifade örnekleri verilmiştir. Konu olan ses fiilin bir sözcük sonuna gelmesi, o sözcük anlamının eylenmesine ilişkin bir bileşik sözcüğün ortaya çıkmasını sağlar. Bu bileşik sözcüğün anlamlı ve dilsel olarak geçerli olması, konu olan sözcükle fiil niteliğindeki ses sözcüğün anlamsal uygunluk ve tamlayıcılığı ölçüsündedir.

Elbette, konu edilen seslerin fiil nitelikleri dışında da anlamları olabilir ve ortaya çıkan ifadeler bu anlamları temelinden de okunabilir. Ancak, burada sona gelen sesin fiil niteliğine sahip olması hali konu edilmektedir.

<u>Щ</u>ын: ***<u>Yap</u>****mak.* Fiil olarak "yapma" ifade eden "**щ**" ses anlamının sona gelerek sözcüğe dahil olmasında, o sözcük anlamının "***yapılma, kılgılanma*** *ile* ***yapıscısı***" ifade bulur. -"**Щы**" sesinin dilsel olarak aynı zamanda adıl bir sözcük olan "***yer***" ifade etmesinde, sonuna geldiği sözcük anlamına ilişkin bir "***yer***" anlamı da ifade edeceği açıktır-	Мэшыщ. Жэщыщ. Іуэхущ. Пкъыщ. Ткіиищ. Щысыщ. Щ<u>І</u>ыщ. Кіуэщ. Лъагъущ. Псэлъэщ. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir. Böylece, ortaya çıkan ifadeler eylemsel ve adıl nitelikli anlamlar taşır.
<u>Щ</u>Іэ**н**: ***<u>Yapadur</u>****mak*; ***<u>Bil</u>****mek.* "Yapadurma, yapma durumu, bilme" anlamına gelen "**щІэ**" sesinin sona gelerek sözcüğе dahil olmasında, o sözcük anlamına ilişkin olgunun "***yapılması, yapıcısı, bileni***" ifade bulur. -"**Щ<u>І</u>э**" sesinin "***yeni***" anlamına gelen bir sıfat olmasında da, sonuna geldiği sözcük anlamının "***yeniliği***" de ifade bulur-.	Мэшыщ<u>І</u>э. Мэшащ<u>І</u>э. Жэщыщ<u>І</u>э. Іуэхущ<u>І</u>э. Пкъыщ<u>І</u>э. Ткіиищ<u>І</u>э. Щысыщ<u>І</u>э. Щ<u>І</u>ыщ<u>І</u>э. Кіуэщ<u>І</u>э. Лъагъущ<u>І</u>э. Псэлъэщ<u>І</u>э. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.
<u>Бжы</u>н: ***<u>Sa</u>****ymak.* "**Бжы**" sesi sözcük sonuna gelmekle, o sözcük anlamının ilişkin olduğu olgunun "***sayılması***" anlamı kurulur. **<u>Бжэ</u>**н: ***<u>Sayadur</u>****mak.* "**Бжэ**" sesinin fiil anlamıyla sözcük sonuna gelmesi, o sözcük anlamının ilişkin olduğu olgunun "***sayılma durumu, -işlemi***" ifade bulur.	-Мэшыбж. Жэщыбж. Іуэхубж. Пкъыбж Ткіиибж. Щысыбж. Щ<u>І</u>ыбж. Кіуэбж. Псэлъэбж. -Мэшыбжэ. Жэщыбжэ. Іуэхубжэ. Пкъыбжэ. Ткіиибжэ. Щысыбжэ. Щ<u>І</u>ыбжэ. Кіуэбжэ. Псэлъэбжэ. **<u>Yaygınlık:</u>** Tüm sözcüklerin sonuna gelebilir.

*

Ses anlamların dilsel işleyişte adıl anlamlarda kronik hale gelmesi yanında, yukarıdaki örneklerde izlenebildiği gibi, eylemsel nitelikleri bakımından fiil anlamlarında da dilsel kronik oluşturması yaygın bir olgudur. Bir ses fiil

anlamıyla sözcük sonuna gelmesi halinde de, doğaldır ki, konu olan sözcük anlamına ilişkin olan bir eylemsel olguyu ifade eden bileşik sözcükler oluşur. Yukarıdaki çizelgede olduğu gibi yaygın anlamlar ortaya çıkmasa da, çoğu ses fiillerin sona gelmesinde, -sonuna geldiği sözcük anlamına bağlı olarak- bileşik sözcüklerin ortaya çıkması söz konusudur.

Aşağıdaki çizelge, ses fiillerin sözcük sonuna gelmesi halinde, bileşik sözcüklerin ortaya çıkmasına ilişkin örnekler sunar. Elbette ortaya çıkan ifadeler, sonuna gelen ses sözcüğün ses fiil anlamı yanında, ad anlamıyla veya sıfat niteliğiyle de okunabilir. Çizelgede, ses fiil anlamları ile ortaya çıkan ifadeler yanında, başka ifade örnekleri de verilmiştir.

Ad niteliği bulunan ses sözcüklerin sözcük sonuna gelerek bir bileşik sözcük oluşmasının ifade ettiğimiz kısıtları yanında, fiil ve sıfat niteliği bulunan ses sözcüklerin sözcük sonuna gelerek bileşik bir sözcük oluşumunda daha yaygın ve genellikleri bulunduğu ifade edilebilir.

Bu ifadeler yanında, her sesin ve ses sözcüğün sona gelmesiyle ortaya çıkacak olan ifadenin doğru ve yaygın olmasının, sözcük anlamı ile ses sözcük anlamına bağlı olduğunu genel olarak belirtmek gerekir. Bu genel ifadeden olarak, ses fiilin sona gelmesiyle ortaya çıkan ifadenin dilsel olarak geçerli ve yaygın bir ifade olması, konu olan sözcüğün bu ses fiilde eylenebilmesine bağlıdır. Bu anlamsal nitelikle birlikte, genel olarak sona gelen ses fiille eylenebilecek olan baştaki sözcüğün fiil niteliği bulunmaması da gerekir. Bu nedenlerle, her sözcüğün sonuna bir ses fiilin gelerek ortaya bir bileşik sözcüğün çıkması söz konusu olmaz.

Іун, **Іуэ**н: Ötmek, ünlemek, konuşmak. “**Іуэ**н” aynı zamanda “döven sürmek”tir.	Мэшыіу. Мэшыіуэ. Жэщыіу. Жэщыіуэ (Gece ötüşü; Gece döven sürüşü). Тклиіу. Тклиіуэ. *Başka ifade örnekleri:* -Адэкъэіу. Адакъэіуэ (Horoz ötüşü). -Мэкъуаіуэ (Ot sürme). Гъасаіуэ. Гуэдзаіуэ.
Сэн: Ekmek; Dikmek.	Мэшысэ. Жэщысэ (Gece ekimi). Пкъысэ. *Başka ifade örnekleri:* Гуэдзысэ. Гъэвасэ. Джэшысэ (Fasulye ekimi).
Дзын: Atmak.	Мэшыдз. Жэщыдз. Псэлъэдз (Söz atma; söz atıcı). *Başka uygun ifade örnekleri:* Мэфіэдз. Мывэдз. Пхъэдз (Odun atımı; odun atan).
Щэн: Satmak.	Жэщыщэ. Пкъыщэ (Gövde satışı, satıcısı). *Başka uygun ifade örnekleri:* Мыіэрысащэ. Хьэпшыпыщэ (Öteberi satışı, satıcı).
Тіын, **Тіэ**н: Kazmak, deşmek.	Мэшытl, Мэшытlэ. Жэщытl, Жэщытlэ. Пкъытl, Пкъытlэ. Щlытl, Щlытlэ (Yer kazımı, kazıcı).

	Başka uygun ifade örnekleri: Кхъэтl, Кхъатlэ (Mezar kazma, kazıcı). Мащэтl.
Пщын: Ölçmek; Sürünmek.	Мэшыпщ. lуэхупщ. Пкъыпщ (Gövde ölçer, ölçen). *Başka uygun ifade örnekleri:* -ЩIыгупщ. Ныбжьыпщ (Yaş ölçme, ölçer). -Лъэгуажьэмыщхьыпщ (Dizüstü sürünme).
Пщэн: Ölçedurmak; Sürünedurmek; Üflemek.	Мэшыпщэ. Жэщыпщэ. Псэлъапщэ (Söz başı). *Başka uygun ifade örнekleri:* -ЩIыгупщэ. Ныбжьыпщэ (Yaş ölçme, ölçer). -Пхащхьэпщэ (Kıçüstü sürünme, sürünen). -Гъуклапщэ (Demirci üfleyicisi). Жьэгуапщэ.
Пlын, **Пlэ**н: Beslemek, Besleyedurmak	Мэшыпl, Мэшыпlэ. Жэщыпl, Жэщыпlэ (Gece besleme, beslenen). Пкъыпl, Пкъыпlэ. *Başka uygun ifade örnekleri:* Быныпl, Быныпlэ, Бынапlэ (Yavru besleme). Кыцlапlэ. Хьэпшырыпl, Хьэпшырапlэ.
Тхын, **Тхэ**н: Yazmak, Yazadurmak.	Мэшытх. Мэшытхэ. Жэщытх, Жэщытхэ (Gece yazımı, yazan). Псэлъэтх, Псэлъэтхэ, Псэлъатхэ. *Başka uygun ifade örnekleri:* Тхылъытх, Тхьылъытхэ (Kitap yazımı, yazıcısı).
Тклун, **Тклуэ**н: Damlamak, Damlayadurmak.	Мэшыткlу. Жэщыткlуэ (Gece damlayan). Щысыткlу, Щысыткlуэ. *Başka uygun ifade örnekleri:* Тхъуткlу, Тхъуткlуэ (Yağ erimesi). Мылыткlу.
Шхын, **Шхэ**н: Yemek, Yiyedurmak.	Мэшышх, Мэшышхьэ (Ekin yiyen). Жэщышх, Жэщышхэ. lуэхушх, lуэхушхэ. *Başka uygun ifade örnekleri:* Кхъужышх, Кхъужышхэ (Armut yeme, yiyici). ЩIэкхъуэшх, ЩIэкхъуашхэ.
Пхын, **Пхэ**н: Bağlamak, Bağlayadurmak.	Мэшыпх, Мэшыпхэ. Жэщыпх, Жэщыпхэ. lуэхупх, lухупхэ (İş bağlama, bağlayıcı). *Başka uygun ifade örnekleri:* Пхъэпх, Пхъапхэ. Мэкъупх, Мэкъупхэ (Ot bağlama, bağlayıcı). Хьэсэпх, Хьэсапхэ.
ПщIын, **ПщIэ**н: Çapalamak, Çapalayadurmak; Devşirmek.	Мэшыпщl. Жэщыпщl, Жэщыпщlэ (Gece çapalama, çapalayıcı; Gece devşme, devşirici). *Başka uygun ifade örnekleri:* Джэшыпщl, Джэшыпщlэ (Fasulye çapalama, çapalayıcı; devşirme, devşirici).

Fiil Nitelikli Ses Sözcüklerin Sona Gelmesiyle Ortaya Çıkan Eylemsel Kronik İfadeleri Ve Mesleki Terimler Üzerine:

Adıgecede bir eylemin yürütülmesi ya da yapılması ile o eylemi yürütme ve yapma durumunda olan, -eylemin niteliğinde göre- sona gelen ses anlamlarla kurgulanan sözcüklerle ifade edilir. Konu olan eylemi ifade eden sözcük sonuna, yapma veya yürütme anlamı ifade eden sesin gelmesiyle, o eylemin yapıcısı ya da yürütücüsünü ifade eden sözcük türetilir. Bu kurgu, bir işi meslek edinmiş olanların da adlandırılmasında kendisini gösterir.

Bu ifadeden olarak, konu olan işin uyum (кly) sağlanarak yürütülmeyi gerektirmesi halinde, söz konusu eylemi ifade eden sözcük sonuna "кlyэ" sesinin gelmesiyle türeyen sözcük, söz konusu işi meslek edinmiş olanın ifadesidir. Aşağıda, sona gelen "кlyэ" sesiyle türetilmiş olup, gerek bir eylemi yürütücü anlamında ve gerekse böyle bir olgunun bir meslek ifade etmesine ilişkin sözcük örnekleri verilmiştir:

-«Хъунщlaкlyэ (Soyguncu). Дыгъуaкlyэ (Hırsız). Бгъэрыкlyэ (Mütearrız). Псэлъaкlyэ (Konuşkan; Konuşmacı)».

-«Хъумaкlyэ (Bekçi). Лэжьaкlyэ (Çalışkan; Çalışan, işçi). Тхaкlyэ (Yazıcı; Yazar). Гупщысaкlyэ (Düşünür). Усaкlyэ (Şair). Джэгуaкlyэ (Oyuncu)».

Bazı meslek veya davranış biçimleri, o şeyin bizzat kılgısal olarak –pratik olarak- yapılmasına (щlы) ilişkin olarak ifade bulur ki, o iş ya da davranışa ilişkin olan sözcük sonuna yaparolma (щlэ) anlamı gelerek konu olan meslek ya da davranış ifade bulur. Bu şekilde eylemde bulunan ile, bir işin yapıcısı anlamında bir meslek ifade edecek şekilde ortaya çıkan sözcük örnekleri aşağıdadır:

-«Elyящlэ(Yaramaz)».

-«Пхъащlэ (Marangoz)»

Madencilik ve demircilik, bir cevherin işlenmesi ve buradan ortaya çıkan malzemeye de biçim verilmesi işlemidir. Ortaya çıkarılan cevher, kurutularak (гъу) ve törpüleneker (егъу), eğilip bükülerek işleme tabi tutulur. Bu işlemlere tabi tutulan cevherin topraktan çıkarılması (кlы) yanında, işlemler sonucunda biçim (гъу) verilerek (кlэ) kendisinden bir şeylerin ortaya çıkarıldığı da (кlы) açıktır. Madencilik faaliyetlerine ilişkin dilsel ifadeler, tüm bu olguları kapsayacak şekilde ses anlamsal temelden kurgulanan sözcükler olarak ortaya çıkar. Aşağıda bunlara ilişkin sözcük örnekleri verilmiştir:

«Гъукlэ (Madenci, demirci). Гъукlэн (Maden işlemek)».

Madenciliğin geçmişte önemli bir iş haline gelmesinde, en iyi işleme ve en iyi maden ürünlerini ortaya koyma olgusu, onun pirlerini de ortaya çıkarmıştır. Böyle bir gelenek, Adıge soyadları arasındaki yerini de almıştır:

«Гъукlэпщ (Madenci piri). Гъукlэпщыкъуэ (Bir soy isim)».

Özelinde bir alandan ortaya çıkan şeyler, sona gelen "кl" ile ifade bulur:

«Гъущlхэкl (Demirden yapılan malzeme, demir ürünü)».

«Хэдэхэкl (Bahçe ürünü)».

Çobanlık ve besicilik gibi, bir canlının beslenmesi ve gelişimine ilişkin olan işler oldurmaya ilişkindir ve "хъу-э" sesinin sona gelmesiyle kurulur:

«lэхъуэ (Çoban). Шыхъуэ (At çobanı). Выхъуэ (Öküz çobanı)».

BİLEŞİK SÖZCÜKLER ÜZERİNE

Ses anlamsal bir dil, seslerin bizzat kendilerinin dilsel bir ifade ve sözcük niteliği bulunabileceği bir dildir. Bununla birlikte, seslerin anlamsal temelde bir araya gelmeleriyle ortaya çıkan ses grupları birer sözcük olarak ortaya çıkabilir. Daha önce de ifade edildiği gibi, ses anlamsal bir dilde ifadeler süreci hem ses anlamsal işleyişe hem de ortaya çıkan dilsel ifade ve sözcüklerin işleyişi sürecine ilişkindir. Dilin işleyişinin her bir aşamasında ve kesiminde, hem ses anlamsal işleyiş iş başındadır, hem de bir sözcük niteliğiyle seslerin ve ses gruplarının dilsel işleyişte bulunması söz konusudur. Ses anlamsal bir dilin her bir adımında ve örneğinde, seslerin hem anlamsallıklarıyla okunması, hem de bir ses sözcük olarak okunabilmeleri söz konusudur. Bir ses anlamsal dil, seslerin anlamsal temelinden itibaren kesintisiz bir işleyişe sahiptir; ortaya çıkan sözcük ve ifadelerle birlikte ses anlamsallığın da işleyişte bulunduğu bir süreçtir. Bu bakımdan, iki sesin bir araya gelmesi ve birleşmesi hem bir ses anlamsal birleşme olarak dilsel kronik hale gelmesinde ortaya çıkabilecek ifadelerin kurulmasıdır; hem de, konu olan seslerin birer sözcük olmasında, birleşmeleriyle ortaya çıkan bir bileşik sözcük söz konusudur.

Seslerin anlamsallığından söz edilebildiği ve çoğu sesin dilsel olarak da bir sözcük anlamı bulunabildiği ses anlamsal bir dilde, sözcüklerin birleşmesiyle ortaya çıkan bir ifade olan bileşik sözcüğün iyi tanımlanması gerekir. Zira, bir araya gelen ya da birbirini izleyen seslerden her biri, bir ses sözcük olabilmesi dışında, aynı zamanda ses anlamsallığı da bünyesinde taşır.

Bileşik sözcükten söz ettiğimizde, o bileşik sözcüğü oluşturan elemanların dilsel olarak sözcük niteliği bulunmasından söz ederiz. Bu durumda, sözcük niteliği bulunmayan ve anlamsallığından söz ettiğimiz seslerin bir araya gelmesi bir bileşik sözcük oluşturmaz; ya da, bir sözcüğün sonuna ya da başına gelen ve fakat dilsel olarak bir sözcük niteliği bulunmayan seslerle bir bileşik sözcük oluşmaz. Konu olan seslerin dilsel işleyişte bir sözcük niteliği bulunuyorsa, birbirini izlemelerinde ya da bir sözcükle birleşmelerinde ortaya çıkan ifade bileşik sözcüktür. Bir bileşik sözcük olabilmesinin önkoşulu, konu olan iki sözcüğün (ses ya da ses grubundan oluşan sözcük için) dilsel bir kronik olarak okunmasıdır; ses anlamsal temelde okunması değildir.

Bir bileşik sözcüğün ortaya çıkması için, konu olan sözcüklerin birleşebilmesine ilişkin koşullar söz konusudur. Öncelikle, bileşik sözcük haline gelecek olan iki sözcük arasında anlamsal uyum ve tamlayıcılık nitelikleri bulunmalıdır. Sonra da, birleşecek olan sözcükler arasında anlamsal olarak başatlık ve ilişkinlik ya da işleyiş hiyerarşisi söz konusudur. Bu olgunun, seslerin bir araya gelip bir sözcük oluştumalarının, sıradüzenine ilişkin olan bir hiyerarşinin söz konusu olduğu Adıgecenin sözcük kurgusuna uygun olduğu da açıktır. Bu ifadeden olarak, sözcük birleşmesinde baştaki sözcük anlamı başattır; sondaki sözcük anlamı da baştaki sözcük anlamına ilişkindir. Sözcük

birleşmesinde temel olan anlam baştaki sözcük anlamıdır; sona gelen sözcük baştaki sözcüğe ilişkindir ve onun işleyişini sağlama işlevindedir. Bu ifadeden olarak da, sondaki sözcük anlamı, baştaki sözcüğe özelleşmiş bir işleyişe sahiptir; baştaki sözcük anlamını işletmeye özelleşmiştir. Bu anlamsal özelleşmişliğin söz konusu olması halinde ancak, bir sözcük bir başka sözcük sonuna gelerek birleşir ve bir bileşik sözcük ortaya çıkabilir. Bir bileşik sözcükte bulunan iki sözcükte, sondaki sözcüğün anlamı baştaki sözcük anlamına özelleşmiş haliyla okunma durumundadır.

*

Sözcük sonuna gelen seslerin ses anlamlarında okunması ile sözcük niteliğinde okunmasına ilişkin bir karşılaştırmalı örnek...

Bir ses sözcüğün sözcük sonuna gelmesi bir bileşik sözcük oluşturur. Buna karşın, sözcük sonuna gelen seslerin bir ses sözcük değil de, bir ses anlam olarak okunması halinde, ortaya çıkan ifade, konu olan sözcüğün işleyişindeki bir ifadedir ve bu bir bileşik sözcük değildir.

Bu ifadeden olarak, sözcük sonuna gelen seslerin irdelenmesi sırasında gördüğümüz "мэшыlуэ" sözcüğünü ele alalım. Bu sözcük (мэшыlуэ) mevcut olan "мэш" sözcüğünün sonuna gelen "lуэ" seslemiyle oluşmuştur ki, ortaya çıkan bu ifadenin (мэшыlуэ) "lуэ"nın iki şekilde okunmasında iki farklı anlamı söz konusudur: Bir okuma, "lуэ" sesleminin sözcük olarak okunmasıdır; diğerinde ise aynı seslemin (lуэ) ses anlamsal olarak okunmasıdır.

"lуэ" sesleminin bir sözcük olarak okunmasında, sonuna gelmiş olduğu "мэш" sözcüğü ile bir bileşik sözcük oluşturur: "lуэ" sesleminin "çevrili alan, ağıl" anlamında bir sözcük olması halinin "мэш" sözcüğü sonuna gelmesinde ortaya çıkan "мэшыlуэ" sözcüğü "ekin ağılı" anlamındaki bir bileşik sözcük olur.

Aynı ifadenin (мэшыlуэ) "ekin (мэш) sürme (lуэ)" anlamındaki bir bileşik sözcük niteliği bulunacağını da ifade etmek gerekir. Nitekim, "мэш" sözcüğünün sonuna gelen "lуэ"nın bir sözcük (lуэн: döven sürmek) anlamında ele alınması halinde de bir bileşik sözcük ortaya çıkar.

Oysa, "мэш" sözcüğünün sonuna "lуэ"nın "bir açılımsal limitin ötelenimi" ses anlamında gelmesi ve okunması, "мэш" sözcük anlamını pekiştirme işlemi görmesini sağlar; bu okumada "мэшыlуэ" sözcüğü "iyice ekin" anlamında bir ifade olur.

*

Sözcük sonuna gelmek ve birleşmekle bileşik sözcük oluşturabilecek olan sesler doğal olarak anlamlı seslerdir. Salt anlamsal ve işlevsel sesler sözcük niteliğine sahip olmazlar ve dolayısıyla da sona gelmekle bileşik sözcük oluşturmazlar.

Dilsel işleyişte bir anlamda kronik oluşturmayan ve bir ses sözcük niteliğine kavuşmayan sesler, salt anlamsal olan sesler (къы, къэ) ile işlevsel seslerdir (ы, э, vb). Bu sesler, dilsel işleyişte sözcük niteliğine kavuşmamak –ses sözcük olmamak- bakımından, sona gelmekle de bileşik sözcük oluşturmazlar.

*

Adıgecenin genel sözcük kurgusu, bileşik sözcüklerin de kurgusunda esastır...

Bir bileşik sözcük, birleşen sözcüklerin kendi dilsel anlamlarının söz konusu olduğu bir dilsel kronik oluştursa da, birleşen sözcüklerin olduğu gibi kalmasını koşullamaz. Nitekim, bir bileşik sözcük bir bütündür ve birleşen sözcüklerden oluşan yeni bir sözcük kurgusudur. Bu ifadeden olarak, birleşen iki sözcük, ses anlamsal bir bütün ifade olarak kurugulanır: Birleşen iki sözcükten sondaki sözcük kurgusu aynı kalırken, baştaki sözcükteki ses anlamsal kurgunun değişimi söz konusu olur.

Aşağıda iki sözcüğün aracısız birleşmesiyle ortaya çıkan doğrudan bileşik sözcük örnekleri verilmiştir. Sözcük kurgusundan bildiğimiz gibi, sondaki sözcük baştaki sözcük anlamına görelidir ve onun anlamını işleten ve niteleyendir. Aşağıdaki örnekler, sondaki sözcüğün "isim, sıfat ve fiil" olması halleriyle ortaya çıkan doğrudan bileşik sözcük örneklerinden oluşur.

-М**а**фlэ (Ateş); Дзы (Atım, atma)	-М**э**фlэдз (Ateş atan: Ateşçi)
-М**а**фlэ (Ateş); Гу (Araba)	-М**э**фlэгу (Ateş arabası: Tren)
-М**а**хуэ (Gün); Фlы (İyi)	-М**э**хуэфl (İyi gün)
-Ун**э** (Ev); Щхьэ (Baş, üst)	-Ун**а**щхьэ (Ev başı, üstü: Dam)
-Унэ (Ev); Щlэ (Yeni)	-Унэщlэ (Yeni ev)
-Ун**э** (Ev); Щlэ (Щlы-э: Yapma, yapan)	-Ун**а**щlэ (Ev yapan: Ev ustası)
-Блы (Yedi); Щхьэ (Baş)	-Блыщхьэ (Yedi başı: Pazartesi)
-Унэ (Ev); Цlыкlу (Küçük)	-Унэцlыкlу (Küçük ev)
-Блын (Duvar); Щlы (Yapma, yapım)	-Блынышl (Duvar yapan: Duvarcı)
-Мы (-Yaban- elma); lэрысэ (Elle dikim; -bizzat- elde yetişme)	-Мыlэрысэ (Elde yetiştirilmiş elma: Kültür elması)
-Мафlэ(Ateş); Щхьэ (Baş)	-Мафlэщхьэ (Ateş başı)
-Мафlэщхьэ (Ateş başı); Тыхь (Adak)	-Мафlэщхьэтыхь (Ateşbaşı adağı)

Bağlantılı Bileşik Sözcükler:

İki sözcüğün arasındaki bağlantının doğrudan kurulduğu bileşik sözcük örnekleri yukarıda verilmiştir. Bunun dışında, aralarındaki bağlantının bir ses aracılığıyla kurulduğu bileşik sözcükler vardır. Bu bileşik sözcükleri "bağlantılı bileşik sözcükler" olarak ifade etmek uygun düşer.

Kuşkusuz böyle bir işlemi gerçekleştiren seslerin, sözcük sonuna gelerek sözcük anlamını olduğu gibi koruyup tespit ederek, müteakip ifadeyle bağlantı kurulması işlevi gören seslerden olması beklenir; ve böyledir.

Konu olan sesler, bir sözcüğün sonuna gelerek müteakip sözcükle ilişkisini kurmakta olup, böylelikle de ortaya çıkan bileşik sözcüğün bir parçası olarak arasına yerleşmektedir. Konu olan ses, burada ortaya çıkan bileşik sözcüğün bir genel sözcük olarak kurgulanmasını engellemez. Başka bir ifadeyle, bir sözcüğün tam da sonunda bulunması halinde, o sözcüğün kurgusunun olduğu gibi kalmasını sağlayan bu sesler, bileşik sözcük arasında kalmak bakımından,

ortaya çıkan bileşik sözcük kurgusunun bir genel sözcük kurgusu olmasını engellemez.

Sözcükler arasındaki bu bağlantıyı sağlayan seslerin başında, genellikle sonuna geldiği sözcüğün bizzat gösterilerek empoze edilmesini sağlayan "**р**" sesiyle ve onun ötelenim (э) almasıyla sonuna geldiği sözcük anlamının müteakip ifadede de etkin olmasını sağlayan "**рэ**" sesi gelir:

-Сы**ры**ху (сы-ры-ху): Sarışın.
-Жьэ**ры**мэ: Kızartma kokusu.
-Пхъу**ры**лъху (пхъу-ры-лъху): Kızdan doğma olan anlamında kız taraflı yeğen, torun.
-Къуэ**ры**лъху (къуэ-ры-лъху): Oğul taraflı yeğen, torun.
-Зэ**ры**гъуэтын (зэ-ры-гъуэ-ты-н): Birbiriyle buluşmak.
-Гъуэ**ры**гъуапщкlуэ (гъуэ-ры-гъуэ-пщкlу-э): Birbirinin- yerini (гъуэрыгъуэ) bularak saklanma (пщкlуэ) -oyunu- anlamında "saklambaç".
-lуэ**ры**lуатэ: -"Anlatılagelenin tekrarı olan anlatım" anlamında "söylence, epos"
-lуэ**р**вэ**р**: Konuşmaya (lуэ) dikkat (р) çekilerek veya konuşkan (lуэр) -çenesi düşük- olduğu belirtilerek, bunun da bir karıştırma -alt üst etme- ve kaynama (вэ) olması vurgulanarak (р) kurulan bir ifade olarak "geveze".
-Жьэ**рэ**lу**рэ**: -"Ağız ile ötüm -çene" anlamında "geveze, boşbağaz".
-Зы**ры**з; Зэ**ры**з: -Bire bir anlamında "birer".
-Вэ**рэ**вий: -Çift sürme eyleminin sekiz öküzle yapılasına ilişkin bir ifade, "sekiz öküzle çift sürme"

Bağlantılama işlemini gerçekleştiren "**рэ**" seslemi, -konu olan sözcük anlamına da bağlı olarak-, önceki sözcük anlamının sonraki sözcükte sürmesini ifade eder ki, böylelikle, sonuna geldiği sözcüğün tekrar edilmesiyle bir pekiştirme işlemi gerçekleşir:
«Щlэ**ра**щlэ: Yepyeni; Yeniden, yenileme. Кlуэ**ра**кlуэ: Pek yürüyüşçü. Флэ**ра**флэ: İyileme, iyicelem, -güzelleme».

"Р" sesinin ifade ettiğimiz bu işlevine benzer şekilde, iki sözcüğün bağlantılanmasını sağlama işlevine sahip olan iki sesten daha söz edilebilir. Bu sesler, içinde bulunduğu sözcüğe kendi anlamında katkı sağlamayan ve fakat kendisinden önceki ses grubuyla sonrasındaki ses grubunun ilişkilenmesi işlevleri sağlayan seslerdir. Bu sesler, sonunda bulunduğu ifade anlamını sonuna bitişen ifade anlamına bağlantılar. Ancak, böylelikle ortaya çıkan ifadenin bir bileşik sözcük olabilmesi için, bu seslerin arasına girdiği iki ifadenin de birer sözcük olması ya da sözcük olarak okunması gerekir.

Bu ifade doğrultusunda, sonuna geldiği ifadeyi finale ederek mastar hale dönüştüren "**н**" sesinden sonra bir sözcüğün gelmesi hali de bağlantılı olarak kurulan bir bileşik sözcük oluşumu olarak değerlendirilebilir. Verilen örneklerde, aradaki "н" sesinden önceki ve sonrasındaki seslerin sözcük nitelikleriyle okunmasında çıkan ifadeler birer bileşik sözcüktür.

Benzeri şekilde, sonuna geldiği ifadeyi işaret edip müteakip ifadeyle bağlantısını sağlayan "**м**" sesinin bir sözcük sonuna gelmesi ve bunu bir sözcüğün izlemesi halinde de ortaya çıkan ifadenin bir bileşik sözcük olduğu ifade edilebilir. Verilen örneklerde, "м" sesinden önceki ifadeyle sonraki ifadeleri ses anlamlarında değil de sözcük anlamlarında okumak, bir bileşik sözcüğün ortaya çıkmasıdır.

Aşağıda, her iki sesin bağlantılamasıyla ortaya çıkan bileşik sözcük örnekleri verilmiştir.

-«lэ**н**лъэ: Elin iş görmesine yarayacak kadar bir bölge, alan, oyulmuş yer; hamur karma kabı. ly**н**кlыбзэ: Anahtar».
-«Пща**м**пlэ: "Boyna yatak olan, boynu kapsayan" olarak kurulan "yaka".
Тхылъы**м**пlэ: Yazılmaya yatak –zemin olan anlamında "kağıt"».

İKİNCİ KESİM
"SES SÖZCÜKLER"DEN SÖZCÜK TAMLAMALARINA

"SES SÖZCÜK"LERİN MEVCUT BİR SÖZCÜĞÜN BAŞ TARAFINDA YER ALMASINDA ORTAYA ÇIKAN İFADELER

Dilsel kronik oluşturabilen ve başlıbaşına bir sözcük niteliği kazanan sesler ses anlamından söz ettiğimiz seslerdir. Bir ses sözcük niteliğini kazanan bu seslere karşın, salt anlamsal ile işlevsel olarak ifade ettiğimiz sesler başlıbaşına bir dilsel anlam oluşturmazlar. Bu ifadeden olarak da, bir ses sözcük niteliğiyle sözcük başına gelen sesler anlamlı dediğimiz seslerdir; anlamsal ve işlevsel sesler değil. Bununla birlikte, anlamsal seslerin de sözcük başına bitişik olarak gelebildiğini ve ses anlamsalına uygun olarak sözcüğün işleyişine başat ses olarak girdiğini belirtmek gerekir. Ancak, işlevsel seslerin asla sözcük başına ayrı ya da bitişik olarak gelmediğini belirtmek gerekir; nitekim, başlıbaşına bir anlamı ya da anlamsal niteliği bulunmamak bakımından, işlevsel nitelikli bir sesin kendisinden itibaren başlayacak olan bir dilsel süreç söz konusu değildir.

Anlamı bulunan seslerin dilsel kronik oluşturduğunu ve bir ses sözcük niteliği edindiğini ifade ettik. Böyle bir ses sözcüğün bir sözcük başına gelmesi, ayrı ya da birleşik yazılıp telaffuz edilmesi hali olabilir.

Ayrı yazılması, konu olan ses sözcük ile başına gelmiş bulunduğu sözcüğün genelde bir sözcük tamlaması gerçekleştirmeleri halidir. Bu tamlamada, baştaki sözcük (burada "ses sözcük") başattır ve tamlanandır; sondaki sözcük (ses sözcüğün başına gelmiş bulunduğu "sözcük") tamlayandır ve sözcük tamlaması anlamını eyleyen ve işletendir. Elbette ki, bir sözcük tamlaması, ardışık gelen iki sözcüğün anlamsal uyum ve tamlayıcılık niteliklerini gerektirir. Bu ifadeden olarak, bir ses sözcüğün her bir sözcük başına gelip ayrı yazılması hali, her zaman anlamlı ve dilsel olarak geçerli bir sözcük tamlaması ortaya çıkarmaz.

Bir ses sözcük niteliğiyle sözcük başına gelerek sözcükle birleşik yazılması hali ise, bir bileşik sözcüktür. Kuşkusuz, böyle bir olgu da yine ses

sözcük ile konu olan sözcüğün anlamsal uyum ve tamlayıcılık nitelikleri yanında, bileşik sözcük oluşturabilme ilişkisini gerektirir. Bileşik sözcük olabilmesi için, sondaki sözcüğün baştaki sözcük anlamına özelleşmesi ve özelinde onu işletme - eyleme durumu kazanması gerekir. Bir bileşik sözcük, iki sözcüğün bir sözcük hükmünde işlem görmesidir.

Burada, ses sözcüklerin "ad, sıfat, fiil" niteliklerine sahip olması ile aynı niteliklerle sözcüklerin başına gelmesi halinde ortaya çıkan ifadeler irdelenmektedir.

*

Çizelgede başa gelmekle muhtelif işlemler gerçekleştiren seslerin sözcük başına gelmesiyle ortaya çıkan ifadeler konu edilmektedir.

А: "Uzak"lık ifaden ses anlamıyla "işaret sıfatı" işlemi görür; sözcükten ayrı yazılır.	А жэщ (O gece). А мэш. А lуэху. А ткlий. А А псалъэ. **Yaygınlık:** Tüm sözcüklerin başına gelebilir.
И: "Kılgı alanı" ifade eden ses anlamıyla sözcük başına gelerek sözcüğün kılgılanımını ilişkilendirir. Başına geldiği sözcüğü bir başka şeye "ilişkin" kılar. Böylece, "nesnel"lik ve "üçüncü şahıs göstereni" işlevi de görür. *Sözcük niteliğine göre bitişik (sıfat) veya ayrı (ad) yazılır. *Fiillerin başına gelerek birleşir ve konu olan eylemin ilişkili eylenmesini sağlar.	*И жэщ. И мэш. И lуэху. И пкъы. Ипкъ. И кlуэ. И псалъэ. *Birleşik ve ayrı yazılmasında işlem farkı örnekleri:* -И фэ (Derisi). И кlэ. И щхьэ. И пэ. -Ифэ (Görünümü, rengi). Иклэ. Ищхьэ. Ипэ. *Илуэхун. Иклуэн. Ирикlуэ. Ипсалъэ. Ирипсалъэ. **Yaygınlık:** Tüm sözcüklerin başına gelebilir.
Е (иэ): "Yönelimsel" ses anlamıyla başa gelir. *Başa gelip ayrı yazılması "seçenek" sağlar; bu işleviyle genellikle iki sözcük arasında yer alır. *Fiil başında birleşik hali eylemin yönelik olarak eylenmesini sağlar.	*Е жэщ е махуэ (Ya gece ya gündüz). Е кlуэ е псалъэ. Мэш е мэкъу. Щыс е тедж. Мыр е мор. Ар е мыр. Абы е мыбы. *Епсалъэ (-Birine- konuş). Езэуэн. Езэгъын. Ебиин. Ефыгъуэн. Ежэн. **Yaygınlık:** Tüm sözcüklerin başına gelebilir.
Я: "И" -ve "е"- çoğuludur (иа); onların çoğulu olarak işlem görür.	Я жэщ. Я пкъы. Япкъ. Я лъагъу. Ялъагъу. Я псалъэ (-Onların- sözleri). Япсалъэ (-Onlara- konuş).

*

Başat olan "bir" sayısı sözcük başına gelip ayrı yazılır. Bu olgu, diğer sayıların "niteleme" olarak kullanımlarından farklılık gösterir.

Зы: Başlıbaşına “bir” anlamına gelir. “Bir” en bütünsel olandır, başattır; bu anlamıyla bu sayı, nitelediği sözcüğün –adın- başına gelip ayrı yazılır.	Зы жэщ (Bir gece). Зы мэш. Зы пкъы. Зы щIы. Зы щыс. Зы псалъэ. **Yaygınlık:** Tüm sözcüklerin başına gelebilir.
Зэ: Başlıbaşına “bir olarak, birinde, bir kez, dur” anlamları ifade eder ve bu anlamlarıyla sözcük başına gelmekle ayrı yazılır.	Зэ жэщ зэ махуэ (Bir -birinde- gece birinde gündüz). Зэ мэш. Зэ ткIий. Зэ щыс. Зэ щIы. Зэ кIуэ. Зэ псалъэ. **Yaygınlık:** Tüm sözcüklerin başına gelebilir.

*

Bir ses sözcüğün bir sözcük başına gelmesi ve ayrı yazılması halinde ortaya çıkan ifadenin bir sözcük tamlaması olması durumunda, baştaki ses sözcük “tamlanan”, izleyen sözcük de “tamlayan”dır. O halde, bir ses sözcüğün bir sözcük başına gelmesiyle ortaya çıkan sözcük tamlamasının anlamlı ve geçerli bir ifade olabilmesi için, başta verdiğimiz ve tamlanan olarak konumlandırdığımız ses sözcük anlamına uygun tamlayan bir sözcük gerekir. Bu sözcük tamlaması, sözcüklerin niteliğine göre “isim tamlaması” ya da “sıfat tamlaması” olabilir.

Bir ses sözcüğün eylemsel niteliği bulunmasında ve bir fiil olması halinde, bir sözcük başına gelmekle ortaya çıkan ifadenin anlamlı bir ifade olması, genellikle bu ses fiilin mastar hale gelmesini gerektirir. Bu durumda da, bu ses sözcüğü izleyen ve onun anlamını tamlama konumunda olan sözcük, baştaki bu mastar haldeki ses fiil anlamının eylenmesine ilişkindir. Aşağıdaki ilk örnekler, çekimli –emir kipi (fiil kökü)- fiillerin konu olduğu ifadelerdir. İkinci grup ifadeler, fiil mastarlarına ilişkin olarak ortaya çıkан ifadelerdir:

-«ЩIы тIэ (Yap öyleyse). Псалъэ щхьэ».

-«Щысын хуей. ЩIын Iуэху (Yapacak iş). КIуэн папщIэ (Gitmek için)».

Adıl Niteliği Bulunan “Ses Sözcükler”in Bir Sözcük Başına Gelmesiyle Oluşan İfadeler:

Aşağıdaki çizelgede, ses sözcükler sadece adıl anlamlarında ele alınmış olup, bu adıl anlamı tamlayabilecek uygun sözcükler seçilmiştir. Konu olan ses sözcüklerin sözcükten ayrı yazılmasına ilişkin örnekler sözcük tamlamasıdır (örnekler genelde sıfat tamlamasıdır); ses sözcüklerin sözcüğe bitişik yazılması hali de bileşik sözcük örnekleridir. Verilen örneklerdeki birçok sözcük tamlaması örneği, aynı zamanda bileşik sözcük olarak da ifade edilebilir durumdadır ve çizelgede böyle belirtilmiş, yazılmıştır.

Iэ (El)	-Iэ ижь (Sağ el). Iэ сэмэгу. Iэ дахэ. Iэ фIей. Iэ къабзэ. -Iэпкъ (El gövdesi). Iэфэ. Iэпэ. Iэщхьэ.
Iу (Ağız)	-Iу къабзэ. Iу дахэ. Iу фIей (Kirli ağız, -dudak). -Iупкъ. Iупэ. Iущхьэ. Iупс (Salya).
Iуэ (Ağıl)	-Iуэ цIыкIу (Küçük ağıl). Iуэ къабзэ. Iуэ фIей.

	-Іуэпкъ. ІуэцІыкІуэ. Іуэбжэ (Ağıl kapısı).
Уэ (Dolu)	-Уэ къабзэ. Уэ хужь. Уэ ткІуэпс (Dolu damlası). -Уэпкъ. Уэпс (Dolu suyu).
Сэ (Bıçak)	-Сэ жан. Сэ цІыкІу. Сэ пагуэ. Сэ кІагуэ (Kısa bıçak). -СэцІыкІу. Сэкl (Bıçak sapı). Сэпкъ.
ЦІэ (Bit; İsim)	"Bit" anlamı: -ЦІэ цІыкІу. ЦІэ фІей. ЦІэ фІыцІэ (Kara bit). -ЦІэпкъ. ЦІафэ. ЦІэфІыцІэ (Kara bit). "İsim" anlamı: -ЦІэ дахэ. ЦІэ зэпэщ. ЦІэ лей (Artık -ikinci- isim). -ЦІэлей. ЦІэрыІуэ (Ünlü).
Дэ (Ceviz)	-Дэ ин. Дэ цІыкІу (Küçük ceviz). Дэ хужь -Дэпкъ. ДэцІыкІу (Fındık). ДэфІыцІэ.
Гъэ (Yıl)	-Гъэ дахэ. Гъэ кІыхь (Uzun yıl). Гъэ кІэщІ. -Гъэку. Гъэпэ. ГъэкІэ (Yıl sonu).
Гу (Araba; Kalp)	"Araba" anlamı: -Гу дахэ. Гу цІыкІу. Гу зэпэщ (Donanımlı araba). -Гув. Гулъэмыж. Гупэ (Araba önü, -burnu). ГукІэ. "Kalp" anlamı: -Гу къабзэ. Гу уз (Kalp ağrısı). Гу бэмпІэгъуэ. -Гупкъ. Гууз (Acıklı). Гухэлъ. Губампlэ.
Дзэ (Diş; Ordu)	"Diş" anlamı: -Дзэ хужь (Beyaz diş). Дзэ фІей. Дзэ къабзэ. -Дзэпкъ. Дзэщхьэл (Azı dişi). "Ordu" anlamı: -Дзэ фІыцІэ. Дзэ щыгъын. Дзэ фащэ (Askeri giysi). -ДзэфІыцІэ. Дзэплъыжь. Дзэгъасэ (Askeri eğitmen).
Жьы (Nefes, hava, esinti -rüzgar-; Yaşlı)	"Hava, nefes, esinti, rüzgar-" anlamı: -Жьы къабзэ. Жьы пэу (Rüzgar önleyici). -ЖьыфІ. Жьыпэ. Жьыпэу (Rüzgar almayan -yer-). "Yaşlı" anlamı: -Жьы псалъэ (Yaşlı sözü, -konuşması). Жьы Іуэху. -Жьыпкъ. Жьыщхьэ (Yaşlı, yaşlı hal). ЖьыфІ.
Жьэ (Ağız)	-Жьэ фІей. Жьэ бгъуэжь (Genişçe ağızlı). Жьэ Іушэ. -Жьэпкъ. Жьащхьэ. Жьафэ. Жьабгъуэ (Geniş ağız).
ЩІы (Yer)	-ЩІы хъурей (Yer küre, yuvarlak yer). ЩІы дэгъуэ. -ЩІыфІыцІэ (Karatoprak). ЩІыщхьэІу.
Шы (At)	-Шы хужь (Beyaz at). Шы дэгъуэ. Шы цІыкІу. -ШыкІэ (At kuyruğu). Шыщхьэ. ШыкІэрышэ.
Кхъэ (Mezar)	-Кхъэ щІагъ. Кхъэ лэгъунэ (Mezar odası). -Кхъэпкъ. Кхъащхьэ. Кхъэлэгъунэ (Mezar oda).
Кхъуэ (Domuz)	-Кхъуэ ябгэ. Кхъуэ шыр (Domuz yavrusu). -Кхъуэпкъ. Кхъуэшыр (Yavru domuz).
Хы (Deniz)	-Хы фІыцІэ (Kara deniz). Хы тІуащІэ. Хы тІыгу.

	-Хыфlыцlэ (Karadeniz). Хытlыгу. Хыдзэ.
Хьэ (Köpek)	-Хьэ хужь. Хьэ гъуабжэ. Хьэ lус (Köpek maması). -Хьэцlыкlу. Хьэфlыцlэ (Kara adam; Kara köpek).
Лы (Et)	-Лы плъыжь (Kırmızı et). Лы дэгъуэ. Лы гъур. -Лыпкъ. Лыщlэ. Лыплъ (Kırmızı et).
Лъы (Kan)	-Лъы къабзэ. Лъы плъыжь (Kırmızı kan). -Лъыгъажэ (Kan dökme, katliam). Лъыщlэж.
Пэ (Burun)	-Пэ захуэ. Пэ къуаншэ (Eğri burunlu). Пэ кlыхь. -Пэпкъ. Пэцlыкlу. Пэкlыхь (Uzun burun).
Плэ (Yatak)	-Плэ дэгъуэ. Плэ тепхъуэ (Yatak üstüne örtü, -örtülen). -Плэпкъ. Плэщхьагъ. Плэтепхъуэ (Yatak örtüsü).
Фэ (Deri)	-Фэ хужь (Beyaz deri). Фэ фlыцlэ. Фэ гъур. -Фэпкъ. Фэху (Beyaz deri). Фэплъ.
Нэ (Göz)	-Нэ къуэлэн (Ala gözlü). Нэ фlыцlэ. Нэ щхъуантlэ. -Нэпкъ. Нэкъуэлэн (Alagöz). Нащхьэ. Накlэ.

SÖZCÜK TAMLAMALARI VE SINIFLANDIRILMASI

Seslerin sözcük başına gelmesi konusunun irdelenmesinde, konu olan seslerin birer ses sözcük olması haliyle sözcüklerin başına gelip ayrı yazılmalarının sözcük tamlamaları sürecine ilişkin olduğu ifade edilmiştir. Elbette iki sözcüğün ardışık geldiği bu örneklerin tümü sözcük tamlaması niteliğinde değildir. Ancak, anlamlı ve birbirine ilişkin muhtelif örneklerdir. Bu örnekler içinde birçoğunun, bir ses sözcük ile anlamsal uygunluk ve tamlayıcılık niteliği bulunan bir sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan sözcük tamlaması olduğu da görülmüştür. Örneğini izlediğimiz gibi, iki sözcüğün birbirini anlamsal tamlayabilmeleri ölçüsünde ardışık yazılabilmesi ve telaffuz edilebilmesi genel olarak bir sözcük tamlaması oluşturur. Burada, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, baştaki sözcük başattır ve tamlanandır. Sondaki sözcük ise, izlediği sözcük anlamını tamlayandır. Bu ifadelerden olarak, sondaki sözcük baştaki sözcük anlamını bütünleyendir, niteleyendir; kendisinin anlamıyla işletendir.

Birbirinden ayrı yazılan ses sözcüklerle kurulan ifadelerden izlendiği gibi, iki sözcüğün doğrudan ardışık gelmesi ve birbirine başka seslerle bağlantılanmaması haliyle ortaya çıkan sözcük tamlamasını aracısız ya da "doğrudan sözcük tamlaması" olarak ifade edebiliriz.

Bununla birlikte, iki sözcüğün ilgili ses anlamlar tarafından bağlantılandırıldığı sözcük tamlamaları vardır. Bunları da "bağlantılı sözcük tamlaması" olarak adlandırmak uygun düşer. Bu sözcük tamlamasında, sözcüklerin anlamlarını birbiriyle ilişkilendiren ve sözcükleri birbirine bağlantılandıran bu sesler, sözcük başına ve sonuna gelerek tespit ve ilişkilendirme özelliğinde olan seslerdendir.

DOĞRUDAN SÖZCÜK TAMLAMALARI

Doğrudan sözcük tamlaması bileşik sözcük mantığını izleyen bir dilsel ifade aşamasıdır. Dilsel süreç ses anlamsal süreçtir ki, sözcükler böyle bir süreçle ortaya çıkar. Bileşik sözcük dediğimiz ifade de, ses anlamsal süreç sonunda ortaya çıkmış olan iki dilsel ifadenin -sözcüğün- birleşik haldeki ifadesidir. İki sözcüğün bu birleşik halde ifade edilmesi yerine, ayrı sözcükler olarak -ve aralarına bir bağlantı gelmeksizin- ifade edilmesi hali, doğrudan sözcük tamlaması halidir.

Bileşik sözcük, dilin işleyişinde iki sözcüğün bitişik yazılmasında ortaya çıkan dilsel ifadedir. Bu da doğaldır ki, öncelikle ses sözcüklerin bileşik halidir. Yukarıdaki irdelemelerde, sona gelen ses sözcüklerde bu dilsel ifade süreci izlenebilmektedir. Bu olgu, seslerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan dilsel ifade olarak bir sözcüğün kendisini göstermesinin devamı olan bir dilsel işleyiştir.

Bileşik sözcüklerin iki sözcüğün ardışıklığındaki hiyerarşiye uygun olarak ortaya çıkması gibi, doğrudan sözcük tamlaması da, ikinci sözcüğün baştaki sözcüğe ilişkin olması ve onu tamlaması niteliğiyle kendisini gösterir. Sıfat dediğimiz ifadelerin bir şeye ilişkin nitelikler olması bakımından, sıfat tamlamaları birer doğrudan sözcük tamlaması formunda ifade bulur.

Doğrudan sözcük tamlamalarında ikinci sözcüğün ilk sözcüğe ilişkin olma ve tamlama niteliği bakımından, doğrudan sözcük tamlamaları çoğunlukla sıfat tamlaması olarak kendisini gösterir. Ancak, tamlamada iki sözcüğün de ad niteliğinde kendisini göstermesi söz konusudur ki, bu durum "isim tamlaması"dır. Bu durumda ortaya çıkan ifade, sondaki adın baştaki ada ilişkin olarak ifade edildiği bir sözcük tamlamasıdır. Doğrudan sözcük tamlaması formuna sahip olarak ifade edilen bir "isim tamlaması", sondaki ad sözcüğünün baştaki ad sözcüğüne genel bir ilişkinliği olarak ifade bulur. Doğrudan sözcük tamlaması formunda ifade edilen isim tamlaması, "belirsiz isim tamlaması" niteliğindedir.

"Belirli isim tamlaması", konu olan adların özelinde ilişkilendirilmesi ve daha belirli hale gelmesi olarak, "bağlantılı sözcük tamlaması" formunda karşımıza çıkan bir olgudur.

Kısaca, "sıfat tamlaması" ile "belirsiz isim tamlaması", "doğrudan sözcük tamlaması" formunda ifade edilir. "Belirli isim tamlaması" bağlantılı sözcük tamlaması formunda karşımıza çıkar.

Doğrudan Sözcük Tamlamasında Sözcüklerin Kurgusu:

Doğrudan sözcük tamlamalarının oluş sürecini bileşik sözcüklerin oluş süreciyle ilişkilendirmek uygun düşer. Nitekim, ses sözcüklerin sözcük başına ve sonuna gelmesine ilişkin irdelemelerde verilen birçok ifade örneğinin hem bileşik sözcük olabildiği ve hem de doğrudan sözcük tamlaması olarak ifade edilebildiği görülmüştür.

Birinde sözcüklerin bitişik, diğerinde ayrı ve ardışık yazılmasına karşın, her iki durumda da sözcüklerin birbiriyle anlamsal bağı ve hiyerarşisi ortaktır. Her

iki halde de, bir bütün anlam ortaya çıkar. Bu bütün anlam bakımından da, ayrı telaffuz edilip yazılsalar da, tek başına bir sözcüğün kuruluş mantığına sahiptirler.

Bileşik sözcük kurgusunda da kendisini gösterdiği gibi, doğrudan sözcük tamlaması kurgusu da, genel sözcük kurgusuna uygundur. Bu ifadeden olarak, doğrudan sözcük tamlamasında da, baştaki sözcük başattır; sondaki sözcük onu doğrudan tamlayandır. Burada baştaki sözcüğün başat olması ve sondaki sözcüğün onu kendi anlamıyla işletmesi ve nitelemesiyle tamlaması söz konsudur.

Sözcük tamlamasında, tamlayan sözcüklerin isim ya da sıfat olması halinde kurgu değişmez. Her iki durumda da, baştaki sözcük başattır ve tamlanandır; sondaki sözcük ise tamlayandır ve baştaki sözcük anlamına ilişkinlik taşır, ona tabidir.

Adıgecedeki sözcük tamlamalarında sözcükler arasındaki sıradüzeni doğal olarak kendi sözcük ve ifade kurgusuna uygundur ve sözcükler arasında buna uygun bir hiyerarşi söz konusudur. Bu ifadeden olarak, sözcük tamlamasının bir sıfat tamlaması olması hali, sözcüklerin sıradüzeni bakımından Türkçedeki sıfat tamlamalarının tersidir. Türkçe sıfat tamlamasında niteleyen (tamlayan) sözcük başta, nitelenen (tamlanan) sözcük ise sondadır.

Bir sözcük tamlaması, tamlanan bir anlam bakımından ortaya çıkan bir ifadedir; ortaya çıkan ifade bir anlamsal bütündür. Bu durumda da, bildiğimiz Adıgece sözcük kurgusuna uygun bir olgu kendisini gösterir. Bu ifadeden olarak, bir sözcük tamlamasında ortaya çıkan kurguda, sondaki sözcük olduğu gibi korunurken baştaki sözcükte bulunan sesler değişime uğrayarak orijinal değerine kavuşurlar. Elbette burada konu edilen olgu, sözcüklerin sonunda “э” olması halidir.

Bu ifadelere konu olan sözcük tamlamaları aşağıda verilmiştir. Sözcük tamlamasında yer alan sözcükler Adıgecede “э” bitimli bir genel sözcük yapısına uygun olarak yapılanır.

Bu ifadeden olarak, aşağıda da izlenebildiği gibi, örneğin “псалъэ” ve “дахэ” sözcüklerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan sıfat tamlamasında sözcüklerin seslerindeki değişimin bir genel sözcük kurgusu gibi olduğu izlenebilir. Bu iki ayrı sözcüğün bir araya gelmesi söz konusu olsa da, burada kurulan ifadenin -bir sözcük tamlaması olarak- bir bütünsel anlamı ortaya koyması nedeniyle, tamlama kurgusu, sözcük kurugusu üzerine ifade etmiş olduğumuz esaslar doğrultusunda gerçekleşir. Bu ifadeden olarak, konu olan tamlamada sözcükler ayrı ayrı yazılmış olsa da, bir bütün sözcük –bir tek sözcük- olarak kurgulanır, işlem görür. Bu cümleden olarak, sondaki sözcük kurgusu aynı kalırken, baştaki sözcük, ifade bütünün bir parçası olarak yeniden kurgulanır ve sesleri orijinal değerine dönüşür.

Sözcükler	Sözcük tamlaması ve kurgusu
Пс**а**лъэ (Söz), Д**а**хэ (Güzel)	Псэлъэ д**а**хэ (Güzel söz)
М**а**хуэ (Gün), Д**а**хэ (Güzel)	М**э**хуэ д**а**хэ (Güzel gün)
Щ**ІІа**лэ (Çocuk, ergen, genç), Дэгъуэ (sağlam, harika).	Щ**ІІэ**лэ д**э**гъуэ (Sağlam -harika- çocuk -ergen, genç-)

Пс**а**лъэ (Söz), Гу**а**уэ (Acı)	Псэлъэ гу**а**уэ (Acı söz)

Sözcük tamlamasında bir araya gelen iki sözcüğün bir sözcük gibi ve bir bütünsel anlam olarak işlem görmesi böyledir. Bir tamlamada yer alan sözcüklerin doğal olarak telaffuzları bu açıklamalar doğrultusundadır. Bununla birlikte, bir sözcük tamlamasındaki sözcüğün kendi değerlerinde telaffuz edilebilmeleri de mümkündür. Bir doğrudan sözcük tamlamasında, konu olan sözcüklerin net şekilde anlaşılmasını sağlamak maksadıyla, tamlanan sözcüğün bizzat vurgulanması söz konusu olabilir. Bu durumda, baştaki –tamlanan sözcük- başlıbaşına telaffuzunda olduğu gibi telaffuz edilebilir.

Bu olgu, özellikle tamlamalardaki sözcüklerin uzun olması halinde kendisini gösteren bir ifade tarzıdır. Baştaki sözcüğün vurgulanması ve doğru anlaşılmasını sağlayan bu telaffuz biçimi bileşik sözcüklerin ilk sözcüğü için de rastlanan bir telaffuz biçimidir.

Ancak böyle bir olgu, gerek bileşik sözcüklerin ve gerekse doğrudan sözcük tamlamalarının ortaya çıkışı ve kurgusunun genel bir sözcük kurgusuna uygun olarak gerçekleşmesine ilişkin olan yukarıdaki ifadeleri ortadan kaldırmaz. Bir ses anlamsal dil olan Adıgecede bir sözcük tamlaması iki sözcük anlamının oluşturduğu bir bütünsel anlamdır. Bu bakımdan da, sözcük tamlaması, bir bileşik sözcük ya da yalın bir sözcük gibi bir ifadedir ve aynı kurguya sahiptir. Ama yine aynı ses anlamsallık, bir sözcük tamlamasında başat olan tamlanan sözcüğün vurgulanarak net anlaşılmasını da sağlama olanağındadır.

Aşağıda, baştaki sözcüğün bizzat vurgulanarak net anlaşılmasını sağlamak maksadıyla gerçekleşen sözcük tamlamasının telaffuz biçimleri yazılmıştır:

«Псалъэ дахэ. Щlалэ дэгъуэ. Псалъэ гуауэ».

*

Aşağıdaki örnekler de benzeri sözcük (sıfat) tamlamalarıdır. Ancak, bu örneklerde yukarıda konu etmiş olduğumuz gibi “э” bitimli iki sözcük söz konusu değildir. Bu nedenle de ilk sözcükte bir değişim olmaz:

Sözcükler	Sözcük tamlaması ve kurgusu
Унэ (Ev), Хужь (Beyaz).	Унэ хужь (Beyaz ev)
Жыг (Ağaç), Лъагэ (Yüksek).	Жыг лъагэ (Yüksek ağaç)
Жэщ (Gece), Кlыфl (Karanlık)	Жэщ кlыфl (Karanlık gece)
Мэш (Ekin), Кlыр (Gür)	Мэш кlыр (Gür ekin)
lуэху (İş), Захуэ (Düzgün)	lуэху захуэ (Düzgün iş)

*

Bir şeyin sayısı ile, çokluk ve azlığına ilişkin niteleme sıfatları da aynı şekilde doğrudan sözcük tamlaması olarak ifade bulur.

Sözcükler	Sözcük tamlaması ve kurgusu
Унэ (Ev), Пщlыкlуз (Onbir).	Унэ пщlыкlуз (Onbir ev)

Жыг (Ağaç), Тлощлитl (Kırk).	Жыг тлощлитl (Kırk ağaç)
Щlалэ (Çocuk, ergen, genç), Пщлыклубгъу (Ondokuz)	Щlэлэ пщлыклубгъу (Ondokuz çocuk)
lуэху (İş), Тлощl (Yirmi)	lуэху тлощl (Yirmi iş)
Мылэрысэ (Elma), Ныкъуэ (Yarım)	Мылэрысэ ныкъуэ(Yarım elma)
Унэ (Ev), “Зы бжанэ” (Sayılı, birkaç).	Унэ зы бжанэ (Birkaç ev, -az sayıda ev)
Жыг (Ağaç), “Тlу-щ”/“Зы тlу-щ” (“İki üç -kadar-”/Bir “iki-üç”, birkaç).	Жыг тlу-щ (İki üç –kadar- ağaç) Жыг зы тlу-щ (İki üç kadar -birkaç- ağaç)
Жыг (Ağaç), “Бгъу-пщl/“Зы бгъу-бпщl” (“Dokuz-on -kadar-”/Bir “dokuz-on” -kadar).	Жыг бгъу-пщl (Dokuz-on -kadar- ağaç) Жыг зы бгъупщl (Dokuz-on kadar ağaç)
Мэш (Ekin), Тlэкlу (Az)	Мэш тlэкlу (Az -biraz- ekin)
Жэщ (Gece), Куэд (Çok)	Жэщ куэд (Çok gece)
Щlалэ (Çocuk, ergen, genç), Аджэ (Pek çok)	Щlэлэ аджэ (Pek çok çocuk)
lуэху (İş), Нэхъыбэ (Daha çok)	lуэху нэхъыбэ (Daha çok iş)

*

Bir sözcük tamlamasındaki kurgunun genel sözcük kurgusuna uygun olduğunu ifade etmiştik ki, bunun bileşik sözcükler için de geçerli bir kurgu olduğunu biliyoruz. Bileşik sözcük ile doğrudan sözcük tamlaması birbirine dönüşebilen ifadelerdir de. Esasen, dilin işleyiş sürecinde sözcük tamlamalarından önce bileşik sözcük vardır. Ayrıca, bu genel sürecin tersine olarak, bir sözcük tamlaması süreç içindeki dilsel kullanım kroniğinde bir bileşik sözcük haline de dönüşebilir.

Bu ifadeye bir örnek olmak bakımından, daha önce verilmiş olan bazı bileşik sözcük örnekleri aşağıda sözük tamlamaları olarak verilmiştir. Bu durumda anlamın da pek değişmeden kaldığı izlenebilir ve fakat konu olan sözcükler bizzat ve net olarak vurgulanmış olur. Bununla birlikte, dilsel işleyişte oluşturmuş oldukları kronik bakımından elbette tüm bileşik sözcükler sözcük tamlamalarına dönüşmez ve dönüşebilenlerin de tümü anlamını olduğu gibi korumaz.

Aşağıdaki örnekler, bileşik sözcükten sözcük tamlamasına dönüşebilenlere ilişkin örneklerdir ve bu dönüşümde kendisini gösteren anlamsal değişimin ya da nüansın ortaya çıkması da izlenebilir.

Bileşik Sözcük	Sözcük Tamlaması
Щхьэкуцl (Beyin)	Щхьэ куцl (Kafa içi, -çekirdeği)
Тхьэмахуэ (Hafta)	Тхьэ махуэ (Tanrı günü)
Мэзэгъуэнэху (Ay ışığı, -ay aydınlığı)	Мэзэгъуэ нэху (Ay -durumu- ışığı, ay durumu aydınlığı)

*

Sözcük tamlamalarındaki sözcüklerin isim ya da sıfat olması hali, ifade ettiğimiz mantık nedeniyle aynı kurguda karşımıza çıkar. Sözcüklerin birbirini izlemesinde aralarında kurulan doğal hiyerarşi, baştaki sözcüğün başat olmasından itibaren sözcüklerin sıradüzenine uygun olarak oluşur. Bu ifadeden olarak, bir isim tamlamasında ikinci sözcük ilk sözcüğe tabi olma niteliğine girer. Aynı hiyerarşi, sıfat tamlamasında da ikinci sözcüğün ilk sözcüğe tabi olmasını ve onun bir niteliğini ifade etmesini getirir. Hatırlatmak gerekir ki, Türkçe sıfat tamlamalarında, tamlayan niteliğinde olan sıfat sözcüğü baştadır; isim tamlamalarında ise, tamlayan sözcük sondadır ve "*i*" hali alır.

Aşağıda iki adıl sözcüğün oluşturduğu ve isim tamlaması olarak ifade edilebilecek olan örnekler verilmiştir. İzlenebileceği gibi, bu isim tamlaması niteliğindeki ifadelerin kurgusu yukarıda verilen sıfat tamlaması kurgusundan farklı değildir.

Adıl Sözcükler	Sözcük (İsim) Tamlaması
Унэ (Ev), Гуащэ (Prenses, hanımefendi)	Унэ гуащэ (Ev hanımefendisi, prensesi)
Гу**а**щэ (Prenses), Унэ (Ev)	Гуэщэ унэ (Prenses Evi)
Къу**а**жэ (Köy), Гуащэ (Prenses)	Къуэжэ гуащэ (Köy prensesi)
Гу**а**щэ (Prenses), Къу**а**жэ (Köy)	Гуэщэ къуажэ (Prenses köyü)
Къу**а**жэ (Köy), Щlалэ (Genç, ergen, çocuk)	Къуэжэ щlалэ (Köy genci)
Кхъу**а**жэ (Köy), Губгъуэ (Ova)	Къуэжэ губгъуэ (Köy ovası)
Губгъуэ (Ova), Кхъужь (Armut)	Губгъуэ кхъужь (Ova -kır- armudu)
Адыгэ (Adıge), Унэ (Ev)	Адыгэ унэ (Adıge evi)
Хэку (Adıge ülkesi –Memleket-), Хъыджэбз (Kız)	Хэку хъыджэбз (Memleket kızı)
Хьэрэмэ (Mitolojide bir tepe/Özel isim), lуащхьэ (tepe)	Хьэрэмэ lуащхьэ (Harama tepesi)
Къу**а**лэ (Vadi, kır), Бзу (Kuş)	Къуэлэ бзу (Tarla kuşu, yaban kuşlar)
Лабэ (Kafkasya'da bir ırmak/Özel isim), Псы (Su)	Лабэ псы (Laba suyu, -ırmağı)

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, baştaki sözcüğün vurgulanması ya da tam anlaşılması istenirse, başlıbaşına bir sözcük olması hali ile telaffuz edilebilir. Yukarıda verilen çizelgede yer alan sözcük tamlama örneklerin bu şekildeki ifade biçimleri aşağıda verilmiştir:

«Къуажэ гуащэ. Къуажэ щlалэ. Къуажэ губгъуэ. Къуалэ бзу».

Yine, daha önce de örneklerini gördüğümüz gibi, bileşik sözcük olarak ifade edilebilen isim tamlamaları da vardır. Çizelgede verilen isim tamlamalarından bileşik isim niteliği bulunanlar aşağıda verilmiştir:

«Къуэлэбзу. Лэбэпс/Лабэпс».

*

Adıgecede doğrudan sözcük tamlamasında baştaki sözcük tamlanandır ve bileşik sözcük anlamının oluşumunda başattır. Bu olgunun izlenmesi ve aynı sözcüklerin başa ve sona gelmesi haliyle ortaya çıkan sözcük tamlama anlamlarının karşılaştırılması bakımından, aşağıda bu şekildeki sözcük tamlama örnekleri verilmiştir.

Adıl Sözcükler	Sözcük (İsim) Tamlaması
Жыг (Ağaç), lэрысэ (Elde dikme-yetiştirme: Kültür)	-Жыг lэрысэ (Kültür ağacı) -lэрысэ жыг (Yetiştirilmiş ağaç)
Жыг (Ağaç), Мыlэрысэ (Elma)	-Жыг мыlэрысэ (Ağaç elması) -Мыlэрысэ жыг (Elma ağacı)
Бын (Duvar), Ятlэ (Toprak)	-Блын ятlэ (Duvar toprağı) -Ятlэ (етlэ) блын (Toprak duvar)
Блын (Duvar), Мывэ (Taş)	-Блын мывэ (Duvar taşı) -Мывэ блын (Taş duvar)
Псынэ (Pınar), Ятlэ (Toprak)	-Псынэ ятlэ (Pınar toprağı) -Ятlэ (етlэ) псынэ (Toprak pınar)
Псынэ (Pınar), Пшахъуэ (Çakıl)	-Псынэ пшахъуэ (Pınar çakılı) -Пшэхъуэ псынэ (Çakıl pınar)

*

Aşağıdaki sözcüklerden ilki ad, ikincisi de sıfat niteliğinde sözcüklerdir. Bu iki sözcüğün başa ve sona gelmesiyle ortaya çıkan ifadeler verilmiştir. Adıgece ifade kurgusu bakımından, sıfat niteliğindeki sözcüğün sona gelmesinin uygun olduğunu ifade etmiştik ki, aşağıdaki ilk ifade doğrudan sıfat tamlamasıdır ve yaygın olan kullanımdır. Sıfat niteliğindeki ikinci sözcüğün başa gelmesiyle ortaya çıkan ifade de anlamlıdır; fakat, sıfat niteliğiyle kullanım bulmamaktadır.

Псынэ (Pınar), Дыкъуакъуэ (Çatal, çatal formlu)	-Псынэ дыкъуакъуэ (Çatal pınar) -Дыкъуакъуэ псынэ (Çatal olan pınar)
Псынэ (Pınar), Хущхъуэ (Sağlığa yararlı, sağaltımsal olan)	-Псынэ хущхъуэ (Sağaltımsal pınar) -Хущхъуэ псынэ (Sağlığa yararlı olan pınar)

BAĞLANTILI SÖZCÜK TAMLAMALARI

Doğrudan sözcük tamlamaları yanında, sözcüklerin birtakım sesler aracılığıyla birbirine bağlantılanmasıyla oluşan sözcük tamlamaları vardır.

Bu sözcüklerin birbirine bağlantılanması işleminin ilk adımı, baştaki sözcüğün sonuna “м” sesinin gelmesidir. Bu ses (м), sonuna geldiği ifadeyi tespit edip müteakip ifadeyle ilişkilendirme işlemi görür. Bu işlemi, müteakip ifadenin -ikinci sözcüğün- önceki ifadeyle ilişkilendirilmesi işlemi izler. Bu, ikinci

sözcüğün başına gelen “и” sesiyle sağlanır. Bu ses, başına geldiği sözcüğün kılgılanımını ve anlamını önceki sözcükle ilişkilendirir.

Böylelikle, baştaki sözcüğün tespiti ve müteakip bir ifadeye bağlantılı hale getirilmesi ile, sondaki sözcüğün kılgılanım ilişkisinin ortaya konması, iki sözcüğün bağlantılı olarak bir sözcük tamlaması oluşturmalarını sağlar.

Bu işlemlerde ortaya çıkan ifadenin doğrudan sözcük tamlamasında ve bileşik sözcüklerde olduğu gibi bir doğrudan anlam bütünü olduğunu düşünmemek gerekir. Burada, iki sözcük birbiriyle bağlantılanarak bir ifadenin ortaya çıkması söz konusudur. Ancak, aralarında kurulan bağlantı nedeniyle, ikinci sözcük ilk sözcüğe bağlı hale getirilirken, ilk sözcük de belirli –bilinen şey- haline getirilir. Bu nedenle, doğrudan sözcük tamlaması, belirsiz ve genel bir ifade olsa da, bağlantılı sözcük tamlaması “belirli sözcük tamlaması” niteliğini taşır.

Bu tip sözcük tamlamaları genelde isim tamlamalarıdır. Bu tip sözcük tamlamalarının Türkçe karşılığında da, ilk sözcüğün sonuna “*nin*” soneki gelirken, son sözcüğün sonuna da “*i*” gelir.

Baştaki sözcüğün sonuna ve sondaki sözcüğün başına gelen bu iki ses aracılığıyla bağlantılanan bu iki sözcük, doğaldır ki, sözcük yapılarını olduğu gibi korurlar. Bu ifadeden olarak, baştaki sözcüğün “э” bitimli olması halindeki kurgusu, ortaya çıkan sözcük tamlamasında da olduğu gibi korunur, değişmez.

Aşağıdaki çizelge, daha önce verilmiş olan doğrudan sözcük (isim) tamlama örneklerinden bir kısmının bağlantılı sözcük tamlaması halinde ifade edilmesine ilişkin örneklerdir.

Adıl Sözcükler	Bağlantılı Sözcük (İsim) Tamlaması
Унэ (Ev), Гуащэ (Prenses, -kadın büyük-)	Унэ**м и** гуащэ (Evin prensesi)
Къуажэ (Köy), Гуащэ (Prenses)	Къуажэ**м и** гуащэ (Köyün prensesi)
Къуажэ (Köy), Щlалэ (Genç, ergen, çocuk)	Къуажэ**м и** щlалэ (Köyün genci)
Кхъуажэ (Köy), Губгъуэ (Ova)	Къуажэ**м и** губгъуэ (Köyün ovası)
Адыгэ (Adıge), Унэ (Ev)	Адыгэ**м и** унэ (Adıge’nin evi)
Хэку (Adıge ülkesi –Memleket-), Хъыджэбз (Kız)	Хэку**м и** хъыджэбз (Memleket’in kızı)

*

Sıfat denen olgu, bir şeye ilişkin olan bir niteliktir. Bir şeye ilişkinlikle ifade edilebildiği ölçüde bir şey, sıfat niteliğindedir. Sözcük anlamı bakımından bir nitelik ifade eden sözcükler sıfattır. Bir sözcük, bir sıfat da olsa, dilsel kullanım tarzıyla, konu olan niteliğin adı olarak ifade edilebilir. Aşağıda, sıfat nitelikli sözcüklerin bu şekilde –konu olan niteliğin adı olarak- kullanıldığı “bağıntılı sözcük tamlaması” örnekleri verilmiştir.

Махуэ (Gün), Дахэ (Güzel)	Махуэ**м и** дахэ (Günün güzeli)
Жыг (Ağaç), Лъахъшэ (Yüksek)	Жыгы**м и** лъахъшэ (Ağacın alçak olanı, -boduru)
Жыг (Ağaç), Лъагэ (Yüksek)	Жыгы**м и** лъагэ (Ağacın yükseği)
Унэ (Ev), Хужь (Beyaz)	Унэ**м и** хужь (Evin beyazı)

Унагъуэ (Aile), Гуауэ (Acı)	Унагъуэ**м и** гуауэ (Ailenin acısı)

Bağlantılı Sözcük Tamlamaları İsim Ve Sıfat Tamlamaları Olarak Kendisini Gösterebilir:

Bağlantılı sözcük tamlamaları sıfat ve isim tamlaması olarak ifade bulabilmektedir. Tamlayan sözcüğün isim ve sıfat niteliğine sahip olması halinin yazılması da bu şivede birbirinden farklılık gösterir. Sıfat dediğimiz şeyin bir nitelik olarak dilsel kullanımının bir başka şeye ilişkin olması zorunluluğu söz konusudur. Bu ifadeden olarak, isim tamlamasında tamlayan sözcüğün başına gelen "и" sesi sözcükten ayrı yazılarak (и фэ), konu olan sözcüğün -ismin- önceki sözcüğe ilişkinliği ifade edilir ve böylece de, sözcüğün bütün olarak olduğu gibi kalması sağlanır. Oysa, sıfat tamlamasında "и" sesi tamlayan sözcüğün –son sözcüğün, sıfatın- başına gelip birleşir (ифэ) ki, böylece, konu olan sözcük (tamlayan: sıfat) anlamının bir kılgılanım koşulunda ortaya çıkması ifade bulur. Böylelikle, başına "и" gelip birleşen tamlayan sözcük, bizzat kılgılanım koşulunda işaret edilmek suretiyle önceki sözcüğe ilişkinlikle ifade edilmiştir. "И" sesinin çoğulunun (я) aynı işleme tabi olacağı da anlaşılırdır.

O halde, sıfat tamlaması ile isim tamlaması arasındaki bu yazım farkının nedeni, ismin kendinde ve kendi başına bir varolanı -şeyi- ifade etmesi, sıfat dediğimiz sözcüğün de bir varolana ilişkin bir varolma durumunu ifade etmesi olgusunun dikkate alınmış olmasıdır.

Bu ifadelerden olarak, aynı sözcüğün hem bir isim ve hem de bir sıfat olması söz konusu olabilir ki, konu olan sözcüğün bu isim ve sıfat anlamlarından hangisinde kullanıldığı sözcük tamlamasının ifade ettiğimiz yazım farkından anlaşılır. Aşağıdaki çizelgelerde, aynı sözcüğün isim ve sıfat anlamında kullanılmasına ilişkin sözcük tamlamaları verilmiştir.

Aşağıdaki ilk çizelgedeki "bağlantılı sözcük tamlamaları" isim tamlamalarına ilişkin örneklerdir.

Мэл (Koyun), фэ (Deri)	Мэлы**м и** фэ (Konunun derisi)
Цыху (İnsan), Пщэ (Boyun)	Цыху**м и** пщэ (İnsanın boynu)
Шы (At), Пхэ (Kıç)	Шы**м и** пхэ (Atın kıçı)
Вы (Öküz), Щхьэ (Kafa)	Вы**м и** щхьэ (Öküzün kafası)
Вы (Öküz), Щхьэ (Kafa)	Выхэ**м я** щхьэ (Öküzlerin kafası); Выхэ**м я** щхьэхэр (Öküzlerin kafaları)
Кхъуэ (Domuz), Пэ (Burun)	Кхъуэ**м и** пэ (Domuzun burnu)
Хьэ (Köpek), Кlэ (Kuyruk)	Хьэ**м и** кlэ (Köpeğin kuyruğu)

Aşağıdaki sözcük tamlamaları, yukarıdaki örneklerde ad olarak ifade edilmiş olan tamlayan sözcüklerin sıfat niteliğiyle ifade edildiği "bağlantılı sıfat tamlaması" örnekleridir.

Жыг (Ağaç), фэ (Renk; Yüzey, deri)	Жыгы**м и**фэ (Ağacın rengi)
Къуажэ (Köy), Пщэ (Boyun, üst)	Къуажэ**м и**пщэ (Köyün üstü, -üst tarafı)
Гу (Araba), Пхэ (Arka, kıç)	Гу**м и**пхэ (Arabanın arkası, -kıçı)
Жыг (Ağaç), Щхьэ (Baş, üst)	Жыгы**м и**щхьэ (Ağacın üstü, -başı, tepesi)
Жыгхэ (Ağaçlar), Щхьэ (Baş, üst)	Жыгхэ**м я**щхьэ (Ağaçların üstü, -başı, tepesi) Жыгхэ**м я**щхьэхэ(р) (Ağaçların tepeleri)
Къуажэ (Köy), Пэ (Ön, burun)	Къуажэ**м и**пэ (Köyün önü; öncesi)
Хъушэ (Sürü), Клэ (Arka, bitim, kuyruk)	Хъушэ**м и**клэ (Sürünün arkası)

Nitelik İfade Eden Sözcükler Ve Dilsel Kullanımı Üzerine:

Bu sözcük tamlamalarında tamlayan durumunda olan aynı sözcüğün başına gelen "и" sesinin konu olan sözcüğe bitişik ve ayrı yazılmasının sıfat ve isim anlamına ilişkin olduğu ifade edilmiştir. Tamlayan sözcüklerin yazımından, hangisinin isim veya sıfat anlamına sahip olduğu açıktır.

Bir sözcüğün ifade ettiği olgu, sıfat niteliğinde de olsa, onun bu sıfat niteliğinin dilsel olarak işleyiş bulması yukarıdaki şekilde ifade edilmesiyledir. Bu ifadeden olarak, sıfat dediğimiz anlamsal işleyiş, ilişkili olarak ifade bulan bir dilsel işleyişte dile gelir.

Bir sıfat olarak onun başlıbaşına ifadesi bir ad sözcüktür. Sıfat dediğimiz bir sözcük de, başlıbaşınalığında, ses anlam temelinde tanımlanan bir olgu ifade eder, o olgunun adıdır. Ama, onun anlamında kapsanan bir şeye "ilişkin olma niteliği" dilsel işleyişte ve buna uygun yazımında açık hale gelir: Dilsel işleyişte bir şeye ilişkin olarak ortaya konmasında sıfat niteliği işleyiş kazanır.

Yukarıda verilen örnekler içerisinde özellikle "фэ" sözcüğünün kullanımı isim ve sıfat niteliğinin ortaya çıkmasına ilişkin iyi bir örnektir. Nitekim, "фэ" sözcüğü bir görünümü ses anlamında ifade etmekle bir ses sözcük -ses sıfat-niteliği taşır.

"Фэ" sözcük anlamı başlıbaşına "yüzey, görüye gelen" ses anlamıyla bir ses sözcüktür ve "deri" anlamına gelir. Bu başlıbaşınalığında bir addır. Bununla birlikte, görüye gelen ve bir yüzeyde bize sunulmuş olan şey, onun açık hale gelmiş bulunduğu bir varolana ilişkindir ki, işte bu nitelikle ifade edilmesi bir sıfattır.

Bir varolanın kendi yapısından ortaya çıkan bir nitelik, -örneğin bir renk-, o varolanın iç dinamiği ve yapısından gelir. Bu olgu Adıgecede "плъыфэ" olarak ifade bulur. Bu sözcük (плъыфэ), "плъы" bileşik ses anlamının "фэ" ses anlamıyla işleyişindeki bir kurguda ortaya çıkan bir ifadedir. Bu ifadeden olarak, bir iç dinamik ile organize olma ve hazır olma potansiyeli ifade eden "плъы" bileşik ses anlamıyla ortaya çıkan olgu, "фэ" ses anlamıyla işleyiştedir. İşte buradan, bir varolanın iç dinamiğiyle (плъы) kendisini açığa çıkaran ve yüzeye

vuran işleyiş bir görünümün (фэ) ya da rengin ifadesidir. Tüm bu cereyan eden olayın adı “плъыфэ”dır.

Adıgece, rengi bu şekilde ifade eder. Bu ifade (плъыфэ), başlıbaşına, ortaya koyduğu ses anlamına ilişkin bir sözcüktür ve bu da o olgunun tanımlanması olan bir adıl sözcüktür.

“Плъыфэ”de bize sunulan şey “фэ”dır; “фэ”nın temelinde de “плъы” olgusu yatar. Biz “плъы” olgusunu izlemeyiz de, onun işleyişi olan -ya da onun işleyişinde yüzeyine vuran bir nitelik olan- “фэ”yi izleyebiliriz. İzlemeyi mümkün kılan bu olgu (фэ), bir iç dinamiğe (плъы) -ve bir iç dinamiğin söz konusu olduğu bir varolana, şeye- ilişkindir ki, bu ilişkinlikle ifade “фэ”nın bir sıfat niteliği olarak işleyişinin dilsel ifadesidir.

“Плъыфэ”de bize açık hale gelen olgu “фэ”dır ki, bir varolanın iç dinamiği (плъы) sonucunda varolanın yüzeyine vuran şey, o varolandan bize gelen görüdür (фэ). Bu görü (фэ), iç dinamiğinden söz ettiğimiz varolana ilişkindir, o varolanın iç dinamiği sonucudur. Bize bir görü olarak gelen şey (фэ), bir şeye ilişkin olarak kılgılanmış olandır ki, bu da bir varolanın iç dinamiğinin (плъы) işleyişinde bize sunulmuş olandır. İşte, daha başlangıçta, bir “sıfat” demek olan “плъыфэ” sözcüğü -başlıbaşına- böyle bir olgunun ifadesidir. Bu sözcük, meydana gelişini kurgusunda açık ettiği şu niteliklerin genel adıdır.

“Sıfat” anlamına gelen bu adıl sözcüğün kurgusunda bize ulaşan ve bir şeye ilişkin olduğu açık olan kısım, sondaki “фэ” sesi kısmıdır: Konu olan sözcüğün (плъыфэ) işleyişini sağlayan ya da olayın açık hale gelmesini sağlayıp bize sunulan “фэ” ses anlamıdır. “Плъыфэ” sözcük anlamının eylemseli olan kısım “фэ” sesidir; bu sözcüğün ifade ettiğimiz anlamının izlenebilir olan kısmı “фэ”de ifade olunan olaydır.

İşte bu sözcüğün (плъыфэ) işleyişi ve sunumu olan “фэ” ses anlam, bir varolanın “плъы”sında ortaya çıkandır. Bir varolanın iç dinamiğiyle işleyiş kazanan bu olgu (фэ), o varolana ilişkinlik niteliği taşımak bakımından, ilişkinlik koşulunda kılgılanan (и) şey olarak ifade edilirse, bir şeye aidiyet koşulunda -bir nitelik olarak- ifade edilmiş olur.

Bu nedenlerle de, bir şeyin görüye gelen niteliği ya da renginin ifadesi, “фэ”nın ortaya çıkmasının ilgili kılgılanım (и) koşulunda ifade edilmesiyledir. Bu nedenle, bir şeyin rengi “фэ”nın “и” koşulundaki ifadesiyledir; “фэ”nın başına “и” gelip birleşmesiyle ifade edilir (ифэ).

“Плъыфэ” sözcüğü “renk” ve giderekten “görsel olan nitelik” anlamına gelen bir addır (цIэ); renkleri ve görsel nitelikli sıfatları kapsamına alan bir kavramdır. Her renk de başlıbaşına bir ада sahiptir; bir adla (цIэ) ifade edilir. Bu anlamda renklerin -ve görsel sıfatların- adı (плъыфэцIэ) vardır. Ama bir şeyin “rengi”nin ifade edilmesi, ilgili kılgılanım (и) koşulundaki bir ifade olarak “ифэ” iledir. İşte bu “işleyişle ifade (ифэ)” bir şeye ilişkin bir niteliği verir, bir şeye ilişkin rengin ifade edilmesidir.

Oysa, aynı ses sözcüğün başlıbaşına ifadesi olan “фэ”, ifade ettiğimiz şekilde (плъы) ortaya çıkmış olsa da, başlıbaşına bir şey olmuş olan “deri”dir,

deri ifade eden addır. Bu şekilde, başlıbaşına bir şeyin adı olması anlamıyla sözcük tamlamalarındaki kullanımı örnekleri de yukarıda verilmiştir.

Bağlantılı Sözcük Tamlamalarında Özel İsimlerin Tamlanması:

Bağlantılı sözcük tamlamalarının belirli sözcük tamlamaları olduğunu ifade etmiştik ki, baştaki -tamlanan- sözcüğün zaten özelinde tespit olmuş olan bir özel isim olması halinde, "м" sesinin sona gelerek onu tespit etmesine ihtiyaç kalmaz. Bir özel ismin tamlanmasında özel ismin sonuna "м" gelmesi gerekmez. Aşağıda bu ifadelere ilişkin örnekler verilmiştir.

Ахьмэд (Ahmed/Özel isim), lуэху (İş),	Ахьмэд **и** lуэху (Ahmed'in işi)
Ахьмэд (Ahmed/Özel isim), Хадэ (Bahçe),	Ахьмэд **и** хадэ (Ahmed'in bahçesi)
Ахьмэдхэ (Ahmedler/Özel isim), Щхьэ (Baş)	Ахьмэдхэ **я** щхьэ (Ahmedler'in başı, -kafası)
Ахьмэдхэ (Ahmedler/Özel isim), Щlыкlэ (Tarz, tavır, hal),	Ахьмэдхэ **я** щlыкlэ (Ahmedler'in tarzı)

Özel ismin sonuna "м" sesi gelirse, konu olan kişinin özellikle vurgulanmışlığı –altının çizilmişliği- anlamı kurulmuş olur.

Ахьмэд (Ahmed/Özel isim), lуэху (İş)	Ахьмэд-ы**м и** lуэху(р) (Ahmed'in işi)
Ахьмэдхэ (Ahmedler/Özel isim), Хадэ (Bahçe)	Ахьмэдхэ-**м я** хадэ (Ahmedler'in bahçesi) Ахьмэдхэ-**м я** хадэхэ(р) (Ahmedler'in bahçeleri)
Ахьмэд (Ahmed/Özel isim), Щхьэ (Baş, kafa)	Ахьмэд-ы**м и** щхьэ(р) (Ahmed'in başı, -kafası)
Ахьмэдхэ (Ahmedler/Özel isim), Щlыкlэ (Tarz, tavır, hal)	Ахьмэдхэ-**м я** щlыкlэ(р) (Ahmedler'in tarzı) Ахьмэдхэ-**м я** щlыкlэхэ(р) (Ahmedler'in tarzları)

Bağlantılı Sözcük Tamlamalarында İşaret Sıfatları:

Özel isim olmasa da, "ilgili açılımsal" ifade eden ve bu nedenle de sonuna geldiği sözcük anlamının zaten müteakip sözcük anlamıyla ilişkili bulunmasını sağlayan "б" sesinden sonra da "м" sesine gerek olmaz. İlişkili üçüncü şahıs ya da şahıs gösteren işaret sıfatlarına ilişkin sözcük tamlaması örnekleri aşağıdadır.

А**бы** (О***nun***), lуэху (İş),	А**бы и** lуэху (Onun işi)
А**бы** (О***nun***), Щхьэ (Baş, kafa),	А**бы и** щхьэ (Onun başı, -kafası)
Мы**бы** (Ву***nun***), Щхьэгъусэ (Eş),	Мы**бы и** щхьэгъусэ (Bunun eşi)
Мы**бы** (Ву***nun***), Щlыкlэншагъэ	Мы**бы и** щlыкlэншагъэ (Bunun

(Uygunsuz tarz, -tavır; Huysuzluk),	huysuzluğu)
Мо**бы** (Şu***nun***), Щlыкlэ (Tarz, tavır)	Мо**бы и** щlыкlэ (Şunun tavrı)

İlişkili üçüncü çoğul şahıs veya işaret sıfatlarında son ses “б” sesi değildir; bunlarda son ses “м”dır. Bu da zaten müteakip ifadeyle ilişkiye hazır haldir. Üçüncü çoğul şahıs ve çoğul işaret sıfatlarının ifadesine ilişkin örnekler aşağıda verilmişitir.

Абыхэ**м** (Onlar***ın***), lуэху (İş),	Абыхэ**м я** lуэху (Onların işi)
Ахэ**м** (Onlar***ın***), Щхьэ (Baş, -kafa)	Ахэ**м я** щхьэ (Onların başı, -kafası) Ахэ**м я** щхьэхэ(р) (Onların başları, -kafaları)
Мы**бы**хэ**м** (Bunlar***ın***), Щхьэгъусэ (Eş),	Мыбыхэ**м я** щхьэгъусэ (Bunların eşi) Мыбыхэ**м я** щхьэгъусэхэ(р) (Bunların eşleri)
Мыхэ**м** (Bunlar***ın***), Щlыкlэншагъэ (Uygunsuz tavır; huysuzluk),	Мыхэ**м я** щlыкlэншагъэ (Bunların huysuzluğu) Мыхэ**м я** щlыкlэншагъэхэ(р) (Bunların husuzlukları)
Мо**бы**хэ**м** (Şunlar***ın***), Щlыкlэ (Tavır, tarz)	Мо**бы**хэ**м я** щlыкlэ (Şunların tavrı) Мо**бы**хэ**м я** щlыкlэхэ(р) (Şunların tavırları, -tarzları)

Üçüncü tekil ve çoğul şahıslara ilişkin bağlantılı ifade örnekleri bu şekilde ortaya konmuştur. Diğer şahısların söz konusu olduğu sözcük tamlamalarında, şahıs belirtecinin kendisini göstermesi nedeniyle ilişki ve aidiyet net olarak ortaya konmaktadır ki, burada da başka bir aracıya (м) gerek olmaz. Ayrıca, bu şahıslar dilsel anlatıcı öznenin (сэ) öznellik alanındadırlar:

Сэ с**и** lуэху (Benim işim). С**и** lуэху (İşim). С**и** lуэхухэр (İşlerim).
Уэ у**и** lуэху (Senin işin). У**и** lуэху (İşin). У**и** lуэхухэр (İşlerin).
Дэ д**и** lуэху (Bizim işimiz). Д**и** lуэху (İşimiz). Д**и** lуэхухэр (İşlerimiz).
Фэ ф**и** lуэху (Sizin işiniz). Ф**и** lуэху (İşiniz). Ф**и** lуэхухэр (İşleriniz)

ÜÇÜNCÜ KESİM
BİLEŞİK SÖZCÜKLER İLE SÖZCÜK TAMLAMALARI ÜZERİNE

Adıgece ifade oluş süreci, temeldeki ses anlamsal mantığın işleyişine ilişkin kesintisiz bir süreçtir. Bu ifadeden olarak, genel sözcük kurgusuna ilişkin mantık, bileşik sözcük ile sözcük tamlamaları sürecinde de devam eder.

Bu kesintisizlik işleyiş sürecinde, kimi bileşik sözcükler tam da kendi anlamlarında doğrudan sözcük tamlaması olarak da ifade edilebilirler. Bu işlemin tersi de söz konusudur ve doğrudan sözcük tamlaması olarak kurulan bir ifade, bileşik sözcük niteliğine de kavuşabilir.

Aşağıda hem doğrudan sözcük tamlaması ve hem de bileşik sözcük olarak ifade edilebilen örnekler ile, aynı sözcüklere ilişkin bağlantılı sözcük tamlaması örnekleri verilmiştir:
-«“Къуэжэ пщы (Köy prensi)” → “Къуэжэпщ (Köy prensi)”».
-«“Къуажэ**м и** пщы (Köyün prensi)” → “Къуажэ**м и**пщ (Köyün prensi)”».

Bileşik sözcük halindeki “къуэжэпщ” ifadesinin ifadenin daha yaygın kullanıma sahip olduğunu ve aynı ölçüde de daha doğru olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim, “пщы” sözcüğünün başlıbaşına bir sözcük olduğunu ve anlamının da açık olduğunu ifade etmekle birlikte, bir ses anlamsal ifade olarak ortaya çıkmasında “пщы” sözcüğünün anlamı bir şeye ilişkinlik taşımasıdır; o bir şeye ilişkin bir ölçüttür, bir şeyin ölçütüdür. Bu bakımdan, bir sözcük tamlamasında tamlayan sözcük olarak tamlanan ifadeye birleşerek telaffuz olma eğiliminde olması anlaşılır bir olgudur. Anlam bakımından, ilişkin olduğu şeyle bir anlamsal blok oluşturur; bileşik sözcük olarak ortaya çıkabilir ya da süreç içinde bir bileşik sözcük haline gelebilir; dilsel işleyişte bileşik sözcük halinde kronikleşme eğilimi taşır.

Bununla birlikte, yukarıda verilen bağlantılı sözcük tamlamaları örneklerinde izlenebildiği gibi, “къуажэм ипщ” ifadesinde tamlayan bağlaç işlevi gören “и” sesinin de “пщы” ile birleşmesi (ипщ) söz konusudur. Nitekim, tamlayan sözcüğün ifade biçimi burada bir sıfat niteliğindedir.

Bu bağlantılı sözcük tamlamasının bir sıfat tamlaması olarak ortaya çıkmasını başka sıfat tamlamalarıyla birlikte değerlendirmek uygun düşer. Aşağıda, sıfat tamlaması örnekleri ile yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, bileşik sözcük olarak ifade bulanları da verilmiştir:
«Къу**а**жэ**м и**пэ (Köyün önü); Къуэжэпэ (Köyün ön tarafı). Къу**а**жэ**м и**кlэ (Köyün arkası); Къуэжэкlэ (Köyün bitimi; Köyün bitim mahallesi). Къу**а**жэ**м и**щхьэ (Köyün baş tarafı); Къуэжэщхьэ (Köy -köylü- kafası); Къуэж**а**щхьэ (Köyün üst veya baş kısmı, -bölgesi). Къу**а**жэ**м и**пщэ (Köyün üst kısmı); Къуэж**а**пщэ (Köyün üst kısmı; Köyün baş ve temel mahallesi, esas bölgesi)».

Verilmiş olan bu örneklere dikkat edilirse, kimi ifade kurgularının sonda “э” olması halindeki genel sözcük kurgusuna uyduğu, kimilerinin de daha önce ifade etmiş olduğumuz gibi, “sözcüğün işleyişi hali”nde kurgulandığı ve fakat genel sözcük kurgusunda yapılanmadığı izlenebilir: “Къуэжэпэ” ve “къуэжэкlэ” sözcükleri böyle örneklerdir ve “къуажэ” sözcük anlamının işleyişi halinde kurgulanmış ifadelerdir. Buna karşın, “къуажэ” sözcüğünün sonuna gelen seslemle ortaya çıkan yeni ifadeler “къуэжэщхьэ” olabildiği gibi “къуэжащхьэ” da olabilmektedir. Bu iki ifade arasındaki anlamsal nüans verilen anlamlarından da izlenebilir. Ancak, verilen örneklerde “Къуэжапщэ” sözcüğünün kurgusunun bir genel sözcük kurgusuna sahip olduğu görülmektedir. Bu şekilde dilsel işleyişte farklı kronikler oluşturmasının nedeni elbette ki ortaya çıkan ifadelerin anlamsal niteliğidir.

Bu ifadeden olarak, bu örneklerde “къуэжэпэ” ve “къуэжэкlэ” sözcüğü birbirini karşılar, birbirine karşıt anlamlıdırlar; kurgu olarak birbiriyle aynı olması, anlamsal olarak da birbirinin benzeri değerde olmasını ifade eder. Bu iki sözcük,

aynı olan kurguları bakımından “къуажэ”ye ilişkin olan aynı değerdedirler. Her ikisi de “къуажэ” sözcük anlamının işleyiş haline ilişkin ifadelerdir; her iki ifade, “къуажэ” sözcük anlamı temelinde ortaya çıksa da, ondan bağımsız olarak varolan sözcükler değildir, onun (къуажэ) işleyiş halidirler: Bu iki sözcükten biri “къуажэ” anlamına bağlı olarak bir “uç -ön durumu (Къуэжэпэ)”, diğeri de “bitim durumunu (Къуэжэклэ)” ifade etmektedir.

Benzer şekilde, “къуэжэщхьэ”nın verilen anlamından izlenebileceği gibi, “къуажэ”nın işleyiş hali olarak ifade bulan bir anlama sahiptir ve ondan bağımsız bir ifade değildir. Buna karşın, “къуэжащхьэ” sözcüğü “къуажэ” sözcüğünden türemiş de olsa, anlam bakımından yeni ve ondan bağımsız bir ifade olan sözcüktür; nitekim, bildiğimiz genel sözcük kurgusuna uygun bir yapılanmaya da kavuşmuştur. Bu sözcük (къуэжащхьэ) “къуажэ”nın üst ve genel bölgesini kapsayan bir ifadedir ve bir tür “къуажэ” hükmündedir. Bu olgu, başlıbaşına bir sözcük kurgusuna sahip olan “къуэжапщэ” sözcüğünde daha açıktır. “къуэжапщэ” sözcüğü de “къуажэ”nın büyük ve esas bölümünü kapsayan bir ifadedir ve genel bir olgu olarak da “къуажэ” hükmündedir.

Bu açıklamalardan sonra, daha önce ifade ettiğimiz şekilde “и”nın “пщы”yle birleşik yazılması (ипщ), “пщы” sözcüğünün bir “ad” niteliğinden bir şeye ilişkin olan bir “sıfat” niteliğindeki bir ifadeye dönüşümüdür. Aşağıda verilen örneklerde baştaki ifadede “пщы” sözcüğü bir addır; oysa, ikinci ifadedeki “ипщ” sözcüğü sıfat niteliğinde bir ifadedir. Burada “пщы” sözcüğü artık bir şeye ilişkinliğindeki bir nitelikle (ипщ) ifade bulmuştur:
«Къуажэм и пщы. Къуажэм ипщ».

Yaptığımız açıklamalar nedeniyle, verilen bu iki ifadeden ikincisinin daha yaygın kullanımı söz konusu olur:
«Къуажэ**м и** пщы → Къуажэ**м и**пщ».

Bu verdiğimiz örneklerde bileşik sözcükler ile sözcük tamlamalarını oluşturan sözcüklerin yer değiştirmesi haline de bakmak uygun düşer. Bu bileşik sözcük ve sözcük tamlamalarında yer alan iki sözcüğün –ismin- sıralanması değiştirilirse, ortaya çıkacak anlam da doğal olarak değişir. Sözcüklerin birleşmesinde ya da tamlanmasındaki sıralanmalarının değişmiş olması nedeniyle, sözcüklerin rolleri de değişir. Başatlık ve eylemsellik ya da tamlananlık ve tamlayanlık nitelikleri yer değiştirir. Bu durumda da, -sözcüklerin anlamı bakımından- bir bileşik sözcük oluşmaz:
«Пщы къуажэ (Prens köyü) → Пщы**м и** къуажэ (Prensin köyü)».

“Пщы” sözcüğünün bir ölçüt ya da ölçek anlamında ifade bulması ve bunun da bir sosyal yaşam bakımından ifadesinde ortaya çıkan anlamın diğer dillere çevrilmesi “prens” anlamındadır. Yukarıdaki tamlamaların ve bileşik sözcüklerin kurulmasının altında yatan olgu, konu olan sözcüğün Adıgecede bir varolana ilişkin olmasıdır. “Пщы” bir şeyin ölçüt ya da ölçeği anlamı bakımından bir şeye ilişkinlik ifade eder. Bu, bir sosyal sistem bakımından, toplumsal erime ilişkin bir işlev ve niteliktir.

Bununla birlikte, “prenses” olarak ifade edilebilecek olan “гуащэ” sözcüğünün böyle bir niteliği söz konusu olmaz ve erimsel işleve sahip değildir.

Onun varlığı bir sıfat işlevine dönüşmez; o, sözcük anlamını olduğu gibi –bir ad niteliğiyle- korur. Bu nedenle de, “гуащэ” sözcüğü yukarıdaki ifadeler gibi “пщы” sözcüğünün kullanım olanağında değildir. “Гуащэ” sözcüğü, kendi niteliği olarak ses anlamsal temelde ortaya çıkan bir ifade (örneğin, гуэщэшхуэ: büyük prenses) dışında, ilişkili olduğu şeyle bir bileşik sözcük oluşturmaz. Çünkü bu sözcüğün ifade ettiği olgu, kendinde olmaktır; “пщы” sözcük anlamında olduğu şekliyle bir şeye ilişkin olarak ortaya çıkmak değil. Aşağıda “гуащэ” sözcüğünün sözcük tamlamaları olarak (tamlayan ve tamlanan sözcük olarak) kullanımına ilişkin örnekler verilmiştir:
«Къуэжэ гуащэ: Köy prensesi. Къу**а**жэ**м и** гуащэ: Köyün prensesi. Гуэщэ къуажэ: Prenses köyü. Гу**а**щэ**м и** къуажэ: Prensesin köyü».

DÖRDÜNCÜ KISIM
ADIGECE SAYILAR VE SAYMAYA İLİŞKİN İFADELER

Adıgecede saylar da ses anlamsal temelde ifade bulur. Temel sayıların ses anlamsal olarak ortaya çıkmasının sonrasında, muhtelif sayıların ifadeleri ile bir şeyin sayısına ilişkin ifadeler, kimi zaman bileşik sözcük olarak, kimileri sözcük tamlaması olarak, bir kısmı da ilişkili ifade bütünü olan ifade birlikleri olarak ortaya çıkar. Bu bakımından, sayıların dilsel kullanımına burada yer vermek uygun düşer.

Sayı ifade eden sözcük, “ilgili açılımsal efekt (б)”teki “bağlantılı ya da generatik (ж) işleyiş, sürme, akma” olarak ifade edilebilecek olan “бжы” bileşik sesinde ifade bulur. “Бжын” fiili “saymak”, “бжэн” fiili ise “sayadurmak, sayma işlemini sürdürme halinde olmak”tır. “Бжыгъэ” sözcüğü ise “sayım, sayı işlemi, sayının eylenmesi”dir.

Aşağıdaki çizelgede sayıların ortaya çıkışına ilişkin ses anlamsal açıklamaları verilmiştir.

0	Зыри	“Bir” olmayan, “yok, hiç” anlamında ifade edilebilir.
1	Зы	“C” sesine benzer bir seslemdir.
2	Тlу	Çoğalmanın (тl) açılımı (у), bölünme ve çoğalmanın ilk örneği olmak bakımından “iki” olarak ifade bulur.
3	Щы	Varlık ve varoluşa ilişkin temel ses anlam “üç”ün de ifadesidir.
4	Плlы	Yatağını ya da temelini bulan olgunlaşma olarak ifade edilebilir.
5	Тху	Bir güç inayetinde sürme olarak ifade edilebilir.
6	Хы	Ordinatsal bir temel ifade eden ses anlam “altı”nın da ifadesidir.
7	Блы	İlgili açılımsal efektte bir hat boyunca sürme ile, bunun tamlamlanmışlığı -ete kemiğe bürünmüş hali- olarak ifade edilebilir.
8	И	Kılgısal ve mekansal ifade eden bu ses anlam “sekiz”in ifadesi olarak, burada “yedi”liden sonra yeni bir kılgının ifadesi olarak anlaşılabilir.
9	Бгъу	İlgili açılımsal efektin yuvar bulması olarak ifade edilebilir ki, yeni bir

		kılgının yola koyulmuşluğu ve yayılımı olarak anlaşılabilir.
10	Пщlы	“Yaptığın şey” ya da yapılanın yuva bulması anlamında ifade edilebilir.

“On” ile “yirmi” arasındaki sayılar da bileşik sözcükler olarak ifade edilir. Bunlar, “on” sayısının başa geldiği ve tekli sayının da ona uyum (кly) gösterme hali almasında –ya da “on” sayısının müteakip tekli sayıya gitmesi (кlyэ-ы → кly) olarak- ifade bulan bileşik sözcüklerdir.

10	Пщlы	16	Пщlы**кly**х
11	Пщlы**кly**з	17	Пщlы**кly**бл
12	Пщlы**кly**тl	18	Пщlы**кly**ий
13	Пщlы**кly**щ	19	Пщlы**кly**бгъу
14	Пщlы**кly**плl	20	Тlощl
15	Пщlы**кly**тху		

Adıgece sayı sisteminde “on” sayısından sonra “yirmi” sayısı temel onlu birim olan bir dilsel kroniğe sahiptir. “Пщlы” sayısı ilk onludur. “Тlощl” sayısı ise “пщlы” eyleminin ikiye (тly) katlanmış -duble- hali olarak, temel büyük onlu sayıdır. Diğer onlular, bu ilk temel onlu (пщlы) ile onun duble hali olan temel büyük onlu (тlощl) sayılarla ifade bulur. Yüze kadar olan sayılar, yirmili ve onlu olarak ifade edilen bileşik sözcüklerdir. Yirmiden sonraki onlu tam sayılar, “yirminin katları” olarak ve “yirminin katı ile on” ifadeleriyle ortaya konur.

“Щэ” sayısı, sayı olarak varolanların (щ) ötelenmesi (э) ve artıp gitmesini ifade eden bir anlama sahiptir.

On ile yirmiden sonraki diğer onlu tam sayıların bu geleneksel ifade biçimi yanında, son zamanlarda her bir onlu tam sayının ifadesi “пщlы (on)” ve “тlощl (yirmi)” sayısının oluş mantığına uygun olarak ifade edilebilir olmuş ve yaygınlık kazanmıştır. Bu ifadelerden olarak, onlu katların ifadesi çizelgede verilmiştir.

Onlu Rakamlar	Yirmili ve Onlu İfadelerle Onlu Tam Sayılar	Yeni İfade Tarzıyla Onlu Tam Sayılar
10	Пщlы	Пщlы
20	Тlощl	Тlощl
30	-Тощl**рэ** пщlы -Тощl**рэ** пщlы**рэ**	Щэщl
40	Тlощlитl	Плlыщl
50	-Тlощlитl**рэ** пщlы -Тlощlитl**рэ** пщlы**рэ**	Тхущl
60	Тlощlищ	Хыщl
70	-Тощlищрэ пщlы -Тощlищ**рэ** пщlы**рэ**	Блыщl
80	-Тlощlиплl	Ищl

	-Пщlей (Пщlы-е-и)	
90	-Тlощlиплl**рэ** пщlы -Тlощlиплl**рэ** пщlы**рэ**	Бгъущl
100	Щэ	Щэ

Onlu katlara ilişkin ya da onlu katların küsuratı olan sayıların ifade edilmesine ilişkin örnekler aşağıdaki çizelgede verilmiştir. Aşağıdaki örneklerde son sözcüğün “рэ” bitimli olanları yukarıdaki gibi de (“рэ”siz) ifade edilebilir.

Onlu Rakamlar	Yirmili ve Onlu ifadelerle Tam Sayılar	Yeni İfade Tarzıyla Bu Tam Sayılar
12	Пщlыкlутl	Пщlыкlутl
24	Тlощlрэ плlырэ	Тlощlрэ плlырэ
36	Тощlрэ пщlыкlухрэ	Щэщlрэ хырэ
47	Тlощlитlрэ блырэ	Плlыщlрэ блырэ
58	Тlощlитlрэ пщlыкlуийрэ	Тхущlрэ ирэ
69	Тlощlищрэ бгъурэ	Хыщlрэ бгъурэ
71	Тощlищрэ пщlыкlузрэ	Блыщlрэ зырэ
83	Тlощlиплlрэ щырэ Пщlейрэ щырэ	Ищlрэ щырэ
95	Тlощlиплlрэ пщlыкlутхурэ	Бгъущlрэ тхурэ
107	Щэрэ блырэ	Щэрэ блырэ

Tam sayıların bu ifade biçimi, kesirli sayıların da ifadelerinde kendisini gösterir. Tam sayılar arası olan kesirler “yarım, üçte bir, dörtte bir vs” şeklinde ifade edilir. Aşağıda bunların ifade biçimleri ile tam sayı kesiri olması halindeki ifadelerine ilişkin örnekler verilmiştir. Kesirlerin “bir”e -bütüne- ilişkin bir “kısım” olmasında, “birin küsüratı” “зы”nın kendisini göstermesiyle de ifade edilebilir ki, bu ifade biçimi de örnekler arasındadır.

Kesirli sayı ifadeleri	Adıgecesi	Rakamla kesirli sayılar	Adıgecesi
Yarım	Ныкъуэ	1,5	Зы**рэ** ныкъу**рэ**
Üçte bir	Щанэ	1,1/3	Зы**рэ** щанэ**рэ**
Dörtте bir	Плlанэ	2,1/4	Тlу**рэ зы** плlанэ**рэ**
Beşte bir	Тхуанэ	3,1/5	Щы**рэ** тхуанэ**рэ**
Altıda bir	Ханэ	14,1/6	Пщlыкlуплl**рэ** ханэ**рэ**
Yedide bir	Бланэ	25,1/7	Тlощl**рэ** тху**рэ зы** бланэ**рэ**
Sekizde bir	Янэ	46,1/8	Плlыщl**рэ** хы**рэ зы** янэ**рэ**
Dokuzda bir	Бгъуанэ	77,1/9	Блыщl**рэ** бры**рэ** ебгъуанэ**рэ**
Onda bir	Пщlанэ	108,1/10	Щэ**рэ** и**рэ** пщlанэ**рэ**

Bir şeye ilişkin sayıların ifade örnekleri aşağıdaki çizelgede verilmiştir. “Bir” sayısı dışındaki tüm sayılar, sayısı ifade edilen sözcüğün sonuna gelir.

“Bir” sayısı, bütünsel anlamı bakımından başattır; bir sayı olarak, imlediği şeyi ifade eden sözcüğün başına gelir.	Зы жэщ. Зы махуэ. Зы lуэху. Зы цlыху.
“Bir”den sonraki -“iki”den “on”a kadar (dahil)- temel sayılarla bir şeyin sayısının ifadeleri, konu olan şeyin kılgılanımını (и) izleyerek sözcük sonuna sayının gelmesiyle ifade edilir.	Жэщ**и**тl. Жэщ**и**щ. Жэщ**и**плl. Жэщ**и**тху. Жэщ**и**х. Жэщ**и**бл. Жэщ**и**й. Жэщ**и**бгъу. Жэщ**и**пщl.
“On”un küsuratı olan sayıların (yirmiye kadar) ifade edilmesi.	Унэ пщlыкlуз. Унагъуэ пщlыкlутl. Жэщ пщlыкlущ. lуэху пщlыкlуплl. Цlыху пщlыкlутху. Шы пщlыкlух. Вы пщlыкlубл. Гу пщlыкlуий. Жыг пщlыкlубгъу.
Bir şeyin onlu tam sayılarının ifade edilmesinin eski ifadelerinde, “on” ile “yüz” sayıları sözcük sonuna gelen “и”yi izleyen bileşik sözcüktür; diğerleri, doğrudan sözcük tamlaması veya cümlecik olarak ifade edilir.	Унипщl. Унэ тlощl. Унэ тlощlрэ пщlырэ. Унэ тlощlитl. Унэ тlощlитlрэ пщlырэ. Унэ тlощlищ. Унэ тlощlищрэ пщlырэ. Унэ тlощий; Унэ пщlей. Унэ тlощlийрэ пщlырэ. Унищэ.
Bir şeyin onlu tam sayılarının yeni ifade tarzlarında “on, yirmi, yüz” sayılarının eski ifade tarzı değişmez; diğerleri bunlara uyar.	Унипщl. Унэ тlощl. Унэ щlэщl. Унэ плlыщl. Унэ тхущl. Унэ хыщl. Унэ блыщl. Унэ ищl. Унэ бгъущl. Унищэ.
Bir şeyin onlu tam sayıların küsuratının ifadesinde, onlu tam sayıların eski ifade tarzıyla yeni ifade tarzlarına ilişkin örnekler ardışık olarak yanda verilmiştir.	Цlыху пщlыкlущ. Цlыху тlощlрэ плlырэ. Цlыху тlощlрэ пщlыкlутlрэ; Цlыху щэщlрэ тlурэ. Цlыху тlощlитlрэ хырэ; Цlыху плlыщlрэ хырэ. Цlыху тlощlитlрэ пщlыкlубгъурэ; Цlыху тхущlрэ пщlыкlубгъурэ. Цlыху тlощlищрэ ирэ; Цlыху хыщlрэ ирэ. Цlыху тlощlищрэ пщlыкlутхурэ; Цlыху блыщlрэ тхурэ. Цlыху тlощlиплlрэ блырэ; Цlыху пщlейрэ блырэ; Цlыху ищlрэ блырэ. Цlыху тlощlиплlрэ пщlыкlузрэ; Цlыху бгъущlрэ зырэ. Цlыхуищэрэ плlырэ.

ALTINCI BÖLÜM

ADIGECE CÜMLE KURULUŞU VE CÜMLEYE GİRİŞ

ALTINCI BÖLÜM KONU KAPSAMLARI

KONU BAŞLIKLARI	SAYFA NO
ADIGECE CÜMLE KURULUŞU ÜZERİNE	511
SESLERİN MEVCUT BİR SÖZCÜKLE EKLEMLENME HALLERİNİN CÜMLE KURULUŞ SÜRECİNE KATKILARI	513
CÜMLE İŞLEYİŞİNDE SIK KULLANILAN İFADE VE SÖZCÜKLER İLE CÜMLE ÖRNEKLERİ	522
SÖZCÜK KURGUSUNDAN CÜMLEYE	540
FİİL ÇEKİMLİ İFADE KURGUSUNDAN CÜMLEYE	543

ADIGECE CÜMLE KURULUŞU ÜZERİNE

Konuşma dili dendiğinde akla gelen dilsel olgu cümledir. Cümle dediğimiz ifade sözcüklerden kuruludur. Adıgecede sözcüklerin ses anlamsal temelde ortaya çıktığını biliyoruz ki, bu sürecin devamında sözcüklerin de birleşerek bileşik sözcükleri oluşturduğu anlaşılır bir olgudur. Bileşik sözcüklerle sözcük tamlamaları arasındaki ilişkiyi de yukarıda izledik. İşte ses anlamsal temelden başlayan bir dilsel işleyiş sürecine ilişkin bu olguların tümü cümlenin ortaya çıkışına götüren bir süreçtir ve cümle dediğimiz olgu, tüm bu unsurları bünyesinde taşıyan en geniş anlamlı ve kapsamlı dilsel ifadedir.

Sözcük ve/veya bileşik sözcükler ile sözcük tamlamalarının da yer bulduğu bir ifadedir cümle. Cümle, bu dilsel elemanların anlamlarının oluşturduğu ve her bir elemanın anlamını aşan bir anlamlı dilsel ifade bütünüdür. Cümle, kendisini oluşturan bu elemanların anlamsal temelinde oluşan bir cümle anlamdır.

Ses anlamsal temelde sözcüklerin ortaya çıkışı ve işlerlik kazanması ile buradan da cümle dediğimiz dilsel olgunun kendisini göstermesi kesintisizlik niteliğindeki bir dilsel işleyiş sürecidir

Cümleyi oluşturan elemanların işlevlerine göre değerlendirilmesinde, dillerin farklı cümle düzenine sahip olduğu izlenmektedir. Bu ifadeden olarak, kök kelime dilleri olan Hint-Avrupa dillerinde genel olarak bir cümle "özne, fiil, yüklem" sıralamasına sahiptir. Yine, bir kök kelime dili olan Türkçede cümlenin genel düzeni "özne, yüklem, fiil" şeklindedir.

Bu dillerin kök kelime dilleri olmasında, cümlenin ortaya çıkışı ve kuruluşunun kendisinden önceki bir dilsel sürekliliğe ve öncesine ilişkin düzenli bir arşive dayandığını gösterebilmek zor olsa gerektir. Ancak, bir ses anlamsal dil olan Adıgecede cümlenin oluş mantığı, öncesine ilişkin dilsel işleyiş sürecinde kendisini kesintisizce gösteren bir mantıktır.

Türkçedeki cümle kuruluşunun "özne, yüklem, fiil" sıralamasının genel olarak Adıgece için de uygun bir sıralama olduğu ifade edilebilir. Bir ses anlamsal dil olan Adıgece bakımından bu sıralanış, dilsel ifade süreci ve sözcük oluş mimarisi ile mantığına dayanır. Bu ifadeden olarak, Adıgece cümle kuruluşunda "özne", konu olan ifadenin ortaya çıkmasında başat –öncel- bir konumda olmak bakımından baştadır. Sözcük mimarisi ve yapısal mantığından da izlenebileceği gibi, "fiil" de bir dilsel ifadenin –burada bir cümle anlamın- durağıdır, gittiği yerdir, eylenme noktasıdır. Aradaki "yüklem" kısmı da cümle anlam bakımından uygun bir sıralanmaya tabi olarak, başat olan sözcük ile final –fiil- sözcük arasında oluş mantığına uygun bir hiyerarşiyle sıradüzenlenir.

*

Bir cümlede bulunan bu elemanlar arasındaki ilişki, cümle anlamı belirler. Bir cümlenin anlamı, kendisini oluşturan elemanların anlamları yanında, bu anlamlar arasındaki ilişkiye bağlıdır. Bu ifadeden olarak, bir cümledeki elemanları birbiriyle ilişkilendiren ara elemanlar söz konusudur. Bir cümlede bulunan sözcükleri birbiriyle ilişkilendirerek cümle anlamın ortaya çıkmasına hizmet eden bu ara elemanları genel olarak "bağlaçlar" adı altında

değerlendirebiliriz. Bu bağlaçlar, bir sözcük sonuna gelerek (bitişik ya da ayrı) bu sözcüğün müteakip sözcük ile ilişki kurmasını sağlayan elemanlardır; böylelikle de, sözcüklerin biribiriyle ilişkili bir süreci mümkün hale gelir. Sözcüklerin kendi anlamları ile aralarında kurulan bu ilişkiler ağında ortaya çıkan ifade bir cümle anlamdır. Diğer dillerdeki bağlaçların birçoğunun Adıgecede sözcükle eklemlenen seslerle gerçekleştiğini ifade etmek gerekir.

Bir cümlenin kuruluşuna ilişkin olan bu işlemlerden olarak, cümlede bulunan sözcüklerin birbiriyle ilişkisi Adıgecede genelde sona gelerek sözcük anlamını olduğu gibi koruyup tespit eden ve konu olan sözcük anlamını müteakip sürece sokan sesler aracılığıyla gerçekleşir. Bu sesler ve ortaya koyduğu işlemler "sona gelerek sözcük anlamına dahil olmayan sesler" başlığı altında irdelenmiştir.

Bununla birlikte, iki ifade arasındaki bir karşılaştırma işleminin ya da bir seçme işleminin ya da benzetme işlemi gibi işlemlerin, konu olan ifade ve sözcükler arasına gelen ifadelerle gerçekleştirilmesi akla yatkındır ki, o halde, cümle kurgusunda bu şekilde yararlı olan ifadeleri de tanımak gerekir.

Bu ifadeler, ses anlamsal temelde ifade ve sözcüklerin ortaya çıkışına ilişkin konular kapsamında işlenmiş ve değerlendirilmiş olsa da, burada cümle kuruluşundaki işlevleri bakımından konu edilmeye değerdir.

*

Adıgecede cümlenin kendisinden önceki dilsel işleyiş süreci arşivine sahip olduğu yukarıda ifade edilmiştir. Adıgece bir ifadenin ses anlamsal olarak kurgulanmasında, bir sözcüğün de bir cümle hükmünde olduğu ifade edilebilir. Bir sözcüğü oluşturan sesler ile kurgusundan hareketle, sözcük anlamına ilişkin bir "tanım cümlesi" kurulabilir.

Benzeri şekilde, bir fiil çekimli ifadenin cümle unsurlarını taşıması olgusu, fiillere ilişkin bölümde irdelenmiştir. Bu durumda da, bir fiil çekimli ifadeden, kurgusunda izlenebilen özne ve yüklemlerin ayrıca belirtilmesiyle bir cümle kurulabilir.

Gerek bir sözcükten ve gerekse bir fiil çekimli ifadeden hareketle kurulan cümle örnekleri bu bölümün ilgili başlıkları altında irdelenmekte ve örneklenmektedir.

*

Her dilin kendine özgü ifade tarzı ve bir olguyu ortaya koyma üslubu vardır. Bu ifadeden olarak, Adıgecenin de ifade tarzı kendine özgüdür.

Bu bölümde verilen Adıgece cümle örneklerinin Türkçe çevirileri, Adıgecenin ifade tarzının anlaşılmasına yönelik olarak ve Türkçe ifade tarzıyla aralarındaki farkın izlenmesini mümkün kılma düşüncesi de dikkate alınarak yapılmıştır.

Bu hususun dikkate alınması yanında, Adıgece ifadelerin Türkçe çevirisi üzerinden anlaşılmaya çalışılmasından çok, doğrudan Adıgece ifade ve cümlelerin hareket noktası olarak alınmasını öneririz. Özellikle ses anlamsallığı dikkate alınarak ifadelerin izlenmesinin Adıgece ifade kuruluşunun anlaşılmasında daha yararlı bir tutum olacağını belirtmek yerindedir. Böyle bir tutumun anlamayı ve öğrenmeyi kolaylaştırıcı bir tutum olacağını belirtmek gerekir.

Ses anlamsallığın dikkate alınması koşuluyla, bir sözcüğün anlamının anlaşılabilmesi mümkündür. Aynı şekilde, konu olan sözcüğün başına ve sonuna gelen seslerle işleyiş kazanması da aynı ses anlamsal yaklaşımla anlaşılabilir durumdadır.

Bu ifadeden olarak, başa ve sona gelen seslerin sözcüğe kazandırdığı işleyiş ile müteakip ifadeye bağlantılandırmasının izlenmesi, sözcük ardışıklığında kurulan anlam ile cümle anlamın anlaşılması bakımından önemlidir. Böyle bir tutumun izlenmesi, Adıgece ifadelerin anlaşılmasını mümkün kılar ve kolaylaştırır. Ses anlamsal bir tutumun izlenmesi halinde Adıgecenin kolaylıkla öğrenilebileceği izlenebilir.

Ses anlamsal bir dilin her bir adımının ve işleyişinin anlamlı ve düzenli olması nedeniyle, öğrenilmesi de ezbere yer bırakmaz. O halde, ezberden uzak bir tutum, Adıgecenin anlaşılması ve öğrenilmesini mümkün kılacak bir tutumdur. Aksi halde, çeviri üzerinden Adıgeceyi anlamak ve öğrenmeye çalışmak bir ezberci anlayışla dil öğrenme tutumudur ve ses anlamsal bir dil için yararlı bir yöntem değildir.

Kullanılan cümle örneklerinin Türkçe karşılığı da verilmiştir. Ancak, başlangıçtan itibaren konu dilin ses anlamsal temeldeki işleyişine dayanmaktadır ki, bunun izlenmesi ve anlaşılmış olması halinde, Adıgece ifade ve cümle anlamlarının kolaylıkla anlaşılabileceği değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, cümlelerin Türkçe karşılıkları Adıgece ifade anlamının oluşum mantığını da yansıtabilecek şekilde verilmiştir. Yani, Adıgece cümlenin tam Türkçeleştirilmiş ya da Türkçe ifade karşılığı değil de bir bakıma anlamın ortaya konmasına özen gösterilmiştir. Nitekim, burada bir ifadenin diğer dildeki karşılığı yerine, tam da Adıgece bir ifadenin ses anlamsal temelde izlenmesiyle ortaya çıkan anlamın anlaşılması hedeflenmiştir. Gerçekten de, bu şekildeki bir tutumun izlenmesi halinde, Adıgecede ifade ve cümlelerin anlaşılmasının kolay olduğu görülebilecektir. Geriye kalan, bu tutumun izlenmesiyle pratik yapmaktır.

*

Elbette, ses anlamsal temelde izlediğimiz bu çalışmada kendisini gösteren dilsel işleyişler mevcut genel dilbilimsel bakış ve terminolojilere de gelebilecek olan işleyişlerdir. Bu çalışmada ortaya çıktığı haliyle Adıgece işleyişinin mevcut dilsel terminoloji ve sınıflandırmalar bakımından da değerlendirilmesi ve Adıgece üzerine dilbilimsel saptamalar yapılması mümkündür. Ancak, mevcut dilbilimsel yaklaşımlarda, seslerin anlamsızlığında değerlendirme dışı bırakılmış olması nedeniyle, bu dilin böyle bir genel şablon altına sokulmasının dilin ses anlamsallığının izlenmesine olanak vermeyeceği değerlendirilmelidir.

Bu hususların cümle konusunda da belitilmesi uygun düşmüştür.

SESLERİN MEVCUT BİR SÖZCÜKLE EKLEMLENME HALLERİNİN CÜMLE KURULUŞ SÜRECİNE KATKILARI

Sözcük Sonuna Gelerek Sözcük Anlamını Olduğu Gibi Koruyup Tespit Eden ve Müteakip İfadeyle İlişki Sağlayan Seslerle Kurulan Cümle Örnekleri

Seslerin sözcük sonuna ve başına gelerek dilsel işleyiş sürecine katılmaları önceki ilgili konularda irdelenmiştir. Bu dilsel işleyiş sürecinde, sözcük sonuna geldikleri halde sözcük anlamına katılmayıp, sözcüğün anlamsal işleyişine dahil olmayan ve onun değişikliğe uğramasına neden olmayan sesler, cümlenin kuruluşu bakımından özellikle önemli adımların ortaya çıkmasına neden olur. Bu ifadeden olarak, bu seslerin bazılarının, sonuna gelmiş bulunduğu sözcük anlamını tespit etmek ve müteakip ifadeye bağlamak işlemleri gerçekleştirirler. Bu sesleri, gerek bağlantılı bileşik sözcük oluşumunda (р, м, н) ve gerekse bağlantılı sözcük tamlamasında (и, м) önemli işlevler üstlendikleri irdelenmiş ve görülmüştür. Kuşkusuz bu işlemleri gerçekleştirmek, bu seslerin ses anlamsal olanaklarından gelir. Bu anlamsal nitelikleri cümlenin de kuruluşunda önemli işlevler görür.

Burada, daha önce konu ettiğimiz bu seslerin cümlenin oluşumundaki işlevleri örneklenecektir. Konu olan seslerin cümle işlevleri, ilgili çizelgelerde yer aldığı sıraya göre aşağıda örneklenmiştir.

*

Öncelikle, sona gelen "**щ**" sesinin bir ifade anlamını var kıldığı ve tamamlanışını sağladığını biliyoruz. Buradan ortaya çıkan kimi ifadelerin Türkçe çevirileri farklılıklar gösterse de, sona gelen bu sesin Türkçedeki "*dir*" sonekiyle karşılandığını biliyoruz. Bu ifadelerin başlıbaşına bir cümle olabildiğini de biliyoruz.

Bir durum tespiti yapan bu sesin (щ) "di'li" geçmiş zaman karşılığını da "**т**" sesi verir. Bu seslerle birlikte, sonuna geldiği sözcüğe ilişkin "olumsuz soru" kuran "**къэ**" sesi de başlıbaşına bir soru cümlesinin ortaya çıkışını sağlama işlevindedir.

Aşağıda bu seslerin kuruluşunda yer aldığı cümle örnekleri verilmiştir:

Klya**щ**. Klya**т**. Klya**къэ**?	Gitti. Gittiydi. Gitmedi mi?
Ар дэ къэдгъэклуа**щ**.	Onu biz gönderdik.
Ар мыбы къэклуа**щ**.	O buraya geldi.
Ар абы нэгъунэ клуэ**щ** къэклуэжри, и унэм щlэтlысхьэжа**щ**.	O oraya kadar gidip geri gelerek, evine yeniden yerleşti (oturdu).
Сэ седжэ**щ**, зэращlыр зэзгъащlэри мы lуэхум сыхуежьа**щ**.	Ben okuyup, yapmasını öğrenerek bu işe koyuldum.
Сэ хэкум сыщылэ**т**.	Ben memleketteydim.
Уэ Америкэ-м уклуа**т**.	Sen Amerika'ya gittiydin.
Фэ дэнэ фыклуа**т**?	Siz nereye gittiydiniz?
Фэ фагъэпсэлъа**къэ**?	Sizi konuşturmadılar mı?
Дэ дыщылэ**къэ**?	Biz yok muyuz? (Biz var değil miyiz?)
Уэ хэкум уклуа**къэ**?	Sen memlekete gitmedin mi?

*

Cümlenin kuruluşuna önayak olan diğer seslere ilişkin cümle örnekleri aşağıdaki çizelgede verilmiştir. Konu olan sesin, sonuna geldiği ifadeyi olduğu

gibi tespit ederek müteakip ifadeyle ilişkilenmesini sağlaması konusu daha önceki bölümde işlenmiştir. Burada yalnızca cümledeki işlevlerine ilişkin örnekler vermek uygun düşer.

"**И**" sesinin cümle kuruluşundaki işlevlerine ilişkin cümle örnekleri:

Абы **и** lуэхухэр мыпхуэдэщ.	Onun işi böyle(dir).
Сэ с**и** къуэшыр къэкlуэжат.	Benim kardeşim geri geldiydi (döndüydü).
Абы папщlэ у**и** lуэху**и** къомгъанэ.	Onun için işini de bırakma (işin de kalmasın).
Кlуэ**й** къэкlуэж.	Gidiver de geri gel.
Зэ мыдэ къакlуэ**и**, тlанэ укlуэжынщ	Buraya bir gel de, sonra geri gidersin (dönersin).
Жэщ**и** маху**и** жимыlэу мэлажьэр.	Gece gündüz demeden çalışıyor.
Гупщыс**и** псалъэ, зыплъыхь**и** тlыс. (**Адыгэ псэлъэжь**)	Düşün de konuş, -etrafına- bakın da otur. (**Adıge Atasözü**).

*

"**У**" sesinin cümle kuruluşundaki işlevlerine ilişkin cümle örnekleri:

Ар жэщ**у** къэкlуэжри пщэдджыжь**у** кlуэжащ.	O geceleyin -geri- gelip de (döndüp) sabahleyin geri gitti.
Мэш**у** диlэр мыращ.	Ekin olarak varlığımız bu(dur).
lуэху**у** схузэфlэкlыр мыращ.	İş olarak becerebildiğim bu(dur).
Кlуэ**уэ** къэкlуэж**у** щытщ	Gidip gelip (gelerek) duruyor.
Псалъэ**у** щытми, къиlуатэхэм къикl щыlэкъым; ар а**уэ** мэпсалъэ.	Konuşup (konuşarak) duruyorsa da, anlattıklarından çıkan -bir şey- yok; o öylesine konuşuyor.
А**уэ**, абы мыр ищlэ**у** къыщlэкlынкъым.	Ama, o bunu biliyor olmasa gerektir (o bunu bilmiyordur).
Мы плъагъур а**уэ** къызэрыкlуэ**у** зы lуэху цlыкlукъым.	Bu gördüğün öylesine (olageldiği gibi, -alelade) ufak bir iş değil(dir).

*

Bir sözcük sonuna gelerek, konu olan sözcük anlamını olduğu gibi tespit edip müteakip bir ifadeyle ilişkilendiren "**м**" sesi, bu işleviyle cümlenin kuruluşunu destekler.

Мы къакlуэ**м** зэ еплъ; и зекlуэкlэ**м** фlыуэ гу лъыптэрэ?	Bu gelene bir bak; yürüyüşüne iyice dikkat ediyor musun?
Зыхуейм мыпхуэду ищlынщ, зыхуейм**и** зыри ищlэнкъым.	İsteyen böyle yapar; isteyen de hiçbir şey yapmaz.
Зы lуэху**м** хуежьа нэужь абы зыри илъагъужкъым; lуэху**м** зыретыр.	Bir işe başladıktan sonra o -artık- bir şey görmüyor; kendini işe veriyor.
Ар къыщыкlуа**м** сэ сыкlуэжт.	O geldiğinde ben geri gidiyordum.
Сэ сыщыпсалъэ**м** щыгъуэ къызэдаlуэ.	Ben konuşmakta olduğum zaman -

	beni- dinle.
Мыбы и щlыкlэ**м** сызэгуэгъэуд.	Bunun tavrı -beni- çatlatıyor.
Мы слъагъу**м** а жыпlэр къыгурыlуэнкъым.	Bu gördüğüm -senin- o söylediğini (söylemekte olduğunu) anlamaz.
И псэлъэкlэ**м** зэ еплъыт мыбы.	Konuşmasına bir baksana bunun.
Абы и щlыкlэ**м**рэ и псэлъэкlэ**м** зэ уеплъын?	Onun tavrına ve konuşmasına bir bakar mısın?

Bir sözcük sonuna gelerek, konu olan sözcük anlamını tespit edip müteakip ifadeyle ilişkilendiren "м" sesinin ötelenim alması (**мэ**), bir tespit edilen anlamın ötelenmesini sağlamak suretiyle, konu olan sözcük anlamının mümkünlüğünü ifade eder. Böylelikle, sözcük anlamının eylenmesine ilişkin "olanak" ve "olasılık" ifadeleri ortaya çıkar. Böyle kurulan ифadeler, konu olan sözcük anlamının eylenme mümkünlüğü ile "istek kipi" olarak ifade bulur.

Кlуэ**мэ** къэкlуэжыкlэ ищlэкъым.	Gidince geri gelmesini bilmiyor.
Абы сыт жиlэ**ми** пэжу къыщlокlыр.	O ne söylerse -de- doğru çıkıyor.
Ухуей**мэ** къызжеlэ, ухуэмей**мэ** къызжомыlэ.	İstersen söyle -bana-, istemezsen – bana- söyleme.
А lуэхур бгъэзащlэ**мэ**, нэгъуэщl зы lуэхум щlэбдзэфынщ.	O işi halledersen, başka bir işe başlayabilirsin.
Ар къакlуэ**мэ** сэри сынэкlуэнщ.	O gelirse ben de -oraya- gelirim.
Ар къэкlуа**мэ** сыкlуэжынут.	O geldiyse geri gidecektim.
Ар къэкlуатэ**мэ** сэри згъэзэжынт.	O gelseydi ben de geri dönerdim.
Къакlуэ**мэ** плъагъунщ	Gelirse görürsün.
Мыр зэ къыптеуа**мэ** плъагъунт.	Bu üzerine bir düşseydi (devrilseydi) görürdün.
Мы зэ**м** къакlуэ**мэ** щыдгъэlэнщ	Bu defasında gelirse -burada- bırakırız (kalmasını sağlarız).
Ар къэпсэлъатэ**мэ** дедэlуэнт.	O konuşsaydı dinlerdik.
Къэкlуа**ми** дызэрылъагъуфакъым.	Geldiyse de görüşemedik.
Ар зэ къэбгъэгубжьатэ**мэ**, уи махуэр уигъэплъагъужынт.	Onu bir kızdırsaydın, -sana- gününü gösterirdi.

*

"**Р**" sesi, sonuna geldiği sözcük anlamını empoze etmek ve bizzat göstermekle, müteakip ifadenin vurgulanmış bu anlamla ilgisini kolaylaştırır ve böylelikle cümlenin kuruluşunda işlev görür.

Къакlуэ**р** плъагъукъэ?	Geleni görmüyor musun?
Къакlуэ**р** солъагъу**р**.	Geleni görüyorum.
Абы сыт жиlэ**р**?	O ne söylüyor?
Зыхуей**р** къырепсэлъ.	İstediğini söylesin (konuşsun).
Зи lуэху**р** зыгъэзащlэ**р**, нэгъуэщl зы lуэхум	İşini halleden, başka bir işe

щlыредзэ.	başlasın.
А**р** къоклуэ**ри** мэклуэжы**р**.	O gelip -de- geri gidiyor.

Bir ifade sonuna gelerek o ifadeyi vurgulayan ve bizzat gösterilme işlevi gören bu ses (р) ötelenim alırsa (**рэ**), vurgulanmış ifadenin sürmesi ile müteakip anlamla bağlantının kurulması sağlanır. Diğer taraftan, hem vurgulama işleminin gerçekleşmiş olması ve hem ötelenmekle de vurgulamanın gevşemesi, bir belirsiz ve kuşku durumu yaratır ki, buradan bir soru işaretinin doğması söz konusu olur. Bu ифadelerden olarak, sözcük sonuna gelen "рэ" seslemi, bir taraftan iki ifadenin bağlantılanmasını sağlar; diğer taraftan da, soru kipinin ortaya çıkmasını sağlar. Bu durumlara ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

Къызэрыклуа**рэ** зэрыклуэжар пщlэ**рэ**?	Gelip de geri gittiğini biliyor musun?
Къызэрыклуа**ри** зэрыклуэжа**ри** сщlэкъым.	Geldiğini de geri gittiğini de bilmiyorum.
Абы папщlэ сыт жиlэ**рэ**?	Onun için ne söylemekte (söylüyor)?
Уэ**ри** уклуэ**рэ**?	Sen de gidiyor musun?
Клуэр плъагъу**рэ**?	Gideni (yürüyeni) görüyor musun?
Абы**рэ** сэ**рэ** дызэдоклуэр.	Onunla ben birlikte gidiyoruz (yürüyoruz).
Уэ**рэ** сэ**рэ** фlыуэ дызэгуроlуэр.	Seninle ben iyi anlaşıyoruz.
Клуэ**рэ** къэклуэжыхуклэ сэ**ри** тlэкlу сыжеинщ.	-O- gidip geri gelinceye kadar ben de biraz uyurum.
Ар унэм клуэ**рэ** лэжьапlэм къэклуэжу щытщ; унэм**рэ** лэжьапlэм изэхуакур къепщытэ**ри** дэтщ.	O eve gidip iş yerine geri gelip duruyor; evle iş yeri arasını arşınlayıp duruyor.

*

"**Клэ**" sesinin cümle kuruluşundaki işlevlerine ilişkin cümle örnekleri:

Ар зы псалъэ**клэ** утыку къырилъхьащ; зы псэлъэ закъуэ**клэ** къиlуэтащ.	Onu bir sözle (sözcükle) ortaya koydu; yalnız bir -tek- sözle anlattı.
Абы**клэ** умыклуэ мыбы**клэ** къаклуэ.	O tarafa gitme bu tarafa gel.
Унэм**клэ** сыкъоклыжри, лэжьапlэм**клэ** соклуэр.	Evden -geri- geliyorum -da-, iş yerine doğru gidiyorum.
Мыбы укъаклуэ уклуэжу ylут**клэ**, ар зы lуэху щlэклэ хъукъым.	Buraya gelip gidip (bu arada) durmanla, o bir iş yapma tarzı olmuyor.
Уэ упсалъэ**клэ** а lуэхур зэфlэклынкъым.	Sen konuşmakla o iş hallolmaz.
А lуэхур хъууэ щыщlидза**клэ**, сэри мыбы**клэ** сыклунщ.	O iş olmaya başlamışken, ben de bu tarafa doğru gideyim.
Ар къэхъуху**клэ** упсэу.	O oluncaya kadar yaşa (yaşayasın).
Зы псэлъэ гуапэ**клэ** и lуэхур	Bir tatlı (candan) sözle işini halletti.

зэфIигъэкIащ.	

*

Bu sesler, sözcük sonuna birbirini izleyerek gelebilir. Bu sesler dışında, sözcük sonuna gelerek sözcük anlamının olduğu gibi işleyişini sağlayacak şekilde ortaya çıkан ifadeler de vardır ve bunlar da cümlenin kuruluşuna katkı sağlar. Bu ifadeler de daha öncek sözcüklerin işleyişi konusunda ele alınıp irdelenmişti. Aşağıdaki çizelgede bunlara ilişkin cümle örnekleri verilmiştir.

-Мы слъагъур ара**упIэрэ**? -Мо къакIуэр си къэшэнра**упIэрэ**? -Абы нобэ зыгуэрхэр схуищI**упIэрэ**? -Ар абы иджы кIуэ**уэ** щыт**у пIэрэ**?	-Bu gördüğüm o mudur -acaba-? -Şu gelen kaşenim midir? -O bugün -bana- birşeyler yapmakta mıdır? -O şimdi oraya gidip duruyor (gitmekte) midir acaba?
-Ар лэжьэкIуэжьщ; сымаджэ**рэ пэт** Iуэхум макIуэр. -КъэкIуэну къызжиIа**рэ пэт** ар къызэрмыкIуар плъагъурэ. -Мыбы узэрщыIэр ищэI**рэ пэт** зэй къыпхуэкIуакъым.	-O -çok- çalışkandır; hasta olduğu halde işe gidiyor. -Geleceğini söylediği halde onun gelmediğini (gelmemiş olduğunu) görüyor musun? -Burada olduğunu bildiği halde -sana- bir kez dahi gelmedi.
-Джэд**рэ пэт** мэулъэпхъащэ. -Джэд **пэтрэ** мэулъэпхъащэ. **(Адыгэ псэлъэжь)** -Дыгуащ; кIуэ**пэтрэ** кIыфI хъууэ щIедзэр. -Ныбжьыщlэхэр кIуэ **пэтрэ** хохъуэр. -Ар зы мывэ цIыкIум теувэщ, лъэпэрапэщэби джалэ **пэтащ**. -Сежьэу къэскIухь **пэтрэ**, хьэщIэщ гъуэгур сыгъэгъуащэри, къэлэшхуэ кIуэцIым сыдэкIуадэ **пэтащ**.	-Tavuk olduğu halde eşiniyor. -Tavuk haliyle eşiniyor. (**Adıge atasözü**) -Geciktik; giderekten karanlık olmaya başlıyor. -Genç yaştakiler giderekten (sürekli, günden güne) büyüyor. -O bir küçük taşa basıp, sendeleyerek neredeyse düşüyordu. -Başlayıp gezerken, misafirhane (otel) yolunu karıştırıp (şaşırdım da), koca kentin içinde neredeyse kayboluyordum.
-Ар цIыху жанщ; зы махуэм щэнейрэ хадэм йожэхри **щэ**, щыдолэжьыхьри къыдокIыжыр. -Махуэ**ти щэ**, сфIэIуэхуакъым. -Ар апхуэдизу ткIий**щи щэ**, зы псалъэ хужыпIэу идэкъым.	-O hızlı (dinamik) insandır; bir günde üç kez bahçeye koşarak iniyor da, orada çalışarak geri çıkıyor. -Gündüzdü de, pek aldırış etmedim. -O o kadar sert (keskin) ki, -kendisine- bir söz söylemeni kabul etmiyor.
-Зы кынабжэ ищIщ, и Iэщыр Iуэм щIигъэхьэщ, ари игъэбыдэж**щэби**, еуэри ежьэжащ. -КIуэ**щэби** зыхуэныкъуэхэр къихьри къэкIуэжащ.	-Bir çit kapısı yapıp, malını ağıla dıkarak, onu da kapatıp da, yola vurup koyuldu (alıp başını gitti). -Gidip de ihtiyaçlarını getirerek geri geldi.
-Махуэ**тэмэ** хъунт; ауэ, иджы кIыфI	-Gündüz olsaydı olurdu; ama, şimdi

хъуащ. -Ар мыбы зэ къэкlуа**тэмэ**, фlы хъунт. -Апхуэдэ зы гуэр жиlа**тэмэ**, зэхэтхынт.	karanlık oldu. -O buraya bir gelseydi, iyi olurdu. -Öyle bir şey söyleseydi, duyardık.

Sözcük İşleyişine Dahil Olan Seslerin Cümle Oluşumuna Katkısı ve Ortaya Çıkan Cümle Örnekleri:

Sözcük sonuna gelerek sözcük anlamına dahil olan ve ses anlamı bakımından sözcüğün işleyişini sağlayan sesler içindeki bazı seslerin cümlenin oluşumuna katkı sağlayabilmeleri söz konusudur. Kuşkusuz böyle sesler, kendi ses anlamlarına ve sonuna geldiği sözcükten türemesine yol açtıkları anlama bağlı olarak cümlenin oluşumuna katkı sağlayabilmektedirler.

Bu sesler, -yukarıdaki seslerin yol açtıkları işleyişe benzer şekilde-, müteakip bir ifadeye gereksinim duyan ifadelerin ortaya çıkmasını sağlayan seslerdir.

*

Sonuna geldiği sözcük anlamına ilişkin bir "tarz ve üslup" ifade ederek bir yeni anlamın kurulmasını sağlayan "**кlэ**" sesi bunlardan biridir. Bir şeyin tarz ve üslubunun ortaya konması müteakip bir ifadenin kurulmasına yol açabilir.

Абы псэлъэ**кlэ** ищlэкъым.	O konuşmasını (konuşma şeklini) bilmiyor.
Псэлъэ**кlэ** умыщlэу упсалъэкlэ хэт къыуэдэlунэт.	Konuşmasını bilmeden konuşmakla -seni- kim dinlerdi.
Щlы**кlэ** зимыlэращ "щlы**кlэ**ншэ" зыхужаlэр.	"Huysuz", davranış usulü olmayana denir.
Ар, lуэху щlэ**кlэ** зымыщlэрэ лэжьэ**кlэ** зимыхабзэу зы цlыхущ.	O, iş yapmasını bilmeyen ve çalışma alışkanlığı olmayan bir insandır.
Уигу йомытауэ улажьэкlэ, лэжьэ**кlэ** зэбгъэщlэфынкъым.	Kendini vermeden çalışmakla, çalışma usulünü öğrenemezsin.
Сытми зы къэхъу**кlэ** иlэщ.	Herşeyin bir oluş tarzı vardır.

*

Sonuna geldiği sözcük anlamına ilişkin olgunun gerçekleşme veya ortaya çıkma zamanını –sürecini- konu eden ve "gerçekleşinceye –ortaya çıkıncaya-kadarlığını" ifade eden "**ху**" sesi de, bu haliyle cümle kuruluşunu teşvik eden bir sestir. Bu ses anlamın sona gelmesinde ortaya çıkan anlamın "oluncaya kadar" şeklinde ifade edilebilmesinde, böyle bir ifadenin müteakip bir ifadeyle bağlantılı olacağı açıktır.

Ар къэкlуэ**ху** дежьэнут тlэ!	-O gelinceye kadar bekleyecek miydik ya! -O gelinceye kadar yola koyulacak mıydık ya!
Сэ мы lуэху тlэкlур сщlэ**ху**	Ben bu az işi yapıncaya kadar -beni-

къызэжьэт.	beklesene.
Ар псэлъэ**ху**нклэ сэ зы lуэху къэзымгъанэу псори зэфlэзгъэклащ.	O konuşuncaya kadar ben bir iş bırakmadan hepsini hallettim.
Мы уи клуэклэмклэ уэ абы унэсы**ху**, узхуэклуэр къыуэжьэнумэ, фlыщ.	Bu gidişinle sen ona (oraya) yetişinceye kadar, kendisine gittiğin -seni- bekleyecekse, iyi(dir)!
Абы мыр игъэзэщlэ**ху** уэ тlэкlу зыгъэпсэху.	O bunu halledinceye kadar sen biraz dinlen.
Ар къэхъу**ху**клэ упсэу.	O oluncaya kadar yaşa (yaşayasın).

*

Bir ifadenin sonuna gelerek pekiştirme işlemi gerçekleştiren sesler de (**щэ, щщэ; пэ, ппэ; ххэ**) genellikle bir ifade бütünü içinde kullanım bulur. Aşağıda bunlara ilişkin cümle örnekleri verilmiştir.

Жэщыр хэклуэтэ**ща**щ, дывгъэгъуэлъыж.	Gece iyice ilerledi, yatalım.
Сэ мы lуэхур еклурэ езэгъыу сыухащ; абы аткlэ щымыlэжу згъэзэщlэ**щща**щ.	Ben bu işi yakışır ve uygun şekilde bitirdim; ondan ötesi (daha ötesi) olmayacak -şekilde- iyice hallettim.
Тlэкlу къыдэклуэтеиж; уеклуэтэхэ**ща**щ.	Biraz yukarı doğru tekrar kay; iyice aşağıya kaydın.
Нобэ фlыуэ сылажьэри сымэжэлlэ**ща**уэ унэм сыкъеклуэлlэжащ.	Bugün iyice çalışıp iyicene acıkmış olarak eve döndüm.

Си къуэшым хэкум игъэзэжы**ппэ**ри, Къэбэрдейм яхэтlысхьэжы**ппа**щ.	Kardeşim kesin olarak memlekete dönerek, Khabardeylerin arasına tamamen yerleşti.
Адыгэ куэдыр нэгъуэщl лъэпкъхэм яхэпсыжыхьащ; яхэклуэдэжы**ппа**щ.	Birçok Adıge başka soylara (halklara) karışarak kaynaştı; -onların arasında- tamamen kayboldu.
Тхылъым еджами, абы ит гупщысэхэр къыгурыlуэ**ппа**къым.	Kitabı okuduysa da, onun içindeki düşünceleri tam olarak anlamadı.
Сылажьэрэ сымэжэлlаппэри унэм сыкъеклуэлlэжащ.	Çalışıp tamamen acıkmış olarak eve geri geldim.

Унэм сыкъэклуэжа**гъэххэ**у, бжэм зы гуэр къытеуащ.	Eve tam da gelmişken, kapıyı biri çaldı.
Абы жеплар игъэзэщlэну ежьами, а жыплар къыгурыlуэ**хха**уэ си гугъэкъым.	Ona söylediğini halletmeye koyulduysa da, o söylediğini kesin olarak anladığını sanmıyorum.
Ар абы нэгъунэ щlэклуар къызгурыlуакъым; клуэ**ххэн** хуеякъым.	Onun oraya kadar gitme nedenini anlamadım; asla gitmemeliydi.

*

Cümlenin kuruluşunda mastar halin de (sözcük sonuna "**н**" gelmesi hali) yeri vardır. Mastar haldeki fiilin olduğu gibi kullanılması cümlede sık karşımıza çıkar. Buna ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir.

Лэжьапlэм згъэзэжы**н** хуейщ.	Çalışma yerine geri dönmem gerekir – gerek(tir).
Псэлъэ**н** хуэмеиххэу лlыгъэклэ ягъэпсэри щэ, псэлъэ**н** имыухыуи и псалъэр зэпаудыжащ.	Asla konuşmak istemediği halde zorla konuşturdular da, konuşmayı bitirmeden de sözcünü -geri- kestiler.
Абы и гурыфl къиклмэ, фlыуэ псэлъэ**н**щ.	Onun içinden gelirse (gönlünden gelirse, canı isterse), iyi konuşur.
Флэмыфlыххэр лэжьэ**н**ращ, мыхъумэ, абы сытри къыгурlуэ**н**щ.	Asla benimsemediği (sevmediği) çalışmaktır, yoksa, o herşeyi anlar.
Ар абы нэгъунэ бгъэклуэ**н** папщlэ, зы гу зэпэщ къыхуэпщэху**н** хуейщ.	Onu oraya kadar göndermen için, -ona- donanımlı bir araba alman gerekir.
Ар щаклуэ цlыхущ; щэ**н** къэщыху**н** флэфlщ абы.	O satıcı insandır; alıp satmasını sever o.
Мыр сыт щыгъуэй жылэ**н** хуейщ.	Bunu her zaman söylemek gerekir.
Ар клуэххэ**н** хуеякъым.	O asla gitmemeliydi (Onun asla gitmemesi gerekirdi).

Sözcük Başına Gelerek Birleşen Seslerin Cümle Kuruluşuna Katkıları ve Ortaya Çıkan Cümle Örnekleri

Sözcük başına gelerek ses anlamı koşulunda sözcüğün işlemesini sağlayan ve sözcükten bir yeni ifadenin ortaya çıkması işlemi gerçekleştiren kimi sesler de cümlenin ortaya çıkmasına katkı sağlar.

Özellikle, başına geldiği sözcük anlamının "nedenselliği"ne ilişkin bir ifadenin ortaya çıkmasını sağlayan "**щl**" sesi ile, başa gelerek sözcük anlamının "oluş yer ve zamanı" ile "olma durumu"na ilişkin bir ifadenin ortaya çıkmasını sağlayan "**щ**" sesi böyledir.

Bu seslerin başa gelmesiyle ortaya çıkan ifadeler, anlamları bakımından bir cümle anlamı teşvik eden ifadeler olmakla birlikte, bunların cümleye dahil olması ve işlemesi, yine de sona gelen ve sözcük anlamını olduğu gibi işleten sesler aracılığıyladır. Aşağıdaki örneklerde sona gelen bu seslerin altı çizilmiştir.

Ар абы нэгъунэ **щlэ**клуэну<u>р</u> къызгурыlуакъым.	Onun oraya kadar neden gideceğini anlamadım.
Уэ мыпхуэдэу **щlы**жыпlа<u>р</u>ащ сэ къызгурмыlуэр.	Senin neden böyle söylediğini ben anlamadım (Benim anlıyor olmadığım -şey-, sesin böyle söylemiş olmana neden olan şeydir).
Абы и щlыклэр пщlэмэ, мыхэр **щlы**жиlэ<u>м</u> и щхьэусыгъуэри	Onun tarzını bilirsen, bunları söylemesine neden olan gerekçe de

гурыIуэгъуэ мэхъур.	anlaşılır hale gelir (oluyor).
Ар **щIэ**псалъэм зы щхьэусыгъуэ иIэщ.	Onun konuşmasının bir gerekçesi (nedeni) var(dır).
Уэ абы у**щIы**тегупщысыхьми у**щIы**тепсэлъыхьми зы щхьэусыгъуэфI иIэу си фIэщ хъукъым.	Senin onun üzerine düşünmenin de -üzerine- konuşmanın da iyi bir gerekçesi olduğuна inanmıyorum.
Ар **щIэ**кIуари къы**щIэ**кIуэжари сщIэкъым.	Onun neden gittiğini de, neden geri geldiğini de bilmiyorum.
Абы мыпхуэдэу **щIи**щIыр сощIэр.	Onun neden böyle yapmakta olduğunu biliyorum.

Мыбдей у**щы**мпсалъэ, унэм **щы**псалъэ.	Burada konuşma, evde konuş.
Мыхэр иджы мыбдей къы**щы**щIипсэлъращ къызгурмыIуар.	-Onun- bunları şimdi burada neden anlattığıdır anlamadığım -şey-.
Ар **щы**псалъэм едэIуэй, тIанэ жиIахэм ущIэмыупщIэж.	O konuşurken dinle de, sonra söylediklerini soruşturma (ilişkin soru sorma).
Уэ у**щы**кIуэм сэ сыкъэкIуэжт.	Sen giderken ben geliyordum (gelmekteydim).
Абы **щы**гъуэм ар **щы**лажьэр фи кIыщрат.	O zamanda onun çalıştığı -yer- sizin metal atölyesiydi.
Ар **щы**гуфIэм гъэщIэгъуэну лъагъугъуафIэ мэхъур.	O gülümsediğinde ilginç bir şekilde sevimli oluyor.
Ар **щы**жиIар мыбдеракъым; ар **щы**псэлъар Адыгэ хасэращ, къыз**щыщи**Iуэтари абдежращ.	Onu söylediği -yer- burası değil; onun konuştuğu -yer- Adıge toplantısıdır; açıkladığı -yer ve zaman- da orasıdır.

CÜMLE İŞLEYİŞİNDE SIK KULLANILAN İFADE VE SÖZCÜKLER İLE CÜMLE ÖRNEKLERİ

“Щ” sesinin sözcük sonuna gelmesi halinde cümlenin ortaya çıkmasına ilişkin muhtelif şekillerdeki katkıları ile sözcük başına gelmesi halinde cümlenin oluşumuna katkısı yukarıda irdelenmiştir. Bu ses, -ses anlamından kaynaklı nedenlerle- her durumda ifade oluşumuna katkısı olan bir sestir.

Yalnızca bir ses olarak sözcük başına ve sonuna gelmekle kalmayıp, “yer ve zaman ile durum” beliterek cümlenin işleyişine katkı sağlayabilecek yeni ifadelerin de türemesini sağlayan bir sestir. Bu ifadeden olarak, bir şeyin ortaya çıkışına ilişkin “yer ve zaman”ın ifadesi ile bir şeyin “yerini veya zamanını bulmuşluğu”nu ifade eden bir sözcüğü konu etmek uygun düşer: **Щыгъуэ**.

Bu ifade başlıbaşına anlamı olan bir sözcük de olsa, cümlenin kuruluşuna bir “bağlaç” işleviyle katkı sağlar. Bu sözcük, başına “щ” sesinin geldiği sözcüğü izleyerek anlamın tamamlanmasını ve net olarak ortaya konmasını sağlar. Bu

kurguda, başına “щ” sesinin gelmesiyle ortaya çıkan ifadenin, sona gelen “м” sesiyle tespit edilmesinde müteakip ifade “щыгъуэ”dır.

Bu kurguyu izlemek bakımından, aşağıdaki çizelgede verilen cümle örneklerinde sözcük başına gelen “**щ**” sesi ile sona gelen “**м**” sesi de “**щыгъуэ**” sözcüğü gibi koyu yazılmıştır.

Bu sözcüğün işaret sıfatıyla birlikte ve birleşik kullanılması da karşımıza çıkar:

“**Абы щыгъуэ** (o zaman)” → “**Апщыгъуэ** (o zaman, o halde, öyleyse)”.

Aşağıda bu sözcüklerin kullanımı örnekleri verilmiştir.

Ар **щы**псалъэ**м щыгъуэ,** сэ си жеин къоlуэр.	O konuşurken (konuşmakta olduğu zaman) benim uykum geliyor.
Уэ зы махуэ у**щы**змылъагъу**м щыгъуэ**, сигу укъокlыр.	Seni bir gün görmediğim zaman, -seni- özlüyorum.
Къуажэм сы**щы**кlуэжы**м щыгъуэ**, а lуащхьэм зэ сыдокlри сыкъохыжыр.	Köye gittiğim zaman, öncelikle o tepeye bir kez çıkıp geri iniyorum.
Сыт **щы**гъуэи укъэкlуэфынщ.	Ne zaman da olsa (her zaman) gelebilirsin.
Щымыхъужыххэ**м щыгъуэ,** сери сыпыкlыжащ.	Artık kesinlikle olmayınca (olmaması halinde), ben de vazgeçtim (peşini bıraktım).
Къы**щы**кlуэ**м щыгъуэ** плъагъунщ.	Geldiğinde (geldiği zaman) görürsün.
Абы щыгъуэ, сэ сыцlыкlут.	O zaman, ben küçüktüm.
Апщыгъуэ накlуэ дыкlуэжынщ.	O zaman haydi geri gidelim.
Апщыгъуэрат ар щыжиlар.	O zaman idi onu söylediği zaman (Onu söylediği o zamandı).
Ар **апщыгъуэ**т щыжиlар.	Onu o zaman söylediydi.

“**Щ**” sesi, anlamı nedeniyle ifade kurgusunda sık kullanımı olan bir sestir. Bir “varolma durumu ve hali” ifade eden “щ” sesiyle “duruş” ifade eden “т” sesinin oluşturduğu “**щыт**” sözcüğü “dur” anlamı yanında, “duruş, durum, hal” ifade eder. Bu haliyle de sonuna geldiği sözcük anlamının hal ve durumunu tespit ve ifade bakımından Adıgecede sık kullanımı olan bir ifadedir. Aşağıda, gerek “dur” anlamında ve gerekse “hal ve durum tespiti” anlamındaki kullanım örnekleri izlenebilir.

Уэ мыпхуэду **щыт**и сэ къызэжьэ.	Sen böylece dur da beni bekle.
Сыт хуэдэу **щыт**ми уэрэ сэрэ дызэблагъэщ.	Ne de olsa senle ben akrabayız.
Ар къакlуэу **щыт**у слъэгъуащ; ауэ, иджы дэнэ кlуами сыгъэкlуэдауэ **щыт**щ.	Oun gelmekteyken gördüm; fakat, şimdi nereye gittiyse de kaybetmiş durumdayım.
Фэ фылажьэу фы**щыт**ти фи гугъу сщlакъым.	Siz çalışır durumdaydınız -da- konunuzu etmedim (dokunmadım).

Мыпхуэдэу **щыт**акъым гъэщlэри цlыхубэри, зэхъуэклащ фlыуэ.	Böyle değildi yaşam da toplum da, değişti iyice.
Мыпхуэдэу у**щыт**клэ зыри пхузэфlэклынкъым.	Böyle durmakla bir şey beceremezsin.
Нобэ, езыр езырурэ къэхъуу **щыт**ным ежьэхэкъым.	Bugün, kendi kendine olma durumunu (kendiliğinden olma halini) beklemiyorlar.
Къэхъуу **щыт** сытри Тхьэ lуэхущ.	Olmakta olan her şey Tanrı işidir.

Benzetme Ve Karşılaştırma Sözcükleri Ve Ortaya Çıkan Cümle Örnekleri:

Cümlenin kurgusunda bir şeyi bir başka şeye göreli ifade ile benzetme ve karşılaştırma sıkça başvurulan anlatım yollarındandır. Bu ifadeden olarak bir şeyin "ta kendisi" olmasını ifade eden "**дыдэ**", "gibi" olmasını mümkün kılan "**хуэдэ**" yanında, karşılaştırmayı mümkün kılан "**нэхъ**" ile birine göreliği ifade eden "**лъытэ**" sözcüklerinin kullanımına ilişkin cümle örnekleri aşağıdaki çizelgelerde verilmiştir.

"Хуэдэ" sözcük anlamının odaklanması halinde ortaya çıkan anlam "gibi"den ötedir: Хуэдиз (Kadar).

Bununla kalmaz; "хуэдэ" sözcüğünden işaret sıfatlarıyla da birlikte ve birleşerek kullanıma kavuşur:
Мыбы хуэдэ (Bunun gibi) → **Мыпхуэдэ** (Böyle). **Мыбы хуэдиз** (Bunun kadar) → **Мыпхуэдиз** (Bu kadar, bunca). **Абы хуэдэ** (Onun gibi) → **Апхуэдэ** (Öyle, onun gibi). **Абы хуэдиз** (Onun kadar) → **Апхуэдиз** (O kadar).

Aşağıda bu ifadelerin kullanımına ilişkin cümle örenkleri verilmiştir.

Ди щlыклэхэри зэщхь **дыдэ**у жыlэпхъэщ; сыт **хуэдэ**ми дызэкъуэшщ.	Huylarımızın da tıpkı birbirine benzediği söylenebilir; ne de olsa kardeşiz.
-Абы жиlар мыращ. -Ар **дыдэ**р жиlа? -**Мыпхуэдэ** къабзэу жиlащ.	-Onun söylediği budur. -Aynen öyle mi söyledi? -Tamamen böyle söyledi.
Езырыххэщ, ядэм ещхь къабзэщ; ар**дыдэ** сфlэщl пэтащ.	Tıpkısı, tamamen babasına benziyor; neredeyse tam da o zannettim.
Мыбы **хуэдиз**у цlыху щыпкъэ куэд щыlэу къыщlэклынкъым.	Bunun kadar dürüst insan çok çıkmaz (çok var değildir).
Мыпхуэдэ гу плъэгъуа? -**Апхуэдиз**ри слъэгъуагъэнкъым.	Böyle araba gördün mü? -O kadarını da görmemişimdir.
Мыпхуэдэ lуэхухэмклэ фlыми, а жыпlэхэм **хуэдэ**хэмклэ lэзэкъым; **апхуэдэ**хэмклэ lэшмыгущ.	Böyle işlerde iyiyse de, o söylediğin gibilerde usta değil; öylelelerinde beceriksizdir.
Дэй тlур дызэбгъэ**хуэдэ**ми хъунщ; ауэ, ар**дыдэ**ри къытхужыпlэфынкъым.	İkimizi birbirimizle aynı -şekilde- değerlendirsen de olur; ama, tam da onu -bize ilişkin olarak- söyleyemezsin.

*

“**Нэхъ**” sözcüğü kaynağın temeline varan bir karşılaştırma ortaya koyabilecek bir ses anlamsal kuruguya sahiptir. Genel olarak farklılığın ifadesi bu sözcükte ifade bulur.

Bir karşılaştırma işlemi, iki şeyin dikkate alınması ile birbirine göreliği üzerine kurulan bir ifade olarak ortaya çıkar ki, “dikkate almak” olarak ifade edilebilecek olan “**лъытэн**” sözcüğü bu işlemin gerçekleşmesinde kullanım bulur.

Aşağıda her iki ифadenin kullanıldığı cümle örnekleri verilmiştir.

Нэхъапэ къэхъуар **нэхъыжь**щ; иужькlэ къэхъуар **нэхъыщlэ**щ.	Daha önce doğmuş olan -daha- büyüktür; sonradan doğan -daha- küçüktür.
Нэхъыжьым жиlэр **нэхъыщlэ**хэм ягъэзащlэ хабзэщ.	Büyüğün söylediğini küçüklerin yerine getirmesi usüldür (gelenektir, töredir).
Нэхъыжь зиlэм **нэхъыщlэ** иlэщ. (**Адыгэ псэлъэжь**)	Büyüğü olanın küçüğü de vardır. (**Adıge atasözü**)
Сэ си lэщlагъэм **елъыта**уэ уэ уи lэщlагъэхэр **нэхъыфl**щ.	Benim el yapımlarıma (işlerime) göre senin işlerin daha iyi(dir).
Уэ **елъыта**уэ ар **нэхъ** лъэщщ.	Sana kıyasla o daha güçlüdür.
Уи щхьэ **елъытэ**ж; сэ си плэ уитатэмэ ар уэ пщlэнт?	Kendinle kıyasla; benim yerimde olsaydın onu sen yapar mıydın?
Мыбы **нэхъ**рэ ар **нэхъыфl**къым, ар мыбы **елъыта**уэ **нэхъыкlэ**щ, **нэхъыкlэж**щ.	O bundan daha iyi değil, o buna göre daha kötüdür (geridedir)-, daha da kötüsüdür.

Seçenekler Ortaya Koyan Sözcükler İle Ortaya Çıkan Cümle Örnekleri:

Cümlede ifadeler, olduğu gibi -olumlu- ya da olumsuz açıdan seçeneğe tabi tutulabilirler. Olduğu gibi iki ifade arasındaki seçenek, daha önce gerçekleştirdiği işlemi konu ettiğimiz “**е**” sesiyle oluşturulur. İfadeler arasında olumsuz açıdan seçenek oluşturmayı da, “hayır” anlamının (хьэуэ) kendisinden ortaya çıktığı “хьэ” temelinde kurulan ve “**хьэ** olarak mı?” anlamında kurgulanan “**хьэмэрэ**” sözcüğüyledir.

Aşağıda bu ifadelerin kullanıldığı cümle örnekleri verilmiştir.

Ар **е** къэкlуэнщ **е** къэкlуэнкъым.	O ya gelir ya gelmez.
Абы **е** уэ уепсэлъэнущ **е** сэ сепсэлъэнущ.	Ona ya sen konuşacaksın ya ben konuşacağım.
Ар **е** мыр къащти къакlуэ.	Onu veya bunu al da gel.
Мыр сэ си lэщlагъэращ **е** абы ейращ.	Bu benim ürünümdür ya da onunkidir.
Уэра **хьэмэрэ** сэра нэхъыжьыр?	Sen misin yaksa ben mi daha büyük -olan-?
Абы нэгъунэ укlуа **хьэмэрэ** ар	Oraya kadar mı gittin yoksa o mu -sana-

къыпхуэкlуа; сытми, фызэрылъэгъуащ **е** фызэпсалъэри фызэгурыlуащ.	geldi; neyse, görüştünüz veya konuştunuz da anlaştınız.
Уахэдэнурэ, мыбы **е** мобы язхэзыр хэпхынущ: мыра **хьэмэрэ** мора узхуейр?	-Aralarından- beğeneceksin, bunu ya da şunu aralarından birini seçeceksin: bu mu yoksa şu mu istediğin?

İfade Ve Cümleleri Birbirine Bağlayan Sözcükler İle Ortaya Çıkan Cümle Örnekleri:

Yukarıda seçenek oluşturan ve bağlaç işlemi gerçekleştiren sözcükler dışında, bir ifade ve cümlenin durağını oluşturup, buna ilişkin –karşıt ya da tamlayan- ifade ve cümlelerin birbirine bağlanmasına ilişkin bağlaç örnekleri vardır. Bu ifadeden olarak, iki ifade arasında kendisini gösteren "ama, fakat" ifadeleri, "hem de, üstelik" gibi ifadeler ile "dolayısıyla, bu kapsamda" ve "peki, peki ya, ya" gibi ifadeler burada konu edilmektedir.

İki ifade ve cümle arasına girerek ve öncesindeki ifadeyi tespit edip, "olmuş olduğu -ya da olageldiği- (а) gibi -ya da olarak- (уэ)" anlamına gelen "**ауэ**" sözcüğünün gerçekleştirdiği işlem, Türkçede "ama, fakat" şeklinde ifade edilebilir. Kullanılan bu ifade örnekleri aşağıdadır.

Ар къэкlуащ **ауэ** узхуейр къихьакъым.	O geldi ama istediğini getirmedi.
Абы уепсэлъэнщ; **ауэ**, гурыбгъэlуэфыну си гугъэкъым.	Ona konuşursun; fakat, anlatabileceğini (anlamasını sağlayabileceğini) sanmıyorum.
Ар зыдыхуейм ирекlуэ, **ауэ** сэ сыкlэлъыкlуэнукъым.	O istediği yere gitsin, ama ben -onu- izlemiyeceğim (peşinden gitmeyeceğim).
Сыкlуащ, **ауэ** ар слъэгъуакъым.	Gittim, ama onu görmedim.
Ар нэхъыжьщ, **ауэ** нэхъ lущкъым.	O daha büyük, fakat daha akıllı değil.

*

Bir şeyin tespit edilip müteakip sürdürümü, çoğalmanın mümkün hale gelmesi (тl) ses anlamının ötelenimi olan "**тlэ**" sesleminde ifade bulur. Bir ifade ve cümlenin bir düşünce ve tespit sonucu ortaya konması yanında, bir ifade ve cümlenin müteakip seyrininin işaret edilip gösterilmesi, bu seslemin bir bağlaç işlemi gerçekleştirmesiyle kurulur. Bir bulgu ile başlangıç ve sürdürüm işlemi gören bu sesin (тlэ) kendisi de başına gelen "н" sesiyle ortaya çıkışı bakımından ifade edilebilir (**нытlэ**). Benzeri şekilde "тlэ" seslemi, kendisinden önceki (а) bir olguyu kastetmekle de ifade edilebilir ve buradan da "**атlэ**" sözcüğü ortaya çıkar. Bu ifadeler benzeri anlamlarda olup, bunların bağlaç nitelikleriyle kurulan cümle örnekleri aşağıda verilmiştir.

Тlэ ар къакlуэмэ къихьыну къыщlэкlынщ.	Ya (o halde) o geldiğinde getirecektir.

Узхуейр щlэ **тlэ**!	İstediğini yap öyleyse!
Нытlэ ар зыдыхуейм ирекlуэ!	Öyleyse o istediği yere gitsin!
Нытlэ ар хъуну жыпlэрэ? -Хъунщ **тlэ**, сыт щlэмыхъунур.	Peki -öyleyse- o olacak mı dersin? -Olacak ya, neden olmasın.
Атlэ ар хъуну жыпlэрэ? -Хъунщ **нытlэ**, сыт щlэмыхъунур. -**Атlэ** хъуну жыпlэмэ щlыи дэгъэлъагъу.	Peki ya o olacak mı dersin? -Olacak tabi, neden olmasın. -O halde olacak diyorsan yap da -bize-göster.

Bu (тlэ) seslemin bir başlangıç ve ortaya çıkış ile çoğalmayı ifade edebilmesinde, bundan ötesinin ifade edilmesi anlamı, sona gelen "нэ" seslemiyle tamamlanır. Bu şekilde ortaya çıkан "**тlанэ, итlанэ**" sözcükleri "sonra, sonrasında" anlamlarına gelir. Bunların birer bağlaç olarak kendisini göstermesinde cümle örnekleri aşağıda verilmiştir.

Ар къэкlуэри къэтlысащ; **тlанэ** къыригъажьэри псалъэу щlидзащ.	O gelip oturdu; sonra -girişip-konuşmaya başladı.
Уэ псалъэй, **тlанэ** сэри зыгъуэрхэр жысlэнщ.	Sen konuş da, sonra ben de birşeyler söylerim.
Нытlэ! Абы иухмэ, **итlанэ** уэ щlэбдзэнущ	Ya (öyle)! O bitirince, sonrasında sen başlayacaksın.
Ар лэжьапlэм къокlуэри, и тlысыпlэм йотlысэх; **тlанэ** щысщи щысщ, зы гуэр ищlэкъым, лажьэкъым; **итlани** зыри жыраlэкъым.	O çalışma yerine geliyor -da-, oturma yerine oturuyor; sonra oturuyor da oturuyor, bir şey yapmıyor, çalışmıyor; buna karşın -sonrasında da- bir şey söylemiyorlar -ona-.

Bir sonrasının ifadesinin bu şekilde ortaya konmasına benzer şekilde, konu olan "an"a ilişkin ve göreli olarak hemen öncesi de aynı ses anlamlar temelinde ifade bulur:
«**Нетlэ**: Demin, biraz önce».

Burada bunun cümledeki yerini de konu etmek uygun düşer.

Нетlэ ар слъэгъуати, иджы слъагъужкъым.	Demin onu gördüydüm -de-, şimdi -artık-göremiyorum.
Уэ **нетlэ** жыпlар зэхэсхакъым	Senin demin söylediğini duymadım.
Нытlэ ар тlэкlу ипэ, **нетlэ** бжеclатэкъэ?	Peki onu biraz önce, demin -sana-söylememiş miydim?

Aynı ses anlamlar temelinde, bir kapsam alanı ile bilinmezlik (дэ) ifade edilebilecek olan sözcükler vardır. –Bu ifadelerden olarak, aşağıdaki sözcüklerin bu şivedeki telaffuzu genelde "дэ" iledir-.
«**Мыткlэ** (Мыдэкlэ): Bu taraftan, bu yandan, buradan. **Аткlэ** (Адэкlэ): Öbür tarafta –taraftan; Diğer yandan. **Мыбы аткlэ**: Bundan sonra, bundan böyle».

Bunların cümledeki kullanım örnekleri de aşağıda verilmiştir:

Абыкlэ умыкlуэ, **мыткlэ** къакlуэ.	O taraftan gitme, bu taraftan gel.
Мыбы **аткlэ**р схунэгъэсыжынкъым.	Bundan ötesini -artık- yetiştiremem.
Ар **аткlэ** кlуащ, дэ **мыткlэ** дыкъэкlуэжащ.	O öte yana gitti, biz bu tarafa geri geldik.
Аткlэ мыткlэ жумыlэу занщlэу мыр щlэ.	Öyle böyle demeden doğruca bunu yap.
Мыбы **аткlэ**, къэна lуэху тlэкlури уэ гъэзащlэ.	Bundan sonra, kalan az işi de sen hallet.

*

Burada da karşımıza çıktığı gibi, "кlэ" sesinin sona gelmesiyle kurulan ifadeler ile bağlantılandırma işlemleri az değildir. Sonuna geldiği ifadeye ilişkin işlemlerini yukarıda konu etmiş olduğumuz "кlэ" sesi temelinde ortaya çıkan ve bağlaç işleviyle ifade ve cümlenin kuruluşunda önemli işlev gören sözcükler vardır ki, burada bunları konu etmek uygun düşer.

-«**Икlэм икlэжым**: Sonun sonunda, nihayetinde».

-«**Икlэй**: Sonu da».

«**Икlи**: Hem. **Икlий**: Hem de. **Икlии**: Daha vurgulu biçimiyle "hem de"».

Bu sözcüklerin cümle kuruluşundaki işlevleri ile ortaya çıkan cümle örnekleri aşağıda verilmiştir.

Икlэм и**кlэ**жым, ари якlэлъыкlуащ.	Nihayetinde, o da onların peşine düştü -onları izledi-.
Ар **икlи** мыпхуэдэщ; **икlий** зэрыжыпlам хуэдэщ.	O hem böyledir; hem de söylediğin gibidir.
Ар **икlии** дахэщ, **икlии** lущщ.	O hem de güzeldir, hem de (aynı zamanda) akıllıdır.
Икlи умлэжьэу, **икlий** фlыуэ упсэун пхуэлъэкlынкъым.	Hem çalışmayıp, hem de iyi yaşamayı başaramazsın.
Абы **икlи** лэжьэкlэ ещlэр, **икlии** зыгъэпсэхукlэй ещlэр.	O hem çalışmasını biliyor, hem de dinlenmesini -de- biliyor.

*

"**Кlэ**" sesinin bildiğimiz işleviyle sona gelmesi, yukarıdaki gibi sık kullanım bulan başka ifadelerin de ortaya çıkmasında izlenebilir:

«**Ипкъ иткlэ**: Çerçevesinde, kapsamında olarak, bağlamında».

Bu ifade temelinde kurulan cümle örnekleri aşağıda verilmiştir.

Абы **ипкъ иткlэ** жыclащ мыр.	O kapsamda söyledim bunu.
-Псалъэ"р "псэ"м къыхэхъукlрэ зы щыlэгъуэ зыгъуэтырщ; "псэ"м къыхэхъукlыу зы "лъэ" зыгъуэтырщ. -Мы жытlам **ипкъ иткlэ**, "псэ"рэ	-"Söz, konuşma" "can"dan ortaya çıkarak (nüksolarak) bir varoluş kazanandır; "can"dan nüksolarak bir "organizasyon" bulandır (organize şey haline gelendir). -Bu söylediğimiz kapsamında, "can" ile

“лъэ”р “псалъэ”м хэту щытщ:	“organize şey” “söz, konuşma”da bulunmakadır (bulunma durumundadır).
“Псэ”рэ “лъэ”р “псалъэ”м зэрыхэт щlы**кlэ**р, мы жытlауэ щытым **ипкъ зэриткlэ**щ:	Can” ile “organize -şey-”in “söz”de bulunuş tarzı, bu ifade ettiğimiz kapsamında olduğu biçimiyledir (çerçevesinde olduğu gibidir).

Ortaya çıkışına ilişkin olgunun işaret edilerek dolaylanmasındaki bir ifade de şöyledir:
«**Къызэрыгуэкlкlэ**: Kaynaklandığı şekliyle; Dolayı, dolaylı olarak, dolayısıyla».
Bu ifade temelinde kurulan cümle örnekleri aşağıda verilmiştir.

Мыбы **къызэрыгуэкlкlэ**, ари мыпхуэдэу хъунущ.	Bundan dolayı, o da böyle olacak(tır).
“Псэ”рэ “лъэ”р “псалъэ”м зэрыхэт щlыкlэр, ипщэкlэ жытlахэм **къызэрыгуэкlкlэ**щ.	“Can” ile “organize şey”in “söz, konuşma”da bulunma biçimi, yukarıda söylediklerimizden kaynaklandığı şekildedir.
“Псэ”рэ “лъэ” макъхэм къикlым **къызэрыгуэкlкlэ** “псалъэ”р мэухуэр.	“Псэ” ile “лъэ” seslerinin anlamından kaynaklı olarak (dolayı) “псалъэ” kurulur.

*

“Baş” sözcüğünün “щ” ses efekti sonuna gelen ve “insan önceli”ni ifade eden “хьэ” sesiyle kurgulanmış olması dikkate değer bir dilsel olgudur. Böyle kurulan “**щхьэ**” sözcüğü, insana ilişkin olarak ortaya çıkan bir sözcüktür. Bu sözcüğün ortaya çıkışına ilişkin olarak dilsel kullanımı geniş bir anlamsal marja da sahip olur. Adıgecede “özgürlük” kavramının da bu ses temelinde ifade bulması (щхьэхуит) anlamlıdır.

Her şeyin -özellikle canlının- bizzat “kendi”si ile her şeye ilişkin “baş ve başlangıç”, bu sözcükte ifade bulur. Her şeyin ortaya çıkışına ilişkin bu başlangıç ifadesi, konu olan şeye ilişkin bir “nedensellik” de ifade eder ki, bu kullanım, ifadelerin birbiriyle neden sonuç ilişkisiyle ortaya konmasını sağlar.

Bir neden sonuç ilişkisinin ortaya konması cümlenin kuruluşunu teşvik eder; cümle kuruluşunda neden sonuç ilişkileri ya da nedenselliğin ifadesi önemli bir işleyiş sağlar. Dilin işleyişinde ve cümlede bu sözcük hem bir soru hem de bir cevap niteliğiyle kendisini gösterir:
«**Щхьэ**: Neden, ne için, niçin; İçin; Öyleyse de, ama, fakat-».

Bir şeyin gerekçesi de bu sözcük temelinde kurgulanır:
«**Щхьэусыгъуэ**: Gerekçe; Bahane».

Her iki sözcüğün kullanımına ilişkin cümle örnekleri aşağıda verilmiştir.

Абы **щхьэ** сыкъэкlуащ.	Onun için geldim.
Сыкъэкlуа **щхьэ**, ар схуэлъэгъуакъым.	Geldim ama, onu göremedim.
Ар сэр **щхьэ** къэкlуауэ жиlа **щхьэ**, сэ	O benim için geldiğini söyledi ama, beni

симылъагъуу кlуэжащ.	görmeden geri gitti.
Мыр си lэкlэ уэр **щхьэ** сщlащ; сыт **щхьэ** жыпlэмэ фlыуэ узолъагъур.	Bunu elimle senin için yaptım; ne için dersen -seni iyice- seviyorum.
Уэ ар къысхуэпщlа **щхьэкlэ**, сэ зесхьэфыну си гугъэкъым.	Sen onu -bana- yaptın ama -da-, ben kullanabileceğimi sanmıyorum.
Сыт **щхьэкlэ**? -Дыгъуасэ бжеclам **щхьэкlэ**.	Ne için? -Dün -sana- söylediğim -şey- için.
Щхьэ укъысщыхьа уэ нобэ; мыбы сыщыlэфынукъым.	Niçin çattın sen bana bugün; burada kalamıyacağım.
Сыт **щхьэми**, ар къытхуэнакъым.	Ne içinse de, o bizde (bize, bizim için) kalmadı.
И бынхэм **щхьэ** хьэмэрэ тlэкlу зэредгъэзэшам **щхьэ**; сыт **щхьэкlэми** тфlэкlуэжащ.	Çocukları için mi yoksa biraz yorduğumuz (bıktırdığımız) için mi; ne içinse de -bize rağmen- gitti.
Ар щlэкlуэжам и **щхьэусыгъуэр** пщlэрэ?	Onun gitmesinin gerekçesini biliyor musun?
Кlуэжын **щхьэ** зы **щхьэусыгъуэ** къигъуэтын хуейтэкъым.	Gitmesi için bir bahane bulması gerekmezdi.
Къамэр накъырэкъым **щхьэ**, уэрэдитl жеlэр: Зыр щхьэхуитыныгъэщ, зыр лlэныгъэщ. (**Адыгэ псэлъэжь**).	Kama kaval (müzik aleti) değil ama, iki şarkı söyler: Biri özgürlüktür, biri ölümdür. **(Adıge atasözü)**

*

Bu gördüğümüz sözcüğün bir kısım işlevini yerine getirebilen ve ona ikame olabilen bir başka sözcük de "**папщlэ**"dır. Bir şeyin ulanmasını ve ilişkilendirilmesini ifade eden bu sözcük, Türkçede "için" sözcüğünü karşılayarak çevrilebilecek olan bir ifade ortaya koyar.

Абы **папщlэ** сыкlуащ.	Onun için gittim.
Ар сэр **папщlэ** къэкlуа щхьэ, симылъагъуу кlуэжащ.	O benim için geldiyse de, -beni- görmeden geri gitti.
Мыр си lэкlэ уэр **папщlэ** сщlат.	Bunu elimle senin için yaptıydım.
Уэ мыр сэр **папщlэкlэ** зэрыпщlар къызгурыlуащ.	Senin bunu benim için yaptığını anladım.
Дыгъуасэ бжеclам **папщlэ** къысхуэгъэгъу.	Dün -sana- söylediğim -şey- için -beni- bağışla.
Ар сыт **папщlэми**, къытхуэнакъым.	O ne içinse de, bizde (bize, bizim için) kalmadı.
И бынхэм **папщlэ** хьэмэрэ тlэкlу зэредгъэзэшам **папщlэ**; сыт **папщlэми** тфlэкlуэжащ.	Çocukları için mi yoksa biraz yorduğumuz (bıktırdığımız) için mi; ne içinse de -bize rağmen- gitti.

Soru Niteliği Bulunan Sözcükler Ve Cümle Kuruluşundaki İşlevleri İle Ortaya Çıkan Cümle Örnekleri

Sorular, cevaplanması gereken ifadeler olarak dilsel işleyişi teşvik eden ve cümlenin kuruluşuna katkı sağlayan ifadelerdir. Sona gelerek soruların kurulmasını sağlayan sesleri daha önce değerlendirdik. Bunun yanında, sözcük kurgusuyla ortaya çıktığı anlam bakımından başlıbaşına soru niteliği bulunan sözcükler vardır ki, burada bunlar konu edilecektir.

*

Her varolanı ve varolma durumunu ifade eden "щ" ses anlamında ifade bulan olgu, "с" ses anlamıyla başlar ve ortaya çıkar; "т" ses anlamıyla da sınırlıdır, aşılır. Bu iki ses anlam, bir varolanın -her bir şeyin- başlangıç ve bitim sınırıdır. Varolana ilişkin olan bu iki sınır anlamının birlikte ortaya konması (с-т), merkezinde kalan bir varolanı (щ) işaret eden bir ifadedir. Ancak, "щ" ses anlamı her varolan ve varolma durumunu özelinde de ifade edebilen bir ses anlamdır ki, "с" ve "т" seslerinin birlikteliğinde bir varolanın bu işaret edilmesi, bir varolanın neliğine ve varoluş biçimi ile tarzına ilişkin açık bir ifade değildir. Bu nedenle de, "с" ve "т" seslerinin birlikteliğindeki aşağıdaki ifade, -merkezlerinde bir varolanı işaret etmekle birlikte-, her bir varolanı -özelinde- neliği sorusuyla ortaya koyan bir ifadedir:

Сыт: Ne.

Aşağıda "сыт" sözcüğünün kullanım örnekleri ile cümle örnekleri verilmiştir.

Сыт ухуэдэ? Укъыздиклахэр **сыт** хуэдэ? -Сыфлщ, сыузыншэщ; сыкъыздиклахэри хъарзынэщ, фэри къыфлщлоупщлэжхэр.	Nasılsın? Geldiğin yerdekiler nasıl? -İyiyim, sağlıklıyım; geldiğim yerdekiler de fevkalade, sizi de (hal hatırınızı) soruyorlar.
Сыт хуэдэми содэр; ауэ, зэ щхьэ зызремыгъэлъагъу.	Nasıl olsa da kabulüm; ancak, bir süre için -bana- görünmesin.
Сыт пщлэр? -**Сыт** сщлэн; сопсэу, солажьэ.	Ne yapıyorsun? -Ne yapayım; yaşıyorum, çalışıyorum.
Сыт ар? -Ар **сытми** сэри сщлэкъым; ауэ, си гугъэмклэ псыщлэгъэхьэ лэмэпсымэщ.	O nedir? -O ne ise ben de bilmiyorum; ama, kanımca sulama aletidir.
Сыт жыплэр? -Жыслэр пэжщ; ухуеймэ уэри упщлэж яхуэбгъэувынщ, уйащлэупщлэнщ.	Ne diyorsun? -Söylediğim doğrudur; istersen sen de danışırsın, -onu- sorgularsın (soruştururs un).
Сыт плъагъур? -Аджэри солъагъу; абы имлъэгъуауэ щытхэр солъагъу.	Ne görüyorsun? -Çokça -şey- görüyorum; onun görmemiş olduklarını görüyorum.

Сыт плъагъурэ? -Иджы зыри слъагъужкъым.	Ne görmektesin? -Şimdi –hiç- bir şey göremiyorum -artık-.
Сытым?	Neyi?
Сытми!	Neyse, -ne olursa!
Сытым укъихуа мыбы нэгъунэ? -**Сытым** сыкъихуами сыкъэкlуащ; сытми сыкъыреху.	Ne sürdü -seni- buraya kadar? -Beni- ne sürdüyse de geldim; ne sürerse sürsün -beni-.
Ар **сытми** слъагъунрэ зэзгъэщlэн хуейуэ солъытэр.	O her ne ise görüp öğrenmem gerektiğini değerlendiriyorum.
Сытыр?	Neyi?
Сытри!	Her şeyi, -ne olursa, -neyi olursa!
Сытрат сэбгъэлъэгъуар? -Мырат узгъэлъэгъуар.	Neydi -bana- gösterdiğin? -Buydu -sana- gösterdiğim.
Сытра жыхуэпlар? -Аращ жыхуэсlэр.	Neyi dedin (kastettin)? -Onu diyorum (kastediyorum).
Сыти жыlэ, сэ сокlуэж.	Ne dersen de, ben gidiyorum.
Сыти жеlэ, ар хуитщ, дэни кlуэфынщ; абы **сытри** ищlэнщ; ар **сытри** къызгурыlуэфу зы цlыхущ.	Ne desen de -ona-, o serbesttir, nereye -olsa da- gidebilir; o herşeyi anlayabilen bir insandır.
Сыту?	Ne olarak, Ne de, Ne için, Niçin, Neden?
Сыту укlытэншэу зы цlыхуу къыщlэкla ар? -**Сыт** ар щlыжыпlэр; **сыт** дэплъэгъуар?	Ne -kadar- utanmaz bir insan çıktı o? -Onu neden söylüyorsun; -onda- ne gördün.
Сыту дахэ а слъагъур? -Ар мы къуажэм дэс ди благъэхэм ящыщщ.	Ne kadar güzel o gördüğüm? -O bu köyde oturan akrabalarımızdandır.
Нобэр къызэрысрэ сигу иклыжкъым; а махуэм слъэгъуа хъыджэбзыр **сыту** дахэт. -**Сытми**, а махуэм уигу къинэжа гуэр щыlэщ тlэ.	Bugüne kadar aklımdan (kalbimden) çıkmadı; o gün gördüğüm kız ne kadar güzeldi. -Neyse, o gün(den) aklında kalan -bir- şey var o halde.
Сыту фlыт?	Ne -kadar- iyi(ydi)?
Сыту фlы хъуа уэри укъызэрыкlуар	Ne -kadar- iyi oldu senin de geldiğin (gelmen).
Ар **сыту** гуапэу зы цlыху!	O ne -kadar- cana yakın bir insan!
Сыт пщlэрэ?	Ne yapmaktasın?
Абы **сытри** хузэфlокlыр; **сыту** жыпlэмэ, цlыху гъэсащ; иклu лъэжьакlуэщ, иклu **сытри** зэригъэщlэн иужь итщ.	O her şeyi becerebiliyor (onun elinden herşey geliyor); neden dersen, eğitimli insan(dır); hem çalışkan(dır), hem de herşeyi öğrenme peşindedir.
Сытупlэрэ?	Ne -neden, niçin-, neye ilişkin acaba?
Ар къыщlэкlуар **сытупlэрэ**?	O niçin geldi acaba? (Onun geliş nedeni

	nedir acaba?).
Сыткlэ?	Neyle -ne ile, ne açıdan-?
Ар **сыткlэ** нэхъыфl? -Ар модрейм елъытауэ сыткlэй нэхъыфlщ, нэхъ цlыхуфlщ.	O ne açıdan (neye ilişkin olarak) daha iyi? -O şu diğerine göre her açıdan daha iyi(dir), daha iyi insandır.
Уэ сэр нэхърэ **сыткlэ** унэхъыфl? -Сынэхъыфlыу жыслакъым; апхуэдэу гурыlуэгъуэ зэрыхъуам папщlэ къысхуэгъэгъу.	Sen benden ne bakımdan daha iyisin? -Daha iyi olduğumu söylemedim; öyle anlaşıldığı için -beni- bağışla.
Ар уэ нэхърэ **сыткlэ** нэхъыжь? -Илъэситl-шыкlэ нэхъыжьщ.	O senden ne kadar daha büyük? -İki üç yıl -kadar(la)- daha büyük(tür).
Сыт хуэдизкlэ нэхъыжь? -Зы илъэс хъун-мыхъун хуэдизкlэщ.	Ne kadar -ile, olarak- daha büyük? -Bir yıl olur-olmaz (var-yok) kadar(la)dır.
Сыткlэ укъэкlуа? -Гукlэ сыкъэкlуащ.	Neyle geldin? -Arabayla geldim.
Сыткlэ дыкlуэжын? -Дыщыкlуэжынум щыгъуэ зыгуэр къэдгъуэтынщ.	Neyle gideriz (döneriz)? -Gideceğimiz (döneceğimiz) zaman bir şey buluruz.
Сыт хуэдиз жыпla? -Уэзгъэлъагъунщ: мыбы хуэдизщ.	Ne kadar dedin? -Göstereyim: bunun kadar(dır).
Сыт хуэдэ? -Мыбы хуэдэщ е мобы хуэдэнщ.	Ne gibi, Nasıl? -Bunun gibi(dir) ya da şunun gibidir.
Сыт щхьэ?	Ne sebeple, Ne için, Niçin?
Сыт щхьэ къэмыкlуарэ ар? -Сщlэкъым **сыт** щхьэми къыщlэмыкlуар; ауэ, къызэрымыкlуам зы щхьэусыгъуэфl иlэу къыщlэкlынщ.	Ne sebeple (neden) gelmedi o? -Bilmiyorum nedir (ne içinse de) gelmemesine gerekçe; ama, gelmemiş olmasının iyi bir gerekçesi vardır (var olsa gerektir).
Ар абы щхьэ къэнэнкъым; ауэ, **сыт** щхьэми къэкlуэфакъым.	O onun için kalmaz; ama, ne içinse de gelemedi.
Сыт щхьэй ирехъу иджы нэгъунэ къэсын хуейт.	Ne sebeple olursa olsun şimdiye kadar yetişmesi gerekirdi.

*

Çoğul (хэ) içinde duruş (т) olarak ifade bulan “**хэт**” sözcüğünün toplumsal bir anlam taşıdığı açıktır. Bir çoğul -toplum- içinde bulunmanın bir kişi için bir kimlik olması kadar, böyle bir ifadenin –bu temelde ortaya çıkan bu sözcüğün (хэт)- kastedilen tekil kişi özelinde bir açıklığın ifadesi olmadığı da açıktır. Bu ifadedendir ki, bir kişinin toplumda bulunuşunu -duruşunu- ifade eden dilsel kurgu, aynı zamanda o kişinin kendi tekilliğinde ve özelinde bir sorunun da ifadesidir. “Хэт” sorusunun, özelinde insana ilişkin bir soru olması da bu ifadeleri tamamlar.

Хэт?	Kim?
Хэт хъуну ахэращ мыр зи lуэхур.	Kim olacak, onların işidir bu.
Хэтынт(?), мыр зи lэщlагъэр зымыщlэн щыlэ?	Kim olacaktı(?), bunu yapanı bilmeyecek var mı?
Хэтхэ? Хэтхэр?	Kimler?
Хэт ахэр?	Kim onlar?
Хэт уэ мыхэр зыхужепlэр?	Kime -yönelik- söylüyorsun sen bunları?
Хэти ирехъу. **Хэтмэ** нэхъ уи гуапэ хъунт?	Kim olursa -olsun-. Kim -olsa- daha memnun olurdun?
Хэту къыщlэкlмэ уэркlэ нэхъыфlт?	Kim olarak çıkarsa sence daha iyiydi?
Хэтми сщlэкъым.	Kimse de bilmiyorum.
Хэтри къырекlуэ. **Хэти** къырекlуэ.	Kim -olsa da- gelsin. Kim gelirse gelsin.
Хэтым мыпхуэдэу желэ, **хэтми** апхуэдэу; lуэхур зытет дыдэр сэри къызгурыlуакъым.	Kimi böyle söylüyor kimi de öyle; işin tam aslını ben de anlamadım.
Цlыху щlыкlэр куэдщ, зэщхьэщокlыр; **хэтыр** апхуэдэщ, **хэтри** дэр хуэдэщ.	İnsan halleri çoktur, -birbirinden- farklılaşıyor; kimi öyledir, kimi de bizim gibidir.
Хэтым папщlэ?	Kimin için?
Хэтым нэхъ къезэгърэ мы lуэхур?	Kime daha yaramakta bu iş?
Хэт щхьэ?	Kim için?
Хэту жыпlа?	Kimi dedin?
Хэтрат жыхуэпlар?	Kimdi kastettiğin (söylediğin)?
Ар зыщlар **хэтуэ** жиlат?	Onu yapan kim dediydi?
Хэтупlэрэ?	Kim acaba?
Хэткlэ?	Kim bakımından (kime göre)?
Хэтымкlэ нэхъыфl хъурэ мыр?	Kimin açısından daha iyi oluyor bu?

*

Bir arada (дэ) bulunanlarda durma olgusunun (т) çoğulluğunda (хэ) bir kaynak şey (нэ) olarak ifade edilebilecek olan bir kurguyla ortaya çıkan bir sözcüktür "**дэтхэнэ**" sözcüğü. Çoğul (хэ) rasında (дэ) duran (т) bir şeyin (нэ) ifade bulduğu bu sözcük, bir seçenek sunan ifadedir: Arasında (дэ) durmakta (т) olduğu çoğuldan (хэ) belirli bir şeyin -kaynağın- (нэ) seçilmesine ilişkin bir seçenek sunar. Bu ifade, çoğul arasında duran bir tekile ilişkin seçenek sorusudur: **Дэтхэнэ**: Hangi.

-Bu sözcük kurgusunun bir benzerinin "aralarından -çoğul içinden- biri" anlamına gelen "**язхэз**" ifadesi olduğunu hatırlatmak gerekir-.

Дэтхэнэр?	Hangisi?
Дэтхэнэхэр?	Hangileri?
Дэтхэнэра жыхуэпlэр?	Hangisini diyorsun?
Дэтхэнэри хъунщ, **язхэзыр** къэхь.	Hangisi olsa da olur, içlerinden birini getir.
Дэтхэнэм?	Hangisini, -hangisine?
Дэтхэнэми сщlэкъым.	Hangisiyse de bilmiyorum.
Дэтхэнэхэрами содэр.	Hangileri de -olsa- kabulüm (razıyım).
Къуажэра уздэкlуэр хьэмэрэ хэкум укlуэну уежьа, **дэтхэнэмкlэ** уежьа?	Köye mi gidiyorsun yoksa memlekete gitmeye mi koyuldun, hangi yana koyldun?
Ижьрабгъу е сэмэгурагъум **дэтхэнэкlэй** укlуэ хъунщ.	Sağ taraf ya da sol tarafa hangi yana da gitsen olur.
Мы lуэхум **дэтхэнэмкlэ** дыхуежьэмэ нэхъыфlыу жыпlэрэ?	Bu işe hangi taraftan (nereden) başlarsak daha iyidir dersin?
Дэтхэнэраупlэрэ абы жыхуиlар?	Hangisidir acaba onun söylediği?
Ар къыбжезыlар **дэтхэнэрауэ** жыпlа?	Onu -sana- söyleyenin hangisidir dedin?
Ар **дэтхэнэрами** иджы сщыгъупщэжащ.	O hangisiyse de şimdi unuttum -artık-.

*

"Уэ" sesinin sonuna geldiği anlamı olduğu gibi koruyan ve "olarak" anlamında ortaya koyan bir işleyişe sahip olduğunu biliyoruz. Bir "kapsam alanı" ile "bilinmez olanı" ifade eden "дэ" sesinin fonksiyonel dışı ve uzak tutulmasıyla (да) sonuna "уэ" sesi gelmesi halinde, "içeriği -ve işleyişi- bilinmez olan olarak" kurgusunda "nasıl" sorusu ortaya çıkar:
Дауэ: Nasıl

Дауэ хъун? -**Дауи** ирехъу!	Nasıl olur? -Nasıl olursa olsun!
Ар **дауэ** зэрыхъунур? -**Дауэ** хъунуми сщlэкъым, ауэ сщlын хуейщ.	O nasıl olacak? -Nasıl olacaksa da bilmiyorum, ama yapmam gerek(tir).
Ар **дауэ** зэрыпщlар? -Мыпхуэдэу сщlащ.	Onu nasıl yaptın? -Böyle yaptım.
Уэ **дауэ**т ар зэрыжыпlэр? -Аргуэру бжеclэжынщ; мыпхуэдэу жыclэт.	Sen onu nasıl söylemekteydin? -Tekrar -sana- söyleyim; böyle söylemekteydim.
А къуажэр **даурэ** зэрыслъагъунур? **Дауэ** слъэгъуа хъуну? -Мы бжьэпэм утехьэрэ къуэкlыпlэмкlэ уплъэмэ плъагъунщ.	O köyü nasıl göreceğim? Nasıl görmüş olacağım? -Bu tepeye çıkar da doğuya doğru bakarsan görürsün.
Дауэ сыпсэлъэну; сыт жыclэнур? -**Дауи** псалъэ; ауэ, зыгуэрхэр	Nasıl konuşacağım; ne söyleyeceğim? -Nasıl konuşursan konuş; ama, -onlara-

яжеплэн хуейщ.	birşeyler söylemen gerek(tir).
Дауэ ар зэрыжеслэфынур? -Ар уэ пщлэнщ; ауэ, жеплэн хуейщ.	Onu -ona- nasıl söyleyebileceğim? -Onu sen bilirsin; ama, söylemen gerek.
Унэм **дауэ** дызэрыклуэжынур? -Дыщежьэжыгъуэм дегупщысынщ абы.	Eve nasıl -geri- gideceğiz? -Ayrılmak üzere harekete geçtiğimizde düşünürüз onu.
Мыр пщлын хуейщ; **дауэ** жыплэмэ, зэрыпщлынур уэзгъэлъагъунщ.	Bunu yapman gerek(tir); nasıl dersen, yapma tarzını göstereceğim.
Уэ дэни клуэ, сэ ар слъагъуну сыклуэн хуейщ. Ауэ, **даурэ** сыклуа хъунуми сщлэкъым.	Sen nereye gidersen git, benim onu görmeye gitmem gerek. Ama nasıl gitmiş olacağımı bilmiyorum.
Даурэ мыр къызэрыхъуар? -**Дауэ** хъуами къэхъуащ luэхур, мыбы иужь ар зэфлэдгъэклыжын хуейщ.	Bu nasıl oldu (meydana geldi)? -Nasıl olduysa oldu (meydana geldi) iş, bundan sonra onu halletmemiz gerek(tir).
Ар **дауэ** luэху? -Дэгъуэу luэхущ, luэху дэгъуэщ.	O nasıl iş? -Fevkalade iş(tir), mükemmel iştir.
Дэ дызэрыклуэнур **даурэ**?	Biz nasıl gideceğiz (Bizim gidişimiz nasıl olacak)?
Даурэ зэращлэнур ар? -**Даурэй** ярещлэ, ахэм я luэхужщ.	Nasıl (ne şekilde) yapacaklar onu? -Nasıl -yaparlarsa- yapsınlar, onların – kendi- işi(dir).
Ар **даурэ**т зэращлыр? -Сэри сщлэкъым зэращл щлыклэр; ауэ, **дауэми** зэдгъэщлэн хуейщ.	Onu nasıl yapıyorlardı? -Ben de bilmiyorum yapma tarzlarını; ama, nasılsa (ne şekildeyse) öğrenmemiz gerek(tir).
Ар **даурэ** жыплэфрэ? -Сыгубжьати къызжьэдэкla къудейщ.	Onu nasıl söyleyebiliyorsun? -Kızmıştım da, ağzımdan çıktı -yalnızca-.

*

"Дэ" sesinin "birlikte"liği ve bir "kapsam alanı" ile "bilinmezliği" ifade ettiğini biliyoruz. Bu anlamlarıyla kendisini göstermesinde ve fonksiyon dışı tutulmasında (да), bunun sonuna "ölçme" olgusuna ilişkin "пщы" bileşik sesinin zamansal alması (э) halinin gelmesiyle ortaya çıkan ses anlamsal kurgu, "birlikte bulunan şeylerin (дэ) bilinmezliğinde ve fonksiyon dışılığında (да)" kapsanan şeye ilişkin bir "ölçü –sayı- durumunu (пщы-э)" ifade eden bir soruyu ortaya koyar:

Да-пщы-э → Дапщэ.

Дапщэ: Kaç; Kaç kez, kaç defa; Kaça.

Хадэм жыг **дапщэ** ит? -И бжыгъэр сщлэкъым; ауэ, куэдыщэ хъукъым. -Мэгъэ хадэм жыг **дапщэ** хэптla? -Жыг пщлыклуплl хэстlащ.	Bahçede kaç ağaç var? -Sayısını bilmiyorum; ama, çok(ça) değil. -Bu yıl bahçeye kaç ağaç diktin? -Ondört ağaç diktim.

-Сыт хуэдиз жыпlа? -Пщыкlуплl.	-Ne kadar dedin? -Ondört.
Нэрыбгэ **дапщэ** хъуупlэрэ мы къуажэм дэсыр? -Мы къуажэм нэрыбгэ **дапщэ** дэсми сщlэкъым. -Тlэ, къуажэм уэнэгъуэ **дапщэ** дэс? -И бжыгъэр сщlэкъым; ауэ, унэгъуищэм щlигъущ.	Kaç kişidir acaba bu köyde oturan? -Bu köyde kaç kişi oturuyorsa da (oturduğunu) bilmiyorum. -Peki, köyde kaç aile oturuyor? -Sayısını bilmiyorum; ama, yüze yakın aile oluyor (vardır).
Дапщэрэ яжеclэну мыр? -**Дапщэй** жыlэ; ауэ, ягурыбгъэlуэху яжепlэн хуейщ.	Kaç kez –onlara- söyleyeceğim bunu? -Kaç kez (ne kadar) söylersen söyle; ama, -onlara- anlatıncaya (anlamalarını sağlayıncaya) kadar söylemen gerekir.
Сэ **дапщэрэ** бжэclат; уэ **дапщэрэ** бжеcla мыр? -**Дапщэрэ** къызжепlами къызгурыlуакъым; аргуэрэу зэ зызжеlэжыт.	Ben –sana- kaç defa söylediydim; sana kaç kez söyledim bunu? -Kaç kez söylediysen de anlamadım; tekrar bir kez (daha) söylesene.
Уидей **дапщэрэ** сынэкlуами сщlэжкъым; ауэ, уэ дапщэ укъызэрысхуэкlуар сощlэр.	Senin yanına kaç kez gittiysem de (geldiysem de) bilmiyorum; ama, senin bana kaç kez geldiğini biliyorum (hatırlıyorum).
Дапщэрэ ди щхьэ къырикlуа мыр; **дапщэми** сщlэжкъым.	Kaç kez başımıza geldi bu; kaç kezse de bilmiyorum (hatırlamıyorum).
Абы сэ мыр зэрыжаclар **дапщэми** сщlэжкъым; ауэ, мащlэкъым.	Ona bunu kaç kez söylediysem de bilmiyorum (hatırlamıyorum); ama, az değil.
Дэ дыщыкlуэнур **дапщэра**? -Ари къыддэкlуэну жиlэщи, бгъум нэгъунэ абы дежьэнущ; къэмыкlуэмэ, тlанэ дэ унэм дыщlэкlынщи гъуэгум дытехьэнщ.	Biz kaçta gideceğiz? -O da bizimle geleceğini söyledi –de-, dokuza kadar onu bekleyeceğiz; gelmezse, sonra biz evden çıkar yola koyuluruz.
Ар **дапщэнэрей** щlэгъуэра щызэрагъэфlэкlар? -Сэри сщlэжкъым зэращlам и бжыгъэр зыхуэдизыр. Яфlэlуэхушхуэкъым ауэ, икlэм икlэжым зэрагъэзэщlэфаращ ди гуфlэгъуэр.	Onu kaçıncı yapışta halledebildiler? -Ben de -artık- bilmiyorum (hatırlamıyorum) yaptıklarının sayısının ne kadar olduğunu. Pek de önemli bir iş saymıyorlar ama, en sonunda halledebilmiş olmaları(dır) sevincimiz.
Ар **дапщэрэ**т зэрыпщlар? -Тхуэнейрэ сщla нэужь, еханэм сыгъэзэщlащ	Onu kaç kez yapmıştın? -Beş kez yaptıktan sonra, altıncısında hallettim.
Дапщэкlэ ар къызэрыпщэхуар? -И уасэр сщlэжкъым,	Kaçtan aldın onu? -Fiyatını bilmiyorum -artık-

сщыгъупщэжащ.	(hatırlamıyorum), unuttum -artık-.
Мыбы и уасэр **дапщэ**т? -Дыщэ пщlыкlутlрэ ныкъуэрэщ. -Лъапlэщ тlэ.	Bunun fiyatı kaçaydı? -On iki buçuk altın (tam para birimi). -Pahalı o halde.
Мыр **дапщэкlэ** ящэупlэрэ? -Пыудщ, лъапlэкъым, дыщибгъу къудейщ. -Сыту фlыт! Тхьэ мыпхуэдэ зы lэмэпсымэ уиlэным уасэ имыlэ.	Bunu kaça satıyorlardır? -Ucuz(dur), pahalı değil, yalnızca dokuz altındır (lira vs). -Ne iyi(ydi)! Vallahi böyle bir malzemeye (araç-gereç) sahip olmak paha biçilmez.

*

"Дапщэ"nın sonuna gelen "щ" sesi, "дапщэ"nın kapsanmasına ilişkin bir ifadedir. Günümüzde zamanın sayısal olarak ifade edilmesinde, belli bir ana kadar olan zamanın ne kadar olduğuna ilişkin bir soru böyle ortaya çıkar. Özelinde zamana ilişkin olan bir soru, kapsanan sayısal zamanın kaç olduğuna ilişkin olarak ortaya çıkar:

Дапщэщ: Sayısal olarak -özelinde saat olarak- ne zaman; Saat kaçta; kaçta.

Унэм **дапщэщра** дыщыкlуэжынур? -Ущыхуейм щыгъэ дгъэзэжынщ.	Eve ne zaman(da) gideceğiz? -İstediğin zaman döneriz.
Дапщэщ жыпlа? -Зы зэман къиclуакъым; ущыхуейм дыкlуэжынщ.	Ne zaman –kaç(ta)- dedin? -Bir zaman ifade etmedim; istediğinde gideriz.
Сыхьэтыр **дащэ хъуа**? -Блым пщlыкlутху блокl.	Saat kaç oldu? -Yediyi onbeş geçiyor.
Тlэ, дэ ахэм дыщыкlуэнур **дапщэщ**? -Зы сыхьэт ныкъуэ нэужьым дежьэнщ.	Peki (ya), biz onlara ne zaman (kaçta) gideceğiz? -Bir yarım saat sonra -yola-koyuluruz.

*

"Дэ" sesinin "bilinmez"liğinde bir "kapsam alanı"nı ifade etmesi de söz konusuyken, bu bilinmez kapsam alanının sonuna bir "kaynak, şey" ifade eden "нэ" ses anlamı gelmekle kurulan ifade, "yer ve mekana ilişkin bir soru" ortaya koyabilir:

Дэнэ: Nere, nerede.

Дэнэ укlуэрэ?	Nereye gidiyorsun?
Дэнэ ари зыдэкlуэр?	O da nereye gidiyor?
Сэ **дэнэ** сыкlуэжын?	Ben nereye -artık- gideyim?
Махуэм **дэнэ** кlуэми, жэщым унэм къокlуэлlэжыр.	Gündüz nereye gitse de, gece eve dönüyor.
Дэнэ иджы ар къыздипхар?	Nereden çıkardın şimdi onu?
Дэни къипха мы псалъэр? -**Дэни** къырырех; ауэ, абы зыхуейр къегъуэтыфыр.	Nereden de çıkardın bu sözü? -Nereden çıkarırsa -çıkarsın-; fakat, o istediğini bulabiliyor.

Дэни ирекlуэ, ар унэм къэкlуэжынщ.	Nereye girerse gitsin, o eve geri gelir.
Дэнэупlэрэт зыдэкlуэжынур мы ныбжь нэужьым?	Nereyeydi acaba artık gideceği -yer- bu yaştan sonra (Bu yaştan sonra artık nereye gidecekti ki).
Дэнэу жиlа къыздикlыжар?	Nereden geri geldiğini söylemişti?
Дэнэкlэ укъэкlуа?	Ne taraftan geldin?
А укъыздикlа щlыпlэр иджы **дэнкlэ** къэна?	O geldiğin yer şimdi ne tarafta kaldı?

*

"Дэ" sesinin bir bilinmezi ve bir kapsamı ifade etmesinde, bunun bir alan veya yer olması da mümkündür ki, onun kılgılanımını ya da aidiyetinde (дэй → дей) işletilmesi, konu olan yer ve alanın işaret edilerek daha belirli hale gelmesini sağlar.

Bu ifadenin (дей) yukarıdaki "дэнэ" sözcüğünün sonuna gelmesi (дэнэ дей) hali, "nere, nerede" sorusunun yöneltildiği şeyin daha belirli hale getirilmesini sağlar. Aşağıda bu şekilde ortaya çıkan soru ifadeleri vardır ve bunlardan bileşik sözük hali en yaygın halidir. -Ayrı yazılması (sözcük tamlaması) ile bileşik sözcük hali arasında elbette ifade olarak anlamsal nüans vardır-:

Дэнэ дей. Дэнэ идей. Дэндей.

Bu ifadenin (дей) başına "мы, мыбы, мо, мобы, абы" gibi işaret sıfatlarının gelmesiyle de yere ilişkin işaret sıfatları ortaya çıkarır. Böyle ortaya çıkan ifadeler içinde de bileşik sözcük hallerinin kullanımı daha yaygındır:

Мыдей. Мыбы дей. Мыбы идей. Мыбдей. Модей. Мобы идей. Мобдей. Абы идей. Абдей.

Bu kurulan ifadelerin sonuna "ж" sesi gelmekle de, sonuna geldiği ifade anlamına ilişkin olgunun "bizzat" eylenmesi söz konusu olur. Sona gelen "**ж**" sesiyle "й" sesinin işlevi de karşılanabilir: Дей-ж → Деж.

Bu şekilde ortaya çıkan ifadeler aşağıdadır:

Дэнэ деж. Дэнэ идеж. Дэндеж. Мыбы идеж. Мыбдеж. Мобдеж. Абы идеж. Абдеж.

-А жыхуэпlэр **дэндей**? -Абд**ей**щ, **абдеж**ращ. -**Мыбдежри**? -Хьэуэ, мо нэхъ жыжьэу, **мобдеж**ращ.	-O söylediğin neresi? -Oradır, -tam- orasıdır. -Burası mı –tam da-? -Hayır, şöyle daha uzakça, -tam da- şurasıдır.
Дэндеиупlэрэ ар зыщилъэгъуар? -**Мыбдей**щ; мы жыгым **идеж**рауэ жиlащ.	Neresidir acaba onu gördüğü yer? -Burası(dır); bu ağacın yanı (bulunduğu yer) olduğunu söyledi.
Дэндейраупlэрэт тlэ ар апщыгъуэм зыдэщытыр? -**Мобдеж**, lуащхьэм тету къеплъыхыу щытауэ желэр.	Neredeydi peki onun o zaman durduğu yer? -Şurada, tepenin üzerinde durarak aşağıya bakar durumda olduğunu söylüyor.
Зыдэщыта дыдэр **дэндежрами**	Tam olarak durduğu yer neresiyse iyice göster -

фIыуэ къызэгъэлъагъут.	bana-.
Дэндейрат а сэбгъэлъэгъуа щIыпIэр?	Neresiydi o -bana- gösterdiğin yer?
Дэндейми иджы сигу къэкIыжкъым. -**Мыдежра**? -Си гугъэмкIэ **мыбдей**ращ.	Neresiyse de şimde aklıma gelmiyor. -Burası mı? -Sanırım burası(dır)
Ар хуитщ; дэни кIуэнщ, дэнэи къыщынэнщ, **дэндеи** щыIэнщ.	O serbesttir; neresi olursan olsun gider, nerede de olsa kalır, neresi olsa sa bulunur (O serbesttir; istediği yere gider, istediğinde kalır, istediği yer de de bulunur).
Дэндейуэ жыпIат ар зыдэщыIар; **мыбдейра**т?	Neresi -olarak- dediydin onun olduğu -yeri-; burası mıydı?
Дэндейрами сщIэжкъым.	Neresiyse de artık bilmiyorum.
ДэндейкIэ уздэкIуэр? -Ахьмэдхэ **ядейкIэ** сокIуэр.	Nereden -(ne taraftan, ne tarafa)- gidiyorsun? -Ahmedlerin tarafından -(tarafına)- gidiyorum.
Ар зыдэкIуар **дэндейкIэрами** слъэгъуакъым.	Onun gittiğini ne tarafaysa da görmedim.
Мыбы идежрат ар зэрыщытауэ жыхуэпIар?	Bunun yanında mıydı onun durduğu yer olarak söylediğin?

SÖZCÜK KURGUSUNDAN CÜMLEYE

Sözcükleri oluşturan seslerin birer anlam olarak izlenmesinde, konu olan sözcük bir tanım cümlesi olarak ifade edilebilir. O halde, “sözcüklerin oluşumu” konusunda verdiğimiz örneklerden hareketle, sözcüklerden cümleye geçişin gösterilmesi uygundur. Zira, orada yapılmış olan açıklamalar konunun cümle bazında işlenmesi bakımından da bir temel teşkil eder. Buradan hareket etmek, konu ve mantığın sürekliliğini izlemek bakımından da yararlıdır.

Sözcüklerin ses anlamsal okunmasında ve bu ses anlamların birebir açıklıkla ortaya konmasında bir tanım cümlesi ortaya çıkar. Seslerin bu okunmasının bir cümle olarak ortaya konması da bir mastar fiil bitimli ya da Türkçedeki “dir” sonekini karşılayan “щ” ses bitimli olmasıyla sağlanır. Böylelikle, konu olan sözcüğün ses anlamsal açılımında ortaya çıkan ifade bir fiil bitimli tanım cümlesi olarak karşımıza çıkar.

*

Bu hususların daha önce ses anlamsal analizini yaptığımız sözcükler üzerinden verilmesi uygundur. Aşağıda buna ilişkin örnekler verilmiştir.

Örnek 1:

<u>ФIыщIэ:</u> ФIы-щIэ.

Bu sözcüğün açıklanması, kendisini oluşturan ses anlamlarında açıktır. Bu sesler aralarındaki ardışıklığın dikkate alınarak ses anlamlarında okunması ve ortaya konması bir tanım cümlesini verir. “İyilik” anlamına gelen bu sözcük

(фlыщlэ), “iyi (фlы)” ve “yapadurma (щlы-э → щlэ)” anlamlarındaki seslerin ardışıklığında kurulur. Bu kurgunun okunması sözcük anlamını veren tanım cümlesini verir.

Bu ifadeden olarak, “фlыщlэ” sözcüğünün ses anlamsal olarak ayrı yazılması haliyle ortaya çıkan tanım cümlesi ile, buradan itibaren kurulabilecek olan muhtelif tanım cümle örnekleri aşağıda verilmiştir:

-«Фlыщlэ: **Фlы щlэ**н; **фlы**гъэ **щlэ**н».

-«**Фlыщlэ**р **фlы** зы**щlэ**м и**щl**ращ. **Фlыщlэ**р **фlы** къэзылэжьым и**щl**ращ. **Фlы** къэзылэжьри, **фlыгъэ**р зы**щlэ**рэ зы**щlы**рщ. **Фlы** за**щlэ щlын**ыр зи хабзэм къилэжьыр **фlыщlэ**щ. **Фlы** за**щlэ** къэлэжьын зи хабзэу щытым и**щlы**р **фlыщlэ**щ».

Örnek 2:

<u>lункlыбзэ</u>: lу-н-кlы-бзэ.

Bu sözcüğü oluşturan seslerin anlamsal temelde izlenerek okunması da yukarıdaki örnekte olduğu gibi bir tanım cümlesini verir. Bununla birlikte, bu sözcük kuruluşu üzerine bir konuyu hatırlamak uygun düşer: Nerede bir “н” varsa orada bir mastar fiil hali söz konusudur ki, bu sözcükteki ilk sesi (lу) izleyen “н”, konu olan sesin (lу) mastar halini (lун) ifade eder. Bu açıklamaya şu hatırlatma da eklenmelidir: “lун” fiili “ünlemek, ötmek” anlamı dışında, bir “giriş-çıkış” niteliği bulunan bir ağız ya da kapıya ilişkin olan bir eylemi de ifade eder. Bu eylem bir “açma-kapama” eylemi olabilir ki, “lункlыбзэ” sözcüğünün anlamı bakımından “lун” mastar fiilin anlamı da “açma-kapama” eylemidir. Bu ifadeden olarak, “lункlыбзэ” sözcüğünün açılımını “lун-кlы-бзэ” olarak yazmak uygun düşer.

Bir sözcük anlamını ortaya koyan kurguda seslerin sıralanması anlamsal önceliklere göredir. Ses anlamlar temelinde ve seslerin sıralanma düzenine göre kurulan bir sözcük anlamı, sözcükte bulunan ses anlamların sıralanışına uygun olarak anlamsal önceliklere sahiptir.

Bu ifadelerden olarak, “lункlыбзэ” sözcük anlamının kurgusunun irdelenmesi aşağıdaki adımlarda verilmiştir:

*“lункlыбзэ” sözcüğünün anlamının kuruluşunda öncelik baştaki “lун” sesindedir. “lункlыбзэ” sözcük anlamı “lун” sesiyle başlar. Bu durumda, “lункlыбзэ” sözcüğünün kurgusunda başat anlam “lун”dır. “lункlыбзэ” sözcüğü bir açma-kapama fiili (lун) temelinde kurulur. “lункlыбзэ” sözcüğünün anlamı bakımından öncelikli olan şey, bir açma-kapama eylemidir (lун). Bir açma-kapama fiili (lун), “lункlыбзэ” sözcük anlamının temelinde yatan ve onun anlamsal varoluşuna ilişkin olan bir anlamıdır: “lункlыбзэ” sözcüğünün ortaya çıkmasının temelinde yatan neden “lун”dır.

*Bu sesi izleyen “кlы” sesidir ki, açma-kapama fiiline (lун) ilişkinliği (кlэ-ы) ifade eder; açma-kapamaya bu ilişkinlik bir araç da olabilir ve bu bakımdan bir tutamak da olabilir. Bu araç ya da tutamak, bir kuyruk (кlэ/кlы) ya da kulp olabilir. Bir açma-kapama eyleminin gerçekleşmesine ilişkin olan somut araç, kuyruklu bir şey ya da bir tutamağı olan ve ele avuca gelen bir somut şey olabilir.

*Açma-kapama fiili (lун) için gerekli olan bu somut aracın (кlы) ifade bulmasından itibaren de, “lункlыбзэ” sözcüğünün üçüncü ve son sesi kendisini gösterir: “бзэ”. “lун” ve “кlы” ses anlamlarının birbiriyle ilişkisinde kurulan sürecin amacına ulaşmasını gerçekleştirecek olan ve “lункlыбзэ” sözcüğünün durağını ve final kısmını oluşturan son ses “бзэ”dır. Bu son ses, açma-kapama eylemine (lун) ilişkin (кlы) olan bir şeyin ortaya çıkmış bulunmasının sonucunda, bu anlamsal sürece dahil olmak suretiyle, kurgulanmakta olan sözcük anlamını tamamlayacak olan bir ses anlamdır. Bu son ses anlam (бзэ), bu noktaya kadar ortaya çıkmış olan anlamsal süreci sona erdirmeli, amacına ulaştırmalıdır. Son ses (бзэ), açma-kapama eylemine ilişkin olan aracın açma-kapama eylemini mümkün kılabileceği final anlamdır; açma kapamanın şu araçla mümkün kılınmasını sağlayacak olan şeydir, bu işi sona erdirecek olan mantıktır.
*Bu noktadan sonra, “lункlыбзэ” sözcüğünün anlamını şöyle okumak mümkündür: Açma-kapama eylemine (lун) ilişkin (кlы) olup, bu eylemin gerçekleştirmesi için somut bir araç olan ve bir maddi tutamak oluşturan şeyle (кlы) gerçekleşen olay, sonunda, açma-kapama eyleminin bu araçla mümkün olmasını sağlayan bir dil veya mantıktır (бзэ). “Бзэ” ses anlamı gerçekten de dil ve mantıktır.
*Böylelikle, “lункlыбзэ” sözcüğünün kurgusunda yer bulan seslerin sıralanmasına uygun olarak ortaya çıkan sözcük anlamı, seslerin sıra düzenine ve ses anlamlara göre kurulan bir anlamsal bütün ortaya koyar: Bir açma-kapama eyleminin gerçekleşmesine ilişkin olan bir somut araç, konu olan açma-kapamayı mümkün kılacak bir dil veya mantığa sahiptir.
*Sonuç olarak “lункlыбзэ” sözcüğü, bir açma-kapama eylemine ilişkin olan bir aracın, konu olan açma-kapama fiiline ilişkin olan bir dil veya mantığa sahip olması anlamındadır.

“lункlыбзэ” sözcüğünün oluşumuna ilişkin bu irdelemede, konu olan sözcükteki seslerin sıralanış düzeninin sözcük anlamının oluşum düzenini verdiği izlenmektedir. Bu sözcük anlamının cümle bazında ortaya konması da, bu ses anlamsal sıra düzeninin izlenmesinde kendisini gösteren bir ifade olabilir. Bu ifadeden olarak, ses anlamlardan oluşan bir sözcüğün seslerin oluşturduğu bir anlamsal bütün olması, onun bir cümle hükmünde olmasıdır da. Bu anlamsal bütünün bir cümlede anlatımı da, konu olan ses anlamsal sıra düzeninin izlenmesiyledir.

“lункlыбзэ” sözcüğünün oluşumundaki ses anlamların dizilişine göre doğrudan okunmasının sözcüğü açıklayan bir tanım cümlesi olabileceği de açıktır.
lункlыбзэ: **lун**(lухын/lупlэн)-**кlы-бзэ**.

Bu sözcük kurgusunda “lун”dan sonra “ы” gelmemesi ve böylece de “lун” sözcüğünün bir devamı niteliğiyle “кlы” sesinin kendisini göstermemesi, bilakis, “lун”nın olduğu gibi tespit edilip korunmasıyla sona “кlы” sesinin eklenmesi olgusuna dikkat etmek gerekir. Bu haliyle de, “lункlыбзэ” sözcüğünün kurgusu şöyle gerçekleşmektedir:
lун(lухын/lупlэн)-“кlэ-ы (:кlы)”-бзэ.

Bu ifade, aşağıdaki tanımlarla ortaya konabilir:

“**lухын-lупlэн**”**кlэ бзэ**.
lухынрэ **lупlэнкlэ** щхьэпэ **бзэ**.
lукlыбзэрэ **lупlэбзэ.**
lухыкlэбзэрэ **lупlэкlэбзэ**.
lухыкlэрэ **lупlэбзэ.**
lухыкlэрэ **lупlэкlэм** щхьэпэ **бзэ**.
lухынрэ **lупlэн**ым щхьэпэу **кlы** зиlэ **бзэ**.

Bu doğrudan tanımların mastarla biten ya da “щ” sesiyle biten tanım cümleleri olarak ortaya konabilmesine ilişkin örnekler şöyledir:
lункlыбзэр, **lу**хы**кlэ**рэ **lупlэкlэ**м и **бзэ**щ.
lункlыбзэ: **lухыкlэ**рэ **lупlэкlэ**м и бзэн. **lухын**рэ **lупlэнкlэ бзэ** хъун.

Bu tanım cümlelerinden hareketle, “lункlыбзэ” sözcük anlamının kuruluş mantığına ilişkin tanım ve önerme cümleleri ortaya konabilir:

Бжэр, **lухын**рэ **lупlэн**ыр зыхуэlуа гуэрщ; дэтхэнэ зы бжэми зы **lухыкlэ**рэ зы **lупlэкlэ** иlэщ. Зы **лункlыбзэ**р зы бжэ гуэрым и **lухыкlэ**рэ и **lупlэкlэ**м щхьэпэу щыт гуэрщ. **lункlыбзэ**р зы бжэ **lухын**рэ **lупlэн** зыгъэзэщlэфращи, зы гуэрыр зыгъэзащlэр а гуэрым и **бзэ**ращ. Тlэ, а бжэр **lухын**рэ l**упlэн** щlы**кlэ**р зыхэлъыр lухын-lуэпlэн **бзэ**ращ. Ар щыхъукlэй, **lункlыбзэ**р, бжэ **lухын**рэ **lупlэн**ым и **бзэ**у щытращ: Зы бжэ гуэр **lу**зы**хы**фрэ **lу**зы**пlэ**фу щхьэпэ**кlэ** зиlэ **бзэ**р **лункlыбзэ**щ. Зы бжэр **lу**зы**хы**фрэ **lу**зы**пlэ**фыр а бжэм и **lухыбзэ**рэ и **lупlэбзэ**у щытращ; ауэ, икlи **lункlыбзэ** нэхъыбэм зы **кlы**й пытщ.

*

Benzeri irdelemeler başka sözcükler üzerinde sürdürülebilir ve sözcük kurgularından itibaren tanım cümleleri ortaya konabilir. Sözcüklerin ses anlamsal temelde analizlerinin yapılabilmesi, kolaylıkla uygun tanım cümlelerini beraberinde getirir. Bu ifadeden olarak da, öncelikle dilin ses anlamsal işleyiş mantığının kavranması ve bilinmesi gerekir.

FİİL ÇEKİMLİ İFADE KURGUSUNDAN CÜMLEYE

Adıgece her bir sözcüğün ses anlamsal bir kurgu olmasında, bir “tanım cümlesi” hükmünde olduğu ifade edilip gösterilmiştir. Yukarıda verilen sözcük örneklerinin bir tanım cümlesine dönüşmesi izlenmektedir. Elbette, her bir mastar fiil de böyle bir tanım cümlesini verir. Bununla birlikte, bir fiil çekimli ifade bir eylem cümlesini bünyesinde tutar. Bir eylem cümlesi, bir olayın anlatılmasına ilişkin bir “anlatım cümlesi”dir. Fiil çekimli bir ifade, öznesiyle ve gizli ya da açık haliyle yüklemiyle ve sonda bulunan eylemsel kısmıyla bir cümle kurgusunu bünyesinde taşıyan bir ifadedir.

Bu ifadeye uygun olarak, bir fiil çekimli ifade cümle hükmünde olan bir ifadedir. Bir fiil çekimli ifade, bir eylem cümlesi ya da anlatım cümlesi niteliğiyle, bir olayın “özne”si ve “yüklem”leri ile eylenme koşulları dahil olmak üzere, eylemin eylenme zamanıyla “eylenmesi”ni kapsayan bir ifade olan bir kurguya sahiptir. Aşağıda bir fiil çekimli ifade, bu unsurlarıyla gösterilmiştir:

«**Уащызогъэгъупщэ** → **У** (eyleme maruz şahıs göstereni/eylem yüklemi) **а** (eyleme maruz şahıs eylemine yüklem) **щы** (eylem koşulu/koşullu fiil) **з** (eylem öznesi göstereni) **о** (eylem zamanı) **гъэгъупщэ** (eylemsel kısım)».

Kuşkusuz böyle bir fiil çekimli ifade kolaylıkla bir cümle haline dönüşür. Bir fiil çekimli ifade, "yüklem"ini açıkça taşımasa dahi, "özne"sini taşıyan bir "eylem"in ifadesidir. Öznesinin göstereniyle belirtildiği bir fiil çekimli ifadenin yükleminin de kendinde saklı olacağı açıktır.

Fiil çekim grubu ne olursa olsun, her bir fiil çekimli ifadede bir tekil nesnel yüklem saklıdır. Bir fiil çekimli ifadedeki bu gizli tekil nesnel yüklem üçüncü tekil şahıs kipliğindedir. Böylelikle, eylem öznesinin belirtilmesi haliyle bir fiil çekimli ifade, yükleminin üçüncü şahıs kipliği olduğu bir cümlecik olarak ortaya konabilir.

Her fiil çekimli ifadenin bu şekilde "özne, yüklem, fiil" olarak ifade bulabilmesi söz konusudur. Bu olgu, fiil çekimlerine ilişkin bölümde özellikle eylem yükleminin fiil çekimli ifadede göstereniyle yer bulduğu "şahıs üzerine eylem" konusunda irdelenmiştir. Eylem yükleminin fiil çekimli ifadede göstereniyle yer bulduğu "şahıs üzerine eylem" konusunun işlenmesinde, özne ve yüklemin açık halde yazılmasıyla ortaya çıkan cümleler örneklenmiştir.

*

Ancak, "şahıs üzerine eylem" konusundan önce, her bir fiil çekimli ifadenin bu şekilde gizli üçüncü şahıs kipliğinde bir yüklemine sahip olması yanında, "üçüncü tekil şahıs göstereni" olarak da işlev gören "и" sesinin başında bulunduğu birçok "koşullu fiil" böyle bir "tekil nesnel" yükleme açıkça sahiptir:
«Иклэн → Изоклэ. Ибоклэ. Ирекlэ».

Bu yüklemin açıkça bir belirtme sıfatı sözcüğü kullanılarak ortaya konmasında, söz konusu fiil çekimli ifadeler bir cümle olarak kurgulanır. Haliyle bu belirtme sıfatı "üçüncü tekil şahıs"la aynı sözcükle ifade edilir:
«Изоклэ → Сэ изоклэ → Сэ абы изоклэ».
«Ибоклэ → Уэ ибоклэ → Уэ абы ибоклэ».
«Ирекlэ → Абы ар ирекlэ».

"Bir şey aracılığıyla bir şeye dökmek" ya da "bir şeyi bir şeye dökmek" anlamlarıyla okunabilecek olan "ириклэн" fiilinde ise, bu üçüncü şahıs gösterenleri söz konusu eylemin iki ayrı yüklemini oluşturur:
«Ирыклэн → Ирызоклэ. Ирыбоклэ. Ирыреклэ».

Bu iki ayrı yükleme sahip olan fiil çekimli ifade, bu iki yüklemin her biri eylemin niteliğine uygun olarak uygun belirtme sıfatlarıyla ortaya konabilir. Bu belirtme sıfatları doğal olarak "kendinde ya da iş niteliğindeki üçüncü şahıslar"la aynı olabilir. Kuşkusuz bu nesnel belirtme sıfatlarının yerini olaya ilişkin gerçek şeylerin adları yer alabilir ki, aşağıda her iki hale ilişkin cümleler örneklenmiştir. Elbette "ириклэн" fiilinin iki ayrı yüklemsel anlamda okunabilmesi nedeniyle aşağıda bu ifade biçimleri de örneklenmiştir:
«Ирызоклэ → Сэ ар абы ирызоклэ→ Сэ псыр фалъэм ирызоклэ».
«Ирыбоклэ → Уэ ар абыклэ ирыбоклэ → Уэ псыр фалъэмклэ ибоклэ».
«Ирыреклэ → Абы ар абыклэ ирекlэ → Абы псыр фалъэмклэ ирыреклэ».

Bu ifadelerin ilki, her iki yüklemin de açık olduğu bir cümledir. Ancak, fiilin diğer anlamıyla ifade edilmiş olan sonrasındaki fiil çekimli ifadelerin bir üçüncü yükleme de gizlice sahip olduğu açıktır. O halde, bu yüklemin de açık edilmesiyle ortaya çıkan cümle aşağıdaki gibi üç yüklemli bir cümle olabilir:
«Уэ ар абыкlэ абы ибокlэ → Уэ псыр фалъэмкlэ пэгуным ибокlэ».
«Абы ар абыкlэ абы ирекlэ → Абы псыр фалъэмкlэ пэгуным ирырекlэ».

Fiil Çekim Gruplarına Göre Fiil Çekimli İfadelerden Cümleye Örnekler:

Bu örneklere benzer olan fiiller yanında, burada da, herhangi bir fiil çekimli ifadenin gerek gizli nesnel yükleminin açık edilmesiyle ve gerekse "şahıs üzerine eylem" niteliğindeki fiil çekimli ifadedeki gösterenler aracılığıyla fiil çekimli ifadeden cümlenin ortaya çıkması konusu örneklenecektir. Böylelikle, her fiil çekim grubu için fiil çekimli ifadelerden cümleye giden süreç sergilenecektir.

Aşağıda fiil çekimli bir ifadenin gizli tekil nesnel (üçüncü şahıs kipliği) yükleminin açık edilmesinden başlanarak, "şahıs üzerine eylem" niteliğinde olan fiil çekimli ifadelerde "şahıs göstereni" niteliğiyle verilen yüklemler açık edilerek oraya çıkan şahıs –veya belirtme sıfatlarının- kullanılmasıyla kurgulanan cümle örnekleri verilmiştir. Akabinde de bunların yerine başka yüklemler kullanmak suretiyle muhtelif cümle örnekleri kurulmuştur.

*

*"**Kendinde**" fiil çekimli ifadelerden cümleye örnekler:*
-«Мэпсалъэр → Ар мэпсалъэр → Ар фlыуэ мэпсалъэр».
-«Сожэр → Сэ сожэр. → Сэ абы сожэр. → Сэ унэм сожэр».
-«Сыкъожэр → Сэ сыкъожэр → Сэ абы сыкъожэр → Сэ унэм сыкъожэр».

"Kendinde" fiillerin "şahıs üzerine eylem" niteliğindeki fiil çekimli ifadelerinden cümleye örnekler:
-«Дегъэпсалъэр → Абы дегъэпсалъэр → Абы дэ дегъэпсалъэр → Абы дэ фlыуэ дегъэпсалъэр».
-«Узогъажэр → Сэ узогъажэр → Сэ уэ узогъажэр → Сэ уэ абы узогъажэр. Сэ уэ унэм узогъажэр».
-«Фыкъызогъажэр → Сэ фыкъызогъажэр → Сэ фэ абы фыкъызогъажэр → Сэ фэ фи унэм фыкъызогъажэр».

*

*"**İş**" niteliğindeki fiil çekimli ifadelerden cümleye örnekler:*
-«Едз → Абы едз → Абы ар едз → Абы мывэ едз».
-«Бощlэ → Уэ бощlэ → Уэ ар бощlэ → Уэ lуэхур бощlэ. Уэ lуэху бощlэр».
-«Хыботlэр → Уэ хыботlэр → Уэ ар хыботlэр. → Уэ жыгыр хыботlэр. Уэ жыг хыботlэр».

"İş" niteliğindeki fiillerin "şahıs üzerine eylem" olan fiil çekimli ifadelerden cümleye örnekler:
-«Дыредз → Абы дыредз → Абы дэ дыредз → Абы дэ абы дыредз → Абы дэ гум дыредз».

-«Иредзэр → Абы иредзэр → Абы ар иредзэр → Абы мыIэрысэр иредзэр → Абы мыIэрысэр абы иредзэр → Абы мыIэрысэр матэм иредзэр. Абы мыIэрысэ плъыжьыр матэм иредзэр».
-«Ибогъащlэр → Уэ ибогъащlэр → Уэ абы ибогъащlэр → Уэ абы ар ибогъащlэр → Уэ абы lуэху щlэкlэ ибогъащlэр».
-«Ярырегъадзэр → Абы ярырегъадзэр → Абы ахэм ярырегъадзэр → Абы лэжьакlуэхэм ярырегъадзэр → Абы лэжьакlуэхэм ар ярырегъадзэр → Абы лэжьакlуэхэм мыIэрысэр ярырегъадзэр → Абы лэжьакlуэхэм мыIэрысэхэр абы ярырегъадзэр → Абы лэжьакlуэхэм мыIэрысэр матэм ярырегъадзэр. Абы лэжьакlуэхэм мыIэрысэ плъыжьыр матэм ярырегъадзэр».

*

*"**Başa gelen iş**" niteliğindeki fiil çekimli ifadelerden cümleye örnekler:*

-«Фщыгъупщащ → Фэ фщыгъупщащ → Фэ ар фщыгъупщащ → Фэ вжеclар фщыгъупщащ».

"Başa gelen iş" niteliğindeki fiillerin "şahıs üzerine eylem" olan fiil çekimli ifadelerden cümleye örnekler:

-«Утщыгъупщащ → Дэ утщыгъупщащ → Дэ уэ утщыгъупщащ».
-«Щывгъэгъупщащ → Фэ щывгъэгъупщащ → Фэ абы щывгъэгъупщащ → Фэ абы ар щывгъэгъупщащ → Фэ абы lуэхур щывгъэгъупщащ → Фэ си къуэшым lуэхур щывгъэгъупщащ».
-«Тщывгъэгъупщащ → Фэ тщывгъэгъупщащ → Фэ дэ тщывгъэгъупщащ → Фэ дэ ар тщывгъэгъупщащ → Фэ дэ lуэхур тщывгъэгъупщащ».
-«Дыщыбгъэгъупщащ → Уэ дыщыбгъэгъупщащ → Уэ абы дыщыбгъэгъупщащ → Уэ абы дэ дыщыбгъэгъупщащ → Уэ цIыхубэм дэ дыщыбгъэгъупщащ».
-«Сащыбогъэгъупщэ → Уэ сащыбогъэгъупщэ. → Уэ ахэм сащыбогъэгъупщэ → Уэ сэ цIыхубэм сащыбогъэгъупщэ».

*

*"**Durum**" niteliğindeki fiil çekimli ifadelerden cümleye örnекler:*

-«ДыщIэсщ → Дэ дыщIэсщ. → Дэ мыбы дыщIэсщ → Дэ жыг лъабжьэм дыщIэсщ».
-«ЯIыгъщ → Ахэм яIыгъщ → Ахэм ар яIыгъщ → Ахэм lэщэ яIыгъщ».

"Durum" niteliğindeki fiillerin "şahıs üzerine eylem" niteliğindeki fiil çekimli ifadelerinden cümleye örnekler:

-«ФыщIыдогъэс → Дэ фыщIыдогъэс → Дэ фэ фыщIыдогъэс → Дэ фэ абы фыщIыдогъэс → Дэ фэ абы и лъабжьэм фIыщыдогъэс → Дэ фэ жыг лъабжьэм фIыщыдогъэс».
-«ДагъэIыгъыр → Ахэм дагъэIыгъыр → Ахэм дэ дагъэIыгъыр → Ахэм дэ ар дагъэIыгъыр → Ахэм дэ lэщэр дагъэIыгъыр → Ахэм дэ а lэщэр дагъэIыгъыр».

Normal Bir Cümle (Düz Cümle) Ve Yüklemlerin Sıradüzeni:

Yukarıda bir fiil çekimli ifadeden hareketle ortaya çıkan cümlelere dikkat edilirse, bir cümledeki unsurların sıralanması hakkında fikir yürütülebilir. Öncelikle, devrik olmayan bir cümlenin "özne, yüklem, fiil" sıralamasına sahip olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte, bir cümlenin birden fazla yüklemleri bulunması halinde, bu yüklemlerin de bir sıradüzeni vardır. İşte yukarıda verilen cümle örnekleri, genelde nomal bir cümlede yüklemlerin gereken sıradüzenine sahiptir.

Yukarıda izlenen cümle örneklerinde yüklemlerin sıradüzeni, bir eylemin özneden başlayıp eylenmesine ilişkin bir sıralamadır. Eylemi eylemek üzere harekete geçen öznenin, eylemi gerçekleştirmesine kadar olan hareket zinciri, bu olayı anlatan cümlede yüklemlerin sırasıdır. Bir olayın meydana geliş sırası, öznenin hareketinden itibaren o olayın ilişkin bulunduğu yüklemlerin sıradüzeninde izlenebilir.

Öznenin hareket biçimi ya da eylemsel niteliği ("iş" ya da "kendinde"), özneyi izleyen yüklemi belirler; özneyi izleyen yüklemin niteliği eylem öznesinin niteliğinin kontrastıdır: Eylem öznesi "kendinde" ise, izleyen yüklem "iş" niteliğindedir. Bunun tersine, öznenin "iş" niteliğinde olması halinde, özneyi izleyen yüklem "kendinde" niteliğiyle ifade bulur.

Cümle yükleminin birden fazla olması halinde de, eylem öznesinin niteliğinden itibaren başlayan "kendinde-iş" -ya da tersi- zincirleme ifade süreci devam eder.

Bu olgu, yüklemlerin nesnel ifadeler olarak üçüncü şahıs kipliğinde ifade bulmasında izlenebilen bir olgudur. Bir cümlede yüklemlerin birden fazla olması halinde, cümleyi oluşturan sözcüklerin -fiil kısmına kadar- özneden itibaren "iş" ve "kendinde" niteliğiyle (veya tersi) sıralanması örneğinin üçüncü şahıs kipliği üzerinden verilmesi uygun düşer:

Абы - ар абы - егъакlуэр: O - onu ona/oraya - gönderiyor.

Özne Yüklemler Fiil kısmı

Aşağıda "kendinde" bir fiil çekimli ifadenin cümle olarak kurgulanması örneklenmiştir. Her "kendinde" fiil çekimli ifade yüklemli olmasa da, "кlуэн (yürümek, gitmek)" eylemi bir yüklemi de ortaya koyar. Bu fiilin üçüncü şahıs kipliğindeki fiil çekimli ifadesinde "kendinde" ve "iş" niteliğindeki özne ve yüklem sıralaması izlenebilir. Konu fiilin "kendinde" olması nedeniyle özne "kendinde"dir ve bu öznenin kendinde olarak yöneldiği yüklem "iş" niteliğinde ifade bulur:

Ар абы макlуэр: O - ona/oraya - gidiyor.

Özne Yüklem Fiil kısmı

*

Bu ifadelere birkaç farklı örnek vermek uygun düşer.

Bir olay, bir "özne"nin "bir şeyi" -alıp- "bir -başka- şeyin içine" "atma eylemi"nde, -alınan- şey "ilk yüklem", içine atılan şey "ikinci yüklem" olarak sıralanır. Böyle bir eylemin "iş" niteliği de açıktır ki, cümle kuruluşunda özne "iş" niteliğinde, öznenin aldığı şey "kendinde", alınan bu şeyi içine atmakta olduğu şey de "iş" niteliğinde olarak kendisini gösterir. Bu ifade aşağıda örneklenmiştir:

-«Абы ар абы иредзэ → Абы мывэр кумбым иредзэ».

-«Сэ ар абы изодзэ → Сэ мывэр кумбым изодзэ».

Elbette, ikiden fazla yüklem de söz konusu olabilir. Bu durumdaki yüklem sıralamasını daha önce örneklediğimiz "ирикlэн" üzerinden verelim. Bu koşullu fiil, iki yüklemli olan bir ifadedir: "Bir şey (и)" aracılığıyla (р) "bir şeyi (и)" dökmek.

Böyle bir eylemde eylemin "aracılığıyla eyleneceği şey" ilişkili bir ifade olmak bakımından "iş" niteliğinde, bu şey aracılığıyla eylenen "şey" ise "kendinde"dir. Böyle bir ifadenin cümle haline gelmesinde, öznenin eylemsel niteliğinin "iş" olacağı da açıktır. Özne (iş) bir şeyi (kendinde) bir şey aracılığıyla (iş) eyleyecektir. Bu eylem de bir şeye yöneliktir ki, eylemin son yüklemi de o şeyin içine döküleceği şeydir (iş). Bu eylem zincirinde ortaya çıkan cümle aşağıda verilmiş olup, ardışık gelmesi halinde iki "iş" niteliğindeki ifadelerden birinin aracılıklı (абы**кlэ**) olarak ifade bulduğu da izlenebilir. İş ve kendinde nitelikli olan ifadelerin izlenmesi bakımından, ilk örnekte "ilişkili" ve "kendinde" ifadeleri oluşturan sesler **koyu** gösterilmiştir:

-«А**бы** а**р** а**быкlэ** а**бы** ирырекlэ → А**бы** псы**р** фалъэ**мкlэ** пэгуны**м** ирырекlэ».

-«Уэ ар абыкlэ абы ирыбокlэ → Уэ псыр фалъэмкlэ пэгуным ирыбокlэ».

Yüklemin Cümledeki Yeri, Cümlenin Anlamsal Vurgusunu Belirler:

Bir cümlenin anlamsal vurgusunun cümlenin devrik hale getirilmesiyle değiştirilebildiği bilinir. Devrik cümle, cümle düzenin "özne, yüklem, fiil" sıralamasının değiştirilmesi halidir. Devrik cümle, bu normal cümle düzenini taşan bir cümle yapısıdır.

Ancak, biz burada devrik cümleleri konu etmiyoruz. Burada, bir cümlede birden fazla yüklemin bulunması halinde, bu yüklemlerin yerlerine göre cümlenin anlamında gerçekleşen vurguyu konu ediyoruz.

Yukarıda normal bir cümlede ifade sıralamasının eylem akışına uygun olan bir sıralama olduğu gösterilmiştir. Böyle bir sıralamada yüklemlerin sıradüzeni değişirse, eylem vurgusu değişir. Nitekim, bu durumda, normal bir cümle akış sıradüzeni değişmekte olup, cümledeki eylem öncelikleri yer değişmektedir.

Yüklemler, özne ile eylem arasındaki olaydır; öznenin eylemine konu olan şeydir. Bir öznenin eyleminde birden fazla yüklem söz konusu ise, ifade, bu yüklemlerin sırasına göre anlam kazanır. Bu yüklemlerin normak sıradüzeninin, eylemin eylenme sıradüzeni olduğu yukarıda ifade edilmiştir.

Bir cümlenin ortaya koyduğu olay, o olayın eylenme sıradüzenine göre sıralanmış olan yüklemlerin sıradüzeninde ortaya çıkar. Normal olarak, cümlede yüklemlerin sıradüzeni olayın meydana geliş sıradüzenine uygun da olsa, olayın anlatılmak istenen biçimi, yüklemlerin yerlerinin değiştirilmesine yol açabilir. Yüklemlerin yer değiştirmesi cümlede vurguyu ortaya çıkarır. Bu vurgu, bir olayın oluş seyrine karşın, anlatılmak istenen şeyin vurgulanması bakımından birtakım yüklemlerin olay sıradüzenine karşın öne çıkarılmasıdır. Bu öne çıkarma, başatlık ya da eylemsellik nitelikleriyle olabilir ki, bir yüklem olduğu yerden öne ya da daha geriye –fiil çekimli ifade başına- alınabilir.

Nitekim, bir Adıgece ifadede önce gelen ya da başta bulunan unsurun sonrakine göre öncelik ve başatlığa sahip olması yanında, sonraki bir ifadenin de eylemsel ya da eyleme yakın olma durumu bilinir. Bu durumda, cümlede öncelikle telaffuz olan yüklem daha başat bir konumda anlam bulurken, onu izleyip sonda bulunan yüklemin de fiil çekimli ifadeye yakın durduğu da açıktır.

Bu durumda da, birden fazla yüklemin söz konusu olduğu cümlede, özneye yakın duran baştaki yüklemin başatlığının vurgulanması yanında, eyleme yakın olan sonraki yüklem de eylenmek bakımından vurgulanan yüklemdir. Yüklemlerin cümledeki bu durumlarına göre, cümle anlamının vurgusu değişmektedir.

Aşağıda, "şahıs üzerine eylem" niteliğindeki bir fiil çekimli ifadeden yola çıkarak kurulan cümlelerdeki iki yüklemin yer değiştirmesi halinde ortaya çıkan anlamsal vurgu izlenebilir:

-«Сэ фэ абы фызогъакlуэ (Ben sizi ona/oraya gönderiyorum). Сэ абы фэ фызогъакlуэ (Ben ona/oraya sizi gönderiyorum)».

-«Сэ фэ абы фыкъызогъажэр. Сэ абы фэ фыкъызогъажэр».

-«Уэ ахэм сэ сащыбогъэгъупщэ. Уэ сэ ахэм сащыбогъэгъупщэ».

-«Ахэм дэ ар дагъэlыгъыр. Ахэм ар дэ дагъэlыгъыр. =→ Ахэм дэ сэшхуэр дагъэlыгъыр. Ахэм сэшхуэр дэ дагъэlыгъыр».

-«Абы ахэм ар абы ярырегъадзэр → Абы лэжьакlуэхэм мыlэрысэр матэм ярырегъадзэр. Абы ар абы ахэм ярырегъадзэр → Абы мыlэрысэр матэм лэжьакlуэхэм ярырегъадзэр. Абы ахэм абы ар ярырегъадзэр → Абы лэжьакlуэхэм матэм мыlэрысэ ярырегъадзэр».

Fiil Çekimli İfadelerde Saklı Veya Açık Halde Bulunan Yüklemlerin Ortaya Konması İle Cümle Sürecinin Başlaması İçin Uygun Sorular Yeterlidir:

Fiil çekimli bir ifadenin yüklemleri sorularla ortaya çıkarılabilir. Bir fiil çekimli ifade soru işareti ve sorularla cümleye açılabilir. Aşağıda fiil çekimli ifadelerin bu şekildeki cümleye dönüşüm süreci izlenebilir.

-«Сокlуэр → Сэ сокlуэр →(?)→ Сэ "абы" сокlуэр →(дэнэ?)→ Сэ "унэм" сокlуэр».

Bu "kendinde (кlуэн, къэкlуэн)" fiilin eylettirilmesi (гъэ-н) "göndermek (гъэкlуэн: geldirmek. къэгъэкlуэн: geldirmek)" anlamına gelir ki, böyle bir ifade, iki gizli yüklem içerir: "Kimi (хэт)" ve "nereye (дэнэ)":

-«Сэ согъакlуэ →(хэт?)→ Сэ ар согъакlуэ →(дэнэ?)→ Сэ ар абы согъакlуэ».
-«Сэ къызогъакlуэ →(хэт?)→ Сэ ар къызогъакlуэ →(дэнэ?)→ Сэ ар абы къызогъакlуэ».

Bu eyleme bir şahsın maruz olması, fiil yükleminin bu şahıs olmasıdır ve fiil çekimli ifadede eyleme maruz şahıs gösterenleriyle belirtilir. Bu şekilde yüklemlerini taşıyan fiil çекimli ifadeler ile cümle süreci aşağıda örneklenmiştir:
«Фыдогъакlуэ → Дэ фыдогъакlуэ → Дэ фэ фыдогъакlуэ →(дэнэ?)→ Дэ фэ абы фыдогъакlуэ».

Benzeri şekilde, bir "iş" niteliğindeki fiile (цlыхун: bilmek, tanımak) ilişkin olan muhtelif fiil çekimli ifadelerden cümle oluşumuna ilişkin süreç aşağıda örneklenmiştir:
-«Бощlэр → Уэ бощlэр →(сытыр?)→ Уэ "ар" бощlэр →(сытыр?)→ Уэ "мы lуэхур зэращlыр" бощlэр».
-«Боцlыху → Уэ боцlыху →(сыт/хэт?)→ Уэ ар боцlыху →(дауэ)→ Уэ ар хэтми боцlыху»
-«Дыбоцlыху → Уэ дэ дыбоцlыху →(дауэ?)→ Уэ дэ дыхэтми дыбоцlыху».
-«Сыбогъэцlыху → Уэ сэ сыбогъэцlыху →(хэт?)→ Уэ сэ ар сыбогъэцlыху →(ар хэт?)→ Уэ сэ Ахьмэд сыбогъэцlыху».

Fiil Çekimli İfadelerden Cümle Oluşum Sürecine İlişkin Diyalog Örnekleri:

Fiil çekimli ifadelere ilişkin olan bu sorular bir diyalog niteliğinde ortaya konabilir. Aşağıda, fiil çekimli ifadelere ilişkin yüklemlerin sorularla açığa çıkartılması sürecine ilişkin örnekler diyaloglar olarak izlenebilir.

Сокlуэр. Сэ сокlуэр.	Gidiyorum. Ben gidiyorum.
Дэнэ?	Nereye?
Сэ абы сокlуэр	Ben oraya/ona gidiyorum
Уэ дэнэ укlуэрэ?	Sen nereye gidiyorsun?
Сэ унэм сокlуэр	Ben eve gidiyorum

Сыкъокlуэр. Сэ сыкъокlуэр.	Geliyorum. Ben geliyorum.
Дэнэ?	Nereye?
Сэ абы сыкъокlуэр	Ben oraya/ona geliyorum
Ар дэнэ?	O neresi?
Сэ унэм сыкъокlуэр	Ben eve geliyorum
Дэнэ укъыздикlыжыр?	Nereden -geri- geliyorsun?
Мобыкlэ сыкъокlыж.	Şu taraftan -geri- geliyorum

Сэ согъакlуэ	Ben gönderiyorum (gittiriyorum)
Хэт бгъакlуэр?	Kimi gönderiyorsun?

Ар согъакlуэ	Onu gönderiyorum
Ар хэт?	O kim?
Ахьмэд	Ahmet
Ахьмэд дэнэ бгъакlуэрэ?	Ahmed’ nereye gönderiyorsun/
Сэ Ахьэмэд абы согъакlуэ	Ben Ahmed’i oraya/ona gönderiyorum
Сэ ар абы согъакlуэ	Ben onu oraya/ona gönderiyorum

Сэ ар къызогъакlуэ	Ben onu gönderiyorum (geldiriyorum)
Хэт къэбгъакlуэр?	Kimi gönderiyorsun?
Ахьмэд.	Ahmed’i
Дэнэ къыздэбгъакlуэр?	Nereye gönderiyorsun?
Лэжьапlэм къызогъакlуэр. Сэ ар лэжьапlэм къызогъакlуэр. Сэ ар абы къызогъакlуэр.	Çalışma yerine gönderiyorum. Ben onu çalıma yerine gönderiyorum. Ben onu ona/oraya gönderiyorum.

Уэ хэт узгъэкlуар?	Seni kim gönderdi?
Сэ абыхэм сагъэкlуащ	Beni onlar gönderdi
Тlэ, фэ хэт фыкъэзыгъэкlуар?	Peki, sizi kim gönderdi?
Дэ фэращ дыкъэзыгъэкlуар. Фэ дэ дыкъэвгъэкlуащ.	Bizi göndermiş olan sizsiniz. Bizi siz gönderdiniz.
Дэ фэ дэнэ фыдгъэкlуа?	Biz sizi nereye gönderdik?
Дэ фэ мыбы дыкъэвгъэкlуащ. Дэ мыбы дыкъэзгъэкlуар фэращ. Фэращ дэ мыбы нэгъунэ дыкъэзгъэкlуар. Фэ мыбы дэ дыкъэвгъэкlуащ. Фэ дэ мыбы дыкъэвгъэкlуащ.	Bizi siz buraya gönderdiniz. Bizi buraya gönderen sizsiniz. Sizsiniz bizi buraya kadar göndermiş olan. Siz buraya bizi gönderdiniz. Siz bizi buraya gönderdiniz.
Дэ абы, фэ дывгъэкlуащ. Фэ дывгъэкlуащ. Фэ дэ дывгъэкlуащ. Фэ абы дэ дывгъэкlуащ.	Bizi ona/oraya, siz gönderdiniz. Siz gönderdiniz -bizi-. Siz bizi gönderdiniz. Siz ona/oraya bizi gönderdiniz.

Сыт пщlэр?	Ne yapıyorsun?
Солажьэ	Çalışıyorum
Дэнэ уздэлажьэр?	Nerede çalışıyorsun?
Пхъащlэ лэжьапlэм сыщолажьэ	Marangoz çalışma yerinde çalışıyorum
Хэт узгъэлажьэр?	Kim çalıştırıyor -seni-?
Си унэкъуэщхэм садолажьэ	Amcaoğullarına (ile birlikte) çalışıyorum
Сыт уагъащlэр?	Ne yaptırıyorlar -sana-?
Пхъэ гузагъэх	Odun biçtiriyorlar -bana-.
Пхъэр сыткlэ зэгуэпхрэ?	Odunu neyle biçiyorsun?

Пхъэр пхъэхкlэ зэгузох	Odunu bıçkıyla biçiyorum
Уи закъуэу улажьэрэ?	Yalnız olarak mı çalışıyorsun?
Хьэуэ, зы щlалэ къыздолажьэ	Hayır, bir genç -benimle birlikte- çalışıyor
Сыт абы ебгъащlэр?	Ona ne yaptırıyorsun?
Сэ пхъэхкlэ пхъэр щызэгуэсхым щыгъуэ, абы пхъэр еубыдыр	Ben bıçkıyla odunu ayırırken, o odunu tutuyor

Сыгуроlуэр. Сэ сыгуроlуэр.	Anlaşıyorum. Ben anlaşıyorum
Уэ хэт узгурыlуэр?	Sen kiminle anlaşıyorsun?
Сэ ахэм сагуроlуэр	Ben onlarla anlaşıyorum
Уэ абыхэм сыткlэ уазэргурыlуэр?	Sen onlarla neyle anlaşıyorsun?
Сэ ахэм мы lуэхур зэдэтщlэнкlэ сагуроlуэр	Ben onlarla bu işi -birlikte- yapmaya (yapmak konusunda) anlaşıyorum
Ахэмрэ сэрэ мы lуэхур зэдэтщlэнкlэ дызэгурыlуащ	Onlarla ben bu işi -birlikte- yapmaya (yapmak konusunda) anlaştık
Тlэ, мы lуэхур дэри къыддэщlэ	Peki, bu işi bizimle de yap
Хъунщ, мы lуэхумкlэ фэри сывэгуроlуэр	Olur, bu işle (ilgili olarak) sizinle de anlaşıyorum
Сыткlэ укъыдгурыlуэрэ? Дэ сыткlэ уэ укъызэрыдгурыlуэр?	Neyle anlaşıyorsun -bizimle-? Sen neye ilişkin olarak bizle anlaşıyorsun?
Мы lуэхур зэдэтщlэнкlэ фэ сывгурыlуоlуэр	Bu işi -birlikte- yapmakla ilgili olarak sizinle anlaşıyorum
Тlэ, дэри уэ дыбгурыlуэнщ	O halde, biz de seninle anlaşırız.
Фэрэ сэрэ мы lуэхур зэдэтщlэнкlэ дызэгуроlуэр.	Sizinle ben bu işi -birlikte- yapmakla ilgili olarak anlaşıyoruz.
Дэ мы lуэхур зэдэтщlэнкlэ псори дызэгурыlуащ.	Biz bu işi -birlikte- yapmak üzere hepimiz anlaşıyoruz.

Къызгурыlуащ. Сэ къызгурыlуащ.	Anladım. Ben anladım.
Уэ сыт къыбгурыlуар?	Sen ne anladın?
Сэ ар къызгурыlуащ.	Ben onu anladım
Сыт а къыбгурыlуар?	Ne o anladığın?
Уэ жыпlахэр. Сэ уэ жыпlар къызгурыlуащ	Senin söylediğini. Ben senin söylediğini anladım.
Иклэм иклэжым сыкъыбгурыlуа?	Nihayetinde beni anladın mı?
Япэм жыпlэхэр къызгурыlуэтэкъым. Ауэ, иджы укъызгуроlуэр; жыпlауэ хъуар къызгурыlуащ.	Önce(leri) söylediklerini anlamıyordum. Ama, şimdi anlıyorum; söylediklerinin tümünü anladım.
Тlэ, къыбгурыlуахэр уи ныбжьэгъухэм	Peki öyleyse, anladıklarını

ягурыгъэlуэж	arkadaşlarına da anlat (anlamalarını sağla)
Хъунщ, сэ ахэми псори ягурызгъэlуэнщ.	Olur, ben onlara da hepsini anlatırım (anlamalarını sağlarım)
Фыкъызэдаlуэ тlэ, ди егъэджакlуэм жиlахэр фэри вгурызгъэlуэнущ.	Dinleyin öyleyse, öğretmenimizin (okutmanımızın) söylediklerini size de anlatacağım (anlamanızı sağlayacağım)
Сэ абы жиlахэр къывгурызгъэlуэжынщ	Ben onun söylediklerini tekrardan size anlatayım (anlamanızı sağlayayım).
Дэ тщыщ нэхъыбэм абы жиlахэр къыдгурыlуагъэхэщ. Ауэ, къызгурымыlуэща гуэрхэр къытхэтщ.	Bizden çoğu onun söylediklerini anlamış durumdadır halen. Ancak, pek anlamamış birileri aramızda –vardır-.
Тlэ, абыхэм папщlэ къэзlуэтэжынщи, псоми гурыlуэгъуэ къыфхурехъу.	Peki, onlar için tekrarlıyayım da, tüm -hepinize- anlaşılır hale gelsin (olsun).

Ар щысщ	O oturuyor
Ар дэнэ зыдэщысыр?	O nerede oturuyor?
Ар абдежым щысщ	O orada oturuyor
Дэндей?	Nerede -tam olarak-?
Жыг лъабжьэм щlэсщ	Ağacın dibinde -altında- oturuyor
Дэри тlэкlу дыщыгъэс	Biz de biraz oturalım
Дэнэ дыздэщысынур?	Nerede oturacağız?
Мы мывэшуэ гущlыlум дытегъэс	Bu büyük taşın üzerinde oturalım
Хъункъым, мывэ гущlыlур щlыlэ хъунщ	Olmaz, taşın üzeri soğuk olur
Тlэ, дэри абы и дей дыгъэтlыс	Öyleyse, biz de onun yanına oturalım
Дызэбгъэдигъэтlысхьэнупlэрэ? Абы дэ дызэбгъэдигъэсыну пlэрэ?	Bizi kendi yanına oturtur mu acaba? O bizi kendi yanında oturtur mu (oturmamıza izin verir mi) acaba?
Сыт щхьэ дыщlызэбгъэдимыгъэсынур?	Ne sebeple bizi kendi yanına oturtmayacak (oturmamıza izin vermeyecek)?
Апщыгъуэ, дыбгъэдыгъэтlысхьэ. Абы дыбгъэдэтlысхьэнщ. Дэри абы и дей дыгъэтlыс.	O zaman, yanına oturalım. Onun yanında otururuz. Biz de onun yanında oturalım.
Хъуащ тlэ, дытlысынщ	Olur öyleyse, otururuz (oturalım).
Дэй щыр жыг щlагъым дыщlэсщ. Щыри жыг щlагъым дызэдыщlэсщ. Дэ жыг щlагъым дэр-дэру дызэхэсщ.	Biz üçümüz ağaç altında oturuyoruz. Üçü(müz) de ağaç altında birbirimizle birlikte oturuyoruz. Biz ağaç altında kendi-kendimize bir arada (içi-içe) oturuyoruz.

YEDİNCİ BÖLÜM

MUHTELİF ALANLARA İLİŞKİN SÖZCÜK GRUPLARI VE OKUMA PARÇALARI

YEDİNCİ BÖLÜM KONU KAPSAMLARI

KONU BAŞLIKLARI	SAYFA NO
GENEL	557
İNSAN ANATOMİSİ VE İLGİLİ SÖZCÜKLER	557
İNSAN, TOPLUM VE YAŞAM	560
GÖRSEL NİTELİKLER, RENKLER	568
GÖKYÜZÜ, YERYÜZÜ, YÖNLER	571
ZAMANA İLİŞKİN SÖZCÜKLER	573
DOĞA, ARAZİ, ÇEVRE	579
CANLILAR DÜNYASI	581

GENEL

Bu bölümde, belli alanlara ilişkin olan sözcükler bir araya getirilip gruplanarak sunulmuştur. Bir alana ilişkin olan ifade ve sözcüklerin genel olarak bir arada izlenebilmesi, karşılaştırılmalarını mümkün kılar. Bu sözcükler, konu üzerine olan genel ifadelerden seçilmiş olup, genelde detaylara ilişkin ifade ve sözcükler dahil edilmemiştir.

Sözcük gruplandırmalarını yer yer okuma parçaları izler. Bu okuma parçaları, sözcüklerin cümlede kullanılmalarına ilişkin küçük anlatılardır. Bu küçük okuma metinleri içinde, konuya ilişkin Adıge kültürel geleneğini yansıtanları da mevcuttur. Adıge kültürel ilgisinin yansıdığı bu okuma metinleri yanında, yer yer Adıge deyim ve atasözlerinden örnekler de verilmiştir.

İNSAN ANATOMİSİ VE İLGİLİ SÖZCÜKLER

GENEL

Псэ	Can	Куцl	İlik
Пкъы	Gövde, bünye	Къупщхьэклуцl	Kemik iliği
Пкъыгъуэ	Gövde yuvarı	Псантхуэ	Sinir(ler)
lэпкълъэпкъ	Gövdenin organları	Тхыныху	Omurilik
Лъы	Kan	Уэтэпс	Lenf sıvısı
Лъынтху	Kan damarı	Лъатэ	Enzim(ler)
Лъэ	Organ; Ayak, bacak	Шэ	Süt
Лы	Et	Шэжыгъэклэ	Embriyon
Щэ	Yağ doku	Нэцlакlэ	Çapak
Хъыщт	Kıkırdak doku	Гъутхьэпс	Sidik
Къупщхьэ	Kemik	Хьей	Dışkı, -bok

Адыгэм цlыхупкъыр **lэпкълъэпкъ пщlыклуtl** хъууэ елъытэр. Цlыхум и lэпкълъэпкъыр пщlыклуtlу зэпкъырылъу аращ жиlэри, еджаклуэхэр мыбы тlэклу тырегупщысыхь.

BAŞ BÖLGESİ VE UNSURLARI

Щхьэ	Baş, kafa	Пэбзий	Burun kanadı
Щхьэщыгу	Tepe	Пэгъуанэ	Burun deliği
Щхьэпхэтlыгу	Arka çıkıntı	Пэщхъын	Sinüsler
Щхьэкъупщхьэ	Kafatası, -kemiği	Пэшын	Sıvı halde sümük
Щхьэкуцl	Beyin	Пэвей	Katılaşmış sümük
Щхьэц	Saç	Пащlэ	Bıyık
Нэ	Göz	Тхьэклумэ	Kulak

Нэбжьыц	Kirpik	Тхьэкlумакlэ	Kulak memesi
Набдзэ	Kaş	Жьэ	Ağız
Нэщlащэ	Göz altı dokusu	Жьэпкъ	Çene
Нащхьэ	Göz üstü	Жьэгъу	Çene altı, gerdan
Накlэ	Göz kenarı	Жьэкъупщхьэ	Çene kemiği
Нэцlакlэ	Çapak	Жьэпхъэбгъу	Alt çene kemiği
Нэпкъ	Göz çanağı	Жьакlэ	Sakal
Нэкlу; Нэгу	Göz çevreni, -yüz	lу	Ağız içi
Нэкlу-пэкlу	Çehre, -yüz.	lупэ	Dudak
Напэ	Yüz	lупс	Salya
Пэ	Burun, ön	Бзэгу	Dil
Пэпкъ	Burun gövdesi, kemiği	Дзэ	Diş
Пэбг	Burun sırtı	Дзэл	Diş eti
Пэнцlыв	Burun ucu, zirve	Дзэпхъэбгъу	Diş tablası

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр (Adıge deyim ve atasözleri)**:**

Псэм ипэ напэр игъэщ.
Псэр щэи напэ къэщэху.
Щхьэм имытмэ лъакъум и мыгъуэщ.

BOYUN, ENSE

Пщэ	Boyun
Пщэдыкъ	Boyun kökü, ense
Пщэгурыгъ	Boyun eklemi, ense kökü

GÖVDE VE UNSURLARI

Дамэ	Omuz	Дзажэ	Kaburga
Дэмэпкъ	Omuz bölgesi, yuvarı	Тхы	Omur
Дэмащхьэ	Omuz başı	Тхыlупщlэ	Omurga
Блыпкъ	Omuz birleşimi, yuvarı	Тхыцlэ	Sırt
Блыгу	Koltuk	Плlэlу	Belin üst bölgesi
Блэгъу	Kürek kemiği	Бгы	Bel
Шхулъэ	Köprücük kemiği	Кlэнтlыlу	Bel birleşimi, -eklemi
Бгъэ	Göğüs	Ныбэ	Karın
Бгъэгу	Göğüs çevreni	Бынжэ	Göbek
Псэфылъэ	Gırtlak altı çukurluğu	Джабэ	Yan bölge
Быдз	Meme	Пхэ	Kıç
Шхуэл	Meme kaba eti	Шхужь	Kalça kaba eti

Дэтхэнэ зы lэпкълъэпкъыцlэм къикlым еджакlуэхэр ирегупщыс. Ауэ, мы къэдгъэлъэгъуахэм ящыщу щыт “**псэфылъэ**” жыхуаlам къикlыр сытупlэрэ? Ар мыпхуэдэу щlыфlащам и щхьэусыгъуэр сыт?

KOL VE BACAKLAR İLE UNSURLARI

lэпкъ	El/kol geneli	Лъэ	Ayak; Bacak
lэблэ	Kol	Куэ	Uyluk kası
lэфракlэ	El dirseği	Лэгуажьэ	Diz
lэдий	Ön kol	Лъэдий	Uyluk
lэпщэ	Bilek	Лъапщэ	Ayak bileği
lэ	El	Лъакъуэ	Ayak
lэдакъэ	El ayası	Лъэдакъэ	Topuk
lэгу	Avuç içi	Лъэгу	Ayak tabanı
lэгулэдэх	Hayat çizgisi	Лъэнкlапlэ	Baldır
lэпэ	El ucu	Лъапэ	Ayak ucu
lэхъуэмбэ	Parmak	Лъэхъуамбэ	Ayak parmağı
lэхъуэмбэшхуэ	Baş parmak	Лъэхъуэмбэшхуэ	Başparmak
lэхъуэмбапщэ	Işaret parm.	Лъэхъуэмбапщэ	Büyük parm.
lэхъуэмбэкурыт	Ortanca prm.	Лъэхъуамбэкурыт	Ortanca parm.
lэхъуэмбэцlэимыlуэ	Yüzük parm.	Лъэхъуамбэцlэимыlуэ	İzleyen parm.
lэхъуэмбэжьакlэ / lэхъуэмбэцlыкlу	Küçük parmak	Лъэхъуэмбэжьакlэ / Лъэхъуэбэцlыкlу	Küçük parmak
lэбжьанэ	El tırnağı	Лъэбжьанэ	Ayak tırnağı

İÇ ORGANLAR

Гу	Kalp	Клэтlий	Barsak
Гуфlэlу	Diyafram	Тхьэмбыл	Akciğer
Тэмакъ	Boğaz	Тхьэмщlыгъу	Karaciğer
Тэмакъыдзэ	Bademcik	Зэз	Safra kesesi
Къурмакъей	Gırtlak	Жьэжьей	Böbrek
Джий	Yemek borusu	Кэ	Dalak
Шхалъэ	Mide	Гэ	Testis, yumurtalık
Лъатэ	Mide sıvısı	Лъхуалъэ	Rahim
Клапщlэ	Onikiparmak barsağı	Гъутхьэпсылъэ	Sidik kesesi

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

Гуитl зэрощlэ.
Гурэ гурэ лъагъуэ зэхуаlэщ.
Гур зыхуеlэм lэр лъоlэс.
Псэм и щlасэр гум лъоlэс.

ANATOMİK ARIZA VE İŞLEV KAYBINA İLİŞKİN SÖZCÜKLER

Къуий	Kel	Нэф	Kör
Щхьэшэ	Boynu eğri	Нэщыщlэ	Görme işlev kaybı
lушэ	Genelde yamuk; Yamuk ağız	Дагуэ	Kesik -veya yapışık- kulak
lэшэ	Çolak	Дэгу	Sağır
Лъашэ	Topal	Тхьэкlумэжьажьэ	Duyma işlev kaybı
Нашэ	Şaşı	Пакъэ	Küt burun
Назэ	İç bakışlı şaşı	Пэкъуаншэ	Eğri burun

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Мащэм зэ ихуар набгъуэщи, тlэу ихуар нэфщ.
Нэфым иубыдыр екъуз.
Нэр мыплъэмэ гури плъэкъым.

İNSAN, TOPLUM VE YAŞAM

İnsan bireyi ile cinsiyet ve dönemlerine ilişkin sözcük örnekleri:

Цlыху	İnsan
Цlыхубз	Dişi insan (kadın)
Цlыхуэхъу	Erkek insan (erkek)
Бзылъхугъэ	Doğurgan dişi (kadın)
Хулъхугъэ, Хъулъхугъэ	Doğurtkan (erkek)
Лlы	Olgun, yetişkin; Yetişkin erkek; Adam
Лlыжь	Yaşlı adam
Щlэблэ	Genç kuşak
Щlалэ	Genç; delikanlı; -genelde erkek için-
Щlэлэщlэ	Yeni yetme genç, ergen
Щlэлэцlыкlу	Küçük çocuk
Щауэ	Yetişkin delikanlı, damat –adayı-
Хъыджэбз	Kız
Хъыджэбзщlалэ	Genç kız
Хъыджэбзцlыкlу	Küçük kız
Пщащэ	Kız, bayan
Фыз	Evli kadın
Фызабэ	Dul kadın
Нэхъыжь	Büyük, -daha yaşlı
Нэхъыщlэ	Yaşça küçük, -daha genç

Адыгэбзэм жиІэм щыгъуазэ ухуэхъумэ, мыр гурыІуэгъуэ мэхъур: «ЦІыхур зыцІыхуращ».

Адыгэ жыІэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

ЦІыхубз пшэрыхь хущанэ.
Пщащэр пагэмэ, ябгынэ.
ЩІэблэм ебгъэлъагъур и гъуэгущ.
Нэхъыжь зиІэм нэхъыщІэй иІэщ.
Нэхъыжьыр щыуамэ, нэхъыщІэм и мыгъуэщ.
Мыгъуащэрэ щымыуэ щыІэкъым.
Гъуэщэн хуэмейм зеплъыхь, щыуэн хуэмейр мэупщІэж!
УзэупщІын умыгъуэтмэ, уи пыІэр гъэтІыси еупщІ.
Жьым и кІапэр щІэм и напэщ.
Жьым щытхъуи щІэр къащтэ.
Нэхъыжьыр гъэлъапІэй, уи щхьэ лъапІэ хъунщ.
Нэхъыжьым жьэ ет, нэхъыщІэм гъуэгу ет.
Нэхъыжь кІэлъыджэркъым, кІэлъокІуэхэ.
Нэхъыжь едаІуэм и Іуэху мэкІуатэ.
Дыщэм хэс нэхърэ лІыжь бгъэдэс.
ЩІэр ягъэІущ щхьэ, жьыр яущийкъым.
ЩІэр жьы мэхъужри, жьыр щІэ хъужкъым.

Kişisel özellikler ve ilgili kavramlar:

Губзыгъэ	Zeki	Лъагъугъей	Sevilmesi zor
Губзыгъагъэ	Zekilik; Zeka	Нэжэгужэ	Tez canlı, istekli
Зэгущ	Tutarlı	Нэщхъей	Çatık kaşlı, yaslı
Іущ	Akıllı; -ne dediğini bilen	ІэпцІэнэгупцІанэ	Açık kalpli, ard niyetsiz, rastgele
Іулэ	Rastgele, savruk	Іэзэ	Usta, eli yatkın
ЖьэрэІурэ	Geveze	Іэшмыгу	Beceriksiz
Іуэрвэр	Boş boğaz	Іэргуэтхъ	Beceriksiz
Къуейщ1ей	Yaramaz	Псэбыдэ	Sağlam, berk
Іэсэ	Uslu, ele avuca gelir	Махэ	Hassas, kırılgan, halsiz, cansız
Гъэса	Eğitilmiş	Дахэ	Güzel
Мыгъасэ	Eğitilmemiş, eğitimsiz	Къекіу, екіу, зэкІуэж	Yakışık(lı)
Щэн	Erdem, estet	ЗэІэщІэлъ	İri, dinç
ЩэныфІэ	Erdemli, -sevimli, sempatik	ЗэкІэлъымыкІуэ	Uyumsuz, koordinasyonsuz
ЩэныфІагъэ	Erdemlilik, -sempatiklik	Пшэр	Şişman
Лъагъугъуафлэ	Sevimli	Гъур	Kuru, zayıf

Адыгэ жыIэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Мыгъэса гъэсэнкIэ Iэзэщ.
Куэдрэ даIуэ, мащIэ IуатэI.
Псэр зэхъуапсэр дахэщ.

Yerleşime ve topluma ilişkin kurumsal işlevli sözcük örnekleri:

ЦIыхугъэ	İnsanlık
ЦIыхубэ	Toplum
Лъэпкъ	Soy; Familya
Лъэпкъэгъу	Soydaş
Жылэ	Soy, tohum
Жылагъуэ	Soyca aynı ve aynı genetik temele sahip topluluk
Къуажэ	Köy
Хьэблэ	Mahalle; aynı aileden kurulu köy
Къуэжэпщ	Köy prensi, büyüğü
Жылэгъуэпщ	Aynı genetik soydan olan toplum prensi
Лъэпкъыпщ	Genel olarak soydaşlar toplumunun prensi
Пщы	Her toplum biriminin örnek, ölçüt kişisi, önderi; prens
Гуащэ	Her toplum biriminin kadın önderi, büyüğü; prenses
Пщыгъуэ	Bir yerleşik toplum kümesi, birimi; prenslik
Пщышхуэ	Büyük prens, baş prens
Тхьэмадэ	Bir iş ve duruma ilişkin lider, önder; büyük
Хасэ	Dernek, parlamento, simpozyum, oturum –toplantı-
Хабзэ	Toplumun varlığını sürdürmesine esas olan genel ilişkiler mantığı, töre
Унафэ	“Хабзэ” doğrultusunda “хасэ” veya “тхьэмадэ”nın aldığı karar
Адыгэ хабзэ	Adıge genel ilişkiler mantığı, töresi
Адыгагъэ	“Адыгэ хабзэ”ye uygun varoluş kasteden bir ifade: Adıgelik.

Адыгэ жыIэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Адыгагъэр цIыхугъэщ.
Хабзэр унафэкIэ яухуэкъым.
Адыгэ хабзэр адэжь щIэинщ.
Бэр зыщIэхъаемэ щIыр къагъэхъей.
Узмэ утIщ, утIмэ уокIуэд.
Тхьэмадэр зыгъэтхьэмадэр гупращ.
ЖьантIэм ущIэмыкъу, пхуэфащэмэ къыплъысынщ.
Уахыхьэн IуэхукъыI, уакъызэрыхэкIыжын пщIэмэ.
Яхэмыхьэ хабзэншэщ.
Унэм зыщыгъаси хасэм яхыхьэ.
Гупщыси псалъэ, зыплъыхьи тIыс.

Bazı moral değer karvamlarına ilişkin sözcükler:

Фlы	İyi	Фlыщlэ	İyilik
lей	Kötü	Гуапэ	Cana yakın, sıcak
Езэгъ	Uyar, geçinir	Псапэ	Candan evla, -sevap
Екlу	Yakışır, uyar	Жагъуэ	Hoş olmayan, gücenim
Емыкlу	“Адыгэ хабзэ”ye uymayan davranış; uygunsuz olan, -ayıp	Дэгъуэ	Fevkalade

Адыгэ **хабзэ**р гъащlэм езэгърэ, ар зыгъэлъапlэу зы хабзэщ. Ар Адыгэ зэхэтыкlэм и **бзэ**у лъытапхъэщ. Зы Адыгэ нэрыбгэм и псэуклэмрэ, ар цlыхум зэрыхэтыну щlыкlэр хабзэм езэгъын хуейщ. Хабзэм емызэгъыр **емыкlу**щ; тlэ, хабзэм емызэгъ зыщlэ зы нэрыбгэм **емыкlу** ещlэр. Емыкlу къэпхьрэ къэблэжьу Адыгэ цlыхубэм ухэтыныр гугъущ, емызэгъщ.

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Гуауэ зымлъэгъуам гуапэр зыхищlэкъым.
Фlым фlы покlуэри, lейм lей покlэр.
Япэ джалэм ущlэмынакlэ.
Бэмпlэгъуэ лъхуэри зэгуэудыгъуэ къилъхуащ.

Aile ve akrabalığa ilişkin sözcük örnekleri:

Унагъуэ	Aile	Анэшыпхъу	Teyze; Anne taraflı bayan akraba
Унэгъуэцlэ	Aile adı, soyad	Анэдэлъху	Dayı
Лlэкъуацlэ	Soyad	Адэ	Baba
Бынунэ, Бынунагъуэ	Çocuklu aile	Адэшыпхъу	Hala; -Baba taraflı bayan akraba
Бын	Çocuk, bebe	Адэкъуэш	Amca
Щхьэгъусэ	Eş	Дадэ, Адэшхуэ	Dede, büyük baba
Зэлlзэфыз	Karı-koca	Анэш	Anne taraflı akraba
Илl, и лlы	Kocası	Адэш	Baba taraflı akraba
И фыз	Karısı	Малъхъэ	Enişte; damat
Унэкъуэщ	Aynı -büyük-aileden olan	Нысэ	Gelin
Къуэш	Kardeş	Нысэгъу	Elti
Шыпхъу	Kızkardeş	Пщы, Пщыжь	Geline göre “kayınbaba”; ailede erkek büyük
Дэлъху	Kıza “erkek kardeş”	Гуащэ, Гуэщэжь	Geline göre “kaynana”; ailede kadın büyük
Пхъу	Kız evlat	Пщыкъуэ	Geline göre “kayın”
Пхъурылъху	Kızdan doğan torun; yeğen	Пщыпхъу	Görümce

Къуэ	Erkek evlat	Щыкъуанэ	Damat açısından “kaynana”
Къуэрылъху	Oğuldan doğan torun; yeğen	Щыкъуадэ	Damat açısından “kayınbaba”
Анэ	Anne	Щыкъу	Enişteye göre “kayın”
Нанэ, Анэшхуэ	Nene, büyük anne	Благъэ	Akraba; Genetik yedi kuşak kapsamında olanların birbirine göre durumu

Адыгэ жыIэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

Анэм и хабзэр пхъум и бзыпхъэщ.
И нэзым еплъи щэкI къэщэху, и анэм еплъи и пхъур къашэ.
Щауэр зыгъэщауэр гуащэщи, гуащэр зэгъэгуащэр и щэнращ.
Бын макъ зыщIэмыIукI унэр бэнщ.
Бын зыгъасэ хасэм хокIыж.
ЦIыху зыпI цIыху уасэ хон.
ЦIыхум и цIэр езым зыфIещыж.
Уи адэ гъуэгужь “жыжьэщ” жыпIэу умыбгынэ!
ЛIэужьыр бжьиблкIэ мауэ.

Sosyal yaşama ilişkin sözcük örnekleri:

Хэгъэрей, Хьэгъэрей	Ev sahibi; ağarlayan	Гушылэ	Şaka
Хьэщlэ	Misafir	Уэршэр	Sohbet
Хьэщlэщ	Misafirhane	Хьэгъуэлlыгъуэ	Evlilik faaliyetleri
Хьэщlапlэ	Misafirlik	Нысашэ	Gelin alma
Ныш	Evden misafire sunulan; –genelde bir baş hayvan	Джэгу	Oyun, düğün
Къэшэн	Gözde	Нысэшэ джэгу	Gelin alma düğünü
Псэлъыхъу	Gözdeler arası sohbet, sözel ilişki	Удж	Ritüel dans
Псэлъэгъу	Konuşdaş	Къафэ	Oyun, dans
Лъагъуныгъэ	Sevgi		

Адыгэ жыIэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

Еблагъэ зиIэм и бын мэжалIэркъым.
Узэгугъур къогугъуж, узэлIалIэр къолIэлIэж.
Хьэщlэр гъафlэ, цIыхур лъытэ.
ГушыIэкIэ зымыщIэр Iэштlымкlэ мауэ.

Ölüme ilişkin bazı sözcükler:

Лlэныгъэ	Ölüm	Хьэдрыхэ	Ölünün indiği yer
Хьэдэ	Ölü	Кхъэ	Mezar
Хьэдагъэ	Ölü için yas, ağlama	Кхъэ лэгъунэ	Mezar oda
Хьэдэlус	Ölüden kalan adak	Щыгъуэн	Anmak, yas tutmak
Хьэдэщ	Ölünün bulunduğu yer	Щыгъуэ махуэ	Ölüyü anma günü

Ev (hane) içi ve çevresine ilişkin sözcük örnekleri:

Унэ	Ev	Щхьэгъубжэ	Pencere
Унащхьэ	Ev tavanı, çatı	Щхьэгъубжэlу	Pencere önü, ön tablası
Унэ лъэгу Лъэгу	Ev tabanı Zemin	Пщlантlэ	Kapının ön bölgesi; Avlu
Жэхэфlэгу	Ev tabanı, süpürmelik zemin	Куэбжэ	Avlu kapısı
Унэшхуэ	Ebeveynin –ev sahibinin- oturduğu ev	Блын	Duvar
Хьэщlэщ	Misafir evi, misafirhane	Блын джабэ	Duvar yüzeyi, sırtı
Унэ куэцl	Ev içi	Гуэщ	Hangar; Araç park yeri
Лэгъунэ	Özel oda	Гуэн	Ambar, depo, hazne
Пэш	Genel oda	Гуэнэщ	Depoluk kapalı alan
lуж	Evle bitişik kapalı alan	Щlыбагъ	Dışarısı; Arka bölge
Бжэ	Kapı	Унэ щlыб	Evin dışı, -dışarı, arkası
Бжэщхьэlу	Kapı ön tablası	Шындэбзий	Ön avlu dışı, arka bölge
Бжэlупэ	Kapı önü; Avlu	Псыунэ	Tuvalet

Çalışma ve okumaya ilişkin sözcüklerden örnekler:

Лэжьыгъэ	Çalışma, iş	Тхылъымпlэ	Kağıt
Лэжьакlуэ	Çalışkan; çalışan	Еджапlэ	Okuma yeri, okul
Лэжьапlэ	Çalışma yeri	Еджапlэ пэщlэдзэ	Başlangıç - ilk okul
lуэху	İş	Еджапlэ курыт	Orta dereceli okul
lуэхущlапlэ	İş -yapma- yeri	Еджапlэ нэхъыщхьэ	Yüksek okul
Тхылъ	Kitap	Еджакlуэ	Okuyucu, öğrenci
Тхылъэщ	Kitaplık, kütüphane	Егъэджакlуэ	Okutucu, öğretmen

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

Уи япэкlэ мывэ бгъажэмэ ylуощlэж.
Зэдэшхэ lэфlщи, зэдэщlэ щlэхщ.
Къэблэжьу пшхыр lэфlщ.

Гугъу уехьу къэблэжьыр lэфlщ.
Улажьэу ушхэжын нэхъыфl щыlэкъым.
Дыщэр дыщэ зыщlыр пщlэнтlэпсщ.
Жыгыр зыгъэдахэр пхъэщхьэмыщхьэщ, цlыхур зыгъэбжьыфlэри и lуэхущlафэрщ.
Зэхьэзехуэ мэунэри зэижитl мэунэхъу.
Улажьэмэ лыжь пшынщ, умлажьэмэ лажьэ бгъуэтынщ.
Цlыхум и уасэр и лэжьыгъэрщ.
Дыжэф пщlанэ хъуркъым.
lэщlагъэ зиlэм lэужь иlэщ.
Дыщэр и lэпэм къыпощэщ.
Зэlусэм псэ хелъхьэ.
И нэр зытеплъэм и lэр лъоlэс.
Зэбгъащlэр lэщlагъэщи, умыщlэр lэщlыбщ.
Къыумыублэ lуэху блэ хэсщ.
Къыумылэжьар гъэкlуэдыгъуафlэщ.
lуэху щlэкlэ зымыщlэр lуэху щlэным егъалlэ.
И зыгъазэ зы мазэ.
Зи щхьэ lуэху зымыщlэж хамэ lуэхукlэ lэзэщ.
Бжьым тесу вым йопыдж.

Araç gereç isimlerinden örnekler:

Гу	Araba	Гъубжэ	Orak
Шыгу	At arabası	Шэмэдж	Tırpan
Выгу	Öküz arabası	Хьэнцэ	Kürek
Гуэщ	Garaj	Фlанэ	Çapa
Хьэку	Fırın	Гуахъуэ	Yaba
Жьэгу	Ocak, şömine	Уэщ	Balta
Къамэ	Kama	Уадэ	Çekiç
Джатэ	Kılıç	lэдэ	Pense
Сэшхуэ	Kılıç	Джыдэ	Keser
Сэ	Bıçak	Сыдж	Örs
Lэщэ	Araç	lунэ, Гъущlунэ	Çivi, demirçivi
Пхъэlэщэ	Saban	Пхъэх	Bıçkı
Вабдзэ	Saban ucu, -demiri	Пхъахъуэ	Rende
Пхъэlэбжьанэ	Tırmık	Пхъэпс	İnce rende, silgeç
Бдзы	Keski	lэмэпсымэ	Araç-gereç, öteberi

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Къамэр пшынэкъым щхьэ, уэрэдитl жеlэр: Зыр лlэныгъэщ, зыр лlыныгъэщ.

Giyim kuşam üzerine sözcük örnekleri:

Щыгъын	Giysi	Вакъэ	Ayakkabı
Фащэ	Giysi, elbise	Лъэпэд	Çorap
Пылэ	Şapka	lэлъэ	Eldiven
Щхьэтепхъуэ	Baş örtüsü	Бгырыпх	Kemer
Джанэ	Gömlek	Пщампlэ	Yaka
Дарий джанэ	İpek gömlek	Пщэдэлъ	Atkı
Цыджанэ	Yün gömlek, kazak	Пхалъэ	Kıçlık
Джанэ щlагъщlэлъ	Alt gömlek, fanila	Джэнэ lэщхьэ	Gömlek kolu, bileklik
Гъуэншэдж	Pantolon	Гъуэншэдж лъапэ	Pantolon paçası, paça
Цей гъуэншэдж	Yün pantolon	Жып	Cep
Щэкl гъуэншэдж	Kumaş pantolon	Щlылу	Düğme
Гъуэншэдж щlагъщlэлъ	Alt pantolon, don	Щlылунэ	İlik
Цакуэ	Palto	lэлъын	Yüzük
Щlакlуэ	Aba, yamçı	Тхьэкlурмылъ	Küpe

Адыгэ жылэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

Фащэм я нэхъ дахэр укlытэщ.

Пщым фащэ щlэрыпс щитlагъэркъым.

Yiyecekler:

Шхын	Yemek, yiyecek	Хьэнтхъупс	Çorba
Шхыныгъуэ	Yiyecek –türü-	Лэпс	Et suyu
Дэшхын	Katık	Лыгъур	Kurutulmuş et
Гъуэмылэ	Azık; yola dayanıklı yiyecek	Лыбжьэ	Kızartma
Хьэжыгъэ	Un	Жэмыкуэ	Bir yemek cinsi
Хупцlынэ	Hamur	Кхъуейжьапхъэ	Peynir kızartma yemeği
Шыгъу	Tuz	Пlастэ	Bulgur bulamacı, pasta
Фошыгъу	Şeker	Шыгъупlастэ	“Tuz-ekmek” anlamında “Tuz-pasta”
Шэ	Süt	Мэрамысэ	Mısır unundan bulamaç
Шху	Yoğurt	Жьэлlамэ	Kaynamış mısır unu çöreği
Шхупс	Ayran	Мэжаджэ	Fırında mısır unu çöreği
Къундэпсо	Kışlık ayran, -kefir	Хьэкъут	Mısır unu ve peynirden bir tür çörek

Шатэ	Kaymak	Нэкулъ	Sucuk
Тхъу	Yağ	Тхъурымбей	Helva
Кхъуей	Peynir	Шыпс	Sos
Мэтэкхъуей	Sepet peyniri	Іэпэшыпс	Bir tür sos yemeği
Кхъуейплъыжь	Kırmızı peynir	Джэдшыпс	Tavuk sosu
Щlакхъуэ	Ekmek	Ефэн	İçecek
Хьэлыгъу	Ekmek	Фадэ	İçki
Хьэлыгъуанэ	Simit	Махъсымэ	Bir tür içki
Хьэлывэ	Börek	Мэрэмэжьей	Bir tür içki
Псыхьэлывэ	Su böreği	Санэ	Üzüм suyu, şarap

Адыгэ жыІэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Шыгъу зышхар псы йофэж.
Гум илъыр фадэм къыреху.

Mutfak ve malzemelerine ilişkin sözcükler:

Хьэкъущыкъу	Kap kacak	Жьэпхъалъэ	Kızartma kabı
Кхъуэщын	Seramik kap, testi	Фалъэ	Bardak
Фэнд	Deri tulum	Бжьэ	Kadeh
Фэндырэ	Fıçı, küp	Іэгубжьэ	Kase, sahan
Кladэ	Özel kapalı içki fıçısı	Бжэмышх	Kaşık
Кхъузанэ	Elek	Гуахъуэ	Çatal
Іэнлъэ	Hamur teknesi	Дзасэ	Şiş
Іэнэ	Sofra, masa	Сэ	Bıçak
Шыуан	Kazan	Шэрэз	Süzgeç
Шынакъжьей	Kepçe	Мылылъэ	Buzluk
Тебэ	Fırın kapama kabı	Мылэщ	Buzhane
Лэгъуп	Kazan	Пщафlэ	Aşçı
Пэгун	Tas	Пщэфlапlэ	Mutfak
Тепщэк	Tabak	Іупхъуэ	Önlük

GÖRSEL NİTELİKLER, RENKLER

Genel renk kavramları:

Фэ	Deri; Yüzey; Görünüm; Renk
Ифэ	Rengi
Плъыфэ	Renk; Nitelik, sıfat
Плъыфэцlэ	Renk adı; Sıfat adı
Теплъэ	Görünüş, bakışa gelen yüzey

Фэр зы пкъыгъуэм и гущІыІум трищІэрэ телъу щытращ. А пкъыгъуэм ущеплъым щыгъуэ плъагъур и фэращи, а фэр а пкъыгъуэм хуэІуауэ зы **теплъэ**у зэрыщытым папщІэ, абы **ифэ**у лъытапхъэщ.

Зы пкъыгъуэм и теплъэу щытыр, и кІуэцІкІэ а пкъыгъуэр къызэрыплъ щІыкІэм къызэрыгуэкІкІэ и гущІыІум трищІэ фэращ. ТІэ, а пкъыгъуэм къыхэхъуклрэ и гущІыІум трищІэ фэр икІи абы и **плъыфэ**ращ. Дэтхэнэ зы фэм и теплъэу щытыр абы и плъыфэращи, мыр а пкъыгъуэм ифэу ялъытэр.

Siyah ve beyaz ile bunlardan ortaya çıkan renk adlandırmaları:

Хужь	Beyaz	**ФІыцІэ**	Siyah
Ху	Beyaz, ak	ФІыцІапцІэ	Siyahi
Тэху	Beyaz, beyazsı	Къуапцлэ	Karayağız, siyahi
Сэху Сырыху	Yanık beyaz, kirli beyaz Yanık beyaz; Sarışın	ПцІапцІэ	Karayağız
Benzeri şekilde:		*Benzeri şekilde:*	
Пэху КІэху	Burnu beyaz. Kuyruğu beyaz.	Къэрапцлэ	Karayağız, siyahi

Üç ana renk ile bunlardan doğan renk adlandırmaları:

Гъуэжь (Sarı)		**Плъыжь** (Kırmızı)		**ЩхъуантІэ** (Mavi)
Гъуэ (Açık sarı)		Плъы (Kızarmış; kırmızımsı; Açık kırmızı)		Къащхъуэ (Bozaran, mavileşen; Açık mavi)
ГъуатІэ (Kızılımsı koyu sarı)		ЦІыплъ (Kızıl)		Щхъуэ (Mavili; Boz; Gri, kül rengi)
Гъуафэ ("Kuruma rengi"nden: Kahverengi)			Щхъуэкlэ-плъыкlэ (Rengarenk)	
	Гъуэплъ (Kızılımsı sarı; Bakır rengi)			ЩІыху ("Yer, İz sürme"den: Gece mavisi; Lacivert)

	Гъуэплъафэ (Bakır rengi)			Удзыфэ (“Ot rengi”: Yeşil)
	Гъуэжьплъыжьыфэ (Turuncu)			
	Гъуабжэ (Rengi kaçmış, soluk, alaca, boz)			

Зы пкъыгъуэр кIуэцIкIэ къызэрыплъ щIыкIэм къигъэхъурэ и гущIыIуэм –и фэм- трищIэр плъыфэ жыхуаIэращ. Ар къэплъын Iуэхуу зэрыщытыр гурыIуэгъуэщи, **плъыжь** жыхуэтIэм къикIри гулъытапхъэ къытхуохъур. TIэ, дэтхэнэ зы плъыфэр къызэрыхъур а пкъыгъуэм и кIуэцI къэплъыкIэращи, плъыжьыр а нэхъ плъыфэгъуэу лъытапхъэщ.

Мырагъэнщ мы **Адыгэ псэлъэжь**ым къикIри:
Мыувы Iэу узэплъыр плъыжьу плъагъуу щIэбдзэнщ.
Мыувы Iэу псым уеплъмэ, псыр плъыжьу плъагъунщ.
Мыувы Iэу уэсым уеплъмэ, уэсыр плъыжьу плъагъунщ.

Renklerlerine göre atların isimlendirilme örnekleri şöyledir:

ПцIэгъуэплъ	Doru	ПцIэгъуалэ ПщIэгъуалэ	Boz, gri
Тхъуэплъ	Al	Тхъуэ	Kır

Muhtelif renklerin bir aradalığı, ortaya çıkışına ve boyanmış olmasına ilişkin olarak adlandırılabilir:

Къуэлэн	Alaca, muhtelif renklerden oluşmuş
Къуэлэн-пщIэлэн	Alacalı, muhtelif renklerden oluşmuş, rengarenk boyalı

İnsanın göz rengine ilişkin adlandırmalar şöyledir:

Нащхъуэ	Çakır -gözlü-
Нэ щхъуантIэ	Maviş, mavi gözlü
Нагъуэ	Ela -gözlü-
Нэ фIыцIэ Нэфlыцlэ	Kara gözlü Karagöz(lü)
Нэ къуэлэн Нэкъуэлэн	Ala -renkli- gözlü Alagöz(lü)

Нэр цIыхум и гъуджэ хуэдэщ; зы цIыхум и кIуэцIыр и нэм щIэплъагъуэу къыщIэкIынщ. Зы цIыхум и гугъэрэ къипсэухьам теухуауэ нэм къыбгуригъэIуэнур мащIэу къыщIэкIынкъым. И нэм ущыщIэплъэм щыгъуэ, а

цIыхум теухуауэ зыхэпщIэнурэ къыбгурыIуэнур мащIэкъым. Арагъэнщи, щIэплъагъухьынум упэплъэ пэлъытэу зы цIыхуэм и нэм ущIэплъэнрэ зэщIэпплъыхьыныр езэгъыщэкъым, емыкIущ.

ЦIыхум дежкIэ нэр пщIэшхуэ зиIэу зы Iэпкълъэпкъщ. Арагъэнщи, и нэм ифэм къызэрыгуэкIкIэ цIэ лей зыхуфIащ цIыхур мащIэкъым. Псалъэм папщIэ, нэ фIыцIэ зиIэрэ **нэфIыцIэ**кIэ къыраджэ цIыхур мащIэкъым. Адыгэ цIэлей фIащхэм нэфIыцIэ зэрыхэтым нэхъ мащIэу къыщIэкIынкъым **нащхъуэ**ри. **Нэкъуэлэн** зыхужаIэу усэ зыхуаусарэ уэрэд зыхухалъхьар нэхъ мащIэ!...

“Удзыфэ, гъуафэ, гъуэплъафэ” *örneklerinde olduğu gibi, bir şeyin rengine göndermeyle ortaya çıkan renk adları vardır*:

Дыжьыныфэ	Gümüş rengi, gümüşi	*Benzeri yeni ifadeler:*	
Тхьэмбылыфэ	Akciğer rengi; Pembe	Къэхьэуафэ	Kahverengi
Яжьафэ	Kül rengi, boz	Морафэ	Mor renk

Bir renk, “siyah”la koyulaştırılır, -sonuna “siyah” gelen renk koyulaşır:

Плъыжьфlыцlафэ	Siyahi kırmızı; Koyu kırmızı; Eflatun, bordo
Щхъуэнтlэфlыцlафэ	Siyahi mavi; Koyu mavi; Lacivert

Her bir renk, kendi niteliğiyle (фэ) ifade edilmekle de bir renk adı doğar:

Хужьыфэ	Beyaz renkli; Beyazi, beyazımsı
Фlыцlафэ	Siyah renkli; Siyahi, siyahımsı
Гъуэжьыфэ	Sarı renkli; Sarımtrak, sarımsı
Плъыжьыфэ	Kırmızı renkli; Kırmızımtrak, kırmızımsı
Щхъуэнтlафэ	Mavi renkli; Mavili, mavimtrak, mavimsi

Bir rengin bizzat kendisinin –kendi oluşumunun (mantığının)- işaret edilip ortaya konması, o rengin pekiştirilmiş ve saf halidir, o rengin en iyi örneğinin ifadesidir:

Хужьыбзэ	Bembeyaz	Плъыжьыбзэ	Kıpkırmızı
Фlыцlабзэ	Simsiyah	Щхъуэнтlабзэ	Masmavi
Гъуэжьыбзэ	Sapsarı	Удзыфабзэ	Yemyeşil

YERYÜZÜ, GÖKYÜZÜ, YÖNLER

Genel:

Уафэ; Уэгу; Уэфэгу	Gök; gökyüzü
ЩIылъэ; ЩIыгу	Yer; yeryüzü

Дыгъэ	Güneş
Вагъуэ	Yıldız
Мазэ	Ay

Дыгъэри, вагъуэхэри, мазэри **уфэгу**м итщ. Ауэ, дыгъэр щытлъагъур махуэращ; адрейхэр щытлъагъуфыр жэщращ.

Дыгъэр пщэдджыжьым къыкъуокlри пщхьэщхьэпэм къуохьэжыр. Дыгъэр къуэхьэжа нэужь, хуэм хуэмурэ нэхур мэкlуэдри кlыфl хъууэ щlедзэр. Апщыгъуэм, **вагъуэ**хэр долъагъур; ахэр уэфэгум щипхъыхьа пэлъытэу зэщlэцlуукlыу итщ.

Игъуэ къыщысым щыгъуэ **мазэ**ри долъагъуфыр. Ауэ, ар дэтхэнэ зы жэщми тлъагъуфкъым.

Yönler:

Къуэкlыпlэ	Doğu
Къуэхьэпlэ	Batı
Сыхъуэрэх	Kuzey
Дыгъэрэпс	Güney

Дыгъэр пщэдджыжьым къыздыкъуэкl лъэныкъуэм папщlэ **къуэкlыпlэ** жаlэр. Дыгъэр пщэдджыжьым къыщlидзэу кlуэ пэтрэ докlуейри, уэфэгум и нэхъ лъэгапlэм щыплъагъум щыгъуэр щыджагъуэщ. Щыджэгъуэнэужьым дыгъэм зырегъэзыхри пщыхьэщхьэпэм хуэзэу къуохьэжыр. Ар зыдыкъуэхьэж лъэныкъуэр къуэкlыпlэм и пхэндж лъэныкъуэращ. Дыгъэр зыдыкъуэхьэж лъэныкъуэм папщlэй **къуэхьэпlэ** жаlэр.

Дыгъэр къыздыкъуэкl лъэныкъуэмрэ зыдыкъуэхьэж лъэныкъуэр щlылъэм (дунейм) и зы дэтхэнэ щlыпlэмкlэй зэхуэдэщ: Дыгъэр пщэдджыжьым къуэкlыпlэ лъэныкъуэмкlэ къыкъокlри, пщхьэщхьэпэм къуэхьэпlэ лъэныкъуэмкlэ къохьэжыр.

Ауэ, дэ нобэ дызщыпсэу щlыналъэхэм диту дыщеплъым щыгъуэ, дыгъэр сыт щыгъуэй зы лъэныкъуэмкlэ нэхъ къаблэу зэрыщытыр гулъытапхъэщ. Мы щlыналъэхэм елъытауэ сыт щыгъуэй дыгъэр къызщепс лъэныкъуэр тlэ, **дыгъэрэпс**у жыlэпхъэщ. Дыгъэрэпс лъэныкъуэм и пхэнджу щыт лъэныкъуэр дыгъэм пэжыжьэ хуэхъу лъэныкъуэщи, кlуэ пэтрэ сыхъуэ зыубыд лъэныкъуэращ. Мис мы лъэныкъуэм папщlэ Адыгэм хужиlэри **сыхъуэрэх**щ.

Мы лъэныкъутlри дыгъэр къызщепс лъэныкъуэм елъытауэ зэрыщытыр гурыlуэгъуэщ. Тlэ, узщыпсэу щlыналъэм уикlрэ дыгъэрэпс лъэныкъуэмкlэ уежьэмэ, зы тэлай нэужьым дыгъэрэпс лъэныкъуэр уи щlыбагъым къызэрынамрэ, уэ сыхъуэрэх лъэныкъуэмкlэ укlуэ узэрыхъуам гу лъыптэжынщ.

Дыгъэрэпс лъэныкъуэмкlэ щымыlэми, дыгъэр фlыуэ къызтепсэ щlыпlэрэ джабэхэм папщlэ Адыгэм **дыгъафlэ** желэр. Ауэ, дыгъэрэпс лъэныкъуэмкlэ щыlэми, дыгъэр игъуэкlэ къызтемыпсэ щlыпlэрэ джабэхэми Адыгэм хужиlэр **дыгъэмыхъуэ**щ. Дыгъэмыхъуэр дыгъафlэу щымытрэ дыгъэр фlыуэ къызтемыпсэращ, дыгъэ мыхъу щlыпlэхэращ.

Ay durumları:

Мэзэпэ; Мэзапэ	İlk ay; ay başı
Мэзэ ныкъуэ; Мэзэныкъуэ	Yarım ay
Мэзэгъуэ; Мэзагъуэ	Dolunay
Мэзэкlэ; Мэзакlэ	Son ay; ay bitimi

Мазэр дызтет щlылъэм къыпекlэрэхъуэкlыу щыт щlылъэращ. Ар ди щlылъэ хъурейм нэхърэ нэхъ цlыкlуу зы щlыхъурейщ.

Пэсэрейхэм я мазэ бжыгъэр мазэр къыщыщlэкlрэ щехыжым елъытауэ щытт.

Мазэр сыт щыгъуэй дызщыпсэу щlыналъэмкlэ щытлъагъукъым. Ар ипэ дыдэ и гъунэхэмкlэ къэунэхуауэ гу щытлъытэм щыгъуэр мазэм ипэращи, тlэ **мэзапэ** жыхуаlэр мыращ.

Къыщыунэхуа махуэм (жэщым!) къыщlэдзауэ мазэм и къэунэхуа лъэныкъуэхэр хохъуэр; мазэр кlуэ пэтрэ из хъуурэ макlуэр. Къэунэхуа нэхужьым зы тхьэмахуэ хуэдиз блэкlауэ мазэм и ныкъуэр из хъуауэ – къэунэхуауэ- болъагъури, мис мазэр апщыгъуэм **мэзэныкъуэ**щ.

Мазэр мыбы къыщынэкъыми, мэхуэ зы бжанэ нэужьым из мэхъу; зэрыхъурейуэ къоунэхур. Мис апщыгъуэр мазэм и гъуэр из хъуауэ аращ; икlи, мазэр игъуэджэу щыплъагъуфращи, а махуэхэм щыгъуэ мазэм папщlэ **мэзагъуэ** жыпlэ хъунщ.

ZAMANA İLİŞKİN İFADE VE SÖZCÜKLER

Yılın ifadesi olan sözcükler

Гъэ	“Eyleme” ve “eyleyen” anlamındaki bir ifade olarak “yıl”.
Илъэс	Bir döngü ve periyot olarak, elekten geçirerek biçimlendiren bir sistem anlamında “yıl”.

Гъэр дызхэтрэ ди гъащlэр къызтехъукlырщ; гъэр гъащlэр зыухуэ къэуращ. Гъэн къыщыхъум щыгъуэ гъащlэри мэхъур. **Илъэс**ыр щэ, ди гъащlэр къызхэкlрэ зыухуэу щыт зы гъэ бжыгъэу къыраlуэращ. Гъэр, ди гъащlэр зыухуэрщ; илъэсыр, зы гъэ lэнатlэу жыlэпхъэ хъурщ. Гъэ къекlуэкlым зы lэнатlэу и гугъу зэрытщl псалъэращ илъэс жыхуаlэр. Илъэсым и кlуэцlым щылажьэр гъэращ. Гъэн lуэхур мыхъумэ илъэси къэхъункъым.

Нэгъабэ (Geçen yıl)	МЭГЪЭ (Bu yıл)	Итlэнэгъэ (Gelecek yıl)

→ →

Щlэблэм я хэхъуэгъуэщ; ахэр гъэ къэс хохъуэр. Плытlыхъу мэгъэм фlыуэ хэхъуащ. Ар мэгъэ илъэсихым итщ; итlэнэгъэ илъэсибл хъунущи, Тхьэм жиlэмэ еджапlэм дгъэкlуэнущ.

Mevsimler

Гъатхэ	Eylemenin (ya da yılın) iz bırakması veya yazması anlamında “ilkbahar”.
Гъэмахуэ	Eylemenin (ya da yılın) -egemenliğinin- süredurması ve zamanı -ve de günü- anlamında “yaz”.
Бжьыхьэ	Zorlu günlere ve hazırlık hareketine girme zamanı olarak “güz, sonbahar”.
Щlымахуэ	Yerin ve toprağın –egemenliğinin- süredurması ve zamanı –ve de günü- anlamında “kış”.

Зы илъэсыр lыхьиплlщ; гъэр къызэрекlуэкlыр lихьиплl lэнатlэущ. Зы илъэсыр lыхьиплlщи, дэтхэнэ зы илъэсым гъэр къызэрекlуэкl lэнатlэхэр гъэр зэрыухуэм езэгъыу флащауэ щытщ.

Пэсэрей Адыгэхэм я флэщхъуныгъэмкlэ, **щlымахуэ**м гъэр щlым еубыдыр. Щlымахуэр щlым и махуэрэ щlыр тепщэ щыхъуращи, щlыр гъэм щытекlуэращ. Зэралъытэр аращи, щlымахуэм щыгъуэ гъэр щlым щlохьэр.

Гъэр щlым щиутlыпщыжрэ, гъэр хуит щыхъужыр **гъатхэ**ращ. Гъэр щlым щиутlыпщыжым щыгъуэ, гъэр къожьэри мэлажьэр. Гъащlэр зыухуэр гъэращи, гъэр хуит щыхъужым щыгъуэ, дэтхэнэ зы гъащlэ зиlэм зигъэщlэращlэу щlедзэр. Гъатхэм щыгъуэ гъащlэ зиlэхэр магъэр, мэгъагъэр, мэгъэщlэращlэр.

Щlымахуэм щlы щlагъыпlэхэм жейуэ щыт псэущхьэхэр гъэр хуит щыхъужым щыгъуэ къоушыжри гъащlэм къытохьэжыр. Къэкlыгъэхэм псы зыщlафри зыкъащlэж; къэтlэпlу, къэгъагъэу щlадзэр.

Псэ зыlутрэ гъащlэ зиlэр гъэм хэту ужьу щыщlидзэжа гъатхэ нэужьыр, гъэм и флыгъэкlэ ужьа дэтхэнэ зы гъащlэ зиlэм я гъэшыр утыку къыщыралъхьэращи, ар гъэм и махуэ хъунщ. Гъатхэм къэгъэгъа къэкlыгъэхэр зэрыхъун щыхъурэ гъэш бэвыгъэр утыку къыщихьэр **гъэмахуэ**щ.

Бжьыхьэр гъэмахуэм щиухым къыщlидзэ гъэ lыхьэращ. Бжьыхьэм щыгъуэ, псэущхьэхэм лэжьыгъэшхуэ къапэщытщ. Гъэр щlым хыхьэжыхукlэ, мы псэущхьэхэм гъэмэхуэ гъэшыр зэхуахьэсын хуейщ. Мыпхуэдэ lуэхухэр

игъуэу къэзылэжь псэущхьэхэр щIымахуэм къелынщи, гъатхэм щIы гущIыIум къытехьэжынщ, аргуэрэу загъэщIэрэщIэжынщ.

Адыгэ жыIэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

Гъатхэ унэ гъуанэщ.
Гъатхэм тумысар бжьыхьэм къепхьэлIэжыфынкъым.
Гъэмахуэ тхьэмахуэр щIымахуэ гъуэмылэщ.

Aylar

Гъатхэпэ мазэ	Гъэтхэпэ	Mart (3)
Гъэтхэку мазэ	Мэлыжьыхь	Nisan (4)
Гъэтхэкlэ мазэ	Накъыгъэ	Mayıs (5)
Гъэмэхуэпэ мазэ	Мэкъуэуэгъуэ	Haziran (6)
Гъэмэхеуэку мазэ	Бэдзэуэгъуэ	Temmuz (7)
Гъэмэхуэкlэ мазэ	Шыщхьэlу	Ağustos (8)
Бжьыхьэпэ мазэ	Фокlадэ	Eylül (9)
Бжьыхьэку мазэ	Жэпэуэгъуэ	Ekim (10)
Бжьыхьэкlэ мазэ	Щэкlуэгъуэ	Kasım (11)
ЩIымэхуэпэ мазэ	Дыгъэгъазэ	Aralık (12)
ЩIымэхуэку мазэ	ЩIышылэ	Ocak (1)
ЩIымэхуэкlэ мазэ	Мэзае	Şubat (2)

Гъэр къыщежьэр гъатхэращи, абы и пэщIэдзэри **гъэтхэпэ мазэ**ращ. Пэсэрей Адыгэхэм я фIэщхъуныгъэмкIэ, гъэр щIым щиутIыпщыжыр **гъэтхэпэ мазэм и 22-рей махуэ**ращ. А махуэр гъащIэм зигъэщIэрэщIэжу къыщыщидзэ махуэращи, ар гъащIэ зиIэхэм дежкIэ гуфIэгъуэшхуэщ.

А махуэр цIыхуми егъэлъапIэр. Дэтхэнэ зы лъэпкъым хуэдэу, Адыгэхэми ягъэлъапIэу зы махуэщ ар. Къежьауэ щыт мы илъэсыщIэм теухуауэ Адыгэхэм уджрэ джэгушхуэ ящIыу щытащ. Мы махуэм теухуауэ зы тхьэлъэIу лIэужьыгъуэщ «мэфIэщхьэтыхь» жыхуаIауэ щытар.

Гъэтхэпэ мазэр гъэр къызщежьэ мазэу зэрыщытыр гугыIуэгъуэщ. Адрей мазэхэм я цIэхэри цIыхум и лэжьыгъэрэ гъэр къызэрекIуэкIым теухуауэ щытщ.

Бжьыхьэр щиухрэ щIымахуэр къыщыблагъэр дыгъэм зыщигъазэм щыгъуэращ. Мыр къыщыхъур **дыгъэгъазэ мазэм и 23-рей махуэ**ращи, а махуэри пэсэрей цIыхухэмкIэ гулъытапхъэу зы махуэу щытащ.

Гъэмахуэ гъэшыр бжьыхьэм къырахьэлIэжа нэужьым, мыбы и гуфIэгъуэрэ щIымахуэм зэрызыхуагъэпэщам папщIэ Адыгэхэм джэгурэ уджышхуэ ящIыу щытащ. Мыр «Тхьэгуэхьэж» жыхуаIэ махуэхэращи, мис мыбы и ухыпIэрэ щIымахуэ хыхьэпIэращ дыгъэгъазэм и 23-рей махуэр. ЩIым щIыхьэу щыт гъэр гъатхэм аргуэру хуит хъужынрэ гъащIэр аргуэрэу гъэщIэрэщIэжын папщIэ, мы махуэр цIыхум пщIэшхуэ зыхуищIыу зы махуэщ.

Günler

Блыщхьэ	Pazartesi
Гъубж	Salı
Бэрэжьей	Çarşamba
Мэхуэку	Perşembe
Мерэм	Cuma
Щэбэт	Cumartesi
Тхьэмахуэ	Pazar

Мэхуиблым папщlэ зы **тхьэмахуэ** жаlэр. Зы тхьэмахуэр мэхуибл мэхъури, и къежьапlэу ялъытэр **блыщхьэ** махуэращ. Блыщхьэм къыклэлъыкlуэ махуэр **гъубж**ращи, абы и цlэм гулъытэ къыпхуещlыр пэсэрей Адыгэхэмклэ ар зы мэхуэ лъапlэу зэрыщытар. Мэхуиблым якум дэту щыт махуэми **мэхуэку** зэрыфlащар гурыlуэгъуэщ.

Адрей махуэхэм я цlэхэр динхэм зэрахьэ мэхуэцlэхэм зэрыщыщыр гурыlуэгъуэ мэхъур. Мы псалъэм ипкъ зэритклэ, **бэрэжьей**мрэ **щэбэт** махуэм и цlэр Яхьуди (Журт) диным къызэрытехъуклар гурыlуэгъуэщ. Тlанэ, **мерэм** махуэмрэ **тхьэмахуэ**ри Кристан диным зэрахьэу щыта мэхуэцlэу зэрыщытыр гурыlуэгъуэщ.

GÜN VE İLİŞKİLİ ZAMAN İFADELERİ

Gece ve gündüz

Жэщ (Gece)	Махуэ (Gün; Gündüз)

Bir gün, geceden başlayan bir periyottur:

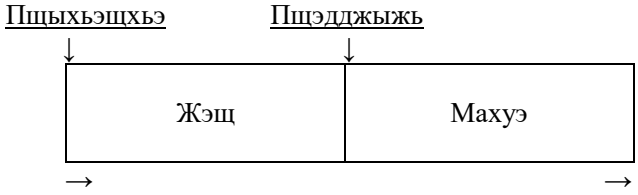

Адыгэбзэм ущедаlуэм щыгъуэ, зы махуэр **пщыхьэщхьэ**м къызэрыщlидзэр гулъытэ къыпхуохъур. Зы махуэм и япэрей пщыхьэщхьэр а махуэм и пщыхьэщхьэщи, ар махуэм теухуауэ **мэхуэпшыхь**у къыраlуэр. Псалъэм папщlэ, гъубж махуэм и япэрей пщыхьэщхьэр **гъубжпшыхь**щ.

Пщыхьэщхьэ щыхъукlэ, махуэм и нэхур мэкlуэдри кlыф хъууэ щlедзэр. Махуэр нэхущ, жэщыр кlыфlщ. Жэщым и курэкупсэм папщlэ **жэщибг** жаlэр. Махуэм икум папщlэ **щыджагъуэ**щ жаlэр.

Псэущхьэ нэхъыбэр жэщым мэжейр. Цlыхури нэхъыбэу жэщым жейуэ къогъуэгурыкlуэр. Цlыхур щылажьэр нэхъыбэу махуэращ; мыбы и щхьэусыгуэр lуэху щlэным нэху зэрыхуэныкъуэрагъэнщ. Жэщ кlыфlыр lуэху щlэгъуэкъым; ар жеиным нэхъ хуэигъуэщ.

Жэщ нэужьыр махуэщ, нэхущ. Жэщым и ухыпlэм **нэхулъэ** къохъур. Жэщыкlэмрэ нэху хъууэ щыщlидзэ дыдэм нэхулъэ къэхъуу щlедзэр. Ар **нэху щы**пlэщ. Нэху щыпlэр икlи **нэхущ**щ; апщыгъуэм **нэху мэщ**ыр. Нэху щыуэ щыщlидзэр е нэхулъэ къыщыхъур нэхущращи, абы инэужьыр **пщэдджыжь**щ.

Bir gün periyoduna ilişkin örnek:

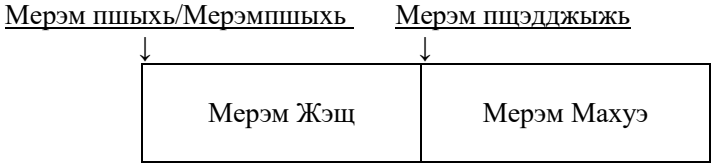

Bulunulan güne göre ifadeler:

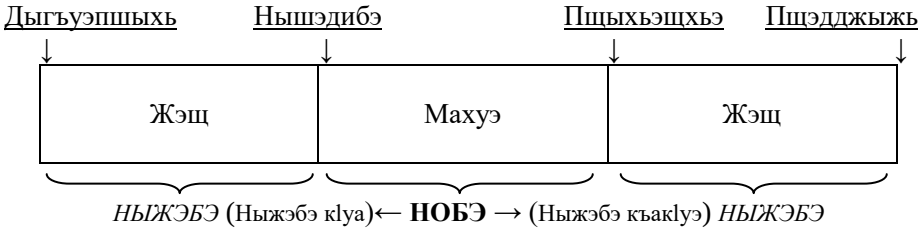

Ныжэбэ кlуа сыжеифакъым; ныщхьэбэ жьыуэ сыгъуэлъыжынущ. Ныжэбэ –мы ныжэбэ къакlуэм- фlыуэ сыжеин хуейщ. Сыт щхьэ жыпlэмэ, пщедджыжь гъуэгу сытехьэнущи, зызгъэпсэхуа хъун хуейщ.

Bulunulan güne göre geçmiş ve gelecek günlerin ifadesi:

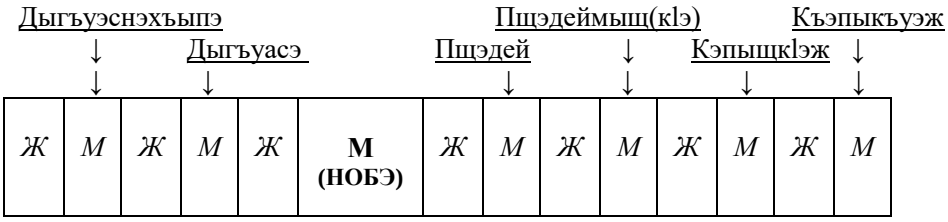

Şimdi, önce, sonra:

Иджы	Şimdi
Иджыпсту	Hemen şimdi
Нетlэ	Demin
Тlэкlу щlэмэ	Biraz geçince (olunca), -biraz sonra
Иужь	Sonra
Япэ	Önce, önceleri
Ипэ	Önce, başı
Иклэ	Arkası, bitimi

Иджыр джыгъуэщ, джыпlэщ; иджыр щыlэгъуэщ, щыlэпlэщ. Сытри щыджыр иджыщ, сытри щыщыlэр иджыщ. Иджы щыджыр щыlэщ, иджы щымыджыр щыlэкъым. Щыlэр иджы щыlэщ; иджы щымыlэр щыlэкъым. Иджы щымыlэр блэклащи, щыlэу щытащ, щыlат; е къэклуэнущи, щыlэну къыщlэклынщ.

Щыlэр щыщыlэр иджыращи, иджыр щыlэхуклэ щыlэгъуэри щыlэнщ.

Сытри щыджыр иджыщ, сытри къыщыхъур иджыщ. Иджым щыгъуэр щыlэщ, иджым щымыгъуэр щымыlэщ.

Иджыр къызэрыхъур уэзыр зэрыджклэрщ. Уэзыр мэджри иджыр къохъу. Уэзыр зэрыджыр зэрыскlэрщ. Уэзыр зэрыскlэрэу иджыщ.

Уэзыр мэс, исыр къохъу имысыр мыхъущ. Исыр иджым щысэрщ, имысыр иджым щымысэрщ. Иджым щысыр исщ, иджым щымысыр имысщ.

Уэзым исыр езырщ, уэзыр зысыр езырщ. Уэзыр зынэсыжрэ зысыжырщи, исрэ зысу сосыр къохъу. Уэзыр зыщысыр сосщ, уэзым зыщисыгъуэр сосщ.

Сосым щыгъуэр джыгъуэщи иджыр къохъу. Уэзыр мэс, уэзыр мэджри иджыр къохъу. Увыlэгъуэ зэримыlэу уэзыр мэсри мэдж, мыувыlэу иджыр къохъу.

Уэз сыгъуэр сосщи, сосыгъуэм щыгъуэр щыlэгъуэ щыгъуэщ. Щыlэгъуэ щыгъуэр сосыгъуэм щыгъуэрамэ, апщыгъуэ щыlэгъуэр сосыгъуэм къыхэхъуклырщи, ар сосым и къуэщ.

Сосым и къуэр сосым щыщщи, сосыру щытырщ. Сосыру щытыр зыкъызтехъуклыжу маклуэ; мыбы и клуэклэр сосрыкъуэщ. Сосрыкъуэр щыlэгъуэ щыгъуэщ, щыlэгъуэ къежьапlэщ.

Уэзыр сыху сосыр къохъу, уэзыр джыху сосрыкъуэ маклуэ. Уэзыр мэс, сосыр къохъу, уэзыр мэдж иджыр къохъу.

DOĞA, ARAZİ, ÇEVRE

HAVA DURUMLARI

Уэ	Hava	Уэшх	Yağmur
Жьы	Nefes; Hava	Уэс	Kar
Жьыбгъэ	Rüzgar	Уэ	Dolu
Уэм	Durgun hava	Уэфэгъуагъуэ	Gök gürültüsü
Уэгъу	Kuru hava; Kuraklık	Уэсэпс	Çiğ
Уэфl	İyi -güzel- hava	Жэп	Kırağı
Уае	Fena hava; soğuk hava	Щыблэ	Yıldırım; Şimşek
Уэлбанэ	Fırtınalı yağışlı hava	Пшэ	Bulut

Зы тхьэмахуэ ипэр **жьы** къыумышэф пэлъытэу **уэм**т. Дыгъуасэ **уае** къэхъуащ, **уэлбанэ**т; **уафэ**р **гъуагъуэ**рэ **щыблэ** къеуэу, **уэшх** къешхрэ абыи **жьыбгъэ**шхуэ клэщlэтыжу къепщэу щытащ; **уэ** тlэклуи къехащ.

Нобэ **уэфl**щ; бжьыхьэпэ дыгъэ къепсым зызогъэури сыщысщ. Нобэ мэхуэфlыу щытми, бжьыхьэр къызэрысам уеплъмэ, уэлбанэ тlэклу къэхъункlэ куэдкъым.

Нышэдибэ **уэсэпс** тlэклуи къехащ. Иджыри **жэп** къэхъуным дынэсакъым; ауэ, “жэпэуэгъуэ мазэ”ри жыжьэкъым, “фокlадэ мазэ”м дитщ.

Мэгъэрей гъэмахуэр бэвыгъэт; къэклыгъэрэ мэшклэ дэгъуэт, гъэшклэ фlыт. Ар зи фlыгъэр щlымахуэм **уэс**ыфl къызэресащ. Нэгъабэр **уэгъут**. Итlэнэгъэр дауэ хъуну, Тхьэм ещlэ.

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

Уэгъум ихьар уэлбанэм къехьыжри, уэлбанэм ихьар уэгъум къихьыжкъым.
Щlылъэм и клэм зеуклыж.
Жьым тесу псым епыджын.

ARAZİ VE KIRA İLİŞKİN SÖZCÜK ÖRNEKLERİ

Къу	Dağ	Къурш	Dağ
Къущхьэ	Dağ başı, tepesi, zirvesi	Бгы	Sırt, bel
Къуэ	Vadi	Бгыщхьэ	Bel başı
Къуэладжэ	Dere, vadi	Губгъуэ	Ova
Lуащхьэ	Tepe	Тафэ	Plato
lуэщхьэмахуэ	Gün tepesi anlamında “Elbruz dağı”	Бжьэпэ	Uçurum kenarı, yamaç başı
Афэбг	Khabardey ovasındaki tepeler	Къыр	Kaya

Ди къуажэр зыдэтІыса щІыпІэр **губгъуэ**у щыткъым. А щІыпІэр **къу**рэ **къуэ** защІэу зы щІыпІэу жыІэпхъэщ. ЗытетІысхьа щІыпІэ дыдэр мащІэу зы лъэгапІэщ.

Къуажэм удэту уи гупэр дыгъэрэпс лъэныкъуэмкІэ гъэзауэ ущыщытым щыгъуэ, къуажэм и гупэмкІэ зы **къуэладжэ цІыкІу**м гу лъыботэр. Мыр зы **псыхъуэ цІыкІу**щ. Мы псыежэх цІыкІур къызщІэжри къуажэм и къухьэпІэ лъэныкъуэмкІэ щыт **къырцІыкІу** жьэгъу псынэхэращ.

Къуажэм и щІыбагъымкІэ аргуэру зы къуэлэджэ цІыкІу щыІэщ. Мы къуэлэджэ цІыкІум удыхьэрэ сыхъуэрэх лъэныкъуэмкІэ укІуэмэ, зы **ІуэщхьэцІыкІу**м ущхьэщохьэр. Мис а Іуащхьэм ущытехьэм щыгъуэ, нэхъ **къуэлэджэшхуэ** зэрыщытым гу лъыботэр. Мы къуэладжэри зы псыхъуэщ; абы, къуажэм и гупэмкІэ къанэ псыхъуэм елъытауэ нэхъ псышхуэ зэрежэхыр болъагъур. А Іуащхьэм утету къуэкІыпІэ лъэныкъуэмкІэ ущыплъэм щыгъуэ, аргуэру нэхъ **псыхъуэшхуэ** гуэрым гу лъыботер; икІи, а псы ежэхитІри зэрзыхэлъэдэжыр болъагъур.

Къуажэм и гупэмкІэ зы **къурш** щытщи, мы къуршым къуажэ лъэныкъуэмкІэ и джабэм дыгъэр фІыуэ тепсэу щыткъым. Мыбы папщІэй, къуажэм дэсхэр мы къуршым **дыгъэмыхъуэ**кІэ йоджэр. Къуажэм и къуэхьэпІэ-сыхъуэрэх лъэныкъуэмкІэ аргуэру зы къурш къыщытщи, абы зэреджэхэри **дыгъафІэ**щ. ГурыІуэгъущи, абы дыгъэр фІыуэ топсэр.

SULAR

Псы	Su	ПсыхъуэцІыкІу	Küçük dere
Псынэ	Pınar; Su kaynağı	Псы хъурей	Göl
Псыдзэ	Sel	Архъуанэ	Anafor yeri
ПсыІудзэ	Baraj; Bent	Хы	Deniz
Псы ежэх	Akarsu	Хыжьей	Kapalı deniz; Göl
Псыхъуэ	Dere	Ахын (Хы фІыцІэ)	Karadeniz
Псыхъуэшхуэ	Büyük dere, çay	Псыжь	Kuban nehri

Къуажэм и дыгъэрэпс лъэныкъуэмкІэ щыт дыгъэмыхъуэ къуршым **псынэ** куэд иІэщ. А псынэхэм ящыщ дэтхэнэ зым зы цІэ фІащауэ щытщ къуэжэдэсхэм.

Мыбыхэм ящыщщ, къуажэм удэту плъагъуфу щыт “Теунэ и псынащхьэ”кІэ зэджэр. ЩакІуэу щыта Теунэ-р тес зэпыту зэрыщытам къытехъукІащ мы щІыпІэрэ псынэм и цІэр.

Теунэ и псынащхьэ нэужьым, джабэм урекІуэкІмэ нэгъуэщІ псынэхэм урохьэлІэр. Мыхэм ящыщщ мы псынэхэр: Псынэ дыкъуакъуэ, етІэпсынэ, пшэхъуэ псынэ, псынэ хущхъуэ, уэртабэ псынэ, пэлъауэ псынэ...

Къуажэм и хадэхэм и нэхъыбэр зыдэщІыхьауэ щыт къуэладжэм дэт **псыежэх**ым и **архъуанэ**хэм къуэжэ щІэлэщІэхэм зыщагъэпскІыр. Ахэм есекІэ зыщагъащІэр мы архъуанэхэращ.

Бжьыхьэр къихьэрэ уэшхышхуэр къыщиублэм щыгъуэ, мы **псыхъуэ** къуэладжэм **псыдзэ** йохыр. Псыхъуэм дэщІыхьауэ щыт хадэхэр мы псыдзэм зэхекъутэр.

Псыдзэр къызщежьэр къуэладжэм и къежьапІэ къуршышхуэхэращ. Гъэмахуэм хадэхэм псы щІэгъэхьэн папщІэ къуэжэдэсхэм псыхъуэм дащІыхьауэ щыт **псыІудзэ**хэри а псыдзэм Іуеудыр. Мыпхуэдурэ, псыдзэр кІуэ пэтрэ уэр хъуурэ макІуэри, илъабжьэкІэ дащІыхьа хадэхэр нэхъыкІэжу зыхекъутэр.

Ди къуажэр **хы**м пэгъунэгъукъым. Гъунэгъуу **хыжье**и, **псы хъуре**и щыІэкъым.

CANLILAR DÜNYASI

BİTKİLER

Genel kavramlardan örnekler:

Жыг	Ağaç	Пхъэщхьэмыщхьэ	Meyve
Кыщмыщ	Çalı	Мэш	Ekin
Мэз	Orman	Мэкъу	Ot, sap
Хадэ	Bahçe, bostan	Удз	Bitki olarak ot
Хэдэхэкl	Bahçe ve bostan ürünleri	КъэкІыгъэ	Bitki

Адыгэ жыІэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Жыг гъуам псы щІэбгъэлъадэкІэ къэщІэрэщІэжынкъым.

Ağaç isimlerinden örnekler:

Жыгей	Meşe ağacı	МыІэрысей	Elma ağacı/kültür
Кlей	Dişbudak ağacı	Кхъужьей	Armut ağacı
ПкІей	Akağaç	КхъужьІэрысей	Armut ağacı/kült.
Бжей	Çınar	Пхъэгулъей	Erik ağacı
Псей	Köknar	Пхъэц	Badem
Уэздыгъей	Çam ağacı	Балий	Vişne, kiraz
Кэщей	Şimşir ağacı	Дзэл	Söğüt
Дей, Дэшхуей	Ceviz ağacı	Щиху	Kavak
Дэжьей, ДэщІыкІуей	Fındık, Fındık ağacı	ХьэмкІутІ	Bir tür alıç
Мей	Yaban elma ağacı	Бзииху	Ihlamur

КъэкІыгъэрэ псэущхьэхэм я цІэхэр, зэрыухуа макъхэм къикІымкІэ гурыІуэгъуэ щІыныр гугъущ.

Псэущхьэ куэдым я цlэхэр щэкlуэбзэм къытехъукlагъэнщи, мыбы ипкъ иткlэ, цlэр зэрыухуа макъхэм щыгъуазэ ухуэхъуми, къикlыр абыкlэ занщlэу гурыlуэгъуэ къыпхуэхъуфынукъым. Ауэ, псэущхьэ гуэрхэр щыlэщ, езы псэущхьэм и щыlэкlэрэ и щlыкlэр и цlэм къыбгуригъаlуэу.

Аращи, къэкlыгъэцlэхэми къикlыр сыт щыгъуэй нахуэкъым, гурыlуэгъуэкъым. Къэкlыгъэцlэхэр къызэрыхъур зэщхьэщокlыр: Хэтыр, къыздраха щlыпlэм зэреджэу щытаращ къызтехъукlар; нэгъуэщl гуэрхэм я цlэхэри гурыlуэгъуэ мыхъуу зэхъуэкlыжагъэнщ. Ауэ, къэкlыгъэ гуэрхэр щыlэщ, и щыlэкlэрэ цlыхум къызэрыщхьэпэр и цlэм гурыlуэгъуэ къыпхуищlыфу.

Мис, **бзииху** жыхуаlэри мыпхуэдэу къыщlэкlынщи, мы къэкlыгъэцlэм гурыlуэгъуэ къытхуищlым еджакlуэхэр тырепсэлъыхь, щыгъузэ хурехъухэ.

Мыбы пэмыщl, жыгыцlэу ттхахэм хэту щыт **уэздыгъей**ри **псей**ри гъэщlэгъуэну цlэхэрщи, тlэ еджакlуэхэр мыхэми тырепсэлъыхь, тырегупщысыхь.

Тlанэ, жыг лъэпкъыр къызтехъукlауэ зэрыщытыр къыриlуэ хуэдэщ **жыгей** псалъэм къикlри, мыбый зэ тырегупщысыхь еджакlуэхэр.

Ağaçlara ilişkin genel kavramlardan örnekler:

Жыгыпкъ	Ağaç gövdesi	Лъапсэ	Kök
Жыг лъэдий; Лъэдий	Kökten dallara kadar dikey gövde	Къуэпс	İnce kök, kılcak kök, köksap
Жыг лъэдакъэ	Ağaç tabanı, dibi	Кlыр	Gür
Дакъэ	Kütük	Кlэсыж	Geç sürgün, geç filiz
Къудамэ	Dal	Шыкlуэртlым	Palamut
Лъэхъц	İnce kılcal sürgün	Мэзыш	Reçine
Тхьэмпэ	Yaprak	Кугъу	Ağaç kurutan, ökse
Гуанэ	Budak	Пхъэ	Odun
Гулъ	Tomurcuk	Пхъафэ, Пхъамфэ	Ağaç –odun- kabuğu
Жыг гъэгъа	Çiçeklenmiş ağaç	Пхъэбгъу	Tahta
Гъагъэ; Удзгъагъэ	Çiçek; Otçul çiçek	Бжэгъу	Tahta dikeç
Жыг лъабжьэ	Ağaç tabanı, kökü	Кы	Çubuk

Muhtelif bitki isimlerinden örnekler:

Санэ	Üzüm	Бжьын	Soğan
Сэнэплъ	Kara üzüm	Бжьыныху	Sarımsak
Сэнэху	Beyaz üzüm	Бжьэхуц	Pamuk

Щхъырыб	Bektaşi üzümü	Нащэ	Hıyar
Хьэцыбанэ	Kuşburnu	lущхьэ	Haşhaş
Мэракlуэ	Çilek	Шыпсыранэ	Isırgan
Мэрэклуапцlэ	Böğürtlen	Шыгъэфlэly	Kuzu kulağı, ekşimen
Дыгъэрыгъазэ	Ayçiçeği	Мэхъыч	Karanfil
Джэд гын	Tavuk baharatı: Kişniş	Епэр	Menekşe
Шыбжий	Biber	Сэнэтей	Gül

Ekin türü bitkiler ile ekine ilişkin genel kavramlardan örnekler:

Хьэ	Arpa	Щхьэмыж	Başak
Хьэпцlий	Çavdar	Хьэцыпэ	Başaktaki kılçık sap
Ху	Darı	Хьэуазэ	Saman
Нартыху	Mısır	Хьэдзэ	Dane
Гуэдз	Buğday	lэтэ	Yığın
Джэш, Джэнш	Fasulye	lэмбатэ	Bir demet yığın
Гъавэ	Ekin mahsulü	Бэвыгъэ Бэгъуагъ	Bolluk, bereket

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Гъэвэщlэ къыпlэрымыхьэу гъэвэжь уемылъэпауэ.
lэмбатэ зэрымытым lэтэ игъэувэн.

HAYVANLAR

Evcil ve ev içi hayvanlar:

Вы	Öküz	Мэл	Koyun
Хыв	Camuz, manda	Щынэ	Kuzu
Жэм	İnek	Махъшэ	Deve
Шклэ	Buzağı	Адакъэ	Horoz
Гуу	Boğa	Джэд	Tavuk
Шы	At	Джэдъжьей	Civciv
Шыд	Eşek	Бабыщ	Ördek
Ажэ	Teke	Гуэгуш	Hindi
Бжэн	Keçi	Хьэ	Köpek
Кыцl	Oğlak	Джэду	Kedi
Тlы	Koç	Дзыгъуэ	Fare

Цlыхум шхыныгъуэрэ гъэшкlэ къыщхьэпэ псэущхьэхэр зэрехуэр, ехъумэр. Мыбы папщlэй, ахэр **lэщ**у елъытэр. lэщыр гъэшрэ шхыныгъуэм папщlэ ягъэхъур.

lэщ **гъэхъун** lуэху зыщlэм папщlэ **lэхъуэ** жаlэр. lэхъуэм lэщыр **хъун**ыфlэхэм щ**игъэхъуакlуэ**у егъэхъур. Дэтхэнэ зы lэщ лъэпкъи ирехъу, lэщ зыгъэхъум папщlэ lэхъуэ жаlэр. Ауэ, дэтхэнэ зы lэхъуэми, игъэхъуу щыт lэщ лъэпкъым теухуауэ зы lэхъуэцlэ егъуэтыр. Аращи, зы lэхъуэм игъэхъу lэщ лъэпкъыр шымэ, lэхъуэм папщlэ **шыхъуэ** жаlэр. Мыбы хуэдэщи, вы зыгъэхъум **выхъуэ**, бжэн зыгъэхъум **бжэныхъуэ**, кыцl зыгъэхъуми **кыцlыхъуэ** хужаlэр.

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:

Вы зимыlэм шкlэ щlещlэ.
Жэм лъакъуэ шкlэ иукlыркъым.
Мэкъумылэр мащlэмэ, шкlащlэр шхэгей мэхъу.
Ер вы бжьакъуэм къокl.
Джэд нэхърэ джэдыкlэ нэхъ lущщ.
Шыщlэ къамылъхуам уанэ хузэщlэлъхьэн.

Evcil hayvan barınakları:

lуэ	Ağıl
Бэу (бо)	Ahır
Бэкхъ	Ahır –büyük baş hayvan için-
Кэт	Üstü kapalı ağıl
Шэщ	At ahırı, tavla
Джэдэщ	Kümes
Хьэщ	Köpek kulubesi

Гъэмахуэм lэщыр жэщкlэ нэхъыбэу **lуэ**м итщ; уэшх къыщешхым щыгъуэ **кэт**ым щlагъахьэр. Щlымахуэм lэщыр нэхъыбэу **бо**м щlэтщ.

Av ve yabanıl hayvanlar ile sürüngen isimlerinden örnekler:

Мэзбжэн	Dağ keçisi	Хьэщхъуэ	Tarla faresi
Щыхь	Karaca	Щlыlубнэф	Köstebek
Бжьэу; бланэ	Geyik	Уашхэ	Porsuk
Бажэ	Tilki	Ужьэ	Gelincik
Тхьэкlуэмэкlыхь	Tavşan	Цыжьбанэ	Kirpi
Дыгъужь	Kurt	Кхъуэ	Domuz
Мыщэ	Ayı	Мэзыхьэ	Aslan
Блэ	Yılan	Хьэкlэкхъуэкlэ	Genel ısırgan ve saldırganlar

Шындырхъуэу	Kertenkele	Хьэпщхупщ	Sürüngenlerin genel adı
Бдзэжьей	Balık	Ябгэ; Псэущхьэ ябгэ	Yaban, yabanıl; Yabanıl canlı, -hayvan
Хьэндыркъуакъуэ	Kurbağa	Хьэщхъурыlуэ	Kuduz

Мэзым хэту е губгъуэм иту, цlыхуми къыхуэмыщхьэпэшхуэу, икlи фыщlакlуэрэ дзэкъакlуэу щыт псэущхьэ **ябгэ**хэр **хьэкlэкхъуэкlэ**у къыраlуэр. Тlэ кхъуэри, дыгъужьри, мэзыхьэри **хьэкlэкхъуэкlэ**щ.

Къэзыпщыхьрэ икlи дзакъэу щыту, цlыхум занщlэу къыщхьэмыпэ псэущхьэ ябгэхэми **хьэпщхупщ**кlэ йоджэхэр. Блэ, шындырхъуэу, бэдж, цlыжьбанэ хуэдэ псэущхьэхэр хьэпщхупщщ.

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Мыщэ дыгъужь флэбэлацэщ.
Бажэр и кlэм щощтэж.

Kuşlar:

Бзу	Kuş	Пцlащхъуэ	Kırlangıç
Бгъэ	Kartal	Къуаргъ	Karga
Тхьэрыкъуэ	Güvercin	Къанжэ	Saksağan
Мэзджэд	Keklik	Къру	Turna
Ныбгъуэ	Sülün	Къыу	Kuğu
Хьэрэхьуп	İbibik kuşu	Къуэлэбзу	Serçe, serçegiller

Адыгэ жыlэгъуэрэ псэлъэжьхэр:
Бзурэ пэт абгъуэ ещl.
Бзур зыгъэльэтыр дамэщ, цlыхур зыlэтыр гулъытэщ.

Böcek isimlerinden örnekler:

Хьэпlацlэ	Böcek	Бжьэ	Arı
Бжьыдзэ	Pire	Бадзэ	Sinek
Бэдж	Örümcek	Аргъуэй	Sivrisinek
Хьэмбылу	Solucan	Пкlауэ, Мацlэ	Çekirge
Хъумпlэрдзэдж	Karınca	Цlырцlыр	Ağustos böceği
Хьэдзыгъуанэ	Yaban arısı	Цlэ	Bit

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ADIGECE OKUMA METİNLERİ

SEKİZİNCİ BÖLÜM KONU KAPSAMLARI

KONU BAŞLIKLARI	SAYFA NO
OKUMA METİNLERİ ÜZERİNDEN ADIGE SÖZLÜ EDEBİYAT GELENEĞİ VE KÜLTÜRÜNE DEĞİNİ	589
ХЪУЭХЪУХЭР (Ritüel methiyeler)	594
КЪУАЖЭХЬХЭР (Bulmacalar)	597
ПСЫНЩIЭРЫЖЫIЭХЭР (Çabuk konuşma -ifade örnekleri-)	600
УЭРШЭРРЭ ЗЭДЭГУШЫIЭ ПСАЛЪЭХЭМ ЩЫЩХЭР (Gençler arası sohbetlerden -konuşma örnekleri-)	600
КЪЕБЖЭКIХЭР, УСЭХЭР, УЭРЭДХЭР (Şiirler ve şarkılar)	602
ДЖЭГУАКIУЭ УСЫГЪЭХЭР (Oyuncu -ve halk ozanı- şiirleri)	607
IУЭРЫIУАТЭ ПШЫНАЛЪЭХЭР (Epik şiir ve besteler)	609
ДИ ЛЪЭХЪАНЭ УСЭХЭР (Dönemimizin şiirleri)	616
АДЫГЭ ЛИТЭРЭТУРЭ ТХЫГЪЭХЭР (Adıge edebiyatından yazılar)	619

OKUMA METİNLERİ ÜZERİNDEN ADIGE SÖZLÜ EDEBİYAT GELENEĞİ VE KÜLTÜRÜNE DEĞİNİ

Adıgece, güçlü ifade ve anlatım olanağına sahip bir dildir. Kuşkusuz onun ifade gücü, bir olgunun en ince detayına kadar dile dökülebilmesini sağlayan ses anlamsal yapısından gelir. Adıge toplumu güçlü bir sözlü edebiyat geleneğine sahip olmuştur.

Günümüzün anlayışındaki yazı sistemine geç kavuşmuş olan bir dil olmasının yanısıra, çağımızda, yazılı edebiyatının gelişimi ve tanınmasında kısıtlı olanaklara sahiptir. Bu nedenler de dahil olmak üzere, günümüzün Adıge edebiyatının kendi dilinin gücüne uygun ve yakışır şekilde gelişmiş durumda bulunduğunu ifade etmek zordur. Ancak, kısıtlı gelişme koşullarına ve pek tanınmamasına karşın, kuşku yok ki günümüzün Adıge edebiyatının dünya edebiyatı içindeki değeri ve yeri de mahfuzdur.

Bu bölümde verilen okuma metinleri, sözlü gelenekten derlenmiş olan örnekler ile mevcut yazılı edebiyat ürünlerindendir. Kuşkusuz bu alıntılar, konuya ilişkin tüm türleri kapsamaz. Ancak burada, verilen okuma metinleri üzerinden özellikle Adıge sözlü edebiyat geleneğine kısaca değinmek uygun düşer.

*

Adıge yaşamı ve geleneğinde, her iş "**хъуэхъу**"la başlar ve "хъуэхъу"la sonlanır. Kitabın Adıgece okuma metinlerini kapsayan bu son bölüm de "хъуэхъу"lardan seçilmiş örneklerle başlar.

Adıge yaşamının sosyal olduğu kadar ritüel bir yaşam olduğunu da ifade etmek gerekir. Denebilir ki, Adıge yaşamında ritüelin bulunmadığı bir adım yoktur. Her bir ritüel de kendine özgü sözlü ifade unsurunu yaratır. Bu ritüel sözlü ifade, sözcük anlamı bakımından genel olarak "olumlama" şeklinde çevrilebilecek olan "хъуэхъу"tur.

Ritüel sözlü ifadeler olan "хъуэхъу"lar retorik nitelikteki yaratıcı ve olgun edebi etkinliklerdir. Kuşkusuz bu olgu, sözlü anlatımın gelişip yerleşmesi ile geleneksel hale dönüşmesinin temelinde yatan önemli bir unsurudur.

"Хъуэхъу", ortaya çıkan her bir olgunun ve başlanan ya da bitirilmiş olan her bir faaliyetin "hayırlanması, kutsanması, olumlanması" gibi ifadelerle açıklanabilecek olan bir "ritüel mersiye ve methiye"dir.

Kozmik ve topokozmik döngülere, gündönümlerine, mevsimsel insan faaliyetlerinin başlaması ve bitimi gibi periyodik olan tüm olgulara ilişkin "хъуэхъу"lar vardır. Periyodik olan bu olgulara ilişkin "хъуэхъу" olduğu gibi, kozmik ve topokozmik olarak ortaya çıkan ani pozitif olaylar üzerine, sosyal ve iş yaşamındaki her tür pozitif olay ve olgular üzerine "хъуэхъу" yapılır. Tüm bu faaliyetlere konu olan ya da rol oynayan kişilere "хъуэхъу" yapılır.

"Хъуэхъу", -anlamından da anlaşıldığı gibi-, bir olumlama ritüelidir, kutsama ve "medite" etme faaliyetidir. Tanrı adının da anılıp yardım dilendiği sözler olmakla birlikte, genelinde doğrudan Tanrıya yöneltilen sözler değildir. Elbette, Tanrı inayetinde ortaya çıkan ve çıkacak olan şeylere ilişkindir

“хъуэхъу”. Ama, bu olaylara insanın kendi gücü ve dileğiyle “olumlama” olarak katılmasına ilişkin ritüel sözlerdir.

“Хъуэхъу”, ritüele uygun olarak yapılan bir şiirsel konuşma niteliğinde olabileceği gibi, bir “уэрэд” formunda da olabilir. Verilen okuma parçalarında düz konuşma olarak yapılan “хъуэхъу” örnekleri yanında “**хуъэхъу уэрэд**” örnekleri de mevcuttur.

Günümüzde özellikle anavatanda “хъуэхъу”ların retorik niteliğiyle sürdürüldüğünü ifade etmek gerekir. Ancak, onun bir yaratıcı edebi etkinlik olarak yeterince sürdürüldüğünü söylemek güçtür.

*

Ses anlamsal bir işleyişe sahip olan Adıgece, güçlü ifade ve anlatım olanağına sahiptir ki, konuşanlarının edebi anlatıma yatkın oldukları bir dildir. Bu olgu, sosyal yaşamda ve ilişkilerde kendisini gösteren ifade geleneğinde kolaylıkla izlenebilir.

Sözlü edebiyatın yaygınlığı çocukların söz oyunlarında ve gençler arasındaki sohbetlerde izlenebilir. Bu bölümde, Adıge sözlü edebiyatının bu alanlarına ilişkin örneklerden okuma parçaları da verilmiştir.

Çocuk sözlü oyunlarından biri olan “**къуэжыхь**”, okuma örnekleri içindedir. “Bulmaca oyunu” olan “къуэжыхь”, “köy alma, -ütme” anlamına gelir. Bu, sorulan sorunun bilinmesi halinde, karşılığında simgesel olarak genelde bir köyün verilmesinin taahhüt edildiği bir oyundur; “къуэжыхь” adı buradan gelir.

Bu bulmaca örneklerinden sonra, dilin öğrenilmesi sürecinde telaffuz ve hızlı konuşma yeteneğini geliştirmeyi de sağlayan sözlü oyun geleneğinden örnekler verilmiştir. Genelde çocuklara ilişkin olan ve “**псынщIэрыжыIэ** (hızlı söyleme)” -aynı zamanda “**бзэкъутэ-бзэщIыж** (dil bozma-kurma)”- adıyla anılmakta olan bu sözlü oyunlar, -adlarından da anlaşıldığı üzere-, günümüzdeki artikülasyon testleri işlevini de kapsayan söz oyunlarıdır.

Çocuk sözlü oyunlarına ilişkin bu örneklerden sonra verilen okuma parçaları, gençlerin sosyal ilişkilerinde ortaya çıkan sözlü ifade geleneği örneklerinden seçilmiştir.

Kız ve erkek gençlerin sosyal ortamları, söz söyleme yeteneklerinin gelişip olgunlaştığı ortamlardır. Gençlerin söz söyleme ve anlatım yeteneklerinin geliştiği bu ortamlar, özellikle hiciv ve ironi ile dolaylı anlatım (ikincil anlamlı ifade) geleneğine ilişkin ürünlerin çokça ortaya çıktığı ortamlardır.

Okuma parçası olarak verilen örnekler, kız ve erkek gençlerin birbirlerine sözlü kur yapma ve taşlama örneklerindendir.

*

Adıgecenin ses anlamsal yapısı, şiirsel bir ifade ve anlatıma her zaman büyük olanaklar sunar. Ses anlamsal bir dil, ifadede ses uyumu ve akıcılığa hazır zemindir; uyaklar oluşturmada bir çaba gerektirmez.

Şiirsel temele ve geleneğe ilişkin örneklerin yer aldığı kesimdeki ilk örnekler, çocuk söz oyunları arasında sıkça kendisini gösteren ve “saymaca” anlamında ifade edilebilecek olan “**къебжэкI**”dır. Çocukların söz oyunları içinde bu tür, temelinde, bir sözcükten hareket ederek hızlı bir şekilde ifade türetme ve

konuşmayı sürdürme oyunudur. Konuşmada mantıksal ilişkinin sürdürüldüğü böyle bir oyunun, çocukların güzel konuşma ile zihin becerilerinin gelişmesine büyük katkısı olduğu açıktır. Bunun yanında, konuşmanın bu hızlı seyrinde dilin ses anlamsal yapısı, -doğası gereği- uyak oluşturarak akıcı ve şiirsel bir ifade sürecini dayatır, -sağlar.

"Къебжэкl", sadece çocukların söz oyunu olarak kalmaz. Nitekim, her konuya ilişkin olan örnekleri vardır. Bir konunun söze dökülmesine ilişkin olan en sade ve basit şiir örneğinin "къебжэкl" türü olduğu ifade edilebilir. Denebilir ki, Türk şiir geleneğinde "koşma"nın yeri neyse, Adıge şiirsel söz geleneğinde de "къебжэкl"ın yeri odur.

*

Gençlerin sosyal ortamları, söz ve müzik yeteneklerinin sergilendiği ve geliştiği ortamlardır. Bu ortamlar, enstrüman eşliğinde "**уэрэд**"lerin söylendiği ortamlardır.

Özellikle genç kızların genelinde bir enstüman çalabildiği bu toplumda, yapılan besteler ile çalınan "уэрэд"lerin çokluğu dikkate değer bir olgudur. Sözlü müzik geleneği, bireysel ve sosyal tüm alanlarda adeta bu toplumun bir üyesi olmanın gereği olarak ve katılımcı niteliğiyle kendisini gösterir.

"Уэрэд" dediğimiz tür, diğer kültürlerdeki "şarkı, şanson" türüne denk düşen bir Adıge sözlü müzik geleneğidir. Genelde enstüman ve koro eşliğinde söylenen sözlerden oluşur. Kendine özgü makamları bulunan bu sözlü müzik geleneği çok eskilere dayanır ve yakın zamana kadar da orijinalliğini yitirmeden yaşamış olan bir gelenektir. Günümüzde de kısıtlı olmakla birlikte üretilmekte ve varlığını sürdürmektedir.

Kuşkusuz, "уэрэд"ler muhtelif konulara ilişkin olabilir. "Уэрэд"ın konuları "doğal döngü ve olaylar", kişisel olgular olarak "aşk ve sevgi", "taşlama ve ironi" vs olabilir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, "хъуэхъу уэрэд"leri de mevcuttur. "Olay ve kahramanlarını" konu alan "уэрэд"ler de vardır. Bu, bir savaş ve kahramanlık olabilir; ancak, bunların düşmanlığı körükleyici veya savaşı öğücü ve motive edici bir karakteri olmadığını belirtmek gerekir.

Tam bir sivil topluma uygun olarak, "уэрэд"lerin ve genelde Adıge müzik geleneğinin marş formunda veya işlevinde örnekleri mevcut değildir. Dans ve oyun müziği kalp ritminde veya varyasyonlarındadır. Müziğe uygun olarak dans edene tutulan tempo ile oyuncunun adımları kalbin ritmine uyar.

Atların oynatılmasında da (шыгъэджэгу) benzeri ritmik varyasyonlar söz konusudur. Av veya seyahat yolculuklarına ilişkin olan "**зекlуэ уэрэд**"leri de geleneksel "уэрэд" karakterinin dışına çıkmaz.

Bu toplum, artan tehditler karşısında kendini koruma zorunluluğuyla 1500'lü yıllarda profesyonel askeri sistem geliştirmişse de kışla kurmamış, bir işgale girişmemiş ve sefer düzenlememiştir. "Yürüyüş" ve "uygun adım" tempolarında müzik de geliştirmemiştir. Dans ve müziğindeki tempo hep kalbin ritmine uyumlu olmuş, adımlar ona uymuştur.

Sevda ve aşkı işleyen (**лъагъунытъэ уэрэд**, **гухэлъ уэрэд**) "уэрэд" türleri arasında aşırı melankolik, umutsuz aşk ve kara sevda örneklerine de pek

rastlanmaz. Bu kültürde büyük yalnızlık, aşırı melankoli, umutsuz aşk ve kara sevda temaları ile sonuçları üzerine kurgulanan unutulmaz ve büyük edebiyat örnekleri yoktur.

"Уэрэд"ler arasında "yakınma" türleri olmakla birlikte, bu kültürde pek onaylanan bir tarz olduğu ifade edilemez. "Kendi kendine yakınma" niteliği taşıyan bu tür "**тхьэусыхафэ** (yakınma nitelikli) **уэрэд**" adını alır ve yakarma olgusunun Tanrıya ilişkinliği de sözcük kurgusunda açıktır. Her ne kadar son zamanlarında bu türün az olmayan sayıda örnekleri ortaya çıkmışsa da, Tanrıya yönelik olması dışında "yalvarma, yakarma" ve "kendi kendine yakınma" bu kültürün pek benimsediği ve onayladığı bir tutum olmamıştır.

Gençlerin sosyal ortamlarında söylenen "уэрэд"lerin doğal olarak neşeli, hiciv ve ironik niteliklere sahip olması yaygın bir olgudur. Bununla birlikte, daha ciddi ve büyük olaylara ilişkin "уэрэд"lerin orta yaş üzerindeki kişiler (genelde yaşlı erkekler) tarafından koral olarak söylenmesi de aynı derecede yaygın bir olgudur.

Muhtelif konulara ilişkin olabilen "уэрэд" geleneğinin eski örnekleri ile mitolojik nitelikli örnekleri "**уэрэдыжь**" olarak adlandırılır.

Geleneksel şiir örneklerinden olan "уэрэд" ve "уэрэдыжь"lar okuma metinleri arasındadır.

*

Bu söz ve müzik kültürü ortamı, özel yeteneklerin ortaya çıkmasına da zemin oluşturur. Bu şekilde ortaya çıkan genel yetenekler arasından süreç içinde "**джэгуакlуэ**" olarak anılanlarına rastlanır.

"Oyuncu" anlamına gelen "джэгуакlуэ", her türden kültürel etkinlikte yetkin bir oyuncudur: tiyatro, dans, edebiyat, şiir, müzik…

"Джэгуакlуэ" toplumun sosyal ortamları ile oyunun, söz ile müziğin kendi yaşamı haline geldiği kişidir. O, doğuştan gelen yeteneği ve seçtiği yaşam biçimi bakımından bu konularda yetkinliğe ulaşmış kişidir.

Toplumun temelden gelen anonim kültürünün bir üyesi olan "джэгуакlуэ", bir halk ozanıdır da. "Джэгуакlуэ"lerin, -şiirde geleneksel çizgiye bağlı olmakla birlikte-, daha serbest sayılabilecek ürünler ortaya koydukları izlenir.

Ancak, "джэгуакlуэ"lerin şiirde önemli, öncü, biçimlendirici ve dönüştürücü bir role ve etkiye sahip oldukları ifade edilemez. Olgunlaşmış bir geleneksel anonim kültürün egemen olarak yaşandığı Adıge toplumunda, -her alana ilişkin olarak izlenebildiği şekilde-, şiir de, öncüler inayetinde gelişip dönüşüme tabi olmamıştır. Aynı zamanda, "джэгуакlуэ" şiirleri ile "уэрэд"lerinin belirgin olarak öne çıkıp yaygınlaşmasına ilişkin örneklere de pek rastlanmaz.

"Джэгуакlуэ" söz ve şiirlerine ilişkin derlemelerden seçilmiş olan okuma parçaları verilmiştir.

*

Ses anlamsal yapısı bakımından Adıgecenin, insanın kökleri ile geçmişine ilişkin önemli arşivlere sahip olduğu ifade edilebilir. Dilin oluş sürecine sesten

itibaren sahip olan Adıgecede insan ile onun mitolojik ve epik yaşamına ilişkin önemli arşivler mevcuttur.

Söylenceler **(lуэрылуатэ)** kökeni belli olmamakla birlikte, insanın önem atfederek anlatageldiği öykülerdir. Kuşkusuz bu anlatılar, ilk ortaya çıktığı haliyle olduğu gibi günümüze intikal eden öyküler değildir. Mevcut olan bir söylence üzerine inşa olarak yoluna devam eden anlatılardır.

Bu bakımdan, söylencelerin insanlığın geçirmiş olduğu her dönemin izlerini taşıyabileceği ifade edilebilir. Bu anlatılar içinde, insanın ortaya çıkışı ile yaratılışa ve oluşa ilişkin en derin gerçeklerin bulunabilmesi de söz konusu olabilir. Anlatılan öykülerin içinde önemli arşivlerin taşınıp gizlenebilmesi mümkündür.

Bu anlatılarda geçen kimi yer ve kahraman isimlerinin önemli dilsel arşivler olması da mümkündür. Bu olgunun ses anlamsal bir dil bakımından değeri büyüktür. Nitekim, bu çalışmanın ilgili yerlerinde kimi mitolojik kahraman isimlerinin yaratılış ve oluşa ilişkin dilsel ifadeler olarak açık hale geldiği izlenebilir.

Bu bölümde, Adıge "lуэрылуатэ"lerine ilişkin "**пшыналъэ** (manzume ve beste)" niteliğindeki iki okuma parçası verilmiştir.

*

Geleneksel sözlü edebiyata ilişkin olarak verilen okuma metinleri, buraya kadar konu ettiğimiz hususlarla sınırlıdır. Verilen bu okuma metinlerini günümüze ilişkin yazılı edebiyat örneklerinden alıntılar izler. Bu bölümün en son okuma parçası örnekleri, günümüzün Adıge şiiri ile düz yazı metinlerinden seçilmiştir.

**

Günümüzün Adıge yazınında şiirin geleneksel Adıge şiir anlayışını izlediğini ifade etmek zordur. Günümüz Adıge şiirinin, kendi geleneksel şiir anlayışından ziyade payını çağdaş akımlardan aldığı ifade edilebilir. İki şiir tarzı arasında, hemen "uyak" anlayışında fark bulunduğu gözlenebilir. Günümüz Adıge şiirinde uyak, bilinen çağdaş uygulamalara uygundur. Oysa geleneksel Adıge şiirinin kendine özgü bir uyak anlayışı vardır.

Uyak, şiirde doğrudan kendisini gösteren bir form estetik değerdir. Şiirde ilk dikkat çeken husus ifadeler arasındaki uyum ve akıcılıktır ki, "uyak" dediğimiz olgu burada kendisini gösterir.

Ses anlamsal bir dilde, uyak oluşumu özel bir çabayı gerektirmez. Konuşma sürecinin akıcı hale gelmesinde uyaklar kendiliğinden oluşabilir. Böyle bir uyak oluşumu, geleneksel Adıge şiirinin en sade ve basit örneği olan "къебжэкl"ın ifade ettiğimiz oluş mantığı ve sürecinde izlenebilir.

Geleneksel Adıge şiirinde oluşan uyak, bir mısrada bulunan sözcükteki bir sesin müteakip mısra içindeki bir sözcükte tekrarlanmasıyla gerçekleşirken, bu ses tekrarlarının mısra sonunu beklediğine ilişkin örneklere pek rastlanmaz. Geleneksel Adıge şiirindeki uyak, iki mısra arasında ses uyumsal bağlantı ve ilişki sağlar. Burada şiirsel bir ifade bakımından bir uyak oluşturma çabası izlenmez. Geleneksel Adıge şiirinde insan, söz ve mısralar arasında uyak oluşturmaya ilişkin bir izlenim edinmez. Adeta şiirsel söylemin uyaklı oluşunun doğal süreci izlenir.

Geleneksel Adıge şiirinde uyak, sözlerin anlamsal olarak bağlantılanması ve akıcılığında ortaya çıkan bir uyaktır. Nitekim, dilin ses anlamsallığı nedeniyle, müteakip mısrada tekrarlanan ses aracılığıyla iki sözcük arasında ve dolayısıyla da iki mısra arasında anlamsal bir ilişkinin kurulduğu anlaşılır bir olgudur. Böyle bir uyakla ifadelerin bağlantılanması, sadece estetik bir olgu olarak kalmaz; doğal olarak anlamsal bir bağlantılanmadır da.

İfade ettiğimiz bu uyak oluşumunun muhtelif varyasyonları ile uygulamalarının geleneksel şiirde izlenebilmesi mümkündür.

Bununla birlikte, "уэрэд"lerde bir mısra sonunda bulunan sözcükteki bir sesin müteakip mısradaki ilk sözcükte tekrarlanması yaygın bir uyak tekniğidir. Böylelikle, bir mısra ile -veya bir beyit ile- müteakip mısra –veya beyit- birbirine bağlantılanır.

Genellikle "уэрэд"ler, iki beyit ya da mısra arasına giren koral bölümlerden -nakaratlardan- oluşur. Böyle olmakla da, sözel bölümler (beyit ya da mısralar) araya giren korodan sonra da ifade ettiğimiz uyak sayesinde birbirine bağlantılanır: Mısra sonundaki sözcükte bulunan bir sesin müteakip mısra başındaki sözcükte tekrar edilmesi, bir ifadenin (mısranın) araya giren korodan (nakarat) sonra müteakip ifadeye (müteakip mısraya) ses uyumsal (estetik) ve anlamsal olarak bağlantılanmasını sağlar.

Burada ifade ettiğimiz uyak anlayışının muhtelif uygulamaları, sözlü gelenek ile geleneksel şiire ilişkin olarak -"къебжэкl"den başlayıp "lypылyатэ пшыналъэ"ler ile "хъуэхъу"lara kadar- verdiğimiz tüm okuma metinlerinde izlenebililir.

***

ХЪУЭХЪУХЭР

IУЭХУ ПЭУБЛЭ ХЪУЭХЪУ

Къызыхэха тхылъыр
Адыгъэ Пшыналъэ
Къэрдэнгъущl Зырамыку
Элбрус 1992

Ди тхьэ,
Тхьэшхуэ!
Псынщlэ тelуэ,
Фlы тelуатэ,
lэ ижьым егъэублэ,
lэ сэмэгум егъэух.
Узыншагъэкlэ къедгъэхьэлlэж,
Гуфlэгъуэкlэ дыгъэшхыж!

ГУЩЭ ХЪУЭХЪУ УЭРЭД

Къызыхэха тхылъыр:
Адыгэ lуэрыlуатэ
Пщыбий Инал
Элбрус 1998

«Агъэ» - жыlэт, си щlалэ,
Хъупхъэ цlыкlуу си тlасэ,
Зи гущапхъэр чэщей.
Чэсей хужъыр зи щхьэнтэ,
Зи щхьэ цlыкlур мазэ,
Зи бзэ цlыкlур lэфl,
Мафlэ дэпыр зи нагъуэ,
Хъугъуэфlыгъуэр зи бащэ,
Щауэ лъапlэ укъэхъумэ,
Хъуэхъур щlылъэм жегъыlэ
Уи lэ цlыкlухэм я хъерым
Дунейр нуркlэ ирелэ.

ЛЪЭТЕУВЭ ХЪУЭХЪУ УЭРЭД

Адыгэ lуэрыlуатэ

Дий – дий, лъабэдий
Лъэтеувэ пхудощl.
Щlылъэм ущызокlуэ,
Лъакъуиплlыр тlу мэхъу,
lэнэшхуэр лъакъуищщ,
Хэзыгъащlэр чыщмыщщ.
Щlым фlыгъуэу илъыр
lэнэм тыдокlутэ,
(Аюб) цlыкlу макlуэри
Тхылъыр къепхъуатэ.
Пхъуантащхьэм мажэри
Къепхъуатэ гъубжэр,
Уи жылэ махуэ,
Ди (Аюб) цlыху мэхъу.
И псалъэгъур тхылъщ,
И шхылъэр гъубжэщ,
Дий – дий лъабэдий,
Лъэтеувэр махуэ пхурехъу.

ШХЫН lЭНЭ ХЪУЭХЪУ

Адыгэ lуэрыlуатэ

Мы lэнэр къыщащта унагъуэр -
Уардэ унэжьу,
Выжьхэр щаукlыу,
Гъэлъэхъу укlыпlэу,
Икlым кърихьэу,
Уардэ унэ зэтесу,
Хьэщlэ епсыхыпlэу,
Пхъэм и махуэр я бжаблэу,
Бланэлыр я lусу,
Бланафэр я унащхьэ бгъэну,
Зы губгъэни ямыlэу,
Гъэ мин унагъуэ тхьэм ищl.

УНЭЩlЭ ХЪУЭХЪУ

Адыгэ lуэрыlуатэ

Мы унэщlэр зыщlа быныр
Зэгурыlуэу, зэдэlуэжу,
Зым lэпыхур зым къищтэжу,
Ди адэжьхэм зэрыжаlэу –
Уардэ унэжьрэ выжь укlыпlэу,
Икlым къырихьэу, къихьэм къыринэу,
Унапlэ махуэрэ ху кlыпlэу,
Пхъэм и махуэр я бжаблэу,
Лым и пшэрыр я нышу,
Мэкъуи мэши щымыщlэу,
Зыщыщlэ гуэри щымыlэу
Тхьэм гъищэ куэдкlэ игъэпсэу!

НЫСАЩlЭМ ХУЖАlЭ ХЪУЭХЪУ

Адыгэ lуэрыlуатэ

Нысэ цlыкlу къэтшар:
Фадэм хуэдэу lущащэу,
Щынэм хуэдэу lущабэу,
Джэдым хуэдэу быныфlэу,
Хьэфlым хуэдэу lумахуэу,
Шыфlым хуэдэу цlэрыlуэу,

Жыхапхъэр илъэфу,
Унафэм едаlуэу,
Гуащэклэ lэсэу,
Пщыкъуэклэ гумащlэу,
Унэр игуу,
Лlыр и псэу,
Ди нысэмрэ ди щауэмрэ
Фомрэ цымрэ хуэдэу
Зэклэрыгъапщlэ,
Я лъакъуэ зэхэгъуащэм,
Пхъэидзэклэ ягуэшыжу,
Дунейм флыгъуэклэ тегъэт.

ЩАУЭМ ХУЖАlЭ ХЪУЭХЪУ

Къызыхэха тхылъыр:
Адыгэ Хабзэ
Мэфlэдз Сэрэбий
Эль-Фа/ Ашэмэз 1994

Уэ ди шынэхъыщlэу лlэщlыгъуэр зей,
Бажэ уещэмэ, щыхь къэбуклыу,
Хъыклэ уещэмэ, дыщэ къихьэу!
Узыхыхьэм я дэрэжэгъуэу,
Уи ныбжьэгъухэр куэд ухъу!
Уи ныбжьыр клыхь ухьу!
Мыр лъэпкъ лъэужьым къыщежьа лъагъуэщ,
Лэпкъ мыгъэклуэдщ,
Уи жьы хъугъуэм дамэгъу дэгызэщ.
Бзэуэ уиlэнум хъерыр хуэlэгъуэщ,
Уи ныбжьэгъухэр уи щтаплэ гъусэщ,
Санэм лъыпэр нобэ кърагъэкl,
Зэхамэ лъитlыр лъэпкъыр зейм хуогъагъэ,
Филъ къэплъахэр фи лэгъунэ щыгуфlэ,
Пэрыт lэдэмым и мылъку пэlущlэщ,
Гъащlэм и щlэрэщlэгъуэм,
Щlыплэм и дыгъэ-мазэщ,
Щlалэгу хэгъахъуэщ.
Флыгъуэшхуэр хэкум къыщихъуэм,
Хъуэхъубжьэр къызэхуашэс,
Зэхуэсахэм хъуэхъу къыпхужаlэ
Жумарт нэсым уэ къуита псэгъущ,
Тхьэшхуэм и саугъэтщ,
Уи насып lыхьэщ,
Псэ lыхьэ лъаплэщ,
Хъуэхъуаплэ махуэщ,

Махуищэ уасэщ.
Псэхэр мэгуфlэ,
Благъэхэр мэпэкlу,
Къэкlуахэр уэ къожьэ,
Къеблэгъэж, дыножьэ!
Къыбкlэлъыджэм уагъуэткъым,
Узыхэтри къытхуэщlэркъым,
Къыдэпщlари догъэгъу,
Уи кlуэдэгъухэр зэхэтщ,
Зи ерэтхэр уэ къожьэ,
Уи нэмысым дыпоплъэ,
Дыпlуплъэну дыножьэ,
Мы фадэбжьэр убыд,
Уи адэ щlыпlэр гъэдахэ,
Уи адэ дахэу епсалъэ,
Уэ уи лъабжьэм дохъуэхъу,
Тхьэм и хъерым долъэlу,
Къолъэlу гупым къахыхьэ,
Кахэмыхьэр бжьы щlэмыхьэщ,
Гъуэгу темыхьэр банэкlэщ,
Хьэуазэпlэм укъыхэкlами,
Дариипlэм щыжей,
«Сожей» - жыпlу ухэмыжае,
Къакlуи мы бжьэр сlых!

***

КЪУАЖЭХЬХЭР

Къызыхэха тхылъыр:
Адыгэ Къуажэхьхэр
Къудей Зинаидэ
Эльбрус 1997

*Тхыпхъэ щlыпхъэ, щlыпхъэ дахэ, дахэм и уасэ, Арысейм кърах. (1)
*Цыф–цыф лъэгубгъуэ, зэразутl пэтlинэ. (2)
Кlуэрэ–кlуэрэ бэлацэ, зи щlыб бацэ темыкl. (2)
*Хуабэ хъумэ –мэдыд, щlыlэ хъумэ –мэдий. (3)
*Зи кlэ(р) зылъэфу зи фэ(р) зи бий. (4)
*Бэным и фэ бым–бым, башым и щхьэ бымбу. (5)
*Кlуэ пэтми бжьиз нэхъ икlуркъым. (6)
*Хьэлъэ темылъу бом (пху)щlэмыхьэ. (7)
Изу бом щlыхьэ нэщlу къыщlэкlыж. (7)
*Къамылъху щlыкlэ бгым хуеlэ. (8)
Зи бжьэ дыгъэрыгъу, зи кlэ мыгъуэ lус, хьэдэlус хамылъхьэ. (8)
*Ди бадзэ гуп жыг щхьэкlэщ. (9)
*Хъыджэбз щхьэцыгъуэ, игъуэ хъуамэ зегублэ. (10)

Къомыуэ, къомыбгыу узыгъагъ. (10)
Зи щхьэр щlым щlэтlауэ зи пкъыр дунейм тет. (10)
*Макlэ, малъэ, мэбгъуилъэ, мэлъей. (11)
*Дахэ, зиlуантlэ, зилэу, псыкъуалэ дэс. (12)
*Махуэм -лы гулъэ, жэщым –гунэщl. (13)
Махуэм гъэсэгу, жэщым гунэщl. (13)
*Дунейм тет псом(и) я нэхъ жэр. (14)
*Дыжьын щlыlу зэрылъэлъ, къилъэлъахэм цlыху хуогуфlэ. (15)
*Кlуэ пэтми бжьиз зымыкlу. (16)
*Щlэрыщlэ защlэкlэ зызыхуапэ. (17)
*Адакъэкlэ къэгъэша, къазшырыдзэу дэбзыкlа. (18)
*Уеплъым мыл, уеджэм дэгу. (19)
Уэуитl еплъэкl. (19)
*Шыуан цlыкlу lэфlылъэ, имылъыжмэ –ди гуауэщ. (20)
*Махуэм къелъых, жэщым дэлъей. (21)
*Унащхьэ тхыцlакlуэ, дзыгъуэ кlуапlэр зи гъуэгу. (22)
*(Ди) чей цlыкlу махъсымэ лlэужьыгъуитl итщ. (23)
*Адакъэпщlыпщl, анэпщlэгъуалэ (24).
*Фом нэхърэ нэхъ lэфl, абрэмывэм нэхърэ нэхъ хьэлъэ, бэзэрым пхьыми, ямыщэху. (25)
Абрэ мывэм хуэду хьэлъэщ, фом хуэду lэфlщ, уи плlэм иплъхьэу пхуэхьыркъым, бэзэрым пхьыкlи -ящэхуркъым. (25)
*Гъэмахуэм -джэдыгу, щlымахуэм -цей пцlанэ. (26)
Пкъы закъуэ, дамибл. (26)
Гэмахуэм зепхъэх, щlымахуэм зехуапэ. (26)
*Махуэ псом къекlухьри, пщыхьэщхьэм бжэ къуагъым къоувэж. (27)
Хъэрахъэ къокlуэри бэлацэ елъэф. (27)
*Къуажэр зыхьу гъуэм ихьэж. (28)
*lукlэ кlэцl, тхыцlэкlэ гъуалъхьэ. (29)
Зызыгъэпщу пщым и lэгу изыкl. (29)
*Щlакlуэншэ къуажэ. (30)
Джэдууншэ, хьэншэ унэ. (30)
Зыдэкlуэу зыри къыздимыкlыж. (30)
Бжэи, щхьэгъубжи хэмылъу, езым цlыху куэд щlэсу. (30)
*Хужь цlыкlу къупщхьэншэ. (31)
*Дзэпкъыбэу тlэхъуэрей. (32)
*Жэщым дыратхъуей, махуэм къыратхъух. (33)
Езыр унэм щlэлъу, зи щхъэцыр щlыбым дэлъ. (33)
*Псы зымыдэ данагъэ. (34)
*Нэхъыбэ къипхыху, нэхъ ин мэхъу. (35)
*Кlапсанэ–кlапсанэ, зэрыдза, зэрыдзэгъищэ, унагъуэ щий. (36)
Кlапсэлъэрыкlуэ лэгъунэ щий. (36)
*Мэз цlыкlу и щlагъым дыгъэ щоцlуу. (37)

lэпапlэклэ зэпэмыжыжьэу, ауэ гъуджэклэ фlэкl зэрымылъагъу зэкъуэшитl. (37)

*Псом нэхърэ шугъэу гум бампlэ дэзых. (38)

*Бгъэдэмыкl лъакъуэ кlыхь. (39)

Дэнэ уклуэми пклэрымыкl. (39)

Дыгъэ къепсым –си гъусэщ, пэш сыщlыхьэмэ –зегъэпщклу. (39)

*Псым хэбдзэми, имыхь, Астрахъан пхьами, мыклуэд. (40)

*Зищlылур хъэрахъэ, зи щlагъыр хъарибл, жылиблым я дауэдапсэ, жылиблым и гъэпсэхупlэ. (41)

*Зи губгъуэр хужь, зи жылэр фlыцlэ, ар тезысэр акъыл зиlэрщ. (42)

*Псым хэхуэмэ, зэпкърыху, уафэм къехуэхмэ, мыкъутэ. (43)

*И тхьэклумэр дзасэ, и пэр сринэ, и нэр вагъуэ и пхэр гъуанэ, мапклэ–малъэ. (44)

*Махуэм –кlыфl, жэщым –нэху. (45)

Нэрыплъэ плъыжь цlыклу, гъэпlэщlа, гъэщlея. (45)

*Фыз фlыцlэм ейр хужьти, фыз хужьым ейр –фlыцlэщ. (46)

*Мыбууэ мэкъу зыших. (47)

Мыклуэф, мыфий, алащэ, щэныбэ. (47)

*Зи шэр хьэлэлу, зи лыр хьэрэм. (48)

*lэфlыр зыгъэдыджу, дыджыр зыгъэlэфl. (49)

*Ди дакъэжь гъуаниблщ. (50)

*Мэз щlагъым унафэ псори щезыгъэклуэкl. (51)

*Зепхьэну тыншщ убжыну гугъущ. (52)

*Махуэм –теплэн, жэшым –техын. (53)

*Гъуанэ пщыклутlым шынакъ ярыт. (54)

Нэрынэ-нэрынэ, нэрынэ пщlыклутl, къуажэ пщыклутl къызэптами - уэзмытын. (54)

*Пэжьитl пэтlинэ. (55)

*Нэ куэд зиlэу нэху зымылъагъу. (56)

*Фыз цlыклу пкъы быдэ. (57)

Ди унэ бжэlупэ хьэ къарэ цlыклу lусщ, икlи мыдзакъэ, икlи мыпсалъэ, унэми ущlимыгъэхьэ. (57)

*И клэр щlыбым дэтщ, и щхьэр гъуэмбым илъщ, и клэр бгъэклэрахъуэм унэм ущlыхьэнщ. (58)

Къуэжыхь УпщlЭхэм я Пэджэжхэр:

(1)Ахъшэ. (2)Бабыщ. (3)Бадзэ. (4)Бажэ. (5)Бэрэбан. (6)Бжэ. (7)Бжэмышх. (8)Бжэн. (9)Бжьэ. (10)Бжьын. (11)Бжьыдзэ. (12)Блэ. (13)Вакъэ. (14)Гу. (15)Гуэдз. (16)Гущэ. (17)Гъатхэ. (18)Гъубжэ. (19)Гъуджэ, Гъунджэ. (20)Дэшхуэ. (21)Джэд. (22)Джэду. (23)ДжэдыклЭ. (24)Дыщэ джэд. (25)Жей. (26)Жыг. (27)Жыхапхъэ. (28)Жьыбгъэ. (29)Къуаргъ. (30)Кхьэ. (31)Кхъуей. (32)Мажьэ. (33)МафlЭ. (34)МафlЭ бзий. (35)Мащэ. (36)МафlЭгу. (37)Нэ, нитlыр. (38)Нэпс. (39)Ныбжь. (40)Псалъэ. (41)Псы, псыхъуэ. (42)Тхылъ. (43)ТхылъымплЭ. (44)ТхъэклумэклЫхь. (45)Уэздыгъэ. (46)Унэ. (47)Хьэку. (48)ЦlЫху. (49)Шыгъу.

(50)Щхьэ. (51)Щхьэкуцl. (52)Щхьэц. (53)Щыгъын. (54)Щlыlу, щlыlунэ-щlыlущхьэ. (55)lэжьэ. (56)lэпхъуалъэ. (57)lункlыбзэ, lункlыбзэкъэб. (58)lункlыбзэlух.

***

ПСЫНЩIЭРЫЖЫIЭХЭР

Къызыхэха тхылъыр:
Дыгъэеджэ
Нало Заур
Эльбрус 1976

*Гъукlэр бгъукlэ къапкlэри пкlэлъейм дэлъеижащ.

*Цlампlырэр гъумпlыру пlэрэ? Мо шыщlэр зылъэщlыр пщlэрэ?

*Бахъсэныпсым махуэгъэпсыр илъэскlэ илъэсри зыри къыщылъымысым, лъэсу къэкlуэсэжащ.

*Уи напlэр упlэрэпlауэ пlэрэ? Си напщlэр упщlэрэпщlауэ пlэрэ?

*Урыхужьыр мывэ хужьым губжьауэ жьэхэуэри ирихужьэри ежьэжащ.

*Хьэрэхьупым и пэр пыдыныбдз, хьэрэхьупым и пэр пыдывгъэбз.

*Кlыгуугур хьэгуагуэ? Бзухьэгуагуэр кlыгуугу?

*lэпхъуалъэ фlыцlэ, псырылъэ цlу; псырылъэ фlыцlэ, lэпхъуалъэ цlу...

*Мо псыхъуэм мывопцlэ цlыкlу дэлъыр уи закъуэ уи мывопцlэ цlыкlу? Ар псоми ди зэхуэдэ мывопцlэ цlыкlущ!...

*А псы плъыжьыбзэр псылъэ плъыжьыбзэм итщ...

*Жэм къарэ бжьапэху мо хы lуфэм къыщlосыкl-щlосыкlыж, къыщlосыкl-щlосыкlыж...

*Къамылыбжьэ плъыжьыбзищым шыбжьиищэ плъыжьыбзищ ярылъщ...

*lэфlыпс-псы щlыху, lыфlыпс-псы щlыху...

***

УЭРШЭРРЭ ЗЭДЭГУШЫIЭ ПСАЛЪЭХЭМ ЩЫЩХЭР

Къызыхэха тхылъыр:
Адыгъэ Хабзэ
Мэфlэдз Сэрэбий
Эль-Фа/ Ашэмэз 1994

ЩАПХЪЭ-1

Щlалэм: Жылэр къехъуапсэрэ псэр игъэтыншмэ…(Хъыджэбзым и цlэр пегъэувэ).

Хъыджэбзым: Лъащlэм къыщlэпщрэ мырамысэм къепщылlэмэ… (Щlалэм и цlэр пегъэувэ).

Щlалэм: Джанэкlэ уэсрэ бгъафэ кэсеймэ…

Хъыджэбзым: Лэгъуп пкъом къыдэплъурэ хьэнтхъупс щхьэкlэ зиплъыхьмэ.

Щlалэм: Пшынэр игъэджэгурэ джэгур игъэдахэмэ…

Хъыджэбзым: И кlэнтlыlу етlэхъурэ lуэр хъурейуэ къижыхьмэ…
ЩIалэм: Щхьэцыгъуэ цIынэурэ шатэ цIынафэмэ…
Хъыджэбзым: Цей lэщхьэ лалэрэ лал, жиlэу къижыхьмэ…
ЩIалэм: Тхьэрыкъуэ пщэхурэ lуэху щIафэ дахэмэ...
Хъыджэбзым: Цей къуащIэ телъафэрэ и шы фащэ арщавэмэ...
ЩIалэм: Езыр lуэрыlуэдзрэ дзы лъэпкъ имыlэмэ…
Хъыджэбзым: Гуэншырыкъ лъащхьэхъурэ шыфэ гъур бгырыпхмэ…
ЩIалэм: Жэщи махуи пхуэусэрэ и усыгъэр фоупсмэ…

ЩАПХЪЭ-2

ЩIалэм : Си lэгум зы ныбгъуэ исщ,
Си гум зы псалъэ илъщ,
Сынырикlуэну зы лъагъуэ,
Сыкъырикlуэжыну зы гъуэгу.
Хъыджэбзым: Ди унэ шэщкъым,
Ди шэщи щхьэгуэкъым,
Гугъу зебгъэхьу си lуэху къызомыхуэ.
ЩIалэм : Къуршыщхьэм дыгъэ щопс,
Къурщ лъабжьэм псынэ щIож,
Ягъэ кIынкъым псы щIыIэ шынакъ дызэдегъафэ.
Хъыджэбзым: Бэщто зэшитхущ,
Бырмамытl и закъуэщ,
Кlуэр зыгъэжакъуэу,
Жэр зыгъэкlуакъуэ,
Си дэлъху закъуэм фIы щIуймыгъэхын.
ЩIалэм : Си щIопщыкъу екIэпцIэкъым,
Сэри сыпцIырышкъым,
Умыгузавэ.
Си псалъэ фадэм къыхэкIкъым,
КIэпхын хужьышхуэр къытомылъафэ.
Гъатхэ мылыфым зомыгъэлъахъэ,
Лъахъэ зэвыр зэпомыуд,
Узэгуэмыуду фи унэ щIэс,
Сыпхуей хъумэ укъэзгъуэтынщ.

***

КЪЕБЖЭКІХЭР, УСЭХЭР, УЭРЭДХЭР

СИ ІЫХЭР-ЩЭ?

Къызыхэха тхылъыр:
Щэнгъасэ
Жылау Нурбий
Элбрус 1995

-Си къаз плъэгъуа?
-Слъэгъуащ.
-Дэнэ кІуа?
-Абгъуэм исщ.
-Сыт къикІэцІ?
-Джэдыкіэ.
-Хэт ишх?
-Мэлыхъуэм.
-Сыт кърит?
-Хъурыфэ.
-Хэт игъэтэдж?
-Тэджырей.
-Хэт иригъэбз?
-Бзэрей.
-Хэт иригъэд?
-Дэрей.
-Хэт щитІагъэ?
-Уи шыпхъуэм.

-Дэнэ укІуэ?
-Хьэщіапіэ.
-Сыт ирагъэшх?
-Щыхь куцІрэ фо цІынэрэ.
-Си Іыхьэр-щэ?
-Гъуэным илъщ.
-Илъыжкъым?
-Дэнэ кІуа?
-Къуанщіэм ешх.
-Къуанщіэр-щэ?
-Жыгым пысщ.
-Жыгыр-щэ?
-Джыдэм пеупщІ.
-Джыдэр-щэ?
-Пщіащэм щіэлъщ.
-Пщіащэр-щэ?
-Лыгъэм ес.
-Лыгъэр-щэ?

-Псым егъэункІыфІ.
-Псыр-щэ?
-Хьэм иреф.
-Хьэр-щэ?
-ЛІым щІыгъущ.
-ЛІыр-щэ?
-Мэкъу йоуэ.
-Мэкъур-щэ?
-Шхалъэм дэлъщ.
-Шхалъэр-щэ?
-Жэмым бгъэдэлъщ.
-Жэмыр-щэ?
-ПІапІу къехь.
-ПІапІур-щэ?
-Джэдум иреф.
-Джэдур-щэ?
-ПІэкум исщ.
-ПІэкур-щэ?
-Уэ уисыжщ.

МАФІЭМ ХУАУСА КЪЕБЖЭКІ

Къызыхэха тхылъыр:
Дыгъэеджэ
Нало Заур
Эльбрус 1976

Пыху-сыху, лъэгубгъуэ,
ЗэрызутІ пэтІинэ,
Унэ куэдыр зыгъажэ,
Шу жэрыжэ щІымыхьэ,
Хьэлъэзешэ гъущІыгу,
Быргуэ-сыргуэм дегъащтэ,
Ди шыр мащтэри мэцІыв,
ЩІэцІывами ятожыр,
Бжыгъэншэр ису зэрешэ.

ПХЪЭР МЭХАСЭ

Щэнгъасэ

Пхъэр мэхасэ,
Псэр мэдауэ,
Пхъэм и дауэр
Къэсlуэтэнущ,
Мы зэхэсхэр
Фыкъэдаlуэ.
Уедэlуэнклэ
Ар пшыналъэщ.
-Пхъэм и налъэр
Бэ и уасэщ,
Пхъэ гъэсынурэ
Сэ сыкъашэ,
Сыкъызэрашэр
Вы уэгужьщ,
Мы жьэгужьым
Сынобзахэ,
Сыпэрахмэ –
Сыфlамыщlщ,
Гъущlу ящlыр
Сэ согъажьэ.
Кхъужьеижьти,
Сыкъогъагъэ.
Гъэр фейцеймэ –
Фызопlыж.

Щlалэ пlыгъэм
Сывигущэщ.
Гуащэр тlысмэ –
Сышэнтжьейщ.
Кхъуафэжьейуэ
Хым сытохьэ,
Гъуэгурыклуэр
Сэ изодз.
Шабзэр ядзмэ –
Сышабзэкъущ,
Кхъузанэкъуу,
Сыбзиихукъэ!
Уэздыгъэ нэхуу
Сыкъагъаблэ,
Бланэ уэгъуэм
Сыбашитlщ,
Зэныкъуэкъухэм
Сыраlэщэщ,
Щlыр къыщапщклэ
Сыкъуэрагъщ,
Дыкъуэнагъ жаlэм –
Сыгулъэгущ,
Пщащэр гуэмэ –
Сригухъущ,

Къырагъахъуэм –
Сышынакъщ,
Пыlэ къупхъэуи
Саухъурей.
Гулъэмыжуи
Срагъэклу,
Хьащlэ къаклуэмэ –
Сывиlэнэщ,
Щхьэгъэрытым
Срибашщ.
Цlыху ешахэм
Сражьауэщ,
Гъуэгугъэжьауэу
Сыкъыхасэ,
Пlастэ ящlмэ –
Сыбэлагъщ.
lэнэ щтэгъуэм,
Сывигуахъуэщ,
Бо къэтхъугъуэм
Сыви хьэнцэщ,
Цейр яхъуэнумэ –
Сэ сычийкъэ!
Сызэрымыхъууи
Сыти щыlэ!

УЭФЭГЪУАГЪУЭ УЭШХ

Дыгъэеджэ

Уафэр мэгъуагъуэ,
Уафэр мэгъуэг,
Уафэр мэхъуапсэ,
Уафэр мэхъуэпскl,
Уафэм къыпож,
Уафэм къыпожэх,
Щlэсыр дыщlимыгъэкl,
Щlэклар къыщlимыгъэхьэ,
Ди хьэжьыр егъэгузавэ,
Ди къэгувахэр егъэпскl,
Хузэфlэклыр къыдещlэри
Зигъэпсчэуlуурэ lуоклыж.

ВАГЪУЭ ЗЭДАУЭ

Дыгъэеджэ

-Бохъу апщий, Вагъуэзэшибл!
-Упсэу апщий, Вагъуэшхуэ лыд!
Хэт и гугъэжькlэ укъакlуэ?
Хэт и гъуэгужькlэ укъэс?
-Мес мо Шыхулъагъуэр
Си адэжь и лъагъуэщ,
Мес мо Вагъуэхэр си адэжь и шыбэщ.
Укъырисынкlэ ар гугъэ?
Укъырикlуэнкlэ ар лъагъуэ?
-Атlэ жыпlэмэ, Вагъуэшхуэ лыд,
Сыт Зэкъуэшиблым ди лажьэт?
-Атlэ жыпlэмэ, Вагъуэзэшибл,
Мо Вагъуэбашыр
Си адэжь и башщ,
Вагъуэзэшихри
Шыхъуэ аркъэнщ,
И аркъэнкlэшри мо Мазэрщ.
-Атlэ жыпlэмэ, Вагъуэшхуэ лыд,
Ар умыдэнуми зы таж,
Щхьэж и лъагъуэ дывгъэубыдыж:
Уи адэжь и шыбэри
Уи хъубэ.
Мо Вагъуэбашри уи баш,
Вагъуэзэшихри аркъэнщ,
Уи аркъэнкlэшти мо Мазэщ,
Къыпхуэзыгъазэри уи телъхьэщ.

НАРТЫХУМ И УСЭ

Дыгъэеджэ

Зы нартыхур хьэдзищэ,
Хьэдзищэр lищэкlэ согъэлъалъэ,
Уей, согъэлъалъэри согъэлъей.
Япэ лъеяри – гъунэгъу ипщэм,
Абы кlэлъыкlуэр – ищхъэрэм:
Нартыхур хьэдзищэми,
Унагъуищэм яхузогуэш,
Джанэншэхэм зыкъахуэпэж,
Мэжэлlахэми загъэнщlыж,
Гуауэ зиlахэри къогуфlэж,
Ныкъуэу щытахэри из мэхъуж.
Къэхъури-къащlэри си махуэ,
А махуэм лъалъэри мэбагъуэ,

Ду гъуанэм къилъэлъри джэдlус,
Джэд къуэлэныжьым къелри
Шы гъуэмылэ,
Гъуэмылэншэми салъоlэс,
Сэрыншэми пшынэр мылажьэ,
Дунеижьым и жылэри нартыхущ.

ПХЪЭIЭЩЭЖЬ УЭРЭД

Дыгъэеджэ

Армэ, lущащэр си пхъэlэщэжьт,
Вэрэдий гущэм уахуемышажьэт,
Арыххэу выжьитlым усхуагъэцlыв,
Уи вагъэбдзумэр мэракlуэ фlыцlи,
Уи вагъэ фlыцlэр хъурыфэ щаби,
Куцl щабэм хуэдэри уи хьэси,
Жылэу тырасэри lэмыщlэт,
Уей жыпlэркъэ, сыпхъэlэщэжьт,
lущащэжу хьэсэм йокlуэкl.
Уей жи, выжьиплlым уахуемышажьэт,
Выжьитlым уралъэфэкlыр.
Фэлъыру икlыри уи вагъэбдзумэ,
Армэ уи пэгъури бэвым и гъуазэт,
Щlыр зэрыбгъазэри мазэгъуэ лыдщ,
Вагъуэшхуэ лыдри уи мардэщ,
Арейдэ жыпlэркъэ, нэкlуэж!

ГЪУКIЭ ГЪЭСЭНЫМ И УСЭ

Дыгъэеджэ

Ей гъукlэ тхьэмыщкlэ!
Тlуащlэкlэм банэр щогъэс,
Уи гъэсэнри зэрыlэгуахъуэт:
Зэlусэр мыхъуурэ мэлъащэ,
Пэщащэурэ уи гур хегъэщl,
Гъущl къыпэщlэхуар егъэплъ,
Плъыжь мыхъуу къыпэрехыж,
Еупlэщl-еуфэкъ,
Щхьэгъубжэкlэ щlедз,
Бжэмкlэ щlожри къехьыж!

ХЪУРОМЭ МАХУЭ

Дыгъэеджэ

Уэ хъуромэ, хъуромэ,
Уо, уо!
Уэ хъуромэ махуэ,
Уо, уо!
lуащхьэмахуэ фынекlуэ,
Уо, уо!
Немыкlуэр лlымыхъу,
Уо, уо!
Некlуалlэр лlыхъужь,
Уо, уо!
И джатэжь маисэ,
Уо, уо!
И бзэпсыр данэ,
Уо, уо!
Шагъдийр и дамэ,
Уо, уо!
Дамэншэу лъатэ,
Уо, уо!
Фынелъэтаджэ,
Уо, уо!
Фынежьэжыпэ,
Уо, уо!

ХЪУРОМЭ МАШЭ

Дыгъэеджэ

Уэ хъуромэ, хъуромэ,
Уо, уо!
Уэ хъуромэ машэ,
Уо, уо!
Уэ мэшырыщlэ,
Уо, уо!
Уэ напщlэисэ,
Уо, уо!
И кум ирасэ,
Уо, уо!
Тырасэр мэхъур,
Уо, уо!
Хъуэхъур зи lэнэ,
Уо, уо!
Фlыкlи мэхъуахъуэ,
Уо, уо!
Ари къыфлъыси,
Уо, уо!

НАРТЫЖЬ УЭРЭД

Къызыхэха тхылъыр:
Адыгэ Пшыналъэ
Къардэнгъущl Зырамыку
Эль-Фа/ Ашэмэз 1994

Дунеижьри уой жи, щымыджэмыпщlэмэ,
Ежьу: Уо!
Щlылъэ щхъуантlэри, уой дуней, щызэпщlагъащlэмэ,
Ежьу: Уойрэ, уойрэ, уоу-рирари!
Уар, ди уафэри, уой дуней, хъыкlэ щаухуэмэ,
А зэманымэ, уой дуней, сыгущэхэлът.
Уар, ди щlылъэри, уой дуней, мэлкlэ щаубэмэ,
А зэманымэ, уой дуней, сышкlахъуэ щlалэт.
Индылыжьымэ, уой дуней, щlалэр щебакъуэмэ,
А зэманымэ, уой дуней, сылlыныкъуэфlт сэ.
Бэщто lуащхьэри, уой дуней, къандзэгу щыхуэдэмэ,
А зэманымэ, уой, дуней, сылlы зи lэфlыгъуэт.
Бэщто мэзри, уой дуней, щымыч-мыбжэгъумэ,
А зэманымэ, уой дуней, сылlыныкъуэтхъут.

***

ДЖЭГУАКІУЭ УСЫГЪЭХЭР

Къызыхэха тхылъыр:
Агънокъуэ Лашэ/ Усэхэр
Къардэнгъущl Зырамыку
Элбрус 1993

-Агънокъуэ Лашэ 19-рей лlэщlыгъуэм щыпсэуащ-.

АГЪНОКЪУЭМ И ШЫМ ХУЖИІЭЖАР

Щlурэ:

Агънокъуэжьу шы къуэлэныжь,
Уи Брулыжьыр лъэгуажьэ сыс,
Епсэхи, зегъэпсэху.
Ухуэмыlыгъыжу ебгъэшащ зиунагъурэ!

Агънокъуэ Лашэ:

Си Брулыжьыр мо бгыжьым хуэдэу бэшэчщ,
Зыхуегъэшэчри сыкърехьэкl
Ар уи Тхъуэжьейти, Сосрыкъуапщlэр тесащ,
Жэманшэрыкъти, Андемыркъанри шэсащ.
Дэмэлеижьым и Къаргъеижьти,
Тэрчыжь и lуфэми щызэуэгъат,
Зауэн и lуэхукlи зыпамыщlыжьт –
Игъащlэм зы тхьэмыщклэ къырихьэклклэ сыт хъун!
Сыджатэкъым, сыфочкъым,
Игъащlэм джэд флэзгъэжакъым.
Я дэ ди тхьэу тхьэшхуэ,
Шым шэс джэгуаклуэу,
Лэжьаклуэ клуэм я лъакъуэу,
Фызыхьэ клуэм я дамэрэ
Джатэр зи дамэ мышэсу,
Шыуэ щыlэр уэ къэгъанэ!
Я дэ ди тхьэ, си Брулыжьри
Гужьгъэжь зезыхьэ иумыт!
Уэ жьаклэцlурэ, наклэцlурэжь,
Зи жьэ къыжьэдэхьэр зыlуатэ,
Си шым уигу щlэгъумэ,
Къаклуи зегъэгъэпсэху!

АГЪНОКЪУЭМ ЛІЭНЫГЪЭМ ХУЖИІЭГЪАР

Лашэ lейуэ лlэныгъэм щышынэрт, жаlэ... (Аргудан щыщ хъыджэбз дахэ гуэр лlауэ ирихьэлlэри жиlауэ арат мыр):

Ди щlы фlыщlэжьурэ жыгыжь гъэгъа,
Дыгъэр къыщепскlэ зытепсэ,
Уэсыр къыщlесу зытесэ,
Уэшхыр зыхуешхыу зытешхэ,
Ишхар мелуанкlэ зыпшын,
Пшынэбзэр зыгъэбзэрабзэ,
Хьэбзынэр зыгъэдэхащlэ,
Дахэхэр зэщlэзыкъуэж,
Укъэныкъуакъуэурэ согъэш,
Си жагъуэурэ мащэм сошэх,
Ей щlы фlыщlэжьурэ дыгъужь нэщlа,
Щlэми жьыми я хьэдрыхэ,
Сыту дахэ куэд щlэпхъумэжа!
Ялыхь, lэмал иlэхукlэ укъызэмыlэ,
Щимыlэжыххэми зомыгъэжьажьэ,
Сяужь къинэми уахуэмыябгэ;
Тхьэр зэбгахэм сэ сащымыщмэ,
Нэгъуэщl мыхъуми кхъужьеижьу
Мы дунеижьым зэ сыщыгъэкlыж!

ДУНЕЙР ШЭРХЪЩИ, МЭКІЭРАХЪУЭ

Зыхуэхъур быхъуу мэтlыс,
Зыкlуэцlымылъри мэщэlу-
Цlыхум я lуэху хэт зэхигъэкlын?
Дунейр зэтесу къэзымыгъэщlами
Уэ сыткlэ узыхищlэн!
Зи ныбэ изхэр къокъей,
Зи къикъ имылъхэр мэпщlантlэ,
Пщlэнтlэрейм загъэш – заудыгъу,
Дунейр къызэзэвэкlхэм загъэпщ.
Мы дунеижьыр шэрхъщи, мэкlэрахъуэ,
Бетэмэл, къекlэрэхъуэкlрэ
Тхьэ сыхъуауэ нэху сыкъекlатэмэ,
Зызыгъэшхэр тхышэу къэзгъэнэнт,
Зызыудыгъухэр дзыгъуэ цlыкlу сщlынт.
Быхъуу тlысхэм цlыб яхуизукlэнти,
Быхъумрэ бытlымрэ цlыху къахэсхыжынт!

***

ІУЭРЫІУАТЭ ПШЫНАЛЪЭХЭР

БЭДЫНОКЪУЭ И ПШЫНАЛЪЭ

Къызыхэха тхылъыр:
Адыгъэ Пшыналъэ
Къэрдэнгъущl Зырамыку
Элбрус 1992

Уэ – уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ.
-Ежьу: Уэрирэ, уэрирэ, уэрира!
Нартхэ ди лІы икъугъэ.
-Ежьу: Уэрирэ, уэрирэ, уэрира!
Чынтыр зи ныкъуэкъуэгъу,
-Ежьу: Уэрирэ, уэрирэ, уэрира!
И зы пкъыгъуэри пкъыгъуищэ!
-Ежьу: Уэрирэ, уэрирэ, уэрира!
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
И зекІуэнри къыщохьэ,
Ишми уанэ трелъхьэ,
Шы ныбэпхри щІэкъузэ,
ЗыщІекъузэри ношэс!
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лІы икъугъэ,
ЛІыхъур ныдошэсыкІ!
Шы пэбзийм кърихум
Гъуэгу напщІэр елыгъуэ!
Хьэ самыр кІагуитІыр
И бгъуитІым щоджэгу,
И бгъэ гъэсагъитІыр
И щхьэм щофэразэ!
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ!
И дамэ лъэныкъуэм
Дыгъэшхуэр къыщопс,
И дамэ лъэныкъуэм
Уэсышхуэр къыщос!
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ!
ПсыжькІэ кърогъуазэри,
Гъуазэкlэ кърыдокlри,
Псыжьуэ икlыгъуэншэр
Шы джабэпс хуэмыхъуу
ЛІыхъур зэпрокІ!

Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ!
Нарт lэхъупlэми нытохьэ,
Нартхэ я lэхъуэми нылуощlэ!
-Бэхъу апщий! -жреlэ, -
Нарт хъыбари сыгъащlэ!
. . . . . .
Алыджхэ я лъагъуэр
Ар гъуэгу нэшэкъашэщ!
Алыджхэ я унэжьыр
Унэ хужь лъэбышэщ!
Абы зы гуащэ исщи,
Ар бажэ зекlуэкlэщ!
Унэ жыхафэгур
И тхьэмахуакlуэщ!
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лlы икъугъэ!
Сэтэней и ефэщ,
Санэхубжьэри я кlадэщ,
Вы ехъуари я нышщ,
Гъэлъэхъу пшэрри я шыпсщ,
Нартыжьхэри зэхэсщ,
Нэсрэн Жьакlэри къыщысщ,
Сосрыкъуэри щlэсыххэщ!
. . . . . .
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди lэхъуэ жьэхъу,
Нартхэ ди жэмыхъуэжь!
Зы псыпцlэ сылущlэмэ,
Си хуарэр хэнэну,
Зы щауэ сылущlэмэ,
Сыкъыхигъэщlыну
Щхьэ уэ къызжепlэххэ!
Сыефакlуэ-ешхакlуэкъым,
Сылэгъунакlуэ щауэкъым,
Нарт щауэгъу солъыхъуэ!
Ем срилъыхъуакlуэщ,
Флым сриlэщакlуэщ!
. . . . . .
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лlы икъугъэ,
Зи щхьэр дымылъагъуу

Зи гугъум дигъалlэ,
Мыдэ къытхуеблагъэ! –жаlэри,
Нартыжьхэр Бэдынокъуэм къыпохьэ...
Нартыжьхэм щlакlуиблыр
Нартхэ лlыхъум къыхуаубгъу.
Нартыжьиблыр и блыгу щlэту
Санэхуафэм ныхашэ.
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лlы икъугъэ,
Санэхубжьэм къытхуефи
Уи шыфэлlыфэри къэтщlэнщ.
Санэхубжьэри кърат,
Блащхъуэжьейхэм гу нылъетэ.
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лlы икъугъэ,
Бэдынокъуэри мэгубжь,
И жыр пащlэм зресэ,
Блащхуэжьейм я накъыщlэм
И жыр пащlэр хеукlэ.
Блъащхъуэжьейхэр хэкlиикlыу
Фалъэм и щlэм ирелулlри,
Санэу щlэтыр щlефыкlри,
Нартхэ фалъэр яретыж.
-Сэ фысщlэнщ! –жиlэу, къыщигъазэм,
Сосрыкъуэри гулэзщ,
Нартыжьхэри гузавэщ.
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лlы икъугъэ,
Доныкъуэкъуни тлъэкlынкъым,
Мыдэ зэ къэгъазэ! –жаlэу,
Нартыжьхэр щылъаlуэм,
Бэдынокъуэми къигъазэщ.
Санэхубжьи зэдефэри,
Къэфэн нартыжьхэм яублэщ.
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Сосрыкъуэ щолъэтри
Нартхэ lэнэм долъей.
lэнэр имыгъэсысу,
Шыпсыр иримыкlуту,
lэнэ дзакlэр къефыхьри
lэнэм колъэжри мэтlысыж.

Бэдынокъуэ щолъэт,
Нартхэ я lэнэм долъей,
lэнэр имыгъэсысу.
Шыпсыр иримыкlуту,
Шыпс lупщlакlэр къефыхьри,
Шыпс lупщlакlэм къолъэжри
И тlысыпlэми мэтlысыж.
Сосрыкъуэ мэгубжь,
И джатэжьри къырепхъуэт,
Джатэпэмкlэ щыхетlэ,
Джатэ тlыгум ирожэри
Джатэ lэпщэм щыхетlэ.
Бэдынокъуэ губжьагъэххэт,
И джатэжьыр кърепхъуэт,
Джатэ lэпщэм щыхетlэ
Джатэдзэм ирожэри
Джатэ дзапэм щыхетlэ.
Бэдынокъуэр щелъэжкlэ
Нартыжьхэр зэрогъэкlий:
Уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи, уэ-уи,
Нартхэ ди Бэдынокъуэ,
Нартхэ ди лlы икъугъэ.
Нартхэ гъуазэу къахонэ.

СОСРЫКЪУЭ И ПШЫНАЛЪЭ

Къызыхэха тхылъыр:
Нартхэр
(Къэбэрдей Эпос)
Къэбэрдей Институт
Эль-Фэ/ Ашэмэз 1995
-Япэрей тедзэгъуэр 1951-

. . . . . .

Сосрыкъуэ Нарт Хасэм Япэ Зэрыкlуауэ Щытар

. . . . . .

Сосрыкъуэу ди къаныр
Нарт хасэм щынэсым
Уафэр зэщlогъуагъуэ,
Щlылъэр зэщlозджызджэ.
Нартхэр зэрогъащтэри
Щтэlэщтаблэу зэхожэхэр:
-Хэт а уафэр зыгъэгъуахъуэу,
Хэт а щlылъэр зыгъэзджызджу,
Шу емынэу дэ къытхуэкlуар?
Жаlэр нартхэми нызэдолъ.

Ялъ я губжьым щIигъэнащи
«Нарт уитыр» ягъэшыр,
Шу къахуэкIуэм щощтэжхэри
ЩIыхь пежьэр къыхуащI;
Нарт хабзэжьти, Сосрыкъуэм,
Иныжьиблыр къыхуагъэув.
-Уий Iэу, уий Iэу, Сосрыкъуэ,
Сэтэнейм и лъхугъэ.
Уи къэкIуэкIэмкIэ укъатщIэщ,
Уи тесыкIэмкIэ утцIыхущ,
Зи щхьэ дымылъагъуу
Уий Iэу, зи цIэкIэ тцIыхуа!
Сытуэ гущэм укъытхуихьт,
Сытуэ гущэм уигъэгубжьыт,
Дауэ гущэ укъытхуэкIуэт!
Уэ къызекIуэт, уэ къепсыхыт,
Ди санэхум къыхыхьэт,
Уи гурылъыр къэдгъащIэт,
Уи тхъуэжьейри къэгъафэт,
Уи фэ дахэр тегъэжыт,
Ди жэрыжэм кIэлъыплъыт,
Нартхэ я джэгур гъэхъейт,
Жэн шэрхъыр егъажьэт,
Уи щыпэ хыхьэр гъэбыдэт,
Уадэ закъуэр тегъауэт,
КIыщкIэ Пэныкъуэ гъэунэхут,
Нарт Пэгуэжьи гъэтутыт,
Пщае бланэр гъэсысыт.
Уий Iэу, уий Iэу, Сосрыкъуэ,
Уэ дыппожьэ, уэ дыппоплъэ!
Иныжьиблым я блэгу щIэту
Сосрыкъуэр Хасэм хашэ.
Нартыжьхэм Сосрыкъуэм
Еблагъэныр къыхуащтэ,
ЛIы къэмыщтэ зафIигъэщIу
Нарт Пэныкъуэ щолъэтри
Сосрыкъуэу ди къаным
Санэхубжьэр къырет.
Нарт бзэжькIэ Сосрыкъуэм
ЩIыпIэ хъуэхъур еублэ,
Псэемыблэжти мыр жеIэ:
-Нартхэ я псалъэ мыкIуэду,
Нартхэ я удын мыгъущу,
Нартхэ я гуащIэ мыкъутэу,

Нартхэ lуэху къадэхъуу,
Нартхэ санэху яхъумэу,
Гъащlэу щыlэр яlэну
Мы хъуэхъубжьэр соlэт!
. . . . . .

Сосрыкъуэ Мафlэ Къызэрихьар

Нарт шу гупыр мэхасэри
Зэщlошасэри ныдокl
Иныжьдзэм еуэну,
Чынтыдзэшхуэр хагъэщlэну.
Сосрыкъуэ къагъанэри
Нартыжьхэр гъуэгу тоувэ.
Нартыжьхэр гъуэгу тету
Уае бзаджэ къатохъуэ:
Адкlи-мыдкlи мыкlуэфу
Нартхэр щlыlэм зэщlещтэ.
Зэщlэщтхауэ нартыжьхэр,
Къум гъуэгужьми къытонэ,
Зэфlэнауэ нартыжьхэр
Къумыжь нэщlым щопсалъэ:
-Уий, Имыс, мафlэ уиlэ?
-Си тхьэрыlуэщ, симыlэ.
-Уий, Сосым, мафlэ уиlэ?
-Си Мэзытхьэ, симыlэ.
-Жьынду Жьакlэ, мафlэ уиlэ?
-Уащхьуэ, соlуэ, симыlэ.
-Арыкъшу, мафlэ уиlэ?
-Лъэпщкlэ соlуэ, симыlэ.
-Ашэм и къуэ Ашэмэз,
Мафlэ уиlэу пlэрэ уэ?
-Псатхьэ, соlуэ, симыlэ.
-Хъымыщ и къуэ Батэрэз,
Мафlэ уиlэу пlэрэ уэ?
-Щыблэ, соlуэ, симыlэ.
Нарт шу гупу ежьахэм
Мафlэ зиlэ къахэкlкъым,
Хэкlыпlэншэу къыщынэм,
Нэсрэн Жьакlи къопсалъэ,
Нартыжь шухэм жареlэ:
-Ди къежьэгъуэр, нартыжьхэ,
Лlэужь лlэгъуэ тхуэухъути,
Хэкlыпlэншэу къум бзаджэм

Дэ нартыжьхэр дыкъинэти!
Дэ дымыделатэмэ,
Уей, ди Сосрыкъуапцlэр,
Ди лlыфlыцlэ гъущlынэр,
Ди емынэ шужьейр,
Зи лъэужьыр тхуэмахуэр,
Зи афэхур тхуэпашэр,
Зи шэм псори фlэлlыкlыр,
Зи бжыкlыр тхуэгъуазэр,
Гъуэгу гъуазэр тхуэзэгъуэтыр
Чынтыр тхухэзыгъащlэр,
Уаем дезмыгъащтэр
Димыгъусэу, нартыжьхэ,
Дыкъежьэни хуеякъым.
Сосрыкъуэ зэрахэмытым,
Нартхэр хущlегъуэжауэ
Уей, Сосрыкъуэри къос.
Имыс япэ иту
Нартхэр Сосрыкъуэ ныпожьэ:
-Армэ, Сосрыкъуэу лlыхъужь,
Армэ, ди лlэужь дыщэ,
Армэ, ди лlэужьыфl,
Мафlэ уиlэм тхущlэгъанэ!
-Уий нарт шухэ, мафlэншэу
Гъуэгу теувэу хэт щыlэ?
Уий, нартхэ, фымыгухэ,
Фэ мафlэ фимыlэмэ,
Мафlэ фхуэзгъуэтынкъэ!
-Жеlэ ари Сосрыкъуэм
И шабзэжьыр зэlуедзэри
Вагъуэдзэм нахоуэ.
Мафlэр къыпылъэлъу.
«Уэху!» -жаlэу нартыжьхэм
Вагъуэ хъуаскlэр къапхъуатэ.
Ауэ вагъуэм и хъуаскlэр
Псынщlэ дыдэу мэункlыфl.
Мыункlыфl мафlэр къихьыну
Ди Сосрыкъуэу лlы къуапцlэм
И Тхъуэжьейм зыредз,
Хьэрэмэ lуащхьэ дожейри
Адкlэ-мыдкlэ зеплъыхь.
Зы чэщанэ, гъуэгужьым,
lугъуэ тlэкlуи къырихуу
Сосрыкъуэм къелъагъу.

Сосрыкъуэр а lугъуэм
Щэху дыдэу йокlуасэ.
Ар иныжьым и унэт,
Ар иныжьым и мафlэт.
. . . . . .

***

ДИ ЛЪЭХЪАНЭ УСЭХЭР

НАНЭ

Шоджэнцlыкlу Алий
Къызыхэха тхылъыр:
Тхыгъэхэр
Хьэкlуащэ Андрей
Элбрус 2000

Уэ пщlэрэ уи щlалэ цlыкlур
Хы lуфэм щепэзэзэхыу?
Щlыпlэ хамэм анэ-адэншэу
Къуршыжьхэм ар къыхуэбанэу?
Щыlэкъым мыбы зы махуи
lуащхьэмахуэ сигъэлъагъуфу,
Щыlэкъым мыбы зы ани,
Нанэ, уэщхьу lэ кыздилъэфу.
Щыхьэрщ… и лъабжьэр тенджызу,
Гызыжу кхьухьхэр къепщылlэу,
Хьэпшыпхэр плlэкlэ къырахыу,
Ферс фейкlэ напэр щалъэщlу.
Си нанэ, а хьэлъэзехьэхэрщ
Нобэкlэ къызэдэхащlэр,
«Зеиншэщ мы хъарып цlыкlур»,-
Жаlэурэ lэ къыздэзылъэр.
Апхуэдэхэм я lэгухэр пхъашэми,
Си щхьэфэм щабэ къохъуэкlыр,
Анэбгъэм си lэр пэжыжьэми,
Гужьеигъуэм абы сыхашыр.
Нанэ, фlыти сыкъыумылъхуамэ,
Бэлыхьхэми ухэзмыдзамэ,
Зедзэну уи щlалэ цlыкlур
Къэмыхъуу е лlэжыгъамэ.
Сыт къуаншагъэу, тхьэ, уэзлэжьауэ
Дунейм пцlанэу сыщlытебдзар?
Дзы имыlэу нанэ тхьэмыщкlэми
Нэпс щlигъэжу къыщlэбгъэнар?
Ара уэ узэрызахуэр, -

Сабий гъыбзэр зэхыумыщlыкlыу,
Пхъэнкlийхэм ар щыхэжаекlэ
Ныбэизхэр щыбгъэдыхьэшхыу?
Умыдзыхэ, си нанэ дыщэ,
Лlы ищlынщ уи къуэр lэштlымым,
Зэман кlэщlкlэ ар нэкlуэжынщи
Щыплъэжынщ Бахъсэн аузым! -1917-

ЗЭШЫПХЪУИПЛl

Кlыщокъуэ Алим

Къызыхэха тхылъыр:
Мывэ Хуабэ
Налшык 1964

Зэшыпхъуиплlым хэт нэхъ дахэ
Хэт нэхъ гуакlуэу нэгум щlэт?
Зи щlалэгъуэ мыкlуэдахэ,
А дахиплlым хэдэр хэт?
Зыр хужьыбзэщ, псым хуосакъыр –
И щыгъыныр бостей хужьщ,
Уи гум щlыхьэу гъыбзэ макъыр
Махуэм псынщlэу зимыужь.
Къыкlэлъыкlуэр гуфlэрейщи
Еплъ, и lупэр фlызэтож.
Удз гъэгъахэр и дунейщи,
Махуэм гуфlэу губгъуэм дож.
Я курытыр нэхъ щlыкlафlэщ,
Хьэщlэм сыткlи хуэхьэлэлщ;
Фадэ гуащlи урегъафэ,
Ныш пхуэфащэм, иlэщ мэл.
Я нэхъыщlэр, ар щхьэцыгъуэщ,
Ар къэзышэр щlемыгъуэж,
Куэд зыпылъым хуегъэтlыгъуэ,
Жьапщэ фlэфlри ари пэжщ.
Зэшыпхъуиплlым сыхэвгъадэ,
Зыр къыхэсхым, щыр нэщхъейщ.
Плlыри хъуркъым зэхуэбгъадэ:
Гъатхэм бжьыхьэр фlэнэщхъейщ.
Зигъэткlийуэ мес щlымахуэр
Сэ къыспэплъэу бгыщхьэм тесщ.
Сэ гъэмахуэрщ нэхъ сфlэзахуэр,
Губгъуэ жыгым ар тырес.
Я lэр ахэм сыубыдыжым,
Зым схуидынущ джанэ хужь.
Зым и нурыр къызитыжым,

Хъунущ махуэ сэ си ужь.
Зым гъуэмылэ сэ схуищlамэ,
Гъын щхьэцыгъуэр зэпыунт.
Жьыбгъэу щlэтыр сщlынт сэ дами
Плlыри си гум щыпсэунт.

ГЪУЭГУ

Кlыщокъуэ Алим

Мывэ Хуабэ

Гъуэгу сытехьэм гур мэлажьэ,
Сыту пlэрэ щlэетар?
Жеlэр си гум: ар си лажьэ,
Арщ уэ гъуэгуу къыхэпхар.

СИ ЩlЫНАЛЪЭ

Кlыщокъуэ Алим

Къызыхэха тхылъыр:
Батырыбжьэ
Элбрус 1977

Псы къуэкlийуэ игъукlакъым –
Дыркъуэ защlэм къэбгъэщlар.
Уи гум къеуэр сэ къызэптри
Стхар псы уэри уэрщ зыщlар.
Мазэ нурхэр къодэхащlэу
Уи псыр мэзхэм блыбогъэж.
Уи къуэу зауэм хэкlуэдахэм
Я кхъэр уэри умыщlэж.
Жейм уэ жэщкlи уемызэгъыу
Жьыбгъэ ябгэм уракъанщ,
Уи мэкъупlэм удзу къикlэм
Я нэхъыбэр сэшхуэ жанщ.
Гузэвэгъуэу узезыхуэр
Си фэм дэкlыу си гум хощl,
Къурш уэс щыблэу къуэм къыдэуэм
Сыкъалъхуауи зэм къысфlощl.
Дыркъуэ къомыр пхутеслъащlу
Пхуэсщlыфакъым сэ сэтей.
Ауэ вагъуэр данэм хэсу
Пхузэlуащэ уэ дуней.
Пшэ хужь инхэр уи нэмысу
Уэ къыпхуещlыр уафэм щlыхь.
Уи псы уэру хэкум икlхэм
Схуэщl нэхъ жаныр сэламыхь

ЗЫЗГЪАЩIЭНЫКЪУЭ УСАФЭ
Бер Хьикмэт

Сызхуэбгъэтхакъым зэй,
Зы махуи сыбгъэмэхуакъым,
Сызэпхьэлlакъым зы бжьыхьэй,
Зи гъащlэу усхуэщlымэхуащ.

***

АДЫГЭ ЛИТЭРЭТУРЭ ТХЫГЪЭХЭР

ГЪУЭГУАНЭ ХАБЗЭХЭР

(Тхыгъэ)

Бгъэжьнокъуэ Бэрэсбий
Къызыхэха тхылъыр:
Щэнгъасэ
Жылай Нурбий
Элбрус 1995

Шурэ лъэсрэ гъуэгум тету зэхуэзамэ, сэлам зытын хуейр шуращ. Шым утесу цlыхубз е уэ нэхърэ нэхъыжь уепсэлъэныр емыкlушхуэу ялъытэрт. Укъепсыхын хуейщ.

Гъуэгу утету бзылъхугъэ ухуэзамэ, шым уепсыхыу блэбгъэкlын хуейт. Шыр lэдэжу пlыгъыу, бзылъхугъэм уи гупэр хуэгъэза зэпыту лъэбакъуэ тlощlырыпщl хуэдизкlэ блэбгъэкlынт, шыщхьэр цlыхубзым дежкlэ гъэзауэ ушэсыжынт, зыкъэбгъэкlэрэхъуэжынти, уи гъуэгу утехьэжынт. Арат хабзэр.

Къуажэм щымыщ цlыхубз гуэр кlэрахъуэу урамым тету ухуэзамэ, lэмал имыlэу, уеупщlын хуейт «Сыт узэжьэр, дахэ, (ди анэ)?» – жыпlэу. «Мыпхуэдэм сыхуейуэ сыкъэкlуащ» - жыхуиlам я деж пшэнт. Щыпшэкlэ шыр lэдэжу lэ сэмэгумкlэ пlыгъыу, бзылъхугъэм уи ижьырабгъурептауэ фlэкl хъунутэкъым.

Уэрам уздырикlуэм уи ижьрабгъумкlэ фыз къыдэкlауэ щыту ухуэзамэ, къамышыр (щlопщыр) lэ сэмэгум lэщlэплъхьэу ублэкlын хуейт. Шум емыхьэлlауэ нэгъуэщl хабзэ лlэужьыгъуэ гуэри щыlэщ, мыбы ещхьу: бзылъхугъэ блэкlын хъумэ, lэ ижьымкlэ яlыгъ башыр lэ сэмэгум lэщlалъхьэ.

Къуажэ кlэцlым щlопщыр е къамышыр пылэлу щыпlыгъыну емыкlут, тlуащlэ ящlырти яlыгът.

Цlыхубз е уэ нэхърэ нэхъыжь цlыхухъу щыту шым щlопщкlэ уеуэну емыкlут.

Нэхъыжь уи гъусэу шым щlопщкlэ уеуэн хуей хъумэ, нэхъыжьым ечэнджэщ жаlэрт. Псалъэм папщlэ мыпхуэдэу зыхуэбгъазэ хъунут:

-Уэлэхьи, мы си шым и щытыкlэр сигу иримыхь, тlэкlу сытеуамэ, дауэ хъуну пlэрэ? – жыпlэу.

Хьэщlапlэ уздэщыlам укъыщыдэкlыжкlэ, уи шым щlопщкlэ уеуамэ, унагъуэм хуабжьу уигу ебгъауэ арат. Уеуэн хуейтэкъым: емыкlут.

Бысымым узэрыхуэарэзыр, узэрыцIыху гъэсар умыгъэгъуэщэнумэ, мыпхуэдэ хабзэри зыщыбгъэгъупщэнкIэ Iэмал зимыIэт: пщIантIэм укъыщыдэкIыжкIэ шым и шхьэр унэ гупэм хуэгъэзауэ ушэсын хуейт.

ХьэщIэм и шыр, утесу псым пшэ хъунутэкъым, емыкIут, Iэдэжу пIыгъыу, е нэгъуэщI шы гуэр ушэсу IумпIэкIэ пшэмэт тэмэмыр. Шым ушэсу уи къуажэ удэкIауэ уздэкIуэм, хамэ шу гуп, е шу закъуэ къакIуэу урихьэлIэмэ, къадэбгъазэу здекIуэлIэну бысымым я деж пшэну уи къалэнт.

Шудэгъазэр гъуэгуанэ хабзэхэм я нэхъ ткIийм щыщу ялъытэрт. Нэхъыжь гуэр ухуэзамэ, уи Iуэхуу хъуар къэбгъанэу Iуэхутхьэбзэ хуэпщIэу дэбгъэзэн, уригъусэн хеуйт, хуит укъищIыху.

Шудэгъазэм нэмыщI, «пщыдэгъазэ» жаIэуи урохьэлIэ. Пщым «щIытракъузэр» пщы, уэркъ хуэдэхэм, я ныбжьым емылъытауэ, нэхъыжьыгъэр епту дэбгъэзэн зэрыхуейр арат. Пщыр щIалэ пэтми, нэхъыжьым, лIыжьым хуэдэу бгъэлъэпIэн, пщIэ хуэпщIын хуейт.

Шу закъуэ уи япэ итым укIэлъыщIэпхъуэу ущIыхьэн хуейщ, уи яуыжькIэ къакIуэр укъэувыIэнщи, зыщIэбгъэхьэнщ. ТIуми я Iуэху зытет зумыгъэщIауэ ублэкI хъунукъым.

Шууэ узылъэщIыхьам «Гъуэгужь апщий» жыпIэу сэмэгурабгъумкIэ убгъурыхьэн хуейт. Япэрауэ, абы къигъэлъагъуэрт ижьырабгъу епту пщIэ зэрыхуэпщIыр. ЕтIуанэрауэ, ар бзаджэ гуэрмэ, уэ Iэщэкlэ нэхъ хуэщIа ухъурт.

Уэ нэхърэ нэхъыжь шу гуэр къыплъэщIыхьэу ижьырабгъумкIэ къыббгъурыхьэмэ, зыкъыкIэрыбгъэхуу сэмэгумкIэ укъэувын хуейт, ижьыр ептын папщIэ.

«Гъуэгужь апщий!» къыбжезыIэм «Дызэдижьэ апщий!» жыбоIэри, сэламыр иботыж.

ШууитI зэгъусэу здэкIуэм нэхъыжьым «зыдгъэпсэхунщ» жиIамэ, мыдрейм и шым псынщIэу зыкъыридзыхырт, нэхъыжьым и лъэрыгъыпсымрэ шхуэмылакIэмрэ иубыдырти, къыригъэпсыхырт. Загъэпсэхуа нэужь, нэхъыщIэм нэхъыжьыр игъэшэсыжырти, итIанэт езыр щышэсыжыр.

Апхуэдэм деж адыгъэшым уанэр трахыртэкъым, къытепхмэ, щIыбыр къыдэкIуеинущ, жаIэрти. Кытрамых щхьэкIэ, шыр пщIэнтIамэ, шыныбэпхыр тIэкIу ягъэлалэрт, жьы щIрагъэхурт, щIагъэгъущхьэжырти щIакъузэжырт.

АРГУЭРУ ГЪАТХЭЩ

(Спэктакл)

IутIыж Борис
Элбрус 1995

Гум и макъ. *Аргуэру гъатхэщ*.
Аргуэру гъэгъащ сиренхэр.
Аргуэру бзухэм я уэрэдым щIадзэжащ.
Аргуэру зыщIыпIэкIэ къоIукI а гущIэр къызэзыгъэдзэкI пшыналъэр.
Гукъинэж пшналъэр...
Уэ ущысщ, Мэрят. Уи закъуэу. Дуней къэгъэгъам ухэплъэу.

Гупсысэ куум ухэту... Хэт а гупсысэ хьэлъэхэр уэ къыпхуэзыхьар?
Гъатхэра? Щlэращlэ хъуа дунейр ара? Гущlэм нэс мо пшыналъэра?..
Хьэуэ, Мэрят. Ахэр къыпхуэзышар уи гурщ. Сэращ. Сэ сытым дежи къыздызохьэкl а гупсысэхэр. Гъатхэм, мо жыжьэ къиlукl пшыналъэм ар къызэщlагъэстыжа къудейуэ аращ… Зэгъащlэ, Мерят: гум зыри щыгъупщэркъым.
***
Гум зыри щыгъупщэркъым.
Аращ, Мэрят, иджыпстуи узыгъэпlейтейр.
Абы урехьэж уэ нэгъуэщl лъахэ.
Псори щыдахэ щlыпlэ.
Ухыпlэ зимыlэу я гугъэ.
Ауэ дыгъэ къухьэж зи хабзэ.
Къэзыгъазэу ямылъагъуж.
Гукъэкlыжхэр къызыхуагъэщl.
Пщlыхь нэхъ lэфlхэм фыхэзыгъаплъэ.
Къэфлъыхъуэжурэ, мы дуней гъащlэр
Цlыхуу щыlэм зытевунащlэ…
Ар щlалэгъуэм и лъахэ жыжьэу
Лагъунытъэм и дыщэ абгъуэрщ.
Гум изакъуэщ абы лъэтэфу
Блэкlа псысэхэм яхуеблэгъэфыр.
Гум урехьэжьэ.
Гум уехь.
Пlэщlэкlа махуэхэр къыпхуелъыхъуэж.
Пфlэкlуэда псысэхэр пхузэхелъхьэж…
Уэ ухэтщ иджыпстуи апхуэдэ псысэм, Мэрят.
Сэ къыпхуэслъыхъуэжа псысэм.
Сэ.
Уи бгъэм къыщеуэ гум…
. . . . . .

БГЫРЫСХЭР
(Роман)

Шортэн Аскэрбий
Элбрус 1988

ЕПЛlАНЭ ТОМ
. . . . . .
ЕПЩЫКlУИЯНЭ ЕДЗЫГЪУЭ
1

Илъэсищым нэблэгъат Евдокимовым пащтыхьым къыхуищlа унафэм ипкъ иткlэ адыгэхэр зэхуихусу тенджыз lуфэм къызэриlуихуэрэ, ахэр Тыркум иригъэкlыу зэрыхуежьэрэ. Ар lуэху гугъуу, зэрымыгугъауэ lуэху хьэлъэу

къыщlэкlащ –миллион ныкъуэм щlигъу цlыху зы къэралым ипхуу адрей къэралым ипшэныр, дауи, lуэху тынштэкъым.

Я lэрэ я лъэрэ здаlэт фlэкlа бгырысхэм зыри здахь хъунутэкъыми, Сош деж къыщыщlэдзауэ Туапсеи, Геленджики, Новороссийски къызэщlиубыдэу хы lуфэр бэзэр хъуат: я lэщышхуэри, lэщ цlыкlури адыгэхэм ящэжырт уасэ мыхьэнэншэкlэ. Адыгэхэр зэрырагъэкlыр зэхэзыха грузинхэр, нэгъуейхэр, къэжэрхэр, тыркухэр псом хуэмыдэжу иджы дыдэ Кавказым къагъэlэпхъуа «хохолхэр» хуабжьу щызеуэхэрт мы щlыпlэхэм, lэщыр зэщакъуэу.

. . . . . .

Абы къыхэкlкlэ тенджыз lуфэм lузэрыхьа бгырысхэр нэхъ мащlэ хъууэ къэплъагъуртэкъым, нэхъыбэ хъу фlэкlа. Ем щыгъуэ бжэдыгъу псори зэшщ –жыхуаlэм хуэдэу, бгырысхэр къуажэ-къуажэкlэрэ, зэунэкъуэщэгъукlэрэ зэхэдзауэ lутlысхьэрт тенджыз lуфэм, кхъухьхэм пэплъэу. Адэкlэ-мыдэкlэ зэхэгъэпшэхъуэжауэ, пщыlэ фейцей къыщытхэт чэтэн, аргуажьэ, упщlэ, арджэн тепхъуахэу зыгъэпщкlуплэ гуэрхэр.

. . . . . .

Лъэпкъхэм я нэхъыжьхэр тlэкlу lукlуэтауэ, зэхэтlысхьэжауэ жаlэнури ящlэнури ямыщlэжу, нэщхъей дыдэу, lуэрыбжэу тхьэм нэхъыфlкlэ елъэlуу зэхэсхэт, зы lэмалыгъуэ гуэри я гузэвэгъуэм хуамыгъуэтыжу, я щхьэр дэнэ къэна, я цlэ дыдэхэр ящыгъупщэжауэ.

Лъэпкъыр зэрыгъэщтэжауэ, и къарур щlэкlауэ зыри хуэщlэжыртэкъым, зыри хуэлъэкlыжыртэкъым. Зы зэман гуэр адрей лъэпкъхэм щапхъэу яlа адыгэхэр къыумыцlыхужыну зэкlуэкlат. Гухэ хъуами, псэкlэ ужьыхами, пкъыхэу зыфlэщlами –къэщlэгъуейт абы къащыщlар, ауэ сытми зыгуэр къащыщlат.

Ижь–ижьыж лъандэрэ lэпщэрыбанэм хэмыкlа, итlани зи напэрэ зи лъэщыгъуэрэ зымыгъэкlуэда адыгэхэр нобэ иувэрт кlуэдыплэ. Ар къызыгурыlуэж яхэтакъым абыхэм жыплэ хъунукъым. Яхэтащ. Ауэ а мащlэм едэlуэн ядакъым нэхъыбэр.

. . . . . .

Адыгэхэр я хэку иримыгъэкlын хуэдэ тенджызым зилlэжырт махуитl хъуауэ. Кхъухьхэр къыlухьэн дзыхь ящlыртэкъым. Ахэр адэ жыжьэу, тенджызыкум тету щесырт, толъкунхэм зыдащlу. Тенджызым мы къомым я гуlэр къыгурыlуа щlыкlэу, зичэтхъэжырт, ар гъуахъуэрт зыщымысхьыжу. Теджызым адэ жыжьэ дыдэу, уафэ нэзым, псымрэ хьэуамрэ щызэхэхуэжым деж, зыкъыщызыщlиlэтэрти, уафэр гъуагъуэу, езы тенджызыр гъуахъуэу къакlуэрти, къарууэ иlэмкlэ мывэ нэпкъым къеуэрт. Абы и удыныр хьэлъэу, дунейр дэгызу щlы щlагъым щlэкlуэдэжырт. Абы щыгъуэ псори хьэлъэу зыщlэщэтыкlырт, зы бэлыхь гуэрым къела щlыкlэу езы дунейр.

Тенджызыр зэм куууэ щатэрт, зэми зимыщlэжу гызырт. Итlанэ гъуахъуэрт, мы тхьэмыщкlэ къомым ятегуlэ хуэдэу. Гущтэм зэпкъриха бгырысхэм зэзэмызэ зыкъагъуэтыжырти я щхьэ lуэху тепсэлъыхьхэу щlадзэрт. Нэсауэ lуэхур зэхагэкlыфыртэкъым, ауэ сытми тепсэлъыхьу арат.

Абыклэ ягу бампlэр ягъэтысын мурад яlэу. Зыми зы lуэху кlапи зыщlыпlи нихусыфыртэкъым, къырагъажьэрти, къырагъажьэ зэпытурэ щытт, ямыукъуэдиифу лъэпкъым и щхьэуз псори мыр кlуэдыпlэ зэрыхъунухэр къамыуусыжыфу. Цlыхубзхэм я жьэ зэщlахыртэкъым, кlуэ зэзэмызэххэ бгэ мыхъумэ –«мы бэлыхь псори дэ къыттезылъхьар...» – жаlэу. А тхьэмыщкlэхэм лlыхэм къыхуащlыр я унафэти, зыгуэрым, нэхъыфlым пэплъэхэу щысхэт.

. . . . . .

Мыкъэ lуст тенджыз lуфэм, мывэ цlахуцlэшхуэм тесу. Ар и фlэщу епсалъэрт тенджызым.

-Ей, си къуэщ, мес уэри уощатэ-уобауэ, сэ схуэдэу. Сэ сощlэ, уэри псэ пlутщ, сощlэ. Ауэ, къуэш, щхьэ уужьыхыжрэ? Щхьэ уетlысэхыжрэ? Къэукъубей иджыри нэхъэижу, къэукъубей, къэгубжь, зычэтхъэж, зылlэж! Умутlыпщ, иумыгъэкl мыхэр я хэкъужь! Иумыгъэкl, кхъыlэ, иумыгъэкl, сэ тхьэмыщкlэр сынолъэlу. Хьэтыр пщlэмэ, си хьэтыр къэлъагъу, иумыгъэкl. Ятегубжьэ, ятегуауэ! Кхъухьхэр къыlуумыгэхьэ. Сынолъэlу, тенджыз дыщэ! Сынолъэlу!

Тенджызыр кlуэ пэтми нэхъ упщlыlужырт. Иджы къэплъагъурт адэ жыжьэу къакlуэ кхъухьхэр. Мыкъи къилъэгъуащ ахэр.

-Мэс, мэс –кlиащ ар зэрылъэкlкlэ, -къокlуэхэр, къопщхэр. Уа, си тенджыз нащхъуэ, уа си тенджызышхуэ, къыlуумыгъэхьэ ахэр, къыумытlыпщ, къиу, къилъ, къэгубжь, щlегъэлъафэ, ауэ къыумыгъакlуэ мыбы. Иромыгъэш мы тхьэмыщкlэхэр. Мы къомым ящlэркъым къапыщылъыр, ящlэркъым зэнтlэlунур, зыхуэзэнур. Я гугъэщ Тыркур тхъапlэу, жэнэту. Къопцlэ тхьэмыщкlэжьхэр, къопцlэ. Сэ сыщыlащ абы. Сэ слъэгъуащ ар. Къуажэхэр бжэгъу хатlэну хунэсыркъым, хьэдэ щlэлъхьэжыным къелу. Къуажэ хасэным япэ кхъэ хасэ. Слъэгъуащ сэ абы икlа адыгэхэм яхьыр, слъэгъуащ.

. . . . . .

3

Евдокъимовым, и унафэкlэ полкхэм щlащыкlын хуейт мэзри, Рощини кlуэцlрыкlырт мэзым, и полкым яужь иту. Мэзым кыханэн хуейтэкым псэ lуту зы бгырыси зигъэпщкlуауэ, е кэнэн мурад иlэу зиущэхуауэ. Мэзыр lувт. Абы мыжурэпэкlэ сэлэтхэм къыхахун хуейт хэт Тыркум имыкlын щхьэкlэ зигъэпщкlуами.

Жыгыжь иным, зи щlагъыр фlыуэ убам, хъыдан кlапэ къуэлэнпщlэлэнхэу къелэблэхыу, дыуэ зэкlуэцlыда, фэ тебзэжауэ, хьэпщхупщхэм я щхьэ къупщхьэхэр, джатэжь, сагъындакъхэр фlэлъу хуэзащ Рощин. Ар къэувыlащ, а псори зэпиплъыхьыну. Рощин занщlэу къищlащ мы жыгыр «Тхьэ жыг» лlэужьыгъуэу, адыгэхэм хуабжьу ягъэлъапlэм зэрыщыщыр. Мажусий динымкlэ адыгэхэр мы жыг щlагъым щызэхуэсырт я тхьэлъэlу щlыгъуэхэм деж. Щыблэ зэуахэр щlалъхьэжа нэужь мы жыг щlагъым «щыблэ удж» щащlырт, лъапцlэу, щхьэпцlэу къыщыфэхэрт, «Еллэ» уэрэдыр жаlэу. А жыгым пэмыжыжьэу, ентlыр зэтелъхьам и лъабжьэр

щIыунэу щIэтIыкIауэ щытт. А ентIырхэм я ищхъэрэIуэкIэ къыщытыж бжей зэрамыщIэжым дэупсыкIауэ, славян хьэрфыжьхэмкIэ тхауэ тетт: «Мыбдеж щыкIуэдащ кристэн диныр! Си щIалэ, гъэзэж уэ Русым, уэ урыс щылъхуу ущытщи».

IэджэмиГур хуэжащ Рощин. Абы фIыуэ къыгурыIуэрт, нобэ мы мэзым мыжурапэкIэ щIахухэмрэ щIаххэмрэ игъащIэкIэ я лъахэм зэрыпыкIхэр. Абыхэм къэгъазэ ямыIэу я хэкужьыр зэрафIэкIуэдыр, Рощин, зыкъомрэ зыщIэупщIэжа нэужь, и гур яхуэузу зыхищIащ а бэлыхьлажьэр. Абы тегупсысыхьурэ ар хуэкIуащ, езым игъэщIэгъуэжу зы хэкIыпIэ. Рощин къилъытащ мы бэлыхь къомыр щымыIэнкIи хъуну, Урысейм Степан Игнатьевич хуэдэу нэхъыбэIуэ яIатэмэ, мы ираху бгырысхэм - Нэгумэ Шорэ хуэдэ. КIэщIу жыпIэмэ, лъэныкъуитIыр зэгурызгъэIуэн ямыгъуэту арауэ къыщIэкIынущ емынэ псори къызэрыкIыр.

. . . . . .

А псори зэтещхьэу кIэи пэи ямыщIэу, зы псысэр адрейм теугублащIэу щызэхуэсырт Рощин и щхьэм, къагъэщIыIэу, къигъэгублэу, хуэмурэ къызэIигъэхьэу. А псоми хуэщхьэхынэ щIыкIэу, ундэрэбжьа щIыкIэу, ауэ нахуэу зэхищIэу гухэ къащIырт Рощин.

Игури и щхьэри зыщхьэщидзу Рощин къыIуплъащ нэшхуэ, нэ фIыцIэ дахэкIэ фыз щIалэ дыдэ. Ар жыгышхуэ гуэрым кIэрыгъэщIауэ щылът, и щхьэцыгъуэшхуэр и бгъэгу зэIытхъам и лъэныкъуэм тепхъауэ, мыдрей лъэныкъуэмкIэ и быдзыщхьэм нэхъ хуелъэгэкIыу мыжурэ хэлъыжу. Мыжурэ лъабжьэм псыгъуабзэу лъы къудамэ цIыкIу къежэхырт. А лъы къудамэр фыз щIалэм и быдзыщхьэ дыдэм еуалIэрт. Быдзыщхьэр илъэс хъун сабийм и жьэм жьэдэлъыжт: ар быдз ефэ и гугъэжу а лъым хэфыкIыу арат.

Рощин еIэбыхри сабий цIыкIур дахэу къыщIихащ анэм и бгъэм. Рощин къыфIэщIащ, ар къыщищтэм, псэ зыхэмытыж фызыр абы къеплъауэ гущIэгъум щIэлъэIу плъэкIэкIэ, хьэтырым щыгугъ нэ гуащIэкIэ…

. . . . . .

Рощин иIыгъ щIалэ цIыкIур лъагэу иIэтащ, и нэгу цIыкIум дыгъэ бзийхэр къыщIэджагуэу:

-Ехъуэхъу, си щIалэ, дунейм!